☞ The Śāntiparvan is issued in four volumes XIII, XIV, XV and XVI.
The present volume XVI, the Mokṣadharma Sub-section [Part B],
was published as under

Pages 1793–2080, included in Fascicule 24, on 13th September, 1953, and
Pages 2081–2240, from Fascicule 25, printed up to 15th October, 1954.

Printed at cost of subvention donated by
The Union Government of the
Republic of India
Published on November 19th, 1954, at the hands of
Shri Dr Rajendra Prasad, Rashtrapati, India

Printed and Published by

The Bhandarkar Institute Press, Poona–4

CONTENTS OF VOLUME SIXTEEN

[Mokṣadharma, B]

ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B. = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr. = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha
ed. = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll. = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally).
illeg = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines).
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P. P. S Sastri, 1931–1936)
m or marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nil = Nīlakaṇṭha
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed. N S. P)
ref = refer(ence).
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s).
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

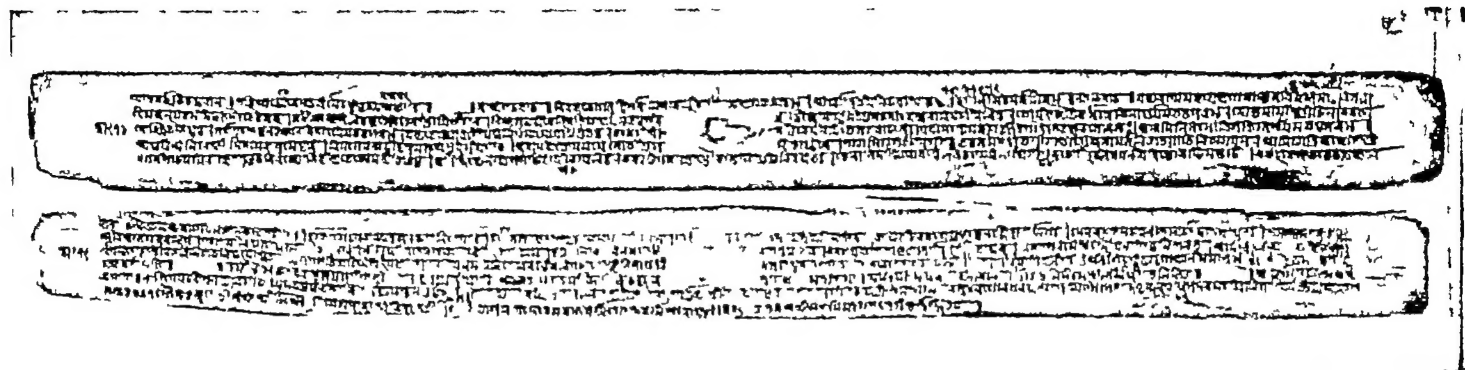
* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca n.p s v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

FACSIMILE OF A NEPAL MS OF LAKSMANA SAMVAT 472 (CIR A D 1591-2) WRITTEN IN MAITHILĪ CHARACTERS

Transcript of the last page in Devanāgarī Characters

1 वान् । तथैव च कथामेतां राजन् कथितवांस्तदा । भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने । कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने । नारदेनापि राजेन्द्र 1
देवेन्द्रस्य निवेशने । कथित भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा । देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा । समस्तेभ्य प्रशस्ते-

2 भ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप । यदा च मम रामेण युद्धमासीद् सुदारुणम् । पोत्तमा तव । कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर । तदेष परमो 2
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम । पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चै धर्मो यन्मा पृच्छसि भारत । आसीद्वीरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्मा-

3 र्थकरणे नृप । स च किल कृतनिश्चयो द्विजातिर्भुजगपतिप्रतिशि- O प्रविष्ट । इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां 3
तात्मकृत्य । यमनियमसमाहितो वनान्त परिगणितोञ्छशिलाशन शान्तिपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्यान समाप्तम् । समाप्तोय

4 मोक्षधर्म इति । लस ४७२ कार्तिकशुक्लपष्ठ्यां गुरौ ग्रामस्थायीमहाशयानामाज्ञया सद्बुद्ध्या लक्ष्मीधरेण लिखितमिदं मोक्ष- 4
ए दिने कष्णुपल्लीग्रामे परमभागवतमर्यादासिन्धुचक्रवर्त्ति धर्मपुस्तकमिति । आदर्शदोषान्मतिवि-

5 भ्रमाद्वा त्वराविशेषाल्लिखनस्य वेगात् । यदत्राशुद्ध तदशुद्धवस्तु(?) क्षमन्तु सन्त खलु लेखकस्य ॥ बर्हापीड नटवरवपु कर्णयो कर्णिकार बिभ्रद्वास कनक 5
कपिश वैजयन्तीं च मालाम् । रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्य स्वपदरमण प्राविशद्गीतकीर्ति ॥ शुभम् ॥

6 सम्वत् । ७६७ पौषशुक्ल[द्विती]पञ्चम्यां तिथौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्रीजयप्रतापमल्लदेवेन राजधर्ममोक्षधर्मपारायणाय कृत पञ्चदशदिनान्तरे सपूर्णत श्रुत ॥ 6

३१८

नारद उवाच ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १
स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २
रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३
व्याधितस्य विवित्साभिस्त्रस्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५
व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

C. 12. 12317
B 12 332(1).6
K 12 339.6

318

☞ This adhy is missing in D8 (of v. 1 12. 283 15)

1 = (var) 3 200 7 Ś1 is missing up to सुदराद़ in (26a) (cf v l. 12 316 57) The portion (with the ref.) from सुखदुःख up to भविष्यति (in B 12 343[2] 56) is lost in V1 on missing folios —a) Da3 सुखदुःखे, T2 G1 सुख दुःख (for सुखदुःख) M1. 7 सुखदुःखसुपर्यासो ❀ Cn विपर्यास, सुखे दुःखधी, दुःखे सुखधी ॥ Cs सुखे, मोक्षे दुःखस्य भ्रान्तिः, दुःखे, ससारे सुखस्वभ्रान्ति । ❀ —b) K1 समु*पद्यते, K7 D2 स उपप; Dn1 D2 समनुप; Dn4 समुपजायते, D4 सनुपपद्यते (sic) (for समुपपद्यते) —c) K7 B3 नैव; D4 5 7 9 नैव (for नैन) K1 प्राज्ञा, Cs (gloss बहुग्रन्थग्रहणसामर्थ्यम्) प्रज्ञा (as in text) K1. 2 सुनियतं, Dn4 corrupt (for सुनीतं वा) —d) D5 7 त्रय ते (sic) (for त्रायते)

2 Ś1 missing (cf v l. 1) —a) G1 सुकृतम्; G2 यमम् (for यत्नम्) K1 स्वभावाद्यत्नमातिष्टे (sic) ❀ Cs स्वभावात्, परमेश्वरेणमन्तरेण । ❀ —b) G2 यमवान् (for यत्न) K6 न विपीदति; B7 नावतिष्ठति; Dn4 ननु छद्दति (sic), G3 नैव सीदति (for नावसी) —K1 om 2cd K3 4 read 2e-20d after 12 317 16ab —c) K2 दुःखेभ्य (for -रोगेभ्य)

3 Ś1 missing (cf v l 1) For the sequence in K3 4, cf v l 2 K1 reads 3-20 after 12 317 14 —a) K4 7 D5 9 भजति; M1 7 रुदति (for रुजन्ति) —b) Da3 गोरा (sic), D4 रागा (for रोगा) Da3 चारीर (for शारीर) K1 G1 -मानस (for सा). —c) Bo 3 शायका (for सा) K4 तीक्ष्णाम, D5 स्या (for ग्रा) —d) K7 B6 8 D4 9 प्रमुक्ता (for प्रयुक्ता) B6 -सविभि; D5 7 -धन्विन (for -धन्विभि)

4 Ś1 missing (cf v 1 1). For the sequence in K1 2 4, cf v l 3, 2 —a) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 T G1-3, 6 M1, 6-7 editions व्यधितस्य (Da3 a4 स्र) (for व्याधितस्य) K6 Bo 6 8 9 Da4 Dn1 n4 D6 D2 5 6 7 8 G1 3 editions Cn (gloss पिपासाभिस्तृष्णाभि) विधित्साभिस (G1 स्तानि); K7 D4 9 चिकित्सासु, T1 G6 विवत्साभिस; G3 विघत्साभिस (for विवित्साभिस) —b) K4 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 त्रास्यतो (D6 से), K6 स्यास्यतो; D7 तस्यतो; M1 6-7 त्रासतो (for त्र) Da3 जी*ते पिण; D4 जीवितैषिण —c) K1 2 4 अविशस्य, K7 T1 अवश्यस्य (for शस्य). —d) K1 2 4 अनुकृष्यते, K7 D4 9 अवकृ, D5 7 अवमन्यते; G1 अपि कृष्यते, M1 6-7 उपपद्य(M5 कृष्य)ते (for अपकृष्यते)

5 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1. 2 4, cf v 1 3, 2 —a) K1 2 4 स्रवति; K7 Bo D9 अवति; B5 स्रवति; Da4 स्नुवति; D4 भ्रमति, D5 7 अवति (for स्रवन्ति) D4 निवर्तत —b) K7 Bo D4 5 9 श्रोतांसि (for स्रो) Da4 भासि (for इव). —c) K6 मृत्यानां; K7 D4 9 भूतानां (for मर्त्यानां) —d) D5 om one पुन.

6 Ś1 missing (cf. v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1. 3, 2 —a) Da4 corrupt, G3 सुखम् (for ह्ययम्) T2 G1. 6 M1 6 7 अत्यन्त, G3 अत्यर्थं (for अत्यन्तं) ❀ Cn व्यत्यय, पौर्वापर्यम् । ❀ —c) K1 जाते; G3 जन (for जात) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D6 D2 3 5 7 8 editions जातान्मर्त्याञ्जरयति —d) Bo 6 7 Dn1 n4 D6 D2 3 T1 G1. 2 M7 निमेषान् (for प) K7 D5 (before corr) 4 9 G3 नावतिष्ठति (for ते)

जातं मर्त्यं जरयति निमेषं नावतिष्ठते ॥ ६
सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७
अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८
यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानां तत्तदाप्नुयात् ।
यदि स्यान्नपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाश्च स्वकर्मभिः ॥ १०
अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ।
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ११
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।

---

7 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf v. 1 3, 2. —ᵃ) M1, 5–7 मर्त्यानाम् (for भूता°). K1 2 D6 सुखदुःखाभिभूतानाम् —ᵇ) Da3 a4 अजरा; Da1 अजरौ (for अजरो) K1, 2 4 जरयन्नसून्; B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 °स्यसौ (for °न्नसौ) —ᶜ) K6 आदित्योरस्तम् (for °त्यो ह्यस्तम्). B8 (marg as in text) अन्वेति (for अभ्येति). —ᵈ) D4 reads from पुनः up to गच्छन्ति (in 8ᵈ) twice. K6 उदति (for उदेति).

8 Ś1 missing (cf. v 1. 1). For the sequence in K1 2 4, cf. v 1 3, 2. For the repetition in D4, cf v. 1. 7. —ᵃ) T G1 2 आधाय (for आदाय). ⊕ C8 अदृष्टं, कर्म। तत्पूर्वान्कर्मजन्यान्। ⊕ —ᵇ) K3 G8 भवान् (for भावान्). G8 -शाकित°. T1 भावनापरि°. —ᶜ) K1 2 B6 7 9 Da3 a4 D5, 7 G2 8 इष्टानिष्ट (K1, 2 °ष्टा) —ᵈ) K1, 2 4 अत; B0 6 9 नाशु; Da3, a4 आशु (for अस्त) B0, 6 9 Da3 श्यु(Da3 श्यु)च्छति; Da4 यांछति; T G1, 2 6 गच्छति (for गच्छन्ति). T G1–3 6 रात्रिषु (for रात्रय°).

9 = (var) 3 200. 8. Ś1 missing (cf. v 1. 1) For the sequence in K1 2 4, cf v 1 3, 2 —ᵃ) K1 2 4 D8 D5 7 यद् (for यम्) K7 D4 9 यथा कर्तुं (for यथाकाम). —ᵇ) K7 D4 9 तं तद्; T1 G6 अतम्; T2 G1 तं तम्; M1 5–7 स तम् (for तत्तद्). B0, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5, 7 8 G2 कामानां तदवा- (D5 7 स तवा)प्नुयात्; G8 अयत्नात्तदवा°. —ᶜ) G3 यस्य (for यदि) K1 नपराधीनां; D5 7 नपराद्वाव; M1 5–7 अपराधीन (for नप°)

10 = (var.) 3 200 9 Ś1 missing (cf v 1. 1) For the sequence in K1 2 4, cf v 1. 3, 2. —ᵃ) Dn4 सयुताश्च; T G1 6 सहि°; G2 संहि° (for सय°) K1 2 चैव; K6 B6–9 Da3 a4 चापि; G3 चापि (for च हि) Da4 -रक्षाश्च; D8 यत्नाश्च; D5 7 ते दक्षा (for दक्षाश्च). —ᵇ) B9 पार्थिवा; G3 मानुषा (for मानवा). —ᶜ) K7 दृश्यते; T2 दृश्ते, G3 दृष्टेपि (for दृश्यन्ते) Da3 निष्फल°. K1 संता, Da3 lacuna, G8 यत्ना, M1 5–7 यता (for सन्त) —ᵈ) K1 2 4 D8 D5 7 प्रहीनाश्च; G3 प्रकीर्णाश्च, G2 प्रयीणाश्च (for प्रही°) K7 च सुकर्मभि, K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2, 3, 8 सर्वक°, Da4 स्वश्च क°, T1 G6 च स्वकर्मसु (for °भि)

11 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf v 1 3, 2 —ᵃ) K3 निष्फला°, D7 यलिन° (for बालिशा°). K7 lacuna for सन्तो —Da4 reads 11ᶜᵈ twice. —ᶜ) D5 7 आशीभिर्; T G1–3 6 अत्रुमैर् (for आशीर्भिर्). K3 अपि संयुक्ता; K7 D4, 9 अन्ये स°, D5 7 अथ सं°; M1, 6, 7 अप्यंसं° (for अप्यस°). —ᵈ) Da4 (first time) सर्वका मिभि°; Da1 M6 स(M6 सा)र्वकामिन, T1 G6 सर्वगामिन° (for °कामिन).

12 = (var.) 3 200 10. Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4 cf v 1. 3, 2 —ᵃ) Da4 D5 7 अपर (for °र) G8 पुरुषाणां पर कश्चिद् —ᵇ) K6 स तथान्वित; B9 स ततोथैत; Da1 सततो स्थिता; D4 सततोत्थितोरित्थत (dittography of तोत्थि), D8 सततोत्थिता (sic), G1 °स्थितं; M7 °थित (for °स्थित°). —ᶜ) K7 D4, 9 तु (for च). K1 2 लोकेषु, D5 7 जीवस्य (for लोकस्य). —ᵈ) K7 स्वसुखेषु; Da3, a4 समु°; D5 7 समु° (for स सु°) K7 D4 9 अवधीय(K7 °यं)ते, B6 7, 8 (marg) 9 एव दीर्यते; B8 एव क्षीयते (sic), Da4 एव जायते; T1 G3 M5 एव जीर्यंति; T2 G1 M1 6 7 अवजीर्यति (T2 °ते)

13 = (var) 3 200 11 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1. 3, 2 —ᵃ) Da3, a4 आचष्टमानम् (for अचे°). G8 श्रीः कचिद् (for आसीनं) —ᵇ) G1 2 श्री (G2 य°) कश्चिद् (for श्री कचिद्) K6 B0 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 7, 8 उपतिष्ठते; D8 (marg.) अनुतिष्ठति (for उप°).

कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १३
अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ।
शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ १४
तस्य योनौ प्रसक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ।
आम्रपुष्पोपमा यस्य निवृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५
केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छताम् ।
सिद्धौ प्रयतमानानां नैवाण्डमुपजायते ॥ १६
गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव ।
आयुष्माञ्जायते पुत्रः कथं प्रेतः *पितेव सः ॥ १७
देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दश मासान्परिधृता जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १८
अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसंचितान् ।
विपुलानभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १९
अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ।
उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः प्रपद्यते ॥ २०
शीर्णे परशरीरेण निच्छवीकं शरीरिणम् ।

C 12 12592
B 12 332(1).11
K 12.239 21

G3 उपतिष्ठति कर्मसु — c) B7 8 (marg) 9 Da3. a4 सर्वे; T1 G2 3 M1 6–7 कर्मे; T2 G1 कर्मो, G6 कर्मि (for कश्चित्). K1. 2 4. 7 D1 5 7 9 कर्मा(D5 °र्मं)णि कुर्वन्हि (K1. 4 °र्वंवि); K6 कर्मानुसृत्यापि; B8 (marg as in text) °कुर्वानो (for °सृत्यान्यो) G3 कर्म *इत्य चाप्यन्यो — d) K4 B6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3. 8 नाप्राप्यम्; T2 G2 M1 6–7 न प्राश्यम् (for न प्राप्यम्) G3 अधितिष्ठति (for °गच्छति).

14 Ś1 missing (cf v l 1) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1 3, 2 D7 om (hapl) 14 — a) K1. 2 अपराधान्; K7 D9 °रं च (for °राध) K1 2 समाचक्षन्; Da3 a4 °क्षे; D3 ममाचक्ष्व, D6 समाचारं; Cv (gloss सम्यक्पश्य) °चक्ष्व (as in text) — b) B9 (marg as in text) विशेषत°; D1 स्वभावात°; G3 समासत° (for स्वभावतः). — c) K3 4 T1 G2 M1 6–7 शुक्रम्; G3 सत्त्वम् (for शुक्रम्) T2 G2 अन्यस्य (for अन्यत्र) T1 G6 शुक्रमस्य समुद्भूतं.

15 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1 3, 2. — a) G3 अस्य योगे (for तस्य योनौ) Dn1 n4 D2 5 7 8 प्रयुक्तस्य, D8 (before corr) प्रवृत्तस्य (for प्रसक्तस्य) — b) K1 2 4 मानव°; D9 G3 वा न व (for वा न वा) — c) Da2 अत्र; G1 2 अत्र (for आम्र). K7 पुष्पोपमो; Da1 °पमं (for °पमा). — d) K1 4 B6. 8 Da3 a4 Dn4 Da3 D2. 5 8 निर्वृतिर्; M1. 7 निवृत्य (for निवृत्तिर्).

16 Ś1 missing (cf. v 1 1) For the sequence in K1 2. 4, cf. v 1. 3, 2. — b) K7 D4 8 अन्य (for अनु). Da4 इच्छति; D8 आछंतां (for इच्छताम्). — c) G3 सिद्धे (for सिद्धौ). K1 प्रायतमानानां (for प्रयत°). — d) B6 Dn1 D2 5 8 न चांडम्; Dn4 नैवास्तम् (sic), T1 नैर्गुण्यम्; T2 G1 नैर्विण्यम्; G2 वैजन्यम्; G6 नैर्घृडम् (sic) (for नैवाण्डम्) B8 (marg.) उपपद्यते (for °जायते). D8 अंतर्गर्भो न जायते

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1 2 4, cf. v. l. 3, 2 — a) G2 गर्भं (for गर्भाच्) Da4 चोदितमानानां, G2 चेद्विज° (for चोद्विज°) — b) G3 क्रुद्धान् B9 T2 आसीविषाद्; G2 आशीविषान् (for °पाद्) — d) K6 B7 Dn1 D9 D2 5 8 प्रेत्य; B6 6. 9 Da3 a4 D2. 7 G3 प्रेत (for प्रेत°). K3. 4 पितेव स, K6 B6 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 इवाभवत्; K7 पिताभवत्, B6 9 Da3 a4 D5 G3 इवाभवेत्; D4 9 पिता यथा, T G1 2 6 M1. 6–7 पिता इव (for *पितेव स) K1 कथं प्रीते पिते[स]व सः (sic)

18 = (var) 3. 200 12 Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1 3, 2 — b) K2 कृपणे (sic), Da4 कृपणो (for °णै) K1 2 4 6 7 B6. 9 D4. 5 7. 9 हेतुभि°; Da3 T G1 6 -गर्द्धिभि°; Da4 गृद्धिन; D8 -गृध्नुभि°, G2 -गद्धिभि°, G3 -गर्भुभि (for -गृद्धिभि°) — c) D5 7 G2 परिवृता; G3 °भृतां; G6 °भृता (for °धृता) — d) G2 जायते. B6 8 -पांशना°; D5 7 G2 -पांसन°.

19 = (var) 3 200 13. Ś1 missing (cf v 1 1) For the sequence in K1. 2 4, cf v 1 3, 2 — c) K1. 2 विमलान् (for विपु°) — d) K1 लब्ध्या; K2 लब्ध्वा; T1 G1 6 लब्धैस्; G2 लुब्धास् (for लब्धास्). Da4 मंगला

20 Ś1 missing (cf. v 1 1). For the sequence in K1 2 4, cf v. l. 3, 2 — a) Da4 M7 अन्योन्य (for °न्य) K1 समुनिप्रेत्य (sic), G1 M1 6–7 समभिप्रीत्या (for °प्रेत्य) — b) T G1–3 6 मिथुनस्य — c) K1 (sup lin as in text) उपस्रव (for °द्रव) K1 2 4 इवादृष्टो; D4 9 M1 6–7 °निष्टो; T G1 °विष्टे, G2 °वर्षे (for °विष्टो) — d) K1 2 4 B8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 7 8 T1 योनिगर्भं (D5 7 T1 °र्भं)

21 Ś1 missing (cf v. l. 1). — a) K1 2 4 D5

प्राणिनां प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥ २१

निर्दग्धं परदेहेन परदेहं चलाचलम् ।

विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितम् ॥ २२

संगत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम् ।

केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ २३

अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः ।

तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ २४

गर्भमूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः ।

धारणे वा विसर्गे वा न कर्तुर्विद्यते वशः ॥ २५

स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथापरे ।

आगमेन सहान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ २६

एतस्माद्योनिसंबन्धाद्यो जीवन्परिमुच्यते ।

क्षीणं; K7 D4 9 गीर्णं; B7 Dn1 n4 D8 D3 5 8 शीघ्र, B8 T2 G1 जीर्णं (for क्षीणं) K1, 3 4 पूर्वं (for पर) K1 3 4 B0 Dn1 n4 D8 D3 5 8 G6 Cn शरीराणि (for °रेण) ॐ Cn परशरीराणि, शरीरान्तराणि, प्राप्नुयन्तीति शेष । ॐ —[b]) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 8 Cn (gloss छिन्न बीज, स्वर्गनरकाङ्कुरबीज, स्थूलशरीर यस्य स) छिन्नबीज; K7 निस्त्वीक; Da4 D4 7 छिन्नजीवं (for निच्छवीकं) K7 Da4 D4 9 शरीरिणां (Da4 °णा). — D4 om 21[c]–22[d] —[c]) Da4 Dn1 n4 D3 8 प्राणिन K1 सयोगी; Da4 M1 6 7 सरोधो (Da4 °ध) (for सरोधे) —[d]) K3 मांसक्लेष्ट; Da4 corrupt (for मांसश्लेष्म) T1 विचेष्टिते; G3 M2 विचेष्टित (for -विचे°) B8 Dn1 मांसशोणितचेष्टितं.

22 Ś1 missing (cf v l 1) D4 om 22 (cf v l 21) —[a]) K7 D4 7 9 विदग्धं; B6 निर्दग्ध; B8 T2 G1 निर्दिग्धं, B8 (sup lin) G3 निर्दग्धं; T1 G6 नदिग्ध, G8 निर्दिग्ध (for निर्दग्ध) K4 परदेह न; K6 B6 9 Da3 a4 G1 परम (G1 °मे) देहे; B0. 8 परदेहे हि, B7 D4 7 परम देह; Dn1 D8 °देहेपि; Dn4 D8 D3 8 °देहेति, T G3 5 6 °देहे च, M1 6–7 °संदेहे (for °देहेन) —[b]) K7 B6 परदेहे, D4 7. 9 °देह; G3 M1 7 पर देह B6 D4, 7 9 बलाचल, Cn (gloss परिणामितया अतिचपलम्) चलाचलम् (as in text) —[c]) K1 3, 4 M1 6 7 विनश्यति; K6 विनाशांत; K7 D4 7 9 M5 विनश्यति (for विनश्यन्त) Da4 D7 T2 G1–3 विनाशते (Da4 °शांत; T2 G1 °शांतो) (for °शान्ते) B6 7 9 Da3 विनाशमिव नाशांत (B9 °ते) —[d]) T G3 6 नाशम् (for नावम्) K1 3, 4 B7 9 T2 इवाहितां; T1 इहाहित; G1 इवामितां (for °हितम्) K7 D4 7 9 G3 नावि नौरिव सय(D4 7 °यु, G3 °ग)ता ॐ Cs नावि नाव, नौकायां नद्या नौ । ॐ

23 Ś1 missing (cf v l 1) —[a]) D7 सगत्य; T1 G3 6 सहत्य (for संगत्या) K7 जवरे (for जठरे) K1 न्यस्ते, G2 न्यस्य, G3 निर्त्यं (for न्यस्त) —[b]) K1 3, 4 अचेतस (for °तनम्). —[c]) B9 यातुं न (for यत्नेन) D4 7 जीवन्दं (for जीवन्तं). —[d]) K7 B0 6 D8 D3 5 7 T1 G6 गर्भस्थम; G3 गर्भं स्थाप्; M1 6 गर्दं स्थम् (for गर्भं त्वम्) K7 Da3 a4 D4 9 अपि; D4 7 अपि; M1 6 7 मनु (for इह) Da3 D4 7 पश्यति (for °सि)

24 Ś1 missing (cf v l 1) —[a]) B3 अनु; D4 अत्र (for अन्न) K1 जीर्यंते, G1 क्षयंते (for जीर्यन्ते) —[b]) K1 3 4 6 B0 7 Da3 a4 D4 G3 भक्ष्याश्च (for भक्षाश्च) Da4 भक्षित, Dn1 शिक्षिता (for भ°) —[c]) K1 G3 अस्मिन् (for त°) G3 गर्भे —[d]) K7 D4 9 जीर्यति D4 7 T G1–3 6 किं नाम न विजी(D4 7 °क्षी)र्यते

25 Ś1 missing (cf v l 1) —[a]) K1 3 4 7 B0 8 Dn1 Da3 D3 5 8 गर्भे (for गर्भ) —[b]) D4 निपता; D7 -निरता (for -नियता) —[c]) K6 निसर्गो, D6 विसर्गो (for विसर्गे) D3 [ऽ]पि (for वा) —[d]) K6 कर्त्रोर; K7 D9 G3 8 कर्तुं, B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 3 7 8 कर्ता (for कर्तुर). B3 (orig) वच; B3 (marg) वश; B3 (marg also) दश; D4 9 यश (for वश°)

26 Ś1 missing up to ह्युदराद् (cf v l. 1). —[a]) Da4 स्रुवंति, D4 स्रुवति; D7 भवति; G3 स्रवन्; M1 6–7 स्रवते (for स्रवन्ति) K3 ह्युदरे; D4, 7 ह्युदरान्; G3 °याद्; M1, 7 [ऽ]प्युदरो (for ह्युदराद्) K1 D4, 7 G1 गर्भाज् (D7 °म्) —[c]) B7 आशयेन, G3 अगमेन; Cs (gloss आगमनेन) आग° (as in text). B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D3 5 4 7 8 T G1–3 6 Cv तथा (for सह). ॐ Cv अन्येषां, पिशाचादीनां मत्सरिणां वा । ॐ —[d]) T1 G3 5. 6 M1 6 7 विनाशम् (for °श)

27 [b]) K3 यो जयन्; K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D3 5 8 यो बीज, K7 D4 9 योगीय; Da3 यद्बीज; D4 7 यो जीवं, G3 योनिवत् (for यो जीवन्) — K7 D4 9 om. 27[cd] —[c]) Ś1 K3 पूर्जा न; K1 पूर्णा न; D4 7 G3 प्रजाश्च, T G1

प्रजां च लभते कांचित्पुनर्द्वंद्वेषु मज्जति ॥ २७
शतस्य सहजातस्य सप्तमीं दशमीं दशाम् ।
प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति शतायुषः ॥ २८
नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ॥ २९
व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् ।
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३०
ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नागा नागैरिवोत्तमैः ॥ ३२
के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ३३
घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।

C 12 12545
B 12. 332(1).34
K 12. 339 34

27 c M1 प्रजाश्च (for प्रजां च) K2 D5 कांश्चित्; D7 कामान्; T G1-3 कश्चित्; M1 काश्चित् (for कांचित्). — d) K3 पुनार्द्वंद्वेषु (sic), T1 पुनर्द्वंद्वेव; T2 G1 2 6 °द्वंद्वे च (for °द्वंद्वेषु) K6 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D7 2 8 सज्जति, Da4 मज्जिता; G3 युज्यति (for मज्जति).

28 a) Ś1 K2 4 गर्भस्य; Ś1 (sup lin) K1 D4 7 न तस्य, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 2 8 Ca स तस्य; D2 सा तस्य (for शतस्य) M1 6 7 शतस्य तस्य सहजा (M6 °जा; M7 °सा) ✠ Cv सहजातस्य शतस्य भायुष । ✠ — b) B0 2 Dn1 n4 Ds3 D2 2 8 नवमीं; Da1 नवमी (for दशमीं). K6 B6 7 9 Da3 a4 लभते सप्तमीं दशां, D4 7 सप्तमी दशमी तथा — d) K1 गतायुषा, K6 B8 2 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 2 8 M1 गतायुषः, D4 7 दशायुषः (for शता°)

29 With 29, cf. 3 200 14 — a) K1 नाम्युत्थानेन (hypermetric), K2 नात्युत्थाने; K7 D4 9 कर्मणा हि, Da1 corrupt, T G1-3 6 M1 1-7 अभ्युत्थाने (for नाभ्यु°) — b) K2 योग, B0 6-9 Da1 D4 1 7 9 T G1-3 6 M1 1-7 रोगाः; Cn (gloss सामर्थ्यानि) योगाः (as in text) — c) T G1-3 6 आधिभिश्च (for व्याधि°) Ś1 K1, 2 विव(K1 °बु)ध्यते; K7 D4 9 विमृप्यते (for विमथ्यन्ते) — d) Ś1 K1 2 व्याधैः; K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 2 5 7 8 व्याधै (for व्यालैः) Ds1 मृगानि च; T1 G1-3 6 मृगा (G3 °गो) यथा (for मृगा इव)

30 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 2 8 Cal. ed म(K6 म)थ्यमानानां (for भक्ष्यमाणानां) — b) Da4 Ds1 (before corr) विपुलां (for °लं) B8 (marg as in text) बलं (for धनम्) — c) Ś1 K1 2 D4 वेदना (for °नां) — d) Ds1 यतमानोश्च, G2 यातनां च (for यतमानाश्च)

31 With 31, cf. 3 200 15 — a) Da3 a4 Dn4 G1 चापि (for चापि) Ś1 K1 2 4 विविधा, K6 Ds1 निपुना (for निपुणा) — b) Ś1 K1 2 D7 स(K1 स) महौषधा; M1 6 7 सद्ब° (for संभृ°) — c) K6 परिदृप्यते, Da4 °कृष्यंत, D5 °क्रिप्यते; G2 °कीर्यंते; G3 °क्षीयंते (for °कृष्यन्ते) — d) D8 (before corr) 8 G3 6 मृग (for मृगा) K3 व्याधै:; B0 व्याघ्रैर्; T G1-3 6 व्यालैर् (for व्याधैर्) K3 कांधिता, G2 3 बाधिता (for बार्दिता) B1 मृगव्याधिविवर्धिता.

32 a) K1 पिबता; Da4 पियति, Ds1 D4 पिबत — b) K6 7 दृश्यते Ds1 M1 7 मग्ना (for भग्ना). — d) Ś1 K1 2 transp नागा and नागैर् K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 2 (before corr as in text) 8 M1 6-7 नगा (for नागा) Ś1 K1 2 Da3 a4 T1 (before corr) उत्तमा (K1 °म); K7 D4 9 उद्यते; B6 बार्दिता (for उत्तमैः) G3 नगा नागैर्महत्तमैः.

33 K1 om 33. — a) K7 D4 9 कैर्वा, Da4 केवला (hypermetric) (for के वा) K4 7 Da4 Ds1 (by corr) D4 9 चिकित्स्यते (K4 °त्सि) T1 G6 कैर्वाह (G6 कैर्वा ह) विचिकित्सते; G3 किं ते बहु चि° — b) K3 7 Da4 D6 D4 6 7 9 T1 G3 6 रोगार्ता. Dn4 रोगा पशुमृगा इव — c) Ś1 K3 श्वापदांश्च (for °दानि) K6 7 D4 5 7 9 T G1, 6 दरिद्राश्च (for °द्रांश्च) G3 दरिद्राश्च प्रियो ह्यात्मा — After 33c, K7 reads for the first time 35b, repeating it in its proper place — d) Ds1 प्रायेणार्ता; G2 विमुक्ताश्च (for प्रायो नार्ता) Ś1 वार्ते, K3 वार्ता; K7 D4 नार्ति; B0 वर्ति; Da3, a4 M1, 6 7 Cap (gloss नीरोगा) वार्ता; D4 7 वाता, D6 नार्ति, T1 G6 नाद्या; T2 G1 ह्यार्ता; G3 नार्तान्; Ca (gloss रोगहीना) नार्ता (as in text). K7 D4 9 हरति; G3 वहति (for भवन्ति).

34 a) K1 घोषान् (sic), T G1 3 धीरान्; G3 2 भीमतो; M1 6 7 पौरान् (for घोरान्). B0 सुदुर्धर्षा, Da4 Dn1 D7 7 दुराधर्षा (for °र्षान्) — c) K4, 6 7 B0 6-9

आक्रम्य रोग आदत्ते पशून्पशुपचो यथा ॥ ३४
इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ३५
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावा व्यतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिषु ॥ ३६
न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फलं प्रति ॥ ३७
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८
ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः क्रूरा विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ ३९
क्लेशाः प्रतिनिवर्तन्ते केषांचिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किंचिदभिगम्यते ॥ ४०
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ।

D₃₂ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ आक्रम्या (B₈ °क्रुश्या) ददते (K₆ °दत्तो; D₅ °द्दते) रोगा; T G₁₋₃, ₆ आक्रम्य रो (G₁ रा) गा स्वादत्ते —ᵈ) K₇ D₅ पशु; D₉ पशुं (for पशून्). K₄ (*inf lin*) ₇ D₉ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ पशुपचा, K₆ B₀ ₈ ₉ D₃₂,₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂,₃ ₈ °गणा (K₆ °णान्); B₈ °चरा; B₇ °परा; D₅ °पवाद् (*sic*) (for °पचो). K₆ ₇ B₀ ₆₋₈ D₃₂ ₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ ₉ T G₁₋₃ ₆ M₁,₅₋₇ इव (for यथा). D₅,₇ पशू (D₇ °शु) रूपपरा इव.

35 = (var.) 3. 200. 18 —ᵃ) D₉ कृताक्रंदं; G₃ अनाक्रांतं; Cn (gloss: वेदनया मूढ) C₈ (gloss संसारे निन्दाप्रलापहीनं) °क्रन्दं (as in text). — K₇ reads 35ᵇ, for the first time, after 33ᵃ —ᵇ) K₇ (first time) G₃ M₁, ₅₋₇ शोकमोहपरिप्लुतं. —ᶜ) K₇ B₀ D₅ ₉ श्रोतसा; C₈ (gloss: कालात्मकेन) स्रोतसा (as in text). K₁ सहसा; K₃ महता, D₅ T₂ महसा (for सहसा). K₇ D₃₄ D₃₂ D₉ क्षिप्रं (for क्षिप्तं). —ᵈ) D₅ क्रियमाणं; D₅ ₇ दह्यमानं, T₁ G₁ M₁ ह्रीयमाणं; G₂ मृय°; G₃ म्रिय° (for ह्रिय°)

36 ᵃ) D₃₄ निधनेन, G₃ न नयेन (for न धनेन) Dn₄ D₃₂ D₈ (*inf lin*) च (for the second न) —ᵇ) K₁ यथा; D₃₄ तपा; D₅ ₇ धिया (for तथा). —ᶜ) K₁,₆ B₀ ₆₋₉ D₃₂,₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃, ₅ ₇ ₈ T₁ G₆ स्वभावम्; D₉ T₂ G₁₋₃ °वान् (for °वा). K₆ अभिवर्तंते, K₇ D₅ ₉ M₁ ₅₋₇ विनिवर्तंते (D₅ °त); B₀ ₆₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁ D₂,₃ ₈ G₆ अतिवर्तंते; Dn₄ अपि च°, D₈ D₅ ₇ अनुव°; T G₁ ₆ नातिव°; G₂ आनिव° (for व्यतिव°). —ᵈ) K₆ ₇ D₅ ₉ ये निर्मुक्ता; B₀ नियुक्ता ये (by transp), B₀ ₇ ₈ D₃₄ युक्तियुक्ता, B₈ अभियुक्ता; Dn₄ येपि युक्ता°, D₅ ₇ ये ये ह्युक्ता; Cal ed योनियुक्ता° K₆ B₀ ₆₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃,₈ शारीरिण° (for °षु)

37 = (var.) 3. 200. 19. Ś₁ K₁, ₂, ₄ transp 37 and 38. —ᵃ) K₁ B₈ D₃₂ नाम्रियेरन्; G₃ न म्रियेयुर् (for °रन्) M₁ जीयेरन् (for जीर्ये°). —ᵇ) B₇ सर्वे न स्यु (hypermetric), G₃ सर्वेन्य (for सर्वे स्यु). K₄ ₆ ₇ B₀ ₆₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₈ (*sup lin*) ₄ ₈ ₉ T G₁₋₃ ₆ स (D₅ सा) र्वकामिन; M₁ ₅₋₇ सार्वकामिका°. —ᶜ) K₁ ₂ T₁ G₆ प्रतिपद्येयुर् (for °श्येयुर्). —ᵈ) G₂ अनर्थस्य (for उत्थानस्य). K₄ ₆ B₀ ₆₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ फले (for फलं). ❀ C₈ उत्थानस्य, पुरुषकारस्य ॥ Cᵥ उत्थानस्य, दुष्कर्मणामुत्थानस्य । ❀

38 = (var.) 3. 200. 20 Ś₁ K₁, ₂ ₄ transp 37 and 38 —ᵇ) K₄ ₆ B₀ ₆ (marg as in text) ₇₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ सर्वो गन्तुं समीहते —ᶜ) D₃₂ यतते K₁ [प्र]वं; D₃₄ [प्र]व (for च). D₅ ₈ यथा शक्तिर् —ᵈ) K₃ यथा; B₀ D₅ ₇ तदा (for तथा)

39 ᵃ) D₃₄ ऐश्वर्यं K₁ D₅ ₇ T G₁₋₃ ₆ मदमत्ताश्च (for -मदमत्ताश्च). —ᵇ) D₅ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁, ₅₋₇ मत्ता (for मत्तान्). G₂ धन (for मद्य). K₇ D₅ ₆,₇ ₉ वा (for च) —ᶜ) D₃₂ ₃₄ अप्रमत्तान् D₃₂, ₃₄ M₁ ₆ ₇ शठान्; D₅ ₇ सदा, T₂ G₆ जला (for शठा) K₄, ₆ ₇ B₀ ₆, ₇ ₉ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₄ ₈ ₉ G₁ M₅ शूरा; D₃₂ ₃₄ M₁ ₆ ₇ शूरान् (for क्रूरा).

40 ᵃ) Ś₁ K₁, ₂ ₄ ₇ D₅, ₉ शोका°; G₃ क्लेशं (for क्लेशा°) K₆ B₀ ₆₋₉ D₃₂ ₃₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ परिनि (Dn₄ °वि) वर्तते, K₇ D₅ ₇ ₉ प्रतिविवर्धंते (for °निवर्तन्ते). —ᵇ) Ś₁ K₁ ₄ असमीक्षितां; K₃ ₇ D₅ ₇,₉ °क्षतां, B₃ (marg as in text) °क्षया; G₂ °क्षिता, G₆ असदीक्षिता (for °मीक्षिता). —ᶜ) D₅ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ न (for च) —ᵈ) K₁ कश्चिद् (for किं°) K₄ अपि, K₇ D₅ ₉ अव B₀ ₈ Dn₁ n₄ D₃₂ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ T₂ अधि (for अभि) Ś₁ K₁ ₂, ₄ B₈ गच्छति, G₃ मन्यते (for गम्यते).

वहन्ति शिविकामन्ये यान्त्यन्ये शिविकागताः ॥ ४१
सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुजाश्च शतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ ४२
द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्परं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ४३
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
संचिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ४६
पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महाञ्श्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ४७
ततो मुहूर्तं संचिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८
कथं त्वहमसंक्लिष्टो गच्छेयं परमां गतिम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंसारसागरे ॥ ४९

C 12 12560
B 12 332(1) 49
K 12 339 49

41 With 41ab, cf. 3 200 21cd —a) K6 Da3 a4 महत्तु; D5 7 महत्व (for महच्च) M1 7 छप (sic), M6 पल (for फल) —b) D4 दृश्यत, M1 दृश्यते K7 B5 7 8 कर्मसाधुषु; Dn4 °भि सह, T G1-3 6 M1 6-7 °सिद्धिषु (for °सधिषु) —With 41cd, cf 3 1025* —c) Da1 वहति K1 शिविकाम्, D4 8 शाविकाम् (for शि°) —d) G2 [s]यान्ये तु (for यान्त्यन्ये) Ś1 K1 2 शिविकारुढा; D4 8 शाविकागता; T G1 2,6 शिविकां गता

42 a) T1 G6 सर्वे स- (for सर्वेषाम्) Da4 वृद्धि कामानाम्; D4 8 ऋपि° (for ऋद्धि°) —b) G2 3 धन (for रथ) —c) K4 6 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 मनुष्याश्च (for °जाश्च) Ś1 K1 2 4 B7 D8 T G1-3 6 शतश्री(K2 4 °श्री)का (for शतस्त्रीका) —d) K3 4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 विविधा (for विधवा)

43 With 43ab, cf 12 316 24. —b) Da4 D5 7 गच्छति K7 D4 8 M1 6-7 जना, D6 7 जन°, T G1-3 6 गुणा (for नरा°) —c) Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 पद (for पर) —d) K6 नात्र, D5 7 G2 मा त्वं (for मात्र) K7 B5 करिष्यति

44 = (var) 12 316 40 —b) T1 G2 3 6 द्विज (for त्यज) —B7 om. (hapl) 44cd —d) Ś1 K1 2 4 D5 7 त्यजति (for °सि) K7 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn4 D2-5 8 T G1 6 M1 6-7 तत्यज (Da4 °ज), G2 सत्यज (for त त्यज) G3 योगान्मुक्तो भविष्यसि

45 a) D7 मुग्ध्यम् (for गुह्यम्) —b) D7 आख्यानम् (for °तम्). Da1 नृपसत्तम (for ऋषि°). —c) K7 D8 त्रिदशा; D8 स्वोकान्; D5 7 लोका (for देवा) —d) Ś1 K1 2 4 7 T1 G3 6 मर्त्यलोकाद् (G3 °क), B7 D8 9 मर्त्यं लोक (for मर्त्यलोक) —After 45, D7 T G1-3 6 ins an addl colophon [*Sub parvan* D7 T G1-3 6 मोक्षधर्म — *Adhy no* (figures, words or both) T1 G6 154, T2 167, G1 153, G2 171, G3 155]

46 Ś1 K1 2 4 6 7 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 M1 6-7 om the ref, G2 नारद —a) G2 तस्य तद्वचन श्रुत्वा —c) Da1 D2 वीरो (for धीरो) —d) K3 4 7 D4 5 9 T G1-3 6 C8 (gloss लकाररूपत्यय°) नाधिगच्छति (K2 °त; K7 °ते), D8 D7 8 नाध्यगच्छति(D8 °ता) (for °त)

47 D5 7 om 47-51 —a) K7 D4 8 T G1-3 6 M1 6-7 पुत्रदारे (T2 °रो) (for °दारैर्) K4 क्लेशा, G3 क्लेश —b) K3 विद्या नाये (sic), Bo विद्यां वा ये, B8 9 विद्याभ्यासे, D2 विद्याम्नायो, G2 °ज्ञाने (for °म्नाये) K1 श्रमा (for श्रम°) —c) K7 तस्मात्; D4 8 तत्स्यात् (for नु स्यात्) —d) Ś1 K1 2 स्वल्प क्लेश, K6 7 अल्पक्लेशा-, G3 अपक्लेश D4 महोदया

48 D5 7 om 48 (cf v l 47) —a) G2 [s]-मुत्र च (for मुहूर्तं) Da1 (also as in text) निश्चित्य (for संचिन्त्य) —b) Da4 निश्चिते; T G1 3 6 निश्चलां (for निश्चितां) Ś1 K2 4 निश्चित गतमात्मन —c) G2 परावरस्य (for °ज्ञो). T1 G6 M1 6-7 धर्मज्ञ° (for °स्य) ❀ C8 पर° परमात्मा अवरो जीव°, तयो स्तत्त्ववित् । ❀ —d) Da4 परा (for परां) K1 B9 G2 नैश्रेयसां (K1 °सी); D4 8 निःश्रेयसीं Da2 गत (for गतिम्) B8 (marg as in text) परां गतिम चिंतयत्

49 D5, 7 om 49 (cf v l 47) G2 om (hapl)

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्रितां मनसो गतिम् ॥ ५०
तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥ ५१
न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।
अवबन्धो हि मुक्तस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ५२
तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ५३
न ह्येष क्षयमाप्नोति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ।
क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ ५४
रविस्तु संतापयति लोकान्रश्मिभिरुल्बणैः ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ५५
अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।

49ab. — a) K1 स्वहम्; T2 न्वहम् (for स्वहम्) K4 Dn1 n4 D5 D2.3 G3 Cn (gloss सर्वोपाधिनिर्मुक्त) असश्लिष्टो, K7 D4 9 परिक्लिष्टो (for अस°) Da4 कथ स्वमहसश्लिष्टो (sic) — b) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 8 9 गच्छेय गतिमुत्तमां (Da4 °म) — c) Ś1 K1 2 नावर्तये, K7 °र्तेय (for °र्तेय) Ś1 यथा; K7 D4 8 यतो (for यथा) — d) K6 B0 6.7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 (marg) 8 सकर (for ससार)

50 D6 7 om 50 (cf v l 47). — a) K1 B1 Dn1 D2 कांक्ष्यामि; K3 काक्षस्य, T G1 6 कांक्षति, M1 7 कांक्षाम (for काङ्क्षामि) — b) Ś1 K1 2 यतो, K7 D4 9 यस्मान् (for यत्र) Ś1 K1 नावर्त्स्यते, K2 °र्तेये; D4 °र्तत (for °र्तते) — c) T G1-3 6 सर्वान् (for सर्व°) Dn1 सगाद्. — d) K3 G6 निश्चित, K4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 निश्चितो, B6 G3 निश्चित्य; G1 निश्चता (for निश्चिता). B7 M7 मनसां (for मनसो) K7 D4 9 निश्चितामा (D4 9 °त्मा)-त्मनो गतिं

51 D6 7 om. 51 (cf v l 47). — a) Ś1 K1 2 B6 Dn1 G1.2 6 M5 यत्र (for तत्र) — b) B0 सम, T2 G1 2 C5 (gloss सर्वविक्षेपाभावम्) शर्म (for शम) M1 7 [ऽ]विगमिष्यति (for ऽधि°) — c) M1 6 7 अव्ययाद्य K6 T G1-3 6 अक्षय (T1 °र) श्चाव्ययं चैव — d) K4 शाश्वती., D4 °ता; M5 6 °त

52 a) K7 Da4 D4 न नु, G3 3 अनु- (for न तु) Ś1 K1 2 4 शाक्य; D6 7 सत्य, G1 शाक्या (sic), G2 शक्त्या (for शक्या) — b) D7 आप्तु (for प्राप्तु). Ś1 K1 2 4 प्राप्तु (K1 °ह) तां परमा गतिं — c) Ś1 K1 2 अथ बधो; K6 B6-9 Da4 Dn4 D5 D6 7 C5 (gloss फलम्) अनुबधो (Da4 °धा); M1 7 अध°, Cn (gloss नीचो देहवन्ध) अव° (as in text). K6 भूतस्य; K7 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 D2 4 5 7-9 युद्धस्य; Dn4 यद्धश्च, D5 बद्धस्य, T G1-3 6 युक्तस्य (for मुक्तस्य).

53 a) M1.5 6 त्याग (for योगं) — b) Da4 Dn1 D4 त्यक्ता; M1 5-7 त्यक्तु (for त्यक्त्वा) K7 D4 9 स्विह (for गृह-) — c) D4 प्रवक्ष्यामि (for प्रवे°) — d) G1 (before corr) दिवाकर

54 a) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 क्षय (K6 B6 7 °यि)तां याति, K7 क्षमया याति, B8 D4 5 7 9 T G1-3 6 क्षयमायाति, Dn1 क्षेत्रता याति (for क्षयमाप्नोति) — b) K7 D4 9 पीत° सुरैर्, D6 7 सुरगणो (for °गणैर्) — c) K6 कल्पित; D4 5 7 कपित (for °स) D6 7 पतितो, G3 पतने, M1 6 7 सहसा (for पतते). Ś1 K1.2 D4 9 भूमौ, D6 7 भूय°, G2 भूमि (for भूमिं) — d) D6 7 अधिरोहित; G3 °गोविति (sic), M1 5 7 अतिरोहति (for अधि°). G2 पातश्चैवाधिको विधि — e) M1 5-7 च (for हि) K6 M5 यदा (for सदा) K2 मोह (for सोम) — After 54, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3.5 7 8 editions ins

795* नेच्छाम्येव विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुन पुन ।

[B8 [प]न (for [प]व) K6 B7 एवविधे त्वे(B7 त्वे)ते, B0 एव विधित्वैते (sic), D6 7 एवविधे तत्त्वे; Dn1 एव विदित्वैतद् Dn4 ज्ञानवृद्धी (for ह्रास°)]

55 a) G3 च (for तु) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3 5 7 8 सतापयते, T G1-3 6 सतपन्याति (for सतापयति) K7 रविस्तु सतापयेल्लोकान् (hypermetric), D4 9 रवि संतापयेल्लोकान् — b) K1 (before corr as in text) K7 D4 9 रश्मिभि सुमहोल्वणै. — d) B0 -मडल K7 D4 9 नित्य नक्षत्रमडलात्, B6 (marg as in text) सर्वतस्तेजमंडल.

56 a) Ś1 K1 2 7 D4 9 तत्र (for अत्र) K7 D4 9 यास्यामि (for वत्स्यामि) K2 दुर्वर्षो; D4 9 corrupt,

अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ ५६
सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् ॥ ५७
आपृच्छामि नगान्नागान्गिरीनुर्वीं दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ५८
लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि नसंशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ ५९
अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ६०
सोऽभिवाद्य महात्मानमृषिं द्वैपायनं मुनिम् ।
शुकः प्रदक्षिणीकृत्य कृष्णमापृष्टवान्मुनिः ॥ ६१
श्रुत्वा ऋषिस्तद्वचनं शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।
भो भोः पुत्र स्थीयतां तावदद्य
यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ६२
निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तबन्धनः ।
मोक्षमेवानुसंचिन्त्य गमनाय मनो दधे ।
पितरं संपरित्यज्य जगाम द्विजसत्तमः ॥ ६३

C. 12. 12375
B 12. 332(1).65
K. 12. 339. 65

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

G3 दुर्धर्षो (for °र्षो) — d) K4 B0 Dn1, n4 D8 D3 2 8 निःशकेन, K6 B7 निपगेन (for निःसङ्गेन) — After 56, M6 ins

796* सूर्यस्य तपतश्चाह जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

57 a) B3 (marg) मण्डले (for सदने) K6 B6-8 Da3, a4 सोढ, B3 (marg) ह्यसिन् (for चाहं) — b) K8 निक्षिपेहं (for °प्येदं) D5 क्षिप्येद हि कलेवर — c) T G1-3 6 M1 5-7 वत्स्यामि (for यास्यामि) — d) K6 B8 Da3 a4 D6 7 सौर्यं (for सौरं) K6 [s]विदु:स्थित, D6 7 न दु:सहं; M1 5-7 सुदु:पह (for ऽतिदु:सहम्)

58 a) Ś1 K1 2 4 B3 (marg) आपृच्छये (K4 B8 °च्छेहं); T3 आगच्छामि (for आपृ°) D5 गिरीन् (for नगान्) K1 lacuna, D1 9 नागा (for नागान्) G3 आमहानिरगाश्नागा — b) K4 B0 8 Da3 Dn1 n4 D8 D3 2 8 G1 गिरिम्, D5 गिरीद् (for गिरीन्) Da3 दिशा (for दिशो) T G1-3 6 दश (for दिवम्) — d) K1 राक्षसं

59 b) K1 B0 T2 प्रव(K1 °वि)क्ष्यामि — c) M1, 6 7 पश्यति (for पश्यन्तु) K6 योगं ससिद्धा, Da3 a4 योग (Da3 °ग) सिद्धा मे, M5 मे योगवीर्यं (by transp) K1 पश्यत्ययोगवीर्यं मे — d) M1 6 7 स्वर्गे (for सर्वे) Da4 D6 7 महर्षिभि° (for सह°)

60 a) G3 अथो (for अथ) K7 B8 (marg) D4 5 7 9 T G2 3 6 M1 5-7 [अ]नुज्ञाय (for °ज्ञाप्य) G1 अथानुज्ञायतामृषिर्

61 b) K4 D4 G1 ऋषि; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 कृष्ण (for ऋषिं) Ś1 K1 3 4 Da3 D1 5 7 M6 मुनि°; B3 प्रति (for मुनिम्) M5 द्वैपायनमृषिं तदा — c) Ś1 K1 2 4 तत° (for शुक°) K4 प्रदक्षिणीं कृत्य; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 G3 °ण कृत्वा; D6 7 °णीकृत्वा (for °णीकृत्य) — d) K6 हृष्टम्; Da3 कृष्णाम्, T1 क्षमाम्; G6 क्षणम् (for कृष्णम्) K7 D4, 9 आपृच्छवान्; T1 वा पृष्ट° (for आपृष्ट°) K4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T1 मुनिं (for मुनि°) — After 61, T G1-3 6 ins an addl colophon [*Sub-parvan* T G1-3 6 मोक्षधर्म — *Adhy no* (figures, words or both) T1 G6 155, T2 168, G1 153, G3 172, G3 156]

62 Before 62, T G1-3, 6 ins भीष्म° — a) K6 B6 7 [अ]षर्षिस्; K7 B8 (marg) D1 5 7 9 T G1-3, 6 M5 मुनिस्; B0 9 Da3 a4 Dn1 Da1 D3 8 8 चर्षिस् (for ऋषिस्) K6 Da3 a4 T1 G2 3 6 M1 5-7 सुतस्य (for शुकस्य) — b) T1 G3 3 6 M1 5-7 शुकस्य हृष्ट (M1, 6 7 पृष्ट°; M5 प्रीत°); T2 पर प्रहृष्ट, G1 पुत्रस्य हृष्ट° (for प्रीतो महात्मा) — c) Some MSS भो भो; some MSS भो° भो G3 श्रूयतां (for स्थी°) G3 अत्र (for अद्य) — d) D5 चक्षुषी (for चक्षु°) Dn4 त्वदर्थं, D7 T G1-3 6 °र्थे (for °र्थम्) — After 62, K7 Da3 D4 9 C3 ins

797* एवमुक्तः पितुस्तेन स्नेहयुक्तेन चेतसा ।
नैवेच्छामकरोत्तस्य निःसङ्गेनान्तरात्मना ।

63 Before 63, B3 ins भीष्म उवाच — a) K1 **पक्ष, Da3 निरपेक्ष — b) K1 निःस्नेहे K6 B0

३१९

भीष्म उवाच ।
गिरिपृष्ठं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते च निःशलाक उपाविशत् ॥ १
धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं महामुनिः ।
पादात्प्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २
ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नचिरोदिते ।
पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३
न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नापि दर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४
स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य भास्करम् ॥ ५
स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।

6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2.3 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 मुक्तसमाय (for °बन्धन) — d) G1 महो दधे (for मनो दधे). — e) K7 Bo D2 4 5 G3 M1 6-7 स परित्यज्य (M1.2 °क्रम्य) (for सपरित्यज्य). — f) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3 8 8 मुनिसत्तम (K6 °म); D4 9 द्विजसत्तम (for °म). — After 63, Ś1 K1 3.4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2 D3-5 7-9 T G1-3 6 C3 ins

798* कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघैर्निषेवितम् ।

[K7 D4 9 कैलाश(K7 °स)शृंग; Da4 °सपृष्ठ (for °सपृष्ठ) K6 T1 G6 विमल (for विपुल) K3 सिद्धमगैर्, Bo Dn4 D2 D3 8 8 °सप, Dn3 मुनिमप, G3 गदयोगं (for सिद्धसंघैर्) G3 निषेवितु]

Colophon om. in Dn1 T G1-3 6 M1 5-7, V1 D6 missing K3.5 B1-3 Da3 a4 Dn3 n4 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub parvan* Ś1 K1 3 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D2-6 7-9 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 B7 Dn4 D2.8 शुकाभि(Ś1 °उ)गमन; K1 3 4 6 7 B3 8 9 Da3 a4 D2-5 9 शुकाभि(K1 °उ; K7 D4 8 9 °ति)पतनं; Bo Dn1 शुकोत्पतनं. — *Adhy no* K6 57, B7 Dn4 Da3 155, B8 256, Dn1 157, D8 162 — *Śloka no.* Da3 Dn1 D8 65, Dn4 64

319

☞ This adhy. is missing in V1 D6 (cf. v 1. 12 318 1, 283 15).

1 T G1-3 M1 5-7 om. the ref. — a) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D2 D3 8.8 गिरिशृंग (for °पृष्ठं) — c) K1 Dn4 D9 समदेशे B9 विमुक्त (for विविक्ते) K4 Bo 6 8.9 Dn1 n4 Da3 D2 8.8 T G1-3 6 M1 5-7 स (for च) K6 B7 Da3 a4 C3 (gloss निःशल्ये) Cn (gloss निस्तृणे) निःशलाके समे देशे. — d) K6 B7 Da3 a4 विविक्ते सः G3 मुनिरव्यक्त (for निःशलाक). T1 G6 निश्चक (G6 °ळं) समुपाविशत्

2 a) D8 चा (for च) — b) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3 8 8 यथाविधि (for महामुनि) — c) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3-5 7-9 T1 G3.6 पाद (for पादात्) K3 -प्रवृति (for -प्रभृति). ꕥ C3 पादाङ्गुष्ठमारभ्य सर्वपर्वसंधिषु क्रमेण वायु संस्थाप्य, भ्रुवोर्मध्यस्थापितप्राण । ꕥ

3 a) K6 Da3 a4 D2 7 भूत्वा (for विद्वान्) — b) Bo Dn1.n4 D2 D3 8 8 नाचिरोदिते (Dn1 °तं); Da3 नाचिरोदते (sic), D3 7 चाचि°; G3 न चिराजते (for नचिरोदिते). — c) K4 पाणिपादे Ś1 K3 4 Dn1 n4 D2 D3 8 8 समादाय (for °धाय) — d) G1 उपाविशत् (for °विशत्) D2 7 विनीतं यदुपाविशत्

4 a) K7 D4 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 यत्र (for तत्र). Bo पक्षिसंहातो; T G6 C3 (gloss गमन) °संपातो; M7 °सवातो (for °संघातो) — b) Ś1 K1 3 न च, K4 Da3 a4 Dn1.n4 D2 D3 8 (sup lin as in text) 8 नापि; K7 चापि (for नापि) ꕥ C3 कलिदर्शनम्, विशेषदर्शनम् । ꕥ — c) Da3 यस्स, D4 8 T2 G1 3 6 M7 तत्र (for यत्र). D7 T1 G3.6 वैय्यासकिर्; G1 वैयासिकीं; G3 M7 °सिकिर्; M1 5 6 °सकीर् (for °सकिर्). K7 D4.9 योक्तुम्; B3 श्रीमान् (for धीमान्) — d) T1 G6 योगं (for योक्तुं). K7 D4.9 आत्मानमुपचक्रमे.

5 a) D5 7 G3.8 महा; T2 तथा; G1 सदा (for तदा). — b) Ś1 T1 G6 -विनिःसृत; K1 3 4 -विनिस्सृत; K7 D4 9 विव(K7 °बा)र्जितं; D4.7 विनिश्चल (for -विनिःसृतम्). — c) M7 तदा (for ततो). T1 G6 भासं; T2 G1 हास्म (sic), G3 वासं (for हास). — d) G2 3 शुकं. K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1.

महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥ ६
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
निवेदयामास तदा स्वं योगं परमर्षये ॥ ७
दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८
नारदेनाभ्यनुज्ञातस्ततो द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ९
कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्व्यासपुत्रः सुनिश्चितः ॥ १०
तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ११
व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दिव्यमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२
तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानीतराणि च ॥ १३
यथाशक्ति यथान्यायं पूजयांचक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

C 12. 12191
B 12. 333(2).15
K 12. 340 15

---

n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 तत्पर (for भास्कर°म्)

6 a) M1 5-7 पुनर्योगं स (by transp) — b) Bo मार्गोपलब्धयेत् — c) K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 G1-3 योगेश्वरो; T1 G6 -योगपरो (for -योगीश्वरो) — d) B6 [s]भ्यक्रामद् (for ऽत्य°) K7 D4 5 7 9 M1. 6 7 विहायसा, Da4 °यने (for °यसम्)

7 b) Da4 Ds2 D4 5 7 देवर्षिंद्; T G1 6 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिं (G1 6 M6 °र्षिंद्); G2 ब्रह्मण; G3 ब्राह्मण (for देवर्षिं) K6 B1 3 (also as in text) 9 Da3. a4 शुक; Bo. 6 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तत; D5 7 T G1-3. 6 तथा (for तदा) — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 M1 5-7 च त; K7 त च; G2 तथा (for तदा) — d) K7 B1 9 Da1 D3 T M1 5-7 स्व; D3 (sup lin) स (for स्व) D5 7 योग परमहर्षजं

8 Before 8, K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-5 7-9 G3 M1. 5-7 ins शुक उवाच — a) D5 7 दृष्ट (for दृष्टो) K1 प्रवृत्तोसि, T G3 प्रवर्तोस्ति (G3 °सि) (for प्रवृत्तोऽस्मि) — b) Ś1 K1 2 4 महामुने (for तपोधन) — K2 4 om 8cd, Ś1 reads it on marg

9 Before 9, B8 ins भीष्म उवाच — b) Bo 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 शुको (for ततो) — c) D5 7 अवसाद्य (for अभिवाद्य) M1 5-7 महायोगम् (for पुनर्योगम्) — d) K6 आस्थित° (for आविशत्)

10 a) Bo 8 9 D4 5 8 9 कैलाशपृष्ठाद् Ś1 K1 2 4 B8 आप्लुत्य, T2 G3 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य) — b) T1 G6 उत्पपात; G1 3 स चचार, G2 स जगाम (for स पपात) K4 यदि; K6 Bo T2 G3 (before corr) तथा, Da4 गत (for तदा) — c) K6 7 Bo 6-9 Da3 Da1 अंतरीक्षचर°, G1 M7 °रिक्षचरः. — d) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 वायुभूत (for व्यासपुत्र°). D5 सुनिश्चित, G1 स निश्चित

11 a) D5 7 9 तमुद्यत; T G1-3 6 व्यासपुत्र (for तमुद्यन्त) — T2 transp 11b and 11d — b) K7 महाद्युतिं (for सम°) — d) Da4 रहस°; D5 7 रहसा (for -रंहसम्).

12 a) K2 शृण्वणोत्स्येन (sic) (for व्यवसायेन) ❀ Cn व्यवसायेन, सार्वात्म्यनिश्चयेन। ❀ — b) K2 सर्वान्योष (sic), K7 D4 9 °नेष, B1 D5 7 सर्वांशोष (D7 °शोष) (for °न्सोऽथ) D8 G1 विचिंतयद्, G2 व्यचिंतयन्; G3 [अ]व्यचिं°; M1 5-7 [अ]विचिं° (for विचिन्तयन्) — c) Ś1 K1 2 G3 प्रस्थितो (for आस्थितो) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 दीर्घम् (for दिव्यम्) — d) B8 Dn4 D5 7 G2 समप्रभं

13 a) K7 यातम्, G2 दांतम् (for यान्तम्) — b) G2 समप्रभ्म् (for अव्य°) Ds1 अकुतोभये — d) Dn4 स्थावराणि (for जङ्गमानि) Bo Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 च(D8 sup lin [अ]च)राणि (for [इ]तराणि) K6 B6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 जगमस्थावराणि च

14 a) D4 om (hapl) शक्ति यथा Ś1 K1 2 यथा न्याय्य; D5 7 यथाज्ञान (for °न्याय) — b) G1 (marg) तथा (for तदा) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 पूजां वै चक्रिरे तदा — c) B8 त दिव्यैर् (by transp) — d) K6 Dn4 अनु-; D7 T G1-3 6 एव, M1 5-7 अलं (for अव-) K6 दिवानिशा (for दिवौकस°).

15 M1 5-7 transp. 15ab and 15cd. — a) M1

ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५

अन्तरिक्षचरः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिवाह्यते ॥ १६

ततः परमधीरात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ।
शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वतः ॥ १७

तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ।
संभ्रान्तमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ १८

दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम् ॥ १९

ततः समतिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवते ।
ते स्म ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ २०

अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ।
अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।
पितृशुश्रूषया सिद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २१

पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ।

8–7 गृह्यः ससर्पय सर्वे. —b) Bo M1 5 6 गधर्वा सा (Bo °र्वाश्चा)प्सरोगणा. —c) G3 M1 5–7 सिद्धाश्च (for संसिद्धा).

16 a) K6 Bo. 6. 7 9 Da3 अंतरीक्षचर (Bo °रा); B8 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 8 8 अंतरि(B8 Da1 °री)क्षगत. —b) K1 तपस —c) K6 T2 [ऊ]र्ध्वंवक्त्रेण. ❀ Ca स्वर्गाद्भ्रष्टोचितस्याधोवक्त्रता यतस्तत सिद्धोऽयमिति ध्वनितम् । Cn अधः कायात् ऊर्ध्वं वक्त्रं यस्य, सूर्ये दत्तदृष्टित्व स्वदेहस्याधोभाग न पश्यतीत्यर्थ । ❀ —d) K6 7 Da3 a4 Da3 D5 9 (before corr.) नेत्रै समभिवीक्ष्यते; Bo Dn1 n4 Da1 D2. 8. 8 °भिरज्यते, B5 7 9 D7 9 (by corr) °भिवीक्षते; B8 °वकृष्यते; D4 °तिवीक्षते; T G1–3 6 M8 °तिवाह्यते; M1. 6 7 °तिवाम्यते.

17 a) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 8 8 धर्मात्मा (for धीरात्मा). —b) Ś1 K1. 2 4 तथा (for त्रिषु) D4 5 विश्रुता —c) Ś1 (before corr) K2 समुदीरन् (for °दीक्षन्). Da3 a4 स्व (for स) —d) K1 वाघ्यतो; Da4 वागतो; D4 वाक्यतो; D6. 7 वामतो (for वाग्यतो) K2 [ऽ]गमन् —e) Da4 [आ]कारम् (for [आ]काशम्). B8 अतुल (for अखिलं) —f) Da3 a4 पूरयन्नेव; D5 7 °यामास (for °यन्निव) K7 Bo. 8 9 Dn1. n4 D8 D2–5 8. 9 M8 सर्वशः; M1. 6 7 चादिना; M5 (inf lin) नादिना (for सर्वतः).

18 a) D5 7 समागतं समासाद्य —b) K7 D4 सर्वाप्सरागण; Bo देवाप्सरोगणा. Da4 दृष्ट्वा सर्वेश्वरो गणा —d) Da3 a4 Da3 विस्मित. —e) Ś1 K1 2 4 पंचचूलप्रभृतयो; K6 शास्त्रचूडा; T2 G3 M1. 5–7 पचचूला. —f) K2 दृशम् (for भृशम्). K2 4 Da4 °लोचनं (Da4 °ना)

19 a) Da4 D4 G3 देवतं. Ś1 K1. 2 कतमो K7 D4 5 7 9 T2 G1 3 M1 5–7 त्वे(T2 न्वे; G1 चै)तद् (for ह्येतद्) T1 G6 दैपतं कतमत्येन —b) D5 G2. 8 मास्थितां (G2 °ता; G3 °त). —c) D5 7 स्वनिश्चितम् (for सु°). Da1 D4 5 7 9 इय (for इह). D5 7 [आ]यांत (for [आ]याति) —d) K7 D5 8 T G2. 8 M1 5–7 निर्मु(D5 °यु)क्तम् (for विमुक्तम्) Ś1 K2 3 4 G2 8 इह (for इव). G1 (before corr.) 2 निस्पृह.

20 a) K7 B6–8 Da3 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 तत समभिचक्राम —b) K7 D2–5 7 8 M1 5–7 मंदरं (for मलयं) —c) T2 पूर्वचित्तेन्द्र (for °चित्तिश्च). —d) K2 यो; G8 तं (for यं). Bo 8 Dn1 n4 Da3 D2 8. 8 M1 5–7 उपसेवत —e) Bo 7 Dn1 n4 D8 D2 3 5. 7 तस्य; D5 तेस्य; T2 तन्मे (for ते स्म). Da3 विप्रर्षि (for ब्रह्मर्षि) —f) D5 7 T G1–3 6 जग्मतु (for ययतु)

21 a) M1 6 सिद्धि (for बुद्धि-) T1 G6 समाचारं (for °धान). —b) K7 D5 9 यदाभ्यास; Bo सदा° (for वेदा°). K7 D4 9 T G3 6 रतो (for -रते) K7 D4 9 T G3 6 द्विज; G1 द्विजं (for द्विजे) G2 देवाभ्या सुलभे द्विज. —c) T G1–3 6 हि (for [ए]व). —d) G2 3 न भय याति (G3 रवि) चन्द्रवत्; M5 (sup lin) जगद्व्याप्यत्यसशय —e) K1 सिद्धि-; K6 Da3 a4 बुद्धिं; K6 Bo 6 (marg as in text) 7–9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 बुद्धिं (for सिद्धिं) —f) K1 समासो (for संप्राप्तो). G2 [ऽ]सौ (for ऽयम्). K1 2 Da1 अनुत्तमं (for °त्तमाम्).

22 a) Da3 दृढतया (for °तपा). G2 पितृभक्तो दृढा सिद्धिस —b) K6 G2 च (G3 स) दयित; D7 T1 G6 समधिक (for सुदयित). G2 तथा समुदितः सुत. —After 22ab, G2 ins.,

अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विवर्जितः ॥ २२
उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २३
सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।
आलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २४
ततो द्वैपायनसुतं बहुमानपुरःसरम् ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २५
अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २६
ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २७
शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सवनकाननाः ।
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ २८
यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ २९　　C. 12. 12607 B. 12. 333(32).31 K. 12. 340. 30

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

799* कृताञ्जलिपुटा सर्वे तुष्टुवुर्हृष्टमानसा ।

— c) K7 -मानसा; M8 -तपसा (for मनसा) G2 पितुरस्यंतमिष्टोर्यं — d) K6 Dn1. n4 Da1 D2 3 5 7 8 M1. 5–7 विसर्जित (D7 °ता) (for विवर्जित).

23 b) D8 -विस्मित (for धर्मवित्). — c) Ś1 अवैक्षत, K1 2 अवेक्षत; Da4 उदैक्षत; Dn4 उदैक्षित (for उदैक्षत) — d) D8 7 भवने (for वचने) G2 वचन गमनस च

24 a) K6 7 B0 6–9 Da4 Dn1 सोंतरीक्षं (Da4 °क्ष), Dn4 D4 °रिक्ष-; D8 7 अतरिक्ष (for सोऽन्त°) — b) D4 corrupt K1 B9 Da1 D2 -काननं (for °नाम्) — c) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 विलोकयामास (for आलो°) — d) B8 T1 G1. 6 तदा (for तथा)

25 b) K6 7 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G1 3 6 M1. 5–7 बहुमानसमंतत°; G2 बहुमान्य समं तत°. — c) Ś1 K1. 2 4 D4 5 7 9 बद्धांजलि (for कृताञ्जलि). K7 भूत्वा (for सर्वा). — d) K2 निरीक्षते, K7 D4 निरीक्ष्यंते, M7 °क्ष्यति

26 a) Da1 तां; D4 8 M8 तांस् (for तास्) B9 Da4 T2 तथा (for तदा) — Before 26cd, B7–9 G2 ins. शुक उवाच — c) Da1 D4. 9 G1. 6 मा (for मां).

27 a) T G1–3 6 M1 5–7 तस्य (for तत°) D4 reads प्रति twice. Da4 देह; D4 देव; D6 7 देशं (for देयं) — c) K1 स्नेमत (for स्नेहत). K6 सर्वैर्; Da3 a4 सर्वे; G1 सये (for सर्वे) — d) Da4 अर्हेय.

28 Before 28, B8 9 ins भीष्म उवाच — b) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सर्वा सकानना°; M1. 5–7 सजलका°. — c) Da3 सरिता — d) K7 D3 7 ते (for त)

29 b) G1 भविष्यसि (for °ति) — c) K1 ऋषी; Da4 ऋषिर् (for ऋषेर्). G1 व्याहरते — d) K3 corrupt K7 D4 9 प्रतिदास्यामहे वय; T G1–3 6 °वक्ष्याम (T1 G6 °मि) ते वयं ❀ C8 प्रतिवक्ष्यामहे शुकोऽनेन यथा गत इति । ❀

Colophon om in D2, V1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1. a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Subparvan* Ś1 K1. 2 4. 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–5 7–9 T G1–3 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–5 8 9 G6 M8 6 शुकाभि(K7 D4 5 9 °ति)पतनं, Dn4 शुकोत्पतनं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 58, B7 Dn4 Da3 T1 156, B8 260, Dn1 158, D8 153, T2 169, G1 155, G2 173, G6 157, M1 6 7 152, M8 188 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 31.

३२०

भीष्म उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा लोकांश्चतुर्विधान् ॥ १

तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः ।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

320

☞ This adhy is missing in V1 D8 (cf v l 12 318 1, 283 15)

1 a) D3 om. from इत्येव up to प्राति (in 1c) Da4 Dn1 उक्त्वा T G1, 3, 6 इत्येवमुक्ते वचने — b) Ś1 K1, 6 Dn4 D5, 7 महर्षि (for ब्रह्मर्षि). K7 D4, 5, 7, 9 T G1-3, 6 M1, 5-7 स (for सु). K1 सुमहातप — T G1-3, 6 repeat 1cd after 26 for the sequence of stanzas 1c-27b in T G1-3, 6, see the Tabular Statement below. — c) Ś1 K1, 3 प्रतिष्ठित, K4, 7 प्रतिष्ठत;

Tabular Statement

giving sequence of st. 1—27ab in T G1-3, 6

[r = repeated]

T G6	G1	G2, 3	T G6	G1	G2, 3
1ab	1ab	1ab	16-17	16-17	16-17
1cd	1cd	1cd	19	19	19
8-9	8-9	8-9	22ab	22ab	
10abcd	10abcd	10abcd	18	18	18
21cd	21cd	21cd	20	20	20
10ef	10ef	10ef	21ab	21ab	21ab
4-6	4-6	4-6	21cd(r)	21cd(r)	21cd(r)
11ab	11ab	11ab	22ab(r)	22ab(r)	22ab
11cd	11cd	11cd	22cd-26	22cd-26	22cd-26
	11cd(r)				
12-13	12-13	12-13	1cd(r)	1cd(r)	1cd(r)
7	7	7	2-3	2-3	2-3
15	15	15	27ab	27ab	27ab
14	14	14			

K6 प्राविष्टत (for ॰ष्ठत) Da3, a4 तप- (for शुकः) Da1 सिध्य, G3 (both times) सिद्धो (for सिद्धिं). — d) K6, 7 Bo. 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D1-5, 7-9 T G1-3, 6 (last six second time) M1, 5-7 Cn (gloss सात्त्विकान्मोक्षप्रतिबन्धकान् किल्बिषसंसर्गानैश्वर्याख्यान्) Cp (gloss: अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्यरूपान्) Cs (gloss क्षमान्ता [12. 317 20] इति चतुरो) दोषांश्च, Cnp (gloss वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यान् सम्प्रज्ञातभेदान्, तत्फलानीत्यर्थः) Csp (gloss मनो जित्वाहंकारे धारयेत्तमपि जित्वा बुद्धौ धारयेत्तामपि जित्वा महत्तत्त्वे धारयेत्तदपि जित्वा परमात्मनि धारयेदित्येव चतुर्विधान्) योगांश्च (for लोकांश्च) T G1-3, 6 (all first time) गत्वा देशा(T2 ॰वा)श्च पर्वतान् । ❀ Cs लोकांश्चतुर्विधान्, जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जान् । ❀

2 For the sequence in T G1-3, 6, see Tabular Statement on this page T G1-3, 6 read 2-3 after the repetition of 1cd following 26 — a) K1 T1 सतो (for तमो) K7 D4, 5, 7, 9 T1 G1-3, 6 [ऽ]पि (for हि) Da3, a4 अष्टविधिं; D5, 7 ॰गुणं; Cnp नवगुणं (for अष्टविध) Ś1 K1, 2, 4 त्यक्त्वा; Da4 जित्वा (for हित्वा) ❀ Cs अष्टविधम्, प्रकृतिर्महानहंकारः पञ्चभूतानीत्यष्टौ । तेषु अहंकारस्तमोविकारः ॥ Cn अष्टविधं, पुर्यष्टकप्रकारं तमः ॥ Cp अष्टसु, अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरूपमष्टैश्वर्यरूपं वा ॥ Cs अणिमाद्यष्टसिद्धीनां विपर्ययाः । ❀ — b) ❀ Cs पञ्चविधं रजः, शब्दादिविषयपञ्चकरागो रजसः पाञ्चविध्यम् ॥ Cn पञ्चविधं, विषयपञ्चके प्रवर्तकं वासनामयं रजः । नवगुणं रज इति पाठे—अत्यागित्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधस्तथैव च । दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ Cs पञ्चगुणम्, दुःखचेष्टाकामक्रोधदर्पगुणम् । ❀ — c) G2 सितं, Cs (gloss प्रकाश्याप्रकाशतया स्फुरणम्) सत्त्व (as in text) ❀ Cn सत्त्वम्, बुद्धिसत्त्वेन सर्वं सत्यज्य सत्त्वमपि त्यक्तम् येन त्यजसि तत्त्यजेति नारदोपदिष्टत्वात् । ❀ — d) Da4 Dn1 अद्भुतम् ❀ Cs तद्धि दुस्त्यजत्यज्यते, सनकादिभिरपि योगेश्वरैः । शुकस्तदपि जहौ । तदद्भुतमिवाभवदित्यर्थः । ❀

3 For the sequence in T G1-3, 6, see Tabular Statement on this page — a) T1 G6 गते (for पदे) K6 नित्य, K7 D4, 9 तिष्ठन्; T G1-3, 6 शीते (for नित्ये). — b) K7 D4, 5, 7, 9 सत, C8 (gloss सूक्ष्मदेह) लिङ्ग (as in text) Ś1 (before corr) K2, 4

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
उल्कापाता दिशां दाहा भूमिकम्पास्तथैव च ।
प्रादुर्भूताः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीव ह ॥ ५
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥ ६
ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७
स शृङ्गेऽप्रतिमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे ।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८
शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
उदीचीं दिशमाश्रित्य रुचिरे संददर्श ह ॥ ९
सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ।
अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०

C 12. 12818
B 12. 334(3) 11
K 12. 341 11

-पूजिते (for -वर्जिते) —^{c}) Da4 ब्रह्मणी, M1 3 7 ब्रह्मर्पि (M1 °र्पि) (for °णि) K1 G2 प्रतितिष्ठत्; B3 G1 M1.6 7 प्रत्यतिष्ठन् —^{d}) K7 इवोज्ज्वलन्

4 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 T G1-3 6 read 4-6 after 10^{cf} —^{a}) K7 उल्कापातां; B1-3 D5 °पातो (for उल्का पाता) D1 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 दिशो (for दिशां) B0 6-9 Da3 Dn1 n3 D3 D2 3 8 T2 दाहो (for दाहा) —^{b}) K6 7 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n3 D5 D2 3 8 T G1-3.6 भूमिकंपस्; D4 7 °कप (for °कम्पास्) T2 (also as in text) च भारत (for तथैव च) —^{c}) Ś1 K1.4 Dn1. n3 D5 D2 3 8 T2 G1 3 प्रादुर्भूत, K3 6 Da4 °भूता (sic) (for °भूताः) —^{d}) Da4 Dn3 तदद्भुतम्

5 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 —^{a}) K3 द्रुमै, B1 द्रुम —^{b}) Da3 D3 च पर्वत; D2 स्यशीर्यत —^{c}) D7 निर्वात; M1 निघात (for निर्घात) K7 D4 8 हिमवान्, D2 7 हि महान्, T G1 6 गुरुभिर्; G2 बहुभिर्; G3 शिखरैर्, M1 5-7 हि गिरिर् (for च गि°) —^{d}) Ś1 K1 3 4 दीर्यते स्म; Da1 °सेव (for °तीव) K6 B0 6-9 D5 D2 3 8 G3 हि, T2 हा, M1.5-7 च (for ह) K7 D4 5 7 9 वि(D7 उ)दीर्यत इवाच(D7 °न)क, B9 Da3 a1 हिमवान्दीर्यतो बहि

6 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 —^{a}) B3 D5 7 नायभासे, Da4 न बभापे, M1 3 (inf lin) 6 7 न बभास (for °से) G3 सर्दोत्रा मूद् (for सहस्रांशुर्).

7 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 T G1-3 6 read 7 after 13 —^{a}) K1 वासवास् —^{b}) Ś1 रसगधि; K3 न सगध (for रसवच्च). K4 सुगन्धिना (for °न्धि च) —K1 om. 7^c-8^b —^{d}) Da4 a1 दिव्यं (for दिव्य). K3 शुचि

8 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 K1 om. 8^{ab} (cf v 1 7) —^{a}) K3 सदगे (sic), G2 सदशे; G3 समृगे (for स शृङ्गे) K4 6 7 B0 6 7 8 (orig) 9 Da4 a1 Dn1 n3 D5 D2 3 8 प्रथमे, B6 (marg) परमे (for ऽप्रतिमे) D1 3 7 सशृंगप्रतिमे दिव्ये ❀ C3 स शुकः शृङ्गे सददर्शोस्युपरि सबन्ध । ❀ —^{b}) D3 7 हिमवान् (for °वन्) K3 -मेद; T G1-3 6 गिरि (for -मेरु) Ś1 K3 4 7 D4 8 सन्निभे (for -संभवे) —K7 om 8^{cd} —^{c}) T1 G6 येन (for श्वेत-) D4 5 7 9 च; G2 lacuna (for द्वे) —^{d}) K1 2 D6 रुक्मरुप्य (sic), D2 7 रुकारूप्य, T G2 3 6 रूप्यरुक्म-; G1 रूप्यमम (sic), M1 5-7 रुग्मरूप्य (for रुक्म°) G2 3 शुणे (for शुभे)

9 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 —^{a}) M1 5-7 दश (for शत) K7 D4 9 -विस्तीर्णे (for -विस्तारे) —^{b}) Da4 भारत —^{c}) K1 7 D4 उदीची, Da4 °चि, D3 °चि, D7 °च (for °चीं) K7 दिशिम् (sic) K6 Da3 Dn1 n3 D5 D2 3.8 आस्थाय (for आश्रित्य). —^{d}) D3 7 स (for सं-) K3 स; K7 D4 9 च (for ह)

10 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 —^{a}) B9 [ऽ]रिशृगेन (sic), Da4 Da3 [ऽ]विशोकेन (for °शङ्केन). Da4 तमसा (for मनसा) —^{b}) K1 भ्यपतत्, K6 [भ]प्य° (for [भ]भ्य°) D5 यत°; D7 च स (for शुकः) —^{c}) Ś1 K1 3 पूर्वे स (for पर्वत-) Da4 T G1 3 6 M1 5-7 ते (for द्वे) B9 तत स पर्वते शृंगे; G3 तस्मिन्पर्वते शृगे ते —^{d}) K1 शहसैव (sic), B0 सर्वैव (for सहसैव) —After 10^{cd}, T G1-3 6 read 21^{cd} for the

ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिःसृतः ।
न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ॥ ११
ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ।
गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ॥ १२
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ।
साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ॥ १३
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ।
यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ १४
दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ।
आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा ॥ १५
ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ।
शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १६
तस्यां क्रीडन्त्यभिरताः स्नान्ति चैवाप्सरोगणाः ।
शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ॥ १७
तं प्रक्रमन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ।
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ॥ १८
शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतोऽभवत्तदा ॥ १९

---

first time, repeating it in its proper place —ᵉ) T1 G1 ₃ ₆ मध्ढयेते; G2 °द्वयत (for °द्वयेतो). —ᶠ) Da4 अद्भुतम्

11 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p 1806 —ᵃ) Ś1 K1 ₂ पूर्वे स (for पर्वत). Da4 -संगाभ्यां; D5 ₇ शृंगस्य (for -शृङ्गाभ्यां). —ᵇ) K2 ₃ ₄ विनिस्सृत° (for विनि°सृत). — G1 reads 11ᶜᵈ twice —ᶜᵈ) K1 (*sup. lin* as in text) प्रतिजगान Dn4 गतिं च; G1 (second time) ₃ ₈ संगतिं (for स गतिं) G1 (first time) स्वन° प्रत्याजनोषस्य संगत पर्वतोत्तमे (corrupt).

12 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p 1806 K1 om. 12. —ᵈ) K2 शैले; Da4 शैल्य (for शैल°) D5.₇ ये न (D5 च) कैलासवासिन°

13 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p 1806. —ᵃ) Da4 शुको; D2 (before corr) शैलम् (for शुकम्) K1 अतिक्रांत; K7 D4 °क्रांत, Da4 अतीक्रांतं. —ᵇ) K1 द्विताकृतं. —ᶜ) K6 अभून् (for आसीन्). G1 साधु साधु तदा सीन्नो. —ᵈ) K2 G2 नार(G2 रस)व° सर्वभारत (sic). —After 13, T G1-₃ ₆ read 7.

14 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p 1806. T G1 ₃-₆ transp. 14 and 15 —ᵃ) K7 D5 G2 ₃ सं (for स) —ᵇ) K6 सदा (for तथा) —Ś1 K1 ₂.₄ om (hapl) 14ᶜᵈ

15 For the sequence in T G1-₃.₆, see the Tabular Statement on p 1806. T G1-₃ ₆ transp 14 and 15 —ᵇ) K6 ₇ Bo ₆-₉ अंतरीक्षं; Dn4 °रिक्ष; G3 °रिक्षे (for °रिक्षं). —ᵈ) K7 D5.₆ ₇ ₈ शुकाति° (for शुकाभि). K7 Da1 T1 G6 तथा (for तदा).

16 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p 1806 —ᵃ) K1 ₄ D5 M1 ₆ मंदाकिनी (for °किनीं) Ś1 K1.₂ ₄ दिव्याम् (for रम्याम्) —ᵇ) T2 उपदिष्टाद् (for °रिष्टाद्). K6 अपि; Bo T G1 ₆ अति (for अभि°). G2 उपविष्टां रतिप्रदां. —ᵈ) K1 Da4 T2 G3 काननं. K7 D5 ₆ दिव्यपुष्पितकाननां

17 For the sequence in T G1-₃.₆, see the Tabular Statement on p 1806. —ᵃ) K7 क्रीडति Da4 अभिरत. Ś1 K1 ₂ ₄ तस्यां क्रीडासु निरता°, G2 कस्यां किं सत्यभिरताश् (sic) —ᵇ) K4 स्नाति; K6 ₇ D5 ₆ G3 सतद्; B6 ₇ Da3 ₄ तीरे; B5 नित्य, G1 चानि (sic) (for स्नान्ति). Bo Dn1.n4 D5 D7 ₈ ₈ हे चै(Bo Dn1 D5 D8 तार्श्चे)वाप्सरसां गणा°. —ᶜ) Da4 D5 ₇ G1 ₃ ₆ शून्याकारां (Da4 °र); C8 (gloss ज्ञान सविकाररहितम्) °कारं (as in text). T G1 ₃ ₆ निराकारं (G3 °रां) (for °कारा°). K7 D5 ₆ शून्यागारसमाकारं. —ᵈ) K7 दृष्टा (for दृष्ट्वा) G1 [अ]पि वासस°; G3 विवासरं —After 17, T G1-₃ ₆ read 19, T G1 ₆ reading 22ᵃᵇ thereafter, followed by 18.

18 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p. 1806 —ᵃ) K6 ₇ Bo ₆-₉ Da3.₄ Dn1 n4 D5 D2-₅ ₇-₉ G3 प्रक्रा(D7 °का)मंतम् (for प्रक्र°) T1 G3 ₆ त प्रयांतमथाज्ञाय, T2 G1 त प्रक्रांतमभि(G1 °था)ज्ञाय. —ᵇ) G2 समन्वित.

19 For the sequence in T G1-₃ ₆, see the Tabular Statement on p. 1806 Bo om. 19ᵃ-22ᵇ. —ᵃ) D2 (before corr) G2 उर्ध्वां T1 G1 ₃ शुकस्तु मरुताम्-

महायोगगतिं त्वग्र्यां व्यासोत्थाय महातपाः ।
निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ २०
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् ।
शशंसुर्ऋषयस्तस्मै कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ २१
ततः शुकेति दीर्घेण शैक्षेणाक्रन्दितस्तदा ।
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्य वै ॥ २२
शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
प्रत्यभापत धर्मात्मा भोःशब्देनानुनादयन् ॥ २३
तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् ।
प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ।
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याजहार शुकं प्रति ॥ २५

C. 12. 12633
B 12. 334(3).16
K 12. 341 26

(G1 °द्र्)स्त्वों — b) G2 3 गत्वा (for कृत्वा) B1-9 [अं]तरीक्षगां, D1 °रिक्षिणां B3 गतिं तामंतरीक्षगां; T1 G1.6 गतिं गतांतरिक्षगा — c) D5 7 प्रमावतव (for °व त्व) — d) B5 8 9 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 8 महा (for सर्व-) K6 7 D4 9 सर्वभूतगतोभवत्; G2 °भूतामयं तदा — After 19, T G1 6 read 22ab for the first time, repeating it in its proper place

20 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 Bo om. 20 (cf v 1 19) — a) Ś1 K1 2 4 मय (for महा) G2 योग गतिश्च Ś1 K1 2 4 व्यास°, Dn1 n4 D5 D2 8 8 Cv त्वन्यां; D5 7 त्वग्यां; T G1 6 चार्यां; G2 3 चाह (for त्वग्र्यां) — b) Ś1 K2 4 समास्थाय; K1 समास्थाय; B5 9 Cv (gloss व्यास आस्थायेत्यर्थ) व्यासो स्थाय; D4 5 7 व्यास स्थित्वा; G3 व्यासोक्त्यार्थं, Cn (gloss सविरार्थे) व्यासोत्थाय (as in text) K7 D9 M1. 8-7 व्यासोप्यास्थाय तत्र तु (K7 D9 शीघ्रग) — c) Dn1 निमिषांतरमात्रेण — d) K2 4 7 D4 5 7 9 शुकाति- (for °भि) G2 3 यया (for ययौ)

21 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 Bo om 21 (cf v 1 19) — a) G2 शुकाहत (for शुक गतम्) — T G1-3 6 read 21cd for the first time after 10cd — c) B5 शशंशुर्, B8 सशशुर्, T1 G1 6 (all second time) शशसु K6 7 B5-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 7 8 तस्य, D5 तत्र (for तस्मै) T G1 3 6 (all first time) शुक गत शशसु स (T2 शशसत, G1 शशसुतु), G2 (first time) शुक गताश स्सूक्ष्म (sic) — d) M1 8-7 तया (for तदा) T G1-3 6 (all first time) ऋषिपुत्रस्य यत्तदा

22 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 Bo om 22ab (cf v 1 19) T G1 6 read 22ab for the first time after 19 — a) Da3 शुकावि; M1 5 6 शुकोति (for शुकेति) Ś1 K1 2 4 C8 (gloss शिक्षाध्यायस्वरेण) शैक्षेण; Da4 दैर्घ्येण; D6 दीर्घेन (for °ण) ❀ Cn शुका३ इति दूरा द्धूते प्लुति । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (Pān 6 1 29) इति प्लुत वद्भावाच्च प्रकृतिभाव । ❀ — b) Ś1 K1 2 4 दीर्घेण (K2 4 °न), K7 शोक्षेण; Da3 D4 7 शैक्ष्येण; Dn1 n4 D2 8 8 शब्देन; Da1 शैक्षेन, Cv (gloss वेद शिक्षासबन्धिना) °ण (as in text) Ś1 K1 2 4 B5 G2 [आ]क्रन्दितं, Ca (gloss सक्लेशमाहूत) आक्रन्दितस् (as in text) B7 तथा (for तदा) — c) K6 स्वर; Da4 स वै (for स्वय) — d) K1 D4 अनुवाद्य (for °नाद्य) K7 D9 त्रैलोक्यावरनादिना (D9 °नीं)

23 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 — b) Da4 om (hapl.) सर्वात्मा K7 सर्वतोमुखे; Dn1 °मुख — d) K6 Da4 D4 T2 G1 3 भो (for भो·) D5 7 अनुनादयत T1 G6 शब्देनानुविनादयत् ❀ Ca स नभ शब्देनानुनादयन् प्रत्याह । ❀

24 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 — a) D7 एवाक्षर; T1 G1 एकाक्षरं (for °क्षर) D4 lacuna, T G1 6 वाचं (for नाद) G2 तयेवकक्षरावोच (sic) — b) Bo 6 7 Dn1 n4 D5 D2 8 8 G3 भोर् (for भो). K6 B6 7 Da3 a4 समैरयत् (K6 °यन्); D6 G1 समीरयत् Ś1 K1 2 4 भोरित्येवमुदीरयन्; D7 भो शब्देन समीरयन् — c) B8 Da4 T G2 3 6 M1 8-7 प्र (M6 प्रा) व्याहरज् (for प्रत्या°) — d) Da4 °जगम

25 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806 — a) Da4 वा (for च) K2 तत प्रभृत्यथाद्यापि — c) K2 गिरिर् (for गिरि) B9 T G2 3 6 पृष्ठे तु (for पृष्ठेषु) M1 6 7 गिरीशद्वारपृष्ठे तु — d) K7 Dn1 n4 Da3 D2-8 7-9 व्याहरति (for व्याजहार)

26 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p 1806. — a) K4, 6 7 Da3 a4

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमध्यगमत्परम् ॥ २६
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ २७
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ।
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ २८
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ।
वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ २९
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ३०
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ॥ ३१
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३२
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ।
वीर्येण सदृशः पुत्रस्त्वया मत्तः पुरा वृतः ॥ ३३
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ।
मम चैव प्रभावेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३४

D8 D7 T G1 3 अन्तर्हित (for °र्हित) B3 त (for तु). —[b]) D6 7 G3 तथा (for तदा) —[c]) Ś1 K1 2 4 सत्वादीन्, D6 7 धर्मादीन् (for शब्दा°) —[d]) K6 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M6 8 अभ्य(G1 °भ्या)गमत्, M1 7 अभ्यगम (for अध्यगमत्) D6 7 परमभ्यगमत्पद — After 26, T G1-3 6 repeat 1[cd], followed by 2-3

27 For the sequence in T G1-3 6, see the Tabular Statement on p. 1806 Ś1 om 27-37. K1 om 27[a]-28[b] —[a]) D6 दृष्ट्वा स; G3 स श्रुत्वा (for तं दृष्ट्वा) —[b]) K7 चेतसा; Da4 तेजसा — K3 om 27[c]-28[b] K4 om 27[c]-37[d] K7 om (hapl) 27[c]-28[d]. —[c]) Dn1 -प्रस्थै (for -प्रस्थे) D4 9 विषसाद गिरि (D4 °रे) पृष्ठे —[d]) K6 Dn1 D8 D3 अन्वचिंतयन्; Da4 अनुचिंतयेत्

28 Ś1 K4 7 om 28, K1 2 om 28[ab] (for all, cf v l 27) 28[ab] is partly damaged in B8 —[b]) Da3 n4 D8 M6 8 क्रीडन्तो; D7 क्रीडते, M1 °ति (for क्रीडन्तो) —[c]) K3 T2 तमृषीं T G1-3. 6 सर्वे (for सर्वा°) —[d]) K1 2 समस्ता; M1 सर्वात्रा (sic), M6 सर्वा भ्रांता (for संभ्रान्ता)

29 Ś1 K4 om 29 (cf v l 27) K1 2 om 29-37 —[a]) B0 काचित्. —[b]) B3 (marg as in text) D6 7 गुल्म (for गुल्मान्) G3 काचित्कमलाग्प्रति पेदिरे —[c]) K6 वसनानाददु काश्चिद्; T G1-3 6 वासास्याददिरे का(G1 कां)श्चिद्, M1 6-7 वासांस्य(M1 °स्या)न्याददु का° —[d]) Dn1, n4 D8 D2 3 8 transp दृष्ट्वा and स

30 Ś1 K1 2 4 om. 30 (cf v. l 27, 29) —[a]) D3 7 च (for तु). —[b]) K6 7 G3 8 मुनेः (for मुनिः) G3 ये (for वै) —[c]) B0 शक्ततां (for स°) —[d]) G3 हि (for ऽभूद्) T G1-3 6 M1 6-7 व्रीळितश्च. D6 7 तदा (for च ह)

31 Ś1 K1 2 4 om 31 (cf v l 27, 29) —[a]) Da4 ते; G2 स (for तं) M1 6 7 दैव (for देव) D6 7 नुतो (for वृतो) —[b]) B3 D3 सेवित (for पूजित°) —[d]) K6 7 Da4 D4 9 M1 6 7 अभ्यग(M1 7 °भ्युग, M6 °भ्युद्र)च्छत; T G1-3 6 अभ्या(T2 G2 °भ्य)गच्छत; M6 °गच्छन (for °गच्छत)

32 Ś1 K1 2 4 om 32 (cf v l 27, 29) —[b]) B0 6 शास्त्र, D6 7 साम (for सान्त्व). D2 बहु (for इद) —[c]) D7 -शोकादि, D8 शोकाति (for शोकाभि)

33 Ś1 K1 2 4 om 33 (cf v l 27, 29) Before 33, B3 ins महेश्वर उवाच —[a]) K6 अग्निं (for अग्नेर्) —[b]) K6 B0 7-9 Da4 D8 अन्तरीक्षस्य K7 D4 6 7 9 T2 G1 2 हि (for ह). —[c]) Da4 सदृश (for °शः) —[d]) B0 3 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 transp त्वया and पुरा Da4 त्वया पुत्र पुरा कृत°; D6 7 भूयान्मत्त° पुरा कृत°; T1 त्वयमुक्त° पुरा कृत°; G1 त्वयदत्त पुरा कृत° (sic)

34 Ś1 K1 2 4 om 34 (cf v l 27, 29) —[b]) G1 तप (for तव) B3 सभृत°; Da4 सभृता; D6 7 समत°; G3 सभृतं (for °त°) —[c]) G3 तवैव च (for मम चैव) B0 3 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्रसादेन (for प्रभावेन). —[d]) G3 ब्रह्मतेजोगत शुकः

35 Ś1 K1 2 4 om. 35 (cf. v l 29) —[a]) G3 सगमे परम प्राप्तो —[b]) K7 Da4 Dn1 G3 दुष्प्रापम् (for °पाम्). Da4 अजितेन्द्रिय°; T G1-3 6 M1 6-7 अकृ-

स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ।
दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ३५
यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ॥ ३६
छाया स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३७
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा ॥ ३८
इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण मयाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९
एतदाचष्ट मे राजन्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४०
इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मार्थसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१

C 12. 12849
B 12. 334[3] 42
K 12. 341 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

तात्ममि — c) K7 D4 8 विप्रर्षिस (for °र्षे) — d) D8 7 तत्त्व; T G1 6 तत्त°, G8 स त्व (for त त्व) Da4 -शोचतो G2 तत्र किं स्वनुशोचसि

36 Ś1 K1 2 4 om 36 (cf. v l 27, 29) — c) Bo तया (for तव) — d) G3 सफलस्य (for सपुत्रस्य) D7 भविष्यासि (for °ष्यति)

37 Ś1 K1 2 4 om 37 (cf v l 27, 29) — a) Dn4 पुत्र स्व; T G1-3 6 स्वां पुत्र-, M1, 6-7 पुत्रस्य (for स्वपुत्र-) — b) Da4 [s]नपग; Da1 °पगीं; G1 [s]नुपगां; G2 [s]नवमां; G8 [s]नुवशां (for ऽनपगां) — c) K6 7 B6-9 Da3 a4 D5 9 द्रक्ष्यसि; Dn4 ईक्षसे, Da3 ईक्ष्यसे, T1 द्रक्षसे (for द्रक्ष्यसे) G3 वै लोके (for लोकेऽस्मिन्) — d) Da4 महान् (for महा)

38 Before 38, K7 B8 9 D8 ins भीष्म उवाच — a) K1 सुनुनीत (sic), K6 सोनुनीता — b) K1 2 मन्त्रेण (for रु°) — c) K3 6.7 छाया (for छाया) K3 समावृत्तौ; K4 °वृत्ति, D5 °वृत्ति, T G3 5 6 M8 6 परावृत्त; G3 पुरावृत्तां; M1 7 पुरावृत्त° (for समा°) — d) Ś1 K1 3 4 मुनि° परमया स(K1 °यास्त)-दा; D5 स मुनि° परयास्तदा

39 a) G2 इतीशमं (sic) (for इति जन्म) — c) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n2 D8 D2 3 8 समाख्याता; D5 7 समाख्यात; G3 M6 6 मयाख्याता (for मया ख्यात) — d) M1, 6-7 मा (for मां) K7 D9 पृष्टवान् (for पृच्छसि)

40 a) G1 आचक्ष्व (for °ष्ट) — b) B7 8 (marg) तथा; G2 प्रभु (for पुरा). — c) The portion from श्चैव up to वैखानस (in 12 325 4[103]) is lost in D7 on missing fol — d) Ś1 K1 2 4 7 D5 9 सकल्पेषु; Da1 सत्यजेषु; T1 सजल्पे तु, C8 (gloss गोष्ठिषु) °ल्पेषु (as in text) G6 सजजल्पे पदे पदे. ❀ C8 पदे पदे, प्रतिक्षणम् । ❀

41 D7 missing (cf. v l. 40) — a) K7 D4 9 इद (for इम) — b) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n2 D8 D2 3 5 8 धर्मोप- (for धर्मार्थ) K6 B6 7 9 Da3 a4 -शोभित (for संहितम्) — c) Bo 7 8 समपर° (for शम°)

Colophon. V1 D6 7 missing K8 6 B1-5 Da1 a2 Dn3 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* Ś1 K1 3 4 6 7 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1, n2 D8 D2-5 8 9 T G1-3 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* Ś1 K1 2 4 7 B1-9 Da3, a4 D4 5 9 M1, 6-7 शुकाभि(K4 7 D5 8 9 °ति)पतन समाप्तं, K6 B6 शुकाभिपतन; Bo Dn1 Da2 D2 3 8 शुकोत्पतन समाप्त; Dn4 Da1 शुकोत्पतन; T1 G2 3 6 शुकाभिप(G2 °पा)तनसमाप्ति°; M1, 6-7 (also) शुकसिद्धि° — *Adhy no* (figures, words or both) K6 59, B7 Dn4 Da3 T1 G6 157, B8 161, Dn1 159, Da1 154, D8 164, T2 170, G1 156, G2 174, G8 158, M1 6 7 153, M8 189 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 42, D8 41 — After the colophon, T2 ins

श्लोकानां च सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहु पञ्चविंशतिसंख्यया ।

अक्षयनामसंवत्सरकार्तिकशुद्धषष्ठी आदिवारं । सुद्दपुर्वेकरय-गार्कि रूढि मोल्लु महोबलं भाभिन, शांतिपर्वं संपूर्णम् ।

३२१

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ १
कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो निःश्रेयसं परम् ।
विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ २
मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ।
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ३
देवतानां च को देवः पितॄणां च तथा पिता ।
तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।

गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येष तर्कया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५
ऋते देवप्रसादाद्वा राजञ्ज्ञानागमेन वा ।
गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ७
नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्तिः सनातनः ।
धर्मात्मजः संबभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ॥ ८

321

☞ This adhy is missing in V1 D5 7 (of v l 12. 318 1, 283. 15, 320 40)

1 G3 om the ref 1[ab] is partly damaged in D5. — [a]) K6 B7 D8 T2 G1 M7 6-7 च (for वा) K7 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च. — [b]) K3 नावप्रस्थो (for वानप्रस्थो). T2 च (for ऽथ) — [c]) K7 आस्थाय (for °तुं). ❀ Cs सिद्धिं, मोक्षम् । ❀ — [d]) Da4 M7 का (for कां).

2 [a]) G3 हि स्याद् (for ह्यस्य) T2 G1 ध्रुव (for ध्रुव°). T2 स्वर्गं. — [b]) Da3 Dn1 n4 D8 T1 G2 6 नैःश्रेयस, Da4 D8.5 G3 निःश्रे°; T2 G1 M1.6-7 नैःश्रे° (for निःश्रे°) ❀ Cs निःश्रेयसोपदेशपर शास्त्र कुतो जातम्, केन प्रणीतम् । ❀ — [c]) K1 को नु (for केन) — [d]) K7 Da3 a4 D8 D4 T2 G2 M1 7 देव (for दैव) K7 D9 पित्र; Da1 पैत्र्य (for पित्र्य) K6 B6-9 Da3 a4 T G1-3 6 M1 6-7 अथापि वा (B6-9 Da3 a4 G1 3 च) (for तथैव च)

3 [a]) Ś1 K1 2 4 नु (for च) Da3 a4 स (for कां) — [d]) M1 5 6 कथ (for येन) T2 दिव (for दिवः) K1 2 4 येन न श्य(K2 स्य)वते नरः.

4 [a]) G3 के देवा — [b]) K1 4 Da3 D8 9 G1 पितृणां K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D8 8 8 T G1-3 6 M1 6-7 transp तथा and पिता — [c]) T1 G1-3 6 सृष्टे°; T2 सृष्टि (for तस्मात्) K1 2 D8 यच्च.

5 D4 om 5[c]-6[b]. — [a]) K7 गूढ़; D8 गुह्य (for गूढं) M1 7 मत्°, M8 6 मा (for मां) — [b]) K6.7 B8 7 8 Da3 a4 D8 9 T G3 6 पृच्छसि (for °से) B7 इहागत (for °नघ). G3 अपृच्छस्तवमहोनघ. — [c]) G2 तस्य (for न हि) K4 6 B0 6 8 9 Da3.a4 Dn1 n4 D8 D7 8 8 एतत् (for एष) K6 7 D8 तर्केण; B0 तु मया; T1 G2 6 वै मया, G1 तत्कथा, G3 विषय; Ca (gloss अनुमानदशा) Cn (gloss आर्षो लिङ्गव्यत्ययः) Cp (gloss स्वबुद्धिमोहवेन) Cs (gloss स्वोत्प्रेक्षामात्रया) तर्कया (as in text) K6 B0 9 Dn1 n4 D8 D7 8 8 शक्य; B6 शक्या (for शक्यो) — [d]) Da4 वक्तुं (for वक्तु)

6 D4 om 6[ab] (of v.l 5) — [a]) G3 देव (for ऋते) Ś1 K1 2 D4.9 वै (for वा). — [b]) M1.7 ज्ञानगमेन (for ज्ञाना°) D8 च (for वा) — [c]) Ś1 K1 2 च (for हि) Ś1 K1 Dn4 M1.5.6 आख्यात (for °न) — [d]) Da3 a4 त्वया (for तव) Ś1 K1.2 4 यन्मां त्व परिपृच्छसि

8 Before 8, G1 ins नारद°. — [a]) B8 lacuna; T1 G2 3 6 [ऽ]पि; M7 [ऽ]पि (for हि). K1 नारायणो विश्वात्मा च — [b]) B8 damaged, Dn1 स्वयंभुव (for सनातन°). ❀ Cn चतस्रो मूर्तय, नराद्या । ❀ — 8[cd] damaged in B8 — [c]) Da4 धर्मात्मजं; G1 °त्मासौ; G3 °त्मन°; M7 °त्मज (for °त्मज°) — [d]) K1 Da1 पितैव Da4 [ऽ]त्यभाषत; G3 M8 ह्यभाषत (for ऽभ्य°) K3 पितैव प्रत्यभाषत; D8 पितैवमभ्यभाषत; G2 पितैव माममभाषत; Ca पिता माममभाषत

कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥ ९
तेभ्यो नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ॥ १०
अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ।
तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ ॥ ११
तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ।
यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ १२
नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ।
महामेरोर्गिरेः शृङ्गात्प्रच्युतो गन्धमादनम् ॥ १३
नारदः सुमहद्भूतं लोकान्सर्वानचीचरत् ।
तं देशमगमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ १४
तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।
इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिँल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
सदेवासुरगन्धर्वाः सर्षिकिंनरलेलिहाः ।
एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा ॥ १६
धर्मस्य कुलसंतानो महानेभिर्विवर्धितः ।
अहो ह्यनुग्रहीतोऽद्य धर्म एभिः सुरैरिह ।

C. 12 12666
B. 12. 335(4).17
K 12. 342 17

9 a) Dn1 om from महाराज up to बदर्याश्र (in 10a) — b) K3 परा (for पुरा) K3 7 D3 5 9 M1 7 स्वा(K3 7 स्व)यमुवान्तरे — c) M1 7 नमो (for नरो) — d) Da1 हरिं K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 D8 D2 3 8 Cn स्वयंभुव (for तथैव च) ꕥ Cn स्वयमुव इत्येतेन वासुदेवस्यैते चत्वारो व्यूहा भजन्मान । तेन तु पाञ्चरात्राणामिव वासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते, तत प्रद्युम्नाख्य मन जायते, ततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पद्यते इति मतं निरस्तम् (cf. Śaṁkara on Br S II ii. 34) । ꕥ

10 Dn1 om up to बदर्याश्र (cf v l 9) — a) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 D8 D2 3 8 M1 6 7 तेपा; T G1 3 6 तत्र (for तेभ्यो) G3 नरनारायणौ रौद्रं — b) M1 6 7 अव्ययं (for °यौ) — d) B0 सकटे, Cn (gloss शकटवत्परप्रेर्ये शरीरे) शकटे (as in text) D5 कनकाढ्ये (for °मये) ꕥ Cs कनकमये शकटे रथे स्थितौ तपस्तेपतु, निवृत्तिधर्मं चक्रतुरित्यर्थ । ꕥ

11 11 is partly damaged in B6 — a) B9 अत (for अष्ट-) Ś1 K1 3 महद्यान, K6 हि तद्यात; B7 हितस्थान (sic) (for हि तद्यान) Da1 अष्टचक्रे हि उद्यतं ꕥ Cs अव्यक्तमहदहंकारमहाभूतरूपैरष्टाभिश्चक्रैर्युक्तम् । ꕥ — b) Ś1 K1 3 4 सनातनं; K6 B3 (orig) T2 मनोमयं, B3 (marg) °हरं (for °रमम्) — c) K1 यथाद्यौ; K6 B0 3 9 Da3 a1 Dn1 यत्राद्यौ; Da1 यत्र द्वे; G3 तत्र यौ (for तत्राद्यौ) D5 द्वौ (for तौ) — d) K6 कृष्णौ (for कृशौ) B9 कृशोधमपिसततौ (sic), Dn1 कष्टौ सोधनिसंततौ

12 b) B6-9 Da3 Dn1 D8 9 T G3 3 6 M1 7 दुर्निरीक्ष्यौ (for °रीक्षौ) — c) Ś1 K1.3 कुर्वीत; K7 कुरुत; Dn1 कुर्वीते, Dn1 कुर्वीत, D4 कुरुत, D8 कुर्वन्ति; G2 कुरुते (for कुर्वाते) — d) Ś1 K3 च तं; K7 च तौ, B3 (orig) चैतौ; B3 (marg) तौ वै, D4 9 वैतौ; D5 चेतौ, G2 देवान् (for देवौ)

13 a) Ś1 K1 2 पुव * * (for अनुमते) — b) K1 -शोचित, K4 शोदित; D4 5 नोदित (for -चोदित) ꕥ Ca हृच्छयोऽत्रान्तरात्मा ॥ Cn अन्तर्यामी । ꕥ — c) Ś1 K1 2 महामेरु (for °मेरोर्) — d) K7 D4 9 आश्रितो (for प्रच्युतो) B7 M1 गंधमादन; D6 °मादनान्

14 a) Da3 नारद स; D6 °दस्य (for °द सु) Csp सत्त्व (for भूतं) — b) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M6 7 सर्वलोकान्; M1 6 सर्वाल्लोकान् (by transp) The portion from नचीचरत् up to स (in B 12 343[2] 54a) is lost in Ś1 on missing fol K7 D4 9 चचार ह; D6 अचीचरन्; T G1-3 6 चचीचरन् (T1 G3 6 °त्) (for अचीचरत्) — c) K6 B1 9 Da4 M1 6-7 स (for तं) — d) K3 corrupt K7 D4 9 आगत (for आशुग)

15 Ś1 missing (of v l. 14) — a) K1 आह्निक G2 वेळायां Dn1 तपोह्नीकेश्वलायां च. — b) T1 G3 6 तस्मि, G2 तर्हि (for तस्य) K1 2 तु भूत; B8 T2 ह्यभूत् (for त्व°) — c) Da3 a1 इम (for इद) K1 2 कृत्स्ना (for कृत्स्न) ꕥ Cn आस्पदम्, अधिष्ठानम् । ꕥ — d) B3 यदि (for यस्मिँल्)

16 Ś1 missing (of v l 14) — b) K6 B0 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 5 8 T G1-3 6 सकिंनरमहोरगा (B9 Da1 °ग) — c) K7 एक (for एका) B9 G3 पूर्वा (for पूर्वं) — d) K6 G6 मूर्तिस्य (for भूयश्च) K7 D4 9 M1.6 7 चतुर्विधा, D8 °विधं

17 Ś1 missing (of v l. 14) — a) K3 कुशलं;

12667 ग (4).16 542 18

नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ १७
तत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ १८
एतौ हि परमं धाम क्वानयोराह्निकक्रिया ।
पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ ।
कां देवता नु यजतः पितॄन्वा कान्महामती ॥ १९
इति संचिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य ह ।
सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा ॥ २०
कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।
पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ॥ २१
तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।
उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ॥ २२
नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
नमस्कृत्वा महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३
वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमम् ।

T G1–3 6 किल (for कुरु). Dn1 D5 D2 3 8 M1 5–7 सवाने (for °नो) —[b]) K6 B6 (marg) 7, 9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D3 5 धर्मादिभिर्, K7 Bo Dn1 Ds1 D4 5 धर्मादिभिर्; B6 (orig) धर्मादिवि, T2 G3 धर्मं एव; G1 M1, 5–7 धर्मं एभिर् (for महानेभिर्) K3 4 Dn1 D8 G1 विवर्धिता, K7 D4 9 °र्धते, Da1 °र्धत; G2 °र्धित; M8 °र्धिते (for °र्धित) T1 G3 6 धर्मे एवा भिवर्धित —[c]) K1 3 G3 अहोनु; D5 °प्यनु (for अहो ह्यनु). B3 अहो ह्यत्र गृहीतोऽत्र —[d]) D8 सुतैर् (for सुरैर्) D5 अपि (for इह) —[e]) K1 3 4 हि (for च). —[f]) K6 सदा (for तथा)

18 Ś1 missing (cf v 1 14). —[a]) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D2 3, 8 T G1–3 6 M5 अत्र (for तत्र). K6 Bo Da3 नरश् (for हरिश्) —[b]) K3 धर्मोत्तरे; K7 D4, 5, 6 °त्तमे; B6 7 °त्तमौ (for °त्तरौ) K1 4 स्थितौ धर्मोत्तमे ह्येतौ (K4 °ते); T G1–3, 6 M5 (sup lin) स्थितौ धर्मसुतावेव, M1 5 (orig), 6 7 स्थितौ (M7 7 °तो) धर्मस्य तौ (M6 om तौ) गेहे ❀ C3 धर्मस्वभावेन स्थितौ, प्रवृत्तिधर्मकरावेव स्थितौ। ❀ —[d]) M1 5–7 इमौ (for तथा) K1 3 4 निष्ठितौ; K6 [अ]धि°; Bo 6–9 Da3, a4 M1 5–7 वि° (for धि°) T G1–3 6 M5 (sup lin) तथैतौ परिनिष्ठितौ

19 Ś1 missing (cf v 1. 14). —[a]) G2 गतौ, M6 एते (for एतौ) Da3, a4 परमौ (for °मं) —[b]) K6 7 D4 9 T G1–3 6 क्व तयोर्; D8 D2, 8 कालयोर् (for क्वानयोर्). K1 D5 आह्निका; Da3 a4 आह्निकी (for °क) —[d]) B8 सनातनौ; M1, 7 यशस्विने (for °स्विनौ). K1 3 4 देवतानां (K3 °तस्य) सनातनौ, K7 D4, 5 9 देवतानां च दैवत. —[e]) K4, 6 7 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3, 8 T1 G3 3 6 तु; B6 च (for नु). T2 G1–3 6 यजतौ; M1 7 °त (for °तः) —[f]) K3 पितॄन्कामान्; B8 Da4 D5 पितॄन्काम्या; M1, 6 7 पितृपाकान् (for पितॄन्वा कान्) K3 महामती, B5 8 (marg.) T1 G6 °द्युती; B3 (orig) Ds1 °मतीन् (for °मती).

20 Ś1 missing (cf v 1 14) —[b]) K1 (also as in text) 7 Da3, a4 D4 5 9 च; K6 Bo 6–9 Dn1 n1 D8 D2 3 8 तु, T G1–3 6 हि (for ह) —[d]) K3 दैवयोस् (for दे°) K1 3 4 7 B6 D4 5 9 तयो (for तदा)

21 Ś1 missing (cf v. 1. 14). —[a]) Da4 कृतौ (for कृते) G1 3 देवे (for दैवे). K1 7 पित्रे —[b]) Dn4 ताभ्यो (for ताभ्यां) K3 4 निरीक्षत; K7 D4 निरीक्ष्य(D4 °क्ष)त°; T2 °क्षत (for °क्षित) —[c]) M1 पूजित —[d]) K1 3 4 7 D4 5 9 यथादृष्टेन शास्त्रत

22 Ś1 missing (cf v 1. 14) —[a]) K6 7 B5–9 Da3 Dn1 D8 D8 3 9 G1 3 तद् (for तं). D8 (marg as in text) विविधाश्चर्यम् (for महदा°) —[b]) K3 4 स पूर्वं, K6 Bo 7 9 Ds1 D5 M1 5–7 C3 अपूर्वं (for °र्वं). D4 -विधिपूर्वकं, G3 विधिवस्तर (for °विस्तरम्) ❀ C3 अपूर्वविधिविस्तरम्, प्रवृत्तिबहुलेषु लोकेषु अदृष्टपूर्वं विधिविस्तरम्। ❀ —[c]) Da4 उपोपतिष्ट°; G3 °विष्ट —[d]) T2 ऋषि D4 9 नारद° सुमहानृषि

23 Ś1 missing (cf v 1 14) —[b]) K1 [अ]त रात्मन° —[c]) K1 3 D4 5, 9 T2 G1 3 M1 5–7 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा).

24 Ś1 missing (cf v 1. 14) Before 24, K1, 3 4 6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5, 8 9 G3 M1 5–7 ins नारद उवाच. —[a]) K7 G3 च (for स-) —[b]) B7 (marg as in text) Da4 D5 गीयते; M1, 7 गीयसे (for गी°). —[c]) Dn1 ज्ञाता (for धाता). —[d]) K7 B8 (marg) Da3, a4 D4 9 माता (for मतो). K1,

प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ २४
चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम् ॥ २५
पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ।
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ॥ २६
श्रीभगवानुवाच ।
अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ २७
यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥ २८
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।
त्रिगुणव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुषश्चेति कल्पितः ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ २९
अव्यक्ता व्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ।
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः ।
आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ३० C 12. 12682 B. 12. 335(4).32 K. 12. 342. 33

---

24 मू(K1 म)तो मेस्तृतमुत्तम; D5 मरुतोसूतमुत्तम, T G1-3 6 विधाता मृत्युरुत्तम, M1 5-7 विधातासूतमुत्तम — c) K1 3 4 D5 त्व विधाता च सततं

25 Ś1 missing (cf v l. 14) — a) G2 [s]पि (for हि) B1 दैव; Da4 Ds3 देवा (for देव) — b) K4 6 7 Dn1 D4 गार्हस्थ्य- (for °स्थ्य) Da4 मूलक; T2 °का, G3 °गा (for °का) — d) K3 समास्थितं, B6 -समस्थित (for -समा°) G1 नानामूर्ति समास्थित; G2 °मूर्तमवस्थित

26 Ś1 missing (cf v l 14) — a) Da4 as सततं, G2 सर्वेषां (for सर्वस्य). — b) K7 D4 9 T G1. 3 6 M1 5-7 देवताना (T G1 3 6 M1 5-7 दैवतत्वं) च शाश्वतं, G2 देवानां चापि शाश्वत — Da3 a4 om 26cd — c) D5 किं, M1 त (for कं) T2 च (for तु) M1 6 7 यजते (for °से) B1 त्वं यथायजसे नित्य, T1 G3 3 6 क देव यजसे नित्य — d) Dn1 ते; D5 किं (for कं) B3 (marg) न वेद्महे; T1 G2 3 6 तु (G3 नु) मन्यसे; G1 M1 5-7 तु (M7 न) विद्म ते (for न विद्महे) T2 पितर के तु वाच ते. — After 26, T G1-3 6 M1 5-7 ins

800* कमर्चसि महाभाग तन्मे ब्रूहीह पृच्छत ।

[G2 कदर्च शुभमहाभाग (for the prior half) T2 G1 M1 5-7 प्रब्रूहि (for ब्रूहीह).]

27 Ś1 missing (cf v l 14) K6 नारायण (for श्रीभगवान्) — a) K7 D4 9 रहस्यम्; Da4 आवा च्यम्; Da1 C5 आवाभ्याम् — b) B3 पुरातन (for सना°). — c) M8 भव (for तव) — d) K1 3 4 यथा तथा K7 D4 5 9 प्रवक्ष्यामि तु (K7 D4 om तु) यथातथं

28 Ś1 missing (cf. v l. 14) 28ab is quoted in Ved Sū. Śam. Bhāṣya, II i. 1 — a) K4 पुरुषत्; D5 तत्तत् (for यत्तत्) D5 यत्तत्तु सूक्ष्मविज्ञेयम्, G3 प्रयत्न सूक्ष्मवि° — b) ❀ Cp अव्यक्तं, मायापटेनावृतम् ॥ C5 विकाररहितम् । ❀ ❀ Cn अचल, कूटस्थम् ॥ Cp विक्षेपरहितम् । ❀ — d) T2 G1 3 M1. 5-7 विवर्जित, G2 विस (for च व°) — After 28, K1 3 4 read 30

29 Ś1 missing (cf v l 14) 29abc quoted in Ved. Sū Śam Bhāṣya, II i. 1 — a) M1 5-7 सोम्यं तरात्मा (for स ह्यन्त°) — b) K1 3 4 7 D4. 9 क्षेत्रज्ञ परिकीर्त्यते — c) Da4 Dn1 n4 D5 D3 3. 8 T1 G6 वै; T2 वा (for ऽसौ) K3 4 त्रिगुणाव्यतिरिक्तोसौ — d) K1 2 7 B5 (marg as in text) D5 (before corr) 4 9 कथ्यते (for कल्पित) ❀ Cn पुरि शरीरे वसतीति योगात्पुरुष इति कल्पित । न तु तस्य देहसङ्गित्व वास्तवम् । ❀ — f) M8 मुनि (for द्विज-)

30 Ś1 missing (cf v l 14) B0 om 30 K1 3 4 read 30 after 28 — a) Dn1 अव्यक्त; D4 T2 G1 2 M1 6 7 °क्ताद् (for °क्ता) D8 D2 8 व्यक्ति (for व्यक्त) — b) B6 चाकृतिर् (for प्र°) ❀ C5 या सा प्रकृतिरव्यया, वासुदेवाख्या, सर्वगता, ईश्वरापरपर्याया ॥ Cn या सत्ता, स्वयमव्यक्ता, व्यक्तेषु भावेषु घटः सन्, पट सन्, इति सद्रूपेण तिष्ठति, सैव सत्ता अव्यया । ❀ — c) ❀ Cn आवयो, जीवेश्वरयो ॥ C5 आवामनिरुद्धांशावित्यर्थ । ❀ — d) T G1-3 6 या सा सदसदात्मिका ❀ Cp सदसदात्मक°, कार्यकारणात्मा । ❀ — e) G2 त्वया सं (for आवाभ्या) K3 7 Ds3 (before corr) D4 5 9 पूजितो (for पूज्यते) K7 D4 9 G1 यो; B6-9 Dn1 D3 D3. 3 5 8 M1 5-7 सो; T2 [s]य (for ऽसौ) M1 5-7 [s]थ (for हि) — f) Da4 D4 G2 देवे (for दैवे). K7 पित्रे; Ds1 पैत्र्ये K3 कंपिते; K6 B3 (marg) 9 Dn1 D5 D2 8 कल्प्यते; K7 कल्पिता; B3 7 Da4 Dn4 D3 8 कल्पते (for कल्पिते)

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विजः ।
आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३१
तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी ।
दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ ३२
ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपो दमः ।
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३३
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ॥ ३४
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।
तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्ति सनातनीम् ॥ ३५
दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः ।
आत्मप्राप्तानि च ततो जानन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३६
स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलां गतिम् ॥ ३७
ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ।
कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ३८

---

31 Ś1 missing (cf v l 14) — a) K7 D5 9 परतर (for परोऽन्यो हि). — b) T1 G1 3 6 यथा (for ऽथ वा) K4 B0 6-9 Dn1 n4 Da3 D2-5 8 9 T G1 3 6 M1 5-7 द्विज (for द्विजः) — c) K1 2 4 B0 8 9 Dn1 D8 D2 3 8 हि न स; K6 हि स नो; G3 स हि नौ (for हि नौ स) Da4 विज्ञेयुस — d) B9 Da4 D8 T1 G6 M1 पूजयामहे (for °वहे)

32 Ś1 missing (cf v l. 14). — a) Da4 नैतेषा; M1 5-7 तेनैव (for तेनैषा) K1 2 4 [ए]षा विहिता, D6 [ए]षा प्रस्थिता, T G1-3 6 [ए]व स्थापिता (for [ए]षा प्रथिता) ❀ Cn तेनैव, मायोपाधिना । ❀ — b) K1 साचिनी; B7 भावनां; Da3 D4 9 T2 G1 M1 5-7 भावनी; Dn1 Ds1 भाविना (Ds1 °नां); D5 °ता (for °नी). — B8 om 32[cd] — c) K7 D4 देव (for दैवं) K7 पित्र, Ds1 पैत्र (for पित्र्यं)

33 Ś1 missing (cf v l 14) — a) Ds1 ब्रह्म (for ब्रह्मा) — b) K3 3 Da4 भृगु (for भृगुर्) K6 B0 8 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा यम, K7 D4 9 तथैव च, B7 तथा मय, B8 (marg) तथा दम, M1 5-7 दमस्तप (by transp.) — c) K1 2 7 D8-5 9 T G1-3 6 transp अत्रि and च — d) Da4 Ds1 D4 पुलह (for °ह)

34 Ś1 missing (cf v l 14) 34[ab] is damaged in B6 — a) K6 7 वशिष्ठ K1 परमेष्टि — c) K1 कर्मदश्च; K7 D4 9 कश्यपश्च (for कर्दमश्च) — d) M1 5-7 क्रीतो (for क्रोधो) B8 (marg as in text) विकृत (for विक्रीत). T G1-3, 6 कृतो (G3 क्रोधो) विकृतिरेव च

35 Ś1 missing (cf v l 14) — a) K6 एव (for एक) — c) T G2 3, 6 यस्य (for तस्य) — d) K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds3 D2 3 8 पूजयत (for °यन्ति) Da4 पूजयत सनातनी.

36 Ś1 missing (cf v l 14) — a) Ds1 पैत्र्यं G3 सहसा (for सततं) — b) K7 D4 9 ते सु-, D5 स च (for तस्य) — c) T2 क्रम; G3 आत्मा (for आत्म-) B6 Ds1 प्राप्तानित्व (for प्राप्तानि च) K7 D4 9 आत्म(K7 °त्मा)प्राप्तौ विचर(D9 °रं)तो ❀ Cs सत, भगवत्प्राप्तानीति । ❀ — d) K7 Da4 सत्तम (for °मा) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 प्राप्नुव(D8 पूजय)न्ति द्विजोत्तमा

37 Ś1 missing (cf v l 14) — a) G2 सर्वस्था (for स्वर्गस्था) M1 5-7 [अ]पि हि (for अपि) K7 D4 9 स्वर्गस्थानादपि च ये; D5 °स्थापि हि केचित्त — b) K4 B0 7, 9 Ds1 D2 8 तान् (for तं) K7 D4 9 त न्यस्यंति देहिन; D4 G3 नमस्यति हि दे° — d) D2 T G2 3 6 M1 5-7 तदादिष्ट (for तेना°)

38 Ś1 missing (cf v l 14) — a) K1 हीन, D2 G2 हि न (for हीना) ❀ Cn सप्तदशभि, पञ्च प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियै, गुणै सत्त्वादिभि, कर्मभि शुक्ल कृष्णै ॥ Cs महाभूतैकादशेन्द्रियाहंकारलक्षणै । ❀ — c) K4 6 7 B3-8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 4 8 9 त्यक्तास, B0 प्रोक्तास (for त्यक्त्वा) ❀ Ca कला पञ्चदश, भूतानां पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वेनोपाधिभेदाच्छब्दादय एव गुणा कला, तास्त्यक्त्वा, भूतानि जित्वेत्यर्थ ॥ Cp पञ्चदश कला, प्राणादिपञ्चकनागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयभूतपञ्चकरूपा ॥ Cs त्रयो गुणा, पञ्च विषया, इच्छा द्वेषः सुख दुःख संघातश्चेतना धृति । ❀

39 Ś1 missing (cf v l 14) — a) D4 G3 तु (for तु) D5 गतिं (for गतिर्) Ds1 D4 9 महा (for महान्) — b) K1 2 4 D5 दृश्यते, K6 निश्चय; B0 8 कल्पिता; Da4 Dn1, n4 D8 D2 3, 8 °ता; G3 °तं (for °त) ❀ Cs क्षेत्रज्ञ, सर्वभूतात्मा परमेश्वर । ❀

मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
स हि सर्वगतश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ३९
दृश्यते ज्ञानयोगेन आवां च प्रसृतौ ततः ।
एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥ ४०
तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानातनुसमास्थिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्याद्यं गतिं चैषां ददाति सः ॥ ४१
ये तु तद्भाविता लोके एकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ४२
इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः ।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे असद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४३

C 12 12615
B 12 331(4) 48
K 12 342 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

— c) G2 भग्न (for सर्व) K1.7 B7 8 D4 9 T G1-3 6 -गतिह्य, Da3 Dn1 n4 Ds1 D3 8 8 गुणश्च (for -गतश्च). — K1 om (hapl) 39d-41a — d) Ds2 (before corr) निर्गुणाद्य, G2 त्रिगुणश्च (for निर्गुणश्च) K3 7 D4 5 9 M1 6 7 चापि (for चैव) Dn4 कल्पते; D5 दृश्यते (for कथ्यते)

40 Ś1 missing (cf v l 14) K1 om 40 (cf v l 39) — a) D5 om (hapl) दृश्यते ❀ C8 ज्ञानमेव योग ज्ञानयोग । ❀ — b) K3 वाचा च प्रसृतौ तथा ❀ Cn प्रसृतौ, निर्गतौ । ❀ — c) T2 विज्ञातुम् (for ज्ञात्वा तम्) D6 तयात्मान, M1 6 7 महा' (for तमा') — d) K2 Da4 Ds1 M1 6 7 पूजयाव, K6 'याम', D5 'यान (for 'याव')

41 Ś1 missing (cf v l. 14) K1 om 41a (cf v l 39) — a) K7 D4 9 ये (for त) K3 6 7 B8 (marg) D4 9 M1 5-7 देवाश्च (for वेदाश्च) B8 (marg) आश्रमाश्च; G2 च द्विजाश्च (for चाश्रमाश्च) — b) K1 तत्र; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 -मत-, K7 D4.9 गुण-, D5 स्थान (for तनु) K1.4 समास्थितं; K7 D6 M5 'श्रिता'; B9 'हिता; Da4 Ds1 'स्थित; T G1-3.6 M1 6 7 'श्रित (for 'स्थिता') K3 नाना तदनुष्ठां स्थित (sic) — c) K4 Da4 सपूजयति K2 G1 2 आर्चां; Dn1 n4 D8 D1.8 आद्यु (for आद्य) T2 भक्तया सपूजयत र्थां — d) K1 2 गतीश्च, Da4 इति (for गतिं) K2 B7 चैषा K7 D4 9 G2 M1 5-7 दधाति (for ददाति)

42 Ś1 missing (cf v l 14) — a) ❀ C8 तद्भाविता', भगवद्ध्यानसंस्कृता । ❀ — b) K4 6 7 B0 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 ह्ये(Ds1 ह्यै)कांतित्व; G2 श्रुत नित्य; M6 एकाकित्व (for 'न्तित्व) K7 T G1-3 6 M5 समाश्रिता (for 'स्थिता'). — c) D4 9 एकम् (for एतद्). Dn4 येषां; G2 ते हि (for तेषां). — d) K1 2 ये तु त; Da3 a4 यत्रैवं; D5 यत्तेज; T G1-3 6 M1 5-7 तत्तेज (for यत्ते तं). B8 च (for [उ]त).

43 Ś1 missing (cf v l 14) K1 om 43 — a) T2 G1 M1 6 7 गुह्य (for गुह्य-) Da4 समुद्देश्यस्, D5 'देश (for 'देशस्) T1 G3 8 6 इति गुह्य सुदुर्दं र्शस् — c) K3 4 देवर्षे, D5 ब्रह्मर्षे, T1 G3 8 6 तर्पेण, T2 G1 तत्त्वर्षेद्, M1 5-7 तत्त्वर्षे (for विप्रर्षे) — d) K7 D3 9 ह्यसद्; G2 सम्यग् (for असद्) K2 भक्ता (for भक्त्या). M5 तद् (for ते) K4 D5 T2 M1 5 7 श्रुतं, Da4 श्रुते (for श्रुत').

Colophon Ś1 V1 D6 7 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n8 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1.2 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T2 G1-3 M5 नारायणीयं, K7 Da3 D4 9 नरनारायणीय; D5 नारदनारायण सवाद'; T1 G6 नारायणनारदसवाद'; M1 6 7 नारायणीये गुह्योपाख्यानं. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 60, B7 D8 155, B8 261, Dn1 160, Dn4 Ds2 T1 G6 158, Ds1 156, T2 171, G1 157, G2 175, G3 159, M1 6 7 154, M5 190. — *Śloka no.* Da4 Dn1 D8 45, Dn4 44

३२२

भीष्म उवाच ।
स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो
नारायणेनोत्तमपूरुषेण ।
जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं
नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ १
यदर्थमात्मप्रभवेह जन्म
तवोत्तमं धर्मगृहे चतुर्धा ।
तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य
गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ २
वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ
तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि
परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ ३
गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे
शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।
तं चादिदेवं सततं प्रपन्न
एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ।
एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥ ४
तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निशम्य

322

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 7 (cf v l 12 321.14, 318.1, 283 15, 320 40).

1 Da3 om. 1. —a) K7 एवं च मुक्तो (for स एव मुक्तो) K1 द्विसता (for द्विपदां) —b) K1 पूरुषेण च; Da4 पुरुषेण. —c) T G1-3 6 वदतां (for द्विपदां). K7 D8 9 T G1-3 6 वरिष्ठो (for °ष्ठ). —d) ❀ Cs लोकेषु हितमधिवासयतीति लोकहिताधिवासम् । ❀

2 Before 2, K1 2 4, 6 7 Bo 6-9 Da3 Dn1, n4 D5 D2-5 8 9 ins नारद उवाच. —a) K6 7 D8 9 एतत् (for आत्म). K6 प्रभव च; K7 D8 9 प्रभभूत; Bo 8 9 Dn1 D2, 3, 8 G1 प्रभवेण; B6 7 Da3 a4 Dn4 D5 D8 Cp (gloss आत्मन प्रभुत्वस्वातन्त्र्येण) Cs (gloss आत्मनां प्राणिनां प्रभवो वृद्धिस्तदर्थम्; Csp as in text) °वेन; G2 °वे हि (for °वेह). D5 जन्मना (for जन्म). —b) K1, 2 4 B8 त्वया कृत; Bo Dn1, n4 D5 D2 3 8 कृत त्वया, G1 तथोत्तम; G2 यद्दोत्तमं (for तवोत्तमं). K1, 2 4 धर्ममूर्तें; G2 जन्मगृहे (for धर्मे°). Da4 चतुर्थी, G2 °र्थं. —c) K2 साध्यतां; Da3 a4 Ca (gloss साध्याख्यायां दक्षपुत्र्याम्) साध्यायां (for साध्यतां) B8 (marg as in text) अस्य (for अद्य) —d) K6 D8 9 व्रजामि; K7 व्रजाम (for गच्छामि). K7 दृष्टु; Da4 Dn4 द्रष्ट (for द्रष्टु). K1 2 Dn4 Da1 D4 तवाद्य (for °द्याम्). ❀ Ca आद्यां प्रकृतिं, नारायणाख्याम् ॥ Cn श्वेतद्वीपस्थाम् ॥ Cv अनिरुद्धाख्याम् । ❀

3 K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3 8 transp 3ab and 3cd K4 om 3ab —a) K2 चेदा (sic) (for वेदा) K7 D8 9 T2 स्वधीता; Bo सु° (for स्व°). Dn1 [अ]मल- (for मम) —b) K6 7 नानृत पूर्वमुक्तं, D8 °भिन्नपूर्वं (for °मुक्तपूर्वम्). —c) Dn4 पूजा Dn4 करोति. M1 6 7 द्विजातिपूजां सततं करोमि च —d) K6 तव, Dn1, n4 Da2 D2, 3 8 न तु, Da1 तनु (for न च) K6 भिन्नरूपं (for °पूर्वम्)

4 a) Dn4 गुरूनि (for गुप्तानि) G2 3 तत्त्वानि (for चत्वारि) M1 6 7 यथागतं (for °गमं) Da4 D8 ते; T2 मम (for मे) ❀ Ca उपस्थम्, उदरं, पाणिपाद, वाक्चेति चत्वारि ॥ Cn. p पाणिपादोदरोपस्थानि ॥ Cs वाक्पाण्युदरोपस्थानि । ❀ —b) Da4 रात्रौ (for शत्रौ) D5 समा (for समो). K8 [ऽ]स्थि; D5 lacuna (for ऽस्मि). —c) D4 om from तं चादि up to मन (in 4f) K1, 2 4 तमादिदेवं; K6 तं चाधि°; K7 Da3, a4 D9 तं चापि दे(Da3 दै)वं, T2 G2 तं चाति चेदं (for तं चादिदेव) Da1 प्रपन्नम्. —d) K1 2 4 D5 एकाग्र (for एकान्त-) K7 प्रणोमि; T2 प्रणौमि (for वृणोमि) —e) B9 -शास्त्रै; G2 सत्त्वं (for सत्त्व-) —f) T1 G1 अह तम् (for अनन्तम्). T G1-3 6 एकं (for ईशम्).

5 Before 5, B8 9 D5 ins भीष्म उवाच —a) K2 D8 D9 G1 2 पारमेष्ठस्य; Ca (gloss नारदस्य) Cs (gloss परमेष्ठी ब्रह्मा, तस्य पुत्रस्य) °मेष्ठ्यस्य (as in text). —b) K4 7 Bo 6-9 Dn1 n4 Da2 D2-5 8, 9 M1, 6 7

नारायणः सात्वतधर्मगोप्ता ।
गच्छेति तं नारदमुक्तवान्स
संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ५
ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः
सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ।
खमुत्पपातोत्तमवेगयुक्त-
स्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये ॥ ६
तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त-
मेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ।
आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन
ददर्श चात्यद्भुतरूपयुक्तम् ॥ ७
क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ।
मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरुक्तः ॥ ८
अतीन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनश्च ।
श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा-
श्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ॥ ९
वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना

C. 12 12705
B 12 336(5).10
K 12.343 10

सात्वत, Cs (gloss सत्वप्रधाना) सात्वत (as in text). — After 5ab, M8 ins

801* तत्प्रसादनुज्ञां मम देहि देव
त वै दृष्ट्वा कृतकृत्यो भवामि ।

— c) Da4 स-; T G1-3 6 M1 5-7 वै (for स). — d) K6 M8 विविध, K7 D5 9 T G1-3 6 विधिवत्; B1 [का]त्मविधे (for °विधि°) M1 6 7 क्रिया स (for क्रियाभि°)

6 b) K2 सोत्वर्चयित्वा; K6 7 B3 7 Da3 a4 D1 2 9 सोप्य° (for सोऽभ्य°). — c) K7 Da3 Dn3 D1 2 8 समुत्पपातोत्तम (for खमु°) K4 6 B6 6-9 Da3 a4 Dn3 n4 D3 D2 3 5 8 T1 G6 योग (for वेग-) G3 -युक्त (for -युक्तस्) — d) D5 [ऽ]ति- (for ऽधि) K7 D1 8 9 मेरो मह सं (D5 सहसा) (for -मेरौ सहसा) Da4 निलील्ये, Dn4 विलिल्ये

7 a) K1 3 स, K7 G1 lacuna (for च). K1 2 ऋषिर्, Da4 lacuna (for मुनिर्) — b) K1 2 एकाग्रम्, B3 lacuna (for एकान्तम्). T G1-3 6 आश्रित्य (for आसाद्य) K6 च (for स). B3 शृग (for शृङ्गे) — c) K1 पुर; G3 उत्तम (for उत्तर) — d) K4 Bo 7 Dn3 n4 D8 D2 3 8 चाप्यद्भुत; D6 चैवा°; G2 जाय (for चात्य°) K6 B3 Da4 -युक्तरूप; Bo 6 7 9 Da4 Dn3 n4 D8 D2 3 8 T G6 -युक्तरूप, G2 रूपयुक्तं; M1 6 7 -चित्ररूप (for रूपयुक्तम्) K1 2 तद्दर्शनात्यद्भुतरूपयुक्त; M8 ततो ददर्श द्भुतचित्ररूप

8 a) B3 क्षीरोदधिर् K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn3 n4 D8 D2 3 8 योत्त(B1 योंत)रतो (K6 °गो), B3 यांतरतो, Cs योत्तरगो (for उत्तरतो). K1 2 4 क्षीरोदवेष्यवरग स द्वीप — b) D8 तत (for श्वेत°) K1 2 हि नामा (K2 °ना), B8 सुनाम्ना (for स नाम्ना) D4 विशाला; D8 विवेच (for विशाल°) — c) K1 2 4 7 मेरू (for मेरो) K6 7 D5 9 सहस्रेषु तु (K6 हि, K7 om. तु); T2 G1 M1 5-7 °स्रे स हि, G3 °स्र स हि (for °स्रैः स हि) Da4 Dn4 स ह (for स हि). — d) K1 2 द्वात्रिंशता वै, K6 7 Da3 Dn4 Da3 D4 9 °शोर्ध्वं; T G1-3 6 °दमे; M1 6 7 °दर्धे; M8 द्वात्रयार्धे (for द्वात्रिंशतोर्ध्वं) Dn4 नियुक्त (for निरुक्त)

9 B3 partly damaged. — a) K6 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 Dn3 n4 Da3 D2 3 8 T1 G1 3 6 M8 (inf lin) Cp (gloss वशीभूतत्वात्) अनिंद्रियाश्; Cs (gloss पापकृता द्रष्टुमशक्या) अतीन्द्रियाश् (as in text) D8 अनिंद्रियार्थानशनाश्च तद्वत् — b) K1 T G2 3 6 M1 निष्पद; K4 Dn4 D4 9 निस्पद-; K7 D8 निस्पद, B1 विस्पद्र; B9 विस्पद (for निष्पन्द) K7 Da3 a4 D1 5 9 G3 च, G1 स (for सु) K1 2 M1 सगंधिन्; K6 सुगंधयश् (for °धिनश्) K6 Bo 9 Dn3 n4 D8 D2 3 8 ते (for च) ❀ Cs निष्प[? प्य]न्दहीना, मूत्रपुरीषवर्जिता । ❀ — Da3 a4 om 9c-10b — c) K1 -पापाच्, M1 पापाश् (for पापाश्) — d) K1 चक्षुर्दुप, K4 7 Dn4 °मुंख, D4 °मुंषा; T2 °मुंहु; Cs (gloss तेजोमया) °मुंप (as in text) T2 G1-3 6 जनानां (for नराणाम्)

10 Da3 a4 om 10ab (cf v 1 9) — a) K1 4 B3 T1 G1 3 6 M1 5-7 वज्रस्थिरकाया; K2 वजकपाया, D5 9 ते वज्रस्थिरकाया, T2 वज्रस्थिराकारा, G2 वज्रस्थिराकाय (for वज्रास्थिकाया) K2 सहमानोन्मना,

दिव्यान्वयरूपाः शुभसारोपेताः ।
छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादाः
सत्पुष्करचतुष्का राजीवशतपादाः ॥ १०
षष्ट्या दन्तैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये ।
जिह्वाभिर्ये *विष्वग्वक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम् ॥ ११

भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात्सर्वे लोकाः सूताः ।
वेदा धर्मा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य विसर्गाः ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
कथं ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ॥ १३

K6 सममानानुमाना, K7 D4 9 °मानावमाना; Dn4 T1 G2. 6 °मानोन्मान, T2 समानोन्मानाः; G1 समानोत्मान नामानो; G3 सममममानोन्माना; M1. 6 7 स्वममानोमा (M8 °न्मा) ना (for सममानोन्माना) ❀ Cs सममानोन्माना, सदृशायामविस्तारोन्मानयुक्ता । ❀ —ᵇ) K3 विव्यायरूपा°, K4 B1 3 Dn1. n4 D8 D2 3 T G1-3 6 दिव्यावयवरूपा; K7 D4 दिव्यानुरूपा; Bo 6 9 विध्यान्वरूपा (for दिव्यान्वयरूपा) K1 3 4 शुभसारोदया, K6 °साराम्युपेता; T G2 3. 6 शुभस्वरोपेता; G1 शुभस्वारोपेता (for °सारोपेता) —ᶜ) K3 कत्रावहिशीर्षा (sic), Da4 छत्राकृतिशीर्षं (for °शीर्षा). K1. 3. 4 मेघनादा (for मेघौघनिनादाः). G3 छत्राकृति° शीर्षमाणो विनिद्रा. ❀ Cn° छत्राकृतिशीर्षा°, निर्मांसग्रीवत्वात् । ❀ —ᵈ) K4 सपुष्कर; K6 सत्पुष्का; K7 Bo D8 Cnp संपुष्क, B6 8 9 Da4 Dn1 D8 D2. 4 8 9 T2 G1 M1 6-7 समपुष्क; B7 Dn4 Csp (gloss° पुष्को बीजम्, चरमधातुविसर्गशून्या इत्यर्थः) समपुष्क; Da2 समुष्क; T1 G2 6 समुष्क-; G3 सुपुष्क (for सत्पुष्कर-). K3 T G2 3 6 om चतुष्का. Cvp (gloss. मनोहरवृषणा) चतुरसुष्का° K7 Da4 (also as in text) a4 D8 D4 9 Cs राजीवासि (Da4 °सी; D8 Cs °रिस) तपादाः; D2 8 °च्छवपादा°; T1 G2 6 °संपदा; T2 राजीनितपादा°; G1 राजीशितपादा; G3 राजीवतपादा°; M1. 6-7 राजीशतसततपादा°; Cnp नाडीशतपादा (for राजीवशतपादा°). D6 सन्मुष्कवनुष्या राजीवशतपादा ❀ Ca समुष्कचतुष्का°, चतुर्वृषणयुता° ॥ Cn सम (पीनत्वरहितम्) मुष्कौ (वृषणौ) चतुष्कं (असयो° कक्ष्योश्चान्तराल, बाहुचतुष्क वा) च येषाम् । मुष्कौ बाहू (चतुष्क) शुष्कं काष्ठतुल्यं येषाम् । राजीवशतपादा° राजीवत्य°, पङ्क्तियुक्ता° शिरोरेखा, तासां शतैर्युक्ता ॥ Cs राजीवरसितपादा°, राजीरेखाभिः सिता बद्धा° पादा येषाम् । ❀

11 ᵃ) K2 षष्टा (for षष्ट्या). K1 Da4 युक्ता; Da1 युक्त° (for युक्ता°) ❀ Cn षष्ट्या, षष्टिसंख्यैर्दन्तैरिव जगद्भक्षणकचर्वणक्षमैः संवत्सरैर्युक्ता ॥ Cv षष्ट्या दन्तैर्, दन्तानामतिसूक्ष्मत्वात् षष्टित्वम् । तस्मादूर्ध्वमधश्चत्वारश्चत्वारो दंष्ट्रा । ❀ —11ᵇᶜᵈ is partly damaged in B6. —ᵇ) B9 शुष्कैर् (for शुक्लैर्) K1 2 D2 T G1 2 6 ये दंष्ट्र मिश्र; K6 ये दंष्ट्राभिर्ये; K7 M8 दंष्ट्राभिश्च; Bo 7. 9 Da2. a4 M1 6 7 ये दंष्ट्राभि° (by transp) D4 9 च (for ये) G3 अप्यैरष्टाभिश्चाभिर्जीमह्मा (sic). ❀ Cn. अष्टौ दिश° सर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्च युक्ता° । देशकालौ च येषां मुखमध्ये प्रविष्टावित्यर्थः । ❀ —ᶜ) G2 om जिह्वा. K3 जिह्वाभिनय° (for °भिर्ये) K2 om. from विष्व up to मुनय (in 12ᵃ). K1 4 6 Bo 8 Da4 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3 5 8 T1 G3 6 विश्ववक्त्र, K7 सर्ववक्त्रं; B1 9 Da2 विश्वं वक्त्र; D4 9 सर्वं वक्त्र; T2 विश्वं वक्त्रं; G1 विष्वधीवक्त्र; G2 विष्वग्ग्यक्त; M1 6-7 वक्त्र शुभ्रं (M8 om. शुभ्र) (for *विष्वग्वक्त्र) ❀ Cn जिह्वाभिरिव स्वाङ्गभूताभि° रसनाशक्तिभि° । ❀ —ᵈ) Dn4 लेलिह्यते, M1 6 7 °हते (for °ह्यन्ते). K1 सूर्यप्रभं; K4 °मुख्य; Da4 सूर्यं **, G2 क्षियप्राकयं (for सूर्यप्रख्यम्) ❀ Cs जिह्वाभिर्यन्मुखमण्डल परिलेढुं समर्था इत्यर्थः । ❀

12 K2 om up to मुनय (cf. v 1. 11). —ᵃ) B6 lacuna, D8. 8 देवं भक्त्या (by transp.), D5 T1 G1-3 6 M1 6-7 भक्ता देवं K1 4 Ca (gloss महाप्रलयावधिस्थिरदेहा°) नित्योत्पन्नाः; K7 चित्योत्पन्न; B3 (marg) D4 9 नित्योत्पन्न; B8 (also) Cap (gloss कृत्याय, कार्याय देवादीनां, आपदपगमाय उत्पन्ना) कृत्योत्पन्नाः; T2 विश्वोत्पर; M1 6-7 विश्वोत्पत्ति (for °त्पन्नं) ❀ Cs विश्वोत्पन्न, आहिताग्न्यादिषु परनिपात (Pāṇ. 2 2 37) । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहि ॥ Cv (reading विश्वाविश्वोत्पन्नव्ययम्) विश्वाविश्वानां मुक्तामुक्तानाम्, उत्पन्नत्वयधि अव्ययम्, व्ययरहितम् । देवमाराधयन्तीति योग्यक्रियाध्याहारः । ❀ —ᵇ) K4 7 B3 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 सम्प्रसूता°, Bo श्रुता, B8 Da2 a4 T1 G6 स्यूता; B7 स्मृता°; D5 M1. 7 प्रसूता° (for सूता). —B8 om 12ᶜ. —ᶜ) K1 वेद; T G1 3 6 देवा (for वेदा) K1 Bo D2 9 धर्मो; Da2 Dn4 धर्मं (for धर्मा) G3 नानारुपा देवादयन्धर्मेमूनय शांता (sic). —ᵈ) T G6 वेदा (for देवा) K7 lacuna, T G1 3 6 यस्य (for तस्य) K4 B6 7 Dn1 Da2 D2 3. 8 निसर्गा; K6 7 D4 9 विशेषा, Bo 9 Da2 a4 Dn4 Da1 निसर्गा; D5 M1 6-7 विसर्गे (for °र्गा). K1 2 देवा° सर्वे तज्जसर्गा; G2 देवा सर्वे नानासर्गा° —After 12, D5 T G1-3 6 M1. 6-7 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* D5 T G1-3 6 M1. 6-7 मोक्ष-

ये विमुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ।
तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ १४
तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।
त्वं हि सर्वकथारामस्त्वां चैवोपाश्रिता वयम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
विस्तीर्णैषा कथा राजञ्श्रुता मे पितृसंनिधौ ।
सैषा तव हि वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥ १६
राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥ १७
धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृन्नित्यमतन्द्रितः ।
साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा ॥ १८
सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्यमुखनिःसृतम् ।

C. 12. 12714
B 12 336(5) 10
K 12 343 20

धर्म — *Adhy name* D8 T1 नारायणीयं; T1 G3 नारायणीयोपाख्यानं, M1 1-7 नारायणीये श्वेतद्वीपदर्शनं — *Adhy no* D3 157, D3 T1 G6 M1 6 159, T2 172, G1 158, G2 178, G3 160, M8 191, M7 155]

13 a) K6 Bo 6-9 D4 a1 Dn1 n1 D3 D2 3 8 T1 G1,2 6 M8 (*inf lin*) ऋतिं (D4 °तिं, Dn1 °तें) द्रिया (for अतीन्द्रिया) K6 Bo 8 T2 G1 2 M1 1-7 अनाहारा; B6 स्वना° (for निरा°) — b) K7 D8 अनिस्पदा; B6 7 अविस्पदा; B9 D3 D2 4 8 9 अनिस्पदा°; D4 a1 अविस्पंदा°; Dn1 अनिस्यस्रा, D5 अभिस्पदा, M1, 6 8 अनिष्पदा (for °ष्पन्दा°). — c) K7 कल्पते (for कथ ते). — d) T G1-3,6 M8 (*inf lin* as in text) उच्यते (for उत्तमा).

14 a) K7 B6-9 D1 8 9 T1 G3 6 M1 1-7 ये हि मु (D4,6 M1,6-7 म) क्ता, B9 यदि मुक्ता; Dn1 D8 D2 2,3 ये च मुक्ता, Dn1 पृथमुक्त्वा, T2 ये ह मुक्तो (for ये विमुक्ता) — b) T1 G3 6 भारत (for भरत) B6 lacuna, D4 Dn1 -सत्तम — c) K1 लक्ष्मणम् (for लक्षणम्) B9 G3 वै (for हि) — d) K4 Bo 7-8 D5 D2 8 8 तद् (for यत्) B8 छन्न (for श्वेत) K1 D2 वासिन (for °नाम्) K6 7 D4 n1 Dn1 n1 D2 8 9 G3 श्वेतद्वीपनिवासिनां.

15 a) K1,2 4 पूर्वं; D4,8 9 एतन् (for तस्मान्) K7 त्वन्मे सशयांम छिंदि (sic) — M8 om. 15cd — c) T2 कथाकामस् (for °रामस्) — d) K3 त्वा, D4 त्वं (for त्वां) D5 वा (for च) K1,2 4 Bo 6-8 D4 Dn1 D3 D2 3 M1,7 [अ]पाश्रिता (for [उ]पाश्रिता) G3 तां चैव वयमाश्रिता

16 a) Dn1 D3 D5 विस्तीर्णेषा — b) K1 M6 श्रुत्वा, G1 पिता (for श्रुता) — c) K6 Bo 6-9 D4 a1 Dn1, n1 D8 D2 3 8 8 या (for सा) K1 2 7 D4,8 [अ]य तव, K4 तव च; T G1,2 6 नृप हि; G2 नृपति (for तव हि) D5 om (hapl) from ख्या up to भक्त (in 18a). — d) B7 damaged. K6 Bo 9 D4 a1 -सार; Dn1 D3 M1,6-7 -सारा (for सारो) K6 Bo 6 8 (marg) 9 Dn1 n1 D8 D2 8 (before corr) 8 सा मता; B8 (orig) M1 6-7 सा स्मृता, D4 a1 मे मता, T2 न स्मृत; G1 सस्मृत (for स स्मृत). — After 16, T G1-3 6 M8 Kumbh ed ins

802* श्वेतनो कथयामास नारदो मुनिसत्तम° ।
राज्ञा पृष्ट° पुरा प्राह तत्राह श्रुतवान्पुरा ।

[(L 2) T1 G3 3 6 तदा (for पुरा)]

17 Before 17, T G1-3 6 ins नारद उवाच D8 om 17 (cf v l 16) 17ab is partly damaged in B7 — a) G1 नामा (for नाम) Bo राजपरिचरो नाम — c) K7 D9 G1 M1 6 सम; D4 समा°; T1 G3 6 M8 सम°; G2 M7 समा (for सख°) — d) D4 नारायणो (for °यणं) D4 हारो (for हरिम्) K7 D4 9 T1 G3 2,6 M8 (*sup lin*) भ (K7 भु) क्तो नारायणे हरौ; D5 °यणस्य हि.

18 For the repetition in K3, cf v l 20 D5 om up to भक्त (cf v l 16) — a) D5 धार्मिका (for °को) K1 [ऽ]स्यत; K3 4 [ऽ]त्यत (for नित्य) K7 D4 9 T G1-3 6 M8 (*sup lin*) युक्तश् (for भक्तश्) — b) K4 6 Bo 6-9 D4 a1 Dn1, n1 D8 D2 3 8 8 M8 पितुर्; M1 6 7 शुचिर् (for पितृन्) K7 D4,8 9 अनुयत (for अतन्द्रित°) — c) M7 6-7 प्राप्त हि (for संप्राप्त) — d) Dn1 सुरा (for पुरा) K3 (both times) नारायणपरात्परा

19 For the repetition in K3, cf v l 20 — a) Bo 9 शाश्वत; Dn1 सात्वित; D5 साश्वत (for सात्वत) — b) K3 (both times) प्राक्सूत; K4 प्राक्सूते; D3 T G1,2 6 प्राक्सूरि- (for प्राक्सूर्यं) K1 2 (both times) निस्सृतं; D4 -निःसृत; T2 निसृत; Ca (gloss आविर्भूत) निःसृतम् (as in text) G3 प्राक्सूरिर्मुनिभिः स्मृत — d) K3 तच्छ्रेपेण; D4 9 M1 7 तच्छेषांश; M8 6 °पाश (for °षेण).

2 127/4
1 336(5) 19
1 343 20

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९
पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
शेषान्नभुक्सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः ।
सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ॥ २०
तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्शन ।
एकशय्यासनं शक्रो दत्तवान्देवराट्स्वयम् ॥ २१
आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥ २२
काम्यनैमित्तिकाजस्रं यज्ञियाः परमक्रियाः ।
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ २३
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥ २४
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक्समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ।

---

20 [a]) K1 2 (first time) विप्राश्च K3 (second and third time) पितृशेषेण विप्राश्च, T G1-3 6 M1 5-7 पितृनृर्पाश्च विप्रांश्च — [b]) K7 G1 आश्रिताश्च (for °तांश्च) B7 च (for स) — [c]) K3 (second time) सत्वपर (for सत्य°) — [d]) Da4 Dn1 अहिंसक (Dn1 °का); M1 °त्मक (for °सक). K1 2 4 सर्वभूतहिते रत. — [e]) D5 -भावेषु (for भावेन) K3 स्म, B3 8 च (for स) — [f]) D5 देवदेवे (for °देव) B3 (marg as in text) सनातन, Da4 जनार्दन, D5 °र्दने — After 20, K6 Bo 8-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 8 T G1-3 6 M1 5-7 editions ins

803* अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् ।

[G2 लोकात्परममव्ययं (for the post half)]

— After 20, the sequence in K3 is 20[ab] (r), 18[cd] (r), 19[ab] (r), 20[abc] (r)

21 [b]) K1 2 4 विज्ञाय; B6 विदित्वा; G2 दृष्ट्वा च (for वहतो) Da4 [ऽ]मित्र (for ऽमित्र) K1 2 4 Bo 7 9 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 कर्षिण; K6 कर्शिन; B6 दर्शन; B8 (orig) कर्षण, B8 (marg) कर्शिण, Da4 D6 M1 6 7 कर्शन (for °न) — [c]) Bo एक; Dn1 शेष (for एक) Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 देवो (for शक्रो) — [d]) K3 चर्तुवा (for दत्तवान्) Bo दत्तराड् (for देव°)

22 [a]) K1 4 6 7 Bo Dn4 D4 3 9 आत्मराज्य, Da4 आत्मा राज्य; D5 आत्माराध; G2 आत्माराम (for आत्मा राज्य). — [b]) Da4 कल्पत्र; T2 G2 M7 कळत्र K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 वाहन तथा (for °नानि च). — [c]) K4 B6 7 8 (marg) 9 Da4 G2 M1 5-7 भागवते (B7 8 [marg] 9 Da4 M1 5-7 °त) (for भ°) Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 यत्तद्भागवत सर्वम् — [d]) K1 2 6 7 Bo 6 (marg) 8 Da3 a4 Dn1, n4 Da3 (before corr) D2-4 8 9 Ca (gloss उदकपूर्वं दत्त) प्रोक्षित; B8 (orig) प्रेक्षतं; B7 प्रेक्ष्यते; B9 प्रोक्षिते; G2 प्रोषित (for प्रेक्षित) K1 2 Da4 सदा (for सदा). — After 22, T G1-3 6 read 25

23 T G1-3 6 transp 23 and 24 — [a]) K6 Dn4 -नैमित्तिके (for °त्तिका). K1, 2 [अ]जस्त्र; K4 6 Bo 6-9 Da3 a3 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 8 राजन्; T G1-3 6 M1 5-7 [अ]जस्रा (for °स्रं) — [b]) K1, 2 Da4 T G1, 3 6 याज्ञिया; Dn4 येति या; G2 यजिका; M1, 5 6 याज्ञीया, M7 यज्ञीया (for यज्ञिया). K7 D4 5 9 M1 6 7 परमा (for °म). — [c]) D3 T1 G1-3, 6 M1, 5-7 सर्वं; T2 सरवं (for सर्वा°) K3 स्मात्वरवम् (sic), Bo सतत्रम्; Dn4 corrupt (for सात्वतम्) — [d]) B6 Da4 a4 चमे (for चक्रे). Da3 T2 समाहितं.

24 T G1-3 6 transp 23 and 24. — [a]) K1 पंच रात्रि; G2 पांचरात्र — [b]) D3 (also as in text) तस्य गेहसमाहित — [c]) K1 3 7 Bo Da3 D3 4 9 M6 प्रापण; K6 B3 7 8 D5 पायसं, Da4 प्रयाणा; Dn1 प्राणयं, T1 G2, 6 प्रवणा; T2 G1 पावन, G3 प्रणवा, M1 7 प्रावण; Ca n (gloss [both] उपहारम्) प्रायणं (as in text) K7 भगवान् (for °वत्) D5 प्रोक्ता; T1 G2 2 6 भक्ता; T2 -भक्त; G1 -भुक्त (for -प्रोक्तं) — [d]) K7 भुज्यते, Dn4 भुजत (for भुञ्जते) K6, 7 B8 (marg), 7 9 Da3 Dn1 D4 9 T G1-3 6 चाग्र्य; B3 (orig) [ऽ]मृत-; Da4 वाग्र (for चाग्र)

25 T G1-3, 6 read 25 after 22. — [a]) K7 प्रशा शातो; Bo 7 प्रसाश (B7 °स) तो — [b]) D5 घातन (for घातिन°) — [c]) Da3 मानृता; G2 नाश्रिता (for नानृता). — [d]) K1 2 6 मनोदुःख (for मनो दुष्टं) K1 D5 T G1-3 6 M1 5-7 transp न and च — [e]) K1 कलेन; K3 कालेन (for कायेन) K3 हुतवान् (for कृत°) — [f]) K1 B6 पाप स (by transp), K3 प्रापं स K3 परमन्वपि, K7 D1, 5 9 °माण्वपि;

न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ २५
ये हि ते मुनयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥ २६
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजा एते चित्रशिखण्डिनः ॥ २७
सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायंभुवोऽष्टमः ।
एताभिर्धार्यते लोकस्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ २८

एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
लोकान्संचिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ २९
तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ।
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३०
आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३१

C. 12 12730
B. 12 336(8) 34
K. 12. 343 33

G3 °मापदि

26 [a]) G2 एते हि; M1.7 ये हि ये (for ये हि ते). K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3.5 8 ऋषय°; D5 मनुजा°; M1 6 7 यतय° (for मुनय°) —[b]) Da4 सप्तपत्रा (for सप्त चित्र). —G2 om (hapl) 26[c]–27[d] —[c]) D4 reads from भूत्वा up to सप्तभिरु (in 804*, line 2) twice. Da4 Dn1 तैरेकमतिभूत्वा, G1 तैरेक मितिहिर्भूत्वा (sic) —After 26, K6 7 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 (twice up to सप्तभि in line 2, prior half) 5 8 9 M1. 5–7 Ca editions ins

804* वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्ये सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम् ।

[(L 1) K6 समितं; M1.6 7 सहितं (for समितं) —(L 2) B6 (marg as above) चतुर्भिर्; Dn1 सम-भिर्, D9 सामभिर्; Ca (gloss एकात्मेन) सप्तभिर् (as above) K7 Da3 a4 D3 5 9 M1 5–7 ट्टीनं (for °र्णं) K7 D4 9 M8 लोकधाम ह्यनुत्तम; M1.6 7 °धर्म (M6 °र्म्यं) ह्यनु° (for the post half)]

27 G2 om. 27 (cf v l 26) —[a]) D4 reads from मरीचि up to स्यज्ञा (in 805*) twice B7 damaged D4 (both times) अंगिरस —[b]) K1 पुलहा (for °ह:). —[c]) K6 7 B0 6 9 D4 वशिष्ठस् —[d]) B0 Dn1 n4 D8 D3 5 8 ते हि (for एते)

28 For the repetition in D4, cf v l 27 —[ab]) B3 (marg) D4 (both times) ह्येते, B0 चैतास्; D3 स्वेतास्, D9 (marg as in text) ह्येतास् (for ह्ये°) Da4 D9 [s]ष्टम K6 तथा स्वायमुवोत्तम ❀ Cn सप्त प्रकृतयो महदहंकारादिमूर्तय°, स्वायमुवस्तु मूलप्रकृतिरेव । ❀ —[c]) K7 एतानि, B0 8 D4 (both times) एतैर्हि (for एताभिर्) K3 धार्यते; B0 ध्रुयते (for धा°) K2 लोके (for लोकस्). —[d]) K1.4 ताभ्य°, K3 6 Ca ताभ्य°, B3 D4 (both times) तेभ्य° (for ताभ्य) Dn4 शास्त्रे K1 3 4 विनिस्सृत, B7 विनिसृत°; D9 विनिस्सृत (for विनिःसृतम्)

29 For the repetition in D4, cf v l 27 G2 repeats 29[ab] after 29 —[a]) B3 (marg as in text) एकांत (for एकाग्र-) T2 एकाग्रमरता दांता. —[b]) K1 3 7 D4.9 ऋषय° (for मुनय°) K1.2 4 D4 (both times) सशि(K3 °श्रि)तव्रता°; K7 D4 9 शंसितव्रता, Dn1 समये रता° (for संयमे रता°) —After 29[ab], K6 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 editions ins

805* भूतभव्यभविष्यज्ञा सत्यधर्मपरायणा° ।

[D4 reads prior half twice D3 सर्वे (for सत्य) Da4 सत्यधर्मा° परायणा (for the post half)]

—29[cde] is damaged in B7 —[c]) B0 श्रेयम् T2 श्रेय (for ब्रह्म) —[d]) M1 नीतम् (for हितम्) —[e]) K2 सचिंत (for संचिन्त्य) T3 G1 M1 5–7 लोकानां चिंत्य मनसा, G2 °नां चक्य मनसा (sic)

30 [a]) B6 damaged K7 -कामो; B3 कामौ (for -कामा) —[b]) K1 मोक्षा (for मोक्ष°) T G1–3 6 पश्चाद्धि (for °च्च) D4 प्र (for च) Da4 Dn1 कीर्तिता; D9 वर्णित° —[c]) K6 Da3. a4 विविधा D4 भूमौ (for चैव) —[d]) K6 सस्थिता; Da4 °थि°

31 [b]) K7 हरिर् Dn4 मनुं; D4 विभु (for प्रभुम्) —[c]) K6 G2 दिव्य (for दिव्यं) Dn4 वर्षे (for वर्ष) K7 D4 9 M1. 5–7 ते, Da3 a4 हि; Dn4 तु (for वै). D4 दिव्यं वर्षसहस्रांते —[d]) K1.2 4 सर्वे ते मुनय सम; K7 D4 5 9 T G1–3 6 सर्वे वै मु(T G1–3 6 समस्तैर्मु)निभि° सम (D3 °भि° स्तुता°); M1 5–7 तस्थु° पवनपा द्विजा°

32 [a]) K1 4 शाखा (sic), K7 D8 D3 9 T1 G1–3 6 -शिष्टा; M1 5 6 -शाखा (for शाखा) M7 ह (for हि) D4 नारायणवचा तात. —[b]) K2 तथा; K7 D4

12. 12730
2. 336(5).35
12 343 36

नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेश तानृषीन्सर्वाँल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ३२
ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ।
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ३३
आदावेव हि तच्छास्त्रमोंकारस्वरभूषितम् ।
ऋषिभिर्भावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥ ३४
ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ।
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३५
कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् ।
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ३६
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च योनिरेतद्भविष्यति ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ३७
तथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादजः ।
रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ३८
सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम् ॥ ३९
अधिकारेषु वर्तन्ते यथास्वं ब्रह्मवादिनः ।
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ॥ ४०

---

5 9 ततो, G2 हिता (for तदा). D4 भावि (sic) (for देवी). K1 सरस्वतीं; D4 °स्वती°.

33 a) B1 damaged K7 D4 9 T G1-3. 6 M1 5-7 प्रवर्ति(G1 °वृत्ति)तं; B1 °र्तिता (for °र्तिता) — b) K1 2 T G1-3 6 M1 5-7 तपोवाग्भिर्; K7 D4 9 तपोमुक्तैर्, B3 योगविद्भिर्; D4 (before corr as in text) तपोवृद्धिर्, D5 क्रियावद्भिर् (for तपोविद्भिर्). — c) B6 सत्वे (for शब्दे) D3 चार्थौ (for चार्थे). — d) K1 एव; K7 D4.9 शास्त्र; D5 एषां; T2 G1 चैषा; G2 नैषा (for एषा) D4 om from सर्गजा up to ह्यसौ (in 34d) K7 D9 -सर्गजं, D4 शर्गजा, Dn4 सर्गता (for °जा).

34 D4 om 34 (cf v l. 33) — a) Dn4 चैव (for एव) — b) K1 ओंहंकारस्वर (sic), Dn4 M1 औं(M1 ओं)कारास्वर (for ओंकार°) K7 D4.9 भूषण; B6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -पूजित (Dn4 °ते) (for भूषितम्) — c) K1 2 स्थापित; K7 D9 भावितस्; D5 श्रावितं (for भा°). — d) K1 2 यथा; K7 D9 महा; T2 चित्र- (for यत्र) K1 कारुणिका. T1 G3 6 गुरु°; T2 G1 गुण°; G2 [s]रुण°, M1 6 7 ह्ययं (for ह्यसौ) D5 यथापूर्वं यथाक्रमं.

35 b) K7 D4.9 तन्निर्दिष्ट (D4 °ष्ट); B6 अनिर्दिष्टश्च; D4 निनिर्दष्ट (sic); M1 अनिर्दिष्ट° (for °र्दिष्ट-) D4 समीरण° (for -शरीरग°). — c) D4 ऋषिम् (for ऋषीन्) — d) K3 अदृश°; D4 तदृश्य; G1 अदृश्य- (for °श्य). D4 अदृश्यापूर्वं यथाक्रमं (sic).

36 Before 36, B6 8 ins भगवानुवाच — a) K7 -सहस्रं — b) Dn4 लोकानाम् (for श्लो°) T1 G3 6 शास्त्रम्; T2 G1.2 शतम्; M5 हितम् (for इदम्) B1 अद्भुतं (for उत्तमम्). — d) K1 यस्माद्धर्मा°; K6 Dn1 तस्माद्धर्मं; G1 यन्मां धर्मं.

37 K1 2 4 om. 37b–38a. — b) K6 Dn1 तस्माद्, B6 6-9 D3 a4 Dn4 D8 D2.3.8 यस्माद् (for योनिर्) — c) K6 B6 6 7 D3.a4 Dn1 n4 D8 D2 3.8 यजुरृक्- (for ऋग्यजु°) D5 कृत्वा स्वस्त्ययनैर्जुष्टम्. — d) D3 D5 अथर्वांगिरसौ त(D5 °स्त)था

38 K1 2 4 om 38a (cf v l 37). — ab) Dn1 n4 D8 D2 T G1-3 6 यथा (for तथा). T G1-3 6 M1 5-7 च (for हि) M1 6.7 transp. मया and कृतो. Dn4 तया (for मया) B1 6 D4 D5 कृतं (for कृतो) K1 (sup lin as in text) धर्मा; K6 B6 6-9 D3 a4 D8 ब्रह्म; G2 lacuna (for ब्रह्मा) B5 7 8 D3 a4 प्रसादजं; Dn1 n4 D3 D5 °दत° (for °दज°) — c) B6 6 8 9 रुद्रस्य, D4 रुद्रश्च (for रुद्रश्च). K1 क्रोधजाद्; K6 B6 D3.a4 Dn4 °जा; G2 °नो (for °जो). B1 रुद्रस्य क्रोधजां रुद्रा. — d) D3 विकृतयस् (for प्रकृ°).

39 a) K7 सूर्यचंद्रमसौ T G1-3 6 M1 5-7 चात्र (for वायुर्). — c) K1 2.4 गुणा (for गणा) — d) K7 भूतानि; D5 भूताज्ञु (for °भि). B1 शाब्दित° (for °तम्) K1.2 4 T1 G1.3 6 यश्च भूतानि (K1.2 4 °दि-) शाब्दित° (K1 2 4 °त); T2 ये च भूताभिशब्दिता°.

40 a) K1 अदिकारेषु (sic), K7 D4 9 अधी° — b) K6 यथासुं; G2 यथार्हं (for °स्वं) — c) T2 G1 2 M1 6 7 सर्वं (for सर्वे) G2 च (for हि) K1 2 4 M1 6 7 तथा (for यथा) — d) K2 4 D5 M1 6 7 यथैतत्; Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा तद् (for तथैतत्)

41 a) D5 भविष्यते. K6 B6 7 D3 हि, D5 च;

भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् ।
अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम् ॥ ४१
उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ।
तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥ ४२
स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चोशनसा कृते ।
बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रविचारिते ॥ ४३
युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४४
स हि मद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति ।
तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४५
एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम् ।
एतदर्थ्यं च धर्म्यं च यशस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ४६
अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।
स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ४७
संस्थिते तु नृपे तस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अन्तर्धास्यति तत्सत्यमेतद्वः कथितं मया ॥ ४८

C 12.12747
B 12.336(5).51
C 12.343 52

M1 6.7 वसु (for वै) —ᵇ) G1 मदानु (for मदनु) Da4 शात्रक Dn4 -शासित (for शासनम्) M1 6 7 तथा शास्त्रमनुत्तम; M8 एतावदनुशासन —ᶜ) K1 3 4 6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D2 3 5 8 तस्मात् (for अ°) K1 2 प्रतीक्षते, Da4 Dn4 प्रच(Da4 °चे)क्षते, D5 प्रवक्षते, T2 °संते; M8 °तिवान् (for प्रवक्ष्यते) T2 धर्मो —ᵈ) K1 स्वायंभुवा, G1 °भुव (for °भुव°) T2 मनु स्वायमुवोदित

42 ᵃ) Hypermetric K1 उशग्रो K7 उशना च गुरुश्चैव —ᵇ) K1 G1 [उ]त्पन्नो; K7 Dn4 D5 9 [उ]त्पन्नौ (for °न्नौ) Da4 G2 भविष्यति (for °ष्यत°) —ᶜ) K1 2 तत°; K7 D5 9 T2 तथा (for तदा) K1 7 Da4 प्रवक्ष्यत (K7 °त; Da4 °ते), K2 प्रतीक्षत, Dn1 प्रचक्षत (for प्रवक्ष्यत°) —ᵈ) T2 corrupt K2 युष्मान्भवति उद्धृत, K7 D5 8 9 युष्मन्म तिविवर्धन, T1 G1-4 6 °ति(G1 °त)समुद्धृत

43 K2 4 om (hapl) 43ᵃᵇ —ᵃ) B0 7 Da4 M1 6-7 शास्त्रेषु; Da4 lacuna (for धर्मेषु) —ᵇ) Da4 शास्त्र (for शास्त्रे) K6 B0 7-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 चौश(Dn1 °शा)नसे, K7 चोशनसे; B6 चौशनसा; T2 चोशनसा (for चोश°) —ᶜ) K1 om (hapl) from मते up to बृहस्पति (in 44ᵃ) K3 पते चैव; G2 -मतायैव (for -मते चैव) —ᵈ) K4 B0 6 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 प्रतिषा(B0 6 [marg] °धा)रिते; B7 प्रविताचारिते, B3 परिचारिते, G2 प्रविचार्यते (for °चारिते)

44 K1 om up to बृहस्पति (cf v l 43). —ᵃ) B1 9 Da4 सर्वं (for शास्त्र) —ᵇ) K2 प्रजापाले, G2 °पाला (for °पालो) Da4 वसुस; Da4 वस्तुस. K2 4 G2 तथा, D5 8 9 T G3 6 सदा (for तत°). —ᶜ) K6 B3-9 Da4 बृहस्पते (for °स्पति) K2 सदाकाशाद् (hypermetric), G2 समाशा (for सकाशाद्) K1, 2 7 D5 8 9 हि (for वै) —ᵈ) K7 प्राप्स्यथ; B0 °से; Da4 प्राप्यते, D5 9 प्राप्स्यति, G2 M8 प्राप्यते (for प्राप्स्यते) K1 सत्तम, B6 8 सत्तमात्; Da1 G2 सत्तम (for °मा)

45 ᵃ) K7 B6 (marg as in text) D5 9 मद्भावितो, B3 Dn1 n4 सद्गा° (for मद्भा°) K1 2 स हि मद्भाव निरतो —ᵇ) Da4 मन्नकस्य; Dn4 सद्भक्तश्च K4 भविष्यत (for °ष्यति) —ᶜ) K7 शास्त्रेन; B9 Da4 M1 7 शास्त्रेषु B8 (marg) लोकेस्मिन् (for लोकेषु) —ᵈ) G2 lacuna for सर्वा Da1 क्रिया सर्वा भविष्यति

46 ᵃ) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 युष्मत (for सर्व) Da4 -शासेण (for शास्त्राणा) —46ᵃᶜ is damaged in B1 —ᵇ) G2 शास्त्र सारमनुत्तम —ᶜ) K1 एतदद्य; B6 Da3 a4 Dn4 °द्यं (for °द्यं) Da4 धर्म —ᵈ) K1 हरस्य, K2 4 6 B6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 रहस्यं (for यशस्य) Da4 चैव (for चैतद्) B6 मद्भुत (for उत्तमम्) G2 यशस्य च प्रनुत्तम

47 ᵃ) B6 तस्य (for अस्य) —ᵇ) K1 4 Da4 Da1 D5 8 9 प्रजानतो, K6 प्रभावतो (for प्रजावन्तो) —ᶜ) B0 6-8 Ds3 D5 5 T1 G3 6 राज (for राजा) Dn4 श्रियो (for श्रिया) B9 युक्ता (for युक्तो) —ᵈ) B0 महा (for महान्)

48 ᵃ) K2, 4 6 B6 7 Da3 a4 T G1-3 6 नृपतौ, B6 9 भूपतौ (for तु नृपे) —48ᵇ is damaged in K1 2 —ᶜ) T2 अनध्यास्यति (for अन्तर्धा°) K7 D5 8 9 T1 G1-3 6 M8 यत् (for तत्) K2 4 6 B0 7 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G2 सर्वम् (for सत्यम्) —ᵈ) K1 2 कीर्तित (for कथित)

49 Before 49, B8 ins भीष्म उवाच —ᵇ) K2 अरक्ष°, Da4 °श्य, T G1-3 6 ईश्वर° —ᵈ) K1, 2

एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रस्थितो दिशम् ॥ ४९
ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनम् ॥ ५०
उत्पन्नेऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५१
जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणात्सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

३२३

भीष्म उवाच ।
ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते ।
बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ १
बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ।
एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २
तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः ।

---

damaged Bo 6 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G1-3 6 M7 प्रसृतो (for प्रस्थितो). K4 कामपि प्रसृता निजं; D5 धाम विप्रसृतो निज

50 b) K1 3 कामार्थं, Da4 -लोकात्म (for °र्थं). K7 चिंतक°; Da4 चिंतका — B9 om 50cd K1 om (hapl) 50d-51c — d) Da4 D1 9 धर्मयोनि (for °योनिं)

51 K1 om 51abc (of v l 50) — a) K3,4 जाते तु (for उत्पन्ने) D8 उत्पन्ने मोक्षधर्मे च; T2 °ऽङ्ग हि रसे चैव (sic) ❀ Ca उत्पन्नेऽऽगिरसे, बृहस्पतौ जाते । आङ्गिरसे इति आकारलोपश्छान्दसः । ❀ — b) Bo 9 Da3 a4 योगे (for युगे). K2 -कल्पके (for कल्पिते) — c) G3 सांख्योप (for साङ्गोप) Da4 सांगोपनिषदे शास्त्रे.

52 a) Da1 जगुर् (for जग्मुर्) — c) K7 D1 9 M1,5 6 धारका°; B1 Dn1 n4 D8 D2 2 8 T G1 3 6 धारणा (T2 °णा) (for °णात्) K1 3 -भूतानां (for लोकानां) — d) K1 3 -भूत; G1 धर्मान्; G2 धर्म° (for धर्मं). K1 -प्रवर्तक°, G3 °र्तते (for °र्तका°)

Colophon Ś1 V1 D6 7 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G3 5 M3-4 absent — *Sub parvan* K1,2 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 Bo,6-9 Da3 a4 Dn1,n4 D8 D2 3,5,8 T G2 6 M5 6 नारायणीय; K7 D4 9 नरनारायणीय — *Adhy no* (figures, words or both) K6 61, B1 Dn4 G1 159, B3 261, Dn1 G3 161, Da1 158, Da3 T1 G6 160, D8 M1 6 7 156, T2 173, G2 177, M5 192 — *Śloka no* Da4 55, Dn1 57, Dn4 52; D8 56

323

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 7 (cf v.l 12 321.14, 318 1, 283 15, 320 40)

1 G3 repeats 1 and 2 (with ref) after the first occurrence of 43ab. — a) K7 [s]नीते; D5 [s]वीते (for ऽतीते) ❀ C5 महाकल्पे, पूर्वस्मिं हिरण्य गर्भराज्याम् । ❀ — b) K2 अंगिरसा; Ca (gloss बृहस्पतौ) [आं]गिरसे (for ऽङ्गिरस) ❀ Ca उत्पन्नेऽ ङ्गिरस सुते, बृहस्पतावुत्पन्ने देवानां पौरोहित्य प्राप्ते । ❀ — c) Da3 D4 G1 निवृता, G3 (both times) मुदिता (for निर्वृता) — d) G3 (first time) तदा; G3 (second time) ततो (for जाते)

2 For the repetition in G3, of v 1. 1 — a) K2 4 महाब्र(K4 °ब्र)ह्म; M1 5-7 महद्ब्रह्म (for बृह°) M1 6-7, बृहच्च् (for महच्च्) K1,2 4 D5 9 चैव (for चेति) D5 बृहद्ब्रह्ममय चैव — b) K2 शब्द — c) Da1 राजा — d) K7 D4,8 बुधो; Da4 विद्धान्, D9 corrupt (for विद्वान्).

अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक्चित्रशिखण्डिजम् ॥ ३
स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः ।
पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ ४
तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥ ५
प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्यास्त्वभवंस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ६
धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥ ७
ऋषिः शक्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः ।
कपिलश्च ऋषिश्रेष्ठः शालिहोत्रपितामहः ॥ ८
आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशंपायनपूर्वजः ।
कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ।
संभृताः सर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ ९
न तत्र पशुघातोऽभूत्स राजैवं स्थितोऽभवत् ।
अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्मसंस्तुतः । C 12. 12762 B 12. 337(6).11 K 12. 344 11

---

3 a) Da4 तत (for तस्य) K3 बभूवाग्रो; K4 °ग्रे, Da4 °श्यो (for °ग्यो) — b) K1 ? राज्ञो(K? °ज्ञा)परिचरो; K4 D4 राजोपरिचिरे (D3 °चरा) K4 वसु — K1 om (hapl) 3c–4b — c) B8 यथा (for तदा) — d) B8 क्षत्र; D4 चित्र (for चित्र) K3 4 6 7 D3 4 5 9 शिखंडिन (K3 7 °ना, D3 °त) (for °जम्)

4 K1 om 4ab (of v l 3) — a) D8 भाविते (for °त) — b) K3 7 D4 5 9 दिव्येन, T2 G1 2 M1 5 7 देवेन (for दै) T1 G3 6 हरिणा (for विधिना) K6 7 B1 8 Da3 n4 D4 5 9 T G1–3 M1 5–7 नृपः; G6 सदा (for वसु) — c) K6 B1 Da3 a4 transp पाल यामास and पृथिवीं K1 2 7 Da1 पृथिवी- — d) K3 दिवसाखंडलो यथा

5 a) K1 यज्ञी; Dn1 राज्ञो (for यज्ञो) — b) Da1 D4 अश्वमेधा (D4 °ध्ये) (for °मेधो) — d) K3 तत्रो (for तत्र)

6 T G1–3 6 read 6 after 9cd — a) K1 G2 -सुतश्च (for सुताश्च) K1 2 4 D4 9 चैव; M5 चास्य (for चात्र) — b) B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 M5 चा(M5 अ)भवस् (for स्त्वभ°) — c) K3 एवतश्च (sic) (for एक) G1 चेति (for चैव) — d) K1 3 त्रितश्चेति; K7 त्रितयश्च (for °श्चैव) G3 महानृषि (for महर्षय)

7 a) B8 lacuna from धनुषा up to ताण्ड्यश्चै (in 7d) K6 B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 धनुषाख्यो (for °क्षो) B8 च (for ऽथ) K4 रयेभ्यश्च (for ऽथ रैभ्यश्च) — b) K1 अवावसु; D8 पूर्वा° (for अर्वा). Da4 D8 परावसु (for -परावसू) — c) K1 corrupt G2 मायातिथिश्च (for मेधा°) — d) D8 तांडवैश्च; G3 व्यासश्चैव; M1 कव्य° (for ताण्ड्य°)

8 a) K1 सक्तिर्; K3 शक्ति; K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5–7 शांतिर्; K7 D4 9 वाल्म्यो, B8 सकथिर् (sic), D8 दाल्भ्यो (for शक्तिर्) K1 3, 4 7 D4 5 9 महातेजास् (for °भागस्) — b) B9 देव (for वेद) K1 शिरश्च य; Da4 शिराश्चय°; M1. 7 °शिरोश्चय° (for शिराश्च य°). — c) K7 ऋषि श्रेष्ठ; T G1–3 6 M1. 5–7 मुनिश्रेष्ठ° (for ऋषि°) K6 B8 Da4 Dn1 Ds1 D2 8 M5 ऋषिश्रेष्ठश्च कपिल°; B0 6 8 Da3 Dn4 Ds2 D8 ऋषि° श्रेष्ठश्च कपिल°, B1 ऋषिश्च श्रेष्ठकपिल° ❀ Ca कपिल°, शालिहोत्रस्य पिता । ❀ — d) K7 B0 8 D4 9 T2 शालिहो(D4 9 °हा)त्र° (for °होत्र) K1 2 4 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 पिता स्मृत° (K2 °ता), D5 G3 -पितामहा (G3 °हौ)

9 a) K3 अद्य (for आद्य°) K4 Dn1 n4 कटस्, K7 कवस्; Da3 a4 कचस्; G1 कथस् (for कठस्) K1 2 7 D4 9 तैत्तिरश् (for °रिश्) G3 आद्यकारस्त्वि श्चैव, M1. 5–7 आद्यकस्तैत्तिरीयश्च ❀ Ca आद्य कठस्ता सादर्शी । ❀ — b) B8 एव च; D5 -पूर्वजा (for ज°) K7 D4 9 वितथश्च महानृषि — c) K1 कठोथ; K7 कण्वश्च; B1 कयोथ, D0 कण्वौथ (for कण्वोऽथ) G1 2 गोत्रश् (for होत्रश्) T2 कण्वोधिरेव गोत्रश्च — d) K3 कीर्तित, K7 ऋत्विज°; D4 9 चर्त्विज (for कीर्तिता) G3 एते चैव प्रकीर्तिता — After 9cd, T G1–3 6 read 6 — e) B0 6–9 Dn4 D8 D2 3 5 3 T1 G3 6 सभृता (for संभृता) D4 -समरास् (sic) (for -संभा°) — f) T1 G3 3 6 राज्ञो (for राजन्)

10 a) G3 ततस्तु (for न तत्र) D4 घाता (for -घातो) — b) K1 2 T1 G3 6 राजैव स्थिरो, Dn1 D8 D8 राजैवास्थितो, Dn4 °वांछितो; D5 राजा नैष्ठिलो; G3 राजा विस्मितो (for राजैव स्थितो) T G1–3 6 M5 ह्यभूत् (for ऽभवत्) B0 सर्वराजैव स्थितोभवत् (hypermetric) — c) K1 Dn4 अहिंसा(Dn4 °स्रा) शुचिर्, K3 4 D8 °स (D8 °स्र°) शुचिर्; D1 9 T

आरण्यकपदोद्गीता भागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ १०
प्रीतस्ततोऽस्य भगवान्देवदेवः पुरातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥ ११
स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् ।
अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ १२
बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुवमुद्यम्य वेगितः ।
आकाशं घ्नन्स्रुवः पाते रोषादश्रूण्यवर्तयत् ॥ १३
उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः ।
ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ १४
उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ।
किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ १५
ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान्वसुः ।

G1-3 6 °सारांशेर्; D5 °साधुश्चिर्; M1 6-7 °मारुचिर् (for °स शुचिर्). Dn1 अश्रुद्गो; D8 °द्गेर् (for °द्गो). — d) K1 B8 D1 3 9 G3 सस्थित; Dn1 T G1 3 6 M1 6 7 सत्कृत (for संस्तुत). — e) M1 7 आरण्यक-. K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n2 D3 5 8 पदोद्भूता, D6 °पदा गीता (for पदोद्गीता) ❀ C8 आरण्यकपदोद्गीता, उपनिषद्वाक्यप्रोक्ता भागा हविःपुरोडाशादय । ❀ — f) K1 2 यत्र (for तत्र). K1 3 7 D1 9 T2 G1 3 प्रकल्पिता; K6 [उ]पशोभिताः; M1 6-7 [अ]नुकल्पिता (for [उ]पक°).

11 a) K1 प्रोतस् (for प्री°). B8 तत्र; G2 स्तुतो (for ततो). — b) D8 देवदत्त (for °देव) K1 3 4 सनातन (for पुरातन) — c) K1 3 6 7 D1 3 9 स सा(K1 समा; D4 मता)क्षाद्; B6-9 Da3 a4 G1 साक्षात्तु (for °त्त) — d) K1 3 4 चादृश्यो; K7 D5 ना; Da4 सोऽदृश्ये; D5 स दृष्टो (for सोऽदृश्यो). K5 4 येन; Da4 [ऽ]न्येव; Dn1 [ऽ]न्ये मे (for ऽन्येन) B0 7 9 Da3 a4 ये दिवि (for केनचित्)

12 a) Dn1 स्वाय (for स्वय). K1 उपाप्राय; K2 °घाय; K7 D1 9 °गम्य (for °घ्राय) — b) K2 पुरो डाशो गृहेतवान् (sic). — c) K1 2 हितो; K6 B9 कृतो; Da3 ततो; T1 G3 6 हृते; T2 [ऊ]हिते; G1 2 M1 6-7 [आ]हृते (M1 °तो) (for हृतो) T G1-3 6 M1 6 7 भागे (for भागो). — d) Da4 हरि मेधस; G2 हितमेधसा (for हरि°) ❀ C8 हरिमादि-त्यमेधयतीति हरिमेधा, छान्दसो मुमागमः (e g जनमेजय तीति जनमेजय, Pāṇini 6 3. 67) । ❀

13 b) K4 Da3 D8 D1-4 8 9 M1. 6. 6 स्तुवम्; K7 Da4 Dn1 स्तवम्; B0 ध्रुवम्; B6-9 श्रुवम् (for स्रुवम्) Da4 मद्यन्य (sic), D5 उद्दिश्य (for उद्यम्य) K1 2 D1 3 9 वेगत (for वेगित) — c) K1 हुवोत्पतो; K4 श्रुव पाते; K7 Da3 a4 D2 3 8 9 स्रुव पाते (K7 °तो; Da4 °त); B6-9 श्रुव पाते; Dn1 स्रुव पाते; D5 स्रुचो पाते; D4 स्रुव पाते; M1. 6-7 स्रुवोत्पाते (for स्रुव पाते) T1 G1 2 3 आकाशे स्रु(G2 °शाख)वस्रुवो क्षिप्त्वा; T2 आकाशस्त्वस्रुवोत्पाते; G1 °शस्य स्रुवोत्पाते — d) Da3 शोपाद् (for रो°). K1 2 6 अश्रूणि; Da4 Dn1 अश्रुणि; G2 अस्र; M1 अश्रु; M7 अत्रु (sic) (for अश्रूणि) K6 Dn1 M6 [अ]पर्तयत्. Da3 a4 [अ]पातयत् (Da3 °न्). Dn1 M1 7 न्यवर्तयत (Dn1 °न्); G3 [अ]न्यवर्तत (for [अ]वर्तयत्).

14 a) K1 [उ]परिचारं; Da3 °चरे (for °चरं) — b) M1 7 महा (for मया). — c) K2 ग्राह्या (for ग्राह्य). K7 om. हि. — d) K1 समय (sic), Da4 T1 G3 8 सशयं

15 Before 15, K1 3 4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n2 D8 D1 3 3 ins युधिष्ठिर उवाच; D5 वसुरुवाच — a) G1 यज्ञभागा (for यज्ञ°) K6 च (for हि). — b) K2 7 Da3 D5 G1 M1 7 प्राप्तासुरैरिह — c) G3 न (for म) K1 2 4 किमर्थं पै न (K4 वैर) संप्राप्ते (K1 °प्तो) — d) K2 स; K7 B3 D1. 3 9 T2 G1. 3 M1 6-7 मे (for स). Dn1 हरे (for हरिर्) K7 D5 6. 3 T2 G1-3 6 M1 6-7 नृप (D5 °प) (for विभु).

16 Before 16, K1. 3 4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n2 D3 D1-3 3. 9 ins भीष्म उवाच. — a) K1 2 सत्व (for स त) K1. 2 4 Da3 Dn1 D2. 4. 8 9 T2 समुद्भूतं; K7 अ-द्भूतं (for समुद्धूत) — b) K4 भूमिपाले D5 महावसु — c) K1 3 4 सदस्यांस्तांश्च सर्वशः. — After 16, T G1-3 6 Kumbh. ed. ins

805* उपरिचरवसुरुवाच ।
हुत स्वयावदानीह पुरोडाशस्य यावती ।
गृहीता देवदेवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ।
इत्येवमुक्तो वसुना सरोषश्चाब्रवीद्गुरुः ।
न यजेयमहं चात्र परिभूतस्त्वयानघ ।
त्वया पशुश्चारितश्च कृतः विष्टमदः पशुः । [5]
त्वं देवं पश्यसे नित्यं न पश्येयमहं कथम् ।

प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ १६
ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ।
नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः ॥ १७
अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १८
एकतद्वितत्रिता ऊचुः ।
वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ।
गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ १९
तप्त्वा वर्षसहस्राणि चत्वारि तप उत्तमम् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ २०
मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं त्विति ॥ २१
ततो व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी ।
सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ २२

C. 12 12777
B. 12 337.[6].26
K 12 344 31

वसुरुवाच ।
पशुहिंसा वारिता च यजुर्वेदादिमध्वर ।
अहं न वारये हिंसां द्रक्ष्याम्येकान्तिको हरिम् ।
तस्मात्कोपो न कर्तव्यो भवता गुरुणा मयि ।
भीष्म उवाच ।
वसुमेव ब्रुवाणं तु क्रुद्ध एव बृहस्पतिः । [10]
उवाच ऋत्विजश्चैव किं न कर्मेति वारयन् ।
अथैकतो द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

[T G1 2 3 om the ref —(L 1) T1 G3 6 यावति (for यावती) —(L 2) G2 गृहीतो T1 G3 6 तत (for मत्) —(L 3) T2 Kumbh ed उक्ते (for उक्तो) —(L 4) G1 त्वया॰च (for त्वयानघ) —(L 5) G2 [5]य (for च) —(L 7) T1 G3 6 यजुर्वेदादिय तत, G2 °दोदित तत (for the post. half) —(L 8) G1 तु वारये; G3 नवारये (for न वारये) —(L 9) G2 तस्माच्चे न च कर्तव्या (for the prior half) G3 करुणा (for गु°) — Kumbh ed om. the ref. —(L 10) G3 ऋतुध्वस (for क्रुद्ध एव) —(L 11) G2 न (for न°) T2 नारयन् (for वा)]

17 a) Da1 असभ्रात Da2 (before corr as in text) ऊचुश्चैव नसभ्रांता — b) K1 रोषे (for रोषं) —After 17ab, T G1.2 3 Kumbh. ed ins

807* शृणु त्वं वचनं पुत्र अस्माभिः समुदाहृतम् ।

—c) Dn1 कृतयुगे (sic) (for °युगे) —d) K1 2 4 6 B1 Da3 a1 D1.5 T2 G1 2 M6 यस्त्वं; K7 यस्त्वं, B1 न त्वं, T1 G3 6 M5 यं त्वं; M1 7 यत्त (for यस्त्व) K1.3 6 7 D1 3 3 अचीकर; B1 °कृथा; Da4 °कृपा; T G2 3 6 इहाकृथा (G2 °था); G1 इहाइंथा (for अचीकृथा)

18 b) K3.4 भागे Dn4 उद्धृत; D6 उद्यत (for उद्यत) —c) K2 4 न स शक्तस्, Bo Dn1 n4 D5 D1 2 3 न शक्य स; B6 स न शक्या, D5 न च शक्यस् (for न स शक्यस्) —e) Dn4 प्रसादे —f) K1 2 सर्वे; M1 7 न वै (for स वै) K6 तु त; K7 Dn1 D2 3 M1 6 7 चैन, Da1 a1 च त; Dn4 चैत, D4 चेनं; T G1 2 6 M5 एन; G2 हि त (for वै त)

19 Kumbh ed om the ref —For the ref, Bo 3 Dn1 n4 D5 D1 2 3 Cal Bom ed subst the line

808* एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिन ।

[Hypermetric Bo तत्र (for ततश्)]

while T G1-3 6 read instead 806*, line 12 —a) K1 corrupt K2 7 Da1 ब्राह्मण (Da4 °ण) —b) K1 परिकीर्तित —d) K6 उत्तमा; Da1 उत्तर (for °राम्)

20 a) K3 तास्वा (sic), K7 D1 2 तया, G2 ना त्वा (for तप्त्वा) —b) K6 Bo 6-9 Da1 a1 Dn1.n4 Da2 D5 T1 G3 6 चरित्वा, D5 चचार (for चत्वारि). —c) K1 एकपाद; K2 4 Bo Da1 a1 Dn1 D5 D1 2. 3 3 °पादा; Dn4 °पादा (for °पाद) K1 स्थित (for स्थिता) K1 2 4 7 D1 2 3 सर्वे (for सम्यक्)

21 a) K6 B6 (marg) 7-9 D1 2 भागेन (for भागे तु) —d) K2 तत (for तप) —Dn1 n4 D5 2 3 repeat 21ef after 809* —f) Dn1 (first time) D5 D1 2 3 (last three first time) देव नारायणात्मक —K6 B6-9 Da1 a1 D5 D5 ins after 21 Dn1 n4 D2 2 3 after the first occurrence of 21ef

809* वरेण्यं वरदं त वै देवदेव सनातनम् ।

[Da4 वरेण (for °ण्य) Da1 a1 D5 देवं, Da1 त्व वै (for त वै). D5 lacuna for देव]

22 a) Bo 3 Dn1.n4 D5 D2 2.3 T G1-3.6 M1 5-7

यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं प्रभुम् ।
क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥ २३
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।
एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् ॥ २४
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ।
अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ॥ २५
एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ २६

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् ।
यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ २७
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ।
ततो नो दृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतोऽभवत् ॥ २८
न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ।
ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् ॥ २९
न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।
ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥ ३०

अथ (for ततो). K7 D9 [अ]वभृते; Ca (gloss समाप्तौ) °थे (as in text) B6 ततस्तस्यावभृथे (submetric) — After 22ab, K6 B0 6-9 Da3.4 Dn1 n4 D8 D3 5 5 8 editions ins

810* स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो।

[B8 Da3 a4 गभीरनिर्घोषा (for °या वाचा) Dn4 प्रहर्षण करा विभो (for the post half)]

—b) K7 D1 8 च (for वस्)

23 a) Dn4 corrupt D5 भक्तया; G3 भूत्वा (for भक्ता) —b) K1 द्रक्ष्यथ (sic), Da3 a4 द्रक्ष्यतस्; D5 द्रक्ष्याम (for द्रक्ष्यथ) Da4 ते (for तं) K1 2 4 पतिं, Dn1 n4 D8 D3 8 विभुं, D8 (before corr) विभो (for प्रभुम्). —c) K2 उत्तगु*, M1 7 उत्तरस्य (for °रत°) —d) K1 B6 Dn1 T2 M1 महाप्रभु (Dn4 °भा°; T2 °भु); D5 °प्रता° (for °प्रभ°).

24 a) T G1 3 6 M1 6 7 अत्र (for तत्र). —b) Da4 मानवांश्च; T G1-3 6 पुरुषाश्च (for मानवाश्च) T2 चन्द्रवर्चस —d) K6 Da1 D6 भक्ता K2 Da1 G2 पुरुषोत्तमे

25 a) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5, 8 T1 G1 5, 6 अनिंद्रिया (for अतीन्द्रिया) B0 6-9 Da3 a4 D8 T G1-3 6 M1 6-7 अ(B6 ह्य)नाहारा (for निरा°) —c) K2 अनिष्टना°; K4 °पुन्या°; K6 B6 7 9 Da3 a4 अविस्पदा° (Da4 °दां); K7 D9 अनिस्पदा°, Dn4 Da1 °स्पदा°; D8 T2 G1 M1 6-7 °ष्यदा°; G2 आदि ष्ट्याशा° (for अनिष्पन्दा) D5 सुगंधिना

26 a) D4 एकांतिनस् (for °नस्). G3 एक दिन ते पुरुषा°. — K4 om 26b-28a K7 om 26cd —c) G3 गच्छतु (for गच्छध्वं) —d) D1 यत्र (for तत्र) B6 वै; Da3 तु (for मे). T2 प्रकाशित. D1, 8 यत्र तेरमप्रकाशित

27 K4 om 27 (cf v 1 26). —a) G3 चत्र (for यथ) —G3 om 27b-28b. —b) Da4 M1 6 वाचां. B0 शरीरिणी T1 G3 6 वाच नामशरीरिण —c) K2 Da3 यथाख्यानेन (for °तेन) —d) K6 B0 6 7, 8 Da3 a4 T1 G3 6 M6 देश त (by transp), Dn4 तं देशे; M1 6 7 देव त. K1 T G1 3 6 प्रतिपेदिम, K7 D1 8 °पद्य ह, D6 प्रत्यपत्स्यहि (for प्रतिपेदिरे)

28 K4 om 28a (cf v 1 26). G3 om. 28ab (cf v.1 27). —a) K1 2 7 D1 5 8 महद्वीपं (for महाद्वीपं) —b) M6 तच्चित्तास् (for तच्चित्तास्) K1 2 7 D6 त दिदृक्षव (K1 °य°); B6 (marg) M1 6-7 तद्दि- (M1 त दि)दृक्षया (for तद्दिदृक्षव). —T G1, 3, 6 M1 6-7 Kumbh ed. ins after 28ab G3 after 27a

811* सहसाभिहता सर्वे तेजसा तस्य मोहिता ।

[G3 om the prior half M1, 6-7 [अ]भिगताः (for °हता°)]

—D5 reads 28c-29b twice. —c) K4 6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 8 स्म; Da4 [ऽ]स्मै; T2 lacuna, M1 6 7 तु; M8 तद्- (for नो). —d) Dn4 Da1 तत° (for तदा). Da4 [ऽ]भवन्; Dn4 भवेद् (for ऽभवत्)

29 For the repetition in D5, cf. v 1 28 —a) K1 2 [अ]पश्याम K7 D1 8 पुरुषान् —c) K1 2 अथ (for ततो) Da4 M1 6 7 न (for नः) —d) K6 वेद (for देव) B6 9 योगिजं; Dn4 योगत (for योगजम्)

30 K1 reads 30 twice —a) B0 तत्किल; B6 न केन (for न किल) —b) K7 D1, 8 शक्यास्ते (for शक्यते). Da4 द्रष्टुमोजसा°. —c) T2 G1, 2 तप° (for

व्रतावसाने सुशुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ।
श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३१
नित्याञ्जलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ।
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ।
तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ ३२
या भवेन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ।
एकैकस्य प्रभा तादृक्साभवन्मानवस्य ह ॥ ३३
तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् ।
न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥ ३४
अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् ।
सहसा दृष्टवन्तः स पुनरेव बृहस्पते ॥ ३५
सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम् ।
कृताञ्जलिपुटाः हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥ ३६
ततोऽभिवदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम् ।
बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ॥ ३७
वयं तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः ।

C 12.12793
B 12.337(61).42
K 12.344 47

तत्र) G2 पर (for पुनर्) —d) G1 कृत्वा (for तप्त्वा) K3 B0 9 D5 M1 5-7 तत्कालिक K6 B7 Da4 M1 5-7 तप (for महत्)

31 a) K1 व्रतावसने (sic), K2 °सान; K4 °मार्न, M5 6 व्रतवासेन (for व्रतावसाने) K7 B3 Da3 a4 Dn1 D5 D2-5 8 9 च शुभान्; B9 तु शु° (for सुशु°) —b) Dn1 वरान् (for न°) K1 T G1 3 6 ददृशिमो (K1 °म), K3 ददृशो*, K7 नद्राक्ष तान्; D1 9 [अ]द्राक्ष्म तान्, G2 पश्यामहे (for ददृशिरे) K1 3 स्वयं (for वयम्). D5 नराणां द्राक्ष्मवास्वय ❀ Ca ददृशिरे, पुरुषव्यत्यय छान्दसः । मेनिरे (34b) इत्यपि तथा । ❀ —c) K7 D1 9 -शुमान्सौ (D5 °न्सो)म्यान्; Da4 -प्रतीकाशान्; D5 -प्रभा सौम्य; T G1-3 6 M1 6 7 -प्रभा न्स्वास्या(M1 6 7 °न्वा)न्; M5 -प्रभांगान्स्वान् (for -प्रतीकाशान्) —d) D5 लक्षिता (for °तान्)

32 a) B5 damaged D1 5 9 M1 6 7 -कृतो, G2 पुटान् (for -कृतान्) B5 प्राज्ञान्; D5 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) —b) K7 यजत°; D5 जगत (for जपत) K1 Dn1 उदमुख (Dn1 °खान्); D5 उदङ्मुखा —c) B5 partly damaged K1 2 G3 मानस (K2 °स); Dn1 मानसा (for °सो) K3 जप्यो; Da4 Dn4 जयो (for जपो) —d) K3 ते (for तैर्) —e) K1 G1 -मनस्केन; B5 -मनस्येन; T2 मनस्कानां; M1.5 6 °स्तेन (for °स्त्वेन) G2 तेनैकाग्यमानसेन; M7 तेनैकागमनसेन (sic)

33 a) K7 D1 5 9 भवेया; B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 यामवन्; T1 G3 6 यावंति; T2 G1 M1.6 7 यावती; G2 यावत्रो; M5 यावत्यो (for या भवेन्) K1 या भवेंदुनिशार्दूल. —b) K7 Dn1 D1 9 भा; G2 ता (for भा°) Dn1 युगक्षयं —c) D5 एकैकस; D5 एकैकश (for °स्य). —d) K1.3 D5 भवेन् (for [अ]भवन्) Da3.a4 G2 मानसस्य (for °वस्य). K7 D1 5 9 T1 G1-3 6 M5 हि, T2 वै (for ह)

34 a) K1 तेजे निवास —b) T1 G3 6 [इ]मि विग्रहे; T2 G1 मेनिमहे, G2 मेनामह (for वै मेनिरे) K3 4 स्वय; K7 D1 5 9 जना (for वयम्) —c) K3 [अ]भिधिक (for [अ]भ्य°) —d) K7 om. (hapl) समते

35 a) K1 3 7 D1 9 तत (for अथ) K1 3 4 -सहस्राणि (for °स्रस्य). —b) Da4 युगपदुत्थिता K1 3 4 लक्षयाम सर्मतत. —c) B0 9 दृष्टवतस्ते (for °वन्तः स) —d) Da4 D1 बृहस्पते (for °ते) ❀ Ca ब्रह्मणां, बृहतां महतां च पतिं, वासुदेवम् । बृहस्पतिरेवात्र संबोध्य, तेन बृहस्पते इति वा पाठ । ❀

36 a) B0 8 [अ]प्यधावंत; G1 3 [अ]भ्यधावंतस् (G2 °ति) —b) M1 7 तपस् (for ततस्) Dn4 Ds1 D5 [अ]द्रुत; G2 ध्रुव (for द्रुतम्) —c) K1 3 4 7 D1 5 9 सर्वे; Dn1 हृष्य, M1 6.7 हृष्टा (for हृष्टा). —d) Da4 वादिन (for वादिन)

37 a) K4 6 B0.6 7.9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 T1 G3 6 हि (K6 Da3 वि-) वदतां (for ऽभिवदतां) —b) K3 Da3 अश्रोष्म, B0 8 Dn1 Ds2 D2 3.5 8 T G1 3 6 M1 5-7 अश्रोष; B7 अश्रौस (for अश्रौष्म) B6-8 Dn1 T G1-3.6 M1 5-7 विपुल ; Dn4 [अ]वपुल (sic) (for विपुल) K1 Dn4 चर्नि (for ध्वनिम्) —c) K7 lacuna for बलि Dn1 क्रियोप (for कि लोप-) K4 ह्रियेत; B0 7 9 Dn1 n4 D5 D2 क्रियते (for ह्रियते)

38 a) Da3 D5 च (for तु) Ds1 तेजसस् (for °सा). D5 यस्य (for तस्य) —b) K6 Dn4 कृत°; B5 (marg. as in text) [आ]हृत°; T2 G1.3 नष्ट° (for

न किंचिदपि पश्यामो हृतदृष्टिबलेन्द्रियाः ॥ ३८
एकस्तु शब्दोऽविरतः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।
जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ ३९
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।
इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमीरितः ॥ ४०
एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
दिव्यान्युवाह पुष्पाणि कर्मण्याश्चौपधीस्तथा ॥ ४१
तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ।
नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ।
वयं त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ४२
मारुते संनिवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते ।
चिन्ताव्याकुलितात्मानो जाताः सोऽङ्गिरसां वर ४३
मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ।
अस्मान्न कश्चिन्मनसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ४४
तेऽपि स्वस्था मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।
नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ४५

हृत-) K1 2 4 मानसा ; K7 B6 D4 6 तेजस (for -चेतस) D5 सहस्रादित्यतेजम —c) T G1-3 6 इह (for अपि) —d) K6 M1 7 हृतदृष्टि , B6 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 हृतचक्षुर् (for °दृष्टि) Dn4 बलेंद्रियां

39 a) K7 D5 5 9 च (for तु) K4 6.7 B6 6-9 Dn1 n4 D8 D2-5 8 T G3 8 6 विरत (K7 °त) (for ऽविरत) —After 39^{ab}, K7 D4 9 T G1-3.6 Kumbh. ed ins

812* आकाश पूरयन्सर्वं शिक्षाक्षरसमन्वित ।
[T G1 3 6 -समन्वित]

—c) Ds1 (also as in text) जितम् (for जित) —d) K4 Da4 Dn4 D4 विश्वभावन (Dn4 °न)

40 a) M1 6 7 ॐ नमस्ते (for नमस्तेऽस्तु) G3 सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु —b) K4 7 D8 M1 7 -पूर्वज (D8 °ज) —d) B6 शिक्षावक्ष (sic), M1 6-7 शीक्षाक्षर (for शिक्षाक्षर) K7 2 4 B6 6 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 T G1-3 6 -समन्वित , Da4 समीरित (for °त)

41 b) M1 6 7 दिव्यगंध (for सर्वं) K7 वहा (for -वह) —c) Da4 Ds3 दिव्याण्यु(Ds3 °नु)वाह पुष्पाणि; G3 द्रव्याण्यावाह्य पु° —d) K3 कर्माण्याश्च (for कर्म°) K4 G3 ओपधयस T1 G3 6 तन्ना (for तथा) K7 D4 9 काम्याश्चौपधयस्तथा

42 a) T G1-3 6 यैर् (for तैर्) K4 इष्ट ; Da4 D6 T1 G1 3 6 इष्ट, Ds3 दिष्ट (for इष्ट) K1 2 4 कालज्ञो; B3 (marg) रात्रज्ञैर् (for कालज्ञैर्) ❀ Ca पञ्चकालज्ञै°, पञ्चरात्रज्ञै । तत्रापि रात्रिपदेन दीक्षाकाल-नित्यपूजाकाल - नैमित्तिकपूजाकाल -काम्यपूजाकाल - प्रतिष्ठाकाला लक्ष्यन्ते । ❀ —b) K7 एकांतिकैर्; Ds3 °तभिर् (for एकान्तिभिर्) — After 42^{ab}, K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.5 8 editions ins

813* भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ।
[K6 B1-9 Da4 D5 तथा, D8 सदा (for तदा). B6 मनोवाक्कायकर्मभि (for the post half)]

—c) D5 अत्र (for तत्र) K1 2 4 गतो, Ds1 s2 (before corr) [आ]गमो (for [आ]गतो) —d) D5 तेर्; D5 वै (for तैर्) K1 2 4 उदाहृता, K7 Da4 उदीरिता —G3 repeats 42^{c}–43^{d} after the repetition of 1 and 2 —e) Da4 D4 त्वन; D5 तं न; T2 G3 (both times) त्वेतन्; G1 चैन (for त्वेनं) —f) G3 (first time) सूर्यं (for तस्य)

43 For the repetition in G3, of v l 42. —a) K1 D5 तु (for च) G3 (first time) मारुतै संनिवृत्तौ च —b) G3 (second time) बले च प्रतिपेदिरे —d) K1 G3 जात, D5 याता ; M1 7 जातान् (for जाता) K1 सोंगिरसा; T2 G3 त्वगिरसां ; G1 स्वांगि (for सोऽङ्गि°) Da4 वरा ; G1 2 वर (for वर)

44 a) K1 2 4 म(K3 मा)नुष्याणां (for मानवानां). —b) D5 corrupt K1 Dn4 om (hapl) तेषु —c) K1 तस्मान्न; K6 B6 7 Da3 a4 न चास्मान् (Da4 °त्) (for अस्मान्न) —d) B3 G3 M1 7 च (for वा) K3 वापि पूजयेत्; Da4 वाप्यपूजयन्

45 a) K1 3 T2 G1 3 हि (for ऽपि) B3 (marg) सर्वे (for स्वस्था) —b) K3 एव भावम्, B6 एकी भावम्; T2 G1 3 M1 6-7 एक भावम् —c) Dn4 तस्मासु (for ना°) K3 ददिरे, G3 दर्शिरे (for दधिरे) —d) Da4 ब्रह्मा; D8 एक (for ब्रह्म) G3 वाचम् (for भावम्) K7 अनुव्रता, B6 °छिता, Dn4 °छित (for °छिता)

46 a) K3 G3 सुपरिश्रांतं (G3 °तान्) K1 तत्तोसा दुपरिश्रांतास —b) K4 6 7 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4

ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तांस्तपसा चापि कर्शितान् ।
उवाच खस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ ४६
दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ।
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमाः ॥ ४७
गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् ।
न स शक्यो अभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ ४८
कामं कालेन महता एकान्तित्वं समागतैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामण्डलदुर्दृशः ॥ ४९
महत्कार्यं तु कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ।
इतः कृतयुगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ॥ ५०
वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे ततः ।
सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ ५१
ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवं स सोमप ।
तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ ५२
एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ।
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

C. 12. 12310
B. 12. 337. 61.59
K 12. 344 63

Ds D2 s 8 चाति (for चापि) K1 2 4.6 Bo 6 8 Dn1 n4 Ds1 s3 (before corr) D2 s 8 कर्षि(B6 °षि)-तान् (for कर्शितान्) —c) D5 स्वस्थ, G3 कथं (for स्वस्थ) —d) G2 भूतात् (for भूतं) B6 [अ]शारीरिकं, Da3 a4 °रज, G2 शारीरकं; M1 5-7 [अ]शारीरग.

47 Before 47, K1. 2 4 D4 5 ins देवदेव उवाच, K6 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 M5 देव उवाच; K7 D9 देवदूत उवाच; B9 भूत उवाच —a) K7 Ds1 दृष्टा व, Da3 a4 दृष्टार; Dn4 दृष्टा च (for दृष्टा व) K1 2 4 श्वेता, T2 चैताश् (for श्वेता) —b) Ds1 G2 M1 5-7 Cs (gloss अन्तर्निरुद्धा पञ्चेन्द्रिया यै) पंचेंद्रिय (for सर्वेन्द्रिय) T2 चन्द्रांशुसदृश प्रभा; G1 अनिष्पन्दा सुगन्धिन —c) Da4 दृष्टो (for दृष्टो) —d) K1 दृष्टो, Ds1 D4 दृष्टैर; D9 दृष्टैर; M1 6 7 दृष्टे (for दृष्टैर) Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2 8 8 G1 द्विजोत्तमै ❀ Cs भगवति दृष्टे यत्फल तद्भागवतेषु दृष्टेष्वपि भवति । ❀

48 b) K1 यथागतिम् K1 2 4 M1 7 [ऽ]विराद्, D5 [ऽ]चिर (for ऽचिरात्) —c) K7 D4 9 स न (by transp), T2 न न K1 2 4 शक्यम्; Dn4 शक्या (for शक्यो) K6 Da3 a4 D5 9 T G3 6 ह्यभक्तेन; K7 Bo 6-9 Dn1 Ds D2 8 8 त्व; Dn4 त्वत्भक्तेन; D5 [ऽ]य भ, G1 [ऽ]न्यम, G2 हि विरतेन (for अभक्तेन) —d) Da4 damaged K6 द्रष्टु (for द्रष्टुं) K1 (before corr) 2 देवा, K1 (by corr) G1 देव (for देव) K6 7 B6 (marg) 7 Da3 D4 9 कदाचन (K7 न) (for कथचन).

49 a) Dn1 Ds D2 (before corr) G2 काल, Dn4 D5 (by corr) काले (for कामं) —b) K1 चैकातित्वं; K2 चैकांतित्वं; K7 D4 5 9 T2 M1 5-7 एकांतिस्वात्; G3 एक नीरवा (for एकान्तित्वं) K1 2 T1 G3 6 समास्थितै; K7 Da4 D4 5 9 T2 G1 M1 5-7 °हितै, Dn1 D5 उपागतै; G2 समाशितै (sic) (for समागतै) —c) K1 2 4 शक्य; Ds1 सक्यो (for शक्यो) —d) Dn4 दुर्दृश

50 a) G1 महत्काम्यं (for °त्कार्यं) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 8 T1 G3 6 च, D4 तु; G2 हि (for तु) —b) K4 D5 सत्तम (D5 °म) —c) K2 4 6 7 B6-9 Da3 D4 5 9 तत (for इतः) Da4 [ऽ]तीता —d) T2 G1 विपर्यास Da4 गता (for गते) B6 7 9 Da3. a4 वा (for च) ❀ Cs विपर्यास गते, विपरीतस्वभावे, राक्षसादिभिरधर्मबहुलमिति यावत् । ❀

51 ab) K1 corrupt, Dn4 D3 वैवस्वत(Ds1 °ते)-तरे; T2 G1 M5 °तांतरे G3 transp विप्रा and प्राप्ते K2 तत्रायुगे (for त्रेता°) K1 2 4 तथा; K6 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 T1 G3 6 पुन (for ततः) —d) K7 सदयो (for सहाया)

52 Before 52, B6 8 (marg) ins एकतद्वित्रिता ऊचु —b) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 8 8 T1 G3 6 निशम्यैव; G2 निशाम्यैव K1 स सोमप; K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 8 8 [अ]मृतोपम, K7 D4 9 स (D9 स) वै सदा, T1 G3 6 सुरोत्तम; T2 M1 5-7 स सोमपा (T2 °प), G2 पुराधिपा (for स सोमप) —c) K7 प्रासादात् K7 D4 5 M1 5-7 स (for स्मो) —d) K2 4 देवम्, Da4 देशाम् (for देशम्) Da4 ईक्षितम् (for ईप्सि°) K1 2 4 ओजसा (K1 °स) (for अञ्जसा)

53 a) K1 2 7 D4 9 हि (for सु) —c) D5 भद्दृष्ट (for न दृष्ट) —d) B6 partly damaged G2 त्वं कथं (by transp) B6 (orig) कथ द्रष्टुमिहेच्छसि; B6 (marg) कथं त्व द्रष्टुमिच्छसि —f) K1 2 4 विश्व सुक्; G2 °दृष् (for °सृक्) —After 53, K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 8 editions ins

नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ।
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ।
समानीय ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५४
समाप्तयज्ञो राजापि प्रजाः पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ५५
अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ।
नारायणपरो भूत्वा नारायणपदं जगौ ॥ ५६
तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

814* अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजित ।

[D5 repeats this after the first occurrence of 54ab]

54 Most MSS om the ref. D5 reads 54ab twice — a) D4 एकम् (for एवम्). B6 (marg as in text) एवेन, Dn4 D81 एव च, T3 G3 एवोक्त (for एकत) — b) Dn1 हित, D81 द्वितस्, G2 वीत (for द्वित) G3 -त्रितसमेन (for °मतेन) — K3 om 54c–55d — c) K6 D5 अनुनीत, Dn4 °सीत (for °नीत) D84 सदश्चैव (for स्यैश्च) — e) K4 Dn1 D82 D2 3 8 समाप्य; Dn4 D81 °नय; T1 G2, 3 6 °प्य च; M1 °नीयस् (for °नीय) — f) K1 D5 स देव, K7 D4 9 नृदेव; G2 देवं स (for दैवत)

55 K3 om 55 (cf v l. 54) — a) B8 lacuna for राजा D4 lacuna, G2 राजर्षि (for राजापि) D84 समीयज्ञो स राजापि (sic). — b) K6 Bo 6 9 D82 84 Dn1 n4 D81 D2 8 प्रजां, K7 प्रजा; D4 lacuna, T2 प्राज्ञ (for प्रजा) B9 वसु; T G1-2 6 प्रसु (for वसु) — c) D84 ब्रह्मशापो; D4 °शापा (for °शापाद्) Dn4 दिवं (for दिवो) — d) B8 damaged D2 स पपात (for प्रविवेश) K1 स*तल; K4 महीं तल; K7 D4 9 रसातलं; B9 D5 महीतलं; D8 ततो महीं (by transp), G2 महीं तदा — After 55, K6 Bo 6-9 D82 84 Dn1 n4 D5 D2 3 8 editions ins:

815* स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायण ।

[D2 om (hapl) जारा B9 D83 84 शार्दूल]

56 D5 om 56ab — a) B8 (marg) पुनर्भूमि; D82 D4 ब्रतभूमिं — b) G2 तत्रासौ (for सतत) — d) K3 पदे जगौ; K6 B9 6-9 D82 84 Dn1 D2 D3 8 जप जपन्, K7 D4 8 9 -परायण; B8 (marg) -परं जपन्, Dn4 -जप जपेत; D5 **जपन्, T1 G2 6 M2 -जपं जगौ, G2 पद जगत, M1 6 7 पर जगौ (for -पद जगौ)

57 a) K1 प्रभु (hypermetric), K3 7 D4 8 9 तु (for च) — b) D81 पुनर्देवोत्थितस् K1 तदा; K3 4 G2 तत, K6 D83 84 च स (for तु स) — c) B9 (marg) महीतल K7 B9 G1 2 गत, D84 D5 गत (for गत) — d) T G1-3 6 तदनन्तर (for सम°) — K3 om. 57ef — e) K1 परस्परम् (for परां गतिम्) — f) K1 इष्ट (for इति)

Colophon Ś1 V1 D5 7 missing K3 5 B1-5 D81 83 Dn2 n2 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 B9 6 8 9 D82 84 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 B9 6-9 D82 84 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 T G2 6 M5 नारायणीय; K7 D4 9 नरनारायणीय; M6 बृहस्पतिप्रसादन — *Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 G1 160, B8 263, Dn1 G3 162, D81 T1 G6 161, D2 M1 6 7 157, T2 174, G2 192, M5 193. — *Śloka no.*. D84 Dn1 65, Dn4 D5 64.

३२४

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा भक्तो भगवत आसीद्राजा महावसुः ।
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ २
अजेन यष्टव्यमिति देवाः प्राहुर्द्विजोत्तमान् ।
स च छागो ह्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३
ऋषय ऊचुः ।
बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तुमर्हथ ॥ ४
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ५
भीष्म उवाच ।
तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ।

C 12. 12823
B. 12. 318(7).6
K 12. 345 9

324

☞ This adhy is missing in Ś1 V1 D7 8 (cf v 1 321 14, 318 1, 283 15, 320 40)

1 a) K7 D4 7 8 यदि (for यदा) K1 2 4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 यदा भा(Da3 भ)गव तोत्पर्यम्, G3 यदा भगवतो भक्त — b) K7 भक्तो (for राजा) K4 7 M1 महान्वसु, D5 महावसु — c) D3 परिभ्रष्टो (for °भ्रष्टो) K3 4 किमर्थमपरि भ्रष्टो

2 c) K7 om संवाद — d) D6 देवताना (for त्रिदशानां) G3 तथैव च — After 2, T G1-3 6 Kumbh ed ins

816* इय वै कर्मभूमिर्हि स्वर्गो भोगाय कल्पित ।
तस्मादिन्द्रो महीं प्राप्य यजमानस्तु दीक्षित ।
सवनीयपशो काल आगते तु बृहस्पति ।
पिष्टमानीयतामत्र पश्वर्थं इति भाषत ।
तच्छ्रुत्वा देवता सर्वा इदमूचुर्द्विजोत्तमम् । [5]
बृहस्पतिं मासगृध्रा पृथक्पृथगिदं दम ।

[(L. 1) T3 कल्पित (for °त) G1 स्वर्गो भोगप्रक ल्पित°, G3 स्वर्गभोगाय कल्पते (for the post. half) — (L 2) T3 G1 यजनार्थं (for यजमानस्) T3 दीक्षित (for °त) — (L 4) T3 G1. 3 पश्वर्थम् — (L. 6) T3 नामगर्धा ; G1 °गृध्रा°; G3 मांस पुष्टा (for मांस गृध्रा°) G1 प्रथकप्रथगिदम (for the post half)]

3 a) G2 अजो न (for अजेन) — b) Bo 8 Dn1 n4 D5 D2 3 8 transp देवा and प्राहु°. D5 T1 G3, 3 6 द्विजोत्तम (for °त्तमान्) — c) D5 om च K1 ह्यजो, K6 Bo 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 [s]प्यजो; B5 lacuna, M1 अजो (for ह्यजो) K6 lacuna, Da4 ज्ञेया — d) K7 Da4 नान्य° (for नान्य) K1 2 4 D4 9 T1 G3 3. 6 स्मृत, B9 स्मृति; Da1 श्रुति, D5 स्थित (for स्थिति)

4 a) G1 अजैर् (for बीजैर्) — c) Da4 अज (for अज). Dn4 सज्ञा न, Da1 संज्ञानी (for °नि) — d) Bo 6 7 Dn1 Da3 छाग नो, T G1 3 6 भाग त, M1 5-7 न छाग (M7 °गा) (by transp) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 M1 5-7 हतुम्, T G1 3 6 हतुंम् (for घ्नन्तुम्) Da4 अर्हथ (for °थ) G2 भागमस्य महात्मन

5 a) K2 धर्मा — b) K1 2 4 7 D4 8 9 वै व (K3 4 व)ध्यते (for वध्येत वै) — c) T3 इद कृत युगश्रेष्ठ — d) K1 2 4 7 D4 8 9 पशुर्य(K1 2 °र)त्र न व(K3 D4 9 च , K4 यु)ध्यते — After 5, T G3 3. 6 ins

817* युष्माकमजबुद्धिर्हि अजो बीज तदुच्यते ।

[T3 कथ यूपे ह्यजो बद्धो, G3 युष्माकमजर बुद्धा (for the prior half) T3 ह्यजो, G3 वासो (for अजो)]

6 T G1-3 6 M5 om the ref — a) Da3 सवेदि ताम् (for संवद°) D5 तेषां प्रवदतां श्रेष्ठम् — b) B3 त्रिदशै (for विबुधै) — c) D5 मार्ग गतो (for मार्गा गतो) — d) Da3 वसु (for वसु) — c) K6 7 Bo 7-9 Da3 a4 अतरीक्ष (Da4 °क्ष)(for °रिक्ष) T3 G1 M1. 7 -चर (for -चर) — f) T G1-3, 6 सहस्र (for समग्र)

अन्तरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ॥ ६

तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ।
ऊचुर्द्विजातयो देवानेष छेत्स्यति संशयम् ॥ ७

यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।
कथं स्विदन्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ८

एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।
अपृच्छन्सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात् ॥ ९

भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहो स्विदौषधैः ।
एतन्नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ १०

स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ।
कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समागताः ॥ ११

ऋषय ऊचुः ।

धान्यैर्यष्टव्यमित्येष पक्षोऽस्माकं नराधिप ।
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् ।
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ॥ १३

कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः ।
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ॥ १४

सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।

---

7 a) K1 सहसा यंतं; K3 °सायांते; Da4 °सांयांतं (sic) (for °सायान्तं). — b) K1 वसु (for वसुं) Da1 तं (for ते) K3 Da4 तु (Da4 त्वं)तरिक्षग; K6 Bo 3 5 Da1 त्वतरीक्षगं; D5 चांतरि°. — c) Da4 द्विजातये. — d) K1 समयं (for संशयम्)

8 a) B1 G1 -पति; G3 -वृत (for पति°) — b) Bo 6 3 Dn1 D3 4 5 6 G2 -हित; B6 हिता; Da4 G2 M6 हिते (for -हित) B1 -प्रियं; B3 प्रभु; G3 रत; M6 मय (for -प्रिय) — c) K1 D4 6 कथमिच्छा न्यथा ब्रूयाद् — d) K6 Bo 6-9 Da4 a1 Dn1 n1 D5 D3 4 5 6 transp वाक्य and एष K6 7 D4 6 महावसु (D6 °सु); B6 महात्मसु; Da4 °सुर (for °न्वसु).

9 Before 9, B6 ins भीष्म उवाच — a) Da4 om. (hapl) दं कृत्वा — b) K3 5 मुनयस्त (for ऋषयस्त) M6 तदा (for तथा) T2 G3 5 ऋषयो विबुधास्तथा. — c) K7 M1 7 अपृच्छत (for °च्छन्) K1 Da4 a1 सहसा प्रेत्य; Bo 6 3 5 Dn1 n1 D3 5 6 M5-7 सहि ताभ्येत्य (for सहसा°) — d) K6 Da4 वसु K7 D4 6 अंतिके; D6 °क (for °कात्).

10 Before 10, B6 ins ऋषय ऊचु° — b) K7 D4 6 आहो स्विद् K6 D5 औषधै°; Da1 औषधी° T1 G3 4.6 अजेन स्विद(G2 किम)औषधै°; M1.5-7 अजैराहो स्विदौषधै. — c) K3 5 6 एतं (for एतन्) G1 न (for न:). — d) K7 प्रमाणं न; G1 °णो (for °णं नो).

11 Before 11, K1.3.6.7 B6 3.5 D5 6 ins. भीष्म उवाच — a) K3 सर्वान्; Da1 सर्वा (for स तान्). K1 कृतांजलि. — b) K3.7 -पप्रच्छ (for पप्रच्छ). K7 वसु T G1-3.6 पर्यपृच्छत वै वसु° — Before 11cd, B6 ins वसुरुवाच. — c) B3 Da4 a1 Dn1 n1 D5 D7 3.5 वै; D6 को; T G1-4 6 M1.6 7 वा (for वः). D6 वै (for को). M6 पर (for मत°) K6 Bo 6-9 Da4 a1 Dn1 n1 D5 D3-4 5 M5 C6 (gloss सिद्धान्त) कामो (for पक्षो) Cop कस्य वा कामत° पक्ष° — d) K6 Bo 6-9 Da4 a1 Dn1 n1 D5 D3 5 6 द्विजोत्तमा (for समागता°)

12 G3 om. the ref. — a) K1 B6 1.3 (marg.) Da4 बीजैर् (for धान्यैर्). K1 इष्टव्यम् (for य°) K7 Da1 D4 6 एवं; Dn1 n1 Da1 D3 5 6 एव (for एष) — b) K6 यज्ञो (for पक्षो) B6 (marg as in text) नरेश्वर; Da4 नराधिप — c) D6 देवतानां (for देवानां तु). M1 6 7 पशुमि° (for तु पशु°) K3 पक्षे; K6 यज्ञो (for पक्षो) T G1-7 6 दे(T2 G1.6 दै)व तानां तु (T2 G3 हि; G2 च) पशुमि°. — d) K7 D4.6 मतं; Da4 मनो; T G1-3.6 पक्षो (for मतो). D6 [S]स्माकं (for राजन्) K3 5 6 7 D4 5 6 ब्रवीहि (for वदस्व).

13 K3 5 6 T G1-3.6 om. the ref. — a) B1 D6 च; D4 तु (for तु) T G1-3.6 M1 5-7 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — c) K3 छागो न, T2 M1 6.7 मागेन (for छा°). K7 D4.6 चैव; D5 [ए]व च; M1.6 7 [अ]नेन (for [अ]जेन). Da4 छागनाजेन यष्टव्यम् (sic) — d) D6 उक्तवा (for उक्तं). G3 यथा (for तदा). K3 5 6.7 D4.5.6 इत्युक्तं वचनं तव.

14 a) K1.3 तदा; G3 यथ (for तत°) — b) K1, 3 6 7 D4 6 ऋषय (for मुनय). — d) B1 M7 -वादिनः; Da1 वादिनां (for °नम्). G3 देवानां पक्षवादिनां.

अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ।
अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः ।
स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाज्ञया ॥ १६
देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणम् ।
चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ॥ १७
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना ।
अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ १८
इति बुद्ध्या व्यवसाशु गत्वा निश्चयमीश्वराः ।
ऊचुस्तं हृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा ॥ १९
ब्रह्मण्यदेवं त्वं भक्तः सुरासुरगुरुं हरिम् ।
कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ २०
मानना तु द्विजातीना कर्तव्या वै महात्मनाम् ।
अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ २१
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् ।

C 12. 12941
B. 12. 338(?). 23
K 12. 343. 27

---

15 Before 15, B$_9$ ins ऋषय ऊचुः — ^{a}) B$_9$ पर (for सुर) — ^{b}) K$_3$ दिवा पत, T$_2$ इहाद्युत — K$_1$ $_{2\ 7}$ D$_4$ $_8$ transp 15^{cd} and 15^{ef} — ^{c}) K$_1$ त (for ते) — ^{d}) Da$_4$ Dn$_1$ D$_4$ G$_2$ विहिता (for विहता). D$_8$ मति॰ (for गति॰) — K$_4$ D$_8$ om. 15^{ef} — ^{e}) K$_2$ B$_1$ $_8$ Da$_3$ (before corr) G$_1$ M$_1$ $_7$ अस्मात् (for अस्मद्) G$_3$ ॰पातेन (for घातेन) — ^{f}) Dn$_1$ प्रवेक्षसि. — After 15, T G$_{1-3.6}$ Kumbh ed ins

818* विरुद्ध वेदसूत्राणामुक्त यदि भवेन्नृप ।
वयं विरुद्धवचना यदि तत्र पतामहे ।

[(L 1) G$_3$ विरुद्धदेवसूत्राणाम् (for the prior half) —(L. 2) G$_3$ ॰वचनाद् (for वचना) G$_3$ पितामहे (for पता॰)]

16 Before 16, B$_9$ ins भीष्म उवाच — ^{a}) K$_1$ $_{2\ 4.7}$ D$_4$ $_{5\ 8}$ तु; T G$_{1-3.6}$ स (for ऽथ) — ^{b}) G$_1$ राजोपचरतस्तदा; G$_3$ राजोपचरो मुहुः — Before 16^{cd}, G$_2$ ins वसुः — ^{c}) G$_1$ अथा, G$_2$ अतो (for अधो) K$_1$ $_{2\ 4\ 6\ 7}$ Da$_3$ D$_{4\ 5.8}$ [अ]थ (for [आ]शु) — ^{d}) Dn$_4$ विवरणे (for ॰रगो) K$_1$ $_{4\ 7}$ B$_0$ $_7$ Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ D$_{2-4.5\ 8}$ M$_7$ नृप (for नृप॰). — ^{e}) K$_1$ $_{2\ 4}$ पुन; Da$_3$ Dn$_4$ D$_2$ स्त्वेवं; Da$_4$ स्त्व न (for स्त्वेनं). K$_6$ Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ D$_3$ $_8$ विजहौ (for प्र॰). G$_3$ स्मृतिं तु नैव प्रजहौ — ^{f}) K$_6$ तदा नारायणाभया; G$_3$ ततो नारायणाश्रयात्

17 ^{a}) G$_2$ च (for तु) K$_1$ सहित (for ॰ता॰). — ^{b}) K$_3$ पाश॰ (for शाप॰) D$_8$ विमोक्षणात् (for ॰क्षणम्) — D$_4$ om (hapl) 17^c–20^d — ^{c}) K$_7$ Dn$_1$ चिंतयामासुद् — ^{d}) M$_3$ सकृत B$_6$ तं; T G$_{1-3\ 6}$ न (for तद्) K$_1$ $_{2\ 4}$ सु(K$_1$ स्व)कृतं नृप चेतस॰.

18 D$_4$ om. 18 (of v l. 17). D$_3$ om. 18^b–19^e. — ^{b}) G$_3$ महात्मन॰ (for ॰त्मना) — ^{c}) K$_7$ D$_4$ $_8$ तस्य (for अस्य) Da$_3$ प्रतिप्रिये (for ॰प्रिय) — ^{d}) B$_3$ la.una, B$_8$ त, Da$_3$ ना, G$_3$ यद् (for नो) K$_1$ सन्निवेशो दिवौकसे (sic), T$_1$ G$_{1\ 2\ 6}$ सहितो (G$_3$ ॰ते) नो दिवौकसां

19 D$_4$ om 19 (of v l 17) D$_3$ om 19^{abc} (of v l. 18) — ^{a}) K$_6$ बुद्धा (for बुद्ध्या) D$_8$ विमृश्य, D$_2$ [अ]प्यवस्य (for व्यवस्य) — ^{b}) K$_{3.4}$ Da$_3$ D$_2$ ईश्वर; T$_2$ ॰रां — ^{c}) K$_1$ $_{2\ 4}$ B$_8$ (marg as in text) Da$_3$ at D$_8$ ते; K$_7$ Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ $_8$ M$_1$ $_{4\ 6}$ स (for त) Da$_3$ repeats from मनसो up to गुरु (in 20^b) after 20 Da$_3$ (second time) मानसो; Da$_3$ मनस (for ॰सो) — ^{d}) Da$_3$ सदा (for तदा)

20 For the repetition in Da$_3$, of v l 19 D$_4$ om 20 (of v l 17) Before 20, B$_3$ $_8$ ins देवा ऊचुः 20^{ab} is partly damaged in B$_8$ — ^{a}) T$_1$ G$_{3.6}$ ब्रह्मण्यदेव (for ॰देवं) T$_2$ त (for त्वं) K$_6$ त्व भज; K$_7$ D$_8$ भज त्व; B$_0$ भक्तस्त्व (by transp) K$_4$ B$_8$ Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ D$_3$ $_{5\ 8}$ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्व; G$_3$ ॰णा देवं गच्छ — ^{b}) K$_7$ D$_8$ चराचर (for सुरासुर॰) Dn$_1$ Da$_3$ D$_8$ गुरुर्हरि॰ (for गुरुं हरिम्) — ^{c}) T$_1$ G$_3$ $_6$ स्तुहि स; G$_1$ स्तुवति (for स तव)

21 ^{a}) Da$_3$ om from मानना up to फलितव्य (in 21^d). K$_6$ मानता; Da$_3$ माननास; M$_{1.5-7}$ ॰नं (for ॰ना) K$_{1.2\ 4}$ ते, K$_6$ च; D$_4$ न (for तु) D$_8$ T$_2$ मानना मद्विजातीनां, G$_3$ मनानाश्वद्विं॰ — ^{b}) D$_4$ M$_{1.5-7}$ कर्तव्य (for ॰व्या) K$_3$ ते; K$_4$ वैद्; T$_1$ G$_{1.2.6}$ तु; T$_2$ सु; G$_3$ जु (for वै). B$_3$ G$_3$ महात्मना. — The portion from 21^c up to 36^e is lost in Da$_3$ on missing fol — ^{c}) K$_4$ तपसां. — ^{d}) G$_1$ भवितव्यं; M$_{1.5-7}$ पति॰ (for फलि॰) B$_7$ नृपोत्तम;

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ॥ २२
यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ।
भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमाप्स्यसि ।
यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारा महात्मभिः ॥ २३
प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरास्पृशेत् ।
न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेश्छिद्रे भविष्यतः ॥ २४
वसोर्धारानुपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।
स देवोऽस्मद्वरात्प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ॥ २५
एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे तत्र दिवौकसः ।
गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६

G3 नृपोत्तम — After 21, T G1-3 6 Kumbh ed ins

819* विरुद्धं वेदशास्त्राणां न वक्तव्यं हितार्थिना ।

[T2 G1 वेदसूत्राणां, G3 देवसूत्राणां (for वेदशास्त्राणां)]

22 Ds1 missing (cf v l 21) K1 2 4 D5 om (hapl) 22 — a) G3 यतस्त्व; M1 2 ततस्त्व (for य°) G3 दृष्ट्वा (for अष्ट) — 22b-23b is damaged in B6 — c) Dn4 मेदिनं (for नी) — After 22ab, T G1-3 6 ins Kumbh ed cont after 819*

820* अस्मत्पक्षनिमित्तं ते व्यसनं प्राप्तमीदृशम् ।

— c) T2 एवत् (for एकं) M3 दद्म (for तुभ्य) — d) K6 B3 (marg) 9 D4 8 ददाम, K7 दद्मो वै; B1 Da3 a4 G1 M1 6 7 दद्म वै; B8 वदामो, Dn1 दद्यो वै; Dn4 दमो वै; T1 G2 3 6 कुर्मो वै; M3 तुभ्य वै (for दद्मो वै)

23 Ds1 missing (cf v l 21) B6 damaged. — a) K2 4 6 B9 Da2 n1 यावत, Dn2 यतस्त्व, D5 यथा त्व (for यावत्त्व) — b) K1 आक्षिप्यसे, B0 आशिस्यसे; Dn1 आशिष्यसे; D6 आक्षिप्यसे (for आसिष्यसे) G3 कालमीक्ष्याथतिष्ठवे — B8 om 23cd. — c) D8 भूमिर् Dn4 विषरगो, T2 त्रिदशगो (for °रगो) — d) K4 B0 6 7 9 Dn1 n4 D2 3 5 8 T1 G2 3 6 M1 5-7 तावत्त्व (for न्त) K1 2 मागम् (for कालम्) Da3 आप्स्यसि, D6 मास्यति — e) K1 2 4 च हुत (K4 तां); K6 Da1 Da2 सुहुत; K7 सुहुतां; D4 9 G1 सुकृतां; D8 सुहुत (for सुहुतां) B8 यज्ञेण यजतां विप्रैर् — f) K1 2 4 वसुधारा (K1 °रां); K7 वसो द्वार (for वसोर्धारां) K6 B0 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 5 8 समाहिते (for महात्मभि°) ❀ Cn वसोर्धारेत्यलुक्समास । ❀

24 Ds1 missing (cf v l 21) — a) K1 पास्यसे; K2 पास्य मे; Da4 प्राप्स्यसे; G2 प्राप्यसे (for प्राप्स्यसे) T2 मद् (for ऽस्मद्) — b) K1 2,4 च ते; Ds3 T1 G1-3 6 च त्वा; M1, 5-7 हि त्वा (for च त्वां) K1, 2 4 मस्पृशेत्; B0 6-9 Dn1 n4 Da2 D2 5 8 मस्पृशत् (B8 °श); Da3 a4 T G1-3 6 माविशेत् (Da3 a4 °श)त् (for आस्पृशेत्) K7 D5 9 नैवं त्व ग्लानिमाप्स्यसि. — d) K6 7 D4 9 T G1-3 6 भूमि (for भूमेश्).

25 Ds1 missing (cf v l 21). — a) K1 2 4 वसु- (for वसोर्) K6 B6 7 Da3 a4 धारासु-; B0 8 Dn1 n4 D2 5 8 धाराभि (for °नु) Da3 a4 पीत्वा से (for पीतत्वात्) — b) K2 [आ]प्यायतेन; K6 °जितेन; Da1 [आ]प्ययितेन; T G1 3 6 [आ]प्याहतेन; G2 [आ]प्यायतेन (for [आ]प्यायितेन). D5 सा (for च). — After 25ab, K7 D5 9 ins

821* त्व भक्तोऽसि महात्मान देवदेव सनातनम् ।

[D4 देवदेव- (for °देव)]

— c) D4 G2 देवा. G3 प्रीते. K2 स देवो सत्वरात्प्रीतो (sic), B8 स देवो भगवान्प्रीतो — d) D5 ब्रह्मलोके K1 2 4 नयिष्यति; G3 यामि° (for हि ने°)

26 Ds1 missing (cf v l 21) Before 26, B8 ins भीष्म उवाच — a) K7 D4 9 M1 6 7 राज्ञ; T G1-3 6 M3 जग्मु (for राज्ञे). — b) K1 2 7 D5 8 9 से त्रि; K4 B0 6 7 8 (orig) Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 ते च; G2 तं त्रि (for तत्र). — After 26ab, T G1-3 6 Kumbh ed ins

822* ऋतु समाप्य पितेन मुनीना वचनात्तदा ।

[T2 क्रम (for क्रतु)]

— c) G2 गत्वा (for गता) — d) T1 G1-3 6 मुनयश् (for ऋषय°) — After 26, T G1-3 6 Kumbh ed. ins

823* गृहीत्वा दक्षिणां सर्वे गता स्वानाश्रमान्पुनः ।
वसुं विचिन्त्य शक्रश्च प्रविवेशामरावतीम् ।
वसुर्विवरगस्तत्र व्यलीकस्य फलाद्गुरो ।

[(L 1) G2 दक्षिण G3 प्रति (for पुन°). —(L 2) G1 वसु (for वसु) G2 विसृज्य (for विचिन्त्य). —(L 3) T2 हि विवरे (for विवरगस्) T1 G3 6 व्यलीकस्य; T2 G1 व्यालीकस्य]

27 Ds1 missing (cf. v l 21) — a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2,5 8 वसुस्तत (for च

चक्रे च सततं पूजां विष्वक्सेनाय भारत ।
जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २७
तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिंदम ।
अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥ २८
ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्त्या नारायणो हरिः ।
अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥ २९
वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ।
गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्मयन्निव ॥ ३०
द्विजोत्तम महाभाग गम्यतां वचनान्मम ।
सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा मां समाश्रितः ॥ ३१
ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ।
मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ॥ ३२
भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।
अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु माचिरम् ॥ ३३
गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।
विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥ ३४
तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।
उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ३५

C. 12. 12858
B. 12. 331(?).37
K 12. 345 43

सतत) K7 om पूजां —b) Da1 भारत —c) K6 जाप्य, G2 जपन् (for जप्य) Dn1 जप्य जगौ वसु ततं (sic) —d) K2 4 G1 -मुखाद्गत, B3 (marg as in text) -मुखोदित

28 Ds1 missing (cf v l 21) —b) K1 2 पञ्च यज्ञान्; K7 D4 5 कालम् (for °कालान्) Da4 Dn1 अरिंदम —c) Hypermetric M1 6 7 यजेद्, M8 यजद् (for अयजद्) Da4 D3 हरि (for हरिं) T2 G1 सुरगुरुं (for °पतिं) G2 अयाजयद्धरिं स तु —d) K1 2 भूमेः; Dn1 भूमैर् (for भूमेर्) K7 D4 5 9 नृप°; T2 G1 [ऽ]सन्; G2 वसु (for ऽपि सन्)

29 Ds1 missing (cf. v l. 21) —a) G1 स (for ऽस्य) M1 6 7 तस्य तुष्टोथ भगवान् — K7 om 29f–30b B3 om 29cd —c) K4 मतस् (for सतस्) D5 अनन्यभक्त° सततस्

30 Ds1 missing (cf v l 21) K7 om 30ab (cf. v l 29) —a) G1 तुतोष (for वरदो) D4 om (hapl.) from वान्विष्णु up to महाभा (in 31a) D5 विष्णो° —c) T2 G2 M1 5 6 महाभागम् (for °वेगम्) —d) K1. 2 4 T2 स्मयस्तदा; K7 D9 स्मय तदा; G1 2 स्म (G2 स) त तदा (for स्मयन्निव) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 माबभाषे(B1 °से) प्स्मित तदा; D6 T1 G3 6 बभाषे स्म स त (D5 सस्मित) तदा

31 Ds1 missing (cf v l. 21) D4 om up to महाभा (cf v l. 30) Before 31, B3 ins भगवानुवाच —a) M1. 6 7 महावेग (for °भाग) —b) Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 पश्यतां (for गम्यतां) Dn4 वचनात्मने (for °नान्मम) —c) K2 साम्राड्, D4 महाद् (for सम्राड्) G2 राजन् (for राजा) —d) B1 समाश्रित° (for °श्रित) Bo 6 (marg as in text) 8 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 T G1-3 6 M1 5-7 धर्मात्मा सश्रि(Bo °सि)तव्रतः

32 Ds1 missing (cf v l 21) —b) Dn4 -तले (for तलम्) B9 प्रविष्टोथ रसातल —c) Da4 मानिता (for मानितास्) K1 2 4 T G1-3 6 न, K7 D4 5 9 हि (for तु) B8 मानितास्ते द्विजश्रेष्ठस् —d) D5 तं (for त्व) T1 G2 3 6 त (for तु). Dn4 गच्छे (for गच्छ) Da4 द्विजोत्तम

33 Ds1 missing (cf. v l 21) —a) Da4 -संगुप्तां (for संगुप्त) K1 2 4 T G1-3 6 भूमेर्विवरग गुप्त° —b) K2 गरुडो ह, G1 ढैन D3 समानया (for ममाज्ञया)

34 Ds1 missing (cf v l 21) Before 34, B8 9 ins भीष्म उवाच —a) Da4 गुरुत्मान् — G1 om. (hapl) 34b–35a —b) Dn4 पक्षौ (for पक्षौ) K6 -वेगमान् (for °वान्) —c) D5 भूम्या (for भूमेर्) —d) K1 2 4 यत्रासौ (for °स्ते) K4 वाग्यते; K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 पार्थिवो, T2 वाग्गतो (for वाग्यतो)

35 Ds1 missing (cf v l 21) G1 om 35a (cf v l 34) —a) K7 D4 9 तमधस्तात् (for तत एन) D5 विनिक्षिप्य, G2 समुत्क्षिप्य. — After 35b, G1 ins

824* गृहीत्वा त वसु भक्त सहसा वसुधातलात् ।

—c) Dn4 तूर्णो —d) K1 चैनाम्; Dn4 चैतम् Da4 अमुचत°.

तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।
सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः ॥ ३६
एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया ।
प्राप्ता गतिरयज्वार्हा द्विजशापान्महात्मना ॥ ३७
केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।
ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं ते भूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्याय ॥ ३२४ ॥

३२५

भीष्म उवाच ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः ।
ददर्श तानेव नराञ्श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्शुभान् ॥ १
पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ।

36 D5 is missing up to 36[ab] (cf v l 21). —[a]) B0 7 Dn1 n4 D2 D3 5 8 T1 G3 6 अस्मिन् (for त°) K1 4 6 7 सयज्ञे (for संजज्ञे). —[b]) D4 राज्ञोपरिचर, Dn4 राजोपरिचरा (for °चर) K1 2 तदा; D8 महान् (for पुन°) —[c]) Dn1 शवरीरो, D8 सशरीरा. —[d]) Dn4 ब्रह्मलोके (for °लोक) K7 D4 9 सनातन; D6 नरोत्तम (for नृपोत्तम°)

37 K3 om 37[a]–38[b]. —[b]) K4 D1 दैवताज्ञया. —[c]) K4 अयज्वाहों, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n2 D2 D3 5 8 अधस्तात्तु (D3 °च); G3 C4 अयशार्हा (for °ज्वार्हा)

38 K3 om 38[ab] (cf. v. l 37) D3 om. 38 —[b]) K1 उत्तम (for ईश्वर) —[c]) Dn4 शीघ्रेद् (for शीघ्र) T2 G1 2 पाप (for शाप)

39 Before 39, K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3–5 8 9 T G1–3 6 M1 5-7 ins भीष्म उवाच —[a]) K6 B6 (marg as in text) 7 Da4 एव (for एतत्). —[b]) K7 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3–5 8 9 स (for ते) ❀ C5 ते मानवा, सप्तद्वीपवासिन । ❀ —[c]) B1 मानवो (for नारदो) Dn1 T G1 3 6 श्वेत- (for श्वेतं). —[d]) Dn4 द्वीपे (for द्वीप) Dn4 G2 सं (for स) B6 Da3 a4 भगवान् (for गत°) —[f]) D4 G2 शृणुष्वेकमना K2 मम; Da4 नृप°. K1 शृणु ष्वैकासना मम

Colophon Ś1 V1 D3 7 missing K2 4 B1-3 Da3 a4 Dn1 n4 D1 G1 4 M1-4 absent —*Sub parvan* K1 3 4 6 7 B0 6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3-5 8 9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D2 D3 5 8 9 T2 G3 6 नारायणीय; K7 D4 9 नरनारायणीय; M5 6 नारायणीये वसुशापकथन. —*Adhy no* (figures, words or both) K6 63, B1 Dn1 G1 161, Dn1 G2 163, Da3 T1 G2 162, D8 M1 6 7 158, T2 175, G3 193, M5 194 —*Śloka no* Da4 Dn1 n4 D2 41.

325

☞ This adhy is missing in Ś1 V1 D3 (cf v l 12 331 14, 318 1, 283 15).

1 D7 is missing up to 4[ab] (cf v l 12 320 40). Da3 om the ref —[a]) Da4 Dn1 D3 श्वेत° (for श्वेत) K7 महद्वीप D5 प्राप्य द्वीप महाश्वेत —[b]) K1 2 4.7 D4 5 9 नारदो ह्यमानस —[c]) K7 नरा (for नराम्). —[d]) K6 B0 2 Dn1 n4 Da3 D2 5 8 -समप्रभान्; Da3 a4 प्रभाननान् (Da4 °ना); D4 शुभा शुभा; G8 -प्रभाञ्शुभान् (for -प्रभाञ्शुभान्) Da3 श्वेतां श्चंद्रसमप्रभान् —After 1, T1 G2 6 ins

825* अनिन्द्रियाननाहारानिष्पन्दान्सुगन्धिन ।
बद्धाञ्जलिपुटान्हृष्टाञ्जितं त इति वादिन ।

दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रधरः स्थितः ॥ २
भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुर्महामुनिः ।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय महात्मने ॥ ३
नारद उवाच ।
नमस्ते देवदेव । १ । निष्क्रिय । २ । निर्गुण । ३ ।
लोकसाक्षिन् । ४ । क्षेत्रज्ञ । ५ । अनन्त । ६ [= ११६] ।
पुरुष । ७ । महापुरुष । ८ । त्रिगुण । ९ । प्रधान । १० ॥
अमृत । ११ । व्योम । १२ । सनातन । १३ । सदसद्व्यक्ताव्यक्त । १४ । ऋतधामन् । १५ । पूर्वादिदेव । १६ । वसुप्रद । १७ । प्रजापते । १८ । सुप्रजापते । १९ । वनस्पते । २० ॥
महाप्रजापते । २१ । ऊर्जस्पते । २२ । वाचस्पते ।

C 12. 12864
B 12. 339(cal. 4
K 12 345 4

महोपनिषदं मन्त्रमर्थोपानान्स्वरान्वितम् ।
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्मनसा ध्यायत शुचीन् ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं गृणानान्सूर्यवर्चसः । [5]
पूजापरान्बलिकृत स्तुवत परमेष्ठिनम् ।
एकाग्रमनसो दान्तानेकान्तित्वमुपाश्रितान् ।

2 D7 missing (cf v 1 1) — ab) D6 transp शिरसा and मनसा D4 मानसा T2 चैव (for तेन) D4 पूजिता — c) K2 (before corr) 3 7 D1 9 (before corr) परमा (K7 °म) (for परम°) G2 दिदृक्षवो जपपरा — d) K1 2 4 D4 कृच्छ्रपर; K7 G1 °घर, B0 7 9 Dn1 n4 D3 8 8 °रत, B6 8 Dn2 °रत, D4 रत, D6 वर; T2 °र्दया; M1 5-7 व्रते (for °घर) G2 श्वेतांबरधर हरिं

3 D7 missing (cf v 1 1) — a) K2 विप्रा, T G1-3 5 M1 5-7 हृष्ट (for विप्र) — b) K4 ऊर्ध्वं बाहु-, D4 ऊर्ध्वा बाहु K1 2 4 महामना (K7 °न), K6 B0 6-9 D4 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 समाहित (for महामुनि) — c) K2 च (for स) G2 समाश्रास्य (for स विश्वाय) — d) K6 7 B0 6-9 D4 a4 Dn1 n4 D4 D2 8 5 8 M1 6 7 गुणात्मने (for महा°)

4 D7 missing (cf v 1 1) — 1) K1 2 4 7 D8 4 M1 6 7 ॐ (K1 4 7 D5 M6 7 om ॐ) नमोस्तु ते (K4 7 D8 om. ते); D5 T G1-3 6 ॐ नमस्ते (for नमस्ते) K4 देवदेव, K6 B0 6-9 D4 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 6 8 G2 देवदेवेश, K7 M1 6 7 देव (for देव देव) — 2) K4 om 4^{2} K1 निष्क्रय (sic), K7 निष्क्रेय (sic), Dn4 विष्क्रिय (for नि°) — 3) D5 M1 6 7 om 4^{3}, K4 7 D5 D4 9 read 4^{3} twice — After 4^{3}, B7 ins पञ्चगुण — 4) T2 om लोक K4 नाकसाक्षिक; K6 7 D4 9 लोकपाक्षिक (K7 °क) (for °साक्षिन्) — 5) G2 om 4^{5} — After 4^{5}, D8 ins पुरुषोत्तम — 6) K1 2 4 6 7 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2-4 8 9 G3 M1 6 7 read 4^{6} second time as 4^{116} — After 4^{6}, B0 Dn4 D5 D2 8 ins पुरुषोत्तम — 8) B9 T G1-3 6 om 4^{8} — After 4^{8}, K6 B0 Dn4 D5 D7 8 ins पुरुषोत्तम — 9) K4 7 D4 9 निर्गुण [= 4^{3}] (for त्रिगुण) — 10) K1 प्रद्यान (for प्रधान) — After 4^{10}, K7 D4 9 ins अमृताक्ष, while B0 ins अनन्ताख्य D7 missing (cf v 1 1) — 11) K6 D5 om 4^{11} B8 T1 G1-3 6 अमृताख्य (for अमृत) — After 4^{11}, D4 Dn1 D5 D6 8 ins अमृताख्य । अनन्ताख्य, while D5 ins अरूप — 12) D5 om 4^{12} K1 2 4 B6 T G1-3 6 M1 5-7 व्योमन्, K6 सोम (for व्योम) — After 4^{12}, B9 ins अमृताख्य — 14) D5 सद्सद्व्यक्त, T2 मदसद्व्यक्तोव्यक्तम् (for °काव्यक्त) — 15) K6 7 B6-8 D4 a4 Dn1 n4 D5 D7 5 8 ऋ(K7 ऋ)तधाम; D6 [?य]त्रऋतधाम, T2 उपधामन्; G2 त्रिधा°; M1 6 7 ऋतुपते (for ऋतधामन्) — 16) B6 om 4^{16} M1 6 7 om 4^{16}–4^{21} B8 Dn1 n4 D2 5, 8 8 आदिदेव (for पूर्वा°) — 17) M1 6 7 om 4^{17} (cf v 1 4^{16}) D4 D5 D6 सुप्रद (for वसु°) — 18) M1 6 7 om 4^{18} (cf v 1 4^{16}), T2 reads it twice — 19) K7 om 4^{19}–4^{20} B7 D5 6 9 G2 M1 5-7 om 19 (for M1 6 7, cf v 1 4^{16}) — 20) B9 om 4^{20}–4^{21} K7 M1 5 7 om 4^{20} (for K7 M1 6 7, cf v 1 4^{19}, 4^{16}) K1 सनस्पते; D1 वन्यस्पते (sic), D9 वयस्पते (for वन°) — After 4^{20}, D5 ins अधोक्षजपते

D7 missing (cf v 1 1) — 21) G2 om 4^{21}–4^{22} K1 B6 9 D5 T1 G3 6 M1 6 7 om 4^{21} (for B9 M1 6 7, cf v 1 4^{16}, 4^{20}) — 22) T2 om 4^{22}–4^{25} K2 G3 M1 5-7 om 4^{22} (for G2 M1 6 7, cf v 1 4^{16}, 4^{21}) D4 ऊर्जुपते (for ऊर्जस्पते) — 23) K7 om 4^{23}–4^{24} G1 om 4^{23}–4^{25} B8 D9 T2 G1 M1 6 7 om 4^{23} (for T2 M1 6 7, cf v 1 4^{22}, 4^{16}) T1 G2 2 6 वाक्पते (for वाचस्पते) — 24) K1 6 7 B6 D4 9 T2 G1 2 3 M1 5-7 om 4^{24} (for K7 T2 G1 M1 6 7, cf v 1 4^{23}, 4^{22}, 4^{16}) T1 om 4^{24}–4^{26}, G2 om 4^{24}–4^{25} D5 मनसस्पते (for मनस्पते) — After 4^{24}, K4 ins पयस्पते; B7 D7 ins यशस्पते, while D5 ins धनपते । वयस्पते — 25) B6 T G1-3 6 M5 om 4^{25} (for T G1 3, cf v 1 4^{23}, 4^{22}, 4^{21}) B0 reads it twice — 26) K3 7 B3 D4, a1 D5 D1 T1 G2, 3 6 M6, 7 om 4^{26} (for T1 G2, cf v. 1 4^{24})

4 २३ | मनस्पते । २४ | जगत्पते । २५ | दिवस्पते । २६ | मरुत्पते । २७ | सलिलपते । २८ | पृथिवीपते । २९ | दिक्पते । ३० ||

पूर्वनिवास । ३१ | ब्रह्मपुरोहित । ३२ | ब्रह्मकायिक । ३३ | महाकायिक । ३४ | महाराजिक । ३५ | चतुर्महाराजिक । ३६ | आभासुर । ३७ | महाभासुर । ३८ | सप्तमहाभासुर । ३९ | याम्य । ४० ||

महायाम्य । ४१ | संज्ञासंज्ञ । ४२ | तुषित । ४३ | महातुषित । ४४ | प्रतर्दन । ४५ | परिनिर्मित । ४६ | वशवर्तिन् । ४७ | अपरिनिर्मित । ४८ | यज्ञ । ४९ | महायज्ञ । ५० ||

यज्ञसंभव । ५१ | यज्ञयोने । ५२ | यज्ञगर्भ । ५३ |

— ^{27}) K1 D5 9 G2 M1 6 7 om 4^{27} (for G2, cf v l 4^{21}) — After 4^{27}, K7 ins वयस्पते — ^{28}) D1 G3 M1 om 4^{28} (for G3, cf v l 4^{21}) — ^{29}) M6 om 4^{29} Da3 पृथिवीपदे (for °पते) — ^{30}) K7 Da3 D1 9 T2 om 4^{30} K1 दिक्पदे (for दिक्पते)

D7 missing (cf v. l 1) — ^{31}) Da3 दिक्पूर्वं निवास; M5 पूर्वाधिवास (for पूर्वनि°) — After 4^{31}, K6 B8 8 9 Da3 Dn1 D5 D7 8 8 ins. गुरु, while B6 ins पुरोहित. — ^{32}) K7 D5 9 om 4^{32}–4^{33}, G1 om 4^{32}–4^{34}, G2 om 4^{32}–4^{48} D3 माह्मणपुरोहित (for ब्रह्मपु°). — ^{33}) T1 G6 om 4^{33}–4^{39} K7 D1 9 G3 8 om. 4^{33} (for K7 D5 9 G3, 8, cf v l. 4^{32}). K3 ब्रह्मकायक; B3 (marg as in text) °कायिल; T2 °कौषिक (for °कायिक) — After 4^{33}, D5 ins राजिक — ^{34}) K6 7 B6 6–9 Da3 Dn1 n1 D3–5 8 8 T G3 8 6 om 4^{34} (for K7 D5 9 T1 G3 8 6, cf v l 4^{32}, 4^{33}), M1 reads it for 4^{35}. — After 4^{34}, D5 G1 ins राजिक — ^{35}) K7 Da3 D6 D1 9 T1 G3 6 M1, 6 7 om 4^{35} (for K7 D5 9 T1 G3 6, cf. v l 4^{32}, 4^{33}) G3 महाराजाजिक; M5 (suf lin as in text) महाकायिक [= 4^{34}] (for °राजिक) — ^{36}) K7 Da3 as D3 4 8 T G1–3 6 M1 6 7 om 4^{36} (for K7 D1, 9 T1 G3 6, cf v l 4^{32}, 4^{33}) K6 8 B6 6–9 Dn1 n1 Da3 D5 5 चातुर्महाराजिक (for चतुर्म°) — ^{37}) G3 om 4^{37} (cf v. l 4^{32}) K7 D4 9 अभास्वर; B6 9 D3 M1 5–7 आभास्वर; B7 D6 D5 T G1, 3 6 भास्वर; B8 आभास्वर; Dn1 भासुर; D3 अभा° (for आभा°). — ^{38}) B6 D3 5 G3 om. 4^{38} (for G3, cf v l 4^{32}) K7 B6 7–9 Dn1 D5 D4 9 T G1, 3 6 M1 5–7 महाभास्वर (for °भासुर) — ^{39}) G2 3 om 4^{39} (for G3, cf v l 4^{32}). K6 B6 6–9 Da3 as Dn1 n1 D5 D3 8 8 सप्तमहाभाग; K7 D4 5 9 T2 G1, 6 M5 सप्तमहाभास्वर; T1 सप्तमहास्वर; M1 6 7 सप्तास्वर (for सप्तमहाभासुर) — ^{40}) G3 om 4^{40} (cf. v l. 4^{32}). K1 यम्य; G2 धाम (for याम्य)

D7 missing (cf. v l 1). — ^{41}) G3 om 4^{41} (cf v l 4^{32}). G2 महाधाम (for °याम्य) — ^{42}) G2 3 om 4^{42} (for G3, cf v l 4^{32}). K1 3 सज्ञ। ससंज्ञ; K6 सज्ञ। ससज्ञ, K7 अपज्ञार्दज्ञ (for संज्ञासज्ञ) — ^{43}) G3 om 4^{43} (cf v l. 4^{32}) D3 तषित; T1 तुष्टित; M1 तृषित (for तु°) — ^{44}) Da3 Dn1 G3 om 4^{44} (for G3, cf v. l 4^{32}). D5 महातषित, T1 °तुष्टित (for °तुषित) — After 4^{44}, K1 ins ससंज्ञ — ^{45}) K1 7 G3 8 om 4^{45} (for G3 cf v l 4^{32}). K6 B6 8 7 9 Dn1 n1 D3 8 8 प्रमर्दन; Da3 प्रमर्दिन् (for °तर्दन). — ^{46}) K1 B6 T1 G3 6 om 4^{46} (for G3, cf v l 4^{32}). K3 परिमिंदित; K4 परिनन्दित; Da3 G1 M1, 6 (suf. lin) C6 (gloss सर्वत्र स्तुत) कीर्तित, D4 °मित; G2 °सृत (for °निर्मित) — ^{47}) G3 om 4^{47} (cf v l 4^{32}) K1 3 4 D3 T2 G1 2 6 read 4^{47} twice — After 4^{47}, Dn1 D5 D7 8 8 ins अपरिनिन्दित । अपरिमित — ^{48}) K6 7 B6 7 Da3 as D1 8 T1 G3 M1 5–7 om 4^{48} (for G3, cf v l 4^{32}) K1 4 अपरिनंदित; K3 निर्दित (for °निर्मित). — After 4^{48}, K3 ins यज्ञ; K6 Dn1 ins अपरिमित; K6 B6 9 Dn1 n1 D5 8 ins अवदावर्तिन्; C6 ins वशवर्तिन् [= 4^{47}] — ^{49}) D3 reads 4^{49} twice. — ^{50}) Da3 Da3 T2 G1 M1 5 6 om 4^{50}, G3 om 4^{50}–4^{53}

D7 missing (cf v l 1) — ^{51}) G2 om 4^{51} (cf v l 4^{50}) Da3 यज्ञसभव; G1 M1, 5 6 महायज्ञसंभव (for यज्ञसंभव) — ^{52}) B6 om 4^{52}–4^{53} D3 G2 om 4^{52} (for G2, cf v l 4^{50}). D3 यज्ञयाने (for °योने). — ^{53}) B6 om 4^{53} (cf v l 4^{52}). — After 4^{53}, G2 ins यज्ञसूदन । यज्ञसाधन । यज्ञसंलयधोग — ^{54}) G2 om. 4^{54}–4^{63} — ^{55}) G3 om 55 (cf. v l 4^{54}). M5, 7 om. 4^{55}–4^{56} K7 D5 यज्ञसुत; B5 (marg as in text) °सत; M1 °सस्तुत (for °स्तुत). — ^{56}) G3 M5 6, 7 om 4^{56} (for G3 M6 7, cf. v. l. 4^{54}, 4^{55}) Dn1 यज्ञभाग (for यज्ञभागहर). — ^{57}) B6 G3 om. 4^{57} (for G3, cf v l 4^{54}) K7 D5, 8 9 पञ्चयज्ञधर; Da3 पञ्चधर; Dn1 D5 8 पञ्चयज्ञ; T2 पंचयज्ञहर; C6 पञ्चयज्ञसंस्तुत (for पञ्चयज्ञधर). — ^{58}) G3 om. 4^{58} (cf, v l 4^{54}). B6 पंचकल्पते; B7 8 Da3

यज्ञहृदय । ५४ । यज्ञस्तुत । ५५ । यज्ञभागहर । ५६ । पञ्चयज्ञधर । ५७ । पञ्चकालकर्तृगते । ५८ । पञ्चरात्रिक । ५९ । वैकुण्ठ । ६० ॥

अपराजित । ६१ । मानसिक । ६२ । परमस्वामिन् । ६३ । सुस्नात । ६४ । हंस । ६५ । परमहंस । ६६ । परमयाज्ञिक । ६७ । सांख्ययोग । ६८ । अमृतेशय । ६९ । हिरण्येशय । ७० ॥

वेदेशय । ७१ । कुशेशय । ७२ । ब्रह्मेशय । ७३ । पद्मेशय । ७४ । विश्वेश्वर । ७५ । त्वं जगदन्वयः । ७६ । त्वं जगत्प्रकृतिः । ७७ । तवाग्निरास्यम् । ७८ । वडवामुखोऽग्निः । ७९ । त्वमाहुतिः । ८० ॥

त्वं सारथिः । ८१ । त्वं वषट्कारः । ८२ । त्वमोंकारः । ८३ । त्वं मनः । ८४ । त्वं चन्द्रमाः । ८५ । त्वं चक्षुराद्यम् । ८६ । त्वं सूर्यः । ८७ । त्वं दिशा

C 12. 12664
B 12. 339(a).4
K 12. 346. 4

---

a1 Dn1 D5 D7 8 8 पचकालकर्तृपते ; D4 सर्वकालकर्तृगते ; G1 पचकालकर्तृगत, M1 6 7 पचयज्ञकालकर्तृगते (for पञ्चकालकर्तृगते) — [59]) G2 om 4^{59} (cf v l 4^{54}) K4 पचरात्रिके ; B1 D5 D1-3 8 9 पांचरात्रिक (for पञ्च°) — [60]) G2 om 4^{60} (cf v l 4^{54})

D7 missing (cf v l. 1) — [61]) G2 M1. 6 7 om 4^{61} (for G2, cf v l 4^{54}) K6 अपराजितनाम ; T1 G3 °जिता (for °जित) — After 4^{61}, K6 7 D3 ins हयो(K4 °पा)मय — [62]) K7 D1 2 T2 G2 om 4^{62} (for G2, cf. v l 4^{54}) K1 3 4 नावलिक, B3 (marg as in text) 9 नाम°, Da3 a1 नावमिक ; D8 नाम नामिक ; D5 T1 G2 6 M5 नावमिक, G1 मनावमिक (for मानसिक) — After 4^{62}, Bo Dn1 n1 D3 8 8 Cn (gloss नाम्नि नाम्नि विदित) Cs (gloss आगमोक्त) ins नामनामिक — [63]) T2 G2 om 4^{63} (for G2, cf v l 4^{54}) K3 परमवासिन् ; Bo 6 7 (orig) 8 9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D2 3 5 8 M1 परस्वामिन्, B1 (marg) परस्वामिक (for परमस्वामिन्) — [64]) T1 G2 7 6 om 4^{64} (for G2, cf v l. 4^{54}) B1 T2 सु(T2 स्व)स्नात ; Da1 दुस्ना* ; M1 6-7 सुस्नान (for स्नात) — [65]) G2 om 4^{65} (cf v l 4^{54}) — After 4^{65}, K6 7 B3 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D7 4 8 8 Cn (gloss दण्डादिहीन) Cs (gloss सारासारविवेकचतुर । महाहंसशब्देन जीवात्मा लक्ष्यते) ins महाहंस — [66]) K1 2 4 B9 D5 G2 महाहंस (for परम°) — [67]) T1 G1-3 6 M1 6 7 om 4^{67} K4 परमयाज्ञक, M5 °याज्ञिय (for °याज्ञिक) — [68]) B3 om 4^{68}, B9 reads it twice K1 सांख्ययोगेशय ; G2 यज्ञसांख्ययोग ; M1 6-7 सांख्ययोगग(M5 °न)त (for सांख्ययोग) — After 4^{68}, K4 ins अमूर्ते ; K6 Bo Dn1. n1 D5 D7 8. 8 ins सांख्यमूर्ते — [69]) B1 om. 4^{69}–4^{70} G1 अमृतशय (for अमृते°) — After 4^{69}, D8 reads 4^{72} — [70]) K7 B1 D8 9 om 4^{70} (for B1, cf. v l 4^{69}) Da1 M3 हिरण्यशय (for °ण्येशय) — After 4^{70}, K6 reads कुशे(K3 °वे)शय [= 4^{72}].

D7 missing (cf. v. l. 1) — [71]) K1 2 4 D3 8 om 4^{71} K6. 7 Bo 6 7 Da4 Dn1 n1 D5 D8 4 9 T1 G2 8 Cn (gloss देवा इन्द्रियाणि) देवेशय (for वेदे°) — After 4^{71}, T1 G2 6 ins तृणेशय — [72]) G3 om. 4^{72}–4^{78} D5 M1 6 7 om 4^{72} K6 reads 4^{72} after 4^{70}, D7, after 4^{69} B3 transp 4^{72} and 4^{73} — [73]) K7 om 4^{73}–4^{75} Da1 D4 9 T1 G2 3 6 om 4^{73} (for G2, cf v l 4^{72}) B3 transp 4^{72} and 4^{73} K1 Cs (gloss प्रकृतौ विद्यमान) ब्रह्मशय (for ब्रह्मे°) — [74]) K7 Dn1 om 4^{74} (for K7, of v l 4^{73}) K1 पद्वेशय ; Bo पद्मेश (for पद्मेशय) — [75]) K7 B6 7 Da3 a1 D5 8 9 M1 5-7 om 4^{75} (for K7, of v l 4^{73}) K4 विश्वमर (for विश्वेश्वर) — After 4^{75}, K6 Bo Dn1 n1 D5 D7 8. 8 Cn (gloss सर्वतो गमनशीला सेना यस्य) ins विष्वक्सेन — [76]) G2 om 4^{76} K1 2 4 7 B3 (marg) D5 8 9 G1 7 8 त्व जगन्मय° ; B9 त्व च जगदन्वय° ; Da3. a1 त्व जगदन्वयश्च ; M5 त्व जगद्जगदन्वय° (for त्व जगदन्वय°) — After 4^{76}, B6 9 ins तस्य रूपस्य, Da3 a1 D5 ins तवास्य रूपस्य — [77]) B6 om 4^{77}–4^{78}, D5 om 4^{77} B3 त्व च जगत्प्रकृति° ; G2 त्व जगत्पति° (for त्व जगत्प्रकृति) — [78]) B6 9 Da3 a1 G2 om 4^{78} (for B6, of v l 4^{77}) K1 2 त्वमग्निराइय (K2 °स्य), T2 तवाग्निरास्य (for रास्यम्) — [79]) Da3 a1 G1 वडवा मुखाग्नि (Da1 °वह्नि°), D5 T G2 3 6 M1 5-7 त्वं (G2 च ; D5 M1 5-7 om.) वडवा(T2 G2 3 6 वडवा)मुखा (D5 °खो)ग्नि (for वडवामुखोऽग्नि) — [80]) T2 om त्वम्, G2 सम् (for त्वम्) K4 6 T2 आहुति (for °ति°)

D7 missing (of v l 1) — [81]) Da3 om 4^{81} K1 2 सारथिस्त्व (by transp) K4 6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D7 3 8 T G1 3 6 om. त्व K6 सारथि, G2 रथी — [83]) K7 Dn1 Da3 D5 G1 2 om 4^{83} — [84]) B9 om 4^{84} K1. 2 4. 6 Bo 6-8 Da3 a1 Dn1 n1 D5 D1-3 T ins after 4^{84}, त्व तप , B9 ins. it after 4^{83} — [86]) D4 चे (for त्वं) K1 2 T G1-3 6 M1 आद्य , K4 B6 8 Da3 Dn1 n1 D5 D8 8 Cs आज्य ; B7 आक्ष्य, B9 आदित्य (for आद्यम्) — [87]) T2 om 4^{87} K6 त (for त्व) D9

4 गजः । ८८ । दिग्भानो । ८९ । हयशिरः । ९० ॥

प्रथमत्रिसौपर्ण । ९१ । पञ्चाग्ने । ९२ । त्रिणाचिकेत । ९३ । षडङ्गविधान । ९४ । प्राग्ज्योतिष । ९५ । ज्येष्ठसामग । ९६ । सामिकव्रतधर । ९७ । अथर्वशिरः । ९८ । पञ्चमहाकल्प । ९९ । फेनपाचार्य । १०० ॥

वालखिल्य । १०१ । वैखानस । १०२ । अभग्नयोग । १०३ । अभग्नपरिसंख्यान । १०४ । युगादे । १०५ । युगमध्य । १०६ । युगनिधन । १०७ । आखण्डल । १०८ । प्राचीनगर्भ । १०९ । कौशिक । ११० ॥

पुरुष्टुत । १११ । पुरुहूत । ११२ । विश्वरूप । ११३ । अनन्तगते । ११४ । अनन्तभोग । ११५ । अनन्त । ११६ [=६] । अनादे । ११७ । अमध्य । ११८ । अव्यक्तमध्य । ११९ । अव्यक्तनिधन । १२० ॥

व्रतावास । १२१ । समुद्राधिवास । १२२ । यशो-

G3 सूर्य, M8 सूर्या (for सूर्य) — 88) K1 Da2 a1 M7 om त्व K6 Da3 a4 दिशो; T1 G3 6 M5–7 दिशा (for दिशां) K1 जग (by metathesis), K6 गज; B0 जगत्; B1 Da3 जगती, Da3 जगति (for गज) K7 दिग्गवगज; B6 त्व दिशां पति D5 दिग्गज; D9 त्व मतगज — 89) D3 5 om 489 K3 4 7 B0 6 7 Dn1 n4 D8 D2 8 9 त्व दिग्भार (K4 7 B0 6 7 Dn4 D8 D2 8 9 °नो, Dn1 °नु); D3 त्वं विदिग्; M7 दिग्भामो (sic) (for दिग्भानो). — After 489, K4 6 B0 7–9 Dn1 D2 4 8 T G1–3 6 ins विदिग्भानो (Dn1 °नु) — 90) K1 हहशिर (sic); Dn1 हयशिरा, D4 नानाहयशिर; G3 महरशिर (sic), M1 7 भयशिर; M8 हयशिर (for हयशिर)

D7 missing (cf v 1 1) — 91) K6 B0 D3 प्रथम त्रिसौवर्ण; K7 °त्रिसुपर्ण; B7 Dn1 n4 Da1 °सौ(Dn1 °सु)र्णो D2 8 °त्रिसुवर्णौ (for °त्रिसौपर्ण) K3 4 B6 9 Da3 a4 D5 T2 G1 M1 5–7 त्रिसौप(G1 व)र्णध(Da3 °धा)र (B1 °र); K2 त्रिसौपरधर, D3 9 T1 G3 त्रिसुपर्णध(T1 G3 °धा)र G6 परमत्रिसुपर्णधर — After 491, K6 7 B0 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8, 8 ins वर्णधर (K7 B0 Dn1 n4 D8 D2 8 °र), T G2 6 फकधर (sic) — 92) K7 D3 om 492 G2 पचमे (for पञ्चाग्ने) — 93) K1 T2 G1 M1 5–7 त्रिनाचिकेत; K3 4 °वाचिकेत, D4 तृणाविकेत; D9 तृणाचिकेत (for त्रिणा) — 94) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 C8 (gloss वेदाङ्गाना रक्षक) षडगनिधान (for षडङ्गवि°) — 95) K7 B6 7 Da3 a4 D1 9 om 495 K1 3 4 प्राग्ज्योतिस्क (for °तिष) — 96) T1 om 496–497 K6 ज्येष्ठसामिक, K7 Da3 D1 9 प्राग्ज्येष्ठसाम(Da3 °साम)ग, B0 7 M1 5–7 प्रा(M1 5–7 सा)ग्ज्येष्ठ Da4 प्राग्ज्येष्ठसामिक (for ज्येष्ठसामग) — 97) D4 om 497–4103 D5 9 T G3 6 om 497 (for T1, cf v l. 496) K1, 3 4 8 7 B0 8 Da3 a1 om सामिक B6 Cp मासिक; B9 सामासि (for सामिक) Da1 G1 °व्रतवर (for °धर) G3 सामजगम धर; M5, 6 सामगव्रतधर; M7 सामगधवर. — 98) D4 om 498 (cf. v l 497) K4 6 7 B7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 8 अथर्वशिरा, M1 5–7 अथर्वांगिरस (for अथर्व शिर) — 99) D4 om 499 (cf. v l 497) K6 Da3 a4 पत्रकल्प (for पञ्चमहाकल्प) — 100) D4 om 4100 (cf v l 497) K3 फेनचापार्य; Da1 फेणापाचार्य; G1 फेनपयपा; M1 6 7 वेनपा (for फेनपा)

D7 resumes with 4102. — 101) D4 om 4101 (cf v l 497) K1 वाल्यखिल्य; K2 M1 5–7 वाल; K4 Da2 a1 Da1 D2 8 बालि (for वाल) — 102) D4 om 4102 (cf v. l 497) Da4 वैख्यानस, Dn4 वैश्वानर (for वैखानस) — 103) D4 om 4103 (cf v l 497) B8 भ्रमयोग (for अभग्न) — 104) K4 भग्नपरिसंख्यान, K7 अभग्नपरिसख्यात, D3 संख्यानक; M8 परिसख्यान (for अभग्नपरि) — 105) B9 om 4105–4107 K2 युगाद; Dn4 युगादि (for °दे). — 106) B6 Da4 om 4106 (for B9, cf v l 4105) — 107) B6 Da4 om. 4107 (for B9, cf v l 4105) K2 4 Da3 Dn1 Da1 D3 M1 6 युगनिधान (for °निधन) — 108) G6 भखंडक; M2 आखल; M7 आखन (for आखण्डल)

111) B7 G2 om 4111, D4 reads it twice D7 विश्वस्तुत (for पुरुष्टुत) — 112) K7 D2 4 8 om 4112 — After 4112, K2 ins विश्वमुहूर्त; B0 8 Dn1 n4 D8 D2 7 8 ins विश्वकृत; D7 परिष्कृत; D7 (cont) T G1 7 6 विश्वहुत । विश्वस्तुत; G3 विश्वस्तुत — After 4113, D7 G1 8 6 ins विश्वस(G1 °स्तु)त; T विश्वहुत; G2 विश्वओत — After 4114, M1, 6 7 ins अनन्त [=46], M1 अनन्तादे — 115) M1 om 4115 — After 4115, M8 ins अनन्तनामे — 116) [=46] K6 B7 Da3 a4 D5 7 T G1 3 6 M8 om 4116, K1 3 4 7 B0 8 8 9 Dn1 n4 D8 D2 8 4 7 (first time missing) 8 9 G3 M1 6 7 read it here second time. M8 om 4116–4117 After 4116, M6 7 ins अनन्तादे — 117) M1, 5–7 om. 4117 (for M8, cf v l. 4116). K1 B8 D4, 5 7 9 T G1–3, 6 अनादिमध्य; K3, 7 B9 अनादि; Da1 आनादे

वास । १२३ । तपोवास । १२४ । लक्ष्म्यावास । १२५ । विद्यावास । १२६ । कीर्त्यावास । १२७ । श्रीवास । १२८ । सर्वावास । १२९ । वासुदेव । १३० ॥

सर्वच्छन्दक । १३१ । हरिहय । १३२ । हरिमेध । १३३ । महायज्ञभागहर । १३४ । वरप्रद । १३५ [=१५७] । यमनियममहानियमकृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रसर्वकृच्छ्रनियमधर । १३६ । निवृत्तधर्मप्रवचनगते । १३७ । प्रवृत्तवेदक्रिय । १३८ । अज । १३९ । सर्वगते । १४० ॥

सर्वदर्शिन् । १४१ । अग्राह्य । १४२ । अचल । १४३ । महाविभूते । १४४ । माहात्म्यशरीर । १४५ । पवित्र । १४६ ।

C. 12. 12684 B 12. 339(c).4 K 12. 346. 4

(for अनादे) —[119]) K1 4 B6 7 Da4 Da5 D7 G2 M1 6 om 4[119] —[120]) Da5 om 4[120] D2 G1 अव्यक्त निधा(G1 °दा)न (for निधन)

[121]) K1 6 B6 9 Da4 ac Dn1 n2 D6 M1 6 7 प्रत वास, K7 D1 9 प्रताधि° (for प्रता°) —[122]) K7 om 4[122] M1 समुद्राधिवास (for °धिवास) —After 4[122], K1 3 4 ins योगवास —[123]) K1 3 4 om 4[123]–4[124], K6 om 4[123] B5 यशावास, M1 5-7 यशोधिवास (for यशोवास) —[124]) K1 3 4 G6 om 4[124] (for K1 3 4, cf v l 4[123]) K7 om 4[124]–4[126] D8 तपोधिवास, M1 6 °निवास, M5 7 धिवास (for तपोवास) —After 4[124], K6 B6 6–9 Da4 ac Dn1 n2 D6 D7 3 8 9 T2 G1 M7 ins दमा(Da4 °मो)वास; M1 ins दमाधिवास । दिवोधिवास —[125]) K7 D1 9 om 4[125] (for K7, cf v l 4[124]) K6 B5 Dn1 T2 लक्ष्मीवास (for लक्ष्म्यावास) —After 4[125], D1 ins कान्त्यावास; D7 गीता वास । कान्त्यावास —[126]) B6 om 4[126], K7 reads it twice. D7 om 4[126]–4[128] M5 विद्याधिलक्ष्म्यावास (for विद्यावास) —After 4[126], K7 D1 8 ins धर्मवास । कान्त्यावास —[127]) K7 D1 7 9 om 4[127] (for D7, cf v l 4[126]) M1 6 7 om 4[127]–4[128] T2 G1 कीर्तिवास (for कीर्त्यावास) —After 4[127], B3 8 Da4 ac T G1 3 ins कान्त्यावास —[128]) B6 D7 M1 6 7 om 4[128] (for D7 M1 6 7, cf v l 4[126], 4[127]) B3 श्रीवास; T1 G2 6 श्रियावास, G1 श्रीनिवास (for श्रीवास) —After 4[128], T2 G1 3 6 ins श्री(G1 श्रीह्री)निवास —[129]) K6 D7 om 4[129] (for D7, cf v l 4[126]) B6 दुर्वावास (for सर्वा°) —[130]) K1 वसुदेव (for वासु) —After 4[130], D7 ins सर्वदेवगत; T2 सर्ववांछागत

[131]) D7 om 4[131] K1 3 4 सर्वच्छदोग; K7 D1 9 °च्छदग, Dn4 °च्छेदक; Da5 °च्छदक°; T1 G1–3 6 °च्छदोगते; T2 °वांछाछदगत, M1 5-7 °च्छदगते (for °च्छन्दक) —After 4[131], G2 ins हरि हरि जीव । हरि मे यज्ञ । महाभाग । भव रतिप्रद —[132]) G2 om 4[132]–4[134] Da5 D7 om 4[132] T1 G3 6 हरिहर; G1 हरिमय (for °हय) —After 4[132], T2 G1 3 6 ins हरि जीव —[133]) G2 om 4[133] (cf v l 4[132]) K6 B6 Dn1 n2 Da5 D7 3 8 read 4[133] twice K1 हयमेध, K2 मेघदय; D7 हरिमेय (for °मेध) —After 4[133], K7 Da5 ins सुख प्रद । धनप्रद, T1 G6 यज्ञमहाभागहर । वरप्रद —[134]) D7 T1 G3 6 om 4[134] (for G3, cf v l 4[132]) K1 यज्ञभागहर, K3 4 D6 9 M5 7 यज्ञभागहर; K7 यज्ञनाग हर; D1 यज्ञमगहर, T2 G1 3 यज्ञमहाभागहर, M1 6 यज्ञयज्ञभागहर (for महायज्ञभागहर) —After 4[134], K6 B6 Da4 Dn1 n2 Da5 D8 ins सुखप्रद । धनप्रद; B7 हरिमेध । धनप्रद; B8 मेधाहर, Da5 सुखप्रद —[135]) [=4[157]] K1 6 7 B6 6–9 Da4 ac Dn1 n4 D2 3 7 8 T2 G1 M1 3 7 read 4[135] second time as 4[157] D8 सुखप्रद, T1 हरवरप्रद (for वरप्रद) —After 4[135], B8 ins सुखप्रद D2 धनप्रद —[136]) K6 T1 G3 6 om यम K1 3 om महानियम D8 om महाकृच्छ्र Da4 om सर्वकृच्छ्र G3 om धर Da5 ins महाव्रत before महानियम Da5 महाव्रत (for महानियम) D7 कृच्छ्रादिकृच्छ्र; G2 कृच्छ्राकृच्छ्र (for कृच्छ्रातिकृच्छ्र-) D8 सर्वकृच्छ्र (for महाकृच्छ्र) B8 reads सर्वकृच्छ्र twice M1 6 7 -महासर्वकृच्छ्रकृच्छ्र (sic) (for महाकृच्छ्र सर्वकृच्छ्र) K7 D1 9 सर्वनियमपर; B8 सर्वनियमधर —After 4[136], B6 ins निवृत्तधव —[137]) B6 7 Da5 Dn1 n2 D6 D7 3 8 निवृ(Da5 Dn1 °वृं)त्तधर्म(Da5 Dn1 D6 °अम)प्रवचनगत (Da5 Dn1 °ते); B8 निवृत्तधर्मनगते (sic), Da4 M1 6 7 निवृं(M1 6 7 °वृ)त्तकर्मप्रवचनगते, D6 प्रवृत्तधर्मप्रवचनगते, D7 T1 G1 3 6 निवृत्तिधर्मप्रव चनमार्गे (T1 G1 3 6 °गते), G2 निवृत्तधर्मप्रवचनगौर (for गते) —After 4[137], K6 Dn1 n2 D8 ins पृश्निगर्भ —[138]) Da5 om प्रवृत्त Dn1 n2 वृत्त; G1 प्रवृत्ति- (for प्रवृत्त) K7 D1 9 प्रवृत्तपदक्रमक्रिय- (for प्रवृत्तवेदक्रिय) T2 त्रय (for क्रिय) G2 प्रवृत्ते देव क्रिय —[139]) D7 T1 om 4[139] —[140]) K1 7 D1 9 T G1–3. 6 सर्वगत; K2 गर्वगत.

[141]) Da4 ac om 4[141] K7 D1 9 सर्वदर्शन् (sic) —[142]) K2 आग्राह्य, B8 अग्रग्राह्य (for अग्राह्य) —[143]) Da4 मावल, Da5 चल (for अचल) —[144]) D8 महाभूत (for °विभूते) —[145]) K2 Dn1 D3–5 महात्म्यशरीर; K6 Da4 मा(Da4 म)हात्म°; K7 B6 महात्मा; G2 मोहात्म° (for माहात्म्य°) —[146]) B3 9 पवित्रपवित्र (for पवित्र) —[147]) K7 Da5 G2 om

१४६ । महापवित्र । १४७ । हिरण्मय । १४८ । बृहत् । १४९ । अप्रतर्क्य । १५० ॥

अविज्ञेय । १५१ । ब्रह्माग्र्य । १५२ । प्रजासर्गकर । १५३ । प्रजानिधनकर । १५४ । महामायाधर । १५५ । चित्रशिखण्डिन् । १५६ । वरप्रद । १५७ [=१३५] । पुरोडाशभागहर । १५८ । गताध्वन् । १५९ । छिन्नतृष्ण । १६० ॥

छिन्नसंशय । १६१ । सर्वतोनिवृत्त । १६२ । ब्राह्मणरूप । १६३ । ब्राह्मणप्रिय । १६४ । विश्वमूर्ते । १६५ । महामूर्ते । १६६ । बान्धव । १६७ । भक्तवत्सल । १६८ । ब्रह्मण्यदेव । १६९ । भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुः । १७० । एकान्तदर्शनाय नमो नमः । १७१ ॥ ४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

4[146] D5 om 4[147]–4[154] — [148]) D5 om 4[148] (cf v l 4[147]) K4 7 B6–9 Da3 Dn1 D2 8 हिरण्यमय (for हिरण्मय) — After 4[148], G3 ins महावक्त्र — [149]) Da3 a4 D5 T1 G3 8 6 om 4[149] (for D5, cf v l 4[147]) D7 ब्रह्म; T2 वृहन्; G1 M5 महान् (for वृहत्) — [150]) D5 G3 om 4[150] (for D5, cf v l 4[147]) K1 अप्रतर्क्य; K7 D4 8 अतर्क्य (for अप्रतर्क्य) — After 4[150], M7 7 ins प्रभगर्भ

[151]) D5 M1 om 4[151] (for D5, cf v.l 4[147]) —After 4[151], B6 7 D7 T G3 8 6 M5 6 ins पृश्निगर्भ. — [152]) D5 7 om 4[152] (for D5, cf v l 4[147]) K3 स्वमद्य; K7 ब्रह्मद्य, D3 ब्रह्मद्य; G3 ब्रह्माय (for °ग्र्य). — [153]) D5 om 4[153] (cf v l 4[147]) K1 reads 4[153] twice D7 ब्रह्मादिप्रजासर्गकर. G3 प्रजासर्ग (for प्रजासर्गकर). — [154]) K1 om 4[154]–4[158] B9 D5 om 4[154] (for D5, cf. v l. 4[147]) — [155]) K1 om 4[155] (cf v l 4[154]) B9 7 T1 महामयाधर; T2 महामाय*क; G1 महामायधर; G3 मायाधार (for महामायाधर) — [156]) K1 M6 om 4[156] (for K1, cf v l. 4[154]) K2 M1 7 चित्रशिखदा (M1 7 °ड); K7 D4 7 T G1 2 M6 °शिखडि, Dn4 विग्रशिखडिन् (for चित्रशिखण्डिन्) — After 4[156], Da3 ins वरचित्रशिखण्डिन् — [157]) K1 2 D8 D9 om 4[157] (for K1, cf v l 4[154]) For the first occurrence of 4[157] in K4 6 7 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 5 7 8 T2 G1 M1 5 7, cf v l 4[135] M6 वरप्रद (for वर°) — [158]) K1 om 4[158] (of v l. 4[154]) Da3 सुभागहर; D7 G3 पुरोडाशभाग (for °भागहर) — [159]) K3.4 B6 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D3 8 8 गताध्वर; K6 M1 6 7 गताख्व (K6 °स्वन्), D5 गताध्व; D7 चिरगताध्वान, G3 गतध्वन् (for गताध्वन्) — After 4[159], D7 T1 G3 6 ins ब(D7 वि)तृष्ण°, G3 सर्वे। सर्वेश। सर्वभग। महाभूतप्रिय — [160]) G3 om. 4[160]–4[163] D7 T1 G2.6 om 4[160] K6 छिन्नदष्ट (for °तृष्ण)

[161]) G3 om 4[161] (cf v l 4[160]) Da3 om छिन्न. K6 छिन्नदष्ट, D7 T2 छिन्नसर्वसंशय (for छिन्नसंशय) — [162]) G3 om 4[162] (cf v l 4[160]) Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 सर्वतोवृत्त, Da3 सर्वतोवृत्तरूप (for सर्वतोनिवृत्त) —After 4[162], K4 ins निवृत्त; B6 निवृत्तरूप — [163]) D5 G3 om 4[163] (for G3, cf v l 4[160]). M5 ब्राह्मणरूपधर (for ब्राह्मणरूप) —After 4[163], B8 ins ब्रह्मरूप। ब्राह्मणमत; Dn1 n4 Ds1 D2.3.8 निवृत्तरूप — [164]) G3 महाभूतप्रिय (for ब्राह्मणप्रिय). —After 4[164], B9 ins पवित्र — [166]) B9 T om 4[166]. M1.6 7 सर्वमूर्ते (for महा°) —After 4[166], B8 ins पवित्र — [169]) K7 D5 9 ब्राह्मणो देव; T G1–3 6 ब्रह्मण्यदेवेश (for ब्रह्मण्यदेव) —After 4[169], T2 G3 ins देव; G1 देववर्य — [170]) T1 G3 6 देवभक्तो (for भक्तो) K1 ही ती (sic), K3 ह्येतां; Dn4 [ऽ]हं त्वा, D4 9 [ऽ]हं हिं; M7 [ऽ]हं त्व (for [ऽ]हं त्वां). K2 दिरमक्षव् (sic) (for दिदृक्षु°) G3 भक्तेह अहंत्रक्षु (sic) — [171]) K6 Da3 om 4[171] M1 6 7 एकाग्रदर्शनाय (for एकान्त°) K7 D4 5 9 M1 6–7 इति नमो नम, Da4 शाक्तिक, T G1.3 6 इत्यों नम, G3 एकोन (for नमो नम). K1 2 दर्शनायेभ्यो नम (for एकान्तदर्शनाय नमो नम)

Colophon Ś1 V1 D6 missing K3 5 B1–5 Da1.a3 Dn2.n3 D1 G4 5 M2–4 absent —*Sub-parvan* K1. 6 7 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2–5, 7–9 T G1–3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 6 B6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 M6 नारायणीये महापुरुषस्तव; K4 नारायणाय महापुरुषस्तव°; K7 D4 9 नरनारायणीय; B6 8 Dn4 Ds1 D3 8 M1 6 7 महापुरुषस्तव, D5 T2 नारायणीय, T1 G6 नारायणीये श्वेतद्वीपगतनारदस्तोत्रं —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn4 G1 162, B8 265, Dn1 G8 164, Ds1 160, Da3 T1 G6 163, T2 176, G3 194, M1 6 7 159, M5 195 —*Name no* Dn1 200, Dn4 196, D8 192.

३२६

भीष्म उवाच ।
एवं स्तुतः स भगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ १
किंचिच्चन्द्रविशुद्धात्मा किंचिच्चन्द्राद्विशेषवान् ।
कृशानुवर्णः किंचिच्च किंचिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ २
शुकपत्रवर्णः किंचिच्च किंचित्स्फटिकसप्रभः ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३
प्रवालाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णः क्वचिद्बभौ ।
क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैडूर्यसदृशः क्वचित् ॥ ४
नीलवैडूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ५
एतान्वर्णान्बहुविधान्रूपे बिभ्रत्सनातनः ।
सहस्रनयनः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रपात् ॥ ६
सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ।

C 12 12870
B 12. 341 [39].7
K 12 317 7

326

This adhy is missing in Ś1 V1 D3 (cf v l 12 331 14, 318 1, 283 15)

1 D1 om the ref — a) K2 4 D5 च (for स) — b) Dn1 D8 D1 T G1 2 6 M1 5-7 C8 स्तथ्यैस्तु (for स्तथ्यैश्च) — After 1ab, D1 T G1-3 6 read 16cd for the first time, repeating it in its proper place — cd) K1 2 4 दर्शयामास मुनये रूपं तत्परमं हरिः

2 G2 reads 2-5 after 9cd — a) K6 B6 6-9 Da1 a1 Dn1 n4 D5 D1 2 8 M1 5-7 चंद्राद् (for चन्द्र) — b) K6 चंद्राद्, D1 T1 G1-3 6 चन्द्र (for चन्द्राद्) — c) Da1 कृत्वानुवर्णा, M1 6 7 कृशानुवर्णे (for कृशानुवर्णः) G2 किंचित्कृशानुवर्द्धणं — d) K2 om (hapl) किंचि K1 2 4 कृष्णाकृतिः; K6 दृष्टा°; Da1 धिष्ण्या गावि, D5 °कृतिं (for °कृतिः) K1 D1 5 7 6 किंचि द्धिष्ण्यसमप्रभः (D1 °प, D1 °भु); T G1 3 6 किंचि द्धिष्ण्याकृतिप्रभः; G2 °द्याज्याकृतिप्रभः; M1 6 7 °द्धिष्ण्य वदीक्ष्यते; M5 °ष्ण्येव लक्ष्यते ❀ C8 धिष्ण्य, नक्षत्रम् । ❀

3 For the sequence in G2, cf v 1 2 — a) Hypermetric K2 शुकपुत्र (for °पत्र) M1 -पर्णे (for -वर्णः) K1 2 4 B6 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G2 6 -निभ किंचित् (for -वर्णः किंचिच्च) D3 शुक वर्णप्रभः किंचित्, D1 G2 शुक(G2 °कु)वर्णश्चिवर्णश्च — b) B6 Dn1 M1 6 स्फाटिक (for स्फ°) K1 2 4 B6 3 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 T G1-3 6 -सनिभः (for -सप्रभः) K6 B6 7 Da1 a1 किंचिच्च स्फटिकप्रभः (B1 Da1 °भु); D1 द्धिष्ण्यसमप्रभः — T2 G1 om. (hapl) 3c-5b. — c) B6 Da1 चय (for चय°) — d) D6 जातरूप्य (for रूप) D1 T1 G2 3 6 M1 6 7 निभः; D8 प्रभा (for प्रभः) ❀ C8 जातरूप्य, सत्सर्गं रहितम् । ❀

4 For the sequence in G2, cf v 1 2 T2 G1 om. 4 (cf v l. 3) — a) K7 प्रवालांकुश, Dn4 प्रभालांकुर; D8 प्रवांकुर; G3 M1 5-7 प्रवाळा° (for प्रवालाङ्कुर) Da1 वर्णाश्च; D1 5 9 वर्णाभ° (for वर्णश्च) — b) B6 3 (marg as in text) 9 Dn1 n4 D2 3 8 तथा क्वचित्; D8 तथैव च (for क्वचिद्बभौ) K1 2 4 श्वेतवर्णनिभः क्वचित् — K2 4 om (hapl) 4c-5b — c) K1 D1 9 किंचित् (for क्वचित्) Dn1 सुवर्णं; G2 सौवर्णं; M1 स्वर्णं; M7 स्ववर्णं (for सु°) — d) K6 D1 9 C8 (gloss मसारो, मरकतमणिः) म(K7 सु) मारसदृश°, K7 lacuna, B6 6-9 Da1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°) D1 T1 G2 6 सदृशच्छविः (for °श क्वचित्)

5 For the sequence in G2, cf v 1 2 K2 4 T2 G1 om 5ab (cf v 1 4, 3) — a) B6 6-9 Da1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°) K1 सकाश, K7 D1 5 9 वर्णाभ; Da1 सदृशम् (for °श) — b) B8 प्रभः (for निभः) — M1 om (hapl) 5cd — c) K1 -कठ (for -ग्रीव) K2 4 मयूरवर्णकंठाभो; T2 G1 क्वचिन्मयूरग्रीवाभो — d) Da1 मुक्तहार (for मुक्ताहार) K4 निभप्रभः (for निभः क्वचित्) — After 5, K7 reads 7cd for the first time, repeating it in its proper place

6 a) K1 एतद्व° (for एतान्) K2 वर्णान् (for वर्णान्) K4 बहुविधा (for °विधान्) K6 B6 6-9 Da1 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 एतान्बहुविधान्वर्णा(Da1 °रूपा)न् — b) K1 B6 Da1 D8 (before corr) 5 T2 रूपैः; K2 4 पूर्वो; K6 B6 6-9 Da1 रूपान्; K7 Dn1 Da1 D2 5 9 रूपं, Da1 वर्णान् (for रूपे) Dn1 बिभ्रन्.

ॐकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयाम् ॥ ७
शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदोद्गतं वसु ।
आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥ ८
वेदीं कमण्डलुं दर्भान्मणिरूपानथोपलान् ।
अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम् ।
धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ९
तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।
वाग्यतः प्रयतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ।
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ १०
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ ११
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।
ऋते ह्येकान्तिकश्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिको मतः ॥ १२
ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ।

K7 D5 6 9 सनातन, Da3 a4 °तनान् (for °सन). — D7 repeats 6^e–7^b after 16^{ab} — ^{e}) T2 G1 M7 °नयन (for नयन°) — ^{d}) K1. 3 4 शतशीर्षा; K6 Da4 °शीर्षे (for °शीर्ष°).

7 For the repetition in D7, cf. v. l. 6 — ^{a}) G3 सहस्रादमबाहुश्च — ^{b}) G1 अव्यक्तम् (for अव्यक्त) D5 6 9 T G2 3 6 M1 5–7 इव (for इति) K1 3 4 तयाव्यक्त इति क्वचित्; D7 (second time) अव्यक्तो वै सहस्रदृक् — K7 reads 7^{cd} for the first time after 5 7^c is damaged in B7 — ^{d}) Ds1 सावित्री; G3 चापित K1 3 4 7 B7 D5 6 7 9 T2 G2 तदन्वयात्, Da4 °न्वया, Ds1 °न्वयीं; D8 °न्वय; Cp (gloss ॐकारसपद्धाम्) °न्वयाम् (as in text)

8 ^{b}) M1 वसु (for वसु) K1 3 4 वेदान्स चतुरो जगौ; K6 Bo 6 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 चतुर्वेदान्गिरन्बहून् (K6 °न्वसु, B6 [orig] 7 °न्वसु; B6 [marg] °न्वहु; Da3 a4 °न्वपु°); B8 (orig) चतुर्वेदान्समुद्गिरन्, D5 7 चतुर्वेदगत वपु°, G2 °दोगत वसु°, M1 दोद्गत वसु ❀ Cs चतुर्वेदोद्गत वसु, चतुर्वेदोदितरत्नमूलम्, आरण्यकमुपनिषदम् । ❀ — For 8^{ab}, B6 subs:

826* उद्गिरश्चतुरो वेदान्शे[? °न्सशे]षान्वसुधाधिप ।

— ^{c}) B7 आरण्यकौ, Dn4 °ण्यके (for °ण्यकं) D5 7 जगुर् (for जगौ) — ^{d}) Da4 हरी नारायणो वली

9 ^{a}) K1 3 4 वेद; Da4 Ds1 D8 वेदीं; D7 T G1 3 6 M6 7 वेदिं, G2 वेदिर् (for वेदीं) K3 4 कमडलं; Da4 °डलु (for कमण्डलु) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 शुभान् (for दर्भान्) — ^{b}) M1 मुनि (for मणि) K7 अथो कुशान्, T1 अथा स्तुच, T2 G1 3 अथो स्तु(G3 स्रु)च; G8 अथो स्तुचं, G6 अथास्य च; M1 5–7 अथो नवान् (for अथोपलान्) K1 3 4 मणिरूपाण्यथो कु(K3 °थोक, K4 °थोकु)शान्, K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 मणीनुपानहौ कुशान्; D5 7 मणिरूप्यांस्तथा कुशान् — ^{c}) K7 D7 9 G2 M1. 6 दंव (for दण्ड) — After 9^{cd}, G2 reads 2–5 — ^{f}) K7 D5 9 स्वय; Da4 सदा; D6 तया (for तदा)

10 ^{a}) D5 om (hapl) प्रसन्न — ^{b}) B8 lacuna, B8 D8 M6 द्विजसत्तम — B8 om 10^c–12^d — ^{c}) D7 T1 G2 3 6 आहूत; T2 जुह्वत° (for वाग्यत°) K4 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 7 प्रणतो (for प्रयतो) — ^{e}) K1 [आ]नत, K6 ततो, Dn4 नते (for नत)

11 B8 om. 11 (cf. v l. 10) Before 11, Bo 7–9 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 ins भगवानुवाच K7 D5 6 9 transp 11^{ab} and 11^{cd} — ^{a}) Bo Dn4 द्विजश्च (for द्वितश्च) — ^{c}) K1 3 D5 इद (for इम) K1 शोपम् (for देशम्) — ^{d}) K3 कालस°; K6 मानसा°

12 B8 om 12 (cf v l 10) — ^{b}) K1 lacuna, D8 तद् (for च) K7 द्रक्षति Dn4 नरेंद्रक्षति कश्चन (sic) ❀ Cn ददृशिरे, ददृशु । पदव्यत्यय छान्दस° । ❀ — ^{c}) K1 ह्येकार्तिन, K3 D5 6 7–9 T1 G3 6 ह्येकांतिन (K3 °त°), K4 B7 9 Ds2 D2 3 ह्येकांतिक; T2 G1 2 M1 5–7 ह्ये(M5 ह्वे)कांतिन (for °तिक) Da3 D5 9 G3 8 श्रेष्ठास्, Da4 D6 7 T श्रेष्ठांस् (for -श्रेष्ठात्) — ^{d}) D5 त्वां च; T2 त्व च, M7 त्व तु (for त्वं च) K1 3 त्व च ह्येकांतिको (K3 °के) मत, K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 त्व (Da3 a4 त्वां) चैवैकांतिकोत्तम (K6 Bo 7 9 Da3 a4 Dn4 Ds1 °म), D8 °के मन.

13 13^{ab} partly damaged in B6 — ^{a}) K4 समेतास्; G1 ममैकास्; G2 ममैते (for °तास्) Da4 श्रेष्ठ — ^{b}) K1 जात (for जाता) T2 दातधर्मप्रहा द्विजो (sic), G2 जाता धर्मभृतो द्विजा° — ^{c}) K2 6 Da3 T2 G3 8 तास्त्व; D5 ताश्च, D7 तास्त्वां (for

तास्त्वं भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥ १३
वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यमिहेच्छसि ।
प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥ १४

नारद उवाच ।

अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च ।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १५
वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ।
भगवान्विश्वदृक्सिंहः सर्वमूर्तिर्महाप्रभुः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिजम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद माचिरम् ॥ १७
इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति ॥ १८
सिद्धाश्चैते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोविनिर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ १९
न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च ।

C 12. 12883
B 12. 340(391).21
K 12. 347. 21

तास्त्व) K1 2 यजस्व (for भ°) — d) After साधय, D5 reads 15cd for the first time, repeating it in its proper place K7 यथातथ, T2 यदागत

14 a) K4 वृशीये (sic) (for वृणीष्व) K6 B1 Da3 a4 मत्तो (for विप्र) T G1-3 6 वर वृणीष्व विप्रेंद्र — b) D5 वद (for मत्तस्) G1 त्वा (for त्व) B0 6 8 9 Dn1 n4 D5 D2 2 6 7 8 G1 3 M1 5-7 यद् (for यम्) D5 इच्छति K6 B1 Da3 a4 विप्रेह त्व यदी(B1 Da4 °दि)च्छसि — c) K7 सप्रसन्नोह तवाद्येह (hypermetric), T G1-3, 6 M3 प्रसन्नो हि तवाद्याह (G3 °स्मानं) — d) G3 अव्यय K1 2 4 विश्वमूर्तिध(K3 °तौं ध)रोव्यय

15 D5 reads 15cd for the first time after साधय (in 13d) — c) B6 तु (for वै) — d) T3 यद्दृष्टो (by transp) K3 D1 भगवन् T1 G3 8 6 दृष्टोसि भगवन्मया

16 b) K6 य (for यत्) M1 सनातन — After 16ab, D7 repeats 6c-7b D1 T G1-3 6 read 16cd for the first time after 1ab — c) B1 3 Da3 Dn1. n4 D5 D2 3 6 7 8 भगवन् (for °वान्) B6 सर्वदृक्; D4 9 M1 5-7 विश्वकृत्; G1 (first time).2 (both times) °सृक् (for दृक्) D7 (first time) धीश (for सिंह) — d) K3 6 Da4 मूर्ति (for -मूर्तिर्) K6 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 8 7 (second time) महान्; B3 lacuna, D8 भवान् (for महा) K1 2, 4 D5 M1 6 -प्रभ (for प्रभु) D7 T G1-3 6 (all first time) सर्वमूर्तिमय प्रभु

17 K1 2 4 D5 T G1-3 6 M1 5-7 om the ref — a) D1 स (for स) D5 एव सदर्शयन्नेव — b) K3, 4 7 Da3 a4 Dn4 D5 D2-6 7-9 नारद प(K7 D4, 9 पा)रमेष्ठिन (K3 °त, D5 °ना) — c) Da3 D5 देवो (for भूयो)

18 a) Da3 D6 7 M1 5-7 ह्यतीन्द्रियाहारा, Dn4 ह्यानिन्द्रियाहारो ❀ C5 अनिन्द्रियाहारा, यश्येन्द्रियस्वाद्विषय न भुञ्जते इत्यर्थः । ❀ — b) K4 मद्भक्त K1 2 4 सूर्य- (for चन्द्र) — c) G3 एकाग्रश्च — d) K1 7 D6 9 मैषां, K3 मैव (for नैषां) K7 विघ्नो; C5 (gloss एकान्तध्यानभङ्ग) विघ्नो (as in text)

19 a) K1 2 एते; K7 B0 7 8 Dn1 n4 D5 D2-6 7-9 T G1 2 6 ह्येते (for चैते) T1 G1 3 6 महाभाग (for °भागा) — b) D7 G3 नराश्च; T G3 6 नरा हि, G1 नराणि (for पुरा हि) K4 मत (for ऽभवन्) K1 2 नरा एकांतिनो मता; K7 पुरा ह्येकातिकोभवत् — c) K7 तमोरजोविनिर्मुक्तो; B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 8 8 °भिर्निर्मुक्ता, T G1-3 6 °भ्यां निर्मुक्ता — d) T2 M1 7 प्रवेक्ष्यति

20 K1 2 4 7 D4 5 9 M1 5-7 repeat 20-21 after 45ab, D7 T G1-3 6 repeat the same after the second occurrence of 40ab — a) D6 (first time) दृश्य (for दृश्यश्) Da4 चक्षुषी, D6 (second time) चक्षुषां (for °षा) K3 D5 7 M1 5-7 (all second time) जीवो; K7 (second time) चैव (for योऽसौ) — b) K6 स्पृशन्; K7 (first time) स्पृश; Da4 स्पश्यं, T2 G3 M1 5-7 (all second time) स्पृश्य (for स्पृश्य°) K1 (both times) 2 (first time) 4 (both times) वा, M6 (first time) वै (for च) — c) D7 (second time) प्रेयश्च (for प्रे°) K3 (second time) D5 (both times) 7 (second time) चापि (for चैव) K3 (both times) गंधे च (for गन्धेन) — d) K3 (both times) न रसेन च ([second time] वि)वर्जित

21 For the repetition in K1 2, 4 7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1, 5-7, cf. v 1 20 — b) K1 D6 (both first time) गुण Dn4 ते (for तं) K1 (both times) 2 (first time) 4 (both times) समभवति, K3

न प्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ॥ २०
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ।
यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २१
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ २२
द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।
पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २३
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ २४
पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ २५
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणानेतान्प्रचक्षते ।
एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ २६
एतान्गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते ।

(second time) तं भवंति (for त भजन्ति) K2 (second time) 7 (both times) D5 D6 8 7. 9 (last four both times) हि; M1 6-7 (all second time) मां (for वै) — e) K2 D5, 7 T G1-3 6 M1 6-7 (all second time) स हि (for यश्च). G2 (second time) साक्षाद् (for साक्षी) — d) D5 (second time) कल्पते (for कथ्यते) T2 (second time) लोकस्वामीति कथ्यते

22 G1 om (hapl) 22-23. — a) Da3 भूय (for भूत°) — c) Da4 नित्य (for नित्य°) K6 वा (for च) — d) K2 निष्कलो (for निर्गुणो) T2 G3 M1 6-7 निष्कलस्. ॐ Ca. निष्कल, शब्दादिपञ्चगुणातीत° । ॐ

23 G1 om 23 (of v l 22). — ab) K1 Da3 D8 7 G3 M1 5 6 द्विः; K4 द्विग् (for द्विर्). K7 D5 9 transp तत्त्वेभ्य° and ख्यातो य° Dn1 व°; T2 G2 [s]य (for य) — c) D5 निश्चयश्च (for निष्क्रियश्च). — After 23abc, D7 G3 read 26bc for the first time, repeating it in its proper place —d) K7 D5, 8 9 ज्ञाननिष्ठश्च; G2 °दृष्टिश्च (for °दृश्यश्च). K2 4 दृश्यते (for कथ्यते).

24 a) K1 भवत्येह, G2 वदतीह — b) Dn4 मुक्ता; M1 6 मत्ता (for मुक्ता). K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2-5 8 G2 सत्तमा°; D9 °सत्तम° (for °म). — c) D5 transp स and वासुदेवो

25 a) K6 B6 7 9 यस्य (for पश्य) Da3 दैवस्य (for दे°). Dn4 माहात्मो (for °त्म्यं). — b) K1 रानर (sic), Da4 नारद°; G1 (sup lin) भारत (for नारद). — After 25ab, K6 B9 Da3 a4 Dn4 ins

827* न विदुर्मुनयश्चैव याथार्थ्यं मुनिपुंगव ।

[Dn4 om. न. Da3 a4 यथार्थं, Dn4 यथात्म्य (for याथार्थ्यं). Da3 a4 पुंगव°]

— For the sequence of repetitions in K1 2 4 7 Da3 a4 D5 8 7 9 T G1-3. 6 M1 6-7, see the Tabular Conspectus on p 1851 D5 (second time) om 25cd — c) Dn4 कर्मयोर् (for °भिर्). K1 2 4 7 D5 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 (all second time) च (for यो) — d) K1 (first time) lacuna, K2 (first time) न लिप्यते, D5 (first time) लिप्यते न; G2 (first time) न लिप्येत (for °प्यति) Da4 (first time) कदा च न°. K1 2 4 G1 (all second time) न लिप्ये(K4 °प्ये)त न च(K1 तु)च्यते, Da3 a4 D7 (all second time) न लिप्यति न च(Da4 तु,)च्यते, T G2 3 6 M1 6-7 (all second time) न स लिप्यति नारद

26 a) K1 4 6 7 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D2 3 8 M1 6-7 चेति; K2 चैति (for चैव). — D7 G3 read 26bc for the first time after 23abc — b) K1 2 6 7 B7 Da3 Dn1 प्रचक्ष्यते — c) B0m ed यत्ते (for एते) Dn1 सर्वे (for सर्व°) B6 7 Da3 एतैरेव (for एवे सर्व°) M1 6 7 -शरीरे च (for °रेषु) — d) K6 Da3, a4 D5 च च(Da4 क)रति; M1 6-7 विरमति (for विचरन्ति)

27 For the sequence of repetitions in K1 2 4 7 Da3 a4 D5 8 7 9 T G1-3. 6 M1. 6-7, see the Tabular Conspectus on p 1851 K2 4 (both second time) om. 27ab — a) K1 (first time) 2 4 स (for तु). K1 7 Da3. a4 D5 8 7 9 T G1-3 6 M1 6-7 (all second time) एतान्जी(D5 7 स तान्जी ; T2 एभिर्जी)वो गु(G2 °वगु)णान्भुक्ते. — b) Dn1 नैभि°; D7 T G1-3. 6 (all first time) तैर्न (for नैभि°). K4 स युज्यते; D5 (first time) समुच्यते (for स भुज्यते) K1 G1 (both second time) न स्वेभिस्तुज्यते हि स°; K7 Da3 a4 D5. 8 7 9 T G2 3 6 M1. 6-7 (all second time) न स्वेभिर्भुज्य(Da4 °भिर्युज्य ; D7 °भि° सज्ज , M1. 6-7 न स्वेवि भुज्य)ते तु (D5 च) स°. — After the second occurrence of 27ab, K1. 7 Da3 a4 D5 8 7 9 T G1-3. 6 M1 6-7 (all second time) ins.

Tabular Conspectus

of Repeated Stanzas† in K1, 2 4 7 Da3 4 D1 5 7 9 T G1-3 6 M1, 5-7

(†25^{c}–46^{ab} – except 26, 27^{cd}, 31^{cf}, 35–42, 43^{cf}, 44–45)

K1 G1	K2 4	K7 D1 9	Da3	Da4	D5	D7	T1 G3 6	T2	G2	M1 5-7
46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46
32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}		32^{ab}	32^{ab}
32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}
33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ad}
33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}		25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*
27^{ab}		27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
828*		828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*
		829*								
28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}
		28^{cd}			28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}
29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}		29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}
		830*					830*	830*	830*	
29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}		29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}			30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	
30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}
831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*
43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}		43^{abcd}
31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}

[*N B* — For a third repetition of 29^{c}–30^{b}, 31^{ab} and 31^{abcd}, cf v l. 95]

निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २७
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २८
खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ।
मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ २९
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयते ।
नास्ति तस्मात्परतरं पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ ३०
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

828* पश्य जीवस्य माहात्म्यं स एव गुणभोजक ।
ईषल्लघुपरिक्रान्तो न गुणास्तस्य भोजका ।

[(L 1) D6 G3 भोजका . — Da3.4 D5 om line 2. — (L 2) K1 G1 M1 3-7 एव (for ईषल्). D7 ईषल्लघुतर सैव, T3 °ल्पपरिक्रातो, G3 °पुरिवाततो (for the prior half).]

— K7 D6 9 (all second time) cont.

829* सर्वस्य. सर्वगो विश्वं गुणभुङ्निर्गुणोऽपि च ।
भोज्योऽहं भोजको भोक्ता पचामि जठरेऽनल ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नं पृथक्कर्म पृथक्सुखम् ।
प्रकृतिस्थोऽवतिष्ठामि न च तिष्ठामि मूर्तिमान् ।
प्राणापानप्रचारेण शरीरं प्राप्य विष्ठित । [5]
अहमेव हि जन्तूनां निमेषोन्मेषकृद्विज ।
मा तु जानीहि विप्रर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभुम् ।

[(L. 1) K7 सुखगो (for सर्वगो). — (L. 5) K7 -प्रचारेण (for प्रचा°) — L 7 = (var.) 831*.]

— c) K7 D6 9 गुणभोक्तैव; D7 °भाक्चैव; G3 °भूचैव (for °भुक्चैव) — d) K6 7 Dn4 स्रष्टा; Da3.4 D5 श्रेष्ठो (for स्रष्टा). K6 7 D6.8 गुणातिग; D3 °धिकाः; D8 °धिप; D9 °न्वित; T3 °धिक (for °धिक). ❀ Cn गुणाधिक, गुणेभ्योऽतिरिक्तः । ❀

28 For the sequence of repetitions in K1.2 4 7 Da3 4 D6 8 7 9 T G1-3.6 M1 3-7, see the Tabular Conspectus on p 1851 — a) B3 Da3 4 (last two first time) प्रतिष्ठो (for °ष्ठा) — b) K4 (second time) पृथव्यप्सु K7 (second time) D8 (both times) 8.7 9 (last three second time) निलीयते (for प्र°) — T3 (first time) om. (hapl) 28c-30b. K1.2 4 Da4 G1 (all second time) om. (hapl) 28cd. Da3 (second time) om (hapl.) 28c-29d B8 Da3 transp 28cd and 29ab — c) K7 D6 9 (all second time) ज्योतिष्याप; Da4 ज्योतिषाप; D4 (first time) °ष्याप (for °ष्याप). D8 प्रलीयत. — d) K1.2 वायु (sic); Da4 M1 (both times) 5 (second time) 6.7 (last two both times) वायो (for वायौ). D8 (second time) प्रलीयसे (for °ते).

29 For the sequence of repetitions in K1.2 4 7 Da3 4 D6.8 7 9 T G1-3.6 M1 3-7, see the Tabular Conspectus on p 1851. Da3 T3 om. 29 (cf. v l. 28). B3 Da3 transp 28cd and 29ab. — a) G3 (both times) ख (for खे) T3 G1 (second time) 3 (both times) प्रलयं K3 (second time) याति — b) Da3 मनसाकाशम्; Da4 (first time) मानसा° (for मनस्या°). D8 (second time) 7 (both times) G1 M1 6 7 (last four first time) आकाश (for °शम्). T G3 3 6 (all [except T3] second time) काछेष्या(T3 °छे ष्या)काश मेव तु — K7 D6 9 T G3 3 6 ins after the second occurrence of 29ab :

830* कालो हि परम भूतं मनस्येव प्रलीयते ।

[K7 D6 9 लोको हि परमो महान् (for the prior half). T3 G3 एव (for एव). K7 D6.9 मानसे च प्रलीयते (for the post. half).]

—For the third repetition of 29cd, cf v 1 31 — c) Da4 D8 (both first time) मना (for मनो) D7 (first time) [ऽ]सि (for हि) K3 (first time) परमां. — d) K4 (first time) तदव्यक्ती (for °क्ते) G3 (third time) प्रलीयते.

30 30ab is quoted in Ved Sū Śaṃ Bhāṣya II i. 1 For the sequence of repetitions in K1.2 4 7 Da3.4 D6 8 7.9 T G1-3 6 M1 3-7, see the Tabular Conspectus on p 1851. T3 om 30ab (cf v 1 28). B6 D4 (first time) 8.7 (both second time) G3 (first and third time) M1 3-7 (last four second time) om (hapl) 30ab For the third repetition of 30ab, cf v 1 31 — a) K7 (both times) अव्यक्त; B6 Da3 °क्ते (for °क्त) D8 व्यक्तं (for ब्रह्मन्). — b) K1 (first time) निष्क्रये (sic), K1.2 4 Da3.4 D6 6 G1 (all second time) निर्गुणे (K2 4 Da3 4 °णं); G3 (second time) निष्कले (for निष्क्रिये). D7 च (for सं) — Da3 reads 30c-31d on marg. — c) K1 G1 (both second time) परतनं; K4 (first time) B6 6-9 Da3 4 (last two first time) Dn1 n4 D8 D3.5.4 5 (last two first time) 3 परतर; D1 T G1-3 6 (all first time) परं भूतं (for परतर) — d) K2 (first time) सनातनं. — K1.2 4.7 Da3.

ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ।
सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ ३१
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् ॥ ३२

तदाविशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ।
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ॥ ३३
न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ।
न च जीवं विना ब्रह्मन्धातवश्चेष्टयन्त्युत ॥ ३४

C. 12. 12900
B 12 340(39) 36
K 12 347 35

---

a1 D4 5 7 8 T G1 3 6 M1 5–7 (all second time) ins after the second occurrence of 30ef (= (var) 829*, line 7)

831* मां तु जानीहि ब्रह्मर्षे पुरुष सर्वग प्रभुम् ।

[D5 7 अनु (for मां तु) K7 Da3 a4 D4 5 7 8 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे) Da3 a4 सर्वत (for °ग) D5 7 पुरुष सर्वग प्रभु (for the post half)]

31 For the sequence of repetitions in K3 5 6 7 Da3 a4 D4 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7, see the Tabular Conspectus on p 1851 K3 5 6 7 D4 8 M1 5–7 (all third time) repeat 31ab, and D5 7 T G1–3 6 (all third time) repeat 31abcd, both repetitions being followed by 29e–30b (also repeated third time) K1. 3 4 (all first time) om (hapl) 31abcd Da3 reads 31abcd on marg — a) K7 (first time) om हि T2 (second time) नास्तीह, M1. 5–7 (all second time) हि नास्ति (for हि नास्ति) — b) D7 (first time) ध्रुव, M1 6 7 (all first time) जगत् (for भूत) — c) T1 (first time) मतेकं; T2 (first time) ममेकं; G3 (first time) मद्देक (for तमेकं) K1 G1 (both second time) ऋते मासीकमेशान, K3 6 7 Da3 D4 5 (all second time) 7 (second and third time) 8 (second time) T (second and third time) G1 (third time) 2 3 6 (all second and third time) M1. 5–7 (all second time) ऋते मा(Da3 D7 T G2 3, 6 (last six third time त)मेकमीशानं. — d) K3 5 6 7 Da3 a4 D4 5 7 8 T G1–3 6 M1. 5–7 (all second time) पुरुष लो(T2 ज्ञो) कज्ञो(K7 Da3 a4 D4 5 7 8 °मा)वन — e) B1 सर्वभूतो हि भूतात्मा — f) D4. 8 सनातन (for महाबल)

32 For the sequence of repetitions in K3 5. 6 7 Da3 a4 D4 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7, see the Tabular Conspectus on p 1851 T2 (second time) om 32–33 — b) K1 (first time) om, ग्र. — Da3 (second time) 32e–33b — c) D7 (first time) T1 (both times) 2 G1 (first time) 2 (second time) 3 6 (both both times) M1. 5–7 (last four second time) समेत्य, G2 (first time) समात्य (for समेता) K7 D4 8 (all second time) महात्मान (for महा°) — d) G2 (first time) reads शरीर twice G3 (first time) मति (for इति) D7 (first time) T1 (both times) 2 G1 (first time) 2 (second time) 3 6 (both both times) संज्ञिता; G2 (first time) संज्ञित

33 For the sequence of repetitions in K1. 3 5 7 Da3 a4 D4 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7, see the Tabular Conspectus on p 1851 T2 om 33, Da4 om 33ab (for both, cf v 1 32). — a) K4 (second time) G3 (first time) तदाविशति; K6 B7 M1. 5 6 (last three second time) 7 (both times) समाविशति K3 5 6 7 D4 5 (all second time) 7 (both times) 8 (second time) T1 (both times) 2 G1–3 6 (last four both times) M1 5–7 (all first time) ममात्मा; D5 (first time) यो मह्य (for यो महान्) ❀ Cn आविश तीति प्रवेशोक्तया पाञ्चरात्राभिमतो जीवोत्पत्तिपक्षोऽपास्त: । ❀ — b) K3 2 (both first time) अव्यक्तो; K1 G1 (both second time) स चालक्ष्यो; K5. 6 (both second time) चालक्ष्यो; K7 D4 7 8 (all second time) आचिन्त्यो, B5 7 9 अदृश्य; D5 (first time) न दृश्यो; D7 T1 (both both times) 2 G1 (first time) 2 (second time), 3 6 (both both times) ह्य(G1 स)दृश्यो; G2 (first time) ह्यदृश्ये (for अदृश्यो) B7 G3 (second time) विक्रम D5 (second time) *** भवति क्वचित् ❀ C8 लघुविक्रम, क्षिप्रकारी । ❀ — D5 (second time) om 33e–34b — c) K2 (first time) उत्पन्नम् D4 5 8 (all first time) इव (for एव) K7 (first time) भवत्युत्पन्न इव च, D1 (second time) उत्पन्नये स भवति ❀ Cv शरीरे उत्पन्ने सत्येव प्रभुरिति वचनात् जीवोऽत्र प्राह्य: । उत्पत्तिसमये एव शरीरचेष्टकत्वस्य दुर्बले शिशावसमवाय । ❀ — d) D7 (first time) महयन्; M5 6 (both first time) चेष्टये(M5 °य)त्(for °यन्). K7 D4 8 M1. 6 7 (all first time) पुन (for प्रभु) M1. 5–7 (all second time) शरीर चेष्टयत्युत

34 For the sequence of repetitions in K1 3 5 7 Da3 a4 D4 5 7 8 T G1–3 6 M1 5–7, see the Tabular Conspectus on p 1851 D5 om 34ab (cf v 1 33) T G1–3 6 (all first time) om 34 — a) K3 (first time) संघात°; K4 (first time) सघाते; B9 संहार्त (for संघातं) K3 (second time) न विघाता ह्य

स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ।
तस्मात्सनत्कुमारत्वं यो लभेत स्वकर्मणा ॥ ३५
यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये ।
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ ३६
तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कार्यं कारणमेव च ।
यस्मात्सर्वं प्रभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तिः सा सर्वकर्मसु ॥ ३७
यो वासुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
ज्ञेयः स एव भगवाञ्जीवः संकर्षणः प्रभुः ॥ ३८
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।
प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारो महेश्वरः ॥ ३९
मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

सख्यातं —ᵇ) M₆ ₇ (both first time) शरीर चेष्टये स्प्र(M₇ °यन्प्र)भु —ᶜ) K₁ ₃ ₄ ₇ D₄ ₆ ₉ (all second time) हि; K₂ ₄ (both first time) चि (for च) Dn₄ [अ]प्रज्ञस् (sic) (for प्रभुः) Da₄ D₄ (both first time) न च जीवति नामग्रन्. —ᵈ) K₄ (first time) B₀ ₆₋₉ Da₃ (both times) Dn₁, n₄ D₃ D₂, ₃ ₈ वायवश्र, K₇ (first time) शरीर, D₆ (first time) धारयच् (for घातवश्र) B₆ द (for [उ]त) Da₄ (both times) वायवश्चेष्टयपुन , D₇ (first time) धार यश्चेष्टयपुन —K₁ ₂ ₄, ₇ Da₃ ₄₄ D₄ ₅ ₇ ₉ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ (all second time) ins after the second occurrence of 34

832* पृथग्भूताश्च ते नित्य क्षेत्रज्ञ पृथगेव च ।
सर्व रजस्तमश्चैव न गुणास्तस्य भोजका ।
एते पञ्चसु भूतेषु शारीरस्थेषु कल्पिता ।

[(L 1) D₆ ये (for ते) Da₄ क्षेत्रज्ञा —(L 2) K₁ G₁ सत्त्वे (for सर्व). M₁ ₅₋₇ चेति (for चैव) K₁ G₁ om न. D₆ ₇ भाजक , G₃ भोजगा (for भोजका) T₃ स गुणानस्य भोजकां, M₁, ₅₋₇ गुणानेतान्प्रचक्षते (for the post half) —After line 2, K₇ reads the prior half of line 1 of 829* —(L 3) M₁ ₅₋₇ हि ते (for एते) Da₄ एतेषु पञ्चभूतेषु (for the prior half).]

35 ᵃ) K₂ Da₄ पर (for परि) ❀ Cv जीवयतीति जीवो नारायण । ❀ —ᵇ) M₆ शेष- (for शेष) B₆ ₉ शकर्षण ; Da₄ M₇ सकर्षण ; D₇ °र्षणात् ❀ Cv शिष्यते प्रलयेऽपीति शेष । ❀ ❀ Cs सकर्षण एव पातालेऽनन्तो भूत्वा पृथिवीं धारयति । ❀ —ᶜ) K₁ ₂ Da₄ सन त्कुमार त (Da₄ °र त्वं) ❀ Cn सनत्कुमारत्व, जीवन्मुक्तत्वम् । ❀ —ᵈ) K₆ B₆ ₇ Da₄ Dn₄ लभेत्स्वेन, B₀ ₈ ₉ Da₃ Dn₁ D₈ D₂ ₃ ₈ M₁, ₅₋₇ [ऽ]लभत्स्वेन (for लभेत स्व) T G₁₋₃ ₆ लभते य स्वकर्मणा

36 ᵃ) K₁, ₂ M₁ ₇ पञ्च (for सर्वे) —ᵇ) T₃ G₃ प्रलय Da₄ याति Dn₁ सक्षय (for °ये) —ᶜ) K₁ स गना ; K₃ ₄ D₄ समान , K₇ D₀ मनोसौ; B₆ ₉ Da₃ मनस ; D₆, ₇ स सम ; M₁, ₅₋₇ मानस (for स मन) —ᵈ) Da₃ पद्यते; Dn₄ D₃ -पश्यते (for पठ्यते)

37 ᵃ) D₇ यस्मात् (for त°) K₆ B₆ (marg) Da₃ ₄₄ प्रभूतो (for प्रसूतो) Da₄ M₁ ₇ यत् (for य) K₁ कांता (for कर्ता) —ᵇ) K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃, ₄₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ M₁, ₅₋₇ transp कार्यं and कारण. —D₆ om. 37ᶜᵈ K₁ ₄ ₇ D₄ ₇ ₉ T G₁₋₃ ₆ transp 37ᶜᵈ and 37ᵉᶠ —ᶜ) K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ तस्मात्; G₁ यस्यां (for यस्मात्). K₁ ₂ ₄ ₇ D₄ ₇ ₉ च सर्वं, B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ सर्वं सं (for सर्वं प्र-) Da₄ -भवति —ᵈ) M₆ सर्वं (for जगत्) —ᵉ) Da₄ D₄ ₅ ₇ ₉ यो (for सो). K₁ [ऽ]निरुद्धा G₂ य (for स) —ᶠ) K₆ B₀ ₆₋₈ Dn₁ n₄ D₂ ₃ ₈ व्यक्तः स; B₉ Da₃ ₄₄ व्यक्ति स, M₁ ₆ ₇ व्यक्तिस्य (for व्यक्ति सा) D₆ व्यक्ति सर्वेषु कर्मसु; T G₂ ₃ ₆ व्यक्तः (T₃ G₃ °क्ति) सात्वतकर्मसु ❀ Cs व्यक्ति सर्वेषु कर्मसु, साधुपरित्राणधर्मसंस्थापनभक्तानुग्रहादिसर्वकार्येषु सा व्यक्तिः, सोऽनिरुद्धो मत्स्यकूर्मादिरूपेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ❀

38 K₁ om 38ᵃ-40ᵇ D₈ G₁ om 38-39 —ᵃ) K₂ ₄ ₇ D₄ ₇, ₉ स (for यो) —M₆ om 38ᵇ-40ᶜ —ᵇ) Da₄ निर्गुणात्मके —ᶜ) B₆ (marg as in text) स चैव; B₇ स्म स च; Da₃ स स च (for स एव) K₄ B₆₋₈ Da₃ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ राजेन्द्र; K₆ P₀ विप्रेन्द्र (for भगवान्) B₉ ज्ञेय स भगवाञ्जीवस; Da₄ विज्ञेयसर्वराजेंद्र (sic) —ᵈ) B₉ तथा; Da₄ G₂ जीव (for जीव) K₇ D₄ ₉ विभु ; D₇ [ऽ]च्युत (for प्रभु)

39 K₁ D₆ G₁ M₆ om 39 (cf. v l 38) —ᵃ) K₂ ₄ सकर्षणाद् M₁ ₇ तु (for च) —ᶜ) M₁ ₆ ₇ सो (for यो) K₂ ₇ D₄ ₉ च (for तु) Da₄ स प्रद्युम्नोनिरुद्धस्तु —ᵈ) K₆ B₀, ₆₋₉ Da₃ ₄₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ स ईश्वर ; M₁, ₆, ₇ [ऽ]हमीश्वर (for महेश्वर)

40 K₁ om 40ᵃᵇ, M₆ om 40ᵃᵇᶜ (for both, of

अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ४०
मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ।
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ४१
निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।
इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ ४२
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयम् ॥ ४३
सिद्धा ह्येते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४४
अहं कर्ता च कार्यं च कारणं चापि नारद ।
अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः ।
मैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति च ॥ ४५
अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः ।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ॥ ४६

C. 12 12912
B. 12. 340(39).48
K 12.347 47

---

v l 38) D7 T G1-3 6 repeat 40ab after 45ab —a) K4 7 D4 7 (first time) 9 प्र- (for स) D8 यस्माच्च सर्वं भवति. —b) Da4 a4 सर्वं (for जगत्) —c) G1 2 अक्षरश्च क्षरश्चैव —d) K6 भारत; Da4 नारद D5 7 सत्वासत्वे च नारद

41 a) D4 8 य (for मां) Da4 ह (for [ह]ह) —b) K6 युक्ताः; K7 मुक्तः; G3 न च (for मुक्ता) K6 B6 7 D5 7 च (for तु). M7 के (for ये) K1 2 4 नरास्तु ये (for तु ये मम) —c) K1 पुरुषे K1 ज्ञो यो; D8 यज्ञो (for ज्ञेयो) —d) K1 2 4 T3 निष्कल°, K7 निर्गुण° (for निष्क्रिय°)

42 K1. 2 4 om 42abcd —a) G1 निर्गुणो (for °णो) Da4 निष्कलं; Dn4 °ले; T3 निष्क्रियश्च, G1 2 M1 5-7 निष्कलश्च (for °श्च) —b) G2 निष्पदो (for निर्द्वंद्वो) —c) Da4 एतत्वज्ञानविज्ञेय —d) T G3 6 M1 6-7 इव (for इति) G3 रूप वा नैव दृश्यते —e) D8 इच्छेन् Da4 इच्छन्मुहूर्ताद्भपश्येयम्, T2 °हं नाश्येयम्; G2 °तांरम्येयम् (sic) —f) K7 D4 9 हि, G3 [s]य (for sह)

43 Quoted in Ved Sū, Śaṃkara Bhāṣya, I i 20, III ii. 17. For the sequence of repetitions in K1 2. 4. 7 Da3. a4 D4 5. 7. 9 T G1-3 6 M1 5-7, see the Tabular Conspectus on p 1851 G3 (second time) om 43abcd —a) K1. 2 (both first time) 4 (both times) D5 7 (both first time) मया; K2 (second time) महा (for माया) Da4 (second time) त्वेषा (for ह्येषा) K2 (second time) महा, K6 B6 9 Da4 a4 D7 (last three first time) पुरा, B7 परा (for मया) K1 (first time) ह्येष्टा; K7 (first time) स्पृष्टा; M1 7 (both first time) दृष्टा (for सृष्टा). —b) M1. 6-7 (all second time) मा (for मां). D5 (first time) पृच्छसि, D7 M1. 7 (all first time) पश्यति (for °सि) Da4 (both times) नारद —c) B7 मुक्तं (for युक्त) —d) K1 (both times) 2 (first time) 6 D5 7 T1 G1 (last four second time) 3 6 M7 (last three first time) नैव, D5 7 (both first time) ज्ञेय (for नैव). T G1-3 6 (all first time) मां; T1 G2 6 (all second time) त (for त्व) B9 वक्तुम् (for ज्ञातुम्) —e) M1 6 7 कथिता (for °त)

44 B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 read 44 after 46. —a) K1 2 4 एते, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 6 7 हि ते (for ह्येते) D5 7 महाभाग (for °भागा) —b) Da4 नरो, D5 7 नित्य (for नरा) K1 ह्येकार्तिनो; K3 M1 6 7 एकान्तिनो (for ह्येका°) B0 6 भवान्; Da1 [s]भवत् —c) Da4 निर्मुक्त K1 2 4 6 7 D4 5 7 9 तमोरजोविनिर्मुक्ता

45 K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 om. 45ab —a) K2 4 काम, Da4 कर्ता (for कार्यं) —b) T2 G1 2 करण (for का°) — After 45ab, K1 2 4 7 D4 5 9 M1 5-7 repeat 20-21 and D7 T G1-3 6 repeat 40ab, followed by 20-21 —c) K7 D4 9 जीव (for जीव) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 सञ्ज्ञातो, K7 D4 9 प्रख्यातो; D5 6 7 Cnp (gloss जीवस्य उपकरणी भूत जडवर्ग) -सघातो; G1 सज्ञे वै (for संज्ञो वै) —d) K7 Da4 जीव; T1 G3 6 जीवा (for जीव°) K1 2 4 प्रतिष्ठित, Da1 समाहीत; D7 M1 8 (inf lin) 6 7 सनातन; T1 G3 6 समाहिता; G2 °हित (for °हित°) —e) K6 7 B0 6 8 9 Dn1 n4 D2-5 7-9 G1 Cn नैव; G3 मैव (for मैव) K1 2 4 [ए]पाभूद्, T G1-3 6 भवतु, M1 5-7 [अ]भवद् (for [अ]त्राभूद्) —d) K3 दृष्टे जीवे K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 वे; T3 G1 M1 5-7 ह (for च)

46 For the sequence of repetitions in K1 2 4 7 Da3 a4 D4 5 7 9 T G1-3 6 M1 5-7, see the Tabular

हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ४७
पश्यैकादश मे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ।
द्वादशैव तथादित्यान्वामं पार्श्वं समास्थितान् ॥ ४८
अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ।
नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ ४९
सर्वान्प्रजापतीन्पश्य पश्य सप्त ऋषीनपि ।
वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ ५०
तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।
तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ॥ ५१
श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीम् ।
वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीम् ॥ ५२
ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरम् ।
अम्भोधरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ ५३

Conspectus on p 1851 — a) K1 3 4 ब्रह्मा, M6 7 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). B8 अहं हि सर्वगो ब्रह्मन् — b) K6 B6 7 Da3 a4 भूतग्रामांतरा(K6 °दा)नुग°, B0 8 9 °रात्मग°; D5 7 °रात्मकः; G3 °मात्मनामक — d) Ds3 नश्यामि K3 नश्यत्सु च न चाप्यह — After 46, B0 Dn1 n4 D8 D3 8 8 read 41

47 a) Dn4 हिरण्यगर्भौ D9 लोके हि (for लोकादिशः) — b) M1 6 7 चतुर्वक्त्रे Ds1 निरुक्तगः; D7 °क्तिग, T2 G1 2 °क्तक° ❀ C8 निरुक्तानि नामानि गमयन्तीति निरुक्तग° । ❀ — c) K1 सनातने, Ds1 °सना B9 तवो ब्रह्मासनो देवो; T2 G1-3 6 ब्रह्मासनग(G3 °ने ग)तो देवो — d) K1 om from बह्वर्थ up to वाम पा (in 48c) D7 सर्वार्थं (for बह्वर्थ) K2 4 मम बक्षस्यवस्थित° ❀ Cs बह्वर्थचिन्तक, बहूनां रूपाणां स्याकर्ता । ❀ — After 47, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5,-7 8 ins '

833* ललाटाच्चैव मे रुद्रो देव क्रोधाद्विनि सृत ।

[Da3 a4 रुद्रो (for रुद्रो) Da4 देव D5 7 विनिगत (for विनि°सृत)]

48 K1 om up to वाम पा (of v l 47) — a) K3 transp मे and रुद्रान् — b) T G1-3 6 पक्षम् (for पार्श्वम्) Da4 आस्थिता; D8 T G1-3 6 M6 7 आश्रितान् (for आस्थि°) — Da4 om (hapl) 48cd — c) G3 एवम् (for एव). G3 अथ; M1 6 7 यथा (for तथा) — d) K6 B6 7 9 D8 वामपार्श्वे; B0 Da3 Dn1 n4 D5 7 वामपार्श्वे; D3 8 वामपार्श्वे, T G1 3 6 वाम पक्ष (T2 °क्ष) (for वाम पार्श्वं). K1 ह्यवस्थितान्; K6 B0 7 T G1 3 6 M1,6 7 समाश्रितान्; Da3 तथास्थितान्, G3 अथाश्रितान् (for समास्थितान्)

49 a) G1 नो (for मे) — b) K3 वहून् (for वसून्). T G1 3 6 समास्थितान्; G3 समुत्थितान् (for सुरोत्तमान्). — d) K3 4 D5 भिषजो, B8 भैषजौ D7 G3 चैव (for पश्य)

50 a) Da4 om पश्य — b) Da4 न स; Dn4 सम (for पश्य) D4 transp पश्य and सप्त K7 D5 5 7 9 मुनीन् (for ऋषीन्). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा (for अपि) K1 2 4 सप्तर्षीं (K4 °र्षीं)श्च तथामलान् — c) B8 G3 देवान् (for वेदान्) T1 G1 3 6 पशूंश्चैव; G3 पशून्पश्य (for च शतश°) — d) B7 तस्य (for पश्य) K6 B6-9 Da3 a4 D5 7 M6 महौषधी ; Ds1 अथोपधे (for अथौषधी) K7 D5 9 पश्य स्वेता महौषधीः (D5 °धी; D9 °धीं), T G3 3 6 पश्य सु(T2 G3 स)क्च महौषधी ; M1,6 7 पश्यामूश्च महौषधी

51 a) Da4 तपसी K3 नियमश्च, K6 °माश्च — b) M6 चैव (for अपि) — c) G3 विधम् (for गुणम्) — d) G3 एक सं (for एकस्थं) D7 M1-6 7 मूर्तिमान् (for °मत्).

52 a) K7 D4 बल, D9 जल (for श्रिय) K1, 3 4 कीर्ति, Da4 लक्ष्मी K1 Da4 कीर्तिं. G3 श्रिय लक्ष्मी° प्रकीर्तिं च — b) K1 D4 ककुत्स्ति(D4 °सि)नीं, K6 B0 6-9 Da4 D8 D2 5 8 Ca (gloss ककुत्स्थानी यत्तुङ्गमेरुयुक्ताम्) Cv (gloss° दिगभिमानिनीम्) ककुद्मतीं, K7 ककुद्मिनी, Da3 G3 °ध्मनीं (for °द्मिनीम्) — c) K1 2,4 D5 5 7 9 चैव (for पश्य) — d) K1 7 मत्स्था; D5 7 पश्य; G3 आस्थां (for मत्स्थां). K1 4 7 D5 9 पश्य, Da3 चैव; D7 देवान् (for देवीं). K3 Da4 मर्ता पश्य (Da4 °त्स्थां चैव) सरस्वतीं

53 a) D5 7 चैव (for श्रेष्ठ) — c) Dn4 अम्भोपरान्; G3 °धर (for °धरान्) — d) M1 सर्मांसि (for सरांसि)

54 a) K1,3 4 7 D5 5 7 9 M1 5-7 मूर्तियुक्तान्; B0 9 Ds1 °मत (for °मन्त°) D5 G3 पितृगणाश्च — b) T2 नारद (for सत्तम) M1 6 7 पश्य मत्स्थां

मूर्तिमन्तः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
त्रींस्त्वेवमान्गुणान्पश्य मत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान् ॥ ५४
देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ॥ ५५
अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ।
पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् ॥ ५६
मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम् ।
ततस्तस्मै वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ ५७
मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ।
अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ॥ ५८
त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्राम्यति कश्चन ।
त्वं चैव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यसि ॥ ५९
सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ।
पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ।
विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६०
प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ।
अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा ॥ ६१
एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।

C 12. 12930
B 12. 340(29)68
K 12. 347 67

चतुर्विधान् — ᶜ) K₃ D₄ त्रींश्च K₁ ₂ चैवेमा, K₇ D₁ ₉ चेवेमान्; B₁ चैवेतान्; G₃ चेमास्तु (for चैवेमान्) B₁ G₂ M₁ ₆ ₇ गणान् (for गुणान्) B₃ D₅, ₇ चैव (for पश्य) — ᵈ) K₃ मत्स्थान्, B₃ स्थान (for मत्स्थान्) G₃ ज्ञप्ति (for मूर्ति) D₅, ₇ स्थानवृत्ति विवर्जितान्

55 T₁ om 55ᵃ–57ᵇ — ᶜ) Da₄ D₉ पितृणां

56 T₁ om 56 (cf v. l 55) — ᵃ) K₁ ₂ ₄ ₆ Bo ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₃ D₅, ₈ ₈ T₃ हयशिरा (for °शिरो). G₃ अहं हि स शिरो भूत्वा — ᵇ) K₃ समुद्र (for °द्रे). Da₃ समुद्रे पश्चिमोत्तमान् — ᶜ) M₃ अश्नामि (for पिबामि) B₃ (marg) संगत; Dn₁ सुहुतं; D₄ सुहव; T₃ सुहत (for सुहुत) K₁ कव्य (for हव्य) K₆ (also as in text) ₇ D₉ पिबाम्यप समुद्रस्था (K₇ °स्थां) — ᵈ) K₁ कव्ये चैव हवान्वित; K₂ ₄ कव्य चैव भू(K₄ सु)वान्वितान् (K₄ त), K₇ D₉ हव्य कव्य स्वाहा स्व(D₉ स्वधा सु)धा

57 T₁ om 57ᵃᵇ (cf v l 55) — ᵃ) G₃ पृष्ट (for सृष्ट) K₃ परा (for पुरा) G₁ ब्रह्म (for ब्रह्मा) — ᵇ) K₄ ₆ Bo ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₃ D₅ ₈ ₈ मां; K₁ स (for मद्) K₆ B₃ (marg) ₇ Da₃ a₄ यज्ञैर् (for यज्ञम्) D₅ ₇ मा यज्ञैर्योजयत्स्वय, D₉ मम पक्षमय स्वय — ᶜ) Bo Da₃ Dn₁ n₄ D₃ D₅ ₈ ₈ तस्मिन् (for तस्मै) — ᵈ) K₆ Bo ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₄ D₅ ₇ T₃ दद्यामहम्, G₃ ददावेहम् (for °वहम्) K₁ ₂ प्रादामहमनुत्तमान् (K₃ °म), K₄ ₇ Dn₁ D₈ D₂–₄ ₈ ₉ दत्तवानस्म्यनुत्तमान् (D₂ °म)

58 ᵃ) K₇ पुत्रात्व (sic), T₃ पुत्र* (for पुत्रत्व). K₃ कपादौ (for कल्पादौ). — ᵇ) Da₃ लोकाध्यक्षत्वमेव च; G₃ लोकसृष्टारमेव च. — ᶜ) K₃ हुतं चैव, D₄ अतं चैव; G₃ हुतानां च (for कृत चैव) ❀ C₃ अहंकारकृतम्, माभिमानमहमिति पर्यायकृत, मत्पर्यायरूपं ब्रह्म। ❀

59 ᵃ) K₁ कृत, K₂ हुत, Da₄ कृता — ᵇ) K₆ Bo ₆ ₉ Da₃ a₄ Dn₄ Da₃ D₅ ₈ क्रमयति, K₇ B₆ (orig) D₁ ₉ T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ -क्रामति, B₇ ₈ (marg) Dn₁ Da₁ D₂ ₈ क्रीमति (for -क्राम्यति) Da₄ कश्च न — ᶜ) T₃ वरदा (for °दो) — ᵈ) Da₃ वरप्सूनां, Dn₄ वदेप्सूनां; G₃ वरेपूणां (for °प्सूनां) Dn₄ D₉ G₃ भविष्यति

60 K₇ om (hapl) 60 — ᵇ) D₆ तपोधन D₄, ₉ मुनीनां च महात्मनां; T G₁–₃ ₆ M₁ ₅–₇ महर्षीणां तथैव च — Da₃ reads 60ᶜᵈᵉᶠ on marg — ᶜ) Da₄ D₆ पितृणां — ᵈ) K₁ ₂ ₄ सश्रित, K₆ सशित; Dn₁ Da₃ D₁ ₉ शासित (for सशित-) K₁ B₉ Da₃ a₄ D₆ G₁ ₃ M₁ ₇ व्रत°; D₄ lacuna, T₃ -व्रत (for व्रत). — ᶠ) G₃ भविष्यति

61 ᵃ) K₇ D₄ ₉ T₃ प्रादुर्भाव (for °भाव) G₁ गताश्च M₁ ₇ प्रादुर्भावगतश्चाहं — ᶜ) M₆ (sup lin as in text) त्वया शास्यस्त्वय ब्रह्मन् — ᵈ) G₃ सुरो (for सुतो)

62 ᵃ) K₇ चान्याश्च G₃ सु (for च) — ᵇ) K₁ ब्राह्मणे, K₇ Dn₄ D₇ ₉ M₁, ₆ ब्रह्मणो; D₄ °णा (for °णे) K₇ D₁ ₇ ₈ M₁ ₆ ₇ तेजस (for °से) — After 62ᵃᵇ, G₁ Kumbh ed ins

834* एव रुद्राय मनवे इन्द्रायामिततेजसे ।

— ᶜ) B₆ lacuna, Da₃ a₄ ब्रह्मा (for दत्त्वा) — ᵈ) G₃ निवृत्त (for °त्ति). K₆ भव; D₄ [ऽ]भवन्; M₁ ₆ [ऽ]भवत् (for ऽभवम्) D₇ निर्वृतोपरमोभवं. ❀ C₃ निवृत्तिपरम, सर्वव्यापाराद्युपरत । ❀

अहं दत्त्वा वरान्प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ६२
निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ।
तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ६३
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६४
हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि सुष्टुतः ।
सोऽहं योगगतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६५
एषोऽहं व्यक्तिमागम्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ।
कृत्वात्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ६६
एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ।
ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ ६७
अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम् ।
स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत् ॥ ६८
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः ॥ ६९
ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ७०

---

63 b) D7 निर्वृत्ति (for निवृत्ति) K7 D4, 8 मता; Da4 M1 8 मता; G3 श्रुता (for स्मृता) — c) M1, 6–7 तस्मान्निवृत्तिपरमश्च — d) D5 7 व्रजे (for चरेत्) T G1–3 6 M1 6–7 सर्वत्र (for सर्वाङ्ग) K3 निवृत्त; K4 निवृत, K7 D5 5, 7 9 °विज्वर (for निर्वृत°)

64 a) K6 Bo 6 7 9 °सहायवतम् (for °वन्तं) K6 Bo 6–9 Dn1, n4 D8 D2 3 8 च (for माम्) — b) K3 आदित्यस्थ; K7 °स्थस्त्वं; G3 °स्थं च (for °स्थम्). K6 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 समाहित (for सनातनम्) — c) K7 D5 7 9 आचार्य (for °र्याः). — d) K7 B6 9 Da3 D5 5 7 9 T G1 3 6 M1 6 7 सांख्या; M8 सख्या (for सांख्य) K4 निश्चिता (for °निश्चयाः) K1, 3 सांख्यनिश्चयनिश्चिता; G3 सांख्या निश्चैव निश्चय (sic)

65 B6 partly damaged — a) K1 3 4 7 D4 9 श्रुतिमान् (for भगवान्). — b) K7 D4 7 9 संस्तुत, D6 सुव्रत (for सुष्टुत) K1 3 4 T G1 2 6 M1 6–7 एष यच्छ(T G3 6 यज्ञ)दसि स्तु(M1 6–7 ष्टु)त; G3 श्रावयन्सदासि स्थित — K6 om. (hapl) 65c–66b. — c) K1 4 सोय K7 Bo, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 M1, 5 6 योगगतिर् (for °गतिर्) K7 D7 T1 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). D6 सोहं योजयतिर्ब्रह्म (sic) — d) K1 3 °शास्त्रानु; T G1, 2, 6 शास्त्रे च; G3 शास्त्रैश्च (for °शास्त्रेषु) M8 निश्चित (for शब्दित)

66 K6 om 66ab (cf v l 65). — a) B6 lacuna, D5 7 M1 6 7 एको (for एषो). Bo M1 7 व्यक्तम् (for व्यक्तिम्) K1 3 4 आपन्नस्; Bo 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आगत्य; D5 7 आस्थाय (for आगम्य). — b) T G1–2, 6 भुवि (for दिवि) B7 शाश्वत (for शाश्वत) — d) G3 संहरिष्यामि वै जगत् — e) T G1, 2 6 मस्थानि (for [आ]त्म°) — f) T2 G1 जङ्गमानि (for स्थावराणि) Da3 om. चराणि K1 3 4 7 Bo चराणि स्थावराणि च; T1 जंगमानीतराश्च (sic), G3 जङ्गमानि स्थिराणि च; G6 6 जङ्गमानीतराणि च.

67 a) T2 तपसा, C7 (gloss: वेदविद्यया, तदभिमानिन्या लक्ष्म्या च) विद्यया (as in text) — b) K1 3 4 7 D4 7 6 M1 6–7 विचरिष्ये (for विह°). Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 8 जगत्पुन (for द्विजोत्तम) — d) B6 damaged, Da4 Ds1 हृ, T G1–2 6 [हृ]ति (for [इ]ह) ‡ Ca विद्यया, असाधारणेन तत्वज्ञानेन । ‡

68 a) K1 2 4 6 Bo D8 अस्मिन्; K7 अस्मात्; T G1–3 6 आत्म- (for अस्मन्) T2 या: (for या) — b) K1 सासृजत्; K4 G3 M8 सासृजेत् (for °जत्). — c) Da4 प्रोक्ता K3 स हि सकर्षणं प्रोक्ता — d) Da4 a1 सा (for सो) M1 6 स्पजीजग (M8 °नत्); M7 [S]प्यजीजन K3 सोपिजीवत्

69 a) Da4 अनिरुद्धा (for अनिरुद्धो) K6 7 D5 8 हि; Bo [S]य, B6 Da3 [S]भूत् (for ऽह). — b) D6 मार्गो, T2 स्वर्गो; G1 सर्गे (for सर्गो) Da4 om. one पुन — c) Da4 अनिरुद्धास्; G3 °हर्द्ध. Dn1 D7 7 M1 6 7 ततो (for तथा). G3 ब्रह्मन् (for ब्रह्मा). — d) K1 3 4 तत्रापि; K6 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 तत्राभि-; Da3 तत्रादि; G3 तत्राधि-, G6 तथादि- (for तत्रादि-) Da3 कमलोद्भव, D5 9 °लेभवत्

70 a) Da1 ब्राह्मण (for ब्र°) — b) B3 (marg as in text) 9 Da3 D5 9 (before corr) M8 6 त्रसानि (Da3 °नी); D5 7 भूतानि (for चराणि) K6 7 M1 7 स्थावराणि चराणि च. — T G1–3 6 om 70cd — c) K1 3 4 प्रजानीहि; Dn1 विजानाहि (for °नीहि) — d) K6 B6 9 Da3 a4 Da1 M1 6–7 कल्पादिषु (for °दिषु)

यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमयाविह ।
नष्टौ पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ।
तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥ ७१
सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलाम् ।
आनयिष्यामि स्वं स्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥ ७२
हिरण्याक्षं हनिष्यामि दैतेयं बलगर्वितम् ।

नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ।
सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ ७३
विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ।
भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ७४
त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ।
अदित्यां द्वादशः पुत्रः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ७५ C. 12. 1 915 B 12 340(39) 61 K 12 248 9

M₈ om one पुन

71 ᵃ) D₅ om from सूर्यस्य up to तथा (in 71ᶜ) K₆ T₂ G₂ M₁ ₅₋₇ गमनाद्; K₇ D₄ ₉ गगने (for गगनाद्) T₁ G₁ ₃ ₆ यथा सूर्यं स्वगमनाद् —ᵇ) K₆ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₃ ₄₁ D₅ D₂ ₃ ₈ M₁ ₅₋₇ उदयास्तमने (M₁ ₅ ₇ °ये) इह; D₇ °मयानि च; G₂ °यासुमयापि वा (sic) —ᶜ) K₆ ₇ B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄₁ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₈ M₁ ₅₋₇ नष्टे, D₇ नष्टां (for नष्टौ) K₂ पुनर्भवात् (for °बलात्) T₂ कारि, G₂ कालाद् (for काल) —ᵈ) G₂ आनयति K₁ ₃ ₄ अमितद्युते; G₂ °द्युती; M₇ अमिताद्युति — After 71ᶜᵈ, D₅ D₇ T G₁₋₃ ₆ Kumbh ed ins an addl colophon [*Sub parvan* D₅ D₇ T G₁ ₃ ₆ मोक्षधर्म — *Adhy name* D₅ T₂ G₁ नारायणीय, T₁ G₆ नारायणीये भगवत्सांनिध्य — *Adhy no* Ds₂ T₁ G₆ 164, T₂ 197, G₁ 163, G₂ 195, G₃ 165]

— After the addl. colophon, Ds₃ D₇ T G₁₋₃, ₆ Kumbh ed ins

835* भीष्म ।

नारदस्त्वथ पप्रच्छ भगवन्त जनार्दनम् ।
केषु केषु च भावेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ।
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु नारद तत्त्वेन प्रादुर्भावान्महामुने ।
मत्स्य कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामन. ।
रामो रामश्च रामश्च कृष्ण कल्की च ते दश [5]
पूर्वं मीनो भविष्यामि स्थापयिष्यामह प्रजा ।
लोकान्वेदान्धरिष्यामि मज्जमानान्महार्णवे ।
द्वितीय कूर्मरूप मे हेमकूटनिभ स्मृतम् ।
मन्दर धारयिष्यामि अमृतार्थं द्विजोत्तम ।
मग्नां महार्णवे घोरे भाराक्रान्तामिमां पुन । [10]

[(L 2) D₇ G₂ त्व द्रष्टव्यो (for द्रष्टव्योऽसि) G₂ सदा (for मया) — (L 4) T₁ G₂ कूर्म- (for कूर्मो) G₂ च (for ऽथ). — (L 5) G₂ कल्कीति, G₃, ₆ कर्की च (for कल्की च) — (L. 7) G₁ वेदाद् (for °न्). — (L 8) G₂ सुत (for स्मृतम्) — (L 9) D₇ G₁ अमृतार्थे (for °तार्थं) — (L 10) D₇ T₂ G₁ मग्न, G₂ मग्नान् (for मग्ना)]

—ᵉ) Kumbh ed ततो (for तथा) Da₄ Dn₄ D₅ G₁ पृथ्वी; Kumbh ed विद्वन् (for पृथ्वीं)

72 Before 72, D₈ ins भगवानुवाच —ᵃ) K₁ ₂ B₆ सर्वांगीं; Da₄ सर्वांगा; Ds₁ सर्वांगी (for सर्वाङ्गां) —ᶜ) K₆ B₀ ₇ Da₃ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₈ M₁ ₆ ₇ स्व ; Da₄ D₅ सं (for स्वं) D₇ G₂ धारयिष्यामि वसुधां —ᵈ) K₁ ₂ G₆ M₁ ₇ वराह (for वा°) M₈ वाराह वपुरास्थित

73 G₂ om 73ᵃᵇᶜᵈ —ᵃ) K₁ ₂ D₇ हरिष्यामि, B₀ ₃ Da₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₅ ₈ वधि° (for हनि°) —ᵇ) K₂ Da₄ दैत्येव — After 73ᵃᵇ, D₇ T G₁ ₃ ₆ read 73ᵉᶠ, also repeating it in its proper place —ᵃ) D₇ T₁ G₃ ₆ नारसिंह (for °सिंह) Dn₄ वय (for वपु). —ᵈ) K₂ ₄ हिरण्यकश्यप —ᵉ) D₇ T G₁ (all first time) ₂ ₃ ₆ (last two first time) सुरकार्येण वै तेन (T₂ G₂ चैवैन, G₁ चैकेन) —ᶠ) Da₄ -वदन (for -नन्दनम्)

74 ᵃ) M₁ ₇ om from स्य बल up to राज्य (in 74ᵈ) —ᵇ) K₁ बालिं, K₇ Da₄ बालि (for बलि°) T₂ पुत्र (for पुत्रो) K₁ ₂ ₄ ₇ B₈ (marg as in text) ₉ D₄ ₂ ₉ T₂ महाबल (for °सुर) — After 74ᵃᵇ, K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ ₄₁ Dn₁, n₄ D₅ D₂ ₃ ₅ ₈ ins

836* अवध्य सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसाम् ।

[Da₃ ₄₁ Ds₁ D₅ सर्वभूतानां (for °लोकानां) Dn₄ °राक्षसां]

—ᶜ) B₉ स्व- (for स) —ᵈ) K₂ सुराज्याच्; Dn₄ स्वराज्याच्; D₇ स्वराज्य (for °ज्याच्) K₂ ₄ च्यवयिष्यति; Dn₄ च्यावयिस्यति; D₇ T G₁₋₃ ₆ चालयिष्यति (for च्याव°)

75 M₁, ₇ om 75 (cf. v 1 74) —ᵃ) K₂ त्रैलोके K₆ च कृते; B₉ [ऽ]पकृते (for °हृते) —ᵇ) D₇ T

ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ।
देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ।
बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥ ७६
त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनम् ॥ ७७
संधौ तु समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ७८
त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा ।
प्राप्स्यतो वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥ ७९
तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ।
ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ८०
ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम् ।

G1-3 6 तु (for च) M6 शतक्रतौ (for शचीपतौ). — [e]) D6 9 M8 6 अदित्याः; G1 आदित्यां (for अ°) T1 G2 3 6 वामन (for द्वादश°) K6 7 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 अ(K7 Da4 Da3 आ)दित्यां द्वादशादित्य°; D1 आदित्या द्वादशात्पुत्र — [d]) D1 T G1-3 6 M8 6 काश्यपात् — After 75, D1 T G1-3 6 Kumbh ed Cv ins

837* जटी गत्वा यज्ञसदः स्तूयमानो द्विजोत्तमैः ।
यज्ञस्तव करिष्यामि श्रुत्वा प्रीतो भवेद्बलिः ।
किमिच्छसि बटो ब्रूहीत्युक्तो याचे महद्वरम् ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमिति याचे महासुरम् ।
स ददात्मयि संप्रीतः प्रतिषिद्धश्च मन्त्रिभिः । [5]
यावजलं हस्तगतं त्रिभिर्विक्रमणैर्वृतम् ।

[(L 1) Kumbh ed बटुर् (for जटी) D1 दद्वी (for गत्वा). D1 स्तूयमानैर् (for °मानो) G3 द्विजोत्तम (for °त्तमै) — (L 2) G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्) D1 G3 बली (for बलि) — (L 3) D1 वचो (for बटो) G3 वर वर (for महद्वरम्). — (L 4) G3 महावर (for °सुरम्) — (L 5) T3 G1 सदस्या मयि सप्रीता (for the prior half) — (L 6) T1 G3 6 हृत (for वृतम्)]

76 M1, 7 om up to राज्य (cf v. l. 74) K1 reads 76[a] twice — [b]) K4 तेजसा (for °से) Da4 दास्यामि मिततेजसे — [c]) K7 Da4 T2 G1 3 M1 6 7 देवता (for °ता) — [d]) K4 स्वस्व, Bo 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 3 8 स्वे स्वे (for स्वेषु) B1 सुस्थाने (for स्थानेषु) K2, 4 भारत; Da3 नारद°. — [f]) Da4 पाताळतळ; D1 T G1-3 6 M1 5-7 °तलतं (for °तलतल-). K1 वासिनं — After 76, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 3 8 Kumbh ed ins

838* दानवं बलिनां श्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ।

[K6 Da3 Dn4 D7 3 च बलि; Dn1 च बलिं (for बलिनां).]

77 [a]) K1 करिष्यामि (for भवि°) D1 T G1 3 6 ततश्च (T2 °त्र त्रे)तायुगे प्राप्ते. — After 77[a], D1 T G1-3 6 ins

839* द्वाविंशद्युगपर्यये ।
भविष्यामि ऋषिस्तत्र जमदग्निसुतो बली ।
बाहुवीर्ययुतो रामो

— [b]) D1 T G1 3 6 नाम्ना; G3 बली (for रामो) K6 भृगुकुलोद्भव°, K7 Bo Da4 °द्वह — [c]) Bo Da4 क्षेत्र (for क्षत्र) K3 क्षत्र चोत्सादयिष्यामि; D6 क्षात्र च सादयिष्यामि — [d]) K1 3 D1 T G1-3 6 M1 5-7 प्रवृद्ध (for समृद्ध-) Dn1 -वाहन°

78 [a]) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 3 8 M1 5-7 सध्यांशे (for सधौ तु) — [b]) K1 2, 4 6 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D2-5 8 9 T2 G6 त्रेताया (for °यां). M1 5-7 द्वापरादित (for °रस्य च) D8 Cs (gloss वैव स्वतमन्वन्तरस्य द्वादशे चतुर्युगपर्याये, त्रेतायुगे) Cv द्वात्रिंश द्युगपर्यये — [c]) K4 अह (for रामो) G3 पूर्व (for भूत्वा) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 3 8 अहं दाशरथी रामो. — [d]) T3 जगत्पतिं

79 [a]) K1 तत्रोपघाताद्; K7 त्रितोभिघाताद्, D4 8 त्रितोभिपद्याद्; D1 ततोपघातो (for त्रितोपघाताद्). K6 T2 त्रितोपघातविरूप्य (T2 °तवैरूप्याद्) ❀ Cs आरण्य कोक्तविषया गोलोभात् त्रित कूपे निक्षिप्य एकतद्वितौ, त्रित भ्रातरौ, तेन पापेन वानरौ वालिसुग्रीवौ भविष्यत ॥ Cs वानराख्य वैरूप्यम् । ❀ — [c]) K1 Da3 प्राप्स्यते; K4 6 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D7 3 5 8 प्राप्स्येते; Da4 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यतो)

80 [a]) B6 त्वनु ये, B8 चान्वये; T1 G1 2, 6 तु वने; T2 त्ववरे; G3 अवनौ (for त्वन्वये) D8 7 तयोरये द्वयोर्जाता — [b]) M1 भविष्यति K6 B8 9 Da3 a4 D8 7 दिवौकसः (for वनौ°) — After 80[ab], K1 2 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 Kumbh ed. ins

840* महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।

[Dn4 महाखला (for °बला) B8 (marg. as above) महाकाया° (for °वीर्या).]

हनिष्ये रावणं संख्ये सगणं लोककण्टकम् ॥ ८१
द्वापरस्य कलेश्चैव संधौ पर्यवसानिके ।
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ ८२
तत्राहं दानवान्हत्वा सुबहून्देवकण्टकान् ।
कुशस्थलीं करिष्यामि निवासं द्वारकां पुरीम् ॥ ८३
वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियंकरम् ।
हनिष्ये नरकं भौमं मुरं पीठं च दानवम् ॥ ८४
प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम् ।
कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमान् ॥ ८५
शंकरं च महासेनं बाणप्रियहितैषिणम् ।

C 12.13127
B 12.340.39) 93
K 12.348.27

— d) B8 सुरकार्येषु मे द्विज

81 a) K1 Da4 D4 रक्षःपति (for रक्षःपार्थे) — b) K2.4.7 D4.9 पौलस्त्यं; G3 पौलस्त्य- (for पु°). K6.7 B8 पांशन; G2 नदन (for पांसनम्). — c) B6.6-9 Dn4 M1.6-7 हरिष्ये (for हनिष्ये) K1 धारण (for रावण) K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7.8.8 रौद्र; D7 G1-3 सर्वे; T1 सखे, M1.6-7 द्दसं (for सख्ये) — d) B9 देव (for लोक) — After 81, Da4 D8 D7 T1 G3.6 Kumbh ed ins

841* तत्राज्ये स्थापयिष्यामि विभीषणमकल्मषम् ।
अयोध्यावासिनः सर्वान्नेष्येऽहं लोकमव्ययम् ।
विभीषणाय दास्यामि राज्यं तस्य यथाक्रमम् ।

[(L 1) om in Kumbh. ed — Some MSS बिभी° for विभी° in lines 1 and 3 — Kumbh ed transp line 2 and 3 Da4 D8 om line 3]

82 a) Da3 द्वापरश्च; D83 द्वापारस्य K7 D8 सधौ (for चैव) — b) K1.2.4 Da3 a4 Dn4 D4.6.8 Kumbh ed संधौ पर्यावसानिके (K1 °के), K7 D8 भारावतरणे भुव, Da3 सधौ पर्यवसानके — d) M1.6-7 मधुरायां D5 करिष्यति (for भवि°) — For 82, D7 T G1-3.6 subst

842* कलिद्वापरयो सधावष्टाविंशे चतुर्युगे ।
प्रादुर्भाव करिष्यामि भूयो वृष्णिकुलोद्वह ।
मथुरायां कंसहेतोर्वासुदेवेति नामत ।
तृतीयो राम इत्येव वसुदेवसुतो बली ।

[(L 1) G2 अष्टाविंशत् (for °विंशे) — G3 om. line 2]

83 a) Dn4 ह्यानवान् (for दा°) — c) K1 स्व ; K2 स (for सु) K7 D4.9 लोक (for देव) K1 कटक (for कण्टकान्) D7 T G1.3.6 बहून्दैवत(T2 °न्दानव)-कंटकान्; G2 बहून्वै दीप्ततेजस — G2 om 83c-85b — c) K6 Da4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T2 °स्थल; M1 कुक्षस्थलीं (for कुश°) — d) K6 B0.7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7.8.5.8 निवेशं; B6 lacuna, T1 निवसं (for निवासं) K1.2 द्वारिकां

84 G2 om. 84 (cf v l 83) — a) B9 Da4 वसामस; D7 T G1.6 निवसस्; G3 निवासस् (for वसानस्) D83 D2 कुर्याम् (for पुर्याम्) — b) K1.2 मादिते; Dn4 °तैर् D7 T G1.3.6 कृतं (for करम्) Da4 मादितेर्विभयकर — c) K2.4 घोर, D7 नाम (for भौमं) K1 नहिष्ये नकर घोर (sic) — d) K1.2.4 पुर; K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D7.8.5.8 T1 G3.6 मुरु; Dn4 मरु ; D7 मारु (for मुर) G1 वीर (for पीठ) K1.2 ना(K2 वा)रद् (for दानवम्)

85 G2 om 85ab (cf v l 83) — a) K1.2.4 B0.7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.8.8 प्राग्ज्यो(K2 प्राग्जो)-तिपं (for °प) Dn4 रमां (for रम्य) — b) Da4 समन्वितां; M5 समाचित — D3 om 85c-86d — c) K4.7 Da4 D4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T1 G3.6 °स्थल (for °स्थलीं) K1 चरेष्यामि, K2.4 च नेष्यामि; D5.7 T G1.6 हरि°, G2 करि°; G3 हनि° (for नयि°) — d) Dn4 दत्वा (for हत्वा) K1.2 D4.5.9 [अ]रीन् (for वै) K4 दानवोरमात् (sic), K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.8.8 त्तम (for °त्तमान्) — After 85, D7 T G1-3.6 Kumbh ed ins

843* कृकलासभूत च नृगं मोचयिष्ये च वै पुन ।
तत पौत्रनिमित्तेन गत्वा वै शोणित पुरम् ।
बाणस्य च पुर गत्वा करिष्ये कदन महत् ।

[(L 1) Hypermetric G2 हि (for च) D7 कृकलास च भूत च (for the prior half) G2 ह (for च) D7 नृग मोचिष्य वै पुन (for the post half)]

86 D3 om 86 (cf v l 85) — a) K7 D4.7.8 T G1-3.6 M1.6-7 Kumbh ed स (for च). K1.2.4 महादेव; D4 G1 °सेनौ (for °सेन) K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2.5.8 Cal Bom ed महेश्वरमहासेनौ — b) K1 बाल (for बाण) K6 B0.6-9 Dn1 n4 D8 D2.5.7.8 -हितैषिणौ; Da3 a4 T G1-3.6 M5 हिते रत (for हितैषिणम्) — c) K2.4 चोद्युक्तो; B9 T2 [अ]यो युक्तो; T1 G2.6 [अ]योद्युक्तो, G1 [अ]यो युक्तो, G2 °योत्युग्रो (for [अ]योद्युक्तौ) K1 पुरा ज्येष्यामि चोद्युक्तो; K7 D4.9 पराजेष्ये तयोद्युक्तो, Da4 °अयामयोद्युक्तो;

पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ ॥ ८६

ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम् ।
विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ८७

यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ।
भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ८८

जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधकः ।
भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ।
मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ८९

समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ।
वासविः सुसहायो वै मम ह्येको भविष्यति ॥ ९०

एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ।
उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ ९१

Dn₁ राज्येष्याम्यथ युक्तो हि; D₆ पराज्येष्ये मयोन्मुक्तो; D₇ ज्येष्ये मृथेस्युमे — d) K₃ ₄ D₇ देव; K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ Da₁ D₈ ₅ ₈ T G₁₋₇ ₆ M₈ देवौ (for देव-) K₁ ₃ ₄ Da₄ D₇ -नमस्कृत (Da₄ °तौ)

87 B₆ damaged — a) D₇ तु त (for सुत) Da₃ a₄ बल (for बलेर्) D₆ ततस्तु समरे जित्वा — b) K₇ याण (for बाण) Da₁ G₃ सहस्रिक; D₇ T₁ G₃ ₆ सहस्रकं (for °स्रिणम्) Dn₄ बाण वै बाहुशालिन — d) K₁ ₇ सोम-; D₇ पौर (for सौभ-) — D₇ T G₁₋₃ ₆ ins after 87 Kumbh ed after 88

844* कंस केशिं तथा क्रूरमरिष्टं च महासुरम् ।
चाणूरं च महावीर्यं मुष्टिकं च महाबलम् ।
प्रलम्बं धेनुकं चैव अरिष्टं वृषरूपिणम् ।
कालीयं च वशे कृत्वा यमुनाया महाह्रदे ।
गोकुलेषु तत पश्चाद्धवार्ये तु महागिरिम् । [5]
सप्तरात्रं धरिष्यामि वर्षमाणे तु वासवे ।
अपक्रान्ते ततो वर्षे गिरिमूर्धन्यवस्थित ।
इन्द्रेण सह सवादं करिष्यामि तदा द्विज ।

[(L 1) G₃ कालम् (for क्रूरम्) —(L 2) G₃ वारण (for चाणूर) G₈ महासुर (for °बलम्) —(L 3) D₇ अदृष्ट (for अरिष्ट) —(L 4) T G₁₋₃ ₆ कालीय D₇ T₁ यमुनायां. —(L 5) D₇ T₁ G₃ गोकुले तु (for °षेषु) —(L 6) T₁ सप्तरात्रे G₃ वर्षमाने (for °माणे) —(L 7) G₃ अपाक्रांते. Kumbh ed गिरिमूर्ध्नि व्यवस्थित (for the post half) —(L 8) D₇ तथा, G₃ सह (for तदा).]

88 a) T₂ यं (for य). K₃ G₁ ₃ यवन (for बवन). M₁ ₇ य कालयवनाख्यातो. — b) K₁ ₃ ₄ ₆ B₁ ₆ Da₃ a₄ गार्ग्यं; G₁ गर्भ (for गर्ग-). K₁ ₃ B₇ ₈ Da₃ a₄ M₁ ₆ ₇ -संभृत; K₇ D₅ ₈ -संश्रित; D₆ -भत्रित (for -संवृत). G₃ तेजाभिसवृतो वध-. — c) K₁ वधस्; G₃ पयस् (for वधस्). — d) K₃ स तु (for मत्त).

— After 88, Kumbh ed ins. 844* and cont.

845* लब्ध्वाच्छिद्य धनं सर्वं वासुदेवं च पौण्ड्रकम् ।

89 K₁ ₃ ₄ om 89 Da₄ om. 89[b] — b) K₆ B₀ ₇ ₈ Da₃ Dn₁ n₄ D₅ D₈ ₈ विरोधन (Dn₄ °न), D₃ विरोधिन (for °धक) K₇ D₄ ₆ सर्वराजावरोधक. — c) Dn₄ ख्यातो; D₆ स्फीता, M₁ स्फीतौ (for स्फीतो). — d) M₁ भूमिपालौ D₅ गिरिव्रजेत् (for °व्रजे) — e) Da₃ D₈ ₅ ₇ परिस्पन्दाद्; M₁ ₇ °प्यदाद्; M₈ ₆ °प्यदाद्, C₈ (gloss बुद्धिकृतकौशल्यविशेषात्) °स्पन्दाद् (as in text) — f) Da₄ करिष्यति (for भवि°) — After 89, K₆ B₀ ₇₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₃ ₅ ₈ Kumbh ed. ins

846* शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ।

Kumbh ed cont D₇ T G₁₋₃ ₆ ins after 89

847* दुर्योधनापराधेन युधिष्ठिरगुणेन च ।

[D₇ G₃ दुर्योधनानुरागेण (for the prior half) D₇ T₁ G₃ ₆ गणेन (for -गुणेन).]

90 90[ab] is partly damaged in B₆ — a) K₆ om बलिषु — c) K₄ Da₄ वामवि (for °वि). K₁ ₃ स, K₄ सः; D₆ तु (for सु). — d) K₁ ₃ ₄ मत्त (for मम) K₁ ₃ ₄ एव, B₀ Dn₁ D₅ D₃ ₅ ₈ त्वेको; D₇ एको; G₃ श्वेतो (for ह्येको) Dn₄ समस्थे को भविष्यति — After 90, K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₃ ₅ ₈ Kumbh ed. ins

848* युधिष्ठिर स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभि सह ।

91 a) K₁ ₃ ₄ एके (for एव). Da₄ वधिष्यति (for वदि°). — c) K₄ तद्युक्तो; D₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ उद्यतौ (for उद्युक्तौ) K₃ क्षत्र; B₈ Da₁ क्षेत्रं (for क्षत्रं). — After 91, D₇ T G₁₋₃ ₆ Kumbh ed ins

849* शस्त्रैर्निपतिता सर्वे नृपा यास्यन्ति वै दिवम् ।

[G₃ निपतित D₇ यांति च (for यास्यन्ति). G₃ नृपा याति यमक्षय (for the post. half)]

92 a) K₄ भावावतरणं; Da₄ भरावतरणं. — b) K₈ B₀ Da₃ a₄ D₃ ₅ ₇ G₃ ₆ M₁ ₆ ₇ वसुधायो (for °धाया). — After 92[ab], D₇ T G₁₋₃ ₆ ins.

कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ।
सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ।
करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञातिविनाशनम् ॥ ९२
कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम् ।
कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ९३
हंसो हयशिराश्चैव प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता तदा ।
सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वे कृते युगे ॥ ९४
अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ।
अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ।
लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ ९५
न ह्येतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ।
यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना ॥ ९६
एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ।

C 12 17972
B.12.340(29)-106
K 12.346 59

850* राज्यं प्रशासति पुनः कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
[G3 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिर (for the post half)]

— D5 reads 92cdef twice — c) G3 सर्वसत्वमवत्पानाद् — d) K1.3.4.7 D4.8 द्वारकायां (for °याश्च) K4 Da4 D4.7.9 सत्तमः D5 (both times) द्वारकायां वसत्स्य — e) K4 करिष्ये K7 D4.9 M1 6-7 कदनं; T2 G3 प्रळयं (for प्रलयं) — f) K1.3.4 आत्मनाशामिसत्कृतं; K6 B0.6 (marg) 8.9 Dn1 n4 D3 D8.5 (both times) G1 C8 (gloss मम सकल्पानुरूप) आत्मज्ञानामिसंहित (K6 B8 Dn1 °हित; B8 °वृतं; D5 °स्मृतं, G1 °क्षय); B6.7 Da3 a4 D8 °ज्ञानाभिसंहित; D7 °ज्ञाति समाश्रयं, T1 G2.3.6 °ज्ञातिवनाश्रयं, T3 °ज्ञाति हि सश्रयं; Kumbh ed आत्मज्ञानाभिसश्रय — After 92, Kumbh ed ins a passage given in App I, (no 31)

93 a) K1.4.6 B6.8.9 Dn4 D3.5.8 G1 अपरिमेयाणि. G2 कर्माण्यनेकरूपाणि — b) M6.7 ह्यय (for ह्यहम्) M1 चतुर्मूर्तिरयो ह्यहं ※ C8 चतुर्मूर्तिधर, बलभद्रकृष्ण प्रद्युम्नानिरुद्धमूर्तिधर । ※ — c) K2 गरिष्यामि; M1 अवि°, M6.7 भजि° (for गमि°) — d) Dn4 स्वानहं; T G1-3.6 M5 स्वानेव (for स्वानहं) K6 Da3 a4 लोक (for ब्रह्म). K2 -संस्कृतान्, D4 समत, D7 सत्कृतं; M1.6.7 -संस्तुतं (for -सत्कृतान्) D8 चतुर्मूर्तिधरस्त्वहं — D7 T G1-3.6 ins a passage given in App I, (no 31) after 93 Kumbh ed after 92

94 K1.3.4 read 94ab after 94cd — a) K1.3.4 हंसा कूर्म(K2 °र्मा)श्च मत्स्याश्च; K6.7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D3 D4-5.8.9 M1 5-7 हंस (Da4 हंस; M1.5-7 सिंह) कूर्मश्च मत्स्य(Dn4 °रस)श्च ※ C8 हस सांख्याचार्य कपिल । ※ — b) B8.9 D7 T G1-3.6 प्रादुर्भावो; Dn1 D8 °र्भावाद् (for °र्भावा) Da4 द्विजोत्तमः; Dn4 °त्तमं K1.3.4 प्रादुर्भावा (K1 °वो) युगे युगे. — After 94ab, K6 B0 6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.5.8 C8 ins.

851* वाराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च ।
रामो दाशरथिश्चैव सात्वत कल्किरेव च ।
[(L 1) D3 वराहो नरसिंहश्च (for the prior half) — (L 2) K6 दासरथिश्च D5 सौगति (for सात्वत)]

— e) K7 D9 यथा (for यदा) D7 G3 चैव (for वेद) K1.4 श्रुति (for श्रुतिर्) — d) D7 तथा, T G1-3.6 M1.5-7 तदा (for मया) K6 Da4 D5 प्रत्याहृता, K7 °हृत, Dn1 °हृता (for °हृता) K4.6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D3.8.8 पुन; D7 T G1-3.6 M1 5-7 मया (for तदा) — e) Da4 वेदा Da3 Da1 सश्रुतिकाश्च K1 T2 स वेद स श्रुती(T2 °ति)कश्च; K6.7 D4.9 सर्वे वेदा समानीता; G3 वेदा सश्रुतिकश्चैव. — f) K6.7 D4 हृता; T2 कृत; M6 कृत्वा (for कृता). Da4 पूर्वे; Da1 सर्वं (for पूर्वे) K1.3 B7 कृता लोका (B7 पूर्वे) युगे युगे

95 a) Da4 अतिक्रांता — b) M1.7 श्रुतां (for श्रुतास्) D5 च (for ते) K1.3.4.7 D4.9 M5 वै (for वा) — c) G3 अतिक्रांतश्च D7 T G1-3.6 भगव(G3 °वा)न् (for बहव) — d) K1.3 ममोत्तम; D5 मतो त्तमा (for ममो°) — e) K1.3 D5 [च]ह, Da4 lacuna (for च) — f) K1 स्वा; Dn4 स्व, D5 च (for स्वां) K1.3.4 D6.7 T1 G1.3.6 गत (for गता) — After 95, K1.3.4.7 D4.9 M1 5-7 (all third time) repeat 31ab, and D4.7 T G1-3.6 (all third time) repeat 31abcd, both repetitions being followed by 29e-30b (also repeated third time) — After the third occurrence of 29e-30b, K1.3.4.7 D4.6.7.9 T G1-3.6 M1 5-7 ins

852* पुरुष सर्वमेवेदमक्षयश्चाव्ययश्च ह ।
[K1.3.4.7 M1 5-7 स (for ह).]

96 G3 om. 96a-97b — a) Da3 ब्राह्मणा (for ब्र°). — Dn1 om. 96c-97d — c) B6 (marg as in text) 7 Da3.a4 [ह्य]द्य (for [ह्य]ह) K7 D4.9 यत्वयाद्येह

पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ ९७
एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः ।
एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९८
नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितम् ।
नरनारायणौ द्रष्टुं प्राद्रवद्बदराश्रमम् ॥ ९९
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥ १००
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः ।
ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाच ।

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः ।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतः शुश्राव नारदात् ॥ १०२
पितामहो हि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ १०३

भीष्म उवाच ।

महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च ।
समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ १०४
सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।

सप्राहम् —d) K1 2 4 Da3 D5 चै(Da3 D5 ए)कांतकृतबुद्धिना

97 Dn1 om 97, G3 om 97ab (for both, cf v. l 96) —a) Da3 तद् (for ते) D5 तत्ते सर्वं समाख्यात —b) D6 7 भक्तिमता (for °मतो) Dn4 Da3 यथा (for मया). —c) D9 पुराणे (for °णं). K1 2 4 भविष्यद्; D9 °ष्ये, T G1 3 6 M1 5–7 °ष्यच् (for °ष्य) —d) Dn4 साहस्यं य (for सरहस्य). K1 3 4 द्विजोत्तम; Da4 च सह च; M1 च सत्तम.

98 Before 98, MSS ins भीष्म उवाच —a) D5 च (for स) —b) K7 D4 9 सर्वं (for विश्व) K7 D9 मूर्तिधरा. —d) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 D4 5 8 M1 6 7 तत्रैवांतर्दधे प्रभु (B3 [marg] हरि), Dn1 n4 D2, 3 8 °र्दधे पुन

99 b) G3 [ई]प्सा (for [ई]प्सितम्). —c) T3 नारायणा (for °यणौ) G3 द्रष्टौ (for द्रष्टु) K1 बद्राश्रम K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 बदर्याश्रममाद्रवत् (K7 D6 °माव्रजन्; Da3 a4 °मद्रवत्; D4 9 °माव्रजत्)

100 K3 4 om 100. —a) D5 om from इद up to चतुर्वे (in 100b) ❀ C3 महोपनिषद, महारहस्यम् । ❀ —c) K6 7 D9 -योगमित ये(K6 ते)न; Ds1 D4, 7 T G1, 3 6 M1 6–7 C3 (gloss सांख्ययोगसिद्धान्तेन समन्वितम्) °कृतांतेन (for °कृत तेन) — D7 om 100d —d) T2 पांच (for पञ्च-) K1 पचरात्रौ नुसज्ञित

101 a) Ds1 मुखोद्गीते; D4 T2 G3 मुखाद्गीतं (T2 °ता); M6 मुखोद्गार (for °द्गीत) —b) Da4 [ऽ]श्रावयेन्. K1 3 4 7 D4 9 मुनीन् K6 मुनि (for पुन). —c) M1 7 ब्राह्मण (for ब्र°) —d) K3 Dn4 द्रष्टुं; Da4 दृष्टु (for दृष्ट) — After 101, K7 B6 8 D4 9 ins an addl colophon [*Sub parvan* K7 B6 D4 9 मोक्षधर्म — *Adhy name* K7 D4 9 भविष्यकथन; B6 8 नारायणीय]

—On the other hand, D7 T G1–3, 6 ins after 101

853* श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्दुद्र स देवेभ्यः कथयत्पुन ।

[G3 मुखात्ते तु (for °द्दुद्र). G3 देवेभ्योकथयत्पुन (for the post half)]

102 b) K3 6 G3 महात्म्यं. —c) K1 को (for किं) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 किं वै (B1 वा) ब्रह्मा न जानीते. — K1 2 4 om (hapl.) 102d–103c —d) K7 D4 9 तत (for यतः)

103 K1 3 4 om 103abc (cf v l 102) —a) K6 7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ऽ]पि; G3 तु (for हि). Dn4 भगवस् —b) K7 D4 9 साक्षाद् (for तस्माद्) K7 B0 T2 G1, 3 अनंतर D5 साक्षाद्देव सनातन —c) K7 B9 न स (by transp), Da3 स न. —d) K1 अमितौजसा; D5 तिग्मतेजस

104 c) D5 कालेन (for राजेन्द्र) —d) T2 G1, 2 M1 5–7 प्रळयाश् D8 G3 तथा, D5 च ये (for च ह) K7 सर्गश्च प्रळयश्च ह

105 a) K7 B3 (marg as in text) D4 7 9 T G1–3 6 M1 5 (also as in text), 6 7 सर्वस्य (for सर्गस्य) K3 Ds1 स्मृतौ; B6 (marg as in text) स्थितो; M6 स्मृताद् (for स्मृतो) —b) Da4 प्रजासर्गकरप्रभु —c) B6 damaged K3 om from वरं up to सकाशा (in 106a) Ds1 प्रचुरं (for -प्रवर) M1, 6, 7 जानीते देवप्रवरो (M6 °रं). —d) K4 वांतसिर्क, D5 वातोमिको; D7 G3 सर्वाद्रि(G3 °द्रि)कं

जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ।
परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १०५
ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् ॥ १०६
तेषां सकाशात्सूर्यश्च श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ।
आत्मानुगामिनां ब्रह्म श्रावयामास भारत ॥ १०७
षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
सूर्यस्य तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः ।
तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ १०८
सूर्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ।
मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ १०९
देवानां तु सकाशाद्वै ततः श्रुत्वासितो द्विजः ।
श्रावयामास राजेन्द्र पितॄणा मुनिसत्तमः ॥ ११०
मम चापि पिता तात कथयामास शंतनुः ।
ततो मयैतच्छ्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ १११
सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम् ।

C 12 12969
B 12.340(39).124
K 12 348 74

(for चातोऽधिकं). Da4 नृप; D5 तत K7 D4.9 भूयश्चाप्य(D5 °श्य)धिक तत — D7 T G1-3 6 om 105ef — f) K1 4 पुरुषं; B9 प्रवरं (for प्रभवं) K7 D4 9 सदा; M1 5-7 तदा (for तथा)

106 K3 om. 106 (cf. v l 105) — a) K1 4 ये तु ते, K7 ये त्वस्य; D5 यथान्यद्; M1 6 7 येप्यन्ये (for ये त्वन्ये) D5 -सदसि (for सदने) — b) D7 T G1 3 6 समाहिता; G2 °हता (for °गता) — c) K1 प्र; D7 G2 सं- (for तेभ्) — d) D5 ब्रह्म (for वेद) K1.4 सस्मित (for संमितम्)

107 K3 om. up to सकाशा (cf. v l 105) — a) K3 श्रुत्वा (for सूर्यश्च) K3 वै, K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D4 D2 3 5 8 तु (for च) K1 4 तत सूर्यश्च श्रुत्वा वै — b) K1 2 4 ऋषीणां (for श्रुत्वा वै) Da3 भावीतात्मना, D5 भावितान्वय — G2 om (hapl) 107c–108f K4 repeats 107cd after 108 D5 reads 107cd twice — c) Da3 a4 आत्मनु (for आत्मानु) D5 -जीविनां (for -गामिना) K6 चेह; K6 (also) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 (first time) 3 M5 राजन् (for ब्रह्म) D5 (second time) वेदानुगामिना ब्रह्म, D7 T G1.3 6 आत्मानुगान्स्थिताप्राजन्; M1 6 7 °न्मुनिगणान् — d) K6 वै भारत (hypermetric), B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 वै तत (B9 °त्र); D7 T G1 3 6 M1 5-7 तत्त्वत (for भारत)

108 G2 om 108 (cf v l 107) — a) K1 2 4 षष्टिमृषि, K6 M1.5-7 षट्षष्टिं हि; K7 षट्च षष्टि-; Dn4 षट्षष्टी हि; Da1 षट्षष्टि हि; D5 तत षष्टि, D7 T G1 3 6 अष्टाशीति (for षट्षष्टिर्हि) ❀ C8 षष्टि सहस्राणि वालखिल्यानाम् । ❀ — b) K7 D4 5 7 9 T G1 6 M1 5-7 मुनीनां (for ऋषीणां) K1 2 4 षष्टिमृषि शतानि च — B9 om (hapl) 108ab/ef. 108cde

damaged in B8 — c) M5 तपसो (for °तो) Dn4 Da3 D5 T1 लोका (for लोकान्) — d) K1 निर्मितां M5 वै (for ये) — f) K6 Da3 श्रुत्वा वै (for सर्वेषां) — After 108, K4 repeats 107cd

109 a) K1.2 B1 सूर्याभि (for °नु) D7 गामिनस् (for °मिस्) — b) K6 तन् (for तैर्) K1 2 4 7 D4 5 9 ऋषिभिर्भावितात्मभि — d) D7 T1 G3 6 शृण्वते (D7 °तो) चैत(D7 वै त)दुत्तमं; T2 G1 श्रुण्वतश्चैतदुत्तम, G2 श्राविता वै तदुत्तमं

110 D5 om. 110a–115b. — a) K7 D4 9 देवतानां (for देवानां तु) — b) K3 श्रुत्वामितौ; K4 Da3 श्रुत्वामितो (for °सितो) M6 मुनि (for द्विज) — c) K6 B8 Da3 a4 वै तत्तु (for राजेन्द्र) — Da1 om 110d. — d) The portion from पितॄणां up to लोका (in 12 327 5a) is lost in Da3 on missing fol K1 2 4 D7 T G1-3 6 M5 पितृन्वै, K7 D4 9 पितॄन्स, M1 6 7 पितर (for पितॄणां) K1 2 4 द्विज, Dn4 मति (for मुनि) K1 2 4 B0 8 Dn1 D5 D8 G3 सत्तम, T2 °म (for °म) — After 110, D7 T G1-3 6 ins

854* एव परपराख्यातमिदं शंतनुना श्रुतम् ।

111 Da3 missing (cf. v l 110) D5 7 om 111 (for D5, cf v l 110) K7 D4 9 read 111ab twice — ab) K6 7 (first time) B0 6-9 Da4 Dn4 Ds1 D2 3 8 शांतनु (for श°) K7 D4 9 (all second time) पितर श्रावयामासु पितर मम श(K7 शां)तनु — c) K4 6 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 [म]पि (for [ए]तत्) K6 तत्; K7 D4 9 M1 6 7 तु (for च) — d) Da4 कीर्तितस्तत्र भारत — After 111, K7 D4 9 ins

855* नारदाच्चैव देवर्षेः पुराणमहमाप्तवान् ।

सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति पुनः पुनः ॥ ११२

इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप ।
नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथंचन ॥ ११३

मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै ।
यानि श्रुतानि धर्म्याणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ॥ ११४

सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ।
एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ ११५

यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
एकान्तभावोपगत एकान्ते सुसमाहितः ॥ ११६

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः ।
स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ ११७

मुच्येदार्तस्तथा रोगाच्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ ११८

त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः ।
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ११९

ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातनः ।

---

112 Das missing (cf. v l 110) Ds om 112 (cf. v l 110) Dr reads 112[ab] and repeats 112[cd] after 118 T G1-s, s repeat 112 after 118 —[a]) Gs (first time) मसुरैर् (for सुरैर्वा) K1 s ऋपि भिर् (for मुनि॰) Dr Gs (second time) चैव ; T G1-s, s (all first time) चापि (for वापि) —[b]) Kr यदिद ; T1 (first time) वै यदि (for येरिद) Ts (first time) श्रुता (for श्रुतम्). —[c]) Kr Ds s श्रुत्वा ते ; Dr T G1-s s (all second time) ते सर्वे (by transp.). —[d]) Kr Ds s भावयति ; Dn1 n4 Ds Ds s, s पूजयते (for ॰यन्ति) K1 यथा विधि, Ks s यथाविधि, Dn1, n4 Ds Ds s s समंतत॰ (for पुन॰ पुन॰)

113 Das missing (cf v l 110). Ds om. 113 (cf v l 110) K4 repeats 113[ab] after 118 —[a]) Dr T G1-s, s transp इद and आख्यान. Ks आर्न्येयं ; Dn4 आख्येय ; Ds आख्यात (for आर्षेय) —[b]) Das नृप ; Dr T G1-s s M1 s-r नृपु (for नृप) —[c]) K4 ॰भक्ता च (for भक्ताय) —[d]) Gs [आ]ख्येय (for देय) K4 कथ च न — After 113, K1 s 4 read 120 Dr T G1-s s ins. after 113 K1 s 4 after 120

856* आख्यानमुत्तम चेद श्रावयेद॰ सदा नृप ।
सदैव मनुजो भक्त॰ शुचिर्भूत्वा समाहित॰ ।
प्राप्नुयादचिराद्राजन्विष्णुलोक सनातनम् ।

[(L 3) Ks, 4 स देव ; Dr तथैव, Gs तदैव (for सदैव).]

114 Das missing (cf v l 110). Ds om 114 (cf v l 110). —[a]) Dn4 मत्तो (for मत्तो) K1 s 4, r Ds, s [ऽ]न्यतम (for ऽन्यानि च). —[b]) Ks Dr Ts G1, s च (for वै) —[c]) Ks श्रुत्वानि (for श्रुतानि) Ks Bo s r s Das Dn1 n4 Ds Ds s s सर्वाणि ; Kr Bs G1 s M1 r धर्माणि (for धर्म्याणि)

115 Das missing (cf v l 110) Ds om 115[ab] (cf v l 110) —[b]) Kr Bo Ds s T1 Gs s s उत्तमं (for उद्धृतम्) — Ds3 reads 115[cd] on marg. —[c]) Ds वृत्ते (for विप्रै) —[d]) Gs कथामयम् (for ॰मृतम्) K1 s 4 मय ; B1-s Das Ds Ds T1 इव (for इह)

116 Das missing (cf v l 110) —[a]) Kr Das चैनं ; Ds, s चैतत् (for चेद) K1, s 4 Ds s श्रावयेत् ; Kr Ds शृणुयात् (for पठते) —[b]) Kr चैव ; Ds चैतत् (for चेद) Ks r Ds श्रावयेत् (for शृणुयात्). Das पुन (for नर॰) —[c]) Ts एकभावेनोपगत ; M1, s एकांतभावोपगतम् —[d]) Bs r Dn1, n4 Ds Ds s s एकांतेषु, Bs एकांतसु ; Dr ॰ति॰ सु ; Gs ॰त॰ सु (for ॰न्ते सु॰)

117 Das missing (cf v l 110). —[a]) K1 s महद् (for महा) —[b]) K1 भूता (for भूत्वा) Dn1 चांद्रप्रभो

118 Das missing (cf v l 110) —[a]) K1 s मुच्येतांतस ; T G1 s s मुच्येतार्तस ; Gs ॰तासो (for ॰तार्तस) Kr रोगान् ; Ds रागात् (for रोगात्) —[b]) K1, s कथं (for कथाम्) —[c]) Bs (marg) ज्ञान ; Ds कामं ; Dr T G1-s s भक्तिं (for कामान्) —[d]) K1 s भक्ति ; Das Dr मुक्त॰ ; Gs मुक्ति (for भक्त॰) Dr T G1-s s M1 s, r लभेत् (for व्रजेत्). — K4 repeats 113[ab] after 118. Dr reads 112[ab] and repeats 112[cd] after 118. T G1-s s repeat 112 after 118.

119 Das missing (cf v l 110). —[a]) Dn4 त्वमासि ; M1, r ममापि (for त्वयापि). —[b]) K1, s

युधिष्ठिर महाबाहो महाबाहुर्जनार्दनः ॥ १२०
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय ।
भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ १२१
जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ।
नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ १२२
यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
स जगौ परमं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १२३
गत्वान्तरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयम् ।
पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ॥ १२४

C 12 13002
B 12.340(339) 137
K 12.340 87

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

Ds1 M1 अभ्यर्च्य (for °र्च्य) K1 3 4 M1 पुरुषोत्तमं, K1 °त्तम — After 119ab, K1 3 4 ins

857* वासुदेव महात्मान श्रोतव्य विधिपूर्वकम् ।

— d) D1 T G1-3 6 भवेत् (for गुरु)

120 Da3 missing (cf v l 110) K1 3 4 read 120 after 113 — a) K1 देहो, Da4 देवा (for देवो) — b) Dn4 प्रापतां (for प्रीयता) G3 जनार्दन (for सनातन) M3 (sup lin as in text) चतुर्मूर्ति सनातन — c) K1 3 4 महामत्वो, T1 G3.6 °भागो (for °बाहो) — d) K6 7 B6 6-9 Da1 Dn1 n4 Ds1 Ds-3 7-9 महाबुद्धिर् (for °बाहुर्) — After 120, B6 7 ins

858* पूजनीयो सदाप्यग्रो मुनिभिर्वेदपारगै ।

On the other hand, K1 3 4 ins 856* and B6 D1 T G1-3 6 ins 859* after 120

121 Da3 missing (cf v l 110) — b) Da4 जनमेजय — c) D1 चात्र (for चास्य) K1, सर्वैर् (for सर्वे) D4.6 9 भ्रातृभि सहित सर्वैर् (D4 °वें) — d) K1.3 4 बभु (for [अ]भवन्) K1 B6 D4 6 9 नारायणपरोभवत् (B6 D4 °न्)

122 Da3 missing (cf v l 110) — a) T2 देव; G3 चैव (for तेन) — b) K6 पुरुषेन D8 7 [इ]ह (for [इ]ति) Da4 भारत — c) K2 6 B6 Dn4 D5 D6 7 T1 G2 6 जप्यपरो; K1 D4.9 जाप्यपरो (for जप्यपरा) — d) K1.2 B6 (marg) Dn4 M1 6 6 सरस्वतिम्, K1 Ds1 D4 9 T2 G1 2 C3 (gloss सरस्वतीप्रोक्तम्) सारस्वतम्; T1 G3 6 नारायणम् (for सरस्वतीम्) K1.2 B6 (marg as in text) T G1 2 6 उदैरयन्, K1 D4 उदीरयेत् (for °रयन्)

123 Da3 missing (cf v l 110) K1 om (hapl.) 123 — a) T2 [ऽ]स्त्यस्माकं; M1 6 7 [ऽ]-भ्य° (for ह्य°). K1 कुरु°; Da4 Ds1 D4.9 G1 M1 गुरु (for गुरुः) — b) D1 T1 G1-3 6 प्रभु°; T2 प्रभु (for मुनि) — c) Ds3 transp स and जगौ B6 G3 पारमं (for परम) Da4 प्राप्य (for जप्य) Dn1. n4 D3 8 8 जगौ परमक जप्य

124 Da3 missing (cf v l 110) — a) K1 2 अतरिक्ष, K6 7 B6 6-9 Ds1 अतरीक्षात् K1 3 D4 6 9 स तदा (for सतत) — b) K2 अमृताचय, Da4 °श्रय, D1 T G1-3 6 M1 6-7 °लयं (for °शयम्) — c) D3 9 तु, D1 T2 G1 2 [अ]थ (for च) — d) K1 स्वमाश्रय, T1 G3 6 °लयं (for °श्रमम्) — K6 B6 6 7 9 Da1 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 8 M1 6-7 editions ins after 124 B6 D1 T G1-3 6 after 120

859* भीष्म उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यात नारदोक्तं मयेरितम् ।
पारपर्यागत ह्येतत्पित्रा मे कथित पुरा ।

[B6 om the ref — (L 1) M1 आख्यान (for °त) B6 (marg as above) 7 Da4 समीरित, T1 G3 6 मया शुभ, T2 मयादित; G1 मयैरित (for मये°) — B6 om line 2 K6 B6 7 9 Da4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 repeat line 2 after line 6 of 860* — (L 2) Dn4 पारपर्यागते T1 G3.6 चैतत्, G2 ह्येन (for ह्येतत्) M6 भीष्मेण (for पित्रा मे)]

— K6 B6 6-9 Da4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 cont K1 3 4 7 Ds1 D4 9 editions ins after 124

860* सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
जनमेजयेन यच्छ्रुत्वा कृत सम्यग्यथाविधि ।
यूय हि तप्ततपस सर्वे च चरितव्रता ।
सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिन ।
शौनकस्य महासत्र प्राप्ता सर्वे द्विजोत्तमा । [5]
यजध्व सुहुतैर्यज्ञैरात्मान परमेश्वरम् ।

[३२७

जनमेजय उवाच ।

कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १
निवृत्तं चास्थितो धर्मं क्षेमी भागवतप्रियः ।
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः ॥ २
कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३
एतं नः संशयं विप्र छिन्धि गुह्यं सनातनम् ।
त्वया नारायणकथा श्रुता वै धर्मसंहिता ॥ ४
इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः ।

[Bom. Kumbh ed सौतिर् (for सूत). — (L 1) B₀ D₇ T G₁₋₃ ₆ व (for ते) Da₄ वैशंपायनमिरीत (sic) (for the post half) — (L 2) B₇ Dn₁ n₄ Ds₂ D₂ ₃ ₈ G₂ तद् (for यद्). D₆ पुष्टा, G₂ कृष्णा (for श्रुत्वा). K₇ D₆ श्रुत (for कृत). B₀ सर्व (for सम्यग्). K₁ यथा विधि — (L 3) D₆ T₁ G₂ ₆ स्तु (for दि) K₁ D₄ ₅ ₉ G₂ स्तु, T G₃ ₆ ते (for च). — (L 4) D₅ वेदविदा T₁ G₃, ₆ विप्रा (for मुख्या) D₇ T G₁₋₃ ₆ नैमिशारण्य — (L 5) Da₄ सौनकस्य K₇ D₄ महासत्रे (for °सत्र) Da₄ दिवौकस (for द्विजोत्तमा) — (L 6) K₃ श्रुमतैर् (for श्रुत°). K₆ B₆ ₇ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ शाश्वत (for आत्मान). — After line 6, K₆ B₆ ₇ ₉ Da₄ Dn₁, n₄ Ds₂ D₂ ₃ ₈ repeat line 2 of 859*]

Colophon Ś₁ V₁ Da₃ D₆ missing K₇ ₃ B₁₋₆ Da₁ n₂ Dn₇ n₃ D₁ G₄ ₅ M₂₋₄ absent — *Sub-parvan*. K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ B₀ ₆₋₉ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ T G₁₋₃, ₆ M₁ ₅₋₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ B₀ ₆₋₉ Da₄ Dn₁ D₈ D₂ ₃ ₈ M₆ नारायणीय, D₄ ₅ ₉ नरनारायणीयः T₁ नारायणीयोपाख्याने जन्मरहस्य; T₂ G₃ ₆ नारायणीये जन्मरहस्य (G₃ जन्मजरारहस्यं); G₁ नारायणीये अवताररहस्य, M₁ ₆ ₇ नारायणीये भगवद्दर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) K₆ 65, B₇ Dn₄ 163, B₃ Dn₁ Da₃ T₁ G₆ 165, D₈ G₃ M₁ ₆ ₇ 160; T₂ 178, G₁ 164, G₂ 190, M₅ 196 — *Śloka no* Da₄ 121, Dn₁ 140, Dn₄ 139, D₈ 40

327

☞ This adhy is missing in Ś₁ V₁ D₆ (cf v 1 12 321 14, 318 1, 283 15)

1 Da₃ is missing up to लोका (in 5ᵃ) (cf. v. l. 12 326 110). K₁, ₂ ₄ ₆ ₇ B₀ ₆₋₉ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ T G₁₋₃ ₆ शौनक (for जनमेजय). — ᵇ) T₁ G₆ अग्र्यहर. K₁ ₄ ₇ D₇ ₈ ₉ स्मृत (for प्रभु). K₃ यज्ञेषु̃ग्रमह स्मृत — ᶜ) K₁ यज्ञधारे; K₇ D₇ ₈ °हारी (for °धारी) D₇ ₈ [स्तु]च (for च). G₂ ₆ स कथ (for सतत) — ᵈ) D₈ M₅ ₆ वेदांगतत्त्व; D₇ T G₁₋₃ ₆ °कृत्; M₁ ₇ °सृक् (for °वित्). K₆ B₃ D₇ G₁ ₂ सदा; M₆ कथ (for तथा) K₁ D₃, ₉ देवभागा-(K₁ °ग)प्रमुखतया

2 Da₄ missing (cf v l. 1) — ᵃ) K₁ निवृत्तां; K₆ ₇ B₀ ₈ ₉ G₃ निवृत्ति, Da₄ °त्तां; Dn₁ °त्ते (for °त्त). D₈ पास्थितो (for चा°). Dn₁ धर्मे (for धर्मं). — ᵇ) K₁ क्षमी (for क्षेमी) K₇ प्रभु (for °प्रिय). K₆ B₀ ₆₋₉ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₈ ₉ M₁ ₆ ₇ क्षमी (K₆ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₄ D₆ क्षेमी; B₈ M₁ ₆ क्षेमं, Dn₄ Dn₁ क्षमा, M₇ क्षमं) भागवत (K₆ °तां, M₆ °तं) प्रभु; D₇ T G₂ ₆ क्षेत्री भागवत (T₂ °त) कथं; G₁ क्षेत्री भावगत कथ; G₃ मोक्षं भागवत कथं — ᶜ) K₁ ₂ ₄ प्रवृत्त; K₆ B₀ ₆₋₉ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂, ₃, ₅ ₈ निवृत्ति (for प्र°) — ᵈ) G₁ विभु (for प्रभु).

3 Da₄ missing (cf. v l. 1) — ᵃ) K₁ ₂ कथं प्रवृत्तधर्मेण. — ᵇ) M₁ भागहा (for भागार्हा) — ᶜ) K₁ निर्वृत्त; K₃ ₄ D₈ निवृत्त (for °त्ति) K₁ -धर्मेश्च; D₇ T G₁₋₃ ₆ धर्मेषु (for धर्माश्च) — ᵈ) K₈ कृत (for कृता) D₈ D₇ ₈ व्यावृत्ति-; G₃ [अ]-व्यावृत्त (for व्यावृत्त). Da₄ कृतात्मप्रकृतबुद्धय

4 Da₃ missing (cf. v l 1). — ᵃ) K₁ ₂ ₄ ₇ D₂ ₃ ₇, ₉ T G₁₋₃, ₆ छिन्धि; K₆ B₆ ₇ ₈ (marg as in text), ₉ Da₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂ सूत; D₃, ₈ सौते (for विप्र) — ᵇ) K₁, ₂, ₇ D₄, ₅, ₇, ₉ T G₁₋₃ ₆ सौते (for छिन्धि) D₈ सनातने — ᶜ) Da₃ (by corr.) D₂ ₄, ₅ ₇ ₉ M₁ ₅₋₇ कथा; D₂ lacuna (for -कथा). G₃ त्वया नारायणात्कुशुता. — ᵈ) K₃ श्रुत्वा (for श्रुता). K₄

क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ।
मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम् ॥ ५
ये च मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीति शुश्रुमः ॥ ६
अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ७
किं नु ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः ।
सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ।
आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ॥ ८
प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ।
ततस्तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ ९
स्मृत्वा कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ।

C 12 13019
B 12.341[40] 13
K 12.349 12

B6 8 Da4 Dn1 n4 D2 4 5 7-9 T2 G1 3 M1 5-7 सहिता°; D8 -सहिता°; D3 सश्रिता (for -सहिता) — After 4, K1.3 4 6 7 Bo 6-9 Da4 Dn1.n4 D2 D3-5 7-9 T G1-3 6 Cn editions ins

861* सूत उवाच ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ।
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ।
श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ।
जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ।

[G1 om. the ref. K6 Bo 8 (marg as above) Dn1.n4 D2 D3 8 सौतिर् (for सूत) — (L. 1) D7 तद् (for यद्) — (L. 2) K7 Da.5 9 T1 G3 6 तदहं, Dn4 नन्वेह (for तत्तेऽहं) K1 3 4 G1 (sup lin as above) सप्रवक्ष्यामि, K6 Bo 8 9 Dn1 n4 D2 D3 8 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°) K1 3 4 पुराणं, Da4 पौराणां (for °णं) K3 शौणकोत्तम, K6 7 Bo-9 Dn1 D5 8 शौनकोत्तम, Da4 °पम, D7 T2 G1 3 °त्तर (for °त्तम) — (L 3) K3 महात्म्यम्, Da4 माहात्मम् Bo 8 देहिन°, Cn (gloss परमात्मनः) °नां (as above) Bo om (hapl), T2 परमात्मकः (for °त्मनः) — (L 4) B9 जनमेजय- (for °जयो)]

5 Da4 is missing up to लोका° (of v l 1) Before 5, K1.3 4 6 7 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D2 D3-5 7-9 T G1 3 6 ins जनमेजय उवाच — a) Da4 G3 सं- (for स) — b) B9 -मानुषा (for मानवा) — c) K3 क्रियास्वस्युदयोक्तासु; K6 °सु विविनोक्तासु; T1 G3.6 °स्वभ्युदमोत्यासु, T2 क्रिया साभ्युदयोक्तासु — d) K1 मुक्ताः; K7 Bo 8 शक्ताः; B9 शक्त्या (for सक्ता) K1.3 4 B8 D9 (marg) पश्यति (for दृश्यन्ति) K1 3 4 सर्वेत (for °शः) — e) Da4 चोक्तास; D4 चोक्त. — f) M1 निर्वाण° (for °णं).

6 a) G3 एव (for ये च) K3 4 6 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D2 D3.5 8 8 तु (for च). D8 8 M1.6 7 भक्ता (for मुक्ता). B9 (marg) वहंति; Dn4 भवंति (for भवन्ति) K7 ये मक्ता च भवतीह — c) ॐ Cn सहस्रार्चिषं, सूर्यान्तर्यामिणमनन्तचिद्रूपं वा । ॐ — d) K4 6 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D2 D3 8 8 [इ]ह (for [इ]ति) K1 3 4 6 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 Da3 D3 8 8 T2 M5 शुश्रुम (for °मः)

7 a) K1 Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D2 D3 8 8 अथ (for अहो) B8 (marg) [ऽ]ति (for हि). K3 T2 दुरनिष्ठेयो (for °नुष्ठेयो) — b) K7 D9 मोक्षो (for मोक्ष-) K1 3 4 मार्गं; B7 धर्मं (for धर्मः) M1 सनातन (for °नः) — B9 om 7cd — d) K6 कव्यकव्य (for हव्य°) K7 [ऽ]भवत्; D8 °जन्; G1 [ऽ]वहन्, G3 भवान् (for ऽभवन्)

8 a) K3 नु; K4 Dn1 D2 D3 8 T1 G3 5.6 च, K6 Bo 6-8 Da8 a4 Dn4 D8 तद्; B9 lacuna, D7 T2 G1 तु (for नु) K1 3 7 D4 6 [अ]थ रुद्रो वा; Da1 M1 च रुद्राश्च D5 किं ब्रह्मा चाथ रुद्रो वा — b) K1 lacuna, K3 7 D4 5 9 वा (for च) B7 8 बल- (B8 °लि)भि, T2 G1 M1 बलभित् D6 विभु° (for प्रभु°) — d) Da4 समीर; D6 अग्निर् K1 वारुण — e) T1 G3 6 आकाशो (for °शं) D7 जगतिश्च; G1 पृथिवी

9 a) T G1-3 6 प्रलय — b) K1 3 4 7 चात्म(K3 °त्मा)नः; D4 5 9 T1 G3 3 6 ह्या° (for आ°) T1 पर- (for परि-) B1 निर्मित; D8 कीर्तितं (for -निर्मितम्) — c) Da1 यतस् (for ततस्) B7 तेनास्थितो; B8 तेनाश्रिता; D4 9 त नास्थिता; D8 तमा° (for तेना°) D7 T G1-3 6 M1 5-7 य(M1 5-7 अ)वस्त वा स्थि(G3 °स्ति)ता धर्मं (M8 मार्गं) — d) Da8 Dn1.n4 D8 D3 8 8 T2 G3 अक्षरम् (for °यम्)

10 a) K6 स्मृता, K7 D4 9 M5 स्मृत; Bo.6-9 Da8 Dn4 D8 D3 8 8 स्मृतिं; Da4 Dn1 D5 स्मृति-; M1.6 7 स्मृत (for स्मृत्वा). K6 -परीमाने; Da4 -परिमाण — b) D5 वृत्तिर्येन, M1 6 7 प्रवृत्ता (M6 °त्तं) वे (for °त्तिं ये). D7 T G1-3.6 ते (for ये). K3 समावृताः; K6 B1.8 Da8 a4 D4 9 M5 °श्रिता°; D5

दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावताम् ॥ १०
एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
छिन्धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे ॥ ११
कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ।
किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥ १२
ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ।
ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ।
नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ।
नापुराणविदा चापि शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा ॥ १४
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ॥ १५
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ १६
एतान्समागतान्सर्वान्पञ्च शिष्यान्दमान्वितान् ।
शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधाञ्जितेन्द्रियान् ॥ १७
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

°स्थिता; M1 7 समन्विता (for समास्थिता) —c) Da4 T2 दोष-; D5 येषु; D7 T1 G1-3 6 एष (for दोष) D4 reads from काल up to हास (in 11a) twice K6 7 D4 (both times) 9 परीमाण; B6-9 Da3 Dn4 Da3 (before corr) D5 7 T1 G1-3 6 M5 6 °माणो; D8 T2 °णामे (for °माणे) M1 7 दोषकाल-परीमाणो. —d) D7 T1 G2 6 महादोष°, T2 G1, 3 M5 महान्दोष (for महानेष)

11 For the repetition in D4, of v l. 10 —a) K1 3, 4 7 Da1 D9 एव (for एतन्) K1 3, 4 7 D4 (both times) 8 9 ब्रह्मन्; G2 विप्रा (for विप्र) —b) Dn4 इवार्थिव (for °र्पितम्). —c) G3 कतनात् (for कथ°)

12 D4 repeats 12 after भाग (in 13a) —b) K2 क्रतुपु (sic) —c) K6 om. (hapl) from किमर्थं up to द्विज (in 13b) K7 D9 चावरो; D4 (both times) चावरा; D7 G1-3 6 M7 चाध्वरैर् (for °रे) —d) K7 D4 (both times) 9 M1 7 यजते; B8 D5 T G1-3, 6 M5 6 यजंते; Da4 Dn1 इंज्यंते; Da1 इज्यते; D7 सृजंति (for इज्यन्ते) G3 [s]पि (for त्रि). Da4 त्रिवौकस

13 For the repetition in D4, cf. v. l 12 K6 om up to द्विज (of v l 12) —a) K1 3 4 B6 3 Da4 न; K7 हि; D4 9 तु (for प्र) K7 Da3 Dn4 D9 -गृह्णति. D7 T G1-3 6 ये भाग प्रतिगृह्णंति. —b) Da4 -सत्तम° K1 3 4 यज्ञे ब्रूहि द्विजोत्तम —c) B8 D4 ये यजतो (for ते यजन्तो) —d) G2 कस्यै (for कस्य). K1 D5 7 T2 G1 3 ददाति; B8 हरति (for ददन्ति). K7 D4, 5 9 च (for वै).

14 a) K7 अहा (for अहो). K1, 3, 4 7 गूढो महा; B6 अहो मूढ; M6 गूढतर° (for °तम°) D5 om. from म° up to कथ (in 15a) —b) B6 7 9 जनेश्वर°; T G1 3, 6 जनाधिप; G2 नराधिप (for जनेश्वर). —c) D7 न तप्त- (for नातप्त-) M6 सहसा (for -तपसा) G3 M6 ह्येषा (for ह्येष) —d) K1 नाविदे (for नावेद-). —e) K1 न पुराणविदा, Da4 नापुराणविद्- K1 3 4, 7 D4, 9 M6 वापि; K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7, 8, 8 चैव (for चापि). —f) M1 6-7 शक्य (for शक्यो) K2 व्याहंतुम् (for व्याहर्तुम्) ❀ Ca अञ्जसा, तत्त्वेन । ❀

15 D5 om. up to कथ (of v l. 14). —b) K7 च स° (for गुरु°) —c) K7 यज्ञ (for कृष्ण) K1 द्वैपायन-; G1 °यनं. —d) M7 देव (for वेद) K1 3 4 7 D4 7 9 G3 महामुनि (for महानृषि°)

16 a) K1 Dn4 Da1 सुमंतु; M6 सुतंतुर्. K7 G3 जैमुनिश्च; Dn4 जैमिनीश्च —b) D5 पुलस्त्य° सु°, T2 G1 3 पैलश्चैव (for पैलश्च सु-) K7 व्रता° (for व्रत°) G3 पैलवश्च व्रयव्रत° —c) K1, 3 4 7 D4 5 7 9 T2 G1-3 तु, Da1 [s]स्य (for वै) —d) G3 om शुक°. K6 B7 Da3 a4 M1 6, 7 तथा (for स्मृत)

17 a) M5 शिष्यान् (for सर्वान्) —b) M5 सर्वान् (for शिष्यान्) B6 दयान्वितान् K1 3 शिष्यान्दमक्ष-माम्वितान् —c) M1, 6 7 पंचाचार (for शौचा°) —d) D4 सर्वेंद्रियान्; T1 G3 6 जितव्रतान्.

18 b) K1 4 -पंचमं (for -पञ्चमान्) —c) K7 D4, 5 9 पुण्ये (for रम्ये) —d) G3 गांधर्वे (for चारण). K2 -सेवते.

19 a) K1 3 Dn1 D4, 9 T2 G1 M5 अभ्यसतां, M1, 6 7 °सतो (for °स्यतां). Da3 देवान् (for वेदान्),

मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ॥ १८
तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयोऽभवत् ।
एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ।
ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽद्य भारत ॥ १९
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।
पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमुवाच ह ॥ २०
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ २१
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २२
त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ।
तच्छृणुध्वं यथाज्ञानं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् ।
यथा वृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ २३
परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥ २४
तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्बुधाः ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ २५
अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ।
सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ॥ २६

C. 12. 13037
B. 12. 341(40) 31
K. 12. 349 30

— b) K7 B9 Da3 भवेत्, Dn4 महान्; D8 [ऽ]भवन् — After 19ab, K6 ins

862* किं नु ब्रह्माय रुद्रो वा देवता ऋषयस्तथा ।
प्राय प्रवृत्तिमार्गस्था कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै निवृत्तिमार्गस्था कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै यजन्ते सर्वेऽपि क एषामीश्वर पर ।

— c) K4 एव (for एष). M1 6 7 वयस् (for वै यस्) — e) K1 तस्य (for तत°) K6 वापि (for चापि) — f) T1 G3 6 तद्व्याख्येयो (for तवाख्येयो) K6 [ऽ]य, D7 हि, G2 [ऽ]पि (for ऽद्य) K7 D4 8 M1 5-7 यो(D5 M5 6 यौ)गपद्येन भारत, Da3 तनाख्ये योद्यभारत (sic), D8 तस्या *** भारत

20 b) K1 -तपोनद (for तमोनुद) — d) Dn4 प्राह्णो (for व्यासो) K1.2 4 समाषत; B0 8 (marg as in text) Dn1. n4 D8 D2 3 8 वयामब्रवीत् (for उवाच ह).

21 Before 21, B8 9 ins व्यास उवाच B9 om 21ab — a) Dn4 प्रयाहि; D4 5 9 मयापि; G1 महान्हि; M6 lacuna (for मया हि) G3 सुतपस, M8 lacuna, M7 समहत् (for सुम°) — Da3 a4 om. 21cd — c) K7 B9 Dn4 भूत (for भूत) G3 भवद् (for भव्य) K4 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2-5 8 भविष्य (for °ष्यच्च) K6 भूतभव्यभविष्यं च — d) K1 2. 4 7 Da1 D4 9 सत्तम; G2 सत्तम° (for सत्तमा°)

22 a) Dn4 तस्या; D8 सत्य (for तस्य) Da3. a4 तपसा (for तपसो) — d) Dn4 क्षारोदस्य, M1 6 7 नार° (for क्षीरो°) ❀ Ca अनुकूलत°, कूलसमीपे ।❀

23 a) D9 वैकालिकम् (for त्रै°). — c) D2 तं (for तत्) K1 2 4 यथाकाम; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 °न्याय (for °ज्ञान) — d) Da4 Dn4 वक्ष्ये (for वक्ष्ये) — f) K2 पृष्टं, Dn1 दष्ट (for दृष्ट) Dn4 दांत (for ज्ञान)

24 Da1 om 24 24ab is partly damaged in B8 — a) D4 reads from य प्राहु° up to त्मेति (in 26b) twice — b) K2 सांख्ये वेद; K4 सख्यवेद; Dn1 n4 D8 सांख्या योग- (for सांख्ययोग) — c) K2 G1 2 सञ्ज्ञ (for -सञ्ज्ञां) Da4 स; T2 च (for स)

25 For the repetition in D4, of v l 24 — a) K1 2 Da4 D5 यस्मात् (for त°) Da1 D5 C8 (gloss कार्योन्मुखं प्रवृत्तम्) प्रसृतम् (for प्रसू°) — M6 om 25b — b) K1 2 4 6 B0 6-8 Da3. a4 Dn4 D8 D2 3. 8 T2 M1. 8 तं, B8 Dn1 ते; D5 यद् (for तद्) — c) T G3 5 6 अव्यक्ते (for °क्ताद्) Da4 आपन्नं; G3 (also as in text) आत्मान (for उत्पन्न) ❀ Cv अव्यक्तात्, अव्यक्ताख्यप्रधानसृष्टेरनन्तरम् । ❀ — d) Da4 -सृष्ट्यर्थम् M1 6 7 ईश्वरा

26 For the repetition in D4, of v l 24 — a) B8 (marg) Da3 a4 लोकेश (for °षु) — b) G1 महाराज (for °नात्मा) K1 corrupt, K2 कीर्तितं; K4 कीर्त्यते (for कथ्यते) G3 महानाम्नेति कथ्यते — c) G2 वा (for ऽसौ) K7 B0 Dn1. n4 D4 5 9 व्यक्तित्वम् (for व्यक्त°) B7 आपन्न — d) K1. 2 4 निर्मिमीते (K2 °ति); Dn4 निर्ममेव; D7 °मेति, T1 °मेपि (for °मे च). — K2 om 26e-27b — e) K2 4 7 D9 अहंकार; Da3 a4 योऽहंकार (for सोऽहं°) — f) B0 6. 8 9 D5 M1. 6 7 -तेजोगतो; Da3. a4 -तेजगतो (for

328 403 32 B 31 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि भारत ॥ २७
महाभूतानि सृष्ट्वाथ तद्गुणान्निर्ममे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्तोऽष्ट ताञ्शृणु ॥ २८
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा ।
ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
वेदान्वेदाङ्गसंयुक्तान्यज्ञान्यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ॥ ३०
रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः स्मृताः ॥ ३१
ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ।
उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ३२
वयं हि सृष्टा भगवंस्त्वया वै प्रभविष्णुना ।
येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितव्यं पितामह ॥ ३३
योऽसौ त्वया विनिर्दिष्टो अधिकारोऽर्थचिन्तकः ।
परिपाल्यः कथं तेन सोऽधिकारोऽधिकारिणा ॥ ३४

तेजोमयो) B8 हित (for हि स) K8 Dn4 सर्वतो जगतो हित

27 K1 om. 27ab (of v 1 26) D7 T G1-3 6 transp 27ab and 27cd — a) K1 2 4 D5 D7 T G1-3 6 महकारात् (for °कार-) K7 D4 9 प्रयुक्तानि (for प्रसूतानि) — d) T2 G1 3 M1 5-7 पञ्च (for महा) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D3 5 7 8 पञ्चधा; D8 T3 G1 2 भागत; T1 G3 6 भागश (for भारत). Dn4 मही तानि च पञ्चधा

28 Dn4 om. 28 — a) K2 दृष्ट्वा; T2 सृष्टाद् (for सृष्ट्वा) K3 Dn3 D8 D3 5 8 [प्]व; B8 (marg as in text) चै; D7 T G1 2 च (for [अ]थ) — b) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D3, 5 8 तान् (for तद्-) T1 गुण (for गुणान्) — c) T G1-3 6 M1 5-7 निष्पन्नान् K2 भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना (sic); D8 तेभ्यश्चैव विनिष्पन्ना — d) K6 D5 7 [ऽ]थ; B0 8 (marg) Dn1 D8 D3 5 8 च (for ऽष्ट) K7 D4 9 शृणु च तान्; B8 (orig) च भार्गव (for ऽष्ट ताञ्शृणु) T G1-3 6 M1 5-7 अष्टौ (G2 °ष्टा) मूर्तिमत शृणु

29 a) K6 B8 Da3 Ds1 M6 अत्रि, B1 यत्रि; D5 [अ]थात्रि (for चात्रि) — b) Dn4 Ds1 पुलह (for °हः). — c) K6 7 B0 9 D4 9 वसिष्ठ K7 D4 6 स (for च) — d) K7 Ds1 G1 मनु (for मनुः). Ds1 स्वायम्भुवास्. — e) Da3 a4 [ऽ]ष्टौ च; T1 G2 3 6 ह्यष्टौ (for ऽष्टौ ता) — f) T1 G3 2 6 तासु (for यासु)

30 a) K7 B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 5 8 वेद (for वेदान्) K2 सयुक्ता; B1 संभूतान्, Da4 °सयुक्तो (for °क्तान्) — b) K4 B0 8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 यज्ञ, D5 lacuna (for यज्ञान्) K7 °समतान् (for सयुतान्). — After 30ab, K7 D4 9 ins

863* एतान्वै सुमहाभागानृषील्लोँकपितामहान् ।
[K7 सुमहाभागो (for °भागान्).]

— e) Dn1 निर्भिमे (for निर्ममे) K2 सिद्धार्थं, Ds1 D7 T G1-3 6 M6 C8 (gloss प्राणिसृष्टिजगत्प्रवाहसिद्ध्यर्थम्) सृष्ट्यर्थं (for सिद्ध्यर्थं) — d) C8 (gloss हिरण्यगर्भ) -पितामह (for °मह). — e) K2 अष्टभ्य K7 B1 Da3 a4 तु (for च) — f) G1 जितं (for जातं).

31 a) T1 रोषात्मजो; M1 दोषात्मको (for रोषा°). — b) D4 9 योसृजत्; D7 T G1-3 6 M1 5-7 असृ° (for सोऽसृ°) M1 स्वय (for स्वयम्) — c) B3 ते (for तु) K7 D4 9 एकादशैव ते रुद्रा — d) K7 D4 9 विकारि, B0 Da3 Dn1 n4 D8 D3 5 8 °र- (for °रा) K6 B3 7 9 Da3 a4 पौरुषा (for पुरुषा) K1 2 4 विकार पुरुष स्मृत. ◈ C8 एवं रुद्रा पुरुषा, पुरुषरूपभारीण्येकादशेन्द्रियाणीत्यर्थं । ◈

32 a) Dn1 D4 9 M1 6 प्रकृतीश्च; D7 T G1 3 6 प्राकृताश्च, G2 प्रकृताश्च (for °तिश्च) K1 2 4 रुद्रा प्रकृतयश्चैव, B3 ते च रुद्रा प्रकृतय — b) K1 देव- (for चैव) — d) Ds1 ब्रह्मणं. K1 Dn1 समुपास्थिता, K4 समुपस्थित

33 Before 33, K8 Da3 ins रुद्रा ऊचु; Da4 रुद्रो वाच — a) K7 B0 8 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 सृष्टा (B0 Ds1 °ष्ट्या) हि (by transp), B7 हि सृष्टा, T G1-3 6 M1 5-7 सृष्टास्तु — b) K1, 2 4 [प्]व; B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 च (for वै) — c) Da4 अधिकारे — d) D7 G1 3 वेदितव्य (for वर्ति°)

34 a) K1 2 4, 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3,

प्रदिशस्व बलं तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः ।
एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ॥ ३५
साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः ।
ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता ॥ ३६
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः ।
कथं बलक्षयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥ ३७
इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणम् ।
महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम् ॥ ३८
ततस्ते ब्रह्मणा सार्धमृषयो विबुधास्तथा ।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ३९
ते तपः समुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।
स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ४०
ऊर्ध्वं दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ४१

C. 12. 13053
B 12 34.[40] 47
K 12 349 46

---

3 8 G3 [अ]भि-; D7 G3 6 हि (for वि) —ᵇ) K1 2 4 स्वधीकारो; B0 Da3 Dn1 D5 D3 8 8 ह्यधि°; G1 M1 5-7 अधि(M6 ह्यधी)कारे (for °कारो) K6 7 B3 8 9 Da4 Dn4 D4 9 अ(K7 स्व; B8 °Da4 Dn4 D4 9 स्व)धिकारार्थचिंतक° (D4 °का°). — Dn4 D7 om (hapl) 34ᶜ-35ᵇ, Da3 reads the same twice —ᶜ) Da4 (both times) परिपास्य; G3 °पार्य (for °पाल्य) —ᵈ) D4 8 9 हि कर्मणा, C3 (gloss ताच्छीलिकतृप्रत्ययान्त° [Pāṇini 3 2 134-5] [s]धिकर्तृणा (for ऽधिकारिणा). K6 B0 6-9 Da3 a4 (both times) Dn1 D5 D3 8 8 T G1-3 8 M1, 5-7 साहंकारेण कर्तृणा, K7 ह्यधिकारो*कर्तृणा.

35 For the repetition in Da4, of v l. 34 Dn4 D7 om 35ᵃᵇ (cf. v l 34). —ᵃ) Da3 (by corr. as in text) M1 7 प्रदिशस्व (for °शस्व) G3 तत्र (for तस्य) —ᵇ) D4 सो (for यो) K1 3 योधीकारार्थ, M1 6 7 योधिकारेथे° (for °कारार्थ) K1 T2 °चिंतका —ᶜ) K7 उक्ते (for उक्तो) ❀ C4 महादेव, देवेभ्यो महद्देवेनोत्कर्षणयोगाद् ब्रह्मैव। ❀ —ᵈ) K1 देवास्; K3 G3 देवस्, T2 G1 देवैस् (for देवांस्) — After 35, K1, 2 4 ins an addl. colophon [*Sub-parvan* K1, 2 4 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 नारायणीय]

36 Before 36, K1 3 4 6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-5 7-9 ins ब्रह्मोवाच —ᵃ) G2 देवो (for देवा) —ᶜ) K4 ममासैषा (for ममाप्येषा). — G3 om 36ᵈ-37ᶜ —ᵈ) K7 D4 8 9 या चिन्ता (by transp), Da4 M7 6 चिंतया B9 T1 भवता (for °तां). Da4 मता°; Da1 गता, D5 T1 मम; D7 T2 G1 3 8 M1, 5-7 इह (for मता)

37 G3 om 37ᵃᵇᶜ (cf v l 36) —ᵃ) Da4 लोक (for लोक). K7 Dn1 D3 4 9 त्रयस्य (for तन्त्रस्य) Dn4 कृष्णस्य (for कृत्स्नस्य) —ᵇ) Dn1 कार्यं; G1 कार्यं T2 परिग्रह —ᵈ) K1 2 4 चात्मनश्च, G3 स्वात्मनिश्च (for ह्यात्मनश्च) K7 D4 9 M1 5-7 तथा; Dn4 D7 च ये; T G1 3 6 च वै (for च मे) — After 37, K7 reads 39ᵃ for the first time, repeating it in its proper place

38 ᵃ) K1, 2 4 वयं; K7 D4 9 तत°; G1 इत (for इत°) K1 2 4 T G3 8 6 [s]भि; K7 D4 9 [s]नु-; D5 च; D7 G1 हि (for ऽपि) K7 G3 M1 6 गच्छाम; M7 गच्छेम (for गच्छाम°) —ᵇ) D5 7 T G3 8 6 शरण्य (for °ण) K6 B3 (marg as in text) T1 G3 6 -साक्षिक (for °णम्). —ᵈ) Dn4 मनो (for स नो). K7 Dn4 वक्षति G3 तद् (for यद्)

39 Before 39, B3 9 ins व्यास उवाच —ᵃ) Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°) —ᵇ) B0 स्थिता° (for तथा) — K7 reads 39ᵃ for the first time after 37 —ᶜ) T1 G3 6 तीर (for कूल) —ᵈ) M1 6 7 हितैषिण° (for हितार्थिन)

40 ᵃ) B7 सपा°; Dn4 जय° G3 तम् (for सम्) —ᵇ) M1 7 ब्रह्मात्त (for ब्रह्मोक्त) K1, 2 4 देव (for वेद) —ᶜ) D4 9 T2 सु, M1, 6 7 सा (for स) G3 तमह नियमो नाम. —ᵈ) Dn4 तपश्चर्या K1, 2 4 B0 8 Dn1, n4 D5 D3 3, 5 8 T1 G3 6 सुदारुण (for °णा).

41 ᵃ) K6 7 Dn1 Da1 D2-5 8 9 G1, 2 ऊर्ध्व-; B0 6-9 Da3 a4 T1 G3 6 M1 5-7 ऊर्ध्वा; Dn4 ऊर्ध्वे, D7 और्ध्वं (for ऊर्ध्वं) K6 7 Da1 D5 9 दृष्टि (for दृष्टिर्) K4 बाहुभिश् (for बाहवश्) T3 ऊर्ध्वदृग्बाहवश्चैव —ᵇ) B3 (marg as in text) 9 एकाग्रश् (for °ग्रं) D3 8 [s]भवन् K1 2 4 तथैकाग्र मनो भवे(K1 °व)त्, K6 7 D4 5 7 9 T G1-3 6 M5 एकाग्रमनसोभवन् —ᶜ) K1, 2 Da3 a4 Dn4 एकपादा; K4 6 B0 6-9 Dn1 D5 D3 5 8 °पादा, G1 °पाद° (for °पाद). G1 सदा; G3 स्थित (for स्थिता°). B0 8 9 Dn1 n4 D5 D3 3 8 सर्वे (for सम्यक्). —ᵈ) G3 प्रादुर्भूता (for काष्ठभूता°).

10145 47 दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा तदुत्तमम् ।
शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४२
भो भोः सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वागतेनार्च्य वः सर्वाञ्श्रावये वाक्यमुत्तमम् ॥ ४३
विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् ।
प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणम् ॥ ४४
सुतप्तं वस्तपो देवा ममाराधनकाम्यया ।
भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमम् ॥ ४५
एष ब्रह्मा लोकगुरुः सर्वलोकपितामहः ।
यूयं च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ॥ ४६
सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ।
तथा श्रेयो विधास्यामि यथाधीकारमीश्वराः ॥ ४७
श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहाः ।
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ॥ ४८
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् ।
तस्मिन्सत्रे तदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
देवा देवर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥ ४९
ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।

---

42 ᵃ) Da₃ a₄ G₁ ₂ दिव्यव(G₂ °व्यं व)र्षसहस्रांते. —ᵇ) K₇ Dn₄ तथा (for तप्त्वा) K₃ ₄ सुदुश्चरं; K₂ सुदुश्चरन्; K₇ Bo Dn₁, n₄ D₈ D₂₋₄ ₅ ₈ G₃ सुदारुणं; D₆ ₇ T G₁ ₂ ₆ सुदुष्कर (for तदुत्तमम्). —ᶜ) D₇ T G₁₋₃, ₆ वाच (for वाणीं). —ᵈ) D₇ °भूषितं.

43 Before 43, K₁ ₂ ₄, ₇ D₄, ₅ ₇, ₉ T₁ G₁₋₃, ₆ M₁, ₅₋₇ ins. वासुवाच; K₆ Bo ₆₋₉ Da₃, a₄ Dn₁, n₄ D₈ D₂ ₅ ₈ भगवानुवाच. —ᵃ) K₇ B₈, ₉ Da₄ D₈ D₆ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₆ भो (for भोः). B₉ लोका (for देवा). —ᶜ) D₈ [अ]थ; D₇ T G₁₋₃, ₆ [अ]च (for [अ]र्च्य) —ᵈ) K₃ वान्यम्; B₈ (marg) कार्यम् (for वाक्यम्)

44 ᵃ) Da₃, a₄ विज्ञातव्यो; D₇ °नं वो (for °तं वो) K₁ चो (for वो). K₇ Da₃ a₄ D₆ ₉ महा (for मया). —ᵇ) D₄ ₉ तव; G₃ तपो (for तच्च). D₈ च यत्; G₈ च या (for महत्). Da₄ तच्च लोकपितामह —ᶜ) B₆ (marg as in text) ₇ ₉ Da₃ a₄ प्रभृति; Da₃ प्रयुक्ति (for प्रवृत्ति-) D₆ -युद्ध (for -युक्त). K₆ Dn₁ वर्तव्यं; D₇ भूतानां; G₃ वक्तव्य (for कर्तव्य) —ᵈ) B₈ बृंहितं (for -बृंहणम्). ❀ C₈ युष्मत्प्राणोपबृंहणम्, युष्मद्बृंहणसाधनमतिमहत्त्वकरमित्यर्थः । ❀

45 ᵃ) K₇ B₈ D₄, ₅, ₉ यत्; Bo Da₃ Dn₁, n₄ D₈ D₂, ₃, ₈ च (for वस्). Bo तत्तो (for तपो). G₃ देवो —ᵇ) G₃ समाराधन (for ममा°). —ᶜ) K₁ भोक्षयासि; K₃ भोक्ष्यस्याय; K₇ °थास्व; D₈ भोक्ष्यथस्व; D₇ भोक्ष्यथा स; G₃ °तास्य (for °थास्य). —ᵈ) K₆ तपस्य (for °स)

46 ᵃ) Dn₄ ब्रह्म. K₇ B₆ (marg as in text) D₆ ₈ सुर- (for लोक-) —ᵇ) K₆ Bo ₆₋₉ Dn₁, n₄ D₈ D₂ ₅, ₈ महांल्लोक°; Da₃, a₄ महात्मा स (for सर्वलोक) K₇ D₈ -नमस्कृत° (for पितामह°). —ᶜ) Da₄ विबुध°; D₇ T₂ °धा (for °ध-). M₇ -श्रेष्ठ. —ᵈ) K₇ D₄ ₉ transp मां and यजध्वं.

47 ᵃ) B₈ lacuna, Da₃ सर्वो G₃ भोगान्, M₇ भगवान् (for भागान्) —ᵇ) M₁ ₆ ₇ मम यज्ञेषु नित्यशः —ᶜ) K₁, ₂ ₄, ₇ B₆ ₇ Da₃ a₄ D₄ ₅ ₉ तत°; D₇ T G₁₋₃, ₆ तत्र (for तथा). K₁, ₂ ₄ B₁₋₃ Dn₁, n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ [ऽ]भि (for वि-). —ᵈ) Da₃ Dn₁ D₇ [अ]धिकारम् Da₄ T₂ G₃ ईश्वर°.

48 Before 48, K₁ ₂ ₄ ₇ B₆ (marg) ₇₋₉ Dn₁, n₄ Da₃ D₂₋₅, ₈, ₉ M₁ ₅₋₇ ins. वैशंपायन उवाच; K₆ Bo ₆ (orig) Da₃ a₄ Dn₁ व्यास उ°; T₂ सूत उ°. D₆ om. 48ᶜᵈ. —ᵈ) Da₃ तेज; G₁ च स (for ते च). M₁, ₆ ₇ ब्रह्मा ते परमर्षय°.

49 ᵃ) K₃ M₁ ₆ ₇ देव (for वेद) M₆ सृष्टेन (for दृष्टेन). —ᵇ) K₇ D₈ आहरत्; M₁ ₅₋₇ आवहन्. Dn₄ वैष्णव तु क्रतु महान् —ᶜ) G₃ यज्ञे (for सत्रे). K₁, ₂ ₄ स्वय; Da₃ महा; Dn₁ n₄ Da₃ D₈ ₂ T₁ G₃ सदा; D₆ तथा (for तदा). Da₃ a₄ देवा (for ब्रह्मा) —ᵈ) K₁ ₂ ₄ हरेः; K₇ D₈ ₉ विष्णोर्, M₁ ₇ स्वं (for स्वयं) G₁ अकल्पयन्. — Bo M₁ ₆ ₇ om. (hapl) 49ᶜᶠ 49ᵉ is damaged in B₈. —ᵉ) K₁ ₂ महर्षयश्च (for देव°). —ᶠ) K₆ D₄ ₉ सर्वे भागम्; B₆₋₈ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅, ₇ ₈ स्वग (Dn₁, n₄ D₈ स्वं) भागम् (for स्वयं भागान्). K₇ Da₃ अकल्पयत्.

50 T₁ om. 50ᵃ–51ᵇ. —ᵃ) K₁ ₂ ते कार्त; K₇ ते सर्वे; B₈ (marg) पुकार्त (for ते कार्त-) K₇ D₄ ₉ कर्माणो; Bo ₇ D₂ ₃, ₅ धर्माणा (for °णो). ❀ C₈ कार्तयुगधर्माण, अहिंसादिलक्षणकृतस्वभावा, अग्निजोपतापकोपक्रियालोपहिंसादिरहिता, परमसंस्कृता । ❀ —ᵇ) K₃ ₄

प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ।
बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् ॥ ५०
ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ।
अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खस्थो महेश्वरः ॥ ५१
येन यः कल्पितो भागः स तथा समुपागतः ।
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ॥ ५२
एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् ।
यूयं यज्ञैरिज्यमानाः समाप्तवरदक्षिणैः ।
युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभोगिनः ॥ ५३
यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।
कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ५४
यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ।
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः ॥ ५५
यूयं लोकान्धारयध्वं यज्ञभागफलोदिताः ।
सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिताः ॥ ५६
याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।
ताभिराप्यायितबला लोकान्वै धारयिष्यथ ॥ ५७
यूयं हि भाविता लोके सर्वयज्ञेषु मानवैः ।

C 12.13070
B. 12.341[40].65
K 12.349 64

Dn1 भाग॰, D5 भागान् (for भागा॰) K1. 2 4 -कल्पिता ; Dn2 -सत्कृत॰; D3 D5 7 T2 G3 6 सत्कृता (D3 ॰तान्), G2 -सस्कृता (for -सत्कृता) —c) K7 B0 6 3 9 Dn1 n4 D8 D2-4 7-9 G3 6 प्राहुर् (for प्रापुर्) K6 B5 7 9 Da3 a4 D5 वर्णाम (for वर्णं त) —d) K3 तपस॰ (for तमस) Dn4 पर॰ K7 D4 5 9 तमस॰ पुरुष परं —e) Dn4 बृहत; G6 बृह्मा तं (for बृहन्त) G2 बृहत सर्वदेवेशम् —f) B5 7.9 Da3 सर्वदं (Da3 ॰द); Da4 सर्वदेव (hypermetric) (for वरद)

51 T1 om 51ab (cf. v l. 50) —a) K1 2 4 स (for ऽथ). Da3 दैवस् K7 D4 6 उवाच भगवान्देवस् —b) T2 transp तान् and सर्वान् M4 विबु धान् (for अमरान्) —c) B3 (marg as in text) [ऽ]य (for [इ]दं) K7 D4 9 अशरीरो जगादेव॰ —d) K1 2 4 राजन्; K6 B5 3 Dn4 D5 स्वस्थो (for खस्थो). K4 महेश्वर; T2 [ऽ]हमीश्वर

52 Before 52, B3 ins भगवानुवाच —a) K7 यतय॰; M1. 5–7 योनेन (for येन य॰) K7 कल्पिता G2 lacuna, M1 6 7 भाग (for भाग॰) —b) G2 यथा (for तथा) K1. 2 समुपा(K2 ॰प)स्थित॰; K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 मामुपागत, M1 5–7 स्वमु॰ (for समु॰) —c) D9 प्राप्तो (for प्रीतो) K1 4 वै दिशामि; K3 वैयशामि (sic), D7 प्रविशामि; T2 प्रद॰ (for प्रदि॰)

53 a) B3 (marg) D5 M1 5–7 एव (for एतद्) D7 T G1–3 6 वै (for वो) K1 देव; D7 G2 देवात् (for देवा) —b) G2 स (for मत्) K6 B6–9 -प्रभाव ; K7 D4 9 -प्रसादात् (for -प्रसाद) B7 9 -समुद्भव॰ (for ॰द्भवम्) —c) Dn1 n4 D8 D2. 3 8 स्वयं (for यूयं) K7 B0 3 3 (last two marg) Dn1 D8 D2–4 8 9 M1 5–7 यजमाना॰; B7 विप्र॰; Da3 T1 G3 6 इंजमाना॰; Da4 इंज्यमाना॰, Dn4 यज्यमाना॰, D5 इज्यतमा॰; G2 इज्यमान॰ (for ॰माना) —d) G1 समाप्ते (for ॰प्त) —f) K3 4. 6 7 B0 6–8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 G3 -भागिन॰ (for भोगिन).

54 a) Da3 यक्षति (for यक्ष्यन्ति) —c) D8 वै (for वो) Dn4 D2 4 भागास् —d) K7 lacuna, B6 7 तांस्तान्वै; Da3 a4 तान्वै (for ते नरा) G2 M1 5–7 देव (for वेद-). D8 M1 6 7 -कल्पिता॰ (for ॰तान्) K6 तांस्तान्वेदप्रकल्पितान्; D6 तांस्तान्वेदेन क॰

55 a) K6 B6 7 9 Da3 a4 वै; T2 यो (for मे) —b) T1 भागस्त्वस्मिन्महाक्रतौ —c) K7 D9 फल (for यज्ञ) G2 शतधा यज्ञभागो वै. —d) G2 वेदसूत्रो

56 a) D7 लोकं (for लोकान्) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 भावयध्वं (for धार॰) —b) K1 2 -फलार्थिता॰; K4. 7 B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 3 8 -फलोचि(K7 ॰लो हि)ता; Da4 ॰दित॰; D4 -बलोदिता॰ (for फलो॰) D7 T G1–3. 6 यज्ञभागैश्च (G2 ॰स्तु) योजि(T1 G3 6 कल्पि)ता॰ —K1 om (hapl) 56c–57b —c) Dn1 सर्वार्थं (for ॰र्थ-) M1. 7 -चिंतकं (for -चिन्तका) —d) Da4 Dn2 यथा॰ धिकार ; T G1–3. 6 मयाधि॰. M1 6 7 निर्मितान् B0 यथाधीकारमीश्वरा॰

57 K1 om 57ab (cf. v l 56) —b) K6 गुणका ल्पिता॰; K7 D4 5 9 -फ(D5 ब)लमाश्रिता॰; B6 7 9 Da3. a4 गुणकल्पिता॰; D7 फलसत्कृता, M1 6 7 ॰सत्क्रिया॰ (for ॰सत्कृता॰) —c) Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G3 6 आभिर् (for ताभिर्). —d) B7 धार यिष्यति; Da1 ॰यिष्यत

मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम ॥ ५८
इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ।
एभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः क्षितौ ॥ ५९
निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितम् ।
मया कृतं सुरश्रेष्ठा यावत्कल्पक्षयादिति ।
चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ॥ ६०
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि वै ॥ ६१
एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ।
प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन कल्पिताः ॥ ६२
अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ॥ ६३
सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥ ६४
सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः ।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ ६५
एते योगविदो मुख्याः सांख्यधर्मविदस्तथा ।
आचार्या मोक्षशास्त्रे च मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ६६

---

58 a) Dn4 भावितं (for °ता). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 यज्ञे (for लोके). — b) K6 B9 Da3 a4 स्वर्लो(K6 °लो)के सुरमानवै — c) K1 2 4 योजयिष्यध्वम् (for भावयि°). — d) G1 एषां (for एषा). K7 D4 6 वै; G3 मे (for वो)

59 a) K1, 2 इत्ययं, K6 Da3 a4 इत्येव; Dn4 इत्यर्थे; G1 इज्यार्थं (for इत्यर्थं). D5 7 T G1 3 6 भाविता; G2 भावना (for निर्मिता) K6 देवा; G1 वेद्या; G2 देव (for वेदा). — b) K3 यज्ञश्च G2 यज्ञाश्च विधिभि° सह — c) K6 एव; T1 ये हि (for एभि°) D9 प्रयतैस् (for प्रयुक्तैर्) K1 2 4 7 D4 8 9 तु (for हि) D7 एवं सम्यक्प्रयुक्तेति. — d) K1 प्रीयंतु, D4 °त, T2 G1 प्रियते. K6 7 G3 M1 6 7 देवता (for °ता).

60 a) K3 निर्मानम्; Da3 T1 G3 6 निर्वाणम्; D7 निर्माणाद् (for °णम्). Dn4 एनद्; D7 G2 मय (for एतद्) — b) Dn4 प्रवृत्ति; D4 °त (for °त्ति-) M1, 6-7 प्रवृत्तिरुपकल्पिता. — c) B9 गुण (for सुर) Dn4 G1 2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठा). K7 D4 9 भविष्यति सुरश्रेष्ठ — d) B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 8 इह (for इति).

61 a) K6 B6 7 9 Da3, a4 D8 [अ]थात्रि°; K7 B8 D4 9 G3 M6 अत्रि°; M1, 6, 7 [अ]त्रिश्च (for चात्रि°). — b) K1 पुलस्त्या°; Da3 °स; D4 °स्त°; D9 °स्य (for °स्त्य). Da3 om (hapl) पुलह°. Da4 पुलस्त्यपुलहक्रतु°. — c) K7 D4 वाशिष्ट K1 सप्तेति (for सप्तैते) — d) K1 B6-9 D4, 5 T2 G2 मनसा (for मा°). K1 2 4 7 B8 (orig) D4, 5 9 पुरा; Dn1, n4 D8 D2 3 8 हि ते (for हि वै)

62 a) Da3 a4 मुख्यो (for मुख्या). — b) K1 वेदाचार्यंश्च, K3 वेदचार्याश्च; D7 वेदाचाराश्च (for °चार्याश्च). K7 D4 6 9 प्रकीर्तिता (for च कल्पिता) — B8 om (hapl.) 62cd — c) K3 प्रवृत्तिर् (for °त्ति). — d) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 7, 8 T2 G1 2 M6 प्राजापत्ये च, K6 °त्ये वि, K7 D4 6 9 °त्ये प्र (for °त्येन) T2 कल्पितं (for °ता). B6 7 9 Da3, a4 प्राजापत्यविकल्पिता

63 a) Da3 a4 असौ; D4 इयं; D5 7 T G1-3, 6 मह; M1 6-7 एष (for अय) D4 क्रियावती (for °वतां) K1 मुक्ता; G1 बंधुर् (for पन्था). Da3 क्रिया क्रियावतां पंथा — b) K3 व्यक्तीभूत; Da3 व्यक्तिभूता, Dn4 व्यक्तभूत°, T2 व्यक्तिभूत (for व्यक्ती°) — c) K6 B7 6 Da4 ख्यातो (for प्रोक्तो) — d) G1 लोके (for लोक-) B8 सृष्टि-; D4 शर्मं (for -सर्गं) K1, 2 विभु (for प्रभु)

64 a) M3 सनात् (for सन). K6 B0 6 9 Da3 a4 D4 सन° सनी(K6 Da4 °ना)कः सनकश्च; B7 सन° सनंकि° सनकश्च; B8 सन सनदस(marg °नीक° स)नकश्च; Dn1 सनत्सवाकसनकश्च; D7 T G1-3 6 सनातन° श्च° (T2 G2 °न° शि; G3 6 °ल° श)लाकश्च — b) K1 2 4 D7 T2 G1, 2 M1 6 7 सनकश्च, B0 सनकर्मा; B6-9 Da3 a4 Dn4 D8 चतुर्थश्च (D7 °स्तु) (for सनक° स). K6 B7 सनंदकः; T1 G3 6 सनतन (for सनन्दन°). — c) G3 सन° (for सनत्).

65 a) K4 मानस° (for °सा) — b) K1 2 4 7 D4 5 9 मुनयो (for ऋषयो). K3 D5 स्मृता, K4 सुत°. — T1 om. (hapl) 65cd. — d) K3 6 7 B0 8 9 Dn1, n4 Da3 D2 3 T2 G3, 6 निवृत्तिं; Da3 °त्ति- (for °त्त). B8 9 G2 आश्रिता; Da4 आस्थित.

66 a) D4 योगविदां, M1 वेदविदो (for योग°).

यतोऽहं प्रसूतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान् ।
तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ६७
यो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन्यस्मिंश्च कर्मणि ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुतेऽवशः ॥ ६८
एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ।
मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥ ६९
अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः ।
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वत्रसवरप्रदः ॥ ७०
गच्छध्वं स्वानधीकारांश्चिन्तयध्वं यथाविधि ।
प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरम् ॥ ७१
प्रदृश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा ।
परिनिर्मितकालानि आयूंषि च सुरोत्तमाः ॥ ७२
इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ।
अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नैतदन्यथा ।
चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ॥ ७३
ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ।

c.12. 13029
B 12. 341(40).83
K 12 349 81

K1 2 4 प्रोक्ता, G2 मुक्ता (for मुख्या) —°) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सांख्यज्ञानविशारदा, D7 वेदाचाराश्च कल्पिता —°) Da3 आचार्ये; G3 °र्यै (for °र्या) M6 (inf lin) वेद (for मोक्ष) K6 B1 6 Da3 a4 शास्त्रेषु; K7 B6 D4 5 9 धर्मेषु (for °शास्त्रे च) Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आचार्या धर्मशास्त्रेषु; M1, 6 7 °र्या वै मोक्षशास्त्रे —d) K6 D4 9 मोक्षशास्त्र (for °धर्म) T2 प्रवर्तना; G1 -प्रवृत्तका

67 a) K1 2 4 ततो (for यतो) K1 प्रसुता; B6 प्रसभ; B1 प्रसृत-, Cp प्रभूत, Cv प्रसूत (as in text) —b) K1, 2 4 अव्यक्तं त्रिगु(K4 निर्गु)ण म(K1 °मैम)हत्, T G1–3 6 M1, 5–7 अव्यक्तात्रिगुणात्मकात्. —c) K6 अस्मात् (for त°) K2 परतरं; D4 °तरा (for °तरो) D5 मोक्ष, G2 यस्तु (for योऽसौ) ※ C8 परतर इत्यत्र परशब्देन जीव समष्टिरूपोऽनिरुद्धमहापुरुषादिशब्दवाच्य पञ्चविंशक उच्यते । ※ — G2 om. 67b–68a. —d) Da4 कल्पिता K1 2 4 क्षेत्रज्ञ परिकीर्तित. ※ C8 षड्विंशो वासुदेव परमात्मेतिशब्दवाच्य क्षेत्रज्ञ परिकीर्तित । ※ —e) K1, 2 4 असौ, K6 सोयं, K7 D4, 9 G1 स हि (for सोऽहं) Da1 D7 T G3 6 M1, 5–7 स ह्यक्रियावतां पथा — K6 om. 67f —f) K1, 2 4 B2 लक्षण, Da4 दुर्लभा

68 G2 om 68a-b-c (cf v 1 67) —b) K6 स्व- (for च) —c) Dn4 स वृत्तो चानिवृत्तौ वा (sic) —d) D5 यत्फलं; G2 प्रकृतिं T2 ह्यश्नुते (for सोऽश्नुते) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 महत् (for ऽवश).

69 a) K2 D9 गुरु; G1 -मुनिर् (for -गुरुर्) —69b is damaged in B6 —c) Da3 पितामहा —e) Bo सृष्टो (for -शिष्टो) K7 D4 7 9 भवतां; Dn4 भविति (for °ता) —f) K7 D4 9 सर्वत्र स, B8 सर्वलोक (for °भूत) Da4 वरप्रदा; G1 °प्रद

70 K1 om (hapl) 70 —a) D6 अयं (for अस्य) K4 B6 (marg) 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चैवात्मजो (D8 °नो); B6 7 Da3 a4 चैवान्वयो (B7 °ये, Da4 °जो) (for °नुजो) D7 T1 G3 6 अस्यैव चानुजो रुद्रो —b) K2 ललाटादि (for °द्य) —c) M1 7 ब्रह्मानुशिष्टा D7 भवता —d) K2 4 सोपि सर्व, D5 सर्वभूत; D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 °त्रस्व (for °त्रस-) G2 M1 वरप्रद K6 Bo 6 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सर्वभूतवर (Bo Dn1, n4 D8 D2 3 °धर, B6 7 °वर; Da4 °कर) प्रभु, B8 सर्वलोकहर प्रभु

71 b) G2 छदयध्वं (for चिन्त°) B7 यथा विधि —B2 om. (hapl) 71cd —c) K2 प्रवृत्यतां, K7 D4 9 प्रवर्त्य(K2 °र्त्ये)तां; Dn4 G2 °र्तता —d) D5 om. (hapl.) सर्व K2 मारिचं (for माचिरम्)

72 a) K1 2 4 प्रवर्त्य(K2 °वृत्य-; K4 °वर्त्य)तां; K6 यदिश्यतां; K7 Dn4 D4 9 प्रदिश्यतां; Bo 8 9 Dn1 Da1 D2 3 8 प्रदिश्यतां (Da1 °ती); Da3 a4 अदृ°; T2 अदृश्यंतां, M1 5–7 प्रवि(M6 °प)श्यंतां (for प्रदृश्यन्तां) —b) G2 तदा (for तथा). —c) K1 पार (for परि) K6 7 Bo 6–8 Da3 Dn1, n4 D8 D2 3 8 निश्चित, Da4 निश्रुत; G1 -कर्मित- (for निर्मित) —d) K1 2 4 स्वायूंषि, Da4 आयुषि; Dn4 मायूषि; T1 G3 6 ह्यायूंषि; M7 चायूषि (for आयूषि) K6 हि; Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5–7 [इ]ह, Da4 इ (for च)

73 b) K6 B6–8 Da3 Da1 D5 T G2 3 6 M1, 7 काक (for काल°) K2 श्रेष्ठा; K6 -श्रेष्ठ, G2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ°) K6 प्रवर्तितं; Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3

प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे ।
तत्र पादचतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ७४
ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति ।
द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ॥ ७५
ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ।
एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ७६
देवा ऊचुः ।
एकपादस्थिते धर्मे यत्रक्वचनगामिनि ।
कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः ॥ ७७
श्रीभगवानुवाच ।
यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ।
अहिंसाधर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ।
स वै देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ॥ ७८
व्यास उवाच ।
तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा ।
नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ७९

ś, ₁ ₃ T₁ G₃ ₆ °र्तित; Da₄ °तेक (for °संते) —After 73ᵃᵇ, D₈ ins

864* त्रिपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ।

—ᶜ) B₈ Da₄ D₇ G₃ ₈ अहिंसा (for °स्या). K₁ ₂ D₇ T G₁₋₃ ₆ यत्र (for यज्ञ) G₃ परमो (for पशवो) —ᵈ) K₃ ₄ D₄ T₂ G₁, ₂ एतद्, Bo ₆ चैतद्, Da₂ Dn₁ D₈ D₂ ₃ ₈ T₁ G₃, ₆ न तद्; D₇ ये तद् (for नैतद्) K₁, ₃ ₄ उच्यते (for अन्यथा).

74 Bo om 74ᵃᵇ —ᵇ) ❀ C₈ त्रयी यत्र भविष्यति, प्रवृत्तिधर्मपरा वेदा यत्र भविष्यन्ति । ❀ —After 74ᵃᵇ, D₇ (first time) ins 865*. D₈ om. (hapl) 74ᶜ–75ᵈ —ᶜ) M₁ ₆ ₇ यज्ञ (for यत्र) —T₂ om 74ᵈ–75ᵈ —ᵈ) B₃ वरं; B₈ (marg as in text) धर्मं (for वधं). Da₄ G₃ प्राप्संति, M₇ प्राप्स्यति. K₁, ₂ ₄ D₄ ₉ क्रतौ; K₇ क्रत्वौ, Da₄ M₇ मुखे (for मखे). G₁ यान्प्राप्स्यति हि वै मखे —ᵉ) K₁, ₂ ₄ Bo Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ यत्र, G₁ तत (for तत्र). —ᶠ) D₇ धर्मस; G₁ धर्मश्च (for धर्मस्य).

75 D₄ T₂ om 75 (cf v l 74) K₁ om (hapl) 75 M₁ ₇ om. (hapl) 75–76 —ᵃ) K₂ द्वापरो (for °रं) G₁ ततोपरं द्वापरं नाम —ᵇ) Da₄ G₃ मिश्र-; G₁ युक्तः (for मिश्र) —Dn₄ om. (hapl.) 75ᶜᵈ —ᶜ) Da₄ धर्मस्य (for धर्मश्च). —D₇ (first time) ins after 74ᵃᵇ D₇ (second time) T₁ G₁₋₃ ₆ after 75 ; T₂ after 74ᵃᵇᶜ

865* तत्र वध्यन्ति पशवो यूपेष्वत्र निबध्यते ।

[T₂ om the prior half. D₇ (first time) वध्यति (for वध्यन्ति). G₂ अपि (for अत्र)]

76 M₁ ₇ om 76 (cf v l. 75) —ᵃ) K₁ तुर्ये तु, K₃, ₄ तुर्येय; K₆ चतुर्थे; Bo तिष्ठेथ; T₂ सिध्येथ; G₃ तिष्ये तु (for तिष्येऽथ). ❀ C₇ तिष्ये, पुष्यनक्षत्रे । ❀ —T₂ M₆ om (hapl) 76ᶜᵈ. —ᶜ) K₂ Bo ₈ एकपाद (for °पाद). —ᵈ) K₇ G₁ यत्र; D₇ T₁ G₃ ₃ ₆ कुत्र (for तत्र) —After 76, K₈ Bo ₆₋₈ Da₃ ₄₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ ins

866* देवा देववरं पद्मयोनुस्तमेवंवादिनं गुरुम् ।

[Bo lacuna, Da₄ तमेववादिनमये (for the post. half).]

77 K₆ Bo ₆₋₈ Da₃, ₄₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅, ₈ T₂ M₆ om. the ref M₁ ₆, ₇ देववरपद्मयोचु (for देवा ऊचुः). T₂ ins the ref after 77ᵃᵇ —ᵃ) K₁ ₃ एकपादे (for °पाद-). M₁, ₇ धर्मो (for धर्मे). T₂ G₂ एकपादस्थितो धर्मो —ᵇ) G₁, ₂ गामिनी, G₃ -संस्थिते —ᶜ) M₁ ₅₋₇ किं नु (for कथं). K₁ ₃ ₄ वर्तव्यम्, D₇ T G₁₋₃ ₆ वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्) —ᵈ) D₅ ₉ वदेह (for वदस्व).

78 After the ref., D₇ T G₁₋₃ ₆ ins :

867* गुरवो यत्र पूज्यन्ते साधुवृत्ताः शमान्विताः ।
वस्तव्यं तत्र युष्माभिर्यत्र धर्मो न हीयते ।

[(L 1) D₇ G₃ समन्विता (for शमा°).]

—ᵃ) Da₄ अत्र (for यत्र). K₆ Da₃ देवाश्च (for वेदाश्च). D₅ अत्र देवाश्च यज्ञाश्च; M₁, ₇ यत्र वेदांश्च यज्ञांश्च —ᵇ) D₈ T₂ G₃, ₆ transp तपः and दमस्. G₃ च ह (for तथा) —ᶜ) T₁ G₃ ₆ M₁ ₅₋₇ हिंसाश्च; T₂ अहिंसां (for °सा). —ᵈ) K₇ D₄, ₅ ₉ प्रवर्तेयुः; T₂ प्रवरेयु (for प्रच°). —ᵉ) K₃ ₄ ₈ Bo ₆ ₇ ₉ Da₃, ₄₁ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ वो (for वै) B₇ देव; B₈ (marg as in text) धर्म (for देशः) D₇ T G₁₋₃ ₆ हि (G₁ [ऽ]भि) वस्तव्यो; M₁ ₅ ₇ हि स सेव्यो (for सेवितव्यो) —ᶠ) K₆ सदा, D₅ पदं; M₁ ₆ परा (for पदा). Dn₁ [अ]स्पृशत्, G₂ स्पृशेति. K₇ D₄ ₉ मा वो धर्मं परामृशेत्; B₆ ₇ Da₃ ₄₁ यो वै धर्मं सदा स्पृशेत्.

गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ८०
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् ।
साङ्गानावर्तयन्वेदान्कमण्डलुगणित्रधृक् ॥ ८१
ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् ।
लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ८२
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ॥ ८३
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि ।
धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।
त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ८४
यदा च सुरकार्यं ते अविषह्यं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः ॥ ८५
एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः ॥ ८६
एवमेष महाभागः पद्मनाभः सनातनः ।
यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ८७
निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्मिणाम् । K. 12. 12106 B. 12. 345(401).90 K. 12. 349. 97

---

79 ᵃ) Dn1 G1 तु (for ऽनु) — ᵇ) M8 तदा (for तथा) — ᶜ) Da4 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा) — ᵈ) M1 6 7 देवान् (for देशान्) — After 79, B6 8 ins an addl colophon [*Sub-parvan* B6 मोक्षधर्म. — *Adhy name* B6 8 नारायणीयं]

80 Before 80, B6 8 ins व्यास उवाच — ᵃ) K2 परिवस्थित (for पर्यव°). — ᵈ) K2 अनिरुद्धस; K6 T2 °रुद्धं (for °रुद्ध°) K7 D1 9 अनिरुद्धं ततोस्थित (K7 °तं) (sic); B6 °द्धमवस्थितं

81 Dn1 om. 81ᶜ–82ᵃ — ᵃ) K1 ते (for तं) B0 वेदो (for देवो) — ᵇ) D5 महान् (for महत्) — ᶜ) G2 सांगानवयवान्वेदान्. — ᵈ) K1 2 4 गणित्र धृत्; K6 7 B0 6 (marg as in text) 8 (marg) Dn1 n4 D2 5, 8 Csp °त्रिदंडधृक्; T2 खनित्र°; G1 °कणित्र°; G2 °गुणीकृतं; Ca s (gloss [both] अक्षमालाधर°) °गणित्रधृक् (as in text) M1 5–7 कमंडलुक दंडधृक् (M5 °भृत्).

82 Dn1 om. 82ᵃ (cf. v 1 81) Before 82, K6 B0 6 8 Da3 a4 Dn4 D2 5, 6 8 ins व्यास उवाच — ᵇ) Dn1 तं देवमतितेजसं — ᶜ) K2 लोककांता (for °कर्ता) K7 D1 9 स्रष्टा; D5 धर्म (for ब्रह्मा)

83 Dn1 om 83, Da3 reads it on marg — ᵃ) M1, 7 पादयस् (for वरद). — ᵇ) Dn4 तस्मै (for तस्थौ) — ᶜ) Dn4 G2 M1, 6 7 सं (for स) Dn4 देवेशं (for देवेन) — ᵈ) Dn4 यं वेदं (for वचनं) K1 भाविता K1 2 4 पुरा; K7 D1 5, 9 तथा (for तदा)

84 Before 84, K6 B0 6 Da3 Dn1, n4 D8 D2 7 8 ins. भगवानुवाच — ᵃ) Dn4 °कार्यगता (for °गती°) D7 सर्वं (for सर्वास्) T G1 2 6 लोककार्यागं (T1 °र्यां ग)तिं सर्वां. — ᵇ) Dn4 त्वं (for त्व) D7 T G1–3 6 चरेह त्व (G2 °ह तु), M1 6 7 चरेयास्त्वं; M8 चरस्व त्व (for त्वं चिन्तय) — ᶜ) K6 भ्राता; D7 T G1–3 6 पिता; M8 तात (for धाता) — ᵈ) K1 2, 4 जगती°, D4, 7 9 °तां (for °तो) D7 वर (for गुरुः) — ᵉ) K1 2 4 [आ]रोपि(K4 °प्य)त (for [आ]वेशित) K6 भावो (for भारो) D7 [ऽ]यं (for ऽहं). — ᶠ) K1, 2 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यामि)

85 ᵃ) K7 D1, 9 [अ]थ; T1 G3, 6 तु; M1 5–7 यत् (for च) D1, 9 देवकार्यं; D5 देव सर्वं (for सुरकार्यं) Da4 lacuna, T2 तु (for ते). — ᵇ) K1, 2 4 G1 त्वविष(K2 त्वं विष°; K4 त्वयि प)ह्यं; K6 Da3 Dn4 D2 8 अविस(Da3 °स्व)ह्य (for अविषह्यं) K2 Da4 भाविष्यति G2 त्वद्विष° समविष्यति (sic) — ᶜ) K7 D1, 7 9 T G1–3 6 करिष्यामि (for गमि°) — ᵈ) K6 तदातु (for तदात्म) K1 2 4 देशित°; K6 Da3 a4 D8 दैशिक°, B0 M1 5–7 °देशिक; B8 (orig) Dn1 n4 D2 3 8 दैशिक, B8 (marg) योगत; D5 दर्शिन (for देशिक°).

86 Before 86, B8 ins व्यास उवाच — ᵇ) K7 अतरधीयत°; Dn1 °धीयते — Before 86ᶜᵈ, M1 6 7 ins व्यास उवाच — ᶜ) K1 2 तथा; D5 यथा (for तेन) Dn1 [अ]नुशिष्ट — ᵈ) K6 7 B6 (marg) D4 5 9 स्वर्लोकम्; Dn4 D2 7 8 G2 स्वलोकम्, M8 स्वस्थानम् (for स्वं लोकम्) Da3, a4 सत; D4 गता, M7 गत

87 ᵃ) T G2 3 6 एव (for एष). K7 D4 9 महाराज; B0 9 Dn1 n4 Da3 D2 3 8 G2 °भाग (for °भाग°) — ᵇ) K2 पद्मनाम (for °नाभ) K6 B7 9 Da3 सुरोत्तम (for सनातन) — ᶜ) K2 जज्ञेषु K1

प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम् ॥ ८८
स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां
स धाता स धेयः स कर्ता स कार्यम् ।
युगान्ते स सुप्तः सुसंक्षिप्य लोका-
न्युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज ॥ ८९
तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् ॥ ९०
महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ९१
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा ।
वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ॥ ९२
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने ।
शान्तये सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ९३
तपसां तेजसां चैव पतये यशसोऽपि च ।
वाचश्च पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ९४
कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते ।

°प्रहरा°. — d) B8 (marg) यज्ञहारी; Dn4 °कारी (for °धारी). K3 निस्वधा; B8 (marg) सर्वेश्वः; T1 G3.6 नित्यश° (for °दा)

88 a) B1 Da4 D6.7-9 T2 G1 M7 निवृत्त (for °त्ति) K7 D5.8.9 चास्थितो; Dn1 वास्थितो (for चा°) K7 नित्य; Dn4 धर्मे (for धर्मं) K1.2 निवृत्ते चास्थितो धर्मे — b) Dn4 मतिम्; T G1-3.6 गतिर् (for गतिम्) K7 B8 (orig) D6.9 M1.3.6 अक्षर- (for °य) B8 (marg as in text) -धर्मिणीं; Dn1 धर्मिण; T1 -धर्मणां. — c) Da4 प्रवृत्ति (for °त्ति-). Da4.4 धर्मं (for धर्मान्). — d) K7 D5.9 M1.3.6 ज्ञात्वा (for कृत्वा). D8 चिंतनं (for चित्रताम्).

89 a) K7 D6 G1 चादि°; Da4 चाधि°, D1 मादि°; G3 आदि- (for आदि°) Da4 G3 om. स K7 D6.9 G3 M6 मध्य (for मध्य°) D7 वांत° (for चान्त°) — b) Bo 6 D8 G1.2 M1 5-7 धेयं; D8 धेया; D6 ध्येय° (for धेय°). K6.7 स कार्यो; G3 (also as in text) प्रजानां (for स कार्यम्). D7 स धाता स कर्ता स ध्येय स कार्यं; T1 G3.6 स कर्ता च कार्यं करणं तथैव च — c) K6.7 Bo 6-9 Da4 D7.9 T G1.2.6 M6.8 स; G3 lacuna (for सु) — d) Da4 उत्पादौ; Da1 गुणादौ (for युगादौ) D7 प्रवृद्धो (for प्रबुद्धो). K6.7 D6.9 जगति (for जगद्धि). K6.7 D6.9 [उ]त्ससर्ज; Da4 ह्युत्ससर्ज; D7 य ससर्ज; T G1-3.6 च्चोत्ससर्ज (G3 °र्जि) (for ह्युत्स°). — For 89, K1.2.4 subst.:

868* स आदि स च मध्यं वै बुद्ध सृजति वै जगत् ।
[K1 मध्ये (for मध्य) K1 बुद्धे (for बुद्ध).]

90 b) K6.7 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2-4.8.9 महात्मने (for गुणा°). — d) D8 धात्रे (for धाम्ने).

91 a) Dn4 महीभूताधि , M1.7 महाभूतानि (for °भूताधि-). — b) Bo om. (hapl.) from रुद्राणां up to पतये (in 94d). K7 (marg) नम° (for तथा). — D6.7 om. (hapl) 91c-92b — c) G3 चापि (for चैव). — d) K7 (orig.) रुद्राणां; K7 (marg.) D6.8 मरुतां (for वसूनां). Da4 जयये (sic) (for पतये). K1.2.4 D6.9 T1 G3.6 नम° (for तथा)

92 Bo om 92, D6.7 om. 92ab (for both, cf. v 1 91). Da4 om (hapl) 92ab. — a) Dn1 M1. 5-7 अश्विनो (for °भ्यां) K7 D6.8 T G1-3.6 अश्विनो पतये नित्यं (G3 मुख्य). — b) K7 D6.9 वसूनां पतये नम°. — K7 D6.9 om 92c-93b. — c) D6.7 G3 देव; M8 देव- (for वेद). — d) D6.7 M1.6.7 देवानां (for वेदाङ्ग). K1.2.4 D6.7 नम°; T G1-3.6 M6 तथा (for ऽपि च).

93 Bo om 93 (cf. v. 1 91). K7 D6.9 om. 93ab (cf v 1 92). T2 om. 93-94 — a) D6 वसते; G1 -शायिने (for -वासिने). Dn4 समुद्रावासिने नित्य; G3 सदुपासनाय नित्यं हि- — b) K6 युज (for मुञ्ज-) ॐ C8 मुञ्जकेशिने, कपिलरूपाय । मुञ्जवद्दीर्घा वा, सुवर्णवर्णा वा । ॐ — c) K7 B6-8 Da4 Dn1 n4 D8 D2-5.7-9 T1 G1.2.6 शांताय (for शान्तये) Dn4 धर्माणां (for भूतानां) — d) K1.2.4.7 D6.8.9 क्षेम- (for मोक्ष) B6.8 (marg as in text) Da4 धर्मार्थ- (for धर्मानु). B7 भाषिते; D6.7 -सारिणे (for -भाषिणे).

94 Bo om up to पतये (cf v 1 91). T2 om. 94 (cf. v 1 93) — a) G3 तपसा (for °सां) — b) K6.7 B6-9 Da4. Dn1 n4 D8 D2-5.7-9 पतये यशसामपि — G3 om. 94cd. 94cd is partly damaged in B6. — c) K6 B6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2.8 वचसां; K7 T1 G3.6 वाचा च; D7 वचश्च; G3 पापस्य (for वाचश्च). B8 चैव (for नित्यं). D6 बीजस्वा

विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ९५
गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च ।
एष देवः संचरति सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ९६
एवमेतत्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वः सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः ॥ ९७
क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ ९८
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता ।
सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥ ९९
स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशां पते ।
चतुर्वेदोद्गताभिश्च ऋग्भिस्तमभितुष्टुवे ॥ १००
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं मेऽकथयद्राजन्पुरा द्वैपायनो गुरुः ॥ १०१
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नमो भगवते कृत्वा समाहितमना नरः ॥ १०२
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपसमन्वितः ।
आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १०३
कामकामी लभेत्कामं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

C 12 13124
B 12.341(40).115
K 12 349 113

पवये नित्य — d) K1 D1 6 7 8 नम (for तथा)

95 a) Dn1 च कालाय (for वराहाय) — b) K1 2 4 चैक (for एक-) ∰ C3 एकशृङ्गाय, मत्स्यरूपाय। ∰ — d) D1 चन्द्रमूर्ति (for चतुर्मूर्ति) K1 2 ए(h3 दृ)ते तथा, h6 एते नम, K1 D1 3 7 8 धराय च (for एते सदा)

96 a) T G1-3 6 सूक्ष्माय (for गुह्याय) D1 यज्ञ (for ज्ञान) D1 मुद्राय (for दृश्याय) — b) K1 2 4 चाक्षराय; K1 D5 द्यक्ष° (for अक्ष°) D5 अव्ययमायाव्ययाय च, D4 अक्षयायाक्षयाय च, M1 अव्यक्तायाक्षयाय च — c) K1 2 4 न (for सं) Dn1 सर्वगति (for संचरति)

97 Dn1 n1 D5 D7 (also third time) 2 8 M1 2 6 read 97ab twice — a) K6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 (last four first time) D1 (first and third time) 2 8 M1 2 (last five first time) एव चै(B3 7 Da1 चै)-तत्पर (Da1 °र) मह — b) K6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 (last four first time) D1 (first and third time) 2 8 M1, 2 6 (last five first time) ज्ञेयो वि; D1 7 G2 यथा वै (for मया वै) — c) D1 reads from कथित (in 97c) up to तद्वचो (in 98a) twice B1 तु (for च). K6 Bo 6-9 Da1, a1 Dn1, n1 D6 D1 (both times) 2 1 7 8 वै (for व°). K1 2 4 सत्यं (for सर्वं)

98 For the repetition in D1, of v 1 97 — a) B1 D1 7 T G1-3 8 तद् (for मद्) K1 तद्वचो मेघ क्रियतां; D1 9 M1 6-7 क्रियतां तद्वचो मेघ — b) K1 हरिम्. T2 ईश्वरं — c) K1 2 4 गीयसे (for °तां) T1 G1, 2 देव (for वेद). — d) K1 पूजितां

99 G1 om the ref — ab) K1 इत्युक्त्वा; B1 (marg) एवमुक्त्वा (for इत्युक्तास्). K6 B3 7 8 (also marg) 9 Da3 a1 T G1-3 6 M1 6-7 वेदव्यासेन व्यासेन ए(G1 गुरुणा चै)वमुक्तास्ततो वय — cd) T1 G2 6 transp सुत and शुक K1 D6 सुताश्च (for सुतश्च)

100 a) D1 या (for च) D6 चास्माभिर् (for °कम्) — c) T1 G1 चतुर्वेदोदिता(G1 °द्गीता)भिश्च K6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 D1 2 3 8 T G1-3 6 M1 6-7 तम् (for च) — d) K6 Bo 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D6 D1 2 8 G1-3 6 M1 6-7 समभि (for तमभि) T2 M1 6-7 -तुष्टु (for °वे) D1 7 ऋग्भि साम भिरस्तुवत्

101 b) Da1 M1 6-7 यन्मा; D1, 7 येन (for यन्मां) — c) K1 D1 6 7 8 एतन्मे; M1 6-7 एतद्धै (for एवं मे)

102 a) K6 B0 7,8 Da3 T G1-3 6 यश्चैनं, Da1 यश्चैन (for यश्चेद) — b) Bo 7-9 Dn1 n1 D6 D1 2 8 T G1-3 8 यश्चैन (for यश्चेद) — d) K1 सहाहित (for समा°) Dn1 D6 मतिर् (for मना).

103 a) Dn1 भगवति (for भवति). Bo बलवान्; B1 Dn1, n1 D6 D1 2,8 मतिमान् (for द्युति°). — b) K1 2 4 वर्णो (for बल). B1 -गुणान्वित (for सम°). T G1-3 6 M1 6-7 रूपवर्णबलान्वित.

104 a) K1 कामकामे; K3 4 कर्मकामी; K6 Bo 6 9 Da3 a1 Dn1 n1 Ds1 D2 8 कामान्कामी, B1 2 Da1 D6 कामात्कामी; G1 M1 काम कामी (for कामकामी)

125 ([4]).116 19 114

वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १०४
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ।
लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ।
वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १०५
क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि ।
यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १०६
इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तनम् ।
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं
निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥]

[३२८

जनमेजय उवाच ।
अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ।
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः ।

K1 2 4 T2 M6-7 कामान्, M1 कामाद् (for कामं) K7 D4, 5 7, 9 कामार्थी लभते कामान् —[b]) K6 7 B0 6 7 9 Da3, a4 Dn2 D2 D3-4 8 9 T2 G1, 3 चायुर्; Dn4 चायुम् (for चायुर्). —[c]) K1 2 7 D4 9 सर्ववेद:; G1 °वेदि (for °वेदी). —[d]) K1 2 D2 रणे (for भवेत्). —[e]) Some MSS वैश्यो M6 -भाग- (for लाभ-) —[f]) K1 2 शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्; K7 शूद्रश्च सुखमेधते

105 [a]) D4 पुत्रान् (for पुत्रं). —[b]) K7 कन्यास्तु. G1 वै च (for चैव) K7 D4 9 वर (for पतिम्). B1 कन्या विंदति सत्पतिं; T1 G3 6 कन्या वै पतिमीप्सित —[c]) K1 लग्नगर्भो; D7 °भार्या (for °गर्भा) D4 5 7, 9 प्रमुच्ये(D4 °च्ये)त (for विमु°) —[f]) K7 D4 9 समृद्धिमान्; Da3 -समन्वितं (for -समृद्धिमत्)

106 [a]) Dn4 क्षेप्रेण (for क्षेमेण) —[b]) B6 इम य°, G1 इह च°, M1 6 7 य इम (for इद य°) D8 यदि; T G1-3 6 [ऽ]ध्वनि (for पथि). —[c]) K3 कामयेत (for °यते). K6 B6-9 Da3 T G1-3 6 M6 यो (K6 यं) यं कामयते काम —[d]) K7 lacuna, D4 5, 7, 9 हि (for च). G2 निश्चय (for च ध्रुवम्) — After 106, B6 ins

869* इत्याह भगवान्व्यास: पराशरसुत: प्रभु: ।

107 [ab]) Da3 a4 महर्षि- (for °र्षेर्) K1, 2 4 7 D4 5 7 9 transp. विनिश्चितं and महात्मन°. T1 G3 6 विनिश्चितो; T2 G1, 2 M1, 5-7 विपश्चितो (for विनिश्चित). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D2 D3, 5 6 7 8 कीर्तित (for कीर्तनम्) —[c]) Da3 a4 D7 7 T1 G3 6 समागत (for °गम) K6 देवर्षि; K7 D4 5 9 सर्षि; Da4 वर्षि, T2 G1 च त्रि (for चर्षि) T2 इदं (for इम) G2 समागागम च ऋषिर्दिवौकसामिदं (sic) —[d]) M1, 7 निशाम्य D7 T G1-3 6 M5 निशम्य भक्तो लभते सुख महत्

Colophon Ś1 V1 D8 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M3-4 absent —*Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 6 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3 5 6 8 T2 नारायणीय, K7 D4 9 नरनारायणीयसमास°, B6 नारायणोपाख्यानं; T1 G6 नारायणीये ऋषिदेवसंवाद°; M1 6 7 नारायणीये ज्ञानग्रहणनिमित्तकथन; M5 नारायणीये यज्ञाग्रहरणनिमित्तकथन. —*Adhy no* (figures, words or both) B7 Dn2 164, B8 266, Dn1 Da3 T1 G6 166, D8 M1 6 7 161, T2 181, G1 165, G2 M5 197, G3 167 —*Śloka no* Da4 62, Dn1 121, Dn4 120, D2 20

328

This adhy is missing in V1 D6 (cf v. l 12. 318 1, 283 15).

1 Ś1 is missing up to 47[d] (cf. v l 12. 321. 14) —[a]) D7 अश्रौषीद् (for अस्तौ°). K1 2 4 यैरिमैर्; K7 D4 5 9 यैर्विभुर्, D7 T G1-3, 6 यैरि-

श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्यथाचष्ट फल्गुनस्य हरिर्विभुः ।
प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ३
नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
पृष्टवान्केशवं राजन्फल्गुनः परवीरहा ॥ ४
अर्जुन उवाच ।
भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय ।
लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५
यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः ।
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ६
तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव ।
न ह्यन्यो वर्तयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७
श्रीभगवानुवाच ।
ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥ ८
सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ।
बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ९
गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ।
निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ ।

C 12 13138
B 12 342(1).10
K 12 350 10

कैद्; M1 5-7 वैदिको (for वैरिम) G2 मत्रैद् (for व्यास) —b) G3 अभ्यर्च्य (for सशिष्यो) K1 मधु सूदन —c) G2 एष; M7 एषा (for एषां) —d) M1 6 7 निरुक्तो (for °क्त) K1 B7 भगवान्

2 Ś1 missing (of v 1 1) —a) K1 अर्हति T2 शिश्रूषो (for श्रु°) —b) G1 पते (for पतेद्) Da4 हरे (for हरे) —c) D4 तवेय (for भवेयं) Dn4 तत्पूत, G2 य पूत (for यत्पूत)

3 Ś1 missing (of v 1 1) —a) T1 G3 6 यदा चष्ट (for यथा°) —b) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-5 7-9 फाल्गुन(K7 Da1 °ण)स्य B0 6 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M5 प्रभु; M1 6 7 स्वयं (for विभु) —c) K1 2 [आ]त्मना, D5 7 परं (for [आ]त्मनो) M1 5-7 प्रहसन्नात्मनो नाम्नां —d) G1 निरुक्तो (for °क्तं) K1 गुह- (for गुण) T2 -कर्मणा (for °जम्)

4 Ś1 missing (of v 1 1) Before 4, T2 ins जनमेजय —a) K1 2 6 B1 Da3 a4 D5 7 तत्र, K7 D4 9 T2 G1 2 M1 5-7 अस्य, T1 G3 6 यस्य (for तस्य) —d) K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 फाल्गुन (K7 °ण); T G1-3 6 अर्जुन (for फल्गुन).

5 Ś1 missing (of v 1 1) T2 om the ref. —a) D9 सर्व (for भूत) D9 om from भव्येश up to महर्षिभि (in 6a). K7 D4 भगवन्सर्वदेवेश —b) K6 B1 9 M1 7 अव्यय K7 D4 5 7 सर्वभूतज (D5 °ते ज)गत्पते; T1 G3 6 °भवाव्य(T1 °व्य)य; G1 °सृगव्यय — K6 om. 5cd —c) K1 2 धाम; B8 7 Da3 a4 T G3 6 धामम्; G2 M1 5-7 -नाथ (for धाम) —d) K1 2 4 7 D4, 5 देवानाम् (for लोका°)

B0 7 8 (marg) 9 Da3 a4 लोकानां प्रभवाव्यय (B8 °व्यय, Da4 °व्यय)

6 Ś1 missing (of v 1 1) D5 7 9 om 6ab (for D9, of v 1 5) —b) K7 D4 महात्मभि (for महर्षिभि) — K1 om (hapl) 6cd —c) G2 च (for स) —d) K1 गुह्यानि, B9 Da3 ज्ञेयानि; D4 9 मुख्यानि (for गुह्यानि)

7 Ś1 missing (of. v l. 1) —b) K6 B7 तत्त्वत; Da4 केशव —c) K1 2 4 6 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 6 वर्णये(Da3 °य)न्; G1 वर्तते (for °येन्) G2 नाम्ना (for नाम्नां) —d) K2 निरुक्तैस् (for °क्त) K1 2 4 G3 5 6 M1 6 7 त्वहते, T1 त्वत्र ते; T2 G1 तत्र ते (for त्वामृते)

8 Ś1 missing (of v l 1) —a) K1 2 T G3 6 [ऽ]थ, D9 तु; G2 च (for स) Da4 ऋग्वेदस्य यजुर्वेदे —b) D5 om (hapl) from वाथर्व up to तथै (in 8d) T2 तथैवाथर्वणेपि च, G3 वंसमनि (sic) —c) D4 9 T G1-3 6 M1 6 7 सोपनिषदि (for °दे). —d) G3 एष Da3 ज्योतिषे K2 [ऽ]र्जुने; K7 D4 7 9 पुन, Da4 [ऽ]र्जुन

9 Ś1 missing (of v. l 1) D5 om up to तथै (of v l 8) B8 damaged —a) K6 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च) —b) G2 आयर्वेदे (for आयुर्वेदे) K1 2 4 तथायुर्वेद एव च —c) G2 अन्यानीमानि नामानि

10 Ś1 missing (of. v l 1) —a) K2 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 M1 5-7 त्व; D3 तु (for च). Dn4 निरुक्त कर्मजातानां त्वं (hypermetric) —d) G2

कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्घ्यं स्मृतः पुरा ॥ १०

[नमोऽतियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ११
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः ।
योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १२]

अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ।
प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी योगधारिणी ।
ऋता सत्यामराजय्या लोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १३
तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ १४
ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ।
तत्र ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः ॥ १५
अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ।
क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः ॥ १६
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ।

नियतो (for प्र°). Da4 शृणुष्व प्रयतेनघ — G2 repeats 10cd after 12ab — e) K3 कथमान (for कथ्य°) M1 6 7 तत्त्वं (for तात) — f) K1 2 4 हि वै; Dn1 मेध्य; T G3 6 मे सं; G1 मे स (for मेऽर्घ्यं). K7 D4 6 7 8 त्वं हि मे परम (D4 7 °म) सुहृत्; G2 (first time) त्व हि मे सर्वसंस्मृत

11 Ś1 missing (of v l 1) — a) K1 2 4 शय (K4 °यि)से, G2 शसते (for यशसे). — b) K1 2 देहिने; K7 D4 6 7 8 T2 G1-3, 6 M6-7 देयानां; T1 M1 वेदानां (for देहिनां). — G2 om (hapl) 11cd. — c) M1 6 7 देवाय (for विश्वाय). ❀ C8 · वैशम्पायन श्री कृष्णमेव निर्गुण परमात्मानमनेन श्लोकेन स्तुतवान् । ❀

12 Ś1 missing (of v. l 1) — a) T2 प्रसादतो (for °दजो). — b) Da4 -सभव — After 12ab, G2 repeats 10cd G2 om 12c — c) D6 7 ज्योतिर् (for योनिर्) — d) Da4 चरस्य (for च°). G2 सर्वस्य स्थावरस्य च ❀ C8 तस्मै नम. इति पूर्वेण संबन्ध । ❀

13 Ś1 missing (of v l. 1). — a) G2 om यदा G2 दत्त (for यत्तत्) — b) K6 B1 9 D6 7 सर्वं (for सत्त्व) D6 7 तत्त्ववतां K7 B1 D4 9 चर — c) K3 2 पुरा (for परा) B8 गुह्यं (for मह्यं). T1 G3 प्रकृतिस्था परा मह्य (G3 लोक) — d) K3 रोधसी; G3 प्रकृतिर् (for रोदसी) T G1-3 6 लोक (for योग). ❀ Cn योगेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी । ❀ — e) K3 कृत ; Cn (gloss कर्मफलभूता महालोकान्ता) C8 (gloss श्रुतिविहितानि यज्ञोपकारकानि सत्यवचनानि, तद्रूपा) ऋता (as in text) K1, 2 पुरा, K6, 7 D1 T2 परा; D9 जरा (for [अ]मरा). B8 Da2 [अ]जय्या; C8 [अ] यज्या (for [अ]जय्या). T1 G1, 3 6 ऋता सत्यपराजय्या (G1 °य्य); G2 ऋतसत्यपरा चर्या. — f) T2 G2 -सज्ञता; G3 संश्रुता (for -संज्ञिता).

14 Ś1 missing (of v l 1) — a) K6 B6 7 8 Da2 a4 यस्या ; B6 8 T G1 3 6 यस्मात्; Cn (gloss ऋताद्यात्मकात्परमात्मनःप्रव्यस्तात्सत्त्वात्) त° (as in text) Da1 सत्त्वात्; Da3 सत्वा (for सर्वा) G2 यस्मात्सर्वं प्रवर्त ते — b) Da2 a4 सर्गा (for सर्ग) T G1-3, 6 M1 6-7 -प्रळय- (for -प्रलय-) — c) K4 6 Dn1 n4 Da2 D3-5 8 यपो (for ततो) M1 6 6 यज्ञाश्च — d) K7 Da4 D6 7 पुराण (for °ण) D8 शाश्वतो (for पुरुषो). — e) G2 अनिरुक्त (for °रुद्ध) — f) B6 6-8 Da3, a4 Dn4 Da1 D3 5 6 7 8 T1 G3 6 प्रभवा(B8 °वो)प्यय G2 लोकानां प्रभुरव्यय

15 Ś1 missing (of v 1 1) — a) B1 ब्रह्मे; Da4 ब्राह्म ; D6 7 C8 ब्रह्म ; C8 ब्राह्मे (as in text) G2 ब्राह्मेनाक्षिग्नियं प्राप्ते (sic) ❀ C8 ब्रह्मनामधेयस्य परमात्मनो महाप्रलयावसाने । ❀ — b) K1 [अ]पि (for हि) K3 तस्यापि मितरेजस . — c) ❀ C8 प्रसादात्, आत्मध्यानात् । ❀ — d) K7 D4 8 पद्म पद्मायतेक्षण (D4 °ण); B6 7 Dn1 T1 G1 3 6 पद्मं (T1 G3 6 °द्म) पद्मनिभेक्षण (G1 °णं) — e) K4 6 B6 6-8 Da2 a1 Dn1 n4 D5 D3 4 5 7 8 ततो (for तत्र) — f) K3 सत्यस्यैव; K6 B8 9 Da3 तस्यैव स (by transp.), T1 G1 3 6 स तस्यैवं; T2 स तथैव; G2 M1 6-7 तस्यैवं स- (G2 तु). Dn1 G2 प्रसादत (for °दज°)

16 Ś1 missing (of v 1 1) — a) T2 अह्ना क्षये; G2 अग्निक्षये; M1, 6 7 अह क्षये (for अह्न क्षये) B6 ललाटश् — b) T1 सुते; G2 चसे (for सुतो). K3 4 6 7 B8 D8 तदा; D6 9 सदा (for तथा) D6 7 वासुदेवस्य वै तदा — c) K7 संपन्ने; T2 वै जज्ञे

17 Ś1 missing (of. v 1 1). — a) K1, 2 4, 7 D4, 8 transp. एतौ and द्वौ. K7 D8 पुरुष ; Da4 विबुधौ;

निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ १७
कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।
उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी त्रिपुरदारुणः ॥ १८
दक्षक्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा ।
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ॥ १९
तस्मिन्हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।
संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ॥ २०

अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन ।
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ॥ २१
यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ।
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितं मनः ।
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ २२
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति योऽनु तं स हि मामनु ॥ २३

C. 12. 13174
B. 12. 342(1) 16
K. 12. 350 26

M7 विबुधा (for °ध) G2 एतौ*विद्धिधप्रेष्ठौ — b) G3 प्रसादात् (for °द) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 8 8 इमौ (for स्मृतौ) — c) K1 तदा चेदित°; D5 7 T G1 3 6 M5 तदादर्शित , M1.7 तदादेहित (for °शित) G2 तथा अधीतवेदौ च — d) K1 3 4 7 D5 6 7 9 सर्गे; Dn1 सृष्ट (for सृष्टि°) G2 कालकौ (for -कारकौ) — e) K1 2 -मात्रो; K7 D4 5 7 9 भूतौ (for -मात्र) — f) G1 3 भूत (for प्राणि) M8 सर्वप्राण्यभयप्रदौ

18 Ś1 missing (cf v 1 1) — a) G1 कपर्दि- K1 2 जठिरो; Da4 जटिला (for °लो) G2 मुखी (for मुण्ड°) — b) K1 श्मा*न , K6 समशान; B1 श्म सान; D4 श्मशान (for °न) T2 G1 ग्रह- (for गृह-) Da3 a4 G2 -वासक (for सेवकः) — cd) B0 Da3 Dn1 n4 D8 D7 8 5 7 8 T G1 3 6 धरो; Da4 D4 धरा (for धरो). K1 3 4 7 D4 5 7 9 transp रुद्रो and योगी G2 उग्र तपोनीलयोगी G3 रुद्रस् (for योगी) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D7 8 8 परम (for त्रिपुर) K1 7 D6 7 T1 G1 3 6 दारण (for दारुण°)

19 Ś1 missing (cf v 1 1) — b) G1 तदा (for तथा) — c) K6 (also as in text) ध्येय° (for ज्ञेय°) — d) G3 पांडवेशो (for °वेय) — After 19, D8 D8 C8 ins

870* योऽसौ रुद्रः सोऽहमस्मि योऽहमस्मि शिव परः ।
मया रुद्रस्तथाहं च नावयोरन्तरं तथा ।
[(L 2) D8 नोभयोर् (for नावयोर्)]

20 Ś1 missing (of v 1 1) — a) K1 3 7 D4, 5 7 9 -स- (for हि) — b) K3 देवदेवे; Dn1 D4 देवदेव ; T G1-3 6 भूतेशे च (T2 G1 वै) (for देव-देवे) — c) K1 3 4 D5 7 पूजितो वै (K4 वैद्); K7 D4 9 सुसंतुष्टो (for संपूजितो)

21 Ś1 missing (of v 1 1) — a) M7 [अ]भि (for हि) K1 3 7 D4 5 7 9 भूतानां (for लोकानां) — b) K1, 3 4 B8 Da4 T1 G3 2 6 विशेषां, K7 D4 5 7 9 विश्वात्मा; G2 विशेष्य° (for विश्वाना) B1 पद्म (for पाण्डु) K3 नदना°; Da4 T2 -नदन — d) K3 सपूज्ययामि

22 Ś1 missing (of v 1 1) T1 om. (hapl.) 22a–23b — a) K1 यस्यह (for यद्यह) K1 नार्चयेय तम्, K3 °येय तम्; K4 °ये यूयम्; K7 °येदेवम्; D4 5 9 °ये देवम्; D7 °ये दैवम्; M7 °यैयं वै (for °येय वै) Da4 तैर् (for वै) — b) K1 3 B8 (marg) परम (for वरद) B1 शुभ (for शिवम्) K7 तमी शान पर शिव — c) Cv (Cvp as in text) चार्चयेत् (for नार्च°) G1 किंचिद् (for कश्चिद्) G3 आत्मानं चार्चयेच्चित्य ॐ Cv आत्मान परमात्मान मामेवार्चयेत्। अत स्तान्मोहयितु रुद्रार्चा मया कृता। अह तु रुद्रनामक रुद्रान्त र्यामिण आत्मान परमात्मान मामेव पूजयामि, न तु रुद्रम्। ॐ — d) K4 भावितु; T2 G1. 3 हार्पित (for भावित) B8 Dn1 n4 D8 D7 8 8 इति मे भावितात्मना, G3 कश्चिज्ज्ञानार्पित मन — K3 4 repeat 22ef after 23. — f) D5 7 [S]यमनु (for समनु) K1 (also as in text) 3 (first time) 4 (both times) वस्त्यति; M1 5-7 वस्त्यते (for वर्तते)

23 Ś1 missing (of v 1 1) T1 om. 23ab (cf v 1 22). K3 4 transp 23ab and 23cd — a) D7 G1 3 [इ]ह; T2 M1 इ; G3 6 च (for हि) — b) G3 स (for त) — K1 om 23c–24b — c) M6 यत् (for यस्) — d) B8 (marg) स च; T2 G1 हि स (by transp) K3 4 7 B8 D4 9 यस्त ह्य(K3 B8 °स्तं चा ; K4 °स्त्व चा)नु स मामनु ॐ C8 योऽनु त, तमनुवर्तते, तस्य भक्त इत्यर्थ । ॐ — After 23, K3 4 repeat 22ef

24 Ś1 missing (of. v 1. 1) K1, 3, 4 G1 om.

रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ।
लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥ २४
न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानात्मानमहमात्मना ॥ २५
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥ २६
सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ।
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ २७

भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ।
सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ॥ २८
नमस्व हव्यदं विष्णुं तथा शरणदं नम ।
वरदं नमस्व कौन्तेय हव्यकव्यभुजं नम ॥ २९
चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि ते श्रुतम् ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥ ३०
ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ३१

24ab (for K1, cf v l 23) — a) T G2 3 M1 3 7 चेति, G3 भूत्वा (for चैव) D6 7 रुद्रे नारायणे चैव — b) D5 7 T1 G3 6 सत्वम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्) G2 एतद् (for एक) ❀ Cv एक, मत्तो भिन्नम् — एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः (3 3 16)। तत्र स्वरूपभूतं सत्त्व नारायणेत्याख्यया तिष्ठति, सत्त्वगुणात्मक सत्त्व तु रुद्रेत्याख्यया। यद्वा, एक ममैव सत्त्व सामर्थ्यम्। ❀ — c) Da3 लोक (for लोके) G3 चरति (for चरति) — d) K4 व्यक्तस्थ (for व्यक्तिस्थं)

25 Ś1 missing (cf v l 1) — a) D5 न हि मे केन यद्देयो — b) G2 वर्ण (for वर) Da4 -नदन. — d) K4 T1 G1 3 6 M1 3 5 पुराह; G2 वाराह (for पुराण) K1 2 4 6 B0 6 7, 8 (marg as in text) 9 Da3 4 Dn1 n4 D3 D7 3 8 रुद्रम् (for विश्वम्). — f) K7 B0 6-9 Dn1 D5 D2-5 7-9 T1 G1 6 transp आत्मा नम् and अहम् Dn4 अहसामधिमात्मना (sic); T2 G2 3 M1 6 7 आत्म(M1 °त्मा)नात्मानमात्मन° (G2 3 °ना)

26 Ś1 missing (cf v l 1) — a) Da4 प्राण मति — b) Dn1 n4 D5 D7 3 8 च (for तु) D7 कस्मैचिद्विबुधाधिप — c) M1 ऋतम् D5 एव तु (for एवेति) K1 2 4 इमे ह्यात्मानमेवेति — d) T G1-3 6 M1 6 7 नमामि (for भजामि).

27 Ś1 missing (cf. v l 1). — a) G2 सहेंद्राश्च (for सरुद्राश्च) — b) T2 सर्वे; G2 देव. K1 2 महर्षिभि°; D6 7 महर्षय°; M1 6 7 सहर्षय° (for °र्षिभि°) — c) D5 नर (for सुर) — d) Da3 4 G3 प्रभु (for हरिम्) K1 2 4 D6 7 नारायणमरिंदमं.

28 Ś1 missing (cf v l. 1) — a) M7 भवि- ष्यतां * (for °ष्यतां). K7 D4 9 भविष्यद्वर्तमानानां. — c) K3, 6 Da4 ग्रमणी; K7 D4 6 7, 9 °जो (for °णीर्).

— d) K4 सेव्या B6 (marg as in text) नित्यदा (for °शः)

29 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K7 B3 D1 7 नमस्य; B1-9 D1 9 °स्य (for °स्व) K3 हविर्दं; B0 द्रव्यद; D8 T G2 6 C8 (gloss मोक्षदं) अव्ययद; M1 7 हव्यग (for °द) — b) D4 च दारण, G2 चरणत्र (for श°). K6 B0 6 8 Dn4 D7 नम°, K7 D5 सदा; Da3 Da4 D3 4 मम; Da4 मन°; D6 तुम°, T2 नरं (for नम) — G1 om (hapl) 29cd — c) Hypermetric K1 वरदे; M6 lacuna. K1 2 7 B6 D9 T2 G2 M7 नम; B1-9 नमस्य, Da4 नाम, M6 lacuna (for नमस्व) — d) K7 -कव्यं; M6 om. (hapl) (for कव्य) K6 B8 9 Da3 Dn4 D7 7 8 नम°, D6 तुम° (for नम) Da4 हव्यकव्यभुजंगम°.

30 With 30, cf 6 29 16 Ś1 missing (cf v l 1) — a) K3 4 चतुर्विधाः; D4 चतुर्विधां. — b) K7 B3 Dn1 n4 D7 4 8 9 T1 G1 3 6 M7 एव (for एवं) K6 B0 6-9 Da3, 4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 G2 M7 हि मे; K7 D4 6 [ह]इ मे; D6 7 मम (for हि ते). Dn1 D6 7 T G1-3 6 श्रुता (for श्रुतम्) — c) T2 G1 3 M7 एकांतिन. K3 4 ते मामका नरश्रेष्ठास ❀ C8 एकस्मिन्मयि वासुदेवे एकस्य धारणो निर्णयो येषाम- हमेव वासुदेव इति एकान्तिन° । ❀ — d) K6 B0 6-8 Da3 4 Dn1 n4 D5 D7 3 8 ये (for ते) K1, 2 4 D5, 7 ते भक्ता नान्यदेवता; G2 ते वै ह्यानन्यवेदिन — e) M1 7 एवं. T1 G3 6 गुरुस् (for गतिस्) — f) K7 D4 9 सनिर्ना; B8 (marg) कर्मिणां, D6 7 -चारिणां (for कारिणाम्) ❀ C8 निराशी°, काम्यकर्मकारिषु नातिव प्रीतिमानित्यर्थः । ❀

31 Ś1 missing (cf. v l. 1). — a) K1 2 4 वि; K6 7 B6, 8 (marg) 9 Da3 D4 9 [S]च; T1 G3, 6

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रबुद्धवर्याः सेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् ।
भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ॥ ३२
त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ।
भारावतरणार्थं हि प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ॥ ३३
जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ ३४

नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ३५
छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ३६
गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ३७

C 12 13170
B 12 342 (1) 42
K 12 350 42

तु (for च) K6 सृष्टास (for शिष्टास). K3.4 त्रयोर् (for त्रयो) —ᵇ) G3 [अ]मि (for हि) T2 G1.2 मे (for ते) K1.2.4 नरा (for मता) —ᶜ) K6.7 B0 6-9 Da3.4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 T2 G2 धर्मास्ते (for धर्माण) — Dn4 om 31ᵈ–32ᵉ —ᵈ) G2 प्रतिबद्धस; M7 °बुद्ध (for °बुद्धस) D8 श्रेष्ठमाक; T1 G1.2.6 मोक्ष° (for श्रेष्ठ°)

32 Ś1 missing (cf. v l. 1) Dn4 om 32ᵃᵇᶜᵈ (cf v l 31) —ᵃ) K7 ब्रह्मण K7 D8.9 सितिकठ; T1 नील° (for शिति°) Dn1 वा (for च) —ᵇ) K3 यद्य Da4 T2 G1.2 M7 देवता —ᶜ) Dn1 D4.9 सेवतो (for सेवन्ते) K1.2.4 प्रबुद्धवर्ज्या (K4 °र्ज्यं) स्ते सर्वे; K6 प्रतिबुद्धवर्या सेवते (hypermetric), K7 Da3 Dn1 D8.8 प्रबुद्धवर्या सेवतो; B0 7.9 प्रतिबुद्ध वर्या सेवतो (hypermetric), B3 प्रबुद्ध*****; B8 प्रबुद्धवर्जं मेवंतो; Da4 Ds2 D3.5 प्रबुद्धवर्या सेवतो, D7 T G1-3 6 प्रतिबुद्धा न सेवते (G2 सेवेयुर्), M1 5-7 प्रतिबुद्धवर्ज्या (M5 °र्जो) सेवते (hypermetric) —ᵈ) D5 [इ]ष्यति (for [ए]ष्यन्ति) Da2 D8 तत्; M8 मत् (for यत्) M1.6.7 फल; M8 परा (for परम्) K1.2.4 पुनरावृत्तिलक्षणा, K6 से ममैवेष्यति यत्पर (hypermetric), D7 T G1-3 6 य (G2 क्ष) मात्यपरिमित फल —ᵉ) K7 D4.7.9 M1 6.7 भक्तिं, T2 भक्त (for भक्त) D5.7 विशिष्टस (for विशेषस) Da4 T G1-3 6 तु (for ते) —ᶠ) D4 M7 एव; D9 M1 6 एव; G1 एक, G2 एषा (for एष) T2 पथानु-; M8 पयानु- (for पार्थानु) Da4 -कीर्तिना; G2 कीर्तिता; M1 -कीर्तिन°।

33 Ś1 missing (cf v 1 1) —ᵃ) K1.2 चाहं चैव (for चैवाह च) —ᶜ) B0.8 Dn1.n4 D5 D2.3.8 तु; D5 च (for हि) K1.2 D4.9 भारावतारणार्थं हि. —ᵈ) Da4 G1 मानुषी.

34 Ś1 missing (cf v 1, 1). —ᵃ) K6 चाध्यात्म.

K7 D9 योगाच्; T2 G1 M1 5-7 -योग (for योगांश्च) —ᵇ) B9 Da3 योय; M1 7 योग (for योऽह) K1.4 यस्त्वं, K3 यस्त (for यस्माच्) D1 पार्थिव (for भारत) —ᵈ) K2 T G1.2.6 [आ]भ्युदयको; G2 °दयिके (for °दयिको) K1.2.4.7 D4.5.7.9 [ऽ]पर, G3 [ऽ]पि वा (for ऽपि च)

35 Ś1 missing (cf v. 1 1) —ᵃ) M1 नाराणाम् (for न°) B3 Da3 T G1-3 6 ख्यातो (for ख्यातम्) K6 नरनारायणख्यातस्; K7 B0 Da4 नारायणमय ख्यातम् (Da4 °तस्); Dn4 नारायणांत ख्यातम् —ᵇ) K6 B3 Da3.4 त्वहम्, T G1-3 6 ह्यहम् (for ह्यहम्) —ᶜ) K1 नारा यति; Dn4 नारायण (for नारा इति) —ᵉ) K2 अनयं, Cn (gloss प्रवेशस्थान) अयन (as in text) Da3.4 तस्य (for मम) Da3.4 T G1-3 6 M1 5-7 ता° (for तत्) —ᶠ) K7 Da3.4 D4.9 तेन; G2 M8 ततो (for अतो) Da3.4 स्मृत°, D7 T G1.2.6 [ऽ]स्म्यह (for ह्यहम्)

36 Ś1 missing (cf. v 1 1) D5.7 om. (hapl) 36 —ᵃ) T1 G3.6 वादयामि; T2 G1.2 वास° (for छाद°) K7 D4.9 कृत्स्नं (for विश्व) —ᵇ) K6 भूत्वा (for भूत्वा) —ᶜ) K1 सर्वभूतादिवासश्च; K7 D4.9 °भूतनिवासश्च —ᵈ) K1 तपो (for ततो) K1.2.4 T G1-3 6 [ऽ]स्मि (for हि)

37 Ś1 missing (cf v. 1 1). —ᵃ) K7 D4.9 स्म (for च) —ᵇ) K6 B0.8 (marg) Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्रजनस्; T2 ब्रह्मणा (for प्रजानां) K1.2.4 Dn1 चास्मि; D5.7 अस्मि; T1 M8 चैव (for चापि). K7 Da4 भारत°; D7 नारद G1 ब्रह्मादीनां च भारत. — G1 transp 37ᶜᵈ and 38ᵃᵇ —ᶜ) Dn1 G1 व्याप्तो; D7 व्याप्तिर्; T2 M1.8.7 Kumbh ed व्याप्ते; G2 प्राप्तो (for व्याप्ता). Da4 पार्थ° K1 क्रमणाबाप्यहं पार्थ (= 38ᵃ). —ᵈ) B3 (marg as in text) चात्यधिका (for चाभ्य°).

अधिभूतानि चान्तेऽहं तदिच्छंश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ३८
दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति हि ।
दिवं चोर्वीं च मध्यं च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ३९
पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ४०
ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रितकूपाभिपातितम् ।
पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ४१
ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋषिवरस्त्रितः ।
उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४२
सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत ।
अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।
सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ ४३
स्वपत्न्यामाहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ।

---

38 Ś1 missing (cf v 1 1) G1 transp 37cd 38ab — a) K2 अपि, B6 अभि-; Dn4 अवि (for अधि) Bo 8 Dn1 n3 D8 D2 3 8 चांतेषु; D7 चातेषु (for चान्तेऽह) T G1–3 6 M1 5–7 अभिभूत (T1 G2 6 °धिभूता, G3 °तिभूत; M7 °धीभूत) निविष्टश्च — b) K1 2 4 M1 तदिच्छा; B6 9 Da3 a4 M8 6 तदिच्छश्च; D5 तदिच्छाश्च; T G1 3 6 तद्विश्व; M7 तद्विश्वश्च (for तदिच्छश्च) K6 7 D4 9 अ(K6 स्व)भिविशामि भारत; D7 तदिच्छाम्यस्मि भारत; G2 तद्विरिंचोस्मि भारत — c) K1 क्रमणाश्च, B6 7 9 Da3 a4 क्रमेण; D5, 7 क्रमणश्च (for °णाच्च) T G2 6 हि (for [अ]पि) M1 om पार्थ K3 क्रमाणाश्चाप्यहं पार्थ (sic), G3 विक्रमाच्च ह्यह पार्थ — d) Dn4 विष्णुर् (for विष्णुर्) K4 प्राब्दिता; K7 D4 5 7 9 भिश्रित; Dn4 -मज्ञक°, T2 संज्ञित (for °त°). K1 2 विष्णुरित्यभ्यशब्दित

39 Ś1 missing (cf v 1 1) — a) D4, 7 इमां (for दमात्) Bo Da2 सिद्ध (for सिद्धिं). T1 G2, 6 अभीप्संतो (for परी°) — b) T2 G1 मा (for मां) D6 7 कीर्तयति; T1 G2 6 कथयति (for काम°) K6 Bo 8 (marg) 9 Da3 Dn1 Da1 D2 3 8 M1 5–7 इ; B8 (orig) Da4 च (for हि) Cpp उदरे (gloss हृदये) कामयति हि — c) K7 D4 9 M8 जगत् (for दिवं) K7 Da4 D4 9 चोर्द्ध; D5 7 चोर्ध्वं; T2 G1 चोर्वीं; G2 चामु (for चोर्वीं) T G1–3 6 M1 5–7 मे (for the second च) — d) T2 तेन (for तस्माद्) K1 2 4 T G1 2 6 [s]स्मि (for हि). ❀ Ca दाम्नि उदरे मनसि कुर्वन्ति, ध्यायन्तीति दामोदर । ❀

40 Ś1 missing (cf. v. 1 1). K2 om. 40–41. — a) D7 वृष्णिर् (for पृश्निर्). K1, 4, 7 D4, 5 9 हि; G2 वा (for च). Dn4 चाम्ले — b) K1, 4 7 D4, 5 9 आपो वेदो, B7 8 Dn1 n3 Da1 D2 3 8 वेद आपो; Da2 देव आपो (for वेदा आपो) K7 4 [s]मृते; K6 B6 8 9 Da3 D5 घृत; Da4 धन; Dn4 स्मृत; D7 [s]-मृतस् (for ऽमृत) G2 यथा (for तथा) — c) K4 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 8 9 गर्भे; D7 T G1 3 6 गर्भा (for गर्भे) — K6 reads 40d–42a on marg — d) K7 D4 9 तथा; M7 तथो (for ततो) K1 4 D7 T G1–3 6 [s]स्मि (for हि)

41 Ś1 missing (cf v. 1 1). K2 om 41 (cf. v 1 40) K6 reads 41 on marg — a) B7 चाहुर्; G1 प्रभुम् (for प्राहुर्) G2 मा (for मां). — b) K4, 6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Da1 D2 8 9 T1 G2 6 त्रितं (for त्रित) K1 T2 M1 6 पातिन; K4 Bo 8 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 M8 -पातिनं (for °तम्) Dn1, n4 Ds2 D8 5 त्रितं कूपनिपातित (D5 °न); D7 G1 M7 त्रितरूपाभिपा(G1 °पा हि पा)तिन°; G3 त्रि * रूपाभिप्रार्थिन°. — c) K7 पृश्निगर्भस्, D8 °गर्भं (for °गर्भ) G2 व्रत (for त्रित) — d) T2 G2 6 -वादिन (G6 °न); G1 पातिनं (for -पातितम्) K1 4 [इ]त्येव कूपनिपातित, G3 [इ]त्येकतद्वित वातिद

42 Ś1 missing (cf. v 1 1). K6 reads 42abc on marg — a) G3 ब्रह्मणा. — b) K1 2, 4 6 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 8 8 M1 5–7 ह्यूषिवरस्; Da4 ह्युसि°; T1 G1 2 6 [s]प्यूषि° (for ऋषि°) Da4 D7 त्रिय°; T1 G2 6 स्मृत, G1 तत (for त्रित°) T2 माद्योप्यूर्षिरित्रितस्तत, G2 आद्यावृषिवरस्तथा — c) K6 B8 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 सततार (for उत्त°). D4 उदपमाद्, M1 6 7 उदुपानाद् (for उद°) G3 उत्तरानोपदानार्थ. — d) D8 पृश्निगर्भेति कीर्तनात्; G2 °गर्भः स कीर्तित.

43 Ś1 missing (cf. v. 1 1). — b) K2 अग्रे; Da3, a4 अग्नि° (for अग्नेः). G2 चंद्रस्य (for सोमस्य). Da4 D7 वा (for च) — c) M1 7 अंशा हे (for अंशवो) Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3, 5 8 यस् (for ये) — d) Da3 om मम B8 वै; Da4 lacuna, Dn4 D8 D6 8 [ए]ते (for ते) Da4 सज्ञिका (for -संज्ञिता). — e) K1 2 सर्वेज्ञ°; K6 °ज्ञ; Da4

उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया ।
बृहस्पतिरथाविन्दत्तां पत्नीं तस्य भारत ॥ ४४
ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतं तथा ।
उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ॥ ४५
पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम् ।
एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ॥ ४६
मैथुनोपगतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः ।
तस्मादन्धो जास्यसि त्वं मच्छापान्नात्र संशयः ॥ ४७
स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घं तम उपेयिवान् ।
स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा ॥ ४८
वेदानवाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान्सनातनान् ।
प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ॥ ४९
आनुपूर्व्येण विधिना केशवेति पुनः पुनः ।
स चक्षुष्मान्समभवद्गौतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५०
एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्जुन ।
देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ५१
अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनि मुखं कृतम् ।
अग्नीषोमात्मकं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम् ॥ ५२

C 12. 13186
B 12.342(1).58
K 12 350 88

D₈ G₁ °ज्ञ, D₂ lacuna (for सर्वज्ञ) — ^{f}) Da₄ ताम् (for माम्) Da₄ सत्तम°

44 Ś₁ missing (cf v I 1) — ^{a}) K₇ D₅ ₆ ममत्याम्; B₃ D₄ स्वपत्न्या; T₂ स्वपत्याम् (for स्वपत्न्याम्) B₅₋₆ Da₃ a₄ D ₇ साधितो (for धाहितो) K₃ गर्भा Dn₁ स्वयमात्माहितो गर्भं — ^{b}) K₁ उतथेन, K₂ उत्तयेन, D ₇ T₁ G₂ ₃ ₆ M₁ ₅₋₇ उचथ्येन, G₁ उचथ्थ्येन (for उतथ्येन) T₂ उचथ्यस्य स्त्रिया तथा — ^{c}) K₁ उतर्थ्ये, K₂ उतथे, K₃ उतथ्यम् D₅ ₇ M₁ ₅₋₇ उचथ्ये, G₁ उचथ्थ्ये (for उतथ्ये) T₁ G₂ ₆ उचथ्ये रहिते चैव, T₂ तमस्यन्तर्गते चैव, G₃ रहिते तामृषीयाचे (sic) — ^{d}) T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ कदाचिद्देवतान्नया — ^{e}) D₅ ₉ अयो (for अथ) — ^{f}) D₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ धीमत (for भारत) K₁ तां पत्नीं सत्यभारत, K₆ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₃ ₆ ₈ पत्नीं तस्य महात्मन

45 Ś₁ missing (cf. v I 1) — ^{b}) K₁ ₃ ₄ Bo ₁ ₃ Da₄ D₄ ₉ तदा (for तथा) — ^{c}) T₂ गर्भं (for गर्भः) K₇ कौंतेय — ^{d}) D₈ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ गुणात्मकः (for °समन्वित)

46 Ś₁ missing (cf v I 1) — ^{a}) G₂ वरदा — ^{b}) K₁ ₂ तस्यां, K₆ ₇ D₃ ₉ एव, B₇ अत्रा; Da₃ a₄ अन्यां; M₁ ₆ ₇ इमां (for अम्बां) K₇ प्रवाधितः; Da₃ प्रवाधितु B₆ ₈ (both marg as in text) T G₁₋₃ ₆ नार्हसे मा प्रबाधितु — ^{c}) G₁ चैव (for श्रुत्वा) — ^{d}) D₅ ₇ चुकोप; G₃ चुक्रोच (for चुक्रोध) D₃ om from शशाप up to संशय (in 47^{d}).

47 Ś₁ missing (cf v I 1) D₃ om 47 (cf v I 46) — ^{a}) K₆ Bo ₇₋₉ Dn₁ n₄ D₆ D₂ ₃ ₇ ₈ T₁ G₃ ₆ M₅ ₆ मैथुनायागतो यस्मात् — ^{b}) Da₃ वारित (for वारित) — ^{c}) M₇ दद्दो (for अन्धो) K₁ जात्यसि (sic), K₄ ₆ Bo ₆₋₉ Da₃ Dn₁ n₄ D₆ D₂ ₃ ₇ ₈ या(Dn₁ पा)स्यसि, G₁ जायसि (for जास्यसि) K₇ D₄ ₉ तस्मात्त्वमन्धो भविता; T₁ G₃ ₆ तस्मादधोसि स त्वं हि, G₂ °दधो भव त्वं हि — ^{d}) T₂ मम शापान्न संशय

48 Ś₁ resumes — ^{a}) K₁ ₃ ₄ धाराद् (for शापाद्) Da₃ स शापादपि मुख्यास्य — ^{b}) Da₃ अथ, Da₃ दीर्घं (for दीर्घं) Ś₁ K₁ ₂ ₇ तप, Da₃ कालम् (for तम) — 48^{cd} is damaged in Ś₁ — ^{c}) K₁ ₃ Da₃ दीर्घतपा (for °तमा)

49 49^{ab} is damaged in Ś₁ — ^{a}) K₁ अध्या।प, K₂ अध्याप, B₇ अधीत्य, D₃ ₇ उवाच (for अवाप्य) — ^{b}) K₁ Da₃ D₃ ₉ सनातनात् — ^{c}) Ś₁ K₁ ₂ पूजयामास तदा

50 Ś₁ is partly damaged — ^{a}) K₁ ₂ ₆ ₇ Da₄ D₅ D₃ ₆ ₇ पूर्वेण (for पूर्व्येण) — Da₄ om (hapl) 50^{cd} — ^{c}) Ś₁ K₁ ₂ (also as in text) न (for स). — ^{d}) K₄ B₃ Da₃ Dn₁ D₂ ₃ गोतमश्च (for गौ°) G₁ चाभवन् Ś₁ K₁ ₂ तदा (for पुन)

51 51^{ab} is damaged in Ś₁ — ^{a}) T₁ G₃ ₆ एव हि वरदस्याथ — ^{b}) M₁ ₆ ₇ [अ]च्युत; M₅ [अ]च्युत (for [अ]र्जुन) — ^{c}) G₃ वेदानाम् (for देवा°) K₇ D₃ ₉ अपि (for अथ)

52 ^{a}) K₁ ₇ Da₄ D₄ अग्नि (for अग्नि°) D₄ संयुक्तम्. — ^{b}) Ś₁ damaged T₁ G₃ ₆ एकयोनिं, G₁ ₂ °योनिर् (for °योनि) G₃ मुख (for मुखं) D₄ स्मृत (for कृतम्) K₁ ₃ ₄ ₆ Bo ₆ ₇ ₈ (marg) ₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₆ D₂ ₃ ₆ ₇ ₈ एकयोनित्वमागत, B₆

3187
अपि हि पुराणे भवति । १ । एकयोन्यात्मकावग्नी-
षोमौ । २ । देवाश्चाग्निमुखा इति । ३ । एकयोनित्वाच्च
परस्परं महयन्तो लोकान्धारयत इति । ४ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥]

[३२९

अर्जुन उवाच ।
अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ ।
एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन ।
आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ॥ २

(orig) °योनिमुख कृत — °) K7 B6 9 अग्नीसोमात्मक॰ K4 B0 8 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 अग्नीषो(B0 °सो)ममय वशाद् — d) Ś1 K1 2 G2 सर्वं ; D7 कृच्छ्रं (for कृत्स्नं) K7 जगत्स्थावरजंगम

53 1) B8 M5 अपि च; T G1 3 6 आह च (for अपि हि). Dn1 पुराणो (for °णे) After पुराणे, B8 ins. श्लोको. T1 G3 6 [ऽ]भवत् (for भवति) G2 आह पुराणे भवत्येव; M1 6 7 अपि च पुराणेपि भव(M1 °च)ति. — 2) K3 B7 एको (for एक) B0 Da3 D7 योगात्मकात्; B6, 7 9 Da4 -योगात्मकम्; T1 G3 6 -योन्याम्; T2 G1 योन्यात्; G2 lacuna (for योन्यात्मकात्). Ś1 lacuna, K6 B6-9 Da3 a4 अग्नीषोमं, K7 D4 अग्निसो (D4 °षो)मौ, B0 D5 G2 अग्नीसोमौ (for °षोमौ) M1 5-7 एकयोन्य(M1 °यो)न्य ; M6 °योन्य)ग्नीषोमौ — 3) K3 देवश्च — 4) D7 G1 इत्येक- (for एक-) K6 B7 D5 om च Ś1 K1, 2 4 om (hapl) एव K7 D4 9 एतौ परस्पर, M6 ममाय परस्पर (for परस्पर) K3 महायतो; K6 तौ महतो; K7 D2 7 9 T2 G1 2 M5 हर्षयतो (D9 T2 G2 °तौ); B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 अर्हतो (B9 Da3 °तौ; Dn4 °ता); D5 आहयतौ; T1 G3 6 च हर्षतो; M1 7 हर्षयतौ, M6 हर्षयौ (for महयन्तो) K7 D5, 9 लोकं K4 B6 7 Da4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 T1 G1-3 6 M5 धारयत. K6 B0 6, 7 9 Da3 a4 G2 om. इति.

Colophon V1 D6 missing K3 5 B1-3 Da1, a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* Ś1 K1 2 4 6 7 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5, 7-9 T G1 3 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* Ś1 K1 2 4 6 B0, 6, 8 9 Da3, a4 Dn1 D8 D2 5 7 8 T2 M5 नारायणीयं; K7 D4 5 9 नरनारायणीय, T1 G6 कृष्णार्जुनसंवादे भगवन्नामनिर्वचन; M1 6 7 नारायणीये भगवन्नामनिर्वचन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 67, B7 Dn4 165, B8 267, Dn1 Da3 T1 G3 167, D8 M1, 6 7 162, T2 180, G1 166, G2 M5 198, G6 168 —*Śloka no* Dn1 58, Dn4 56, D8 60.

329

☞ This adhy is missing in D6 (of v l 12 283 15)

1 V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44b) — a) K7 B0 अग्नीसोमौ (for °षोमौ) T1 G3 6 ब्रह्मन् (for पूर्वम्) — b) B7 Da4 Da3 -योनि, T1 G3 6 -योनौ (for योनी) K6 प्रवर्तकौ, D7 T G1-3 6 प्रकीर्तितौ (for प्रव°) B6 (marg as in text) एकयोनित्वमास्थितौ ※ Cv एक एव योनिः कारणं ययोस्तौ । अत एव इमौ मिलित्वा एकस्य यज्ञकर्मणः योनी मुखभूतौ । ※ — c) B7 संशय T1 G1 3 6 धीर; T2 [ऽ]तीव (for जातस्) G2 एत मे संशयं छिंधि — d) D7 T1 G1-3, 6 त्वं (for तं) G2 धीर (for छिन्धि).

2 V1 missing (of. v. l 1) G2 om the ref. — a) G2 अह (for हन्त) Ś1 K1 2 4 वर्णयिष्यामि; T G1-3 6 M1 5-7 कथ° (for वर्त°) — c) Ś1 K1 2 4 7 B1-9 D4 5 7 9 T G1-3 6 C8 -तेजोभव; Cn (gloss · सधिरार्थः) तेजोद्भव (as in text). — d) T2 शृणु च (for शृणुष्व) B8 T1 G3 6 नृप; T2 मथ (for मम).

3 V1 missing (of v l 1) — 1) B0 त; D7 G2 स च; T1 स स (for स-) D7 G2 प्रक्षाल(G2

संप्रक्षालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थे युगसहस्रान्ते ।१। अव्यक्ते सर्वभूतप्रलये स्थावरजङ्गमे ।२। ज्योतिर्धरणिवायुरहितेऽन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके ।३। तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ।४। नैव रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते नाव्यक्ते व्यवस्थिते ।५। एतस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादक्षयादजरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषात् ।६। अक्षयादजरामरादमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ।७। ॥ ३

C 12. 13192
B 12. 342(2) 6
K 12. 351 6

°ळ)ने, T2 G3 6 -प्रक्षाळन (for °स्न) K7 D4 9 निष्क्रांते (for ऽतिक्रान्ते) K4 6 7 Bo 8 9 Dn4 D8 D2-4 7-9 T G1-3 6 M1 6-7 चतुर् (for चतुर्थे) D7 युगे (for युग) K6 युगसाहस्रांते; K7 D4 5 9 M1 6-7 युगांते; D7 lacuna (for युगसहस्रान्ते) ❀ Ca p सप्रक्षालनकाले, एकार्णवकाले ॥ Cn प्रलयकाले । ❀ — [2]) B3 मुच्यते, M1 6-7 व्यक्ते (for अव्यक्ते) B8 Dn1 सर्वभूते (for °भूत) M1 6-7 प्रळये (for प्रलये) After प्रलये, K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 ins सर्वभूत, B3 D5 M1 6-7 ins सर्व D7 सर्वभूतसहस्रांते प्रलये स्थावरजगमे; T1 G1 2 6 व्यक्ते सर्वभूतसहस्रांते (T1 G6 °सहृतौ) प्रल(G2 6 °ळ)ये स्थावर, T2 व्यक्त प्रविष्टे स्थावरजगमे, G3 व्यक्ते सभूतसहृतौ प्रक्षाळये स्थावर° ❀ Cs अव्यक्ते दर्शनहीने स्थावरजङ्गमे, स्थावरजङ्गमरहिते । ❀ — [3]) D2 9 ज्योति (for ज्योतिर्) Ś1 K1 धरण, K6 7 D4 9 T2 G3 M1 6 7 धरणी (for °णि) K3 वायुहिते; Bo 6 9 Da3 a4 D4 5 9 M6 विरहिते (Da4 °त) (for रहिते) B6 lacuna, D1 [अ]धं (for ऽन्धे) K7 जलैकार्णव, G3 कलोका*वे (for जलैकार्णवे) T1 G2 6 जाते (for लोके) ❀ Cn जलैकार्णवे लोके, सलिलवधिदेकसमुद्रे, एकार्णववदाद्वितीये इत्यर्थः । ❀ — [4]) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आप (B6-9 Da3 a4 ममाप) इत्येव (Da4 °व) अक्षमूतसज्ञ(Da4 Ds3 °ज्ञि)के, K7 D4 5 7 9 तम इत्येवाभिभूतसज्ञे (D4 5 सज्ञो, D7 °सज्ञके); T G2 3 6 M6 ममायमित्यविदि(G3 °विंद)ते भूतसज्ञके (G2 °ज्ञिके; M6 °ज्ञिते); G1 मम इत्यविदितभूतसज्ञके, M1 6 7 ममायये(M6 °यतय)मित्यविदिते भू(M7 तैर्भू)तसज्ञिते (for तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञके) — [5]) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 T2 न वै; T1 G3 6 न च (for नैव) K7 नो; D1 G1 2 lacuna (for the second न) K6 Da4 G2 lacuna, Dn4 नासजि (for °ति) K7 नवव्यक्ते, D4 9 न वक्तव्ये (for न व्यक्ते) K6 न चाव्यक्ते; K7 D4 5 नावक्तव्येन (sic), Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 न चाप्यव्यक्ते (for नाव्यक्ते) G3 व्यवसिते; M6 lacuna (for °स्थिते) After व्यवस्थिते; K7 ins नावव्यवस्थिते — [6]) Ś1 K1 2 चैतस्याम्; K4 Bo Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 एवमस्याम् (for एतस्याम्) Da3 Dn4 D2 व्यवस्थाया (for अव°) Ś1 K1 2 4 नारायणगुणाश्रयत्वाद्, K7 D4 9 नारायणाश्रयाद् (for नारायणगुणाश्रयाद्) K6 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds3 D2 3 8 G6 अजरामराद्, K7 D4 9 अक्षरादजराद्, Da3 a4 D5 T G1-3 M1 6-7 अजराद्, Ds1 अजरादमराद्, D7 lacuna (for अक्षयादजराद्) K7 om (hapl) from निन्द्रिया up to दजरा (in 3[7]) K6 T2 G1 2 M1 6-7 अतींद्रियाद्; D7 lacuna (for अनिन्द्रि°) K2 अग्राह्य, T1 G6 अनिग्राह्याद् (for अग्राह्याद्) Ś1 K1 2 D4 9 अस(K1 सं)भवनात्; B1 Da4 असत्सभवात्, T G2 3 6 M6 असभवत; M1 6 7 lacuna (for असंभवात्) K6 B7 9 Da3 a4 om सत्याद् K4 Da4 अहिंसात्, T2 G1 M6 अहिंस्रात्; G3 corrupt, M1 7 अहींस्या, M6 अहींस्राद् (for अहिंस्रात्) K2 लालसाद्; D4 9 अलोलुपाद्; D5 7 अलाभाद्, G1 लपादिभिर्; M6 लवदभिर्, Cn (gloss चिन्तामणिरत्नवज्ञावरूपत्वात्) ललामाद् (as in text) T2 ललामाभिधे; M1. 6 7 लळामा(M1 °म)द्वितीय (for °द्विविध-) T2 G1-3 6 वृत्ति (for प्रवृत्ति) D4 9 अनादिनिधनादविशेषात्; D5 7 विविधप्रवृत्तिशेषात् (for °विशेषात्) ❀ Ca एतस्यामवस्थायां, प्रलयदशायामतीतप्रायायाम् । ❀ K7 om up to दजरा (of v l 3[6]) — [7]) Before अक्षयाद्, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 5 7 8 T G1 3 6 ins अवैराद् Dn1 om अक्षया After अक्षयाद्, K4 ins अजरायाद् K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 Ds D2 8 M6 अमरादजराद्; Dn4 अनियजराद्; D8 अमराद्; D5 7 अजरादमराद्, T1 G2 6 अमरादचलाद्, T2 G1 अचलाद्; M1 7 अमरादवैराद्; M6 अमरादवैरादजराद् (for अजरामराद्) Ś1 K1 2 6 B9 Da3 a4 D4 5 7 9 अमूर्तिमत°; T2 अमूर्तत°; M1. 7 अमूरार्तित° (for अमूर्तित°) G2 अवैरादक्षयाद्तुर्मूर्तिन° D5 सर्वकर्त°, T2 सर्वस°; M1 6 7 सर्वकर्तृ (for कर्तु) K6 Bo 8 9 Da4 Dn1 n4 Ds D2 3. 5 7 8 M1 6 7 शाश्वतस्; K7 D4 9 °तस्य; Da3 सर्वतस् (for शाश्वतात्) K4 तु सम°; G2 तस्मात् (for तमस°) Ś1 K1 2 4 प्रादुर्भूतस्त(K1 °स्वात्त)मसो (for पुरुष प्रादुर्भूतो) After हरि°, T1 G2 3 6 ins इति ❀ Cs. हरि°, अविद्याकार्यसंहर्ता । ❀

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति । १ । नासीदहो न रात्रिरासीत् । २ । न सदासीन्नासदासीत् । ३ । तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपम् । ४ । सा विश्वस्य जननीत्येवमस्यार्थोऽनुभाष्यते । ५ ॥ ४

तस्येदानीं तमःसंभवस्य पुरुषस्य पद्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज । १ । ततो भूतसर्गे प्रवृत्ते प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत् । २ । यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः । ३ । योऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरम् । ४ । कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा । ५ । ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वम् । ६ । दीप्यमानेऽग्नौ जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि । ७ । भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति । ८ ॥ ५

4 V1 missing (cf. v l 1) — [1]) T G1–3 6 ह्यपि (for अपि) K7 D5 5 7 9 अत्र; T G1–3 6 lacuna (for ह्यत्र) ❀ Cn निदर्शनम्, श्रुतिरूपप्रमाणम् ॥ Cs मन्त्रास्तितरा दर्शयतीति निदर्शनम् । ❀ — [2]) D2 5 7 T2 G3 om the first न Ś1 K1 3 4 7 D5 7 9 om आसीत् — [3]) K4 D5 7 9 तदासीत्; K7 तदानीं सत्; G2 नासदासीन् (for न सदासीन्) K3 4 7 D8 D3–5 9 T lacuna, D7 सदसदासीत्; G3 नो सदासीत् (for नासदा°) — [4]) K7 विश्व (for विश्व) T1 G2, 3 6 विश्वरूपा (for °रूपम्). — [5]) G3 repeats from सा विश्वस्य up to सिसृक्षमाणो (in 5[1]) after लोक (in 5[5]). K6 Bo 7 8 Dn1 n4 Da1 D2 3 8 T G3 (both times) 3 6 M1 5–7 Cs (gloss सर्वप्राणिवर्गस्य) Cv (gloss नारायणस्य) विश्वरूपस्य; K7 D6 7 विश्व; Da2 विश्वरुप (for विश्वस्य) Ś1 K3 4 B8 T1 G2 (first time) 3 6 M1 5–7 Cs र(K3 Cs [gloss प्रकाशिका] रा)जनीति, K1 रजनी भवति, K6 B7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn v र(Da2 रा)जनी हि; B9 जननी हि (for °नीति) G3 (first time) एवमर्थ्यास्यो; G3 (second time) एवमर्थास्यो; M1 7 एवस्यार्थो (for एवमस्यार्थो) Ś1 K1 7 D4 9 भाष्यते; K3 भविष्यते; K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5–7 [ऽ]नुभाष्य° (D8 M1 6 7 °ष्य), D7 भाष्ये; G1 न भाष्यते, G3 (both times) [ऽ]नुभाषते (for °भाष्यते) ❀ Cv सा, तमोराशि°, पुरुषनामको हरि° । ❀

5 V1 missing (cf v l. 1) For the repetition in G3, cf v l 4. — [1]) K6 Bo 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 7 8 तमस° (for तम°) G3 om from पुरुषस्य up to वे स D5 7 G3 (both times) om पुरुषस्य D5 7 om. पद्म K3 पद्मनाभयोनेर्; K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G3 (both times) 6 M1 5–7 ब्रह्मयोनेर् (G3 °नौ) (for पद्म°) K3 Da1 Da2 D8 T2 G3 (both times) M1 6 7 प्रजा; D7 प्रजां (for प्रजा°). K1 सिसृजमाणो; K7 D5 सिसृक्षमानो; Da4 °मात्रो; D9 सिसृक्ष्यमाणो (for सिसृक्ष°). K7 D4 अग्निसो(D4 °पो)मौ (for अग्नीषोमौ) ❀ Cn प्रतापहेतुरेवाग्निरुग्रस्वभाव°, शान्तस्वभावश्चाप्यायक एव सोम । ❀ — [2]) K6 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 -सर्गेषु सृष्टेषु; D5 7 सर्गप्रवृत्ते (for सर्गे प्रवृत्ते) K7 प्रवर्ते; Da4 lacuna, T G1 3 6 M1 5–7 प्रसृष्टे (G1 °ष्टा); G2 प्रहृष्टे (for प्रवृत्ते) D8 D5 प्रजा° क्रमवशाद्; D4 प्रजा° कर्म°; T G1–3 6 प्रजा° कर्म°; M1 6 7 क्रमवशात्प्रजा; M5 प्रजा° क्रमशो (for प्रजाक्रमवशाद्) K7 ब्रह्मक्षेत्रम्; D5 °क्षत्रहम् (for °क्षत्रम्) K7 Da1 Da2 D8 9 T G1 3 6 M5 6 उपा(M6 अवा)तिष्ठन्, B7–9 °तिष्ठत, D5 °तिष्ठ (for °तिष्ठत्) — [3]) Ś1 K1 3 4 7 B8 Da2 G1 om (hapl) यद्ब्रह्म Da3 a4 तद् (for ते) K1 D5 ब्राह्मण G3 य° सोमस्तद्ब्रह्म ब्रह्म यद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तद्ब्राह्मण° — [4]) G1 योनिस्तत्, M1 7 याग्निस्त (for योऽग्निस्तत्) K1 क्षत्रे, K4 क्षेत्रं (for क्षत्र) After क्षत्र, Ś1 K1 3 4 G3 ins ते क्षत्रिया°; K6 T G1 3 6 यत्क्षत्र ते क्षत्रिया (T2 °यां) D7 तस्माद्; T1 G1 क्षत्रियाद्; T2 क्षेत्राद् (for क्षत्राद्) T2 ब्रह्मे (for ब्रह्म) — [5]) Ś1 K1 3 यस्माद्, K7 D5 6 9 तस्माद्, M1 5–7 तस्मादिति (for क°) D7 T G1–3 6 M1 5–7 लोके (for लोक) K3 प्रतिसर्जेक्ष (for -प्रत्यक्ष). Ś1 K1 3 4 7 D4 5 7 9 पश्यामहे यथा, Bo 6–8 D8 T G1–3 6 M7 यथा (for तद्यथा) — [6]) K4 ब्रह्मणेभ्य° (for ब्रा°) T1 पुर (for पर) Dn4 मूल (for भूत) Da3 a4 D5 M5 नोत्पन्न (for °न्नपूर्वम्) — [7]) Ś1 K3 दीप्यमाने ह्यग्नौ, K6 °मानाग्नौ, K7 °मानग्नौ, D7 दीपमानेग्नौ (for दीप्यमानेऽग्नौ) After ऽग्नौ, Da3 Dn1 D8 D3 3 ins जुहोति यो ब्राह्मणमुखे; D4, 5 7 9 ins स जुहोति यो ब्राह्मणमुखेना(D4 °णा)हुतिं Ś1 K3 जुहूति; K7 स जुहोति (for जुहोति). T1 प्रब्रवीमि (for ब्रवीमि) After ब्रवीमि, Ś1 K1, 3 ins [इ]ति. — [8]) K7 D5 भूतसर्ग-; G1 °सर्गं (for °सर्ग°) K6 7 D4 9 ब्राह्मणा; T G1, 3 6 ब्रह्मा; G3 ब्रह्म (for ब्रह्मणा) B8 धार्यताम् (for °त).

मन्त्रवादोऽपि हि भवति ।१। त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषाम् ।२। हितो देवेभिर्मानुषे जने इति ।३। निदर्शनं चात्र भवति ।४। विश्वेषामग्ने यज्ञाना होतेति ।५। हितो देवैर्मानुषैर्जगत इति ।६। अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता ।७। स चाग्निर्ब्रह्म ।८॥ ६

न ह्यृते मन्त्राद्धवनमस्ति ।१। न विना पुरुषं तपः संभवति ।२। हविर्मन्त्राणा संपूजा विद्यते देवमनुष्याणामनेन त्वं होतेति नियुक्तः ।३। ये च मानुषा होत्राधिकारास्ते च ।४। ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योः ।५। तस्माद्ब्राह्मणा

C 12 13187 B 12. 345(2).13 K 12. 351 13

6 V1 missing (cf. v 1 1) — [1]) K6 T2 om पि G2 हितो; M1, 6 7 lacuna (for हि) Ś1 K1 2 4 मंत्रवाचो (K3 °चोपि) भवति हि, T1 G3 6 मन्त्रपादोभि (T1 °दो वि) हितो भवति — [2]) Dn4 om यज्ञानां T2 हिता, M7 हेवा (for होता) — [3]) Ś1 K1, 2 देवेति; K4 देवैति, G1 देवैर्, Ca (gloss छान्दसम्) देवेभिर् (as in text) K4 lacuna, G1 मन (for जने) G2 om इति; T1 G1 3 6 read इति twice K6 7 B6 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2–5 7–9 हितो (K6 om) देवाना मानुषाणां च (K7 D5 7 9 मनुष्याणां, Dn2 D6 मानुष्याणां च) जगत (Da3 a4 यजत, D4 जग) इति, B6 7 हितो देवानां मानुषाणा च इति, B8 हितो देवानां मुखमिमं मनुष्याणां च जगत इति — [4]) D5 7 समवति (for भवति) — [5]) K6 अग्नेर्यज्वा (for अग्ने यज्ञानां) After यज्ञानां, K4 6 7 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–5 7–9 T G1–3 6 ins त्व — [6]) Ś1 K1 2 त्व हि नो, K6 B1–9 Da3 a4 Dn4 D5 7 [अ]भिहितो (D5 7 °ते), K7 B6 6 Dn1 D5 D2–4 8 9 T2 G3 त्व हितो, G2 M6 हिते, Ca (gloss नियुक्त) हितो (as in text) Ds2 lacuna, M1 6 7 देवानां (for देवैर्) K6 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 मनुष्यैर्, T2 G1 M1 5–7 मानुषे (M5 °ष्ये), G2 मनुषे (for मानुषैर्) After मानुषैर्, Ds2 ins देवैर् K6 जयत, B8 Da3 a4 Dn4 D5 7 यजत, T G1–3 6 M1 5–7 जन (for जगत) T1 G3 6 इतीति (for इति) — G3 6 read 6[7] twice — [7]) B8 [इ]ह; G2 lacuna (for हि) G2 होतोत (for होता) After होता, G3 6 (both first time) ins देवैर्मानुषे जन इति G3 6 (both first time) om कर्ता — [8]) Da4 सं; D4, 9 च स (for स) K1 2 4 D5 7 सद्ब्रह्म, T1 G3 6 lacuna, G1 ब्रह्मा, M1 7 ब्राह्मण (for ब्रह्म) G2 स च ब्रह्मण

7 V1 missing (cf. v 1 1) — [1]) K1 न हि सृते; Da3 a4 D7 न गृह्यते, Dn1 न ह्यते, G1 न स्मृते (for न ह्यृते) K4 B1 8 Dn1 n4 D5 D2 3 8 मन्त्राणां, B6 6 9 Da3 a4 D5 7 मन्त्रान् (for मन्त्राद्) K7 D4 9 तदा हुतिमंत्रेभ्यो हवनमस्ति, T1 G3 6 ब्राह्मणकृ(G3, 6 °ण°)ते मन्त्रवद्धुतमस्ति (T1 °स्ति), T2 अवभृते मन्त्रद्धनत मस्थि (sic), G2 एवे मन्त्रघनतामस्ति — [2]) D8 om न After पुरुष, B7 ins परम K1 मत्र समवति; K3 तम समवति, K7 D4 9 M1 6 7 तम समव, Da3 a4 तप समरति, T G1–3 6 तस्समव इति; M5 मन्त्रसमव (for तप संभवति) After समवति, G3 ins इति — [3]) Before हविर्, B9 ins न वा K7 D4 9 हरि; Da3 a4 हरिर्; D7 हरिं; T1 G3 3 6 lacuna, T2 G1 हि (for हविर्) After हविर्, K6 Da3 ins हि; D5 7 विना Da3 a4 मनुष्याणां, D5 मांत्राणा, T2 G1 मत्रिणां; Cs (gloss मन्त्रवता ब्राह्मणानाम्) मन्त्राणां (as in text) K7 D4 9 T G1 3 6 M1 6 7 पूजा; D5 7 पूजा न, G3 पूज्या, M5 पूजया (for संपूजा) G1 विजयते (for विद्यते) T1 G3 3 6 तवैव, T2 G1 तथैवं (for देव) K3 मनुषाणाम्; K6 B6 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 मानुषऋषी(K6 B9 Da3 °षीं)णाम्; B8 (orig) पितृऋषीणाम्, T G1–3 6 M1 5–7 मानुषाणाम् (for -मनुष्याणाम्) After मनुष्याणां, K6 ins यो ब्राह्मणमुखे जुहोति स विश्वेषां देवानां हित इति B6 6 9 lacuna, Da3 M6 न, Da4 तद्; D5 मतेन, D7 एतेन; T G1–3 6 एक°, M1 6 7 अग्ने (for अनेन) T G1–3 6 स (for त्वं) G3 ह्योष्यते (for होता) Ś1 K1 2 4 7 D4 9 om इति B7 9 Da3 a4 युक्त°, D5 नियुक्त; D7 युक्त, T G1–3 6 नियुक्ताः; M1 6 7 lacuna (for °क्त) — [4]) Ś1 is damaged from ये च up to भावयन्ति (in 7[7]) D5 ये; G3 8 एव (for ये च) K3 मानुषे, K6 B6 6–8 Dn1 n4 D5 D2 5 6 7 8 मानुष, K7 D4 9 मनुष्या (for मानुषा) K1 2 D5 7 होत्रधी(D5 7 °धि)कारास्ते (D5 7 °रो), K7 [अ]होरात्राधिकारा, T G1–3 6 अहो रात्रादिविचारते (T2 °विकारेते, G1 °विकारे, G3 °विका राते) (for होत्राधिकारास्ते) K1 2 ते चक्रे, K7 D4 5 7 9 lacuna, B8 ते ते; T G1 3 6 M1 5–7 ते चक्रुः; G2 चात्र (for ते च) — [5]) Ś1 damaged Ds1 ब्राह्मणास्य; D4 5 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°) K6 D5 7 G3 M5 lacuna, T2 ह; G1 [इ]दं; G2 भू (for हि) K1 भाजन (for या°). K1 विधीयति. K1 om. from न क्षत्र up to पंयन्ति (in 7[7]) B7 T G1–3 6 क्षत्रिय (for

ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति । ६ । यज्ञा देवांस्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति । ७ ॥ ७

शतपथे हि ब्राह्मणं भवति । १ । अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान्ब्राह्मणमुखे दानाहुतिं जुहोति । २ । एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति । ३ ।

अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयति । ४ । अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति । ५ ॥ ८

विश्वं ब्रह्मासृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्करम् ।
ब्रह्मघोषैर्दिवं तिष्ठन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ॥ ९
ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धा तपांसि च ।

क्षत्र) K2 4 7 D4 5 7 9 द्विजातीनां, T1 G3 6 याजनं, T2 G1 2 lacuna (for द्विजात्यो) — [6]) K1 om 7[6] (of v l 7[5]) Ś1 damaged G2 अस्माद् (for त॰) K3 T M1 5-7 अग्निभूता, K4 G1-3 6 अग्निर्भूत्वा; K7 D6 ह्यग्निर्भूत्वा, D5 ह्यग्नित्वता; D7 ह्यग्नित्वता (sic) (for ह्यग्निभूता) D5 सज्ञामुद्वहति, D7 सत्व ज्ञानमुद्वहति; T1 G3 lacuna, T2 G1 2 5 6 यज्ञान्वहति (for यज्ञानुद्वहन्ति) — [7]) K1 om up to पर्यन्ति (cf. v l 7[5]) D5 7 om from यज्ञा up to the second जुहोति (in 8[2]) Ś1 damaged G3 M1 6 7 यज्ञाद् (for यज्ञा) After यज्ञा, K7 ins देवा; B6 ins स, B7 9 Dn1 n4 D5 D2 8 8 ins ते K6 भूतास्; B6 lacuna, G3 M1. 6 7 देवास् (for देवांस्) K1 पृथिवी, B8 पृथ्वीं; M1 7 (both) read पृथिवीं twice K7 D1 9 तर्पयति (for भाव॰) After भावयन्ति, T G1-3 6 ins इति

8 V1 missing (cf v 1 1). D5 7 om 8[1] (cf 7[7]) — [1]) K1 2 शातपथे; B6 (marg) सतपथे; B8 सत्पथे; Da3 शतपथो (for पथे) After शतपथे, K4 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 2 8 M1 5-7 ins अपि. K6 7 om हि Ś1 T G1-3 6 ब्राह्मणे; K6 B0 7 Dn1 n4 D5 D2 8 8 ब्राह्मणमुखे, Da3 a4 ब्राह्मणो (for ॰णं) — [2]) D5 7 om 8[2] (cf. v 1 7[7]) K6 B0 6-9 Da3 a4 M1 5-7 om स D4 सु (for स) K6 B0 6 7 Da3 a4 M5 जुहुते, B9 जुहुति (for जुहोति) T1 G3 6 स जुहोतीति समिन्द्धे; T2 G1 2 स जुहोति समिद्धे (G2 ॰द्धो) (by transp) After जुहोति, T G1 2 6 ins अग्नौ, G3 अग्ने K7 D6 om यो Ś1 K1 2 विश्वान् (for विद्वान्). After विद्वान्, D4 9 ins स. K3 4 मुखैर् (for मुखे) Ś1 is damaged from हुतिं up to धार (in 8[4]) K6 B0 7 Dn1 D5 D2 2. 8 M5 मुखेनाहुतिं; K7 D6 9 मुखे य आहुतिं, Dn1 मुखे हुतिं; T2 G1 मुखे दानाहुती (T2 ॰ति) र्; G3 मुखे दानानाहुतीर्; M1 मुखैर्नाहुतिर्, M6 7 मुखेष्वा (M7 ॰खेर्ष्वा) हुति (M7 ॰ती) र् (for मुखे दानाहुतिं) After जुहोति, M1 6 7 ins इति T1 G3 6 ब्रह्ममुखेव दानान्याहुतीर्जुहोति (T1 ॰होतीति). — [3]) Ś1 damaged Before एवम्, G3 ins स. K4 एकम् (for एवम्). D5, 7 T1 G3, 6 om अपि. K6 अग्नि**; T2 G1 अतिभूता, G3 अतिहोता; C4 (gloss आग्नेया) अग्निभूता (as in text) D4 om from ब्राह्मणा up to प्राणा (in 8[4]). G3 ब्राह्मणो (for ॰णा) K1 2 4 Da3 lacuna, G3 [ऽ]ग्निर् (for ऽग्निं) K7 D6 संभावयति; G2 भावयती. — [4]) D4 om up to प्राणा (of v l 8[3]) K7 अग्नि (for अग्निर्) G3 M5 भूतान् (for ॰भूता नि) B7 is partly damaged from प्राणान् up to संप्रदाने (12[6]) D5 7 प्राण (for प्राणान्) Da3 a4 Da2 D5 8 G6 धारयति (for ॰यति) — [5]) B7 damaged D5 7 च (for चात्र) K7 T2 G1 2 ॰गीता; Da1 lacuna (for ॰गीता॰) G2 तादृग्घोता (for श्लोका) K1 भवति

9 V1 missing (cf. v 1 1) B7 damaged — [a]) K6 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 2 8 C3 transp विश्व and ब्रह्मा T2 C4 p (gloss [both] वेद॰) ब्रह्म; Cpp (gloss हिरण्यगर्भं॰) ब्रह्मा (as in text) Da2 सृजन्, G2 सृजति (for [अ]सृजत्) ❀ C3 ब्रह्मा, ब्राह्मण॰ । जगत्स्रष्टापि हिरण्यगर्भ॰ कश्चिद्ब्राह्मण॰ । ❀ — [b]) K1, 6 G3 सर्वादि(G2 ॰दी)न्, T1 G3 6 ब्रह्मादिं (for सर्वादिर्) K6 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 5 7 8 निरवस्कृत (D5 7 ॰त); G1 निरयस्कर, G2 निरप॰; Cv (gloss निर्मूलं) निरव॰ (as in text). — [cd]) Da1 ब्रह्मयोषैर् (for घोषैर्) G3 दिव्य (for दिवं) K6 B0 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 2 5 7 8 गच्छंति; B8 lacuna (for तिष्ठन्ति) K6 B8 [अ]परा; G2 [अ]*रा (for [अ]मरा) ❀ C3 ब्रह्मघोषै॰, ब्राह्मणोच्चारितैर्वेदै॰ । ❀

10 V1 missing (cf v 1 1) B7 damaged — [a]) Ś1 K1 2 पतिर्; K7 D6 अमीर् (for मतिर्). G3 ब्राह्मणा नाम तिष्ठति — [b]) G2 corrupt K6 कर्मे (for कर्म) M1 5-7 मनांसि (for तपांसि) — [c]) Da3 a4 धारयंती K6 Da4 T2 मही (for मही). Da4 वै (for च) — [d]) Ś1 K1 2 4 शैत्याद्धार्यं (Ś1 ॰र्यं) मृते गतं (K1 ॰तेगमत्; K4 ॰तो गतं); K6 B0 6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 5 7 8 Cn शैक्ष्यो वा (K6 B6 D5 शिक्षा वा ; B8 शैक्षाद्वा ; Da3 a4 शैत्या वा)मृतं सदा (Dn1. n4 D5 D2 2 5 7 8 तथा); G3 शैत्यं चामृतं यथा (submetric). ❀ Cn शैक्ष्य॰, शिष्यसमुदाय॰ । यथा शिक्ष्यं गव्यादीन्धारयति, एवं ब्राह्मणो मर्त्यादीनि इत्यर्थः ॥ C8

धारयन्ति महीं द्यां च शैत्याद्वार्यमृतं यथा ॥ १०
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ ११
नैषामुक्षा वर्धते नोत वाहा
न गर्गरो मथ्यते संप्रदाने ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ १२

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावनाश्च ब्राह्मणाः ।१। वाक्समकालं हि तस्य देवस्य वरप्रदस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूताः ।२। इत्थं च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा यदा मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयो भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च ।३ ॥ १३

C 12 13205
B 12 343(2) 12
K 12 331 22

(reading शैत्याद्वार्यमृत यथा) यथा शैत्येनापोऽमृत स्वादु, स्वादुत्व स्वभावतो धारयन्ति ॥ Cv वाक् शैत्यात्, शीतलत्वात् सुखकरादिति यावत्, अमृत यथा धारयति । ❀

11 V1 missing (cf v l. 1) B1 damaged —1) K3 सत्यसमो (for मातृ°) T2 गुरु D8 नास्ति मातृसमाश्रय°, M1 5-7 °सतोश्रम —2) K2 D81 D4 ब्रह्मगेभ्यो Ś1 K1 2 4 T1 G2 6 परो (for पर) —3) T G1-3 6 भूतले (for भूतये)

12 V1 missing (cf v 1 1) 12ab is partly damaged in B1 —1) K1 तेषाम्, D81 C8 न तेषाम् (for नैषाम्) K2 उत्पया, M1 उक्ता (for उक्षा) K4 वर्धतो, B0 D82 Dn1 n1 D8 D2 2 8 वद्वति, B8 (marg) 7 8 (marg as in text) 8 वह्नते, G3 वद्दते; Cpp वहय°, Ca (gloss न गाव प्रजायन्ते) C8 वर्धते (as in text) D6 7 नैव, T1 नोक्त (for नोत) B8 D T G1-3 6 वाहो; C8 (gloss पदिनानि, अश्वादीनि) वाहा (as in text) —2) K3 नाशागारो, K1 D8 न गौश्च (D8 °श्वा)रो; B0 स्वर्गरोम; D4 नागर्गरा, D6 7 न मर्गरो, T2 न धर्पको; G2 *गगरो, C8 (gloss दधिमन्थनभाण्डम्) न गर्गरी (for न गर्गरो). K4 6 B0 6 7 9 D82 n1 Dn1 n1 D8 D1-5 8 M1 6-7 मथ्यति; K1 मथ्यति, D1 G2 मथ्यते, D2 मव्यते (for मथ्यते) ❀ Ca गर्गर कलशः । संप्रदाने, धनस्य पात्रे प्रतिपादने ॥ Cn गर्गर, दधीक्षुरसादिनिपीडनयन्त्रम्, येषा राज्ञां, कृष्यादिहीनत्वात् तादृशा राजानो नष्टाश्चोराश्च भवन्तीत्यर्थ । ❀ —4) K1 उपधस्ता, K3 अपधमस्ता, T2 M1 मवध्वस्ता; Ca (gloss दानधर्महीना) अप° (as in text) Ś1 K1 2 चरति (for भवन्ति) G2 सवध्वद चरता भवति (sic) —5) K6 राष्ट्रे येषां (by transp.), D81 तेषां राष्ट्रे T3 वृत्त (for वृत्ति) K1 हीन°.

13 V1 missing (cf v l 1). —1) K4 वेदे; D81 C4 (gloss ब्राह्मणा इत्यन्वय) T G1 2 6 ते च; G3 ते (for वेद) Before प्रामाण्यान्, Ś1 K1 2 4 T G1-3 6 ins श्रुति, K1 D4 9 इति K4 D82 प्रमाणयान् G3 नारायण K1 2 4 D6 7 °मुखोद्गीता (for मुखोद्गता) Ś1 K1 2 4 सर्वात्मन°; G3 lacuna, C8 (gloss सर्वेषा मात्मज्ञानवक्तार) °त्मान (as in text) K4 सर्वे, D84 कर्म (for सर्व) Ś1 K1 2 सर्वे, K4 lacuna (for सर्व) Ś1 K1 2 4 B1 lacuna, K6 B0 6 8 9 D82 n1 Dn1 n1 D81 D2 3 8 G1 मात्राश्च; C8 (gloss सर्वरक्षका) °भावनाश्च (as in text) After ब्राह्मणा, D81 Dn1 n1 D8 D2 3 8 ins च — Ś1 K1 2 4 om 13² B1 damaged —2) D6 7 om (hapl) from वाक्सम up to ब्राह्मणा K6 B0 6 8 9 D82 n1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 T G1-3 6 M5 C8 (gloss मौनसफलकाले, तपश्चरणकाले इत्यर्थ) वाक्सयमकाले, K1 D4 9 वाक्सजननकाले (for वाक्समकाल) T3 व्कालेंगितस्य (for °काल हि तस्य) B0 Dn4 D8 वरप्रदस्य देवस्य (by transp), B9 D3 वरप्रदस्य, D82 Dn1 D8 D3 वरप्रदस्य देवदेवस्य, T G1-3 6 M1 5-7 देवस्य वरदस्य (G3 om वर°) After वरप्रदस्य; M1 6-7 ins ब्रह्मणो K6 G2 om प्रथम K1 D4 9 प्रथम प्रादुर्भूता ब्राह्मणा K1 D4 5 7 8 om च After वर्णा, B3 ins प्रथ° —3) B1 damaged from इत्थ up to मया T2 G3 न (for च) M1 विशिष्ट (for विशिष्टा) T1 ब्रह्मा (for ब्राह्मणा) K6 B0 6 8 9 D82 n1 Dn1 n1 D82 D2 3 8 M1 5-7 C8 (gloss ब्राह्मणकुल) यत्र, D81 य एव (for यदा) After यदा, T1 G2 6 ins पुरा D82 lacuna, M1 6 7 वै (for मया) G3 ब्रह्मभूतो, C8 (gloss हिरण्यगर्भभूतेन) ब्रह्मभूतेन D8 मया (for पुरा) K1 D4 5 7 9 M1 5-7 transp स्वयमेवोत्पादिता and सुरासुरमहर्षयो D82 n1 उत्पादित°; T G1 2 6 चोत्पादिता° (for उत्पा°) T G1-3 6 सुरासुरादयो (for °सुरमहर्षयो) K4 भूतविशेषश्च After विशेषा, Ś1 K1 2 4 ins च After स्थापिता, K1 D4 9 ins च D84 न ग्रहीताश्च; D6 7 गृहीताश्च, G3 भाति° (for निगृ°) After च, T G1-3. 6 ins तेषां प्रभाव श्रूयता

14 V1 missing (cf v 1 1) —1) B1 dam

203 3(2).23 23 अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः । १ । कौशिकनिमित्तं चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वं चावाप । २ । अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरंदरस्य च्यवनेन स्तम्भितो बाहुः । ३ । क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता । ४ ॥ १४

त्रिपुरवधार्थं दीक्षामभ्युपगतस्य रुद्रस्योशनसा शिरसो जटा उत्कृत्य प्रयुक्ताः । १ । ततः प्रादुर्भूता भुजगाः । २ । तैरस्य भुजगैः पीड्यमानः कण्ठो नीलतामुपनीतः । ३ । पूर्वे च मन्वन्तरे स्वायंभुवे नारायणहस्तबन्धग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव वा । ४ ॥ १५

अमृतोत्पादने पुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृह-

---

aged K4 D1 6 अहिल्या (for अहल्या) G3 om. धर्षण K3 दर्शननिमित्त, Dn1 D8 धर्षणानिमित्त; D5 7 °णाद्विमित्त; M7 °ध्यनिमित्त (for °णनिमित्त) K7 om from मित्त up to द्धरिश्म D6 7 8 lacuna, T G1-3 6 तर्हि (for हि) T1 हरि (for हरि) Dn1 श्मश्रुताम् T3 गौतमद्धरिश्मश्रुतामिंद्रिय प्राप्त, G3 गौतम धर्मपत्नीश्रुतामिंद्रिय प्राप्त — [2]) T G1-3 6 M1 6 7 गौतम (for कौशिक) After कौशिक, B3 ins मेदिनी Ś1 K1 2, 4 7 D7 9 चन्द्रो, B3 इन्द्रो; T3 चेंद्रिय; G3 चेंद्रियान्; M1 6 7 ह्येनेंद्रो (for चेन्द्रो) Ś1 K1 2 4 7 D4 5 7 9 मेषवृषणत्व मुष्कवियोग (by transp) K6 B6 शुष्क (for मुष्क) G3 -वियोगान् (for °ग). D1 om वृष B6 6 M8 चाप (for चावाप) — [3]) Ś1 K3 अश्विन्(K3 °गृ)ह K1 4 अश्विग्रंह; K7 अश्विनोग्रंह; T1 °नोगृह; T2 °नोग्रंहण; G3 °नो ग्रह; M7 °नौ ग्रह (for °नोर्ग्रह) B6 6 8 प्रतिषेधोद्यतस्य वज्र°; D5 7 °षेधाद्य वज्र°; T1 G1 5 6 °षेधायोद्यतस्य, T3 प्रतिषेदायेद्यतस्य, G3 प्रतिषेधायोध्यस्य; M1 6-7 प्रतिषेधायोद्यतवज्रस्य (for °षेधोद्यतवज्रस्य) D8 च्यवनेन, M1 6 7 च्यवने (for °नेन) K6 B6 5 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 3 8 T1 G3 6 M1 6-7 स्तम्भितौ बाहू (for °तो बाहु) — [4]) K4 क्रतवध-(sic), T3 कृतवध (for क्रतुवध) Dn1 om मन्यु K7 om च K3 क्षयेण (for दक्षेण) After दक्षेण, D4 ins च T2 G3 ह्यस् (for भूयस्) B1 is damaged from स्तपसा up to गतस्य (in 15[1]) Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2 8 8 आत्मान (for चा°) Da3 संयोज्य; D6 7 T G1-3 6 M1 6-7 योज्य (for संयोज्य) After संयोज्य, M7 ins त्रि K4 नेत्रे कृतिर्; C8 (gloss विसदृशनेत्रस्थान, विरूपाक्षत्वमित्यर्थ) नेत्रा° (as in text) K6 अल्पा (for अन्या) T3 च ललाटे; G3 च ललाटे; M1 6-7 lacuna (for ललाटे). D8 रुद्रस्येत्यादिना (for °स्योत्पादिता).

15 V1 missing (of v 1 1) B1 partly damagd. — [1]) K6 -वधार्थे; T1 G3 6 वधाय; G1 दहनार्थ, G3 वधात् (for वधार्थं). After वधार्थं, K6 ins हि; T1 G6 तु K1 दीक्षाम्; G3 समीक्षाम् (for दीक्षाम्) K7 B3 Dn1 n1 D8 D2-3 8 9 उपगतस्य; B6 6 अभ्युप°; T3 अभुप° (for अभ्युप°) Da3 a1 om रुद्रस्य After उशनसा, D1 6 M1 6 7 ins [सा]ंह्न; T G1-3 6 ins स्व K6 7 B6 1-9 Da3 Dn1 n1 D8 D2-4 8 8 T G1-3 6 M8 जटा शिरस (T3 °सम्) (by transp), B3 Da3 D1 जटा॰॰॰, M1 6 7 जटां शिरस T G1-3 6 उत्कृत्यो त्सृज्य; M1 6-7 उत्कृत्य कृत्या (for उत्कृत्य) B1 Da3 प्रयुक्तास्; G1 M1 6-7 प्रयुक्ता (for °क्ता) D5 जटा उत्कृत्य प्रमयुक्तास प्रयुक्तास (sic) — [2]) B1 9 Da3 a1 तत्र (for ततः) K4 T1 G1 भुजगा, T2 भुजग, G3 भुजगमा (for भुजगाः) — [3]) D5 7 अष्ट (for अस्य). T2 G3 भुजगैः T3 G1 पीड्यमान (for °मान) D1 G3 कंठे; T3 कर्णौ (for कण्ठो) K6 B6 6-8 Da3 a1 Dn1 n1 Da3 D2 8 8 T G1-3 8 उप(T2 °पा)गता; D5 7 उपनीता (for °नीत) — [4]) T G1-3 6 M8 पूर्व; M1 6 7 पूर्वं (for पूर्वे) M1 6 7 om च D5 7 lacuna, T3 M6 स्वायमुवो Da3 D1 हस्त (for हस्त) B6 8 D4 5 7 9 बंधनग्रहणान्, B1 Dn1 n1 D8 D3 9 G3 ग्रहणान् (for बन्धग्रहणान्). T1 निलकंठत्वम् K6 7 B6 6-9 Da3 a1 Dn1 n1 D8 D2-4 8 8 एव च, D5 तथाप एव, D7 तथा एव च; T G1 5 6 उप(T1 G1 6 °पा)नीत, G3 उपगत; M1 6-7 lacuna (for एव वा) ॐ C8 नारायणो बदरिकाश्रमवासी । सोऽपि कश्चि द्ब्राह्मण । ॐ

16 V1 missing (of v 1 1) — [1]) K6 7 B6 5 Da3 Dn1 n1 D8 D2-4 8.9 M1 6-7 अमृतोत्पादन, B6 7 9 Da3 °त्पाद, T3 °त्पादोते; G3 °त्पादनोते (for °त्पादने) Ś1 K1 2 4 तपश्चरणताम्; D4 9 पुरश्चरणम्; G1 पुनर्भक्षणताम् (for पुरश्चर°) After पुरश्चरणतां, T1 G8 5 ins विप्रेपस्य; T3 विपस्य, G1 वायुसमीकृतस्य विपस्य, G3 विपयस्य. K3 उपागतस्य, T G1-3 6 M1 6-7 उपगतश्च (for °गतस्य) After उपगतस्य, G1 ins. तत्क्षणमृति**स्य निमित्तमेव चन्द्रकलाशिरसि प्रहणानि** Ś1 K1 2 [ना]गिरसस्य; T3 °रसौ; G1 °रस (for °रसो) K6 उपस्पृशो, Da1 °सृतो; Da3 °स्पशो, G1 °स्पृश

स्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्यः किलापः ।१। अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध ।२। यस्मान्ममोपस्पृशतः कलुषीभूता न प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरमत्स्यकच्छपजन्तुसंकीर्णाः कलुषीभवतेति ।३। तदाप्रभृत्यापो यादोभिः संकीर्णाः संवृत्ताः ।४॥ १६

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणाम् ।१। स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमसुरेभ्यः ।२॥ १७

अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त ।१। हे स्वसरयं ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमस्माकम् ।२। ततो देवा वर्धन्ते वयं क्षीयामः ।३। तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान्भजेदिति ।४॥ १८

अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातोवाच ।१। पुत्र किं परपक्षवर्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि ।२।

C 12 13209
B. 12. 341[2]. 30
K. 12. 351 30

तोद्, G2 °स्पर्शिते, M1 6 7 °स्पृशतो (for स्पृशतो) K3 प्रभावं (for प्रसादं) G1 कलाप°, G2 किलापु (for किलाप) —²) T G1-3 6 om अथ D7 T2 अपाप; G2 आप, Kumbh ed. अन्यदा (for अपां) K3 क्रोध, D7 चक्रोध (for चु°) —³) Ds1 यस्मान्मनोरक्षत°, D7 यस्मात्मनोप° (for यस्मान्ममो) After °स्पृशत°, Ś1 K1. 2 4 ins आप° Bo T1 G1 2 6 कलुषभूता (for कलुषी) B1 6 Ds1 a1 om न प्रसादमुपगता° K6 Bo 6 Dn1 n1 D8 D2 2 8 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed न च, B3 च मत् (for न) D4 उपागता; G2 उपगत° (for उपगतास्). After उपगतास्, Ś1 K1 2 7 D4-5 9 G2 ins. स्य D6 यस्माद् (for त°) D6 मकाझष (for झषमकर) K1 चप; Ds4 द्रुप; D7 विप (for झष) K6 Bo 6-9 Ds2 a1 Dn1 n1 D8 D3 2 8 om मत्स्य K7 D4 5 9 कच्छपमत्स्य; D7 T2 °मत्स्यकच्छप° (for °कच्छप). Ś1 K1. 2 जतुकीर्णा; K4 Bo Dn1 n1 D8 D2 2 8 °जतुभि°, B3 Ds1 a1 जतु सकीर्णा, D7 T2 G2 शवमडूकसकीर्णा, T1 G3 6 महूक सकीर्णा°, G1 Kumbh ed जतुमडूकपकीर्णा (for जन्तुसंकीर्णा) Ś1 K1. 2 भवथ; K7 D4 5 9 भविष्यथ; Bom ed भविता (for भवत) After इति, D5 ins उवाच च —⁴) D7 T2 त, G2 तत° (for तदा) Bo 8 Ds4 Dn1 n1 D8 D2 2 8 G1 स(Ds2 सु)प्रवृत्ता, B7 समृता; D5 संवृक्षा (sic), D7 समुवा; M1 7 समयुक्ता; M6 सपृक्ता (for संवृत्ता)

17 V1 missing (cf. v 1 1) —¹) K6 विश्वरूपौ, D5 °रूपा After विश्वरूपो, Ds2 Dn1 n1 D8 D2 2 8 Kumbh ed ins हि K4 त्वाष्टु°, T2 त्वाष्ट्र- (for त्वाष्ट्रः) Ds2 स्वस्रीयो; D6 सुश्रीयो (for स्वस्रीयो) After ऽसुराणां, T1 G3 6 ins तस्य त्रीणि शीर्षाण्यास न्सोमपान सुरापानमन्नादनं —²) K2 स, B8 lacuna (for स). Ds1 दैवेभ्यो (for दे°) K6 7 Bo 6-9 Ds1 a1 Dn1 n1 D8 D2, 2 8 8 Kumbh. ed अदात्; D7 अवतत्; G1-3 6 अवदत्, M6 अददात् (for °दत्) D5 T1 om (hapl.) from परोक्ष up to भागम् (in 18²), D7 reads the same twice. T2 सुरेभ्य° (for असु°)

18 V1 missing (cf v 1 1) For the repetition in D7, of v 1 17² D6 T1 om. 18¹ (cf v 1. 17²) —¹) G2 om अथ D7 (both times) T2 विश्वमातर (for विश्वरूपमा) D4 lacuna, G1 सुरा (for असुरा). D4 G2 अयाचत After अयाचन्त, M7 ins च —²) D5 T1 om up to भागम् (cf v 1 17²) K6 अयं, D7 (both times) अपयति, T2 अपयते (for अयं ते) B3 lacuna for प्रत्यक्ष देवेभ्यो Before प्रत्यक्ष, Ś1 K1 2 4 7 D4 9 ins स K2 प्रत्यक्षे K6 7 Bo 6-9 Ds1 a1 Dn1 n1 D8 (orig) Kumbh ed अदात्, Ds1 D7 8 (marg) 8 आहरत् (D8 °रन्), Ds2 आहरत्, D4 9 G1 M6 अददात्; D7 T2 G2 अवदत्; G3 6 अदत् (for अददत्) The portion from परोक्ष up to धर्मं (in 12 336 16⁴) is lost in Ś1 on missing fol —³) T2 om ततो D6 T2 देवाश्च (for देवा) K1 जीयाम°, D6 क्षीयाम; T1 G3 6 M1 6 7 क्षयाम° (for क्षी°) —⁴) K1 2 D4 5 9 तस्मादेन (K2 °त), D7 तदेव (for °न) T1 वरयितुम् (for वार°) Dn4 अर्हेति (for °सि) After अर्हसि, K1 2 ins इति K2 यथा, B6 lacuna (for तथा) Ds2 M1 6 7 यमस्मान् (for यथास्मान्) D7 तथास्माअयेति; G2 तस्माद्दय जयेमेति

19 Ś1 V1 missing (cf v 1 18, 1) —¹) G2 om अथ B6 Ds1 D5 om वन K7 वनमागत, Ds2 D8 D4 9 -वनमुपागत; T G1-3 6 M1 5-7 वन गत (for वनमुपगत) K1 2 4 7 D4. 5. 9 [अ]ब्रवीत् (for [उ]वाच). —²) K4 lacuna, T2 पुत्र (for पुत्र) K6 om किं D4 5 9 परपक्षं (for °पक्ष). K7

नार्हस्येवं कर्तुमिति । ३ । स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् । ४ ॥ १९

हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान् । १ । यस्मात्त्वयान्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति । २ । तच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् । ३ ॥ २०

विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत् । १ । तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योऽप्सरसो नियुयोज । २ । ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत्तासु चाप्सरःसु नचिरादेव सक्तोऽभवत् । ३ । सक्तं चैनं ज्ञात्वाप्सरस ऊचुर्गच्छामहे वयं यथागतमिति । ४ ॥ २१

तास्त्वाष्ट्र उवाच । १ । क्व गमिष्यथ आस्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति । २ । तास्तमब्रुवन् । ३ । वयं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति । ४ ॥ २२

D4 9 -वर्धयंस्, B1 lacuna (for वर्धनस्) B1 lacuna for स्व मातुलपक्ष K1 3 4 नाशयिष्यसीति, D6 नाशयति (for °यसि) —[3]) G2 कर्तुमुत्त्वर (for कर्तुमिति) —[4]) D1 T G1 3 6 स हि, G2 हि (for स) K1 2 4 lacuna, D1 वचन, T G2 3 6 M1 वचनम् (for वाक्यम्) B1 अनप (for अनति) K1 om मिति D1 -समतिक्रामणयवीति (sic) K2 हिरण्यकशपुम्; D5 lacuna K1 आगातीरे, D81 आगत, D4 9 आगात्, D5 lacuna, M1, 6 7 उपागात्, M5 उपागमत् (for अगात्).

20 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) —[1]) M1 7 om from हैरण्य up to भङ्गार्थम् (in 21[2]) D5 lacuna for हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठा K6 B6 7 D83 a4 om च D83 a4 वासिष्ठाद्; D4 विशिष्टाद्; D1 वाशिष्ठाद् K2 हिरण्यकशपु° —[2]) After त्वया, K1 D4 9 ins यज्ञे D1 T2 G2 वृतोन्यो, T1 G1 3 6 वृतोन्यो (by transp) K1 3 4 transp वृतो and होता Dn4 यस्माद् (for त°) K1 समसाप्ते (for असमाप्त) T2 G1 पूर्वात् (for अपूर्वात्) K1 सत्त्वजात; T1 G3 6 सत्त्वाद् (for सत्त्वजाताद्) D84 D5 D8 T1 G2 प्राप्स्यति (for °सि) G2 om [इ]ति ❀ C8 होता हिरण्यकशिपोर्वसिष्ठ पूर्वमासीत् । स वसिष्ठो होतारमन्यं विश्वरूप दृष्ट्वा क्रुद्ध । ❀ —[3]) T2 तत्तस्मात्; G2 तस्मात् (for तत्) K1 2 6 7 G3 शापाद् (for शापदानाद्) K2 हिरण्यकशपु.

21 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) M1 7 om up to भङ्गार्थम् (of v l 20[1]) —[1]) Before विश्वरूपो, K6 B6 6-9 D83 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 8 Kumbh ed ins अथ D5 मातृपक्षे (for °पक्ष-). K1 2 4 वर्धनो त्यत; K1 D4 9 -वर्धनार्थं; D1 °नो नात्यर्थं; T1 G3 6 °नो ह्यत्यर्थं (for °नोऽत्यर्थं) K2 7 D4 T1 G3 6 Kumbh ed तपस्त्यभवत्; D83 a4 तपस्याभिरतोभवत्; D1 T2 G1, 2 °सि (G2 °स्वी) ह्यभवत् (for तपस्यभवत्). —[2]) After तस्य, D83 a4 ins तु K1 om from थेमिन्द्रो up to सक्त (in 21[4]) D5 वज्री, D1 [ऽ]न्वहदत्या (sic), T1 G3 6 वद्र्याश्रममधि; T2 [ऽ]पि दहत्या (sic), G1 M1 5-7 बह्वय, G2 बत भव्या (for बह्वी) K3 4 7 D4 9 श्रीमतीर् (for °त्यो) K2 [ऽ]प्सरो, T2 [ऽ]प्सरसौ (for ऽप्सरसो) K6 [ऽ]भिनियोज; D4 9 [ऽ]भियुयोज; D5 [ऽ]भिसुतो न; T2 G2 युयोज, G1 युयोजि; M1 6 7 नियोजत (for नियुयोज). K1 [ऽ]प्सरोभियुंयोज —[3]) K1 D4 9 om च K3 4 transp क्षुभित and तस्य K2 4 om (hapl) from तासु up to भवत् K6 om न K1 B6-8 D84 D1 T G1 3 6 M1 5-7 इव (for एव) K6 B6 शक्तो; K1 D4 9 [आ]सक्तो; D1 T2 सते (for सक्तो) —[4]) T1 सत्त्व (for सक्त). D5 चैते; D1 चेन (for चैन) B6 कृत्वा (for ज्ञात्वा) After ज्ञात्वा, K1 B1 D4 9 ins ता. D1 चोचुर् D1 गच्छेमहि, T2 गच्छेदु हे (sic), G2 गच्छेमहे (for गच्छामहे) D5 om वयं

22 Ś1 V1 missing (of v. l 18, 1) —[1]) K4 त्वाष्ट; D81 D2 8 त्वष्ट्र (for त्वाष्ट्र) —[2]) M1 5-7 मा (for क्व) D4 गमिष्यत; D1 गमितम्; T2 गमि*थ (for गमिष्यथ) K1 आस्यथास्यतां; G2 आह्यायतां (sic), G3 6 आस्यतां K1 2 4 om. from श्रेयो up to वृणीमह (in 22[4]) After सह, D4 9 ins च°, T G1-3, 6 वस्तु K1 om श्रेयो After श्रेयो, M1 5-7 ins वो D8 5 om [इ]ति. —[4]) K1 D4 इन्द्र (for इन्द्रं). After इन्द्रं, K6 B6 6-9 D83 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G3 3, 6 Kumbh. ed. ins देव B1 lacuna, T1 वरं (for वरदं). D84 पुराण; G1 lacuna (for पुरा). T2 G2 प्रभविष्णुत्व (for °विष्णु) K1 D4 7 9 T1 G1-3, 6 वृणीमहि; B6 7 वृणीम; T2 वृष्णीमहि; M1, 5-7 अवृणीमहि (for वृणीमह). K1 om. इति.

23 Ś1 V1 missing (of v 1, 18, 1) —[1]) Dn4

अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति ।१। ततो मन्त्राञ्जजाप ।२। तैर्मन्त्रैः प्रावर्धत त्रिशिराः ।३। एकेनास्येन सर्वलोकेषु द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपावेकेनाप एकेन सेन्द्रान्देवान् ।४। अथेन्द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे ।५॥ २३

देवाश्च ते सहेन्द्रेण ब्रह्माणमभिजग्मुरूचुश्च ।१। विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पीयते ।२। वयमभागाः संवृत्ताः ।३। असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामः ।४। तदर्हसि नो विधातुं श्रेयो यदनन्तरमिति ।५॥ २४

तान्ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः ।१। स याच्यतां वरं यथा कलेवरं जह्यात् ।२। तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति ।३॥ २५

देवास्तत्रागच्छन्यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे ।१। सेन्द्रा देवास्तमभिगम्योचुर्भगवंस्तपसः कुशलमविघ्नं चेति ।२। तान्दधीच उवाच स्वागतं

C 12. 13213
B 12. 343 (2) 38
K 12 351 38

तत, D5 [अ]तो (for ता) G1 अत्रैव; G3 अय वै (for अद्यैव) K7 सेंद्रो D7 T G1-3 6 om देवा K1 2 4 भवति; D5 7 T2 भविष्यति —²) K7 D4 7 9 T2 G3 om ततो K7 T1 G2 3 6 M1 6 7 मन्त्र (for मन्त्रान्) D5 अथ विश्वरूपोप्रमेयमन्त्राञ्जजाप —³) G2 ता (for तैर्) K1 2 4 प्रावर्तत, Dn1 n4 Ds3 D3 8 8 Kumbh ed अवर्धत, Ds1 अवर्धत; D5 *वर्धत (for प्रावर्धत). —⁴) D7 एकेनान्येन; T1 G3 6 एकास्येन (for एकेनास्येन) After लोकेषु, K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 Kumbh ed ins यथावद् Da4 सहुतं; Ds1 सुहुत; D7 T2 सुह*, T1 G3 6 हुत (for सुहुत) Ds2 यज्ञ सुहुतेषु (for यज्ञेषु सुहुत) D5 होम (for सोम) K1 [आ]पा, Dn1 n4 Ds D2 8 8 Kumbh. ed [अ]श्नम्; D7 lacuna (for [आ]प). D7 lacuna, G1 एको (for एकेन) D7 T G1-3 6 सुरां (for सेन्द्रान्देवान्) —⁵) Ds2 T2 G2 यथेंद्रस्; D4 तथेंद्रस् (for अथेन्द्रस्) Da4 स्वं (for त) K7 Dn1 D4 7 9 T G1-3. 6 वर्धमान (for विवर्ध°) After विवर्धमान, M4 ins दृष्ट्वा K1 2 4 चिंतयामास (for चिन्तामापेदे) After आपेदे, B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G1-3 6 M1. 6-7 Kumbh ed ins सह देवै

24 Ś1 V1 missing (of v l. 18, 1) —¹) K1 2 4 महेंद्रेण; K7 सेंद्रा (for सहेन्द्रेण) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 7 8 T G1-3 6 M1 6-7 Kumbh ed ते देवा सेंद्रा (M1 सहेंद्रा) (for देवाश्च ते सहेन्द्रेण) K1 2 D5 ब्रह्मणम्, Ds1 ब्राह्माणम् K7 D4 9 उपजग्मुर्; D5 अनु°; G2 अपिजग्मुर् (for अभिजग्मुर्) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 7 8 Kumbh ed त ऊचुर् (for ऊचुश्च) —²) K7 D5 हुत° (for सुहुत) T2 सोम (for सोम°) B6 lacuna, G1 प्रीयते (for पी°). —³) B6 lacuna, B8 असोमपा°; D7 भागेभ्य°; T2 भागाभे.; G1 अभागार्हा° (for अभागा°) D5 प्रवृत्ता°; T2 संवृत्ता° (for संवृत्ता°) —⁴) K2 अपरपक्षो, K7 D4 9 ततोसुरपक्षो, G2 अरिपक्षो (for असुर) After वय, K7 ins च T1 क्षयाम°; G6 क्षि° (for क्षी°) —⁵) K7 न, Dn1 lacuna (for नो) G2 transp विधातु and श्रेयो K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 T1 G3 6 Kumbh ed om. यद्

25 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) —¹) K1 2 4 transp ब्रह्मा and उवाच K1 2 D5 ऋषिरेष भार्गवस्; K7 D4 ब्रह्मर्षिरेव भा°; D7 T G1-3 6 M1 6-7 एष (D7 T2 G2 य एष) ऋषिस् (for ऋषिर्भार्गवस्) K1 2 4 om (hapl) from तप up to स्तेपे (in 26¹) K6 D7 T2 G3 M1 6 7 om तप —²) D5 transp याच्यतां and वर Ds1 याच्यत K7 Dn1 n4 Ds D2-4 9 वरो; G3 अर्थं (for वर) After वर, B7 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2-4 8 Kumbh ed ins स G6 repeats यथा K7 कालेवर, T G2 3 6 कळेबर, M7 कळेवर After जह्यात्, Dn1. n4 Ds D2 8 ins तथा विधीयतां —³) T2 तस्याभिर्, G2 तस्यास्थीनि (for तस्यास्थिभिर्) T1 G3 6 M1. 6-7 वज्र° (for वज्र)

26 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) K1, 2 4 om 26¹ (of v l 25) —¹) Before देवा, K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 8 9 Kumbh ed ins ततो; M1 6-7 ते K6 तत (for तत्र) K6 B6 7 9 Da4 T G1-3 6 M1 6-7 [अ]गच्छत; K7 समागच्छन्; D5 [अ]गच्छस्त (for °च्छन्) D7 तत्र (for यत्र) G2 ऋचीको (for दधीचो) After दधीचो, K7 D4 5 9 ins स —²) Before सेन्द्रा, K7 B8 D9 ins ते K1 2 4 महीं (K4 °हें)द्रास्ते देवास्; D7 T2 G2 देवा सेन्द्रास् (by transp) B0 9 Da3 Ds2 D3 5 तथा, B6-8 Da4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 त तथा (for तम्) K1 2 4 7 D4 5 9 आगम्य (K7 D4 5 9 त्य), G2 अभिगत्य (for °गम्य) After भगवन्, K1 2 4 ins कच्चित्

भवद्भ्यः किं क्रियताम् । ३ । यद्वक्ष्यथ तत्करिष्यामीति । ४ । ते तमब्रुवञ्शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति । ५ । अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार । ६ ॥ २६

तस्य परमात्मन्यवसृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् । १ । तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसंभूतेन विष्णुप्रविष्टेनेन्द्रो विश्वरूपं जघान । २ । शिरसा चास्य छेदनमकरोत् । ३ । तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसंभवं त्वष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान । ४ ॥ २७

तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देव-

K6 Da4 M5 तप°, Bo 8 तप° स ; B6 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तप. सु ; Da1 तपस्ते ; G2 तपस ; M1 6 7 तव ; Kumbh ed तपसा (for तपस) K7 कृत्स्नो (for °त्स्नम्) Dn1 n4 D8 D2 7 8 G2 अभिप्र (for अविघ्न). — 3) K1 3 4 7 D2 5 6 transp दधीच and उवाच Da1 भवद्भ्याम्, D7 T G1-3 6 °द्भिर्, Kumbh. ed °तां After भवद्भ्यः, K6 Bo 6-9 Da2 n1 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G1-3 6 M1 6-7 Kumbh ed ins उच्यतां ; T2 उच्यतां G2 om किं After किं, K6 ins च After क्रियतां, K1 3 4 ins उच्यतां ; K6 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 इति — 4) K1 वक्ष्यथ ; Da1 वक्ष्यथा, D6 वक्ष्यति ; G2 य° कथ्यतां (for य क्ष्यथ). K1 om तत् K7 भविष्यामि (for करि°). Bo 8 Dn1 n4 D2 3 8 om [इ]ति — 5) K6 B1 Da4 om ते K7 अब्रवीत् (for अब्रुवन्) D5 त्याग (for परित्याग) After हितार्थं, D7 T G1-3 6 ins अस्माकं च (G2 चेति) K1 7 4 7 Bo D1 5 6 T G1-3 6 भगवन्, Bo 8 Da3 भवान् (for भगवान्). T2 G2 चक्रुम् (for कर्तुम्). K1 3 4 7 Da3 D5 7 8 T G1-3 6 अर्हसि (for °ति) — After 26⁵, D7 T G1-3 6 Kumbh ed. ins

871* एवमुक्तो दधीचस्तानब्रवीत् । १ । सहस्रं वर्षाणामैन्द्रं पदमवाप्स्यते मया यदि जह्याम् । २ । तथेत्युक्तस्त्वेन्द्रः स्वस्थानं दत्त्वा तपस्यभवत् । ३ । इन्द्रो दधीचोऽभवत् । ४ । तावत्पूर्णे सेन्द्रा देवा आगमन्कालोऽयं देहन्यासायेति । ५ ।

[(§ 1) G2 दधीचिस्तम् (for °चस्तान्). — (§ 2) T2 G3 सहस्र (for °स्र). G2 व्याप्यते (for [अ]वाप्यते). T2 यदिजह्यां, G6 यदि जह्यात (for °ह्याम्). — (§ 3) T1 G3 6 तथेत्युक्तेंद्र G2 स्थान (for स्वस्थानं) G1 तपस्यभवत्, G2 त*सि भवत् (for तपस्यभवत्) — (§ 4) ꕥ Cv दधीच, दधीचाश्रमगत । ꕥ — (§ 5) Kumbh ed पूर्वेण (for पूर्णे) G2 transp सेन्द्रा and देवा. T2 कालोह (for कालोऽय) G3 काले गते तव न्यासो ह इति]

— 6) T2 स*च ; G2 तथा (for तथैव). K1 2 Da3 [अ]विमाना (K1 °न) ; T1 [अ]भिमाना ; G2 विमनाः (for [अ]वि) K3 सुखदुःखमहायमो ; K7 D1 °दुःख समो ; B4 °दुःखे समो ; D5 °दुःखमहो (for °समो). D7 T G1-3 6 Kumbh ed आत्मनि (for आत्मानं) After आत्मानं, D1 T G1-3 6 Kumbh ed ins परमात्मनि K7 D1 5 G2 शरीरत्याग (for °परित्याग) — After 26, Kumbh ed ins

872* श्रुतिरप्यत्र भवति । इन्द्रो दधीचोऽस्थिभि° इत्यादि (Rv 1 84 13ᵃ) इति ।

27 Ś1 V1 missing (cf v 1 18, 1) — 1) K6 D8 D7 T G1-3 6 M1 6-7 तस्मिन् (for तस्य) D5 समात्मनि (for परमात्मनि) K2 अवसृते ; K4 7 Dn1 n4 D8 D1-3 5 6 Kumbh ed अपसृते ; D7 T G3 6 M1 7 अवस्थिते ; G1 2 अवस्थिते ; Cv (gloss· परमात्मनि लीने सति) Cr (gloss देहाभिमानं विहाय तस्य मनसि परमात्मन्यपसृते सति) °सृते (as in text) Before तानि, D8 ins ततस् ; M1 6-7 ins तस्य G2 तावति (for तानि) K6 Da1 n1 D3 transp धाता and संगृह्य. T2 G3 5 6 Kumbh ed विधाता (for धाता). M1 6 7 परिसंगृह्य (for संगृह्य). T2 वज्रम् (for वज्रम्) — 2) K1 2 D5 वज्रेन K6 [अ]भित्तेन ; K7 भेदेन (for [अ]भे°) K1 [अ]वध्येन, K3 °धृष्येण ; Da1 [अ]दृष्येण ; G1 अप्रधृष्येण (for अप्र°) K1 3 4 7 Da3 D6 5,9 मार्गणास्थि (for ब्रह्मास्थि). D7 T G1-3 6 -भूतेन (for -संभूतेन) K1 2 4 विष्णुप्रविष्टेन, M1 6 7 विष्णुप्रभा (M1 °भ)वाधिष्टेन (for विष्णुप्रविष्टेन) D5 विश्वरूपो (for °रूप) — 3) T2 रसस्यास्य (for शिरसा चास्य) D5 om शिरसा. K1 2 4 भेदनं ; G6 छेद (for छेदनम्) K1 2 4 7 D1, 5 7 6 T G1-3 6 चकार (for अकरोत्). — After 27³, D7 T G1-3, 6 Kumbh ed. Cv ins

873* तक्षणा यज्ञपशो शिरस्ते ददामीत्युक्त्वा ।

[D7 तत्क्षणेन पाप ; G1 तक्षणा यज्ञ ; G6 तक्षन्यज्ञ- (for तक्षणा यज्ञ-) Kumbh. ed ददानीत्युक्त्वा (for ददामीत्युक्त्वा).]

— 4) D7 T2 गात्रमंथनस् ; G1 गात्रमथनस् (for °मथन).

राज्यं परित्यज्य अप्सु संभवां शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रपेदे । १ । तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा विसग्रन्थिं प्रविवेश । २ ॥ २८

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव । १ । देवान्रजस्तमश्चाविवेश । २ । मन्त्रा न प्रावर्तन्त । ३ । महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन् । ४ । ब्रह्म चोत्सादनं जगाम । ५ । अनिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः । ६ । २९

अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराजत्वेऽभिषिषिचुः । १ । नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयांबभूव । २ । अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च बभूवुः । ३ ॥ ३०

अथोवाच नहुषः । १ । सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुप- C 12. 13214 B. 12.343 [2]. 46 K 12 351 46

K1.3 संभूत; K7 D4 lacuna, D7 स्वमवत्, T2 G1 स्व भव (for सभव) K1 4 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-5 8 9 T G2 6 M7 Kumbh ed त्वाष्ट्रोत्पादितम् (for त्वष्ट्रो) G2 om एव D7 वृत्रमित्रो (for °मिन्द्रो) K3 om जवान

28 Ś1 V1 missing (cf v 1 18, 1) —¹) K1 om. from तस्यां up to दिन्द्रो G2 3 6 तस्य, M5 तस्मिन् (for तस्यां) K7 D4 9 द्विधीकृतायां, D7 T G1-3 6 M1 6 7 द्विधाभूतायां; M5 द्विधाभूते तद् (for द्वैधीभूतायां) K2 lacuna, K4 ब्रह्महत्यायां, K6 °वध्याया; K7 D4 9 M6 °वध्या (for °वध्यायां) T1 G3 6 om. भयाद् D8 राज्य (for देवराज्य) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D81 D3 3 8 G1 Kumbh ed पर्यस्त्यजद् (G1 °ज्य) (for परित्यज्य) D7 M1 5-7 अ (D7 द्य)प्स्वमवां; T2 G1 ह्यसभव(G2 °वा)त्, G1 ह्यप्सु संभवा (for अप्सु स°) Da3 सभव; Da4 lacuna (for °वा) After सम्भवा, K6 7 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D3 8 T G2 3 6 M1 5-7 Kumbh ed ins च T1 G3 6 M5 शीतलां, T3 शितमो (sic), G2 lacuna, M1 6 7 मानशीतलां (for शीतलां) K1 मानव समर शीतलां; K2 मानससार शीतलां; K4 मानस सर-शीतलां (for शीतलां मानससरोगता) G8 सागरोगतां, M1 5-7 -सरोद्गतां (for -सरोगता) K1 नलिनी; T G2 3 6 M1 5-7 नलिनीं K1 3 प्रपेदे; K4 6 7 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D1-3 5 9 M1 5-7 प्रविपेदे, Da4 पदे पदे (for प्रपेदे) —²) K1 वैश्वर्ये, D5 ऐश्वर्यं (for चै°) K1.2 6 अणुमात्र भूत्वा, K7 D4 5 9 अनु(D4 9 °णु)भूत्वा, B8 7 अणुमानभूत्वा (for °मात्रो भूत्वा) K3 G1 विसग्रंथिं; K7 Da4 D4 9 विशग्रंथिं; Da1 विष ग्रंथिं; D5 विश्वग्रंथिं, M1 7 विष ग्रंथिं (for बिसग्रन्थिं) Dn1 प्राविवेश T3 भिसग्रथिमप्रविवेश (sic)

29 Ś1 V1 missing (cf. v 1. 18, 1) K3 4 om (hapl.) 29¹-29² —¹) G2 अत (for अथ) After अथ, D7 T G1.2.6 ins. तस्मिन्; G2 तर्हि अस्मिन्. K6 Da1 -भयप्रणष्टे, K7 D4 9 भयनष्टे; D7 T G2 3 6 Kumbh ed -कृते प्रण(D7 °न)ष्टे; G1 हते प्रणष्टे (for भयप्रनष्टे) D8 अथ ब्रह्मत्या*भयप्रनष्टे B8 (marg) M1 5-7 इन्द्रे; D7 T G1-3 6 जगदीश्वरे इन्द्रे (for शची पतौ) K1 Da3 T2 जगदीश्वर, G2 दनिंद्र (for °द नीश्वरं) D5 च (for बभूव) —²) G2 देवराजस (for देवान्रजस) D7 om रज Da3 a4 चापि विवेश (for चाविवेश) —³) D5 मन्त्रो; D7 मात्रो, T G2 3 6 मात्रा, M1 7 lacuna (for मन्त्रा) M1 7 om न K4 प्रावर्तते; G2 प्रवर्तत; M1 7 वर्तत —⁴) K6 ऋषीणां; M1 6 7 महर्षिगणानां (for महर्षीणां) K1 2 7 D4 5 9 प्रादुर्बभूवु; Da1 °रभूत्; Da1 °रभवद् —⁵) K7 Da1 D4 9 om. च K1 2 B9 Da3 M7 चोत्साद; T1 चोत्पादन (for चोत्सा°) —⁶) K3 अनिरुद्राश्च, T2 अनिंद्रश्च, G2 अनिंद्रेण (for अनिन्द्राश्च) T1 परा लोका, G2 बललोका (for [अ]बला लोका) K1 सुप्र हृष्या, K7 D4 7 9 T1 G1 3 6 सुप्रधर्षा; T2 सुवेधर्षा, G2 सुप्रधर्षणा; M1 सुदृष्या; M6 7 सुदृष्या (for सुप्र धृष्या) B8 सबभूवु, B9 बभूव

30 Ś1 V1 missing (cf v 1 18, 1) —¹) K7 D4 9 om अथ देवा B8 om अथ D8 देवता (for देवा) After देवा, D7 T2 G2 ins च B6 lacuna, Da3 a4 D7 चायुष (for °ष) K3 पात्र (for पुत्र) K3 3 4 B0 6 7 8 (marg as in text) Dn1 n4 D3 5 8 G8 Kumbh ed देवराज्ये, D8 राज्ये; D7 T G1 3 6 देवानां राज्ये (for देवराजत्वे), K1 [s]सिषिपिचु, D7 [s]भिषेक चक्रु; T3 [s]त्यभिषेपिचु, G1 [s]भिषिच्यत; G2 न्यभिषिषिचु; M1 7 [s]भिषिचु (for °षिषिचु). —²) Before नहुष, K3 4 6 7 B8.9 D4 5 9 ins. ततो; D7 T1 G2 3.6 M5 6 स G2 ज्योतिषा (for °षां) D5 7 ललाटैर् (for °टे) T2 G1 स(T2 ज)लवद्भि (for ज्वलद्भि) K1 2 7 D4 9 सर्व(K3 °र्वं)तेजोहर; K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 n4 Da2 D8 7 T G1-3 6 सर्वभूततेजोह(G3 °भ)रैस; B7 9 (both also) सर्वभूततेजो हर

स्थितमृते शचीमिति । २ । स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमदुवाच चैनाम् । ३ । सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति । ४ । तं शची प्रत्युवाच । ५ । प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च । ६ । नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति । ७ ॥ ३१

तामथोवाच नहुषः । १ । ऐन्द्रं पदमध्यासितं मया । २ । अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रभुक्तेति । ३ । सा तमुवाच । ४ । अस्ति मम किंचिद्व्रतमपर्यवसितम् । ५ । तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति । ६ । स शच्यैवमभिहितो नहुषो जगाम । ७ ॥ ३२

अथ शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत् । १ । स च तामभिगतां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाच । २ । अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय । ३ । सा तवेन्द्रं दर्शयिष्य-

---

त्विस् (for सर्वतेजोहरैस्) Bo 6-9 Da4 त्रिपिष्टप (for त्रिवि°) K1 2 7 D4 8 9 G3 पालयामास (for °र्योयभूव) ❀ C3 ज्योतिषां, ज्योतिष्टोमानाम् । ललाटे ज्वलद्भि°, यथा ललाट सर्वोपरि । ज्वलद्भि°, अत एव सर्वतेजोहरै° । ❀ —[8]) K1 2 4 7 D4 8 9 ततो (for अथ) M1 7 प्रकृतम् (for °तिम्) Dn1 आवेदे (for °दिरे). K6 सुस्वाद्य (for स्व°) After स्वस्थाश्च, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D4 5 8 Kumbh ed ins हृ(D5 रि)ष्टाश्च

31 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) —[1]) K1 नहुश°, B9 lacuna, D5 नाहुष° —[2]) D2 सर्वे (for सर्व) D4 T G1-3 6 M1 5-7 शक्रो(T2 शुक्रो ; G3 श सु)पभोज्यम्, Kumbh ed °भोग्यम् (for °भुक्तम्). K6 उपपद्यम् (for °स्थितम्). —[3]) M1 6 7 om समीप K1 2 7 D5 7 9 T2 G1 2 M5 अगच्छद्, T1 G3 6 आग च्छद् (for अगमद्) After अगमद्, D4 T G1-3 6 Kumbh ed ins बृहस्पतिगृहे चासीनाम् (G3 वासिनीम्) —[4]) Before सुभगे, K1 2 ins हे. B8 om देवानां G3 transp भजस्व and माम् T2 भज स मामिन् (sic) (for भजस्व मामिति) —[5]) M1 6 7 सा त (for तं) B8 शचीं; M7 (sup lin) सती (for शची). —[6]) K2 प्रकृता; K7 प्रकृत्यां, G1 प्रीत्या (for प्रकृत्या) Da1 त (for त्व) K1 reads from सोम up to मिति (in 31[7]) on marg —[7]) Before नार्हसि, D4 ins त्व K7 om. नार्हसि K7 परपत्नीं; M1 6 7 °दार (for °पत्नी) K1 2 4 दर्शनं; K7 धर्षणां; G3. 6 प्रधर्षण (for धर्षण)

32 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1). —[1]) D7 T2 ततो(T2 °थो)वाच ; G3 अथो° (for तामथो°) —[2]) K6 इंद्रं (for ऐन्द्र) K6 7 अध्यासते, D7 T2 अध्य स्यते (for अध्या°). —[3]) D4 T G1-3. 6 M1 5-7 om अहम् K2 राज्यरत्नधनहरो ; K7 D4 7 T G1-3 6 M1 5-7 °रत्नह(D7 °म° ; T2 °च)रोहं (K7 D4 °रो) ; D5 राज्यहरो (for राज्यरत्नहरो) D7 G1 कचित् ; T1 G2 3 6 कश्चित् (for कश्चित्). B8 Da1 त्वाम् ; T2 तम् (for त्वम्) K1 G3 इन्द्रे भुक्ते(G2 °क्तवे)ति ; K7 Bo 7 9 Dn1 n4 D3 D4 5 8 Kumbh ed इंद्रोपभुक्तेति, T1 इन्द्रपुत्रेति (for °भुक्तेति) —[4]) D7 T G1-3 6 M1 5-7 चैनम् (for तम्) K1 2 4 प्रत्युवाच (for उवाच) —[5]) D2 lacuna, D7 T2 अस्मिन् (for अस्ति) K1 2 व्रत कश्चिद् ; D8 किंचिन्मम (by transp), G3 M1 मम कंचिद्. K1 उपर्यवसितं ; K2 अपरि°, B8 अपर्य वास्थित ; T1 G3 5 6 पर्यवसितं (for अपर्य°). —[6]) Before तस्य, D7 ins अस्ति K7 अवभृते ; D4 7 अवसाने ; T2 असिभूये ; C3 (gloss समाप्तौ) अवभृथे (as in text) T G1-3 6 उपगम्य वदामि (for उप गमिष्यामि) K7 D4 9 अहोभिर् (for एवाहो°) —[7]) D5 T G1-3 6 om स K7 B6 9 Da3 a4 एवम्, M1 6 7 चैवम् (for शच्यैवम्) D4 transp शच्या and एवम्. K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D4 4 8 Kumbh ed. om नहुषो.

33 Ś1 V1 missing (of v l 18, 1) —[1]) T1 om शची After शची, M1 6 7 ins पति G3 om भर्तृ Da4 -भयग्रहीता, D7 -भयपरिगृहीता ; T G3 6 M1 5-7 -भयपरिगता, G1 -परिभयपरिगता ; G2 -भय परीता (for °गृहीता). —[2]) K1 आभिगतं ; K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Da1 D3. 4 8 Kumbh ed. अभ्यु द्विग्नां ; Da3 D5 उद्विग्नां ; D7 T G1-3 6 आगतां, M1 5-7 lacuna (for अभिगतां) D7 T1 G1-3 6 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव) K1 2 4 प्रधा(K2 °दा)नं ; Da4 ध्यायं (for ध्यान) K2 प्राविश्य ; M1 6 7 प्रविश्यैव (for प्रविश्य) K2 कर्तृकार्ये, K6 भर्तु कार्ये ; D4 9 भर्तृ कार्यें ; G1 **कार्यं (for भर्तृकार्यं) K2 तत्परं ज्ञात्वा ; T2 G1 तत्परज्ञो After उवाच, M1 6 7 ins तां —[3]) K1. 2 Bo 7 8 G3 अनेन (for अनेनैव). K1 2 6 Bo D8 तपसा चान्वितो ; D4 °सा चान्विता ; D6. 7 T

तीति। ४ ॥ ३३

साथ महानियममास्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयत्। १। सोपश्रुतिः शचीसमीपमगात्। २। उवाच चैनामियमस्मि त्वयोपहूतोपस्थिता। ३। किं ते प्रियं करवाणीति। ४। तां मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या मता चेति। ५। सैनां मानसं सरोऽनयत्। ६। तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत्। ७॥ ३४

तामिन्द्रः पत्नीं कृशां ग्लानां च दृष्ट्वा चिन्तयांबभूव। १। अहो मम महद्दुःखमिदमद्योपगतम्। २। नष्टं हि मामियमन्विष्योपागमद्दुःखार्तेति। ३। तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति। ४। सा तमुवाच। ५। नहुषो मामाह्वयति। ६। कालश्चास्य मया कृत इति। ७॥ ३५

C 12 13216
B 12.343(2).49
K 12.331 49

G1, 2, 3 °सान्विता (G3 °तां) (for °सा चान्विता) G2 तपसान्वितेनान्विता. Da3 D1 5 G3 देवी, D7 lacuna (for देवीं) M1 6 7 transp वरदाम् and उपश्रुतिं Da3 a4 उपश्रुतिमन्त्रैर् (for उपश्रुतिम्) T1 G3 आवाहय; M1 6 7 उपाह्वय (for आह्वय) ❀ Cv आरब्धवाक्यानुकूलश्रुतिरुपश्रुतिरुच्यते। ❀ — [4]) Befo e सा, B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed ins तदा B6 सा ते, G3 स्वसा; M1 7 स (for सा) K6 B0 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 3 8 M1. 6–7 Kumbh ed ते इन्द्रं; D7 तव देवि इन्द्र; T2 तदे* (for तवेन्द्र) K7 D4 5 7 दर्शयिष्यति, M1 6 7 °ष्यसीति (for °ष्यतीति)

34 Ś1 V1 missing (cf v l. 18, 1) — [1]) K7 Da3 a4 D4 8 9 सा च; Da3 मय; D7 सा तथा, T G1–3 6 सा (for साथ) K6 B6 7 D5 om महा K1 नियमसमागता; K2 4 -नियममागता; K6 B0 6–9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T2 G3 Kumbh ed नियमस्थिता (for -नियममास्थिता) After नियममास्थिता, Da3 a4 D5 ins तां; D4 9 तां च K7 M1 देवी- (for देवीं) D5 om वरदां K1 2 4 Da3. a4 D4 7 T G1–3 6 transp वरदाम् and उपश्रुतिं Dn1 एव (for मन्त्रैर्) After मन्त्रैर्, K6 ins उपश्रुतिं K3 आहुयत (sic), Dn1 n4 D8 D2 3 8 आह्वयति (for °यत्) — [2]) K7 सापश्रुति°, T1 सोपश्रुतिं T G1–3 6 M1 6–7 om शचीसमीपम् K3 T2 G3 M1 6–7 आगात्; B6 आगमत् (for अगात्). ❀ Cv उपश्रुति दृश्या सती साहाय्यं चक्रे। अन्येषामदृश्यैवोपकरोतीति भाव। ❀ — [3]) K3 D5 7 एनाम्; Da3 चैताम् (for चैनाम्) D7 lacuna, T2 इदम् (for इयम्) After इयम्, G3 ins अहम् K1 2 4 7 B0 7 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2–5, 8.9 G2 Kumbh ed अस्मीति (for अस्मि). K1, 2 4, 6.7 B0. 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 Da1 D2–5 8 9 G1–3 6 त्वयाहूतोपस्थिता (Da1 °ता; D5 °तां); D7 तथाभूते तमसि स्थिता; T1 त्वयाहूतो***; T2 तथाभूते तपस्थिता; M1 6–7 त्वया भूतोपस्थिता (for त्वयोपहूतोपस्थिता) — [4]) D7 T G1–3 6 om प्रिय — [5]) M7 ता (for तां) After उवाच, T2 ins च K3 G2 om शची B8 भवति (for भगवति) G3 transp मे and भर्तारं K1 2 4 D5 lacuna, M1 6 7 इति त्व (for त्व) K1 2 4 B0 6–9 Dn1 D2 3 8 सत्या ऋता; K6 सत्या वृता; K7 D9 सत्योपयाचिता, Da3 a4 सत्यां धाता; Dn4 सत्याक्षता; D4 सत्योपचिता, D6 शश्योरिता, T1 (also as in text) सत्यां मता; T2 सत्यामरा (for सत्या मता) After मता, D7 T G1–3 6 M1 6–7 Kumbh ed ins सती D5 इति; T2 सेति; G2 M1 चैति D8 C8 (gloss अप्रघृष्या, अप्रकम्पा। ऋता, अविप्रलम्भका। सत्या, सत्यवादिनी) त्वमप्रघृष्या ऋता सत्या दृष्टा मता चेति — [6]) G3 8 M1. 6–7 मानस (for °स) — [7]) K3 Da4 तत्रेंद्र (for तत्रेन्द्र) K1 2 M7 विस; K7 D9 विश; Da3 विश, Da1 विष (for बिस) Da3 a4 ग्रथिस्थितम्; Dn4 ग्रथिगम् (for °गतम्)

35 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1) — [1]) K6 B0. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 3 6 8 T2 G1 M1 6–7 Kumbh ed तामथ, T1 G3 6 तां; G2 अनामय° (for तामिन्द्र°) After पत्नीं, Kumbh ed ins शचीं K7 D9 कृशां क्लांता; B8 ग्लानां कृशां, D7 कृशां गत; T1 G3 कृशां; T2 कृतां गत, G1 3 6 कृशांगां; M1 6 7 कृशां दीना (for कृशां ग्लानां) K1 2 4 lacuna, K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1–3 6 M8 Kumbh ed चेंद्रो, M1 इन्द्रो, M6 7 चैवमिंद्रो (for च) K3 om दृष्ट्वा K1 2 4 7 D4 5 9 चिंतया मास (for °यांबभूव) — [2]) D4 मे, T1 G3 6 lacuna (for मम) K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed om महद् K6 7 T1 G3 6 om इदं K1 अस्योपगत; K4 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed उपगतं (for अद्योपगतम्) — [3]) K1 2 lacuna, G3 कष्ट (for नष्टं) K1 2 7 D4 5 9 यन् (for हि). After इयम्, D7 T G1–3 6 M6 ins अद्य K6 अन्वेष्य; T1 G3 6 अन्वेषयति (for अन्विष्य) After

? 13216
243 (?). 49
?. 231 49

तामिन्द्र उवाच ।१। गच्छ ।२। नहुषस्त्वया वाच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्व ।३। इन्द्रस्य हि महान्ति वाहनानि मनसः प्रियाण्यधिरूढानि मया ।४। त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति ।५। सैवमुक्ता हृष्टा जगाम ।६। इन्द्रोऽपि विसग्रन्थिमेवाविवेश भूयः ।७॥ ३६

अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वोवाच नहुषः पूर्णः स काल इति ।१। तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तम् ।२। स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् ।३॥ ३७

अथ मैत्रावरुणिः कुम्भयोनिरगस्त्यो महर्षीन्विक्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत् ।१। पद्भ्यां च तेनास्पृश्यत ।२। ततः स नहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीम् ।३। सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयु-

---

अन्विष्य, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D7 8 8 Kumbh ed ins यत्पत्नी; T1 G3 6 पश्चाम्; T2 G1 2 यत्पश्चाम् K3 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 Kumbh ed अभ्यगमद्, K7 D1 8 9 अभ्युप(D5 °पा)गमद्, D7 T G1-3 6 आगता (T2 °तां), M1 3-7 अभ्यागमद् (for उपा°) D4 5 6 सुदुराधर्षा — K1 4 D5 om (hapl) 35[4]-35[7] — [4]) K1 B1 Da3 a4 Dn1 M1 6 7 वर्तसि, D7 T2 पक्त्र म (sic), T1 G1-3 6 वर्तसे (for वर्तयसि) — K3 4 D5 om 35[5] (cf v l 35[4]) — [5]) Da3 a4 transp सा and समुवाच Bo सा च; G3 lacuna (for सा) G3 ताम् (for तम्) — K3 4 D6 om 35[6] (cf v l 35[4]) — [6]) After मां, D7 T G1-3 6 ins दुष्ट K1 वायते; K6 आह्वयते; K7 B3 Da3 a4 D3 9 आरभते; B1 अभियमते (sic), D7 G1 2 M3 6 तर्कयसि; T1 तर्जेति, T2 कर्तयति; G3 6 तर्जयति; M1 7 तरयति (for आह्वयति) After आह्वयति, K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4 8 9 Kumbh ed ins पत्नीं कर्तुं —K3, 4 D5 om 35[7] (cf v l 35[4]) — [7]) D5 कर्तुं (for मया) K1 दत्त, K6 हत (for कृत).

36 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1) — [2]) M1 6 7 om गच्छ G3 गच्छन् — [3]) Before नहुषस्, D4 8 ins स्य D7 T G1-3 6 ऋषियुक्तेन; M3 महर्षि° (for मामृषि°) Da1 lacuna, D7 T G1-3 6 M1 3-7 वाहनेन (for यानेन) M1 6 7 om त्वं K6 आधिरूढ; D4 अभिरूढो; D5 अधिरूढम्; D7 lacuna, T2 असिकूलो (sic), G1 अधिरूढौ; G3 अधिगतो; M1 6 7 अधिरूढेन (for अधिरूढ) After अधिरूढ, K7 D3 7 9 T G1-3 6 ins माम्; D5 सम् After उद्वहस्व, K1 3 4 6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 Kumbh ed ins इति — [4]) Before इन्द्रस्य, B1 ins त K1 3 4 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 7 8 Kumbh ed om हि T2 अभिमाहुतिवाहानि; G3 lacuna (for महान्ति वाहनानि).

After वाहनानि, Kumbh ed ins मनिश. B1 8 Dn1 Da3 D3 8 Kumbh ed मन (for मनस) K1, 3 4 अधिरूढपूर्वाणि, K6 7 अधिरूढानि; T G1-3 6 °रूढेन (for °रूढानि) K3 lacuna, D4 मया (for मया). — [5]) K1 3 त्वं मा° K1 त्वमा)न्येन (for त्वमन्येन) Da3 a4 उपेयातुम्; D5 उपायातुम् (for उप°). K7 D4 5 om इति — [6]) G3 हृष्टा D7 T G1-3 6 महृष्टा (for हृष्टा) — [7]) K7 D5 8 T2 G3 M1 6 7 om इति K6 7 D4 5 बिस; Da3 बिस; Da3 विष (for बिस) B1 आविशद्; T2 आविवेश (for आविवेश) K6 om भूयः

37 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1). — [1]) M3 नाथ (for अथ) G3 इन्द्राणीन्; M1 पूर्व; M3 पूर्णः; M7 पुनान् (for इन्द्राणीम्) D7 T2 G1 2, 3 M1 3-7 दृष्ट्वाभ्यागताम् (by transp), T1 दृष्ट्वाभ्युपगताम्; G3 दृष्ट्वा समागताम् After दृष्ट्वा, K6 B3 D5 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 Kumbh ed ins तां D5 om उवाच After नहुष, Kumbh ed ins यत्ते त्वया काल परिकल्पित. K7 om स D7 T G1, 2 6 यो (T2 दे) मे त्वया; G3 मे त्वया; M1 6 7 यन्मे मया (for पूर्णः स) After स, G3 ins. परिकल्पित G3 om काल After काल, D7 T1 G6 M1 6 7 ins परिकल्पित स (M3 म) पूर्ण, T2 G1 परिकल्पित म संपूर्ण, G3 सत्य परिपूर्णम्; G3 सपूर्ण M3 यस्त्वया समय परिकाल परिकल्पित म पूर्णकाल — [2]) G3 om शक्रेण D7 T1 G3 transp शक्रेण and यथोक्त K7 यथोक्त After यथोक्त, D7 T G1 2 6 ins दुष्करमिति; G3 स दुष्करमिति — [3]) Before स, K7 D5 ins तत K1 3 4 7 D4 lacuna, D7 T G1-3 6 अथ (for स) After स, K7 D5 ins नहुष D5 om युक्तं K1 3 4 यानम् (for वाहनम्). K7 आधिरूढ K1 3 स शचीम्; K4 शचाम् (for शचीसमीपम्) K1 4 G3 आगच्छत्; K3 आगच्छेत्; Da3 उपागमत्; Dn1 उपगच्छत्; D7 G1, 2 6 M3 अगच्छत्; T गच्छन्; M1 7 अपगच्छत् (for उपा°).

स्तावदिति ।४। स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् ।५॥ ३८

अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् ।१। ततो देवा ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः ।२। ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्मवध्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति ।३। ततः स वरदस्तानब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतु ।४। ततः स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति ।५॥ ३९

ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वेति ।१। सा पुन-

C. 12 13217
B 12 341(2). 52
K 12. 351 52

---

38 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1). —[1]) K1. 2 4 7 B6 (marg as in text) D4 5 9 अथैनं (for अथ) K3 G1 मैत्रावरुणि, D5 मित्रावरुणि, T2 मैत्रवरुणि. After मैत्रावरुणि, D6 ins भगवान् After अगस्त्यो, K1. 2 4 ins च, B0 7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 Kumbh ed ins. ऋषिवरो (M5 °र्षो) K3 महर्षो, G2 महर्षि (for °र्षीन्) After महर्षीन्, G3 ins शिविका वहन् G2 om from विक्रिय up to ब्रवीद (in 38[3]) K6 अभिक्रियमाणास्, K7 विक्रियमानान्; B0 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 Kumbh. ed धिक्क्रियमाणांस्, D6 अधिक्रिय°, M1 विक्रीय° (for विक्रिय°) Before तान्, K1 2 4 ins ऋषिवर°, K7 D4 9 ऋषि° T1 G3 6 दृष्ट्वा (for तान्) D7 lacuna, T2 अविशेषेण (for नहुषेण) K7 पश्यन्; D7 9 T2 पश्यत् After [अ]पश्यत्, D7 ins स्वयं निगृहीत°; T G1 3 6 स्वयमपि गृहीत°, Kumbh ed तद्दुष्करमिति स्वयमपि गृहीत° —[2]) K7 D4 9 om च K1 2 तेनास्पृशत्, K4 6 B0 Dn1. n4 D8 D2 3 8 च तमस्पृशत्; B6 7 9 Da3 a4 D5 च स्पृश्यमानान्; B8 चैनानस्पृशत्, D7 च स्पृश्य, T1 चास्पृशत, T2 च पस्पृश्य; G1 च स्पृशत; G3 6 M1 5-7 चास्पृश्यत (for च तेनास्पृश्यत) —[3]) D6 सत° (for तत) K3 नाहुषम् (for नहुषम्) T2 G2 अकार्यं वृत्त (for अकार्यप्रवृत्त) M1 6. 7 पापक अकार्यप्रवृत्त, M5 पाप अकार्यप्रवृत्त (by transp) D7 T G1-3 6 om पाप K7 B0 D4 5 7 9 भूमिं, T1 G1-3 6 M1 5-7 lacuna (for महीम्) —[4]) T1 G1-3 6 अजगरो, T2 नजरो (for सर्पो) K6 7 D7 भूमि, G2 lacuna, G3 भूर् (for भूमिर्) T1 G3 6 अद्रयश्; T2 G2 lacuna (for गिरयश्) K7 D4 9 चैव (for च) T2 तिष्ठेयंस् K1 2 4 6 B6 om. तावद् —[5]) D4 7 9 T2 om स K1. 2 महर्षवाक्य (K1 °क्य), D8 महर्षिवचन; D7 ऋषिवाक्य, T2 स्तुषिवाक्य, G2 तु नहुषो वाक्य (for महर्षिवाक्य-) D5 एतदस्माद् (for एव तस्माद्) G2 स्वर्गाद् (for यानाद्) K1 D4 9 अपतत्तथा, K2 4 7 अपतत्, D7 T G1. 3 6 अवा(G1 °व)तरत्

39 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1) —[1]) K1 2 4 एव, D4 9 lacuna, D7 तथा (for अथ). T2 आमिंद्रं (for अनिन्द्रं) K1 2 4 lacuna, G3 पुरम् (for पुनस्) D7 T1 G1-3 6 अभवत्त्रैलोक्य (by transp), T2 भवं त्रैलोक्य; M1 5-7 सप्यभवत्त्रैलोक्य —[2]) K1 देवान्, B8 lacuna (for देवा) After देवा, K7 B0 7 Ds1 D8-5 7. 9 ins च G2 देवर्षयश् (for देवा ऋषयश्) After च, K6 ins तं B0 om शरण B0 Da4 Dn1 G1 M1 5-7 इंद्रार्थम् (for °र्थे) T1 G3 6 इन्द्रार्थं शरणम्; T2 शरभूमींद्रियाद्, G2 भोगींद्रशयन (for शरणमिन्द्रार्थे) B0 8 जग्मतु; T1 G3 6 [उ]पाजग्मु (for ऽभिजग्मु) —[3]) D5 जगुश् (for ऊचुश्) K7 भगवानेंद्र; G2 °वतमिंद्रो (for °वन्निन्द्र) K1 2 4 6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 Kumbh ed हत्याभि(K1 °दि)भूत, D7 -वध्यामभिभूत, G2 हत्याभिभूतो (for -वध्याभिभूत) D7 T2 G1 3 ज्ञातुम् (for त्रातुम्) — D5 om. (hapl) 39[4]–39[5]. —[4]) B6 om तत M1. 7 वरुणस् (for वरदस्) After अश्वमेध, D7 T G1-3 6 M1. 5-7 ins महा D4. 9 om वैष्णव K3 [ऽ]पि; T1 lacuna, G2 हि (for ऽभि) B0 जयता, B7 8 Dn1. n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed. यजतां; B9 -यजत; Da3 a4 -यजत; D7 -जनयत्व, T2 -जनयतु, G2 यजयत् (for यजतु) —[5]) D5 om 39[5] (cf v l. 39[3]) T2 अत , G1 lacuna (for तत) B0 7 Da3 a4 Dn1 D8 D2-4 8 9 T1 G3 6 Kumbh ed स्व (for स्वं) After स्थान, K7 D4 9 ins अभि K1 6 Da4 D8 D2 G1 प्राप्स्यसि; T1 प्राप्यति (for प्राप्स्यति) Dn1 n4 om इति G2 स्वस्थो भविष्यतीति (for स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति)

40 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1). —[1]) Da4 reads from ततो up to मूचु° twice D7 T G1-3 6 lacuna, M1 5-7 ते (for ततो) K7 D4 9 च यदेंद्र; G2 च, M1 7 इन्द्र (for चेन्द्र) After चेन्द्र, K4 ins यदा K1. 2 G2 transp नापश्यन् and यदा Ds2 नापश्यद् K7 D4 9 lacuna, Dn4 तदा (for यदा) K1 2 4 सुभद्रे; B9 स्वभगे (for सु°) Ds2 आनय (for °यस्वेति) —[2]) Before सा, K1 2 4 7 D4 5 9 ins तत° D7 T G1-3 6 गत्वा; Kumbh ed. lacuna (for पुनस्)

स्तत्सरः समभ्यगच्छत् । २ । इन्द्रश्च तस्मात्सरसः समुत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम । ३ । बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्रायाहरत् । ४ । ततः कृष्णसारङ्गं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः स्वस्थानं प्रापयामास । ५ ॥ ४०

ततः स देवराड्देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव । १ । ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत् । २ । एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितः शत्रुवधं कृत्वा स्वस्थानं प्रापितः । ३ ॥ ४१

K3 M1 6-8 तस्मात्सरस ; D4 सर ; G3 lacuna (for तत्सर). K3.4 om (hapl) from समभ्य up to सरस (in 40[3]). Dn4 समभ्यागच्छत् ; D1 T G1.3.6 Kumbh ed इन्द्रमाह्वयत् ; G2 समिन्द्रमर्चयत्, M1.6.7 इन्द्रमानयत् ; M5 समभिगच्छत् (for समभ्य) —[3]) K3.4 om up to सरस (cf v l 40[2]) M1.6.7 तस्मात् (for त) B5 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D1.3.8 M5 Kumbh ed प्रत्युत्थाय, D1 T2 G2 सत्वरमुत्थाय (for समुत्थाय). G1 Kumbh ed सरस्वती(G1 °ति)म् (for बृहस्पतिम्). Ds1 स्वति (for अभि). —[4]) K1 चाश्वमेधं K3 महा क्रतुं, Ds1 °मत ; D5 lacuna, M1.7 °यज्ञ (for °क्रतु) K3.4 हरत् ; K7 आहरन्, T3 आहरसि —[5]) K1.2.4 तत्र स ; K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D3.4.7.8 M5 Kumbh ed. तत्र ; T1 G1.3.6 M1.6.7 तत्र च (for तत) After तत, D1 ins चतुर्षु K3 कृष्णसार ; K3.4.7 B6.7.9 Da3 a4 D4.7.8 कृष्णसार ; B8 °सार (for °सारङ्ग) T2 तत्र च कृपिरसारंगमेनच्यमयशुरसृज्य (sic), G2 ततश्चाकृष्णसारगमजमधुरमुत्सृज्य. D1 T G1-3.6 M1 6-8 Kumbh ed पावन (for वाहन) D1 T2 तमेन, G2 एव (for तमेव). K1.2.4 कृत्वा पिधायेंद्र, G2 कृत्वा इन्द्रोऽभूद् (for कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं). K1 स्व ; K3.4.6.7 B6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D3.8 G1 Kumbh ed स्व ; T2 G2 lacuna (for स्व) K3.4 प्रवेशयामास ; Da3 a4 स्थापया (for प्रापया). ※ Cn कृष्णसारङ्ग, कृष्णसारमृगवच्छुभ्रोदरकण्ठाधोभागम् । ※

41 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1). —[1]) G2 देवराजो (for °राड्) T1 G3.6 देवैश्च (for देवैर्) G3 महर्षिभिश्च (for ऋषिभि) After ऋषिभि ; K1.2 D4 5.7.9 T G1.3.6 M1 6-8 ins च. K1 पयमानस ; K2 स्वयमान (for स्तूय). K1 त्रिविष्टपसमीपस्थो, K3.4 शचीसमीपस्थो (for त्रिविष्टपस्थो) K6 निष्कलको ; G2 निष्कलनिष्कल्मषो (for निष्कल्मषो) After बभूव, Da3 a4 Dn4 D4 Kumbh ed ins ह —[2]) K1.2.4 D1 T G1-3.6 ब्रह्महत्यां (T1 °त्या) ; Ds1 °वध्या (for °वध्यां) Ds2 च चतुर्षु ; D1 T G3.6 च त्रिषु (for चतुर्षु) K7 D4.9 स(K7 श)लिलाग्नि (for वनिताग्नि). K3.4 विभज्य ; D5 व्यसृजत् ; M1.7 व्यभजं ; M5 व्यभजतेति (for व्यभजत्). D1 T G1.2.6 Kumbh ed व्यभजद्वनिताग्निवनस्पति(Kumbh ed °वृक्ष)गिर्यवनिषु ; G3 स भजद्वनिताग्निवनस्पतिगोषु चावनीषु (for वनिताग्नि वनस्पतिगोषु व्यभजत्). —After 41[2], D1 T G1-3.6 C4.v ins

874* वनितासु रज । वृक्षेषु निर्यास । गिरिषु ... । पृथिव्यामूषरा । १ । ...दया । २ । तस्मादविरस्थत्र पच्यते । ३ ॥

[(§ 1) Cv (gloss ...) वृक्षेषु ... D1 T2 गिरिषु ; G1 Kumbh ed Cv (gloss ...) गिरिषु ... ; G2 ..., C4 (gloss ...) गिरिषु ... (for गिरिषु ...). T2 G1.3.6 Kumbh ed C4 (gloss ...) ... ※ Csp ... वनितासु ..., ... वनस्पतिषु निर्यास, गो ... । ※ —(§ [2]) D1 T2 G3 om ... —(§ [3]) D1 T2 ..., T1 G3.6 ..., G2 ....]

— G2 om., 41[3]-44[6] —[3]) D1 T2 [ऽ]दर्शात् (for ब्रह्म). K3 Da4 प्रभावोपबृंहितं (Da4 °त), K7 D4.8 °प्रभावबृंहित D1 ..., T2 ... (for शत्रु). After शत्रुवधं, D1 T G1.3.6 ins च M1.6.7 च, M5 lacuna (for कृत्वा) K1.2.4.6.7 B0 1-9 Da3 Dn1.n4 D5 D3-6.8.9 G1 Kumbh ed स्वं (B1.9 D4.8.9 स्व च), B3 Da4 D1 T2 lacuna (for स्व). After स्वस्थान, M1 6-8 ins च —After 41, B6.8 ins an addl colophon [*Sub-parvan* B6.8 मोक्षधर्म. —*Adhy name* B6.8 नारायणीयं. —*Adhy no* B6.8 168] On the other hand, D1 T1 G1.3.6 Kumbh ed. ins after 41

875* नहुषस्य शापमोक्षनिमित्तं देवैर्ऋषिभिर्याच्यमानोऽगस्त्य प्राह ।

यावत्स्वकुलजः श्रीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कथयित्वा स्वकान्प्रश्नांस्त्वं भीमं च विमोक्ष्यते ।

[(§ 1) Kumbh ed मोक्षार्थं (for मोक्षनिमित्त). After ऋषिभि, G1 Kumbh. ed ins. च D1 नहुषशापमोक्षणनिमित्त देवैर्ऋषिशापाच्यमानोगस्त्य प्राह (sic).

आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशं-स्त्रीन्क्रमान्क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः ।१। स भर-द्वाजेन ससलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणो-रस्कः संवृत्तः ।२॥ ४२

भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपनीतः ।१॥ ४३

अदितिर्वै देवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वासुरान्हनिष्यन्तीति ।१। तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छत् ।२। अदितिं चावोचद्भिक्षां देहीति ।३। तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादात् ।४। अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन विवस्वतो द्वितीये जन्मन्यण्डसंज्ञितस्याण्डं मारितमदित्याः ।५। स मार्तण्डो विवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः ।६॥ ४४

C 12 13219
B 12. 343[2] 76
K 12. 351 57

—(§ ²) Kumbh ed धर्मराड्भ्रातृभिर्युत (for धर्मराजो युधिष्ठिर॰) —After § ², Kumbh ed ins भीमस्त स्यानुजस्त त्व गृहीता तु युधिष्ठिर॰ । —(§ ³) Kumbh ed त्वां च त त्व विमोक्ष्यति (for त्व भीम च विमोक्ष्यते)]

42 Ś1 V1 missing (cf v l. 18, 1) G2 om 42 (cf v l 41) Before 42, B6 8 ins भगवानुवाच —¹) K7 Da4 D8 D4 9 आकाशगगां (for ॰गङ्गा) K7 D4 9 च पुरा गतो; D5 -गतं पुरा, D7 T2 -भूत च (for गतश्च पुरा) T1 G1 3 6 om पुरा D7 T भार-द्वाजो K1 M1 6 7 Kumbh ed उपस्पृशत्; K4 6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 उपास्पृशत्; T G2, 6 M5 उपस्पृशस् (for उपा॰) K1 2 4 त्रींश्च, T G1 3 6 lacuna, M1 6 7 त्रि- (for त्रीन्) K1 क्रमात्, K3 Da3 क्रमा, K7 B6 Da3 a4 D4 5 9 T1 G1 3 6 M1 5-7 विक्रमान्; T2 lacuna (for क्रमान्) K3 M1 7 क्रमत K1 2 4 त्रासित॰; D7 T G3 6 आसादित॰, G1 आस्वा दित; M1 6 7 अत्यासादित (for अभ्या॰) —²) K1 2 4 D8 D5 om स K2 Dn4 Da2 सलिलेन, K7 D4 9 समवकेन, B3 G1 M1 5-7 सवलेन, Da4 ससलिल, D5 7 सविलेन, T1 G3 6 स्ववलेन, T2 स्यक्षेन, Kumbh ed सलक्षणेन (for ससलिलेन) K1, 2 om. उरसि D4 corrupt, T2 उरस्यिता स्थित After ताडित, M1 5-7 ins ब्रह्मण्यदेव॰ D5 7 सलक्षण वक्ष॰ (for ॰णोरस्कः) D6, 7 lacuna, T2 सुवृत्त (for संवृत्त)

43 Ś1 V1 missing (cf v l 18, 1) G2 om 43 (cf v l. 41) —¹) After भृगुणा, K1 2 4 D4 9 M1 5-7 ins च. K4 6 B6 6-8 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 T2 Kumbh ed उपानीत॰ (for उप॰)

44 Ś1 missing (cf v l 18). V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44⁵) (cf. v l 1). G2 om 44 (cf v l 41) —¹) K1 अदितिं; D5 अतिर्, D7 T2 दितिर् (for अदितिर्) K1 2 4 7 D4 9 om वै T1 G3 6 भक्ष्यो(G6 ॰क्ष्यो)दनम् (for अन्नम्) K2 अपचत After अपचत्, K7 D4 9 ins तम(D9 ॰द)पर K2 lacuna, M1 6 7 ते तद् (for एतद्) Da4 भुक्ता, Da4 Kumbh ed सुरा असुरान्, D7 T2 G1 3 6 M5 देवा असुरान्, T1 देवासुरादीन् (for [अ]सुरान्) After असुरान्, T2 G1, 3 6 ins दिवि K2 D5 हनि-ष्यतेति, K6 7 D4 9 ॰ष्यत्व इ(K7 ॰ष्यथमि, D4 ॰ष्यथमि)ति, Da1 हनिष्यतीति, T1 विहनिष्यतीति (for हनिष्य॰) —²) K7 D4 9 तस; Da3 a4 एतत्, D7 त (for तत्र) K1 T2 बुद्धो, K6 7 D4 9 शुक्रो, Da3 a4 तद्बुधो; D3 बुध्ये (for बुधो) K1 2 M5 समाप्ता वगच्छत्, K7 D7 T G1 ॰प्तोवगच्छत्; D5 समानावाग च्छत्, G6 -समाप्तोगच्छत् (for -समाप्तावागच्छत्) —³) K1 2 चावदद्, K6 B6 Da3 a4 चायाचत; K7 D9 छ याचद्; B0 7 G3 M1 5-7 Kumbh. ed चायाचद्; D4 lacuna, D5 स यावद्; D7 T G6 तां चायाचद्; G1 स तां चायाचद् (for चावोचद्) —⁴) D4 lacuna, D7 T G1 3 6 सा तत्र (for तत्र) D7 T G1 3 6 एव तद् (for एतद्) K1 2 4 द्रव्यं; Da4 D5 7 T2 प्राश्य, T1 G6 प्राशित; G4 प्राश्यान् (for प्राश्य) D7 T2 नाश्य(T2 ॰श्ये)नेत्यादिदितिर् (sic); T1 G6 नान्यस्याश्चेत्य दितिर्; G3 नान्येनेनेत्यदितिर् (for नान्येनेत्यदितिर्) After अदिति॰, Da1 ins तस्मै T1 G6 नाददात् (for नादात्) —⁵) K2 भिक्ष्या; Da4 M7 भिक्षां (for भिक्षा) K1 4 प्रत्याख्यातेन; K2 प्रविक्षातेन, D5 ॰प्रत्याख्यानत्रसितेन; M1 7 -प्रत्याख्यारुषितेन (for प्रत्या-ख्यान॰) K6 7 D9 शुक्रेण; Da4 बुद्धेन; M1 6 lacuna (for बुधेन) After बुधेन, K1 4 ins रुषितेन D7 ब्रह्मभूतो मा, T2 ॰भूतो (for ॰भूतेन) After ब्रह्म भूतेन, K6 7 V1 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 C3 Kumbh ed ins

876* अदिति॰ शप्ता अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा ।

[V1 om from अदिति up to दरे K6 सादिति K6 विथा (sic), Dn4 यथा, D8 5 7 C3 lacuna (for व्यथा)]

219
5(2).37
I 58

दक्षस्य वै दुहितरः षष्टिरासन् । १ । ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे । २ । तासु तुल्यासु नक्षत्राख्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकां प्रीतिमकरोत् । ३ । ततस्ताः शेषाः पत्न्य ईर्ष्यावत्यः पितुः समीपं गत्वेममर्थं शशंसुः । ४ । भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभावासु सोमो रोहिणीमधिकं भजतीति । ५ । सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमावेक्ष्यतीति । ६ ॥ ४५

दक्षशापात्सोमं राजानं यक्ष्माविवेश । १ । स यक्ष्मणाविष्टो दक्षमगमत् । २ । दक्षश्चैनमब्रवीन्न समं वर्तस इति । ३ । तत्रर्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसे यक्ष्मणा । ४ । पश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थम् । ५ । तत्र

K6 7 B7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 Kumbh ed द्वितीयजन्मनि (for °ये जन्मनि). Bo जन्मद्वितीयस्य तु संज्ञितस्य K1 2 4 V1 lacuna, T1 G3 6 अण्डसस्थितस्य; T2 अप्यसस्थितस्यां; G1 अस्य सस्थितस्य (for अण्डसंज्ञितस्य). K7 D8 5 7 T2 lacuna, D4 9 मानितस्य (for अण्डम्) After अण्ड, K7 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 ins मातुर् K7 om मारितम् B8 om अदित्या. V1 मारितमदित्य, Dn1 n4 D8 अदित्या मारित°, D8 अदित्या° मारितमदित्या; D3 4 8 9 G2 आदित्या मारितम् (by transp), D6 7 अदित्या स मारित, T1 G1, 3 6 तेन मारितं; T2 तेन मावरितां —⁷) K7 D6, 7 lacuna, T1 G3 6 तस्मात्; M1 5-7 तेन (for स). K1 T2 G1 M1 5-7 Kumbh ed मार्ताण्डो, K2 4 स चण्डो (for मार्तण्डो) T1 G3 6 अभूत् (for अभवत्) ❀ C8 श्राद्धशब्देन श्रद्धापूर्वककर्माण्युच्यन्ते । सर्वकर्मणां देव पति मन्वन्तरादौ श्राद्धदेव सविता एव ॥ Cv श्राद्धदेव, वसुरुद्रादित्येषु श्राद्धभोजिष्वादित्योऽभूदित्यर्थ ॥ ❀

45 Ś1 missing (cf v l 18). —¹) After दक्षस्य, K6 7 B7 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 Kumbh ed ins वा. K1, 2 4 D4 lacuna, V1 चैव; Da4 एव (for वै). Da2 reads from षष्टि up to मिन्दवे (in 45²) on marg. —²) Da3 reads 45² on marg Before ताभ्य°, G6 ins स V1 B8 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed तासां (for ताभ्य) T G1-3 6 M1 5-7 काश्यपाय D7 त्रयोदश काश्यपाय K6 G2 अदाद्, D7 lacuna (for प्रा°). D7 om दश After इन्दवे, M1, 5-7 ins च —³) K6 om. तुल्यासु. G2 om. तासु तुल्यासु After तुल्यासु, Da4 ins नक्षत्रासु. K3 नक्षत्राख्या; D8 °त्रतां, D5 °त्राख्ये (for °त्राख्यां) K3 4 M6 हिरण्या(K3 °ण्य)म्; G2 रोहिण्यम् (for °ण्याम्) K1, 2 4 D5 अधिकां; K7 D4 9 lacuna (for अभ्यधिकां) K6 B7 D7 G1 M5 अधिक (D7 °क) प्रीतिमानभूत्, V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 7 Kumbh ed अभ्य(V1 °स्य)धिकं प्रीतिमानभूत्, T1 G3 6 एव प्रीतिमानधिकमभूत्, T2 सिक प्रीतो न माभूत् (sic), G2 अधिकप्रीतिरभूत् (for अभ्यधिकां प्रीतिमकरोत्) —⁴) T2 ता, G2 ताम् (for ता°) Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed शिष्टा, T2 शैषा°; G8 [अ]शेषा° (for शेषा). K1 2 दुःखेर्ष्यावत्य (for ईर्ष्यावत्य) K4 lacuna, T G1-3 6 M1, 6 7 पितृ (for पितु). K3 गते (for गत्वा) K6 B1 T G2, 6 इदमर्थं; B8 lacuna (for इम°) K3 शपथु; Bo lacuna, Da4 शशसु° —⁵) T2 G2 आसु (for अस्मासु). After तुल्य, T2 G1 2 ins जन्म B8 प्रभवासु (for प्रभावासु). T2 सोमे; G2 lacuna (for सोमो) K6 B6 7 9 Da4 M1 अभ्यधिक; Bo Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed प्रत्यधिक; D5 7 lacuna (for अधिक) K1 2 4 भजते; T1 G1 3 6 M1 5-7 अभजत् (for भजति) T G1 3 6 M1 5-7 om इति. —⁶) B8 यक्ष्मैवेन; Da4 यक्ष्मैनम्; Da1 यक्ष्मानम्; D8 यक्षगनम् (sic), T2 यक्ष्मैवम् (for °नम्) K3 आवेक्ष्यामि; K6 V1 B9 आवेक्षत; K7 Da4 D5 °क्षति, Bo आविक्षत, B6 D7 T G1 2, 6 Kumbh ed आवेक्ष्यत, B7 Dn1, n4 D8 आविश्यत; B3 भज; Da1 आविक्ष्यत; Da2 D2 8 आविक्ष्यत (sic), M1 अवेक्ष्यति (for आवे°).

46 Ś1 missing (cf v l 18) —¹) After शापात्, K1 2 4 6 7 V1 B6 8 9 Da3 a4 D4 7 9 T2 G1 M5 Kumbh. ed ins च Da1 सोमो. K7 राज्य यक्ष्मानम् (for राजानं यक्ष्मा) T2 आविविशेत्, Kumbh ed विवेश (for आविवेश). After आविवेश, K1, 2 4 ins इति. —²) K6 B7 lacuna, M5 स च (for स). After आविष्टो, K6 ins स. K6 B6 7, 9 Da4 D5 उपागच्छत्, K7 D4 9 आगमत्; Da3 Dn1 n4 Kumbh. ed. अगात् (for अगमत्) —³) After चैनम्, K1, 2, 7 D4 5 9 ins अथ. K6 Bo 7-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 वर्तयसीति (for वर्तस इति) —⁴) K7 D4 9 तत्र महर्षय°; T G1, 3 6 M5 7 तदा ऋषय°, G2 तस्मिन्न**; M1 6 तदात्रर्षय° (for तत्रर्षय°) After तत्रर्षय°, G2 ins देवर्षय°. B8 संक्षीयसे; D7 लक्षयसे; T2 क्षयसि, M1, 7 क्षीयते स (for क्षीयसे). —⁵) K1, 2, 4 7 Da3 Dn4 D4 9 G2 Kumbh. ed. पश्चिमायां

गत्वात्मानमभिषेचयस्वेति । ६ । अथागच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थम् । ७ । गत्वा चात्मनः स्नपनमकरोत् । ८ । स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास । ९ । तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव । १० । तच्छापाद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यान्तरस्थः । ११ । पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति । १२ । मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् । १३ ॥ ४६

स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्भागे तपस्तेपे । १ । तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् । २ । स तपसा तापित-

C 12 13221
B 12 343(2) 59
K 12 351 60

(K1 °या) (for °स्या) M8 om समुद्रे After हिरण्य, K7 D4 9 ins -रेतममस्ति K1 2 -सरसतीर्थे; K4 मरस्तीर्थे; G2 सरस तीर्थं (for सरस्तीर्थम्) —[6]) K1, 3 4 G3 om तत्र K3 4 om (hapl) from स्मान up to गत्वा चा (in 46[8]) K7 अभिषेचयस्वात्मानम् (by transp) —[7]) K3 4 om 46[7] (cf v l 46[6]) K1, 7 D4 9 lacuna, D7 अगमत् (for °च्छत्) After हिरण्य, K7 D4 9 ins रेतम K1 G2 सरसतीर्थे (G2 °र्थं), D9 सरस्तीर्थे (for °स्तीर्थम्) —[8]) K3 4 om up to गत्वा चा (cf v l 46[6]) K1 7 D4 5 9 T1 G3 6 [आ]त्मन, K6 B8 Da3 a4 तत्रात्मन, B0 T2 चात्मान (for चात्मन°) K1 4 शमनम्; K3 चमनम् (sic), K6 अपनम्, V1 B0 Dn1, n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed. सेचनम्, B8 शौचनम्, D5 तपनम्, G2 स्नापनम् (for स्नपनम्). —[9]) K7 Da1 चात्मन, Da3 [आ]त्मान, D4 चात्मान, D5 चात्माना (for °न) G2 पापान् (for पाप्मनो) T1 G3 6 मोचयामास (for मोक्ष°) —[10]) K6 चावभासे तत्, B0 8 °भापितस्; D5 चावनासितत् (sic), D7 अवभासे तत्, G2 अवभासितस्, M1 6 7 चाभासितस् (for चावभा°) K7 तत्र चात्मान वभास प्रभासावभासितस्तीर्थे, D4 9 तत्र चा(D4 या)वभासप्रभावावभासितस्तीर्थे; T2 तत्रात्माजतदार्थे (sic) (for तत्र चावभासितस्तीर्थे) After यदा, B8 ins सद्य° Da4 तत°प्रभृति (for तदाप्र°) After प्रभृति, K1, 2 4 B0 6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G1 3 6 Kumbh ed ins च K1 तत्ते, K3 4 7 D4 5 9 तत्तीर्थं (by transp), T2 श्रमयं तत् (sic) G2 om तत् D7 प्रभास तत्तीर्थम् V1 transp तीर्थं and प्रभास V1 नामा (for नाम्ना) G2 ख्यातिं, M8 विख्यात (for ख्यात) —[11]) K1 तस्मात् (for तत्). Da4 अस्यापि, T1 G3 6 lacuna (for अद्यापि) Dn1 om क्षीयते K3 [ऽ]मावस्यांतरस्थ°; Dn1 °वास्यांतरास्थ°; D7 सोमावास्यांतरस्थ, T2 [ऽ]मास्यांतरस्थ° —[12]) K6 lacuna, K7 D4 9 पूर्ण(D9 °र्णि)मासिमा(K7 °म)ते; D- पूर्णमासीरान्ते; D7 T G1-3 6 पौर्णमास्यांतरे (for °मासीमात्रे) After -मात्रे, D7 T G1 3 6 ins क्षीयमाणो; G2 [अ]क्षीयमाणो K6 lacuna, B8 T1 G1-3 6 M1 5-7 विष्ठितो; D7 वीक्षितो; T2 विष्टतो (for ऽधिष्ठितो) Before मेघलेखा, K6 7 D4 9 ins एककलो D9 मेघलेख्या; T2 मेखलेखा (for मेघ°) D5 प्रविष्टं; T1 G3 6 M1, 6 7 -प्रतिच्छन्न-; T2 प्रतिच्छिन्न (for °च्छन्न) —[13]) D7 T1 G1, 3 6 M1 5-7 स मेघ; T2 समेघु (for मेघ) M- सदृश (for सदृश) K3 मेघावभासमिति K1 lacuna, K3 4 वपुर्, G2 वर्णवद् (for वर्णम्) G3 अभजत् (for अगमत्) After अगमत्, T1 G3 6 ins दक्षश्चैनमब्रवीत् D7 T G1-3 6 तस्य (for तदस्य) K7 D4 9 शशलक्ष्म(K7 °क्ष)णो, D7 T G1-3 6 M1 6 7 °लक्षण (for °लक्ष्म) K1 महिलम्; M1 6 7 मलम् (for विमलम्) T2 अभवन् K6 तदस्य शशलेखालक्षणो विमलकांति° पूर्णिमामधिष्ठित° कथचित्पूर्णोभवत्

47 Ś1 missing (cf v l 13) —[1]) T2 स्थूलशिरो; G3, 6 °शीर्षा; M7 °शिला (for °शिरा) T1 om from रो प्रा up to कृशो (in 47[3]). After मेरो, K7 D4 ins प्रागुत्तरत° K6 विभागे, V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 T1 G1 M7 Kumbh ed दिग्विभागे (for दिग्भागे) —[2]) T1 om 47[2] (cf. v l 47[1]). Before तस्य, K6 B0 7 8 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed ins तत° D5 om तस्य B8 D8 om तप D7 तप्यमाणस्य B0 lacuna, D7 सर्वे (for सर्व°) D5 शुचि (for शुचिर्) B0 D5 विवायुर् (for वायुर्) V1 Da4 D2 3 Kumbh ed वायमान; D81 विवाप्यमान; D4 विवायामाण°, G2 वीयमान° (for विवायमान°). K7 अस्पृशन्, B8 M1 6 7 °शत —[3]) T1 om. up to कृशो (cf v l. 47[1]) D7 T2 G2 om स K1, 2 D7 T2 तापित (for °त) K1 2 lacuna, D2 शरीरा°; G2 वपु° (for शरीर°) K1 2 G2 वीज्यमानो; K6 [उ]पजीव्यमानो; T2 G6 °युज्यमानो, G1 °भुज्यमानो; G3 M1 7 lacuna (for वीज्यमानो) K3 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed. हृदये (for °य) D7 T G1 3 6 M1 5 7 उपागमत्; M6 अवागमत् (for अगमत्) —[4]) D5 तस्य (for तत्र). After तत्र, K6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4

13221
34312.13
331 60

शरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदयपरितोषमगमत् ।२। तत्र तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां न दर्शितवन्त इति स एतान्शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ।४॥ ४७

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम महर्षिः पुराभवत् ।१। तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतः ।२। तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः ।३। स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः ।४। उक्तश्चापेयो भविष्यसि ।५। एतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति ।६। तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते ।७॥ ४८

D8 D2.3 5 8 M1 5–7 Kumbh ed ins किल. K3 तस्यानिदनव्यजन ; Dn1 तस्यानिल व्यजन , D5 7 T2 तत्रा(D7 T2 °स्या)निलस्य जन- ; G3 तस्यानिलस्य विजनस्य जन (for तस्यानिलव्यजन) G3 परितोषितस्य (for परितोषस्य) K3 पुष्पसोभां, K6 7 Dn4 D4 9 °शोभा (for °शोभां) After -शोभां, K7 D9 ins सौरभ; D4 सौरस्यं. K4 6 Bo, 6–9 Da1 Dn4 D2 3, 8 G3 Kumbh ed ति ; K7 D4 9 च, Da8 D5 lacuna (for न) D7 T2 दर्शितपद (for दर्शितवन्त) G3 तदेव (for इति). K3 तत (for स) K1 तत्वां, K3 एन , T1 G3 6 lacuna (for एतान्) D7 स एतान्सशापे ; T2 G1 M1 5 7 स (T2 om. स) शशापैनान्, G3 तेन ऋषिणा (for स एतान्शशाप) K1 V1 G3 M6 om न T1 G3 6 सार्वकालिकं ; M1, 5 7 स(M5 सा)र्वकाल , M6 lacuna (for °काल) V1 T G1–3 6 M1 5 7 Kumbh ed पुष्पफ(T2 °व)लवन्तो, Dn1 पुष्पवंत्यो ; M6 lacuna (for पुष्पवन्तो) After पुष्पवन्तो, K1 2 ins. न ; D7 ins फलवन्तो. D5 भविष्यति. ✿ C8 भो वृक्षा , यूय पुष्पफलैः श्रमहरैर्वायोः समकालमेव मम क्षुत्तृट्श्रमं नोपहृतवन्त', नोपस्थितवन्तश्च । अतो भवतां सर्वकाल फलपुष्पसमृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ✿ — After 47, B8 ins. an addl. colophon [*Adhy name* B8 नारायणीय. — *Adhy no* B8 266].

48 Ś1 missing (cf. v. l 18) Before 1, B6 8 ins भगवानुवाच —[1]) Before नारायणो, D7 T G1–3 6 ins अथ T2 -जातार्थं, M6 lacuna (for -हितार्थं) K3 वडवासलो ; D4 वडवामुपो ; T2 वंधवामुखो ; G1 3 M1, 5 7 वडवामुखो, M6 lacuna (for वडवा°) K1, 3, 4 महर्षिः पराभवत् V1 Bo 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed. पुरा महर्षिर् (by transp), D4 7 महर्षिपुत्रो ; T G1–3 6 M1 5 7 ऋषिः पुरा K6 B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed. बभूव (for [अ]भवत्) —[2]) K2, 6 D4 मेरोस (for मेरौ) T1 G3 6 तप्यमानस्य (for तप्यत°). —[3]) K3 तेनामहर्षिना, K6 तेन महर्षिणा ; D4 तेन मर्षितेन ; D5 तेनाधर्षितेन ; T1 तेनामृषितेन (for तेनामर्षितेन). K6 om समुद्रः B6 7 9 Da4 D5 om. कृत —[4]) G3 स्वेन (for स्वेद). K1 Da4 Ds1' प्रस्पंद , K3 B6 प्रस्यद ; D4 9 -प्रस्पंदन , M1 6 7 प्रजस्यंदन- (for -प्रस्यन्दन) D4 -सदृशवदवास्य ; D7 T2 -सदृशस्यास्य (for सदृशश्चास्य). K1 लवनभावो ; T2 lacuna (for लवण°) T3 भाजतीति (for जनित°). —[5]) After च, K6 B9 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 T G1 M7 ins अपि K6 D9 अपेया (for °यो) K6 भविष्यति, B6 °ष्यसि (for °ष्यसि) After भविष्यसि, K1 2 4 V1 B8 Da1 D5 7 T G1 3 6 M1 6 7 ins इति —[6]) K3 4 तदेतच्च ; K6 lacuna, K7 यच्च, B6 D4 9 तच्च ; D7 एतत् (for एतच्च). K3 4 lacuna, K6 7 V1 B7 Da3 a4 D4 9 स्वत्तोय, D5 7 T G1–3 M5 तोय (for ते तोय) After तोयं, T2 ins बलावंब . K7 Ds1 वडवमुख ; Da4 वडवामुख ; D4 वडवामुप- ; T2 बाहुमुख ; G3 M1, 5 7 Kumbh ed बडवामुख (for वडवा°) K3, 4 om (hapl) from संज्ञितेन up to मुख (in 48[7]) K6 7 संज्ञिकेन ; Bo 8 (marg as in text) संज्ञातेन (for संज्ञितेन) After संज्ञितेन, K6 7 D4, 9 T G1–3 6 ins अग्निना G3 om from पीयमान up to वर्तिना (in 48[7]) B7 8 Da3 T2 पेपीयमान ; V1 आपीयमान (for पीय°) K6 7 D4 9 सकुलं ; T1 G1–3 6 M1 5–7 lacuna (for मधुरं) T1 G6 भविष्यसि. After भविष्यति, K1 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 D8 D5 7 T1 G1 3 6 M1 6 7 ins इति —[7]) K3 4 om up to मुख ; G3 om. up to वर्तिना (for both, cf v l 48[6]) K1 तदेतश्चापि (for °द्यापि). G3 M1 6 7 बडवामुखेन, M5 बडवामुख (for वडवा°). K3 4 -संज्ञितानि ; K6 सज्ञेन ; G3 M1 6 7 अग्निना (for -संज्ञितेन) After संज्ञितेन, D7 ins अग्निना ; M5 ins अग्निनाथस्वश्च. K1 2 6 7 V1 Bo Da3 a4 D5 9 G3 M1 5–7 [अ]निवर्तिना ; K4 वर्तिना ; D7 lacuna (for [अ]नुवर्तिना) K7 G3 सामुद्र तोयं (by transp), V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed तोय समुद्रात्, D5 lacuna T G1 3 6 अग्निना पीयते तोय सामुद्र (for अनुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते). — After 48, D7 T G1–3 6 Kumbh ed. ins

हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां रुद्रश्चक्रमे । १ । भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागम्याब्रवीत्कन्यामुमां मे देहीति । २ । तमब्रवीद्धिमवानभिलषितो वरो रुद्र इति । ३ । तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति । ४ । अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनम् । ५ ॥ ४९

तदेवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम् । १ । क्षत्रमपि शाश्वतीमव्ययां पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे । २ । तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयम् । ३ । तेन जगद्धार्यते । ४ ॥ ५०

C 12 13223
B 12. 343(2).65
K 12 351 66

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥]

877* पुनरुमा दक्षकोपाद्धिमवतो गिरेर्दुहिता बभूव ।
[G2 पुरा (for पुनर्) G1 दक्षकोपादुमा (by transp)]

49 Ś1 missing (cf v 1 18) —¹) D7 T G1-3 6 om. हिमवतो. M5 om. गिरेर् Da3 a4 om उमा After उमा, K6 7 D4 ins प्राक्सतीं, V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 Kumbh ed कन्यां; D8 प्राक्कुमारीं, T G1-3 6 M1 5-7 प्राक्कन्यां T2 चक्रमे (for चकमे) —²) K1 3 6 D4 9 G2 om. च V1 reads from आगम्य up to तमब्रवीद् (in 49³) on marg Bo Dn1, n4 D5 D2, 3 8 G1 Kumbh ed. आगत्य, T2 अगद्य, M5 उपगम्य (for आगम्य) After [अ]ब्रवीद्, D7 ins हिमवानभिलषितो K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed. इमां (for उमां) K6 7 D4 9 देहि मे (by transp), Da3 a4 मां देहि, G2 M5 दातुमर्हसि Dn1 D5 D7 T G1 3. 6 M1. 6 7 om मे. K1 om [इ]ति —³) K4 om (hapl) 49³-49⁴ D5 7 अनुविद् (for अब्रवीद्) After हिमवान्, K6 ins अनया K3 अभिलषवो, K6 °लषितो, B3 Da4 Dn1 n4 D2 G1 °लक्षितो, D4 °भपितो, G2 °लपिते (for °लषितो) Before वरो, K1 2 V1 Bo 9 Da3 a4 D4 5 7 9 T G2 3 6 M1 5-7 ins मे K6 वरो भव, K7 वरो मे रुद्र, T1 G3 6 रुद्रो वर (by transp), Kumbh ed वरो दुहितुर्हि —⁴) K4 om 49⁴ (cf. v 1. 49³) M5 transp त्वया and अहं G2 कन्या न दत्ता (for अहं कन्या) K6 कन्यावर्णकृत ; T1 G3 6 कन्यावरणे धृत-, M1. 6 7 कन्यां (M6 °न्या) वरणकृत (for कन्यावरणकृत) K6 काम; M1 6 7 lacuna (for -भाव) K2 प्रात्यातस्; D5 प्रत्याप्यात, G3 lacuna (for °ख्यातस्) D5 T2 G1 स्व (for न) K1 भवान्रत्नानां (by transp), K2 भवरत्नानां ; K6 7 D4 9 भवान्न रत्नवान्; D5 भवान्न रत्न. D8 transp भवान् and भाजन G1 3 om. भवान् D7 स्व नरज्ञानां; T1 स्व नरनामसज्ञानां; T2 स्वमन्नरज्ञा नाम (sic), G3 6 न (G6 स्व) नरसज्ञा नाम; M1 5-7 स्व हिमानां (for न रत्नानां भवान्) K6 7 D4 9 om भाजन D5 D7 T G1-3 6 M1 5-7 भविष्यसि (for °ष्यति) ❀ C8 भाजन न भवसि, त्वद्दुरपत्यानि रत्नान्यन्यैरपहृतानि भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ❀ —⁵) K4 प्रभृत्यैतद्, V1 प्रभृति तथैव (for -प्रभृत्येतद्) K1 3 6 7 D4 9 एतदास्थित, D5 7 T G1-3 6 एव (G2 एवं) तदवस्थितम् (for एतदवस्थितम्) K1 3 4 6 महर्षिवचन, K7 D4 9 महर्षेर्वं; D5 lacuna (for ऋषिवचनम्).

50 Ś1 missing (cf. v 1 18) —¹) K2 T1 तदेव विधि, K7 D4 9 तथैवविध (D9 °ध); Dn1 तदेवविधे, D8 तदेतदेव, T2 तदेव विधिर्, G1 M5 6 तदैवविध ; C8 तदेव (for °विध) K2 महात्म्य ब्राह्मणान् —After 50¹, B6 8 ins an addl colophon [*Adhy name* B6 नारायणीये ब्राह्मणमाहात्म्य; B8 नारायणीय —*Adhy. no* B8 270] —²) Before 50², B6 8 ins भगवानुवाच Before क्षत्र, D7 T G2 3 6 ins एव After अपि, K1 2 4 6 7 B3-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-4, 8 9 M1 5-7 ins च Before शाश्वतीम्, Dn1 n4 D5 Kumbh ed ब्राह्मणप्रसादादेव K6 शास्वतीम् After अव्ययां, Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 T2 G1 2 M1 5-7 Kumbh ed ins च D7 T2 पृथिवीपत्तिम् (for पृथिवीं पत्नीम्) K1 2 4 6 7 D4 5 7 9 अभिगम्य पत्नीं (K7 D9 °त्नी) (by transp), Dn1 पत्नीं समभिगम्य V1 Bo 7 9 Da3 अधिगम्य (for अभि°) After अभिगम्य, D5 7 ins इव T2 भुजि (for बुभुजे) —³) K4 Da3 D2 3 यद् (for तद्) K1 2 ब्रह्माग्निषोमीय; K6 °ग्नीपोमीस्य, K7 °ग्नीसोमीय; D7 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed ब्रह्मक्षत्रमग्नीषोमीय (for ब्रह्माग्नीषोमीयम्) —⁴) G1 om from जगद् up to मेवोक्त (in 12 330 36ᵉ). G3 चार्यते (for धार्यते)

[३३०

श्रीभगवानुवाच ।

सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः ।
बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठतः पृथक् ॥ १
बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ २
इडोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥ ३
धाम सारो हि लोकानामृतं चैव विचारितम् ।
ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥ ४

Colophon om in K1 3.4 6 7 V1 B0 7 9 Da2 n4 Dn1 n4 D2-5 8 9 G1 M1 5-7 Ś1 D6 missing K5 8 B1-5 Da1 n2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub parvan* D8 D7 T G2 3 6 मोक्षधर्मे —*Adhy name* D6 T2 नारायणीय, T1 G6 नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्यमग्नीषोमीयात्मक —*Adhy no* (figures, words or both) Da2 T1 G6 168, T2 181, G2 198, G8 169 —*Śloka no* Dn1 n4 64

330

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 329 18, 283 15).

1 G1 om up to मेवोत्त (in 36*) (cf v l. 12 329. 50) B9 Da2 T2 M5 6 om the ref Before 1ab, K1. 3 4 6 7 B0 6 8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 8.9 T3 G3 Cal Bom ed ins उच्यते; V1 B1 Da4 उच्यते च, M1 5-7 इत्युच्यते, while D7 T2 G2 3 6 Kumbh. ed ins

878* नाम्ना निरुक्त वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानस ।
[D7 T2 वाक्यानि (for वक्ष्यामि)]

—a) K6 सूर्यचद्रमसौ; K7 सूर्याचिद्रमस ; D6 सूर्याचद्रमसौ V1 B0 6-9 Da2 n4 Dn1 n4 D8 D2 3.5 8 Cn (gloss परमेश्वरनेत्राभ्यामुरपन्नत्वात्) चक्षु ; M1 lacuna (for शश्वत्) —b) K6 7 D4 9 स्वकेशैर् (for केशैर्मे) K1 3 4 केशौ मे ह्यंशुसज्ञितौ; V1 B0 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 केशाश्चैवांशव स्मृता — V1 om (hapl) 1cd —c) K6 B8 T G2. 3 6 M6 7 स्वा(G3 चा ; M6 7 स्था)पयंश्(for तापयश्) —d) K6 B0 6-9 Da2 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7. 8 G2 M1 5-7 Kumbh ed उत्तिष्ठते (for ॰त॰) ❀ Cv पृथक, आह्नि एक॰, निशि एक॰ । ❀

2 G1 om 2 (cf v l 1) —a) K6 Da4 तपनाच्; B8 D7 T G2 6 स्वा॰, G3 स्व॰; M1. 5-7 स्था॰ (for ता॰). —b) M1 7 जगते D7 T2 हर्षणाद् (for ॰ण). —c) K1 D4 आग्निषोम ; K7 V1 अग्नीषोम ; M1 आग्नीषोम ; M7 अग्नीषोमे (for ॰षोम॰) K1. 3 4 D4 5 9 एतै (for एभि) —d) G6 om कर्मभि —e) K7 [ऽ]हमीशानो; Da4 [ऽ]यमीशानो; D7 महेशानो; T2 महे॰ (for ऽहमी॰) ❀ Cn॰ जगद्धर्षयतो यस्मात्तस्मात्तौ हृषी, अग्नीषोमौ केशौ, अंशू यस्य स हृषीकेश ॥ Cv हृषीरिति ईकारान्तं पद वा । यद्वा हृष्यौ केशौ यस्येति समा स । ❀

3 G1 om 3 (cf v l 1). K6 om. 3ab —a) K1 3 4 इडोपगी(K1 ॰हु)यं; K7 B0 7 D4 5 7 8 Kumbh ed इळोपहूत (B7 D5 ॰तो); V1 B6 9 Da2 Dn1 n4 D3.8 इळो(V1 ॰तो)पहूत॰; Da2 दडोपहूत ; D8 इलोपहत ; T G2 3 6 इळोपहूतं; M1 7 इळोपभूतं; M4 इडोपहूत; M6 इत्येवभूत (for इडोपहूत) K1 3 4 7 D4 9 Kumbh ed गेहेषु, D7 T2 G2 3 6 यागेषु; M1 5-7 गेयेषु (for योगेन) ❀ Cn इळोपहूता सह दिवा (Āśvalāyana Śrautasūtra 1 7. 7) इत्यादिमन्त्रेणाहूतोऽह तद्योगाद्यज्ञभाग हरे, हरण कुर्वे, इति हरि । ❀ —b) D4.7 T2 G2 हरेद् (for हरे) B0 भाग्य (for भाग) B1 9 क्रतुष्वह (B1 ॰ष्वन); T1 G3 6 क्रतुष्वपि, T2 कृतष्वपि (for क्रतुष्वहम्). K1 3 4 हविर्भाग प्रजास्वह — D2 om 3c-4b —c) T2 वर्णाश्च V1 B1 Da3 D6 Cp मे हरि॰; B3 Kumbh ed हरित (for मे हरि-). D4 7 वर्णो मे हरितश्रेष्ठस्; M1 7 वर्णं मे हरित श्रेष्ठ ❀ Cn p हरि॰, हरिन्मणि (Cp हिरण्यमणि)तुल्य । ❀ —d) V1 D7 T1 G3 6 हरिहर॰; B8 ॰हय , D4 T2 G2 ॰हर (for ॰रहं). D4 G2 स्मृत (for स्मृत॰).

4 G1 om 4 (cf. v l 1) D2 om 4ab (cf v. l 3) —a) T1 G3 6 धामाधारो, Cv (gloss श्रेष्ठाधार॰) धाम सारो (as in text) K4 Dn1 n4 D8 D3 4 8 भूतानाम् (for लोकानाम्) T2 याम यारोजा लोकानाम् (sic). ❀ Cn धामशब्दो लोकसार

नष्टा च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति मा देवा वाग्भिः समभितुष्टुवुः ॥ ५
शिपिविष्टेति चाख्याया हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टं हि यत्किंचिच्छिपिविष्टं हि तत्स्मृतम् ॥ ६
यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥ ७
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्को ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ८
न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ ९

C. 12. 13233
B 12 343[2] 74
K 12 352 9

वाची । ❀ —[b]) K6 7 D1 9 ऋ(K7 कृ)त वाक्य (for ऋत चैव) K1 2 व्यभिचारिक; V1 Bo 6-9 Da3 अविचारित; T G2 3 6 M1 6-7 अवधारित (for विचारितम्) D4 (also) ऋत वाव्यभिचारिक —[c]) T2 ऋतयाम, G2 Cn °धाम (for धामा) ❀ Cn ऋतमबाधित, धाम सत्तास्फूर्तिरूप, यस्य स ऋतधामेत्यर्थः ॥ Cp धाम राष्ट्रे लोकसारवाची । ऋत च परमार्थसत्य चाहम् । पुरुष सत्ताशब्दत्वात् । ❀ —[d]) K2 4 V1 B6-8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed सत्यश्च, K6 7 D1 9 सत्य (for सत्यश्च) T2 प्रकीर्तित ❀ Ca सतश्चासतश्च धारणात्सत्य ॥ Cv सत्य सतीमपेक्षित । ❀

5 G1 om. 5 (cf v 1 1) —[a]) K1 दृष्टा; K2 4 दृष्टां; Da3 a4 नष्टाश्च, T2 नष्ट (for नष्टां) K1 2 4 6 7 D1 5 9 हि (for च) K6 7 Da4 Ds1 धरणी —[b]) K2 4 6 Ds1 अविदं; B6 (orig) अन्विपन्; B6 (marg) अविद्य; T2 *विद, G2 अविंदन् (for अविन्द) Da3 a4 M1 7 गुहा(M1 °गा)गत, Ds1 M6 गुहां गतां (for गुहागताम्) D7 विद वै ह गुहागत —[c]) K1 Da4 गोविंदम् V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G2 3 6 M1 6-7 तेनाह; D6 मां देवो (for मां देवा) —[d]) D6 ऋषि (for वाग्भि) K1 °तुष्टव (for °तुष्टुवु) V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G2 3 6 M1 6-7 Kumbh ed देवै(G2 विप्रै) र्वाग्भिरभि(Da3 om रभि)ष्टुत

6 G1 om 6 (cf. v 1 1) —[ab]) K6 शिपिरित्येव; Bo 6 शिविविष्टेति (for शिपिवि) K1 2 4 चाख्येयो; K6 7 D1 9 चाख्यात, V1 B8 यस्याख्या, Ds1 वाख्यायां; T1 G2 6 यज्ञाख्यो; T2 G2 M1 6-7 यज्ञाख्या (for चाख्यया) K6 D1 9 M1 6-7 हीनरोम (for °रोमा) K6 7 D1 9 M1 6-7 च यद्; D7 च या, T G2 3 6 शिपिर् (for च यो) ❀ Ca हीनरोमा, हीनेषु कक्षादिषु नोत्कटरोमा शिपिविष्टोऽत्र ॥ Cn हीनानि त्यक्तानि रोमाणीव रोमाणि, भवाव, अवयवा येन स शिपिर्निष्कल इत्यर्थ । तेन शिपिना रूपेण यत्किंचिदाविष्टं येन, अतोऽयं शिपिविष्ट ॥ C8 उत्तररोमा, केशश्मश्रुरोमा य पुमान् स शिपिविष्टशब्दोऽभिधत्ते । उत्तरोम्ना यजमानेनानुष्ठितं कर्म शिपिविष्टम् । ❀ —[c]) V1 येन (for तेन), K1 2 4 V1 च, Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 Kumbh ed तु, T2 स (for हि) T G2 3 6 कर्म (for किंचित्) D7 तेनापीष्ट स्वय कर्म —[d]) K6 शिपिविष्टो हि; B8 °विष्टेति (for विष्ट हि) V1 च (for हि) Bo शिपिविष्टेति तत्स्मृत, B6 9 Da3 a4 D6 शिपिविष्टो हि स स्मृ(Da4 D6 तत्स्मृ)त; B7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed विष्टेति च स्मृत; T2 G2 °विष्ट इति स्मृत, M7 शाविविष्टं हि तत्स्मृत ❀ Cv यज्ञेषु दीयमानं यन्मांसरूप हवि तत् शिपिनामक भवेत् । तेन शिपिना आविष्ट यत्किंचिद्वस्तु तत् शिपिविष्ट स्मृतम् । ❀

7 G1 om 7 (of v 1 1) —[a]) K2 V1 Bo Da3 a4 Dn4 D4 5 यस्को; B6 जस्को (for यास्को) K6 7 Da4 D1 5 7 9 नामर्षिर् (for मामृषिर्) K6 7 हृत्युग्रो; D4 9 अत्युग्रो (for अव्यग्रो) —[b]) D7 T G3 6 तेन (for नैक) K6 मेरुपृष्ठेषु गीतवान् —[c]) K6 7 D1 5 9 शिपिविष्टम्, Bo 6 शिविविष्ट (for शिपिविष्ट) K1 2 ह्यथ; K6 प्राहुर्, K7 D1 9 ह्याहुर्; B6 7 Da3 a4 ह्याशु (for ह्यस्माद्) —[d]) Ds1 नामधरा T1 G3 6 [s]स्मि (for हि)

8 G1 om 8 (of v 1 1) —[a]) K1 स्तुत्वा मा; V1 Bo श्रुत्वा मां; Ds1 स्तुत्वेमां V1 Bo 6 शिविपिष्ट (for शिपिविष्ट) —[b]) K1, 2 4 7 Da3 a4 D1 5 7 9 यस्को (for यास्को) K1, 2 4 मुनिर्; K7 Dn1 D1 9 T1 G3 6 त्वृषिर्; G2 M1 6-7 ह्यृषिर् (for ऋषिर्) T2 यास्कस्त्व द्विरुदारधी —[c]) K6 7 D9 अहो, B7 9 Da4 G2 M1 6-7 अथो (for अधो) D4 अहोविष्ट; D6 अथाविष्ट (for अधो नष्ट) K1 मत्प्रसादात्वरादिष्टिर्; K2 °त्वरादिष्टो ❀ Cn अधो नष्ट, वेदहरणवेलायां पातालेऽन्तर्हितम् ॥ C8 विच्छिन्नसंप्रदायम् । ❀ —[d]) K1 उतुम् (sic), K2 मरुत्तम् (for निरुक्तम्) Da3 अधि; Da4 M1 6 7 अपि; T1 G3 6 उप (for अभि), D7 T2 निरुक्त(T2 °क्त)मधिकाग्नि(T2 °रश्मि)वान्

9 G1 om 9 (of v 1 1) —[a]) T2 न वा जातो (for न हि जातो) K4 6 Bo 7-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G3 8 Kumbh. ed जायेयं (for जायेऽह) —[c]) K2 क्षत्रज्ञ (for क्षे°) —[d]) Da4 अत° (for अज°)

नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ।
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ १०
सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि ।
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ॥ ११
सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम् ।
जन्मनीहाभवत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनंजय ॥ १२

निराशीःकर्मसंयुक्तं सात्वतं मां प्रकल्पय ।
सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सात्वतः सात्वतां पतिः ॥ १३
कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ १४
मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ १५

---

10 G1 om 10 (cf v l 1). —[a]) K7 नोक्तपूर्वं मयक्षत्रम्; D5 °पूर्वंमयोक्षुद्रम् (sic) —[b]) K6 नाळीकं; D7 अशल्यो; T2 अशल; C8 (gloss असत्यं) अश्लील (as in text) D5 च (for वा). T G3.6 M1.6.7 कथंचन (for कदाचन) —[c]) K1 यथ; K2 यत, V1 ऋत; Dn4 कृता; G2 जाता (for ऋता) K1 युता सा, K2 -युगा सा; D81 स्मृता सा; D7 T G2.3.6 स्वरूपा (T2 °पां); M1.6.7 सरूपा, M6 -सुता या (for -सुता सा) Da4 वै (for मे). —[d]) K1 Kumbh ed सत्य; G2 जाता (for सत्या) K1 सरस्वती ❀ Cn v पृथिव्यप्तेजांसि (Cv मूर्तं) सत्, वाय्वाकाशौ (Cv अमूर्तं) त्यत्, तदुभयात्मत्वाद्वा सत्यनामाहमित्यर्थः ॥ C8 पृथिव्यप्तेजोरूपभूतत्रय प्रत्यक्षम् । वाय्वाकाशमपरोक्षमसत् । ❀

11 G1 om. 11 (cf v l. 1) —[a]) D6 हि (for [ए]व) K6 सत्यां सत्येन कौंतेय; K7 D4.9 सत्यासत्यैव कौं° —[b]) D83 मय्यावेशितम्; D5 G3 M1 माया° (for मया°) D7 आत्मन° (for °नि) —[cd]) K2 पुष्करे, D81 पौस्करे (for पौष्करे) D5.7 नित्य (for सत्य). ❀ C8 पौष्करे, हृदयपुण्डरीकस्थे ब्रह्मसदने, हृदयप्रत्यग्रूपेण स्थिते मयि सच्च त्यच्च आवेशितमिति मां सत्यं विदुरित्यर्थः । ❀

12 G1 om 12 (cf v l 1) —[a]) K1.2 न सत्वाच्च् (by transp), D7 T2 सत्यास K4 न सत्वाश्रुतपूर्वोहं ❀ C8 सत्वात्, सत्वादिगुणात् । ❀ —[b]) D6 G2 सत्य (for सत्व) K6 हि (for वै) K1 विद्दि; G2 वृद्धि (for विद्धि) ❀ C8 सत्व, प्राणिजातम् । ❀ —[c]) K4 B8.9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.8.8 जन्मनीहा; K6 जन्मानीह; T2 G3 जन्म वैहित्वा; M6 जन्मद्दीनो (for जन्मनीह) K4 B8.9 Da4 a4 Dn1 D8 D2.8.8 भवेत्, M6 भव; Kumbh ed [आ]भवेत् (for [अ]भवत्). K1.2 Bo D5.7 सर्वं; D82 सत्यं; T2 सत्वात् (for सत्व). T1 G3.6 जन्म हित्वा भवेत्सत्वात्. —[d]) K1.2 पौर्वक; M7 पौर्वीक; Cv (gloss पूर्वं विद्यमानं, मूलरूपसंबन्धि) पौर्विक (as in text). K2 जनजय; Dn4 धनंजयः; M1.6-7 नृपोत्तम D7 T2 G2 पूर्वक मे नरोत्तम, T1 G3.6 पूर्वकर्म नरोत्तम ❀ Cp इहजन्मनि, कृष्णावतारे, पौर्विक नारायणभावसत्वज्ञान, अतोऽहं सात्वत इत्यर्थः ॥ C3 इह अस्मिन्माथुरे आविर्भावे, यदुवंशावतारे, मे पूर्वक पितामह सात्वतनामा । तस्य गोत्रे जातत्वात् सात्वत । ❀

13 G1 om 13 (cf. v l 1) —[a]) K6.7 निराशी·; Da4 निशादि (for निराशी·) K1.4 M6 सयुक्तान्, K2 सयुक्तात्; Bo.6.8.9 Dn1 n4 D8 D2.8.8 C8 Kumbh ed सयुक्तः; D7 T2 G3 युक्तश्च; M1.6.7 सयुक्ता (for °क्तं) —[b]) D5 अकल्मषं (for प्रकल्पय) K1.2.4 सात्वतांश्चा(K2 °तां चा)प्यकल्पयः; V1 Bo.8.9 Dn1 n4 D8 D2.8.8 C8 Kumbh ed सात्वतश्चाप्यकल्मषः; B6.7 Da3 a4 D7 °तं चाप्यकल्मषं (B8 [marg] °ष°); T G2.3.6 M1.6-7 °त चा(G3 ना)प्यकल्पयं (M1.6.7 °यत्) —[c]) K7 D5.7 तृप्तो; B8 (marg as in text) कृष्टो; Da3 a4 हृष्टो; M1.6.7 तुष्टो (for दृष्टो). K1.2.4 सात्वतस्तेन दृष्टोहं —[d]) K1.2.4 V1 Bo.6.7 Da3 a4 सात्वतैरिति (Da4 °तैरति) सात्वत°; B8.9 Dn1. n4 D8 D2.8.8 C8 Kumbh ed सात्वतामिति सात्वत°; T2 G2 M6 Cv सात्वत° सात्वतीपते (G2 °ते पये); M1.6.7 सात्वते पथि सात्वत; Csp (gloss सात्वती सुभद्रा, तस्याः पते तदुपास्य) सात्वत° सात्वतीपते°

14 G1 om. 14 (cf v l. 1). —[a]) K1 कृष्णा मे; K2 कृष्टा मे, K4 कृपा मे; K6 कर्पामि; K7 कृशामि; D7 कृत्वाहं, T2 कृतामि (for कृपामि). K1.2 मेदिनी; V1 पृथिवीं T1 G3.6 कृत्स्नां (for पार्थ) —[b]) B8 Da4 T G2.3.6 M1.6-7 कृष्णायसो; D82 कार्पा° (for कार्ष्णा°) K1.2 V1 T G2.3.6 हल°; M1.6.7 महत् (for महान्). —[c]) Dn1 मे यश्च (for वर्णश्च) G2 यो (for मे). —[d]) K4 अर्जुन .

15 G1 om 15 (cf v l. 1). —[a]) K2.7 संश्लिषिता (for संश्ले°). K1.2.4 भूत्वा (for भूमिर्). ❀ C8 संश्लेषिता, परस्पराधारेण स्थापिता । ❀ —[b]) K1 lacuna, K2.4 पृथिवी (K4 °वीं) चाप एव च; T G3.6 व्योम्ना सा तथा वायुना; G2 व्योम्ना तथापि वा°. —[d])

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ १६
पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वलौकिके ।
तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा ॥ १७
निरुक्तं वेदविदुषो ये च शब्दार्थचिन्तकाः ।
ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ १८
शब्द एकमतैरेष व्याहृतः परमर्षिभिः ।
नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते नारायणं प्रभुम् ॥ १९
घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणम् ।
घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ २०

C 12 13244
D 12 343(?).85
K 12 352 20

Dn1 G2 अतो (for ततो) K7 D4 9 मयि, B5 7 9 Da3 as मतं, D5 नत (for मम) T2 वैकुठ तत्वतो मम ❀ Ca सघट्टयति भूतजातसर्गं च शक्तिरयेति विकुण्ठत्वे समर्थं इति वैकुण्ठः ॥ Cp विगता कुण्ठा, असामर्थ्यं यस्येति विकुण्ठ । विकुण्ठ एव वैकुण्ठ । स्वार्थे तद्धित । ❀

16 G1 om 16 (cf v l 1) —[a]) D7 निर्माण (for निर्वाण) K6 V1 B6 6-9 Da3 as Dn1 n4 D6 D3 8 8 Kumbh ed ब्रह्म, D7 T G2 3.6 M1 6-7 विद्धि (for सौख्य) —[b]) V1 B8 (marg as in text) वर (for पर) —[c]) K7 V1 B8 Dn1 M1 7 यस्मात्; G2 सत्यात् (for तस्मात्) K3 4 अच्युत ; D7 T2 च च्युत (for न च्युत) Da4 -सर्वो (for -पूर्वो)

17 G1 om 17 (cf v l 1) —[a]) K1 2 4 नमसे; C5 (gloss द्यावापृथिव्यौ) °सी (as in text) T1 G3 6 पृथ्वी नभ इमे चोभे, M1 6-7 नभश्च पृथिवी चोभे —[b]) K1 2 4 7 D4 5 9 कीर्तिते; Da3 विश्रुत, T2 विसृते (for विश्रुते) K3 विश्वलौकिकी; K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D6 D3 7 8 Kumbh ed °तोमुखे (for °लौकिके) — D5 reads 17[c]–18[d] twice —[c]) V1 M1 6-7 च (for हि) K7 D4 5 (both times) 7 9 तयो प्रमाद(D7 °ध)नार्थं च; T G2 3 6 तयो सधारणार्थाय —[d]) Dn1 n4 Da3 D. (both times) 7 मम (for माम्) K7 D9 ममाविष्कृततेजसा; D4 प्रागध सुखमजसा; T1 G3 6 प्रायशः खे समासज (T1 °जसं); T2 प्रायशास्त्रिसमास्वज; G2 प्रगाध खलु स्वमजपा (hypermetric), M1 6-7 प्रागध स्त समुजना (M6 °मजसा) ❀ Ca न शक्येते धारयितुमिति अधो, द्यावापृथिव्यौ । ते अक्षितुं, घटयितुं, जात इत्यधोक्षज । ❀

18 For the repetition in D5, of v l 17 G1 om 18 (of v l 1) —[a]) D4 7 T G3 M1 6-7 निरुक्त- (for °क्त) K1.2 4 7 D4 5 9 -विद्वांसो (for विदुषो) —[b]) B8 Dn1 n4 D6 D3 8 8 Kumbh ed वेद ; T2 G2 ह्येते (for ये च). K1.2 4 B6 7 सर्वार्थं (for शब्दार्थ) —[c]) Da4 तेषां (for ते मां) D4 गायति; D7 नयति. K3 प्राग्वशो; T2 प्रायशो; C5 (gloss. यज्ञे) Cv (gloss. देहे यज्ञे वा) प्राग्वशे (as in text) —[d]) K7 B8 (marg as in text) D4 9 M5 अधोक्षजम्, T1 अधोक्षज K1 2 4 B8 (marg as in text) T G3 6 M1 6-7 Kumbh ed स्मृत , G2 स्मृत (for स्थिति) ❀ Cv अक्षजमक्षजनित ज्ञानमध यस्मादिति व्युत्पत्त्या । यद्वा भूमिस्थितभूम्याख्यलक्ष्मीरूपवत्, व्योम्नि स्थितश्रीदेव्याख्यलक्ष्मीरूपवच्च, स्वप्रसादाद्विना सर्वथा अदृष्टत्वाद्वा अधोक्षज । ❀ — After 18, D7 T G2 3 6 ins

879* अधो न क्षीयते यस्माद्वदन्त्यन्येऽप्यधोक्षजम् ।

[T1 अयो (for अधो) T2 G2 हि (for ऽपि). T1 अयोक्षज]

19 G1 om. 19 (of v l 1) —[a]) K6 B6 8 9 Dn1 n4 D6 D3 8 8 T G3 6 Ca Cp (gloss एकपदस्यात्मनो दर्शिभि) C5 (gloss पृथिवीनभसीत्यारभ्योक्तै क्षीयत इत्यन्तै पदप्रतीकै व्याकृतो निरुक्त) एकपदैर्; K7 एकमतिर्; B6 7 Da3 a4 °पदे (Da4 °थे); G2 एव पदैर्; Cpp (gloss एकलक्षण) एकपद (for एकमतैर्) K1 2 4 एव, B6 7 Da3 a4 चैव (for एष) D7 एष एकपदै शब्दो ❀ Ca एकपादै , एकपदस्यात्मन ॥ Cn एकपदै , पृथक्पदै ॥ Cv एकमतै , एकैकमतप्रवर्तकै । ❀ —[b]) K3 व्याहत ; B6 Da3 C5 (gloss निरुक्त) व्याकृत (for व्याहृत) —[c]) T G2 3 6 [ऽ]पि (for हि). Dn1 ह्यधोक्षजात्

20 G1 om 20 (of v l 1) —[a]) K7 घृत; D5 7 G2 वृत, M1 6 7 कृत (for घृत). K1 2 म(K2 स)मार्चिप; D5 7 मम धियो; T2 मामार्चिषो; M1 6 7 मदर्चिपा (for ममार्चिषो) ❀ Cn अर्चिष घृत, वर्धकमिति शेष ॥ Cv यद्वा, गोघृतस्य सुवर्णवर्णत्वात् घृत मम अर्चिष सन्ति । ❀ —[b]) T G2 3 6 जनानां (for जन्तूनां) K6 V1 B7 9 Da3 a4 धारणे (for धारणम्). ❀ Cp जन्तूनां जीवानां प्राणधारणार्थं या ममार्चि, तां घृतेन वर्धयते इत्यर्थ । ❀ —[c]) K7 घृतार्चिर्; G2 घृताक्षीर् (for घृतार्चिर्) K1 आव्यग्रैर् Dn4 घृतार्चीह च मव्यग्रैर्; M1 6 7 घृत मदर्चिरव्यग्रैर् —[d]) M1 6 7 घृतार्चिर्वैदिकै स्मृतः.

त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति च स्मृताः ।
पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च एष संघात उच्यते ॥ २१
एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ॥ २२
वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
नैघण्टुकपदाख्यातं विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥ २३
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ २४

न चादिं न मध्यं तथा नैव चान्तं
कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च ।
अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः
प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ २५
शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनंजय ।
न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः ॥ २६
एकशृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो दिव्यदर्शनः ।
इमामुद्धृतवान्भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ २७

---

21 G1 om 21 (cf. v l 1) —a) T1 lacuna; T2 त्रयोभि- B6 (marg) मानवाः (for धातवः) —b) K6 B8 Ds2 T G2 3 6 M1 5-7 मे; B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed ये; Cn ते (for च) ❀ Cs कर्मजा मत्स्यकल्पजाता इति यावत् । ❀ —c) K4 वायु T G2 3 6 M1,6 7 पित्त वायु(G3 °त)श्च श्लेष्मा च —d) K1 2 4 स्वेषः G2 एतत् (for एष).

22 G1 om. 21 (cf v l 1) —a) K6 B6 7 9 Da3 a4 D4,5 8 तु; G2 स- (for च) —b) K1 2 4 T2 क्षीणश्च (for क्षीणैश्च) B7 9 Da3 a4 D6 9 तु (for च). —d) K7 Da4 त्रिधातु Ds1 प्रचक्ष्यते T2 त्रिधक्ष्य माणप्रचक्षते (sic) ❀ Cn त्रयो धातव उपाधिभूता. सन्ति अस्य इति त्रिधातु । ❀

23 G1 om. 23 (cf v l 1). —a) Da4 पृपो (for वृषो) —b) K1,2 स्मृतो (for ख्यातो) —c) K1 नैघटक-; K4 नैपुण्यक-; K6 नैर्घटव ; K7 D4 9 नैघटज ; V1 Dn1 n4 Ds2 D8 निघटक-; B0 निर्घंटुक ; B6 नैर्घटक , B8 निर्घटक-; Da3 निघुटुक ; Ds1 निघटुक-; M1 5-7 नैखटव (for नैघण्टुक-) K1 2 4 V1 B8 पदाख्यानैर्; K6 B0 6 (marg as in text) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2,3,5 8 Kumbh. ed -पदाख्याने (D5 °नैर्) (for °ख्यात) T1 एवविदा पदख्यात; T2 G3 5 6 एव वेदविदा(G2 प्रदा)ख्यात —d) G2 विद्धुर् (for विद्धि) K1 2 7 D4 9 धूप इ(K2 य)त्युत; G2 धूपभ तत (for वृषमुत्तमम्)

24 G1 om 24 (cf. v l 1) —a) K4 कवि (for कपिर्). K7 Da4 T2 G2 M7 वराह (for °हः) —b) Da4 lacuna, D7 कर्मश्च. D5 वृषम् —c) K2 D4 पृषाकपि (for °कपिं). ❀ Cv आ समन्तात्, कं जल, पाययति । अक दुःखं पिनष्टीति वा वृषाकपिः । ❀ —d) D7 T G2,3 6 M1 7 काश्यपो (for क°). —After 24, K7 D4 9 ins.:

880* नादिमन्त न चान्तं च कदाचिद्विद्यते सुरा ।

25 G1 om 25 (cf v l 1) —a) D5 7 T2 M7 चादिर् (for चादिं) K1 2 D4 7 9 T G2 3 6 M1 6 7 न चांतं कदाचिद्, K4 B7-9 D2 3 M5 Kumbh ed तथा चैव नां(B9 चां)तं (for तथा नैव चान्तं) K7 न चादिर्न च मध्यस्य न चात च कदाचिद् —b) K1 2 D4 9 M1 5-7 विदते (K1 2 विदति; M5 वदते) द्विजा मे; K7 विद्यते द्विजा मे; D7 T1 G2 3 6 द्य(D7 य ; G2 वि)जानन्द्विजा मे; T2 वृजान द्विजा मे (for कदाचिद्विदन्ते) V1 द्विजा मे; D5 विघन्ते; Kumbh ed विमते (for विदन्ते) D5 सुराश्चासुरांश्च, T2 G3 M1 6 7 सुरा सासुराश्च; Kumbh. ed द्विजा मे सुराश्च —c) K2 अद्याम्यो (sic); B8 अनाद्यो, D7 T G2 3 6 °दिर् (for °द्यो). K2 हि मध्यस् (for ह्यमध्यस्) T2 G3 वा (for च). —d) Da3 a4 प्रमीतो (for प्रगीतो) K1 2 4 एको (for ईशो)

26 G1 om. 26 (cf v l 1) —a) Da4 शुचिनि श्र*णियानि; D5 शुचीनि श्रवणीहति —c) D7 T2 G2 पाप न (G2 तु) (for पापानि) K6 7 गृह्णामि, Da3 a4 दुष्टानि, M1 7 कर्माणि —d) B8 (marg) तेनाहं; D8 तथाह (for ततोऽह)

27 G1 om 27 (cf v.l. 1). —a) Da4 D5 एकशृग ❀ Cs एकशृङ्ग , एकदंष्ट्र । ❀ —b) B6 Ds1 s2 (before corr) वाराहो B0 7-9 Dn1 n4 D6 D2 3,7 8 T G2,3 6 M1 5-7 Cn Kumbh ed नदिवर्धन (for दिव्यदर्शन) —c) K2 उद्धृतया, K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2,3 8 Kumbh. ed. चोद्धृतवान्; T2 उपास्थिह, G2 उपावह (for उद्धृतवान्) —d) D7 T G2 3 6 [ऽ]स्मि (for हि). D5 एकशृगतता ह्यह.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 1). —a) K1,2 V1 B8

तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य तु मापनात् ॥ २८
विरिञ्चि इति यः प्रोक्तः कपिलज्ञानचिन्तकैः ।
स प्रजापतिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ॥ २९
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः ॥ ३०
हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं विभुः स्मृतः ॥ ३१
एकविंशतिशाखं च ऋग्वेदं मा प्रचक्षते ।
सहस्रशाखं यत्साम ये वै वेदविदो जनाः ।
गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्तेऽपि दुर्लभाः ॥ ३२
षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्युत ।
यस्मिञ्शाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः ॥ ३३
पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम् ।

C 12.13258
B 12.34 (2) 39
K 12 332 34

(marg as in text) M1 ε-r तथैवाह, Da4 तत्रैवास (for तथै°) V1 त्रिककुद (for °दो) ❀ Cn त्रिककुद°, त्रीणि ककुदानि, उच्चप्रदेशा स्कन्धपोत्रदंष्ट्रा यस्य ॥ Cs त्रिककुद° शरीरस्य त्रिषु प्रदेशेषु, मुखस्कन्धकायेषु, श्रेष्ठत्वं ॥ Cv मुखद्वये शिरोमूले च त्रय ककुद, चमात्कृत पृष्ठस्थूलावयवा यस्य स तथोक्त । ❀ —b) K1 2 G3 वराहं Da4 om रूप —c) D1 T G3 2 6 M5 त्रिककुत्वे (D1 M5 °हे,न (for °त्तेन) M1 r त्रिकुत्तेन विविख्यात° —d) K6 Bo समापनात्; K1 Dn1 D8 D1 1 9 T G3 6 M5 प्रमा°; D5 प्रमापतान्; G3 प्रमापणात्; M1 6 r प्रतापनात् (for तु मापनात्)

29 G1 om. 29 (cf v l. 1) —a) K1 D5 9 विरिंचिर्; V1 D4 विरचि; Dn4 Da1 विरिंचि (for °च) K4 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D3 3 8 Cn Kumbh ed यत्प्रोक्त, K6 B3 यत्प्रोक्त, D5 यत्रोक्त (for यः प्रोक्तः) T3 विरिंचयति यः प्रोक्त ❀ Cn विशेषेण रिणक्ति, तत्त्वानां परिसंख्यानादय प्रविलय करोतीति विरिञ्च । ❀ —b) K4 V1 Bo 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 8 Cn Kumbh ed कापिल, K6 कपिलो, B3 8 D1 T G3 6 कापिल (for कपिल) —d) K1 रेदनात्; K3 V1 Bo 6 7 8 D1 T G3 6 Cnp रेचनात्, K7 D5 9 लोच°; B2 रेत°, D5 G3 रोच° (for चेत°) K1 2 4 सर्वथैव च (for °लोककृत्)

30 G1 om. 30 (cf v l 1) —a) Da1 -सहायवित्त (for °वन्त) —b) K1 2 4 7 D4 9 धनजय (for सनातनम्) —c) K1 2 4 7 D4 6 आचार्य (for °र्या°) ❀ Cv क मोक्षसुख पिबन्त्यनेनेति कपिरच ज्ञान, तेवल [? तेन ल°] समान कपिल । ❀ —d) K1 3 6 Da2 सांख्य (for सांख्या) K1 2 4 D6 -निश्चय°, D1 मानसा° (for निश्चया) K7 D4 9 सांख्य सांख्यविचक्षणा°

31 G1 om. 31 (cf. v l 1) —a) T2 गर्भो (for -गर्भो) Da4 द्युविशे (for द्युतिमान्) —b) Dn1 n4 D3.8 Cn Kumbh ed य एष (by transp.), D8 य एष Bo 7 9 Da3 G3 8 6 M1 ε-r यच् (for यश्) K1 lacuna, T3 छजनि (sic) (for छन्दसि) K1 lacuna, Bo स्थित°, G3 M1 ε-r ष्टुत°; G8 स्मृत° (for स्तुत°) K3 4 एष य समुदाहृत, K7 D4 9 एष छदसि य स्तुत, D6 7 एष छदसि सस्तुत° —c) K3 सपूजिते, K5 Bo 6 8 (marg) Da3 a4 सयुज्यते; D8 सपूजितो (for °ज्यते) T1 G3 6 योगस्थैः पूज्यते नित्य —d) K1 2 चैत्र (for एव) V1 B8 (marg as in text) शुचि°; Bo 6 7 9 Dn1 n4 D8 D3 8 8 Cn भुवि (for विभु°) ❀ Cn छन्दसि समष्टिलिङ्गाभिमानी सूत्रात्मा, भुवि चतुर्मुख° । ❀

32 G1 om 32 (cf v l 1) —a) K4 शाखायां; Dn1 n4 D8 D3 8 8 Kumbh ed साहस्र (for -शाखं च) K1 2 एकत्रिंशच्च शाखायास —b) K7 मे (for मां) Da1 प्रचक्ष्यते; D9 प्रव° K1 3 4 तमृग्वेद वदन्ति मां — K1 om 32cdef —c) D6 om. (hapl) from शास्त्र up to पञ्चा (in 33a) K7 -शाखा (for शाखं) K1 D4 9 सामेति, M1 ε-r साम च (for यत्साम) —d) D1 T3 G3 साम (for ये वै) — D1 T G3 2 6 om. 32ef —e) K3 अरण्यके, M1 अरण्यका M1 6 7 धीरा (for विप्रा) —f) K3 4 V1 Bo 7 8 Da8 Dn1 n4 D8 D3 8 8 Cn Kumbh ed हि (for ऽपि)

33 G1 om 33 (of v l 1) D6 om up to पञ्चा (cf v l 32) —a) B8 (marg as in text) षात (for षट्) D1 T G3 2.6 षट्पंचाशत्तथाष्टौ च —b) K1 6 Da8 -विंशतम्; Bo विंशतिम् (for त्रिंशतम्) Da1 अत्युत, M6 इत्यपि (for इत्युत) D6 सप्तत्रिंशत मुच्यते, D1 T G3 2.6 सप्तत्रिंशत्तथैव च; M1 7 °त्रिदशमित्यपि —c) K1 2 या वै; Da2 तस्मिन् (for य°) K3 D5 M1 6 7 यजुर्वेद —d) K6 D5 T1 G3 3 6 M1.6 7 आध्वर्यवे° V1 Bo 6 (marg as in text) स्तुत° (for स्मृत) K1 2 सोहमध्वर्यमि° स्मृत (sic)

34 G1 om 34 (cf. v l 1). —a) D1 T1 मम

कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ ३४
शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः ।
स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान्विद्धि मत्कृतान् ॥ ३५
यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् ।
सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ३६
रामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ।
बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमः क्रमपारगः ॥ ३७
नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ।
क्रमं प्रणीय शिक्षां च प्रणयित्वा स गालवः ॥ ३८
कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ।
जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ॥ ३९
पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।

र्वाण K6 B0 6 7 8 (marg) 9 Da7 as पचकल्पं स्वथ र्वाण ❀ Cp पञ्चकल्पम् – नक्षत्रकल्प, वैतानकल्प, संहिताकल्प, आङ्गिरसकल्प, शान्तिकल्पम् । ❀ —^{b}) D8 कल्पाभि (for कृत्याभि). K1 4 Da4 Dn1 D2 4 9 वृद्धिव; D7 T1 G2 6 जृम्भित; G3 जृम्भिण (for वृद्धिसम्). —^{c}) K1 कल्पयत (for °यन्ति) K1 हु, K2 4 7 V1 B8 (marg) D4 9 [हु]ह, M1 6 7 च (for हि) M1 7 विप्र — G2 om 34^{d} —^{d}) K1 2 B9 आथर्वाण, K6 B7 T आथ(T1 °थ)र्वेण; D8 7 G2 6 M8 अथर्वण; M1 7 °र्वाद (for °र्वाण) K7 D4 9 वेत्तारोथर्वणस्तथा

35 G1 om 35 (cf v l 1) —^{a}) K1 भेदश्च —^{b}) G2 विद्या (for याश्च) K2 शाखा सु; K7 D4 9 वेदेषु. B0 गीयते (for गीतय°) —^{c}) K1 2 4 सुर; G8 स्वर्ण- (for स्वर) K1 2 4 समुच्चारान् (for °च्चारा°)

36 G1 om up to मेवोत्त (cf. v l 1). —^{a}) M1, 5–7 यस (for यत्) K6 यत्र द्वय शिर पार्थ (sic) —^{b}) D7 सरूपेति; M1 6 7 समुद्रेति (for °देति) K6 वरप्रद°, Dn4 °प्रदे, D6 °प्रद —^{c}) Da3 as भाग (for भागे). —^{d}) D7 T G1–3 6 M1, 5–7 पद क्रम (M1 6 °कर्म) (for क्रमाक्षर)

37 ^{a}) B0 6–9 Dn1 n4 D2 8 8 Cn (gloss वाम देवादिष्टेन ध्यानमार्गेण) वामादेशित-; Da3 T2 राम° (for रामा°) K7 -मार्गेन K1 2 रामादिगीतमात्रेण; K4 रामाद्धि गीतमार्गेण. ❀ C8 रामादेशितमार्गेण, जामदग्न्योपदिष्टहयग्रीवाराधनप्रकारेण । ❀ —^{b}) D4 T1 G8 6 महात्मन; M1 °त्मनां (for °त्मना) —^{c}) K1 7 D4 9 M1 6 7 पचालेन —^{d}) K2 D7 भूता°; G2 भूत (for भूतात्) Dn1 सनातन, D8 °सनान् —^{e}) K2 धात्रव्य; D4 वभ्राव्य; D7 T G1–3 6 बाहुल्य (G1 °ल्प); M1 7 बहुव्य; M6 बाहुव्य (for बाभ्रव्य) D4 reads from स बभौ up to प्रणयित्वा (in 38^{d}) twice —^{f}) K1 प्रथमा; K6 V1 B0 6–9 Da3 as Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 G2 Kumbh. ed प्रथम; T1 G8 6 M1 6 7 °म (for °म) M1 7 पारगं.

38 For the repetition in D4, cf v l 37 —^{a}) K1 4 प्राप्त, K2 प्राप्त्वा; M8 लब्ध (for लब्ध्वा) T2 नारायणा वरा लब्ध्वा (sic), M1 7 °यणाध्वर लब्ध —^{c}) D4 (both times) क्रमे (for क्रम) K1 2 प्राणीय, G1 प्रणय (for प्रणीय) K1 शिक्षा, K2 शिक्षां; K4 शिक्षा; T1 G6 शीक्षां —^{d}) K1 2 D8 7 क्रमयित्वा (for प्रण°) B8 (marg) [आ]सु (for स). K1 2 स्व(K2 सु)वालक°; K6 B9 Da4 M8 तु (M8 सु) गालव°; B8 ब्रागा°; T G1–3 6 स बाहुलः (T2 G2 °ल; G1 °व), M1 6 7 सुखावह (for स गालव°)

39 ^{a}) K1 2 4 B8 (marg as in text) Da4 D7 T G1 8 6 M8 Kumbh ed पुण्डरीको; K7 D8 9 कांड° (for कण्ड°) D2 महाराजा, G2 वृहन्नानुर् (for स्थ राजा च). —^{c}) Da3 M8 जाति; D8 योगी, D7 T1 G1 3 6 जनी; T2 G1 जनि (for जाती) K2 स्मृत्वा (for दुःख). —^{d}) K2 योग, D2 चैव; D7 स वै (for the first स्मृत्वा) D7 मृत्वा (for स्मृत्वा) —^{e}) Da3 G1 सत्व-, Dn4 सम (for सप्त) G2 मुख्यत्वं (for °त्वाद्) —^{f}) K7 D4 7 9 T2 G1, 2 योगिनां; T1 G8 6 योगिन (for योगानां) V1 सविदं; D7 T G1–3 6 स्व(T1 G8 6 स्व)पद (for संपदं) V1 B8 D2 T1 G6 M1, 5–7 गता°; B7 पुन°; D8 गतां (for गत)

40 ^{a}) K7 D4 9 पुराण (for पुराहम्) K2 D7 आत्मज; T2 °न (for °ज°) T1 G8 6 पुरा धर्मात्मज° पार्थ° —^{b}) K1 2 कथित; T2 पतित; G2 प्रसूत (for प्रथित) Dn1 D8 करणातरे (for का°) — 40^{cd} is partly damaged in B8 —^{c}) Dn1 क्रम- (for कुरु-). —^{d}) K6 धर्मत, T2 G1, 2 M7 धर्मज- (for °ज).

धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ॥ ४०
नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम् ।
धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने ॥ ४१
तत्कालसमयं चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ ४२
ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
ससर्ज शूलं क्रोधेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ४३
तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम् ।
आवयोः सहसागच्छद्बदर्याश्रममन्तिकात् ।
वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ॥ ४४
ततः स्वतेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह ।
बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् ॥ ४५
तच्च शूलं विनिर्धूतं हुंकारेण महात्मना ।
जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतम् ॥ ४६
अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ ।
तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना ।
नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता ॥ ४७
अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां जगृहे नरः ।
मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत्परशुर्महान् ॥ ४८
क्षिप्तश्च सहसा रुद्रे खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।

C 12 13275
B 12 343(2).116
K. 12 352 10

41 a) D5 पूर्वे (for पूर्वं) — b) K1 B7 अव्यय°, V1 B8 (marg as in text) D5 T G1-3 6 M1 5-7 उत्तम (for अव्ययम्) — c) K1 2 4 T1 G3 6 धर्मयान; K7 D1 5 9 °याने, B7 9 °पार (for °यान) K2 समानूढौ, G2 M1 समारूढ (M1 °ढ)

42 a) G2 तत्काल (for तत्काल) K1 2 4 7 V1 B0 8 (marg as in text) Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed -समये, G1 °यज्ञ (for °य) K7 2 चापि (for चैव) — d) Da1 भारत D5 दक्षा रुद्रस्य भारत (sic)

43 For the incident, cf. B 12 285[4] 21 B8 damaged — a) K1 2 7 V1 B0 7 8 D4 9 दधीच-, D7 T2 G1-3 M1, 6 7 स देवी; T1 G6 स्वदेवी (for दधीचि) — b) K1 2 रुद्रो (for दक्ष) D7 T G1-3 6 M1 5-7 उपाद्रवत् (for अपाहरत्) — c) Da4 चल (for शूलं) B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed कोपेन (for क्रोधेन). — d) K1 2 4 प्राज्वलद्वै (K4 °न्वै), K7 D4 9 प्रज्वलन्वै (for °लन्त)

44 a) K7 बहुल (for तच्छूल) — d) T2 G1 बद राश्रमम् (for °र्याश्रमम्) D5 आतिक K1 2 समीप बदराश्रम, D7 बद्रातिकमतिकात् — e) M1 6 7 महता पार्थ वेगेन — f) Dn1 [ल]पतन्; Da2 यतन्, D5 यतो (for पतन्)

45 T1 om 45ab. — a) K1 तु; K2 ते; K4 V1 B8 Dn1 D7 T2 G1-3 6 तद-; Kumbh. ed तस्य (for स्व). — b) K1, 2 4, 7 D4, 5, 9 G3 6 हि; K6 D7 T2 G2 च; B8 damaged, G2 तु (for ह). — 45cd is damaged in B8. — c) D5 मुजवर्णाश्च; G2 मञ्जुवर्णास्तु; M1 मुछ° (for मुञ्ज) K1 2 8 V1 B9 Da3 n4 D4 5 9 G3 च (for तु) — d) D7 मुच, G2 मञ्जु; M1 मुछ (for मुञ्ज)

46 46ab is partly damaged in B8 — a) Dn4 त च, G2 तस्य (for तच्च) T1 G3 6 transp च and शूल K7 D4 9 विनि(K7 नि°)क्षिप्त (for विनिर्धूत) — Dn4 om (hapl) 46b–47c — b) G2 महात्मन — c) K6 जगाम शकर वीर; D7 T2 °म शकराकार; G1 °म शाकर कठ — d) D4 om from समा up to यण स (in 47c) K1 2 4 B8 9 D5 7 -समाहित (for °हतम्)

47 Dn4 om 47abc, D4 om. up to यण स (for both, cf v l 46) — a) V1 उपधावत् (for उपा°) — b) K1 2 4 6 D9 G2 तपसायुतौ; D5 तमसायुत (for तपसान्वितौ) — c) D9 T2 एत (for एन) K7 Da4 D9 समुद्भूत (for °द्धूत) ❀ Cn समुद्धूत, उड्डीयागतम् । ❀ — d) T2 रणे (for कण्ठे) — Da4 om 47ef — f) D7 T2 G2 ततो मे; T1 G1 3 6 M1 5-7 ततोस्य (for तेनास्य) K7 D9 सितिकठता

48 a) K1 2 धर्मं (for रुद्र) M1 7 विनाशार्थम् (for विघातार्थम्) — V1 reads 48b–50d on marg — b) K1 2 4 ईषीक (for इषीकां) D7 T G2 3 6 तत (for नर) K6 इषीकामुद्वहच्चर, B0 6 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 M1 5-7 Kumbh ed, ईषीकां नर उद्धरन् — c) T2 मन्त्राद्य K1 2 सनियुज्यैव; K7 V1 Da3 D4 5 9 सनि(Da3 D4 °यु)योज्याशु; Da4 G1 संयुजो(G1 °ये)जाशु — d) D4 om from सोऽभवत् up to परशु (in 49a). K7 D5 9 सा (for सो).

49 D4 om. up to परशु (cf v l 48). K7 om

ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ॥ ४९

अर्जुन उवाच ।

अस्मिन्युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यमथने तदा ।
जयं कः प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन ॥ ५०

श्रीभगवानुवाच ।

तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ।
उद्विग्नाः सहसा कृत्स्ना लोकाः सर्वेऽभवंस्तदा ॥ ५१
नागृह्णात्पावकः शुभ्रं मखेषु सुहुतं हविः ।
वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ५२
देवात्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा ।
वसुधा संचकम्पेऽथ नभश्च विपफाल ह ॥ ५३
निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्च्युतः ।
अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत ॥ ५४
तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।

---

49 V1 reads 49 on marg — a) G3 क्षपश्च (for क्षिप्तश्च) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8.8 Kumbh ed तेन, D6 G3 रुद्र (for रुद्रे) — b) K1 4 खदनां, K2 खदानां (for खण्डन) B6 तथा (for तदा). — c) G1 ततोयं — After 49, B8 ins an addl colophon [*Adhy name* B8 नारायणीय — *Adhy no* B8 271]

On the other hand, Kumbh. ed. ins after 49

881* रुद्रस्य भागं प्रददुर्भागमुच्छेषण पुन ।
श्रुतिरप्यत्र भवति वेदैरुक्तस्तथा पुन ।
उच्छेषणभागो वै रुद्रस्योच्छेषणेन होतव्यमिति सर्वे गम्यरूपेण तदा ॥

50 G3 om 50a–67b. V1 reads 50 on marg D7 T2 पार्थ (for अर्जुन) After the ref, M8 ins an addl colophon [*Sub parvan* M6 मोक्षधर्मे — *Adhy name* M5 नारायणीये नामगौणात्मकथन — *Adhy no* M5 199]

— a) V1 B3 8 9 Da3 a4 D3 7 9 T G3 6 M7 तस्मिन् (for अ°) Da3 a4 मुहूर्ते (for युद्धे तु) — b) Dn1 n4 D5 Kumbh ed शमने, D7 मथने (for मथने) — c) K1 3 4 6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 8 Kumbh ed को जय (by transp), B8 कं जय K7 D4 9 देवस्; B8 (marg as in text) G3 M1 6 7 धीरस्; D6 7 देव; T G1 6 धीर (for तत्र) — d) K7 V1 B3 D4 7 8 तन्मे शास; D5 तन्मे सश, T2 शास तन्मे (for शंसैतन्मे).

51 G2 om 51 (cf. v 1 50). M6 om the ref. — a) M6 lacuna for तयो° सलग्नयो D7 T G1 3 6 Kumbh ed. सरब्धयोर् (for सलग्नयोर्) K6 मध्ये; M2 धीर (for युद्धे) — b) K1 2 4 7 V1 D4 5 9 विष्णुशंकरयोस्तदा (V1 °था) — c) K1, 2 4 पार्थ; D8 कृच्छ्रा, M6 कृत्स्नो (for कृत्स्ना) — d) K6 7 B3 Da3 a4 Dn4 सर्वलोकास्; V1 B0, 6 7 9 Dn1 D5 D3–5 8 9 Kumbh ed सर्वे लोकास् (by transp), M5 कृत्स्ना सर्वे K1 M1 सर्वे भवांस्, K2 सर्वेभयस् (for सर्वेऽभवस्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 3 5 8 Kumbh ed. तदाभवन् (by transp) T1 G3 6 लोकाः समभवस्तदा

52 G2 om. 52 (cf v. 1 50) — a) K6 7 Da1 नागृह्णात्; D7 °ह्णत् G3 पावका (for °क) V1 तत्र (for शुभ्र) — b) Dn1 Kumbh. ed मुखेषु (for म°) K1 2 4 [स्वा]श्रावित; D6 सुहुतो (for °त). — c) K7 D4 5 9 transp वेदा and न K7 D4 9 -भासते; T2 भांत स्म (for -भान्ति स्म) — d) K6 स्वार्पाणां (for ऋषीणां)

53 G2 om 53 (cf v 1 50) B3 om 53ab. — a) T2 भागस (for रजस्). — b) D5 स मां विविशुस् (sic) G3 तथा (for तदा) — c) K1 वसुखा (sic) (for वसुधा) K1 3 7 V1 B0 8 (marg as in text) Da3 (before corr) D4 9 प्रचकंपे, Da3 (by corr) D7 T2 G1 सा च°; D5 च प्र° (for सच°) V1 B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D3 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 5-7 च (for ऽथ) — d) T1 G3 6 M1, 6 7 चापि (for च वि) K1 2 4 विचचाल; V1 B0 विफला न; Da1 विफफाल (for विप°) Da3 नभसश्च फफाल ह; T3 विश्वविह्वलता गत

54 G2 om 54 (cf v 1 50) — a) K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Dn1 D5 D4 5 9 निष्प्रभानि. — b) Da4 Dn1 n4 D3 5.8 Kumbh ed आसन (for °नात्) — c) K1 गुरु° शोष; K2 4 T1 G3 6 जगु° शोष; K7 D4 5 9 गता° शो(D5 षे)षः; V1 भग° शोषं; D7 T2 व्यगाच्छोष (for अ°) K1 2 4 7 D4 5 9 T1 G1 3 6 समुद्राश्च — d) K1 व्यशीर्यते; K2 विशीर्यत

55 G2 om 55 (cf v 1 50) — a) B3 Da3

ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ।
आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ ५५
साञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् ।
न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ ५६
यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् ।
कूटस्थं कर्तृनिर्द्वंद्वमकर्तेति च यं विदुः ॥ ५७
व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शिवा ।
नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ ॥ ५८
तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ ।
अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥ ५९
मया च सार्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु माचिरम् ॥ ६०
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ।
शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं हरिम् ॥ ६१
ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ॥ ६२
ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ।

C. 12. 13292
B 12. 343 (2).132
K 12. 352 66

भस्मिन् (for त°) K6 Da2 D5 एव (for एव) K7 समुत्पन्नैर् (for °श्च) —b) K7 निमित्ते D5 पांडव पंम —c) K3 ऋते, K7 व्रतो (for वृतो) —e) K1 2 [अ]थ त; V1 B0 7 D5 [अ]शुभ; D7 T G1. 3 6 M5 च त (for [आ]शु तं) —f) D5 अवर्तते; M1 7 र्धत (for °र्तत)

56 G2 om 56 (cf v l 50) —a) K6 V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 9 M5 Kumbh ed सोंजलि°, K7 सोंजलि; Da3 D7 T1 G3 6 सांजलि°; M1 6 7 प्रांजलि° (for साञ्जलि°) D5 प्रगृहो (for °प्रग्रहो) —b) Dn1 निरुक्तगा; G1 °त्तम° —c) D5 रुद्रो —d) K1 2 4 लोकानां शिवमस्तु वै —e) D6 7 T G1. 3 6 M1 5-7 Kumbh ed त्यज (for न्यस्य) D8 D4 विश्वेशो, D5 °श (for °श) —f) D4 9 लोकानां (for जगतो)

57 G2 om 57 (cf. v l 50) —a) K6 सदक्ष्यम् (for यदक्षरम्) —b) K6 B6-9 Da3 a4 भारत (for भावनम्) —c) D5 7 कूटस्थ (for °स्थं) D7 कल्प (for कर्तृ-)

58 G2 om 58 (cf. v l 50) —a) K1 V1 B8 D7 T G3 6 व्यक्तिभाव, K3 D8 व्यक्तिभाग; K4 व्यक्तभाग-; G1 व्यक्तीभाव, M1 5 6 व्यक्तभाव (for व्यक्तिभाव) K2 4 G8 [अ]पि (for [अ]स्य) M7 व्यक्तभावागतस्यास्य. —b) K1 2 4 चैका, D5 एक (for एका) K7 D4 9 अय (for इयं). K1 शिव; K6 B0 6.7 8 (marg as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.3 5 7 8 Kumbh ed शुभा; K7 D4 6 शिव; T2 शिव (for शिवा). —d) K2 D4 M7 जातो.

59 G2 om. 59 (cf v l 50) —a) K1 2 4 7 D4 5 9 तेजसा (for महता) K1 4 Da4 युक्तो —b) K1 2 4 V1 D6 सनातनौ, K6 महाबलौ; G1 (before corr) °तपौ (for °व्रतौ) —c) K1 2 ह्यस्य, K4 यस्य (for तस्य) —d) K1. 4 यस्मिंश्चित्, Dn1 Ds1 Kumbh ed कुतश्चित् (for कस्मिं°) —e) M1 [अ] क्रोधजस् B8 (marg) तस्य (for तात). —f) K6 B0 Da4 D5 7 T2 G1 पूर्वे (for पूर्व) K3 मार्गे (for सर्गे) K1. 2 4 सनातने; B0 Da3. a4 D5. 7 T G3 6 °तन (for °तनः)

60 G2 om. 60 (cf. v l 50) —a) D4 5 9 transp च and सार्धं K1 2 4 विबुध (K1 °धैर्); K7 Da3 Dn1 n4 D2 4 8 9 M1 6 7 Kumbh ed वरद (for °दं) —b) K1 2 4 वरदै(K1 °द)श् (for विबुधैश्) D4 9 G1 सहर्षिभि° (for म°) — K7 om 60c-63b —c) D4 9 प्रसादयांस्तु (for °याशु) —d) K1 भवत; K4 भवितु (sic) M1 5-7 शंकर (for माचिरम्)

61 K7 G2 om 61 (cf v l 60, 50). Before 61, B6 8 ins भगवानुवाच —a) B6 damaged K1 2 4 च (for तु) K1 उक्तस्य (for °स्तु) —b) K1 D8 7 उत्सृजत्, D4 9 अत्यजत् (for उत्सृजन्) —c) K1 2 4 Da3 D5 6 9 तदा, T1 G3 6 भवो (for ततो) —d) G1 प्रभु° — V1 reads 61c-65b on marg —e) D4 5 9 स (for च) —f) K1 वरदे K6 B8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्रभुः; B0 6 7 9 Da3 a4 विभुः; M1. 5-7 हर° (for हरिम्)

62 K7 G2 om 62 (cf v l 60, 50). V1 reads 62 on marg —b) D9 यतेंद्रिय° —e) K1. 2. 4 तात (for तत्र)

उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ॥ ६३
यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किंचिन्मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ६४
अद्य प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्कोऽयं भवत्वयम् ।
मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ ६५
एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा ।
सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ।
तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः ॥ ६६
एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ।
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ।
ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते ॥ ६७
एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुंधराम् ।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय गोलोकं च सनातनम् ।
मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवाञ्जयम् ॥ ६८
यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते ।
तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ॥ ६९
कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ।
निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि वै रिपून् ॥ ७०

---

63 G2 om 63 (cf v l 50) K7 om 63^{ab} (cf v l 60) 63^{abc} is partly damaged in B6 V1 reads 63 on marg —^{ab}) K1, 2 4 transp ब्रह्मणा and विष्णु धैश्च D81 ब्रह्मणाद्य; D4 ब्राह्मणैश्च M7 चैव (for चैव) B8 (marg as in text) चापि; M5 चाभि- (for च सु) D7 T G1, 3 6 M1 6 7 त्रिदशैश्चैव (M1 6 7 °श्चाभि-) पूजित —^{c}) M1 6 7 ईशानान् (for °नम्) —^{d}) K6 ईशस्य (for ईश° स). K1 2 4 D7 T G1 3 6 सर्वगतो (for स जगतो). D84 गुरु. (for हरि°). M1 6 7 देवः सर्वगतो हरि°

64 64^{ab} = (var) 12 328 23^{cd} G2 om 64 (cf v l 50). V1 reads 64 on marg Before 64, B8 ins हरिरुवाच —^{a}) B7 damaged. D9 त्वा (for त्वां) —^{b}) Dn4 मा गम (for मामनु) T2 यस्त्वामनुगमामनु. — D7 T G1 3 6 om 64^{cd} —^{c}) D82 काचिन् (for किं°). —^{d}) K1 2 4 D5 ईदृशी; K7 अन्यय° (for अन्यथा) M5 मा ते भूदन्यथा मति°.

65 Dn1 G2 om 65 (for G2, cf. v l 50) V1 reads 65^{ab} on marg —^{a}) G1 श्रीवत्स (for श्रीवत्स°). —^{b}) B7 damaged G1 गलकस्ते (sic) (for शूलाङ्कोऽय) K1, 2 4 भवेदिति (for भवत्वयम्) —^{c}) M7 पाण्यकितश्च (for पाण्यङ्कितश्च). K1 समप्राण्यकितस्त्वेपि —^{d}) B6 damaged D7 श्रीवत्सस् (for श्रीकण्ठस्). D84 भविष्यति.

66 G2 om 66 (cf v l 50). 66^{abc} is damaged in B6 Before 66, K6 Bo 8 Dn1, n4 D8 D3 5 8 Kumbh. ed ins श्रीभगवानुवाच. —^{a}) K4, 7 एव (for एवं). —^{b}) K1 2 परस्पर (for °स्पर). G3 कृतस् (for कृत) —^{c}) Bo सांख्यं; D5 प्रीतिश्च (for सख्य) K1 2 7 D4 9 प्रीतिं चै(K2 दे)वातुलां कृत्वा —^{d}) K1, 2 4, 6 G1 सह तावृषी; D6 सहितां वृषी —^{f}) K7 D9 विसर्ज्य; D5 विसर्ग्यस् (for विसृज्य). K1 2 [अ]थ, D7 T G1 3 6 M1 6 तु (for त्रि)

67 G2 om 67^{ab} (cf v l 50). —^{a}) D84 य एतस् (for एष ते) D5 कथित (for °त) —^{b}) M1 7 धृते (for मृधे). —^{c}) K7 D4 9 मुख्यानि (for गुह्यानि) —^{d}) D9 कथितानि, M1, 5 6 निमित्तानि (for निरुक्तानि). —^{f}) K1 तानि (for यानि) K2 सकथितानि; G1 संकीर्तनानि (for °र्तितानि) G2 वै (for ते) M1 5–7 ता(M5 6 या)नि सकल्पितानि मे

68 ^{a}) K4 रूपं (for रूपैश्) —^{b}) M1 7 चरिष्यामि (for चरामीह) —^{c}) K2 ब्रह्म लोकं; D5 ब्रह्मलोकश्च D7 T2 G2 स्वर्लोकं ब्रह्मलोक च —^{d}) D5 गोलोकश्च; G2 भूलोक; M7 नो लोक —^{e}) K2 रक्षतो, D4 रक्षिता —^{f}) Bo भय, B9 जय

69 ^{a}) T1 G3 6 देवोग्रतो (for ते सोऽग्रतो) K1 2 4 D4 9 यातो, K7 D4 जातो (for याति) —^{b}) G2 उपस्थित —^{c}) D7 T2 G2 transp विद्धि and रुद्रं —^{d}) K6 देवदत्त (for °देव) G3 पिनाकिन (for कपर्दिनम्)

70 ^{a}) D7 T2 G1–3 6 [अ]भिहित° (for कथित) —^{b}) K1 2 4 7 V1 B8 D4 5 9 क्रोधजो वै; T G3 6 °जेन (for क्रोधजेति) K2 तथा (for तव) —^{c}) K4 6 V1 Bo 6 7 9 D83 84 Dn1 n4 D3 8 7 8 T2 निहतास् (for °तांस्) K7 B8 D4 7 9 T1 G1 3 6 M1, 5–7 पूर्वं त्वं (for वै पूर्वं). —^{d}) K6 Bo 6 7 9 D83 84 Dn1 n4 D8 D3, 5, 5 8 Kumbh ed यान् (for वै).

71 ^{a}) D5 T1 च; G3 6 त्वं (for तं) D7 T2 G1 2 अमेयात्मप्रभावं त्व (G2 °वस्त्व). —^{b}) D5 om

अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् । नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥]

[३३१

जनमेजय उवाच ।

अहो ह्येतन्महदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १
इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ २
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ ३
समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमनुत्तमम् ।

C 12 13317
B 12 344(31).13
K 12 353 12

देव — ᶜ) D₁ [illegible]; D₁ G₃ [illegible]; T₃ lacuna (for नमस्व) V₃ B₁ D₁ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₃₋₇ शिवं (for देवं) — ᵈ) K₂ B₀ ₃ Da₁ G₁ [illegible]; T₃ G₃ ₆ [illegible] (for हरम्) K₁ B₁ (marg) ₃ Dn₁ D₁ D₂ ₃₃ Kumbh ed [illegible]; K₁ Dn₁ D₃ ₃ ₆ [illegible] (for [illegible]) — After 71, K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₃ Da₁ ₃ Dn₁ n₁ D₁ D₁₋₃ ₅ ₆ Kumbh ed ins

852* [illegible] पूर्वं [illegible] ।
[illegible] ।

[(L 1) V₁ B₀ ₃ Dn₁ Dn₂ D₂ [illegible], Da₁ Dn₁ Dn₂ D₂ Kumbh ed [illegible]; D₁ [illegible] (for [illegible]) B₁ D₁ [illegible] (for [illegible]) K₁ Dn₁ D₂ D₁ [illegible]; D₁ [illegible] (for पूर्वं) K₁ ₃ ₄ [illegible] (for [illegible]) —(L 2) K₁ D₁ ₃ [illegible]; B₁ ₃ (marg) Dn₁ n₁ D₂ [illegible] (for [illegible]) K₁ V₁ B₁ (orig) ₁₋₃ Da₁ ₃ D₂ Kumbh ed [illegible] (for [illegible]) K₁ V₁ I₁ Da₁ ₃ [illegible]; K₁ D₁ ₃ [illegible], B₀ ₆₋₁ Dn₁ n₁ D₂ D₂ ₃ ₃ ₅ Kumbh ed [illegible] (for [illegible]) K₁ ₆ (for [illegible]) B₁ (marg) ₃ Da₁ D₂ [illegible], D₁ lacuna (for [illegible]) D₁ om [illegible]]

Colophon om in Da₁ D₂ Ś₁ D₂ missing K₁ ₃ B₁₋₃ Da₁ ₃ Dn₁ n₁ D₁ G₁ ₆ M₁₋₄ absent —*Sub parvan* K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆ Da₁ ₃ Dn₁ n₁ Da₁ D₁₋₄ ₅ ₈ T₁ G₁ ₃ ₆ M₁ ₆₋₇ मोक्षधर्म —*Adhy name* K₁ ₃ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₃ Da₁ ₃ Dn₁ D₃ ₃ ₈ नारायणीय; K₁ D₁ ₃ [illegible]; D₁ T₁ नारायणीये [illegible]; T₁ G₁ नारायणीये श्री (G₃ om श्री) कृष्णार्जुनसंवादे नाम [illegible]; G₃ [illegible]; M₁ [illegible] —*Adhy no* (figures, words or both) K₁ 68, B₁ Dn₁ 166, B₃ 268, Dn₁ G₁ 168, Dn₁ T₁ G₂ 169, D₂ 163, T₂ 182, G₃ 198, G₆ 170, M₁ ₆ ₇ 165, M₃ 200 —*Śloka no* Dn₁ n₁ 141, D₁ 41

331

☞ This adhy is missing in Ś₁ D₂ (cf v 1 12 329 16, 283 16)

1 D₁ T₁ om the ref K₁ ₃ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₃ Da₁ ₃ Dn₁ n₁ D₂ D₂ ₃ ₇ ₈ T₁ G₁₋₃ ₆ editions शौनक उवाच (for जनमेजय उ°) — ᵃ) D₁ om (with ref) from महत् up to यच्छ्रु in (1ᵇ) Editions सौते (for महत्) K₁ व्याख्यात (for °न) — ᵇ) V₁ D₁ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ यच्छ्रुत्वेमे (T₁ G₃ ₆ °त्वैते) मुनिगणा (V₁ M₁ ₆₋₇ °णाः) — ᵈ) V₁ D₁ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₆₋₇ पर विस्मयमागता — After 1, K₁ ₃ ₄ ₆ V₁ (after 6) B₀ ₆₋₃ Da₁ ₃ Dn₁ n₁ D₂ D₂ ₃ ₃ ₇ ₈ T G₁₋₃ ₆ editions ins a passage given in App I (No 32)

2 ᵃ) Da₁ D₂ सहस्राणि; D₄ सहस्र द्वि; M₃ सहस्राण्यं (for °द्वि) — ᵇ) G₃ भारताख्यान- (for °ख्यान) Da₁ D₂ विस्तारात् (for °रात्) — ᵉ) K₁ V₁ B₀ ₆₋₃ Dn₁ Da₁ D₂₋₃ ₃ ₈ T₁ G₁ editions आमथ्य; D₁ आमथ्य; G₃ आविश्य; M₁ ₇ आमथ्यम् (for आमथ्य) K₁ मतिसत्त्वेन; D₁ मतिमथेन; M₁ ₇ द्युतिमथेन (for मतिमन्थेन)

3 D₁ T₁ om (hapl) 3ᵃ–4ᵇ. — ᵃ) D₃ यथा (for यथा). — ᵇ) K₁ ₃ चन्दनं मलयादिव; B₀ गिरीणां मलय यथा; T₃ G₁₋₃ ₆ चंदन मलयाद्यथा — V₁ reads 3ᶜᵈ on marg — ᶜ) Da₁ देवेभ्य (for वेदेभ्य).

तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयम् ॥ ४
स हीशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः ।
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥ ५
यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ।
ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किंचिच्चराचरम् ।
न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥ ६
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं चापि नारायणकथा यथा ॥ ७
सर्वथा पाविताः स्मेह श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीम् ॥ ८
न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मे धनंजयः ।
वासुदेवसहायो यः प्राप्तवाञ्जयमुत्तमम् ॥ ९
न चास्य किंचिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यस्यासीत्साह्यकृत्सखा ॥ १०

— d) K1 2 समुद्रेभ्यो; Da4 D5 G1-3 6 ओषधीभ्यो (for ओषधिभ्यो) B6 damaged, G3 यथामृत (by transp) D4 ओषधिषो मत यथा (sic).

4 D7 T1 om 4ab (of v.l 3) — a) Da1 समुद्धृतम् K1,2 4,7 B6 D4 9 त(K2 य)था भारतसंश्लिष्ट (K4 °श्लिष्ट); M1 5-7 तथा समुद्धृतमिदं — b) K2 यथा (for कथा) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed इदं तथा (for अनुत्तमम्) — c) Da4 तपोनिधेस् B0 महाभाग; D7 त्वया चोक्त; T G1 3,6 M1 5-7 त्वयेहोक्तं; G3 त्वय भोक्ता (for त्व योक्त हि) K1 2 4 7 V1 D4 5 9 त्वयोद्धृत (K1 °द्धृत, K3 त्वयोद्धृतं; D5 °दितं) मतिमता. — d) D7 T G1-3 6 समाश्रय (for कथा°).

5 K7 D4 5 9 om 5ab K1 2 4 V1 (marg) D7 T G1-3 6 transp 5ab and 5cd — a) K1 2 4 महेशो, K6 महीशो; B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 editions स ईशो, D7 न हीशो; T2 समीशो (for स हीशो) — b) K1 2 4 सर्वभूतादिरव्यय°, D7 T G1-3 6 M1 5-7 °तवरप्रद° (G2 °द) — c) K1,2 4 विद्धि (for अहो) V1 G1 नारायणस् V1 देवो (for तेजो) — d) K6 Da4 दुर्धर्षं; K7 T2 दुर्दर्श; V1 G1 दुर्दर्शो; Da3 Dn4 दुद्धर्षं; D4 दुर्दर्श्य (for दुर्दर्शं) D8 नृप (for द्विज)

6 a) K1 2 V1 तमाविशंति, K6 7 B0 6-9 Da3 a4 D4 5 9 यदाविश(D4 °श)न्ति; D7 T G1-3 6 M1 5-7 यमा° (for यत्रा°) — b) B6 damaged from सर्वे up to ततोऽस्ति (in 6c) — c) Da3 a4 तु (for च) — d) K1 2 4 यश्च (for यच्च) — e) K6 B7 तदस्ति; D4 ततोस्ति (for ततोऽस्ति) Dn4 ततोस्ति पावन मन्ये — D5 om 6f-7c — f) D4 रोचन (for पावन). D6 वा (for च) — V1 ins the passage in App I (No 32) after 6.

7 D5 om. 7abc (cf. v.l 6). T1 G3,6 repeat 7 after 19 — a) G2 सर्वाश्रयाभिगमन — b) G3 lacuna from सर्वे up to नारायण (in 7d). — c) K1,2,4 तात; K7 D1 9 मन्ये; V1 D7 T1 (first time) 2 G1 3 6 (last two first time) M1 5-7 प्रोक्तं; D8 तथा; T1 G2 6 (all second time) सौम्य (for चापि)

8 a) K2 सर्वता (sic), V1 B6 (marg as in text) सर्वे च; M1 6 7 सर्वथा (for °था) Da1 स्त्वेह (for स्मेह) K7 D4 5 9 सर्वथा पावितोस्म्य(D5 °तोस्म)च — b) Da1 श्रुत्वैनाम् (for श्रुत्वेमाम्) B6 (marg) अर्चितां (for आदित°) — V1 reads 8c-13b on marg — c) K1 2 Da3 a4 T2 हरि- (for हरेर्) K7 D4 [इ]दं (for [इ]ह). — d) K1 -प्रमोचिनीं; K2 4 प्रमोचिनीं; K7 D4 9 G2 प्रणा(D9 °ना)शन, B0 Ds1 D5 T G1 3,6 प्रणाशिनीं; Da4 -प्रणाशनी (for °शनीम्)

9 K1 om (hapl) 9 V1 reads 9 on marg — a) D7 T G1-3 6 तात (for तत्र) — b) K2 य एषो मे; Ds1 यदाप्स्येमि (for यदार्यो मे) ❀ Ca आर्य°, पिता मह° । ❀ — c) B6 partly damaged K7 D4 9 वै; D5 7 T G1-3 6 [s]यं (for य°) K2 4 V1 B6 (marg) M1 5-7 केशवेनाभिसगुप्त (K2 °न ह वै गुप्त°; K4 °न ह्यगुप्त°, V1 °नाह वै गुप्त°; B6 °नाभिगुप्त स) — d) D5 जनम् (for जयम्) B6 (marg) आहवे प्राप्त वाञ्जयं; D7 T G1-3 6 M1 5-7 प्राप्तवानाहवे जयं

10 V1 reads 10 on marg — a) K1 चास्ति (for चास्य) — b) B0 मनो (for मन्ये) — c) D5 त्रिलोक- (for त्रैलोक्य). K1 2 स्म; G1 यो; G2 तु (for स). — d) K4 6 7 B1-9 Da3 Dn1 n4 D2-4 8 यथा (for यस्य) K6 B0,6-9 Da3 a1 Dn1 n4 Ds1 s1 (before corr) D2 3 8 Ca (gloss साहाय्यकृत्) सख्यकृत्, V1 मोक्ष° (for साह्य°). K1,2 4 7 D4 9 M6 (*sup lin*) सदा; V1 तदा; Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 स वै (for सखा). D5 स यस्यासीरसकृत्सखा; G2 यस्य साक्षात्सखा भवन्

धन्याश्च सर्वे एवासन्ब्रह्मंस्ते मम पूर्वकाः ।
हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ ११
तपसापि न दृश्यो हि भगवाल्लोकपूजितः ।
यं दृष्टवन्तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्साङ्कविभूषणम् ॥ १२
तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ।
न चाल्पतेजसमृषिं वेद्मि नारदमव्ययम् ।
श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ॥ १३
देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् ।
यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ १४
बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ।
नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत्कारणं मुने ॥ १५
श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ।
बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ १६
कियन्तं कालमवसत्काः कथाः पृष्टवांश्च सः ।
श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ॥ १७
किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी ।

C 12. 13332
B 12 344 (3) 23
K 12 353 27

11 V1 reads 11 on marg — a) D9 धन्ये (for धन्याश्च) K7 D4 8 [अ]त्र; Ds1 [ए]तान्; M1 [अ]स्मान् (for [आ]सन्) T1 G6 धन्याश्च एव सर्वापन् — b) K7 B3 Da3 a4 Dn1 n2 D5 D2-6 8 9 पूर्वजा (B6 °जा) (for °का) — c) D7 T2 G3 हितकृच्च सत्वा चैव — d) D7 T2 एषाम्, G3 एषं (for येषाम्)

12 V1 reads 12 on marg — a) K6 B1 Dn1 n2 Ds1 D2 5 8 तपसाय सुदृश्यो हि, K7 D4 M3 °प्यसुदर्शो हि, V1 B6 8 9 D2 °प्यसुदृश्यो हि, B5 प्यनुदृश्यो हि, Da3 a4 Ds2 °प (Da4 °प्य) सदृश्यो हि; D7 T G1-3 6 °प्युत (G3 °प्येष) दुर्दर्शो; D3 °प्यसुकर्शोहि, M1 6 7 तपसा वाप्यसदृशो — c) Da4 D4 5 M1 6 यद् (for य) K1 3 यद्दृष्ट विघते साक्षात् — d) K6 श्रीवत्सांग, K7 °स्यक (for °स्याङ्क) K3 B3 (marg as in text) °विभूषितं (for °षणम्)

13 V1 reads 13^{ab} on marg — b) Dn4 D5 प(D2 पा)रमेष्ठिन — V1 om. (hapl) 13^{c}–16^{b} — c) Ds1 न चान्य; D3 ना*ल्प (for न चाल्प) K7 D6 मे घस(K7 °प)म् (for तेजसम्) — d) K3 4 विद्धि, K7 D4 विप्र; D3 विना (for वेद्मि) T G1 2 6 M1-7 न चा(M3 7 तथा)विम्यय नारदः G3 तथ वेवेपि नारद (sic) — After 13^{cd}, T2 G1. 2 ins

883* दृष्टवान्यो हरिं देव नारायणमज विभुम् ।

— f) M1 स्वय (for स्वय)

14 V1 om. 14 (cf v l. 13) — a) K1 2 देव प्रसादात्तु मत; K7 D4 5 7 8 T G1-3 6 देव(D5 वेद) प्रसादानुमत — b) K1. 2 4 7 D4 5 7 तस्य च (for तत्तस्य). B5 (marg) प्रत्यक्षतत्त्वस्य दर्शनं, G3 तत्तस्य च निदर्शनं. — c) K1 2 यो; D4 7 T2 य (for यद्). T1 G1, 3, 6 तथा (for तदा). — d) K7 D4 8 अनिरुद्ध तनौ स्थित, D5 अनिरुद्ध तदोस्थित

15 V1 om 15 (cf v l 13) — a) K1 तुष्टो, K3 त तु; K7 D4 8 यस्तु, B1 तत्तु; D7 T G1-3 6 यत्र (for यत्तु) — b) Da3 प्राप्तवान्, D4 प्राद्रवन्; D5 प्रद्रवत् (for प्रा) D1 तदा, T G1 3 6 तत (for पुन) — c) K7 G3 नरनारायणो (G3 °ण) K7 D8 प्रष्टु; D4 दृष्टु (for द्रष्टु) — d) K7 B6 Da4 Dn4 Ds1 D2 5 8 6 G3 किं तु, Dn1 किसु; D4 corrupt (for किं नु)

16 K1 V1 om 16^{ab} (for V1, cf v l 13) — a) G3 om from °न्निवृत्त up to का कथा (in 17^{b}) D4 श्वेतद्वीपचिद्त्तश्च (sic) — b) Dn4 Ds1 D2 8 प(D5 पा)रमेष्ठिन — V1 reads 16^{cd} on marg — d) T1 समागम्यत तावृषी

17 G3 om up to का कथा in (17^{b}) (cf v l 16) K4 V1 om. (hapl) 17^{c}–18^{b} — a) K6 कियत् (submetric) (for कियन्त) — b) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn4 D5 D2 8 G1 कथा का (by transp), Dn1 प्रश्नान्कान् K6 B6 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D2 8 ह (for स) — c) Ds1 अपावृत्ते (for उपा°) — d) G3 partly damaged

18 K4 V1 om 18^{ab} (cf v l. 17) — a) K1 2 T2 महात्मानो — V1 reads 18^{cd} on marg — c) K1. 2 यथावृत्त; Da3 °न्याय; T2 यदा तत्त्व; M1 तथा तत्त्व (for यथातत्त्व) — d) D4 स त्वम्; G3 सर्वं (for सर्वम्) D7 T G1-3 6 व्याख्यातुम् (for आख्या°) T2 अर्हति — After 18, Ds1 C6 ins an addl colophon [— *Adhy name* Ds1 नारायणीय — *Adhy no* Ds1 165].

On the other hand, K1 2 4 V1 (marg) ins after 18

तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥ १९
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
निवृत्तो नारदो राजंस्तरसा मेरुमागमत् ।
हृदयेनोद्वहन्भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ २०
पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनः साध्वसं महत् ।
यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः ॥ २१
ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ।
निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥ २२
ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥ २३
तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ।
श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥ २४
जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ ।

884* सूत उवाच ।
एवं पृष्टस्तदा राज्ञा पराशर्यो महामुनिः ।
समीपस्थं ततः शिष्यं वैशंपायनमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै सर्वमखिलं यद्वृत्तं नारदस्य ह ।
तयोः सकाशं गत्वा च यथा स कृतवान्पुनः ।

[(L 1) V1 om पराशर्यो — (L 2) K2 शिष्ट (for शिष्य) — (L 3) V1 आख्यानं (for अखिलं) — V1 om line 4]

while D7 T G1-3 6 ins after 18

885* सूत उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् । [5]

[G2 om the ref — (L 1) D7 तथा (for तदा) — (L 3) G2 एतत् (for अस्मै) G2 मत (for मत्तः) — (L 4) G2 यस् (for स). D7 G2 विप्रर्षभस्, T2 °र्षिभस् (for °र्षभस्).]

19 a) D4 5 7 9 नमस्तस्मै भगवते — b) K1 2 व्यासाय परमात्मने — After 19, T1 G3 6 repeat 7, while T1 G3 6 ins after the repetition T2 G1 2 ins after 19

886* नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।
नारदेन पुरा या मे गुरवे विनिवेदिता ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।

[T2 G1, 2 om lines 1-2 — (L 3) G1 तु निवे दिता (for विनि°) — (L 4) G2 शृण्वत (for शृण्वतो°) G1 भीमयो (for भीष्मयो)]

20 a) K4 श्वेत (for श्वेतं) K1 2 4 महद्वीपं — b) G3 (also as in text) ईश्वर (for अव्ययम्). — c) K2 निवृत्तौ — d) D5 7 तस्मात्त (for तरसा) K4 आगत, G1 आविशत् (for आगमत्) — e) K1 भाग; K6 भाव; D7 राजन्, T2 G3 हार (for भारं). G2 यद्वृत्त (for यदुक्तम्) ❀ C8 भार, प्रक्रमारम् । परमात्मना यदुक्तं गुरुतरार्थयुक्तत्वाद्भारभूतं तद्वचनं हृदये नोद्वहन्, चिन्तयन् । ❀

21 a) K1 2 7 D5 7 9 T G1-3 6 तस्य (for अस्य) — b) K1 2 4 सा(K2 स)हस (for साध्वसं) — c) T1 [अ]ज्ञानम् (for दूरम्) — d) K1 2 मुनिर् (for पुनर्) K1 [आ]गता; G2 °त (for °तः).

22 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 मेरो प्रचक्राम तत (by transp) — c) K6 7 D4 9 च वै; V1 तथा; D5 स वै; D7 T G1 3 6 स खात्; G2 ततस् (for च खात्) K4 तूर्णौ (for तूर्णं). — d) K2 बधरीम् (for बद°). ❀ C8 विशालां, विशालाभिधाम् । ❀

23 d) M1 5-7 आत्मनिष्ठ

24 T1 G1 om 24c-25b. — a) D4 5 [अ]भ्यधिक°. — b) K1 सूर्यलोक (for सर्वलोक) K1 2 D7 T2 G2 विलोचनात् (for -विरो°) — c) K6 7 Da4 लक्ष्मणौ (for लक्षणौ)

25 T1 G1 om 25ab (of v. l 24) Da4 om (hapl) 25ab — a) K6 चारुपादभुजौ तौ तु; K7 D4 9 बीजपद्म°; D7 T2 G2 3 6 जानुपादभुजौ तौ तु ❀ C8 जालपादभुजौ, हसपादौ, अच्छिद्रपाणितलौ । जाल पादभुजः, तन्मांसकृताहारा । न चामक्ष्यभक्षणे भक्षान्तराभावे

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ ॥ २५
षष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेघौघसदृशस्वनौ ।
स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुहनू सुभ्रुनासिकौ ॥ २६
आतपत्रेण सदृशे शिरसी देवयोस्तयोः ।
एवं लक्षणसंपन्नौ महापुरुषसंज्ञितौ ॥ २७
तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ताभ्यां च प्रतिपूजितः ।
स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तदा ॥ २८
बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥ २९
श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ।
इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उपोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ३०
ततस्तौ तपसां वासौ यशसा तेजसामपि ।
ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्णिकं विधिम् ॥ ३१
पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां प्रपूज्य च ।
पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्णिकौ नृप ॥ ३२

C. 12. 13347
B 12. 344(3). 44
K 12. 353 43

दोष इति च भाति । न च निश्चितमर्थं देवयोः कृते शक्नुम इति ॥ Cn जालपादा हंसाः, तद्वद्भिन्नभुजौ, चक्रलक्षणौ, चक्राङ्कितपादौ ॥ Cp जालपादा हंसपादयः, तत्तुल्यभुजाविव भुजौ । हंसभुजतुल्यौ पाणितलौ ॥ Cs जालपादो हंस, त भुजानौ, रेखामयहंसयुक्तभुजाविति वा । ❀ — d) K1 4 V1 पुष्क, K7 D4 9 भुज, D5 शुष्क, D7 T किष्कु, Cs (gloss मुष्कः अण्डकोशः) मुष्क (as in text) Ds1 G3 चतुष्किनौ (for °णौ) ❀ Cv मुष्कचतुष्किणौ, षण्डे चतुर्वीजवन्तौ । ❀

26 a) K7 Ds1 षष्टिदष्टाव्; B3 damaged (for °दन्ताव्) K6 B0 6-9 Da3 a4 D5 भुजौ (for दंष्ट्रौ) D7 षष्टोदष्टावष्टदंष्टौ (sic), T2 शावैर्दिष्टादष्टदंष्टौ — After 26ab, D5 reads 28ab for the first time, repeating it in its proper place — c) K1 स्वास्यो, D2 स्वासौ, D7 स्वायौ (for स्वास्यौ) K1 प्रथु (for पृथु) T2 G2 तु (for च) — d) K7 D4 9 M1 5-7 सुबाहू (K7 °हून्); D5 स्वहनू, D7 सुहनौ (for सुहनू) K3 corrupt, K4 Dn1 n4 D5 8 सुभ्रू सुहनु नासिकौ

27 a) K4 सदृशः; K6 B3 Da4 शिरसी, D6 7 दृश्ये, T1 G1 2 6 सदृशी (for °शे) — b) K6 B0 Da4 सद्दये, D4 7 शिरसा (for सी) K6 तथा (for तयोः) — c) K1 2 सयुक्तौ (for सपन्नौ) — d) G3 लक्षणौ, M1 7 -सश्रितौ (for -संज्ञितौ)

28 D5 reads 28ab for the first time after 26ab — a) D5 वृद्धा (for दृष्ट्वा) — b) D5 -पूज्यत (for पूजितः) — c) D7 T G1-3 6 तु भाष्यैव, M1 5-7 [स]भिमाष्यैव (for °ष्याथ) — d) K7 B0 8 Dn1 n4 D5 D2-4, 8 9 T2 G3 तथा; B3 damaged (for तदा)

29 a) B3 partly damaged K1 2 4 बभूवांतर्गति मतिर्; K6 Ds1 D4 °तमिश्र; M1 °समती — K1 2 4 om (hapl.) 29c-30b. — c) K7 समागतस्, V1 D4 9 समागतास्, D7 T G1-3 6 M1 5-7 C3 समागतौ; Cs (also) सदोगतास् (as in text) K7 तत्र ये च, Ds2 तत्र मे वै, D7 T G1-3 6 Cs हि तत्रैवौ (G6 °त्र तौ); M1 5-7 तत्र मया (for तत्र ये वै) — d) Da4 D7 T G1-3 6 M1 5-7 -नमस्कृतौ (Da4 °त) (for °ताः)

30 K1 2 4 om 30ab (cf v l 29) — a) M5 यथा (for मया) Ds1 दृष्ट्वा; D7 T G1-3 6 M1 6 7 दृष्टौ (for दृष्टास्) — b) Da4 damaged K7 D4 9 G1 M1 5-7 इह (M1 7 °व) सत्तमौ, Dn1 ऋषिसमवौ (for °सत्तमौ) — c) Da4 सचिंत (for संचिन्त्य) K1 परमा (for मनसा) — d) B3 D7 Ds2 T G2 M1 5-7 [भ]पि (for [भ]भि) — e) K2 4 Dn1 तपो (Dn1 सचो)पविविशे तत्र, Ds1 G1 उपोपविविशेत्तत्र, D7 T °विविशुस्तत्र, G2 °विशतुस्तत्र — f) D7 T2 पीठ (for पीठे) D7 T G1-3 6 शिवे (for शुभे)

31 a) K1 7 B0 तपसा, Da4 तपतां (for °सां) K6 रासी, B0 वाप्यौ (for वासौ) — b) B0 दीपकस् (for यशसा) — V1 reads 31cd on marg — c) B3 damaged B0 दमोत्पत्तौ (for °पेतौ) Da4 T2 ऋषिवशे दमोपेतौ — d) K1 corrupt, K4 B3 (marg) Da4 D5 D2 5 8 पौर्वाह्णिक; K6 7 V1 B0 6 7 9 D8, 4 7 9 T1 G3 6 पूर्वाह्णिक; B3 पौर्वाह्णिकीं, Da3 Dn4 G1 पौर्वाह्णिक, T2 पूर्वाह्णिकिं, M1 5-7 चैत्राह्णिक (for पूर्वाह्णिक) B3 (marg as in text) क्रिया (for विधिम्)

32 a) K1 अव्यग्रः; T2 °ग्र, G2 °ग्र (for °ग्रौ) — b) K2 पादार्घ्याभ्यां; K6 Da4 Dn1 पाद्यार्घाभ्यां. K6 B0 6-9 M1 5-7 अथार्चेतां (B0 °र्चंतु; B1 °र्चितां); V1 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 अथार्चेत (Da3 a4 °र्च्यतां; Ds1 °प्रत); D7 T G1-3 6 समर्च्य तु (G2 °र्चित) (for प्रपूज्य च) — c) K7 D4 5 9 पीठयोरुपविष्टौ तौ (K7 तु); V1 B3 (marg as in text) D7

तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ।
आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोऽग्निभिर्यथा ॥ ३३
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितम् ॥ ३४
अपीदानीं स भगवान्परमात्मा सनातनः ।
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥ ३५

नारद उवाच ।

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ।
सर्वे हि लोकास्तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ।
अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ ॥ ३६
यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।
तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ ३७
दृष्टौ मया युवां तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।
इह चैवागतोऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ॥ ३८
को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ युवाम् ॥ ३९

T G1-3 6 M1 5-7 विविशाते पीठकयो (D1 T1 G3 6 पीठिकयो ; T2 पितेकायो [sic], G2 पीठिकाया) —d) B1 नृपो (for नृप) K3 T2 M1 कृता(M1 °त्वा)तिथ्याह्निकौ (K3 °को, T2 °तौ) नृप ; D4 9 कृतनित्याह्निकौ नृप

33 b) K6 सदृशो, D5 प्रदेशो, T2 न देशो (for स देशो) Da2 a4 [ऽ]वि , G1 हि (for ऽभि) K1 °व्यराज्यत ; K7 D4 8 9 विराजते, M6 °व्यरोचत (for °व्यराजत) —c) Da1 आज्याहूति (for °हुति) Da2 आज्याहुविमयाज्वालैर् —d) D7 हव्यवाट ; M1 6 7 यज्ञ** (for यज्ञवाटो) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M5 Kumbh ed यथाग्निभि (by transp), D7 T G1-3 6 M1 6 7 इवाग्निभि°.

34 34ab is damaged in V1. —a) K1 3 4 तथा (for अथ) —c) B6 lacuna, G2 सुखोपविष्ट (for °विष्ट) —d) M6 कृत्वातिथ्य (for कृता°) K1 2 4 7 D4 9 सुसत्कृत; V1 उपस्थित ; D6 सुसत्कृत (for सुखस्थितम्) —After 34, Dn4 ins wrongly ततो नारायणीयेन

35 Before 35, K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 ins नरनारायणावूचतु , T1 G1 3 6 ins श्रीभगवान् —a) K2 सुभगवान्, D7 T G1-3 6 भगवता —b) G3 सनातन —c) K1 श्वेतद्वीपे (sic), K3 °द्वीपेद् K2 मया (for त्वया) K1 दृष्टा, D5 पृष्ट —d) K3 7 D5 7 9 T G1-3 6 पुरा, Dn1 D8 D2 8 8 पर (for परा) ❀ C3 प्रकृति, सूक्ष्मं कारणम् । ❀

36 D7 T2 om the ref. —a) K1 पुरुषा ; D8 प्रकृति. D7 T2 नादृष्टो योद्य पुरुष ; G3 दृष्टो सचैव पुरुष. —b) D4 5 9 विश्वमूर्ति (for °रूप) K1 2 7 D2 4, 5, 9 प्रभु (for ऽव्यय) D7 T2 G3 श्रीमान्विश्वधरोऽव्यय —c) K1 2, 4 B9 Dn1 n4 D8 D2 2, 8 Kumbh ed लोका हि (by transp), M1, 6 7 [ऽ]पि लोकाश्च Da2 a4 चित्रस्थास् (for त°) —d) K7 D8 लोका, Dn4 देव (for देवा) K1 2 7 Dn4 महर्षिभि, B3 lacuna, D7 G2 सुरर्षिभि (for सह°) D4 देवास्तथर्षिभि सह —e) K7 चैव, D8 चैत ; G3 चैव (for चैनं) —f) K1 युवं (for युवां) K1, 2 दृष्ट्वा (for पश्यन्).

37 a) D7 T2 यैरीक्षणैरुपेतव्य —b) T1 अव्यय (for अव्यक्त) K1 रूपवत् ; K3 Kumbh ed °रूपधृत् ; K6 रूपदृक् ; K7 D4 9 -मूर्तिदृक् (for रूप°) —c) K3 7 उपेतो (for °तौ). —d) T1 दिव्य (for व्यक्त) Dn1 रूपधरौ (for °धरौ) Da4 युवा, T2 lacuna (for युवाम्)

38 V1 reads 38c-39c on marg —a) K1 2 4 दृष्टा ; Da4 दृष्टो (for दृष्टौ) K6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 Kumbh ed युवा मया (by transp) Da3 om तत्र K7 मया दृष्टौ युवा तत्र. —b) T तव (for तस्य) T2 G1 पार्श्वत (for °त). —c) B3 इति (for इह). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 Kumbh ed transp च and एव G3 हि (for ऽस्मि) —d) K1 3 V1 निसृष्ट (K1 °ष्टा), D7 विहृष्ट (for विसृष्ट) D5 निसृष्ट परमेष्ठिना

39 V1 reads 39ab on marg —a) G3 को देवेषु च यक्षेषु —b) D7 T G1-3 6 M1 5-7 तपसा (for यशसा) Da4 प्रिया (for श्रिया) K6 यशसा तेजसा श्रिया —39c is damaged in B6 V1 om 39d —d) K7 मुक्त्वा ; Da3 lacuna, D4 9 मुक्ता (for ऋते).

40 a) D9 तेनास (for तेन मे). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 8 8 M1 5-7 Kumbh ed. तेन मे

तेन मे कथितं पूर्वं नाम क्षेत्रज्ञसंज्ञितम् ।
प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्यन्ति हि ये यथा ॥ ४०
तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ४१
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजप्रियः ॥ ४२
रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।
विश्वभुक्सर्वगो देवो बान्धवो भक्तवत्सलः ।
स कर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ॥ ४३
तपसा योज्य सोऽऽत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।
तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभासावभासितम् ॥ ४४
शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु सिद्धानां भावितात्मनाम् ।
एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः ॥ ४५
न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।
न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ४६
वेदीमष्टतलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वभुक् ।

C 12. 13363
B 12 344(3).60
K 12. 353 60

कथित कृत्स्नो — b) D1 T2 याम; G1 3 6 धाम; G2 यन्ते (for नाम) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 Kumbh ed धर्मं क्षेत्रज्ञसज्ञित; V1 धाम क्षेत्रज्ञवहितं — c) D3 G3 प्रादुर्भावस्. T2 °भावान् D2 विविधा, G2 कथितस् (for °ता) — d) K1 हि मे, K6 च ये, D1 T2 भवे, T1 G3 6 M1 5-7 [इ]ह ये; G1 इ ये (for हि ये) T1 G2 6 तथा (for यथा) V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.8 Kumbh ed भविष्या इह ये यथा, G2 तेन पूर्वं भवे यथा

41 a) K7 D8 D1 9 ते (for ये) ❀ C3 श्वेता, शुद्धा । ❀ — b) ❀ C3 पञ्चेन्द्रियविवर्जिता, सदा योग रूढत्वात् अपहिनिष्क्रान्तेन्द्रिया, निरन्तर परमात्मानुसधाने स्थिता ॥ C7 पञ्चेन्द्रियविवर्जिता, प्राकृतपञ्चेन्द्रियरहिता । ❀ — c) K3 7 D1 5 9 हि (for च) G2 ये (for ते) K1 प्रतिबुद्धा हि मे सर्वे — d) K3 भक्तयाश्च, K7 D1 5 9 भक्तास्तु (for °श्च) K3 पुरुषोत्तम, K7 D8 D1 9 T1 G2 3 6 °त्तमे (for °त्तमम्)

42 a) D8 अर्चयति (for तेऽर्चयन्ति) — b) K1 3 4 D6 हरि, G2 च सत्, G3 च य (for च स°) T2 परमात्मैव स प्रिय

43 K1 3 D5 G2 om (hapl) 43ab — a) K3 M1 5-7 योऽर्च्य(M5 °र्ध)मानो; V1 G1 सेव्य°, Da1 D2 सोर्च्य° (for सोऽर्च्य) — b) V1 सदा च भगवा न्प्रिय, B0 Da1 सदा भा(B0 भ)गवत प्रिय°, D1 9 °वतं प्रिय; G3 सदा भगवत्प्रिय — c) T1 G3 6 विश्वसृक् (for °भुक्) — d) K1 यवनो; K7 B1 3 Da1 Dn1 n4 D8 D1-5 7-9 माधवो (for बान्धवो) B3 (marg) भक्ति (for भक्त) — G1 om 43ef — e) V1 करण (for का°) — f) Dn1 चातिबल (for °बल) K1 3 4 7 V1 D1 9 कार्यं चैव महाद्युति, D6 सकार्यं महाद्युति (submetric) — After 43, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Kumbh ed ins

887* हेतुश्चाज्ञाविधान च तत्त्व चैव महायशा ।

[Da3 a4 महामना (for °यशा)]

44 a) K4 तवसा (for तपसा) V1 B9 D8 D2 7 T G1-3 6 M1 6 7 चात्मान (for सोऽऽत्मान) K1 3 तपसा योज्यमात्मान, K7 तपसा युज्यतेत्मान — b) K3 Da1 द्वीपाचर (for द्वीपात्पर) K1 त; Dn1 D6 G2 तत् (for यत्) — c) M1 5 (*inf lin*) 6 7 श्वेत; M8 तम (for तेज) K6 व्याख्यात (for विख्यात) — d) D7 भासित (for °तम्) K1 6 B0 Ds1 स्वय भासावभासित; V1 °भिभासित; D8 स्वयनामावनामित, T2 M7 स्वयभावावभासित (T2 °त)

45 a) T2 G2 शांतिस्था (for शान्ति सा) K6 साद्रिषु (for सा त्रिषु) ❀ Ca शान्ति, मुक्ति । ❀ — b) D7 विशुद्धा; T विद्वानां; G2 शुद्धानां, M1 5-7 विहिता (for सिद्धानां) K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed विहिता भावितात्मना; K6 त्रिषु च विहितात्मना — c) K1 3 7 V1 D4 5 9 स तया; D7 T G1-3 6 एकया (for एतया) — d) Da3 a4 जपम् (for व्रतम्) M1 6 आस्थित (for °त)

46 a) K7 transp तत्र and सूर्यस — b) K7 lacuna; T G1-3 6 हि (for ऽभि) — c) D7 T G1-3 6 M1 5-7 transp वायुर् and वाति K1 V1 D7 T1 G1-3 6 देवेशस्; K3 T2 °शा; B8 वै देशे (for देवेशे) K7 न वायुर्वातिदेवेशे (sic) — D5 om (hapl) 46d–47c — d) K1 3 4 D7 T G1-3 6 यत्र इ; V1 B8 यत्र स (for दुश्चरम्)

47 D5 om 47abc (cf v l 46). — a) Ds1 वेदाम्; D7 T G1-3 वेदिम् (for वेदीम्) K1 V1 अष्ट दलोत्सेधां; K4.6 7 B8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3.8

°एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ।
साङ्गानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ४७
यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ।
शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ४८
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये ।
हव्यं कव्यं च सततं विधिपूर्वं प्रयुञ्जते ।
कृत्स्नं तत्तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठति ॥ ४९
याः क्रियाः संप्रयुक्तास्तु एकान्तगतबुद्धिभिः ।
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ५०
न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ।
विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकं गतः ।
इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना ॥ ५१

Kumbh ed Cn (gloss नलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देनाङ्गुल ग्राह्यम्) °नलोत्सेधां, B7 °तलोत्साय (for °दलोत्सेधां). ❀ Ca अत्र तलशब्देन ताल उक्तः, तृणराज इत्येके । मध्यमाङ्गुष्ठस्य विततमात्रमिति तु तत्त्वम् । तेन चतुर्दशतोच्छ्रिता मित्यर्थः ॥ Cap तलेति पाठेऽपि हस्तस्य तलमङ्गुलोच्छ्रायमेव भवति ॥ Cs अष्टतालपरिमितोच्छ्रायां, प्रकृतिमहदहंकारपञ्च तन्मात्रात्मिकाम् । ❀ —[b]) K3 भूमावास्थाय; V1 भूमिमास्थाय; D7 भूमावास्तां हि; T1 G1-3 6 °धास्ते स; T2 °दास्त॰; M1 5-7 भौमामास्थाय (for भूमावा°) K6 विश्वहृत्, V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 8 Kumbh ed °कृत् (for °भुक्) K7 D4 9 तामास्थाय स विश्वकृत् —[c]) B8 -पाद॰ स्थितो; Dn1 पादास्थितो (for पादस्थितो) K3 वेद (for देव) —[d]) D7 चौर्ध्वबाहुर् (for ऊर्ध्व°). Da3 उदङ्मुखा, D5 साधो-मुख —[e]) K3 वेदास्; T2 वेदस् (for वेदांस्) —[f]) K1 3 4 G2 सु(G3 om सु)दारुण; D5 सुदुष्कर; D7 T G1 3, 6 [s]विदुष्क(G1 °ष्क)र; M1 6 7 [s]विदुश्चर (for सुदु°)

48 [a]) D7 T2 M1 5-7 ब्रह्मा यद् (by transp), T1 G3 6 ब्रह्माय; G1 2 ब्रह्मा च —[b]) K3 चरत्; Da3 a4 यथा; T1 G3 6 च य, G2 च स (for च यत्). —[c]) K3 T1 विबुधा (for °ध)

49 [a]) K3 नगा (for नागा) B0 6 8 D3 4 7 M1 सुपर्णे, T1 G3 6 यक्षाश्च (for सुपर्णा) —[b]) B8 सिद्ध; G2 साध्या (for सिद्धा) B8 M1 5-7 यत्; T1 G3 6 वै (for ये) —K3 reads 49[cd] twice —[c]) K3 (both times) V1 D4 7 हव्य (for हव्यं) K3 (both times) 4 कव्यां (for कव्यं) G2 सर्वस्तु (for सततं) —[d]) K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 M1 5-7 Kumbh ed विधियुक्तं, B8 (orig) °युक्ता (for °पूर्वं) —[e]) K4 V1 B7-9 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed कृत्स्नं तु; K6 कृत्स्नं च, B0 कृत्स्नस्य; G1 कृत्स्नं त (for कृत्स्नं तत्) —[f]) K1 3 6 V1 B8 7 9 Da3 a4 D5 तिष्ठते, K4 B0 8 Dn1 n4 D5 D2, 3, 8 Kumbh ed. -तिष्ठत; D4 lacuna (for °ति).

50 [a]) D7 T2 या प्रिया, G3 क्रिया या (by transp) K4 6 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed च; D7 हि; D9 ता, T1 G1 3 6 स्युर् (for तु) —[b]) D4 om from एकान्त up to प्रति (in 51[b]) K7 D5 9 कृत, V1 गति (for गत) ❀ Cn एकान्तगतबुद्धिभि, अव्यभिचरितबुद्धिभि । ❀ — Da4 om 50[c]-51[b] —[c]) K7 देव. —[d]) K6 7 D2 8 प्रतिगृह्णाति K7 हरि (for स्वयम्)

51 Da4 om 51[ab], D4 om up to प्रति (for both, of v l 50) —[a]) K6 न तस्यास्य; G3 न चास्त्यस्य (for न तस्यान्य) D5 न तस्यान्येषु पितर; D7 न तस्यान्या प्रियतरा (sic) —[b]) G3 प्रतिबुद्धैर्; Ca 3 (gloss [both] ज्ञानिभि°) °बुद्धैर् (as in text) —51[cd] is damaged in B7 —[c]) K7 D4 9 विद्यते; D7 T2 विद्यते —[d]) K1 4 [s]स्त्येकांतता; K3 M1, 5-7 [s]स्ये(K3 °स्मे)कांतता; K6 D5 [s]स्मैकांतिक, K7 D4 6 चैकांततां, V1 [s]स्मैकांततां; B0 6 8 Dn4 D5 D2 3 Kumbh ed [s]स्यैकांतिक; D5 7 [s]स्यैकांततो; T G1-3 6 [s]स्ये(T2 °स्यै, G3 °स्मै)कांतिकां (G1 3 6 °तां) (for ऽस्म्यैकान्तिकं) ❀ Cs ऐकान्तिकं, सर्वात्मभावम् । ❀ —51[ef] is damaged in B6 —[e]) T1 इतश्च (for इह) D7 चैव गतो D7 T G1-3 6 M1 5-7 Kumbh ed [s]स्म्यह (for तेन) —[f]) V1 विसृष्टश्च महात्मना, D5 T2 °ष्ट परमात्मन —After 51, G1 ins

888* अनन्यदेवताभक्तिरनन्यमनुता हरे ।
अनन्यसेव्यता विष्णोरनन्यार्च्यत्वमेव च ।
ब्रह्मरुद्रादिसाम्यस्य बुद्धिराहित्यमेव च ।
अनन्यदेवालयगतिरनन्यभक्ताद्यवीक्षणम् ।
तथा कर्मफलासङ्गो ह्यैकान्तित्वमिदं मतम् । [5]

52 [a]) D4 एव (for एव) K3 भगवन् G1 देव —[c]) K3 शासिष्टे; K6 7 B6-9 Da3 a4 D5 आदिश्ये; D5 आदिष्टां, T1 आसिष्यस् (for °ष्ये) V1 त परो, D7 T2 तत्पुरो (for तत्परो) —[d]) G3 इह (for सह). ❀ Cs नित्यश इत्यनेन दक्षशापस्यानवसर प्रार्थित । ❀

एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः । आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥]

[३३२

नरनारायणावूचतुः ।
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।
न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १
अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ।
नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ २
नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
ततः स्वयं दर्शितवान्स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३
तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ।
न तत्संप्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ४
या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः ।

C. 12. 13373
B 12. 345[4] 5
K 12 354 5

Colophon Ś1 D8 missing K3 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D7 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T1 G1, 2 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2, 3 7 8 T2 G2 M5 नारायणीय, K7 D4 5 9 नरनारायणीयं, T1 G6 नारायणीये नारदनारायणसंवाद', M1 6 7 नारायणीये नारदागमनं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 69, B7 Dn4 167, B8 266, B8 (also) 273, Dn1 G1 169, Ds1 M1, 7 166, Da2 T1 G6 170, D8 164, T2 183, G2 199, G8 171, M8 201, M6 160 — *Śloka no* Dn1 n4 67, D8 66

332

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 (cf v l 12 329 18, 283 15)

1 K1 7 D4 9 नारायण उवाच; D7 T2 M1 नारायणा वूचतु (for नरनारायणा°) — a) K7 धन्यस्त्व; Da4 D7 T2 G2 3 धन्योसि (for धन्योऽसि) K2 4 Da4 D7 T2 G2 [ऽ]स्मि (for ऽसि). — b) Da3 a4 यस्ते B7 lacuna, G2 त्वया (for स्वयं) D8 M1 6 7 भुव°; D7 भुवा (for प्रभु°) — 1cd is damaged in B6 — d) K6 B7 8 Da3 a4 D8 ऋते ह्यावां (K6 त्वां वा) द्विजोत्तम

2 2ab is damaged in B6. — a) D8 M1, 6-7 C8 (gloss आकाशादिसमस्तजगद्धेतु) आकाशयोनिर् (for अव्यक्त°) — b) K1 (sup lin as in text) 2 सुदर्श°; K6 Da4 दुर्दर्श°; Ds1 G2 दुर्दृश (for °र्श) T2 पुरुषोत्तम D6 ददर्श पुरुषोत्तम — c) G1 transp ते and सत्य K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed नौ (for ते)

3 a) D7 T G2 3 6 नास्ति (for नास्य) K1 Bo भक्त; K4 6 V1 B6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 Kumbh ed भक्तात् (for भक्तैः) D8 नास्ति भक्त्या प्रियतम — b) D7 T2 लोक° (for लोके) K2 D6 कश्चित्र (for कश्चन) — c) Ds1 यत; M6 अत (for तत) — d) K7 V1 D4 5 9 M1 6-7 सदा त्मान; D7 T G1-3 6 तदा° (for स्वमा°) D8 T2 द्विजोत्तम°

4 D7 repeats 4ab after 4 — a) Da4 तपतस् (for तप्यतस्) D7 (both times) तपो हि तस्य तप्तस्य, G2 तपोभिस्तत्त्ववास्य — b) G2 स्थान तस्य परात्मन° — c) K2 D6 स्व; G1 सत् (for स) G1 M1 7 प्राप्नुयात् (for प्राप्नुते). D7 T2 G2 न (D7 स) तस्य प्राप्नुयात्किंचिद्; T1 G6 6 न तत्समाप्नुयात्किंचिद् — d) K6 त्वावां, B8 तत्त्वाद्; D4 यावां (sic) (for ह्यावां) Ds1 ऋते वां द्विजसत्तम

5 a) D7 T2 याभि° (for या हि) — b) K2 समास्तस्य; D7 सम तस्य; T2 समुतस्य (sic) (for समस्तस्य). — c) B8 देवस्य (for स्थानस्य) Dn1 D7 T2

स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ॥ ५
तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः ।
क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिस्तु युज्यते ॥ ६
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहितो रसः ।
आपो येन हि युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकम् ।
येन स्म युज्यते सूर्यस्ततो लोकान्विराजते ॥ ८
तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ।
येन स्म युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवात्यसौ ॥ ९
तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ।
आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् ॥ १०
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतगतं मनः ।
चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ११
षड्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदसंज्ञितम् ।
विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२
ये हि निष्कलमषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

G3 [भ]भवत् (for भवेत्) G3 तच्च (for तस्य) V1 सा भवेत्तस्य तस्य देवस्य (hypermetric) — d) K6 तस्य (for तेन) K3 विराजत ; D7 T G1 3 6 M6 C8 (gloss विवर्धिता) विराजिता (for °जता)

6 b) K3 विश्वभव , M1 5–7 विश्व भुव B0 Da4 D5 7 पवे (for पते). K6 वेदा द्विजभुव प्रभो ; T2 ***श भुव पते ; G2 देवाश्च जगत पते — c) B7 M1 6 7 क्षमा , Cv (gloss सहनशक्ति) क्षमा (as in text) — d) K6 मया ; T2 G3 य यं (for यया) K1 स, K3 स ; K7 D4, 5 7 9 प्र- (for तु) G3 उच्यते (for युज्यते)

7 a) V1 Dn4 D5 7 T G2 3 6 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°) K1 om. from ते देवा up to तेजो (in 8b) K3 विप्र ; K6 देया ; K7 देवान् (for देवात्) — b) K3 D5 -गतो ; B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 Kumbh ed हिताद् (for हितो) K6 सर्वभूता हितेद्रस (sic), V1 D7 T1 G2 3 6 °भूतहिते रता (D7 °त ; G2 °तात्) — c) D7 अहो (for आपो) B6 D8 हि येन (by transp), Dn1 n4 D3 8 Kumbh ed हि तेन ; G2 येन* K3 4 सम युक्ता ; K7 D4 9 स सयुक्ता, G2 lacuna (for हि युज्यन्ते) — d) D7 G2 द्रवत्व ; T2 घृतत्व (for द्रवत्व) D7 हि (for च).

8 K1 om up to तेजो (of v 1 7) Da4 om 8 — a) K4 7 V1 D3–6 9 देवात् ; B7 पुव (for एव) — K1 repeats 8^{bcd} after 9^{a} — b) D7 T2 तैज (for तेजो) K7 Dn4 D4 9 G1 रूप, B6 7 9 Da3 भूत ; M1 5–7 ज्योतिर् (for रूप) G1 गुणान्वित (for -गुणात्मकम्) K6 तेजो भूतगुणात्मिक — c) K1 (both times) 3 ये न (for येन) K1 (both times) 3 स ; K6 V1 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D3 3 8 T1 G3 6 स (for स्म) — d) D7 T1 G1–3 तेन (for ततो). K4 6 V1 B0 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D3 3 8 G2 लोके (for लोकान्) K1 (both times) व्यराजय ; K3 व्यराजत , K7 V1 D4 9 विराजयेत् (for °जते) ; D5 तपो लोका विराजयेत् ; T2 तेन लोकादि राजते

9 For the repetition in K1, cf v 1 8 — a) D7 T G1–3 6 M1, 5–7 एव (for देवात्) K3 स समूत , G3 समुद्भूतात् (for °द्भूत) — K1 om 9^{bcd} — b) G3 स्पर्शनात् (for स्पर्शस्तु) D7 T G1, 3 6 M1 5–7 स्पर्श पुरुषसत्तमात् — c) K3 ते न , K4 तेन (for येन) K3 4 स ; B6 स ; D5 त ; G2 lacuna (for स्म) D5 om (hapl) from वायु up to युज्यते (in 10^{c}) — d) D7 T G1–3 6 तेन (for ततो) K3 4 मय (for असौ)

10 D5 om up to युज्यते (of v 1 9) — a) V1 D7 T G1–3 6 M1 5–7 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°) — b) G1 सत्य (for सर्व) K7 D4 9 भूतेश्वरात् (for लोके°) K1 7 D7 T2 G3 3 प्रभो (for प्रभो) — T1 om 10^{cd} — c) D7 T2 आकाशे, G2 3 6 °शो (for °श) — d) K3 सवृत ; K6 असंशय ; K7 सम्मृत ; B6 7 9 Da3 a4 D5 असशयं ; G1 3 6 °वृत (for °वृतम्)

11 a) K6 B6–9 Da3, a4 D5 M1 5–7 विश्व ; G1 3 देव (for देवात्) — b) D4 सार्कं (for सर्वं) M1 5–7 लोक- (for भूत) D7 T2 G2 गतात्मन (for गतं मन) — c) K1 सयुक्ता ; T2 °क्त (for °क्त) — d) K1 3 6 V1 B0 7 9 Da3 D8 M7 आकाश ; D5 स्वाकाश (for प्र°) K3 4 वारण , B8 (marg) कारणं ; Da1 M1, 5–7 -धारक (for धारण)

12 a) K6 B0 6 (orig) 7 9 Dn1 n4 D3 8 Kumbh. ed सद् ; K7 V1 B6 (marg) 3 D4 5 9 यद् , D2 T1 G1 3 6 सद्- (for षड्) K3 भूतोत्पातकं ; B6 7 T1 G1 3 6 भूतोत्पादन (for °त्पादकं) K7 D4 9 धाम (for नाम). ❀ Ca षड्भूतानि, मनसा सह । ❀ — b)

तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ।
सर्वलोकतमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते ॥ १३
आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् ।
परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत ॥ १४
तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
मनोभूतास्ततो भूयः प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत ॥ १५
प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं तथा ।
विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ १६
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥ १७
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १८
आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ।

C 12. 13390
B 12. 345[4].20
K 12. 354. 20

K1. 2 4 7 D4 9 T2 G1 2 देव- (for वेद-) K7 D8 सज्ञक, D7 सज्ञित (for °तम्) — c) ❀ C8 विद्यासहाय, प्रकृतिसहाय, । प्रकृतिरपि विपरीतलक्षणया विद्येत्युच्यते । ❀ — d) ❀ C8 भगवान्, अनिरुद्ध । ❀

13 a) K7 D4 5 9 T1 G1–3 6 तु, D7 T2 [ऽ]ति (for हि) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 निष्कलुषा (Da4 °षो) (for °हमपा) — b) Ds1 T2 विवर्जित — c) K1 ते, T2 lacuna, G3 च (for वै) D5 7 मोक्षम् (for क्षेमम्) K3 तेषा त क्षिप्यमानाना — d) D5 7 गच्छतो (for °तां) G2 द्विजसत्तमात् — e) K7 Da3 Dn4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed सर्वलोके (for °लोक) K3 4 तमोहर्ता (for °हन्ता) — f) K3 आदित्यो (sic), Da4 आदित्या (for °त्यो). K6 Bo Ds1 D2 3 8 G2 द्वार (for द्वारम्) — After 13, V1 B6 8 D7 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh. ed ins

889* ज्वालामाली महातेजा येनेदं धार्यते जगत् ।

14 a) M1 5–7 -दंढ- (for दग्ध) K1 2 4 सर्वागान्; K6 सर्वांगो; T1 G3 6 कायाश्च, T2 G1 सांगाश्च; G2 गात्राश्च (for सर्वाङ्गा) Da4 आदित्या सर्वदग्धागा ❀ Ca आदित्यदग्धसर्वाङ्गा, आदित्यतेजसा क्षपितसकलदेहारम्भकभूतचया, पावकशोधितकनकवदमला । अत एव परमाणुभूता । ❀ — b) T2 अवश्या; G2 अपश्य (for अदृश्या) — c) Hypermetric K7 D4 5 9 M1 5–7 परमात्म (for °माणु) K1 भूतश्च (for भूता) K1 7 V1 B6 8 9 Da3 a4 D4 5 9 च पर (for भूत्वा तु) K2 4 परमाणु(K4 °ण)श्च देवाश्च; D7 T1 G1–3 6 °ण्वात्मभूतास्ते; T2 °ण्वात्मतस्ते तं — d) K2 4 देश, K6 देव (for देवं) K1 त देश त देशस्युत (sic), T2 देव प्रति विशास्युत

15 K4 om (hapl) 15 — a) K1 एव; K3 देवश्च; D5 देवाद् (for अपि) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2, 3 8 Kumbh ed च (for वि). K1 च निर्वृतो, K3 च निर्वृता (for विनिर्मुक्ता) — b) G2 अनुरुद्धतनौ Da4 G3 स्थित (for स्थिता) ❀ Ca. p अनिरुद्धतनौ, अहंकारे (Cp अहंकारोपाधौ) । ❀ — c) D7 T2 मनोभूतस् (for °भूतास्) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1 5–7 Kumbh ed भूत्वा (for भूयः) — d) K7 D4 5 9 ते (for [ऽ]त) ❀ Ca प्रविशन्ति, अहमेवेति व्यवस्यन्ति । ❀

16 K7 repeats 16^{ab} after 18 — a) K1 2 4 D5 T1 G1 3 6 M1 5–7 च वि; K7 (both times) D4 9 तु वि-, T2 वापि (for चापि) — b) K1 B6 जीव-; K7 (both times) D4 7 9 T G3 6 जीवा°, G2 जीव° (for जीवं) K3 सकर्षिणां; G2 °र्षणस्; G3 °र्षणास् (for °र्षणं) K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M5 6 Kumbh. ed तत (for तथा) G1 जीवार्थं कर्षणं तथा; M1 7 जीवं सकर्षणस्युत (sic) — c) B6 9 Da3, a4 विशते (for °न्ति) K4 प्रकरा° (for °वरा) — d) Da3 G3 सांख्य (for सांख्या) D7 T G1–3 6 M1 5–7 योगाश्च (G3 °गाश्च) तै (for भागवतै) K3 सांख्यता भवते सह

17 a) K1 2 Bo G3 6 तत्र (for ततस्) K3 त्रैगुंण्य (for त्रैगुण्य) — b) Da3 a4 आत्मना (for अञ्जसा) — c) K7 प्रविशति, T2 °शत (for °शन्ति) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T2 G1 2 Kumbh ed द्विजश्रेष्ठा (for °श्रेष्ठ) — Da3 a4 om (hapl) 17de — d) K6 क्षेत्रस्थ (for °ज्ञ) — e) M1 6 7 सर्वावासा (for °वास) — f) T G1–3 6 बुद्धि (for विद्धि) D5 क्षेत्रज्ञ विधिवत्तत° (sic)

18 a) G2 मनस्काश्च — b) D4 om from यता° up to जातौ (in 19^{b}) Da3 सर्येंद्रिय° — d) G2 च (for ते) — After 18, K7 repeats 16^{ab}

19 D4 om up to जातौ (cf v l 18) — a) K3 अयि (for अपि) — D5 om 19^{b}–20^{a} — b) K1 जातो (for जातौ) G1 द्विजोत्तमौ — c) K1, 2

रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ १९
ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ।
भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्वस्तीत्यतो द्विज ॥ २०
विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम ।
आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यक्तदुत्तमम् ॥ २१
आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन ।
समागतो भगवता संजल्पं कृतवान्यथा ॥ २२
सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रेऽभ्यवर्तत ।
नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ २४
जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ २५
अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥]

रम्य विलासमाश्रित्य — d) K3 4 समाहितौ; B8 °श्रितौ, G2 °हित (for °स्थितौ)

20 D6 om 20ab (of v l 19) — a) K3 यत्ते, V1 B8 ये च (for ये तु) D7 ते सैव; T2 तेनैव (for तस्यैव) K3 वेदस्य (for देवस्य) — b) K1 2 प्रादुर्भूता, Da1 G2 °र्भाव Da1 D6 G3 सुरप्रिय — c) Da4 D7 T2 भविष्यति K1 2 7 V1 D4 5 9 त्रिलोकार्थं; M1 7 त्रिषु लोकस्थास् (hypermetric) (for त्रिलोकस्थास्) — d) K4 6 Bo 6 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1 3 6 Kumbh ed स्वस्तीत्ययो (Da1 °यो, T2 °यो) (for स्वस्तीत्यतो) G3 तेषां स्वस्त्ययनो द्विज ❀ Cs स्वस्तीतिशब्दो हेतुवचन, स्वस्त्यर्थमित्यर्थः । ❀ — After 20, M1 5–7 ins 890*

21 M1 5–7 om 21 K4 om 21ab — a) K1 2 6 युक्तानां; Da3 a4 सुक्ताभ्यां (for यु°) — b) K1 2 6 7 B3 Da3 D4 5 7 9 T2 G1 2 तथा पूर्वं (for यथा पूर्वं) — K7 D4 9 om 21cd — c) Dn4 धर्मकाल; D8 सर्वकाल, D2 7 महाकृच्छ्र (D7 °च्छ्र); T G1–3 6 सर्वकृच्छ्र- (for °कृच्छ्र) — d) K1 2 4 तदुक्तवान्; V1 Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अनुत्तमं (for तदुत्तमम्). — D7 T G2 3 6 Kumbh ed ins after 21 M1 5–7 after 20

890* स्वार्येन विधिना युक्त सर्वकृच्छ्रव्रते स्थित ।

22 a) B3 च (for त्वं). — b) K4 -द्वीपं (for -द्वीपे). K1 2 4 D9 द्विजोत्तम (for तपोधन) — c) B8 समागतौ; Da4 °गते; M6 °गमे (for °गतो) — d) K1 2 4 Dn1 n4 Da1 D2 4 8 G3 Kumbh ed सकल्प; D8 सकल्पान्; G1 स जल्प (for संजल्पं) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed. तथा (for यथा)

23 a) K1 तौ (for नौ) Da3 a4 सर्वं हि नाप्यविदित; D6 सर्वं हितार्थं विदितं; D7 T G1–3 6 सर्वं हि ते सुवि° — b) K3 त्रैलोके. D7 त्रैलोक्य सचराचर — c) G2 च मत (for वृत्त वा) — d) K7 B3 (marg as in text) D4 9 च (for वा) K4 वर्तते नाशुभाशुभं, M1 6 7 °ते चाशुभाशुभ — After 23, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Kumbh ed ins

891* सर्वं स ते कथितवान्देवदेवो महामुने ।
[B3 om सर्वं V1 महामते (for °मुने).]

24 K1 2 7 D4 7 9 T G1–3 6 M1 6 7 om. the ref. — a) K7 D4 5 9 ततो (for तयोर्) — b) K7 [ऽ]भ्यवर्तत, Bo Dn1 n4 Da1 D8 8 च वर्तते, B7 [ऽ]भ्यवर्ततो; B8 Da2 D2 Kumbh ed च वर्ततो; Da3 a4 स वर्तत (Da4 °ते); D7 T G3 6 व्रते स्थित; G1 भूते स्थित, G2 M1 5–7 व्यवस्थितः (for ऽभ्यवर्तत) — d) G1 परायणं.

25 a) V1 विधिना; M1 6 7 विविधान् (for विधिवन्). — b) K7 D4 7 9 T G1–3 6 M1 5–7 परान् (for गतान्) — c) K1 2 4 7 D4 5 9 च (for हि).

26 a) K1 2 4 सु- (for स) — c) D8 अभ्यर्चयन् (for °र्चयन्) K7 D4 5 7 9 T G1–3 6 Kumbh.

[३३३]

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ।
दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ १
ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ।
क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २
त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ।
किमेतत्क्रियते कर्म फलं चास्य किमिष्यते ॥ ३

नारद उवाच ।

त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ।
दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४
ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ।
तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५
मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ।
अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६

C 12. 13474
B 12. 346(5).6
K 12 355 6

ed यावेवान्यवंयन्देवौ — [e]) K₇ D₁ ₈ ₉ G₂ व्ययी, D₇ T G₃ ₅.₆ दमौ (for च तौ)

Colophon. Ś₁ D₈ missing K₂ ₃ B₁-₅ Da₁ a₃ Dn₁ n₃ D₁ G₁ ₅ M₁-₅ absent — *Sub parvan* K₁ ₃ ₅ ₆ ₇ V₁ Bo ₄-₅ Da₁ a₃ Dn₁ n₃ D₈ D₁-₅ ₇-₉ T₁ G₁-₃ ₆ M₁ ₆-₇ मोक्षधर्म — *Adhy name* K₁ ₃ ₆ ₅ V₁ Bo ₆-₉ Da₁ a₃ Dn₁ D₈₁ D₂ ₈ ₈ T G₃ नारायणीय: K₇ D₆ ₆ ₈ नरनारायणीय, M₁ ₆-₇ नारायणीये नारदप्रश्नः — *Adhy no* (figures, words or both) K₃ 70, B₁ 169, B₃ 274, Dn₁ 170, Dn₃ 168, D₈₁ T₁ G₅ 171, D₅ 165, T₂ 184, G₁ 200, G₃ 172, M₁ ₆ ₇ 167, M₃ 202 —*Śloka no* Da₁ 26, Dn₁ 27, Dn₃ D₈ 28

D₅ कत्रित (for °ते)

3 [b]) T₁ यन्मे, G₃ यत्ते (for तन्मे) Bo ₇ Dn₁ सत्र (for शंस) D₇ T G₁-₃ ₆ M₁ ₆-₇ Kumbh ed यथातथ (for °गमम्) K₁ ₃ ₆ ₇ V₁ D₄.₈ ₉ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि — 3[cd] is damaged in B₅ — [c]) K₆ धर्मं (for कर्म) G₃ क्रियते क्रियते चैव — [d]) K₁ ₄ Dn₁ n₃ D₈ D₂ ₃ ₈ M₁ ₆-₇ Kumbh ed वास्य, K₇ वात्र; D₁ ₆ ₉ चात्र (for चास्य)

4 [a]) D₁ ₇ ₉ T G₃ ₅ ₆ पुत्र, D₅ पुत्र (for एतत्) Dn₃ कत्रित (for कथित) D₃ सर्वं (for पूर्वं) —[b]) Da₁ G₁ देव; D₅ दैव, G₂ देव (for दैव) K₇ D₁ ₉ इष्यते (for इत्यपि) Da₃ महा लोकपितामह — [c]) K₃ D₇ G₁ M₁ ₆-₇ Kumbh ed ज्ञेय (for यज्ञ) D₅ दैव च परमो यज्ञ, T₁ G₃ ₆ दै(T₁ दे)-वश्च परमो ज्ञेय, T₂ G₂ दैवतश्च परो ज्ञेय — [d]) D₅ ₇ परमो य (for परमात्मा) D₈ परमेष्ठ्यप्यजीजनत् (=6[b])

5 [a]) ✠ Cp भावित, प्रेम्णा वशीकृत । ✠ — [b]) K₃ M₁ ₆ ₇ यजेद्, Da₃ a₁ D₅ यज्ञे (for यजे) — [c]) K₃ T₂ M₁ ₇ प्रसृत; G₃ प्रहृत, Cv (gloss प्रकर्षेण उदरे धारित) प्रभृत (for प्रसृत) B₈ तस्मात्प्रसूत पूर्वं वै — [d]) Dn₁ T₂ पितामह

6 [a]) K₁ ₃ ₄ ममैव, K₇ D₁ ₉ मामेव, D₇ G₂ तमेव, T₁ ममैव, T₂ G₁ ₃ ₆ ममैव (for मम वै) Da₁ पितर, T₁ परम, G₃ ₅ ₆ परम (for पितर) M₁ ₆ ₇ प्रीतं (for प्रीत) — [b]) K₇ D₁ ₉ व्यजीजनत्, V₁ B₈ (marg as in text) श्रजी; G₃ ₆ त्वजी° (for [ऽ]प्यजी°) K₁ ₃ T₂ परमेष्ठिमजीजनत्, Da₃ °मेष्ठ्यसृजीजनत्; D₇ T₁ G₁ ₃ प(D₇ पा)रमेष्ठीमजीजनत्, M₁ ₆-₇ पितामहमजीजनत् — [c]) K₃ सत्कल्पजस; Bo

333

☞ This adhy is missing in Ś₁ D₈ (cf v 1 12 329 18, 283 15)

1 M₁ ₆ ₇ om the ref — [a]) K₁ कथचित् (for कस्य) — [b]) T₂ नारद (for °द) Dn₁ D₂ ₈ पा(Dn₁ D₂ प)रमेष्ठिन — [c]) D₈ द्विज (for दैवं) D₈ चक्रे (for कृत्वा) K₁ यथा न्यायं, T₁ G₃ ₆ स्वयं कर्म (for यथान्याय) ✠ Ca दैवं, देवतर्पणादि । ✠ — [d]) Dn₁ पित्रे (for पित्र्य) G₃ चैव, M₁ स्तम्भे (for चक्रे)

2 [a]) Dn₁ वाक्यम् (for ततस्) — [b]) D₇ T₂ M₇ धर्मात्मज (for °त्मज) Da₁ om प्रभु ✠ Cp ज्येष्ठो धर्मात्मज नारायण एव । ✠ — [c]) D₇ T₁ G₁-₃ ₆ M₁ ₆-₇ वर; T₂ वर (for -श्रेष्ठ) — [d]) T₂ देव, G₃ देवे (for दैवे) Dn₁ पित्रे; D₁ पैत्र्ये (for पित्र्ये)

05 [3] 7 यजाम्यहं पितॄन्साधो नारायणविधौ कृते ।
एवं स एव भगवान्पिता माता पितामहः ।
इज्यते पितृयज्ञेषु मया नित्यं जगत्पतिः ॥ ७
श्रुतिश्चाप्यपरा देव पुत्रान्हि पितरोऽयजन् ।
वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ।
ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ८
नूनं पुरैतद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ ९
त्रीन्पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वं दत्त्वा कुशानिति ।
कथं तु पिण्डसंज्ञा ते पितरो लेभिरे पुरा ॥ १०

नरनारायणावूचतुः ।

इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम् ।
गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमाश्रितः ॥ ११
स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ।
जलकर्दमलिप्ताङ्गो लोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १२
प्राप्ते चाह्निककाले स मध्यंदिनगते रवौ ।

सकल्पयस; M1 °ल्पिजस (for °ल्पजस) ❀ Cv तस्य, नारायणस्य । ❀ — d) B6 damaged K1 3 7 D9 कल्पिक° (K3 °का) (for °त°)

7 a) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 M1, 6-7 Kumbh ed वै (for [ऽ]ह). G3 अत (for पितॄन्) K7 साधौ, V1 कृत्स्नो — b) G3 कृतौ (for कृते) ❀ Cn नारायणविधौ, तान्त्रिके पूजादौ ॥ Cp नारायणविधौ, नारायणज्ञाननिमित्तम् । नारायण इति सर्वो धन वा ॥ C8 नारायणविधौ कृते, नारायणाराधने विहिते कृते सति । ❀ — d) Dn4 पिता मातामहश्च ये — e) K3 यज्यते, D7 G3 इष्येते (for इज्यते) — f) K4 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा; K6 यथा; G3 याज्या (for मया) T3 जगत्पतिं

8 a) M1 6 7 अक्षरा (for अपरा) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 देवी, Dn4 देव; D4 5 7 T G1 3 6 C8 Kumbh ed देवा (for देव) G3 श्रुतयश्च परा देव — b) D4 पुत्र; D7 पुत्रो; T2 G3 पुत्रा (for पुत्रान्) K6 om हि Da1 पितरौ; Ca (gloss मन्त्र दत्वा पितृत्वमापन्नान्) पितरो (as in text) T2 [ऽ]यजत् Dn4 पुत्राद्धि पितरो यत — c) K6 7 D4 9 वेदश्रुति (D9 °तिं); B7 वेद श्रुति-, T2 G3 देवश्रुति (G3 °ति) (for वेद°) K1 7 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 G1 M1, 5-7 प्रनष्टा; V1 प्रनष्टाश्; D4 9 प्रनष्टां; G3 प्रणाशे (for प्रणष्टा) — d) K4 अथापिता; D4 9 G1-3 6 अध्यापिता D5 श्रुते (for सुतै) — e) B8 मंत्रा (for मन्त्रदा) T2 ततस्तेम तदा पुत्रा — f) K3 4 पिता त्वम् (for पितृत्वम्) V1 B8 (marg as in text) प्रति; D8 अभि (for उप) D7 T G1-3 6 M1, 5-7 Kumbh ed. पितॄणामिति (G3 °मपि) वैदिक

9 K7 om 9 — a) K3 परैतद्; B0 नरैस्तद्; B8 (marg as in text) पुत्रैस्तद्; B9 पुरे तद्; Da4 पुरैस्तद्; Dn1 n4 D8 D2, 8 Kumbh. ed. सुरैस्तद्; D4 9 पुरैव (for पुरैतद्) K3 विधितं; D4 विदिता (for °तं) — c) V1 प्रजाश्च (for पुत्राश्च) — d) K3 परपारम् (for परस्परम्)

10 a) M1 6 7 पृथ्व्या; Kumbh ed पिण्यान् (for पृथ्व्यां) K1 2 त्रीन्पिण्डान्युप्य पृथ्व्यां. — b) K6 पूर्वा, K7 Da1 a4 पूर्वं, D4 पूर्वे (for पूर्वं) K7 कुशाविह; B8 कुशासन, D4 5 7 9 °निह, G3 कुशांतिके (for कुशानिति) — c) K3 B8 D3-5 M1 6, 7 नु (for तु) K1 2 7 Da1 सज्ञाते, D5 सज्ञेति, M1 6 7 सर्ज्ञा तु (for -सज्ञां ते) — d) K1 3 4 V1 D4 5 9 तदा; D7 T G1 3 6 पुन (for पुरा) K7 G3 लेभिरे पितरस्तदा (G3 °त)

11 K4 श्रीनरनारद उवाच (for नरनारायणावूचतु) — a) Dn4 इम (for इमां) Da3 ह (for हि) K1 पूर्वां; B8 (marg) पूर्वं (for पूर्वं) — b) T1 मेघलां (for °मेखलाम्) Dn4 नष्टां सागरममासि — d) K3 वराह; B7 D4 वाराह (for °ह) K3 आश्रिता; T2 °तां (for °त)

12 a) K1 2 4 7 D4 5 9 च (for तु) K1 Dn4 धरणी — b) D7 T G1-3 6 M1 5-7 स्व- (for स्वे), Da4 T2 पुरुषोत्तम — c) Dn1 लिप्तांगैर् (for लिप्ताङ्गो) K3 जलकर्दसलिप्तांगे — d) T2 लोककार्याविपद्यत

13 a) K3 4 च वह्नि (for चाह्निक) K3 V1 B8 च; K6 B0 6 7 9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed तु; T2 न (for स). D5 7 संप्राप्ते चाह्निके काले — b) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1, 5-7 Kumbh ed मध्यदेश (for मध्यंदिन) — c) M1 7 दष्ट्रान्. K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 D8 D2 3 5 7 8 M1 6 7 Kumbh ed त्रीन् (for मृत्). K1 3 4 दष्ट्रा (K1 दष्ट्वा) निमग्न (K4 विलग्न) मृत्पिण्ड. — d) M7 विधाय (for विधूय). V1 स महा (for सहसा) K3

दंष्ट्राविलग्नान्मृत्पिण्डान्विधूय सहसा प्रभुः ।
स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद ॥ १३
स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि ।
संकल्पयित्वा त्रीन्पिण्डान्स्वेनैव विधिना प्रभुः ॥ १४
आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ।
प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयम् ॥ १५
मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् ।
अहं हि पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ॥ १६
तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधिं परम् ।
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ।
आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात्पितर एव ते ॥ १७
त्रयो मूर्तिविहीना वै पिण्डमूर्तिधरास्त्विमे ।
भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ॥ १८
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥ १९
नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ॥ २०
पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।

C 12. 13421
B 12. 346(5). 23
K 12. 355 22

प्रभौ, K6 B3 G3 विभु° (for प्रभु°) — c) K6 Da3 a4 पृथ्व्यां स, K7 वै पृथ्वीं; T2 वै कृत्वा (for वै पृथ्व्यां) — f) K1 2 4 दर्भान्; D7 कुशाग्; T3 शुकान् (for कुशान्) Dn1 T G3 6 नारद°

14 a) K1 2 D4 9 तेष्वा(D4 9 तया)त्मानं समुद्दिश्य; K7 स तयात्मान समुद्दिश्य (hypermetric) — b) K1 2 पैत्र्यं; G3 पिंडं (for पित्र्यं) K1 7 यथा विधि ❀ Cn मृत्पिण्ड दंष्ट्राग्रलग्न प्रवृत्त्यात्मानमेव पितृत्वेन प्रक ल्प्य लोकव्यवहारहेतो । ❀ — c) K1 2 4 सकल्प्य तत्र; Dn1 D3 स कल्पयित्वा K7 D4 9 मृत् (for त्रीन्) — d) K1 2 तेन (for स्वेन) V1 विधिवत् (for विधिना)

15 a) K1 2 धातोष्म; D7 G1 2 गात्रेषु, T1 G3 6 गात्रोष्ण (for गात्रोष्म) T2 समूते — b) D4 lacuna, T2 G1 अप (for अपि) — D5 om 15c–16b — c) K2 मोक्ष, Dn1 D3 प्रोक्ष (for प्रोक्ष्य) D5 [अ]द्दिवर्गं; D7 T1 G1 2 6 M1 6-7 [अ]पमन्य, T2 [अ]पमर्त्यं, G3 [अ]प सर्व ; Cp (gloss पिण्डत्यागम्) [अ]पवर्गं (as in text)

16 D4 om 16ab (cf. v l 15) — a) K1 B3 हि (for च) — b) Da3 a4 अब्रवीत् (for उक्तवान्) — Before 16cd, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 7-9 M5 6 editions ins वृषाकपिरुवाच — c) Cn p (gloss [both] पितॄन्) पितर° (as in text) K1 2 4 अह विश्वपितॄन्स्रष्टुम्(K2 °न्द्रष्टा, K4 °न्स्रष्टुम्); K7 V1 D4 5 9 अह किञ्च पितॄन्स्रष्टुम्(D4 9 °न्स ; D5 °न्य)ष्टुम्; D7 अह हि वै पितॄन्स्रष्टुम्

17 a) Dn1 यस्य (for तस्य) K6 सत्य°, D2 सम्यक्, T1 G2 3, 6 स्वयं (for सद्य). — b) K6 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 D6 D2 3 8 Kumbh ed विधीन्प (B6 °न्व)रान्, B3 विधीन्पुरा; B9 Dn4 विधान्परान्, G3 विधिं प्रति (for विधिं परम्) — c) B8 परि, Da3 प्रति (for प्रवि) T1 G6 निर्धूतां (for निर्धूता) — d) K6 T1 G1 2 6 मृत्पिण्डान् (K6 °न्), K7 ममैतद्; B3 8 (marg) Da3 D5 7 T2 M1 6-7 मृत्पिण्डा (for ममैते) G3 मृत्पिण्डादि तृणांतक — e) D7 आस्थिता (for आश्रिता) V1 प्राप्य; B0 6-9 Da3 D6 7 T1 G1 2 6 M1 6-7 Kumbh ed पीठ्य; T2 पिण्ड्या (for पिण्डास्). ❀ Cn विष्णो शालग्राम इव पितॄणां मूर्तय पिण्डा एव । ❀ — f) ❀ Cv तस्मात्, दक्षिणादिशि पतितत्वात् । ❀

18 ab) K7 D4 मूर्तिर् (for मूर्ति) G2 तु (for वै) B0 पिंडान्; D8 D9 पिंडा (for पिण्ड) K1 2 4 6 V1 B5 7 9 Da3 a4 D5 चत्वारस्तु समूर्तय ❀ Cv मानुषै पूज्यमाना पितर मानुषदृग्गोचरमूर्तिरहितत्वादमूर्ता । दैवै पूज्यमानास्तु समूर्ता इत्युच्यन्ते । ❀ — c) T G3 6 भवति (for भवन्तु) — d) K2 दृष्टा (for सृष्टा) Dn1 सनातन

19 a) K1 पितामहाश — D7 om (hapl) 19b–21a K7 om (hapl) 19c–20d — d) T1 सज्ञित (for संस्थित)

20 K7 D7 om 20 (cf v l 19) — a) G3 नास्तु (for नास्ति) — b) K2 वार्श *; K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 Kumbh ed वान्योर्च्यो, G3 वा लोके (for वाभ्यर्च्यो) G3 महान् (for मया). T G1-3 6 M1 6 7 भवेत् (for स्वयम्) — c) T G1-3 6 M1 6-7 अहमेव (for को वा मम) G3 ह्येको (for लोके) — d) K1 2 को वा मम; K4 D5 G2 ह्यहमेव (for अह°)

इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ॥ २१
वराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान्सविस्तरान् ।
आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ २२
एतदर्थं शुभमते पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।
लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ २३
ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा ।
गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा ।
कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ २४
अन्तर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ।
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ।
महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥]

21 D7 om 21[a] (cf v l 19). —[a]) K1 2 4 पिता पितामहश्चैव —[b]) Ds1 om अहमेवा —Before 21[cd], B8 ins नरनारायणावूचतु —[c]) K6 V1 B0 6 7 9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 Kumbh ed एतद् (for एवम्). K4 Da4 D6 उक्ता (for उक्त्वा).

22 [a]) V1 B6 9 Da3 a4 Dn4 Ds1 D2 5 7 8 वाराह; D4 9 वराह (for °ह-) K7 -पर्वतो (for °ते) —[b]) Dn4 हत्वा (for दत्त्वा) K1 3 4 सुविस्तरान्; B8 Da3 सविष्टरान्; D4 7 T G1 3 6 सविस्तर (for °रान्) —[c]) B6 damaged K1 2 4 दर्शयित्वा (for पूज°) K6 7 V1 B9 Da3 D4 5 9 T1 G1 3 6 [ए]व; B8 च (for [ए]व)

23 [a]) D7 शुभवते (for °मते) K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 एषा त(K6 °पाम)· स्त स्थितिर्विप्र (Da3 a4 °प्रा) —[b]) K1, 2 4 -दर्शि(K2 °र्शो)न.; Ds1 -सज्ञित° —[c]) K6 Da3 a4 लभते, D7 लभत K7 M7 पूजा. —[d]) G2 प्रजापति (for वृषा कपि) M1 7 वयो (for -वचो)

24 D5 om (hapl) 24[ab] —[a]) D7 T2 G1 2 M1 5-7 भक्त्या (for देवान्) T1 G3 6 ये यजति गुरून्भक्त्या —[b]) T1 G3 6 पितृन् (for गुरूश्) D7 T G1-3 6 M1 5-7 देवातिथींस (for चैवा°). —[c]) K2 Da3 a4 गाश्च K6 M7 मुख्याश्च, T2 मुख्याच (for मुख्यांश्च). —[d]) K2 पृथिवी, D7 T G1-3 6 M1 5-7 पितर B6 damaged, B7 Dn4 D2 यथा (for तथा) —24[cf] is partly damaged in B6. —[f]) K1 जयति (for यजन्ति)

25 [a]) B6 damaged K1 2 च (for स) —[b]) K7 D4 9 सर्वं. सर्वे (for सर्वसत्त्व) K2 -शारीरिण; D6 -शरीरस° (for °रग°) —[c]) D6 स्पष्ट°; M6 तम° (for सम) G2 om भूतेषु —[d]) K1 2 4 चेश्वर° (for ई°) D7 सम (for सुख) —[e]) M1 5-7 स वै (for महान्) K6 Da3 भूतात्मा; D5 सर्वस्य (for सर्वात्मा) K7 D4 9 महानात्मा स सर्वात्मा, M5 (inf lin) माहात्म्यमायात्सर्वात्मा —[f]) K2 V1 स्मृत°; K7 B8 Da4 Ds1 D4 7 9 G1 3 6 M1 5-7 श्रुति (for श्रुत°)

Colophon Ś1 D6 missing K2 5 B1-5 Da1, a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent —*Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-5 7-9 T G1-3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म —*Adhy name* K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D2 3 5 8 T2 M5 6 नारायणीय, K7 D4 9 नरनारायणीय; T1 नारायणीयोपाख्याने नारदनारायणसवाद°; G6 नारायणीये नारदनारायणसवाद°; M1 7 नारायणीये पितृमर्गकथन. —*Adhy no.* (figures, words or both) K6 71, B7 Dn4 169, B8 275, Dn1 G1 171, Ds2 170, D5 166, T1 G6 172, T2 175; G2 201, G3 173, M1 7 168, M5 6 203 —*Śloka no*, Da4 17, Dn1, n4 D8 28

[३३४

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ १
प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ।
श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ॥ २
तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी ।
तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम् ॥ ३
त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्वहः ।
पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ४
नैव तस्य परो लोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ॥ ५
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ६
कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ ७

C 12 13434
B 12. 347.618
K 12. 356 7

334

☞ This adhy is missing in Ś1 D8 (cf v l. 12 329 18, 283 15)

1 G3 om the ref — a) D1 9 श्रुत्वा तु; T1 G3 6 श्रुत्वैव (for °तन्) Bo नारद (for °दो) — b) B3 नरनारायणीरित — D83 reads 1c–2b on marg — c) Bo Dn1 D83 D3 7 Kumbh ed अत्यन्त (for °न्त) K3 भगवान् (for -भक्तिमान्) K3 B3 8 9 D83 n3 Dn4 D5 7 T G1 2 6 M1 8 देव (for देवे) — d) K3 4 ऐकान्तित्वम्, M7 एकांतत्वम्

2 D83 reads 2ab on marg — a) B8 तस्य (for प्रोष्य) Dn1 वर्गं (for वर्षं) K6 7 V1 Bo 6–9 D83 n1 D1 2 9 च (for तु) D1 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed उषित्वा वर्षसाहस्रं — c) K1 2 सुमहद् (for भगवद्) Dn4 आस्यान, D4 T2 आख्यात (for °न) — d) K1 D4 5 9 दृष्ट्वा तु, M1 6 7 आ(M1 अ)पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च) Dn4 दृष्ट्वा चरितमव्यय — e) K7 D1 9 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed जगाम हिमवत्कुक्षाव् (K7 °त्कक्षे, D9 °त्कुक्षे); V1 जगाम हिमवत्तं च — f) V1 यत्रान्ते; D5 यत्तस्य (for यत्रास्य) K6 शुक, B7 स्वकम् K1 D9 T G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed आश्रम स्व (T1 G3 6 स) सुरार्चितं; B8 (marg as in text) आश्रमं स्वं पुरार्जितं; D83 यत्रास्य आश्रमस्तु क°, D7 °स्य स्वकमव्यय

3 a) K1 [ता]ख्यात (for ख्यात) T1 G1–3 6 M1 5–7 Kumbh ed -यशसौ (for तपसौ) K7 D4 9 तावपि ध्यानपरमौ; D1 T2 तावद्विख्यातयशसौ. — c) K1 2 D5 शुभ्रे, T2 M1, 6 7 पुण्ये (for रम्ये) — d) K1 2 तेपाते (for तेपतुस्) Dn4 तपम् (for तप) V1 M1 6 7 तपस्तेपतुरुत्तम

4 a) K6 त्वमसि (for °पि) K7 V1 T G1–3 6 M1 5–7 विक्रांत — b) B8 D4 7 T2 G1 2 M1 5–7 कुलोद्वह (for °द्वह) — c) K1 2 पावितांगो, Dn4 पाठितात्मा (for पावि°) K6 [अ]थ; D7 हि (for [अ]द्य) B8 सद्वृत्त; D7 [अ]सवृत्त, G3 सयुक्तः (for संवृत्त°)

5 a) D83 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed तस्या परो (for तस्य परो) — b) K6 ह्यय (for नाय) D84 -सत्तम°, D8 -सत्तम

6 D83 om 6ab — a) M1 7 मज्जत (for °ति) — b) K1, 2 द्वेष्टि (for द्विष्याद्) K6 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठं) — d) K7 देव (for देवं) K1 2 4 विभुः; K7 हर (for हरिम्) G3 नारायणमथ हरिं

7 b) K1 2 4 7 D4 5 9 लोकेष्वात्मा च (K1 2 4 तु); D7 आत्मलोकेषु; T G1–3 6 आत्मा लोकेषु (for आत्मा लोकस्य) — c) K1 2 4 तु (for हि) — d) K6 7 B8 (marg as in text) D7 T G1, 2 6 M1 5–7 Kumbh ed श्रुति°, G3 श्रुत° (for स्थिति°) B9 यो योगिरिति स्थित° (sic)

8 a) D84 D81 D5 स (for य). B8 एव (for एष) — b) Dn4 ऋषी (for ऋषिर्) — c) K7 D4 9 [ए]व (for [ए]वम्). K1 2 4 D4 5 9 सम्यङ् (for तात) D1 तेनैतत्कथिताकारा — d) K6 अव्यय (for माहात्म्य) K6 Bo 6–9 D83 n3 Dn1 n4 D5 D2 3 8

य एष गुरुरस्माकमृषिर्गन्धवतीसुतः ।
तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमात्मनः ।
तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ८
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ।
धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तमृते प्रभुम् ॥ ९
वर्ततां ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया ।
संकल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः ॥ १०

एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पारिक्षितो नृपः ।
ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत् ॥ ११
नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया ।
नारदेन पुरा राजन्गुरवे मे निवेदितम् ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥१२
स हि परमगुरुर्भुवनपति-
र्धरणिधरः शमनियमनिधिः ।
श्रुतिविनयनिधिर्द्विजपरमहित-

परमव्ययं (for °मात्मन) — ᶜ) T2 G3 अस्मात् (for त°) K6 श्रुत्वा (for श्रुत) K1 2 4 7 D4 5 9 तेद्य (for चेद) — ᶠ) T2 G3 मया (for तव) T2 (also as in text) तव (for [अ]नघ) K1 2 4 व्याख्यातु (K2 °त) नृपसत्तम; K7 D4 5 9 व्या(K7 आ)ख्यात नृप तेनघ, G2 कथित तव चानघ — After 8, K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Kumbh ed read 12 336 50ᵃ-51ᵃ followed by 12 336 49ᵇᶜᵈ, for the first time, repeating the same in their proper places

9 ᵇ) K1 2 D5 मुनिं, K4 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 भुवि, V1 Ds1 विभु, T1 G3 6 पर (for प्रभुम्) — K7 om (hapl) 9ᵉᶠ/9ᶜᵈ is partly damaged in G2 — ᶜ) K2 पुरुष, K4 पुरुषे (for पुरुष) D5 व्यास (for व्याघ्र) D7 T G1 3 6 M1, 5-7 Kumbh ed को ह्यन्य पुण्डरीकाक्षान् — ᶠ) D5 त्वामृते (for तमृते) V1 विभु; D7 प्रभु (for प्रभुम्)

10 ᵃ) Da4 महाप्राज्ञो (for °यज्ञो) K4 वर्तते तु महायज्ञैर् — ᵇ) D7 T1 G1 3 6 यत; G2 यस्तु (for यथा) — ᶜ) B6 damaged — ᵈ) Dn4 श्रुत (for श्रुत-) K7 D4 9 M1 5-7 Kumbh ed -धर्मा च; D7 धर्मस्य; G1 -धर्मं च (for धर्मश्च)

11 Before 11, K1 2 4 7 D4 5 7 9 T G1 3 6 ins सूत उवाच; K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 Kumbh ed सौतिरुवाच — ᵃ) K1 2 7 D4 5 9 आश्चर्यं (for आख्यान) — ᵇ) K1 2 परिक्षितो; K4 पारक्षि°; K7 पारिक्षी°; D4 5 T1 G1 3 पारीक्षि° (for पारिक्षि°) K1 2 4 नृप (for नृप) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 श्रुत्वा पार्थिवसत्तम; M1 5-7 श्रुत्वा भरतसत्तम — ᵈ) G2 सात्र (for सर्वा) K1 2 4 समाचरत्; G1 lacuna, M1, 5-7 समारभ (for °भत्).

12 Before 12, Dn4 ins सूत उवाच After 12ᵃᵇ, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 Kumbh ed ins

892* पृष्टेन शौनकाद्येह नैमिषारण्यवासिषु ।

[B0 Dn4 D8 D9 शौनकाद्येन, D3 5 °काद्येषु; D7 °काद्यैस्तु; T G1-3 6 °काद्यैश्च (for °काद्येह) K6 वासिने, V1 वासिन; B8 (marg as above) -वासिना, T G1-3 6 वासिभि (for -वासिषु)]

— ᶜ) K1 2, 4 6 7 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6 Kumbh ed यद्वै, B6 damaged (for राजन्) — ᵈ) B6 damaged M7 गुरवो, Ca (gloss मम पित्रे कोमहर्षणाय व्यासाय वा) Cn (gloss बृहस्पतये) °वे (as in text) K1 2, 4, 6 V1 B0 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T G1-3 6 तु; K7 D4 9 वि (for मे) — ᶠ) K1 2 4 D5 शृ ण्वतां K7 Da4 G3 शृण्वतो कृष्णयोरपि

13 D5 reads 13ᵃᵇᶜ twice — ᵃ) T1 स ह; T2 न हि (for स हि) K1 2 4 परममुनिर्; K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 5 (both times) 7-9 T G1-3 6 Cp editions परमर्षिर् (for परमगुरुर्) K1 2 T G1-3 6 भुवनजनपतिर्; K4 भुवनपरिजनपतिर्; B8 Dn1 n4 D8 D3 8 editions जनभुवनपतिर् (for भुवनपतिर्) — ᵇᶜ) K1 2 4 6 V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed पृथुधरणि(K6 B8 Dn4 °णी)धर , D5 (both times) 7 प्रभुर्धरणिधरं; T G1, 3 6 गिरिधरणिधर°; G2 स्मरणीयविधि° (sic) (for धरणिधर°) K1 2 4 V1 T G1, 3, 6 Cpp शम(K1 °त)नियमनि(T1 G3 6 °वि)धिः श्रुतिनियमपरो; K6 Da4 Dn1 D2 3 Cn (gloss यमा नियमाश्च पञ्च पञ्च, अहिंसादय सत्यादय) श्रुति(Da4 °त) विनय(K6 °नियम)वि(Da4 °नि)धि° शमनियमनिधि°; K7 D4 9 यमनियमविधि° श्रुतविनयनि(K7 °वि)धि°; B0 Dn4 D8 D9 Cp श्रुतिविनयनिधिः श(B0 स)मनियमनिधिः

स्तव भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ १३
तपसां निधिः सुमहतां महतो
यशसश्च भाजनमरिष्टकहा ।
एकान्तिना शरणदोऽभयदो गतिदोऽस्तु वः
स मखभागहरस्त्रिगुणातिगः ॥ १४
चतुष्पञ्चधरः पूर्ते-
ष्टयोश्च फलभागहरः ।
विदधाति नित्यमजितोऽतिबलो
गतिमात्मगा सुकृतिनामृषिणाम् ॥ १५
तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं
रविवर्णमीश्वरगतिं बहुशः ।
प्रणमध्वमेकमतयो यतयः

C 12. 13447
B 12. 347(6). 21
K 12. 356 18

(by transp), B₅ ₈ ₉ Da₈ श्रुति(Da₈ °त)विनयविधि (B₅ °निधे°; Da₈ °निधि°) श्रु(B₈ स्मृ)तिनियमपरो; D₅ (both times) ₇ श्रुतनियमविधि° श्रुतिनियमपरो, G₂ lacuna, Kumbh ed श्रुतिविनयपर° शमनियमनिधि° B₇ om शमनियमनिधि° B₇ श्रुतनियमपरो (for श्रुतिविनयनिधिर्) K₁ ₂ ₄ T G₁₋₃ ₆ द्विजगणसहितस्, K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₄ ₆ (both times) ₇₋₉ Kumbh ed द्विजवरसहितस्; Cp (gloss द्विजवरैर् गुरुत्वेन पूजित) द्विजवरमहितस् (for °परमहितस्) — d) B₀ ₇ ₈ Dn₁ n₄ Da₂ D₂ ₈ ₈ Kumbh ed तव च; Da₄ तव तु; D₇ lacuna (for तव) Da₄ om भवतु Dn₄ अमरहिता, G₂ अमरहिता, M₁ ₇ अमरवर (for °हित)

14 a) D₇ om from तपसा up to भाजन (in 14b) Before तपसां, K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₈ ₉ ins ज(Dn₁ n₄ D₈ छ)सुरवधकर° M₁ ₆ ₇ तपसां च (for तपसां) K₁ ₃ ₄ lacuna, Dn₄ निधि (for निधि°) K₁ सहतां; K₃ ₄ महतां; K₇ D₄ ₉ सुकृतां; Da₈ सुमतां; Da₂ सुमहतां (for °तां). K₁ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₈ ₉ यशसां; K₃ ₄ lacuna (for महतो) — b) T₂ G₂ जननम् (for भाजनम्) G₂ अरिका (for अरिष्टकहा) K₁ ₂ ₄ च निधिर्मधुकैटभहा (K₁ °या), K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₈ ₉ च भाजन मधुकैटभहा — c) G₂ om गतिदो K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ Cn (gloss कृतधर्म°, कृतयुगधर्म°) कृत(K₁ ₂ ₄ पर)धर्मविदां गतिदोभयदो — d) K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ om. स G₁ सुरभाग (for मख°) G₂ om हर K₁ ₂ [ऽ]स्तु स ते शरण त्रिगुणोधि(K₂ °णाद्वि) गुण°, K₄ B₀ ₈ Dn₄ D₈ D₂ ₃ ₈ तु शरण स ते त्रिगुणो विगुण° (B₀ Dn₄ त्रिगुणाधिगुण°), K₆ [ऽ]स्तु ते शरण त्रिगुणाधिकगुण°; K₇ D₄ ₅ ₇ [ऽ]स्तु स वे शरण (K₇ °ण्य) त्रिगुणोविगुण; V₁ [ऽ]स्तु ते शरण त्रिगुणाति गुण; B₀ ₉ Da₈ ₄ [ऽ]स्तु ते शरण त्रिगुणाधिगुण°; B₇ lacuna, Dn₁ [ऽ]स्तु शरदां शत त्रिगुणोविगुण; T₁ G₃ त्रिगुणाधिक° (for °तिग°)

15 ab) K₁ ₃ ₄ ₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ Dn₁ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ Cn (gloss चत्वारो, वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या आत्मान, तान्धारयति) Csp (gloss चतुर्णां चित्तबुद्धिमनोऽहंकाराणां सर्वात्मकत्वे धारक) चतुरात्मधर, Da₄ रात्मा धर; Dn₄ च नरान्य; T₁ चतुष्क च य*; G₁ चतुष्पधर°, C₆ (gloss चतुरो वेदान् पञ्च यज्ञांश्च धारयति) °धर° (as in text) K₆ पूर्तेष्टयोश्च; Da₈ पूर्वे°, Da₂ पूर्तेष्टयोष्ट; T₂ °योग (for °योश्च) G₃ फलभागहरि (for भागहर°) K₁ ₂ ₄ ₇ V₁ D₄ ₅ ₇ ₉ फ(K₂ प)लभागमुनिष्ट(K₁ °ग तु गिष्ट, V₁ °गमूयिष्ठ)वमेतयो (for पूर्तेष्टयोश्च फलभागहर) — After 15ab, K₇ D₄ ₉ Cp ins गतिरस्तु स ते मखभागहर° — c) K₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ T₁ G₁₋₃ ₆ विदधातु; T₂ °धाम (for °धाति) K₁ ₂ ₄ स नित्यमजो; B₈ D₄ G₂ नित्यमजिता (G₂ °ते) (for °जितो) K₆ Dn₁ D₂ [ऽ]तिचलो (for °बलो) — d) K₁ ₂ ₄ आत्मविदां; K₇ D₄ ₉ °याजिनां; V₁ B₈ T₁ G₁ ₃ ₆ °वतां; B₀ ₇ ₉ Da₈ ₄ D₅ ₇ °नां; T₂ G₂ °वान् (for °गां) K₁ ₂ ₄ T₁ G₃ ₆ सुकृतां, G₂ सुकृतम्, M₇ °तीम् (for °तिनाम्) K₁ ₂ ₄ च मुने, K₇ D₄ ₉ अखिलां; Da₄ Da₁ ऋषीणां

16 V₁ reads 16ab on marg — a) Da₄ om त K₁ ₂ ₄ अशेष (for लोक) B₀ ₇ ₈ (marg) ₉ Da₈ ₄ साक्षिकम् (for °णम्) B₈ M₁ ₆ ₇ अजर; Dn₄ अत (for अज) After पुरुष, K₆ ₇ B₀ ₇ Da₈ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ ins पुराण; B₈ ins it before पुरुषं — b) K₆ V₁ B₀ Da₈ Dn₁ n₄ Da₁ D₂ ₃ ₅ ₈ ईश्वरं (for °र) V₁ lacuna, Da₈ ₄ मतिं (for गतिं) K₁ ₂ पुरुष° (for बहुश°) — c) K₁ प्राणमधुम्; M₁ ₆ ₇ प्रणवमध्वम् (for प्रणमध्वम्) K₁ ₂ ₄ ₆ ₇ B₀ ₆ ₇ ₉ Da₈ ₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ एकमनसो; G₂ एकांतमतयो; M₁ ₆ ₇ एकतयो (for एकमतयो) K₄ ₆ B₇ Da₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ यत (for यतय°) — d) K₇ शालिलोऽत्रवो After ऽपि, K₂ ins गतिमात्मविदां

सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः ॥ १६
स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं
सूक्ष्मं पुराणमचलं परमम् ।
तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतं
बुद्ध्या यतात्मभिर्विदितं सततम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥]

[३३५]

जनमेजय उवाच ।
श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः ।
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ।
महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी ॥ १
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।
स तथा नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ २

सुकृतां च मुने Before प्रणत°, T1 ins न मनुते; G3 6 ins नमते B6 7 om प्रणत° Da4 स सलिलोद्भवोपि त प्रणत, G2 सलिलोद्भवोद्भवोपि तमृषीणां प्रणमतां ❀ Cn सलिलमुद्भवो यस्य स नारायण शेषशायी । तमृषिं, वासुदेवम् ॥ Cp सलिलोद्भवो ब्रह्मा । ❀

17 D8 om 17 —a) B1 is damaged from स हि up to पुरा (in 17b) B6 lacuna, T2 न हि; G2 स इ (for स हि) K2 पदां (for पद). —b) K7 D4 9 श्रूक्ष्म K6 Bo 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 परायणम् (for पुराणम्) K6 Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2 8 हि पद; V1 B6 9 Da3 n4 D5 हि परं; T1 G1 2 6 पर (for परमम्) K1 2 4 परम (K4 °म) सुसूक्ष्म मचल स पद; G3 सूक्ष्मं पुराणमनूचनीयक परम —c) K1 2 4 सर्वं; V1 स हि; T1 G3 2 6 मत, T2 तं; G1 मत° (for तत्) K1 2 4 lacuna, G1 सांख्य (for सांख्य) K1 2 4 उदारघृ(K2 °घृ)तिर्, K6 Bo Dn1 उदारधृत (Bo om धृत); K7 D4 °धृति; B8 Dn1 D7 T2 G1 2 उदाहृत; Da3 उदार धृत, T1 G3 6 तथा धृतं पद (for उदारधृत). ❀ Cn हे उदार । धृतमिति पाठान्तरे ध्यातम् ॥ Cp उदारतया, महत्तया धृत, चित्ते निवेशितम् । ❀ —d) K1 2 4 मनसा (for बुद्ध्या). Dn1 आत्मनात्मभिर्, M1 5-7 यतात्म (for यतात्मभिर्) K1 2 4 उपेत इह (K1 °ह); K6 V1 B9 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 5 7 इद सनातन (Da3 a4 °न); K7 D4 9 इद सततं; T G3 6 अज नमत; G1 अजन मत°; G2 भजन्मन (for विदित सततम्) B8 व्यपेता त्मभिरिद सनातनं. After सततं, D4 M4 ins इति.

Colophon. Ś1 D8 missing K8 5 B1-5 Da3 a4 Dn3 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1 2 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G6 M1 5-7 नारायणीय; K7 Da3 a4 D4 5, 9 नरनारायणीयं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 72, B7 Dn4 170, B8 276, Dn1 G1 172, Da3 T1 G6 173, D8 167, T2 186, G2 202, G3 174, M1 6 7 169, M5 204 — *Śloka no.* Da4 22, Dn1 n4 21.

335

☞ This adhy is missing in Ś1 D8 (cf v l. 12 329. 18, 283 15).

1 K1. 2. 4 7 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T1 G1-3 6 Kumbh ed शौनक; T2 ऋषय (for जनमेजय). —b) K1 2 महात्म्य —c) G2 धर्मगृहेश्; M1 6 7 धर्मे गृहे —d) B6 -सृष्टिश्; B7 lacuna, T2 सृष्टौ; G1 सृष्टे (for सृष्टा) K1 2 [अ]पि (for च) —f) B7 damaged K1 2 4 D8 D5 7 M6 सनातनी (M6 °ना), M1. 5 7 पुरातना (for °तनी).

2 a) Da3 om. (hapl) निवृत्तौ च K6 निवृत्तौ च प्रवृत्तौ च —b) T2 -कल्पित —c) Bo Dn1 n4 D8 D2 3 8 तथा च, Kumbh ed तथा स (by transp) D5 7 G2 श्रुत (for श्रुतो). K1 2 4 6 Da3 a4 D5 7 सौते; K7 D4 9 धर्मं°; T G1 3 6 सूत; G2 तात (for ब्रह्मन्).

यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ।
हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वे महोदधौ ।
तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ३
किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा ।
रूपं प्रभावमहतामपूर्वं धीमतां वर ॥ ४
दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम् ।
तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ५
एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणज्ञानसंभवम् ।
कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ।
पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासो राज्ञो धर्मसुतस्य वै ॥ ७
श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ।
उत्पन्नसंशयो राजा तमेव समचोदयत् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् ।
किमर्थं तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम् ॥ ९

C 12.13459
B 12.341(7).11
K 12.357 10

---

3 Bom Kumbh ed transp 3^ab and 3^cd —^a) V1 B3 (marg as in text) T G1-3 6 यत्तु (for यच्च) K1 6 lacuna, V1 B3 [ए]तत् (for तत्) — V1 reads 3^b on marg —^b) D5 7 महान् (for महत्) —^c) M3 भुज (for भुजो) B3 7 D3 Bom Kumbh ed विष्णुर्; M3 विभम् (for विष्णोर्) ❀ Cn हव्यक व्यभुग्, मूलविभुजादित्वात्क (vār to Pāṇini 3 2 5) । अकारान्त शब्द । ❀ —^d) K1 उदक्षणेर्वे (sic), K6 Dn4 उदकपूर्वे; D7 उदकपूर्वं, G3 °क्पूर्वं, Cn (gloss ऐशानकोणे) °क्पूर्वे (as in text). T3 G1 2 महोदधे (for °दधौ) — V1 reads 3^c-4^a on marg —^e) K7 D4 9 यच्च (for तच्च) K3 दृष्ट, K7 D4 दृष्ट (for दृष्टं)

4 V1 reads 4^a on marg —^a) K6 पूर्वं; G3 सर्वं (for पूर्वं) — T G1-3 6 om. 4^cd —^c) K1 2 4 जप, B3 (marg as in text) मय (for रूप) K1 2 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 Kumbh ed प्रभाव, D5 7 प्रधान (for प्रभाव) B3 Da3 M6 महता — M1 6 7 om (hapl) 4^d-5^a —^d) M6 ह्यपूर्वं (for अ°)

5 M1 6 7 om 5^a (cf v l 4) —^a) K7 D4 9 दृष्टवान्, Ds1 दृष्ट हि; D7 मूर्हि मे; T G1 2 6 M6 दृष्ट्वा च (for दृष्ट्वा हि) T1 G1 2 6 -श्रेष्ठस् (for श्रेष्ठम्) K1 2 4 दृष्ट्वा वा पुरुषश्रेष्ठम्; G3 दृष्ट्वा द्विज**** —^b) T1 G1 3 6 त्वपूर्वम्; T2 त पूर्वम्; G2 lacuna, M1 6 7 ह्यपूर्वम् (for अपूर्वम्) K1 2 4 अहतौजस (K1 °सां), D7 M1 6 7 अमितौजसा —^c) K1 2 T G1-3 6 तमश्व, K7 V1 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 D4 5 7 9 तदाश्व; B3 (marg as in text) यदश्व (for तदश्व) Da3 a4 पूज्य, D5 7 पूज्य; T G1-3 6 पूर्वं (for पुण्य) —^d) G1 कम् (for किम्) K7 D4 9 मुनि (for मुने)

6 ^a) K1 2 पुत; D2 येतम् (for एतन्) B0 7 न सशयो, D7 T2 G1 नि सशय K1 2 4 7 D4 5 7 9 सौते; B9 सर्वं, T G1-3 6 सूत (for ब्रह्मन्) — K1 2 4 om 6^b-7^a —^b) K6 7 V1 B0 6 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T G1-3, 6 Kumbh. ed पुराण (for °ण) D8 T G1-3 6 C8 (gloss वेदोपसिस्थानं) ग्रह्म (for ज्ञान) D5 7 पुराण वेदसमित —^d) T G1 3, 6 सज्ञित, Kumbh ed सश्रित (for निर्मितम्) G3 पुराण ब्रह्मसज्ञित —^e) B8 तदा, Da4 महा (for त्वया) K7 D4 5, 9 सौते, D7 T G1-3 6 सुव (for ब्रह्मन्) —^f) D4 M6 पुण्या (for पुण्यां) B3 कथ यत; Da4 D5 7 °यता (for °यता) V1 M6 कथा; Dn4 कथा, D8 कथ (for कथाम्) K6 Ds1 T G1-3 6 M1 7 पुण्या कथय ता (G1 °यत) कथा

7 K1 2 4 om 7^a (cf v l 6) K7 Dn4 D8 D2 4 5 7-9 T G1-3 6 सूत, Dn1 D8 Kumbh ed सौतिर् (for वैशंपायन) —^a) K7 D4 5 7 9 च (for ते) Ds1 पूर्वं (for सर्वं) —^b) D5 7 ब्रह्म (for वेद) K4 D1 ससित (for °समितम्) — B8 om 7^cd —^d) K1 2 4 राज्ञ पा(K3 प)रिक्षितस्तदा; K7 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 Kumbh ed राज्ञ पारि(D5 7 °री)क्षितस्य वै (K7 D4 9 च); T G1-3 6 यज्ञे पारिक्षितस्य वै — After 7, K7 D4 9 ins

893* तत्तेऽहं सप्रवक्ष्यामि सर्वं तच्छृणु शौनक ।

while M6 ins after 7

894* कृष्णद्वैपायन व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ।
परिपप्रच्छ राजेन्द्र पारीक्षित युधिष्ठिर ।

8 ^a) Da4 श्रुत्वास्य (for श्रुत्वाश्व) K7 शिरसां; D4 9 M1 6 6 °सीं, M7 °सी (for °सो) Da4 Dn4 D4

व्यास उवाच ।
यत्किंचिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ १०
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
भूतप्रलयमव्यक्तं शृणुष्व नृपसत्तम ॥ ११

धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ।
ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले ॥ १२
वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते ॥ १३
अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ।
तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १४

मूर्तिं ; D7 मूर्तिंद् (for मूर्तिं) —b) T2 मेधस —d) K1 2 4 7 D4.5 9 T G1-3 6 पप्र(K7 °प्र)च्छ जन मेजय (K4 D5 °य); K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed एतदेवमचोदयत्

9 K1 2 4 7 B7 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G3 6 C8 जनमेजय; G1 2 lacuna (for युधिष्ठिर) —a) K6 यत्र; D5 यत्तु; M5 (inf lin) य त (for यत्तद्) K7 D4 9 सदृष्टवान्; B6-8 Da3 a4 T2 G1 6 M1 5-7 ददर्शिवान् (for दर्शित°) K1 2 4 V1 यं त द्(V1 यत्तद्)दर्शं वै ब्रह्मा —b) Da3 दैव (for देव) K1 हयशिरोधस —c) K1 lacuna, K2 4 अथ सर्वं (for किमर्थं तत्) K7 om तत् —d) K1 2 4 D7 G2 पुनर् (for वपुर्) M1 6 7 कल्पित (for °कल्पितम्) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 तन्ममा चक्ष्व सत्तम; T1 G3 6 देवस्य हरिमेधस

10 K1 4 om the ref Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T G1-3 6 Kumbh ed वैशंपायन (for व्यास) —a) K1 2 4 D5 लोकेस्मिन्, Da4 लोकेषु (for लोके वै) K7 D4 9 य कश्चिदपि लोकेस्मिन् —b) K1 2 4 देव यथो, K6 B0 6 7.8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cp (gloss देहयुक्त प्राणिजात) देहसत्व; K7 इह बन्धो; V1 D7 T G2 3 6 देहयत्; B8 (orig) देवसत्व; Da3 a4 देहसत्वे; D4 9 देहयद्धो, D5 देहवह (for °बद्ध) —c) D4 9 सर्वं (for सर्वं) K1 2 4 पशुभिर्; Cp (gloss पञ्चभूतैर्) पञ्चभिर् (as in text) K7 D9 आविष्टो, Da4 आवृष्ट; D4 आदिष्टो (for आविष्ट) —d) Dn1 n4 D8 D2 3 8 Cn (gloss ईश्वरसंकल्प-मात्रै°) Cp (gloss ईश्वरस्येक्षणमात्रजातै) -बुद्धिभि° (for बुद्धिजै)

11 a) K7 Da4 स्रष्टा —b) K1 2 4 विष्णुर्; D4 9 T2 G1-3 विभुर् (for प्रभुर्). —c) V1 सर्वान्तरात्मा (for भूतान्त°) —d) K7 D4 9 T G1.2 6 वा (for च). G2 सगुणो व्यक्तरूपधृक् ❀ Ca ° सगुणोऽसदादिभि° संकर्षणान्त । निर्गुणो नित्यमुक्तो भगवद्वासुदेवाख्य° ॥ C8 जीव रूपेण सगुण°, परमात्मरूपेण निर्गुण । ❀ —e) T2 G1 2

M1 6 7 प्रळयम् K1 2 4 अव्ययम्; K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 अत्यत (for अव्यक्त) —f) T G1 3 6 शृण्विम; Cv (gloss नारायणस्य शुश्रूषु°, सेवा कुर्वन्ती । लक्ष्म्या स्त्रीरूपत्वात् स्त्रीलिङ्ग पदम्) शुश्रूषुर् (for शृणुष्व) G3 अशृण्व तु नृपोत्तम

12 B8 om 12^{a}–14^{b} —a) K2 7 D4 5 9 अव- (for अथ) K1 धरण्यां सर्वलीनायाम् —b) K6 अप्स्वेवैकार्णवे पुरा —c) K2 ज्योतिभूते; D5 ज्योति-भूत- K1 2 [s]लेत्रे (for जले) D2 7 G2 वापि, M1 6 7 चैव (for चापि) —d) D4 लीन, G3 तेजो (for लीने) K7 D4 7 वानिले; G2 चानले.

13 B8 om 13 (of v l 12). —b) K2 मनोयुगे, K7 D4 5 7 9 T G1-3 6 मनोगते, Ca °गतो (for °नुगे). — 13^{cd} is damaged in B8 —c) D5 7 T G1-3 6 मनसि व्यक्त(D5 7 °सि व्यक्ति, G2 °स्वव्यक्त)सलीने —d) K6 D4 था (for च) D5 7 चाव्यक्तितां; Cn (gloss गुणसाम्यावस्थां) Cp (gloss पुरुषम्) °क्ततां (as in text). Dn4 गत; Ca गतो (for गते) K1 व्यक्ते चाव्यक्ततागते, T2 व्यक्तमाव्यक्तता गते

14 B8 om 14^{ab} (of v l 12). —a) B8 damaged Dn1 D5 7 G3 अव्यक्त, T2 °क्त (for °क्ते) K1 2 V1 D5 7 पुरुषे (for पुरुष) K6 7 B0 7 D5 जाते, D7 याति; T2 यात (for याते) ❀ Cp पुरुष याते, पुम्प्रकृतिविभागजोपाधिभेदाभावादित्यर्थ° । ❀ —c) ❀ Ca तम एवाभवत्, तम इवाभवत्, प्रकाश्यप्रकाशयोर सदादिगोचरयोरप्रकाशात् ॥ Cn विशेषविज्ञानं सर्वं लुप्त मित्यर्थ° । ❀ —d) K1 2 नाप्राज्ञायत (sic), K6.7 B0 Da1 T2 G1 2 M1 5-7 न प्रज्ञायत

15 a) K7 D4 9 तपसो; G1 2 तमसा (for °सो). K1 यद्भूतं (for संभूतं). ❀ Cn ब्रह्म, जगत्कारण पर मव्योमाख्यम् । ❀ —b) K6 V1 B0.6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D8 D2 3 5 7 8 तमोमूलाम्; K7 D4 9 तपोमूल (K7 °ला)म् (for तमो°) Da2 ऋत्वात्मकं (for ऋता°) G3 Ca (gloss अमरणधर्मकम्) C8 (gloss, आकल्प-

तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलमृतात्मकम् ।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम् ॥ १५
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ १६
विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ।
जगतश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ॥ १७
तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ।
अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः ।
हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ १८
पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ।
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ॥ १९
ददृशेऽद्भुतसंकाशे लोकानापोमयान्प्रभुः ।
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजत् ॥ २०
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ।
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ॥ २१

C 12 13473
B 12.348 (?) 24
K 12 357 24

स्याथि) तमोमूलममृतात्मक ❀ Ca मूल, सहारस्य कारणम् ॥ Cn तन्मूलात्त्वं स्वाध्यस्ततमसा उपेत सत् ॥ Cs तमोमूल, अज्ञान मूल यस्य । Cv तमोमूल, तम पदोदित-त्रिगुणमूलम् । ऋतात्मक, ऋत यथार्थविज्ञान, तदात्मकम् । ❀ — ^{c}) G1 विश्वभूत (for °भाव) K7 3 B3 सज्ञ त । K7 D1 7 °सज्ञात ; B0 6 8 D3 M1 5-7 Cs सज्ञात ; B1 lacuna (for सज्ञान्त). V1 स यथा भावसज्ञात ; D8 D4 9 T2 तद्विश्वभाव सज्ञा (D1 9 °ज्ञा)त, T1 G3 5 6 तद्विश्वभूतसज्ञात (G1 °न) ❀ Cs विश्वभावसज्ञात, विश्व स्याहकारे भाव उत्पत्ति यस्मात्तद्विश्वभावम् । ❀ — ^{d}) K6 7 V1 B0 6 (orig) 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3-4 8 9 आश्रित (for आस्थितम्) ❀ Cn पौरुषीम्, पैराजीम् ॥ Cs हिरण्यगर्भोपाधित्वेन स्थित । ❀

16 ^{a}) K7 D1 9 T G1-3 6 यो (for सो) G2 स्यात (for प्रोक्तम्). — ^{b}) M1 5-7 त (for तत्) ❀ Cv प्रधान, प्रकृतिनियामकम् । ❀ — ^{d}) B3 damaged K1 3 4 राज ; K7 D1 9 M1 5-7 द्विज (for नृप).

17 17$^{a b}$ is damaged in B1 — ^{a}) ❀ Cv विद्यासहायवान्, विद्यैव सहायो यस्य स तथोक्त । अविद्योपादान कत्व जगतो निराकर्तुमिदमुक्तम् । ❀ — ^{b}) K1 3 Dn4 Ds1 विश्वक्सेनो M7 प्रभु — After 17$^{a b}$, Kumbh ed ins

895* आदिकर्मा स भूतानामप्रमेयो हरि प्रभु ।

— ^{c}) M7 पूर्व (for एव). K1 षयन (for शयन) — K1 om (hapl.) 17^{c}–18^{b} — ^{e}) M1 7 चिंतयत. K3 दृष्टि (for सृष्टिं) ❀ Cn चिन्तयन्, बहु स्यां प्रजायेय (Taitt Up 2 6 1) इति ईक्षण कुर्वन् । ❀ — ^{f}) D1 7 गुणोत्तरां ; T1 G3 6 M1 5-7 गुणोदयां (M6 °य) (for गुणोद्भवाम्).

18 K1 D1 om 18$^{a b}$ (for K1, cf. v. l. 17). — ^{a}) T1 G3 6 तस्मिन् (for तस्य) — ^{b}) T2 G2 मोहान् (for महान्) T1 G1 6 M1 5-7 आत्मागुण (for आत्मगुण) D3 मनसा द गुण स्मृत ❀ Cv आत्मगुण, परमात्मनो ज्ञानादिगुणभरित । महान्, महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा । स्मृत , पुत्र इति स्मृत । ❀ — ^{c}) D8 om (hapl) जातो K1 अहकारमत जातो ; G3 अहंकार ततो जातं ❀ Cn अहकार, महानात्मा सकर्पणाख्य । ❀ — ^{d}) K7 D1 9 शभुभु ; Dn1 n4 D8 D3 8 8 स तु, T G1-3 6 इव (for शुभ) — ^{e}) T G1-3 6 द्युतिमान् (for भगवान्) — ^{f}) K1 3 देव (for सर्व)

19 ^{a}) K6 B0 6-8 Da3 a4 M8 [s]निरुद्ध (for °द्धात्) ❀ Cn पद्मे ब्रह्माण्डे, अनिरुद्धात् अहकारात्, सम्भूत आविर्भूतो ब्रह्मा । ❀ — ^{b}) B3 damaged K1 D3 पद्मनिभेक्षण ; T1 G3 6 °क्षणात् ; T2 °क्षणा — ^{c}) K1 सहस्रपुत्रे ; B3 T2 °पत्र ; D3 °पक्षे ; G2 °वक्त्रो (for °पत्रे).

20 G3 om 20 — ^{a}) K1 om from द्रुत up to पूर्वमे (in 21^{a}) K3 सकाश, K7 सकाशां ; D1 9 °सकाशात् (for सकाशे) — ^{b}) D8 लोकनाथो मयात्प्रभु (sic), D7 लोकनाथो महाप्रभु , T G1 2 6 Kumbh ed लोकानाप्याययन्प्रभु — ^{c}) K3 6 D5 7 T1 G3 6 M1 6 7 च (for स) ❀ Cp सत्त्वस्थ, रजस्तमसोर्मधुकैटभयोर्हननयोग्यतामाह । ❀ — ^{d}) K6 Da4 M1 6 भूतगुणान् (for °गणान्) Da3 Dn1 n4 D3 3 5 T G2 6 M1 5-7 Kumbh ed सृजन् (for सृजत्). K3 4 V1 ततो भूतानि पृ(K4 V1 स)ष्टवान् ; K7 D1, 5, 7 9 भूत-सर्गा(K7 °र्गा)स्ततोसृजत् (K7 °सृजन्).

21 K1 om पूर्वमे (cf v 1 20) D5 7 om 21$^{a b}$. — ^{a}) B3 सर्वम् (for पूर्वम्) M1 6 7 एप (for एव). K1 3 4 7 D1 9 तु ; K6 न (for च). — ^{b}) G1 3 पद्मे ; Cn (gloss : अण्डैकदेशे) पत्रे (as in text).

673
*17.25
17 25

तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ॥ २२
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ २३
तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ।
बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ २४
ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ॥ २५

ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ ।
सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ २६
अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ।
रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ २७
ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ २८
वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम् ॥ २९

Da3 a4 सूर्याग्नि ; Dn4 सूर्यांशु (for सूर्यांशु-). B8 (marg as in text) मध्यमे (for -समप्रभे) — ^{e}) K7 D4 -कृतो (for कृतौ). G2 नारायणात्मको बिंदुर्. — ^{d}) B6 गुणोद्भवौ (for °त्तरौ).

22 ^{a}) B8 तावपश्यत्, Dn4 M1 7 तावपश्यन्; G2 तपोभ्ययत्. — ^{b}) V1 [s]च्यय॰ (for ऽच्युत). — ^{c}) G3 एवत् (for एकस्) K1 बिंदुं — ^{d}) Dn4 मद्याभे; D4 मध्वामा; M1 7 मध्वापो (for °भो) K6 B6 Da3 a4 रुचिर॰ (for रुचिर). K1 Da4 -प्रभु (for प्रभ॰). K3 4 मध्वा(K4 °द्धां)भासो चिरप्रभः.

23 ^{a}) Da4 तु (for स). K1 तामसौ, K3 तासमो (sic), D7 G1 3 नामवो; T2 नाम्ना तु (for तामसो). Dn4 मासस् (for जातस्). — ^{b}) T2 तत्र; M1 6 7 ततो (for तदा). — ^{c}) Da3 a4 कांचनस्; D4 6 कथितस्, T3 कलिवस् (sic), G3 कीटाभस् (for कठिनस्). T2 अभवद् (for अपरो) — ^{d}) K4 6 V1 B6 Da3 a4 Dn4 राजसत्तम (V1 B6 Dn4 °मः); D5 राजसस्तु यः; G3 °स स्मृत॰; M7 °सस्तुत॰ (for °सस्तु स)

24 ^{a}) B6 सम् (for ताव्) D5 7 [अ]भ्ययावतौ (for °धावतां) T1 G1-3 6 तावाधावसुरश्रेष्ठौ; T2 तावद्रूपसुरश्रेष्ठौ — B6 om (hapl) 24^{b}–27^{a}. — ^{b}) Da3 a4 तमोरजो ; T2 °रक्त॰ (for °रज) K1 3.4 ता॰ (K1 त)मसा राजसान्वितौ; K7 रजसत्म**न्वितौ; Da3 तमोगुणरजोन्वितौ; D3 5 7 8 तमोरज(D5 7 °अ°)सम न्वितौ. — ^{c}) K1.3 4 पाश॰ (for गदा) D5 7 गदा हस्तौ महासत्वौ. — ^{d}) K7 D1.8 -नाभानु ; T2 G1.3 M1.5–7 -नाळानु॰ (for नालानु).

25 B6 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) K1.3 [s] रविंद(K3 °दु)स्थ. — ^{b}) K3 ब्राह्मणम्. Da3 a4 अमितं प्रभु; V1 °तद्युतिं; G2 °तोजस (for °तप्रभम्). — ^{c}) K7 सृजतं. K7 वेदाग्र — ^{d}) T2 अम*ग्र;

G3 चत्वारश्च (for चतुरश्च) K1.3 4 -विक्रमौ; B8 T G1-3 6 M1 5-7 विक्रमान् (for विग्रहान्)

26 B6 om 26 (cf v l 24) — ^{a}) K1.3 4 D5 7 तवसौ विग्रहवतौ (D5 7 °तो), K7 D4 8 तत स्तान्विग्रहवतो; V1 B8 T G1 3 6 M1 5-7 Kumbh ed Cv (*gloss* प्रथमा द्वितीयार्थे । विग्रहवत इत्यर्थः ।) ततो विग्रहवतस्तान्, Dn4 °वत तौ; D2 °वतसौ — ^{b}) K1 Da3 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) K3 [अ]सुरोत्तमौ K7 D4 8 दृष्ट्वा तावसुरोत्तमौ; G2 दृष्ट्वा तु ग्र° — ^{c}) Hypermetric V1 राजन् (for वेदान्) K1.3 सहसा जगृ॰ हाते तान्; K7 B8 D4 5 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 वेदा अगृ(T2 °प्र)हत् राजन् — ^{d}) Da3 ब्रह्मण्य (for °ण)

27 B6 om 27^{a} (cf v l 24) — ^{a}) K1 3 4 V1 गृहीत्वा (for अथ तौ) G2 अथ तौ दानवौ वेदान् — ^{b}) K1 3 4 वेदानथ; G3 संगृह्याथ (for वेदान्गृह्य) K1 सनातन — ^{c}) K1 उभौ विविशितुस्तूर्णम्, V1 सलिले विविशतुस्तूर्णम् (hypermetric), D7 रसातल विविशतुर् — ^{d}) K4 6 B8 7 Dn4 D5 D2 3 8 उदक्पूर्णे; D4 उदक्पूर्वं ; G2 °क्पूर्वं (for °क्पूर्वे)

28 ^{a}) Da3 हृतेषु (for हृतेषु) Da3 Dn4 Kumbh ed देवेषु (for वेदेषु) — ^{b}) K1 3 कल्मषम्; K7 पातालम् (for कश्मलम्) T2 अनयत् (for आविशत्) — ^{c}) K1 3 7 V1 B8 D1 9 T2 G1 M1 6 7 ईशान॰ (for °न) — ^{d}) Da3 देवैर् (for वेदैर्). K6 निराकृतः (for विना॰). — After 28, K1 3 4 ins an addl. colophon [*Sub parvan* K1 3.4 मोक्षधर्म. — *Adhy name:* K1.3 4 नारायणीयं].

29 D4 om (hapl) 29^{a}–30^{d} Before 29, K1.3 4.6 7 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7–9 T1 G1-3.6 Kumbh. ed. ins ब्रह्मोवाच. — ^{b}) D7 चक्षु॰

मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः ।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः ।
वेदानृते हि किं कुर्यां लोकान्वै स्रष्टुमुद्यतः ॥ ३०
अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ।
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकाय रन्धयन् ॥ ३१
को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत् ।
वेदांस्तानानयेन्नष्टान्कस्य चाहं प्रियो भवे ॥ ३२

इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ।
हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
ततो जगौ परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ॥ ३३
नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज ।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे विभो ॥ ३४
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित ।
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ३५

C 12. 13488
B 12. 346[7]. 39
K 12. 357. 39

(for बलम्) — ^{c}) Ds1 s1 (by corr.) व्योम, T G1 3 6 काम; G2 ज्ञान (for धाम) Ds2 (before corr.) वेद देव परव्योम — ^{d}) K6 B6 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 M1. 6-7 Kumbh. ed. चोत्तर (for °मम्).

30 D4 om. 30^{abcd} (cf. v. l. 29) — ^{a}) T G1-3 6 इमे (for मम) — ^{b}) K1 हृतो बलात् (by transp.), K7 G1 बलार्दित; T2 °दित, G2 °दिति — ^{c}) K7 अधकारो (for °कारा) D7 T G1 2 6 इमे (for हि मे) — ^{d}) K1 2 4 जात (for जाता) — ^{e}) V1 B6 6 7 M7 वेदादृते; Dn4 वेदाकृते, D8 वेदाद्धते (for °नृते) K7 D4 5 9 लोकानां; Dn4 किं कुर्वां; G2 किं कार्यं (for किं कुर्यां) K1 2 वेदैर्हते कथ कुर्यां — ^{f}) K7 D4 8 किं कुर्यां (for लोकान्वै) K7 सष्टुम् D7 G2 उद्यतं K1 2 V1 B6. 6-9 Da3 a4 लोकानां सृष्टिमुद्यतां (K1 2 V1 °त°), K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed. लोकाना सृष्टिमुत्तमां (D2 °मं); D5 किं कुर्यामपि मुद्यता

31 ^{a}) K6 बतो (for बत) — ^{b}) K7 D1 9 -नाद्य भव (for °नज) T2 स्वभूत् (for मम) T1 G3 6 वेदानां नाशज मम — D4 om. 31^{c}–32^{d} — ^{c}) D7 मनोति (for दु°) — ^{d}) K1 तीव्रं शोकविवर्धनं; K2 तीव्र शोकाय नन्वय, K4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed. तीव्र (Dn1 °व्र) शोकपरायण, K6 B6 7 8 (marg.) 9 Da3 a4 तीव्र (K6 B8 Da4 °व्र) शोकपयान्वय; K7 D9 तीव्र (D9 °व्रं) शोककर रिवद; V1 तीव्रशोक पयान्वय, B8 (orig.) तीव्रशोकं पयावय°; D6 7 तीव्र (D7 °व्र) शोकाववधन; T1 G3 6 तीव्रशोकाभिवर्धनं; T2 तीव्र शोकमय हि तत्, G1 तीव्रशोकाधरंधरक, G2 °शोका विरुध्रिय°

32 D4 om. 32 (cf. v. l. 31) — ^{a}) K6 शोकार्णव (for °र्णवे) Da2 मग्ने (for मग्नं). K2 को हि शोकाकवे मान; T2 कोपि कोपार्णवे मग्नं — ^{b}) K1 2 D1. 9 हृतो वै; G2 आगत्य (for हृतोऽद्य). D7 मामित तारयिष्यति — ^{c}) Dn4 G2 वेदास् K1 V1 G1 6 मनयेन्; K4 6 B6 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed. चा (Dn4 स्वा) न°, G2 आहरेन् (for आनयेन्) K1 2 7 D6 9 सद्य (for नष्टान्) — ^{d}) V1 B7 Da3 a4 Dn4 D8 वाह (for चाह) K1 प्रियौ (for प्रियो) K1 2 भुवि; K7 D4 भवे°; B7 Da4 G1 3 M8 भवेत् (for भवे)

33 Before 33, K7 D6 ins. वैशंपायन उवाच; B8 ins. व्यास उवाच — ^{a}) T2 इह (for इति). K2 7 भाषमानस्य — ^{b}) D2 रूप- (for नृप) — ^{c}) T2 हरेस्तत्र समुद्भूता; G2 हरिस्तोत्रासमुद्भूता. — ^{d}) B8 मतिर्; Da3 lacuna (for बुद्धिर्) T2 बुद्धिमता G2 वरा; M1 7 वर° K1 2 4 7 D4 8 9 बुद्धिरासीत्किलानघ (D8 °लाव्यया). — ^{e}) K2 4 परे, K7 पर; B6 Dn4 D8 D8 वर (for पर) K2 जप्ये; Da4 जाप्य (for जप्य) — ^{f}) K1. 2 4 V1 B6 8 Dn1 n4 Da3 D8 T1 G1-3 6 प्रांजलि- (V1 B8 Da3 D8 T1 G1-3 6 °लि°); K6 7 B6 7 Da3 Da2 D7 T2 M1 6 7 सांजलि° (B6 °लिं) (for °लि°). B6 प्रग्रहं; T2 प्रग्रज (for प्रग्रह°) M1 6-7 विभु° (for प्रभु°) ❀ C8 साञ्जलिप्रग्रह°, उद्धृतकरसपुटः । ❀

34 Before 34, K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 T2 G1-3 M1 6-7 Kumbh. ed. ins. ब्रह्मो वाच — ^{a}) Before नमस्ते, K6 B6 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 T1 Kumbh. ed. ins. ॐ D7 ब्रह्म हृदयं — ^{b}) K6 D3 M1 6 7 ब्रह्म- (for मम). Da4 पूर्वज; Dn4 पूर्वत; D9 पूजित (for पूर्वज) — ^{c}) M1 6-7 निधन (for भुवन-) — ^{d}) B8 Da4 -योग- विधे (for °निधे) K1 विभो°; K4 B6 8 (marg. as in text) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G3 6 Kumbh. ed. प्रभो; K7 विभौ (for विभो). ❀ C8 सांख्ययो गनिधे, आत्मानात्मप्रकाशक । ❀

35 ^{a}) G1 व्यक्त व्यक्तकर; M1. 6-7 व्यक्ता (M1 °क्त)- व्यक्तर (for °कर). — ^{b}) K1. 6 V1 B8 क्षेम्यं; B6 9

अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम्ने स्वयंभुवे ।
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ ३६
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम् ।
त्वत्प्रसादाच्च मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ ३७
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ॥ ३८
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ।
इदं च सप्तमं जन्म पद्मजं मेऽमितप्रभ ॥ ३९
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितः ।
प्रथितः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पितः ॥ ४०
त्वमीश्वरस्वभावश्च स्वयंभूः पुरुषोत्तमः ।
त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ ४१
ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि ।
ददस्व चक्षुषी मह्यं प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ॥ ४२

क्षेम्य (for क्षेमं). K₇ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ D₈ D₂ ₄ ₇ ₉ T G₃.₆ Kumbh ed. आस्थित; Dn₄ आस्थिन (for आस्थित). — ᶜ) V₁ B₈ विश्वात्मन् (for विश्वभुक्) B₈ भूतात्मन् (for °नाम्). T G₁₋₃ ₆ विश्वभूतस्थ (T₂ G₃ °ज) भूतानाम्. — ᵈ) K₁ ₇ अयोनिज K₃ अतरा त्मा न योनिज; B₀ D₂ ₇ °रात्मनि योनिज; Dn₄ °रात्मयोनिज; Da₃ D₅ °रात्मात्मयोनिज

36 ᵃ) B₆ damaged. Dn₄ प्रसादजस्; G₂ °दात्ते (for °दजस्). — ᵇ) M₁ ₇ लोकसाम्ने (for °धाम्ने). K₁.₃ ₄ ₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂.₃ ₅ ₇ ₈ Kumbh. ed लोकधाम (K₁ ₄ °नाम्न ; K₃ °नांत) स्वयं-भुव (B₇.₉ °व); T G₁ ₃ ₆ लोकधामन्स्वय वि (T₁ G₁ ₃ प्र)भो; G₂ °धाम स्वय प्रभो — ᵈ) K₃ प्रथम (for °म). M₁ ₇ बीज (for द्विज) K₁ ₂ B₇ ₉ Da₃ M₅ पूजित; K₆ Da₄ पूजित (for °तम्)

37 ᵃ) K₁ चाक्षुषं K₃ ₃.₇ D₄ ₉ च, M₁ ₆.₇ मे (for वै) M₁ ₆ ₇ वै (for मे) — ᵇ) K₄ Dn₄ D₆ ₇ T₂ जन्म आसीत्; K₇ D₄.₉ आसीज्जन्म; T₁ G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇ जन्मेहासीत् (for जन्म चासीत्). — ᶜ) Dn₁.n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ Kumbh ed तु (for च). — K₇ om. (hapl) 37ᵈ–39ᵃ — ᵈ) K₃ ₄ वादिक; K₆ वादिक (for वाचिकं) T₂ भवेत् (for महत्).

38 K₇ om 38 (of v 1 37) — ᵃ) D₂₋₅ ₇ वापि (for चापि). K₃ हुत श्रवणजाचापि, K₆ त्वत्तो वै श्रवण चापि; T₂ चतुर्थश्रवणाजन्म. — T₂ om. (hapl) 38ᵇᶜ. — ᵇ) K₄ M₁ ₇ चतुर्थे; G₁ °र्थी (for °र्थं). Da₃ a₄ वै (for मे). Da₄ प्रभो (for विभो). — ᶜ) K₆ V₁ B₀.₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂ ₃ ₈ Kumbh ed Cn (gloss भाश्विदैवत्यप्राणजम्) नासत्यं; M₁ ₅₋₇ नासिस्य (for नासिक्य) D₄.₅ ₇.₉ नासत्य जन्म मे चा (D₄ वा)पि — ᵈ) K₂.₄ पचम; B₆ lacuna, Dn₁.n₄ D₈ D₂ ₃.₈ M₆ परमम् (for पञ्चमम्).

39 K₇ om. 39ᵃ (of. v. l. 37). — ᵃ) B₆ damaged. K₃ अणुज (for अण्डज) D₅ om जन्म. ❀ Cn अण्ड, ब्रह्माण्ड तद्दर्शनसंस्कारज वासनात्मक स्वाप्नप्रपञ्चम यम् । ततोऽपि बाह्यं पष्ठम् । ❀ — ᵇ) K₃ षष्ठं (for षष्ठ). — ᶜ) Da₄ य इद् (for इद च) — ᵈ) K₁ [ऽ]ति यै प्रभो; K₆ B₆ ₇ ₉ [ऽ]सितप्रभ (B₅ ₇ °भ) (for ऽमित°) K₃ ₄ V₁ B₀ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ Kumbh. ed पद्मजन्मेति वै प्र (K₄ Da₃ D₈ वै वि; D₅ ₇ मे प्र) भो; K₇ D₄ ₉ पद्मजातमिति प्रभो; G₂ °जन्मामितप्रभो

40 ᵃ) K₁ सर्वं (for the second सर्गे) K₃ इदं; B₆ Da₃ ह्ययं (for ह्यह). — ᵇ) Da₃ त्रिगुण ; Da₁ त्रिगुण (for त्रिगुण) K₄ B₃ Da₃ a₄ Dn₁ Da₁ D₂₋₃ ₇ T₁ G₁ ₂ ₆ M₆ वर्जित; T₂ -रंजित (for वर्जित) —ᶜ) K₁ प्रथित ; K₆ प्रथम ; V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ Dn₁.n₄ Da₁ D₂ ₃ M₁.₅₋₇ Kumbh ed प्रथम; Da₃ Da₂ D₂ प्रथमं; G₁ प्रथित (for °त) K₇ B₀ Da₁ M₆ Kumbh. ed पुंडरीकाक्ष. — The portion from 40ᶜ up to the end of 12 339 is lost in G₃ on missing fol — ᵈ) K₁ प्रदान (for प्रधान)

41 G₂ missing (of v 1 40). — ᵃ) K₄ B₇ Da₃.a₄ Dn₁ D₂ ₃ M₁ ₇ Kumbh ed त्वमीश्वर (for त्वमीश्वर) K₆ B₉ Da₃ T₁ G₃ ₆ प्रभावश्च (for -स्व°). — ᵇ) K₄ V₁ D₈.₇ पुरुषोत्तम (K₄ °मा) K₆ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂.₃ ₈ कर्मबन्ध (B₆₋₉ Da₃ a₄ Da₃ D₂ ₈ °भ) स्वयंभुव; T G₁ ₃ ₆ M₁ ₅₋₇ Kumbh ed. भूतानां स्व (M₁ ₅₋₇ च) प्रभावन (Kumbh ed. °न) — ᶜ) K₁ ₂ D₂ ₇ तु; K₇ D₄.₉ च (for वि). —ᵈ) K₆ Da₃ a₄ वेदे (for वेद) K₃ ₄ Da₄ वयो गित; D₂ ₇ अयोनिज; T₂ कृपा रति; G₁ Kumbh. ed वयोतिग (for वयोतिग) ❀ Cn वयो वेदचक्षु रहमतो वयोतिग, कालवित् । ❀

42 G₂ missing (of v 1 40). — ᵃ) T₂ G₃ ₆ तन्मे (for ते मे). K₃ Da₄ हृता; B₆ damaged,

एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतोमुखः ।
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वरेण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ४३
सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४४
तस्य मूर्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४५
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती पुण्या भ्रुवावास्तां महानदी ॥ ४६
चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा संध्या पुनः स्मृता ।
ॐकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥ ४७
दन्ताश्च पितरो राजन्सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ।
ग्रीवा चास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ४८
एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ।
अन्तर्दधे स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ॥ ४९

C. 12 13503
B. 12 341(2) 53
K. 12 357 52

D₅₁ D₉ इवाद्य — b) D₄₃ भंघा K₄ जागृहे, B₀ ₃ M₁, ₆–₇ °मि, D₄₅ जाग्रहि, D₄₅ जागृद्धि (for °हि) T₂ अधो जातो जगत्पते — c) T₂ G₁ ₃ ₆ प्रदेहि (for ददस्व) B₈ D₅ ₇ चक्षूपि (for चक्षुषी) D₄₃ D₄₄ मम (for मह्य) K₆ B₀ ₆ (marg as in text) ₇ ₉ D₄₃ D₄₁ D₅ D₃ ₂ ₈ M₁ ₆–₇ Kumbh ed ददस्व चक्षूपि मम; T₁ प्रसीद भगवन्विष्णो — d) K₃ ₄ त (for ते) M₁ ₆ ₇ प्रसीद (for प्रियोऽसि) K₂ से; K₇ lacuna (for मे).

43 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂ ₄ om 43–50 Before 43, B₅ M₅ ins व्यास उवाच — a) B₀ ₆ ₈ ₉ D₄₃ as उत्थित (for उद्यत) — D₄₃ om. (hapl) 43ef — e) K₆ V₁ B₀ ₆–₉ D₄₃ D₄₁ n₄ D₅ D₃ ₂ ₅ ₇ ₈ C₈ ऐश्वर्येण (for ऐश्वरेण) K₆ ₇ D₄₄ G₂ प्रयोगेन, T₂ च योगेन; M₁, ₆–₇ प्रयत्नेन (for प्रयोगेण) ❀ C₈ ऐश्वर्येण प्रयोगेण, योगैश्वर्येण । ❀ — f) M₁ ₇ द्वितीय (for °यां).

44 G₂ missing (cf. v l 40) K₁ ₂ ₄ om 44 (cf. v l 43) — a) K₆ सुनाशिकेन; K₇ D₅ ₉ T G₁, ₃ ₆ स्वमानिकेन, B₇ D₅ ₇ स्वनाशिकेन; M₁ ₆–₇ स्व(M₆ स)नामिकेन (for सुनासि°) T₁ G₃ ₆ योगेन (for कायेन) — b) T₂ चाद्रिप्रभस् (for चन्द्र°) K₇ V₁ D₅ ₃ ₇ ₈ तत (for तदा) — d) B₉ D₄₃ as D₅ ₇ M₁, ₆ ₇ भालय° (for °य) D₄₃ प्रभु

45 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂ ₄ om 45 (cf v l. 43) — a) M₁ ₇ सस (for तस्य) G₁ शुद्धा (for मूर्धा) T₂ तस्य मूर्धानमभवद् — D₇ reads 45bcd on marg — b) K₇ V₁ D₅ ₉ M₁ ₆–₇ देवता (K₇ D₅, ₉ M₆ °ता); B₀ ₇ D₄₃ तारका, D₄₃ °क (for °का) — c) M₅ चापि (for चास्य) T₂ मेघा (for दीर्घा) — d) D₇ अघा (for अंशु). K₆ ₇ समप्रभा (for समप्रभाः) B₈ रवेरंशुमत प्रभा°.

46 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂ ₄ om 46 (cf v l 43) B₇ damaged — a) K₇ D₅ ₉ T₂ कर्णावाकाश° पाताल (K₇ °ल, T₂ °लो) — b) D₄₃ as ललाटे, T₂ °मो (for °ट) ❀ C₇ ललाट भूत धारिणी, भूतानां पिशाचादीनामाधारभूतमन्तरिक्षम् । ❀ — c) K₆ B₀ ₆ ₈ ₉ D₄₃ as D₄₁ n₄ D₅ D₃ ₃ ₅ ₈ श्रोण्यौ; V₁ D₇ T G₁ ₆ M₅ ₆ Kumbh ed पुण्ये; G₃ पूर्णे (for पुण्या). M₁, ₇ गगां सरस्वतीं पुण्ये — d) B₈ भुजावास्तां (for भ्रुवा°) K₆ B₀ ₆ ₈ ₉ D₄₃ as D₄₁ n₄ D₅ D₃ ₂ ₅ ₈ महोदधी (D₅ °धि), V₁ D₇ T G₁ ₃ ₆ महाद्युते (D₇ °ते), M₁ ₆–₇ Kumbh ed °द्युती (for °नदी)

47 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂, ₄ om 47 (cf v l 43). — a) K₇ V₁ D₅ ₉ चन्द्र; D₇ हेम (for सोम) K₆ B₆–₈ D₄₃ as D₅ ₇ G₁ M₁ ₆–₇ तु; K₇ D₅ ₉ T₂ च (for ते) — b) K₆ नाशा (for नासा) V₁ D₅ ₉ पुरा स्मृता, D₄₃ D₄₄ पुन स्मृता; D₈ M₁ ₆–₇ पुरस्कृता (for पुन स्मृता) B₀ सा नस चद्र एव च; D₇ T₁ G₂ ₆ नासा मध्या परा स्मृता; T₂ नासा मे सपरा स्मृता; G₁ नासा मध्यमा स्मृता (sic) — c) K₆ V₁ B₆ ₇ D₄₃ as च (for तु) K₇ D₅ ₅ ₉ संस्कारश्चाप्ययोंकारो (D₅ °थाकाश); D₇ T G₁ ₃ ₆ अभवच्चास्यमोंकारो — d) K₇ D₅ ₉ वि (for च)

48 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂ ₄ om. 48 (cf v l. 43) — a) T₂ दता**हरो राजन् — b) D₄₃ सोमपा. M₆ om पा इति K₆ D₄ विश्रुत°; K₇ °ता — c) K₇ ब्रह्मलोकाश् — e) D₄₄ D₅ श्री वा; D₉ श्रीर्वा, G₁ ग्रीवाश् — f) V₁ कालरात्रीः T₂ G₁ M₇ काळरात्रिर् (for काल°) M₁ ₆ गुणाकरा (for गुणोत्तरा)

49 G₂ missing (cf v l 40) K₁ ₂ ₄ om 49 (cf v, l 43). — a) K₆ D₄₃ स तद् (for एतद्).

504 (7).54 7 13

रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ।
शैक्षं स्वरं समास्थाय ओमिति प्रासृजत्स्वरम् ॥ ५०
स स्वरः सानुनादी च सर्वगः स्निग्ध एव च ।
बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणोदितः ॥ ५१
ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबन्धनान् ।
रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ५२
एतस्मिन्नन्तरे राजन्देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५३
स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५४
अथ किंचिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ ।
यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ ५५
तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ।
पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ।
ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ५६
श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।

—b) B7 damaged. Da4 आवृत. —c) K6 B0 6. 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 7 8 G1 अतर्दधौ (for अन्तर्दधे). Da4 विश्वेशा. —d) T2 G5 विभु (for प्रभु).

50 G2 missing (cf v 1 40). K1 2 4 om 50 (cf v 1 43). —a) K6 रसा, M1 6 7 रसान् (for रसां). Dn4 पुत्र (for पुन). K6 B7 Da3 a4 पु. T2 स (for च). —b) Dn4 योगं परमपारिधृत् (sic), D5 स योग परमास्थित. —c) K6 B6–9 Da3 a4 Dn1 D5 D8 Kumbh ed शैक्ष्य; B0 सैक्ष; D6 सौख्य; D9 शिक्ष (for शैक्ष). K7 V1 D4 5 9 समाधाय (for ॰स्थाय). —d) Dn1 n4 D5 Kumbh ed उद्गीत (Dn1 n4 Da2 ॰थं) (for ओमिति). Da3 प्रासृजन्. K7 B3 D4, 7 9 T G1 3, 6 स्वय (for स्वरम्).

51 G2 missing (cf v 1 40). —a) K1 2 4 7 D4 6 7 9 T G1 3 6 सानुनादश्च; Da4 ॰दि; Dn4 ॰वादी; Cp (gloss सानुनाद एव सानुनादी, स्वार्थे तद्धित [cf. S. Kaumudī on 5 4 7]) सानुनादी (as in text). —b) B0 6 Dn1 n4 D5 D2 7 8 Kumbh. ed सर्वशः; B3 D7 T G1 3 6 ॰त; D6 lacuna (for ॰ग). —c) K1 2 4 अतर्हितग(K1 ॰म)ति; K6 ॰र्मही गत्वा; K7 ॰र्यहिर्गता; Dn4 ॰र्मतीभूत; D4 9 ॰र्बहिर्गत; D6 7 ॰र्महाभूत; T1 G3 6 ॰र्महिगत; T2 ॰र्महीगत; G1 अतर्हित सर्व; M1 5–7 Kumbh. ed अतर्जलगत; M4 (sup lin) अतर्गृहगत (for अन्तर्महीभूत). —T1 om 51d. —d) K1 2 4 D5 गुणान्वित; K7 गुणादित; Dn1 n4 D2 7 8 गुणो हित (for ॰गुणोदित).

52 G2 missing (cf v 1 40). —a) D7 असुरै. Da3 हत्वा (for कृत्वा). —b) Da1 damaged. K3, 7 Da4 Dn1 यंधनात्. Da3 वेदानखिला*** —c) K2 [ऽ]पि निक्षिप्य; B3 Da1 विनि क्षिप्य. —d) K6 तत (for यत). G1 गतौ (for द्रुतौ).

53 G2 missing (cf v 1 40). —b) Dn4 देवौ; Da1 वेदो. Da4 हय शिरोधर; Dn4 हयंशिरो. B3 (marg as in text) वेदो हयशिरा हरि. —d) Da1 रसातलगतो (for ॰गतान्). —K1 om 53cd. —e) K2 प्रादाश्च. T2 तान् (for च). K6 B3 Dn4 ब्रह्मणो (for ॰णे). K2 4 राजस (for भूयस). —f) T2 स्वां (for स्वां).

54 G2 missing (cf v 1 40). —a) K1 2 V1 D4 Kumbh ed हयशिरा. —b) Dn4 उदवपूर्वौ. —c) Da3 a4 देवानाम् (for वेदा॰). K6 B3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 आलय (for ॰यश्च). —d) Da2 D4, 7 T2 G1 3, 6 M6 7 अश्वशिरस (for ॰शिरास). V1 नृप; G1 तदा (for तत). T1 बभूवाश्वशिरास्थित.

55 G2 missing (cf v 1 40). —a) T2 M6 कश्चिद् (for किं॰). Da4 D4 अपश्यतो. K1 2 4 अथ क(K2 के)चिदपावृत्य. —b) Da4 कैतभौ (for कैटभौ). —d) B6 damaged. D7 वेदितौ, T2 वेगिनौ; M1 5–7 ॰त (for ॰तौ). D6 तदा (for च तौ). K1 2 4 V1 वेगितौ तावपश्यतां, K7 D4 5, 9 वेगेनापश्यतां च तौ. —e) B6 damaged. B3 विनि क्षिप्तास, D3 विनिहितास; D9 ॰क्षिप्तो. —f) K1 D4 9 ह (for च). D6 तत्स्थानं शून्यतां गतौ.

56 G2 missing (cf v. 1 40). —a) B0 तत्र (for तत). —b) M1 6 7 वेगवतां (for बल॰). —c) T2 तत (for पुनर्). K7 D4 5 9 तूर्णं (for शीघ्र). —d) B0 D6 आलय (for ॰यात्). K1 2 4 रसाया आलयात्तदा. ❀ Ca रसानामालय, समुद्र । ❀ —e)

भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥ ५७
आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ५८
निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् ॥ ५९
ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६०
अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।
कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वपिति भोगवान् ॥ ६१
इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ।
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ६२
निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य च ॥ ६३
रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान मधुसूदनः ॥ ६४
ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।
शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ६५
ततः परिवृतो ब्रह्मा हतारिर्वेदसत्कृतः ।

C 12 12321
B 12. 346[7].72
K 12. 337 70

K1 2 V1 [s]थ (for च) —f) K1 आजिकरं; K2 आविकर (for आदिकर) Da4 Dn4 प्रभु (for प्रभुम्)

57 G2 missing (of v l 40) —a) K7 D4 9 सूर्यं; V1 B8 M8 श्वेत-; D7 श्वेतशु (for श्वेत) K2 विशुद्धाभम्, B8 °द्धायाम्; Dn4 °द्धाश्माम् (for °द्धाभम्) K6 B7 तं श्वेत चन्द्रशुद्धाभम्; B6 त श्वेत शुद्ध° चंद्राभम्; Da3 a4 त श्वेत चद्रसशुद्धाम् —b) B8 स्थितौ (for स्थितम्) —c) V1 D6 7 तमपि; T G1. 3 6 द्वावपि (for भूयोऽपि) K1 2 तमप्यमतिविक्रातं (K2 °तौ)

58 G2 missing (of v 1 40) —a) Da3 a4 रुचिते (for -रचिते) —D2 repeats 58b after 58c —b) Da4 आपम् (for अपाम्) —c) K7 D4 9 G1 -भोगाढ्ये, Ds1 -भोगाद्ये (for °ढ्ये) K1 2 4 शयने नागवो भ्राह्ये —d) K7 D4 9 T2 G1 3 8 M1. 5-7 समाकुले, Dn4 समावत्व (for -समावृते) T1 ज्वालामाले समाकुले

59 G2 missing (of v 1 40) —a) K1 2 4 7 D4 7 9 T2 G1 निष्केवलेन सत्त्वेन —b) K2 प्रसन्न, T1 M1 5 सपन्न (for °न्न) Da4 Ds1 रुचिर (for °र) T1 प्रभ (for प्रभम्) —c) T2 त दृष्ट्वा तौ महात्मानौ —d) B6 महासाहम् (for °हासम्) Dn4 असुचतौ

60 G2 missing (of v 1 40) —b) V1 reads from तमसा up to कृत (in 61b) on marg K2 तामसा (for त°) K6 T1 G3 6 वृतौ; Dn4 च तु (for च तौ). —c) B8 श्रेष्ठ (for श्वेतः). —d) K1. 2 श्वेते निद्रामुपागत°

61 G2 missing (of v. 1. 40). V1 reads up to कृत on marg —b) K1 आरहण; K2 4 आरोहण, M1 7 आहारणं (for आह°) —c) K1. 7 कस्यैष्य (K7 °ष) को न खल्वेष —d) B8 किं स्वित्, D7 T1 G1 3 6 किंचित् (for किं च) K7 D4 5 7 9 गौरवात् (D5 °न्) (for भोगवान्) ❀ C8 भोगवान्, नागभोगशयन° । ❀

62 G2 missing (of v 1 40) Before 62, B8 ins व्यास उवाच —b) T2 पोधयामासतुर् Da4 हरि —c) K2 युद्धार्थानौ (for युद्धार्थिनौ) K4 6 (before corr as in text) B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T2 G1 M8 Kumbh ed. हि; V1 G6 तौ (for तु) Da3 a4 विज्ञाने (for य) —d) K2 Ds2 G1 M1 7 विबुध°, Da4 विबुद्ध; D7 विविध° (for विबुद्ध°)

63 G2 missing (of v 1 40) —a) Dn4 Ds1 वा (for च) K7 D4 9 निरीक्ष्य चासुरौ रौद्रौ —After 63ab, T1 G3 6 ins

896* विबुद्ध° सुमहातेजा बोधयामास तावुभौ ।

—d) K6 7 D4 9 हि, V1 तु; B0 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed वै, D6 तु (for च)

64 G2 missing (cf v 1 40) —a) D6 7 M1 6 7 रजस्तमाविष्टतनू —T2 om 64cd —c) K7 ब्रह्मणो पचिते, Da4 M7 पचित, C8 (gloss पूजां) पचितिं (as in text) Dn4 ब्रह्मणोयर्चिनिं कुर्वन् —d) K1 2 7 D4 5 9 जघान पुरुषोत्तम°

65 K1 7 om (hapl.) 65 G1 om 65-66 —a) D7 अनु (for आशु) —b) D7 T G3 6 M1. 5 6 वेदानां हरणेन च (D7 तु)

66 G2 missing (of v 1 40) G1 om 66 (cf. v 1 65). —a) D7 T G3 6 M1 5-7 प्रववृते; C8 (gloss देवैः परिवृत°) परिवृतो (as in text) —b)

निर्ममे स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ६६
दत्त्वा पितामहायाग्र्यां बुद्धिं लोकविसर्गिकीम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ६७
तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ।
पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ६८
एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः ।
पौराणमेतदाख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ६९
यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयेत वा ।
न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७०
आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् ।
पञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथि देशिते ॥ ७१
एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् ।
पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७२
यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ।

K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 Kumbh ed. हरिणा; D7 हवागिर् (sic) (for °रिर्) — K1, 3 4 V1 पारग; D5 सत्कृत; D8 सत्कृता — °) M1 6, 7 च (for स). K1 ततो (for तदा). D5 सकलान् (for स तदा) K3 निर्ममेत तव लोकान्, D7 निर्माणे स तथा लो°. — d) D8 (before corr as in text) ब्रह्मणा वेदसत्कृतान्.

67 G3 missing (of v l. 40). — a) B9 D7 T G1 3 6 कृत्वा (for दत्त्वा) Da4 अग्र (for अग्र्यां). — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 8 Kumbh ed मतिं (for बुद्धिं) B8 विसर्गिनीं; Dn4 °र्गिक; T2 G1 °र्गिणीं, M7 °र्गकीं (for °र्गिकीम्). D7 T1 G3 6 बुद्धिं शोकविसर्गिणीं (D7 °क) — cd) Da3 दैवो (for देवो) K1 3 4, 7 D4 5 9 अतर्दधे (K1 °दे) स विश्वेशो (K3 °द्वेषो) B9 गति (for हरि) ❀ Ca मायाया एवागतो मायायामेवान्तर्दधे । माया चास्य विधेया, न त्वस्मदादीनामिव मोहिनीति भाव । यतोऽसौ वस्तुगत्या व्यापाररहितस्ततो न कुतोऽप्यायातो नापि यात । ❀

68 G3 missing (of v l 40) K1 3 4 M1 6 7 om (hapl) 68c–69b. — a) Da4 दत्त्वा; D7 भूत्वा (for हत्वा) K7 D4 5 9 तौ दानववरौ हत्वा. — b) K6 हयशिरां; D9 °शरस् (for °शिरस्). — c) K6 Dn4 प्रवृत्तिं, D8 प्रकृति, D7 G1 प्रवृत्त (for °त्ति). K7 D4 9 -धर्मार्थे; D7 T2 G1 धर्मार्थां (for °र्थं) ❀ Ca प्रवृत्तिधर्मार्थं, स्वर्गादिकामानां तल्लाभफलार्थम् । अन्यथा संसारसर्गस्यासंभव एव । ❀ — d) D7 तम् (for ताम्). — After 68, M8 ins

897* वैशंपायन उवाच ।
पूर्वं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तम ।

69 G3 missing (of. v l 40). K1, 3, 4 M1 6 7 om 69ab (of. v. l 68). — a) Dn1, n4 D5 D3 8 5, 7, 8 T G3, 6 एव (for एष). K7 D4, 5, 9 महायोगी; B7 lacuna, B9 महाभागा; T G1 3 6 °बाहो (for °भागो) — b) K7 D4 5 7 9 T1 G1 3 6 M8 अश्वशिरो (for °शिरा) — c) B3 9 Da3 a4 पुराणम्, M7 पौराणाम् K1 4 तत् (submetric) (for एतद्) K1. 3 4 6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 8 8 M8 Kumbh ed प्रख्यात; T G1 3 6 आख्यान (for °त) — d) K1, 3 ईश्वरं D7 T G3, 6 कृत्स्न वरदमीश्वर; G1 कृत्स्नं प्रवरमीश्वर; M1 रूपं वै पदमीश्वरं

70 G3 missing (of v l 40) — a) Da3 ब्रह्माणो, D8 (before corr, marg as in text) धारयेत् (for ब्राह्मणो) K1 3 4 विद्यात्, Dn4 चित्त (for नित्य). — b) K3 ध्यापयेत; K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D3 8 8 Kumbh ed धारयीत; K7 °येति; D7 T G1 3 6 श्रावयेत (for धार°) Dn4 शृणुयाज्जपीत वा (sic), D5 °याद्धारयेत्सदा — d) B9 Da4 उपागच्छेद्; D7 अप° (for उप°) T1 G3 6 कथचन (for कदाचन)

71 G3 missing (of v l 40) — a) Da3 [उ]ग्रेण — c)Dn1 पचोलेन; D8 (before corr) 7 T G1 3 6 M8 Kumbh ed पाचालेन K3 4 क्रमा प्राप्तौ; D4 6 कुत प्राप्तो — d) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 8 5 8 देवेन (for रामेण) K3 D9 देशते; B7 देवते, B8 देशित; D7 T G1 3 6 दर्शिते (for देशिते) D8 देवेन परिदे(Da3 पथि दे)शित.

72 G3 missing (of v l 40) — b) K6 आख्यातं (for °न). Da1 न च; D8 परि- (for तव) — c) K7 D4, 9 पुराण (for °णं). K1, 2, 7 D4 9 -विहितं; D7 T1 G1, 3, 6 सहितं (for समितं) — d) M1 यथा; M8 6 यन्मा; M7 त मा (for यन्मां)

73 G3 missing (of. v l 40) K3 om from यां up to हरि (in 74d) — a) Da3 यो; Dn4 T2 या (for यां) V1 B0 तनून् (for तनुं). K7 D4, 9 या(K7 य)मिच्छेत तनु देव (K7 °व). — c) Da4 ता

तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७३
एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ॥ ७४
नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ७५
नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम् ।
नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ७६
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ।
नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ७७
अपां चैव गुणो राजन्रसो नारायणात्मकः ।
ज्योतिषा च गुणो रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ७८
नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ।
नारायणात्मकश्चापि शब्द आकाशसंभवः ॥ ७९
मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम् ।
नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत् ॥ ८०
नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ।

C 12. 13536
B 12. 348(7).67
K. 12. 357 85

(for the first तां) K1 त (for तां) K1 हि (for वि) ❀ Cv विकुर्वाण, विविध कार्यं कुर्वाण । ❀ —d) T2 स्वयमेवात्मनात्मना

74 G2 missing (cf v l 40) K2 om up to हरि (of v l 73) —a) D7 वेदविधि॰ (for ॰निधि॰) —b) D5 तपसो; D7 T G1 2 6 M5 तपसां (for ॰सो) M1 6 7 एष चैव तपोनिधि॰ —c) K1 4 D4 5 8 transp योगश्च (K4 D4 5 ॰ग) and सांख्य B6 (marg as in text) 7 9 Da4 M1 6 योग (for योगश्च) D5 D7 T सांख्यश्च (for सांख्य) —d) K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D3 D2 8 7 8 T1 G2 6 Kumbh ed हविर्, Da8 a4 हरि॰ (for ॰हरिर्) K1, 2 4 7 D4 5 8 प्रभुः; T2 प्रभु (for विभु॰)

75 G2 missing (cf v l. 40) —a) D7 G1 देवा (for वेदा) —b) K7 नारायणपरा मखा॰ —d) T2 मति॰ (for गति)

76 G2 missing (cf v l 40) K2 4 Dn4 om (hapl) 76ab —ab) D5 मूर्तं, D7 T2 G1 वृत (for ऋत) D7 T G2 6 M1 5 (inf lin as in text) 6 7 नारायणाश्रय (M1 7 ॰य) (for ॰त्मकम्) ❀ Ca सत्य वाचा सत्यवचनम्, ऋत वस्तुगत्या यत्सत्यमिति भेद॰ ॥ Cp ऋत च सूनृता वाणी सत्य च समदर्शनमिति भेद॰ । ❀ —d) T2 दुर्लभ (for ॰भ॰) ❀ C8 पुनरावृत्तिदुर्लभ॰, निवृत्तिधर्मकारणम् । ❀

77 G2 missing (cf v l 40) —a) G1 प्रवृत्तिर् (for ॰त्ति) K1 4 Dn4 -लक्षणाश्च (for ॰णश्च) —b) B7 नारायणात्मन — After 77ab, D5 reads 79ab for the first time, repeating it in its proper place V1 reads 77c–78b on marg —c) Da1 अथो (for गन्धो) —d) K1 2 M1 6 7 भूमेश्च (for भूमौ). K2 श्रेष्ठतम॰; Dn4 श्रेष्ठतप.; D5 श्रेष्ठस्तव॰; G1 श्रेष्ठतम (for ॰तम)

78 G2 missing (cf v l 40) V1 reads 78ab on marg —a) Dn1 n4 D3 D2 8 8 Kumbh ed चापि (for चैव) K1 2 4 V1 रसो; K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 8 5 7 8 Kumbh ed गुणा (for गुणो) —b) K2 4 सर्वो, K6 ते; V1 स्मृतो; Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D3 D2 8 8 Kumbh ed रसा; Dn4 तस्य; D5 7 त्रयो; G8 रजो (for रसो) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 8 5 7 8 M1 7 Kumbh ed. नारायणात्मका (M1 ॰क; M7 ॰क) —c) D7 T G1 2 6 M1 5-7 ज्योतिषश्च (for ॰षां) K6 Bo 8 Dn1 n4 D3 D2 8 8 Kumbh ed पर; M7 गुण (for गुणो) —d) K7 D4 9 स्मृतो (for स्मृत) D4 9 नारायणात्मक॰.

79 G2 missing (cf. v l 40) D5 reads 79ab for the first time after 77ab —a) M7 नारायणात्मक —K7 D4 9 G6 om (hapl) 79bc —b) K1 2 4 B8 D5 (first time) गुणात्मक (for गुण॰ स्मृत॰) T2 G1 स्पर्शो मारुतसभव —c) Bo 8 (marg as in text) Da4 Dn1 n4 D3 D2 8 5 8 Kumbh ed चैव (for चापि)

80 G2 missing (cf v l 40) —a) K4 पुनश्च (for मनश्च) K2 4 तमो (for ततो) T1 G2 6 मन श्चापि गुणो रूपम् —b) K1 4 स्मृत (submetric); D7 G1 अव्यक्त (for ॰क्त) K1 om गुणलक्षण K2 G1 स्मृत नारायणात्मक (=78d), T1 G8 6 अव्यक्त शुभलक्षण —c) B8 नारायण॰ (for ॰ण) K1 2 4 नारायणात्मक कालो; D5 कालो य प्रवर्त**; T2 ध्यातो नारायण॰ कालो —d) B7 9 Da3 a4 T G1 2 6 तत् (for यत्).

81 G2 missing (cf v l 40). —a) Dn4 नारायणपरः. —b) D8 D7 T G1, 2, 6 ह्रीश्च (for श्रीश्च).

नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ८१
कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणम् ।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम् ॥ ८२
पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥ ८३
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सब्रह्मकानां लोकानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ८४
सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ।
मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ८५
ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ।
दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ति च तपो महत् ॥ ८६
सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ८७
अयं हि नित्यः परमो महर्षि-
र्महाविभूतिर्गुणवान्निर्गुणाख्यः ।
गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं

D5 कीर्तिता (for देवता) — [c]) Da4 नारायण (for °ण) — [d]) K4 योगा (for योगो) K6 V1 B1 9 Da3, n4 योगं (K6 °ग) नारायणात्मक.

82 G2 missing (cf. v. l. 40) — [a]) K6 B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Kumbh. ed. श्चैषां (for येषां) — [b]) Dn4 चाधि, D5 चापि (for चापि) — K7 om (hapl) 82[cd]. — [c]) K1 स्वभावाश्च; D5 °व. K2 6 V1 B3 7 Da3, n4 Ds2 D4 5 7 9 T G1 3 6 चापि (for चैव). ❀ C8 स्वस्मिन्सर्वं भावयतीति स्वभावः कालः, स येषां ज्योतिर्विदां मते कारणम् । मीमांसकानां मते कर्माणि कारणम् । ❀ — [d]) T2 देवमेषां च कारण. — After 82, K7 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 C8 Kumbh. ed. ins (= [var] 6. 40 14)

898* अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।

[(L 1) K7 D5 9 कारण (for क°) — Ds1 om. line 2. — (L 2) Ds2 तदा (for तथा)]

83 G2 missing (cf. v. l. 40). Ds1 om 83 — [a]) K6 M1 7 -संख्यात; K7 B3 (marg) Da3 n4 D4 5 9 M5 -सख्याता (for °तो) — [b]) D8 तत्त्व हि (for सर्वत्र). V1 B3 9 Da3 n4 हरे (for हरि). — [d]) ❀ C8 सर्वतोमुखैः सर्वानुकूलैः । ❀

84 G2 missing (cf. v. l. 40) — [b]) Da4 हरिं (for हरिर्) T2 प्रभुं K1 2 4 हरिर्नारायणात्मकः — [c]) K6 V1 B3-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 5-7 Kumbh. ed. C8 ब्रह्मादीनां सलोकानाम्; D7 ब्रह्मचादि सलो°, T1 G3, 6 ब्रह्मादिसर्वलो°; T2 G1 ब्रह्मवादी सलो°.

85 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) G1 सचामां (for सांख्यानां), K6 D7 T G1, 3, 6 M1, 5-7 चैव (for चापि). — [b]) Da3 om यतीना K6 चात्म (for आत्म) K1 2 4 वादिनां, D7 T G1 3 6 -भाविनां (for वेदिनाम्). — [c]) K2 मनीषितां T G1 3 6 मनीषितानि जानाति; M1 5-7 मनीषितानि प्रददौ (M5 जानाति; M8 [sup lin] ज्ञास्यति; M6 प्रज्ञादौ) — [d]) K4 केशवे; M6 °वा (for °वो) M5 केशवो ननु तस्य वै

86 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 om 86-87 — [b]) K7 Dn4 D4 देव (for दैव) — [d]) K4 6 B3 7 9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 T2 Kumbh. ed. तप्यते (for तप्यन्ति) Da4 महान् (for महत्)

87 G2 missing (cf. v. l. 40) D5 om. 87 (cf v. l. 86) — [a]) K7 D4 9 आलयो (for आश्रयो). Da4 Dn4 विष्णुम्. — [b]) K7 D4 9 T2 ऐश्वर्यं (for °र) D7 T1 G1 3 6 सर्गम्, T2 सर्वम् (for विधिम्) B3 Ds4 आश्रित; Ds1 T2 आस्थित. — [c]) K1 2 4 क्रियावासो (for कृता°). — [d]) D7 T1 G3 6 वासुदेवोपि (for °वेति). D4 चाप्यते; D7 चाप्यति; M6 योच्यते (for चो°) K1 2 4 वासुदेव इति स्मृत

88 G2 missing (cf. v. l. 40) — [a]) K1 4 ईशो हि, K2 ईश्वरो; D6 7 T G1 3 6 M1 5 6 एषो हि; M7 एषोपि (for अय हि). — [b]) K1 2 4 6 V1 B0 8 (marg as in text) 7 9 Da3 n4 Dn1, n4 D8 D2, 8 8 गुणवर्जिताख्य; D5 Kumbh. ed. °वान्गुणाख्य°, T2 °वाधिगुणश्च (for °वान्निर्गुणाख्य) — B3 om 88[cd] — [c]) Da3 सयोजम् (for °गम्). — [d]) K7 V1 Da3 D5 यथार्तावृत्त (for यथर्ता°). M7 संप्रयुक्त. K1 2 काले (K2 °लो) यथर्तावृत्तसप्रयुक्ते (K2 °क्ता°); K6 कालोपपन्नावृतुसंप्रयुक्त°; Dn4 कालो यथर्ताविगुरु प्रयुक्त; D7 कामो यथार्तावृतुसप्र°; T1 G3 6 कामो यथार्था मत संप्रयु°; T2 कामात्मनो नैव पश्यति सं वै; G1 कामो यथार्थं मतसंप्रयुक्ते.

कालो यथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ८८
नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो
न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति ।
ज्ञानात्मकाः संयमिनो महर्षयः
पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥]

[३३६

जनमेजय उवाच ।
अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः ।
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम् ॥ १
ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥ २
चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम् ।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ३
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ।

C 12. 13550
B. 12. 345(a). 4
K 12. 358 4

---

89 G3 missing (cf v l 40) — a) Da1 नैवास्य (for नैवास्य) K6 V1 B6 7 8 Da3 a4 D5 बुध्यति (for विन्दन्ति) K1 lacuna, M1 गतिर् T2 न वै गतिं पश्यति वै महात्मनो — b) K6 7 V1 B6 7 Da3 a4 D5 नैवागतिं; Da1 न वा गतिं (for न चा°) K3 कैश्चिद्, Dn4 काश्चिद्; D5 किंचिद् D8 -पश्येत् (for पश्यति) — c) K2 ज्ञापक, K7 ज्ञानात्मक, D1 T1 G2 6 °त्मिका (for °त्मका) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 सति हि (V1 B3 च) ये; D5 सद्यमिनो (for सय°) — d) K3 नित्य (for नित्य) K7 D4 6 गुणाविगं; D5 M1 4-7 °त्मक, D1 T G1 2.6 पुराण, M3 (sup lin) गुणाधिक (for °धिकम्)

Colophon B7 damaged, Ś1 D5 G3 missing K3 6 B1-5 Da3 a4 Dn1 n3 D1 G4 6 M1-4 absent — Sub parvan K1 2 6 8 7 V1 B6 6 8 9 Da3 a4 Dn1, n3 D5 D1-3 7-9 T G1 6 M1 4-7 मोक्षधर्म° — Adhy name K1 2 4 6 V1 B6 6 8 9 Da3, a4 Dn1 D4 D7 8 8 नारायणीय; K7 D4 5 9 नरनारायणीय, D1 T2 नारायणोपाख्यानं; T1 नारायणीयोपाख्याने हयशिर प्रादुर्भाव; G6 नारायणीये हयशिरप्रादुर्भाव, M1 4-7 नारायणीये हयशिरोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) K6 73, B3 277, Dn1 G1 173, Dn4 171, Da3 T1 G6 174, D8 169, T2 187, G3 175, M1 4-7 170 — Śloka no Dn1 D5 97, Dn4 93.

336

This adhy is missing in D5 G3 (cf v l. 12 283 15, 335 40) The portion from 336 up to the end of adhy 12 339 is lost in T2 on missing fol

1 Ś1 is missing up to धर्म (in 15d) Dn4 om the ref Da1 वैशंपायन (for जनमेजय) — a) K1 2 बहूनेकांतिन सर्वान् — b) K1 2 7 D4 5 7 (by corr as in text) 9 प्रभु; Da1 स्वय (for हरि°) — c) K7 om पूजां — d) D1 T1 G1 3 6 M1 4-7 शिरसा (for भगवान्)

2 Ś1 missing (cf. v l 1) — a) K7 D4 यत्तु (for ये तु). B3 Dn4 D8 5 दुर्योधना, D4 9 दग्धे न्धना B3 लोका ❀ Ca दग्धेन्धनानलवत्प्रशान्ता ॥ Cn नष्टवासना । Cp भगवदर्पितकर्माणुष्ठावार । ❀ — c) D5 नैषां (for तेषां) G1 M1 च या (for त्वया) K3 [अ]पि; D1 T1 G1 3 6 M1 4-7 हि (for [अ]भि) — d) K7 D4 9 परिचर्यागता; V1 T1 G3 6 पारपर्यात्परा (T1 [before corr] °त्तया); D5 7 °पर्यक्रमा; Cp (gloss अनिरुद्धप्रद्युम्नादिभावेन वासुदेवपर्यन्ता) पारपर्य गता

3 Ś1 missing (cf v l 1) — a) D4 9 M1 4-7 चतुर्थ्यां, D7 चतुर्थां; Cp (gloss वासुदेवरूपाया) चतुर्थ्यां (as in text). D1 9 T1 G3, 6 M1 4-7 चापि (for

अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्गच्छन्त्यव्ययं हरिम् ॥ ४
सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६
एकान्तिनां च का चर्या कदा चोत्पादिता विभो ।
एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८
आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया ।
गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ९
संमितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन ह ॥ १०
एतमर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ११
गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम ।
यथा तु कथितस्तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२

चैव). D4 M1 6 7 गत्या; D9 गत्वा ❀ Cn चतुर्थ्याम्, अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणगतीस्तिस्रोऽतिक्रम्य भगवद्वासुदेवरूपाया गत्याम् । ❀ —^{b}) ❀ Cp पुरुषोत्तमम्, पुरुषोत्तमाख्यमक्षरातीतं ब्रह्म । ❀ —^{d}) K1 3.4 6 7 परमे पदे

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K7 D4 9 T1 G3 6 M1.6–7 एकां(K7 °का)विधर्मो. —^{b}) K6 असौ (for श्रेष्ठो). —^{c}) Ds2 (by corr. as in text) अगत्या; T1 G3 6 अरूपार्हां (for अगत्वा) K1 3 4 अगत्वावग (K3 °त्वा वै ग ; K4 °त्वैव ग)तीस्तिस्रो —^{d}) Bo Dn4 Ds2 नियच्छति; B7–9 Da1 Dn1 D8 7 T1 यद्गच्छति (for °च्छन्ति) D6 ह्यव्यय (hypermetric) (for [अ]व्यय).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1 सनोपनिषदान्; D8 महोप°, T1 G3 6 सांगोप° —^{c}) B8 (marg. as in text) पश्यति. K1 विविधाम् (hypermetric) (for विधिम्)

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1 3 M8 विशिष्टं Ds1 जानाति —^{b}) K1 एकांतिना; K7 एकांतिका —^{c}) K3 4 येन (for केन). —^{d}) K1 3 4 7 D4 9 मुनिना (for ऋषिणा) K6 B9 Da3 a4 पुरा (for [अ]पि वा).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1 या (for का) Ds1 कार्या (for चर्या) —^{b}) Dn4 नोत्पादिता; D4 चोत्पा°. K6 7 Da2 D4 7 प्रभो (for विभो) —^{c}) K1 3 4 M7 एतं (for एतन्). Dn4 छिन्न (sic) (for छिन्धि)

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1 समुपोढेषुनीकेषु (sic), K6 °ढेष्वलीकेषु, D8 °ढेषु सैन्येषु; D7 समयोत्थेष्वनीकेषु; T1 समवेतेष्व° ❀ Cs समुपोढेषु, व्यूहरचनयैकीभूतेषु । ❀ —^{c}) Bo 6–9 Da1 D6 7 T1 G1 3 6 M1 6–7 वै (for च) —^{d}) K1 3 V1 B8 (marg. as in text) D4 7 गीत (for गीता)

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K4 6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1–5 8 G1 अगतिश्च (for आग°). ❀ Cn अगतिर्गतिशून्यो ज्ञानधर्मः । गतिर्गतिमानुपासनाधर्मः ॥ Cs अ[? आ]गतिश्च गतिश्चैव, आविर्भावतिरोभावश्च । ❀ —^{b}) K7 Da3 a4 D4 9 G1 कथित, M1 6 7 गदिता (for कथिता). —^{c}) D6 सह नो (for गहनो).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1.3 संमत; K6 सचित (for संमित) D6 सामभेदेन ❀ Cn सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणं सद्योज्ञानजनकमेव वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यःकैवल्यहेतुरित्यर्थः ॥ Cs पूर्वमेव भगवानिमं वैदिकं धर्मं स्वयमेवाध्यापयतीत्याह — संमितमिति । ❀ —^{b}) K3 पुरो वा; Ds2 पुरेव (for पुरैव). K1 3 T1 G1 3 6 आदिकृते युगे, K4 °युगे कृते (for °युगे कृतः) —^{c}) ❀ Cn ईशेन, महादेवेन । ❀ —^{d}) K1 3.4 D6 हि, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 3 8 च (for ह) G1 राजन्नारायणो हि सः.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K4 6 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 3 5 एतदर्थं, D7 T1 G3 6 इममर्थं; D8 एकदर्थं (sic) (for एतमर्थं) —^{c}) K1 3 7 V1 D4.9 महाभाग; Dn4 °राज°; D7 T1 G3 6 समाचष्ट; M1 6 7 महाराज (for °भाग°). —^{d}) G1 कृष्णभीमयो

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K6 7 Bo Da4 Ds1 D3 8 मयाप्येष (for ममा°) —^{c}) K4 6 B7 Dn1.n4 D8 D3 5 8 तत्कथित; K7 D4 नु कथितं (for

यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ।
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ १३
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ।
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १४
यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ।
तदा पितामहात्सोमादेतं धर्ममजानत ।
नारायणात्मकं राजन्रुद्राय प्रददौ च सः ॥ १५
ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतमपाठयत् ।
अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ १६
तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १७
सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ १८

C. 12. 13566
B 12. 349(a) 20
K 12. 336 20

तु कथितम्) D8 यथा तु कथित सूत्रं —^{d}) K6 यथा (for तथा)

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{b}) K7 D4 9 समुद्गतं, Da3 °मस्तो°, Dn4 मुखोद्भव; T1 °मुखाद्गत —^{e}) G1 नारायणात् —^{f}) K3 D4 देवं, K7 देव (for दैव)

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) K1 हेनपा; Da3 a4 फेनफा; Dn1 फेणापा; D5 फेनजा, G3 तथोपा (sic) (for फेनपा) K1 2 4 7 D4 9 मुनयश्च (for ऋषयश्च) —^{b}) D5 7 T1 G2. 6 M6 तद्धर्मं (for तं धर्मं) — V1 reads 14^{cd} on marg —^{c}) K3 Da3 वेखानसा°; D4 वसा°. K1 हेनपेभ्यो; Dn1 फेण°; D5 फन° (for फेन°) —^{d}) K7 D4 9 पुन, G1 एतद् (for एत) K1 अवाप्नुयाद्; K2 4 V1 G1 अवाप्नुव(K2 °वा)न्; D5 अवाप्नुयावान् (corrupt) (for प्रपेदिरे) D7 T1 G3 6 M1 6–7 त च(D7 M6 तद्ध)र्मं प्रतिपेदिरे (=14^{b}); Bom. ed धर्मं त प्रतिपे° ❀ Cs प्रपेदिरे, नारायणा दिति शेष । ❀ —^{e}) K7 सामस् (for सोमस्) T1 G3 6 तं (for तु) —^{f}) K6 B5 Da3 a4 अवर्दधे, T1 G3 6 M1 6 7 स्वत° (for सोऽन्त°) ❀ Cs तत सोऽन्त र्दधे । ब्रह्मप्रलये भगवत्येवायं धर्मं प्रलीयते इत्यर्थं । ❀

15 Ś1 missing up to धर्मं (in 15^{d}) (cf. v. l. 1) —^{a}) V1 reads from क्षुप up to द्वाचि (in 17^{b}) on marg Dn4 चाक्षय; Cn (gloss चक्षुर्ग्राह्य) चाक्षुष (as in text) B0 धर्मं (for जन्म) —^{cd}) K1 2 4 V1 D5 तत° (for तदा) K1 पितामहा; V1 D5 G1 °मह° (for °महात्) D5 अयावत (sic), G1 अजानता (for °नत) K6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2–4 7–9 T1 G3 6 M1 6–7 तदा (K6 D2 8 यदा; B6 7 8 [marg] Da3 तत, Da4 यत°) पितामहेनैव (K6 B0 7 8 [marg] 9 Da3 a4 °नाय; K7 B5 [orig] D4. 7 9 T1 G3 6 M1 6 7 °नैव) सोमाद्(Da3 सोमध)मं (K6 °म्यं) परिश्रुत (K7 D4 9 स्वय श्रुत°, D7 T1 G3 6 प्रतिष्ठित°) ❀ Cs सोमाद्, अनिरुद्धात् । ❀ —^{e}) Ś1 K1 2 4 नारायणाकृतौ, K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 5 6 8 M6 °णात्मको; V1 G1 °णकृत (for °णात्मक) D7 T1 G1 3 6 धर्मं (for राजन्) —^{f}) K1 क्रुद्धाय (for रुद्राय) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 D2 8 8 M1 6–7 त (for स)

16 V1 reads 16 on marg —^{a}) D7 T1 G3 6 तदा; M7 तपो (for ततो) M7 °योगे (for योग) K2 स्थित —^{c}) Ś1 K1 2 4 M7 वालखिल्यान्, K7 B0 8 Da3 Dn1 D2 4 8 9 वालिखिल्यान् (Dn1 °ल्याद्; D4 °ल्य) —^{d}) Da4 Dn1 n4 D3 D2 8 8 एतद्, D7 T1 G3 6 M6 एतम्; G1 एऽम् (for एतम्) K3 अपाधयत् (sic), K6 B6–9 Da3 a4 Dn1 अ(B6 उ)पा दयत्; K7 D4 5 9 उपानयत्; V1 Dn4 अपाश्रयत् (for अपाठयत्) —^{e}) Ś1 K1 2 4 देवस् (for भूयस्) K7 D4 9 ते वै धर्ममिमं प्राप्य —^{f}) K7 D4 9 देवदेवस्य (for तस्य दे°) — After 16, K7 D4 9 ins

899* वालखिल्या महात्मानो धर्माय प्रददुश्च तम् ।

17 V1 reads up to द्वाचि on marg K7 D4 9 om. 17^{ab}. —^{a}) G1 त्रितीय —^{b}) ❀ Cn वाचिक, वाङ्निवर्त्यमध्यार्यचिन्तनपूर्वकम् । ❀ —^{c}) D5 तत्रैव; D7 T1 G3 6 तत्रैव (for तत्रैष) —^{d}) D4 9 M1 नारायणो, D7 °ण (for °णान्)

18 ^{a}) B7 D7 सुवर्णो K6 सुपर्णो वामनसृषि° —^{c}) Ś1 K1 2 4 7 V1 Dn1 D4 5 9 G1 च (for वै) Da3 तपसा चैव सुखेन; D7 T1 G3 6 तपसश्चैव त(D7 सु)प्तेन —^{d}) K1 2 G1 यमेन (for दमेन). D5 नियमेन यमेन च.

19 ^{a}) K4 पुरि (for परि) Ś1 T1 G3 6 पुन, K2 7 D4 9 T1 G1 6 M1 6–7 एव; K6 राजन्; V1 एव; D6 एव (for एतत्). K1 D7 त्रि° परिक्रान्तवाचेन

त्रिः परिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ १९
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् ।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ २०
वायुना द्विपदां श्रेष्ठ प्रथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २१
तेभ्यो महोदधिश्चैनं प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणसमाहितः ॥ २२
यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु ॥ २३
जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुः ॥ २४
अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः सृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ॥ २५
सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ २६
धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ।
तेन सर्वं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २७
ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।
धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससंग्रहम् ।

(D7 °दानेन) ❀ Cn त्रि परिक्रान्तवान्, त्रिरावर्तित वान्। प्रत्यहमिति शेष ॥ Cs त्रिरधीतवान्, प्रत्यह त्रिर नुष्ठितवान् । ❀ —^{b}) B7 सुवर्णो; D6 सुपर्णे; T1 सु पर्णे —^{c}) Ś1 K1 2 G1 स्मृत (for व्रत). Ś1 K1 2 7 D4 9 चैतत् (for ह्ये°) —^{d}) K6 त्रिसौवर्णम्; T1 G3 6 M6 त्रिसुपर्णम्; Cn (gloss चतुष्कपर्दा युवति सु पेशा [Rv. 10 114 3] इत्यादि सुपर्णलिङ्गक मन्त्रत्रयम्) त्रिसौपर्णम् (as in text) T1 G3 6 इति स्मृत (for इहोच्यते)

20 ^{a}) K6 B6-9 Da3 n4 D5 -वाद-, K7 D4 9 G3 पादे; D7 T1 G6 पाठे, M1 5 6 पाद- (for पाठ) —^{b}) G1 सु- (for हि) B7 9 दुस्तर (for दुश्चरम्) —^{c}) K3 सुपर्णञ्च, D7 सुवर्णाच् K3 चापि धिगतो; G1 चाप्यधि°

21 ^{b}) K4 6 7 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 8 कथितो; V1 प्रार्थितो; Da3 a4 [उ]त्प्रथितो; M7 प्रथिते (for प्रथितो) Ś1 K1 4 6 B6 7, 8 (marg as in text) 9 D5 जगदायु(K6 °सु)ना, K3 जगतायुवा (sic), Da3 a4 जगदात्मना (for °युषा). —^{d}) Ś1 K1 2 7 D4 9 G1 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्) K1 विघसादिभि°; K3 विग साशिभि°.

22 V1 reads 22^a–23^b on marg. —^{a}) Dn1, n4 D8 D2 8 8 ततो (for तेभ्यो) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 चैव (for चैन). —^{c}) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 7 8 T1 G3 6 M1 5-7 अन्तर्दधे ततो भूयो —^{d}) K7 B6-9 D4 7 9 T1 G1 3 6 M1 5-7 समाहृत°, Da3 a4 °हृत° (for °हित°)

23 V1 reads 23^{ab} on marg. —^{a}) D3 सदा (for यदा) Dn4 श्रवणता, D7 T1 G6 °णज, Cn (gloss अनाहतध्वनिरूपा) °णजा (as in text). G3 यदा च भूय श्रवण —^{b}) K7 D4 9 वृद्धिर्; D7 T1 G3 6 जन्म, M6 बुद्धिर् (for सृष्टिर्) —^{d}) D5 कीर्तिमत (for कीर्तयत)

24 ^{a}) K1 (*sup. lin.*) द्रष्टुमना; K4 प्राप्तु° (for स्रष्टु°) —^{b}) K7 B6 भूयो (for हरिर्) —^{d}) Ś1 (also as in text) K3 धर्मकर, K6 B0 Da3 D4 7 सर्व°; G1 सर्गकर° (for °करं) K4 6 V1 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 5-7 प्रभु (for प्रभु°)

25 ^{a}) D7 T1 G6 तथा, G3 तस्य (for अथ) —^{b}) Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T1 G3 6 स्मृत, Da3 a4 तत (for सृत) —^{c}) Ś1 K1 2 D5 G1 सर्व (for प्रजा)

26 ^{a}) Ś1 K1 2 4 7 सृज सर्वा प्रजा पुत्र; Dn4 सृज प्रजाश्च पुत्र वा —^{b}) K3 पदतस्. —^{c}) D5 मिधास्यामि (for विधा°). —^{d}) K7 सुमत°; Da4 Dn4 सुमत

27 ^{b}) K3 सात्वतां. K6 D4 om नाम D5 सञ्ज्ञित (for नामत.) —^{c}) K4 6 B7, 9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 8 8 सृष्टं; B6 सृष्ट (for सर्वं) D5 M1, 5-7 कृतयुगे —^{d}) D7 स्थापयिष्य (for °यस्व) D9 यथा विधि°.

28 ^{b}) ❀ Cs हरिमेधसे, हरिमिन्द्रम् एधयतीति हरि मेधास्तस्मै । समागमश्छान्दस (of Pānini 6 3 67–69) । ❀ — D7 om (hapl) 28^c–29^b, G3 reads it twice —^{c}) K6 B9 धर्म्यं Ś1 K1 2 4 अग्र्यं; Da4 Dn1 चाग्रं (for चाग्र्य) —^{d}) K3 समग्रहं (for ससं°). ❀ Cs संग्रहो नाम नित्यानुष्ठानक्रमोपदेशपरो ग्रन्थविशेष । ❀

आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २८
उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
तं कार्तयुगधर्माणं निराशीःकर्मसंज्ञितम् ।
जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ २९
ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मलोकपितामहः ।
असृजत्स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ३०
ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ॥ ३१
तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३२
धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ॥ ३३
ततः स्वारोचिषः पुत्रं स्वयं शङ्खपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३४
ततः शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशापालं सुधर्माणमध्यापयत भारत ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ३५
नासिक्यजन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।

C. 12. 13565
B 12. 348[6] 39
K 12. 356 39

— f) K7 D4 9 समुद्भव; B0 8 Da4 n4 Dn1 n4 Ds D3 8 8 M5 ॰मुखोद्भव (for ॰द्गतम्)

29 For the repetition in G3, cf v l 28 D7 om 29ab (cf v l 28) — a) T1 G3 (both times) 6 धर्मान् — b) D5 ब्रह्मणो — c) Ś1 K1 2 4 स कार्तं; K7 D9 तत्कार्तं; V1 lacuna, B0 Dn1 n4 Ds2 D3 8 8 स्वं (Dn4 त; Ds2 [by corr] स) कर्ता; Da4 त कौर्तं, Ds1 त्व कार्तं, D4 तत्कार्य, M5 त कर्त (for त कार्तं) K4 7 B0 Da4 Dn1 Ds2 D3-4 8 9 M5 ॰धर्माणो (for ॰धर्माण) ❁ C3 कार्तयुगधर्माण, कृतयुग सवन्धिस्वभावम् । ❁ — B7 om 29d-34b — d) Da3 Dn4 निराशी, M7 निराशीं ❁ C3 निराशी कर्म सज्ञितम्, क्षुद्रस्वर्गपशुपुत्रायामाकिराहितम् । ❁ — ef) Da4 D5 7 T1 G3 6 तपस॰ (for तमस॰) Da4 सार (for पार) D5 G1 व्यक्त (G1 ॰क्त) (for [अ]व्यक्त) B3 (marg as in text) प्रतिष्ठित (for व्यवस्थितम्) Ś1 K1 2 4 जगाम तपसा योज्य ब्रह्माण लोकभावन॰

30 B7 om 30 (cf v l 29) — a) K7 D4 9 गतेष वरदे (K7 ॰दो) देवे (K7 D4 ॰वो) — c) K4 6 V1 B0 6 8 9 Da3 n4 Dn1 n4 Ds D3-4 8 ततो (for तदा) D7 T1 G3 6 देवान् (for लोकान्) — d) D5 कृत्वा (for कृत्स्नान्)

31 B7 om 31 (cf v l 29) — b) Ś1 K1 2 V1 D5 पूर्वं (for आदौ) D4 9 G1 आदौ कृतयुगे श्रुत (G1 शुभ) — M1 6 7 om 31cd — c) Ś1 K1 2 G1 ततोय, D5 स तस्य; D7 ततोश्च (sic), T1 G3 6 ततोय (for ततो हि) D5 7 शाश्वतो (for सात्वतो) — d) B6 अवस्थितान्

32 B7 om. 32 (cf v l 29). — a) Ś1 K1 2 तेन चाद्येन धर्मेण; T1 G3 6 तेनैव च स ध॰. — b) Dn1 ब्रह्मलोक D4 ॰विसर्गवित्; D7 निसर्गकृत् — d) Ś1 K1 2 देव (for हरिं) K6 हरिं (for प्रभुम्)

33 B7 om 33 (cf v l 29) Ds2 reads 33 twice — a) K7 D4 9 हेतुश्च, M5 हेतु (for हेतोश्च). — b) K6 Da4 Ds1 मनु, D5 धनु (for मनु) K1 स्वरोदिषं (for स्वारोचिष) Ś1 K1 2 D4 9 तथा (for तत) — c) Ś1 K1 2 4 G1 मुनिं (for तदा)

34 B7 om 34ab (cf v l 29) — a) Da3 a4 तस्य; G1 तत्र (for तत॰) K3 स्वरोचिष; K4 स्वारोचिष॰, Dn1 स्वारोचिष — b) Da4 शखपद; D7 ॰धर (for ॰पद) B9 Da4 D4 6 8 नृप — After 34ab, V1 B6-9 Da3 n4 M5 6 read 35cd for the first time, repeating it in its proper place — c) K7 अध्यापय, B7 Da4 Ds D4 9 (by corr as in text) M5 अध्यापयन् Ś1 K1 2 G1 विप्रं, B7 विप्र (for [अ]-व्यग्र॰) — d) K7 D4 7 9 T G1 3 6 M1 5-7 स च (for सर्वं) K6 वचौ; K7 D4 9 प्रभो, B9 7 Da3 D5 7 T1 G3 6 M1 5-7 वभौ; Da4 विभौ; G1 प्रभु (for विभु॰)

35 a) K1 स्वारोचिष॰ (for शङ्खपदश्च) K1 om चापि — b) K7 V1 B8 (marg as in text) D4 9 पुत्रमात्मसमुद्भव, M1 5-7 ॰स्मप्रजोद्भव — V1 B6-9 Da3 n4 M5 6 read 35cd for the first time after 34ab B7 (first time) om 35c. — c) K6 निशापालं, V1 B0 6 8 Da3 (all second time) Dn1 n4 Ds D3-5 8 दिशां पाल (for दिशापाल) Ś1 K1 2 4 स्वधर्माणम्; K6 V1 B6-9 (last five second time) Dn1 n4 Ds D3 5 8 सु(Dn4 स)वर्णाभम्; B0 सुपर्णाभम्; T1 G3 6 सुधन्वानम् (for ॰र्माणम्) — d) V1 B6-9 (all first time) Da3 a4 (both both times) M5, 6 (last two first time)

धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
उज्जगारारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ ३६
सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ।
सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतमधीतवान् ॥ ३७
वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रौच्याय मनवे ददौ ।
रौच्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुमेधसे ॥ ३८
कुक्षिनाम्नेऽथ प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्गतः ॥ ३९
अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ॥ ४०
गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ॥ ४१
बर्हिषद्भ्यश्च संक्रान्तः सामवेदान्तगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥ ४२
ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।

---

time) धर्ममेतद्(M5 6 'मेतम)नुत्तम. — c) D7 T1 G3 6 M1 5 6 च (for सो) Ś1 K1 2 धर्मं (for भूय') K4 सोंतर्दधे धर्म**, K6 B6 Da3 a4 ततो ऽसतर्दधे भूय'; B0 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 8 M7 सोंतर्दधे ततो भूय'; B7 *ततोंतर्द***, B9 *ततोंतर्दधे भूय — f) B7 damaged Dn4 शमे (for प्राप्ते) Ś1 K1, 2 4 पुरा, K7 D4 9 T1 G3 6 नृप (for पुन').

36 a) K4 नासिका, K6 B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 M5 नासत्ये; K7 Da3 a4 D4 9 नासत्य, V1 नासिक्के; B7 damaged, T1 G1 3 6 नासिक्ये; M1, 6 7 नासिस्ये (for नासिक्य). T1 G3 6 तदा (for पुरा). — b) Da4 पुराण' (for ब्रह्मण) B7 Da3 a4 D5 7 8 पार्थिवोत्तम' — c) V1 धर्ममेतत्; B8 (marg as in text) 'सेतुं (for 'मेत). — e) K6 B5 7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 तज्जगाद; V1 B0 9 Da3 a4 D5 7 M1 5–7 उज्जगाद, B8 (orig) तज्जहार; G1 उज्जहार (for 'गार). Da4 [अ]रविंदाक्षो — f) D4 ब्राह्मण' Ś1 K1 2 4 पुरा (K1 4 'र') (for तदा).

37 b) D7 प्रार्थितवान्; G1 प्राधित' (for प्राधीत') Ś1 K1 2 पुन; K7 D4 9 ऋषि' (for नृप) — d) G1 विरणो — e) K1 कृताद्यौ (sic) (for कृतादौ). Da4 कृताद' कुलशार्दूल — f) K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 7 8 T1 G1 3 6 एतद् (for एतम्).

38 B7 damaged up to मनवे (in 38b). — a) B9 वीरण (for 'णश्) — b) K2 4 रौश्याय; K6 रम्याय; K7 D4 रोच्याय; V1 B0 6 8, 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 M5 रैभ्याय; T1 नौश्याय (for रौच्याय) K6 B9 Da3 तनये; B0 6, 8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 मुनये (for मनवे). Ś1 K1 2 4 Dn4 दधौ; T1 G3 6 तदा (for ददौ). — c) K2 4 रौश्य'; K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 7 8 M1 5 रैभ्यः; K7 D4 रोच्यः (for रौच्यः). K7 D4, 9 शुभ्राय (for शुद्धाय) — d) Da3 सुकृताय; M6 सुमनाय (for सुव्रताय) K1 स्वमेधर्मे (sic), Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सु(Dn1 स्व)वेधसे; M1 5–7 सुधन्वने (for सुमेधसे).

39 a) K6 V1 B5–9 Da3 a4 Dn1 D2 8 M7 कुक्षि नाम्ने स, K7 Da3 कुक्षि(Da3 'क्षु)नाम्ने च; B0 Dn1, n4 D8 कु(Dn4 क)क्षिनामा(Dn1 'म्ना)य; D5 7 दक्षि णाये च; M1 कुक्षिनाम्नेय; M5 6 'पाला(M5 'दा)य (for 'नाम्नेऽथ). — b) K7 Da3 D4 9 G1 M1, 5 7 दिक्पालाय; T1 G3 6 विमलाय च (for दिशां पालाय). K7 D4 9 धर्मिणे (for धर्मिणे). D5 7 दिक्पालाय स्वध र्मिणे. — c) B8 (marg as in text) स ततो (by transp). K2 सोंतर्ददे; K4 6 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [ऽ]प्यंतर्दधे, T1 G3 6 M1 5–7 त्वत' (for सोऽन्त') B6 7 9 Da3 a4 ततो ऽसदंधे भूयो — d) K6 7 V1 B0 6 (marg, orig as in text) 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 -मुखोद्भव' (for 'द्गत).

40 a) K6 V1 B8 (marg. as in text) 8 Da3 a4 अयोद्द, Cn (gloss सूत्रात्मनि) अण्डजे (as in text). D5 7 ब्रह्मणि (for जन्मनि) K7 D4 9 तथा, T1 G3 6 ततो (for पुनर्) — b) K7 D4 5 7 9 T1 G3 6 M1 5–7 ब्रह्मणो (K7 M5 'णे) हरिमेधस' (D5 'मायया; D7 'मायया). — d) K6 V1 B8 7 9 Da3 a4 मुखात्प्रभो, T1 G3 6 मुखोद्गत, G1 -मुखात्स्वत' (for 'त्पुन)

41 a) D7 ब्रह्मणो — b) D5, 7 यथाश्रुत (for प्रयुक्तश्च) T1 G6 तथाविधि (for यथा')

42 a) K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5, 7 8 संप्राप्त' (for सक्रान्त). — b) Ś1 K1 2 4 -वेदा त्मक; Da4 -वेदांगत; T1 'तग (for वेदान्तग). D4 नृप; D8 द्विज; G3 द्विज (for द्विजम्). — c) K7 D4 9 G3, 6 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठं) Ś1 K1 2 नाम्ना च; K4 B0, 6–8 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 नामाभि; K7 D4 9

अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः ॥ ४३
यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन हि ॥ ४४
पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४५
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वाञ्जगृहे ततः ॥ ४६
त्रेतायुगादौ च पुनर्विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ४७
इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ४८
व्रतिनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ४९
नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५०
एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः ।

C 12. 13601
B 12 349[8].55
K 12 358 55

-सामेति; M1 नामोमि (for नाम्नामि) Ś1 K1 2 तात्स्याव; K6 विख्यातं; T1 G3 6 विख्याते (for विख्यात) G1 नाम्ना ज्येष्ठाभिविख्यातं — d) K6 B0 ज्येष्ठ Da4 सोम (for -साम) K7 D4 9 ज्येष्ठसामव्रत हरे, D6 7 °व्रतां वर; T1 G3 6 द्विजे सामप्रदो हरि°; M1 5-7 ज्येष्ठसामव्रताहर

43 a) Ś1 K1 2 Dn4 D5 7 समाप्तो, Ds1 -सक्राव (for सक्रान्तो) — b) K2 अविकल्पन, K7 अपि कंपन; T1 G3 6 अविक पुन° (for अविकम्पनम्) — d) K4 6 V1 Da4 Ds1 D2 G3 6 प्रभो हरे (Da4 °रे, Ds1 °रि); K7 D4 5 7 9 सनातन°, B6 (marg, orig as in text) M1 5-7 प्रभु हरिं; G1 प्रभोर्वर (for °र्हरे). B3 (marg as in text) एष व प्रभवो हरि

44 a) K6 ब्रह्म (for जन्म) ❁ Cn सप्तमम्, अन्तर्यामिरूपं जन्म । इदमेव गीतायामुक्त (6 26 1) प्रत्य भिज्ञानार्थम् । ❁ — b) K4 ब्रह्मणा; Da4 ब्रह्मणे — c) K7 D4 9 यत्र (for तत्र) K2 जन्म° (for धर्म) Ś1 K1, 2 4 प्रथित°, Dn4 कथित (for कथित°) — d) K6 V1 B6-9 Da3 a4 च, B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G8 M1 5-7 ह (for हि)

45 b) B0 8 (marg as in text) Dn1 n4 D8 D2 8 8 लोककारिणे; B3 damaged — c) D6 7 स (for च) B6 (marg as in text) 7 9 Da3 पितामहस्य (B6 8 °श्र) दक्षस्य — d) B7 पृतौ; Dn4 पृते; D6 7 पृतत् (for पृत) K2 4 पुरा दधौ; Da4 पुरदरौ (for पुरा ददौ)

46 T1 om (hapl) 46a–47b — a) K7 ज्येष्ठे*; Dn4 ज्येष्ठेन; D4 5 7 9 ज्येष्ठे च; G3 6 ज्येष्ठे स (for ज्येष्ठे तु). — c) B9 आदित्य (for आदित्ये) Da3 ज्येष्ठो Ś1 K1 2 4 G3 6 M6 आदित्ये सवितृश्रे (M6 °ज्ये) है; K7 D4, 9 °स्य° सविता ज्येष्ठाद् (K7 °ष्ठो).

47 T1 om 47ab (cf v 1 46) — a) K6 V1 B0 6-9 Das (by corr) Dn1 n4 D8 D2 8 8 G3 6 ततो (for पुनर्) — Da3 om (hapl) 47cd, Ds1 reads it twice — c) Da4 M1 7 मनुष्ये (Da4 °ष्य) (for मनुश्च) K6 B6 7 9 Da3 a4 स्थित्यर्थं, V1 वृत्यर्थं; D6 7 पूज्यार्थं (for भूत्यर्थं)

48 a) K6 V1 B0 7-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G3 6 इक्ष्वाकुना, B6 damaged — c) Ś1 K1 गमिष्यति Da3 G1 क्षपांते (for क्षयान्ते)

49 V1 reads 49-50 on marg — a) K6 B0 Dn1 n4 D2 8 8 यतीनां (for व्रतिना) — K6 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 8 Kumbh ed, following upon 50c–51a, read 49bcd for the first time after 12 334 8 — b) D6 (first time) कुले, T1 G3 6 सर्वे (for स ते) T1 G1 सर्वो, G3 6 M7 सर्वे (for पूर्वं) K7 D4 5 नरोत्तम, G1 नृपोत्तम — c) B6 (first time, marg) पर, Da3 a4 (both second time) हर (for हरि) D9 -नाम्ना(marg °मा)सु (for गीतासु) — d) B3 (marg as in text) 9 Da3 a4 (all second time) समाधिविधि, M1, 7 समासा° (for समास°)

50 For the repetition of 50 in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 8 Kumbh ed, of v 1 49 V1 (second time) reads 50 on marg — a) Ś1 K1, 2 4 7 V1 (second time) D4 5 (both times) 7 9 G1 च, B0 Dn1 n4 D8 D2 8 8 (all second time) सु° (for तु) — b) Da4 (first time) सरहस्य- — c) K1 6 Da3 (last two first time) जग न्नाथ; B0 (first time) Da3 (second time) Dn4 D8 D2 5 (all first time) 7 °न्नाथ (for °न्नाथात्). — d) D6 (both times), 7 नारायणो (for °यणान्). D8 (first time) नृप.

12 ·01.55 55

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५१

धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।

अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५२

एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः ।

त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५३

हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ।

जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः ॥ ५४

मनश्च प्रथितं राजन्पञ्चेन्द्रियसमीरणम् ।

एष लोकनिधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥ ५५

अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।

यथेच्छति तथा राजन्क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ५६

एष एकान्तिधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम ।

मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ।

एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ॥ ५७

यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन ।

अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः ।

---

51 For the repetition of 51^a in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5.8 Kumbh. ed , cf v l 49 51^a is mostly damaged in B6 (both times). — ^{a}) V1 (both times) B0 Ds2 (both first time) महाधर्मं· — ^{b}) T1 G3 6 अथ (for धार्यो).

52 ^{a}) Ds1 ·ज्ञान न (for ज्ञानेन) Ś1 K1 2 दानेन; T1 G1 3 6 चानेन (for चैतेन) — ^{b}) K1 स्वप्रयुक्तेन; K7 स्वय यु°; D8 शुभयु°; D5 7 सप्रयु° (for सुप्रयु°) — ^{c}) Ś1 K2 4 7 D4 9 कर्म (for ·धर्म) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 प्रीयते पुरुषोत्तम

53 ^{a}) K2 ·विभागौ; M1. 5–7 ·विभानो (sic) (for विभागो) — ^{b}) Da4 कश्चिद् (for क्वचिद्). K6 हि व्यूह , B6–8 Dn1 n4 Ds3 D5 3 8 G1 M1 5 6 द्विर्व्यूह· (for द्विव्यूह·) Da4 सज्ञित — ^{c}) K7 B6 2 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 8 G1 त्रिर्व्यूहश्च (for त्रिव्यू°) K1. 2 B8 (marg) सज्ञातश्च; G1 सद्याश्च; M1 7 संख्यातुश्च (for °श्च) — ^{d}) K1 (sup lin as in text) चतुर्मूहश्च; Da3 a4 चतुर्व्यूहैश्च (for °र्व्यूहश्च) ❀ Ca कदाचिदेकमेव व्यूह श्रीवासुदेवाख्यमाश्रित्य सर्गं कुरुते, कदाचित्संकर्षणाख्यद्वितीयव्यूहसहित कदाचित्प्रद्युम्नाख्यतृतीयव्यूह सहित कदाचिदनिरुद्धाख्यचतुर्थव्यूहसहित इति नानाप्रकारसर्गं दर्शन पुराणादौ न विरुद्धमिति भाव ॥ Cn अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगत', प्रद्युम्नस्त्रितयानुगत', सकर्षणो द्वितयानुगतो वासुदेव एक एव । एतदेव व्युत्क्रमेणात्रोक्तम् । ❀

54 ^{a}) G1 एको (for एव) B6 damaged, T1 G3 6 च (for हि) K7 D4 5. 7. 9 क्षेत्रज्ञो हरिरेव ह· — ^{b}) Ś1 K1 2 V1 D5 7 T1 G1. 3. 6 निर्गुणो; B3 M1 5–7 निर्मलो (for निर्ममो). Ś1 K1 2 निष्क्रियस; B0 निष्फलस; D4 निष्कल्पस; T1 G1 3 6 M1 5–7 निष्कलस् (for °लस्). — Da4 om 54^c—55^b. — ^{c}) Ś1 K1 2 4 हरिश्च; D5 7 वीतश्च; Cp (gloss जीवनहेतु) जीवश्च (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 2 4 7 D4 9 ·गुणाधिक'; K6 ·गणातिग'; D8 गुणातित

55 Da4 om 55^{ab} (cf. v l 54) — ^{a}) K1 2 कथितं (for प्रथित) T1 G1 3 6 M1 6 7 अतश्च प्रथितो राजन्· ❀ Cn मनश्च, चादहकारोऽपि हरिरेवेत्यन्वय । ❀ — ^{b}) D5 7 सर्वेंद्रिय (for पञ्चेन्द्रिय) D5 7 T1 G3 6 M1 5–7 समीरण ; G1 °रित; Ca (gloss प्रेरकम्) 'रणम् (as in text) — ^{c}) Da3 a4 एक· (for एष) K1 4 6 7 B0 7–9 Da4 Dn1 n4 D8 D1–5 7–9 M5 6 विधिर् ; Cn (gloss लोकप्रवर्तक') Cp (gloss सर्वेषां लोकानामा श्रय', लोकानां गुणसधानं वा) निधिर् (as in text) G1 श्रीमान्·

56 ^{a}) ❀ Cp अकर्ता, संहर्ता । ❀ — ^{c}) Da4 यथेच्छसि — 56^d–57^a is damaged in B7 — ^{d}) K7 D4 9 क्रीडे(D4 °ड)स (for क्रीडते) Ś1 K1 2 4 पुरुषोत्तम (K4 °म); T1 G1 3 6 हरिरव्यय — After 56, T1 G3 6 read 61 followed by 898*

57 ^{a}) B7 damaged D5 7 एक (for एष). K4 6 B0 6 (marg , orig as in text) 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 T1 G3 6 Cn (gloss निष्कामानां भक्तानां धर्मं) एकांत (for एकान्ति) — D7 repeats 57^e–58^f after 64, T1 G3 6 repeat the same after the ref at the beginning of 63 — ^{f}) D7 (both times) दुर्लभा बहुशो; T1 G3 6 (all both times) बहवो दुर्लभा (by transp) G1 नृपा'

58 For the repetition of 58 in D7 T1 G3 6, of v. l 57 G1 om. 58-60 — ^{a}) D7 (both times) एकांतिन (for °न्तिभिर्) — ^{c}) K7 अहिंसैर् (submetric). Ś1 K1 2 4 आत्मवद्भि'; D7 (both times) कार्यविद्भि (for आत्म') — ^{c}) B7 damaged D7 (both times) न चेत् (for भवेत्) K7 V1 कृतयुगे — ^{f}) K7. D4 9 ईशे ; B0 आसीद्;

भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः ॥ ५८
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ५९
ऋषीणां संनिधौ राजञ्शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।
तस्याप्यकथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ६०
देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम् ।
यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ॥ ६१

जनमेजय उवाच ।

एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् ।
न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ६२

वैशंपायन उवाच ।

तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहबन्धेषु निर्मिताः ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ६३
देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह ।
सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ॥ ६४
अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवर्तिनम् ।
नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ६५
मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ।

C 12.13618
B 12.348[6].71
K 12.358 71

Cn p (gloss [both] काम्य) आशी- (as in text) K4 Dn1 n4 Ds1 D2 8 (before corr) 8 विवर्जिता; Da3 a4 D8 (by corr) °र्जित°, Ds1 °र्जिते (for °र्जितैः) Ś1 K1 2 रागद्वेषविवर्जित, D5 7 T1 G3 6 (last four both times) M1. 5-7 ईदृशैः काम(D7 कर्म)वर्जितै

59 G1 om 59 (cf v l 58) — a) K2 भगवन् — c) D5 7 धर्मज्ञ; M5 धर्मज्ञे — d) Ś1 K1 2 4 धर्मराज्ञो (K1 °ज्ञो), G3 M5 °राजे (for °राज्ञे) Ś1 K1 2 4 B3 M5 द्विजोत्तम K7 D4 5 7 9 धर्मराजाय धीमते

60 G1 om 60 (cf v l 58) Bo om (hapl) 60b–63a — b) Da4 शृण्वतो रामकृष्णयो — c) K1 [अ]कथयन्, K2 कथयत् (for [अ]प्यकथ°) D4 5 7 9 T1 G2 6 सर्वं (for पूर्वं) — d) B6 T1 स (for सु)

61 Bo om 61 (cf v l 60), T1 G3 6 read 61 after 56 — a) M5 द्वैव (for देव) Dn1 च परम (for परमक) Ś1 K1 2 4 T1 G2 6 एव स्तु (T1 G2 6 स)परम ब्रह्म — b) K1 श्वेते; Da3 Ds2 D4 9 G1 श्वेत (for श्वेत) B6 अच्युत D5 7 श्वेत चन्द्रामवद्युत (D5 °भविद्युत), T1 G3 6 श्वेतश्चन्द्रमभिच्युत — d) K4 परायण (for नारा°) K7 D4 9 M6 -परा जना (for -परायणा) — After 61, D8 C8 ins an addl colophon [*Sub-parvan* D8 मोक्षधर्म — *Adhy name* D8 नारायणीयं — *Adhy no* Ds1 171, Ds2 175] On the other hand, T1 G3 6 ins after 61

900* तदेव केवल स्थान मुक्तानां परम भवेद् ।

62 K1 Bo om 62 (for Bo, cf v l 60) — a) D8 धाय (for धर्मं) — b) K2 प्रतिबद्धैर; D4 °बुद्धौ (for °बुद्धैर्) Ds1 निसेवितं. — d) K7 आद्य°; V1 G1 ह्यन्ये; D4 G3 6 M1 5-7 आद्य; D5 7 ह्येन, T1 अद्य (for अन्ये) Ś1 K2 व्रतास्थिता, D5 7 विध स्थिता; T1 व्रतेधिता (for व्रते स्थिता)

63 Bo om 63a (cf v l 60) After the ref, T1 G3. 6 repeat 57c–58f — b) K1 देहवधेय, K7 D4 9 वेदधर्मेषु; Da3 देवधवेषु; M1 देहे व° (for देह बन्धेषु) K2 om (hapl) from निर्मिता up to मोक्षार्थ (in 64d) Ś1 K1 निश्रिता (for निर्मिता) ❀ Cp देहबन्धेषु, देहबन्धा जीवा, तेषु । ❀ — cd) D5 7 transp राजसी and तामसी K6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M1 6 7 चैव (for चेति)

64 K2 om up to मोक्षार्थ (cf v l 63) G1 om 64ab — a) K6 B6 (marg as in text) Da3 a4 Cp (gloss यस्य वेदार्थ एव रोचते) वेदधर्म(B6 °बधे)षु, K7 D4 9 देहबद्धेषु; Cn (gloss देह एव बन्धो येषां तेषु जीवेषु) °बन्धेषु (as in text) B6 7 Da3 a4 पुरत (for पुरुष) — b) K7 D8 कुलोद्वह — d) Ś1 K1 4 D5 मोक्षवि, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 मोक्षाय (for मोक्षार्थ) K7 V1 D4 7 9 T1 G3 6 -निश्चय; G1 चिंतक; M7 -निश्चित (for निश्चित) — After 64, D7 repeats 57c–58f

65 a) Ś1 K1 2 4 D8 T1 G1 3 6 तत्र (for अत्र) T1 G3. 6 यो (for स) — b) Ś1 K1. 2 4 6 Bo 6 8 (orig) Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2 8 8 -वित्तम; V1 शाश्वतं; B7 6 वित्तग, D9 विवर्तिन (hypermetric), M1 -वर्तित (for -वर्तिनम्) — c) Ś1 breaks off from णपरो to the end of the parvan M7 नारायण T1 G6 M7 पर (for परो) K1 2 4 V1 G1 भूत्वा; T1 G6 M1. 5-7 मोक्षे (for मोक्षस्) — d) K2 सात्मिकः (for सात्त्विकः)

71 एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ॥ ६६
मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ६७
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ॥ ६८
सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ।
नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिम् ॥ ६९
नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् ।
एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ७०
राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ।
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशां पते ।
प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७१
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रजसा तमसा चैव मानुषं समभिप्लुतम् ॥ ७२

---

66 Ś1 missing (cf v. l 65) K1 2 4 om 66[ab]. — [a]) B7 मनीषिवङ्म, Dn4 °षित्व, T1 G2 6 °षिण, Cp (gloss: नारायणादेव सर्वं भविष्यतीति निश्चयो येषां) °षिणश्च (for °षित) — [b]) Dn4 चिंतयेत् — V1 om 66[c]–69[d] K1 2 4 read from 66[c] up to 74[b] followed by 899*, after 12 337 2 — [c]) K1 2 4 -भक्ता', K6 B9 Da2 a4 T1 G1 3 6 M1, 5–7 भक्तः; D5 भक्ति (for भक्ति). After भक्ति', Da3 reads 68 for the first time, repeating it in the proper place and omitting from सतत up to मोक्षकाङ्क्षिण (in 67[b]).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 65) For the sequence in K1, 2 4, cf v l. 66 V1 om 67, Da2 om 67[ab] (for both, cf v l 66) — [a]) M5 [ऽ]पि (for हि). K1 2 4 सति (for केचिद्). — [b]) Da4 उभयोर् (for यतयो) K6 B0 6–9 Da1 Dn1 n4 D2 D3 2 5 7 8 धर्मिण (for काङ्क्षिण) — K1 reads 67[c] twice — [c]) D6 7 एष (for तेषां). B0 6 8 Dn1 n4 D2 D3, 5 8 T1 G3, 6 विच्छिन्न (for वै छिन्न) K1 (both times), 2 4 -कृष्णानां; M1 7 तृष्णायां (for तृष्णानां) — [d]) Da2 क्षेमवरो; D4 9 क्षेमावहो (D4 °हा); D6 7 क्षेमकरो.

68 Ś1 missing (cf v l. 65) For the sequence in K1 2 4, cf v l 66 V1 om 68 (cf v l 66). Da3 reads 68 for the first time after एकान्तभक्ति (in 66[c]) — [b]) D2 योपश्यन्, D7 यो यजन्, M1 7 यत्पश्ये (for य पश्येन्) K1 मधुसुदन; M7 °सूदन ❀ Cn पश्येत्, कृपयेति शेष । ❀ — [c]) K1, 7 D4 5 7 9 T1 G1 3 6 स तु (by transp), K2 4 सत्व — [d]) K1 2, 4 T1 G1 3 6 मोक्षार्थं-; K6 B7 9 Da2 (both times) a4 मोक्षेषु; Dn4 मोक्षे वि- (for मोक्षे च) K1 4 -निश्चयः; D6 7 सञ्चित; T1 G3, 6 -चिंतक (for निश्चित).

69 Ś1 missing (cf. v. l 65). For the sequence in K1 2 4, cf v. l. 66. V1 om 69 (cf v l 66) T1 G1 3 6 transp 69 and 70 — [a]) D2 M6 7 योगे च; D7 योगे हि, G1 योगैनै (for योगेन) T1 G3 6 सांख्यतुल्ये च योगे च. — [b]) Da2 a4 M1 5–7 एकांति (for एकान्त) K1, 2 4 B2 सेविनां; G1 सेविनीं ❀ Cp एकान्तसेवित, एकान्तिभिर्भगवते सेवित । ❀ — [c]) K1, 2 4 7 D4 5 7 9 T1 G1 3 6 Cp नारायणात्मको (D7 °णपरो) मोक्षस् ❀ Cp सांख्ययोगयो रपि मोक्ष एव फल, स च नारायणात्मक । ❀ — [d]) D7 8 तेन (for ततो) K1 (by corr) 6 Da2 Da1 D6 (by corr) T1 G3 6 याति

70 Ś1 missing (cf v l 65) For the sequence in K1 2, 4, cf v l. 66 T1 G1 3 6 transp 69 and 70. — [a]) B2 तु (for च) — [b]) K2 प्रतिबद्धो. K6 पुन (for पुमान्) D4 प्रतिबुद्धाभवत्पुमान् — [cd]) K2 प्रतियोधो (for °बुद्धो) K1 2 4 हि (for न) T1 G1 3 6 एवमेष महाभाग प्रबुद्धेषु विजायते.

71 Ś1 missing (cf v l 65) For the sequence in K1 2, 4, cf v l 66 — [b]) K2 7 D2 9 व्यामिश्री; Cn (gloss सदोषे) Cp (gloss विवेचनासमर्थे) व्यामिश्रे (as in text) K7 (marg) D4 9 प्रकृति स्मृता (K7 [orig] सदा), D5 7 प्रकृति(D5 °ता)स्थिता — 71[c] is damaged in B6. — [c]) K2 4 यदात्म(K2 °त्मा)कः; V1 धर्मा' (for तदा'). D5 7 च (for हि) — [e]) Da1 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). V1 D5 7 युक्ता (for युक्त) — [f]) K1, 2 नावेक्षेत; K4 न वीक्षेत; Da2 a4 नावेक्षति; Da1 नावेक्ष्यति, D5 7 °क्षति (for °क्षति). K1, 2 4 Da4 स्वय हरि (by transp.), D5 7 हरिं स्वमं

72 Ś1 missing (cf. v l 65) For the sequence in K1, 2 4, cf v l. 66 — [a]) D4 om. from पश्यत्येन up to देवाश्च क्र (in 73[a]) K2 पश्यतेमं; M5 पश्य त्येव. — [b]) Da2 ब्रह्म (for ब्रह्मा). K1, 2 4 V1 B2 (marg, orig. as in text) T1 G1, 3, 6 M1, 7 ब्रह्मा

कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम ।
हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७३

जनमेजय उवाच ।

कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ॥ ७४

वैशंपायन उवाच ।

सुसूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकम् ॥ ७५

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ।
एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ७६

यथा समुद्रात्प्रसृता जलौघा-
स्तमेव राजन्पुनराविशन्ति ।
इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा
नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ७७

C 12 13531
B 12. 349[8].63
K 12. 258 13

(K1 2 G1 'श्च) रुद्रोय वा नर (V1 B6 T1 G1 2 6 M1 7 पुन) — d) K1. 2 7 B8 (marg as in text) D1 7 G8 M8 मानव, K4 6 B0 Dn1 n4 D8 D7 8 8 G1 8 M1. 8 7 मानसं; Cp मानुष (as in text) K7 D8 9 समभिष्टुत

73 Ś1 missing (cf v 1 65) For the sequence in K1. 2 4, cf. v 1 66 D8 om. up to देवाश्च ऋ (cf v 1. 72) — a) Da1 a4 सम; D8. 7 नरा (for काम) B0 वेदा (for देवाश्च) K1 मुनयश्च; K3 पुरा यश्च; K4 B0 6 8 Da1 Dn1 n4 D8 D2 8 5 7 8 M1 5. 7 ऋषयश्च (by transp), T1 G1 2 6 च मुनय; M8 चर्षयश्च K7 D9 काम देवर्षयश्चैव — b) K3 सत्रस्था (for सत्त्व') D8 7 तस्था नृपविसत्तम — c) K1 2 G8 सूक्ष्मेण सत्त्वेन (by transp), Da1 a4 सत्त्वेन शुद्धेन — d) Da1 (before corr as in text) वैकारिक स्मृत ✻ Cn वैकारिका, सात्विकाहंकारजा ॥ Cv प्रायश सत्त्वगुणे एव रता । कदाचिद्दीपद्विकारसहितत्वाद्वैकारिका इत्युच्यन्ते । ✻

74 Ś1 missing (cf v 1 65) For the sequence in K1 2 4, cf. v 1 66 B8 damaged T1 G1 2 6 M1 5–7 om. the ref After the ref, D8 7 ins 899* K7 om. 74 V1 D7 T1 G8 6 Kumbh ed repeat 74 after 12 337. 2ab — a) D8 7 (first time) गच्छत् (for गच्छेत्) — b) D8 5 7 (first time) निष्क्रिय पञ्चविंशक. — After 74 (D8 7 after ref.), K1 2 4 6 V1 B0 6–9 Da1 a4 Dn1 n4 D8 D1–5 7–9 editions ins

901* वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ।

[K1. 2 4 D1. 9 मया पृष्टः, D8 7 यथातत्त्व (for 'दृष्ट). D8 4 9 प्रवृत्त, D8 7 यद्वृत्ति (for प्रवृत्ति)]

75 Ś1 missing (cf v 1 65) K7 T1 G1 2 6 M1. 5–7 om the ref — a) K6 B0 6–9 Da1. a4 Dn1 n4 Da1 D2 8 8 T1 G3 6 सु (T1 G8 6 स) सूक्ष्म; K7 D9 सु (D9 सू) शूक्ष्म Dn1 n4 D2 8 तत्त्व (for सत्त्व-) K1 2 7 Da1 T1 G1 2 6 M1 7 सयुक्त, D9 सहितै; M6 lacuna (for सयुक्त) D8 सूक्ष्म सत्त्वसम युक्त, D7 सूक्ष्म सत्त्वसुसयुक्त ✻ Cn तत्त्वेन, अनारोपितेन रूपेण सयुक्तम्, अधिष्ठानमात्रम् । ✻ — b) K1 2 7 D4 5 7 9 T1 G1 2 6 M1. 5–7 सयुक्तस्; Cn (gloss सम्यक्समाहितम्, उपाधि त्यागेन) 'क्त (as in text) Da4 अजिह्मगै (hypermetric), G8 अक्षयै (for 'रै) ✻ Cn त्रिभिरक्षरै, अकारोकारमकारै । ✻ — c) Da4 M1 पुरुष (for पुरुष) D8 7 पुरुषान् (for प) K4 Dn1 D2 8 गच्छन् — d) K7 D8 9 T1 G1 2 6 M1 5–7 निष्क्रिय; Dn4 त्रिद्रिम्य (sic) (for निष्क्रिय) K1. 2 4 6 V1 B0 6–9 Da1 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 पचविंशक

76 Ś1 missing (cf. v 1 65) — a) K1. 2 G1 एतं, K6 B8 एव, D8 7 एत (for एक) K1 2 G1 सांख्ययोगौ, K7 D8 9 च सांख्य च (for सांख्ययोग) — b) ✻ Cn वेदारण्यकम्, जीवब्रह्माभेदपर तत्त्वमस्यादि वाक्यज ज्ञानम् । ✻ — D9 repeats 76cdef after 77a — d) K1 2 4 पचरात्रस्तु; D8 7 G1 'रात्र तु; M1 'रा त्रश्च, Bom ed पांचरात्र च M6 कृप्यते (for कथ्यते) — e) K7 G1 एवम्, Da4 एक, D8 9 (both times) एव (for एष) K7 G1 एकांतिको, Da4 'तिनो (for 'न्तिनां) — f) D8 7 परायण; D8 'स्मक; M7 -त्मात्मक (for परा')

77 Ś1 missing (of v 1 65) — a) K6 समुद्रान्प्रसृते (for 'त्प्रसृता) — After 77a, D9 repeats 76cdef — b) B8 (marg as in text) पुरुषा विशति (for पुनरा') — c) K3 T1 G8 6 महा (K3 'हौ)-घलौघा; D4 'जलोघा. — d) D8 7 नारायण ते पुनरा अर्पयंति

78 Ś1 missing (of v 1 65) — a) K3 एतत्; K7 D4 9 एव (for एष). — b) T1 G8 6 [s]य तु

एष ते कथितो धर्मः सात्वतो यदुबान्धव ।
कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोषि भारत ॥ ७८

एवं हि सुमहाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनामाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ७९

व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ८०

इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये न भजन्ति विमोहिताः ॥ ८१

कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा ।
संहारकारकश्चैव कारणं च विशां पते ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

पांडव (for यदुबान्धव). K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7 8 सात्वत कुरुनंदन; K7 D4 9 °तां यमुवाच ह; V1 °त पुनरुत्थित, Ds1 सात्वत *****. — c) G1 एव (for एन) K3 यथा न्यायं; K7 D4 9 यथा तुभ्यम् (for यथान्याय) — d) B8 Da3 a4 M1 5 6 शक्नोषि; Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G1 शक्नोसि (for शक्नोषि) K1 2 4 D5 7 पार्थिव (for भारत) K7 D4 9 आख्यात° पार्थिवोत्तम

79 Ś1 missing (cf v 1 65). — a) B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 स (for सु) G1 महाभाग — b) D8 om (hapl) रदो गु B8 Da3 a4 गुरवो (for °वे) K7 नम° (for मम). — c) K1 2 4 T1 G1, 2 6 यमिनाम्; K7 D4 9 यति°; B6 **त; B7 8 Da3 a4 यततां; Dn1 यतीनां; Ds1 प्रदिपा (for यतिनाम्). K6 B0 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 चाह (for आह) ❀ Cn श्वेतानां, गृहस्थादीनाम्, यतिनां, काषायवस्त्रधारिणाम् । ❀ — d) T1 G6 M1 6 7 एकांति (for एकान्त) Ds2 मतिम् (for गतिम्) Da3 अव्यया; Da4 Dn4 Ds1 D9 अव्यय

80 Ś1 missing (cf v 1 65) — b) Dn1 धर्मं (for धर्मं) — c) T1 G3 6 तु (for [अ]य). Da4 तेभ्य (for तुभ्यम्) — d) G1 आख्यातु K1 2 G1 प्रथितो; K7 D4, 9 प्राशिपा (K7 °पो), D5 7 प्रसृतो; T1 G3 6 M1 5-7 प्रशिपा (for प्रसृतो) K1 2 7 G1 गुरु°; Da4 गुरो

81 Ś1 missing (cf. v. 1 65). — a) K1 2 4 7 D4, 5 7, 9 T1 G1 3, 6 दुष्करो (for दुश्चरो). — b) G1 पुण्य (for एष) — c) Ds2 D5 7 यथा (for तथा) K1 2 4 [अ]न्ये च; K7 D4 5 7 9 चान्ये (for [ए]वान्ये). — d) K6 V1 B0 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 भर्जतीह; B6 7 9 भजतीह; M6 न भजति (for न भजन्ति) K6 च, K7 V1 Da3 a4 D4 8 9 M1 5-7 [इ]ह (for वि) K1 2 4 न भजते घमोहता (K3 °त).

82 Ś1 missing (cf v 1 65) — a) Da3 a4 कृत्स्न (for कृष्ण) — b) Da4 भावतो; T1 G3 6 भावानां (for भावनो) K1 2 4 7 D4 5 7 9 मोहनो (K4 °ने; D4 °ना) भावनस्तथा — c) K1 2 4 कारण (for -कारकश्). — d) K7 हि (for च)

Colophon Ś1 D6 T2 G2 missing K3 4 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T1 G1 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 Ds1 D4 G1 3 नारा(D4 नरनारा)यणीय; K7 D5 7 9 नारा(K7 D9 नरनारा)यणीये विष्णुधर्माविशार°, V1 B8 Da3 a4 Dn1 नारा(Da3 a4 नरनारा)यणीये एकांतिकभाव°, B0 6 एकांतिभाव°; B7 नारायणीयैकांतिकाभाव°, B9 M1 5-7 °णीये एकातिभाव°; Dn4 Ds2 D3 8 एकांतिक(Ds2 °का)भाव°; D2 ऐकांतिकसभव — *Adhy no* (figures, words or both) K6 74, K7 D9 15 (sic), B7 272, B8 274, Dn1 G1 174, Dn4 172, Ds2 G3 176, D8 170, T1 G6 175, M1 6 7 171, M5 206 — *Śloka no.* Da3 Dn4 88, Da4 89, D8 90

[३३७]

जनमेजय उवाच ।
साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ १
किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ।
प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मवन्तम् ।
पराशराद्गन्धवती महर्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३
पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं
महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं
द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ४
तमादिकालेषु महाविभूति-
र्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् ।

C 12.13641
B 12 350(49).5
K 12.359 5

337

☞ This adhy is missing in Ś1 D5 T3 G2 (cf v l 12 336 65, 283 15, 336 1, 335 40)

1 G1 repeats 1ab (with the ref) after 1 K4 जनक; G1 (first time) वैशंपायन (for जनमेजय) — a) K2 7 B0 7-9 D32 D3 5 G3 M1 7 सांख्य (for साङ्ख्य) K1 3 4 7 B3 D2 4 8 9 T1 G1 (second time) 3 6 M5 Kumbh ed योग (for योगं) K7 D1 9 पचरात्रो, B7 D32 D2 8 G3 Kumbh ed पांचरात्र (for पञ्च°) — b) K1 3 4 V1 D6 7 T1 G1 (both times) 3 6 वेदा° पा(K4 प)शुपत तथा — c) D31 महर्षेर्, D1 5 7 9 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे) G1 आत्मप्रमाणान्येतानि — d) K1 3 4 7 B3 D5-6 7-9 G7 6 हि, V1 [उ]त; B7 हे, M5 च (for ह) G1 न ह्यव्यानि हेतुभि°.

2 b) V1 बहु (for पृथङ्) — After 2ab, V1 D7 T1 G2 6 Kumbh ed repeat 12 336 74 D7 T1 G2 6 read 2cd twice — c) V1 D7 T1 G2 6 (last four second time) वदस्व सर्वं; D5 7 (first time) प्रब्रवेन्; G1 वद सर्वं (for प्रब्रूहि वै) K7 मे (for वै) G3 6 (both second time) यया (for मया) D34 पृष्ट, D7 (first time) दृष्ट° (for पृष्ट°) K1 3 4 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व — d) T1 G2 6 (all first time) प्रवक्तुः; G1 प्रवृत्त (for °त्तिं) K1 3, 4 यथा तथेन (K4 °थ्येन) वै द्विज — After 2, K1 3 4 read 12 336 66c-74b followed by 899*

3 a) K1 4 D34 Dn4 यज्ञे (for जज्ञे). K7 D9 परम पुराण, D32 a1 °मत्युदारं; Dn4 °मत्यपदारं (sic), D4 पुरुष पुराण, D5 7 परम ह्युदार, T1 G1 3 6 M1 5-7 परमा(M1 °म)भ्युदार (for °मत्युदार) — b) K1 lacuna, Dn1 D5 7 यो (for यं) K1 3 4 D5 7 आत्मभाज, K6 V1 B0 6-9 D32 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 C8 °यो गात् (for °वन्तम्) ❀ C8 द्वीपमध्ये, यमुनाद्वीपमध्ये । ❀ — c) K6 V1 B0 6-9 D32 a1 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G3 6 Kumbh ed सत्यवती (for गन्ध°) D5 7 महर्षेः

4 a) K1 3 4 7 D1 9 पचम (for षष्ठं) ❀ Ca पितामहो ब्रह्मा आद्यो यस्य वाचिकपुत्रस्य तम् । तथा न सग च्छते । केचित्पितामहशब्देन नारायण उच्यते इत्याहुः ॥ Cn पितामहस्य आद्यो नारायणस्तं, य षष्ठ नारायणावतार वदन्ति । पितामहाद्यमारभ्य य षष्ठ वदन्तीति वा, यस्मात्पितामहाद्य षष्ठ वदन्तीति वाध्याहृत्य योज्यम् । सर्वथापि पितामहाद्यमित्येक पदम् ॥ Cp पितामहात्, नारायणात् । कृष्णद्वैपायन षष्ठम् । तथा हि, प्रथम नारायणस्ततो ब्रह्मा ततो वसिष्ठस्तत शक्तिस्तत पराशरस्ततो द्वैपायन इति ॥ Cs भगवतो व्यासस्य ब्रह्मर्षि वंशप्रभवत्वमेव सर्वे जानन्ति, न तु भगवद्भवत्वमित्याह । पितामहाद्य, य पुत्र पितामहादारभ्य नारायणस्य षष्ठ–नारायणो–ब्रह्मा–वसिष्ठ–शक्ति–पराशरो–व्यास इति नारायण षष्ठम् । ❀ — b) V1 D32 a1 अक्षय्य (for आर्षेय) ❀ Cs आर्षेयविभूतिभि शमदमादिभि । ❀ — c) K1 3 4 [अ]शमजैक, T1 G3 6 °कमेक; Cv (gloss अवा [पा]न्तरतमाख्यप्रथमावतारे वागुच्चारणसमये नारायणस्यास्या-जातम्) [अ]गजमेक (for [अ]शजमेक) D7 मंत्र (for पुत्र) — d) B3 (marg) निदान

5 D5 7 om (hapl) 5ab — a) K1 3 4 B0 D1 9 T1 G1, 3 6 -काले सु-; D31 कालेपि, M1, 5-7 -काले स (for कालेषु) K1 3 4 7 B3 D32 D1 9 T1 G1 3 6

41 (40).5 6

ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा
व्यासं महात्मानमजः पुराणः ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम ।
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः ॥ ६
पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ७
किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ।
कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ।
गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ९
कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः ।
शुश्रूषां तत्परा राजन्कृतवन्तो वयं तदा ॥ १०
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ ११
एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः ।
शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२
वेदानावर्तयन्साङ्गान्भारतार्थांश्च सर्वशः ।
तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ १३
कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चित्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ।
वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ १४

विभूतिं; B9 -विभूत (for °तिर्) — ^{b}) D8 वेद- (for ब्रह्म) B6-9 Da3 a4 नि(Da4 वि)धानमाद्य (B6 7 9 °द्य); M1 7 -महानिधानः (for °निधानम्) ❀ C8 ब्रह्मणो वेदस्य महानिधानमाधार° । ❀ — ^{d}) K1 2 4 ध्यायन्, Dn4 श्यास (for व्यास) K1 2, 4 6 B0 Dn1, n4 D8 D2 3, 8 M8 Kumbh. ed अज पुराण; B8 अज. पुराण.

6 ^{a}) Dn4 स्वयैव (for त्वयैव) K6, 7 B8 9 G1 M1 6 7 कथित (for °त) M1 पूर्व (for पूर्वं) — ^{b}) K1 2 4 7 V1 B8 9 Ds1 D2 3 (before corr as in text) 4 8 9 T1 G3 6 समभवे (for °वो) Da4 द्विजस त्तम — ^{c}) K6 7 V1 D4 वशिष्ठस्य K1 2 [आ]त्मज (for सुत) D5 om शक्ति° — ^{d}) Dn1 Kumbh. ed शक्तिपुत्र° (for शक्ते° पुत्र°) K1 पुर°शर (sic), K7 परासर°, Dn4 °शरं, D4 lacuna (for पराशर°).

7 ^{a}) D4 परासरस्य — ^{c}) Da4 मुख (for -सुत) — ^{d}) G1 [ए]क (for [ए]नं)

8 ^{a}) G3 किमेतत् (for किमत). T1 G1 3 6 M1, 6-7 Kumbh ed पूर्वकं (for °ज) K1 om जन्म. — ^{c}) K6 कथ यस्य; Da4 कथमस्य (for कथयस्व) T1 G3, 6 [इ]ह मम वै; G1 महाबुद्धे (for [उ]त्तममते). — ^{d}) M8 जन्म नारायणात्मकं.

9 ^{a}) K1 2 भेत्तुकामस्य; B8 वेष्टु°, Dn4 वक्तु°; G1 मोक्तु° (for वेत्तु°) Da3 a4 वेदानन्वेष्टुकामस्य; D2 7 T1 G3, 6 M8 Kumbh. ed. वेदार्थवेत्तुर्व्यासस्य; Cap (gloss ' वेदार्थाभिज्ञस्येति पाठान्तरीयोऽर्थः.) वेदार्थान्वेत्तुकामस्य (as in text) — ^{c}) K7 D4 5 9 वृद्धस्य (for निष्ठस्य) — ^{d}) D6 पादम् (for पाद)

10 ^{a}) Da3 माख्यान, Dn4 °त (for °न) K8 कृत्वा भागवताख्यानं — ^{b}) G1 M1 6 7 तप (for तपः-). K1 B8 (marg as in text) शांतस्य (for -श्रान्तस्य) — ^{c}) Da4 शुश्रूषा K6 Da3 G1 तत्परां; K7 D4 9 परमां

11 = (var) 12 327 16 — ^{a}) K2 Da4 सुमतु. K4 जैमनिश्च, K6 Da4 Dn4 जैमुनिश्च (for जैमिनिश्च) — ^{b}) K1 पैलाश्च, M6 वैन्यश्च K1 2 4 चैव; Da4 च * (for च सु). Da4 पैलवश्च दृढव्रत° — ^{c}) Dn4 शिष्ये (for शिष्यो) K4 मे (for वै). — ^{d}) B0 तदा (for तथा). K1 2 4 7 D4 5 8 G1 पंचमस्तु शुकः स्मृत°.

12 ^{a}) K1 2 4 D7 T1 G3 6 एतै (for एभि°). — ^{b}) K2 उत्तम° — ^{c}) K1 2 4 D5 पार्श्वे (for -पादे) — ^{d}) D5 देवैर् (for भूतैर्)

13 13 is damaged in G1. 13^{cd} is damaged in B6. — ^{c}) K2 4 दातुं (for दान्तं). — ^{d}) K6 7 D4, 9 व्यासम् (for वयम्) Da4 युक्ता वयमुपासते (sic).

14 14^{ab} is damaged in B6 G1 — ^{a}) K1 2 4 D5 कथांतरे तु; V1 Dn4 Ds1 D4 7 9 T1 G3 6 M1, 6-7 °तरे च, B1 °तरेण (for °तरेऽथ). — ^{b}) K1 Da4 द्विजोत्तम, Dn4 °त्तम — ^{c}) K2 Da3 भा(K2 अ)रतार्थाश्च. — ^{d}) D4 om. (hapl) from नारायणा up to जन्म (in 15^a).

स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५
शृणुध्वमाख्यानवरमेतदार्षेयमुत्तमम् ।
आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १६
प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ।
नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ १७
ससृजे नाभितः पुत्रं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्सजडपण्डिताः ॥ १९
स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः ।
प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ २०
का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते ।
अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१
स एवमुक्तो भगवान्भूत्वाथान्तर्हितस्ततः ।
चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥ २२
स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम् ।
योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा ॥ २३
स तामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं शक्तिमतीं सतीम् ।
उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ २४
ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ।
ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ॥ २५

C 12. 12661
B 12. 350(49).25
K. 12. 359. 23

---

15 D₄ om 15^abc (cf v l 14) — ^a) K₁ सु (for स) B₇ ₈ Da₃ a₄ पूर्वमुक्त्वाथ वेदार्थान् — ^b) K₃ भरतार्थांश्च K₁ ₄ सर्ववित् (for तत्त्व°) — ^d) K₁ ₂ व्याहतुम् (for व्याहर्तुम्)

16 Before 16, K₁ ₂ ₄ Dn₁ Kumbh ed ins व्यास उवाच — ^b) K₆ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₃ ₅ ₈ M₅ Kumbh ed इदम् (for एतद्) M₁ ₆ ₇ आर्षेय पुरातनं (submetric) — ^c) G₁ damaged, K₁ ₂ -कालोद्भव, Ds₁ D₈ कालोद्भवे (for °द्भव) — ^d) K₇ D₄ ₉ साधितं; M₁ ₆ ₇ विगत (for [अ]धि°). G₃ तापसाधिगत

17 ^a) D₅ च (for वै) — ^b) Dn₄ यत्न (for पद्म-) M₁ ₇ सत्त्वमेवमभवे (sic)

18 ^a) K₁ ₇ समृजे, G₁ सहसृजे (hypermetric) (for ससृजे) D₇ T₁ G₃ ₆ M₁ ₆ ₇ नाभिज (for °त°) K₆ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ ₅ ₈ Kumbh ed पूर्वं (for पुत्रं) — ^b) Dn₁ Kumbh ed प्रभ (for प्रभम्) G₁ ब्रह्माणममितौजस — ^c) K₁ ₂ D₅ G₁ तस्याग्रे (for ततः स) — ^d) Dn₄ अथैन; G₁ तयैन

19 ^a) K₂ T₁ नाभिजो, G₁ lacuna (for °तो) — ^b) Da₄ प्रजा (for प्रजा). — ^c) Dn₄ सृत; M₇ सृजन् (for सृज) — ^d) G₃ ₆ M₁ ₅₋₇ सजळ (for सजड) D₅ ₇ ब्रह्मव्रज (D₅ °व्रज) उपस्थित

20 D₇ om (hapl ?) 20^a–22^a. — ^a) V₁ D₅ विमनाश्च, Dn₄ विप्रर्षिश्च (for विमुखश्च) — ^b) K₄ मामसे (for °स°). — ^c) K₆ परदो (for °र). Da₄ प्रणम्य देवदेवस्य.

21 D₇ om 21 (cf v l 20) — ^b) K₇ प्रजा सृष्टुः Dn₄ प्रजा° सृष्टे Dn₄ त (for ते) — ^c) Dn₄ Ds₁ अप्रजावान्; G₁ अप्रज्ञानाद् (for °वान्) Dn₄ देव K₃ M₇ अप्रजा(°ज्ञा)वाहन देव. — ^d) Da₃ M₇ विधस्व (for °त्स्व)

22 D₇ om 22^a (cf v l 20) — ^b) K₁ ₂ ₄ G₁ M₁ ₆ ₇ च (for [अ]थ) D₅ [अ]वहिते K₁, ₂ ₄ T₁ G₃ ₆ तदा (for ततः) — ^c) G₃ M₁ ₅₋₇ विधेशो (for देवेशो) — ^d) K₁ ₂ ₇ V₁ Dn₄ Ds₁ D₇ T₁ वर (for वर)

23 ^a) D₅ ₇ स्वरूपि(D₇ °पा)णीं; T₁ G₁ ₆ स्वरूपाणी (for °पिणी) — ^c) K₂ चैनं, K₆ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₄ चैव, K₇ D₄ ₉ तां स (for चैनां) B₆₋₉ Da₃ निर्योगे; Da₄ °गं, T₁ G₃ ₆ M₆₋₇ संयोज्य; M₁ संपूज्य (for निर्योग°) ❁ C₅ दुर्घटानपि पदार्थान्योजयति, घट यतीति योग शक्तिविशेष°, तेन निर्योग, स्वय योगरहितोऽभवदित्यर्थ । ❁ — ^d) K₁ ₂ ₄ Ds₁ स्वयं च; K₇ V₁ D₄ ₅ ₇ ₉ T₁ G₁ M₁ ₅₋₇ स्वय स (K₇ स्व-; G₁ M₁ स); G₃ ₆ स स्वय (for स्वय नि) K₁ ₂ ₄ ₇ D₄ ₅ ₉ G₁ तत (for तदा)

24 ^a) D₄ -योगस्था — ^b) K₁ ₄ शक्तिमती; K₆ V₁ Bo ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₃ ₅ ₈ Kumbh ed गतिमतीं (for शक्ति°) D₄ ₉ सतां; T₁ G₃ ₆ गतिं (for सतीम्) — ^d) K₂ ₄ तदा (for बुद्धिं) K₇ D₄ ₉ च, Dn₄ चैव (hypermetric) (for वै). B₈ ईश्वरः (for व्यय)

25 ^a) K₇ D₄, ₉ ब्रह्माणं प्रविशायेति. — ^b) K₇

26 अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः ।
भूयश्चैनं वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥ २६
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
प्राप चैव मुहूर्तेन स्वस्थानं देवसंज्ञितम् ॥ २७
तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ।
अथास्य बुद्धिरभवत्पुनरन्या तदा किल ॥ २८
सृष्टा इमाः प्रजाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुलाः ।
जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥ २९
बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः ।
भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान्प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३०
अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ।
बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ।
तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ ३१
अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ ३२
इमां तपस्विनीं सत्या धारयिष्यामि मेदिनीम् ।
मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ॥ ३३

सिद्ध्यर्थं- (for सृष्ट्यर्थं). —ᶜ) M1.6 7 ईश्वरोद्दिष्टा (for °रादिष्टा). —ᵈ) M7 बुद्धि (for बुद्धि°) D7 T1 G3 6 तु (for सा)

26 ᵃ) K6 B0 7 8 (marg. as in text) Da3 तथैन; Da3 तथैत (for अथैन) M1 6 7 -सपत्न (for -सयुक्तं). —ᵇ) D7 T1 G3 6 त; G1 M7 सं (for स). —ᶜ) B3 Dn1.n4 D5 D3 3.8 Kumbh ed चैव, D5 चेह (for चैन). K1 2 4 G1 हरि° (for वच°) —ᵈ) K7 भजेह, Da4 सृजेम; D1 9 सृजेह (for सृजेमा) K2 D1 विविधा (for °धा). —After 26, K1 3.4 6.7 V1 (marg) B0 6-9 Da3 a4 Dn1.n4 D5 D2-5.7-9 T1 G1 3 6 C3 Kumbh. ed ins.

902* बाढमित्येव कृत्वा स यथाज्ञां शिरसा हरेः ।

[K6 B0 8 Dn1 n4 D5 D2 3 8 Kumbh ed [अ]तो (for स) Da3 a4 D5 7 यथाज्ञा K6 B3 (marg as above) 7-9 Da3 a4 D5 दधे; V1 तदा (for हरे°)]
— D7 T1 G3.6 cont.

903* तथाकरोच्च धर्मात्मा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

27 ᵃ) K7 D4 9 M1 6-7 स एवमुक्त्वा भगवांस्. —ᵇ) T1 G3 6 प्रायाच्, G1 प्राप्तश् (for प्राप) K1 2 4 चैप, K6 B0 7 8 Dn1 n4 D5 D2 3.6 8 M6 Kumbh ed चैन (for चैव). —ᵈ) K1 2 D5 Kumbh ed स्व स्थानं; K6.7 B6 9 Da3 a4 D2 8 सस्थान (for स्व°) K1 2 D5 G1 वेद° (for देव). K7 -सस्थित; D5 G1 सज्ञक (for संज्ञितम्)

28 ᵃ) K1 2 D5 प्राप्त (for प्राप्य) K6 B3-9 Da3 a4 तां चै भागवतीं (Da3 °तीं; Da4 °तिं) प्राप्य. ❀ C3 प्रकृतिं, पञ्चभूतोत्पादकशरीरम् । ❀ —ᵇ) K6 एको; B3-8 मतिं (for एकी). Dn4 भागवतो (for भावगतो) K3 4 एकीभागवते भवे(K4 °व)द्; B9 Da3.a4 मतिं (Da3 °ति) भागवतोभवत् (Da4 °तो महान्); D5 एक भागवतोभवत् —ᵈ) D7 तथा (for तदा)

29 ᵃ) K6 B0.6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 transp इमा and प्रजा. —ᶜ) Da3 -गाधर्वे, Dn4 Da1 गधर्वा (for °र्व-) —ᵈ) K1 2 7 D1 9 G1 यक्षरक्ष- (K2 °क्ष-); K4 यक्षराक्ष (for रक्षोगण) K4 6 V1 B0 8 Dn4 D2-4 8 9 M6 Kumbh ed समाकुला (for °कुला°) —ᵉ) K7 याता (for जाता) D5 7 T1 G3 6 धेय; G1 ह्येव (for हीयं) Da3 वसुमतीं —ᶠ) Dn4 भयाक्रांता (for भारा°) B7 तपस्विनां; Da4 °स्विनीं; M1 7 °स्विना (for °स्विनी).

30 ᵃ) K3 पृथ्व्यां; K7 D4 9 श्रेष्ठा (for पृथ्व्यां) —ᵇ) Dn4 -रक्षसां (for राक्षसा). —ᵈ) Da3 प्राप्स्यवि (for प्राप्स्यन्ति)

31 ᵃ) K1 2 4 V1 अवश्य(K4 °श्य)मेते सर्वैर्हि —ᵇ) B7 damaged K1 दर्पिता; K6 7 D5 तर्पितै (for द°) —ᶜ) K6 7 Da4 D9 याधितव्या; Dn4 M7 व्या(M7 वा)धितव्या (for बाधि°) K1 स्वरगणा (for सुर°) —ᵈ) K1 2 4 D5 7 मुनयश् (for ऋषयश्) —ᵉ) Da4 D5 T1 G3 6 M6 7 तत्र न्यायम्, D7 तत्रा न्यायम् (for तत्र न्याय्यम्)

32 ᵇ) D7 T1 G3 6 वसुधाया (for °यां) Da1 यथाक्रमैः (for °क्रमम्) —ᶜ) K3 निग्रहेन T1 G3 6 [ए]व (for च). K1 2 7 V1 D4 9 G1 ह्यसाधूनां, K4 च साधूनां (for च पापानां). —ᵈ) K3 om. साधूनां K1 प्रगृहेण; K3 प्रग्रहेन; Da4 च ग्रहेण (for प्रग्र°). V1 प्रग्रहेण च धर्मिणां.

33 ᵃ) V1 इयं; D7 इद (for इमां). K7 D4 9 देवीं (for सत्यां). K6 B0.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 D5

मया धृता धारयति जगद्धि सचराचरम् ।
तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः ॥ ३४
एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ।
रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः ॥ ३५
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ।
एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ३६
अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ ३७
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्संभवो विभोः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ३८
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर ।
तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं मयैतद्वचनं मुने ॥ ३९
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ ४०
श्रीभगवानुवाच ।
मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेवं लोकप्रवर्तकः ।

C 12.13679
B. 12. 350(49).43
K 12 359 43

D2 3 8 M1 6 7 Kumbh ed इय तपस्विनी सत्या, D5 इद तपस्विनी सत्या, T1 G3 6 इय तपस्विनी सर्वा (T1 धारा); M5 इय सरस्वती सत्या ❀ C3 तपस्विनीं, सतापवतीम् । ❀ —b) K4 T1 M1 6 7 धारयिष्यति (for °यिष्यामि) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M5 Kumbh ed धारयिष्यति मेदिनी. —G1 om 33cd —c) Da1 ह्येपादि (for ह्येपा हि) K1 2 वि, M1 6-7 [अ]पि (for हि) K3 म्रियते (for ध्रियते) —d) T1 G3 6 पाताळस्थेन ❀ C3 पातालस्थेन भोगिना, अनन्त रूपेण । ❀

34 a) K3 भारयति, K6 धारयति, G1 °यती (for °यति) —b) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Kumbh ed विश्व (for हि स) —c) K7 D4 9 तस्मा° (for तस्मात्) —d) M5 करिष्येहमिहा भित° —After 34, D7 T1 G1 3 6 read 36cd

35 a) Da3 एव (for एवं) K1 2 Dn4 D9 स (for स) K6 एव स चिंतयानस्तु —c) Dn4 रूपा ण्यनेकानसृजत् —d) K6 Dn1 D8 D2 3 8 प्रादुर्भावे, M5 °र्भावो (for °र्भाव) D4 9 वै (for स°)

36 a) K1 2 D4 9 G3 वराहं —D7 T1 G1 3 6 read 36cd after 34 —c) B6 एतैर् (for एभिर्) K1 2 4 D5 नियतव्या, Ds1 [अ]भिह° (for निहन्तव्या) —d) K7 Ds1 सुरादय°, D5 तदारय; G3 सुरासुरा° (for °रय)

37 a) K1 7 B9 Da4 Ds3 D8. 6 7 जगत्सृष्टा; T1 G3 6 °स्रष्टु (for °स्रष्टा) —b) K3 T1 G3 6 भो (for भोः) K6 [अ]नुवादयन्; Da1 °नानयन्; D5 विनादयन् (for [अ]नु°) ❀ C3 भोःशब्देन सरस्वती माजुहावेत्यर्थः । ❀ —d) Da4 तीन (for तत्र) Dn4 भवेत् (for ऽभवत्)

38 a) K1 2 4 D4 9 अपांतरतमो (K3 °पो) नाम; Dn4 अर्याजरतमा नाम (sic), T1 G3 6 अवातरतमा नाम ❀ C8 अपान्तरतमा इति जन्मान्तरे व्यासनाम ॥ C3 अपगतमान्तर तमो यस्मात् ॥ C7 अवा[पा]न्तरतम इत्यपि भगवत एव एक रूप, आदिनारायणाज्जातम् । पर मात्मा ॥ ❀ —b) K6 स्वतो, K7 D4 9 स्मृतो (for सुतो) K4 7 D5 7 विभो, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 प्रभु°; V1 प्रभो° (for विभो) —K1 2 7 D4 9 G1 om 38cd —d) K6 B6-8 Da3 जितेंद्रिय° (for दृढव्रत) Da4 सत्यवादिजितेंद्रिय°

39 a) K7 D4 9 T1 G3 6 [आ]नत (for नत) V1 उवाच वचन पूर्वं —b) V1 देवानां हरिरव्यय° —Before 39cd, B6 ins श्रीभगवानुवाच —c) K7 वेदाख्यान°, Da3 a4 °ख्या मे; Dn1 °ख्याते; Ds1 D4 9 M5 C3 °ख्यान; M6 °ख्यान (for °ख्याने) K7 स्मृति (for श्रुति°) ❀ C3 वेदाख्यानश्रुति°, वेदाध्ययननिमित्ते श्रुति, शाखा, कार्या प्राणिनामध्ययनसौकर्यार्थम् । सकीर्णानां ऋग्यजु साम्ना व्यास कुर्वित्यर्थं । ❀ —d) K7 Da4 वर° —f) K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 T1 G6 Kumbh ed मम (for मया) K1 2 4 G1 सुत, D5 यथा (for मुने).

40 a) K7 D4 5 9 स्वय; Dn1 तथा, M1 6 7 ततो (for तदा) K1 2 4 तेन वेदा स्वय भिन्ना —b) D7 T1 G3 6 मनु (for मनो°) K1 2 4 6 D5 स्वाय भुवोंतरे; D7 T1 G3 6 °भुवांतरे (for °भुवेऽन्तरे) —d) K1 तेनास्मि, K3 तेनासि (for °स्य) —D7 T1 G3 6 om 40ef —f) D5 दमेन (for यमेन) V1 नियमेन दमेन च

41 Most MSS om. the ref. —a) K3 [अ]पुत्र (for पुत्र) —b) K1 2 एक-; V1 Dn1 एकम् (for

भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ ४१
पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ।
भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ४२
तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ।
परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ ४३
तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसान्वितः ।
कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥ ४४
धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।
भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे ॥ ४५
वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४६

यं मानसं वै प्रवदन्ति पुत्रं
पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
वसिष्ठमग्र्यं तपसो निधानं
यश्चापि सूर्यं व्यतिरिच्य भाति ॥ ४७
तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः
पराशरो नाम महाप्रभावः ।
पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो

एव). K1 2.4 V1 B6 8 9 Da4 Dn1 D2 5 8 M6 एव; K6 Bo 7 Dn4 D8 G1 एवं; Da3 lacuna, D8 लोके (for लोक) ❀ C8 लोकप्रवर्तक, लोक्यतेऽनेन धर्म इति लोको वेदस्तस्य प्रवर्तकः । ❀ — c) K4 भविष्य सयलो ब्रह्मन् (sic), K6 °ष्य च नो ब्र° (sic). — d) K7 अप्रविष्यश्च (for °धृष्यश्च). K1 2 4 D4 5 9 सर्वश (for नित्यशः)

42 a) G1 ततस् (for पुनस्) K1 G1 तिष्येष; K3 तिष्ठेय; K4 तिष्योय; C8 s (gloss [both] कलौ) तिष्ये च (as in text) — b) V1 D7 T1 G1 2 6 M1 5-7 नामत, Da3 भारत, D6 8 °त (for °ता) — c) M5 7 महाबाहो (for °त्मानो) — d) D7 इव (for भुवि)

43 a) D7 एषां (for तेषां). — b) K1 2 4 Dn4 D4 9 M5 6 कुले (for कुल) Dn4 भेदा (for भेदो) — c) M1 6 7 परस्पर (for °स्पर-) — d) B6 damaged G1 C8 (C8p as in text) त्वदृते (for त्वामृते) ❀ C8 त्वामृते, त्वद्वाक्यमनादृत्येत्यर्थः । ❀

44 a) G1 अनेकधा (for °धा) K4 D7 भेदान्; D5 विद्वान् (for वेदान्) — b) K7 D4 9 नेष्यसे; Da4 भेत्स्यते; Ds1 भास्यसे, Ds2 भेत्स्यते; D6 7 सेस्य स (for भेत्स्यसे) K1 तपसान्विता°. — c) K3 कृष्ण; G1 कृते, M5 कार्ष्णे (for कृष्णे) — d) K7 Da3 a4 Dn4 D4 भविष्यति (for °सि).

45 V1 reads 45ab on marg — a) K3 धर्माना Da4 तु (for च) D6 भविष्यर्माणां विविधं (sic) — b) Dn4 कर्त्रा (for कर्ता) D4 ज्ञानकरस् G1 सदा (for तथा) — V1 om 45c-46b D7 om (hapl.) 45c-46b — c) K6 भविष्यति — d) K6 सच (for न च). K7 Bo 7 Dn4 D2.5.8 विमोक्षसे. ❀ C8 रागात्, संसारात् । ❀

46 V1 om 46ab, D7 om 46 (for both, cf v l 45) — a) K7 वीतरागस्य; G3 वीरागतश्च (for वीतरागश्च) M1 6.7 transp पुत्र and ते — b) Ds1 D4 8 9 भविष्यसि (for °ष्यति) ❀ C8 v परमात्मा, परे ब्रह्मणि (Cv परमे नारायणे), आत्मा चित्तं, यस्य । ❀

47 G1 om (hapl) 47-51, V1 reads the same on marg — a) K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 T1 G2 6 Kumbh ed विप्रा (for पुत्र) — b) D5 om from मह up to ततो (in 48a) K7 बुद्धिरुक्त (for °युक्तम्) — Ds1 repeats 47cd after पराशरो (in 48b) — c) K7 वशिष्ठम्; Ds1 (both times) विशिष्टम् (for वसिष्ठम्) K7 T1 अग्र K4 Bo Dn1 n4 Ds1 (both times) s2 D2-4 8 च तपो; Da3 a4 तपसा; D7 °सां (for °सो) Da4 विधान (for नि°) — d) K6 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds1 (both times) s2 D2 3 8 Kumbh ed यस्याति; Da3 a4 यस्यामि°; D7 यश्चाति; T1 यस्यापि (for यश्चापि) K1 4 व्यतिरिच्यते इति; K2 °रिश्यत इति; K6 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2 3 8 Kumbh ed °रिच्यते भा°, Da4 °रित्यनेना; Ds1 (both times) व्यतिचव्यते भा; D7 T1 G2.6 व्यतिरिच्य भाति (for व्यतिरिच्य भाति).

48 For the repetition in Ds1, cf v l 47. G1 om 48, D5 om up to ततो (for both, cf. v. l 47). V1 reads 48 on marg. — a) B6 तस्यार्थये (for °न्वये) K6 चापि (for चापि). Da4 महर्षी; Dn4 °र्षि. K1 2 4 V1 D7 T1 G2 6 जातो हि तस्यान्व (K2 °न्वि)य एव विप्र° — b) K4 महाप्रभाव. — c) K7 वेदविधिर् (for °निधिर्). K1 2 4 Da1 D9 वशिष्ठो; K6.7 D4 वशिष्ठो (for वरिष्ठो) — d) K7 महातपो; D7 T1 G2 6 M1 5-7 °मना (for °तपा) D7 T1 G2.6

महातपा वै तपसो निवासः ।
कानीनगर्भः पितृकन्यकाया
तस्माद्दपेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ४८
भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ।
ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥ ४९
तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसान्वितः ।
पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५०
अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मा मुने ।
अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५१
शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ।
तस्मिन्मन्वन्तरे चैव सप्तर्षिगणपूर्वकः ।
त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५२
व्यास उवाच ।
एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमं तदा ।
उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत् ॥ ५३
सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ।

C 12.13396
B 12.350(49).56
K 12.359 56

तपसां (for °सो) —e) M1 कानीनगर्भा K1 4 7 D1 T1 G3 6 M1 3 7 कन्यकायात्, K2 °यायास् (for कन्यकायां) Ca पितृकन्यकायां, पितृगणकन्यकायाम् ॥ Cs कानीनो गर्भः, अदत्तायामुत्पन्नः । पितृकन्यकायां, योजनगन्धायाम् । सा हि पूर्वजन्मनि पितॄणा मानसी कन्या । —f) K1 3 4 स (for त्वं) M1 6 7 भवितासि (for °ता च) D1 T1 G3 6 तस्मात्पे त्व भविता स (D1 °तापि) विप्र Ca तस्मात्, पराशरात् ।

49 G1 om 49 (cf v l 47), V1 reads it on marg 49ab is damaged in B1 —b) Bo छिधि (for छिन्न) K1 D4 7 9 T1 G3 6 Kumbh ed ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिं —c) M1 येष्यति (for ये ह्यति) V1 -क्रातिका; Bo क्रांतिना; D4 -क्रांतत, D1 T1 G3 6 -क्रातगा (for क्रान्तका) D4 M6 पूर्वं; Kumbh ed पूर्वे (for पूर्वं) —d) K6 Bo 6-9 Da3 n4 D8 D4 C3 (gloss सहस्रयुगपर्ययात्, भविष्यत्कल्पात्, चक्रवत्परिवर्तमानात्) पर्ययात्; K1 D4 9 पर्यये, D3 पर्यय°, T1 -पर्यगा (for पर्यया)

50 G1 om 50 (cf v l 47), V1 reads the same on marg —a) Dn4 तान् K1 Dn4 D4 T1 G6 M1 6 7 मया दिष्टान्; D1 M6 मया दिष्टो (for मयो द्दिष्टान्) —b) K1 प्रेक्ष्यसे; K3 4 प्रेक्षसे; K6 Bo रक्षसे (for द्रक्ष्यसे) K3 4 तपसान्विता; D1 T1 G3 6 M1 6-7 नात्र संशय° —c) K1 Dn4 द्रक्षसि; Dn4 द्रक्ष्यति K1 3 V1 D1 T1 G3 6 चानेकान्, K6 चानेक (for चा°) K6 Bo 6-9 Da3 n4 Dn4 Ds1 पर्ययात्; K1 D4 9 -पर्यय (for पर्ययान्)

51 G1 om 51 (cf v l 47). V1 reads 51 on marg —a) K3 अनाधि (for °दि) D4 7 9 T1 G3 6 M1 6-7 निधनाद् (for निधन) —b) Da3 चक्र (for चक्र). K1 3 तथा (for मुने) K6 Bo 6-9 चक्रधर महामुने; K1 D4 7, 9 T1 G3, 6 M1 6-7 चक्रधरं (K1 D4 9 °धर) महामुने —c) K6 सुते (for मुने) — After 51, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Kumbh ed ins

904* भविष्यति महासत्त्व ख्यातिश्चाप्यतुला तव ।

[V1 भविष्यसि K6 महासत्त्व (for °सत्त्व) Da3 चाप्यबला (for तुला) D5 तथा (for तव)]

52 ab) K1 3 भाविष्यति M6 मुनिर् (for मनुर्) Ca शनैश्चर°, शनैश्चरभ्राता । कल्पान्तरे वा शनिरेव भविता मनुरिति ॥ Cv शनैः, एकसप्ततिमहायुगपर्यन्तं चरतीति शनैश्चरः, वैवस्वतमनुः । —c) K1 3 अस्मिन् (for त) —d) K1 6 Bo 6 (marg as in text) 9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M6 Kumbh ed मन्वादि- (for सप्तर्षि-) D1 T1 G3 6 M1 6 पूर्वग; M6 पूजित (for पूर्वक°) K3 सप्तवर्षे च पूर्वक°; K4 सप्तर्षे चणपूर्वक (sic), V1 स सप्तगणपूर्वक —e) Da3 तात, M1 वत्सा (for वत्स) —f) M1 6 7 स (M1 स) प्रसादात् (for मत्प्र°) — After 52, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Kumbh ed. ins

905* यत्किंचिद्विद्यते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् ।
अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ।

[(L 1) D5 सर्वे (for किंचिद्) K6 वर्धते, V1 D5 वर्तते, Da3 n4 दुर्लभे; Ds1 D8 विदित (for विद्यते) —(L 2) K6 ह्यन, V1 ह्यन्यच्; Dn4 स्वन्य (for ह्यन्य) K6 चिंतयति]

53 MSS om the ref. —a) D8 येव (for एव) —b) K1 सपांतरतरं; D1 T1 G3 6 अवांतरतम, M1, 6 7 अपांतरतमस् (for अपान्तरतम) K1 Bo Dn1, n4 D8 D2-4 8 9 Kumbh ed तथा; D5 यथा (for तदा) G1 अमप्सांतरत तदा —c) Da3 a4 T1 G3 6 ईशान (for °न°) —d) K1 साधयस्वेदमब्रवीत्; D5 °यस्व तथाब्रवीत्

₁₀अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः ।
पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनन्दनः ॥ ५४
तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ॥ ५५
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ५६
एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छथ पुत्रकाः ।
पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ५७
वैशंपायन उवाच ।
एष ते कथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप ।
व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ५८
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ५९
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥ ६०
अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ६१
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ६२
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम् ।

---

54 ^{a}) K1 2 4 Da1 D4 9 G1 Kumbh. ed अपांत रतमो; T1 G3 6 अवांतरतमा (for अपान्तर°) D7 G1 Kumbh. ed नाम्ना (for नाम) —^{d}) K7 V1 D4 5 9 T1 G1 3 6 तदा, D7 तथा (for ततो). K7 जाता (for जातो) K1 2 4 हरे जातस्तदाज्ञया —^{f}) K6 7 V1 B0 9 D8 वशिष्ठ G1 नदन (for नन्दन)

55 ^{a}) Da3 तदैतत् D5 कर्म (for जन्म) —^{b}) D5 जन्म (for मया) —^{d}) K1 2 D5 7 9 T1 G1 3 6 M1 6 7 Kumbh ed तदा, M5 मया (for तथा) D5 नारायणाश्रय, G1 M1 6 7 °णांशज (for °णांशजम्)

56 K1 om 56 —^{a}) G1 तप्त- (for तप्तं). —^{b}) D5 जप (for तप°) D8 दारुण° (for दारुणम्) —^{c}) K2 B9 D5 श्रेष्ठ —^{d}) K2 परमेन; K6 °मेश (for °मेण)

57 ^{a}) G1 om एतद् B8 9 तद्, Da3 वा (for व) B7 G3 M1 6 7 पूर्व (for सर्वं) —^{b}) D4 M1 6–7 मा (for मां) K1 2 B0 8 Da4 Dn1 n4 D8 D1–3 8 9 T1 G1 Kumbh ed पृच्छत; K4 °ति; K7 °च्व (for °थ) K7 D4. 9 सुमता; Da4 पुत्रक°. —^{c}) K1 पूर्वं (for पूर्व-) K1 2 भविष्यश्च; D7 T1 G1. 3. 6 °ष्यच् (for °ष्य) —^{d}) K1 2 यथा (for मया). — After 57, K6 B7–9 Da3 n4 Dn4 Cnp Cp ins an addl colophon [*sub-parvan* K6 B8 9 Da3 n4 Dn4 मोक्षधर्म — *Adhy name* K6 B7–9 Da3. n4 नारायणीय — *Adhy no* (figures, words or both) K6 75, B7 Dn4 173, B8 275]

58 ^{a}) K1 2 4 व (for ते). K1 2 B6–8 D7 Kumbh ed पूर्वः; Da3 n4 Dn4 M1 पूर्वे (for पूर्वं). D5 पृष्टते कथित सर्वं —^{b}) K1 2 स (for ऽस्मद्) Da4 नृप° (for नृप). —^{d}) V1 B8 9 D7 T1 G1 3 6 पृष्ट (for पृष्ट°) K1 2 4 तथा; Dn4 पुरा (for पुन) — After 58, B6 ins an addl colophon [*sub-parvan* B5 मोक्षधर्म — *Adhy. name* B5 नारायणीय]

59 Before 59, B6 ins वैशंपायन उवाच. —^{a}) K1 2 6 B9 Da4 Dn4 D7 1 2 सांख्य (for सांख्य) K1 2 4 D7 T1 G1 3 6 -योग° (for योगं) D2 G3 Kumbh ed पांचरात्र (for पञ्च°) —^{b}) K4 D7 वेद°, K7 M6 वेदान् (for वेदा°) K2 पशुपतं, B9 पाशुपतस् (for °पत) —^{c}) T1 ज्ञातानि (for ज्ञानानि) K1 2 M6 राजेंद्र (for राजर्षे). —^{d}) Da4 M1 7 विधि (for विद्धि) K6 तु (for वै) K4 विद्धि नामानि तानि वै ✿ Cn नानामतानि, भिन्नप्रस्थानानि ॥ C5 नानाविधपुरुषमतानि । प्रणेतृभेदादर्थभेद इत्यर्थः । ✿

60 ^{a}) M7 कपिल (for °ल°) G1 सांख्यवक्ता च कपिल° — K7 om (hapl) 60^c–61^b —^{c}) K1 2 D7 T1 G1 3 6 वक्ता (for वेत्ता). Da4 Dn4 M1 7 नान्य, M6 नैवौ (for नान्य°) M6 पुरातनौ (for °तन)

61 K7 om 61^{ab} (cf v. l 60) —^{a}) K1 2 4 6 D4. 9 अपांतरतमश्च; T1 G3 6 अवांतरतमाश्च (for अपान्तर°) D7 T1 G1 3 6 M1 5–7 नाम (for चैव) —^{b}) M1 6 7 कीर्तित° (for उच्यते) —^{c}) B9 प्राचीनगर्भस् (for °गर्भं). —^{d}) Da4 केशव°, Dn4 केवल (for केचन)

62 ^{a}) K2 उमापति (for °पतिर्) Da3. n4 Dn4 भूतपति-; G1 पशुपति° (for भूत°). —^{c}) K7 D4 9

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६३
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशां पते ॥ ६४
तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति च वादिनः ॥ ६५
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ।
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ ६६
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥ ६७

सांख्यं च योगं च सनातने द्वे
वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ६८
शुभाशुभं कर्म समीरितं य-
त्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किंचित् ।
तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्या-
द्दिव्यन्तरिक्षे भुवि चाप्सु चापि ॥ ६९

C 12 13712
B. 12. 350 (49). 74
K. 12. 359 74

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥]

ऽव्यक्तो (for °प्रो) — ᵈ) Dn₄ शिव, D₅ G₃ शिव, G₃ (also) शुभं (for शिव°) M₁ ₆ ₇ ज्ञानपाशुपतिं शिव॰

63 ᵃ) K₃ Kumbh ed पांचगत्रस्य; D₇ पचरात्र तु (for °रात्रस्य) K₇ D₄ ₉ कृष्णश्च; Da₃ n₃ कृष्ण* (for कृष्णस्य) — ᵇ) K₁ ₂ ₄ Kumbh ed वक्ता (for वेत्ता) K₇ D₄ ₈ म (for तु) D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ M₁ ₆ ₇ वक्ता नारायण° स्वय — ᶜᵈ) K₇ D₄ ₈ [स]पि, M₂ तु (for च) Da₁ नृप श्रेष्ठ Cv ज्ञानेष्वेतेषु राजेंद्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते

64 ᵃ) K₃ ₄ Dn₄ यथागम, B₆₋₉ Da₃ n₃ D₅ °गत, M₅ °योग, Cs (gloss यथाश्रद्धम्) °गम (as in text) K₇ D₄ D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ M₁ ₆₋₇ Cs (gloss यथोपपत्ति) यथान्याय; B₃ ₅ Da₃ n₃ यथा ज्ञान (for यथाज्ञान) — ᵇ) B₇ Dn₄ नारायण (for °ण) Ds₁ प्रभु, D₇ पुरा; G₃ पर (for प्रभु°) ✿ Cs निष्ठा, पर प्रतिपाद्यम् । ✿ — ᶜ) K₁ ₂ ₇ D₄ ₉ चैवम् (for चैनम्) K₇ Da₃ n₃ M₁ एव, D₇ T₁ G₁ ₂ ₆ M₅ अभि (for एव)

65 ᵃ) K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ n₃ Dn₁ n₂ Ds₁ D₂ ₃ ₈ कर्तार (for °कर्तार) — ᵇ) K₃ प्रविशति (for प्रवदन्ति) — ᶜ) V₁ D₅ T₁ G₃ M₁ ₆ ₇ निष्ठा (for निष्ठां) M₁ ₆ ₇ नारायण (for °यणम्) M₇ ऋषिर् (for °षिं) — ᵈ) K₆ B₀ ₆₋₉ Da₃ n₃ Dn₁ n₂ D₈ D₂ ₃ ₈ वचो मम (for च वादिन)

66 ᵃ) K₃ नि मयपेषु (for °शयेषु) K₁ ₂ ₄ सत्वेषु; K₇ D₄ ₈ ₉ धर्मेषु; D₇ T₁ G₁, ₂, ₆ भूतेषु (for सर्वेषु). — ᵇ) K₆ V₁ B₆₋₉ Da₄ स वसते; K₇ D₄ ₉ M₁, ₆₋₇ सवसते (for वसति वै) — ᶜ) K₇ D₉ हेतुकल्पान्; D₅ corrupt, D₈ °जाटान् (for °बलान्) ✿ Cn हेतुबलात्, कुतर्कबलात् । ✿ — ᵈ) K₆ D₄ [स]ध्यावमति K₁ ₂ मानवान्, K₆ Da₄ मानव°, Dn₄ माधव (for °व°)

67 ᵃ) Bom Kumbh ed पांचरात्र (for पञ्च°) K₁ °विद; K₇ विदा (for °विदो) M₁ ₆ ₇ च (for तु) — ᵇ) K₆ यथाक्रमपरान्, D₆ °विदो, G₁ यथा चोक्तपरान् ✿ Cp यथाक्रमपरा, शास्त्रसमर्पितक्रमेणानुष्ठातार ॥ Cs यथोक्तपञ्चकालक्रमानुष्ठायिन । ✿ — ᶜ) M₅ एकाति (for एकान्त) — ᵈ) Dn₄ सा (for ते) G₁ हि (for वै)

68 ᵃ) K₇ om च T₁ G₁ ₆ योगश् (for योग) K₆ सनातनत्वे, K₇ Dn₄ D₄ ₈ ₉ M₁ °ने वै (Dn₄ M₁ द्वे); Cn (gloss श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये) °तने द्वे (as in text) — ᵇ) Da₁ निखिलाश्च (for लेन) — ᶜ) K₁ ₂ ₄ ₇ D₄ ₉ G₁ शास्त्रै°; D₇ एतद्; T₁ G₂ ₆ एते (for सर्वै) D₄ समग्रैर्; D₇ समस्ते (for °स्तैर्) K₁ ₂ Da₁ M₅ नियुक्तो; D₇ T₁ G₆ निरुक्ते, Cs (gloss निश्चयेनोक्त) °क्तो (as in text) — ᵈ) D₇ T₁ G₂ ₆ नारायण; M₅ °यणाद् (for °यणो) G₁ पुराण (for °णम्)

69 ᵃ) K₆ B₇ ₈ (marg as in text) समीरणं, Cn (gloss वेदे विहितम्) °रित (as in text). — ᵇ) B₀ om सर्व G₁ °जनेषु (for °लोकेषु). T₁ G₂ ₆ कश्चित् (for किंचित्) — ᶜ) Da₄ भवति (for भवति) K₁, ₄ Da₄ Dn₄ D₅, ₉ G₁ M₇ विद्या; K₆ दिव्या (for विद्याद्).

[३३८]

जनमेजय उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २
बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ३
नमस्कृत्वा तु गुरवे व्यासायामिततेजसे ।
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम् ॥ ५
उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६

❀ Cn तस्मादपे°, नारायणात् । ❀ — d) K1 2 4 D2 9 दिक्ष्वंतरिक्षे; K6 7 V1 B0 6 8 9 दिव्य(K6 °व्यां)तरीक्षे (for °रिक्षे) K7 D4 वाप्सु, Dn1 n4 D8 चाप्सु (for चाप्सु) K6 B6-9 Da3 a4 चैव, K7 D4 5 9 चापि; V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed चेति (for चापि).

Colophon Ś1 D6 T3 G2 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4, 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T1 G1, 6 M1 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 B9 G1 6 नारायणीय; K6 B8 नारायणीये कृष्ण(B8 वेद)-व्यासोत्पत्ति°, K7 D4 5 9 नरनारायणीयं; V1 B0 7 8 Da3 a4 नारायणीये कृष्णद्वैपायनोत्पत्ति ; Dn1 D8 D2 3 8 नारायणीये द्वैपायनोत्पत्ति , M1 5-7 नारायणीये कृष्णद्वैपायनजन्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 76, B1 Dn4 174, B3 276, Dn1 G1 175, Da3 T1 G3 177, G6 176, M1 6 7 172, M5 207. — *Śloka no* Da4 D8 12, Dn1 75

338

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 T3 G2 (cf. v l 12 336. 65, 283 15, 336. 1, 335. 40)

1 1ab is quoted in Śaṁ Bh on Ved Sū II i 1 — a) Da3 reads from ब्रह्मन् up to बहवः (in 2a) on marg. K1, 7 D4 9 राजन् (for ब्रह्मन्) — b) D4 तु (for तु) — c) M7 कोप्यत्र (for को ह्यत्र). K6 B8 D8 D5 7 9 T1 G1 3 6 M7 पुरुष (for पुरुष°). Da3 D4 M1 6 7 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ°). — d) G1 M1 5-7 का (for को).

2 Da3 reads up to बहवः on marg. After the ref, D7 T1 G1 3 6 read 3-4 transposed — a) Da3 om पुरुषा B1 damaged, M1 6 7 राजन् (for लोके) — b) B1 damaged K1 2 4 M5 विचारिण°; K6 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 °रणे; V1 °रिणे; M1 °रणा (for °रिणाम्). — c) K1 2 नैवम्; K6 B6-8 नैवम्; K7 D4, 9 नैनम् (for नैतद्). Da3, a4 नैव गच्छति पुरुषम्.

3 = (var) 25. Quoted in Śaṁ Bh on Ved Sū II i 1 For the sequence in D7 T1 G1 3 6, cf v 1 2 — a) D7 T1 G3, 6 M5 हि; M1 6 7 तु (for च) ❀ Cn पुरुषाणां, पूर्षु उपाधिषु वसताम् । ❀ — b) K1 2 7 D4 9 तथैका (for य°). K4 D8 उच्यते (for उच्यते) — c) K2 यथा तं; K7 D4 9 तमह (for तथा त) ❀ Cn विश्व, सर्वाधिष्ठातारम् । ❀ — d) K7 व्याख्यास्यापि; Da4 व्याख्यामि च; D7 T1 G1, 3 6 M1 5-7 आख्यास्यामि (for व्याख्या°) D7 T1 G6 M1 5-7 गुणातिग; G3 °गति (for °धिकम्)

4 For sequence in D7 T1 G1 3 6, cf v 1 2. — a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 च (for तु) — b) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6 7 व्यासाय विदितात्मने — c) D7 T1 G3 6 M1 5-7 तपोनित्याय D4 तपोयुक्तावदाताय. — d) D5 वर्णाय (for वन्द्याय) D5 परमात्मने (for °मर्षये).

5 a) G1 वै (for हि) D5 इद सूक्तं हि पुरुषं. — b) D7 T1 G1 3 6 M5 6, 7 पठ्यते (for पार्थिव) — c) Da3 corrupt K1 नूतं, K7 कृत (for ऋत). D7 T1 G3 6 प्रख्यातम् (for वि°). — d) Dn4 ऋषिं (for ऋषि). K1 संगेन; K3 4 6 B6-8 M5 सघेन; B7 सहेन (for सिंहेन) K7 V1 D9 भाषित; D5 भारत (for चिन्तितम्).

6 D4 om. (hapl.) 6. — a) K1 उत्सर्गेनाप°; D5

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशां पते ॥ ८
क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ९
तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् ।
वैराजसदने नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ।
आकाशेनैव योगीशः पुरा त्रिनयनः प्रभुः ॥ ११
ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ।
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ॥ १२
तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ १३
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् ।
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ॥ १४
कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा ।
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ॥ १५

रुद्र उवाच ।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६

C. 12. 13729
B. 12. 35 (50). 17
K 12 360 15

°गैनापि (for °गैणाप) G1 वर्गेण (for वादेन) ꕥ Cp उत्सर्गेणेति, उत्सर्गसिद्धस्य देहात्माभिमानस्य अपदार्थस्य कपिलादिनात्मप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ C8 स्वभावसिद्धो भेदभ्रम उत्सर्गः, तेन कपिलादिभिरात्मनो नानात्वप्रतिपादकानि शास्त्राणि कृतानि। नानात्वनिराकरणमपवादः । तेन पुरुषैक्यप्रतिपादकं शास्त्रं व्यासेन कृतम् । ꕥ — b) K1. 2 4 मुनिभि° (for ऋषिभि).

7 a) T1 G8 समागतस् (for °सतस्) K6 G1 M6 तद् (for यद्) — b) K1 2 4 M8 पुरुषे कार्यम्, K7 D1 5 7 9 °ष स्वैकम्, T1 °पै काम्यम्, G1 °पैकार्यम्; G3 6 M1. 7 °पैकात्म्यम्, M6 °पे ग्रास्यम् (for °पैकत्वम्) — d) B3 प्रसादम् (for °दाद्) K1 2 4 तस्य तेजस° अमितौ°)

8 a) G1 तत्रापि — d) K1 त्र्यमकस्य (sic)

9 b) G1 सप्रभ — d) K7 D81 सर्वत° (for पर्वत) D7 T1 G3 6 पर्वत° परमो नृप

10 a) K1. 2 D81 अत्र; M8 यत्र (for तत्र) K1 2 4 गतिर् (for गतिं) Dn1 T1 G3 6 M6 देवम् Da3 a1 तत्राध्यात्म(Da4 °त्मा)गतिस्त्वेव ꕥ C8 अध्यात्मगतिम्, आत्मतत्त्वनिर्णयम् । ꕥ — b) D7 T1 G3 6 एकांते (for एकाकी). K6 परिचिंतयन्, D81 प्रति°; D8 5 प्रविचिंतयत् — c) V1 lacuna, Bo D8 सदन; Dn1 D8 D2 7 8 T1 G3 6 M1 5–7 सदनान्; Dn4 सदनी (for °ने) K1. 2 4 G1 वैराज(G1 °रय)नित्य° स (G1 स) तदा ꕥ C8 वैराज, मेरौ ब्रह्मणः सदनम् । ꕥ — V1 reads 10c on marg — d) K1. 7 V1 D7 वैजयंत-; D81 °यते (for °यन्त) D4 निषेवत; D7 निषेविते (for °वते)

11 c) K1 G1 योगी तु; K2 4 योगे तु, K7 D1 9 योगेश°, D5 योगी स (for योगीश°) K6 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आकाशेन महा(D8 [marg, sec m] पुरा)योगी — f) K1 2 4 G1 पुत्रस् (for पुरा). Da1 पुन (for प्रभु°).

12 a) G1 ततश्च (for तत° खान्) D81 नि°पपात D81 [अ]प्यु (for [आ]शु) — b) Da4 Dn4 -मूर्धनी — c) M1 6 7 भव° (for [अ]भवत्) K1 प्रीते; Da4 प्रीतौ; D7 T1 G3 6 भीतो (for प्रीतो)

13 b) D7 T1 G1 3 6 M1. 5–7 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) K6 सर्वेन (for सव्येन) — d) K7 D1 5 9 भुवनेश (for प्रभुरेक°) B3 सनातन° (for प्रजापति°)

14 b) K7 D1. 9 शिरस्याघ्रातमात्मजं; D5 निरस्याघ्राय मात्मज (corrupt) — Before 14cd, K1 2 4 7 Dn1 D1 5 9 G1 M1 5–7 ins ब्रह्मोवाच, K6 V1 Bo 6–9 Da3 a1 Dn4 D5 D2 3 8 पितामह उवाच — c) K7 मया (for महा) K1 2 4 7 D1 5 9 G1 M1 7 -योगिन् (for बाहो) — d) K2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) V1 D5 G1 मेंतिके; M5 चांतिकं (for मेऽन्तिकम्)

15 a) V1 वत्स, D7 तत्र (for पुत्र) — b) D7 तपसे; T1 G3 6 तपस° (for °सो). V1 स्व मो°; Da4 यदा; D5 सदा (for सदा) — c) D7 T1 G3 6 M5 हि त्व (by transp) K1 2 4 7 D1 5 9 G1 त्व चैवोग्रतपा नित्य — d) M5 तस्मात् (for ततः) K1. 2 4 7 D1 5 9 [अ]ह (for ते) K7 D1 9 तव, D7 T1 G1. 3 6 M1. 5–7 तप° (for पुनः)

0 501.10 16 चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम् ॥ १७
कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह ॥ १८
किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम् ।
सुरासुरैरध्युषितमृषिभिश्चामितप्रभैः ॥ १९
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् ॥ २१

रुद्र उवाच ।

बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा ।
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट् ॥ २२
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वया वै पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥ २३

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ।
आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ॥ २४

---

16 a) K7 Da4 Dn4 (by corr as in text) M8 भगवान्. — b) K1 V1 D7 T1 G1.3 6 M1 6 7 तपसो मम (for °सोऽमम). — D7 repeats 16cd after 17 — d) Bo.3 Dn1 D8 D2 3 8 त्वय, Da4 Dn4 त्वया (for त्वया).

17 a) K7 D4.9 T1 G3.6 चिराद् (for चिर). K1.2.4 7 D4 5 7 9 T1 G3 6 [s]सि भगवन् (for हि भगवान्). G1 चिरं द्रष्टासि भगवन्. — b) T1 (before corr as in text) मम (for मया). D7 वैराजे ह मनो मया. — c) K7 D4 5 7.9 [s]स्मि (for ऽहं). D8 पर्वते. K7 Da4 प्राप्तम्. — d) K1.2 7 इम; G1 स मे (for त्विमं). — After 17, D7 repeats 16cd.

18 a) G1 याति चापि (for चापि हि मे). Da3 om मे. — b) K1 2 चैकांतगमनेन, Dn4 एकांतग° K7 D9 मे, D7 T1 G3 6 वै (for ते). — K1 2 7 D4 9 G1 om 18cd. — c) M1 6 7 अप्यल्प (for अल्प हि).

19 a) Da1 क (for किं). K6.7 Dn4 D8 D4 5 7 9 T1 G1.3 6 तु (for नु). K1 तत्सदन-; Cr (gloss सत्यलोक) तत्सदन (as in text). — b) K4 क्षुत्पिपासादि (for °साविव). — c) M8 पुरा सुरैर्. K3 अभ्युषितम्; Dn4 अभ्यु°, G1 अच्युषितम् (for अध्युषितम्). — d) G1 प्रभो (for प्रभैः).

20 a) K1 2 om. up to सतत. — b) K1 2 4 **सेवित; K7 सनिवेशित; Da1 D2 स निषे (Da1 °से) वितं (for संनिषे°). — c) K3 उत्सृजेमं, D7 T1 G3 6 M6 °ज्यैन, G1 °ज्यैव; M1.6.7 °ज्यैतं (for °ज्येमं). — d) D7 T1 G3.6 M8 एकांतं; M7 एकाकिः (for °की). M1.7 आपि (for असि). — After 20, K1.2.4 ins. an addl. colophon [*Sub parvan* K1 2 4 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 नारायणीयं]

21 D6 om (hapl) 21–23. V1 reads the ref. on marg. — a) K1 2 विशिष्टोय (for वैजयन्तो). — b) K3 सेविते (for सेव्यते). — c) K1 2 6 तत्र (for अत्र). Da4 Da1 [ऐ]काग्रेण (for [ए]काग्रेण). — d) K3.4 चिंतते.

22 D8 om 22 (cf v. l. 21). K3 4 om (hapl) 22. V1 reads the ref on marg, the ref. is damaged in G1. — a) D7 दृष्ट (for सृष्टाः). — c) K1 Dn4 सृजते; D1 सृज्यंत, D7 साह्यंते; T1 G3 6 सृज्यते (for सृज्यन्ते). K1.7 D4 9 सम्यक् (for ब्रह्मन्). — d) K1 G1 कस् (for स). K1 त्वेक°; K6 वैक°; D7 T1 G3 6 M1 6–7 च क°; G1 त्वेष (for चैक°). Dn4 om (hapl) from पुरुषो up to बहव (in 24a).

23 Dn4 D8 om 23 (cf v. l. 22, 21). — a) D7 T1 G3 6 यो (for को). K1 2 4 न्वसौ (for ह्यसौ). K3 चिंतते. — b) K7 D9 त्वयैष; Bo 9 Dn1 D8 D1–5 7 8 T1 G3 6 M1 6–7 त्वयैक (for त्वया वै). After वै, G1 is mostly damaged for the rest of the adhy. K1 2 4 B1 3 Da3 as Da1 D1 पुरुषोत्तम. — c) K1 एवं; K3 एनं (for एतन्). K7 D7 9 T1 G3 6 M1 6–7 छिंधि (for ब्रूहि). — d) K7 D7 T1 G1.6 M1 6–7 पर (for महत्). K1 2 4 मम, D9 प्रभो (for हि मे).

24 Dn4 om. up to बहव (cf. v. l. 22). G1 damaged. — a) Da4 पत्र (for पुत्र). — b) K1,

बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥]

[३३९

ब्रह्मोवाच ।
शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ २
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।

C. 12. 13742
B 12. 352[1]. 3
K 12. 361 3

---

24 दत्वया, D8 त्वया वे (by transp) K1 2 4 समुदाहृत —cd) C8 एनत् (for एतद्) D8 मैवम्; D7 T1 G2 6 चैवम्; M1. 7 नैतद् (for नैवम्) ☸ Ca एवमेनेदिति। सत्यमुक्तमिद त्वया यद्दष्ट्व पुरुषा इति। किं तु अतिक्रान्तम्, अतिक्रमरूपमिदम्। तत्रैव न द्रष्टव्यम् ॥ Cs अतिक्रान्त, विचारमन्तरेणैव निश्चितम् ॥ Cv एतत् त्वयोक्त पुरुषयहुत्वं, एव भजत्येव। एतेभ्य अतिक्रान्त, अतिहायित दैवमपि द्रष्टव्यम्। ☸ —e) K1 3 आद्या (K3 °द्या)नं तु, B1 आधारस्तु; D1 T1 G2 6 आधारत्व, Ca (gloss आधारत्व) Cn (gloss अधिष्ठान) °र तु (as in text) K1 2 7 D4. 8 9 प्रवक्ष्येह, Dn3 प्रवक्ष्यामि —f) K7 D1 5 तद्, D7 T1 G2 6 M8 वै (for ते)

25 =(var) 3, quoted in Śaṁ Bh on Ved. Sū II i 1 G1 damaged —a) K1 2 7 D1 5 च; M1 7 तु (for स) —b) K1 2 तथैका; B2 यथैको (for °का) ☸ Ca योनि कारणम्, आत्मेच्छया नाना लिङ्गशरीरनिर्माणद्वारा। ☸ —c) K1 2 4 ते (for त) M8 परम (for पुरुष) B3 (marg) 8 (marg as in text) दिव्य, M1 7 सर्वं; Cn (gloss विराज) विश्व (as in text) —d) K7 D1 5 9 M1 8–7 परम (M1 7 पुरुषा; M8 पुरुष; M8 शृणुष्व) सुरसत्तम (K7 °म; M8 °म); Da3 a4 परमं सुरमुत्तमः; D7 T1 G2 6 आख्यास्यामि गुणाधिग (D7 °गत) ☸ Cn परम, सूत्रात्मान सुमहत्तमं कारणम्। ☸ — G6 reads 25ef on marg —e) D6 om. (hapl) निर्गुणं K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 D8 निर्गुणीभूत्वा (B1 Da3 a4 °ता) —f) D7 पर पद (for सनातनम्).

Colophon damaged in G1, Ś1 D6 T2 G2 missing K3 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G5 8 M1–4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2–5 7–9 T1 G6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1. 2 4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 नारायणीय, K7 D4 5 9 नरनारायणीय, D7 T1 G6 M1 5–7 नारायणीये (om in D7 T1) ब्रह्मरुद्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K6 77, K7 D4 9 17, B7 Dn4 175, B8 277, Dn1 176, Ds1 D7 G6 178, T1 G6 177, M1 6 7 173, M8 208 — *Śloka no* Da4 26, Dn1. n4 D8 27

339

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf v l 12 336 65, 283 15, 336 1, 335 40)

1 G1 om. the ref —a) G1 damaged from शृणु up to साक्षि (in 4e) K1 2 4 D7 T1 G2 6 M1 5–7 ह्येक (for ह्येष) —c) K2 प्रमेयश्च; B7 [अ]व्ययश्चैव (for [अ]प्रमेयश्च) —d) Da4 सर्वगस्त; D8 °योगे (for °गश्च). K1 2 4 7 D4 8 9 निगद्यते (for निरुच्यते).

2 G1 damaged —a) K7 D4 9 transp न and स K7 दृष्ट (for द्रष्टु) — D7 om 2b–3c —b) K7 D8 सत्तम; Da4 सत्तम —c) K4 सगुणा; Bo Da3 a4 M8 °णैर् (for °णो). K6 B6–8 Dn1 D2 3 6 8 Kumbh ed सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो (K6 °ज्ञो), M1 6 7 °णै निर्गुणो दृश्यो ☸ Cn सगुणे, बुद्धीन्द्रियादिसहितैः। निर्गुणै शमादिहीनैर्मूढै। ☸ —d) D8 त्वसौ (for ह्यसौ)

3 D7 om. 3abc (of v l 2) G1 damaged —a) Da3 D4 अशरीर; D8 G8 lacuna (for °र·) ☸ Ca

वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ३
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ४
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेन केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ७
चिन्तयामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तमाम् ।
यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनम् ॥ ८
तस्यैकत्वं महत्त्वं हि स चैकः पुरुषः स्मृतः ।
महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ॥ ९

एको हुताशो बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यस्तपसां योनिरेका ।
एको वायुर्बहुधा वाति लोके
महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः ।
पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूप-

अस्मदादय पुनर्निजकर्मार्जितशरीरनियतशक्तय । स पुन सर्वशरीरेषु एक एवाव्याहतशक्तिः । अशरीर वाव सन्त प्रियाप्रिये न स्पृशत (Ch Up 8 12 1) इति श्रुते । ❀ — K7 om (hapl) 3[ab] — [b]) D5 सर्वासु (for सर्वेषु) K3 विवसंश्चि (for निव°). — [d]) K7 D9 च (for स) K1 2 4 G8 लिप्येत (for लिप्यति) K1 2 4 D5 कर्मणा; K6 °सु (for °भिः)

4 Quoted in the Śaṁ Bh on Ved. Sū II. i 1 G1 damaged up to साक्षि — [b]) D4 यान्ये (for चान्ये) G8 M1, 5-7 देहि (for देह) D7 Śaṁ Bhāṣya सस्थिता (for संज्ञिता) — [c]) K7 D9 सर्वेषु (for सर्वेषां) Dn4 D7 साक्षिभूते (for °भूतो) D7 T1 G6 M8 हि, M1 6 7 [s]य (for ऽसौ)

5 [a]) K1 विश्वभुजौ — [b]) K6 नाशिक (for नासिक) — 5[cd] is damaged in G1 — [c]) Ds1 सर्वेषु (for क्षेत्रेषु) — [d]) K4 स्वैरे चारी, K6 स्वैव चारी (for स्वैरचारी) K7 तथा सुख

6 6[abc] is partly damaged in G1 — [a]) K1 2 च; D7 T1 G3, 6 स (for हि). — [b]) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds1 D2 3 8 M1 5-7 Kumbh ed. बीजं (K6 जीव) चापि; Ds2 बीजं वापि; D7 बीजा वापि (for बीजानि च). K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 8 Kumbh ed शुभाशुभ (for °शुभे).

7 [a]) K1 नागतिं; G1, 3 न गतिर् (for नागतिर्). K3 G3 नागतिस्; Da4 lacuna, G1 न मतिस् (for न गतिस्) — [b]) K1 D7 T1 G6 ज्ञेयो (for ज्ञेया). K4 6 V1 B0, 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1, 5-7 Kumbh. ed. भूतेषु (for भूतेन) G1 ज्ञायते च न केनचित् — [d]) K1, 2, 4 D5 G1 परंतप (for यथाक्रमम्).

8 [a]) V1 चिंतयामीति (hypermetric), D7 °याम (for °यामि) K1, 2 7 V1 D4 G1 2 M5 तस्य (for चास्य) — [b]) G1 damaged K7 न गतिर्, B6 8 Ds1 D4 9 T1 G3 6 M1 5-7 नागतिं; Da4 D7 नागतिर् (for न गतिं) K6 वेत्ति (for वेद्मि) K6 चोत्तरं, B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G3 6 C3 (gloss मनोवाचातिक्रान्तां) Kumbh ed चोत्तरां, D3 7 चोत्तम (for °माम्) — [c]) B8 अथ ज्ञान (for यथाज्ञान) K7 D5 7 प्र (for तु) — [d]) K4 पूरुष K4 V1-B0 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G3 6 Kumbh. ed. तु (for तं).

9 T1 om (hapl) 9 — [a]) K1 G6 M1 6 7 [ए]कस्य; K3 G8 °त्व- (for °त्वं) K3 4 M5 ममत्व (for महत्त्व). K7 B1 9 Dn1 n4 D8 D2-3 7-9 Kumbh ed च, Da3 a4 वै (for हि) — [b]) Da4 om. स K1 2 चैव (for चैक) Da3, a4 उच्यते (for स्मृत) — [c]) K1, 2 4 V1 D5 7 G1 M1 6 7 हि (for स) — [d]) Da4 D4 बिभर्तेक, Dn4 बिभर्त्येक; Ds1 विवर्तेक, G1 वहत्येप (for बिभर्त्येक)

10 [a]) Dn4 om. हुताशो. K6 B6-8 T1 G3 6 M1 5-7 समिद्धः D5 8 समिध्यत; D7 °ध्य (for °ध्यते) — [b]) K1 2 चैक; B7 एक- (for एक) K1 2 4 तमसां; K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3, 8 Kumbh. ed तपसो; K7 D8 D5 9 T1 G3 6 M5 6 C3 (gloss स्वरश्मीनां) तपतां; V1 तेजसो; B0 तपसे (for °सां) K1 2 4 यो निर्हता; Da4 G1 योनिरेकः; D5 7 °रेव (for °रेका) — [c]) Ds1 बहुधा भाति; G1 बहुर्व्यापीह (for बहुधा वाति). ❀ C3 बहुधा वाति, आवहप्रवहनिवहसवहादिरूपेण । ❀ — [d]) Ds1 चांभसा (for चाम्भसां). K7 D8 T1 G3, 6 M5 एका (for एकः). — [e]) K1 एको; K3 लोको (for चैको). K1 -निर्गुण (for °णो). D4 G1

त्वं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ १०

हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ ११

अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयम् ।
विचरेद्यो यतिर्यत्तः स गच्छेत्पुरुषं प्रभुम् ॥ १२

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
एकात्मानं तथात्मानमपरेऽध्यात्मचिन्तकाः ॥ १३

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १४

कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।
ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः ।
एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १५

यत्तत्कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम
वेद्यं परं बोधनीयं सबोद्धृ ।
मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशितव्यं

C 12. 13757
B 12. 351[1].17
K 12. 381 17

विश्वरूपं (for °रूपम्) ❀ Cn निर्गुणोऽपि मायया विश्वरूपो भवति । ❀ —^{f}) Da3 निर्गुण , M7 निर्गुणा (for °ण) B1 T1 G6 M6 7 पुरुषाश्च; G3 पुरुषश्च (for °षं) Dn4 वा च (for च) K1 2 D5 स वै पुरुष निर्गुणास्त्वाश्र(D5 °ण चाश्र)यति; V1 D7 स वै पुरुष निर्गुण चाविशति (D7 °ण चापयति); G1 तं पुरुषा निर्गुणाश्च श्रयति

11 11^{ab} is partly damaged in V1 —^{a}) K1 गुणोमय (for गुणमय) D5 9 सर्व- (for सर्वं) —^{b}) K1 2 हित्वा कर्म (by transp.), K7 कर्म हित्वा —^{c}) K1, 2 4 7 D5 9 G1 हित्वा, Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा) ❀ Cp सत्यं, कारणम्, कार्यापेक्षया । अनृतं, कार्यम्, कारणापेक्षया । ❀ —^{d}) K1 2 चैव, G3 ह्येष (for एव)

12 ^{a}) K1 4 चामित, K2 चाति तं; G1 अमित (for चापि त) B6 हित्वा (for ज्ञात्वा) —^{b}) K1 2 V1 G1 भाव, M1 7 भाव- (for भाव) K7 D9 -सूक्ष्म; V1 Ds1 T1 G1. 3. 6 -सूक्ष्म (for सूक्ष्म) D5 7 चतुष्टिं (for °ष्टयम्) ❀ Cn अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायमधिदैवं, विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धब्रह्मरूपमध्यात्मं, विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयम् ॥ Cs अव्यक्तं, महानहंकारो भूततन्मात्रपञ्चकं च सूक्ष्मचतुष्टयम् ॥ Cv वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य रूपचतुष्टयम् । ❀ —^{c}) K7 D4, 9 विचरति; T1 G3 6 विचरन्यो (for °रेद्यो) K2 यति यत्त; K7 Bo Dn1, n4 D8 D2-4 8 9 Kumbh. ed [s]समुद्भव (D4 °द्वा); D5 यतिश्चैत; D7 यति दांत; T1 G3 6 M1, 5 6 यतिर्युक्त; G1 M7 यतियुक्तः (for यतिर्यत्त) —^{d}) K4 Dn4 D8 D2 8 Kumbh ed. शुभ; K7 Dn1 D4 9 G1 पर (for प्रभुम्) K1 2 D5 स गच्छेत्परमां गतिं (D5 °म शुभं)

13 ^{a}) K1, 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-4 8 9 G1 Cp 3 7 एक (for एव). —^{b}) D8 पंडित —^{c}) K7 यथात्मानम्. T1 G3 6 एकाध्यात्मं तथाध्यात्म- —^{d}) K7 D4, 9 T1 G3 6 परम् (for अपरे) K1 2 V1 Bo D5 7 G1 ध्यान; K4 6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 ज्ञान (for ऽध्यात्म)

14 ^{a}) Da4 ये (for य-) —^{b}) D8 T1 G1 3 6 M1 5-7 Kumbh ed नित्यो (for नित्य) G1 M7 निर्गुण (for °ण-) Da4 प्रभु- (for स्मृत-) — After 14^{cd}, K7 reads 15^{ef} for the first time, repeating it in its proper place — K1 2 4 om. (hapl.) 14^{e}–15^{d} 14^{ef} is quoted in Śām Bhā on Ved Sū II iii. 47 —^{e}) K7 V1 D4 5 7 9 M6 कर्मफलै-; T1 G3, 6 मलैश्चापि (for फलै) G1 स कर्मणा न लिप्येत —^{f}) D8 पर्णपत्रम् (for पद्म°)

15 K1 2 4 om. 15^{abcd} (cf. v l 14) —^{a}) M6 च परो (for त्वपरो) G1 परमात्मा परो योसौ —^{b}) B1 मोक्षबध- (for °बन्धैः) B6 प्र (for स) Bo उच्यते (for युज्यते) T1 G3 6 मोक्षविद्य स उच्यते —^{cd}) T1 G3 6 शरीरी (for राशिना) V1 Bo 6 7 8 (orig) 9 Dn1 Ds1 D2 3 8 M1 5-7 Kumbh ed च स; G3 6 [s]ति स- (for हि स-) K6 B8 (marg) Dn4 राशिना युज्यतेवश ❀ Cn p सप्तदशकेन राशिना, लिङ्गशरीरेण ॥ Cv पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यसप्तसहितेन दशकेन, इन्द्रियाणां दशकेन । ❀ — K7 reads 15^{ef} for the first time after 14^{cd} —^{e}) G1 एवं बहुविधं प्रोक्तं —^{f}) K7 (both times) D4 9 पुराणज्ञैर् (for पुरुषस्ते).

16 ^{a}) K1, 2 4 स वै; Dn1 यत्तु; D8 यत्; T1 G3 6 यथत्; G1 एतत् (for यत्तत्). K1 कृत्स्नां (for कृत्स्नं) M7 साम; Cn (gloss प्रकाशकं चिज्ज्योतिः) धाम (as in text). ❀ Cv लोकतन्त्रस्य, लोकव्यापारस्य । धाम, आधारभूतम् । ❀ —^{b}) G1 पार (for पर). Da3 बोधनीयेष; Dn1, n4 बोधनीय (for °नीयं) K1 2, 4 M1, 6 7 स बोद्धं; K6 7 D4 9 सुबुद्धे, V1 Bo, 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 7, 8 स (Da3, a4 च)

घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् ॥ १६
द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं
ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ।
यद्वै प्रोक्तं गुणसाम्यं प्रधानं
नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ १७
यद्वै सूते धातुराद्यं निधानं
तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् ।
यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु
आशीर्युक्तं तद्धि तस्योपभोज्यम् ॥ १८
देवाः सर्वे मुनयः साधु दान्ता-
स्तं प्राग्यज्ञैर्यज्ञभागं यजन्ते ।
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च
सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ १९
चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति ।

घोद्धा; T1 G3 6 च बोध्य; G1 बुबुध्य; M8 च वेद्य; Kumbh ed च वेद्यं (for °सबोद्ध) —c) K6 सर्वा (for मन्ता). T1 M1, 6 7 मान्य, G3 6 मन्य (for मन्तव्यं). K1 रमणीय रस च; K3 मरणीयं च रता (sic), K4 रमणीयं चरतां; K6 V1 B6-9 D8 (both also as in text) D5 7 रसिता रसनीयं (B6 om रसनीयं); B0 प्रासिता प्रासनीय, Da3 a4 श्राविता श्रावणीय, G1 रसनीय रसं च (for प्राशिता प्राशितव्य) —After 16c, Dn1 reads 17a for the first time, repeating it in its proper place —d) B6 damaged M7 प्राप्त- (for घ्राता) K3 स्पर्शता; M1 lacuna K1 स्पर्शिनीय; M7 स्पर्शनि (sic). Dn4 (also as in text) D8 (before corr as in text) ज्ञेय ज्ञाता रसिता रसनीय

17 V1 reads 17 on marg Dn1 reads 17a for the first time after 16c. —a) B6 damaged Da3 द्रष्टा द्रष्टव्य; T1 द्रष्टा दृष्ट; G3 6 द्रष्टा दृश्य (for द्रष्टा द्रष्टव्य) K3 श्रावता; G1 श्रावित Dn1 (first time) रसिता रसनीय (for श्राविता श्रावणीय). —b) K3 ज्ञात्वा (for ज्ञाता). K7 D4 9 M6 गुणयुक्त (for सगुण). M1 6 7 निर्गुणश्च. —c) K6 B6-9 Da3 a4 गुणसंपत्, B0 Dn1, n4 D8 D2 3, 8 Kumbh. ed तात सम्यक् (for गुण साम्य) K1 प्रदानं (for प्रधान) —d) K1 3 सत्य (for नित्य). B9 शाश्वतश्च K7 चैतच्छाश्वतं नित्यं चाव्यय च.

18 a) B6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 धत्ते (B8 Da3 a4 °से) चाद्य (for धातुराद्यं) B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 8 Kumbh. ed विधान (for नि°) K1, 2, 4 V1 G1 बिभर्ति सूते यच्च तत्तत्प्र(K4 सूते यत्तत्प्र-; V1 सूतं यद्वै तत्प्र; G1 सूते यच्च वै तत्प्र) धान; K6 7 D4, 9 यद्वै शुद्ध तत तत्र आद्य निधानं; B0 यद्वै धत्ते सूते चाद्यं विधान; T1 G3 6 धत्ते सूते यत्तु चाद्य प्रधान; M1 6, 7 यद्वै सूते धर्तिराद्यं (M7 °र्ति चान्यं) प्रधान; M8 बिभर्ति सूते यच्च वै तत्प्रधान —b) K1 विप्र' सत, K3 4 विप्रा सत; V1 G1 विप्रा सर्वे; Da4 यद्वै विप्रा; T1 G3 6 M1 6-7 त वै विप्रा (M7 °प्रा) (for तद्वै विप्रा) G1 प्रवदन्तीति रुद्धं; M7 °दते विरुद्ध ※ Cn विप्रा, पूर्णज्ञाना ब्राह्मणा । अनिरुद्धम्, अहङ्कारा-ख्यम् । ※ —c) M8 सूते (for लोके). Dn1 वैदिके (for °क) K6 साधु (for साधु) —d) K3 आसी र्युक्त; K6 आशीयुक्त; T1 G3, 6 नाशीर्युक्त K1 2 4 G1 Kumbh. ed तस्योपभोग्य (K3 °ग); K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 तस्यैव भाव्यं; K7 D4, 5 7 तस्योपयोज्य (K7 °युक्त) (for °भोज्यम्).

19 a) Dn1, n4 D8 D2 3, 8 T1 G3 6 शान्तास् (for दान्तास्) —b) K7 D4 5 7 9 प्रत्यग्यज्ञै (D5 7 °ज्ञैर्); B7 Da3 a4 तं चाग्यज्ञैर्; Dn1 n4 D8 D2 8 T1 G3 6 M1 6-7 Kumbh ed Cv (gloss यज्ञशालायां) त प्राग्वंशे; G1 दत्त माज्ञैर् (for त प्राग्यज्ञैर्) K1, 2 4 B0 8 (marg) D5 य(K3 या)ज्ञभाज; D7 यजमानं; T1 G3 6 M1, 6-7 यज्ञभागैर् (for °भाग) K1 B6 7 Dn1 n4 D2 4, 8 9 G1 Kumbh ed भजते; K7 यजति; D5 7 भजति (for यजन्ते). —c) B7 ब्रह्म- K7 D4 9 आदिर्; T1 G3 6 चाद्य; G1 [अ]प्यहम् (for आद्य) —d) Dn4 प्रसूतौ (for °त). —e) B6 स्वत्तो (for मत्तो) K7 V1 D4 5 7 9 G1 स्थावरं जङ्गमं (by transp). —f) K7 D4 5 7, 9 T1 G3 6 M6 च; Dn1 [अ]पि (for हि) K7 om पुत्र. M1 7 सर्वे वेदाः सरभस्याश्च पुत्र (sic).

20 a) K3 चतुर्वियुक्त; Da3 a4 चतुर्विभक्ता, D4 9 °विभक्त; T1 G3 6 सर्वविभक्त. ※ Cn चतुर्धा, वासु देवादिरूपेण विभक्त, चतुर्विभक्त । ※ —b) K1 4 G1 क्रीडते स; K3 क्रीडयते; K7 D4 9 प्रक्रीडति (for स क्री°). K1 2 4 G1 यथेच्छक (for °च्छति). —c) D4 9 एक (for पूर्वं). K1 2 4 एष (for एव) K6 V1 B0, 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2 3, 5 7 8 G1 M8 Kumbh.

एवं स एव भगवाञ्ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ २०
एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥]

३४०

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि मे भवान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलोदयः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २
यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
अपि च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ।
पुरा शक्रस्य कथिता नारदेन सुरर्षिणा ॥ ४

C 12 13767
B 12.335(2) 4
K 12.367 4

---

ed एव स (V1 स एव) भगवान्स्वेन (K6 स्वेन , G1 °निति, Kumbh ed °न्देव) — d) D5 ज्ञातेन (for ज्ञानेन) K1 2 4 स्वेन ज्ञानेन बोधयन्, K7 D4 9 T1 G3 6 M1 6 7 स्वेन ज्ञानेन बोधयन् (K7 बोधयेत्, T1 G3 6 बोधयत्), G1 तेन **न बोधयेत्, M8 ज्ञानेनै वानुबोधयन्

21 D7 om 21ab — b) K7 D4 9 पृच्छते (for पृच्छत) — c) Da4 सांख्यज्ञानेन विस्तार — d) D5 7 तथैवद् (for यथावद्) K7 D4 9 वर्तित; D5 वर्तिन°; D7 T1 G3 6 -वर्णित (for वर्णितम्)

Colophon Ś1 D5 T2 G3 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn3 n4 G5 6 M1-4 absent. — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D1-4 7-9 T1 G1 2 6 M1 6-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 2 8 G2 6 M1 6-7 नारायणीय समाप्त (K1 Da1 सपूर्ण); K7 D4 9 नरनारायणीय समाप्तं, D5 नरनारायणीय; D7 G1 नारायणीय; M8 (also) महापुरुषकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 78, B1 Dn4 176, B8 278, Dn1 G1 177, Da3 G3 6 179, D8 172, T1 G2 178, M1 6 (orig) 6 7 174, M8 (*sup lin*) 209. — *Śloka no* Da4 Dn4 23, Dn1 25

340

☞ This adhy is missing in Ś1 D5 (cf. v l 12 336, 65, 283 15) The portion from 1 up to the end of the parvan is lost on missing fol in G1

1 = (var) 12 168 1 T2 G3 om 1-3. M8 om the ref — a) K1 2 4 धर्म° पितामहेनोक्तो — b) K6 प्रजा° (for शुभा°) K1, 2 4 M1, 6 7 राजधर्माश्रित° शुभ ; B8 मोक्षधर्मा श्रिता शुभा°; Da3 a4 मोक्षधर्माश्च शाश्वता° — c) K2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं) — d) V1 B0 6-9 Dn1 Da3 D2 5 7 9 T1 G3 6 अर्हति (for °सि) M1 6 7 मेनघ, M8 भारत (for मे भवान्) K1 corrupt

2 = (var) 12 168 2 T2 G3 om. 2 (of v l 1) — b) K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 स्वर्गं , K7 D4 5 7 9 सत्य ; D8 C8 (gloss अवश्या नुष्ठेय°) सत्य , T1 G3 6 सम्यक् (for स्वर्ग्य) K2 4 सत्यफल तप ; K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 M8 °फल महत्; K7 D4 9 शौचफलोदय°; V1 सत्यतप फल; D5 7 शौचफल तप° (for सत्यफलोदय°) K1 स्वइया सत्य छल तप° (sic) — c) K1 बहूपादस्य; K2 बहुस्वादस्य; K7 D4 9 °शाखस्य; Da4 °धारस्य (for °द्वारस्य) B0 om (hapl) धर्मस्य — d) D4 विकला; M1 7 °फला° (for फला) K7 Da1 D4 M1 7 क्रिया° (for क्रिया)

3 T2 G3 om 3 (of v. l 1). — a) V1 B3 7 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T1 G3 6 M1 6-7 च (for तु) — b) K7 D4 om one यो K1 2 धावति (for याति वि) Da3 om वि D7 यो जानाति विनिश्चय

4 G2 reads 12 340 4 — 12. 353. 9 after 12.

13788 33'(2) 5 362 5

सुरर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ।
पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ॥ ५
स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ।
सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ६
तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ।
ब्रह्मर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ७
यथा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ८
न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किंचन ।
श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९
तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ।
आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम् ॥ १०
यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

---

168 3, T2 reads the same after 12 168 5 —ª) K6 V1 Bo 6-8 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 इमां (for अपि) —ᵇ) K1 सोतुम् (for श्रो°) G8 इच्छामि (for अर्हसि) T2 चेत् (for मे) —ᵈ) K4 6 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 महर्षिणा; G2 महात्मना (for सुरर्षिणा)

5 For transposition in T2 G2, cf v 1 4. —ª) K4 6 V1 Bo 6-8 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G2 महर्षिर् (for सुरर्षिर्) —ᵇ) D2 reads from समत up to त्रैलोक्य (in 8ᵇ) twice. D8 7 सेवित (for संमत°) —ᶜ) Da8 D8 D2 (sup lin) क्रमतो (Da8 °सो); D8 क्रमतां (for °शो). —T2 om 5ᵈ. —ᵈ) M1. 5-7 अभ्यागतो (for अव्याहतो). K6 वायुर्मभ्याहतो यथा.

6 For transposition in T2 G2, cf v 1. 4 For the repetition in D2, cf v 1 5. —ª) T1 G3 6 महा त्मासौ; T2 महामुनिर् (for महेष्वास) —ᵇ) T2 गत्वा (for गत°) —T2 om 6ᶜ —ᶜ) K1 3 4. 7 D2 5 7 9 सुरेन्द्रेण (for महे°). —ᵈ) K3 4 प्रत्यासन्नतरो; K7 °सन्नगता; T1 °सन्नरतो; T2 G3 6 प्रीत्यासनगतो (G3 6 °रतो) (for प्रत्यासन्नगतो). K1 प्रत्यसन्नरासि सार्पिवत् (sic).

7 For transposition in T2 G2, of v 1 4. For the repetition in D2, of v 1 5. —ª) K7 त तत क्षणम्; T1 G3 6 कृतकक्षणम् (for तं कृतक्ष°) —ᶜ) K1 6 Bo 6-9 Da8 Dn1 n4 D8 D2 (both times) 3-5. 7-9 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). Da1 कंचिद् (for किं°). —ᵈ) D5 अपि (for अस्ति) G2 तव (for त्वया)

8 For transposition in T2 G2, of v 1 4. For the repetition in D2, cf v 1 5 B4 partly damaged —ª) K1 D4 6 तथा; Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2 (both times) 3 8 यदा; T G3 6 यद् (for यथा). K1 3 4 V1 G2 त्वमसि; K6 B2 6 Da8 a4 त्वमिह, K7 D2 7 8 भ्रमसि; D5 नमसि (for त्वमपि). T2 महर्षे (for विप्रर्षे). —ᶜ) K2 Bo 9 T1 G3 6 कौतूहलं (for °हलो). —ᵈ) K1 सिद्धिद (for सिद्धश्) B2 (marg as in text) D7 चरति (for °सि). K1 सार्पिवत्; T2 चाक्षरत् (for साक्षिवत्)

9 For transposition in T2 G2, of v 1 4 —ª) K7 D4 5 7 9 किंचिद् (for लोके) —ᵇ) K6 Da8 महर्षे (for देव°). —ᶜ) K1 कृत (for श्रुत) K7 V1 D4 चापि (for वा°) K3 नभूतं, K7 [अ]नभूतं (for [अ]नु°).

10 For transposition in T2 G2, cf v 1 4 Before 10, B6 (marg) ins भीष्म उवाच. B2 partly damaged —ᶜ) K3 3 4 च प्रह्लाय; G3 [उ]पसन्नाय (for [उ]पप°). —ᵈ) K3 विमलां (for विपुलां).

11 For transposition in T2 G2, cf v 1 4 B2 partly damaged. —ª) K7 D9 च येन (by transp) K4 कवेन; T2 तत्येन (for कल्पेन) —ᵇ) K1 तस्यै (for तस्मै) —ᶜ) K1 3 4 विप्रस्; T2 शृणु (for पृष्टस्). —ᵈ) B3 5 तत् (for मे). K1 3 4 तथा मे गदत शृणु

Colophon Ś1 D8 G1 missing K3 4 B1-3 Da1. a4 Dn3 n8 D1 G4 5 M1-4 absent —Sub-parvan K1. 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1. n4 Da1 D2-8 7-9 T G2 3 6 M1 3. 7 मोक्षधर्म. —Adhy. name: K1. 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da8 a4 Dn1 D8 D2-5. 8. 9 G2 M3 उञ्छवृत्त्यु:

३४१

भीष्म उवाच ।
आसीत्किल कुरुश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १
सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः ।
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः ॥ २
अहिंसानिरतो नित्यं सत्यः सज्जनसंमतः ।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ॥ ३
ज्ञातिसंबन्धिविपुले मित्रापाश्रयसंमते ।
कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ॥ ४
स पुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।
कुलधर्माश्रितो राजन्धर्मचर्यापरोऽभवत् ॥ ५
ततः स धर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च ।

C 12. 13720
B 12. 354(3).6
K 12. 363. 6

पाद्यान; M1 6 7 नारदाभिगमन —*Adhy no* (figures, words or both) K6 G6 79, B6 170, B7 9 Dn4 177, B8 276, Dn1 178, Ds2 G3 180, T1 79, T2 G2 1, M1 5-7 175, M8 (*sup lin*) 210 — *Śloka no* Da4 Dn1 D2 8 11

341

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1) For the transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 a) D5 7 कुरु (for किल) K6 7 V1 B6 6-9 Dn1. n4 D8 D2 3 8 नरश्रेष्ठ; D4 9 कुरुक्षेत्रे; D5 7 कुलश्रेष्ठ (for कुरु°) — b) K4 Da1 T2 महापद्म (for °पद्मे) K7 तपोवने, B6 पुरुषोत्तमे (hypermetric), B7 D4 सुरोत्तमे, Dn4 पुरोत्तम, D9 नरोत्तम (for पुरोत्तमे) — c) K1 2 7 गगायां (for गङ्गाया) D4 नीरे; G2 M1 6 7 कूले (for तीरे)

2 a) K2 Da3 D4 सोम्य°, Ds1 सौम्य (for सौम्य°) K1 सोमानये, K3 D4 6 सो(D6 सौ)म्यान्वयो; K7 Da4 Dn4 T2 सौम्या(Dn4 °मा)न्वये; G2 सोमान्वयो, C6 (gloss सोमप्रसादवशे, अत्रिवंशे) °न्वये (as in text) Ds1 वेद; D7 चैव, T2 M7 जातो (for वेदे) — b) K1 2 4 गतार्थं, V1 D5 7 °र्थं; Da1 °ध्व, Cn p (gloss [both] ज्ञातमार्गं) गताध्वा (as in text) T G3 8 M1 5-7 जितात्मा गोत्रवो मृगु — c) K1. 2 4 धर्मे नित्य; Ds1 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो) — d) K7 (marg also as in text) धर्मचर्यासमापन°

3 a) K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 7. 3 M6 तपःस्वाध्यायनिरत° — b) K6 7 D5 9 G3 सत्य; V1 M1 6 7 नित्य; D4 सत्य; T2 M6 सेव्य (for सत्य°) K7 D5. 9 ज्ञानेन; V1 स्वाध्याय (for सज्जन) Da4 T1 G3 6 सगत°, G2 वत्सल (for °समत). — c) G2 om (hapl) वित्तेन V1 न्यायागतेन वित्तेन — d) G3 transp स्वेन and शीलेन Da4 शीतेन, D2 छलेन (for शीलेन) K1 2 4 चार्बित°; Dn4 वान्वित (for चा°)

4 a) K1 2 D5 7 T2 G2 3 6 सबध (for सबन्धि) — b) K2 सितापाश्रय; K4 D5 7 T2 मित्रोपा°, K6 पुत्रापाश्रित, K7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सरवाद्या(K7 D8 °पा; Dn1 D8 D8 °या)श्रय; B6 6-9 Da3 a4 पुत्रापा° (for मित्रापा) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2. 8 समिते, D7 सवृते (for संमते) T1 G3 6 पुत्रपौत्र प्रतिष्ठिते; G2 M1. 5-7 पुत्रपौत्रसमान्विते — c) D4 विख्यातो (for °ते).

5 T2 reads 5^{ab} twice — a) Dn4 सुपुत्रान्; T2 (second time) स पुत्र (for स पुत्रान्) Da3 a4 D5 7 विपुलान्, T2 (second time) बहुल, G2 बहुलान् (for °लान्) Da3 राजन्, T1 M1. 5-7 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Da3 om (hapl) 5^{bc} — b) K1 2 4 D5 7 T2 (both times) M1 6 7 विमले; T1 विमाने, G6 6 विताने (for विपुले) K7 D4 9 तपसि स्थित (for कर्मणि स्थित°) — c) K7 D4 9 काल, T G6 कुले (for कुल) K1 2 4 धर्माश्रयो; Da4 धर्मश्रितो, Dn4 धर्माश्रितां; T G3. 6 °स्थिते (for °श्रितो) — d) K6 V1 B6 6 Dn1. n4 D8 D2 3 8 धर्मचर्यास्थितो, B7 9 Da3 a4 °श्रितो, B8 न्वितो; T G3 6 M1 5-7 °रतो, G2 °मना; M6 °मनो (for °परो) K3 M1 7 [ऽ]भवन् (for ऽभवत्). K7 D4 9 धर्मचर्यामसापन°

6 a) K1 2 4 T2 त चैव; Ds1 T1 G3 3 6 तत° स्व (for तत° स) K4 धर्म-; Dn4 धर्मे (for धर्मं) — b) K4 Da3 a4 Dn4 D2 5 7 8 तथा, T G3 3 6 M1 5-7 धर्मं (for यथा) — c) Dn4 धर्मे च, T G3 3. 6 M1 6 7 धर्मरिमा; M6 धर्मारमन् (for धर्मं च).

शिष्टाचीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ॥ ६
किं नु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं क्षमं किं परायणम् ।
इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ७
तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः ।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ ८
स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रान्तं चैनमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

३४२

ब्राह्मण उवाच ।
समुत्पन्नाभिधानोऽसि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ ।
मित्रतामभिपन्नस्त्वा किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १
गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतं त्वहम् ।

K1 2 4 दधा(K4 °दा)वि विविध धर्मं; K7 D4 5 7 9 शिष्टैराचरित चैव — D3 om 6ᵈ–8ᵃ — ᵈ) K7 D4 8 कर्मं, T G3 6 वेद; M1 5–7 धत्त (for चिन्त्य). K7 D4 9 चिंतयन्, Da2 चेतस (for °सा). K1 2 4 शिष्टाचीर्णं च चेतसा

7 D3 om 7 (of v 1 6) — ᵃ) K7 Da3 a4 Da2 D6 8 किं तु; Dn4 किं न (for किं नु) Da3 कृतं; Da4 कृत (for शुभ) — ᵇ) K1 lacuna, K2 4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 किं कृत (for किं क्षम) K1 2 4 तत्, T2 यत् (for किं). — ᶜ) D6 T2 इत्येव (for °व). K2 6 Da3 a4 Dn4 G2 M1 5 विद्यते, T2 भिद्यते (for खि°).

8 D3 om 8ᵃ (of v 1 6) — ᵃ) K7 तस्यैव, Da3 इत्येव (for तस्यैवं) K2 6 Da3 a4 Dn4 D5.7 G2 M1 5 विद्यमानस्य, T2 भिद्य° (for खिद्य°) — ᵇ) K6 धर्मं परममिच्छता; T1 G3 6 M1 5–7 धर्मे परमके स्थित°, T2 धर्मं परममीप्सता — ᶜ) T1 G3 6 य कश्चिद् (for कदाचिद्) Da4 प्रोक्तो (for प्राप्तो) — ᵈ) K4 ब्रह्मण°, T1 G3 5 6 ब्राह्मणं (for °ण) Da4 सुसमाहिता; T1 G3 6 सुसमास्थित. (G3 °त) (for सुसमाहित°).

9 ᵃ) K7 तस्मै स (by transp) Da4 Dn4 स क्रिया (Da4 °यां) (for सत्क्रियां) — ᵇ) Da3 क्रिया; T1 G3 6 भक्ति- (for क्रिया-) Da4 क्रियामुक्तेन चेतसा. ❀ Cs: क्रियायुक्तेन हेतुना, कर्मसिधेन कारणेन । ❀ — ᶜ) K1.2 एनमासीनम्; K6 V1 B0 Da4 सुखमा°; K7 D6 7 T2 चैवमा°; B6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सुममा° (for चैनमासीनम्)

Colophon. Ś1 D6 G1 missing K2. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1 2 4 6 7 B1–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G2 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्मं — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 D8 D2–5 7–9 G3 M1 5–7 उञ्छवृत्त्युपाख्यानं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 80, B7 178, B8 280, Dn1 179, Da2 G3 181, D8 174, T1 G6 180, T2 G3 2, M1 6 7 176, M6 211. — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 9

342

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1) For the transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 ᵃ) K1 2 समुत्पन्नाभिज्ञानो; Da4 °विधानो; D5 7 G2 °भिमानो; Cn (gloss अभिधानी, वन्धनरज्जु । समुत्पन्नाभिधानो, जातबन्धन) °धानो (as in text) T G3 6 M1 5–7 समुत्पन्नवि(T2 M1 5–7 °न्ने वि)धानेस्मिन्, Csp (gloss. अतिथिपूजायां निष्पन्नायां मत्यां समुत्पन्नाभिधाने त्वयि) समुत्पन्नाभिधानेस्मिन् ❀ Ca समुत्पन्नाभिधान, समुत्पन्नाविवक्ष° ॥ Cs त्वदादरेण सार्थकनामासि । ❀ — ᵇ) K6 corrupt, T1 स्वात्ममधुर्येण (for वाङ्माधु°). T G3 6 M6 मानघ; M1 6 7 चार्चित (M6 °तः) (for तेऽनघ),

धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ २
अहमात्मानमात्मस्थमेक एवात्मनि स्थितः ।
कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ॥ ३
यावदेवानतीतं मे वयः पुत्रफलाश्रितम् ।
तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ॥ ४
अस्मिन्हि लोकसंताने परं पारमभीप्सतः ।
उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ॥ ५
समुह्यमानानि निशम्य लोके
निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि ।
दृष्ट्वा च धर्मध्वजकेतुमालां
प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६
न मे मनो रज्यति भोगकाले

C 12. 13790
B 12. 353(4) 7
K 12 364 7

—[e]) K4 6 7 Dn1 n4 D5 D7-4 8 मित्रत्वम् (for °ताम्) K7 G3 अभिपद्यस्त्वा, B0 6 (marg) 7 Dn1 n4 D5 D2 3 8 °पद्यस्त्व (Dn1 °त्व), D4 7 °सपन्न; T1 G3 6 °सप्रास; T2 अतिपद्यस्त्वा; M1 6 7 अभिपन्नत्वात्, M5 °सन्नेह्य (for °पद्यस्त्वां)

2 [a]) K1 गृहस्थ (for °स्थ) D4 T1 G6 धर्मं, G3 -धर्मो (for धर्मं) —[b]) K1 3 4 ह्यतु; D6 7 G3 विप्र (for पुत्र) K1 3 4 D5 हृत, D7 गृह, T1 G3 6 कृत (for गत) D4 7 G3 तत (for त्वहम्) T2 कृत्वा धर्मं गतस्त्वह —[c]) K6 M1 कुर्यात् (for कुर्यां) K1 3 4 धर्मोऽपि (K4 धर्मोप) परम कार्यं, T2 धर्मं हि परम कार्यं —[d]) Da1 मार्गे (for मार्गो) K4 D4 द्विज T1 G3 6 मोक्षमार्गे भवेद्द्विज (T1 °ज)

3 [a]) G3 ह्यात्मानम् (for अ°) K1 3 4 आत्मस्थ; B0 Dn1 n4 D5 D2 3 8 आस्थाय (for आत्मस्थम्) ❀ Ca आत्मस्थ, आत्मनि स्थित, स्वतश्रम् ॥ C5 आत्मस्थेन स्थितम् । ❀ —[b]) B6-8 D7 नैकम्; B9 लोकम्; Dn1 एकम् (for एक) B5 (marg as in text) 8 9 Cs (gloss बुद्धिगुहाया प्रविष्ट) स्थित, Da1 स्थितिं (for स्थित) K6 D5 नैकमेवात्मनिर्मितं (D5 °श्रित); D2 8 एक एवात्मनिष्ठित, T1 G3 6 एकात्मन्यप्रतिष्ठित; G2 M1 6-7 ऐकात्म्ये (G2 एकार्थे) पथि निष्ठित ❀ Cn आत्मनि स्थितिम्, आत्मज्ञानार्थमेकाकितया स्थातुं, सन्यास कर्तुम्, इच्छामि । ❀ —[c]) K1 3 4 वांछामि, Da1 कांक्ष्यामि (for काङ्क्षामि) D7 T G3 6 M1, 6-7 द्रष्टुमिच्छन्न पश्यामि —[d]) K1 3 पर, K7 D4 9 पर; B8 9 बद्ध, Da1 बध; D6, 7 यद्धु; G2 M7 बध (M7 °ध) (for बद्ध) D4 साधारणे (for °रणैः) ❀ Cn गुणै, विषयपाशै ॥ C5 सर्वप्राणिसाधारणैरशनापिपासादिभि । ❀

4 [a]) K6 B0 6-9 Da1 Dn1 n4 D5 D2 3 7 8 T1 G3 6 एतद्; T2 एतान् (for एव) K6 B0 6-9 Dn1, n4 D5 D2 3 7 8 T G3 6 [अ]तीत; Da1 a4 [अ]धीत (for [अ]नतीत) —[b]) K7 D4 9 -फलाश्रित; D7 फला (for फला°) —[d]) Da1 आदान; G2 (inf lin) साधातु (for आदातु) B9 लौकिक (for -लौ°)

5 [a]) T2 G3 तस्मिन् (for अ°) T2 न (for हि). Da1 a4 लोके (for लोक-) K7 V1 B0 8 (marg) D5 D4 7 9 T1 G3 6 M5 सतारे, B7 Dn1 n4 D2 3 8 -समारे, T2 M1 6 7 सतापे, G2 सत्कारे, C5 (gloss ससारसागरोत्तारसाधने) सताने (as in text) —[b]) B0 Da1 पार पारम्; B9 परस्परम् (for पर पारम्) Da1 a4 D7 अभीप्सव, Dn4 D5 अधी (D5 °ती)प्सत (for अभी°) —[c]) Da1 मय (for इय) —[d]) Da1 अतो (for कुतो) K7 D9 धर्ममयी; D4 °मय (for °मय). K2 कुलधर्ममय K7 D4 9 पुन (for प्लव) ❀ Cn धर्ममय प्लव, ससाराब्धितरणसाधनम् । ❀

6 [a]) K4 6 B8 T1 G3 6 M1, 5-7 समुह्यमानानि, B0 Dn1 n4 D2 3 8 सयुज्य; Da1 सन्यूह्य; D5 T2 C5 (gloss शिबिकादिना परैरुह्यमानानि) समूह्य, D6 7 सुयुज्य, G3 समुह्य (for समुह्य) D4 9 T G3 3 6 M1 5-7 निशाम्य (for निशम्य) —[b]) K2 7 निर्यावि (K7 °व)मानानि, D5 T1 G3 6 C5 (gloss निपात्यमानानि) निपात्य; D6 7 निर्वात्य; T2 निरुध्य (for निर्यात्य°) K1 4 समाक्षि (K4 °क्ष)कानि, K2 ससाक्षकानि, K7 D4 9 तथा निशाम्य; Da1 a4 G2 M1 5-7 Ca (gloss सार्थिका सहचारिण्यस्तत्समूहा), सार्थिकानि) च सार्थि (G2 M5 °र्थे, M7 र्थी)कानि; D6 7 तथा वनानि (s10), T2 च साधकानि, Cn (gloss सात्त्विकानि, देवादीनि) च सात्त्विकानि (as in text) ❀ Cp सात्त्विकान्यपि प्राणिजातानि लोके निर्यात्यमानानि, पीड्यमानानि, समुह्यमानानि, कर्मस्रोतसा चाल्यमानानि ॥ C5 सात्त्विकफलानि । ❀ —K1 om (hapl) 6[c]-7[a] —[c]) K4, 7 V1 B7 8 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7-9 T G3 6 M5 तु (for च) V1 हेतुमालां; T1 G3 6 केतुमानां (for °मालां) ❀ Ca धर्मध्वज, यम, तस्य केतुमालां, प्रजासमूहम् ॥ Cn केतव, पताका रोगादय ॥ C5 धर्म एव ध्वज, तस्य केतु प्रकाशक, तन्माला, धर्मफलानि । ❀ —[d]) K7 प्रयुज्यमानाम्; Da1 प्रकीर्यमाणम्; Da1 T1 G3 6 प्रकीर्य (T1 G3 6 °र्णे)मानाम् (for प्रकीर्यमाणाम्) T1 ध्वजानां

दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र ।
तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण
धर्मार्थतत्त्वे विनियुङ्क्ष्व मां त्वम् ॥ ७
भीष्म उवाच ।
सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिलाषिणः ।
प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ॥ ८
अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः ।
न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ९
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थाश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रिताः ॥ १०
राजधर्माश्रयं केचित्केचिदात्मफलाश्रयम् ।
गुरुचर्याश्रयं केचित्केचिद्वाक्यं यमाश्रयम् ॥ ११
मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः ।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२

(for प्र°)

7 K1 om 7ᵃ (of v l 6) —ᵃ) D7 रज्जति (for रज्यति). K7 D1 9 लोभ; D8 भूमि (for भोग) K3 4 राज्ञो; K7 D4 9 T1 G2 5 6 M1 6 7 रागैर्; Da3 a4 दाने; T2 कामान्; M8 रूपैर् (for काले) —ᵇ) Da4 D8 C8 यतान्, D5 7 T2 G3 6 M8 गतिं; G2 M1 6 7 यतिं (for यतीन्) T1 अर्थयत, G2 प्रार्थयते; G3 6 प्रार्थयतां (for °यत). D9 [ऽ]परत्र —ᶜ) G3 6 तेनारतिर् (for तेनातिथे) K6 बलाश्रितेन (for °श्रयेण) —ᵈ) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T G2 8 6 M8 7 धर्मेण; M1 6 धर्मे* (for धर्मार्थं) K6 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 धर्मे, Da3 a4 G2 M1 6 7 धर्मे, T G3 6 M8 धर्मान् (for तत्त्वे) T2 अभियुङ्क्ष्व (for विनि°) Da3 D5 9 T G2 8 6 M1 5–7 मा (for मां) —After 7, M8 ins an addl colophon [*Sub-parvan* M8 मोक्षधर्म — *Adhy name* M8 उञ्छवृत्त्युपाख्यान — *Adhy. no* M8 211]

8 K6 7 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 T G3 6 om the ref. B8 partly damaged —ᵃᵇ) K1 सोतिथिः; D4 मातिथिर् (for सोऽति°) B8 transp वचन and तस्य G2 वचनात् (for वचन) K1 2 4 श्रुत्वा तस्य (by transp) T1 G3 6 ततो निर्वेदन तस्य. D1 शुत्वा (for श्रुत्वा). B0 6 Dn1 n4 D8 D2 8 8 धर्माभिभाषिण°; B8 9 °लासिन°; M1 7 °कांक्षिण, M8 lacuna (for °लाषिण) —ᶜ) K1 उवाच (for प्रो°). T1 G3 6 M1 6 मधुर (for वचन) —ᵈ) G2 प्रज्ञो (for प्राज्ञो)

9 Before 9, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 T G2 8 6 M1 5–7 ins अतिथिरुवाच —ᵃ) K1 2 4 न चाहं; T2 कथं वा (for न च सं) K7 D1 9 निश्चय यदि जानामि. —ᵈ) K6 D5 7 बहुद्वार; T1 बभूवाते; C8 (gloss बहूपाये) बहुद्वारे (as in text) K7 V1 B0 7. 9 Dn1 त्रिविष्टपे (Dn1 °पे); D5 7 त्रिविष्टप; T2 प्रतिष्ठते (for त्रिविष्टपे).

10 ᵇ) D4 धर्मं (for यज्ञ) K1. 4 D5 7 द्विज (K4 °ज) —ᶜ) K6 वानप्रस्थाश्रमा, B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 7 7 8 °प्रस्थाश्रया, D8 °प्रस्थाश्रय (for °श्रम) T2 बुद्धिमतो गता स्वर्गं —ᵈ) Da3 Dn4 गार्हस्थ्यां, G2 °स्थ (for °स्थ्य) K6 B7 9 Dn1 n4 D8 D2 8 8 आस्थिता (for आश्रिता)

11 ᵃ) K1 मन (sic) (for राज) K2 धर्मश्रम; K7 D1 9 धर्माश्रिता; Da1 T2 G2 M8 धर्माश्रया; D2 °श्रये (for °श्रय). —ᵇ) Da3 om (hapl) केचिद् B7 फलाश्रय°; Da4 D8 T2 G2 C8 (gloss आत्मा विष्णु, स फलमाश्रयो येषां ते) फलाश्रया (Da4 °ये) (for °श्रयम्) —After 11ᵃᵇ, the sequence in K7 is 12ᵃᵇ, 13ᶜᵈ, 14ᵃᵇ, 11ᶜᵈ, 12ᶜᵈ, 13ᵃᵇ; 14ᶜᵈ. B0 om. (hapl) 11ᶜᵈ —ᶜ) Da3 a4 -चर्याश्रम, Dn1 n4 D8 D2 8 8 -धर्माश्रय; T2 G2 M1 5–7 -चर्याश्रया (M7 °य°) (for °श्रय) Da1 om. (hapl) केचिद् —ᵈ) K1 4 यथाश्रयं; K2 यथा श्रिय (for यमाश्रयम्) K8 केचिद्वाक्यमानस; K7 D1 9 °द्दानफलाश्रय; V1 B8–9 Da3 Dn1 n4 D8 D8 8 8 G3 6 M1. 6–7 °द्वाक्यसमाश्रय (M6 °या); D7 °द्वा सयमाश्रयात्; T1 °द्वाक्य समाश्रयं; T2 वाक्य यत्र समाश्रिता.

12 For the sequence in K7, of v l 11. —ᵃ) K7 किंचित् (for के°). —ᵇ) K7 शुश्रूषतो; Da3 a4 शुश्रुषतो; D4 शुश्रूषतां (for °न्तो) D4 गत° (for गता). —K1 2 4 Da4 om (hapl) 12ᶜ–13ᵇ. —ᶜ) Da3 D5 7 T1 G3 6 स्वर्गे (for स्वर्गं) —ᵈ) K7 D1 9 सत्य चोक्त्वा तथा परे.

13 For the sequence in K7, of v l 11 K1. 2 4 Da4 om. 13ᵃᵇ (of v l 12) —ᵃ) B0 D4 विमुखा (for ऽभिमुखा) —T2 om. (hapl) 13ᶜᵈ. —ᶜ) K1 Da4 Dn4 D4 उंछवृत्ते (for उञ्छमते) T1 उंछवृत्तौ स्थिता केचिद्. —ᵈ) K1 मार्गपरागता; K2. 4

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहताः स्त्रिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ १३
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १४
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

३४३

अतिथिरुवाच ।
उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथागमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तच्च मे शृणु ॥ १
यत्र पूर्वाभिसर्गेण धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।

C 12. 13801
B. 12 356(5) 2
K 12. 365 2

T G2.6 मार्गमुपागता ; K7 D4 5 7 9 M5 मार्गमुपाश्रिता ; G2 M1 6 7 मार्गं व्यपाश्रिता (for -मार्गसमाश्रिता)

14 For the sequence in K7, cf v l 11 T2 transp 14 and 15 — b) T1 G3 6 देव (for वेद) K6 B9 Da3 a4 -वाद (Da4 द) (for -व्रत) K1 2 4 -धरा (for परा) D5 D6 7 वेदव्रतपरायणा (D6 7 श्रया) — d) K1 दृष्टात्मानो, K2 हृष्टात्मानो, V1 तुष्टिमवो (for तुष्टात्मानो)

15 T2 transp 14 and 15 — a) K2 4 आर्जवेण (for वेन) T1 G3 6 समायुक्ता (for [अ]परे युक्ता) T2 आर्जयौनपरा युक्ता (sic) — b) B0 निहितान् ; Dn1 निय (for निह) K6 7 B6-9 D4 5 7 9 नरै (for जनै) ❀ C8 निहतानार्जवै, त्यक्तक्रमावै । ❀ — c) K1, 2 4 7 D5 T2 मुनयो ; D6 7 शुचयो (for ऋजवो) T1 G3 6 नाकपृष्ठेषु (for पृष्ठे वै) — d) D4 5 9 शुभात्मान, T1 G3 6 धर्मयान (for शुद्धात्मान) K1 प्रकीर्तित , D4 प्रतिष्ठित ; D6 7 दिवं गता (for प्रतिष्ठिता)

16 Damaged in B5 — a) K1 लोको ; K2 श्लोको ; K7 Da3 a4 Dn1 D2 4 5 7 8 T1 G3 6 M1 7 लोकैर् (for लोके) — b) K1 2 4 असंवृत (K2 ता), K7 D4 5 7 9 असंवृतै ; M1. 7 अनाहृतै , M5 वृत्ते (for वृतै) — c) K1 2 समापि ; D5 मयापि (for ममापि) K1. 2 4 T G2 3 6 M1 5-7 आविद्धा , K6 7 D4 9 उद्विग्ना (for आविग्ना) D7 मयापि परमाविग्ना — d) D4 मेघलेपेव ; D7 मेखलेखेव ; T2 धूमरे (for मेघले) Dn4 मेखलेखे च वा पुन .

Colophon Ś1 D6 G1 missing K3 5 B1-5 Da1 a2, Dn3 n5 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K7 2 4 6 7 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5 7-9 T G2 3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D5 D2-5 8 9 G3 उछवृत्त्युपाख्यान, M1 6 7 उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिबुद्धि विकल — *Adhy no* (figures, words or both) K6 G6 81, B7 8 281, Dn1 180, Ds1 182, D8 175, T1 181, T2 G2 3, G3 82, M1 7 177, M5 213, M6 170 — *Adhy no* Da3 15, Dn1 n4 16

343

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1) For the transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 a) D4 तु (for तु) T G3 6 M1 5-7 विप्रर्षे (for ते विप्र) — b) K1 2 4 करिष्यामि, Da3 a4 ष्ये ह (for ष्येऽह) K1 2 4 V1 D5 7 T1 G3 6 यथा तथ, K7 तथागम, Da4 यमा ; Dn1. n4 D8 यथाक्रम (for गमम्) — c) K4 यथाख्यातुम् ; D6 7 यदाख्यातम् (for यथा) — d) K7 D4 9 धर्मतस्, D5 7 सर्वे तस् (for अर्थतस्). V1 B0 6-9 Da3 a4 सत्तु (for तच्च) K4 6 Dn1 n4 D5 D2 3 8 G3 6 अर्थतत्त्व तु (K4 G3. 6 त्व च) मे शृणु — For 1cd, T1 subst

906* तथैतामेव गुरुणा यथाख्यात गतार्थत ।

नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ २
समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ ।
यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ॥ ३
कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महाभागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४
स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ।
प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति चतुर्विधम् ।
विषमस्थं जनं स्वं च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६
तमभिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितम् ।
स ते परमकं धर्मं नमिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ७
स हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ।
गुणैरनवमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः ॥ ८
प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ।

---

2 ᵃ) K6 B6 (marg as in text) 7-9 Da3 n4 यथा (for यत्र) K6 7 Bo Dn1 n4 D3-4 8 9 T3 M3 पूर्वा(Dn4 °र्वो)भिसर्गे (K7 °र्गो) वै, B6 (marg) पूर्वे विसर्गेण; D8 C8 (gloss मुख्यकल्पेन) सर्वाभि°; D3 पूर्वाभिसर्गे च; T1 M1 6 7 °दिसर्गेण; Cp (gloss सर्वे पामनुष्ठानेन) °विसर्गेण (for °भिसर्गेण) — ᵇ) D8 G3 धर्मे (for धर्मं) K7 D4 9 G3 प्रतिष्ठित; Da3 प्रव र्तितं; M1 6 7 °संते (for °ष्ठितम्) ‡ C8 धर्मचक्र, धर्मसमूहम् । ‡ — ᶜ) K3 नैमिषी; T3 G3 M1 5-7 नैमिषो; G8 6 °षो (for °षे) K3 गोमते (for गोमती) T1 गोनैमिषो गोगतीरो (sic). — ᵈ) B6 damaged D7 T G3,6 M7 यत्र (for तत्र) T G3 6 M1 5-7 नाग(T1 °गा)ह्रदो, G3 नागाह्य (for °ह्वय) Da3 पर; T G3 6 M1 5-7 महान्, G3 महत् (for पुरम्)

3 Damaged in B6 — ᵃ) K6 7 B1 8 Da3 n4 D4 8 T2 समस्तैस्; D8 समयैस् (for °ग्रैस्) G3 M1 5-7 यत्र — ᵇ) K1 3 4 चेष्टम् (for इ°) D4 5 7 9 द्विजर्षभ° (D8 7 °भा) (for °र्षभ) — ᶜ) K1 यत्रेन्द्रा विजयस्य (hypermetric), K3 °विजय; T3 कय (for °क्रम) — ᵈ) B1 D4 5 7 9 T3 राजसत्तम (for °स त्तम°).

4 ᵇ) K7 Da3 Dn1 चक्षुश्रवाः; Cn (gloss सर्प राज) चक्षुःश्रवा (as in text) Da3 महत् (for महान्) T1 तत्र पद्माश्रमो महान् — ᶜ) K4 पद्मोनाभो; G3 M1 5-7 महापद्मे; C8 (gloss पद्मलाञ्छितनाभि । अत्र नाभिशब्द: फणामण्डलवाचक:) पद्मनाभो (as in text) K6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 3, 8 M1 5-7 महानाग, D5 7 °भाग (for °भाग°) T1 महागाधहृदे नाग — ᵈ) T1 G3 6 इत्यपि (for इत्येव). Da3 n4 वै श्रुत ; G3 न श्रुति (for विश्रुतः).

5 ᵃᵇ) D7 सा (for स) D8 7 T2 M1,6 7 transp कर्मणा and मनसा. M8 द्विजसत्तम (for च द्विजर्षभ) — ᶜ) K3 प्रसाद इति; K7 प्रसादयितु (for °यति) K7 D4 9 भूतात्मा (for भूतानि). — ᵈ) D1 7 कर्मणि (for वर्त्मनि) ‡ Cn त्रिविधे, कर्मज्ञानोपास्त्यात्मके । Cp कायिकवाचिकमानसे । C8 त्रैवर्गिके त्रयीविहिते वा मार्गे । ‡

6 ᵃ) K1 3 D8 साम्नां, D7 साम (for साम्ना). K6 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 transp दानेन and भेदेन — ᵇ) K7 D4 5 7 8 [ध्]व (for [ड्]ति) Da3 D8 T2 चतुर्विधां (D8 °धा; T2 °धे) (for °विधम्) — ᶜ) T1 G3 3 6 M1 5-7 विषयस्थं (T1 °स्थ) (for °मस्थं) K6 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 समस्थं च; K7 जनस्वस्थं; D8 T2 जनं स्वस्थ (for जन स्व च) — ᵈ) D7 D1,2 7 9 चक्षुर्ध्यानेव; T1 G3 3 6 M1 5-7 यथान्यायेन; Cn (gloss चक्षुरादिध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन) चक्षुर्ध्यानेन (as in text) V1 पश्यति; B3 damaged, Da3 n4 Dn1 n4 Da1 D2 रक्ष्यति (Da1 °ति) (for रक्षति). ‡ C8 चक्षुरुपलक्षितमिन्द्रियग्राम ध्यानेन विषमदोषज्ञानेन रक्षति । ‡

7 ᵃ) B1 is damaged up to काङ्क्षि (in 7ᵇ) K6 7 V1 Bo 9 Dn1 n4 D8 D2-5 7 8 T1 G3 3 6 M1, 6 7 Cn p अतिक्रम्य; T3 उपा° (for अभि°) — ᵇ) Dn4 पृष्टुन्, M1 7 द्रष्टुम् (for प्र°) Dn4 Ds1 D8 7 महति (for °सि) — ᶜ) T1 G3 6 परमिकां, T3 °मकान् (for °मकं) T1 G3 6 धर्म्यां; T2 धर्मान् (for धर्मं). — ᵈ) K3 नामिथ्या; K6 B8-9 Da3 n4 ततस्तं, T1 G3 6 अर्थ्यां वै (for नमिथ्या).

8 ᵃ) D4 9 धर्मातिथिर्; T3 सर्वातिगो (for °तिथिर्) D1 नामा (for नागो) — ᵇ) K7 G6 बुद्ध-; D4 9 M1 5,7 बुद्ध°; T1 G3 बुध ; T3 लब्ध- (for बुद्धि-). M8 विचक्षण (for विशारद°) — T1 om 8ᶜ G3 6 transp 8ᶜ and 8ᵈ. — ᶜ) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 n4 Dn1 n4 D8 D3-5 7-9 अनुपमैर् (for अनवमैर्). T3 गुणै रेव मयैर्युक्त (sic). — ᵈ) Da1 समेतैर् (for समस्तैर्).

तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९
यज्वा दानरुचिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः ।
सत्यवागनसूयुश्च शीलवानभिसंश्रितः ॥ १०
　　शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो
　　हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
　अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो
　　गङ्गाह्रदाम्भोऽभिजनोपपन्नः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

३४४

ब्राह्मण उवाच ।
अतिभारोद्यतस्यैव भारापनयनं महत् ।
पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् ॥ १
अध्वक्लान्तस्य शयनं स्थानक्लान्तस्य चासनम् ।

C. 12 13812
B 12 3 7(6).2
K 12.366 2

K1 4 G3 M8 आभिगामिकैः ; K2 नाभिगामिकैः ; K7 D4 9 अभिकामिकैः, Cn (gloss अभीप्सितैः) Cs (gloss शास्त्रोक्तनिरतिशयफलप्राप्तियोग्यैः) आमिकामिकैः (as in text)

9 a) Ds1 Cs प्रवृत्त्या (for प्रकृत्या) K3 सबलो; K3 4 -सरलो; D4 9 सलीनो, G3 सफलो (for सलिलो) K7 प्रकृत्या नित्यानित्यसलीनो (hypermetric) ❀ Cs नित्यसलिलो, नित्यजलकार्यस्नानाचमनादिरत ॥ Cn नित्यं सलिलवन्निर्मल नित्यसलिल ॥ Cs अतिस्वच्छहृदय । ❀ — d) K3 [अ]नसरेण; K7 D4 5 7 9 परमेण, D8 च वरेण, T G3 6 M5 [अ]नुपमेन, M1 6 7 [अ]नवमेन (for [अ]नवरेण)

10 a) K1 4 यज्ञ, V1 D8 यद्वा, T1 G3 6 यष्टा; G2 य स्वा (for यज्वा) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 दानपति (for रुचि) K2 यज्ञदान रुचिरक्षा (sic) — b) K1, 2 निस्ये; K7 D4 5 7 9 शौचे (for वृत्ते) K7 च परम, M1 6 7 परमके (for च परमे) T1 व्रतेन परमेष्ठिना — c) B6 damaged, M5 सम्यवाग् (for सत्य) K1 V1 Bo 9 Da4 D8 T2 G3, 6 M1 6 7 अनसूयश्च; K3 अणसूयुश्च; B7 8 D8 D8 5 7 T1 अनुसूयु (D7 T1 य)श्च (for अनसूयुश्च) — d) K6 Da3 a4 शीलवाग् (for वान्) K6 V1 B6-9 Da3 a4 सयतेन्द्रिय; K7 D4 5 7 9 अभिसश्च (D5 7 स्तु)च; Bo Dn1 n4 D8 D3 8 8 नियतेन्द्रिय; T1 G2 6 M1 5-7 इति विश्रुत; T2 अतिविश्रु (for अभिसश्रि)

11 a) G2 वचनेनुकूलो (for वचना) — b) K1, 2 4 हिताजंवे स्पष्ट (K3 4 सृष्ट); K7 D4 5 7 9 सदा जैवो (D4 वा-; D5, 7 वे) दृष्ट ; Da4 हितोर्जवोत्कृष्ट ; T2 हितार्जितोत्सृष्ट ; G3 हितो जवोत्सृष्ट, M1 5-7 हिता जैवोत्सृष्ट (for जैवोत्कृष्ट) K6 -कृताकृत च; K7 D4 परावरश्च T1 G3 6 हितार्जनाशनपर कृवज्ञ — c) D4 अवैरिकृद् (for अवैर) K7 D4, 5 7 9 T G3 6 M5 निविष्टो; G2 हि युक्तो, M1 5-7 [ऽ]भियुक्तो (for नियुक्तो) — d) T1 G3 6 हृदस्थो, M7 ह्रदमो (for ह्रदाम्भो) M1 6 7 [ऽ]भिमनोपपन्न (for ऽभिजनोपपन्न) T2 गगाहृदे मोगिजनोपपन्न .

Colophon Ś1 D6 G1 missing K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 B6 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D1-5 7-9 T G3 6 M1 5-7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-5 8 9 उछवृत्त्युपाख्यान, M1 6 7 उछवृत्त्युपाख्याने उपदेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 82, B7 Dn4 180, B8 282, Dn1 181, Ds2 G2 183, D8 176, T1 G6 182, T2 G2 4, M1 6 7 178, M5 114 — *Śloka no* Da4 Dn4 D8 11

344

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1) For the transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 K1 2 4 om 1a-8b with ref. Dn4 ब्रह्म उवाच, D8 अतिथिरुवाच (for ब्राह्मण उवाच) — a) Da3 n4 D4 M1 5-7 [इ]व (for [ए]व). — b) K6 V1 Bo 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D3 8 8 भारावतरण महत्; K7

तृषितस्य च पानीयं क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ २
ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ।
एषितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो यथा ॥ ३
मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम् ।
प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ॥ ४
दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च ।
प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ।
बाढमेवं करिष्यामि यथा मां भाषते भवान् ॥ ५
इहेमां रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।
प्रभाते यास्यति भवान्पर्याश्वस्तः सुखोषितः ।
असौ हि भगवान्सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुखः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदन ।
उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ॥ ७
तत्तच्च धर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ।
व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ॥ ८

D4 5 7 9 सारा(K7 °र)पनयन (D4 °ने) मम —c) K7 D4 5 7 9 T G2 3 6 M1 5–7 पर्याश्वासकर वाक्यम्; B6 damaged, D8 परिसचारिक वाक्यम् ❀ C8 काङ्क्षितार्थप्रकाशकम् । ❀ —d) D8 भवता (for भवत) D8 शृणु; D9 शुभ (for श्रुतम्)

2 K1 2 4 om 2 (of v l 1) —a) B3 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn4 D5 अध्वक्रांतस्य, G2 °या तस्य; M5 °श्रांतस्य (for °क्रान्तस्य) Da4 नयन (for शयन) —b) K6 ऊर्ध्वंक्रांतस्य, B9 Da3 D5 7 स्थान क्रा°, Da4 स्थान क्रां°, Dn1 स्थानाक्रां° (for स्थान-क्रान्तस्य) D4 वा (for च). —c) G3 तृषार्तस्य (for तृषितस्य) K6 Da3 a4 G2 M1 5–7 [इ]व (for च). —d) D4 5 7 9 T2 G2 M7 क्षुधितस्य (for क्षुधार्तस्य). K6 Da3 a4 D5 7 M1 5–7 [इ]व, G3 [ए]व (for च).

3 K1 2 4 om 3 (of v l 1) K7 D9 om (hapl) 3^{a}–4^{b} —a) V1 Da2 च, D5 T1 G2 3 6 [ए]व (for [इ]व). T2 सम्प्राप्तेर्, G2 संवृत्तिर् —b) V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) Da3 a4 D4 5 7 T G2 3 6 M1. 6 7 अर्थस्य (for अन्नस्य) K6 [ऽ]तिथिः; V1 [ऽ]पि च; B9 9 Da3 a4 T G2 3 6 M1 3 6 [ऽ]तिथेः; D5 7 तथा (for ऽतिथेः) —c) K6 एषितस्य, D4 5 7 इष्टस्य च; T1 G3 6 भाषितस्य; T2 शोकदग्ध, M7 एषितव्य (for एषितस्य) T1 G3 6 M7 [आ]त्मजैः; G2 M1 5 6 °जे (for °नः) —d) K7 B6 Dn1 D2 T1 [ए]व (for [इ]व) G3 6 सुतैर् (for सुतो). G2 M1. 5–7 [उ]त्सव° (M5 °वं) (for यथा)

4 K1 2 4 om 4 (of v l 1) K7 D9 om 4^{ab} (of v l 3) T1 om 4^{a}–5^{d} —a) D4 corrupt. G2 3 [ए]व (for [इ]व) —b) G6 प्रीतस्निग्धस्य —c) K7 प्रह्लादयसि, G3 6 आह्ला° (for प्रह्ला°) K6 V1 Bo 9 T2 G2 3 6 M1 5–7 मे (for मां). —d) K7 यदुदीदित; G3 6 समुदीरित (for यदु°).

5 K1 2 4 om. 5 (of v l 1) T1 om 5^{abcd} (of v l 4) —a) K6 न तु चक्षुर्; V1 B7 तत्र च°, Bo 9 तत्व च°, B6 लब्धच°; B3 D5 नद्धच°; B8 (marg) Da3 a4 नष्टच°, Dn4 यदत्तच° (hyper metric), D8 D7 C8 (Csp as in text) मनश्च° (for दत्तच°) K7 D9 [आ]काश —b) K6 Bo 6 8 Dn1 n4 D2 3 8 विमृषामि च (Dn4 °मिति), B7 9 विसृजामि च; Da4 D4 विमृशामिव; G3 विमृतस्य च (for °शामि च). —c) K6 प्रज्ञानवचनार्थोयम्, Da4 °नाद्योगम्; Dn4 °नायोयम्; D5 7 °नाक्षेप, T2 °न चैव; M5 °नाद्यैव —d) K6 [ऽ]पि (for हि) —e) B8 वाचम् (for बाढम्) K7 एव T1 वनमेव गमिष्यामि —f) B8 Da3 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 T1 G3 6 मे; T2 [ए]तद्; G2 M1 6 7 मा; M5 [ए]व (for मां).

6 K1 2. 4 om 6 (of. v l. 1) —a) K6 Bo. 8 Dn1 n4 D8 D2 3 8 इमां हि; T2 इहैतां (for इहेमां) —b) K7 D4 5 7 9 निवस स्व (for °सस्व). —d) D5 7 पर्यासुस; T1 G3 6 यथाश्वस्त (for पर्या°) —e) K7 D4 9 अस्त (for असौ). —f) K7 D4 इवागत° (for अवाङ्मुख°)

7 K1 2 4 om 7 (of. v l. 1) —b) V1 स विप्र°; M1 योतिथि° (for सोऽतिथि°) K7 B7 Da4 D7 T1 G3 शत्रुसूदन (D7 °न); Dn1 °कर्शन (for °सूदन). —c) V1 रात्रिं तां (by transp) —d) T2 स हि (for सह).

8 K1 2 4 om 8^{ab} (of v l 1) —a) K7 D4 9 T2 ततश्च, V1 Bo T1 G3 6 सरवं च; B6 8 Da3 a4 D2 8 चतुर्थं; B7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D3–5. 7 चतुर्थं, M1 7 तत्तस्स (for तत्तच्च) —b) K7 D5. 7 कथयतस् K7 D4 9 T2 M5 तथा (for तदा). T1 G3 6 तथाप्यकथयत्तदा (G6 °था) —Before 8^{cd}, K1. 4 ins. भीष्म उवाच. —c) K1. 2 व्य(K2 व्यु)तीता सा; D5. 7

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ ९
ततः स विप्रः कृतधर्मनिश्चयः
कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मवित् ।
यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं
जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

३४५

भीष्म उवाच ।
स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ।
अभिगच्छन्क्रमेण स्म कंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १
तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ।
पर्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ॥ २
सोऽभिगम्य यथाख्यातं नागायतनमर्थवित् ।

C. III 12924
B 12 352(7).3
K 12 357 3

T2 स्वतीतामीन् (D5 °ताद्ता) (for °ता मा) —d) K6 B7 9 Da3 a4 दिवसो यथा; D5 °सोपमा, D7 °सो मया (for °सोपमा) ॐ C4 दिवसोपमेत्यनेन जागरवत्त्वमुभयोरपि स्पष्टितम् । ॐ — After 8, K1 2 4 ins

907* तस्य ब्राह्मणवर्यस्य अतिथेश्चापि भारत ।

9 a) T1 G2 3 6 M1 6-7 तत प्रभाते प्रययौ —b) G2 M1 6-7 अतिथिस् (for सोऽति°) D7 G3 6 सोतिथिस्नेहपूजित —c) K1 2 यथा शक्ति —d) G2 M1 6 7 स्वधर्मम् (for स्वकार्यम्) B7 अभिकांक्षता, Da3 °कांक्ष्यता, Da3 °कांक्षया; G2 °कांक्षिता (for °काङ्क्षता)

10 a) Dn4 जात (for तत) V1 स्म (for स) B6 Dn1 n4 D2 3 8 कृतकर्मनिश्चय, B7 कृत**निश्चय ; D3 C4 सुकृतैकनिश्चय (for कृतधर्मनि°) —b) K2 कृताभिनुज्ञ, Da4 कृताभ्यनुज्ञा B6 प्रजनेन (for स्व°) K6 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 8 धर्मकृत् (for °वित्) —c) D. T1 यथोपविष्ट (for °दिष्टं) B7 Dn1 n4 Da3 D5 6 7 मदाय; Da3 damaged (for संश्रय) —d) K1 स्वकृतैक

Colophon om in K1 3 4, Ś1 D6 G1 missing K3 6 B1-6 Da3 a4 Dn2 n3 D1 G1 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* K6 7 B3, 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-5 7-8 T G2 M1 6-7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D2-5 8 9 M5 उञ्छवृत्त्युपाख्यान; M1 6 7 उञ्छवृत्त्युपाख्याने अतिथिप्रस्थान — *Adhy no* (figures, words or both) K6 83, B7 Dn4 181, B3 283, Dn1 G6 182, Da3 D7 G3 184, T1 183, T2 G2 5, M1 6 7 179, M5 215 — *Śloka no* Da4 Dn1 D8 11, Dn4 12

345

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1) For the transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 K2 6 om the ref —a) K6 B6 वसनानि (for स व) —b) K2 तीर्थाणि (for °नि) — G6 reads from 1c up to ना (in 3b) on marg —c) V1 अभ्यगच्छन्; B6 (marg also as in text) अभिगम्य; Dn1 D5 5 T1 G3 6 अभि(G3 6 °भ्या)गच्छत् (for अभिगच्छन्) K1 स (for स्म) —d) B6-9 उपाश्रित, Da3 a4 उपास्थित (for उपस्थित) T1 किंचिन्मौनिमुपास्थित

2 G6 reads 2 on marg —a) K1 2 4 स त (by transp), K6 ततस्; Da3 स तु K2 कयोद्दिष्ट, Da3 यथोद्दिष्ट ; Da4 T2 यथादिष्ट (for यथोद्दिष्ट) —b) K3 ब्राह्मण ; K7 D5 6 9 G3 वै द्विज — V1 reads 2c on marg —c) Da4 om (hapl.) from न्याय up to यथा (in 3a). K1 2 यथा न्यायं (for यथान्याय). —d) K1 च: K3 ह (for स)

3 Da4 om. up to यथा (cf v l 2) G6 reads up to ना on marg —a) K6 7 V1 B6 6-9 Da3

प्रोक्तवानहमसीति भोःशब्दालंकृतं वचः ॥ ३
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ।
दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ४
सा तस्मै विधिवत्पूजां चक्रे धर्मपरायणा ।
स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५

ब्राह्मण उवाच ।

विश्रान्तोऽभ्यर्चितश्चास्मि भवत्या श्लक्ष्णया गिरा ।
द्रष्टुमिच्छामि भवति तं देवं नागमुत्तमम् ॥ ६
एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे फलमीप्सितम् ।
अनेनार्थेन चास्म्यद्य संप्राप्तः पन्नगालयम् ॥ ७

नागभार्योवाच ।

आर्य सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मामचारिकः ।
सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं मम ।
भर्तुर्भवतु किं चान्यत्क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ९

ब्राह्मण उवाच ।

अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह ।
प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १०

Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 यथान्याय (for °दवास) —^{b}) D5 सार्थवान्, G3 5 M1 6 7 अर्थवत् (for °वित्) —^{d}) T G3 6 भो (for भो)

4 ^{a}) G2 यच श्रुत्वा (for वच श्रुत्वा) K6 B0 Dn1, n4 D8 D2 5 8 ततस्स वचन श्रुत्वा —^{c}) V1 विप्र स (by transp) —^{d}) D5 भोगिपत्नी दयवता

5 ^{a}) D5 विविधा (for विधिवत्) —^{b}) D7 T1 G3 6 कृत्वा (for चक्रे) —^{c}) B0 6 8 (last two on marg) T2 आसन (for आगत) B3 (marg) T2 दत्त्वा (for कृत्वा) —^{d}) K6 याग्मवीत् (for चाब्र°).

6 M1 6 7 om the ref —^{a}) K2 स्वर्चितश्च; D7 T1 G3 6 ह्यार्चि°; T2 ह्यास्मि° (for ऽभ्यर्चि°). K6 चास्मि (for चास्मि) —^{b}) T1 G3 6 सूक्ष्मया (for श्लक्ष्णया) — 6^c–7^b is damaged in B6 —^{c}) K6 भवती (for °ति) —^{d}) T2 G2 M1 6–7 नागमत्तम (for नागमु°) K6 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5.8 देव नागनु त्तम, V1 त देव नागमनुत्तम (hypermetric)

7 7^{ab} is damaged in B6. —^{a}) K1 2 4 एतन्मे (for एतद्धि) T1 फलित (for परम) —^{b}) K6 B1 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 5 8 परमेप्सित, V1 B0 6 परमी° (for फलमी°). K7 तन्मे फलमभीप्सित —^{c}) K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 7 8 चार्थेन (for अर्थेन) K6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 8 अस्म्यद्य, D5 अद्य स; D7 T1 चात्माद्य (T1 °स्य) (for चास्म्यद्य). —^{d}) B0, 7 Dn1 n4 Da3 D8 पन्नगाश्रय, D2, 8 °श्रम (for °लयम्).

8 K1 2 4 T2 M8 नाग्युवाच; K7 D3 9 नागनार्यु वाच (for नागभार्योवाच) —^{a}) K4 6 B0 6–9 Dn1 n4 D8 D2, 5, 8 G3 आर्य; B3 (marg) अर्य; D5 अर्य (for आर्य) D7 G3 सोढु (for वोढु) —^{b}) K7 D3 9 अ गतो, D7 T1 G3 6 गतो यं; T2 G2 M1 गतोयौ (for गतोऽसौ) T1 मे स; G2 याम (for माम) K1 2 4 चारिकः; K6 वाचिक, D7 T1 G3 6 M1 6 7 चारिक, T2 दारक; M8 यानिक (for -चारिक) D5 गतो सोमस्य चारिक ⊛ C8 पूर्वैक मास मेकैकेन नागेन रथ उह्यत इति मामचारिकः । ⊛ —^{c}) D7 सप्तर्षिभिर् (for सप्ताष्टभिर्) D7 T1 G3 6 विद्वान् (for (for विप्र) —^{d}) T2 समदाय (for °शयम्) K1 2, 4 V1 स द्रष्टासि न सशय (K1 न सशया; K4 न संशय); K7 द्रक्ष्यसि त्वमसंशयं; D6 9 द्र (D3 om द्र)-क्ष्यसि त्वमसंशय.

9 ^{a}) K2 विधितम्, V1 विहितम् (for विदितम्) D5 मर्यस्य (for आ°). D7 एतद्धि ते ममार्यस्य —^{b}) K7 D3 निवास; T1 G3 6 M1 6 7 विवासे (for °स) D7 T1 G2 3 6 M1 6 7 कारण (for कर°) D5 M1 6 7 तव; D7 T1 G3 6 महत् (for मम) ⊛ Cn विवासकरण, प्रवासकारणम् । ⊛ —^{c}) The portion from भर्तु up to साध्वि (in 10^a) is damaged in B6 D7 T1 हर्तु (for भर्तुर्) K1 2 4 वदति, V1 D7 T G3 6 भवति; D5 एव तु (for भवतु) V1 D5 चान्यत; Da3 a4 चास्य (for चान्यत्). —^{d}) T1 क्रियां ता (for क्रियतां).

10 10^{ab} is damaged in B6 K2 श्रीमान (for ब्राह्मण) —^{b}) K1 2 4 साधु; Da3 lacuna (for साध्वि). B7 सप्राप्तवान् (for संप्राप्त°) D7 T1 G3 6 अहं (for इह). —^{c}) Dn1 देवी (for देवि). K7 प्रतीक्ष्यमाणस्तं देवि —^{d}) Dn1 दत्स्यामि; G3 वसामि (for वत्स्यामि)

11 ^{a}) D3 स प्राप्तस्यैव; T1 G3 6 संप्राप्तस्य; T2 °प्राप्तस्यैव; M1 6 7 °प्राप्तस्यैवम् (for °प्राप्तस्यैव). D5

संप्राप्तस्यैव चाप्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ।
ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ॥ ११
अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ।
कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

३४६

भीष्म उवाच ।

अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १
सर्वे संभूय सहितास्तस्य नागस्य बान्धवाः ।
भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २
तेऽपश्यन्पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् ।
समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ॥ ३
ते सर्वे समभिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ।

C 12 13638
B 12 339[e].4
K 12 368.4

चाप्युग्रम्, D4 M1 6 7 अप्यग्रम् (for चा°) — b) D7 अपोद्योहम् (for आवे°) K2 इव (for इह) T2 [अ]प्रत (for [आ]गत) — c) K3 4 Da3 प्राप्तौ (for प्राप्तो) K1 समाभिगमनप्राप्तौ — d) K1 M1 वाच्य च; Da4 वाच्यस्य, D7 T1 वाच्य स्व (for वाच्यश्च) D7 T1 गमन (for वचन) G3 6 चर (for त्वया)

12 a) Da3 वस्यामि (for वत्स्या°). Dn4 आहमा पञ्चवस्यामि (sic) — b) M1 6 गोमत्या (M6 °त्यां) (for °त्याः) T G2 3 6 M1 5–7 पुळिने (for पुलिने) K1 2 4 [ऽ]द्भुते (for शुभे) — c) Ds1 काळ (for काल) B8 (marg) परिगवाहारो — d) K1 4 परिपालये, K3 प्रतिपालये; V1 Da3 a4 प्रतिपाळयन् (for परिपा)

13 M1 5–7 alone give the ref Ds om 13 — a) K1 Dn4 नागि (for नागीं) — b) K6 समासाद्य (for °धाय) — c) D7 T1 G3 6 M5 वेदवित्, G2 M1 7 समेव (for तदेव) M1 7 पुळिन (for पुलिनं) — d) Da4 D8 प्रळयौ (for प्रय°) K2 ब्रह्मणर्षभ°

Colophon om in Ds, Ś1 D6 G1 missing K3 5 B1–5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2–4 absent. — *Subparvan* K1 2 4 6 7 B6 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–4 7–9 T G2 3 6 M1 5–7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 Ds D2–4 8 9 उञ्छवृत्त्युपाख्यान; M1 5–7 उञ्छवृत्त्युपाख्याने नागपत्नीदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) K6 T1 84, B7 Dn4 182, B8 284, Dn1 183, Ds2 D7 G3 185, D8 177, T2 G2 6, G6 184, M1 6 7 180, M5 216 — *Śloka no* Da4 Dn3 n4 D8 13

346

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 (cf v. l 12 336 65, 283 15, 340 1) The portion from this adhy up to the end of the parvan is lost in M6 on missing fol For transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 b) Dn1 D8 तपस्विनी (D8 °न) — c) K2 4 चरता; T2 च सता (for वसता)

2 a) D8 सभूत (for संभूय) — b) B7 *स्य, Dn1 n4 D2 8 8 T2 ह्यस्य (for तस्य) — M7 om. (hapl) 2c–4d — d) B0 (marg) प्रष्टु त; M1 यस्मि स्त (for ययुस्त)

3 M7 om 3 (cf v l 2) — a) T1 दुःखित (for पुलिने) T1 वैन, T2 तत्र (for त वै) — K1 2 om 3cd — c) D7 T G2 3 6 M5 समासीन; D9 समासीन (for °सीन) — d) T2 नित्य (for द्विज)

4 M7 om 4 (cf v l. 2) — a) K2 क्रमभि-

ऋजुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥ ४
षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ।
न चाभिलषसे किंचिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ५
अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः ।
कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ६
मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ।
आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ७
त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता सता ।
बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसंकटात् ॥ ८
न हि नो भ्रूणहा कश्चिद्राजापथ्योऽनृतोऽपि वा ।
पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिबन्धुषु ॥ ९

ब्राह्मण उवाच ।

उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं मया वृतः ।
द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १०

कस्य; V1 B0 6 9 Dn1 n4 D5 D7 8 8 G3 समभि° (for समभि°). —b) T2 अभ्यर्चे K5 वा (for च). —c) Da3 D4 वाकम् (for वाक्यम्). K6 D7 असदिग्धाम्. —d) K1 2 आतिथेयाय, D7 अतिथेयस्य; C6 (gloss पन्नगस्य) आतिथेयस्य (as in text).

5 a) T2 तस्य (for तेऽद्य). —b) Dn4 प्राप्तस्य इ; M6 °स्यैव (for °स्येह). V1 तपोधनः; T2 °वनात् (for °धन). —c) B1 8 Dn1 D3 8 अभिभाषसे; B6 G3 6 °लक्ष्यते; Dn4 °तुषसे; Da1 °लप्स्यसि; Da3 °लप्स्यसे; D2 °भपसे (for °लपसे). K7 Dn3 कश्चिद् (for किं°). D7 न च भीक्षयसे किंचिद्; T1 न च लक्ष्यते किं°. —d) D7 आहाराद्. K1 2 आहार द्विजसत्तम.

6 K1 om (hapl) 6a–7b. —a) Da4 M7 अभिगत; T2 अभ्यागतश्च (for अभि°). Da4 D5 M1 7 चासि (for चासि). —b) G3 ते वय (for वय च). T1 (before corr) उपस्थित, M7 °स्थितां. Dn4 वय त्वामुपव स्थिता. —c) D4 वा (for च). D4 om from किंच up to हेतो in (7c). —d) T1 G3 8 6 M8 कुटुम्बिन (for कुटुम्बिन°).

7 K1 om 7ab, D4 om. up to हेतो in (7c) (for both, cf v l 6). —a) B1 9 Da3 n4 D5 फल मूल (by transp). K7 B6 च (for the first वा). —b) D7 T G3 6 यच्चान्यद् (for पयो वा). —After 7ab, M6 ins 908*. M6 om 7c–8d. —c) K1 2 अन्यद्; D4 कार्य (for अन्न). —d) K7 D4.8 9 वै द्विज (for ब्राह्मण).

8 M6 om. 8 (cf v l. 7). —a) K2 त्यक्त्वा हारेण; D7 त्यक्ताभारेण. —b) K6 B0 Dn1 n4 D5 D7 8 8 त्वया, G3.6 तदा (for सता). D7 T1 वर्णेन वसता सदा (T1 तदा). —c) B2 इम (for इद). K1 om सर्वं. —d) K6 V1 B0 6–9 Da3 n4 Dn1 n4 D5 D7 8. 8 7 8 T G1 2 6 M1 7 धर्म (K6 सर्व) सकराद् (D5 °न्), K7 धर्मशकटात्. —G3 M1.7 ins. after 8 M6 after 7ab

908* अनुमहार्यमशाकमाहारं कर्तुमर्हसि ।
अनश्नति त्वयि महान्नाक्षेम नरकं वयम् ।

[G3 om line 1. —(L 1) M6 आहारहेतोरशाकन् (for the prior half). —(L 2) M7 नगर (for नरक).]

9 a) D8 हीनो (for हि नो). B0 Dn1 n4 Da3 D5 भ्र(Dn4 भ्रा)णहा (for भ्रूणहा). —b) K1 2 4 जातापथ्यो (K4 °थि); K6 V1 B0 6–9 Da3 n4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 7 8 जातापथ्यो (B1 6 Dn1 D3 8 °दि), D6 damaged, T2 G3 M1 8 7 राज(M1 7 °जा)वध्यो (for राजापथ्यो). K6 V1 B0 6 7 8 (marg) Da3 n4 Dn4 D5 7 7 [s]मृतो; D8 मतो (for ऽनृतो). T1 राजा परिसृतोपि वा; G3 6 पन्नगोपिह विद्यते. —c) B0 पूर्वाशी; Dn4 पूर्वाश्म, G3 मृष्टाशी (for पूर्वाशी). K1 2 4 न (for वा). K2 4 तस्मिन्, Da3 यस्मिन् (for ह्यस्मिन्). D7 T1 पूर्वसिन्वृक्षमूलेस्मिन्. —After 9, K1 2 4 ins an addl. colophon [*Subparvan* K1 2 4 मोक्षधर्म. —*Adhy name* K1.2 4 उञ्छवृत्त्युपाख्यान.]

10 D7 M1 7 om the ref. —b) T2 आरब्धो (for आहारो). D7 G3 6 M1 7 न (for ऽयं). K4 7 D1 5 7 9 मया कृत° (D7 कृता°); K6 V1 B0 6–9 Da3.n4 Dn1 n4 D5 D7 8 8 C6 कृतो मया, T2 G3 मया वृत° (by transp). T1 नाहारो न मया वृत°. —c) K1 2 4 द्विरूने; Da3 T1 द्विरूप; Da1 द्विनून; D5 द्विरून; D7 द्विनून; T2 द्विमास, G3 यद्यूनं; G3 6 C6 विरूढ (for द्विरून). K1 2 दर्श(K2 °श)रात्रे (for दशरात्र). Da3 n4 M1 7 वा (for वै). K7 D4 9 नागदर्शनकार्यार्थ. ❀ C6 विरूढ दशरात्रस्य । दशरात्रसबन्धित्वेन यथा विरूढ मङ्कुरित, तथायमाहार° कृत° भुक्त इत्यर्थ । ❀ —d) K7 D4.9 कृतमागमनं म(D4 स्व)या.

यद्यष्टरात्रे निर्याते नागमिष्यति पन्नगः ।
तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ॥ ११
कर्तव्यो न च संतापो गम्यतां च यथागतम् ।
तन्निमित्तं व्रतं मह्यं नैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ १२

भीष्म उवाच ।
तेन ते समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

३४७

भीष्म उवाच ।
अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजंगमः ।
दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वतः ॥ १
तं भार्या समभिक्रामत्पादशौचादिभिर्गुणैः ।
उपपन्नां च तां साध्वीं पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ २
अपि त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ।

C 12. 13850
B 12 360(59) 3
K 12 369 3

11 ^{a}) D4 अष्टरात्र　K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 [S]तिक्रांते (for निर्याते) —^{b}) K1 2 नागच्छति स पन्नग॰ —^{d}) K7 D4 5 9 हि मे व्रत; D7 T G3 6 M5 इहागत॰ (D7 ॰त), G2 इह व्रत (for इदं व्रतम्)

12 ^{a}) Dn1 कर्त्तव्य　D7 T1 G3 6 M5 भवद्भिरनुशिष्टोस्मि —^{b}) B7 यथागम, M5 ॰सुख (for ॰गतम्) —^{c}) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 इदं, K7 यथा (for व्रतं)　K1 2 6 V1 B0 1-9 Da3 a4 T2 G2 M1 3 7 बद्ध; K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 सर्वं, B8 D6 इदं; D7 T1 G3 8 तस्मात् (for मह्यं) —^{d}) D5 corrupt　K7 D4 5 वमानेतुम्, T2 नैतच्छेत्तुम्; G3 ॰च्छ्रोकुम्, M5 कस्माच्छोकुम् (for नैतद्भेत्तुम्)　Da3 a4 इहार्हसि (for इहार्हथ)

13 Most MSS om the ref —^{a}) K7 D4 5 6 एव ते; V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 8 ते तेन (by transp), Dn4 नैतेन　D7 T1 समनुज्ञाय (for ॰ज्ञाता) —^{c}) B0 स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्) D4, 8 M5 भुवन (for भवनं) —^{d}) K6 अक्षतार्थाः; B0 अकृतात्मा (for ॰र्था)

Colophon Ś1 D6 G1 M6 missing　K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n2 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4, 6 7 B0 6 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G2 6 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy name*　K1, 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-4 8 9 उञ्छवृत्त्युपाख्य M1 7 उञ्छवृत्त्युपाख्याने नागपद्माभिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 85, B7 Dn4 D81 183, B8 285, Dn1 184, Da3 D7 G3 186; D8 178, T1 G6 185, T2 G2 7, M1 7 181, M5 217 — *Śloka no*　Da4 Dn1 n4 D8 13

347

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1, 346 1) For transposition in T2 G2, cf v l. 12 340. 4

1 ^{b}) K1 2 4 M1 7 गते, T1 पूर्वे (for पूर्णे)　K7 V1 Da3 a4 D8 5 7 G3 6 प्राप्ते (for प्राप्तो)　T2 M5 गतो (M5 ॰ते) वै पन्नगोत्तम —^{c}) K3 दत्ताभिनुज्ञ; B8 ॰भ्यनुज्ञा, G2 ॰भ्यनुज्ञ (for ॰भ्यनुज्ञः)　D9 स्व (for स्वं) —^{d}) K4 7 B0 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T1 विवस्वता (for ॰स्वतः)

2 ^{a}) D7 T1 भ्राता; G3 6 कांता (for भार्या). K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 3 5 8 Kumbh. ed [स]भ्यु(D5 ॰भ्यु)पचक्राम, Dn4 [स]भ्युपचक्रम (sic), D7 T1 G2 3 6 M1 5 7 समतिक्रामत (M7 ॰न्त) (for समभि॰) —^{c}) K1 2 M5 उपासीना, K7 उपपन्ना, V1 समासीनां; D8 उपसन्नां; D7 T1 G1 3 6 उपासीनान् (for उपपन्नां). K7 D4 9 सर्वां; D7 G3 6 स तां च तां) —^{d}) K1 2 स नाग॰ (for पन्नग॰)　E. ॰छत; B0 ॰ष्मिच्छ॰.

पूर्वमुक्तेन विधिना युक्ता युक्तेन मत्समम् ॥ ३
न खल्वस्यकृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवीकृता ।
मद्वियोगेन सुश्रोणि वियुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४
नागभार्योवाच ।
शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदपारणम् ।
भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञां लोकानुपालनम् ॥ ५
सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६
विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैषिता ॥ ७
नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
धर्मो हि धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषणम् ॥ ८
अहं कस्य कुतो वाहं कः को मे इह भवेदिति ।
प्रयोजनमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥ ९

---

3 [a]) K6 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 T2 Kumbh ed अय, K7 अपि (for चापि) T1 G8 6 त्वमपि (for त्वमसि) — [b]) G2 M8 भोजने (for पूजने) — [c]) K1 V1 B0 T1 G2 8 6 M1 8 7 पूर्वयुक्तेन (for °मुक्तेन) — [d]) B0 युक्त; B8 7 Dn1 n4 D8 D2-5 8 युक्ति (for युक्ता) K1 सत्सम; B0 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5 8 तत्सम (for मत्समम्) T2 M1 5 7 युक्तायुक्तविचक्षणा; G8 6 Kumbh ed युक्ता कर्मसु वर्तसे.

4 [a]) V1 B8 9 अकृतार्थेव (for °र्थेन) K1, 2 4 कच्चिन्नास्यकृतार्थेव; K7 Da3 a4 D4 5 9 G2 न (G2 स) खल्वसि कृतार्थेव (K7 D6 °न); D7 T1 G8 6 न खल्वपि कृतार्थेपि (D7 °र्थेन); T2 M1 5 7 अय त्वमसि सुश्रोणि — [b]) K1 2 मार्दवं गता; Da3 °वीकृता — [c]) K1 2 बुद्धियोगेन, Dn4 मद्वियोगेषु (for °योगेन) Da3 a4 सुश्रोणी — [d]) K6 7 V1 B0 7 8 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 Kumbh ed विमुक्ता (for वियुक्ता) T1 हेतुना (for सेतुना)

5 T1 om the ref K1 2 4 T2 G2 8 6 M8 नागयुवाच; K7 D4 9 नार्युवाच; B0 भार्योवाच (for नाग भार्योवाच) — [a]) D8 शुश्रूषा (for °षा) — [b]) K4 पारग; K6 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn4 D8 D2, 8 5 7 8 T G8 6 Kumbh ed धारण (for पारणम्) —[d]) K6 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 5 7 8 Kumbh. ed राज्ञो; Dn4 राजा (for राज्ञा)

6 [b]) B0 क्षेत्रधर्म; D5, 7 क्षात्र° (for क्षत्र°) K1 2 4 7 D4 9 सनातन; M1 इमोच्यते (sic) (for इहो°) T G8 6 M8 क्षत्रियाणां प्रशस्यते — T1 G8 6 read 6[cd] twice — [c]) K1 वैद्यानां (for वैश्यानां) G8 6 (both first time) दक्ष (for यज्ञ) K6 7 G8 6 (last two first time) सपत्तिर्; T2 (first time) संपत्तिर् (for संवृत्तिर्) T1 (second time) 2 G8 6 (last two second time) सर्वेषामेव वर्णानाम् — [d]) K6 आकर्षेण, K7 D4 9 कर्षणेन, Da4 आतिथ्येय; T1 G8 6 (all first time) आतिथ्येन (for °थेय) T2 समन्वित (for °न्विता)

7 [a]) K7 ब्रह्म (for विप्र) — [b]) K1 2 4 कर्म वै, B0 Dn1 n4 D8 5 7 G8 कर्मकृत्, T2 कर्मवत्; G2 -कर्मत (for कर्म तत्) — [c]) K7 गृहस्थधर्मा, D6 °धर्म; D7 °धर्मे (for °धर्मो) D5 om (hapl) from नागेन्द्र up to अह स्वनेन (in 15[a]) — [d]) K7 D4 7 9 हितैषिण (D7 °णा), T1 G8 6 हितैपिता; T2 (sup lin) हितैषिका (for °षिता)

8 D5 om 8 (of v 1 7) — [a]) Dn4 D7 G8 नियताहारतां, T1 °चारता; M7 °भारता (for °हारता) — D8 om 8[b]-9[b] — [b]) K6 7 D4 ब्रह्मचर्या (for व्रत°) — M8 om 8[cd] — [c]) K1 2 धर्मेण, D4 धर्मा हि (for धर्मो हि) K6 धर्मे; M1 7 बन्ध (for धर्म) — [d]) Da4 इन्द्रियाणि K6 7 V1 B0, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 7 8 T2 Kumbh. ed. विशेषण, G8 °षणात्, M1 विशोषण (for विशे°).

9 D5 om 9 (of v 1 7). D8 om 9[ab] (of v. 1 8) — [a]) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 7 8 Kumbh ed वापि (for वाह) — [b]) K1 2 4 क को मेहा; K7 D4 क कुतो मे; V1 कोहं को मे; Da3 a4 क को मेह; D7 क कामेन; T1 G8 6 को वा (G6 वो) मित्रो, T2 क किं मम, G2 M1 7 क (M7 क) को मम (for कः को मे इ) K7 D4 भवानिति (for भवेदिति) — 9[cd] is damaged in B5 — [c]) K7 D4 9 प्रयोजनमभिप्रेत्य, G2 M1 7 प्रयोनित (G2 °जना)-मतिर्नियम् (sic) — [d]) K6 V1 B0, 7-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 8 T G2 8 6 M1 5 7 Kumbh ed. मोक्षाश्रमे (V1 B1 T G2 8 6 M1 5 7 °मो); K7 D4 9 मोक्षे समो; Dn4 मोक्षश्र मे (for मोक्षाश्रमी) Da3 a4 D8 D2 Kumbh ed वसेत्; G2 [S]भवद् (for भवेत्). D7 मोक्षणेन सम वसेत्

पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।
तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ १०
साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ।
सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विषमे पथि ॥ ११
देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ।
अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता ॥ १२
सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
स च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ १३
गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
आसीनोऽऽवर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ १४
अहं त्वनेन नागेन्द्र सामपूर्वं समाहिता ।
प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः ॥ १५
एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ १६

C. 12. 13263
B 12. 366(59).16
K 12 369 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

---

10 D6 om 10 (cf v l 7) 10^{ab} is damaged in B6 —^{a}) K7 D4 9 पतिव्रतत्व; G3 °व्रतार्थं (for (for °व्रतात्व) —^{c}) B6 8 Da3.a4 T1 उपदेश (for °देशान्) —^{d}) Ds1 इतस्; D7 तत्र (for तच्च) K1 2 4 वेत्सि भो; G3 वेद्मि वै (for वेद्मि वै)

11 D6 om 11 (cf v l 7) —^{a}) T3 कर्म (for धर्मं) Da4 Dn4 विजानति, M1 7 °नानां (for °नन्ती) —^{b}) D3 धर्मानित्ये, M1 मयि नित्य (for धर्मनित्ये) T3 स्थिता (for स्थिते) —^{c}) Dn4 सत्पथं; D7 सत्पद, T1 सत्याह (for सत्पथ) M1 7 सत्फल कर्म-मुत्सृज्य —^{d}) K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8 Kumbh ed यास्यामि विपथ पथ (B6 °थं); V1 M8 °मि विपथे पथि; T1 °मि नपथेन वै; T3 °मि वितथ पद, G2 8 6 M1.7 °मि विपथेन वै

12 D6 om. 12 (cf v l 7) —^{a}) G3 M1 7 देवा ननु (for देवतानां) —^{b}) T2 धर्मचर्या K6 B6-9 Da3 a4 D7 यथा तथा, T3 महीयते (for न हीयते) — 12^{cd} is partly damaged in B6 —^{d}) K7 D4 9 नित्यमुक्ता (for °युक्ता) M1 7 [अ]स्म्यनिंदिता (for [अ]स्म्यतन्द्रिता)

13 D6 om 13 (cf v l 7) 13 is partly damaged in B6 —^{a}) D8 समाष्ट (for सप्ताष्ट) G3 दिवसस् V1 स्वत्र (for स्त्वद्य) K7 2 सप्ताष्टदिवसान्यद्य; T1 G3 6 अद्याष्टदिवसा याता —^{b}) K2 [इ]व (for [इ]ह) K6 गतस्य (for [आ]गतस्य). —^{c}) K7 D4 9 न च; V1 B0 7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2 8 8 G3 M1.6 7 Kumbh ed सच्च (for स च). K7 D4 9 समाख्याति; M1.7 न चाख्याति (for न मे ख्याति). —^{d}) K4 त च (for तव) T G2.3 6 M1 6 7 कांक्षते (for °ति)

14 D6 om 14 (cf v l 7) —^{a}) K7 D4 9 G2 स्त्वेव; V1 ह्येष (for स्त्वेष) T G3 8 6 M8 पुळिने M1 7 गोमत्यस्त्वेव पुळिने —^{b}) G2 त्व (for त्वद्) K1 समुत्सुका, D6 °त्सुक —^{c}) K7 ब्रह्मा (for ब्रह्म) ❀ Cn वर्तयन्, आवर्तयन् । ब्रह्म, वेदम् । ❀ —^{d}) K3 संश्रित; K7 शंकित; Ds1 संसित; Ds2 D4 7 9 शासित (for संशित) Da4 ब्रह्मण संशितव्रता — After 14, K7 D4 9 ins

909* तपोध्यानपरो नित्यं सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

15 D6 om up to त्वनेन (cf v l 7) —^{a}) Dn1 तत्त्वेन, T3 त्वन्ये च (for त्वनेन) D8 नागेन (for नागेन्द्र) —^{b}) K1 2 4 मासपूर्वं; K6 B7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3.5 7 8 सत्य°; B6 सत्य पूर्वं (for सामपूर्वं) B7 समाहित, T3 समाहिता —^{c}) K2 प्रस्थाप्यो, T3 प्रस्थाप्या, G3 °प्ये (for °प्यो) T1 G3 6 वै, T3 सा (for स) K7 D4 9 प्रस्थाप्यो वै मत्सकाश —^{d}) M1 7 भुजगोत्तम

16 ^{a}) T3 मत्वा (for श्रुत्वा) K1 समाप्राज्ञ; B6 Da3 महाप्रज्ञ; G2 °राज (for °प्राज्ञ) —^{b}) K6 7 V1 B6 Da3 D4 9 त्व गन्तुम् (by transp), G3 वा गन्तुम् — T3 om 16^{cd} 16^{cd} is damaged B6 —^{cd}) Dn4 सा (for वा) K1 3 4 Ca दर्शनश्रव; Da3 a4 °श्रव; Dn4 दर्शनं श्रव; G3 M6 °नार्थिन; M7 दर्शितार्थिन; Cn (gloss हे सर्प) दर्शनश्रव (as in text). T1 G3 6 एतस्य दर्शनं श्रेय इति मे धीयते (T1 दर्शित) मन (G3 मम). ❀ Ca दर्शनश्रव इति तस्यैव नागस्य संबोधनम्, चक्षुःश्रव इत्यर्थः । ❀

३४८

नाग उवाच ।

अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ १
को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि ।
संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ २
सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भामिनि ।
ननु नागा महावीर्याः सौरसेयास्तरस्विनः ॥ ३
वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ।
मनुष्याणां विशेषेण धनाध्यक्षा इति श्रुतिः ॥ ४

नागभार्योवाच ।

आर्जवेनाभिजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
एकं त्वस्य विजानामि भक्तिमानतिरोषणः ॥ ५

Colophon Ś1 D6 G1 M6 missing K5 6 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6 9 Da2 a1 Dn1 n4 D5 D2-5 7-9 T G2 3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म. — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da2 a1 Dn1 D5 D2-5, 7-9 उञ्छवृत्त्युपाख्यान, M1 7 नागभार्यासंवाद. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 86, B1 Dn4 184, B3 286, Dn1 185, Da2 G3 187, D7 80, D8 179, T1 G6 186, T2 G3 8, M1 7 182, M5 218 — *Śloka no* Da1 15, Dn1 n1 D8 16

348

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1, 346 1) For transposition of T2 G3, cf v l 12 340 4

1 K3 om the ref — a) K1 ब्राह्मेण (for ब्राह्मण-) — b) Dn4 D5 का; D7 G2 किं (for क) K7 D4 9 T2 G2 M1 5 7 स्व (for त). Da4 D8 7 M1 समनुप श्यति. K1 क स्वमनुपश्यसि (submetric), T1 G8 किं पश्यमनु° — c) K1 om विप्र T G1 6 मानुष वाथ विप्र वा — d) K7 D9 दैवत वा; V1 T1 G2 6 देव वापि; D4 देवं व या; D5 7 देवतां वा (for देव वाथ). D6 सुचिस्मिते (for शुचि°)

2 a) K1 3, 4 मानुषक (for मां मानुष) D5 7 भूत्वा (for शक्तो). — b) K7 D4 9 द्रष्टु कामात्; V1 द्रष्टुकामो; Dn4 दृष्ट° (for द्रष्टु°) K1, 4 Dn4 G8 यश स्विनी (Dn4 °नीं) (for °स्विनि). — c) K1 Da1 सद्दर्शन; K3 सद्द° (for संद°). — d) K6 व्याज्ञां (for आज्ञा). M1 7 प्रभाषिष्य (for वदिष्यति).

3 3a is damaged in B3 — b) D6 om. देव K5 Bo 7-9 Da2 a1 Dn1 n1 D2 3 8 भाविनि (Dn4 °नी); B6 damaged, T2 G2 3 भामिनी (for °नि) V1 ऋषीणां च भाविनि (submetric) — c) K3 4 D5 7 T2 अनुरागा (K3 °रागो; T2 °राग), K7 D4 T1 अनुनागा; V1 Bo 6-9 Da2 D8 ननु नाग, M1 7 नरनागा; M5 ननु नाम (for ननु नागा) — d) K1 3 4 6 7 Bo Da1 Dn1 n4 D8 D4 5 7 9 Cn (gloss दिव्य गन्धवहा) सौरभे(K1 °भे)यास् (for सौरसे°) K1 3 4, 6 7 V1 B6-9 D4 5 7, 9 T2 तपस्विन (for तर°).

4 a) K1 4 काद्रवेयाश्च, K3 काश्यवेयाश्च; T G8 6 चिंतनीयाश्च (for वन्दनीयाश्च). — b) K7 D4 5 7 9 G3 8 6 अनपायिनि (D4 °ने, G2 °न; G8 6 °नी), Da4 मनुपायिन.; Dn4 °पाणिना, T1 °पायनी; M5 °यामिनि (for °यायिन) T2 वयमस्यनपा इति (sic) — c) K7 V1 D4 5 7 9 T2 G2 M5 मानुषाणां (for मनुष्याणां) D4 om विशेषेण — d) K1 3 4 7 V1 T1 G6 6 M5 धनाध्यक्ष (for धनाध्यक्षा) K6 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 7 8 नावेक्ष्या (D8 D9 नावेक्ष्य; D5 7 नान्वेष्या) इति मे श्रुति

5 K1 3 4 V1 T2 G2 M1 7 नागी; K7 D4 9 पत्नी, T1 G3 6 M5 भार्या — a) K6 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 विजानामि (for [अ]भिजा°) — K7 om (hapl) 5bc — b) Dn4 om देवो Da4 [s]निला-शन; T1 °शय (for °शन) — T2 ins after 5ab 910* — c) Da4 M5 एक; T2 एतत् (for एकं) K1 3 4 Bo 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 तस्मिन्; K6 V1 B1 D5 7 स्वस्मिन् (for स्वस्य). — d) K1 इत्यरो षण°; V1 Dn1 इति रोषण; D8 अपिरोषण°; T2 अपिरोक्षण; G2 M1 5, 7 न च रोषण. — T1 G3, 6 subst. for 5cd.

910* द्विजानामिह भक्तः स कालविरकलिरोषण ।

[T1 G3 6 भुक्तश्च (for भक्त स) T1 G3, 6 कविरोषण (for कलिरो°)]

स हि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ ६
न हि त्वा दैवतं किंचिद्विविघ्नं प्रतिपालयेत् ।
तुल्ये ह्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते ॥ ७
तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
आशाछेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ८
आशया त्वभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ॥ ९
मौनाज्ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १०

C 12. 13573
B 12. 361[60] 10
K 12. 370. 10

6 ^{a}) Bo T2 न हि, T1 अभि (for स हि) K1 3 4 कार्यांतरान्वेषी, K7 D1 9 °पेक्षी (for °काङ्क्षी) K6 स हि कार्यं मिरांकाक्षी — ^{b}) K3 6 Da3 a4 Dn4 Ds1 G3 M1 7 जलेप्सु, B3 damaged (for जलेप्सु) K3 स्तोकके, B5 damaged, Da3 स्तोवको, T G3 6 चातको (for स्तोकको) K4 D4 9 जले सु(D9 गु)सो क्षपो (K4 वको) यथा; K7 जले गुसो यथा क्षप° — ^{c}) K1 3 वर्षा; Da3 T3 वर्षे (for वर्षं) K7 D1 9 क्षमवर्षं (D4 °वृष्य; D9 °वृष्य) क्रियापेक्षी — ^{d}) T2 G3 M1 7 कांक्षते (for काङ्क्षति)

7 ^{a}) Bo Dn1 n4 Ds D3 8 हित्वा (for न हि) K6 Da3 a4 Ds तद्, K7 V1 B3 (marg) D4 9 T1 G3 6 M1 7 त्वां, Bo 6 (marg as in text) 7-9 Dn1 n4 D3 D2 3 5 7 8 त्वद् (for त्वा) K6 Bo 6 (marg as in text) 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 Cnp दर्शनं, T1 G3 M1 7 देवत (for दै°) ❀ Cn त्वद्दर्शनं हित्वा, विना, कोऽपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः ॥ Cp त्वद्दर्शनं प्रति किंचिद्विघ्नं, किंचित्प्रतिबन्धकं, त ब्राह्मण [न] प्रतिपालयेत । ❀ — ^{b}) K4 Bo Dn1 Ds D2 3 8 विघ्नं न; K6 V1 B6-9 Da3 a4 विघ्नं त; K7 D4 9 निघ्नतु; Ds G3 विघ्नित (G3 °तु); D7 विधित; T G3 6 द्वितीय; M1 5 7 द्वितीय (for त्रिविघ्नं) Da3 a4 D5 7 प्रतिपादयेत् — ^{c}) K4 6 Dn1 n4 Ds D2 3 8 तुल्यो, T1 तुल्या; G3 6 कुले (for तुल्ये) K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 Ds D2 3 5 7 8 G3 M1 7 [ऽ]प्यभिजने (for ह्यभि°) T2 जाते (for जातो) — D4 om 7^{d} — ^{d}) D5 lacuna, D7 क (for न) B6-9 Da3 a4 D7 G3 किंचित्; G6 कंचित् (for कश्चित्) K1 पर्युपास्यते (for °पासते) K6 D9 पर्युपास्ते न किं (D9 क)चन, K7 पर्युपास्त कथचन ❀ Cn अन्यो नागोऽपि कश्चिद्य पर्युपासते, परित्यज्य न आस्ते । अतिथिं त्यक्त्वा न कश्चिस्त्वकुले आस्ते इत्यर्थः । ❀

8 ^{a}) K1 3 4 T2 M6 स क्रोध; D7 T1 G3 6 स रोप (for तद्रोष) K6 B6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 पन्नग, D4 सहसा (for °ज) D4 9 कृत्वा (for त्यक्त्वा). ❀ Cn° सहज, सर्पत्वजातिजम् । ❀ — ^{b}) K6 B3 (orig) Da3 समेकं; V1 Da4 Dn4 M6 समेनं (for त्वमेनं) — K7 Ds1 D4 9 om (hapl) 8^{cd} — ^{c}) K1 आगच्छेदेन, K6 आशाछ° (for आशाछे°) K1 M1 5 7 [आ]र्थं (for [अ]द्य) T1 G3 6 आशाछेदनतस्त्वार्यं; G3 आशाछेदनतुल्यार्य (sic)

9 ^{a}) V1 Dn1 n4 Ds D3 8 8 ह्यभि, Bo ह्यवि; G3 M1 7 [अ]भ्यभि (for त्वभि) T1 आशां न याति यथाज्ञाम् — ^{b}) K1 3 6 अकृत्वास्तु, Dn4 अकृताश्रु; T1 अकृत्वा तु (for त्वाश्रु) B3 damaged, Dn4 प्रमार्जवं (sic), T1 प्रमार्जन; T2 प्रयोजन (for प्रमार्जनम्) — ^{c}) राजमात्रो (for °पुत्रो) — ^{d}) K6 V1 Bo 7-9 भ्रूणहत्येव, Da3 a4 Ca (gloss भ्रूणहत्येन इति छान्दसम्) °हत्येन, T1 G3 6 °हत्या (G3 6 °त्यां) च; G3 °हत्या हि; M1 7 °हत्यपि (for °हत्यैव) K7 D4 5 7 9 युज्यते (D7 पूज्यते) भ्रूणहत्यया ❀ Cn p भ्रूणहत्यैव, भ्रूणहत्ययैव । ❀ — After 9, K7 Da3 D4 5 7 9 G3 M1 5 7 ins :

911* सकल्पविहित स्वयं पूरयित्वानिलाशन ।
अर्थिनां परम लोक यशश्चाग्र्य समश्नुते ।
[(L 2) G3 चाग्रियमश्नुते (for चाग्र्य सम°)]

G3 M1, 5 7 cont

912* प्रार्थितार्थाभिहन्ता ते मा भूत्कश्चित्कुलेऽनघ ।
सामर्थ्ये सति नागेन्द्र नरके स हि मज्जति ।

10 ^{a}) K1 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 मौने, K3 मानो; T1 मैन; T2 मौन; G3 6 मौन (for मौनाज्) Da3 ज्ञाने (for ज्ञान) T2 फलावाप्त्या (for °वाप्तिर्) G3 मौनेनाज्ञाफलावाप्तिर् — ^{b}) B6 (orig) Dn4 Ds दर्शनेन, V1 B7 8 ज्ञानेन च (for दानेन च) V1 यथा (for यशो) Da4 महान् (for महत्) K6 Bo ज्ञानेन (K6 ज्ञाने) यशसो महत्; T1 G3 6 ज्ञानेनाभ्युदयो महान्; T3 दानेनाध्ययनेन च — ^{c}) K3 वाग्मित्तु (sic), Dn4 वाग्मित; G3 वाशित (for वाग्मित्व) — ^{d}) D7 T1 महीयते (for °यते)

11 ^{a}) Dn1 n4 Ds1 D3 भूमदानेन च; T1 भूमि° प्रशमनेन (hypermetric) (for भूमिप्रदानेन). G3 M1, 5, 7

भूमिप्रदानेन गतिं लभत्याश्रमसंमिताम् ।
नष्टस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते ॥ ११
अभिप्रेतामसंक्लिष्टां कृत्वाकामवतीं क्रियाम् ।
न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ १२

नाग उवाच ।

अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
रोषः संकल्पजः साध्वि दग्धो वाचाग्निना त्वया ॥ १३
न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
यस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजंगमाः ॥ १४
दोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५
अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
धर्षणाद्रोषसंविग्नाः कार्तवीर्यसुता हताः ॥ १६
जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः ।

महीं (for गतिं) — b) K7 D9 लभेत (for लभति). G2 आश्रय (for आश्रम) K1 2 V1 B6. 9 Da3 a4 D5 7 °समतां; B8 संप°, D8 8 9 संमिता (D8 °त); T2 G3 6 M1 5 7 संपद (T2 °दा) (for समिताम्) T1 लभत्युभमसपद — c) K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 न्यायस्य; K7 D4 9 न्यायेन; Dn4 Ds2 न्यायस्य; D6 न्यायोस्य (for नष्टस्य) Da3 a4 T1 G3 6 सप्राप्ति (for सप्राप्तिं) Ds1 न्यायस्यार्थस्य सप्राप्तिं — d) D7 षष्ठम्, T1 G3 6 श्रैष्ठ्यम्; G2 M1 5 7 लाभम् (for फलम्) K6 B6 (marg as in text) 7-9 Da3 a4 D5 7 अवाप्नुते, K7 D4 9 अथाश्नुते (for उपा°)

12 a) K1 अभिप्रीताम् (for अभिप्रे°) K1. 2 Dn1 n4 Ds2 D2 8 7 8 असंक्लिष्टां (K1 °ष्टं; Dn4 °ष्य); B7 Da4 असक्लिष्टा (for °क्लिष्टां) K4 D5 अभिप्रेतार्थसक्लिष्टां. — b) K1 2 4 कर्मवतीं; K6 B0 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 चात्महितां; T1 G2 M1 7 [अ]कामवत° (T1 °ता°); T2 °रता; G3 6 °वता (for °वतीं) K6 कृत्वां; T1 क्रिया° (for क्रियाम्). — c) K1 2. 4 नायाति; Ds1 न पाति (for न याति) B0 M1 7 नरक (for निरयं). T1 G3 6 किंचिद् (for कश्चिद्)

13 D4 9 नागराज (for नाग) — a) K4 B0 Dn1 D8 D2 8 8 अभिमानैनं; Da3 D4 9 अतिमानेन (for अभि°) K6 B6-9 Da3 मानोयं; Da4 मानेय (for मानो मे) Dn4 अभिमानोवमानो मे — b) K1. 2 T1 G3. 6 जातो; V1 याति; G2 ज्ञाति (for जाति) K1 2 T1 G3 6 रोषे(K1 om षे)ण; T2 -रूपेण; G2 M1. 7 रोषो हि (for दोषेण) G2 M1 7 मे (for वै). K2 कृतान्; B6-9 Da3 a4 मम (for महान्). — c) G3 6 दोष° (for रोष°) K1 2 T G3 6 M5 7 संकल्पित; K7 D4. 9 सकल्मष°; Dn4 सकल्पस° (for °ज°). K6 सद्धि; T1 साध्वी (for साध्वि) — K3 6 om (hapl) 13d–14a. — d) K1 4 Dn1 D2. 8 G2 वागग्निना; D4 9 T G3 6 M1. 5 7 वाग्वह्निना; D7 दावाग्निना (for वाचा°). D5 द्वायोदा चाग्निना स्वया (sic).

14 K3 6 om 14a (cf. v 1 13) — a) D5 7 रोषाधिक (for °दह) G2 साध्वी (for साध्वि). — b) K3 मध्येयम्; D7 पश्येहम्; T2 पश्यामि (for पश्येयम्) T2 [अ]भ्यधिक (for अधिकं) K1 Ds1 D8 तप°; Dn4 नम; G3 तत; M5 दम (for तम°) — D5 7 om 14cd — c) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2. 8 8 M1 तस्य; K7 D4 9 येन (for यस्य) G2 सक्तवां वा (for वक्तव्यतां) K1 2 7 D4 9 याता; K4 Da4 Ds1 D2 8 8 याति (for यान्ति). T G3 6 यस्य वक्तव्यताशीति (sic). — d) D8 भुजगम°; T1 G3 6 °गता (for °गमा)

15 a) Dn4 शोषस्य (for दोषस्य). — c) K6 यथा, B6 damaged (for तथा). B6 damaged, Da3 शाक्र (for शक्र) B9 Da3. a4 D5 7 -प्रतिस्पर्धा (sic) (for °स्पर्धी)

16 ab) Da3 a4 अंत पुरगतं; Ds1 अंत पुरागतं D5 7 transp वत्स and श्रुत्वा T1 वस्तु (for वत्सं) V1 रोषेण (for रामेण) K2 B6 8 (orig) Ds1 निहृत, Da3 निहत, Dn4 निद्रुत, T2 निरोत; G2 निर्मित (for निर्हृतम्) — c) K7 B7 धर्षणाद्रोष; K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 धर्षणारोष; T2 दर्पण रोष (for धर्षणाद्रोष) K1 3 4 सयुक्त; K7 D4 9 सविग्न, G2 दिग्धेन; M1 7 -नि(M7 वि)घ्नेन (for सविग्ना) D5 धर्षणारोषसुद्विग्ना — d) K1 कार्तवीर्यार्जुनो, K3 4 कार्तवीर्यार्जुनो; K7 D4 9 कृतवीर्यसुतो; G2 M1 7 कार्तवीर्यसुतो (for °सुता) K1 2 4 7 D4 9 G2 हत°, M1 7 हर (for हता). B6 (marg.) T1 कार्तवीर्यसहोदरा (T1 °सुयाहवः)

17 K1. 3. 4 om 17a–18b — a) [s]तिहतो (for नि°) — After 17, G2 M1 5. 7 ins.

913* तथा शक्रप्रतिस्पर्धी रोषस्य वशमागत ।
मान्धाता निहतो युद्धे लवणेनेह रक्षसा ।
[(L 2) G2 रसानाम्ना तु (for लवणेनेह).]

संयुगे निहतो रोषात्कार्तवीर्यो महाबलः ॥ १७
तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसश्च निपातनः ।
निगृहीतो मया रोषः श्रुत्वैव वचनं तव ॥ १८
आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनि ।
यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या सर्वगुणान्विता ॥ १९
एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं नाकृतार्थः प्रयास्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

३४९

भीष्म उवाच ।
स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ।
तमेव मनसा ध्यायन्कार्यवत्तां विचारयन् ॥ १
तमभिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान्स नरेश्वर ।

C 12. 13585
B 12. 362(1) 2
K 12. 371 2

---

18 K1 2 4 om 18ab (cf v l 17) — a) V1 B8 (marg) स एष (for तदेष). K7 D4 6 तपस°; B8 (marg) पवतां, T1 तपसा; G6 °तां (for तपसा) D8 शक्र° (for शत्रु°) — b) K6 V1 B0 Dn1 n4 D8 D2 3 3 श्रेयसां (B0 °सा); B5-9 Da3 a4 D4 7 श्रियश्च; T1 G3 6 श्रेयसा; M1 5 7 श्रिय स (for श्रेयसश्च) K6 V1 B° 9 Da3 a4 D6 7 G2 M6 विनिपातन; B0 Dn1 n4 D8 D3 3 3 T3 विनिपातकः; B8 7 T1 G3 6 विनिपातित (B7 °ता); D8 च न पातित°; M1 7 विनिपातन° (for च निपातन°) — c) K3 न वा (for मया) T1 रोषात् (for रोष°). T2 M5 करोमि भद्रे किं (M5 त) रोष. — d) K7 D4 श्रुत्वा च; B0 7 Dn1 n4 D8 D3 3 8 9 श्रुत्वैव; B8 damaged, D6 7 श्रुत्वैवद्; T1 G3 6 तथैव (for श्रुत्वैव) B8 damaged, T1 G3 6 वचनात् (for वचन)

19 a) K6 V1 B5-9 Da3 D8 M5 तु (for च). K7 [अ]विशेषेण (for विशे°). — b) K7 D4 6 शाम यामि; B0 प्रसशामि (for प्रशंसामि) D8 अनुपायिनि; G2 M7 अनपायिनी (for °पायिनि) — c) K3 तस्य (for यस्य). G3 विशालाक्षी — d) K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 4 7 8 G3 भार्या गुणसमन्विता

20 a) Dn4 एव (for एष). D8 7 गच्छाम; T1 G3 6 वांछामि (for गच्छामि). — b) D8 M1 7 तिष्ठति स, T2 [अ]सौ तिष्ठति (by transp), G2 तिष्ठेति स. — c) D7 सर्वथा; M1 7 सर्व न (for सर्वथा) D4 चोक्तमान् (for चोक्तवान्) G3 M1 7 कार्यं (for वाक्य) — d) K1 4 6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 9 स कृतार्थं; Da4 माकृ° (for नाकृ°) K1 3 प्रयास्यति; B8 damaged (for प्रयास्यति) T1 G3 6 M5 कृतार्थं प्रतियास्यति

Colophon Ś1 D8 G1 M6 missing, K3 8 B1-5 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub-parvan* K1 3, 4 6 7 V1 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G2 3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1, 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 Ds1 D2-5 7-9 M1 5 7 उञ्छवृत्त्युपाख्यान; M5 (also) नागभार्यासंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K6 87, B7 Dn1 186, B8 287, Dn4 185, Ds2 D7 G3 188, D8 180, T1 G6 187, T2 G2 9, M1 7 183, M5 219 — *Śloka no* Da4 Dn1 n4 D8 20

349

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf v l 12 336 65, 283. 15, 340 1, 346 1) For transposition in T2 G2, cf v l 12 340 4

1 1ab (with ref) is damaged in B8 — a) G3 6 पन्नगो (for पन्नग) D4 गतिस्; T1 °गतास्, G3 6 गतस् (for पतिस्) K3 तत (for तत्र) — b) D4 ब्रह्मण (for ब्रा°) — 1c is damaged in B7 — d) K3 4 कालवत्तां; K6 कार्यवेत्ता, M7 कार्यं गत्वा (for कार्यवत्तां) G2 M5 विचिंतयन् (for विचार°)

2 a) K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5, 7 8 T1 G2 3 6 M5 अतिक्र (K6 °क्रा)म्य (for अभिक्र°) K1 3 राजेंद्र; K4 राजेंद्र (for नागेन्द्रो) — b) K1 2 4 ब्राह्मण; T2 मतिवा (for °मान्). Dn4 D8 7 T2 नरे°

प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ॥ २
भो भो क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्तुमर्हसि ।
इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ३
आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज ।
विविक्ते गोमतीतीरे किं वा त्वं पर्युपाससे ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतम् ।
पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ५
तस्य चाहमसांनिध्यं श्रुतवानसि तं गतम् ।
स्वजनं तं प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ॥ ६
तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ।
वर्तयाम्ययुतं ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ७

नाग उवाच ।

अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सलः ।

श्वर (Dn4 °र) (for °श्वर) —^{d}) K6 प्रकृत्वा; D5 प्रकल्प्य (for प्रकृत्या) B8 Dn4 वत्सल; D8 वत्सल (for °ल).

3 Before 3, B8 (marg) ins नाग उवाच —^{a}) K1 2 B0 6–9 Da3 D9 M1 7 भो भो (for भो भो) K6 7 V1 D4 7 9 T G3 6 सौम्य; B8 काम्य; G2 Cp (gloss क्षमां नयित्वा) क्षम्य; Cs (gloss क्षमा कुरु) क्षाम्यो; Cn (gloss क्षमापन कृत्वा) क्षाम्य (as in text) —^{c}) B6 damaged. Da3 om इह K1 V1 B1–9 Da3 D5, 7 G3 6 M1 5 7 त्वमसि; K2 त्वामस्य; K6 तु मयि; Da4 lacuna, T त्वमपि (for त्वमभि). —^{d}) The portion from किं प्रयो up to पर्युपा (in 4^{d}) is damaged in B6 Dn4 कार्यार्थं (for कस्यार्थे).

4 B6 damaged. —^{a}) K1 Dn4 T1 अभिमुख्याद्; Da4 आभिमुख्याद्; M1 °मुख्याम् (for °मुख्याद्) K6 7 V1 B0 9 Da4 Dn4 D8 D2 4 5 7 9 T1 G3 3 6 M1 अतिक्रम्य; Cs (gloss अलङ्घनीय) [अ]नतिक्रम्य (for अभिक्रम्य) — 4^{b} is partly damaged in B6. 4^{cd} is damaged in B7. —^{c}) K2 गोमतेतीरे; T1 सोम शिखरे (for गोमतीतीरे) —^{d}) K4 6 B0, 8 9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 G2 M1 7 क वा त्व; D4 7 कस्मा त्व; T1 वायौ वा; T2 किं वास (for किं वा त्वं). Da4 Dn4 D81 D5 7 T1 पर्युपासते; T2 पाससि (for °पाससे)

5 ^{a}) K7 D4 9 धर्मारण्ये ह; T1 G3 6 °रण्याद्धि (for °रण्य हि) Dn4 D4 मा (for मां) —^{b}) T1 G3 6 नागेन्द्र द्रष्टुमागत — M1 7 om (hapl) 5^{c}–6^{b} —^{c}) K6 पद्मनाग (for °नाभ) K1 2 4 Dn1 D4 8 T M1 द्विजश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठं) ❀ Cn द्विजश्रेष्ठ, नागमेवात्र । ❀ —^{d}) Dn4 ईहित (for आ°)

6 K1 2 4 M1 7 om 6^{ab} (for M1, 7, of v l 5). D2 om (hapl) 6^{a}–7^{b} —^{a}) T1 स स्म (for तस्य). K7 V1 B6 (marg.) D4 9 T G2, 3, 6 चेह (for चाहम्). K7 V1 B6 (marg) D4 9 T1 G2 न सांनिध्य; T2 M6 च सां°; G3 6 [अ]प्यसां°, Bom ed असांनिध्ये (for °निध्य) —^{b}) K7 B7 D4 9 M6 सगत (B7 M6 °त) (for स गतम्) —^{c}) K2 4 Da3 a4 D8 स्वजनात्त, K6 7 D4 9 स्वय नाग; D5 7 स्वय वास; T1 स्वजनांत, G2 M1 7 आयात च; M6 स्वजनादह (hypermetric) (for °जन त). K1 2 7 B0 8 9 Da4 D4 प्रतीक्ष्यामि; B6 प्रतिक्षामि; T2 प्रतीच्छामि (for °क्षामि) —^{d}) K1 4 कार्षित (K4 °क); K2 कर्षिक; K7 D4 9 व पुंक, Da3 a4 कर्षका

7 D2 om 7^{ab} (of v l 6) B6 partly damaged —^{a}) G3 तस्या (for तस्य) K1 2 4 मा क्लेश-, D4 T2 वा क्लेश-, D9 च क्लिश्य (for चाक्लेश-) T2 करणे (for करण) ❀ Cn अक्लेशकरणम्, क्लेशनिवारकम् । ❀ —^{b}) K6 B7 9 Da4 a4 Cp शांतिकार, B8 शांतिकार, D5 7 शांतिकार; T1 स्वक्षिजार; T2 G7 6 °कार्यं (T2 °र्यं) (for °कार) K1 2 4 T2 समन्वित; B8 9 Da3 a4 D5 7 G3 समाहित (for °हितम्) —^{c}) K2 4 [अ]कृत, K6 B8 D4 यतो, K7 D4 9 [अ]मृत, B9 Da3 a4 ततो; T1 युग (for [अ]युत) K1 2 4 M6 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 8 आवर्तयामि तद्ब्रह्म (B7 ततो ब्रह्म) ❀ Cp 8 ब्रह्म, वेदम् । ❀ —^{d}) D4 याग (for योग) K2 -प्रोक्तो; Dn4 lacuna, D4 युक्ता (for -युक्तो) D8 निरामय; T1 G3 6 निराश्रय (for °मय).

8 K6 नारद; B6 damaged, T1 G3 6 नागेंद्र; G2 नागौ (for नाग). —^{a}) G3 अह (for अहो) K1 2 वृत्तस; D5, 7 वृत्तिस; M1 7 हृत्तस (for वृत्तस). —^{b}) K1 2 4 7 D2 4 8 9 साधु (for साधु) B0 6 7 9 D5, 7 T2 G3 6 M6 7 वत्सल (M7 °लं) (for -वत्सल). K6 प्रासस्वजनवत्सल —^{c}) K2 एव यस; K4 Dn1 n4 D8 D2 2, 5 8 अवाप्यस; K6 D9 M1 5 7 अवाप्स; K7 अमाप्स; V1 B0 7 8 Da3 D4 अवाप्स; B9 जवाप्स; Da4 पृथुश्रवास (hypermetric), T2 अक्षा

श्रवाढ्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ८
अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् ।
आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ॥ ९
भवन्तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानिह ।
अतस्त्वा स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ १०
संप्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ॥ ११

वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।
कंचिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजंगम ॥ १३
अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽऽत्मनो हितम् ।
वासार्थिनं महाप्राज्ञ बलवन्तमुपासि ह ॥ १४

C 12. 13387
B 12. 362(13).14
K 12. 371 14

ध्यस ; G3 तावद्यस् (for श्रवाढ्यस्) Da4 त (for त्व) K1 यस्त्वं महाभाग पर, D7 T1 G3 5 श्रवणाथ स्वदा नाग — d) M5 ज्ञानेन (for स्नेहेन) K1 स्नेहेन परिपश्यति

9 a) K1, 2 4 T2 M5 विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे) — b) K1 2 4 G3 मा (for मां) K1 2 4 वर्तते (for विन्दते) — c) T1 सज्ञापय (for आज्ञा°) M1 तथा (for यथा) T1 स्वं च (for स्वैरं)

10 B5 partly damaged. — a) T1 स्वच्छदान् (sic) (for स्वजनाद्) K1 2 4 तस्माद्; G2 6 अस्मिन् (for अस्मि) T2 भवत स्वजनो ह्यस्मि — b) K4 7 T सप्राप्त (for °प्त) V1 Bo 8 (marg) Dn1 n4 D5 D3 3 8 अहं (for इह) — c) K3 अनु, G3 तत (for अतस्) K1 2 त्वा ; G3 त्वां (for त्वां) — d) K7 D4 9 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्) Da7 a4 ह्यागतो (for अभ्या) B7 D9 T1 द्विज (for द्विज)

11 a) B6 damaged K7 D4 9 अत्र (for अद्य) T1 G2, 6 प्राप्तश्च भगवानद्य — b) B5 damaged K1 2 T2 M5 सप्रयास्यति ; K6 परियास्यसि, K7 V1 G3 6 प्रतियास्यसि (for °स्यति) — c) K1 2 4 विसृष्टो ; K7 V1 Bo Da1 D5 विश्रब्धो ; Da4 विस्रब्धो ; D9 विश्व* (for विस्रब्धो) K1 2 G2 मा (for मां) T1 विश्रु स्वेमां — d) Da4 मोक्तुम् (for यो°)

12 a) K2 D5 7 सर्वं (for सर्वे) — b) K1 2 4 विचेतस (for विशेषत). — c) V1 स त्वम् ; T1 स्व यम् (for यस्त्वम्) B6 कृत्वा ; Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा) — d) K7 D4 9 मामिहैव ; T1 G2, 6 ममेवेह (for मामेवेह) V1 अवरुध्यते ; Dn4 अनुरुध्यते, T1 अनिरुध्यते ; G3 अनुरघसे (for °रुध्यसे) G2 मामेव अनुरुध्यते

13 Da4 om the ref — a) K1 2 4, 6 7 V1 B6 Da3, a4 D4, 5 7 9 महाप्राज्ञ ; B1-9 °प्रज्ञ (for °भाग). — b) K1 2 4 T G2 3 6 M1 5 भवद् (for तव) The portion from स° up to त्मनो (in 14b) is damaged in B6 Dn4 लालस (for लालस) — c) K2 6 V1 B9 T G3 6 M5 किंचिद्, D5 7 किं स्विद्, D9 केचिद् (for कं). T1 अनर्थज्ञ ; T2 अमित्रघ्न ; G3 6 हि सर्वज्ञ, Cn (gloss अर्थानभिज्ञ°) अनर्थज्ञ° (as in text) — d) Da1 प्राप्तुकामो ; D5 7 द्रष्टु (for प्रष्टु°) V1 Bo Da4 T1 भुजगम (T1 °गम) (for °गम)

14 The portion up to त्मनो is damaged in B6 — a) G2 अयम् ; M1 7 एवम् (for अहम्) G3 आत्मानम् ; Cn (gloss ब्रह्म) त्मा (as in text) K7 B9 D4 9 G3 6 आत्मस्थ ; Cn (gloss विषयेभ्यो व्यावृत्त) °स्थो (as in text) — b) K1 मृगमानो ; K2 4 मृगय माणो ; K7 मार्गमाणा ; Dn4 मार्गमाना, G3 मार्गते स (for माणो) K6 D5 D3 8 मुनेर्, B9 पुनर् (for ऽऽत्मनो) K6 7 Bo 9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 T1 Cn (gloss विश्रान्तिस्थान) गतिं, T2 G3 6 M1 5 7 गत (for हितम्) D7 मार्गमाणो गुणाहित ; G2 माण समागम ; Ca माणश्चल मन — c) K1 2 4 कामार्थिनां (K4 °न) ; Ca (gloss ससारवासरुचित) Cn (gloss गृहा सक्त) वासार्थिन (as in text) K6 B6 Da2 D2 3 5 8 Cn (gloss गृहदोषदर्शिन) महाप्रज्ञ ; K7 D4 9 अनुप्राप्त ; V1 महाप्राज्ञ, Bo °प्रज्ञं, B7 8 Da3 Da1 प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) G3 वासार्थिना कृतात्मान — d) V1 Bo Da3 Dn1 Ds1 D2 8 चलचित्तम् ; Da4 Ds2 D3 5 T2 G3 6 M1 5 7 चलचित्तम् ; D7 बलचित्तम् ; T1 चलिचित्तम् ; G3 चलचितम् (for बलवन्तम्) K1 2 4 उपासि वै, Da4 D5 7 T2 Ca °साहे ; D8 °सि ह ; T1 G3 6 सक ; G2 °सते (for °सि ह) K7 D4 9 विद्धि मां सशित (D4 ससित ; D9 शासित) व्रत

15 a) D4 om from प्रका up to तस्य मे (in 16a) K2 प्रकाशतस ; D5 7 प्रकाशितैस ; D9 °शित (for °शि तस) K1 स्व सुगुणैर्, K7 B7 9 Dn1 G6 स्व सगु°,

15 प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ।
शशाङ्करसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति मे भवान् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

३५०

ब्राह्मण उवाच ।
विवस्वतो गच्छति पर्ययेण
वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।
आश्चर्यभूतं यदि तत्र किंचि-
द्दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ १

नाग उवाच ।
यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहंगमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ २

D₅ ₇ तव गु° ; D₉ ते स्वगु° ; T₂ स्वस्य गु° (for स्व स्वगु°) —ᵇ) D₉ (sec m) यशोभोग ; T₁ G₃ ₆ यथा सूर्यो (for यशोगर्भ) —T₃ om 15ᶜᵈ —ᶜ) K₃ शशास्त्वाकर (for शशाङ्क°) T₁ स शकरकरस्पर्शो; G₃, ₆ स शशांककरै स्वीयैर् ❀ C₈ शशाङ्ककरसंस्पर्शैः, शशाङ्क किरणवत्सुखकरै । ❀ —ᵈ) K₆ भूयैर्; Dn₄ द्युयैर् (for हृद्यैर्) V₁ D₈ T₁ G₃ ₅, ₆ M₇ प्रकाशिभि°; D₅ ₇ °शकै° (for °शितै) D₉ (sec m) हृद्यैरात्मप्रभा वितै ; M₈ C₈ (gloss: स्वरूपप्रकाशिकैः, अनुपमैरित्यर्थः) आत्मन्यात्मप्रकाशिभि (C₈ °कै°)

16 D₄ om up to तस्य मे (cf. v l 15) —ᵃ) Dn₂ यस्य (for तस्य). T₂ तस्य मेद्य समुत्पन्नं —ᵇ) K₁, ₂, ₄ नाशयस्व भुजगम (K₄ °म°); K₇ D₄ ₉ (sec m) G₂ M₁ ₇ अद्य छिंध्यनिलाशन, Da₃ a₄ किंचिद्विस्मनि°; Dn₄ धिद्धि त्वम°, T₁ अभिद्य निकयाशय (sic), G₃ ₆ मम भिंध्यनिलाशन. —ᶜ) T₁ स्वार्थं; G₃, ₆ स्वयं (for कार्यं) K₁, ₂ ₄ V₁ B₇-₉ Da₄ करिष्यामि (for वदि°). —ᵈ) K₇ Dn₁ D₈ D₄ ₅ ₇ ₉ (sec m.) T₁ G₃ ₆ अर्हसि (for °ति) K₄ ₆ V₁ B₀ ₆-₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ सदु; K₇ D₄ ₉ नो (for मे)

Colophon damaged in B₆, Ś₁ D₆ G₁ M₆ missing: K₃ ₅ B₁-₅ Da₃ a₃ Dn₂ n₃ D₁ G₄ ₅ M₂-₄ absent —*Sub parvan* K₁ ₂ ₄ ₆ V₁ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂-₅ ₇-₉ T G₃ ₅ ₆ M₁ ₅ ₇ मोक्षधर्म —*Adhy name*. K₁ ₂ ₄, ₆ ₇ V₁ B₀ ₇-₉ Da₃ a₄ Dn₁ D₈ D₂-₅ ₈ ₉ उंछवृत्त्युपाख्यान; M₈ नागब्राह्मणसंवाद°. —*Adhy no* (figures, words or both) B₇ Dn₄ 186, B₈ 288, Dn₁ 187, Da₃ G₃ 189, D₈ 181, T₁ G₆ 188, T₂ G₂ 10, M₁ ₇ 184, M₈ 220 —*Śloka no* Da₄ Dn₄ D₈ 16

350

☞ This adhy is missing in Ś₁ D₆ G₁ M₆ (cf v l. 12 336. 65, 283 15, 340 1, 346 1) For transposition in T₂ G₂, cf v l 12 340 4

1 B₆ is damaged up to पर्यये. —ᵃ) K₁ ₂ ₄ वैवस्वत (for विवस्वतो) T₂ G₃ ₆ M₈ गच्छत (for गच्छति). —ᵇ) G₃ ओढु (sic) (for वोढु) K₇ D₈ D₄ ₅ ₇ ₉ T₁ भवांस्तव; G₂ ₆ गतस्तव (for भवांस्त). K₁ ₂ ₄ सदा भवांस्तद्रथमेकचक्र —ᵈ) Dn₄ दृष्टं; M₁, ₇ दिष्ट (for दृष्ट) T₁ G₃ ₆ च यत् (for त्वया) B₀ Dn₄ सशितुम्; D₅ ₇ दर्शितुम्; T₁ सश्रयम् (for शंसितुम्) K₇ D₄ ₅ ₇ ₉ अर्हसेद्य, G₂ M₁, ₅ ₇ °से त्व (for °सि त्वम्).

2 K₆ नारद (for नाग) After the ref, K₄ ₇ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂-₅ ₇-₉ T₁ G₂, ₃, ₆ M₁ ₅ ₇ C₈ editions ins

914* आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान्रविः ।
यतो भूता प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः ।

[(L. 1) K₄ ₇ D₄, ₉ अनेकेषां, D₅ ₇ मुने तेषां (for अनेकानां) K₄ प्रतिष्ठा, G₃ ₆ °ष्ठो (for °ष्ठा) Dn₄ हरि°; T₁ G₃ ₆ विभु (for रवि) —(L 2) D₅ ₇ T₁ G₃ ₆ ततो (for यतो) G₃ गता- (for भूता). D₈ प्रवर्तंत, T₁ G₃ ₃ ₆ M₁, ₅, ₇ प्रजायते (for प्रवर्तन्ते). D₅ ₇

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् ।
विजृम्भत्यम्बरे विप्र किमाश्चर्यतरं ततः ॥ ३
शुक्रो नामासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४
योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोज्झितं पयः ।
पर्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ५

C. 12 12907
B 12. 363(2) 6
K 12 372 6

नगता॰; G2 ॰धर्मत॰ (for ॰मनता)]

T2 om 2ᵃᵇ — ᵃ) D7 पश्य (for यस्य) K3 ॰महस्त्रेग (for ॰पु) — ᵇ) K1 3 D5 दान्वाम्बिह; D7 बिम्बास्थिय, D3 शालास्यत; G3 6 ॰स्थिह (for ॰स्थित) K1 2 मुजगमा (for विह॰) — ᵈ) T G3 6 M1 5 7 सिद्धा वै (for मनिद्धा) K7 D4 M7 देवतै॰; T1 G3 देवता (for दैवतै॰).

3 ᵃ) K1 2 यातो, B1-9 Da3 a4 D4 सतो (for यतो) K4 विनिस्सृत्य, Dn1 निनिसृज्य, D5 T1 विनिश्रित्य, G3 6 विनिर्गत्य (for विनिःसृत्य) V1 स हीतो वा विनिःसृत्य — ᵇ) B3 is damaged from श्म्याश्रितो up to वारि (in 4ᵇ) Dn1 G3 6 सूर्यरश्मिश्रि(G3 6 ॰म्यि)तो महान्; D4 सूर्यरश्म्यश्रिता म॰, T1 सृतो रश्मिमितो म॰ — ᶜ) K1 विसृयते, K6 विसृमाति, D5 7 विमजति, D3 विमजति; M1 5 7 विसृजति (for विजृम्भति) Da3 a4 D5 7 [ऽ]रे (for [ऽ]म्बर) B1-9 Dn1 n4 D8 D3 3 8 तत्र; M1 5 7 तोय (for विप्र) — ᵈ) K1 2 4 6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 9 T2 किमाश्चर्यमत॰ पर; D4 7 ॰यं तत॰ पर; T1 ॰यंचर तत — K7 Dn1 n4 D5 D3-5 8 9 editions ins after 3 D7 after 5

915* विभज्यता तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया ।
तोय सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमत परम् ।
यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा ।
दीप्त समीक्षते लोकान्किमाश्चर्यमत परम् ।

[(L 1) K7 D5 7 विभज्यनास्तु, Dn1 Ds1 editions ॰त तु, Da3 ॰तां तु; D5 9 ॰तास्तु (for ॰ता तु) — After line 1, D5 7 ins 916* — (L 2) = 4ᶜᵈ D5 9 मवासु (for वर्षासु) — (L 3) D5 7 यश्च (for यस्य) Dn1 मध्यस्थो D3 परमा त्विषा (for परमत्विषा) — (L 4) D5 3 7 9 दीप (for दीप्त॰) D8 D7 समीक्ष्यते, D4 ॰क्षीति Dn1 लोका, D5 7 लोके]

— On the other hand, B1-2 Da3 a4 ins after 3 D5 7 after line 1 of 915*

916* धाकचापाङ्कितघटः य स वारिधरोदरे ।

[B2 च (for स). B1-2 वारिधरोद(B1 ॰ध)रै]

— After 3, D7 reads 5, followed by 915*, while T2 reads 6ᵃᵇ

4 K1 om (hapl) 4 K3 4 om (hapl) 4-5 B1-9 Da3 a4 om 4ᵃᵇ — ᵃ) K6 शुक्रो, Ds1 T2 G3 M1 7 शुक्रो, Da3 T1 शुक्रे (for शुक्रो) K7 नाम हित॰; Bo नामाशित, D4 9 नाम दात॰; T G3 6 M1 5 7 नाम सित (for नामासित॰) D4 पादौ; G3 पदो (for पादो) D5 7 शुक्रमासि त(D7 ॰सीद)पल्पवे — ᵇ) K6 यथा; Dn1 n4 D8 D3 3 8 यश्च (for यस्य) K6 वारिधरोदरे; V1 ॰धरादरे, Bo 6 ॰धरोदरे, Ds1 धरेंयरे, D5 7 ॰धरोदरे, D9 ॰धरांयरे; T1 G3 6 ॰धरो दये; T2 ॰दरोदधि (sic), G3 ॰धरोधरे॰, M1 5 7 ॰धरोदधे (for धरोऽम्बरे) — ᶜ) K7 D5 9 आप॰, D5 7 आप॰; T1 G3 6 तत॰; G3 पय॰ (for तोय) — ᵈ) T2 तत (for अत) T1 G3 6 M1 5-7 किमाश्चर्यतर तत॰

5 K3 4 om 5 (cf v l 4) D4 transp 5 and 6 D7 reads 5 after 3 — ᵃ) Da3 om योऽष्ट B8 (marg as in text) सो (for यो) M1 7 मासं (for मासांस्) B1 9 Da3 a4 D4 च (for तु) Da3 शुचिता (for ॰ना) K1 योष्टौ मासास्तु शुचिना; K7 D9 योष्टौ (D9 ॰ष्टो) मासांस्तु कविना; D4 योसौ मासास्तु कविना; D5 7 सो(D7 ये)ष्टौ मासास्तु शुचिना; T1 सोष्टमासाश्च शु॰; T2 M8 अष्टौ मासा(M5 ॰सा)स्तु शुचिना — ᵇ) K1 चिरेणैव, K6 D4 9 च(D4 व)रणेन; K7 V1 Bo. 9 Da3 a4 D7 G3 च(G3 वा)रुणेन; D8 वरुण न; T1 G3 6 M5 धारणेन; M1 7 धारणो (submetric) (for किरणेन) K7 Bo Dn1 n4 D8 D3 3 8 [ऽ]क्षित, Da3 [ऽ]द्धित, Da4 [आ]हृत; D4 [ऽ]द्धित; D5 7 [ए]धित; T1 [अ]र्चित, T2 [ऽ]च्छ्रित; G3 6 [अ]र्जित (for [ऽ]ज्झित) — ᶜ) K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D3 3 8 प्रत्यादत्ते; D4 पय दत्ते (for पर्यादत्ते) K1 पर्यदास्तु तत॰ काले — ᵈ) K1 T2 तत॰ (for अत) T1 G3 3 6 M1 5 7 किमाश्चर्यतरं तत॰ —After 5, D7 ins 915*

6 T2 reads 6ᵃᵇ after 3 D4 transp 5 and 6 — ᵃ) K7 यश्च (for यस्य) K1 3 4 विशुक्रेपु; T1 विशुल्मेपु; T2 G3 M1 5 7 ॰विशुद्केपु (for विशोपेषु) — ᵇ) K6 Bo Dn1 n4 D8 D3 3 8 Cn editions स्वय मात्मा; Cp नित्य॰ (as in text) Da3 a4 D5 7 M5 नित्यमात्मप्रतिष्ठितं — ᶜ) K3 तयोद्; K7 वातो; V1 D5 9 सतो; T1 यथा; G3, 6 येन (for यतो) B6 is

यस्य तेजोविशेषेषु नित्यमात्मा प्रतिष्ठितः ।
यतो बीजं मही चेयं धार्यते सचराचरम् ॥ ६
यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः परमोऽक्षरः ।
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ७
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।
विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ८
पुरा मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे ।
प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ९
स लोकांस्तेजसा सर्वान्स्वभासा निर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १०
हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः ।
अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ११
तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तो दत्तो विवस्वता ।
तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ १२

---

damaged from बीज up to विप्र (in 7ᵃ). K₂ सह मेव, D₄ महच्चेद; D₅ ₇ सह स्वेद, D₉ महत्तेज; T₂ महाज्ञेय; M₁ ₇ मही तेय (sic) (for मही चेयं). —ᵈ) K₆ V₁ B₀ ₁₋₉ D₂ ₃ ₈ T₁ G₆ M₁ ₇ सचराचरा; D₉ °चरे, G₃ °चर (for °चरम्)

7 ᵃ) B₆ partly damaged K₁ ₂ ₄ तत्र; M₅ यत्तद् (for यत्र) D₉ देवा (for देवो). —ᵇ) K₆ V₁ B₀ ₁₋₉ Da₃ n₁ Dn₁.n₃ D₈ D₂₋₈ ₁₋₉ पुरुषोत्तम (D₄ °मा; D₉ °मे); K₇ परमेश्वर; M₇ परमोत्तर (for परमोऽक्षर) —ᶜ) K₁ ₇ T₂ विप्र. —ᵈ) T₂ तत (for अत) T₁ किमाश्चर्यंचर तत, G₃ ₆ M₁ ₅ ₇ °तर तत, G₂ °तमं तत —After 7, M₇ ins.

917* देवो मद्यमयोऽनादि कालात्मा तेजसां निधि ।
जगन्मयस्य क्षेत्रज्ञ किमाश्चर्यंतर तत ।

8 ᵃ) K₁ ₂ ₄ महा, K₆ B₀ Da₃ G₂ M₁ ₇ इह (for इव) T₁ G₄ आश्चर्यमि(G₂ °र्यादि)दमाश्चर्यम्; G₆ °र्यादपि चाश्चर्यम् —ᵇ) K₇ पुनर् (for इदम्) M₁ ₇ के (for मे). K₁ ₂ ₄ इद मे कौतुक शृणु. —ᶜ) K₆ विनये; T₂ विमलो (for विमले) K₁ Da₃ T G₂ [s]य (for यन्) T₁ महादृष्टम्; T₂ महाछिद् (sic) (for मया दृष्टम्) —ᵈ) V₁ असूर्ये (for अम्बरे).

9 ᵇ) K₁ ₂ ₄ Da₃ n₁ D₄ ₉ T₁ G₃ लोक; D₅ ₇ सोक; T₂ M₁ ₅ ₇ मध्य (for लोकांस्) D₅ ₇ पतति (for तपति) —ᶜ) D₅ ₇ आदित्यस्य (for प्रत्यादित्य) K₁ ₂ ₆ V₁ B₀ ₁.₈ Da₃ n₁ Dn₁ D₈ Cp प्रतीका(D₈ °कां)र्श B₆ damaged from काश up to हुता in (11ᵃ). ❀ Ca प्रत्यादित्यप्रतीकाश, आदित्यान्तरतुल्य तेजस्क ॥ Cp प्रत्यादित्यप्रतीकाश, प्रत्यङ्मुखा, आदित्या भिमुखा ॥ Cs द्वितीयभास्कर इव प्रकाशमान । ❀ —ᵈ) K₁ ₂ ₄ समदृश्यते; K₆ V₁ B₀ ₁₋₉ Da₃ n₁ Dn₁ n₃ D₈ D₂.₅ ₈ समदृश्यत; D₅.₇ प्रतिदृश्यते (for प्रत्य दृश्यत).

10 B₆ damaged —ᵃ) K₇ D₄ ₉ लोकान्स (D₉ °न्त्व) (by transp), Dn₄ स लोकास D₅ ₇ तेन सा (for तेजसा) —ᵇ) K₁ ₂ ₄ सुभासा; V₁ प्रभया; Dn₄ M₅ सभासा; D₅ ₇ स्वभासौ (for स्वभासा). K₁ ₂ ₄ V₁ T G₃ ₆ [अ]तिविभासयन्; K₇ [अ]तीव भा°, D₄ स्वतिभासयन्; D₅ इति भासयत्; D₇ अतिभासयत्; D₉ त्विति भासयन्; G₂ M₅ भासयन्निव; M₁ सुवि भासयन्; M₇ [अ]भिविभा° (for निर्वि°) K₆ B₀ ₁₋₉ Da₃ n₁ Ds₁ स्वभासाभिर्विभास(B₆ Da₁ °य)यन् —G₁ om. (hapl) 10ᶜᵈ —ᶜ) D₄ आदित्यादि (for °भि). D₅ ₇ [s]पैत्य; T₁ [s]येति (for ऽभ्येति) —ᵈ) K₂ ₄ पर्यटन्; K₇ D₉ पारयन्; Dn₁ पाद°; G₂ पट° (for पाट°) T₁ गमनं पशुपात्रिव (sic)

11 ᵃ) K₁ ₂ हुताहुतम् (for °तिर्) D₈ द्योतिर् (for ज्यो°) —ᶜ) K₁ ₂ ₇ Da₁ D₅ ₇ ₉ T₁ अनि र्दिश्येन (K₂ °ण). —ᵈ) K₂ इति (for इव) D₇ भास्कर.

12 K₂ reads 12ᵃ-13ᶜ twice —ᵃ) K₂ (second time) क्षणे (for तस्य) B₀ T G₃ M₅ [अ]भिगमनं; D₉ °गमन° (for °गमन) K₆ D₄ ₉ T G₂ -प्राप्तो; G₃ ₆ -प्राप्य (for प्राप्तौ). —ᵇ) K₁ ₂ (both times).₄ हस्ते (K₄ °स्त) दत्ते; K₆ V₁ B₀ ₁₋₉ Da₃ n₁ Dn₁ n₃ D₈ D₂ ₅ ₇ ₈ हस्तौ दत्तौ, B₆ lacuna (for हस्तो दत्तो) D₇ विवस्वत°, T₁ °ते —ᶜ) K₂ (first time) ₄ केन (for तेन). T₁ अभि (for अपि) K₂ (first time) दक्षिणौ; D₉ °णे. K₂ (first time) हस्तौ; D₇ T₂ हस्ते (for हस्तो). K₂ (second time) केनापि साक्षिणैर्हस्तैद्. —ᵈ) D₇ दक्ष°; G₂ दत्त (for दत्त°). K₁ प्रत्यर्चिनार्थिना; V₁ B₆ प्रत्यर्थं°; Dn₁ प्रत्यर्थंता र्थिना; Dn₄ प्रत्यर्थंप्रा°; D₄ प्रत्यर्थि°; D₇ प्रत्ययना°; T₁ G₃ ₆ प्रत्यर्थितो°, T₂ °र्थिनार्चना (for °र्चनार्थिना).

13 For repetition in K₂, cf. v. l. 12. 13 is partly damaged in B₆. —ᵃ) V₁ B₆ T₁ G₃.₆ द्विरवे-

ततो भित्त्वैव गगनं प्रविष्टो रविमण्डलम् ।
एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् ॥ १३
तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजःसमागमे ।
अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्थो योऽयमागतः ॥ १४
ते वयं जातसंदेहाः पर्यपृच्छामहे रविम् ।
क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१

सूर्य उवाच ।
नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १
एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा ।
अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः ॥ २
ऋचश्चानेन विप्रेण संहितान्तरमिष्टुताः ।

C 12 13920
B. 12. 364(3).
K 12. 373 3

च; Da2 a1 D4 5 7 8 G3 M1 7 भित्त्वेव (for भित्त्वैव) K3 (both times) D4 7 8 T1 गमन (for गगन) — b) K6 B6 7–9 Da2 a3 Dn1 n3 D5 D7 8 8 रश्मि (for रवि) K7 मडले (for -मण्डलम्) — c) T1 एक मूत K1 3 (both times) 4 D5 तु (for च) — d) K3 B1 गाति; D5 7 M1 5 गत (for गतम्) D4 क्षणादादित्यतां गत ❀ Cp क्षणेनादित्यतां गतम्, क्षण मुक्ति यावमित्यर्थ ॥ ❀

14 V1 reads 14—12 351 5 on marg 14ab is partly damaged in B3. — a) K1 6 अत्र, D5 ततो (for तत्र) V1 D5 7 मे (for न). — b) K3 तेज (for तेज) K7 D5 6 7 9 तेजसा सगमे तयो — c) T2 भालये (for अनयो) D1 9 का (for को) — d) K7 सरयस्थो मनागतो; D5 6 7 9 रथस्थो यो (D4 'स्थो यो; D9 'स्थो यो) समास्थि(D5 7 'हि)तो; T1 रवि स्थो य समागत ; T2 G3 6 रथस्थो य समागत

15 V1 reads 15 on marg — a) Dn4 त वयः Dn1 ते च य; T1 ते च ये (for ते वय) — b) G3 वय (for रविम्) K1 3 Dn1 T2 M1 7 परिपृ(Dn4 य यं पृ)च्छामहे रविं, K7 D5 6 7 9 पर्य(D5 सर्व, D7 सम)पृच्छाम भास्कर, V1 परिपृच्छामस्ततो रविं — c) B1 damaged K3 Da1 Dn4 क एष दिवसाक्रम्य — d) V1 -प्रभावरु (for इवापर)

Colophon om. in T1 G3 6, Ś1 D6 G1 M6 missing K4 5 B1–3 Da1 a2 Dn1 n2 D1 G4 5 M2–4 absent — *Sub parvan* K1. 2, 4 6 7 B6 8 Da2 a3 Dn1 n3 D5 D7–9 7 8 T2 G2 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy. name* K1 3, 6, 7 B6, 6–9 Da1, a3 Dn1 n3 D5 D7–9 M1 5 उञ्छवृत्त्युपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) K6 89, B1 Dn4 187, B3 286, Dn1 188, Da2 190, D8 182, T2 G2 11, M1 7 185, M5 221 — *Śloka no* Da4 16, Dn1 n4 D8 18

351

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 M6 (of v 1 12 336 65, 283 15, 340 1, 346 1) For transposition in T2 G2, of v 1 12 340 4

1 Damaged in B6 with ref. V1 reads 1ab on marg K7 Dn4 सूत (for सूर्य). — a) M1 7 नैव (for नैष) T1 G3 5 6 M1 7 न गधर्वो; Cn 5 (gloss वह्नि) ऽनिलसखो (as in text) — b) K6 न सुरो (for नासुरो) — V1 om. 1cd — c) K2 7 Da3 a4 उछवृत्तिर् (for 'वृत्ति) K1. 2 व्रते; K7 व्रती; Da4 D5 9 वृते (for -व्रते) — d) K6 B6 D5 एव (for एष)

2 V1 reads 2ab on marg — a) K1 मूलो (for मूल-) G2 lacuna for लफ. — b) K6 शीर्णपर्णाशि नस्, K7 'पत्राशनस् (for शीर्णपर्णा) V1 ब्राह्मणो नियतव्रत — V1 om 2c–3d — c) K1. 3 4 D5 7 G2 M7 अमक्षो; Dn4 अप्रमक्षो (hypermetric) (for अब्भक्षो) D4 मक्षोय (for मक्षश्च) — d) D4 द्विज (for विप्र) K1 3 4 सनातन (for समाहित)

3 V1 om 3 (of v 1 2) K6 B6 Da2 reads 3ab twice — a) K6 B6 (both first time) Dn1, n4 D8 D9, 8 8 भवह्न; K7 D5 6, 7, 9 कृत; B6 (second

स्वर्गद्वारकृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ३
असन्नधीरनाकाङ्क्षी नित्यमुञ्छशिलाशनः ।
सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजंगम ॥ ४
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः ।
प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानां परमां गतिम् ॥ ५

नाग उवाच ।
एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्यं तत्र मे द्विज ।
संसिद्धो मानुषः कायो योऽसौ सिद्धगतिं गतः ।
सूर्येण सहितो ब्रह्मन्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

---

time) देवाग्र्; B6-9 Da3 (first time) as जितग्र्, G3 6 ध्रुवग्र्; M1 7 क्रतग्र् (for ऋचग्र्) D6 च तेन; T2 चान्येन (for चानेन) K6 (both times) T2 विमेन्द्र (for विप्रेण) —3[cd] is partly damaged in B7 —[b]) K6 (first time) B6 (both times) Dn1 n4 D6 D7 8 8 G3 6 C8 (gloss वैदिकमन्त्रैः । सम्यक् हितं देवसाक्षात्कारात्मक प्रतिपादयतीति) संहिताभिर् (for संहितान्तर्) K4 6 B6 (last two first time) Da3 (second time) Dn1 D6 D7 8 T1 G3 6 अभि(T1 °भी)ष्टुत; B6 (second time) अभिष्टता°; Dn4 अभिष्टुवा; D8 °ष्टुत°; G2 °ष्टता (for °ष्टुवा°). K6 (second time) स्वघातांतरयिष्णुना (sic), K7 D5 7 9 तपःसमाप्तभक्षिणा (D7 °क्षिणा; D9 °भि क्षुणा); B6, 8 9 Da3 (first time) as संघातांतरजि ष्णुना; D4 समाप्त भिक्षुणा तपः. ❀ C8 अन्तराभिष्टुता°, मनसा जप्ता । ❀ —[c]) K6 B6 Dn1 n4 D6 D7 8 8 स्वर्गद्वारे; B8 8 9 °द्वार° (for °द्वार) K1 6 Dn4 कृतो योगे (K6 Dn4 °गो); K7 कृतोद्योगैर्, D5 7 °गतोद्योगा (D7 °गी); M1 7 कृतोद्योगा (for °योगो) —[d]) D5 7 तेन (for येन) M8 [आ]सीत् (for [अ]सौ) T1 येनास च दिव गत; G3 6 येन चाभिर्दिव गतः.

4 4[abc] is partly damaged in B6 V1 reads 4[ab] on marg —[a]) K6 B6 Da3 a4 Dn1, n4 D2, 8 8 असमगतिर्; K7 व्युत्पन्नधीर्; V1 M8 आसन्नधीर्; D8 T1 G3 7 6 M1 7 असन्निधिर्; D5 7 आश्रितश्च; T2 असत्ताधिर् (for असन्नधीर्) K1 अनाकांक्षी; K3 4 निराकांक्षी, K7 इवा कांक्षी, D5 7 फलाकाक्षी (for अनाकाङ्क्षी) B7 8 काम च्छधीरताकांक्षी, D4 9 आसीदफलताकांक्षी —[b]) K6 नित्य (for नित्यम्) K6 युज; Dn4 उछ्य; D9 उछ; M1 उज (for उञ्छ) K3 °शालाशन°, D8 T2 फला शिन°; D9 G3 3 6 M1 5 7 सिलाशन; T1 सिलाशिन (for शिलाशन°) ❀ C8 उञ्छशिलाशन°, क्षेत्राद्वीह्यादिषु स्वामिभिरपकृतेषु लूनेषु सत्सु, दैवात्पतितां मञ्जरीमादाय सत्पतन्ति पक्षिणः । तं यत्र वृक्षासौ मञ्जरीं निक्षिप्य स्थापयित्वा तद्गतान्कणान्भक्षयन्ति तत्र पतितधान्येन यात्रामात्रशील स उञ्छशिलाशन° । ❀ —V1 om 4[cd] —[c]) Da1 सर्वे (for सर्व°) D5 7 °भूता(D7 °त)हितैर् (for भूतहिते). —[d]) Dn4 एव, G3 ह्येष (for एष) Dn4 विप्रा (for विप्रो) K6 B7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D7, 8, 8 G3 भुजंगमा°; B6 °गमान्; T1 M1 °गम° (for °गम) — After 4, G3 M1 5 7 ins

918* एष स्वेन प्रभावेन संप्राप्तो निर्मलां गतिम् ।
सुकृतेनास्य यत्नेन स्पृहयन्ते मनद्विधाः ।
[(L. 1) M1, 5 7 विमलां (for निर्मलां)]

5 5[abc] is partly damaged in B7. V1 reads 5 on marg —[a]) T G3 6 M8 न च (for न हि). —[b]) Da4 Da1 नासुरान्; D8 न सुरा (for नासुरा). —[c]) K7 D4, 5 7 9 T1 G3, 6 प्रभवति हि (D4 om. हि) (for °वन्तीह) K1 3, 4 6 B8 बुद्धानां (for भूतानां) —[d]) K1 3 4 प्राप्तवान्, K6 प्राप्ता तं (for प्राप्तानां) D8 om from परमां up to संशय° (in 12 352 9[b]). T1 om from परमां up to द्विज (in 6[b]) K1 परमा; K6 B6 8-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D7 8 8 उत्तमां (for परमां). Da4 नास्ति (for गतिम्) V1 प्राप्तं मोक्षं प्रसादत°

6 D8 om. 6, T1 om 6[ab] (for both, cf v l. 5) MSS om. the ref —[a]) Dn4 Dn1 D4 एतदेव (for एतदेवं) K7 एव विधि- (for एवंविध). —[b]) G3 ननु; G6 न तु (for तत्र) D5 7 आश्चर्यं द्विजसत्तम (D5 °म°) —[c]) K6 ससिद्ध (for °द्धो) K4 कार्यो, K6 B6, 6 8, 9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D7, 7 8 कामं; V1 काले; B7 damaged, D5 7 काया; T G3 6 M8 कश्चिद्; G3 कांतो; M1 काम्यो, M7 काम्ये (for कायो) —[d]) B7 partly damaged T2 ससिद्धग- तिसंगतः. —[f]) Dn4 पृथिव्यां (for °वीं). K1 अन्व वर्तत; K3, 4, 8 V1 B6-9 Da3, a4 अनुवर्तत (Da3, a4 °र्ता); D5, 7 परिवर्तिता (for परिवर्तते).

३५२

ब्राह्मण उवाच ।
आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोऽस्मि भुजंगम ।
अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानं चास्मि दर्शितः ॥ १
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम ।
स्मरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥ २
नाग उवाच ।
अनुक्त्वा मद्गतं कार्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान् ।
उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ३
उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ ।
मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि ब्राह्मण ॥ ४
न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह ।
गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५
त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः ।
लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ६

C. 12 13930
B. 12 365(4) 6
K. 12. 374 6

Colophon om in V1 B1-- Da3 as D8, Ś1 D6 G1 M6 missing K2 3 B1-3 Da1 as Dn3 n3 D1 G1 3 M1-4 absent — *Sub-parvan* K1 2 4 6 7 Dn1 n4 D3 D5-7 7 8 T G2 3 6 M1 3 7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 B0 Dn1 D5 D5-8 7 8 उञ्छवृत्त्युपाख्यान, M1 7 उञ्छवृत्तिप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 90, Dn1 T1 G6 189, Dn4 188, D8 191, D8 183, T2 G3 12, G3 190, M1 7 186, M 222 — *Śloka no* Da1 Dn1 n4 D3 7

352

☞ This adhy is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf v l 12 336 65, 283 15, 340 1, 346 1) For transposition in T2 G3, cf v l 12 340 4

1 D8 om up to सशय (in 9b) (cf v l 12 351 5) T1 om the ref 1 is partly damaged in B3 T1 om 1ed —b) K7 D5 5 7 स (for सु) K1 B0 [s]सि (for ऽस्मि) —c) K7 अन्वर्थं पतितैर्वाक्यै, D5 5 7 अन्यार्थोपगतैर्वाक्यै; M3 सन्यर्थो पहितैर्वाक्यै . —d) K7 D5 7 चापि; D4 वापि (for चास्मि)

2 D5 om 2 (cf v l. 1) K1 om (hapl) 2-3. —a) M1 अस्ति (for स्वस्ति) D5 च (for ते) —b) G3 6 साध्ये (for साधो) T1 साधु पन्नगसत्तम —c) K2 T1 भवत ; D4 °तां (for °ता) —d) K6 V1 B0 (marg as in text) 7-9 Da2 as नियोजने (for °नै) K7 सप्रेषे समयोजने; D5 5 7 सक्षेपेण प्रयोजन (D5 °नै)

3 K1 D8 om 3 (cf. v l 2, 1) T1 om the ref K6 नारद (for नाग) —a) K2 4 मत्कृत; K6 B0 6-9 Da2 as Dn1 n4 D5 D2 8 8 Kumbh ed इह्रत (for म°) —b) G3 इदानीं (for क्वे) K6 [s] भवत्; Da4 [s]भवन्; Da4 भवेत् (for भवान्) — 3cd is damaged in B6 —c) T2 तथ (for द्विज) V1 B0 तत्कार्यं (for य°) K7 D5 5 7 उच्यतां द्विजशार्दूल —d) K2 यदर्थमिह चागत

4 D8 om 4 (cf v l 1) B3 is partly damaged —a) K1 2 4 मत्तानुक्ते, K7 उक्तामुक्ते; V1 B0 तस्मिंस्तु ते; D7 T1 G3 6 ततस्तु ते, T2 उक्तेनुक्ते, M1 7 उक्त्वा रक्ते (for उक्तानुक्ते) —b) T1 मामनत्य; T2 मा मन्त्रेण; G3 स मामन्त्र्य (for मामामन्त्र्य) —c) K1 प्रत्यभितुज्ञातस्, T1 प्रत्यह्यनुज्ञातस् (for प्रत्यभ्य°) D5 मयागप्रत्यनुज्ञातस् (sic) —d) V1 Da1 T यास्यति (for °सि) V1 B6-9 Da2 as Dn1 n4 D5 D2 8 8 Kumbh ed. सुव्रत (for ब्राह्मण) K1 2 4 ततो ब्राह्मण यास्यसि

5 K6 D8 om 5 (for D8, cf v l 1) —ab) D5 मे (for मां) Da2 as D5 7 transp दृष्ट्वा and त्यक्त्वा K1 2 4 V1 प्रणयवादिन; Da4 D5 7 °यवान्नासि, T2 °वामिह (for °वानिह) — T2 om 5c-7b. —d) T1 G3 6 ह्यसि (for यथा) D5 7 तरुमूलफलो यथा

6 D8 T2 om 6 (cf v l 1, 5) —a) T1 विभु (for द्विज) ❀ Cn त्वयि चाह, भक्तिमानिति शेष'। ❀ —c) K7 लोका ये (for लोकोऽय) D5 7 सर्वत (for भवत) T1 सर्वं (for सर्व°) —d) B6 damaged T1 कं रिवत (sic) (for का चिन्ता). K1 2 4 तेन ते (for तेऽनघ)

ब्राह्मण उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ विज्ञातार्थ भुजंगम ।
नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथातथम् ॥ ७
य एवाहं स एव त्वमेवमेतद्भुजंगम ।
अहं भवांश्च भूतानि सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥ ८
आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसंचये ।
सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थदर्शनम् ॥ ९
एष मे निश्चयः साधो कृतः कारणवत्तरः ।
आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजंगम ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

---

7 D5 om. 7, T2 om. 7ab (of v l 1, 5) 7ab is damaged in B8 —a) K1 G3 एत; V1 एव (for एतन्). B1-9 Da3 महाप्रज्ञ —b) K1 2 T1 G2 3 6 M1 5 7 विज्ञानार्थ; K4 Dn1. n4 D8 D2 3 8 Kumbh. ed विदितात्मन्; K7 D4 विज्ञातार्थ (D4 °र्थे), V1 Bo 8 (marg) D5 7 जिज्ञासार्थ (for विज्ञातार्थ). D5 भुज गमं —c) K1 2 नातिक्रांता (K2 °त)स; T2 °रिक्त (for °रिक्तास्) T2 स्वया (for त्वया) Bo नातिविद्या त्वया देषा; T1 नातिरिक्ततरो देवा (sic) —d) K1 2 4 सर्वेषैव; T2 सर्वेदेव; G3 सर्वथेह; M1 7 7 सर्वे चैव (for सर्वथैव) K7 D4 कथंचन, D8 3 यथार्थ (for °तथम्).

8 D5 om 8 (of v l 1) Before 8, T2 ins ब्राह्मण —a) Dn1 Da3 D2-4 8 M5 Kumbh ed स (for य). K6 B5-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed एव त्व; Bo एवार्थ; D6 7 एषोह (for एवाहं) D7 एष (for एव). K6 B6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed [अ]हं (for त्वम्). T1 य एवास स एव त्वम्; G3 एव चाहं स एव त्वम्. —b) T G3 6 एव (for एतद्) K1 2 4 6 V1 B7, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 Cn Kumbh ed यो(K6 अ)ह स तु (V1 त्वं) भवानपि (B6 °निति), M5 एव सति भवानपि. ❀ Cn तुशब्दोऽवधारणे । एतेन भेदाभेदपक्षो निरस्त । ❀ —c) T1 भुजाश्च (for भवांश्च). K7 G3 भूताश्च; Bo D4 भूतांश्च (for भूतानि) —d) B6-9 Da3 a4 Dn1 D2 8 Kumbh. ed. यत्र गता; Dn4 यत्र गता; D8 यत्रागता; D4 सत्त्वगता; T2 ते सर्वगा (for सर्वत्रगा). K6 सर्वे यत्र सदा गता; T1 G3, 6 सर्वे सर्वत्र शाश्वता.

9 D5 om. up to संशय (of v 1 1) —a) D4 आसीच्च; D5 7 आसीं न (for आसीत्तु). K4, 6 7 V1 Bo 7, 9 D6 7 T2 G3 2 6 Kumbh ed Cnp भोगिपते; Cn (gloss भोग अहिकुलम्) भोग (as in text). T1 आसीत्तत्तेजोभिपते (sic) —b) T2 संक्षये (for °य) K1 2 4 Bo 6 7 8 संक्षये; V1 संक्षरे; D5 7 समवे (for संचये) —c) M5 उंछयते T1 साध्ये (for साधो) —d) B6 damaged. K7 तरिष्यामि; D4 T1 चरिष्यामि (for चरिष्यामि) K6 अथ; B7 9 अनु; Dn1 D4 अथ (for अर्थ) K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed साधन, K7 D4, 5 7 9 साधकः; T2 °दर्शक; G3 6 दर्शित (for दर्शनम्). G3 चरिष्ये धर्मदर्शिभि

10 B6 damaged —a) K6 V1 एव; D5 7 एवं (for एष) T1 निश्चये K1 साधु, K2 साधु; T1 G3 6 साध्ये (for साधो) —b) K2 कृत (for कृत) K4 D4 5 7 9 यथा कालो नि(K4 °लोति; D4 °लात्तु; D9 °लोत्तु)वर्तते; K6 B7 9 कृतं कारणवत्तर; V1 Bo 8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed कृतं (Bo °त) कारणमुत्तम; G3 कृत कारणवत्तत —K4 om 10cd —d) K7 कृतार्था, D5 9 कृतार्थो T1 स्म (for ऽस्मि).

Colophon om in K4, Ś1 D5 G1 M5 missing K8, 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent — *Sub parvan* K1 2 6 7 Bo 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 4 5 7-9 T G2 3 6 M1 5 7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2-5, 7-9 M1, 5 7 उंछवृत्त्युपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) K6 91, B7 188, B8 260, Dn1 T1 G6 190, Dn4 189, Da3 192, D8 184, T2 G3 13, G3 191, M1 7 187, M5 223. — *Śloka no* Dn1, n4 D8 10.

३५३

भीष्म उवाच ।

स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ।
दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १
स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवोपतस्थिवान् ।
तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ २
भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३
नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने ।
कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४
देवराजेन च पुरा कथैषा कथिता शुभा ।
समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप ॥ ५
यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥ ६
पृच्छमानाय तत्त्वेन मया तुभ्यं विशां पते ।
कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ७
तदेष परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत ।

C 12 13942
B 12 366[5] 8
K 12. 375 8

353

☞ This adhy is missing in Ś1 D5 G1 M6 (cf. v 1 12 336 65, 283 15, 340 1, 346. 1) For transposition in T2 G2, cf v 1 12 340 4

1 K4 om 1ab with ref —a) G3 M1 5 7 तमामन्त्र्य (for स चा°) K1 2 [उ]रगपति, K7 D1 5 7 नरश्रेष्ठ (D1 7 °ष्ठो); D9 नृपश्रेष्ठ (for [उ]रगश्रेष्ठ) T1 शिवमन्त्रोरगाश्रेष्ठ —c) D9 दीक्ष्याकांक्षि (sic) T2 तथा, G2 M1 5 7 ततो (for तदा) —d) K4 चवन T1 च्यवन गमंसश्रित, G3 M1 7 भार्गव (G3 °व) च्यवन श्रित

2 The portion from 2 up to end of this adhy is lost in B5 on missing fol —a) K4 हत (for कृत) D1 9 सस्कारा (D9 °रो); T1 ससारो; T2 सकाशो (for सस्कारो) —b) Dn1 n4 D2 [अ]भि; Ds1 [अ]थ; B0 m Kumbh ed [अ]पि (for [उ]प) T2 जग्मिवान् (for तस्थिवान्) —c) K4 सदेव; B0 G3 तत्रैव; D1 तवैव, D9 तदेव, T2 तस्यैव; M1 7 अत्रैव (for तथैव) B8 Ds4 ह्येष; T1 एतो; T2 पूर्वा (for एतां) K6 तत्रैव च कथा ह्येषा; Ds4 तथैव च कृता ह्येषा —d) B0 G2 तथा (for तदा)

3 B5 missing (cf v 1 2) B7 damaged —a) Ds1 भार्गवेन T1 [अ]भि (for [अ]पि) —K1 2 4 om (hapl) 3c–4a —b) K6 कनकस्य (for जन°) —Ds1 reads 3c–4b on marg —c) B0 तथैव; Dn4 D1 तथैषा; T2 तेनैव (for कथैषा) K6 Ds4 कथितैषा कथा पुण्या —d) D7 महामुने (for °त्मने).

4 B5 missing (cf. v. l. 2) B7 damaged K1. 2 4 om 4a (cf v 1 3) Ds1 reads 4ab on marg —a) Ds1 नारदो न (for °देन) —b) K7 D1 5 7 9 देवेन्द्रस्य (for °न्द्रस्य) —c) V1 T1 कथित (for °ता) K7 D5 9 भारत; G2 M1 7 वदतां (for भरत) —d) Dn1 दृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा

5 B5 missing (cf v 1 2) —a) K7 पुन (for पुरा) —b) K6 V1 B0 6–9 Ds4 a4 Dn1 n4 D2 3, 8 Kumbh ed transp कथा and कथिता K6 7 D1, 5 7 9 पुरा; T2 विभो; G2 पुन (for शुभा) —D1 om 5c–6a —c) K1 2 4 प्रसिद्धेभ्यो (for प्रशस्तेभ्यो) —d) K6 7 B1–9 Ds4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh, ed विप्रेभ्यो, D5 lacuna, T2 मनुभ्यो (for वसुभ्यो)

6 B5 missing (cf v 1 2) D1 om 6abc (cf. v 1 5) —b) T1 G3 6 तु (for सु) K2 सुचारुण — 6cd is damaged in B7 —d) T G3 6 कथैषा (for कथेय) D5 7 कथितेय कथा मम

7 B5 missing (cf v 1 2) —a) Ds4 om. पृच्छ K1 पृच्छमाणाय तत्तेन, G3 6 °मानस्य तत्त्वेन —T1 om 7b —b) D5 7 तुल्य (for तुभ्य) K1 2 4 मया ते शुभदोत्तमा; K6 मया वैपोत्तमानघ, V1 B1–9 Ds4 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed मया चैवो(V1 B7 8 Ds4 a4 °पो)त्तमा तव; T2 G3, 6 M6 मयाप्यद्य तवानघ; M1 7 मयाप्यद्य शुभा तव —d) Ds1 D9 M1 धर्मा (for धर्म्या) Ds4 D4 वर°

8 B5 missing (cf v 1 2) —a) K1 यदेष; K2 तदेषा; K6 T2 Kumbh ed तदेव; Dn1 n4 D8 D2 3 8 यदय; T1 G3 6 स एष (for तदेष) B0 वै परो; G2 परमे (for परमो) —b) T1 G3 6 यस्मात्; M1 6 7 यन्मा (for यन्मां). K7 M6 (*sup lin.* as in

*असन्नधीरनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥ ८
स च किल कृतनिश्चयो द्विजाग्र्यो
भुजगपतिप्रतिदेशितार्थकृत्यः ।
यमनियमसमाहितो वनान्तं
परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ समाप्तं मोक्षधर्मपर्व ॥

॥ समाप्तं शान्तिपर्व ॥

---

text) पांडव, D9 lacuna (for भारत) —[a]) K1 आसीद्वीर्येनहकारी, K2 4 आसीद्वीर्यो घनाकांक्षी, K6 7 D4 9 प्रसन्न(D8 om प्रसन्न)धीरनाकांक्षी, V1 B0 1-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 Kumbh ed. आसीद्धीरो घनाकांक्षी, T1 G2 3 6 M1 7 असनिधिरनाकांक्षी, T2 आसन्नधीरनाकांक्षी, M8 असन्नधीर नाकांक्षी —[d]) Da3 a4 यथार्थ- (for धर्मार्थ-) K4 Dn4 G2 3 6 M1 5 7 करणो, K7 D4 9 कुशलो; T2 करण (for °णे) K4 मम; V1 D4 9 नृप·

9 B6 missing (of v l 2) —[a]) K1 2, 4 T1 G3 6 द्विजोभूद्; K6 V1 B0 G2 M1 7 द्विजातिर्, B1-9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T2 M8 Kumbh ed द्विजो (for द्विजाग्र्यो) —[b]) K6 V1 B0 1-9 Dn1 n4 D8 D2, 3 8 Kumbh ed प्रतिदेशितात्मकृत्य; K7 -प्रतिदिशितार्थ°; D5 7 T G3 6 M8 प्रतिदर्शितार्थकृत्य (D5 °तमकृत्य; T2 °तार्थकृत्य) (for प्रतिदेशितार्थकृत्यः) — 9[cd] is damaged in B7. —[c]) B0 D7 T1 G3 6 दाम- (for -यम) K1 वनांते; B0 वनांतर, T2 मनांत; G2 वनांत- (for वनान्त) K6 B3 9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed सहो (Da3 a4 -गतो, Dn1 समो) वनांतर; D5 7 सहितो वनांते; T1 G3 6 समाधितो वनांत (for -समाहितो वनान्त) —[d]) Da3 T1 G2 3 6 M1 5 7 सिलाशन; Ds1 -शिलाशातः (for शिलाशनः) K7 D4 5 7, 9 परिगणितोंछशिलो (K7 °शिला) मुनि प्रवि(D5 7 °वि)ष्ट; B0 परिगणित सदा बभूव; T2 परिगदितोंछशिलाजन प्रदिष्ट·

Colophon Ś1 B6 D6 G1 M6 missing K3 5 B1-6 Da1, a2 Dn2 n3 D1 G4 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* K1 2 4, 6 7 V1 B7-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2-5 7-9 T G2 3 6 M1 5, 7 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 7 8 Da4 D8 D2-5 8 9 M7 उञ्छवृत्त्युपाख्यान समाप्त; B9 Da3 उञ्छशि(Da3 °सि)लोपाख्यानं समाप्त, Dn1 D7 T1 G2 3 6 M1 उञ्छवृत्त्युपाख्यान, M8 उञ्छव्रतकरण — *Adhy no* (figures, words or both) B7 187, B8 261, Dn1 T1 G6 191, Dn4 190, Ds2 193, D7 G3 192, D8 185, T2 G3 14, M1 5 7 188, M8 (*inf. lin*) 224 — *Śloka no* Da4 Dn1, n4 D8 9

After the last colophon, K1 concludes with

समाप्त श्रीमाश्रामी मोक्षधर्मा ॥ एषामनु दानधर्मा ॥ एषा मय प्रतिसंधि । श्री शि र

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्त पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति ।
मोक्षधर्मेषु सख्यानां *** तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा सख्यानां मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथापरे ॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोका (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादश पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञ जनप्रियम् ।
यच्छ्रुत्वा पुरुष सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥
तत सर्वगुणोपेतमन्न दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्य भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ता कथिता पञ्चसप्तति ।

मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ता । प्रसनेजिद्गीता । पितापुत्रसवाद । शाम्यकगीता । मङ्किगीता । प्रह्लादजनकसंवाद । सृगालकश्यप संवाद । कर्मास्तिक्यम् । भृगुभरद्वाजसंवाद । आचारविधि । अध्यात्मम् । जापकोपाख्यानम् ॥ १० ॥ मनुबृहस्पतिसंवाद । सर्वभूतोत्पत्ति । दिशास्वस्तिकम् । अन्तर्भूमिविक्रीडनम् । वार्ष्णेयाध्यात्मम् । पञ्चशिखवाक्यम् । दान्ताध्याय । अमृतप्राशिकम् । शक्रप्रह्लादसंवाद । श्रीवासवसंवादः ॥ २० ॥ श्रीसंनिधानम् ।

शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासववलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नम् । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणम् । तुलाधारजाजलिसंवादः । ॥ ३० ॥ विचख्नुगीता । चिरकारिकोपाख्यानम् । द्युमत्सेनसत्यवतीसंवादः । स्यूमरश्मिजनकसंवादः । विदेहगीता । वृत्रगीता । भग्रगीता । शोकपिलीयम् । माण्डाधारोपाख्यानम् । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राशिकम् । नारदासितसंवादः । स्यूमरश्मिजनकसंवादः । विदेहगीता । वृत्रगीता । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्ति । दक्षप्रोक्तः स्तवो महेश्वरस्य । पाञ्चभौतिकम् । समगनारदसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशेयो । शक्रचरितम् । नारदगालवसंवादः । सगरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीता । हंसगीता । योगविधिः । सांख्यप्रशंसा । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । जानक्यानुशासनम् । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । जापकाध्यायः । कर्ममूलम् । शुकोत्पत्ति । शुकपतनम् । नारायणीयम् । उञ्छवृत्त्युपाख्यानम् ॥ समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । शुभमस्तु सर्वेषां भवानां कल्याणमस्तु ॥ ॐ नमो गुरवे सरस्वतीरूपाय नमः । शान्तिपर्व समाप्त ।

K₃ concludes with

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । एषामनु दानधर्मः । एषामय प्रतिसंधि ।

श्रीयुधिष्ठिरः ।

धर्मो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् । इति ॥
मोक्षधर्मेषु सख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा सख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३०) तथापरे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमस्य दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविषा भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ता कथिता पञ्चसप्तति ।

श्रीमोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । सेनजिद्गीता । पितापुत्रसंवादः । शाम्पाकगीता । प्रह्लादजनकसंवादः । शृगालसंवादः । कर्मास्तिक्यं । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधि । आध्यात्मकं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्ति । दिशास्वास्तिक । अन्तर्भूमिविक्रीडन । वार्ष्णेयाध्यात्मं । पञ्चशिखावाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिक । शक्रप्रह्लादसंवादः । बलिवासवसंवादः । श्रीमन्निदान । हिमवत्सीमन्तिनीवसंवादः । शोकविक्षेप ।

काण्डादारोपाख्यान । शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । शुकानुप्रश्न । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षण । तुलाधारजाजलिसंवादः । निघानुगीता । चिरकारिकोपाख्यान । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राशिक । नारदासितसंवादः । विदेहगीता । वृत्रगीता । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्ति । महारुद्रस्तवराजः । पाञ्चभौतिक । सङ्गमनारदसंवाद । शक्रचरित । नारदगालवसंवादः । सागरारिष्टनेमिसंवाद । भवभार्गवसंवाद । पराशरगीता । हंसगीता । योगविधि । शुकाभिपतन । जानक्यानुशासन । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । कर्ममूल । शुकोत्पत्ति । जैगीषव्यासितसंवादः । नारायणीये । उञ्छवृत्तोपाख्यान । समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । श्रीरामाय नमः ।

राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥

मोक्षधर्म पत्राणि २७७, सहस्र ७०००, शत ५००.

K₄ concludes with

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । एषामनु दानधर्मः । एषामय प्रतिसंधि ।

श्रीयुधिष्ठिर उवाच ।

ॐ धर्मो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ इति
मोक्षधर्मेषु सख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा सख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ॥
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथा परे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ॥
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ॥
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमस्य दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ता कथिता पञ्चसप्तति ।

प्रसेनजिद्गीता । पितापुत्रसंवादः । शम्पाकगीता । मङ्किगीता । प्रह्लादजनकसंवादः । सृगालसंवादः । कर्मास्तिक्य । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधि । अध्यात्मक । जापकोपाख्यान । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्ति । दिशास्वास्तिक्य । अन्तर्भूमिविक्रीडन । वार्ष्णेयाध्यात्म । पञ्चशिखावाक्य । दान्ताध्याय । अमृतप्राशिक । शक्रप्रह्लादसंवादः । शक्रनमुचिसंवाद । पुनर्वासवबलिसंवाद । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्न । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षण । तुलाधारजाजलिसंवादः । विचख्नुगीता ।

[illegible]

[illegible] दुर्भिक्ष [illegible] ।

[illegible] शिष्या [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] लिखितं [illegible] ॥

[illegible]

दुर्भिक्ष [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

तत्सत् । मोक्षधर्मेऽध्याया १८९ ॥ ****** शुभमस्तु । शकाब्दा १६५२ ॥ वैरिसंज्ञैत्र ॥ श्री शिवप्रसादशर्मेण श्री कृष्णाय नम ॥ श्री राम ॥

B8 concludes with

समाप्तश्चाय मोक्षधर्मं इति । अस्यानन्तर दानधर्मो भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शुभमस्तु । शकाब्दा १६६६ (1669) सौरवैशाखस्य ऊनविंशतिदिवसे श्रीरामनाथशर्मणा ग्रन्थोऽयमलेखि स्वार्थमिति । ॐ नमो गुरवे । तत्राध्याया 339 श्लोका 147251

B9 concludes with

समाप्तश्चाय मोक्षधर्मः । अस्यानन्तरमानुशासनिक पर्व भविष्यति । यस्याय प्रतिसन्धिर्भवति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शकाब्दा १७०२ ॥ ० ॥

शाके युगाकाशमणीन्दुयुक्ते
मीनस्थमित्रस्य मणिद्विघस्ते ।
श्रीरामकान्तेन रसामरेणा
लेखि क्षितीशस्य तु मोक्षधर्म ॥

Da3 concludes with

समाप्तश्चाय मोक्षधर्म इति ॥

Da4 concludes with

समाप्तश्चाय मोक्षधर्मः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

Dn1 concludes with

समाप्तं चेद शान्तिपर्वं ।
अस्यामानुशासनिक पर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

श्रीमत्कुलदेवतापादारविंदार्पितमस्त्विदं पुस्तकं । शाके १६९१ विरोधिवर्षेऽस्मिं मासि बहुले पक्षके तिथौ पञ्चम्यां भार्गवे वारे लिखित पुस्तक त्विद बालकृष्णेनेति शेषः । ग्रंथसंख्या १६८००,

Dn4 concludes with

श्रीरस्तु ॥ शुभ भवतु ॥

Ds3 concludes with

अस्यानन्तरमानुशासनिक पर्व । तस्यायमाद्य श्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्त पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D2 concludes with

शुभमस्तु ॥

D3 concludes with

शुभमस्तु । अस्यानु आनुशासनिक पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

सवत् १६६८ समये चैत्रशुदि पञ्चमी शनिवासरे ॥

D4 concludes with

समाप्तोऽय मोक्षधर्मं ।

श्रुतेषु मोक्षधर्मेषु वाचक पूजयेत्सुधी ।
हिरण्यैश्चैव वासोभिरश्वैश्च विविधैस्तथा ॥

अत पर दानधर्मा भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

वैशपायन उवाच ।

अस्मिन्धर्मेऽमी वृत्तान्ताः । पितापुत्रसवाद । शम्पाकगीता । प्रह्लादजनकसवाद । आचारविधि । अध्यात्म । जापकोपाख्यान । इन्द्रबृहस्पतिसवाद । सर्वभूतोत्पत्ति । निशास्वस्तिक । वार्ष्णेयाध्यात्म्य । पञ्चशिखवाक्य । दान्ताध्याय । अमृतप्राशिक । शक्रप्रह्लादसवाद । बलिवासवसंवाद । श्रीसंनिधान । श्रीवासवसवाद । बलिवासवसवाद । जैगीषव्यासितसवाद । नारदोग्रसेनसवाद । शुकानुप्रश्न । आचारनिर्देश । धर्मलक्षण । धर्माचार । तुलाधारजाजलिसवाद । गीताविकारिकोपाख्यान । द्युमत्सेनसवाद । गोकापिलीय । कुण्डधारोपाख्यानं । यज्ञनिंदा । वानुप्राश्निक । माण्डव्यजनकसंवाद । यागविधिः ।

सांख्यप्रशसा । वसिष्ठकरालजनकसवाद । जानुशासन । याज्ञ वल्क्यजनकसवाद । सुलभाजनकसवाद । पावकाध्याय । कर्ममूतिकोऽध्याय । शुकोत्पत्ति । शुकानुपतन । नरनारायणीय । उञ्छवृत्त्युपाख्यानमिति एतद्वृत्तान्ता ।

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।
दोषा प्रयान्तु नाश सर्वत्र जन सुखी भवतु ॥

D6 concludes with '

समाप्तोऽय मोक्षधर्म ॥ श्री ॥

D7 concludes with

श्री अपीतकुचनायकीसमेतश्रीअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु । श्री वेदव्यासार्पणमस्तु । श्री ॥ इति श्रीशान्तिपर्व समाप्त ॥

सरभसकृतवेगभ्रष्टवर्णादिदोषो
यदिह भवति शास्त्रे पुस्तके हस्तदोषात् ।
सकलमपि कृतान्त सद्गुणग्राहकाणां
करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ॥ भा ३२ ॥

D8 concludes with

पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
विंशच्चैव च अध्याया नव (३२९) चैव तपोधन ॥ १ ॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा सप्त शतानि च ।
सप्त श्लोकास्तथैवान्ये (१४७७७) पाराशर्येण सख्यया ॥ २
श्रुत्वा पर्वमिदं पुण्य वाचक पूजयेत्तत ।
गोरथाश्वैश्च वस्त्रैश्च हेमालकारभूषणै ॥ ३ ॥
पूजित वाचिक येन विष्णुस्तेनाभिपूजित ।
श्रुत पूर्णफल तस्य वाचिके पूजिते सति ॥ ४ ॥
यस्त्विमां पृथिवीं दद्यान्मेरुसागरसमिताम् ।
तत्पुण्य जायते तेषां श्रुत्वा पर्वमिद शुभम् ॥ ५ ॥
यो ददाति शुभ पर्व शान्तिक विधिपूर्वत ।
यावदक्षरपक्तिश्च स्वर्गलोके वसेच्चिरम् ॥ ६ ॥
सर्वशास्त्रस्य सदोह श्रुतिस्मृतिसमुच्चयम् ।
एतत्पुण्य महापर्व व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
य शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापै प्रमुच्यते ।
श्लोक श्लोकार्धपाद वा शृणुयादनुदिने नर ॥ ८ ॥
सर्वपापविमुक्तो हि विष्णुलोके महीयते ।
इत्येते शान्तिपर्वणि धर्मत्रयेन वर्णनम् ॥ ९ ॥
शशिकलाशतमाद्यमन्ते रसशरविद ।
शालिवाहन वर्तन्ते शाकऽब्दन्यूनत्रयम् ॥ १ ॥
पौषमासत्रयोदश्यां शुद्धपक्षोत्तरायने ।
गुरुवारेऽभवत्पूर्ण लेखन शान्तिपर्वणि ॥ २ ॥

वयं पुस्तकभारत श्रमहरमत्यादर लेखन
शान्ति पर्वं सुधारहस्यसुमति गृह्णामि स्वस्ताक्षरे ।
ग्रन्थ पूर्णकृतं तवार्पितविमो सगृह्यतां संग्रह
मामेव सह रक्षणीय कुरुतमित्येव विज्ञापना ॥ १ ॥

अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्त पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D9 concludes with

समाप्तश्च मोक्षधर्म ।

समाप्ते मोक्षधर्मेषु लेखक पूजयेत्सुधी ।
हिरण्य वापि वासांसि यावकाय प्रदापयेत् ॥
न पूजयति यो मोहाच्छ्रुत्वा धर्मानशेषत ।
सोऽन्यजन्मनि राजेन्द्र अन्धो मूकश्च जायते ॥
अत पर दानधर्मो भविष्यति । यस्यायं प्रतिनिधि ।
युधिष्ठिरोवाच ॥ (277 12. 48) श्लोका ७८१२

G1 concludes with

शुभमस्तु ॥

G3 concludes with

हरि ॐ ॥ श्रीवेदव्यासाय नम । मोक्षधर्म समाप्त ॥ श्री रुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालकृष्णाय नम ॥ अलमेलु मगासमेतश्रीवेंकटेश्वराय नम ॥ सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्स मेतश्रीरामचन्द्राय नम ॥ श्रीमहागणाधिपतये नम ॥ स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके १६१६ वर्तमाने ईश्वरनामसंवत्सरे ग्रीष्म ऋतौ आषाढमासे कृष्णपक्षे २० गुरुवासरे पुष्यनक्षत्रे वज्रनाम योगे नागवाकरणे एतस्मिन्शुभदिने दक्षिणद्वारकाक्षेत्रे राज गोपालस्वामिसंनिधौ राजश्रीदामोदरपण्डितप्रभुवर्याज्ञापनया लिखित ॥ इद शान्तिपर्व शिंगरिणा लिखित ॥

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ।

लेखकपाठकयो शुभ भवतु ॥ श्रीभवानीशंकराय नम ॥ श्रीपार्वतीपरमेश्वराय नम ॥ श्रीकालभैरवाय नम ॥ श्रीउमा महेश्वराय नम ॥

सेनजिद्गीत । पितापुत्रसवाद । शम्यकगीत । मङ्किगीतं । प्रह्लादाजगरसवाद । इन्द्रकाश्यपसवाद । भृगुभरद्वाजसवाद । आचारविधि । अध्यात्मकथन । ध्यानयोग । जापकोपाख्यान । मनुबृहस्पतिसंवाद । कृष्णमाहात्म्य । दक्षप्रजापतिसभव । अथ तात्पर्यप्रयोजन । अनुस्मृति । गुरुशिष्यसवाद । पञ्चशिखजनक सवाद । इन्द्रप्रह्लादसंवाद । बलिवासवसवाद । इन्द्रनमुचि सवाद । पुनर्बलिवासवसवाद । श्रीवासवसंवाद । जैगीषव्य

देवलसंवाद । उग्रसेनकेशवसंवाद । शुकानुप्रश्न । मृत्यूत्पत्ति । धर्मप्रश्न । तुलाधारजाजलिसंवाद । विचख्नुगीत । चिरकारिको पाख्यानं । द्युमत्सेनसत्यसंवाद । कपिलगोसंवाद । कुण्डधारो पाख्यान । नारददेवलसंवाद । विदेहराजगीत । हारीतगीत । वृत्रासुरगीत । वृत्रासुरवध । ज्वरोत्पत्तिकथन । नारदसमंग संवाद । नारदगालवसंवाद । अरिष्टनेमिसगरसंवाद । पराशर जनकसंवाद । हंससाध्यसंवाद । योगकथन । सांख्यकथन । वसिष्ठकराळसंवाद । जनककुमारऋषिसंवाद । याज्ञवल्क्यजनक संवाद । पुनः पञ्चशिखजनकसंवाद । सुलभाजनकसंवाद । शुकानुशासन । शुकोत्पत्ति । शुकजनकसंवाद । व्यासशुक संवाद । नारदशुकसंवाद । शुकाभिपतन । नारायणीय । नारा यणनारदसंवाद । उपरिचरवसुपतन । नारदस्तोत्र । भगवद्दर्शन । जन्मरहस्य । व्यासशिष्यसंवाद । नामनिरुक्ति । पुनर्नारायण नारदसंवाद । हयशिरोपाख्यान । व्यासपूर्वजन्मकथन । ब्रह्म रुद्रसंवाद । नारायणीयसमाप्त । अतिथिब्राह्मणसंवाद । नागी ब्राह्मणसंवाद । नागीनागसंवाद । नागब्राह्मणसंवाद । उञ्छवृ त्त्युपाख्यान । इत्युपाख्यानपरंपरा ॥

G5 concludes with

हरि ॐ ॥ शुभमस्तु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

"विश्वावसव्दे कटकमासे २३ दिने मध्यार्जुन शेषपर्यार्णा सरस्वतीकोशार्थे ठेप्परुमान्शुरुमुत्तान् (नाम्ना) लिखितं शान्ति पर्व मोक्षधर्मं सपूर्णं" (in Grantha characters) ॥

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्सेवितश्रीरामार्पणमस्तु ॥
अन्ते च पत्रे लेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्य क्रमो दर्शितः । स द्राविड्यां लिखितः संस्कृते परिवर्तितः एवं भवति—

"क्रोधिवत्सरे तुलामासे २५ दिने श्रीशेषार्यार्णां सरस्वती कोशार्थे ग्रन्थलेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्याय क्रमः—

तुलामासे मुत्तानै (= मातामहाय) निवेद्य निबन्धनाय नवेन सनियममापणिकेन दापितः [धन] वराहन् ४, पण ३ । वृश्चिकमासे वराहन् ७ । धनुर्मासे वराहन् ३ । मकरमासे वरा हन् २ । आहत्य पाटिके (= धान्यकाले) वितीर्णं [धन] वरा हन् १४, पण ३ । [१० पण = १ वराहन् or सुवर्णं]

मीनमासे शालिधान्य[काले] वराहन् १५, पण० । —आहत्य वराहन् २९, पण ३ । एतद्धन विना ऋणाद्वाग्निणामृणार्थे भार्येण आश्रुत वराहन् ६, पणं ५ । —आहत्य वराहन् ३५, ८ । इत्थं अष्टपणाधिके पञ्चत्रिंशत्सुवर्णे ॥

[कादिवर्षे वितीर्णं वराहन् १५, पण ९ विहाय [शिष्ट] असमद्भ्रातृमुत्तानै वशो वितीर्णं वराहन् १९, पण ९]

मकरमासे अय्यनाज्ञया मुत्तामानेन मुत्तानै वशो वितीर्णं पण २५ । आहत्य मुत्तानै वशो वितीर्णं वराहन् २२, पणं ४ ।

शालिधान्ये [धान्यकाले] अय्यनाज्ञया नोर्ह्मुत्तुना दत्त वराहन् ६ ।

पराभववत्सरे वृषभमासे २५ दिने वैवाहिकचेलार्थे पण १४ कन्याचेलार्थे पण ६ । आहत्य मुत्तानै वशो वितीर्णं वराहन् ३०, पण ४"]

M1 concludes with

शान्तिपर्वं समाप्तं । "१०२१ कोल्लवर्षे शनौ मकरराशिस्थे गुरौ मेषस्थे रवौ कन्याराशिं गते कन्यामासे २२ तम दिने सोमवासरे ज्येष्ठानक्षत्रे शुक्लपक्षे वणिक्करणयुक्तशुभसमये नेल्ल वायवारियत्त (family name) कृष्णेन लिखित मोक्षधर्मं समा प्तम्" (in Malayālam characters) ॥

M5 concludes with

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

कौसल्यासुत ताटकामत मखत्रातर्मुनिश्लाघित
छिन्नेश्वासन जानकीवृत वनावासिन्खराद्यन्तक ।
मारीचघ्न हनूमदिष्ट रविजार्तिच्छेद बद्धाम्बुधे
सेनाभ्रातृसमेतरावणरिपो सीतेष्ट रामाव माम् ॥

कृष्णः पूतनिकानिरसनशकटो वातान्तकः पादपः
च्छेत्ता वत्सबकाभिजिद्वृतगिरिर्गोपीष्टदोऽरिष्टहृत् ।
केशिघ्नो हतमल्लकः स यवनक्ष्माजातिरास्तायका
साहस्रोऽर्जुनसारथिः कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ॥

व्यासायाप्रतिमेतिहासरचनोल्लासाय दुर्वादिनां
त्रासायाखिलकराय सत्सु कृतविश्वासाय दोषद्विषे ।
भासा यामुनरम्यतोयसदृशा या सायमास्विने
दासायाभयदायिमध्वगुरुहृद्वासाय तुभ्यं नमः ॥

व्यासाय भवनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावः ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

मळञ्चेरियुटे (owner's name) ग्रन्थ । शुभमस्तु ।

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाय लिखितं मया ।
पूर्णत्रय्यालयेशात्मा प्रीयतां मे रमापतिः ॥

M7 concludes with

मोक्षधर्मं समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु ॥

Ca concludes with

इति भारताचार्य-पाठकराज-श्रीमदीशानतनयस्य श्रीसत्यखानश्रीमानदत्ताश्रयस्य श्रीभारताचार्यश्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ महाभारतार्थदीपिकाया शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु उञ्छवृत्त्युपाख्यानं समाप्तम्। समाप्तं च मोक्षधर्मार्थविवरणम्।

प्रागुपायस्य सद्बुद्धिर्मयाकारि यथामति।
मोक्षधर्मार्थविवृतौ क समर्थोऽस्मि सम्प्रति॥ १
पितु सदुपदेशेन विद्वन्मतानुरोधत।
प्राङ्निबन्धस्य सशुद्धौ कृतो यत्नोऽधुना मया॥ २
अल्पाधीतिलिपिग्रस्तशुद्धाक्षरसमुच्चय।
विदुषा हेलया प्राच्यग्रन्थो नाशमुपेयिवान्॥ ३
बुधैर्विमत्सरैरेव क्षन्तव्य मम चापलम्।
मूलग्रन्थोऽपि सोपायो लिपिदूषणभाग्यत॥ ४
गौडेश्वरमहामात्रश्रीमद्विश्वासरायत।
लब्धानुज्ञेन लिखिता मोक्षधर्मार्थदीपिका॥ ५

Cn concludes with

वेदान्ते लक्ष्मणार्यं क्रतुविधिविवृतौ तीर्थनारायणार्यं
तर्के धीरेशमिश्रान्फणिपतिभणितौ पोलगंगाधरार्यम्।
वेदे साङ्गे पितृव्यं शिवमथ पितर दक्षिणामूर्त्युपास्तौ
श्रौते चिन्तामणिं च शरणमुपगतो भूम्नि गोपालदेवम्॥ १
व्याकरोन्मोक्षधर्मान्स नीलकण्ठ समासत।
अनेन प्रीयता देवो गिरिजापतिरव्यय॥ २

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनो श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे मोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशे पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्याय॥ ३६५॥ समाप्तेय शान्तिपर्वटीका॥ शुभमस्तु॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

Cp concludes with

इति श्रीमहाभारते परमानन्दभट्टाचार्यकृता मोक्षधर्मटीका समाप्ता।

कृता श्रीपरमानन्दभट्टाचार्येण यत्नत।
श्रीमोक्षधर्मटीकेय परमानन्ददायिनी॥
शाके वेदनवेषुभूपरिमिते पक्षे तिथौ * * *
गौर्यां मन्ददिने व्यलीलिखदिदं श्रीसत्यदेव सुधी।
पूर्वार्धं जलपोक्षरक्षसहिते मासे तपस्युत्तरा
धें शीघ्रं सुखदेवपण्डितवरशिष्येण सार्कं शुभम्।
शोधितमेतद्यथाप्रति स्वयमेव॥

Cs (79 of A 1879-80) breaks off at 12 353 4
The Hyderabad MS of the same concludes with

उदञ्चदजयत्तनस्तबकमर्त्यकल्लोलिनीं
परागपरिपन्थिनीममृतबिन्दुनिष्यन्दिनीम्।
अपारगुणगुम्फितामनिशमस्य विद्योदधे-
रुपास्तिवितिपश्चिततरणभारतीचातुरीम्॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-अभयानन्दपूज्यपादशिष्येण आनन्दपूर्णमुनीन्द्रेण विद्यासागरापरनामधेयेन विरचितायां व्याख्यानरत्नावल्यां मोक्षधर्मटिप्पणिका समाप्ता॥ इति मोक्षधर्मा समाप्ता॥

Cv concludes with

हरि ॐ॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्या शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे उञ्छवृत्त्युपाख्याने वादिराजतीर्थपूज्यचरणविरचितलक्षालंकाराख्यटीकाया एकद्विशततमोऽध्याय। समाप्तं चेद शान्तिपर्व॥ हरि ॐ॥

APPENDIX I (cont)

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

As the sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, the Appendix passages of the respective sub parvans are given immediately after the conclusion of the text of that sub parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan — At the end of the Rājadharma, the first sub-parvan of the Śānti, were given Appendix passages 1–13 belonging to that sub-parvan, with the corresponding variants noted below There being no Appendix passages to the second sub-parvan, the Āpaddharma, the present Mokṣadharma Appendix begins with No 14

14

After the initial ref in 12 199, Kumbh. ed. Cv ins.

तदेव सतत मन्ये न शक्यमनुवर्णितुम् ।
यथानिदर्शन वस्तु न शक्यमनुबोधितुम् ।
यथा हि सार जानाति न कथचन सस्थितम् ।
परकायच्छविखद्ध देहेऽय चेतनस्तथा ।
विना काय न सा छाया ता विना कायमस्त्युत । [5]
तद्वदेव विना नास्ति प्रकृतेरिह वर्तनम् ।
इद विना पर नास्ति नेदमस्ति पर विना ।
जीवात्मना त्वसौ छिन्नस्त्वेष चैव परात्मना ।
तत्तथेति विदु केचिदतथ्यमिति चापरे ।
उभय मे मत विद्वन्मुक्तिहेतौ समाहितम् । [10]
विमुक्तैश्च मृग सोऽपि दृश्यते सयतेन्द्रिय ।
सर्वेषां न हि दृश्यो हि तडिद्वत्स्फुरति ह्यसौ ।
ब्राह्मणस्य समादृश्यो वर्तते सोऽपि किं पुन ।
विद्यते परम शुद्ध साक्षिभूतो विभावसु ।
श्रुतिरेषा ततो नित्या तस्मादेक परो मत । [15]
न प्रयोजनमुद्दिश्य चेष्टा तस्य महात्मन ।
तादृशोऽस्त्विति मन्तव्यस्तथा सत्य महात्मना ।
नानासस्थेन भेदेन सदा गतिविभेदवत् ।
तस्य भेद समाख्यातो भेदो ह्यस्ति तथाविध ।
एव विद्वन्विजानीहि परमात्मानमव्ययम् । [20]
तत्तद्गुणविशेषेण सज्ञानामनुसयुतम् ।
सर्वेश्वर सर्वमय स च सर्वप्रवर्तक ।
सर्वात्मक सर्वशक्ति सर्वकारणकारणम् ।
सर्वसाधारण सर्वैरुपास्यश्च महात्मभि ।
वासुदेवेति विख्यातस्त विदित्वाश्नुतेऽमृतम् । [25]

15

After 12. 199, Kumbh ed Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ दु खशोकसमाकुले ।
ससारचक्रे लोकानां निर्वेदो नास्ति किं न्विदम् ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबन्धनस्य संवाद भोगवत्या नृपोत्तम ।
मुनिं निबन्धनं शुष्कं धमनीयाकृतिं तथा । [5]
निरारम्भं निरालम्यमसज्जन्तं च कर्मणि ।
पुत्र दृष्ट्वाप्युवाचार्ता माता भोगवती तदा ।
उत्तिष्ठ मूढ किं शेषे निरपेक्ष सुहृज्जनै. ।
निरालम्बो धनोपाये पैतृकं तव किं धनम् ।

निबन्धन उवाच ।

पैतृक मे महन्मात सर्वदु खालय त्विह । [10]
अस्त्येतत्तद्विघाताय यतिष्ये तत्र मा शुच. ।
इद शरीरमत्युग्रं पित्रा दत्तमसशयम् ।
तमेव पितर गत्वा धन तिष्ठति शाश्वतम् ।
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो धनेच्छया ।
वनदुर्गमभिप्राप्तो महत्क्रव्यादसकुलम् । [15]
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनै ।
समन्तात्सुपरिक्षिप्तं स दृष्ट्वा व्यथते पुमान् ।
स तद्वन ह्यनुचरन्विप्रधावन्नितस्तत ।
वीक्षमाणो दिश सर्वा शरणार्थं प्रधावति ।
अथापश्यद्वन रूढं समन्ताद्वागुरावृतम् । [20]
वनमध्ये च तत्रासीदुदपान समावृत ।
वल्लिभिस्तृणसंछिन्नैर्गूढाभिरभिसवृत. ।
स पपात द्विजस्तत्र विजने सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसकुले ।
बाहुभ्यां सपरिष्वक्तस्तया परमसत्त्वया । [25]
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यध शिरा ।
अधस्तत्रैव जातश्च जम्बूवृक्ष सुदुस्तर ।
कूपस्य तस्य वेलाया अपश्यत्सुमहाफलम् ।
वृक्ष बहुविध व्योमवल्लीपुष्पसमाकुलम् ।
नानारूपा मधुकरास्तस्मिन्वृक्षेऽभवन्किल । [30]
तेषा मधूना बहुधा धारा प्रववृते तदा ।
विलम्बमान स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न तस्य तृष्णा विरता पीयमानस्य संकटे ।
परीप्सति च ता नित्यमतृप्त स पुन पुन ।
एव स वसते तत्र दु खितु खी पुन पुन । [35]

14

(L 7) Kumbh ed. वे*** नास्ति; Cv (gloss परं, परलोकरथदेवताकृपां विना पुण्य, नास्ति) विना परं नास्ति.
—(L 8) Cv भिन्नस् (for छिन्नस्) Cv एष चैव परमात्मना (hypermetric) (for the post half)

मया तु तद्धन देय तव दास्यामि चेच्छसि ।
तस्य च प्रार्थित सोऽथ दत्त्वा मुक्तिमवाप स ।
सा च त्यक्त्वार्थसकल्प जगाम परमा गतिम् ।
एव ससारचक्रस्य स्वरूपज्ञा नृपोत्तम ।
पर वैराग्यमागम्य गच्छन्ति परम पदम् । [40]

युधिष्ठिर उवाच ।

एव ससारचक्रस्य स्वरूप विदित न मे ।
पैतृक तु धन प्रोक्त किं तद्विद्वन्महात्मना ।
कान्तारमिति किं प्रोक्त को हस्ती स तु कूपक ।
किंसज्ञिको महावृक्षो मधु वापि पितामह ।
एत मे सशय विद्धि धनशब्द किमुच्यते । [45]
कथ लब्ध धन तेन तथा च किमिद त्विह ।

भीष्म उवाच ।

उपाख्यानमिद सर्वं मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुमति विन्दते येन बन्धनाशश्च भारत ।
एतदुक्त हि कान्तार महान्ससार एव स ।
ये ते प्रतिष्ठिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिता । [50]
या सा नारी महाघोरा वर्णरूपविनाशिनी ।
तामाहुश्च जरा प्राज्ञा परिष्वक्त यया जगत् ।
यस्तत्र कूपे वसते महाहि काल एव स ।
यो वृक्ष स च मृत्युर्हि स्वकृत तस्य तत्फलम् ।
ये तु कृष्णा सिता राजन्मूषिका राज्यहानि वै । [55]
द्विषट्कपदसयुक्तो यो हस्ती षण्मुखाकृति ।
स च सवत्सर प्रोक्त पादमासर्तवो मुखा ।
एतत्ससारचक्रस्य स्वरूप व्याहृत मया ।
एव लब्धधन राजस्तत्स्वरूप विनाशय ।
एतज्ज्ञात्वा तु सा राजन्पर वैराग्यमास्थिता । [60]
यथोक्तविधिना भूय पर पदमवाप स ।
धत्ते धारयते चैव एतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तद्गच्छ चामृत शुद्ध हिरण्यममृत तप ।
तत्स्वरूपो महादेव कृष्णो देवकिनन्दन ।
तस्य प्रसादाद्दु खस्य नाश प्राप्स्यसि मानद । [65]
एक कर्ता स कृष्णश्च ज्ञानिनां परमा गति ।
इदमाश्रित्य देवेन्द्रो देवा रुद्रास्तथाश्विनौ ।
स्वे स्वे पदे विविशिरे भुक्तिमुक्तिविदो जना ।

भूतानामन्तरात्मासौ स नित्यपदसवृत ।
श्रूयतामस्य सद्भाव सम्यग्ज्ञान यथा तव । [70]
भयेदेतन्निबोध त्व नारदाय पुरा हरि ।
दर्शयित्वात्मनो रूप यदवोचत्स्वय विभु ।
पुरा देव ऋषि श्रीमान्नारद परमार्थवान् ।
चचार पृथिवीं कृत्स्ना तीर्थान्यनुचरन्प्रभु ।
हिमवत्पादमाश्रित्य विचार्य च पुन पुन । [75]
स ददर्श ह्रद तत्र पद्मोत्पलसमाकुलम् ।
ददर्श कन्या तत्तीरे सर्वाभरणभूषिताम् ।
शोभमाना श्रिया राजन्क्रीडन्तीमुत्पलैस्तथा ।
सा महात्मानमालोक्य नारदेत्याह भामिनी ।
तस्या समीपमासाद्य तस्थौ विस्मितमानस । [80]
वीक्षमाण तमाज्ञाय सा कन्या चारुहासिनी ।
विजजृम्भे महाभागा स्मयमाना पुन पुन ।
तस्मात्समभवद्वक्त्रात्पुरुषाकृतिसयुत ।
रत्नबिन्दुचिताङ्गस्तु सर्वाभरणभूषित ।
आदित्यसदृशाकार शिरसा धारयन्मणिम् । [85]
पुनरेव तदाकारसदृश समजायत ।
तृतीयस्तु महाराज विविधाभरणैर्युत ।
प्रदक्षिण तु ता कृत्वा विविधध्वनयस्तु ताम् ।
तत सर्वेण विप्रर्षि कन्यां पप्रच्छ तां शुभाम् ।
का त्व परमकल्याणि पद्मेन्दुसदृशानने । [90]
न जाने त्वां महादेवि ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ।

कन्योवाच ।

सावित्री नाम विप्रर्षे शृणु भद्र तवास्तु वै ।
किं करिष्यामि तद्ब्रूहि तव यच्चेतसि स्थितम् ।

नारद उवाच ।

अभिवादये त्वा सावित्रि कृतार्थोऽहमनिन्दिते ।
एत मे सशय देवि वक्तुमर्हसि शोभने । [95]
यस्तु वै प्रथमोत्पन्न कोऽसौ स पुरुषाकृति ।
बिन्दवस्तु महादेवि मूर्ध्नि ज्योतिर्मयाकृति ।

कन्योवाच ।

अग्रज प्रथमोत्पन्नो यजुर्वेदस्तथापर ।
तृतीय सामवेदस्तु सशयो व्येतु ते मुने ।
वेदाश्च बिन्दुसयुक्ता यज्ञस्य फलसश्रिता । [100]

15

(L 36) ❀ Cv ' तद्धन, तव देयाख्यं धनम्। ❀ —(L. 57) Kumbh ed पाश (for पाद) —(L 62) ❀ Cv धत्ते, अध पतनम् । धारयते, ज्ञानभक्त्यादिगुणान् । ❀ —(L 82) Cv विजिजृभे (for विजजृम्भे).

यत्तदृष्ट महज्ज्योतिर्ज्योतिरित्युच्यते बुधै ।
ऋषे ज्ञेय मया चापीत्युक्त्वा चान्तरधीयत ।
तत स विस्मयाविष्टो नारद पुरुषर्षभ ।
ध्यानयुक्त स तु चिर न बुबोध महामति ।
तत स्नात्वा महातेजा वाग्यतो नियतेन्द्रिय । [105]
तुष्टाव पुरुषव्याघ्रो जिज्ञासुश्च तदद्भुतम् ।
ततो वर्षशते पूर्णे भगवाल्ँलोकभावन ।
प्रादुश्चकार विश्वात्मा ऋषे परमसौहृदात् ।
तमागत जगन्नाथ सर्वकारणकारणम् ।
अखिलामरमौल्यग्ररक्तारुणपदद्वयम् । [110]
वैनतेयपदस्पर्शकणशोभितजानुकम् ।
पीताम्बरलसत्काञ्चीदामबद्धकटीतटम् ।
श्रीवत्सवक्षस चारुमणिकौस्तुभकन्धरम् ।
मन्दस्मितमुखाम्भोज चलदायतलोचनम् ।
नम्रचापानुकरणनम्रभ्रूयुगशोभितम् । [115]
नानारत्नमणीवज्रस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
इन्द्रनीलनिभाभ त केयूरमकुटोज्ज्वलम् ।
देवैरिन्द्रपुरोगैश्च ऋषिसघैरभिष्टुवम् ।
नारदो जयशब्देन ववन्दे शिरसा हरिम् ।
तत स भगवाञ्श्रीमान्मेघगम्भीरया गिरा । [120]
प्राहेश सर्वभूतघ्ना नारद पतित क्षितौ-।
भद्रमस्तु ऋषे तुभ्य वर वरय सुव्रत ।
यत्ते मनसि सुव्यक्तमस्ति च प्रददामि तत् ।
स चेमं जयशब्देन प्रसीदेत्यातुरो मुनि ।
प्रोवाच हृदि सरूढ शङ्खचक्रगदाधरम् । [125]
विवक्षित जगन्नाथ मया ज्ञात त्वयाच्युत ।
तत्प्रसीद हृषीकेश श्रोतुमिच्छामि तद्धरे ।
तत स्मयन्महाविष्णुरभ्यभाषत नारदम् ।
यद्दृष्ट मम रूप तु वेदाना शिरसि त्वया ।
निर्द्वंद्वा निरहंकारा शुचय शुद्धलोचना । [130]
त मा पश्यन्ति सतत तान्पृच्छ यदिहेच्छसि ।
ये योगिनो महाप्राज्ञा मदशा ये व्यवस्थिता ।
तेषा प्रसाद देवर्षे मत्प्रसादमवैहि तत् ।

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स जगामाथ भगवान्भूतभावन ।
तस्माद्भज हृषीकेश कृष्ण देवकिनन्दनम् । [135]
एतमाराध्य गोविन्दं गता मुक्ति महर्षय ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वकारणकारणम् ।
मयाप्येतच्छ्रुत राजन्नारदात्तु निबोध तत् ।
स्वयमेव समाचष्ट नारदो भगवान्मुनि ।
समस्तससारविघातकारण [140]
भजन्ति ये विष्णुमनन्यमानसा ।
ते यान्ति सायुज्यमतीवदुर्लभ-
मितीव नित्य हृदि वर्णयन्ति ।

Colophon

16

After 12. 200 43, Kumbh. ed Cv ins ·

ऐन्द्रं रूप समास्थाय ह्यसुरेभ्यश्चरन्महीम् ।
स एव भगवान्देवो वेदित्व च गता मही ।
एवंभूते भूतसृष्टिर्नारसिंहादय क्रमात् ।
प्रादुर्भावा स्मृता विष्णोर्जगतीरक्षणाय वै ।
एष कृष्णो महायोगी तत्तत्कार्यानुरूपणम् । [5]
हिरण्यकशिपुं दैत्यं हिरण्याक्ष तथैव च ।
रावण च महादैत्यं हत्वासौ पुरुषोत्तम ।
भूमेर्दु खोपनाशार्थं ब्रह्मशक्रादिभि स्तुत ।
आत्मनोऽङ्गान्महातेजा उद्धवर्ह जनार्दन· ।
सितकृष्णौ महाराज केशौ हरिरुदारधी । [10]
वसुदेवस्य देवक्यामेष जात इहोत्तम ।
देहवानिह विश्वात्मा सबन्धी ते जनार्दन ।
आविर्बभूव योगीन्द्रो मनोतीतो जगत्पति ।
अचिन्त्य पुरुषव्याघ्र नैव केवलमानुष ।
अव्यक्तादिविशेषान्त परीमाणार्थसयुतम् । [15]
क्रीडा हरेरिद सर्वं क्षरमित्येव धार्यताम् ।
अक्षर तत्पर नित्य वैरूप्य जगतो हरे ।
तद्विद्धि रूपमतुलममृतत्वं भवज्जितम् ।
तदेव कृष्णो दाशार्ह श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षण ।
न भूतसृष्टिसस्थान देहोऽस्य परमात्मन । [20]
देहवानिह यो विष्णुरसौ मायामयो हरि ।
आत्मनो लोकरक्षार्थं ध्याहि नित्य सनातनम् ।

—(L 100) ꕥ Cv बिन्दु, प्रणव । ꕥ —(L 101) Cv तत् (for यत्). —(L 111) Kumbh ed किण, Cv (gloss वैनतेयेन पदस्पर्शे क्रियमाणे सति कणा ये पादार विन्दरज कणा उत्क्षिप्तास्तै शोभितजानुकम्) कण (as above). —(L 116) ꕥ Cv: नानारत्नमणी, मणीनां, मुक्तामणीनाम्, ई लक्ष्मी —ईकारोऽब्जदले लक्ष्म्यां वाण्या कमलकेसरे —इति रत्नमाला । ꕥ

16

(L 17) ꕥ Cv· वैरूप्य, क्षराक्षराभ्यां वैलक्षण्यम् । ꕥ —(L 22) ꕥ Cv आत्मनो लोक', स्वभक्तलोक' । ꕥ

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमासा न्यायविस्तर ।
इतिहासपुराणानि धर्मा स्वायभुवादय ।
य एन प्रतिवर्तन्ते वेदान्तानि च सर्वश । [25]
भक्तिहीना न तैर्यान्ति नित्यमेन कथचन ।
सर्वभूतेषु भूतात्मा तत्तद्बुद्धिं समास्थित ।
तस्माद्बुद्धस्त्वमेवैन ध्याहि नित्यमतन्द्रित ।

17 A

After 12 202, Kumbh ed Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ केशवस्य महात्मन ।
वक्तुमर्हसि तत्त्वेन माहात्म्य पुनरेव तु ।
न तृप्याम्यहमप्येन पश्यञ्शृण्वश्च भारत ।
एव कृष्ण महाबाहो तस्मादेतद्ब्रवीहि मे ।

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्कथामेता वैष्णवीं पापनाशनीम् । [5]
नारदो मा पुरा प्राह यामह ते वदामि ताम् ।
देवर्षिर्नारद पूर्वं तत्त्व वेत्स्यामि वै हरे ।
इति सचिन्त्य मनसा दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ।
हिमालये शुभे दिव्ये दिव्य वर्षशत किल ।
अनुच्छ्वसन्निराहार सयतात्मा जितेन्द्रिय । [10]
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्त मुनिप्रवर प्रति ।
मेघगम्भीरनिर्घोषा दिव्या वागशरीरिणी ।
किमर्थं त्व समापन्नो ध्यान मुनिवरोत्तम ।
अह ददामि ते ज्ञान धर्माद्य वा वृणीष्व माम् ।
तच्छ्रुत्वा मुनिरालोच्य सभ्रमाविष्टमानस । [15]
किं नु स्यादिति सचिन्त्य वाक्यमाहापर प्रति ।
कस्माद्भवानद्य विमेद यान
समास्थितो वाक्यमुदीरयन्माम् ।
न रूपमन्यत्तव दृश्यते वै
ईदृग्विधस्त्व समधिष्ठितोऽसि । [20]
पुनस्तमाह स मुनिमनन्तोऽह बृहत्तर ।
न मा मूढा विजानन्ति ज्ञानिनो मा विदन्त्युत ।
त प्रत्याह मुनि श्रीमान्प्रणतो विनयान्वित ।
भवन्त ज्ञातुमिच्छामि तव तत्त्व ब्रवीहि मे ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नारद प्राह लोकप । [25]
ज्ञानेन मा विजानीहि नान्यथा शक्तिरस्ति ते ।

नारद उवाच ।

किंदृग्विधं तु तज्ज्ञान येन जानामि ते तनुम् ।
अनन्त तन्मे ब्रूहि त्व यद्यनुग्रहवानहम् ।

लोकपाल उवाच ।

विकल्पहीन विपुल तस्य चु[?वृ]र शिव परम् ।
ज्ञान तत्तेन जानासि साधन प्रति ते मुने । [30]
अत्रावृत्य स्थित ह्येतत्तच्छुद्धमितरन्मृषा ।
एतत्ते सर्वमाख्यात सक्षेपान्मुनिसत्तम ।

नारद उवाच ।

त्वमेव तव तत्त्वं ब्रूहि लोकगुरो मम ।
भवन्त ज्ञातुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तत प्रहस्य भगवान्मेघगम्भीरया गिरा । [35]
प्राहेश सर्वभूताना न मे चास्य श्रुतिर्न च ।
न घ्राणजिह्वे दृक्चैव त्वचा नास्ति तथा मुने ।
कथ वक्ष्यामि चात्मानमशरीरस्तथाप्यहम् ।
तज्ज्ञात्वा विस्मयाविष्टो मुनिराह प्रणम्य तम् ।
येन त्वं पूर्वमात्मानमनन्तोऽह बृहत्तर । [40]
शक्तोऽहमिति मा प्रीत प्रोक्तवानसि तत्कथम् ।
पुनस्तमाह भगवास्तवाप्यक्षाणि सन्ति वै ।
त्वमेनं ब्रूहि चात्मान यदि शक्तोषि नारद ।
आत्मा यथा तव मुने विदितस्तु भविष्यति ।
मा च जानासि तेन त्वमेक साधनमावयो । [45]
इत्युक्त्वा भगवान्देवस्ततो नोवाच किंचन ।
नारदोऽप्युत्स्मयन्विद्वा क्व गतोऽसाविति प्रभु ।
स्थित्वा स दीर्घकाल च मुनिर्व्यामूढमानस ।
आह मा भगवान्देवस्त्वनन्तोऽह बृहत्तर ।
तेनाहमिति सर्वस्य को वानन्तो बृहत्तर । [50]
केयमुर्वी ह्यनन्ताख्या बृहती नूनमेव सा ।
यस्यां जानन्ति भूतानि विलीनानि ततस्तत ।
एना पृच्छामि तरुणीं सैषा नूनमुवाच माम् ।
इत्येव स मुनि श्रीमान्कृत्वा निश्चयमात्मन ।
स भूतल समाविश्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् । [55]
आश्चर्यासि च धन्यासि बृहती त्व वसुंधरे ।
त्वामत्र वेत्तुमिच्छामि यादृग्भूतासि शोभने ।
तच्छ्रुत्वा धरणी देवी स्मयमानाब्रवीदिदम् ।
नाह हि बृहती विप्र न चानन्ता च सत्तम ।

17A

(L 17) Kumbh ed. कस्माद्भवानद्य विमेद मध्ये —(L 43) ✥ Cv एन, तव हृदि ध्येयतया स्थितमन्तर्यामिण परमात्मानम् । ✥

कारण मम यो गन्धो गन्धात्मान ब्रवीहि तम् । [60]
ततो मुनिस्तद्धि तत्त्व प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
[ततो गन्धात्मक सोऽनु प्रत्युवाच मुनिं प्रति ।]
कारण मे जल मत्तो बृहत्तरतमं हि तत् । [65]
स समुद्र मुनिर्गत्वा प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा सरिता नाथ समुद्रो मुनिमब्रवीत् ।
कारण मेऽत्र सपृच्छ रसात्मान बृहत्तरम् । [70]
ततो बृहत्तर विद्धि त्व पृच्छ मुनिसत्तम ।
ततो मुनिर्यथायोग जल तत्त्वमवेक्ष्य तत् ।
जलात्मान प्रणम्याह जलतत्त्वस्थितो मुनि ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [75]
ततो रसात्मक सोऽनु मुनिमाह पुन पुन ।
ममापि कारण पृच्छ तेजोरूप विभावसुम् ।
नाह बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
ततोऽग्निं प्रणिपत्याह मुनिर्विस्मितमानस ।
यज्ञात्मान महावास सर्वभूतनमस्कृतम् । [80]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तश्च बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि किंदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तत प्रहस्य भगवान्मुनिं स्विष्टकृदब्रवीत् ।
नाह बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारण मम रूप यत्त पृच्छ मुनिसत्तम । [85]
ततो योगक्रमेणैन प्रतीत तं प्रविश्य स ।
रूपात्मान प्रणम्याह नारदो वदतां वर ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
उत्स्मयित्वा तु रूपात्मा त मुनिं प्रत्युवाच ह । [90]
वायुर्मे कारण ब्रह्मंस्त पृच्छ मुनिसत्तम ।
मत्तो बहुतर श्रीमाननन्तश्च महाबलिम् ।
स मारुत प्रणम्याह भगवान्मुनिसत्तम ।
योगसिद्धो महायोगी ज्ञानविज्ञानपारग ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर । [95]
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततो वायुर्हि सप्राह नारद मुनिसत्तमम् ।
कारण पृच्छ भगवन्स्पर्शात्मानं नमाद्य वै ।
मत्तो बृहत्तर श्रीमाननन्तश्च तथैव स ।
ततोऽस्य वचन श्रुत्वा स्पर्शात्मानमुवाच स । [100]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्पर्शात्मा मुनिमब्रवीत् ।
नाह बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारण मम चैवेममाकाश च बृहत्तरम् । [105]
तं पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वव्यापिनमव्ययम् ।
तच्छ्रुत्वा नारद श्रीमान्वाक्य वाक्यविशारद ।
आकाश समुपागम्य प्रणम्याह कृताञ्जलि ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [110]
आकाशस्तमुवाचेद प्रहसन्मुनिसत्तमम् ।
नाह बृहत्तरो ब्रह्मञ्शब्दो वै कारण मम ।
त पृच्छ मुनिशार्दूल स वै मत्तो बृहत्तर ।
ततो ह्याविश्य चाकाश शब्दात्मानमुवाच ह ।
स्वरव्यञ्जनसयुक्त नानाहेतुविभूषितम् । [115]
वेदाख्य परम गुह्य वेदकारणमच्युतम् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर ।
भवन्त श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
वेदात्मा प्रत्युवाचेद नारद मुनिपुगवम् ।
मया कारणभूतेन सर्ववेत्ता पितामह । [120]
ब्रह्मणो बुद्धिसस्थानमास्थितोऽह महामुने ।
तस्माद्बृहत्तरो मत्त पद्मयोनिर्महामति ।
त पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वकारणकारणम् ।
ब्रह्मलोक ततो गत्वा नारदो मुनिपुगवै ।
सेव्यमान महात्मान लोकपालैर्मरुद्गणै । [125]
समुद्रैश्च सरिद्भिश्च भूततत्त्वै सभूधरै ।
गन्धर्वैरप्सरोमिश्र ज्योतिषा च गणैस्तथा ।
स्तुतिस्तोममहस्तोभैस्तथा वेदैर्मुनीश्वरै ।
उपास्यमानं ब्रह्माणं लोकनाथ परात्परम् ।
हिरण्यगर्भं विश्वेश चतुर्वक्त्रेण भूषितम् । [130]
प्रणम्य प्राञ्जलि ब्रह्मत्रमाह मुनिपुगव ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तर. ।
भवन्त वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ।
उत्स्मयन्मुनिमाहेद कर्ममूलस्य लोपकम् । [135]

—Kumbh ed. om. lines 62-64

— (L. 141) Cv आस्थाय (for आस्थित).

नाह बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
लोकाना मम सर्वेषा नाथभूतो बृहत्तर ।
नन्दगोपकुले गोपकुमारै परिवारित ।
समस्तजगता गोप्ता गोपवेषेण सस्थित ।
मद्रूप च समास्थाय जगत्सृष्टिं करोति स । [140]
ऐशानमास्थित श्रीमान्हन्ति नित्य हि पाति च ।
विष्णु स्वरूपरूपोऽसौ कारण स हरिर्मम ।
त पृच्छ मुनिशार्दूल स चानन्तो बृहत्तर ।
ततोऽवतीर्य भगवान्ब्रह्मलोकान्महामुनि ।
नन्दगोपकुले विष्णुमेन कृष्ण जगत्पतिम् । [145]
बालक्रीडनकासक्त वत्सजालविभूषितम् ।
पाययित्वाथ बध्नन्त धूलिधूम्राननं परम् ।
गाहमानैर्हसद्भिश्च नृत्यद्भिश्च समन्तत ।
पाणिवादनकैश्चैव सवृत वेणुवादकै ।
प्रणिपत्याब्रवीदेन नारदो भगवान्मुनि । [150]
आश्चर्योऽस्मि च धन्योऽस्मि ह्यनन्तश्च बृहत्तर ।
वेत्तासि चाव्ययश्चासि वेत्तुमिच्छामि यादृशम् ।
तत प्रहस्य भगवान्नारद प्रत्युवाच ह ।
मत्त परतर नास्ति मत्त सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मत्तो बृहत्तर नान्यदहमेव बृहत्तर । [155]
आकाशे च स्थित पूर्वमुक्तवानहमेव ते ।
न मा वेत्ति जन कश्चिन्माया मम दुरत्यया ।
भक्त्या त्वनन्यया युक्ता मा विजानन्ति योगिन ।
प्रियोऽसि मम भक्तोऽसि मम तत्त्व विलोकय ।
ददामि तव तज्ज्ञान येन तत्त्व प्रपश्यसि । [160]
अन्येषा चैव भक्ताना मम योगरतात्मनाम् ।
ददामि दिव्य ज्ञान च तेन ते यान्ति मत्पदम् ।
एवमुक्त्वा ययौ कृष्णो नन्दगोपगृह हरि ।

भीष्म उवाच ।

एतत्ते कथित राजन्विष्णुतत्त्वमनुत्तमम् ।
भजस्वैन विशालाक्ष जपन्कृष्णेति सत्तम । [165]
मोहयन्मां तथा त्वा च शृणोत्येष मयेरितान् ।
धर्मात्मा च महाबाहो भक्तास्त्रक्षति नान्यथा ।

Colophon

17 B

Kumbh ed Cv cont D1 T G1-3 6 M6 ins after 12 202

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
प्रयाणकाले किं जप्य मोक्षिभिस्तत्त्वचिन्तकै ।
किमनुस्मरन्कुरुश्रेष्ठ मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात्परमा सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तश्च हित सूक्ष्म उक्त प्रश्नस्त्वयानघ । [5]
शृणुष्वावहितो राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ।
श्रीवत्साङ्क जगद्बीजमनन्त लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायण देव नारद परिपृष्टवान् ।
त्वामक्षर पर ब्रह्म निर्गुण तमस परम् ।
आहुर्वेद्य पर धाम ब्रह्मादिकमलोद्भवम् । [10]
भगवन्भूतभव्येश श्रद्दधानैर्जितेन्द्रियै ।
कथ भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभि ।
किं जप्य किं जपेन्नित्य काल्यमुत्थाय मानव ।
कथ युञ्जन्सदा ध्यायेद्ब्रूहि तत्त्व सनातनम् ।
श्रुत्वा च नारदोक्त तु देवानामीश्वर स्वयम् । [15]
प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारद वरद प्रभु ।
हन्त ते कथयिष्यामि इमा दिव्यामनुस्मृतिम् ।
यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।
ॐकारमग्रत कृत्वा मा नमस्कृत्य नारद ।

Kumbh ed reads from 160 post half to 162 post half twice — 56-57 ± 62-63 ± 67-68 ± 74-75 ± 81-82 ± 88-89 ± 95-96 ± 101-102 ± 109-110 ± 117-118 ± 132-133 ± 151-152

17 B

(L 3) G1 2 Kumbh ed. नु (for अनु) G1 Kumbh ed समुपस्थिते (for पयु°) —(L 4) G1 परम देव (for परमां सिद्धिं) G1 om from श्रोतु up to देव (in line 8, prior half) —(L 5) D1 G3 6 तद्युक्तिमहित°, T2 तद्युक्तश्च हित°; G2 M6 सद्युक्तिसहित° (for त्वद्युक्तश्च हित°) —(L 8) Kumbh ed नारद पर्यपृच्छत (for the post half) —(L 9) Kumbh ed अक्षर परम ब्रह्म (for the prior half) —(L 10) Kumbh ed वेद्य (for वेद्य) ❀ Cv चतुर्मुखब्रह्मण आदिभूतस्य कमलस्य उद्भवो यस्मात्तम् । ❀ —(L 12) Kumbh ed योगिभिर्देहमोक्षिभि (for the post half) —(L 13) M6 Kumbh. ed किं नु (M6 च) जप्य (for किं जप्य किं) T2 कल्यम्, G1 2 कल्य (for काल्यम्) — After line 13, Kumbh ed ins

स्मरेच्च म्रियमाणो वै विशेषेण महाद्युते ।

एकाग्र प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । [20]
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति ।
इत्युक्तो नारद प्राह प्राञ्जलि प्रणत स्थित ।
सर्वदेवेश्वर विष्णु सर्वात्मान हरिं प्रभुम् ।
अव्यक्त शाश्वत देव प्रभवं पुरुषोत्तमम् ।
प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णुमक्षर परम पदम् । [25]
पुराण प्रभव नित्यमक्षय लोकसाक्षिणम् ।
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षमीश भक्तानुकम्पिनम् ।
लोकनाथ सहस्राक्षमद्भुत परम पदम् ।
भगवन्त प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।
स्रष्टार सर्वलोकानामनन्त सर्वतोमुखम् । [30]
पद्मनाभ हृषीकेश प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।
हिरण्यगर्भममृत भूगर्भं परत परम् ।
प्रभो प्रभुमनाद्यन्त प्रपद्ये त रविप्रभम् ।
सहस्रशीर्षं पुरुष महर्षिं तत्त्वभावनम् ।
प्रपद्ये सूक्ष्ममचल वरेण्यमभयप्रदम् । [35]
नारायण पुराणर्षिं योगात्मान सनातनम् ।
सस्थान सर्वतत्त्वाना प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।
य प्रभु सर्वभूताना येन सर्वमिद ततम् ।
चराचरगुरुर्विष्णु स मे देव प्रसीदतु ।
यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनि सनातन । [40]
ब्रह्मयोनिर्हि विश्वात्मा स मे विष्णु प्रसीदतु ।
य पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके परावरे ।
आभूतसप्लवे चैव प्रलीनेऽप्राकृतो महान् ।
एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णु प्रसीदतु । [45]
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्या स मे विष्णु प्रसीदतु ।
पर्जन्य पृथिवी सस्य कालो धर्म क्रियाक्रिये ।
गुणाकर स मे बभ्रुर्वासुदेव प्रसीदतु ।
अग्नीषोमार्कताराणा ब्रह्मरुद्रेन्द्रयोगिनाम् । [50]
यस्तेजयति तेजासि स मे विष्णु प्रसीदतु ।
योगावास नमस्तुभ्य सर्वावास वरप्रद ।
यज्ञगर्भ हिरण्याङ्ग पञ्चयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
चतुर्मूर्ते पर धाम लक्ष्म्यावास परार्चित ।
सर्वावास नमस्तेऽस्तु वासुदेव प्रधानकृत् । [55]
अजस्त्वनामय पन्था ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्तिधृक् ।
विकर्त पञ्चकालज्ञ नमस्ते ज्ञानसागर ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्य परोऽक्षर ।
यस्मात्परतर नास्ति तमस्मि शरण गत ।
न प्रधानो न च महान्पुरुषश्चेतनो ह्यज । [60]
अनयोर्य परतरस्तमस्मि शरण गत ।
चिन्तयन्तो हि य नित्य ब्रह्मेशानादय प्रभुम् ।
निश्चय नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरण गत ।
जितेन्द्रिया महात्मानो ज्ञानध्यानपरायणा ।
य प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरण गत । [65]

—(L 14) Kumbh ed समाध्यायेद् (for सदा ध्या°) D7 T1 G1-3 6 सत्त्व (for तत्त्व) —(L 19) G3 6 भारत (for नारद) —(L 20) T2 एकाड्य (for °ग्र) D7 T1 इद (for इम) —(L 21) G1 om भगवते —(L 22) G1 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो) —(L 23) G1 सर्वभेवेश्वर (for °देवेश्वर) — Before line 24, G3 6 ins नारायण उवाच —(L 24) Kumbh ed अव्यय (for अव्यक्त) D7 T1 दैव (for देव) —(L 25) T1 अक्षय्य, T2 अक्षय (for अक्षर) G1 प्रभुं (for पदम्) —D7 om (hapl) lines 26–28 —(L 26) Kumbh ed विष्णुम् (for नित्यम्) G1 2 अक्षर (for अक्षय) —(L 33) T2 [ऽ]इ (for त) —(L 34) G3 6 महांत (for महर्षिं) —(L 37) T2 सधान, M5 सयात (for सस्थान) T2 G1 2 मत्त्वानां (for तत्त्वानां) —(L 38) M5 सर्वलोकानां (for °भूतानां) —(L 39) Kumbh ed परावर- (for चराचर-) —(L 40) T2 देव (for ब्रह्मा) —(L 41) G1 देव (for विष्णु) — G1 reads lines 42–45 after line 51 —(L 43) Kumbh ed लोक (for लोके) G3 परापरे —(L 44) T1 अभूते, G2 अभूत (for आभूत) —(L 45) G1 देव (for विष्णु) —(L 46) ꣸ Cv 'आश्रावय' इति चतुरक्षरम्। 'अस्तु श्रौषट्' इति चतुरक्षरम् । 'यज' इति द्व्यक्षरम् । 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कार — इति श्रुतिवचनादेवार्थोऽवगन्तव्य । ꣸ —(L 47) D7 T1 G1 6 नो (for मे) —(L 48) D7 पृथिवीं (for °वी) D7 सर्वा, T1 G6 सत्य; G1 2 सर्व (for सस्य) —(L 49) T2 गुणात्पर, G1 गुराकर (for गुणाकर) G1 M5 नो (for मे) D7 T G1-3 6 विष्णुर्, Cv (gloss कनकवर्ण) बभ्रुर् (as above) —(L 50) T2 G1 अग्निसोमार्क- (for अग्नीषो°) G2 ब्रह्मसोमेंद्र (for °रुद्रेन्द्र-) — G1 reads line 51 twice —(L 51) G1 (both times) यस्ते यजति — After line 51, G1 reads lines 42–45 —(L 52) G1 M5 योगवास —(L 54) T2 पराचित, M5 वरार्चित (for परा°) —(L 55) T G3 6 वासुदेव (for वासुदेव) —(L 56) D7 T G1-3, 6 त्वम(G2 °मा)गम (for त्वनामय) T2 मूर्तिभाक्; Kumbh ed. °धृत् (for °धृक्) —(L 57) D7 त्रिवर्ग, T1 G6 6 त्रिगर्त- (G3 °र्तं), T2 त्रिकर्त, G1 2 M5 त्रिणर्त (for विकर्त). —(L 58) T2

एकांशेन जगत्सर्वमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
अग्राह्यो निर्गुणो नित्यः तमसि शरणं गतः ।
सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारमयी द्युतिः ।
दिवि सञ्जायते योऽयं स महात्मा प्रसीदतु ।
गुणादिर्निर्गुणश्चाद्यो लक्ष्मीवाञ्श्वेततनो ह्यजः । [70]
सूक्ष्मः सर्वगतो योगी स महात्मा प्रसीदतु ।
अव्यक्तः समधिष्ठाता अचिन्त्यः सदसत्परः ।
आस्थितः परमं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ।
क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
महान्गुणाश्च यो भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु । [75]
सूर्यमध्ये स्थितः सोमस्तस्य मध्ये च या स्थिता ।
भूतबाह्या च या दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ।
नमस्ते सर्वतः सर्व सर्वतोक्षिशिरोमुख ।
निर्विकार नमस्तेऽस्तु साक्षी क्षेत्रध्रुवस्थिति ।
अतीन्द्रिय नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तैर्न मीयसे । [80]
ये च त्वां नाभिजानन्ति संसारे संसरन्ति ते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्जिता ।
नान्यभक्ता विजानन्ति न पुनर्मारका द्विजाः ।
एकाकिनो हि निर्द्वंद्वा निराशी कर्मकारिणः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशन्ति विनिश्चिताः । [85]
अशरीरः शरीरस्थः समः सर्वेषु देहिषु ।
पुण्यपापविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्त्युत ।
अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ मनोभूतेन्द्रियाणि च ।
त्वयि तानि च तेषु त्वं न तेषु त्वं न ते त्वयि ।
एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुर्यान्ति ते परम् । [90]
समोऽसि सर्वभूतेषु न ते द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
समत्वमभिकाङ्क्षेऽहं भक्त्या वै नान्यचेतसा ।
चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
त्वया त्वय्येव तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः । [95]
अकर्ता हेतुरचलः पृथगात्मन्यवस्थितः ।
न मे भूतेषु संयोगो भूततत्त्वगुणाधिकः ।
अहंकारेण बुद्ध्या वा न मे योगस्त्रिभिर्गुणैः ।
न मे धर्मोऽस्त्यधर्मो वा नारम्भो जन्म वा पुनः ।

G1 अव्यक्ताव्यक्तम् (for °क्ताव्यक्तम्) D1 T1 G3 6 व्यक्ताच स (for अव्यक्ताद°) —D1 om (hapl) lines 60-67 T2 M6 om (hapl) lines 60-63 —(L 64) G1 परायण —(L 66) G3 भुवि (for विभु) T1 त्रिपादूर्ध्वं स्थितो योमा वेशांशेन भुवि स्थित —(L 67) Kumbh ed अग्राह्य निर्गुण M5 नित्यम् (for नित्य) —(L 69) G3 य (for ऽय) M5 ममात्मा (for महात्मा) —(L 70) G1 गुणान्निर्गुणश्चान्यो (for the prior half) D1 T1 G1-3 6 [ऽ]व्यज (for ह्यज) —(L 71) M5 ममात्मा (for महा°) —After line 71, Kumbh ed ins

सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षय ।
यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ।

—(L 72) Kumbh ed अव्यक्त (for अव्यक्त) G2 समभिध्याता (for °धिष्ठाता) T2 M5 ह्यचिन्त्य (for अ चिन्त्य) —(L 73) D1 T G1-3 6 M5 अस्थिति (for आस्थित°) D1 om from परम up to भुङ्क्ते (in line 75) T2 M5 प्रकृतिं, G3 पर; Kumbh ed प्रकृति- (for परम) G1 मुक्तो, Kumbh ed श्रेष्ठ (for भुङ्क्ते) M5 ममात्मा (for महा°) —G1 om (hapl) lines 74-75 —(L 74) G2 क्षेत्रज (for °ज्ञ) T1 G2 3 6 प्रकृति (for प्रकृतिं) —(L 75) T G2 3 6 M5 महागुणांश् (for महान्गु°) M5 Cv ममात्मा (for महा°) —D1 om (hapl) lines 76-77 —(L 76) ❀ Cv सूर्यमध्ये, हृत्पद्मसितसूर्यमण्डलमध्ये, सोम , मण्डलरूपी सोम , तस्य मध्ये च या दीप्ति , वह्निमण्डलरूपा दीप्ति स्थिता। ❀ —(L 77) G1 भूतवाह्य, G2 °भाव्या, G3 °भव्या (for बाह्या) ❀ Cv भूतबाह्या, अप्राकृतज्ञानानन्दमयी। ❀ M5 ममात्मा (for महात्मा) —(L 78) T2 जगत (for सर्वत) G1 सर्व ; G2 सर्वे (for सर्व) —(L 79) D1 G1 3 6 M5 क्षेत्री; T1 क्षेत्रि (for क्षेत्र) D1 T1 G1 3 ध्रुव (G1 °व) स्थित —(L 80) D1 मीयते, T1 G1 6 दीयसे (for मीयसे) —(L 81) D1 T1 G1 2 6 त्वा (for त्वां) —(L 83) T2 नारका, Kumbh ed भवका (for मारका) —(L 84) T Kumbh. ed एकां तिनो (for °काकिनो) G6 निराश (for शी) —(L 85) Kumbh ed विचिंतका (for विनिश्चिता) —(L 87) G1 तां (for त्वां) —(L 88) T2 बुद्ध्यहंकार; Kumbh ed °कार (for °कारौ) G1 मनोबुद्धींद्रियाणि च —(L 89) G1 ते सत्त्व (for तेषु त्व) —(L 90) G1 यति G1 वर (for परम्) —(L. 91) M5 मे (for ते) —(L 92) G1 समस्तम् (for समत्वम्) G1 [अ]नन्यचेतसा —(L 94) D1 त्वय्येव (for त्वय्येव) ❀ Cv त्वया, त्वया सृष्टा। ❀ —(L 95) G3 ह्यव्ययस् (for ह्यतत्त्वस्) Kumbh ed ह्यतत्त्व तत्त्वसंज्ञिक (for the post. half) ❀ Cv अतत्त्व°, चतुर्विंशतितत्त्वभिन्न°। ❀ —(L 96) D1 T1 G1-3 6 अकर्म (G1 6 °र्मा) (for अकर्ता) —(L 97) T2 Kumbh ed ते (for मे) T2 -गुणाधिक —(L 98) Kumbh. ed ते (for मे) —(L 99) T2 M5 ह्यधर्मो, G1 [ऽ]स्त्वधर्मो Kumbh ed न मोक्षधर्मो या न त्व (for the prior half) —(L 100) T2

जरामरणमोक्षार्थं त्वा प्रपन्नोऽस्मि सर्वग । [100]
विपर्यैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूय समागम ।
पृथिवीं यातु मे घ्राण यातु मे रसन जलम् ।
रूप हुताशन यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।
श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिक पुन ।
इन्द्रियाण्यपि सयान्तु स्वासु स्वासु च योनिषु । [105]
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् ।
वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाश एव च ।
अहकार मनो यातु मोहन सर्वदेहिनाम् ।
अहकारस्ततो बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमच्युत ।
प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते । [110]
वियोग सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मे भवेत् ।
निष्कैवल्यं पद देव काङ्क्षेऽह परम तव ।
एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुन ।
त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तिस्त्वत्परायण ।
त्वामेवाह स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते । [115]
पूर्वदेहकृता मे तु व्याधय प्रविशन्तु माम् ।
अर्दयन्तु च दु खानि ऋण मे प्रतिमुञ्चतु ।
अनुध्यातोऽसि देवेश न मे जन्म भवेत्पुन ।
तस्माद्ब्रवीमि कर्माणि ऋण मे न भवेदिति ।
नोपतिष्ठन्तु मा सर्वे व्याधय पूर्वसचिता । [120]

अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णो परमं पदम् ।
श्रीभगवानुवाच ।
अह भगवतस्तस्य मम चासौ सनातन ।
तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।
कर्मेन्द्रियाणि सयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
दशेन्द्रियाणि मनसि अहकारे तथा मन । [125]
अहकार तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ।
यतबुद्धीन्द्रिय पश्येद्बुद्ध्या बुध्येत्परात्परम् ।
ममायमिति तस्याह येन सर्वमिद ततम् ।
आत्मनात्मनि सयोज्य परमात्मन्यनुस्मरेत् ।
ततो बुद्धे पर बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् । [130]
मरणे समनुप्राप्ते यश्चैव मामनुस्मरेत् ।
अपि पापसमाचार स याति परमा गतिम् ।
[ॐ] नमो भगवते तस्मै देहिना परमात्मने ।
नारायणाय भक्तानामेकनिष्ठाय शाश्वते ।
इमामनुस्मृतिं दिव्या वैष्णवीं सुसमाहित । [135]
स्वपन्विबुध्यश्च पठेद्यत्र तत्र समभ्यसेत् ।
पौर्णमास्याममावास्या द्वादश्यां च विशेषत ।
श्रावयेच्छ्रद्दधानाश्च मद्भक्ताश्च विशेषत ।
यद्यहकारमाश्रित्य यज्ञदानतप क्रिया ।
कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तन तु तत् । [140]

सपश (for सर्वग) — After line 100, Kumbh ed ins

> इश्वरोऽसि जगन्नाथ तत परम उच्यसे ।
> भक्तानां यद्धित देव तद्वयाहि त्रिदशेश्वर ।

— (L. 102) Kumbh ed गधो वै (for मे प्राण) Kumbb ed रस यातु जल तथा (for the post half) — (L 103) M_6 चक्षुर्; Kumbh ed तेजो (for रूप) — (L 104) M_6 शब्द (for श्रोत्रम्) — (L 105) $G_{1,2}$ सयातु (for सयान्तु) M_6 इद्रियाणा गुणा यांतु (for the prior half) — (L 106) G_1 पृथिवीं T_2 अमयो; G_3 अनिलो (for अनलो) — (L 107) G_1 Cv आकाशम् (for आकाश). — (L 108) G_3 मोहिन. — (L 109) M_6 तथा बुद्धि — (L 111) T_1 गणैर्; G_1 गुण (for गुणैर्) — (L 112) D_1 T_1 $G_{1-3, 6}$ निष्कैवल्य; T_2 निष्पैवल्य (for निष्कैवल) T_2 पथ (for पद) Kumbh. ed तात (for देव) D_1 T_1 G_1 तप (for तव) — (L 113) एकीभूतस् (for °भावस्) ꕥ Cv एकीभाव, गोषु गाव एकीभवन्तीतिवद् एकस्थानगत त्वन् । ꕥ — D_1 om (hapl) lines 114–119 — (L 114) T त्वद्भक्तस्; $G_{1,2}$ त्वद्गतिस्, $G_{3,6}$ त्वद्भावस्, M_6 त्वद्भुक्तस् (for त्वद्भक्तिस्) — (L 115) T_2 गमिष्यामि (for स्मरि°) — (L 116) G_1 पूर्वदेहे (for °देह) M_6 ये (for मे) — (L 117) G_1 मरणे (for ऋण मे) Kumbh ed प्रवि (for प्रति) — (L 119) T_2 ऋण माह, G_1 रण मे (for ऋण मे) — (L 120) Kumbh ed उप (for नोप) G_3 पूर्वसचित T_2 G_3 M_6 om. the ref — (L 122) G_6 आवा (for अह) — (L 123) G_1 प्रणिष्यामि (for प्रणश्यामि) T_2 न प्रणश्यतु — (L 124) G_1 सगम्य (for सयम्य) — (L. 125) D_1 G_1 देहेंद्रियाणि G_1 पुन° (for मन) — (L 126) G_3 अहकारो (for °कार) — (L 127) T_2 यतो बुद्ध्येंद्रिय, G_1 यतबुद्धींद्रिय (for °बुद्धीन्द्रिय). G_1 पश्ये G_1 बुद्धेत्; M_6 बुद्धे° (for बुध्येत्) — Before line 128, M_6 ins श्रीभगवान् — (L 128) G_3 पदं यामि (for ममायम्) Kumbh. ed यस्य (for तस्य). — (L 129) T_2 परमात्मानन् (for °त्मनि) — (L 131) T_1 G_3 समनुप्राप्तो (G_2 प्तो). G_6 मानुष° (for मामनु) — Before line 135, G_6 ins भगवान् — (L 135) M_6 पापनाशिनीं (for सुसमाहित) — (L 136) Kumbh. ed. विबुद्धश् (for विबुध्यश्) D_1 T $G_{1,2}$ यत्र यत्र (for यत्र तत्र) — (L 137) G_1 पौर्णिमास्याम्. T_2 अमायां च (for °वास्या) T_2 वा (for च) — (L.

अभ्यर्चयन्पितॄन्देवान्पठञ्जुह्वन्बलिं ददत् ।
ज्वलदग्निं स्मरेद्यो मा स याति परमा गतिम् ।
यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि शरीरिणाम् ।
यज्ञ दान तपस्तस्मात्कुर्याद्दार्श्विवर्जित ।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्त श्रद्धयान्वित । [145]
तस्याक्षयो भवेल्लोक श्वपाकस्यापि नारद ।
किं पुनर्ये यजन्ते मा साधका विधिपूर्वकम् ।
श्रद्धावन्तो यतात्मानस्ते मा यान्ति मदाश्रिता ।
कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तो नान्तमश्नुते ।
मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रित । [150]
अवाप्स्यसि तत सिद्धिं द्रक्ष्यस्येव पद मम ।
अज्ञानाय च यो ज्ञान दद्याद्धर्मोपदेशनम् ।
कृत्स्ना वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्य न तत्फलम् ।
तस्मात्प्रदेय साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम ।
एव दत्त्वा नरश्रेष्ठ श्रेयो वीर्यं च विन्दति । [155]
अश्वमेधसहस्राणा सहस्र य समाचरेत् ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।

भीष्म उवाच ।

एव पृष्ट पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
यदुवाच तदा शम्भुस्तदुक्त तव सुव्रत ।
त्वमप्येकमना भूत्वा ध्याहि ज्ञेय गुणातिगम् । [160]
भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ।
श्रुत्वैव नारदो वाक्य दिव्य नारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देव एकान्तत्वमुपेयिवान् ।
नारायणमृषिं देव दश वर्षाण्यनन्यभाक् ।
इद जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णो परमं पदम् । [165]
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैर्भक्तिर्यस्य जनार्दने ।
नमो नारायणायेति मन्त्र सर्वार्थसाधक ।

इमा रहस्या परमामनुस्मृति-
मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ।
विहाय दु खान्यवमुच्य सङ्कटा- [170]
त्स वीतरागो विचरन्महीमिमाम् ।

Colophon

17 C

Kumbh ed Cr cont

युधिष्ठिर उवाच ।

देवासुरमनुष्येषु ऋषिमुख्येषु वा पुन ।
विष्णोस्तत्त्वं यथाख्यात को विद्वाननुवेत्ति तत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व न मे तृप्तिर्हि तत्त्वत ।
वर्तते भरतश्रेष्ठ सर्वज्ञोऽसीति मे मति ।

भीष्म उवाच ।

का[? स्मा]रितोऽह त्वया राजन्यद्वृत्तं च पुरा मम । [5]
गरुडेन पुरा मह्य सवादो भूभृदुत्तम ।
पुराह तप आस्थाय वासुदेवपरायण ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यश्च यजमानस्तमेव च ।
गङ्गाद्वीपे समासीनो दश वर्षाणि भारत ।
माता च मम सा देवी जननी लोकपावनी । [10]
समासीना समीपे मे रक्षणार्थं ममाच्युत ।

---

138) D7 G1 श्रद्दधानश्च G2 श्रद्दधानानां (for धार्नाश्च) G2 3 मद्भक्तानां (for °साश्च) —(L 140) G1 Kumbh ed न तु (for तु तद्) —(L 141) G1 जिह्वन् (for जु°) D7 T G3 न्दन् (for ददत्) —(L 142) M5 गच्छेद् (for याति) —(L 143) D7 G1 om hapl from तप up to तप (in line 144) M. तपश्चेति (for °श्चैव) T G3 2 6 M5 मनीषिणां —(L 144) D7 आशी, G2 आशा (for आशीर्) T2 विवर्जिन, G1 विशेषत (for विवर्जित) —(L 146) G2 श्वपचस्य (for श्वपाकस्य) —(L 147) D7 T1 यजतो (for यजन्ते) M5 साधक (for साधका) —(L 148) G3 दनाश्रिता (for मदा°) —(L 149) मदुक्ता (for मद्भक्तो) Kumbh ed [S]मृतम् (for नान्तम्) —(L 150) T2 नित्य (for तस्माद्) D7 ध्यायन् (for ध्याहि) —(L 151) G2 काम (for सिद्धिं) T2 G3 M5 द्रक्ष्य- (M5 °क्ष)मे च, G2 रक्ष्मे च (for द्रक्ष्यस्येव) G3 पर (for पद) —(L 152) Kumbh ed अज्ञानिने (for °नाय) G2 transp ज्ञान and दद्याद् T2 धर्मोपदेशत (for °नम्) —(L 153) T1 G1-3 6 तत फल (for न तत्फलम्) —(L 158) D7 T1 G1 2 6 महर्षिणा —(L 159) T2 G2 पुरा शम्भुम्, Kumbh ed सदासौ मो (for तदा शम्भुस्) —(L 160) D7 T1 G1 2 6 याहि (for ध्याहि) T2 ध्येय ; G3 2 ह्येय (for ज्ञेय) D7 गुणातति ; T1 G2 6 °गति, T2 °न्वित (for °तिगम्) —(L 162) T2 G2 एत ; M5 इद ; Kumbh ed एतन् (for एव) G1 दिव —(L 163) D7 T1 G3 6 देवम् D7 T G3 6 एकां तित्वम् —(L 164) G2 पुराणर्षि (for ऋषिं दव) —(L 170) D7 T G1-3 6 सकटान् —(L 171) Kumbh ed म वीतरागो विगतज्वर सुखी Colophon D7 T1 G2, 6 M5 अनुस्मृति .

तस्मिन्कालेऽद्भुत श्रीमान्सर्ववेदमय प्रभु ।
सुपर्ण पतता श्रेष्ठो मेरुमन्दरसनिभ ।
आजगाम विशुद्धात्मा गङ्गा द्रष्टुं महायशा ।
तमागतं महात्मान प्रद्युम्नस्याहमर्थित । [15]
प्रणिपत्य यथान्याय कृताञ्जलिरवस्थित ।
सोऽपि देवो महाभागामभिनन्द्य च जाह्नवीम् ।
तया च पूजित श्रीमानुपोपाविशदासने ।
तत कथान्तरे त वै वचन चेदमब्रवम् ।
वेदवेद महावीर्य वैनतेय महाबल । [20]
नारायण हृषीकेश सहमानोऽनिश हरिम् ।
जानासि त यथा वक्तु यादृग्भूतो जनार्दन ।
ममापि तस्य सद्भाव वक्तुमर्हसि सत्तम ।

गरुड उवाच ।

शृणु भीष्म यथान्याय पुरा त्व[? त्वा]मिह सत्तमा ।
अनेके मुनय सिद्धा मानसोत्तरवासिन । [25]
पप्रच्छुर्मां महाप्राज्ञा वासुदेवपरायणा ।
पक्षीन्द्र वासुदेवस्य तत्त्व वेत्सि पर पदम् ।
त्वया समो न तस्यास्ति संनिकृष्टप्रियोऽपि च ।
तेषामह वच श्रुत्वा प्रणिपत्य महाहरिम् ।
अब्रव च यथावृत्त मम नारायणस्य च । [30]
शृणुध्व मुनिशार्दूला हृत्वा सोममहं पुरा ।
आकाशे पतमानस्तु वाक्य तत्र शृणोमि वै ।
साधु साधु महाबाहो प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ।
वृणीष्व वचन मत्त पक्षीन्द्र गरुडाधुना ।
त्वामह भक्तितत्त्वज्ञो ब्रवै वचनमुत्तमम् । [35]
इत्याह स ध्रुव तत्र मामाह भगवान्पुन ।
ऋषिरसि महावीर्य न मा जानाति वा मयि ।
असूयति च मा मूढस्तच्छ्रुत्वा गर्वमास्थित ।
अह देवनिकायाना मध्ये वचनमब्रवम् ।
ऋषे पूर्वं वरं मत्तस्त्व वृणीष्व ततो ह्यहम् । [40]
वृणे त्वत्तो वर पश्चादित्येव मुनिसत्तमा ।
यस्मात्त्वा भगवान्देव श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षण ।
अद्य पश्यति पक्षीन्द्र वाहन भव मे सदा ।
वृणेऽह वरमेतद्धि त्वत्तोऽद्य पतगेश्वर ।
तथेति त वीक्ष्य मातामनहकारमास्थितम्(sic) । [45]
जेतुकामो ह्यह विष्णु मायया मायिन हरिम् ।
त्वत्तो ह्यह वृणे त्वद्य वरमृषिवरोत्तम ।
तवोपरिष्टात्स्थास्यामि वरमेतत्प्रयच्छ मे ।
तथेति च हसन्प्राह हरिर्नारायण प्रभु ।
ध्वज च मे भव सदा त्वमेव विहगेश्वर । [50]
उपरिष्टात्स्थितिस्तेऽस्तु मम पक्षीन्द्र सर्वदा ।
इत्युक्त्वा भगवान्देव शङ्खचक्रगदाधर ।
सहस्रचरण श्रीमान्सहस्रादित्यसनिभ ।
सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्रनयनो महान् ।
सहस्रमकुटोऽचिन्त्य सहस्रवदनो विभु । [55]
विद्युन्मालानिभैर्दिव्यैर्नानाभरणराजिभि ।
क्वचित्सदृश्यमानस्तु चतुर्बाहु क्वचिद्धरि ।
क्वचिज्ज्योतिर्मयोऽचिन्त्य. क्वचित्स्कन्धे समाहित ।
एव मम जयन्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
ततोऽहं विस्मयापन्न कृत्वा कार्यमनुत्तमम् । [60]
अस्या विमुच्य जननीं मया सह मुनीश्वरा ।
अचिन्त्योऽयमह भूयो कोऽसौ मामब्रवीत्पुरा ।
कीदृग्विध स भगवानिति मत्वा तमास्थित ।
अनन्तर देवदेव स्कन्धे मम समाश्रितम् ।
अद्राक्ष पुण्डरीकाक्ष वहमानोऽहमद्भुतम् । [65]
अवशस्तस्य भावेन यत्र यत्र स चेच्छति ।
विस्मयापन्नहृदयो ह्यह किमिति चिन्तयन् ।
अन्तर्जलमह सर्वं वहमानोऽगम पुन ।
सेन्द्रैर्देवैर्महाभागैर्ब्रह्माद्यै कल्पजीविभि ।
स्तूयमानो ह्यहमपि तैस्तैरभ्यर्चित पृथक् । [70]
क्षीरोदस्योत्तरे कूले दिव्ये मणिमये शुभे ।
वैकण्ठं नाम सदन हरेस्तस्य महात्मन ।
दिव्य तेजोमय श्रीमदचिन्त्यममरैरपि ।
तेजोनिलमयै स्तम्भैर्नानासस्थानसस्थितै ।
विभूषित हिरण्येन भास्वरेण समन्तत । [75]
दिव्य ज्योति समायुक्त गीतवादित्रशोभितम् ।
शृणोमि शब्द तत्राहं न पश्यामि शरीरिणम् ।
न च स्थलं न चान्यच्च पादयोस्त समन्तत ।
वेपमानो ह्यहं तत्र विष्ठितोऽह कृताञ्जलि ।
ततो ब्रह्मादयो देवा लोकपालास्तथैव च । [80]
सनन्दनाद्या मुनयस्तथान्ये परजीविन ।
प्राप्तास्तत्र सभाद्वारि देवगन्धर्वसत्तमा ।
ब्रह्माण पुरत कृत्वा कृताञ्जलिपुटास्तदा ।
ततस्तदन्तरे तस्मिन्क्षीरोदार्णवशीकरै ।
योध्यमानो महाविष्णुराविर्भूत इवाचभौ । [85]
फणासहस्रमालाढ्य शेषमव्यक्तमस्थितम् ।
पश्याम्यह मुदाकाशे यस्योपरि जनार्दनम् ।

दीर्घवृत्तै समै पीनै केयूरवलयोज्ज्वलै ।
चतुर्भिर्बाहुभिर्युक्त * * * * * * * * ।
पीताम्बरेण सवीत कौस्तुभेन विराजितम् । [90]
वक्ष स्थलेन सयुक्त पद्मयाधिष्ठितेन च ।
ईषदुन्मीलिताक्ष त सर्वकारणकारणम् ।
क्षीरोदस्योपरि बभौ नीलाभ्र परम यथा ।
न कश्चिद्वदते कश्चिच्च व्याहरति कश्चन ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त मा शब्दमिति रोषितम् । [95]
भ्रुकुटीकुटिलाक्षास्ते नानाभूतगणा स्थिता ।
ततोऽचिन्त्यो हरि श्रीमानालोक्य च पितामहम् ।
कृत्वा च प्रस्थित तत्र जगता हितकाम्यया ।
गरुडध्वमिति मामुक्त्वा गरुडेत्याह मा तत ।
ततोऽह प्रणिपत्याग्रे कृताञ्जलिरवस्थित । [100]
आगच्छेति च मामुक्त्वा पूर्वोत्तरपथ गत ।
अतीव मृदुभावेन गच्छन्निव स दृश्यते ।
अयुत नियुत चाह प्रयुत चार्बुद तथा ।
पतमानोऽहमनिश योजनानि ततस्तत ।
ननु तत्त्वामहं भक्तो विष्ठितोऽस्मि प्रशास्तु न । [105]
आगच्छ गरुडेत्येव पुनराह स माधव ।
ततो भूयो ह्यह पात पतमानो विहायसम् ।
आजगाम ततो घोर शतकोटिसमावृतम् ।
तामसानीव भूतानि पर्वताभानि तत्र ह ।
समानानीव पद्मानि ततोऽह भीत आस्थित । [110]
ततो मा किंकरो घोर शतयोजनमायतम् ।
निगृह्य पाणिना तस्माद्विक्षेप च म लोष्टवत् ।
तत्तमोऽहमनिक्रम्य ह्यार चैव विहायसम् ।
हुकारघोषान्त्वत्राहमशनीपातसनिभान् ।
कर्णमूले ह्यशृणव ततो भूत समास्थित । [115]
ततोऽह देवदेवेश त्राहि मा पुष्करेक्षण ।
इत्यब्रवमह तत्र ततो विष्णुरुवाच माम् ।
सुषिरस्य मुखे कश्चिन्मा चिक्षेप भयकर ।
अनीतोऽह क्षणादग्निमपश्य वायुमण्डलम् ।
आकाशमिव सप्रेक्ष्य क्षेमकाममुपागत । [120]
तत्राह दु खितो भूत क्रोशमानो ह्यवस्थित ।
क्षणान्तरेण घोरेण क्रुद्धो हि परमात्मना ।
स्वपक्षराजिना दृष्ट्वा मा चिक्षेप भयकर ।
* * * गरुडकुल सहस्रादित्यसनिभम् ।
मा दृष्ट्वाप्यथ सस्थेऽथ ह्यल्पकालोऽतिदुर्बल । [125]
अहो विहगम प्राप्त इति विस्मयमानसा ।
मां दृष्ट्वोसुरह तत्र पश्यामि गरुडध्वजम् ।
सहस्रयोजनायाम सहस्रादित्यवर्चसम् ।
सहस्रगरुडारूढ गरुडास्ते महाबला ।
अत्याश्चर्यमिम देव वपुपासत्कुलोद्भव । [130]
स्वल्पप्राण स्वल्पकाय कोऽसौ पक्षी इहागत ।
तच्छ्रुत्वाह नष्टगर्वो भीतो लज्जासमन्वित ।
स्वय बुद्धश्च सविग्नस्ततो ह्यशृणव पुन ।
आगच्छ गरुडेत्येव ततोऽह यानमास्थित ।
परार्ध्यं च ततो गत्वा योजनाना शत पुन । [135]
तत्रापश्यमहं यो वै ब्रह्माण परमेष्ठिनम् ।
तत्रापि चापर तत्र शतकोटिपितामहान् ।
पुनरेहीत्युवाचोच्चैर्भगवान्मधुसूदन ।
महाकुल ततोऽपश्य प्रमाणानि तमव्ययम् ।
कपित्थफलसकाशैरण्डाकारै समाश्रितम् । [140]
तत्र स्थितो हरि श्रीमानण्डमेक बिभेद ह ।
महद्भूत हि मा गृह्य दत्त्वा वै प्राक्षिपत्पुन ।
तन्मध्ये सागरान्सप्त ब्रह्माण च तथा सुरान् ।
पश्याम्यह यथायोग मातरं स्वकुल तथा ।
एव मयानुभूत हि तत्त्वान्वेषणकाङ्क्षिणा । [145]
शिबिकासदृश मा वै पश्यध्व मुनिसत्तमा ।
इत्येवमब्रव विप्रान्भीष्म यन्मे पुराभवत् ।
तत्ते सर्वं यथान्यायमुक्तवानस्मि सत्तम ।
योगिनस्त प्रपश्यन्ति ज्ञान दृष्ट्वा पर हरिम् ।
नान्यथा शक्यरूपोऽसौ ज्ञानगम्य पर पुमान् । [150]
अनन्यया च भक्त्या च प्राप्तु शक्यो महाहरि ।

भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भगवान्सुपर्ण पक्षिराट्प्रभु ।
आमन्त्र्य जननीं मे वै तत्रैवान्तरधीयत ।
तस्माद्राजेन्द्र सर्वात्मा वासुदेव प्रधानकृत् ।
ज्ञानेन भक्त्या सुलभो नान्यथेति मतिर्मम । [155]

Colophon

(L. 140) Kumbh. ed सकाशम् (for 'शैर्') ꕥ Cv कपित्थपदेन समाराख्यो वृक्ष उच्यते । फलसकाशै', अण्डानामाकारै' । ꕥ —(L 146) ꕥ Cv शिबिकासदृशमित्यनेन स्वस्य भगवत्प्रेरणां विना गन्तु शक्तिरेव नास्तीति सूचयति । ꕥ —Colophon *Adhy name* गरुडोक्तभगवन्महिमा.

18

After 12 211, Kumbh ed Cv ins

भीष्म उवाच।

जनको नरदेवस्तु ज्ञापित परमर्षिणा।
पुनरेवानुपप्रच्छ सापराये भवाभवौ।
भगवन्यदिदं प्रेत्य सज्ञा भवति कस्यचित्।
एव सति किमज्ञानं ज्ञान वा किं करिष्यति।
विवादादेव सिद्धोऽसौ कारणस्यैव चेदना। [5]
चेतनो विद्यते ह्यन्न हैतुकं च मनोगतम्।
आगमादेव सिद्धोऽसौ स्वत सिद्ध इति श्रुति।
वर्तते पृथगन्योन्य न ह्यपाश्रित्य कर्मसु।
चेतनो ह्यंशवत्तत्र स्वमूर्तं धारयन्त्यत।
स्वभाव पौरुष कर्म ह्यात्मानं तमुपाश्रिता। [10]
तमाश्रित्य प्रवर्तन्ते देहिनो देहबन्धना।
गुणज्ञानमभिज्ञान यस्य लिङ्गा न शब्दवत्।
पृथिव्यादिषु भूतेषु तत्तदाहुर्निदर्शनम्।
आत्मासौ वर्तते भिन्नस्तत्र तत्र समन्वित।
परमात्मा तथैवैको देहेऽस्मिन्निति वै श्रुति। [15]
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम्।
यथा त्रिधा प्रवर्तन्ते तथासौ पुरुष स्मृत।
पयस्यन्तर्हितं यद्वत्तद्वद्व्याप्त महात्मकम्।
पूर्वं नैश्वर्ययोगेन तस्मादेतच्च शेषवान्।
शब्द काल क्रिया देहो ममैकस्यैव कल्पना। [20]
स्वभावं तन्मय त्वेतन्मायारूप तु भेदवत्।
नानाख्यं परमं शुद्ध निर्विकल्पं परात्मकम्।
लिङ्गादि देवमध्यास्ते ज्ञान देवस्य तत्तथा।
चिन्मयोऽयं हि नादाख्य शब्दश्चासौ मनो महान्।
गतिमानुत सधत्ते वर्णवत्तत्पदान्वितम्। [25]
कायो नास्ति च तेषां वै अवकाशस्तथा परम्।
एते नोढा इति चाख्याता सर्वे ते धर्मरूपका।
अनुबन्धाच्च विज्ञानं ज्ञानतो ध्रुवमव्ययम्।
नानाभेदविकल्पेन येषामात्मा स्मृत सदा।
प्रकृतेरपरस्तेषा बहवो ह्यात्मवादिन। [30]
विरोधो ह्यात्मसन्मार्गा न तेषा सिद्ध एव हि।
अन्यदा च गृहीतै* वेदबाह्यास्तत स्मृता।
एकानेकात्मकं तेषां प्रतिषेधो हि भेदनुत्।
तस्माद्वेदस्य हृदयमद्वैध्यमिति विद्धि तत्।
वेदादृष्टेरय लोक सर्वार्थेषु प्रवर्तते। [35]
तस्माच्च स्मृतयो जाता सेतिहासा पृथग्विधा।
न यत्र साध्य तद्ब्रह्म नादिमध्य न चान्तवत्।
इन्द्रियाणि सभूतानि परा च प्रकृतिर्मन।
आत्मा च परम शुद्ध प्रोक्तोऽसौ परम पुमान्।
उत्पत्तिलक्षणं वेद विपरीतमथोभयो। [40]
यो वेत्ति प्रकृतिं नित्यं तथा चैवात्मनस्तु ताम्।
प्रदहत्येष कर्माख्य दावोद्भूत इवानल।
चिन्मात्रपरम शुद्ध सर्वाकृतिषु वर्तते।
आकाशकल्प विमलं नानाशक्तिसमन्वितम्।
तापन सर्वभूताना ज्योतिषां मध्यमस्थितिम्। [45]
दु खमास्ते स निर्दु खस्तद्विद्वान्न च लिप्यति।
असावश्नाति यद्वत्तद्भ्रमरोऽश्नाति यन्मधु।
एवमेष महानात्मा नात्मा तदवबुध्यते।
एवभूतस्त्वमित्यत्र स्वाधीनो बुध्यते परम्।
बुधस्य बोधनं तत्र क्रियते सद्भिरित्युत। [50]

18

(L 1-4) = 12 212 1-2 —(L 6) ❀ Cv हैतुकं, पुण्यपापादिसमूह। ❀ —(L 10) Kumbh ed उपाश्रितं, Cv (gloss आत्मान, परमात्मानम् आश्रिता', तदधीना इत्यर्थ) 'श्रिता (as above) —(L 12) Kumbh ed तस्य, Cv (gloss परमात्मन) यस्य (as above) Kumbh ed लिंगानु-, Cv (gloss लिङ्गा ज्ञापका न। शब्दवत्, श्रुतिवत्) लिङ्गा न (as above) —(L. 17) ❀ Cv पार्थिव देहे पृथिव्यां बहुलम्, आप्ये अपां, तैजसे तेजस इति त्रिधा। ❀ —(L. 18) Cv पयसि अन्तर्हितम्, घृतमिति योग्यपदार्थाध्याहार। ❀ —(L 21) Kumbh ed त्वेद, Cv (gloss एतन्मायारूप प्रकृतिरूप जगत्, तन्मय तेन नारायणेन व्याप्त, भेदवत् भेदयुक्तम्) त्वेतन् (as above) —(L 28) Kumbh ed अबधनमविज्ञानाद् (for the prior half) ❀ Cv. अनुबन्धात्, देहे एव स्नेहात्, विज्ञान विशिष्ट ज्ञानम्। ❀ Kumbh ed. ज्ञान तद्ध्रुवमव्यय (for the post half) —(L 30) Kumbh ed [s]पि (for हि) —(L 33) ❀ Cv भेदनुत्, भेदसाधक। 'नुद प्रेरणे' इति धातु। ❀ —(L 34) Cv (gloss द्विप्रकारमबन्धि, चार्वाकमतसबन्धि, अन्यमतसबन्धि च न) न द्वैध्यम् (for अद्वैध्यम्) —(L 38) Kumbh ed इद्रियाणि च भूरीणि (for the prior half) —(L 40) ❀ Cv विपरीत, उत्पत्तिलक्षणमनुत्पत्तिलक्षण च। उभयो', जडजीवयो'। ❀ —(L. 46) Kumbh ed आस्ति स (for आस्ते स) ❀ Cv स' परमात्मा निर्दु'ख', दु'ख दु खमरित देह, आस्ते साक्षितया आस्ते। ❀ —(L 48) Kumbh ed नात्मानमत्रबुध्यते (for the post half) ❀ Cv आत्मा, जीवात्मा। ❀ —(L 49) Kumbh ed स्वाधितो Cv (gloss, स्वकीयैर्गुरुभिरपीतः) स्वाधीतो (as above),

न बुधस्येति वै कश्चिन्न तथावच्छृणुष्व मे ।
शोकमस्य न गत्वा ते शास्त्राणां शास्त्रदस्यव ।
लोक निघ्नन्ति समिन्ना ज्ञातिनोऽन्य वदन्त्युत ।
एव तस्य विभो कृत्य धातुरस्य महात्मन ।
क्षमन्ति ते महात्मान सर्वद्वंद्वविवर्जिता । [55]
अतोऽन्यथा महात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्य संयोगयोगेन शुचिरप्यशुचिर्भवेत् ।
अशुचिश्च शुचिश्चापि ज्ञानाद्देहादयो यथा ।
दृश्य न चैव दृष्ट स्यादृष्ट दृश्य तु नैव च । [60]
अतीतत्रितय सिद्धो ज्ञानरूपेण सर्वदा ।
एव न प्रतिपद्यन्ते रागमोहमदान्विता ।
वेदबाह्या दुरात्मान ससारे दु खभागिन ।
आगमानुगतज्ञाना बुद्धियुक्ता भवन्ति ते ।
बुद्ध्या भवति बुद्ध्यात्त यद्बुद्ध चामरूपवत् । [65]
तमस्यन्धे न सदेहात्पर यान्ति न सशय ।
नित्यनैमित्तिकान्कृत्वा पापहानिमवाप्य च ।
शुद्धसत्त्वा महात्मानो ज्ञाननिर्धूतकल्मषा ।
असक्ता परिवर्तन्ते समरन्त्यथ वायुवत् ।
न युज्यन्तेऽथ वा क्लेशैरहभावोद्भवै सह । [70]
इतस्तत समाहृत्य ज्ञान निर्वर्णयन्त्युत ।
ज्ञानान्वितस्तमो हन्यादर्कवत्स महामति ।
एवमात्मानमन्वीक्ष्य नानादु खसमन्वितम् ।
देह पङ्कमले मग्न निर्मल परमार्थत ।
तमेव सर्वदु खात्तु मोचयेत्परमात्मवान् । [75]
ब्रह्मचर्यव्रतोपेत सर्वसङ्गबहिष्कृत ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पर निर्वाणमृच्छति ।
इन्द्रियाणि मनो वायु शोणित मासमस्थि च ।
आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति स्व धातुमुपयान्ति च ।
कारणानुगत कार्यं यदि तच्च विनश्यति । [80]
अलिङ्गस्य कथं लिङ्गं युज्यते तन्मृषा इदम् ।
न ह्येव हेतव सन्ति ये केचिन्मूर्तिसस्थिता ।
अमर्त्यस्य च मर्त्येन सामान्य नोपपद्यते ।
लोकदृष्टो यथा जाते स्वेदज पुरुष स्त्रियाम् ।
कृतानुस्मरणात्सिद्धो वेदगम्य पर पुमान् । [85]
प्रत्यक्षानुगतो वेदो नामहेतुमिरिष्यते ।
यथा शाखा हि वै शाखा तरो सबध्यते तदा ।
श्रुत्या तथा परोऽप्यात्मा दृश्यते सोऽप्यलिङ्गवान् ।
अलिङ्गसाध्य तद्ब्रह्म बहव सन्ति हेतव ।
लोकयात्राविधान च दानधर्मफलागम । [90]
तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिका ।
इति सम्यङ्मनस्येते बहव सन्ति हेतव ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ।
तेषा विमृशतामेव तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् । [95]
एवमर्थैरनर्थैश्च दु खिता सर्वजन्तव ।
आगमैरपकृष्यन्ति हस्तिनो हस्तिपैर्यथा ।
न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अर्थांस्तथात्यन्तदु खावहांश्च [100]
लिप्सन्त एके बहवो विशुष्का ।
महत्तर दु खमभिप्रपन्ना
हित्वा सुख मृत्युवश प्रयान्ति ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च । [105]
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
ख भूमितोयानलवायवो हि
सदा शरीर प्रतिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे- [110]
द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ।
इदमनुपधिवाक्यमच्छल
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरनुवीक्ष्य विस्मित
पुनरनुयोक्तुमिद प्रचक्रमे । [115]

Colophon

— (L 54) Cv (gloss हे जनक) विभो (for विभो॰) — (L 57–58) ± 1 68 26, Manu 4 255 — (L 61) Kumbh ed अतीतन्त्रितया सिद्धा (for the prior half) — (L 65) Kumbh ed बुद्ध्या त्व (for बुद्ध्यात्त) — (L 75) ❀ Cv परमात्मवान्, परमात्मज्ञानवान् । ❀ — (L 78–79) ± 12 211 40 — (L 81) ❀ Cv अलिङ्गस्य, स्वभावतो लिङ्गदेहवर्जितस्य । ❀ — (L 82–83) ± 12 211 30 — (L 90–115) = 12 211 41*–48* — (L 89) ❀ Cv बहव॰, युगपदणुत्वमहत्त्वादय॰ । ❀ — (L 93) ❀ Cv एतद्, पारलौकिकम् । इद, ऐहिकम् । ❀ — (L 98–99) = Ādiparvan, 693*, lines 6–7, 840*, lines 1–2, Śāntiparvan 616*, Viṣṇu P 4 10 9–10, Manu 2 94 — Colophon *Adhy name* जनकपञ्चशिखसवाद॰

19

After 12 212, Kumbh. ed, Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।

किंकारणं महाप्राज्ञ दह्यमानश्च मैथिल ।
मिथिला नेह धर्मात्मा प्राह वीक्ष्य विदाहिताम् ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल यदर्थं दीपिता पुरा ।
वह्निना दीपिता सा तु तन्मे शृणु महामते ।
जनको जनदेवस्तु कर्माण्याधाय चात्मनि । [5]
सर्वभावमनुप्राप्य भावेन विचचार स ।
यजन्ददंस्तथा जुह्वन्पालयन्पृथिवीमिमाम् ।
अध्यात्मविन्महाप्राज्ञस्तन्मयत्वेन निष्ठित ।
स तस्य हृदि संकल्पं ज्ञातुमैच्छत्स्वयं प्रभु ।
सर्वलोकाधिपस्तत्र द्विजरूपेण संवृत । [10]
मिथिलायां महाबुद्धिर्व्यलीकं किंचिदाचरन् ।
स गृहीत्वा द्विजश्रेष्ठैर्नृपाय प्रतिवेदित ।
अपराध समुद्दिश्य त राजा प्रत्यभाषत ।
न त्वा ब्राह्मण दण्डेन नियोक्ष्यामि कथचन ।
मम राज्याद्विनिर्गच्छ यावत्सीमा भुवो मम । [15]
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो गत्वा राजान प्रत्युवाच ह ।
करिष्ये वचन राजन्ब्रवीहि मम जानत ।
का सीमा तव भूमेस्तु ब्रूहि धर्मं ममाद्य वै ।
तच्छ्रुत्वा मैथिलो राजा लज्जयावनतानन ।
नोवाच वचन विप्र तत्त्वबुद्ध्या समीक्ष्य तत् । [20]
पुन पुनश्च तं विप्रश्चोदयामास सत्वरम् ।
ब्रूहि राजेन्द्र गच्छामि तव राज्याद्विवासित ।
ततो नृपो विचार्यैवमाह ब्राह्मणपुंगवम् ।
आवासो वा न मेऽस्त्यत्र सर्वा वा पृथिवी मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा ब्रह्मन्निति मे निश्चिता मति । [25]
इत्युक्त स तथा तेन मैथिलेन द्विजोत्तम ।
अब्रवीत्त महात्मान राजान मन्त्रिभिर्वृतम् ।
तमेव पद्मनाभस्य नित्य पक्षपदाहितम् ।
अहो सिद्धार्थरूपोऽसि गमिष्ये स्वस्ति तेऽस्तु वै ।
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तज्जिज्ञासुर्द्विजोत्तम । [30]
अदहच्चाग्निना तस्य मिथिलां भगवान्स्वयम् ।
प्रदीप्यमानां मिथिला दृष्ट्वा राजा न कम्पित ।
जनै स परिपृष्टस्तु वाक्यमेतदुवाच ह ।
अनन्त बत मे वित्त भाव्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते । [35]
तदस्य भाषमाणस्य श्रुत्वा श्रुत्वा हृदि स्थितम् ।
पुन सजीवयामास मिथिला ता द्विजोत्तम ।
आत्मानं दर्शयामास वर चास्मै ददौ पुन ।
धर्मे तिष्ठतु सद्भावो बुद्धिस्तेऽर्थे नराधिप ।
सत्ये तिष्ठस्व निर्विण्ण स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् । [40]
इत्युक्त्वा भगवाश्चैन तत्रैवान्तरधीयत ।
एतत्ते कथित राजन्किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति कश्चिद्यति विभो सदारो नियतो गृहे ।
अतीतसर्वससार सर्वद्वद्वविवर्जित ।
त मे ब्रूहि महाप्राज्ञ दुर्लभ पुरुषो महान् । [45]

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्त यन्मा त्व पृष्टवानसि ।
इतिहासमिम शुद्ध ससारभयभेषजम् ।
देवलो नाम विप्रर्षि सर्वशास्त्रार्थकोविद ।
क्रियावान्धार्मिको नित्य देवब्राह्मणपूजक ।
सुता सुवर्चला नाम तस्य कल्याणलक्षणा । [50]
नातिह्रस्वा नातिकृशा नातिदीर्घा यशस्विनी ।
प्रदानसमयं प्राप्ता पिता तस्य ह्यचिन्तयत् ।
अस्या पति कुतो वेति ब्राह्मण श्रोत्रिय पर ।
विद्वान्विप्रो ह्यकुटुम्ब प्रियवादी महातपा ।
इत्येव चिन्तयान त रहस्याह सुवर्चला । [55]
अन्धाय मा महाप्राज्ञ देह्यनन्धाय वै पित ।
एव स्मर सदा विद्वन्ममेद प्रार्थित मुने ।

पितोवाच ।

न शक्य प्रार्थित वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विकारो मम जायते ।
उन्मत्तेवाशुभ वाक्य भाषसे शुभलोचने । [60]

19

(L 28) Kumbh ed पक्षपदाहित°, Cv (gloss पक्ष पद, स्थान आहित, कृत येन स । पद्मनाभस्य पक्षपातीत्यर्थ) °हितम् (as above) —(L 34-35) ± 12 17 18, 171 56, 212 50, 268 4, Jātaka 549, Gāthā 125, Dhammapada 200, Uttarādhyayana Sūtra 9 14 ❀ Cv · भाव्य, भवितु योग्यम् । ❀ —(L 39) ❀ Cv सद्भाव°, सत° परमात्मनो भवतीति सद्भाव° । ❀ — Colophon. *Adhy. name*. जनकोपाख्यान

सुवर्चलोवाच ।

नाहमुन्मत्तभूताय बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्यते चेत्पतिस्त्वादृक्स मा भरति वेदवित् ।
येभ्यस्त्व मन्यसे दातु मामिहानय तान्द्विजान् ।
तादृश त पतिं तेषु वरयिष्ये यथातथम् ।

भीष्म उवाच ।

तथेति चोक्त्वा ता कन्यामृषि शिष्यानुवाच ह । [65]
ब्राह्मणान्वेदसपन्नान्योनिगोत्रविशोधितान् ।
मातृत पितृत शुद्धाञ्शुद्धानाचारत शुभान् ।
अरोगान्बुद्धिसपन्नाञ्शीलसत्त्वगुणान्वितान् ।
असकीर्णांश्च गोत्रेषु वेदव्रतसमन्वितान् ।
ब्राह्मणान्स्नातकाञ्शीघ्र मातापितृसमन्वितान् । [70]
निवेष्टुकामान्कन्या मे दृष्टानयत शिष्यका ।
तच्छ्रुत्वा त्वरिता शिष्या ह्याश्रमेषु ततस्तत ।
ग्रामेषु च ततो गत्वा ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ।
ऋषे प्रभाव मत्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमा ।
अनेकमुनयो राजन्सप्राप्ता देवलाश्रमम् । [75]
अनुमान्य यथान्याय मुनीन्मुनिकुमारकान् ।
अभ्यर्च्य विधिवत्तत्र कन्या प्राह पिता महान् ।
एतेऽपि मुनयो वत्से स्वपुत्रैकमता इह ।
वेदवेदाङ्गसपन्ना कुलीना शीलसमता ।
येऽमी तेषु वर भद्रे त्वमिच्छसि महाव्रतम् । [80]
त कुमार वृणीष्वाद्य तस्मै दास्यामह शुभे ।
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभा तदा ।
सर्वलक्षणसपन्ना वाक्यमाह यशस्विनी ।
विप्राणा समितीर्दृष्ट्वा प्रणिपत्य तपोधनान् ।
यद्यस्ति समितौ विप्रो ह्यन्धोऽनन्ध स मे वर । [85]
तच्छ्रुत्वा मुनयस्तत्र वीक्षमाणा परस्परम् ।
नोचुर्विप्रा महाभागा कन्या मत्वा ह्यवेदिकाम् ।
कुत्सयित्वा मुनिं तत्र मनसा मुनिसत्तमा ।
यथागत ययु क्रुद्धा नानादेशनिवासिन ।
कन्या च सस्थिता तत्र पितृवेश्मनि भामिनी । [90]
तत कदाचिद्ब्रह्मण्यो विद्वान्न्यायविशारद ।
ऊहापोहविधानज्ञो ब्रह्मचर्यसमन्वित ।
वेदविद्वेदतत्त्वज्ञ क्रियाकल्पविशारद ।
आत्मतत्त्वविभागज्ञ पितृमान्गुणसागर ।
श्वेतकेतुरिति ख्यात श्रुत्वा वृत्तान्तमादरात् । [95]
कन्यार्थं देवल चापि शीघ्र तत्रागतोऽभवत् ।
उद्दालकसुत दृष्ट्वा श्वेतकेतु महाव्रतम् ।
यथान्याय च सपूज्य देवल प्रत्यभाषत ।
कन्ये एष महाभागे प्राप्तो ऋषिकुमारक ।
वरयैन महाप्राज्ञ वेदवेदाङ्गपारगम् । [100]
तच्छ्रुत्वा कुपिता कन्या ऋषिपुत्रमुदैक्षत ।
ता कन्यामाह विप्रर्षि सोऽह भद्रे समागत ।
अन्धोऽहमत्र तत्त्व हि तथा मन्ये च सर्वदा ।
विशालनयन विद्धि तथा मा हीनसशयम् ।
वृणीष्व मा वरारोहे भजे च त्वामनिन्दिते । [105]
येनेद वीक्षते नित्य शृणोति स्पृशतेऽथ वा ।
घ्रायते वक्ति सतत येनेद रसयते पुन ।
येनेद मन्यते तत्त्व येन बुध्यति वा पुन ।
न चक्षुर्विद्यते ह्येतत्स वै भूतान्ध उच्यते ।
यस्मिन्प्रवर्तते चेद पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्नपि । [110]
जिघ्रश्च रसयस्तद्वद्वर्तते येन चक्षुषा ।
तन्मे नास्ति ततो ह्यन्धो वृणु भद्रेऽद्य मामत ।
लोकदृष्ट्या करोमीह नित्यनैमित्तिकादिकम् ।
आत्मदृष्ट्या च तत्सर्वं विलिप्यामि च नित्यश ।
स्थितोऽह निर्भर शान्त कार्यकारणभावन । [115]
अविद्यया तरन्मृत्यु विद्यया त तथामृतम् ।
यथाप्राप्त तु सदृश्य वसामीह विमत्सर ।
कीर्ते व्यवसित भद्रे भर्ताह ते वृणीष्व माम् ।

भीष्म उवाच ।

तत सुवर्चला दृष्ट्वा प्राह त द्विजसत्तमम् ।
मनसासि वृतो विद्वञ्शेषकर्ता पिता मम । [120]
वृणीष्व पितर मह्यमेष वेदविधिक्रम ।
तद्विज्ञाय पिता तस्या देवलो मुनिसत्तम ।
श्वेतकेतु च सपूज्य तथैवोद्दालकेन तम् ।

—(L 77) Kumbh ed आह (for प्राह) —(L 87) ❀ Cv अवेदिकाम्, अजानतीम् । ❀ —(L 103) ❀ Cv अत्र, ममारे । ❀ —(L 108) ❀ Cv येन परमात्मना, वीक्षते जीव । ❀ —(L 109) ❀ Cv चक्षु, चष्ट इति व्युत्पत्त्या चक्षुपदवाच्य परमात्मा, यस्य न विद्यते स भूतान्ध, भूतेष्वन्ध उच्यते । ❀ —(L 110) ❀ Cv यस्मिंश्चक्षुषि, परमात्मनि सतीद जगत्प्रवर्तते, तद्येन चक्षुषा, मनसा वर्तते तच्चक्षुर्मे नास्ति । ❀ —(L 114) ❀ Cv विलिप्यामि, विलिप्ययामि, अन्तर्णीतो णिच् । विर्निषेधे । अलिप्य, लेपायोग्य यथा भवति तथा करोमि । ❀ —(L 116) ❀ Cv अविद्यया निन्दितया । अविद्यापदेनात्र दु शास्त्रमुच्यते । दु शास्त्रनिन्दनजनितभग वत्प्रसादेन मृत्यु तरन्नित्यर्थ (cf Mait Up 7 9) । ❀

मुनीनामग्रत कन्यां प्रददौ जलपूर्वकम् ।
उदाहरन्ति वै तत्र श्वेतकेतुं निरीक्ष्य तम् । [125]
हृत्पुण्डरीकनिलय सर्वभूतात्मको हरि ।
श्वेतकेतुस्वरूपेण स्थितोऽसौ मधुसूदन ।
प्रीयतां माधवो देव पत्नी चेयं सुता मम ।
प्रतिपादयामि ते कन्यां सहधर्मचरीं शुभाम् ।
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै देवलो मुनिपुंगव । [130]
प्रतिगृह्य च तां कन्यां श्वेतकेतुर्महायशा ।
उपयम्य यथान्यायमत्र कृत्वा यथाविधि ।
समाप्य तत्र मुनिभिर्वैवाहिकमनुत्तमम् ।
स गार्हस्थ्ये वसन्धीमान्भार्यां तामिदमब्रवीत् ।
यानि चोक्तानि वेदेषु तत्सर्वं कुरु शोभने । [135]
मया सह यथान्यायं सहधर्मचरी मम ।
अहमित्येव भावेन स्थितोऽहं त्वं तथैव च ।
तस्मात्कर्माणि कुर्वीथा कुर्यां ते च तत परम् ।
न ममेति च भावेन ज्ञानाग्निनिलयेन च ।
अनन्तरं तथा कुर्यास्तानि कर्माणि भस्मसात् । [140]
एवं त्वया च कर्तव्यं सर्वदादुर्भगा मया ।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन ।
तस्माल्लोकस्य सिद्ध्यर्थं कर्तव्यं चात्मसिद्धये ।
उक्त्वैव स महाप्राज्ञ सर्वज्ञानैकभाजन ।
पुत्रानुत्पाद्य तस्यां च यज्ञै संतर्प्य देवता । [145]
आत्मयोगपरो नित्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रह ।
भार्यां तां सदृशीं प्राप्य बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव ।
लोकमन्यमनुप्राप्तौ भार्या भर्ता तथैव च ।
साक्षिभूतौ जगत्यस्मिंश्चरमाणौ मुदान्वितौ ।
तत कदाचिद्भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला । [150]
पप्रच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे तद्द्विजोत्तम ।
तामाह भगवान्वाग्मी त्वया ज्ञातो न संशय ।
द्विजोत्तमेति मामुक्त्वा पुन कमनुपृच्छसि ।
सा तमाह महात्मानं पृच्छामि हृदि शायिनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां स न वक्ष्यति भामिनि । [155]
नामगोत्रसमायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि ।
तन्मिथ्यागोत्रसद्भावे वर्तते देहबन्धनम् ।
अहमित्येष भावोऽत्र त्वयि चापि समाहित ।
त्वमप्यहमहं सर्वमहमित्येव वर्तते ।
नात्र तत्परमार्थं वै किमर्थमनुपृच्छसि । [160]
तत प्रहस्य सा हृष्टा भर्तारं धर्मचारिणी ।
उवाच वचनं काले स्मयमाना तदा नृप ।
किमनेकप्रकारेण विरोधेन प्रयोजनम् ।
क्रियाकलापैर्ग्रह्मर्षे ज्ञाननष्टोऽसि सर्वदा ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ यथाहं त्वामनुव्रता । [165]

श्वेतकेतुरुवाच ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन ।
वर्तते तेन लोकोऽयं संकीर्णश्च भविष्यति ।
संकीर्णे च तथा धर्मे वर्णं संकरमेति च ।
संकरे च प्रवृत्ते तु मात्स्यो न्याय प्रवर्तते ।
तदनिष्टं हरेर्भद्रे धातुरस्य महात्मन । [170]
परमेश्वरसंक्रीडा लोकसृष्टिरियं शुभे ।
यावत्पासव उद्दिष्टास्तावन्तोऽस्य विभूतय ।
तावन्तश्चैव मायास्तु तावत्योऽस्याश्च शक्तय ।
एवं सुगह्वरे युक्तो यत्र मे तद्भवाभवम् ।
छित्त्वा ज्ञानासिना गच्छेत्स विद्वान्स च मे प्रिय । [175]
सोऽहमेव न संदेह प्रतिज्ञा इति तस्य वै ।
ये मूढास्ते दुरात्मानो धर्मसंकरकारका ।
मर्यादाभेदका नीचा नरके यान्ति जन्तव ।
आसुरीं योनिमापन्ना इति देवानुशासनम् ।
भगवत्या तथा लोके रक्षितव्यं न संशय । [180]
मर्यादालोकरक्षार्थमेवमस्मि तथा स्थित ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्द कोऽत्र इति ख्यातस्तथार्थं च महामुने ।
आकृतिं च तयोर्ब्रूहि लक्षणेन पृथक्पृथक् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

व्यत्ययेन च वर्णानां परिवादिकृतो हि य ।
स शब्द इति विज्ञेयस्तन्निपातोऽर्थ उच्यते । [185]

सुवर्चलोवाच ।

शब्दार्थयोर्हि संबन्धस्त्वनयोरस्ति वा न वा ।

—(L. 139) ❀ Cv ज्ञानाग्निनिलयेन, लीङ् लेप्ये इति धातो । ज्ञानाग्निमवन्धेन । ❀ —(L 141) ❀ Cv सर्वदादुर्भगा मया, [अ]दुष्टो भगो भाग्य यस्याश्चेनश्चि सादुर्भगा । मया सह भस्मसात् कुर्या इति पूर्वेणान्वय । ❀ —(L 147) ❀ Cv बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव, क्षेत्रज्ञयोर्जीवन्यापारयो सदृशीं बुद्धिमिव, भेदबुद्धिमिवेत्यथ । ❀ —(L 157) ❀ Cv मिथ्यागोत्रसद्भावे, गोत्रादिक मिथ्या अनित्य व्यर्थं वा । ❀ —(L 174) ❀ Cv सुगह्वरे, संसारे । ❀ —(L 176) ❀ Cv सोऽहमेव, स उक्तानन्तैश्वर्यसंपन्न, अहमेव नान्य इति तस्य परमात्मन प्रतिज्ञा । यद्वा । तत्त्वंपदयो स तदितिपदवाच्य अहमेव । जीवस्तु अतत्पदवाच्य एव, न तु मदभेदेन तत्पदवाच्य । ❀ —(L 184) Kumbh ed परिवादकृतो, Cv (gloss परित परमार्थरूप-

तन्मे ब्रूहि यथातत्त्व शब्दस्थानेऽर्थ एव चेत् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

शब्दार्थयोर्न चैवास्ति सबन्धोऽत्यन्त एव हि ।
पुष्करे च यथा तोय तथास्तीति च वेत्थ तत् ।

सुवर्चलोवाच ।

अर्थे स्थितिर्हि शब्दस्य नान्यथा च स्थितिर्भवेत् । [190]
विद्यते चेन्महाप्राज्ञ विनार्थं ब्रूहि सत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

ससर्गोऽतिमात्रस्तु वाचकत्वेन वर्तते ।
अस्ति चेद्वर्तते नित्य विकारोच्चारणेन वै ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्दस्थानोऽत्र इत्युक्तस्तयार्थ इति मे कृतम् ।
अर्थास्थितो न तिष्ठेच्च विरुद्धमिह भाषितम् । [195]

श्वेतकेतुरुवाच ।

न विकूलोऽत्र कथितो नाकाश हि विना जगत् ।
सबन्धस्तत्र नास्त्येव तद्वदित्येव मन्यताम् ।

सुवर्चलोवाच ।

सदाहकारशब्दोऽय व्यक्तमात्मनि सश्रित ।
न वाचस्तत्र वर्तन्ते इति मिथ्या भविष्यति ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

अहशब्दो ह्यहभावे नात्मभावे शुभव्रते । [200]
न वर्तते परेऽचिन्त्ये वाच सगुणलक्षणा ।

सुवर्चलोवाच ।

अहं गात्रैकत श्यामा भवानपि तथैव च ।
तन्मे ब्रूहि यथान्यायमेव चेन्मुनिसत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

मृण्मये हि घटे भावस्तादृग्भाव इहेष्यते ।
अथ भाव परेऽचिन्त्ये ह्यात्मभावो यथा च मृत् । [205]
अह त्वमेतदित्येव परे सकल्पनाम तत् ।
तस्माद्वाचो न वर्तन्ते इति नैव विरुध्यते ।
तस्माद्वामेन वर्तन्ते मनसा भीरु सर्वश ।
यथाकाशगत विश्व ससक्तमिव लक्ष्यते ।
ससर्गे सति सबन्धात्तद्विकार भविष्यति । [210]
अनाकाशगत सर्वं विकारे च सदा गतम् ।
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनौपम्यं न शक्यते ।
न दृश्यते तथा तच्च दृश्यते च मतिर्मम ।

सुवर्चलोवाच ।

निर्विकार ह्यमूर्तं च निरय सर्वग तथा ।
दृश्यते च वियन्नित्य दृगात्मा तेन दृश्यते । [215]

श्वेतकेतुरुवाच ।

त्वचा स्पृशति वै वायुमाकाशस्थ पुन पुन ।
तस्य गन्ध तथाघ्राति ज्योति पश्यति चक्षुषा ।
तमोरश्मिगुणश्चैव मेघजाल तथैव च ।
वर्षं तारागण चैव नाकाश दृश्यते पुन ।
आकाशस्याप्यथाकाश सद्रूपमिति निश्चितम् । [220]
तदर्थे कल्पिता ह्येते तत्सत्यो विष्णुरेव च ।
यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात्परात्मनि ।
न चक्षुषा न मनसा न चान्येन परो विभु ।
चिन्त्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वक्तु न शक्यते ।
एतत्प्रपन्नमखिल तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् । [225]
महावटोऽल्पकश्चैव यथा मह्या प्रतिष्ठितौ ।
न च स्त्री न पुमांश्चैव यथैव न नपुसक ।
केवलज्ञानमात्र तत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मेव वदन्तीति परिवादी । तेन कारणेन कृत , मत्समीमांसाया साधित) परिवादि (as above) —(L 188) ꙮ Cv शब्दार्थयो , वेदरूपशब्दस्य अर्थरूपलक्षणस्य, अत्यन्तसबन्ध , प्रतिपाद्यप्रतिपादक रूपसबन्ध । ꙮ —(L 193) ꙮ Cv विकारोच्चारणेन, विविधाकारोच्चारणेन । ꙮ —(L 194) ꙮ Cv अत्र , वेदा त्मिकनिरपेक्ष अर्थ , परब्रह्मरूपार्थ शब्दस्थान , शब्दस्य वेदस्या धारभूत । ꙮ Kumbh ed कृत , Cv (gloss अङ्गीकृतम्) कृतम् (as above) —(L 195) Kumbh ed अर्थे स्थितो , Cv (gloss अर्थेन आस्थित) अर्थास्थितो (as above) ꙮ Cv विरुद्ध, निश्चितम् । ꙮ —(L 196) ꙮ Cv विकूल , दृष्टान्तानुकूल परिहारो न कथित । ꙮ —(L 200) Kumbh. ed अहभावो , Cv (gloss अहमिति भावनामात्रे) ह्यहभावे (as above) ꙮ Cv आत्मभावे, अनन्तकल्याणगुणसमुदाये । ꙮ —(L 201) Kumbh ed न वर्तते, Cv (gloss सामस्त्येन भगवत्प्रतिपादको न भवति) न वर्तते (as above) ꙮ Cv वाच सगुणलक्षणा , य शब्द यद्गुणवाचकत्वयोग्य स तमेव गुण वक्ति । ꙮ —(L 202) ꙮ Cv गात्रैकत एकस्मिन्गात्रे , न जन्मान्तरे । ꙮ —(L 205) Kumbh ed तद् (for मृत्) —(L 206) Kumbh ed सकल्पनामया, Cv (gloss रूपदीपद्गुणप्रतिपादक नाम) सकल्पनाम तत् (as above) —(L 214–15) ꙮ Cv निरय, निर्गत अय, अयन नाशो यस्य तत्तथोक्तम् । दृगात्मा, ज्ञानस्वरूपी । ꙮ —(L 225) Kumbh ed प्रपचम् ; Cv (gloss शरणागतम्) प्रपन्नम् (as above). —(L 230) ꙮ Cv आत्मन प्रकृत्यां, परमात्माधीनजडप्रकृ

भूमिसस्थानयोगेन वस्तुसस्थानयोगत ।
रसभेदा यथा तोये प्रकृत्यामात्मनस्तथा । [230]
तद्वाक्यस्मरणान्नित्य तृप्ति वारि पिबन्निव ।
प्राप्नोति ज्ञानमखिल तेन तत्सुखमेधते ।

सुवर्चलोवाच ।

अनेन साध्य किं स्याद्धि शब्देनेति मतिर्मम ।
वेदगम्य परोऽचिन्त्य इति पौराणिका विदु ।
निरर्थको यथा लोके तद्वत्स्यादिति मे मति । [235]
निरीक्ष्यैव यथान्याय वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

वेदगम्य पर शुद्धमिति मत्या परा श्रुति ।
व्यावृत्त्या नैतदित्याह उपलिङ्गे च वर्तते ।
निरर्थको न चैवास्ति शब्दो लौकिक उत्तमे ।
अनन्वया स्मृता शब्दा निरर्था इति लौकिकै । [240]
गृह्यन्ते तद्वदित्येव न वर्तन्ते परात्मनि ।
अगोचरत्व वचसा युक्तमेव तथा शुभे ।
साधनस्योपदेशाच्च ह्युपायस्य च सूचनात् ।
उपलक्षणयोगेन व्यावृत्त्या च प्रदर्शनात् ।
वेदगम्य पर शुद्ध इति मे धीयते मति । [245]
अध्यात्मध्यानममृतमभूत भूतवत्स्फुटम् ।
ज्ञान विद्धि शुभाचारे तेन यान्ति परा गतिम् ।
यदि मे व्याहृत गुह्य श्रुत न तु त्वया शुभे ।
तथ्यमित्येव वा शुद्धे ज्ञान ज्ञानविलोचने ।
नानारूपवदस्यैवमैश्वर्य दृश्यते शुभे । [250]
न वायुस्तत्र सूर्यस्तत्राग्निस्तत्तु परं पदम् ।
अनेन पूर्णमेतद्धि हृदि भूतमिहेष्यते ।
एतावदात्मविज्ञानमेतावद्यदह स्मृतम् ।
आवयोर्न च सत्त्वे वै तस्मादज्ञानबन्धनम् ।

भीष्म उवाच ।

एव सुवर्चला हृष्टा प्रोक्ता भर्त्रा यथार्थवत् । [255]
परिचर्यमाणा ह्यनिश तत्त्वबुद्धिसमन्विता ।
भर्ता च तामनुप्रेक्ष्य नित्यनैमित्तिकान्वित ।
परमात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
समाधाय च कर्माणि तन्मयत्वेन भावित ।
कालेन महता राजन्प्राप्नोति परमा गतिम् । [260]
एतत्ते कथितं राजन्यस्मात्त्व परिपृच्छसि ।
गार्हस्थ्य च समास्थाय गतौ जायापती परम् ।

Colophon

20

After 12. 214, Kumbh ed Cv ins

युधिष्ठिर उवाच ।

केचिदाहुर्द्विधा लोके त्रिधा राजन्ननेकधा ।
न प्रत्ययो न चान्यच्च दृश्यते ब्रह्म नैव तत् ।
नानाविधानि शास्त्राणि युक्ताश्चैव पृथग्विधा ।
किमधिष्ठाय तिष्ठामि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

स्वे स्वे युक्ता महात्मान शास्त्रेषु प्रभविष्णव । [5]
वर्तन्ते पण्डिता लोके को विद्वान्कश्च पण्डित ।
सर्वेषा तत्त्वमज्ञाय यथारुचि तथा भवेत् ।
अस्मिन्नर्थे पुराभूतमितिहास पुरातनम् ।
महाविवादसंयुक्तमृषीणा भावितात्मनाम् ।
हिमवत्पार्श्व आसीना ऋषय सशितव्रता । [10]
षण्णा तानि सहस्राणि ऋषीणा गणमाहितम् ।
तत्र केचिद्ब्रुव विश्वं सेश्वर तु निरीश्वरम् ।
प्राकृत कारण नास्ति सर्वं नैवमिद जगत् ।
अनेन चापरे विप्रा स्वभाव कर्म चापरे ।
पौरुष कर्म दैव च यत्स्वभावादिरेव तम् । [15]
नानाहेतुशतैर्युक्ता नानाशास्त्रप्रवर्तका ।
स्वभावाद्ब्राह्मणा राजञ्जिगीषन्त परस्परम् ।
ततस्तु मूलमुद्भूतं वादिप्रत्यर्थिसयुतम् ।
पात्रदण्डविघात च वल्कलाजिनवाससाम् ।

त्मम् । ꙮ —(L 238) Kumbh ed व्याहृत्या, Cv (gloss अप्राप्य निवृत्त्या) व्यावृत्त्या (as above) Kumbh ed व्युपलिंगे, Cv (gloss उपपन्नगुणे) उपलिङ्गे (as above). —(L 240) Kumbh ed तथा (for स्मृता) —(L 241) ꙮ Cv तद्वदित्येव, एकैकगुणलाभायेति यावत् । ꙮ —(L 244) ꙮ Cv व्यावृत्त्या नेति नेति श्रुतौ । ꙮ —(L 246) ꙮ Cv भूतवत्, मन्नादिषु यद्भूतमपरोक्षज्ञानं तद्वत् । ꙮ —(L 251) Kumbh. ed तत्तत् (for तत्तु)

—Colophon *Adhy name* सुवर्चलाश्वेतकेतूपाख्यान With the above of App no 20 below

20

(L 1) ꙮ Cv द्विधा, जीवजडात्मकतया । त्रिधा जीवे, देवासुरमनुष्यत्वेन । जडे, तेजोयन्नात्मकत्वेन । अनेकधा, पञ्चभूतात्मकतया । ꙮ —(L 2) ꙮ Cv न चान्यच्च, सर्वथा अविश्वासोऽपि न दृश्यते । ꙮ —(L 13) ꙮ Cv प्राकृत, प्रकृतिसबन्धि । ꙮ —(L 15) ꙮ Cv पौरुषं, पुरुषप्रयत्न । ꙮ

एके मन्युसमापन्नास्तत्र शान्ता द्विजोत्तमा । [20]
वसिष्ठमब्रुवन्सर्वे त्व नो ब्रूहि सनातनम् ।
नाह जानामि विप्रेन्द्रा प्रत्युवाच स तान्प्रभु ।
ते सर्वे सहिता विप्रा नारदमृषिमब्रुवन् ।
त्व नो ब्रूहि महाभाग तत्त्ववित्त्व भवानसि ।
नाह द्विजा विजानामि क्व हि गच्छाम सगता । [25]
इति तानाह भगवास्तत्र प्राह च स द्विजान् ।
को विद्वानिह लोकेऽस्मिन्नमोहोऽमृतमद्भुतम् ।
तच्च ते शुश्रुवुर्वाक्य ब्राह्मणा ह्यशरीरिण ।
सनद्धाम द्विजा गत्वा पृच्छध्व स च वक्ष्यति ।
तमाह कश्चिद्द्विजवर्यसत्तमो [30]
विभाण्डको मण्डितवेदराशि ।
कस्त्व भवानर्थविभेदमध्ये
न दृश्यसे वाक्यमुदीरयश्च ।
अथाहेद त भगवान्सनन्त
महामुने विद्धि मा पण्डितोऽसि । [35]
ऋषिं पुराण सततैकरूप
यमक्षय वेदविदो वदन्ति ।
पुनस्तमाहेदमसौ महात्मा
स्वरूपमस्य वद आह पार्थ ।
त्वमेकोऽसदपि पुगवाद्य [40]
न सत्स्वरूपमथ वा पुन किम् ।
अथाह गम्भीरतरानुवाद
वाक्य महात्मा ह्यशरीर आदि ।
न ते मुने श्रोत्रमुखेऽपि चास्य
न पादहस्तौ प्रपदात्मके न । [45]
ब्रुवन्मुनीन्सत्यमयो निरीक्ष्य
स्वमाह विद्वान्मनसा निगम्य ।
ऋषे कथ वाक्यमिद ब्रवीषि
न चास्य मन्ता न च विद्यते चेत् ।
न शुश्रुवुस्ततस्तत्तु प्रतिवाक्य द्विजोत्तमा [50]
निरीक्षमाणा आकाश प्रहृमन्तस्ततस्तत ।
आश्चर्यमिति मत्वा ते ययुर्हैमं महागिरिम् ।
सनत्कुमारसकाशं सगणा मुनिसत्तमा ।
तं पर्वत समारुह्य ददृशुर्ध्यानमाश्रिता ।
कुमार देवमर्हन्त वेदपाराविवर्जितम् । [55]
तत सवत्सरे पूर्णे प्रकृतिस्थ महामुनिम् ।
सनत्कुमार राजेन्द्र प्रणिपत्य द्विजा स्थिता ।
आगतान्भगवानाह ज्ञाननिर्धूतकल्मष ।
ज्ञात मया मुनिगणा वाक्यं तदशरीरिण ।
कार्यमद्य यथाकाम पृच्छध्व मुनिपुंगवा । [60]
तमब्रुवन्प्राञ्जलयो महामुनिं
द्विजोत्तम ज्ञाननिधिं सुनिर्मलम् ।
कथं वय ज्ञाननिधिं वरेण्य
यक्ष्यामहे विश्वरूप कुमार ।
प्रसीद नो भगवञ्ज्ञानलेश [65]
मधुप्रयाताय सुखाय सन्त ।
यत्तत्पद विश्वरूप महामुने
तत्र ब्रूहि किं कुत्र महानुभाव ।
स तैर्वियुक्तो भगवान्महात्मा
य सगवान्सत्यवित्तच्छृणुध्व । [70]
अनेकसाहस्रकलेषु चैव
प्रसन्नधातु च शुभाज्ञया सत् ।
यथाह पूर्वं युष्मासु ह्यशरीरी द्विजोत्तमा ।
तथैव वाक्य तत्सत्यमजानन्तश्च कीर्तितम् ।

शृणुध्व परम कारणमस्ति । कथमवगम्यते । अहन्य- [75] हनि पाकविशेषो दृश्यते । तेन मिश्र सर्वं मिश्रयते । यथा मण्डली दृशि सर्वेषामस्ति निदर्शनम् । अस्ति चक्षुष्मतामस्ति ज्ञाने स्वरूप पश्यति । यथा दर्पणान्तर्निदर्शनम् । स एव सर्वं विद्वान्न बिभेति न गच्छति । कुत्राह कस्य नाह केन केनेत्यवर्त- मानो विजानाति । स युगतो व्यापी । स पृथक्स्थित । [80] तदपरमार्थम् । यथा वायुरेक सन्बहुधेरित । आश्रयविशेषो वा यस्याश्रयो वा । यथावद्द्विजे मृगे व्याघ्रे च । मनुजे वेणु- सश्रयो भिद्यते वायुरथैक । आत्मा तथासौ परमात्मासावन्य

—(L 28) ❀ Cv अशरीरिण कस्यचित् । ❀ —(L 29) ❀ Cv सनद्धाम, सनत्कुमारस्य धाम । ❀ —(L 32) ❀ Cv अर्थविभेदमध्ये, शास्त्रार्थस्य निमित्तेन भेद कलह तस्य मध्ये । ❀ —(L 55) ❀ Cv पारा, परायण । ❀ —(L 68) Kumbh ed. तत्र (for कुत्र) —(L 76) ❀ Cv पाकविशेष, धनधान्यफलादौ देहे च । ❀ —(L 77) ❀ Cv मण्डली, समूह, दृशि दर्शनविषये । ❀ —(L 78) ❀ Cv ज्ञाने ज्ञानविषयतया, यत्स्वरूप, स्वतन्त्रपरमात्मन स्वरूपमस्ति । दर्पणान्त अविवेकी प्रतिमुखमेव पश्यति, विवेकी तु प्रतिमुखनियामक बिम्बभूत मुख पश्यति । ❀ —(L 79) ❀ Cv केन, केन वा साधनेन, जगत्करोमि । ❀ —(L 80) ❀ Cv युगतो युगे युगे । पृथक्, जीवजडात्मकात्प्रपञ्चादत्यन्त भिन्नतया स्थित । ❀ —(L. 81) Kumbh ed अपरमार्थ, Cv (gloss तदपरम्, तस्मान्नारायणादपर जगत् । आर्थं, स्वस्व पुरुषार्थवशाज्जात, न तु तद्वत्पूर्णम्) अपरमार्थम् (as above). —(L 82) Kumbh ed यस्याश्रय, Cv (gloss आश्रय

इव भाति। एवमात्मा स एव गच्छति। सर्वमात्मा पश्यञ्शृणोति न जिघ्रति न मापते। [85]

चक्रेऽस्य त महात्मान परितो दश रश्मय ।
विनिष्क्रम्य यथा सूर्यमनुगच्छति त प्रभुम्।
दिने दिनेऽस्तमभ्येति पुनरुद्गच्छते दिश ।
तावुभौ न रवौ चास्ता तथा वित्त शरीरिणम्।
पतिते वित्त विप्रेन्द्रा भक्षणे चरणे पर । [90]
ऊर्ध्वमेकस्तथाधस्तादेकस्तिष्ठति चापर ।
हिरण्यसदन ज्ञेय समेत्य परम पदम्।
आत्मना ह्यात्मदीपं तमात्मनि ह्यात्मपूरुषम्।
सचित मचित पूर्वं भ्रमरो वर्तते प्रसन्।
योऽभिमानीव जानाति न मुह्यति न हीयते। [95]
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन
हृदा मनीषा पश्यति रूपमस्य।
न शुक्ल न कृष्णं परमार्थभाव
गुहाशय ज्ञानदेवीकरस्थम्।
ब्राह्मणस्य न साहश्ये वर्तते सोऽपि किं पुन । [100]
इज्यते यस्तु मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तम ।
नैव धर्मी न चाधर्मी द्वंद्वातीतो विमत्सर ।
ज्ञानतृप्त सुख शेते ह्यमृतात्मा न सशय ।
एवमेष जगत्सृष्टिं कुरुते मायया प्रभु ।
न जानाति विरूढात्मा कारणं चात्मनो ह्यसौ। [105]
ध्याता द्रष्टा तथा मन्ता बोद्धा दृष्टान्त एव स ।
को विद्वान्परमात्मानमनन्त लोकभावनम्।
यत्तु शक्य मया प्रोक्त गच्छध्व मुनिपुगवा ।

भीष्म उवाच।

एवं प्रणम्य विप्रेन्द्रा ज्ञानसागरसभवम्।
सनत्कुमारं सदृष्ट्वा जग्मुस्ते रुचिर पुन । [110]
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय ज्ञानयोगपरो भव।
ज्ञानमेव महाराज सर्वदु खविनाशनम्।
इद महादु खसमाकराणां
नृणां परित्राणविनिर्मित पुरा।
पुराणपुंसा ऋषिणा महात्मना [115]
महामुनीनां प्रवरेण तद्भुवम्।

Colophon

युधिष्ठिर उवाच।

यदिद तप इत्याहु किं तप सप्रकीर्तितम्।
उपवासमथान्यत्तु वेदाचारमथो नु किम्।
शास्त्र तपो महाप्राज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह।

भीष्म उवाच।

पक्षमासोपवासादीन्मन्यन्ते वै तपोधना । [120]
वेदव्रतादीनि तप अपरे वेदपारगा ।
वेदपारायणं चान्ये चाहुस्तत्त्वमथापरे।
यथाविहितमाचारस्तप सर्वं व्रतं गता ।
आत्मविद्याविधान यत्तत्तप परिकीर्तितम्।
त्यागस्तपस्तथा शान्तिस्तप इन्द्रियनिग्रह । [125]
ब्रह्मचर्य तप प्रोक्तमाहुरेव द्विजातय ।
सदोपवासो यो विद्वान्ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
यो मुनिश्च सदा धीमान्विघसाशी विमत्सर ।
ततस्त्वनन्तमप्याहुर्यो नित्यमतिथिप्रिय ।
नान्तराशीस्ततो नित्यमुपवासी महाव्रत । [130]
ऋतुगामी तथा प्रोक्तो विघसाशी स्मृतो बुधै।
भृत्यशेष तु यो भुङ्क्ते यज्ञशेष तथामृतम्।
एव नानार्थसयोग तप शश्वदुदाहृतम्।
केषा लोका ह्यपर्यन्ता सर्वे सत्यव्रते स्थिता ।
येऽपि कर्मसय प्राहुस्ते द्विजा ब्राह्मणा स्मृता । [135]
रमन्ते दिव्यभोगैश्च पूजिता ह्यप्सरोगणै ।
ज्ञानात्मक तप शब्दं ये वदन्ति विनिश्चिता ।
ते ह्यन्तरात्मसद्भाव प्रपन्ना नृपसत्तम।
एतत्ते नृपशार्दूल प्रोक्त यत्पृष्टवानसि।
यथावस्तूनि सज्ञानि विविधानि भवन्त्युत। [140]

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महाप्राज्ञ राजाधीना नृपा पुन ।

इव। या विकल्पोपमानयोरित्यमर [3 249]) यस्याश्रयो वा (as above) —(L 85) Kumbh ed च भाति (for जिघ्रति). —(L 89) ❀ Cv ता उभौ, उदयास्तमयौ, रवौ न चास्तां, मनुष्यदृष्ट्यैव उदयास्तमयौ। सूर्यस्त्वेक प्रकार एव। शरीरिण, शरीरान्तगत नारायण वित्त। ❀ —(L 90) ❀ Cv पतनभक्षणसचरणोर्ध्वगमनाधोगमनावस्थानाख्य षड्विधजीवव्यापारेषु षड्विधूर्मिभिर्हि मायान्प्रेरयतीति भाव। ❀ —(L 92) ❀ Cv हिरण्यसदन, 'हिरण्मुख समुद्दिष्टम्' इति वचनाद्धिरण्यस्य, सुखस्य, मुकुटाद्यलकारसुवर्णस्य वा सदनम्। ❀ —(L 105) Kumbh. ed विमूढात्मा; Cv (gloss विशेषेण प्रादुर्भूतस्वरूप) विरू° (as above). Colophon —*Adhy name* मुनिसनत्कुमारसवाद°. —(L 120) ± 12. 214 4^{ab} —With lines 123–129, of 12 214 4–7 —(L 138) ❀ Cv अन्तरात्मसद्भावम्, अन्तरात्मन, अन्तर्नियामकपरमात्मन सद्भाव विद्यमानत्व, सद्भक्ति वा। ❀ —(L 146) Kumbh

अन्यानि च सहस्राणि नामानि विविधानि च ।
प्रतियोगीनि वै तेषा छन्नान्यस्तमितानि च ।
दृष्ट सर्वं प्राकृतकमिद सर्वत्र पश्य वै ।
तस्माद्यथागत राजन्यथारुचि नृणा भवेत् । [145]
भीष्म उवाच ।
अस्मिन्नर्थे पुरावृत्त शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणाना समूहे तु यदुवाच सुवर्चला ।
देवलस्य सुता विद्वन्सर्वलक्षणशोभिता ।
कन्या सुवर्चला नाम योगभावितचेतना ।
हेतुना केन जाता सा निर्द्वंद्वा नष्टसंशया । [150]
साब्रवीत्पितर विप्र वरान्वेषणतत्परा ।
अन्धाय मा महाप्राज्ञ देहि वीक्ष्य सुलोचनम् ।
एव स च पित शश्वन्मयेद [प्रार्थित] मुने ।
पितोवाच ।
न शक्य प्रार्थितु वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विचारो मम जायते । [155]
उन्मत्तेव सुते वाक्य भाषसे पृथुलोचने ।
कन्योवाच ।
नाहमुन्मत्तभूताद्य बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्धि वै तादृश लोके स मा भजति वेदवित् ।
यान्यास्त्व मन्यसे दातु मा द्विजोत्तम तानिह ।
आनयान्यान्महाभाग द्रक्ष्यामि तेषु तम् । [160]
तथेति चोक्त्वा ता विप्र प्रेक्षयामास शिष्यकान् ।
रूपे प्रभाव दृष्ट्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमा ।
अनेकमुनयो राजन्प्राप्ता देवलाश्रमम् ।
तानागतानयाम्यर्च्य कन्यामाह पिता महान् ।
यदीच्छसि वर भद्रे त विप्र वरय स्वयम् । [165]
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभानना ।
करसमितमध्याङ्गी वाक्यमाह तपोधना ।
यद्यस्ति ममतो विप्रो ह्यन्धोऽनन्ध स मे वर ।
नोचुर्विप्रा महाभागा प्रतिवाक्य ययुश्च ते ।
कन्या च विष्ठितामत्र पितुर्वेश्मनि भारत । [170]
श्वेतकेतु कहोलस्य श्याल परमधर्मवित् ।
श्रुत्वा ब्रह्मा तदागम्य कन्यामाह महीपते ।
सोऽह भद्रे समावृत्तस्त्वयोक्तो य पुरा द्विज ।
विशालनयनं विद्धि मामन्धोऽह वृणीष्व माम् ।
सुवर्चलोवाच ।
कथ विशालनेत्रोऽसि कथं वा त्वमलोचन । [175]
ब्रूहि पश्चादह विद्वन्परीक्षे त्वा द्विजोत्तम ।
द्विज उवाच ।
प्रतियोगीनि नामानि छन्नान्यस्तमितानि च ।
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे सहेतुकम् ।
न मे प्रवर्तते चेतो न प्रत्यक्ष हि तेषु मे ।
अलोचनोऽह तस्माद्धि न गतिर्विद्यते यत । [180]
येन पश्यति सुश्रोणि भाषते स्पृशते पुन ।
भुज्यते घ्रायते नित्य शृणोति मनुते तथा ।
तच्चक्षुर्विद्यते मह्य येन पश्यति वै स्फुटम् ।
सुलोचनोऽह भद्रे वै पृच्छ वा किं वदामि ते ।
सर्वमस्मिन्न मेऽविद्या विद्धान्धि परमार्थत । [185]
सा विशुद्धा ततो भूत्वा श्वेतकेतु महामुनिम् ।
प्रणम्य पूजयामास ता भार्या स च लब्धवान् ।
वैराग्यसयुता कन्या तादृश पतिमुत्तमम् ।
प्राप्ता राजन्महाप्राज्ञ तस्मादर्थं पृथक्पृथक् ।
एतत्ते कथित राजन्किं भूय श्रोतुमिच्छसि । [190]

Colophon

21

After 12 215 35, Kumbh ed Cv ins

नैवान्तर विजानाति श्रुत्वा गुरुमुखात्तत ।
वाक्य वाक्यार्थविज्ञानमालोक्य मनसा यति ।
विवेकमत्ययापन्नमात्मानमनुपश्यति ।
विरज्यति ततो भीत्या परमेश्वरमृच्छति ।
त्रातार सर्वदु खाना तत्सुखान्वेषण यथा । [5]
करोति सद्भि ससर्गमल सन्त सुखाय वै ।
सता सकाशादाज्ञाय मार्गं लक्षणवत्तया ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्त परमात्मानमृच्छति ।
विषयेच्छाकृतो धर्म[र्मे] सरजस्को भयावह ।
धर्महानिमवाप्नोति क्रमात्तेन नर पुन । [10]
भक्तिहीनो भवत्येव परमात्मनि चाच्युत ।
याचके वापि च स्थान न हन्त्येव विमोचित ।
साक्ष्ये(81c) चास्य रतिर्नित्य ससारे च रतिर्मवेद् ।

ed. om. the ref —Kumbh ed om line 177 —(L 177) ❀ Cv छन्नानि, निगूढार्थानि, गुह्यमायाप्रोक्तानि । अस्तमितानि, बाल्युवम्यविरादिनामानि, उत्तरोत्तरदशायां पूर्वपूर्व नाम्न अस्तमितत्वात् । —(L 185) ❀ Cv अस्मिन्पर मात्मनि सर्वं जगदस्ति । मे अविद्या, अहममतारूपा, नास्ति । ❀ —Colophon *Adhy name* सुवर्चलाख्यान; cf Appendix I, No 19, lines 43–260

तस्य नित्यमविज्ञानादात्मा चैव न सिध्यति ।
उन्मत्तवृत्तिर्भवति क्रमादेवं प्रवर्तते । [15]
आशाच वर्धते नित्य न शाम्यति कथचन ।
विषये चान्वितस्यास्य मोक्षवाञ्छा न जायते ।
हेत्वाभासेषु सलीन स्तौति वैषयिकान्गुणान् ।
न शास्त्राणि शृणोत्येव मानदर्पसमन्वित ।
स्वत सिद्ध न भोगस्तु स्वत सिद्ध न वेत्ति च । [20]
चिद्रूपधारण चैव पर वस्तु अथाव्ययम् ।
नानायोनिगतस्तेन भ्राम्यमाण स्वकर्मभि ।
तीर्णपार न जानाति महामोहसमन्वित ।
आचार्यसश्रयाद्विद्याद्विनय समुपागत ।
अनुकूलेषु धर्मेषु चिनोत्येन ततस्तत । [25]
आचार्य इति च ख्यातस्तेनासौ बलवृत्रहन् ।
नियतेनैव सद्भावस्तेन जन्मान्तरादिषु ।
कर्मसचयतूलौघ क्षिप्यते ज्ञानवायुना ।
एव युक्तसमाचार ससारविनिवर्तक ।
अनुकूलवृत्तिं सतत छिनत्त्येव भृगुर्यथा । [30]
येन चायं समापन्नो वैतृष्ण्य नाधिगच्छति ।
अभ्यन्तर स्मृत शक्र तत्सास्य परिवर्जयेत् ।
प्रथम तत्कृतेनैव कर्मणा परिमृ[ग]च्छति ।
द्वितीय स्वप्नयोगं च कर्मणा परिगच्छति ।
एतैरक्षै समापन्न प्रत्यक्षोऽसौ समास्थित । [35]
सुषुप्त्याख्यस्तुरीयोऽसौ न च ह्यावरणान्वित ।
लोकत्रय्या तमीशान यजञ्जुह्वन्यमी भवेत् ।
आत्मन्यायासयोगेन निष्क्रिय स परात्परम् ।
आयामे तां विजानाति मायैषा परमात्मन ।
प्रातिभासिकसामान्याद्बुद्धेर्या सविदात्मिका । [40]
स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशादग्निभावो यथा भवेत् ।
शिशूनामेवमज्ञानामात्मभावोऽन्यथा स्मृत ।
साध्येऽप्ययस्तुभूताख्ये मित्रामित्रादय कुत ।
तदभावे तु शोकाद्या न वर्तन्ते सुरेश्वर ।
एवं बुध्यस्व भगवन्समबुद्धिं समन्वियात् । [45]
उपायमेतदाख्यात मा चक्र गच्छ देवप ।
ज्ञानेन पश्यते कर्म ज्ञानिना न प्रवर्तकम् ।
यावदारब्धमस्येह तावन्नैवोपशाम्यति ।
तदन्ते तु प्रयात्येव न विद्वानिति मे मति ।
यदस्य वाचक वक्ष्ये तस्मादेतद्भवेत्सदा । [50]
तेन तेन च भावेन अपाय तत्र पश्यति ।
स्थानभेदेषु वागेषा तालुसस्था यथा तथा ।
तद्वद्बुद्धिगवा ह्यर्था बुद्धिमात्मगतं सदा ।
समस्तसकल्पविशेषमुक्त
पर पराणा परम महात्मा । [55]
त्रय्यन्तविद्भि परिगीयतेऽसौ
विष्णुर्विभुर्वास्ति गुणो न नित्यम् ।
वर्णेषु लोकेषु विशेषणेषु
स वासुदेवो वसनान्महात्मा ।
गुणानुरूप स च कर्मरूप [60]
ददाति सर्वस्य समस्तरूपम् ।
न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
भक्त्या च धृत्या स समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह । [65]
वदन्ति तस्मै भगवान्ददौ स
स एव शेष मघवान्महात्मा ।
एष ममोपायमवेहि शक्र
तस्माल्लोको नास्ति मह्य सदैव ।

22

After 12 221 57, Kumbh. ed Cv ins

बालाना प्रेक्षमाणानां भक्षान्यश्नन्ति मोहिता ।
एको दासो भवेत्तेषा तेषा दासीद्वयं तथा ।
त्रिगवा दानवा केचिच्चतुरोजास्तथापरे ।
षडश्वा सप्तमातङ्गा पञ्चमाहिषिका परे ।

21

(L 21) Kumbh. ed पर सद्दिम् (for पर वस्तु) —(L 30) ❀ Cv छिनत्त्येव भृगुर्यथा, भृगुर्यथा शापेनाग्निं नाशितवांस्तथा ज्ञानी भवाग्निं छिनत्ति । ❀ —(L 31) Kumbh. ed समापन्न, Cv (gloss सम्यगापद प्राप्त°, अयं जीव°) °पन्नो (as above) —(L 32) ❀ Cv अभ्यन्तर, अन्तर्यामी नारायण° । —(L 35-36) ❀ Cv समापन्न°, सम्यग्ज्ञात । सुषुप्त्याख्य, सुषुप्तिम् ज°, मन्यकस्त्यापयति ज्ञापयतीति सुषुप्त्याख्य । आवरणावृत°, अज्ञानावृत । ❀ —(L 38) Kumbh. ed निष्क्रिय —(L 40-41) ❀ Cv प्रातिभासिक प्रतिभासयोग्य वस्तु, तत्सामान्यात् साम्यात्, बुद्धेर्या सविदात्मका अवस्था भवेत् । स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशात्तृणादेरग्निभाव° यथा भवेत् । ❀ —(L 42) ❀ Cv अन्यथा, अनात्मया स्थितेषु देहादिषु आत्मभावो भवति । ❀ —(L 50) ❀ Cv वाचकं, कृष्णरामादिनाम्नां वाचक यदिन्द्रियम् । ❀ Kumbh ed ससारे तद्भवेत्तदा (for the post half). —(L 62-63) ± Katha Up II 3 9, Śvet. Up. 4. 20.

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेवाविवर्जिता । [5]
अन्तर्देगाहे चाश्नन्ति गवा क्षीर विचेतना ।
क्रमद्रोह न कुर्वन्ति वत्सस्तन्यानि भुञ्जते ।
अनाथा कृपणा भार्यां घ्नन्ति नित्य शपन्ति च ।
शूद्रान्नपुष्टा विप्रास्तु निर्लज्जाश्च भवन्त्युत ।
प्रकीर्णानि च धान्यानि नात्यवेक्षत्कुटुम्बिनी । [10]
मार्जारकुक्कुटश्वाने क्रीडा कुर्वन्ति मानवा ।
गृहे कण्टकिनो वृक्षास्तथा निष्पाव[? ष्पर्ण]वल्लरी ।
यज्ञियाश्च तथा वृक्षास्तेषामास्तुरात्मनाम् ।
कूपस्नानरता नित्य पर्वमैथुनगामिन ।
तिलानश्नन्ति रात्रौ च तैलाभ्यक्ताश्च शेरते । [15]
बिभीतककरञ्जाना छायामूलनिवासिन ।
करवीर च ते पुष्प धारयन्ति च मोहिता ।
पद्मबीजानि स्वादन्ति पुष्प जिघ्रन्ति मोहिता ।
न भोक्ष्यन्ति तथा नित्य दैत्या कालेन मोहिता ।
निन्दन्ति स्तवन विष्णोस्तस्य नित्यद्विषो जना । [20]
होमधूमो न तत्रासीद्वेदघोषस्तथैव च ।
यज्ञाश्च न प्रवर्तन्ते यथापूर्व गृहे गृहे ।
शिष्याचार्यक्रमो नासीत्पुत्रैरामपितु पिता ।
विष्णु ब्रह्मण्यदेवेश हित्वा पाषण्डमाश्रिता ।
हव्यकव्यविहीनाश्च ज्ञानाध्ययनवर्जिता । [25]
देवस्वादानरचयो ब्रह्मस्वस्वयस्तथा ।
स्नुनिमहतहीनानि देवस्थानानि सर्वश ।

23

After 12 221 94, Kumbh ed ins

सस्मृत्य बुद्धीन्द्रियगोचरानिग
स्वगोचरे सर्वकृतालय तम् ।
हरिं महापापहर जनास्ते
सस्मृत्य सपूज्य विधूतपापा ।
धर्मश्च नित्य नियमश्च सयता- [5]
स्तत्र च विष्णो परिपद्यमाना ।
देवानुसारेण विमुक्तियोग
ते गाहमाना परमाप्नुवन्ति ।
एव राजेन्द्र सतत जपहोमपरायण ।
वासुदेवपरो नित्य ज्ञानध्यानपरायण । [10]
दानधर्मरतिर्नित्य प्रजास्त्व परिपालय ।
वासुदेवपरो नित्य ज्ञानध्यानपरायणान् ।
विशेषेणार्चयेथास्त्व सतत पर्युपास्व च ।

24

After 12 222 24, Kumbh ed Cv ins

एतच्छ्रुत्वा मुनेस्तस्य वचन देवलस्तथा ।
तदधीनोऽभवच्छिष्य सर्वद्वद्वविनिश्चित ।
अथान्यत्तु पुरा वृत्त जैगीषव्यस्य धीमत ।
शृणु राजन्नवहित सर्वज्ञानसमन्वित ।
यमाहु सर्वलोकेश सर्वलोकनमस्कृतम् । [5]
अष्टमूर्तिं जगन्मूर्तिमिष्टसिधिविभूषितम् ।
य प्राप्ता न विपीडन्ति न शोचन्त्युद्विजन्ति च ।
यस्य स्वाभाविकी शक्तिरिद विश्व चराचरम् ।
याति सृजति सर्वात्मा स देव परमेश्वर ।
मेरोरुत्तरपूर्वे तु सर्वरत्नविभूषिते । [10]
अचिन्त्ये विमले स्थाने सर्वर्तुकुसुमान्विते ।
वृक्षैश्च शोभते नित्य दिव्यवायुसमीरिते ।
नानाभूतगणैर्युक्त सर्वदेवनमस्कृत ।
तत्र विद्याधरगणा गन्धर्वाप्सरसा गणा ।
लोकपाला समुद्राश्च नद्य शैला सरांसि च । [15]
ऋषयो वालखिल्याश्च यज्ञा स्तोभाह्वयास्तथा ।
उपासाचक्रिरे देव प्रजाना पतयस्तथा ।
तत्र रुद्रो महादेवो देव्या चैव सहोमया ।
आस्ते वृषध्वज श्रीमान्सोमसूर्याग्निलोचन ।
तत्रैव देवमालोक्य देवी धात्री विभावरी । [20]
उमा देवी परेशानमपृच्छद्विनयान्विता ।
अर्थ कोऽथार्थशक्ति का भगवन्ब्रूहि मेऽर्थित ।
तथैव परिपृष्टोऽसौ प्राह देवो महेश्वर ।
अर्थोऽहमर्थशक्तिस्त्व भोक्ताह भोज्यमेव च ।
रूप विद्धि महाभागे प्रकृतिस्त्व परो ह्यहम् । [25]
अह विष्णुरह ब्रह्मा ह्यह यज्ञस्तथैव च ।
आवयोर्न च भेदोऽस्ति परमार्थस्ततोऽचले ।
तथापि विभ्रमस्ते भेदं किं मा त्व परिपृच्छसि ।
एवमुक्ता तत प्राह ह्यधिक ह्येतयोर्यद ।
श्रेष्ठ वेद महादेव नम इत्येव भामिनी । [30]

22

(L 13) Kumbh ed वृक्षाम्; Cv (gloss देयास्) वृक्ष्यास् (as above).

24

(L 29) ❀ Cv एतयो', अर्थार्थशक्त्योर्मध्ये । ❀ —(L. 33) ❀ Cv आपरा, परमात्मा नारायणो यावत्पर्यन्त तिष्ठति

तदन्तरे स्थितो विद्वान्वसुरूपो महामुनिः ।
जैगीषव्यः स्मयन्प्राह शर्व इत्येव नादयन् ।
श्रेष्ठोऽन्योऽस्मान्महीपिण्डा तल्लीना शक्तिरापरा ।
मुद्रिकादिविशेषेण विस्तृता सम्भृतेति च । [35]
तच्छ्रुत्वा वचनं देवी कोऽसावित्यब्रवीद्रुषा ।
वाक्यमस्याद्य समङ्क्त्वा प्रोक्तवानिति शंकरम् ।
तच्छ्रुत्वा निर्गतो धीमानाश्रमं स्वं महामुनिः ।
स्थानात्स्वर्गगणे विद्वान्योगैश्वर्यसमन्वितः ।
ततः प्रहस्य भगवान्सर्वपापहरो हरः ।
प्राह देवीं प्रशान्तात्मा जैगीषव्यो महामुनिः । [40]
भक्तो मम सखा चैव शिष्यश्चात्र महामुनिः ।
जैगीषव्य इति ख्यातः प्रोक्त्वासौ निर्गतः शुभे ।
तच्छ्रुत्वा साथ सक्रुद्धा न न्याय्यं तेन वै कृतम् ।
विकृताहं त्वया देव मुनिना च तथा कृता ।
अतज्ज्ञादथ देवेश मध्ये प्राप्त न तच्छ्रुतम् । [45]
तच्छ्रुत्वा भगवानाह महादेवः पिनाकधृत् ।
निरपेक्षो मुनिर्योगी मामुपाश्रित्य सस्थितः ।
निर्द्वंद्वः सततं धीमान्समरूपस्वभाववत् ।
तस्मात्क्षमस्व तं देवि रक्षितव्यस्त्वया च सः ।
इत्युक्ता प्राह सा देवी मुनेस्तस्य महात्मनः । [50]
निराशत्वमहं द्रष्टुमिच्छाम्यन्तकनाशन ।
तथेति चोक्त्वा तां देवो वृषमारुह्य सत्वरम् ।
देवगन्धर्वसंघैश्च स्तूयमानो जगत्पतिः ।
अजरामरशुद्धात्मा यत्रास्ते स महामुनिः ।
इतस्ततः समाहूय वीरसंघैर्महायशाः । [55]
देहप्रावरणार्थं वै ससरन्स तदा मुनिः ।
प्रत्युद्गम्य महादेवं यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
पुनः स पूर्ववत्कन्था सूच्या सूत्रेण सूचयत् ।
तमाह भगवाञ्शंभुः किं प्रदास्यामि ते मुने ।
वृणीष्व मत्तः सर्वं त्वं जैगीषव्य यदीच्छसि । [60]
नावलोकयमानस्तु देवदेवं महामुनिम् ।
अनवाप्तं न पश्यामि त्वत्तो गोवृषभध्वज ।
कृतार्थः परिपूर्णोऽहं यत्ते कार्यं तु गम्यताम् ।
प्रहसंस्तु पुनः शर्वो वृणीष्वेति तमब्रवीत् ।
अवश्यं हि वरो मत्तः प्राप्य वरमनुत्तमम् । [65]
जैगीषव्यस्तमाहेदं श्रोतव्यं च त्वया मम ।
सूचीमनु महादेव सूत्रं समनुगच्छत [तु] ।
ततः प्रहस्य भगवान्गौरीमालोक्य शंकरः ।
स्वस्थानं प्रययौ हृष्टः सर्वदेवनमस्कृतः ।
एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि । [70]
निर्द्वंद्वा योगिनो नित्याः सर्वशस्ते स्वयंभुवः ।

Colophon

25

After 12.223.23, Kumbh. ed. Cv ins.:

इत्युक्तः सम्प्रशस्यैनमुग्रसेनो गतो गृहात् ।
आस्ते कृष्णस्तथैकान्ते पर्यङ्के रत्नभूषिते ।
कदाचित्तत्र भगवान्प्रविवेश महामुनिः ।
तमभ्यर्च्य यथान्यायं तूष्णीमास्ते जनार्दनः ।
तं खिन्नमिव संलक्ष्य केशवं वाक्यमब्रवीत् । [5]
किमिदं केशव तव वैमनस्यं जनार्दन ।
अभूतपूर्वं गोविन्द तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
श्रीवासुदेव उवाच ।
मासुहृत्परमं मेऽद्य नापदोऽर्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।
स त्वं सुहृच्च विद्वांश्च जितात्मा श्रोतुमर्हसि । [10]
अप्येतद्धृदि यद्दुःखं तन्नवान्श्रोतुमर्हति ।
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां च करोम्यहम् ।
द्विषन्ति सततं क्रुद्धा ज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ।
दिव्या अपि तथा भोगा दत्तास्तेषां मया पृथक् ।
तथापि च द्विषन्तो मां वर्तन्ते च परस्परम् । [15]
नारद उवाच ।
अनायसेन शस्त्रेण परिमृज्यानुमृज्य च ।
जिह्वामुद्धर चैतेषां न वक्ष्यन्ति ततः परम् ।

तावत्पर्यन्तं विद्यमाना । तल्लीना, प्रलयेऽपि पत्या सह स्थिता लक्ष्मीः । प्रलयेऽपि विद्यमानस्य वेदस्यार्थो नारायण एव, अर्थशक्तिस्तु श्रीरेव । युवयोस्तु प्रलये निद्रितत्वात् नार्थत्वं नाप्यर्थशक्तित्वम् । अतो विप्रलम्भार्थं कथितं शिववाक्यं भवद्भिर्न विश्वसनीयमिति भावः । ❀ —(L. 34) ❀ Cv: मुद्रिकादिविशेषेण, मुद्रिकाभरणादिभगवदाभरणरूपेण विस्तृता । सम्भृता, सः, सम्यक्, वक्षसि भृता, लक्ष्मीरिति पूर्वेणान्वयः । ❀ —(L. 44) ❀ Cv: विकृता, विशिष्टीकृता । तथा [अ]कृता, व्यर्थीकृता । ❀ —(L. 54) ❀ Cv: अजरामरशुद्धात्मा, अजरामरे, नारायणे शुद्धः आत्मा चित्तं यस्य सः । ❀ — Colophon: *Adhy. name*: असितजैगीषव्यसंवादः.

25

(L. 12) of 12.82.5ab. ❀ Cv: ऐश्वर्यवादेन, ईश्वरोऽपि-

भगवानुवाच ।

अनायस कथं विन्द्या शस्त्र मुनिवरोत्तम ।
येनैषामुद्धरे जिह्वा ब्रूहि तन्मे यथातथम् ।

नारद उवाच ।

गोहिरण्य च वासासि रत्नाद्य यद्धन बहु । [20]
आस्ये प्रक्षिप चैतेषा शस्त्रमेतदनायसम् ।
सुहृत्सबन्धिमित्राणा गुरूणा स्वजनस्य च ।
आख्यात शस्त्रमेतद्धि तेन छिन्धि पुन पुन ।
तवैश्वर्यप्रदानानि श्लाघ्यमेषा वचासि च ।
समर्थं त्वामभिज्ञाय प्रवदन्ति च ते नरा । [25]

भीष्म उवाच ।

तत प्रहस्य भगवान्सपूज्य च महामुनिम् ।
तथाकरोन्महातेजा मुनिवाक्येन चोदित ।
एवप्रभावो ब्रह्मर्षिर्नारदो मुनिसत्तम ।
पृष्टवानसि यन्मा त्व तदुक्त राजसत्तम ।
सर्वधर्महिते युक्ता सत्यधर्मपरायणा । [30]
लोकप्रियत्व गच्छन्ति ज्ञानविज्ञानकोविदा ।

Colophon

26

After 12 224 10, Kumbh ed Cv ins

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावत्कीर्तयाम्यहम् ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा यथावृतमिद जगत् ।
कार्यादि कारणान्त यत्कार्यान्त कारणादिकम् ।
ज्ञान तदुभय वित्त्वा सत्य च परम शुभम् ।
ब्रह्मेति चाभिविख्यात तद्वै पश्यन्ति सूरय । [5]
ब्रह्म तेजोमय भूत भूतकारणमद्भुतम् ।
आसीदादौ ततस्त्वाहु प्राधान्यमिति तद्विद ।
त्रिगुणा ता महामाया वैष्णवीं प्रकृतिं विदु ।
तदीदृशमनाद्यन्तमव्यक्तमजर ध्रुवम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेय ब्रह्माग्रे विकृत च तत् । [10]
तद्वै प्रधानमुद्दिष्ट त्रिसूक्ष्म त्रिगुणात्मकम् ।
सम्यग्योगगुण स्वस्थ तदिच्छाक्षोभित महत् ।
शक्तित्रयात्मिका तस्य प्रकृति कारणात्मिका ।
अस्वतन्त्रा च सतत विदधिष्ठानसंयुता ।
स्वभावाख्य समापन्ना मोहविग्रहधारिणी । [15]
विविधस्यास्य जीवस्य भोगार्थं समुपागता ।
यथा सनिधिमात्रेण गन्ध क्षोभाय जायते ।
मनस्तद्वदशेषस्य परात्पर इति स्मृत ।
सृष्ट्वा प्रविश्य तत्तस्मिन्क्षोभयामास विष्ठित ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् । [20]
प्रधानतत्त्वादुद्भूतो महत्त्वाच्च महान्स्मृत ।
प्रधानतत्त्वमुद्भूत महत्तत्त्व समावृणोत् ।
कालात्मनाभिभूत तत्कालोऽश परमात्मन ।
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा स एव इति गीयते ।
त्रिगुणोऽसौ महाज्ञात प्रधान इति वै श्रुति । [25]
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधात्मक ।
त्रिविधोऽयमहकारो महत्तत्त्वादजायत ।
तामसोऽसावहकारो भूतादिरिति सज्ञित ।
भूतानामादिभूतत्वाद्रक्ताहिस्तामस स्मृत ।
भूतादि स विकुर्वाण शिष्ट तन्मात्रक तत । [30]
ससर्ज शब्द तन्मात्रमाकाश शब्दलक्षणम् ।
शब्दलक्षणमाकाश शब्दतन्मात्रमावृणोत् ।
तेन सपीड्यमानस्तु स्पर्शमात्र ससर्ज ह ।
शब्दमात्र तदाकाश स्पर्शमात्र समावृणोत् ।
ससर्ज वायुस्तेनासौ पीड्यमान इति श्रुति । [35]
स्पर्शमात्र तदा वायू रूपमात्र समावृणोत् ।
तेन सपीड्यमानस्तु ससर्जाग्निमिति श्रुति ।
रूपमात्रं ततो वह्नि समुत्सृज्य समावृणोत् ।
तेन सपीड्यमानस्तु रसमात्र ससर्ज ह ।
रूपमात्रगत तेजो रसमात्र समावृणोत् । [40]
तेन सपीड्यमानस्तु ससर्जाम्भ इति श्रुति ।
रसमात्रात्मक भूयो रस तन्मात्रमावृणोत् ।
तेन सपीड्यमानस्तु गन्ध तन्मात्रकं तत ।
ससर्ज गन्धं तन्मात्रमावृणोत्करकं तथा ।
तेन सपीड्यमानस्तु काठिन्य च ससर्ज ह । [45]
पृथिवी जायते तस्माद्गन्धतन्मात्रजात्तथा ।
अम्मय सर्वमेवेदमापस्तस्मिरे पुन ।

पति', तस्य भाव' ऐश्वर्यं, तस्य वादेन । ❀ — Colophon *Adhy name* कृष्णनारदसवाद' (cf 12 82)

26

(L 4) ❀ Cv वित्त्वा, विदित्वा । ❀ —(L 10) Kumbh ed वैकृत, Cv (gloss कार्याकारेण परिणतम्) विकृतं (as above) —(L 11) ❀ Cv ' त्रिसूक्ष्म, भी भूंदुर्गात्मिका देव्यक्षिविषाणुना महिमानिन्यो यस्य तत् त्रिसूक्ष्मम् । ❀ —(L 32) ❀ Cv शब्द एव लक्षण यस्य तदाकाश स्वोपादानीभूतशब्दतन्मात्रमावृणोत्, तेनाविनाभूत स्थितमित्यर्थ' । ❀ —(L 44) ❀ Cv करक, जलमयोपल — वर्षोपलस्तु करक

भूतानीमानि जातानि पृथिव्यादीनि वै श्रुति ।
भूताना मूर्तिरेवैपामत्र चैपा मता बुधै ।
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तन्मात्रा इति ते स्मृता । [50]
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादश मनश्चात्र देवा वैकारिका स्मृता ।
गुपामुद्धर्तक कालो नानाभेदवशास्थित ।
परमात्मा च भूतात्मा गुणभेदेन संस्थित ।
एक एव त्रिधा भिन्न करोति विविधा क्रिया । [55]
ब्रह्मा सृजति भूतानि पाति नारायणोऽव्यय ।
रुद्रो हन्ति जगन्मूर्ति काल एप क्रियाबुध ।
कालोऽपि तन्मयोऽचिन्त्यस्त्रिगुणात्मा सनातन ।
अव्यक्तोऽसावचिन्त्योऽसौ वर्तते भिन्नलक्षण ।
कालात्मना त्विद भिन्नमभिन्न श्रूयते हि यत् । [60]

27

After 12 241 5[ab], G2 ins

जययुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके महीयते ।
अथ सत्वरमासाद्य रथमेव युयुक्षत ।
अक्षर गन्तुमनसो विधि वक्ष्यामि शीघ्रगम् ।
सप्तयोधायन कृत्स्ना वान्यत प्रतिपद्यते ।
पृष्ठत पार्श्वतश्चान्या यावन्त्यास्या प्रसारणात् । [5]
क्रमश पार्थिव यच्च वायव्य ख तथा पय ।
ज्योतिपो यत्तदैश्वर्यमहकारस्य बुद्धित ।
अव्यक्तस्य यदैश्वर्यं क्रमश प्रतिपद्यते ।
व्यक्तमाश्चापि (sic) यस्यैते तथा युक्तेन योगत ।
तथास्य भवयुक्तस्य विधिमात्मनि पश्यत । [10]
निर्मथ्यमान सूक्ष्मात्मा रूपाणीमानि दर्शयेत् ।
शैशिरस्तु यथा धूम सूक्ष्म सश्रयते नभ ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूप तदप्युत ।
अथ धूमस्य विरमे द्वितीय रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाश तत्रैवात्मनि पश्यति । [15]
अपर व्यतिक्रमेचापि वह्निरूप प्रकाशते ।
तस्मिन्नुपरते वास्य वायव्य सूक्ष्ममप्यथ ।
रूप प्रकाशते तत्र पीतवर्णवदप्यज ।
तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।
ऊर्ध्वा सवर्णरूप तत्तस रूप प्रकाशते । [20]
तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूप प्रकाशते ।
मुमुक्षु चेतस सम्यगव्यक्ते ब्राह्मणस्य वै ।
एतेष्वपीह जातेपु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरेपा विधीयते ।
प्रजापतिरिवाक्षोभ्य शरीरात्सृजति प्रजा । [25]
वर्णतो गृह्यते वाप्सु नाय पिबति चाशया ।
स्राचास्य(sic) तेजसा रूप दह्यते शाम्यते तथा ।
अङ्गुल्याङ्गुष्ठमात्रेण वस्त्रपाटेनवत्तया (sic) ।
पृथिवीं कम्पयन्त्येते गुणापायादिति स्मृत ।
आकाशभूतश्चाकाशे स्वर्णस्त्वान्न च दृश्यते । [30]
अहंकारस्य विजये पञ्च ते स्युर्वशानुगा ।
पण्णामात्मनि बुद्धौ तु निताय(sic) प्रभवत्युत ।
निर्दोपप्रभवा ह्येपा कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्त प्रतिपद्यते ।
यतो नि सरते लोको भवति व्यक्तसज्ञक । [35]
तत्रासन्नमयीं व्याख्या शृणु त्व विस्तरेण वै ।
तथा व्यक्तमयीं चैव व्याख्या पूर्व निबोध मे ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयत समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषास्तत्र मे शृणु ।
प्रोक्त तव्द्यर्थमित्येव जायते वर्तते च यत् । [40]
जीवते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ।
विपरीतमतो यत्तदव्यक्त समुदाहृतम् ।
पापात्मानौ च देवेपु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।
चतुर्लक्षणजन्तुर्यश्चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।
व्यक्तमव्यक्तज चैव तथा बुद्धिरथेतरत् । [45]
सत्त्व क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमव्यक्तदर्शनम् ।
द्वावात्मानौ च देवेपु विषयेपु च राजत ।
विपयान्प्रतिसंहार सालोक सिद्धिलक्षणम् ।
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसशय ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नात्मना भवतो गिर । [50]
आक्रुष्टस्ताडितश्चापि मैत्र ध्यायति नाशुभम् ।
वाङ्मन कायदण्डानां त्रयाणा च निवर्तकम् ।
सम. सर्वेपु भूतेपु ब्रह्माणमतिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छन्यात्रामात्रव्यवस्थित ।
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो नाकृतिर्न निराकृति । [55]
नास्येन्द्रियमन प्राणबुद्धय सर्वसाक्षिण. ।

११लमर' (l 11) ॐ —(L 60) ॐ Cv कालात्मना विष्णुना सह इद मूर्तिचतुष्टय भिन्न, भिन्नकार्याय चतुर्धा अवतीर्णम् । अभिन्नं, एकीभूय स्थित मूलरूपम् । ॐ

27

(L 2) G2 युयुक्षत — (L 4) G1 कृत्या (for कृत्स्ना). —(L 29) G2 कपयन्नेते. —(L 37) G2 यथा (for तथा).

28

After 12 274, N (Ś1 missing K8 5 B1-5 Da1 a2 Dn2 n8 D1 G4 5 M1-4 absent) Kumbh ed ins

जनमेजय उवाच।

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथ वैवस्वतेऽन्तरे।
विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेध प्रजापते।
देव्या मन्युकृत मत्वा क्रुद्ध सर्वात्मक प्रभु।
प्रमादात्तस्य दक्षेण स यज्ञ सधित कथम्।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम्। [5]

वैशंपायन उवाच।

पुरा हिमवत पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत्।
गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते।
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते।
ऋषिसघै परिवृत दक्ष यज्ञभृतां वरम्।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिन। [10]
सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थु प्रजापतिम्।
देवदानवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ तुम्बुरुर्नारदस्तथा।
विश्वावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वाप्सरसस्तथा।
आदित्या वसवो रुद्रा साध्या सह मरुद्गणै। [15]
इन्द्रेण सहिता सर्वे आगता यज्ञभागिन।
ऊष्मपा सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा।
ऋषय पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह।

28

*** This passage is substantially the same as Vāyupurāṇa I 30 79ff and Brahmapurāṇa adhy 38-40 The variants from the Purāṇas are listed in the critical notes that follow, which register the *pāṭhabhedas* from the N recension.

B P ऋषय॰ (for जनमेजय उवाच) —(L 1) K1 2 4 7 D4 5 7 9 वै(D4 वे)वस्वतेतरे काले (K7 D4 9 राजा; D5 7 वसाद्) (for the prior half) K1 3 4 कस्य, K7 D4 5 7 9 दक्ष॰ (for कथ) K1 3 4 7 D4 5 7 9 प्राचेतसो (for वैवस्वते) K1 4 नृप, K3 द्विज, K7 D4 9 स्म ह, D5 7 स्म हि (for ऽन्तरे) —(L 2) K1 2 D5 कस्माद्, K4 कोशाद्, K7 D4 9 तस्य, V P. सुत (for ब्रह्मन्) K1 हयमेधा (for ॰मेध) K1 प्रजापते, B6 7 9 Da3 a4 D7 स तस्य हि (B9 D7 वै), Dn4 Ds1 प्रजायते (for ॰पते॰) D5 हयमेधस्य तस्य हि (for the post half). — After line 2, Kumbh ed ins

कथ म चामवद्ब्रह्मन्हयमेध॰ प्रजापते।

—(L 3) K7 D9 मन्युकृते, V P मृत्यु कृत (for मन्युकृत) B P बुद्ध्वा (for मत्वा) B8 (marg as above) V P क्रुद्ध सर्वात्मक प्रभु (for the post half) — B P om. lines 4-7 —(L 4) K1 3,4 7 D4 9 प्रसादमगमद्दक्षे (K4 7 D4 9 ॰तस्य), B8 (marg as above) V P कथं प्र(V. P. प्रा)सादयद्दक्ष॰ (for the prior half) K1 3 4 सहत॰; K6 सनिम, Da3 a4 संधित; D5 7 V P साधित॰, D8 सशित (for सधित॰) —(L 5) K6 7 B0 Dn1 n4 D8 D3 5,6 8 इच्छेय, Da3 lacuna, V P इच्छामस् (for इच्छामि) V P नो (for मे॰) —(L 6) Da3 यज्ञ (for दक्षो) D8 दक्षम् (for यज्ञम्) K6 D7 V P. आरमत् (for आहरत्) —(L 7) Da4 reads शुभे twice V1 ॰सघ (for सिद्ध) —(L 8) K4 गधर्वाप्सरसाकीर्णो, V P B P ॰कीर्ण (for the prior half) V1 लतान्विते, Da3 a4 ॰कुले, V P B P ॰धृत (for ॰वृते) —(L 9) K3 ऋषिसगै; Da4 B P ऋषिसिद्धै॰ (for ॰सघै॰) K1 3 4 7 V1 D4 9 परिवृते (K7 D4 9 ॰तो) (for ॰त) K7 D4 9 दक्षो, Dn4 मोक्ष (for दक्ष) K4 B0 8 Da4 Dn1 n4 D5 D3 5 6 8 धर्मभृतां (for यज्ञ॰) K7 D4 9 वर, D6 lacuna (for वरम्) —(L 10) K7 V1 B0 6-9 Da3 Ds1 V P अतरीक्षे (for अन्तरिक्षे) V P वा (for the first च) Da3 om. ये K1 Da3 om the second च —(L 11) K1 2 चोपतस्थु॰ (for उपतस्थु॰) — V P B P om lines 12-14 —(L 13) K1 2 B8 (marg) हाहा हूहू च (for हाहा हूहूश्च) K6 गधर्वास्; D4 गधर्वस् (for ॰र्वौ) K1 तुबुरु; K6 D4 9 तुबरू, Da4 ॰बरो, Ds1 तुबुतुर् (for तुम्बुरुर्). K6 D9 तदा (for तथा). — D6 om (hapl) line 14 D7 om (hapl) lines 14-17 V1 reads line 14 on marg —(L 14) K3 [अ]प्सरसास् (for ॰रसस्) — D5 om (hapl) lines 15-17 —(L 15) B P साध्या सर्वे मरुद्गणा (for the post half) —(L 16) V P जिष्णुना; B P विष्णुना (for इन्द्रेण) B8 (marg as above) आहूता (for आगता) —(L 17) K6 7 Ds1 D8 उष्मपा (Ds1 ॰या॰) (for ऊष्मपा॰) B P धूमपाश् (for सोमपाश्) V1 सर्वे (for चैव) Ds1 धूम्रपा (for धूमपा) K1 (both times) reads the post half twice. V P. आज्यपा धूमपास्तथा; B P. आज्यपा॰ सोमपास्तथा (for the post half) —(L 18) V P अश्विनौ (for ऋषय॰) K3 4 ह्यागता; D4 9 अनादि- (for आगता) — For line 18, B P subst

अश्विनौ मरुतश्चैव नानादेवगणै॰ सह।

एते चान्ये च बहवो भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिदजास्तथा । [20]
आहूता मन्त्रिता सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः ।
विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नय. ।
तान्दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
नाय यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रो न इज्यते ।
वधबन्धं प्रपन्ना वै किं नु कालस्य पर्यय. । [25]
किं नु मोहाश्र पश्यन्ति विनाश पर्युपस्थितम् ।
उपस्थितं भय घोर न बुध्यन्ति महाध्वरे ।
इत्युक्त्वा स महायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा ।
स पश्यति महादेव देवीं च वरदां शुभाम् ।
नारद च महात्मानं दृष्ट्वा देव्या. समीपत । [30]
संतोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ।
एकमन्त्रास्तु ते सर्वे येनेशो न निमन्त्रित ।
तस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
त्रिपातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानव । [35]
अनृत नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
देवतानामृषीणां च मध्ये सत्य ब्रवीम्यहम् ।
आगतं पशुभर्तार स्रष्टार जगत पतिम् ।

— V1 reads line 19 on marg — (L 19) D4 वान्ये (for चान्ये) K1 2 4 Da3 Dn1 n4 D6 D3 8.8 V. P भूतग्रामाश्च (for °ग्रामश्च) K1.2.4 Dn1 n4 D5 D3 8 चतुर्विधा°, V P B P तथैव च (for चतुर्विध) — (L. 20) B7 8 स्वेदजा उद्भिजाश्च; B8 (marg) सहजोद्भिदजास्, D6 7 स्वेदजोद्भिज्जजास्, V P °द्भिज्जकास् (for °जोद्भिद जास्) B0 Dn1 n4 D5 D3 8.6 8 सहसा स्वेदजोद्भिजै, B P तथैव स्वेदजोद्भिद (for the post half) — (L 21) V P मन्त्रत° (for मन्त्रिता°). B8 (marg as above) चैव (for सर्वे). K2 4 मन्त्रिभि°, Da4 पत्तिभि°, D1 9 पत्रिभि°, Ca (gloss पत्निभिरिति छान्दस ह्रस्वत्वम्) पत्निभि° (as above) — For line 21, B P. subst.

आगता° सत्रिण° सर्वे देवा स्त्रीभि° सहर्षिभि° ।

— (L 22) K7 D6 व्यराजत, D6 विराजत (for °जन्ते). D6 महा° (for [अ]ग्नय°) — (L 23) V1 मन्युरा-विष्टो, B8 (marg as above) Da1 V P मन्युमा° (for मन्युना°) K1 2 6 7 B8 (marg) Da8. a4 D1 6 7 8 दधीचो (for दधीचिर्) D6 (before corr) आमवीत्, D6 (by corr) अमवीत् (as above) — V P B P om (hapl) lines 24–33 Before 24, B8 9 B P ins दधीच (B9 °चिर्) उवाच — (L 24) B7 धर्मो (for यज्ञो) B7 [अ]नगो (for धर्मो) K1 यत्र रुद्रेण, K2 न च रुद्रो न, K7 D1 9 रुद्रो यत्र न (for यत्र रुद्रो न) K2 चेज्यते, B7 इष्यते, Da4 D7 युज्यते (for इज्यते) — (L 25) K1.2 4.7 D1 9 वधकत्व, Da4 बधकत्व, Da1 वध वध (for वधबन्ध) K1.2 4 7 D1.9 प्रपन्नो, Da4 प्रसन्ना (for प्रप°) K6 7 B8 (marg) Da4 D2 4 9 किं तु; V1 को नु (for किं नु) ✽ Ca पर्यय° विपर्यास । ✽ — (L 26) K6.7 D6 किं तु (for किं नु). K1 B9 पर्युपास्थित; B8 (marg.) मत्युप° (for पर्युप°). — (L. 27) D4 om. उपस्थितं. Da4 Dn1 D2 8 मया (for भय). K1.2.4 B8 (marg as above) पश्यति, K7 V1 D4 बुध्यते, Da1 बुध्यति; D6 बुध्येते (for बुध्यन्ति) D6 महीध्वरे (for महा°) — Before line 28, B8 9 ins. वैशंपायन उवाच — (L 28) Da4 इत्युक्ता (for °क्त्वा) K1 महायोगी, D1 °यागी (for °योगी). K1 Dn4 पश्यति; V1 B8 (marg) पर्येति (for पश्यति) D6 7 ध्यानचक्षुषा (for ध्यानच°) — (L. 29) K1 corrupt, K2 4 महायोगी (for °देव) K7 D1 9 शिवां, D2 शुभ (for शुभाम्) — (L. 30) K4 V1 B0 Da3. a4 Dn1 n4 D5 D3 8 6 8 तस्या (for दृष्ट्वा) — (L 31) B8 (marg) तोष तु (for संतोष) Da4 लोके (for लेभे) — (L 32) K7 Da3 a4 एवमन्त्रास्तु (for एकमन्त्रास्तु) K1 2 4 D1 येरीशो, K7 ये सर्वे, B0 8 (marg.) येनासौ, D4 यतेशो (for येने°) — (L. 33) K2 7 V1 D4 6 7 9 अपाक्रम्य (for अपक्रम्य) K1 2 4 6 7 B8 7 9 Da3 a4 D4 9 दधीचो (for दधीचिर्). — Before line 34, B8 ins दधीच उवाच, B8 B P. दधीचिर° D2 om lines 34–35 — (L 34) B8 (orig) Dn1. n4 D5 D3 6 8 Kumbh ed °पूजनाच्, D4 corrupt (for पूजने) Da1 पूजानां (for पूज्यानां). K2 पूजने, B8 (orig) Dn1. n4 D5 D3 6 8 Kumbh ed [अ]पूजनात्, B9 [अ]पूजयन् (for [अ]पूजने). — V. P om lines 35–39 — (L 35) K4 6 B0. 8 Dn1 n4 D5 D2–9 Kumbh ed Cap Cpp नृपातकसम ✽ Ca. p मद्यवधसुरापानस्तेयानां (Ca मिलितानां त्रयाणां) पातकानां तुल्यम् । ✽ K1. 2 पूरुष (for मानव°) — For line 35, B P subst

नर° पापमवाप्नोति महद्वै नात्र सशय ।

— B. P om lines 36–39 — (L 36) K4 चोक्तपूर्वं, Da4 क्रोध° (for नोक्त°) Dn4 वक्षे (for वक्ष्ये) — (L 37) D6 om. सत्य — (L 38) D2 स्वागत (for आ°) K1 2 D4 पश्य; D6 पश्च (for पशु) Da1 D4 जगतां; D7 च जगत् (for जगत°). — (L. 39) K6 सर्वे स (for सर्वेषां), K1 2.4 7 B7 (marg) 9 Da1 D1–7

अध्वरे ह्यप्रमोकार सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ।
दक्ष उवाच ।
सन्ति नो बहवो रुद्रा शूलहस्ता कपर्दिन । [40]
एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ।
दधीचिरुवाच ।
सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमन्त्रित ।
यथाहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतम् ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।
दक्ष उवाच ।
एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे [45]
हवि समस्तं विधिमन्त्रपूतम् ।
विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भाग
प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एष ।
देव्युवाच ।
किं नाम दान नियम तपो वा
कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य । [50]
लभेत भाग भगवानचिन्त्यो
भागस्य चार्धमथ वा तृतीयम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एव ब्रुवाणा भगवान्स्वपत्नीं
प्रहृष्टरूप क्षुभितामुवाच ।
न वेत्सि मा देवि कृशोदराङ्गि [55]

पश्यतां (B9 Da2 D6 °त) (for पश्यत) — After line 39, D8 D2 ins

लोकाध्यक्ष सुराध्यक्ष देवदेव वृषाकपिम् ।
सर्वेषामन्तकर्तार त देव पश्यत प्रभुम् ।
महर्तार च देवानां निर्मातारं तथैव च ।
सर्वेषामप्रमोक्तार त देव पश्यत प्रभुम् ।
[D2 om. (hapl) lines 1–2]

— K2 om lines 40–41 — (L 40) K7 D9 वै, V P B P से (for नो) V1 reads from रुद्रा up to महेश्वरम् (in line 41) on marg — (L. 41) K1 (before corr) एकादशावास्थगता, K1 (by corr) V1 B3 8 (marg) 9 Da2 as V P °दशावस्थगता (K1 °गत), K7 D1 9 °दशसा शतशो (D1 °शा) (for the prior half) V P B P नान्य (for नाह) B P विद्मो (for वेद्मि) B7 महेश्वर° (for °श्वरम्) K1 2 दधीच°; D1 9 देव्युवाच (for दधीचिरु°) — (L 42) K4 V1 B0 8 (marg as above) Da2 Dn1, n2 Da2 D2–8 एव (for एक) B7 मन्त्राणां, D1 मन्त्राय (for मन्त्रोऽय) V P सर्वे निमन्त्रिता देवा (for the prior half) V1 Da2 Dn1, n2 D8 D2 8 6 8 Kumbh ed येनासौ न, V P येन ईशो; B P ममेशो न (for येनेशो न) — (L 43) B3 (marg also as above) तथाह; Da2 यथा हि; D6 7 यस्माद् (for यथाह) K1 नाह, K2 नाय; B3 (marg) अन्यां, D6 7 नान्यां, D9 lacuna (for नान्य) D6 7 देवतां (for दैवतम्) — (L. 44) K7 Da2 यथा; B3 (marg also as above) तदा (for तथा). B3 यज्ञोय (for विपुलो). K2 यज्ञो नाय, B3 विपुलो न (for यज्ञोऽय न) D9 (by corr) रुद्र (for दक्ष) — B P om lines 45–48 — (L. 45) K1 7 D1, 9 मखेशस्य, V P मखे श्वर (for मखेशाय) D1 सुवणपात्र (for °पात्रे) — (L 46) K1 2 समग्र (for °स्त) K4 D1 9 पूर्वे (for पूतम्) — (L 47) D1 om from मस्य up to पति (in line 50) — Kumbh ed repeats line 48 after repetition of line 51 — (L 48) K6 हरिर्, B6 7 9 हविर्, V P प्रभोर् (for प्रभुर्) B8 भुज, D6 7 विभु, V P विभो (for विभुश्). K1[illegible] V P ह्याहवनीय; K7 D9 यो ह°, B6 D6 वाह° (for चाह°) B9 D6 7 शेष°; V. P नित्य (for एष°) Dn1 देवा ऊचु° (for देव्युवाच) — (L. 49) K7 D9 जप्य (for दानं) K6 B6–8 Da2 as D6 7 नियत (for °म) — (L 50) K1 D2 गतिं; K2 गतिर् (for प°) K1 2 D2 मया (for मम) — Kumbh ed reads line 51 twice — (L. 51) Kumbh ed. (second time) च तथैव सर्व (for भगवानचिन्त्यो) — After the repetition of 51, Kumbh ed repeats line 48 — (L 52) V P यज्ञस्य (for भागस्य) K1 D2 9 वार्धम् (for चार्धम्) K6 B6 7 9 Da2 as D6 7 त्वथ वा (for अथ वा) B0 8 Dn1 n2 D8 D2 8 6 8 Kumbh ed ह्यर्ध तथा भागमथो तृतीय, B P यज्ञस्य चेंद्राधमरेशचित्र (°भक्त) — MSS om the ref , B P अक्षोवाच (for वैशंपायन उवाच) — (L 53) K2 6 V1 B0 9 Da2 Dn1 D6–7 स पत्नीं, K7 स्वपत्नी, V P. अचिन्त्य°, B. P विचिन्त्य (for स्वपत्नीं) — (L 54) Da2 प्रकृष्टरूप°, D6 प्रहृष्टमूत ; D7 °भीत°, V P B P. पत्नीं प्रहृष्ट (for प्रहृष्टरूप°) D6 कुपिताम् (for क्षुभिताम्) — Before line 55, B P ins महेश्वर उवाच — (L 55) K1 2 4 V1 B6 7 9 Da2 as D1 9 मां (Da2 मा) यत्तु , K6 मां यस्त्व , B3 (marg) मां तु , D6 यां य तु, D7 यां यत्तु, V P देवेशि (for मां देवि) K1, 2 4 6 B7 8 Da2 as D1, 9 कुचोदराङ्गि (for कृशोदराङ्गि) — (L. 56) K6 V1 B6–9 Da2, as D6 7 त्वयि यन्, K7 D1, 9 त्वयि तन्, Dn1 n2 D8 D2 3, 6, 8 वचन (for

किं नाम युक्तं मयि यन्मखेशे ।
अहं हि जानामि विशालनेत्रे
ध्यानेन हीना न विदन्त्यसन्तः ।
तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा
लोकास्त्रय सर्वत एव मूढा । [60]
मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतर सामगाश्चोपगान्ति ।
मां ब्राह्मणा ब्रह्मसत्रे यजन्ते
ममाध्वर्यव कल्पयन्ते च भागम् ।

देव्युवाच ।
सुप्राकृतोऽपि भगवन्सर्वः स्त्रीजनसंसदि । [65]
स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ।
भगवानुवाच ।
नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ।
यं स्रक्ष्यामि वरारोहे तवार्थे वरवर्णिनि ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम् ।
सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं घोरं प्रहर्षणम् । [70]

मयि यन्). B8 2 मखे मे, D8 मखेश; V P B P तवेद (for मखेशे) — K1 2 3 6 7 V1 B6-9 Da3 a4 D3 5 7 9 transp lines 57-58 and 59-60 — (L 57) K2 तु, B0 8 Da3 Dn1 n4 D6 D3 5 6-7 2 Kumbh ed B P वि (for हि) — (L 58) K7 D4 9 ध्यानेन (for ध्यानेन) V P सर्वे; B P सर्वे (for हीना) K2 न विचित्य; V1 न वदति; B8 (marg) विवदति, V P. हि वदति, B. P च विंदति (for न विदन्ति) K2 V P B P सत; D4 सत; D5 7 [अ]सत्वा (for [अ]सन्त). — (L. 59) V P न वाद्य (for तवाद्य) B8 कोपेन (for मोहेन). K1 2 V1 B6-8 Da3 a4 D5 7 तु सेंद्र, K7 D4 9 B P सहेंद्र, V P महेंद्र (for च सेन्द्र-). V. P. -देवो (for -देवा). — (L 60) Dn4 लोका' स्त्रय (for लोकास्त्रय') V P. लोकत्रय सर्वथा सप्रमूढ, B P लोकत्रय सर्वमथो विनष्ट — (L 61) K1. 2 4 7 D3 9 महाध्वरे (D3 °र-), B0 Da4 Dn1 Ds1 ममा° (for माम°) B P मामध्वरेश नितरां स्तुवति — (L 62) K7 B8 (marg as above) D4 5 8 V P रथं (D5 °थं) तरे (for रथंतर). K4 D4 सामगश् (for °गाश्). K1 2 4 चोच्चरति, K6 B7 9 D8 चोपगायति (for °गान्ति) V1 B8 (marg) V P B P साम गायति गेय (B P मह्य) (for सामगाश्चोपगान्ति). — (L. 63) K1 B0 7 8 (marg) मां ब्रह्मणा; K7 मा ब्रा°, B8 (marg as above) गायति मां (for मां ब्राह्मणा) B0 Dn1 n4 D6 D2, 3 6 8 Kumbh ed ब्रह्मविदो; B7 °सत्रेण, B8 (marg) °मय, B P °मन्त्रैर् (for °सत्रे) K6 7 B6-9 Da3 D5 7 B P यजति; D4, 9 °तो (for यजन्ते) — (L 64) K1 अध्वर्यव°, K2 ह्यध्व°; V1 corrupt, B8 (marg as above) चाध्वर्यव°, D3 9 महाध्वर्ये, V P माध्वर्यव° (for ममाध्वर्यव°) K6 V1 B7 Da3 भागान् (for भागम्) — (L. 65) D7 सुप्राकृतोसि, V P अप्राकृतोपि (for सुप्राकृतोऽपि) B0 7 Dn1, n4 D6 D2 5 6 8 Kumbh ed पुरुष', D5 V P भगवान् (for °वन्) B P विकत्थसे प्राकृतवद् (for the prior half) K1 2, 4 B8 (marg) Ds1 B P. V. P. सर्वस्त्री; B8 शर्व स्त्री, Dn4 सर्वत्र (for सर्व स्त्री-) — (L 66) K1 स्तौमि, B P स्तौपि (for स्तौति) K1 2 गर्वयते; K6 B7 गर्मायते, K7 D4 9 वर्ष°; Da4 सर्वा°; V P. गोपायते; B. P गर्वायसे (for °यते) K6 7 Ds1 D3 9 V. P वापि (for चापि) — (L 67) K1 2 देवेश, K7 B0 6 7 9 D4 5 9 देवेशे (for °शि). K1 2 4 मा; V P स्वं (for मे) K1 3 4 वरवर्णिनि, D8 तत्सुमध्यमे, V P उपगच्छ च (for तनु मध्यमे) B P. यथा त्वमनुगच्छासि (for the post half) — (L. 68) K6 B6-8 Da3 a4 यत्स्रक्ष्यामि, K7 स्रिज°, Dn4 य स्रक्षामि, Ds1 D3 9 B P. सस्रक्ष्या°, D8 य वक्ष्या° (for य स्र°). V1 B0 8 Da3 a4 B P भागार्थे, B7 Dn1 n4 D6 D2 5 8 Kumbh. ed. B P. यागार्थे, D5 7 तवाग्रे, D8 योगार्थे, V. P भागार्थे (for तवार्थे) K1, 2 4 तनुमध्यमे (for वरवर्णिनि) — MSS om the ref, B P ब्रह्मोवाच (for वैशंपायन उवाच) — (L 69) Da4 उक्ता (for उक्त्वा) V. P एवमुक्त्वा तु भगवान् (for the prior half) D6 रमां, V. P पत्नीं (for उमां). K1 D3 प्रिय (for प्रियाम्). — (L. 70) K2 क्रुद्धो, K4 क्रुद्धाद्, V1 क्रोधाद् (for वक्त्राद्). K1 भूत (for भूत) K2 4 7 D8 D5-9 घोर- (for घोर) K1 2 D8 D6 प्रदर्शन, V1 प्रहर्षितं, B8 (marg as above) D5 7 प्रध र्षण (for प्रह°) B P V P भूत क्रोधाग्निसंनिभ (B. P °भव) (for the post half). — After line 70, Da3 a4 read line 77 for the first time, repeating it in its proper place K1 2, 4 D5 7 read line 71 twice — (L 71) B3-8 Ds2 D8 4 क्षिप (for [आ]क्षिप). K1 2 4 D5 7 (all second time) आक्षिप त्व मख शीघ्रं, B P तमुवाच मख गच्छ (for the prior half). K1 (both times) 2 4 (both first time) 7 D5 7 (last two first time) 9 V P [इ]ह, B P त्व (for [इ]ति). K1 2 4 (all first time) 7 D4 5 (both times) 7 (first time) 9 प्रजापते (K1 4 'ते), D7 (second time) महाबल (for महेश्वर°)- — After line 71, K7 D4 9 V. P read line 76, while B P ins. after line 71.

तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वर ।
तस्माद्वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया ।
देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतु ।
मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी ।
आत्मन कर्मसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा । [75]
देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा तत ।
आत्मन सदृश शौर्याद्बलरूपसमन्वित ।
स एव भगवान्क्रोध प्रतिरूपसमन्वित ।
अनन्तबलवीर्यश्च अनन्तबलपौरुषः ।
वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जक । [80]
सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् ।
रुद्रानुगा गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ।
भीमरूपा महाकाया शतशोऽथ सहस्रश ।
तत किलकिलाशब्दैराकाश पूरयन्निव । [85]
तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकस ।

नाशनाशु क्रतु तस्य दक्षस्य मदनुज्ञया ।

—(L 72) K1 2 4 यथा, V1 तथा, B0 6 9 Da3 Dn1 n4 D5 D3 6 8 Kumbh ed V P ततो (for तस्माद्) K1 2 4 वधाद् (for वक्त्राद्) B P ततो रुद्रप्रयुक्तेन (for the prior half) K1 2 4 V1 सिंहे नेव हि; V P 'नेवेह (for 'नैकेन) K7 D4 9 सिंहे नेव बलीयसा, B P सिंहवेषेण लील्या (for the post half) —(L 73) D5 6 देवा (for देव्या) D5 7 (marg as above) मृत्युन् (D7 'त्यु) (for मन्यु) B5 (marg) व्यपेतार्थं, D8 अपोहार्थं, V P B P कृत मत्वा (B P ज्ञात्वा) (for व्यपोहार्थं) Da1 D2 ततो, D4 हना, D5 7 दचो (for हतो) D4 च, V P B P. स (for वै) —After line 73, K7 D4 5 7, 9 ins

तत क्रुद्धा उमादेवी गणांस्तत्र ससर्ज ह ।
[D5 7 महादेवी (for उमा°)]

—(L 74) K7 D4 9 (before corr) च महाभीमां, V1 D5 7 महता भीमा, D8 च मही भीमा (for च महा°) K2 4 मन्युना चोमया सृष्टा (for the prior half) K1 (before corr) महाकाल्ने, K7 D4 9 (before corr) °काली, V P B P भद्रकाली (for महा°) K7 D9 (before corr) महेश्वरी, Da1 D5 °श्वर (D5 °र) (for °श्वरी) —(L 75) K1 2 4 7 D4 9 कर्मसाक्षी तु (D4 नु) (for कर्मसाक्षित्वे) K1, 2 D9 तया, K7 सार्थं, V1 D5 7 स्वया, D4 तव (for तेन) K1 मा त, K7 तया (for सार्धं) K1 2 4 7 D4 9 सहानुग°, K6 B0 D8 °नुगा (for °नुगा) —K1, 2 4 V1 B P om (hapl) lines 76–77 K7 D4 9 V P read line 76 after 71 —(L 76) D5 7 आशु मन (for अनुमत) K7 D4 9 V P ध्रुत्वा (for मत्वा) V P वीरभद्रो महाबल° (for the post half) —K7 om. (hapl.) lines 77–78 B7 8 D4 9 V P om (hapl) line 77 D2 om. (hapl) lines 77–109 D5 7 transp lines 77 and 78 B5 reads line 77 on marg Da2 a4 read line 77 for the first time after line 70 —(L 77) Da1 (both times) सदृश, D8 6 सदृशा (for सदृश°). D5 7 शौर्ये (for शौर्याद्) K6 वीर्यसमन्वित (for रूपसम°) —B0 om (hapl) line 78 —(L 78) B P एष (for एव) Dn1 क्रोध, V P क्रुद्ध (for क्रोध) K4 पति (for प्रति-) D4 प्रतिरूपममश्रित° (sic), V P B P प्रेतावासकृतालय° (for the post. half) —V P B P om line 79 —(L 79) K1 2 4 7 V1 B5–9 D4 5 7 9 तु (for च) K1 2 4 चानत- (for अनन्त) —(L 80) K7 D4, 9 B P वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half) D5 देवा (for देव्या) K1 प्रव र्तिन, K2 4 -प्रवर्तक, K7 D4 9 प्रमर्दक (for -प्रमा र्जक°) —(L 81) B5 (marg) D5 7 रौद्रान्, Da1 D4 9 रोम्यान्, B P आत्मना (for रौम्यान्) Da2 नाना, B P एव (for नाम) B9 गणेश्वरान्, Dn1 गणान् (submetric), Da1 गणेश्वर° (for °श्वरान्) —(L 82) B0 8 (marg) Dn1 n4 D8 D8 6 8 Kumbh ed. रुद्रतुल्या (for रुद्रानुगा) K7 गणा ऐंद्रीं, V P महावीया (for गणा रौद्रा) K2 रुद्रवीर्या, K7 B8 (marg) D4 9 तुल्यवीर्य (for रुद्र) Da1 पराक्रम° (for °क्रमा) B, P रुद्रानुगान्गणाग्रौद्रान्रुद्रवीर्यपराक्रमान् —After line 82, V1 D5 7 V P B P ins

रुद्रस्यानुचरा रौद्रा सर्वे रुद्रपराक्रमा° ।
[V P B P सर्वे (for रौद्रा). V P रुद्रसमप्रभा (for °पराक्रमा°)]

—(L 83) K6 B6 7 Da2 a4 निष्पेतुस्ते, D5 7 विनिष्पे- (D7 °निपे)तुस् (for ते निपे°) K1 2 4 तदा (for ततस्) K1 2 4 7 V1 Da2 a4 D4 5 7 9 V P B P om from दक्ष up to काया (in line 84) K6 -जिघांसया (for विहिं°) —(L 84) Da1 महाकायाः° (for °काया). —(L 85) K1 2 4 V1 B0 8 Da2 a4 D4 5 7 9 V P. किलिकिलाशब्दो, B7 °शब्दम्, Da1 किलिकिलाशब्दैर् (for किल°) B0 9 D8 D3, 6 8 Kumbh ed पूरयति च (for °यन्निव) —After line 85, B P ins

समभूत्सुमहाविप्रा° सर्वरुद्रगणे कृता° ।

—(L 86) B9 येन (for तेन) K6 B5–9 Da2, a4 D5 7 V P B P सर्वे (for तत्र) Dn1 त्रस्तात्रस्तदिवौ-

पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चकम्पे च वसुंधरा ।
मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुक्षुभे वरुणालय. ।
अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्कर. ।
ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न चन्द्रमा । [90]
ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः ।
एवं तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यवमानिता ।
प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ।
प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विमर्दन्ति तथा परे ।
आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवा । [95]
चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।

विशीर्यमाणा दृश्यन्ते तारा इव नभस्तलात् ।
दिव्यान्नपानभक्ष्याणा राशय पर्वतोपमा ।
क्षीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्दमा. ।
दधिमण्डोदका दिव्या खण्डशर्करवालुका । [100]
षड्रसा निवहन्त्येता गुडकुल्या मनोरमा ।
उच्चावचानि मासानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
पानकानि च दिव्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ।
भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च ।
रुद्रकोपान्महाकाया कालाग्निसदृशोपमा । [105]
क्षोभयन्सुरसैन्यानि भीषयन्त समन्तत ।

फल (for the post half) —(L 87) K_7 पर्वताश्च, D_6 °जाश्च (for °ताश्च) D_8 विशीर्य च (for व्यशीर्यन्त). D_4 चकप; V P कपते (for चकम्पे) —(L 88) K_1 D_8 मरुता(D_4 °त)श्च (for मा°) $K_{1,3,4}$ चापि (for चैव) $K_{1,3,4}$ [अ]घूर्णत (for घूर्णन्ते) V P मेरुश्च घूर्णते विप्राग्र्य, B P मरुतश्च वतु° क्रूराश्च (for the prior half). V. P क्षुभ्यंते (for चुक्षुभे). K_4 वरुणालये, V. P °लया (for °लय°) —(L 89) $D_{6,7}$ B P. वै न (for नैव). D_{a4} lacuna, D_{a3} (before corr) दीयते (for दीप्यन्ते) $K_{1,3,4}$ दीप्यते नैव; D_{a4} भैव दीप्यति, $D_{a1,a3}$ (before corr) नैव दीयति; V P न च दीप्यति; B P न चादी° (for नैव दी°). —(L 90) $K_{6,7}$ B_8 (marg as above) $D_{4,9}$ च (for न). V P B P तारका° (for चन्द्रमा) —(L. 91) D_4 न प्रकाशत; V P नाभ्यभापत; B P. न प्रभासते (for न प्रकाशन्ते) K_4 मानुप, K_6 V_1 $B_{6,7,9}$ $D_{5,7}$ मानवा; K_7 B_8 $D_{4,9}$ V P B P दानवा° (for मानुषा°). —(L 92) D_4 तु; V P हि (for तु) K_3 तिमिरे मूते; D_{a3} V P °रीभूतो (V P. °त) (for °भूते) Bo $D_{n1,n4}$ D_{a1} $D_{3,6,8}$ Kumbh ed [अ]पमानिता, V P विमानिताः, B P गणेश्वरा° (for [अ]वमानिता) —(L 93) V P प्रभजते (for प्रहरन्ति) B P प्रभजत्यपरे यूपान् (for the prior half) B P घोरान् (for यूपान्) —(L 94) K_6 D_{a4} प्रयतते; B_6 प्रतपति; B_7 D_{a3} प्रपतते, B_9 $D_{5,7}$ प्रपतति, B P प्रणदति (for प्रमर्दन्ति). V. P. विनृत्यति; B P विकुर्वंति (for विमर्दन्ति) —(L 95) B P त्वरिते षे प्रधावति (for the prior half). K_7 D_8 -वेग- (for -वेगा). —(L 96) $K_{1,3,4}$ भक्ष्याणि; K_7 V_1 $D_{4,9}$ चूर्णयन्, D_{a4} D_{n4} V. P चूर्णते (for चूर्ण्यन्ते) $K_{1,3,6,7}$ $B_{0,6,9}$ D_{a4} $D_{4,5,7,9}$ द्रव्याणि (Bo $D_{6,8}$ °नि), K_4 दिव्याणि (for °नि). V P. B P याग(B P. यज्ञ)स्यायतनानि च (for the post half) —(L 97) $K_{1,3,4}$ V. P. B P शीर्यमाना(K_4 V P. B. P. °णा)नि; $K_{6,7}$ D_{a4} विशीर्य(D_{a4} °र्णे)माना (K_7 °नो), D_{n1} n_4 D_8 विशीर्णो इव, D_7 विसृज्यमाणा (for विशीर्यमाणा) B_8 (marg as above) D_{n1} n_4 D_8 $D_{2,3,6,8}$ Kumbh ed नभस्तले (for °स्तलात्) —(L 98) K_3 पाप (for पान-) K_1 -रक्ष्याणां, K_7 $B_{0,8}$ D_{a4} D_{n1} n_4 $D_{6,8}$ V P -भक्षाणां (for -भक्ष्याणां) $K_{1,3,4,7}$ V_1 $D_{4,5,7,9}$ दृश्यं(K_7 °श्य)ते (for राशय) $K_{1,3,4}$ च तथोच्छ्रया°, K_7 सर्वतोश्रया°; V_1 B_9 $D_{4,5,7,9}$ पर्वतोच्छ्रया° (for °तोपमा°) —(L 99) V_1 प्रदृश्यते, D_{a4} [ऽ]प्यदृ°; D_8 व्यदृश्यत, V. P B P. तथा चान्या (for ऽथ दृश्यन्ते) D_8 दधि (for घृत). D_{n4} -कर्दमा —D_8 reads line 100 twice. —(L 100) D_8 (both times), 7 क्षीर-, V P B P मधु (for दधि) K_3 -मण्डोदका, K_7 -मांडो° (for -मण्डो°). $K_{1,3,4}$ शर्कराखड, D_{a4} खडकर्कर (for °शर्कर-) —(L 101) K_7 $B_{6,8}$ (marg as above) $D_{4,9}$ V P B P षड्रसान्, $D_{a3,a4}$ यत्र सा (for षड्रसा). B_8 (marg. as above) विवहति (for निवहन्ति) V P B P अन्या (for एता) $K_{1,3}$ गुरुकुल्या, K_4 गुडकल्या, D_8 दधिकुल्या; D_8 कुरुकुल्या (for गुडकुल्या) —(L 102) K_7 Bo D_{n4} D_9 भक्षाणि, D_8 लक्ष्याणि (for भ°) K_3 [अ]पि (for च) —D_4 om (hapl) lines 103–104. —(L 103) V P B. P यानि कानि (for पानकानि) K_7 दिव्यानि लेह्यचोष्याणि (for the prior half) K_7 चष्य; D_{a4} लेह्ये (for लेह्य) K_1 चूष्याणि, K_3 -श्च°, K_4 -श्र°, K_7 -पेयानि (for -चोष्याणि) V. P लेह्य चोष्य तथापरे (for the post half) —(L. 104) K_3 D_{a4} भुंजते; D_{n1} भुज्यंते; B P भुंजति (for भुञ्जते). K_3 विलुप्यति; D_{a4} °पति; $D_{5,7}$ विलिंपंति; V. P विलुंठति (for विलुम्पन्ति). D_{n1} [उ]त्क्षिपति च; V P च सर्वश°; B P क्षिपति च (for [आ]क्षिपन्ति च). — V. P om lines 105–106 —(L 105) K_3 रुद्र लोकान्; $B_{6,9}$ $D_{a3,a4}$ °काया (D_{a4} °कायान्); B P. °कोपा; $D_{5,7}$ रौद्रकायान् (for रुद्रकोपान्) V_1 B. P. महाकोपा° (for °काया°). —(L. 106) $K_{1,3,4}$ प्रक्षोभ्य,

क्रीडन्ति विकृताकारैश्चिक्षिपु सुरयोषित ।
रुद्रक्रोधाप्रयत्नेन सर्वदेवै सुरक्षितम् ।
तं यज्ञमदहच्छीघ्र भद्रकाली समन्तत ।
चकार भैरव नाद सर्वभूतभयकरम् । [110]
छित्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च ।
ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापति ।
ऊचु प्राञ्जलय सर्वे कथ्यतां को भवानिति ।

वीरभद्र उवाच ।
नाहं रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तुमिहागत ।
देव्या मन्युकृत मत्वा क्रुद्ध सर्वात्मक प्रभु । [115]
द्रष्टु वा नैव विप्रेन्द्रांश्चैव कौतूहलेन च ।
तव यज्ञविनाशार्थं संप्राप्त विद्धि मामिह ।
वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनि सृत ।
भद्रकालीति विज्ञेया देव्या कोपाद्विनि सृता ।

K7 D5 9 तेजयद् (D5 9 °न्) (for क्षोभयन्) K2 सर्वे, Da3 a4 पर- (for सुर) B3 (marg) क्षोभयतश्च सैन्यानि, B P भक्षयतीव शैलाभा (for the prior half) K1 2 4 भीषयन्ति (for °यन्त) B P च भवन (for समन्तत). — D5 om. (hapl.) lines 107–109 — (L 107) K1 2 4 7 D5 9 क्रीडते (K7 °टतो) (for क्रीडन्ति) K1 2 4 B2.3 (marg) विविधाकारैर्, Bo Dn1 n4 D8 D2 3 8 Kumbh ed B P V P विविधाकाराश् (for विकृताकारैश्) K1 2 4 7 V1 D5 9 क्या (V1 क्य) क्षिपन् (K7 °द्), B3 (marg) विक्षिप्य (for चिक्षिपु) Dn4 -योषित, D5 °ता (for °त) — After line 107, B P ins

एव गणाश्च तैयुक्तो वीरभद्र प्रतापवान् ।

— (L. 108) K1 2 4 7 Da3 a4 D5 9 रुद्रकोपाद्, V1 °क्रोध; B3 (marg as above) °क्रोध, Da1 V P °कोप (for °क्रोधाद्) B3 (marg as above) V P प्रयुक्त V P °क्ता) स्तु; Ds1 [आ] नयत्नेन, D5 7 त्वय°, D8 प्रयत्नेन (for °त्नेन) B P रुद्रकोपप्रयुक्तश्च (for the prior half) Da3 a4 सर्व (for सर्वं) B3 Ds2 D3 दैवै, Dn1 -देव°, D5 -देवे, D7 7 -सैन्यै (for -देवै) —(L. 109) B3 (marg as above) Dn1 n4 D8 D2 8 Kumbh. ed रुद्रकना, D5 7 रुद्रकाली, V P रुद्रपत्नी, B P भद्रकाल्या (for °काली) V P B P समीपत (for समन्तत) — After line 109, B1 reads line 115 — (L. 110) V P B P चक्रुरन्ये तथा नादान् (for the prior half) B3 (marg as above) -प्राणि (for भूत-). V P B P भयकरान् (for °करम्) — (L. 111) K1 lacuna, K7 D5 9 [ऽ]थ; V P B P [ऽ]न्ये (for वै) K1 2 सा ननाद, K6 जुहाव च, K7 D5 9 स च नाद (for ननाद च) D5 om from मुमोद up to न वा (in line 114) K6 ननाद च, K7 D5 9 मुमोच ह; B1 Da3 a4 °द ह (for °द च) V P विनदति भयकरा°, B P व्यनदत भयकर (for the post half) — (L. 112) B P शक्रादयो (for ब्रह्मा°) D5 चापि (for चैव) — (L 113) V P B P भूत्वा (for सर्वे) K1 2 ब्रूहि न°, K7 D5 9 ब्रूहि किं (for कथ्यतां). K7 D5 9 कथ्यतां करवाणि ते, D7 को भवानिति मारते (for the post. half). — (L. 114) D7 न हि, V P न च (for नाह) V P B P देवो (for रुद्रो) D8 न वा देवा, V P न चादित्यो, B P न दैत्यो वा (for न वा देवी) D5 7 नैन, V P B P न च (for नैव) D5 9 इहागता, D7 °गतो (for °गत) — B3 Da3 a4 V P B P om line 115, B1 reads the same after line 109 — (L 115) Da1 देवा (for देव्या) D2 मन्यु (for मन्यु) K1 4 ज्ञात्वा, K2 कृत्वा (for मत्वा) Ds1 रुद्र (for क्रुद्ध) K3 सर्वात्मका (for °त्मक) K3 om प्रभु —(L 116) B3 (marg as above) च नैव (for वा नैव) K1 2 D5 7 विप्रेंद्र, K7 Da3 a4 D9 °द्रा (for °द्रान्) V P B P नैव द्रष्टु हि देवेंद्रान् (B P च देवेंद्रा) (for the prior half) D5 एव, V P B P न च (for नैव) K2 (by corr) 4 V1 Bo 8 9 Dn4 D2 3, 6 8 Kumbh ed कौतूहलेन वा, Dn1 कौतूहल तदा, V. P. B P कौतूहलान्वित (B P °ता) (for °लेन च). — (L. 117) V P B P दक्ष (for तव) K1 2 4 विनाशाय, Bo 8 Dn1 n4 D8 D2 3, 5–8 Kumbh ed विघातार्थं (for विनाशार्थं) — K1 Ds1 om स B P समाप्तोह सुरोत्तमा (for the post half) — (L 118) V P ख्यात (for ख्यातो) B P वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half) K3 भद्रकोपाद् (for रुद्र°) K1 विनि स्मृत°, V P विनिर्गत (for विनि सृत) — (L 119) K1 भद्रकाले तु, V P B P °काली च (for °कालीति) K7 V1 Bo 8 Da3 Dn1 n4 D8 D2–4 6 8 9 Kumbh. ed. B P विख्याता (for विज्ञेया) B9 D5 9 देव्या (for देव्या°) V P B P क्रोधाद् (for कोपाद्). K1 2 Da4 विनिस्सृता, K7 विनि सृता, V P B P विनिर्गता (for विनि सृता) — (L 120) K7 D5. 7 V P B P प्रेषितो (V P. B P °ता) (for °तौ). B3 (marg.) उपागतौ, B9 इहागतौ, D5 7 V P इहागत (V P °ता); B P. उपागता (for इहागतौ) — (L. 121) Bo 8 (marg as above) V. P B P राजेंद्र (for विप्रेन्द्र) V P देव त त्वम् (for देवदेवम्) — For line 121, K1 2, 4, 7 V1 D5 9 subst

गच्छ प्रपद्य देवेशं स ते दास्यति शंकर ।

[V1 प्रपद्य (for °द्य). K1 यास्यति; K8 धाम्यति

प्रेषितौ देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतौ । [120]
शरण गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिम् ।
वर क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यत ।
वैशंपायन उवाच ।
वीरभद्रवच श्रुत्वा दक्षो धर्मभृता वर ।
तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
प्रपद्ये देवमीशान शाश्वत ध्रुवमव्ययम् । [125]
महादेव महात्मानं विश्वस्य जगत पतिम् ।
दक्षप्रजापतेर्यज्ञे मुख्यैस्तु सुसमाहितै ।
आहूता देवता सर्वा ऋषयश्च तपोधना ।
देवो नाहूयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वर ।
तत्र क्रुद्धा महादेवी गणास्तत्र व्यसर्जयत् । [130]
प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ।
शूलनिर्भिन्नहृदये कूजद्भि परिचारकै ।
निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्तत ।
उत्पतद्भि पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृद्धिभि । [135]
पक्षवातविनिर्धूतै शिवाशतनिनादितै ।
यक्षगन्धर्वसंघैश्च पिशाचोरगराक्षसै ।
प्राणापानौ सनिरुध्य वक्त्रस्थानेन यत्नत ।

(for दास्यति)] —(L 122) Dn4 D2 8 कोपो (for क्रोधो). K7 D4 9 देवेशाद्, V P रुद्रस्य (for देवस्य) B P om. from वर up to हृदये (in line 133) K1 2 4 वरदाने (for °दान) K6 B6 7 9 Da3 D6 7 न देवते , K7 वा नान्यथा, D4 6 9 च नान्यत , D3 न वा°, V P न देवत (for न चान्य°) Da4 वरदानददेवते (for the post half) —(L 123) MSS (except B3) om the ref D4 9 यज्ञभृतां (for धर्म°) —(L 124) V P देवेश (for स्तोत्रेण) K1 2 4 स्तोत्रेण तोषयामास (by transp) B6 lacuna, D9 (before corr.) प्रणिपद्य, V P शूलपाणि (for प्रणिपत्य) — Before line 125, K1 2 4 7 V1 B3 Da3 a4 D4 9 ins. दक्ष° — V P om lines 125-130 —(L. 125) D6 प्रपद्य (for °द्ये) —(L 126) V1 महात्मान महादेव, B6 damaged (for the prior half) — After line 126, D6 7 ins an addl colophon, while K7 D4 9 read line 138 for the first time, repeating it in its proper place Before line 127, B7.8 D6 7 ins वैशंपायन उवाच —(L 127) K6 B0 Dn1 D4 8 6 8 दक्ष°, B3 दक्षश्च (hypermetric) (for दक्ष) K6 7 B0 Dn1 n4 Da1 D2-4 6 9 प्रजापतिर् (for °पतेर्) K1 2 4 यज्ञो, Dn1. n4 Da1 D2 यज्ञैर् (for यज्ञे) V1 B0 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 Kumbh. ed ते° (for तु) K4 स्वां (for सु) —(L 128) V1 D4 सर्वे (for सर्वा). D6 7 स (for च). —(L 129) B0 देवे (for देवो). K1 2.4 6 V1 B0 9 Da3 a4 D4.9 विश्वकर्ता (for °कर्मा). —(L. 130) K1.6.7 V1 B6 7.9 D6.7 तत° (for तत्र). K1.2.4 महेशानी; K6 V1 B6 9 Da3.a4 उमादेवी (for महा°) B8 तत° क्रुद्धतमा देवी (for the prior half). K3 Da1 व्यसर्जयेत् (for °यत्) —(L. 131) K6 7 D3 प्रदीप्त, Da4 प्रदीपे; V P प्रदुष्टे (for प्रदीप्ते) K6 यज्ञवाटे च, K7 D4 9 यज्ञप्रवरे, D8 °वाटेषु, V P °वादे तु (for °वाटे तु). K1.2 B8 (marg as above) D6 7 प्रदीपिते य(B8 °जापतेर्य)ज्ञवाटे, K4 °पिते यज्ञवाटे तु (hypermetric) (for the prior half) D8 प्रद्रुतेषु (for विद्रु°) D6 7 द्विजेषु च (for द्विजातिषु) —(L 132) K1 2 4 तारायोगत्व, V1 B6-9 Da3 a4 D4 5 7 9 तारामृगम् (for °गणम्) V. P तारामृगमये दीप्ते (for the prior half) K1 रौद्र (for रौद्रे) K1 2 4.7 D4 9 भीमे, B3 (marg as above) दीप्त, V P भीम (for दीप्ते) K1 ममा-शरे, K3.6 D4 9 महाशरे, K4 महाहवे, V1 B3 (marg) °सुरे, B0 तथात्मनि, B8 शरासने, Dn1 महामुने, V P °नले (for °त्मनि). —(L 133) Da1 शूलनिर्भिन्न, Da4 स्थूल° (for शूल°) K1 2 4 V1 B6 8 (marg) 9 Da3 a4 D6 7 V. P °वदने (for हृदये) D8 कूटद्भि°, B P न वर° (for कूजद्भि°). V1 परिवारितै°, D6 °चारिकै (for °चारकै). D7 पट्टसासु सलाद्भिि° (for the post half) — Before 134, B P ins ब्रह्मोवाच D7 om. line 134 —(L 134) K4 B7 निखातोत्पातितैर्, Da1 °दोत्पाटितैर्, D9 °तोत्पादितैर् (for °तोत्पाटि°) B6 शूपैर् (for यूपैर्) K1.2 4 6 B7 8 Da3 D6 B P ततस्तत°, V1 V P यतस्तत (for इत स्तत°) —(135) D7 कूजद्भि° प्र (for उत्पतद्भि°). K1 B0 6 8 9 D8.6 7 गृद्धैर् (for गृध्रैर्) K1.2 चामिष (for आ°) K1 2 V P B P गृध्नुभि ; K6 °गृध्रिभि , Da3 (before corr as above, by corr) °गार्धिभि° (for °गृद्धिभि°) —(L 136) K4 पलवात, K7 D3 4 9 पक्षिपा(D8 °वा)त , B6 7.9 Da3 a4 V P. पक्षताप° (for पक्षवात). K1 शिवाशित°, K3 शिवशत ; Da3 शिवाशत, B P. शिवारुत (for °शत) K1 °विनाचितै°, K3 D3 B P° विनादितै (for निनादितै°) — K1 3.4.7 D4 9 V. P. B P om. line 137. —(L 137) V1 D6.7 °राक्षस° (for °गन्धर्व) K6 °सिद्धैश् (for °संघैश्) V1 किंनरै° (for °राक्षसै°) — K7 D4 9 read line 138 for the first time after 126 —(L 138) B. P समारुध्य (for सनि°) K1 2 7 (both times) B6 7 D4 9 (last two both times) वज्र (K3

विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ।
सहसा देवदेवेशो अग्निकुण्डात्समुत्थित ॥ [140]
बिभ्रत्सूर्यसहस्रस्य तेज सवर्तकोपम ।
स्मित कृत्वाब्रवीद्वाक्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
श्राविते च महाध्याये देवाना गुरुणा तत ।
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देव प्रजापति ।
भीतशङ्कितवित्रस्त सवाष्पवदनेक्षण । [145]
यदि प्रसन्नो भगवान्यदि चाह तव प्रिय ।
यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देयो वरो मम ।
यद्दग्ध भक्षित पीतमशित यच्च नाशितम् ।
चूर्णीकृतापविद्ध च यज्ञसभारसीहितम् ।
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सचितम् । [150]
तन्न मिथ्या भवेन्मह्य वरमेतमहं वृणे ।
तथास्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हर ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्र्यक्षो देव प्रजापति ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् ।
नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् । [155]

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्नामधेयै स्तुतवान्दक्षो देव प्रजापति ।
वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतु श्रद्धा ममानघ ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयता देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मण ।

॰त्र), V1 B3 (marg as above) मन्यु , D॰ ₇ यश (for वक्त्र) K6 स्थाने च, V1 स्थानानि (for स्थानेन) B6 om. यत्नत॰ V P तत॰ स्थानेन यत्नत॰, B P चक्षुःस्थाने प्रयत्नत (for the post half) ﷻ Ca वक्त्रस्थानेन, वक्त्रास नापरनाम्ना पद्मासनेन स्थित । ﷻ —(L 139) K6 विदाय, V1 वधाय, D81 निवार्य, B P विधार्य (for विचार्य) K1 पवनो (for सर्वतो) K1 दृष्ट (for दृष्टिं) D5 ₇ बद्ध (for बहु) Da4 Dn4 D32 -दृष्टिन्, D9 दृष्टिर् (for दृष्टिर्) —B P om lines 140–141 —(L 140) K1 2 त्वग्नि , K4 ₇ B3 Dn1 D2 ₅ ₆ ₈ ₉ Kumbh ed स्वग्नि , Da4 अग्नि (for अग्नि) D31 विनिःसृत, V P उपागत (for समुत्थित) —(L 141) V P चन्द्रसूर्य (for बिभ्रत्सूर्य) K6 D4 ₉ V P सवतकोपम (for ॰कोपम) —(L 142) D6 स्मृत्वा (for कृत्वा) —(L 143) D31 आविते, D5 ₇ आश्विने, V P श्रावित (for ॰ते) Da1 om च V P समाख्याय, B P महाख्याने (for महाध्याये) V P गुरुभि॰, B P पितृभि॰ (for गुरुणा) K1 D3 तथा, V P B P सह (for तत) —(L 145) K2 ₇ V1 B6–9 Da4 D4. ₅ ₇ ₉ भीत , K6 वीत (for भीत) B8 -सम्रस्त , D5 ₇ चित्त मन्, B P चित्तस्तु (for वित्रस्त) — Before line 146, B2 B P ins दक्ष उवाच —(L 146) K1 ₃ ₅ ₆ V1 B0 6–9 D1 ₉ V P B P वाह (for चाह) Dn1 n4 D2 Kumbh ed मवप्रिय , D3 मवप्रिय , D4 नव प्रिया (for तव प्रिय) —(L 147) B7 ₉ Dn1 n4 D8 B P चाहम्, Da3 a4 चायम् (for वाहम्) Bo 8 (orig) Dn1 n4 D5 D2, ₃ ₅–₇ Kumbh ed वा वरदो; D3 वां वरदो (for देयो वरो) —(L 148) K1 यदग्र, D5 ₇ दग्ध च, V P यज्ञग्ध, B P यद्भक्ष्य (for यद्दग्ध) K1 D1 ₉ अमित, V1 अनिश, B P प्राशित (for अशितं) K4 नापि ते, D31 D4 नाशिनं (for नाशितम्) —(L 149) K1 ₂ ₄ चूर्णीकृत्वापविद्ध, D1 ₉ चूर्णीकृताप॰, V. P चूर्णीकृत चाप॰ K6 B6 ₇ ₉ Da3 a4 आहित, Bo 8 (orig) Dn1 n4 D5 D2 ₃ ₆ ₈ Kumbh ed B P V P ईदृश (for इहितम्) —(L 150) K2 Dn1 n4 D5 D2 ₃ ₆ ₈ Kumbh ed सु , Bo स, D5 ₇ [प]व (for च) K1 ₂ ₄ महित, Bo सुचित, D4 सचित (for सचि॰) —(L 151) Da3 D4 तत्र, B P न च (for तन्न) K2 B6 ₈ देव (for मह्य) D4 एनम् (for एतम्) D5 V P वृणोम्यह (for अहं वृणे). B P त्वत्प्रसादान्महेश्वर (for the post half) — K2 om line 152 Before line 153, B P ins मह्योवाच —(L 152) D3 भगनेत्र (for ॰नेत्र) Da4 हतो (for हरो) —(L. 153) V P B P धर्माध्यक्ष महादेव (for the prior half) Dn1 देव , V P त्र्यक्ष (for त्र्यक्षो) Da4 देव , V P त वै (for देव) Dn4 त्र्यक्षरो देव प्रजापति (hypermetric), B P त्र्यबक च प्रजापति॰ (for the post half) —(L 154) K4 ₇ B6–8 D32 D4 ₅ ₇ ₉ अवनि, D31 अवनिर् (for अवनीं) K6 रक्षां (for दक्षो) D3 om भवाद् K1 ₂ ₄ B6 ₇ D5 ₇ ₉ वरान्वरान्, V1 हराद्वरान्, B9 Da3 a4 D6 भवाद्वरान् (for ॰द्वरम्) —(L 155) K1 ₂ ₄ अथ, B P चाष्ट (for अष्ट-) K6 शतेनैव (for -सहस्रेण) — After line 155, B6–8 Dn4 B P ins an addl colophon — After the colophon, B P ins

मह्योवाच ।

एव कृत्वा तदा दक्ष शभोर्वीर्यं द्विजोत्तमा ।
प्राञ्जलि प्रणतो भूत्वा सस्तोतुमुपचक्रमे ।

— V P B P om lines 156–159 —(L 156) K4 यन् (for यैर्) K6 यैर्नामधेयैस्तु भगवान् (for the prior half) D8 दत्तो (for दक्षो) K1 देव , D5 ₉ (before corr) Kumbh ed देव (for देव॰). D5 ₇ वृषध्वज (for प्रजापति) —(L 157) Da4 स**मानय

गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।

दक्ष उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश देवारियलसूदन । [160]

देवेन्द्रबलविष्टम्भ देवदानवपूजित ।

सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय ।

सर्वत पाणिपादान्त सर्वतोक्षिशिरोमुख ।

सर्वत श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।

शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय । [165]

गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते ।

शतोदर शतावर्त शतजिह्व शतानन ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किण ।

ब्रह्माणं त्वा शतक्रतुमूर्ध्वं खमिव मेनिरे ।

मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्राम्बरसंनिभ । [170]

सर्वा वै देवता ह्यस्मिन्गावो गोष्ठ इवासते ।

भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ।

आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।

(for श्रद्धा ममानघ) —(L 159) K2 4 प्रकटानि, B8 (marg) प्रशस्तानि (for प्रकाशानि). — V1 B0 6 8 Dn1 D8 D2 8 6 8 Kumbh ed om the ref —(L 160) D5 lacuna, D7 भगवन् (for नमस्ते) D5 भग वन्देव (for देवदेवेश). Da4 वलसूदन (for °सूदन) B P. नमस्तेंधकसूदन (for the post half) —(L 161) D5 om. वल K2 4 7 B8 D4 9 वलविष्टभिन्; V P ब्रमरश्रेष्ठ; B P त्वं बलश्रेष्ठ (for बलविष्टम्भ) K7 B0 9 D4 6.9 पूजित (for पूजित) —(L 162) Da8 a4 सहस्राक्षो (for °स्राक्ष) Da4 विरूपाक्षस् (for °पाक्ष) K1 (*sup lin* marg) त्र्यक्ष; D6 यक्ष (for त्र्यक्ष) K1 3 7 Da8 D8 D4 5 7 9 यक्षाधिप (for यक्षा°) K7 D4 9 प्रिय°, B9 प्रिय (for प्रिय) —(L. 163) K7 D4 9 -पाणिपादांत°, Da8 a4 -पाणिपादांत, V P B P. -पाणिपादस्त्व (for °पादान्त). K4 7 B9 Da8 a4 D2 4 6 9 V P B P -शिरोमुख (K4 D2 °ख) (for °मुख) —(L 164) D5 7 सर्वत्र (for °त) K7 V1 D4 9 V P B. P श्रुतिमाँल् (for °मल्) V P. सर्वान् (for सर्वम्). K1 V1 Da8 a4 Dn4 D5 7 8 तिष्ठति (for °सि) — K1 om lines 165-166 —(L 165) K4 शखकर्णो, Dn4 B P शङ्कुकर्णो (for शङ्कुकर्ण) K7 B P महाकर्ण (for °कर्ण) Da8 lacuna, Dn4 B P कुंभकर्णो (for कुम्भकर्ण) K7 Dn4 B P. [अ]र्णवालय° —(L 166) Da8 राजेंद्र (for गजेन्द्र) B P गजेंद्रकर्णो गोकर्ण (for the prior half) Da4 पारिकर्ण, D6 पणिकर्ण; B P शतकर्णो (for पाणिकर्ण) —(L 167) Dn1 शातोदर, B P शतोदर° (for °दर) Dn1 शतावार्त, B P शतावर्त° (for °वर्त) K7 B P शतजिह्वा (B P °ह्व) (for °जिह्व) K7 D4 9 शतानन°, B0 8 (marg) Dn1 D8 D2 3 6 8 Kumbh ed नमोस्तु ते, B. P सनातन (for शतानन). —After line 167, K1.2 4.7 V1 Dn4 D4 9 ins .

शतवीर्य शतस्कंध शतात्मक नमोऽस्तु ते ।

[V1 शतशीर्य (for °वीर्य). K2 शतस्कद; V1 °स्वर (for °स्कध). K6 शतात्मन, V1 शतानन (for °त्मक).]

—(L. 168) K7 त्व, Dn1 D2 4.7-9 Kumbh ed. त्वा (for त्वां) K1.2 4 D5 गायत्रिणस्त्वा (K4 D5 °स्त्वां) गायति, B8 lacuna (for the prior half) K1 2 4 B0 B P V P ह्यर्चयति, K6 B6-9 Da4 [ऽ]भ्यर्चयति, Da8 [ऽ]भ्यर्चयत, D4 9 [ऽ]त्यर्चय(D9 °य)ति, D5 7 ह्यर्चति च (for अर्चयन्ति) K4 D2 8 [अ]र्ककर्मिण , K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da8 a4 D5 7 कपर्दिन, Dn4 [अ]र्कमत्रिण°, V. P तथार्चिन° (for [अ]र्कमर्किण°) Dn1 Ds1 Kumbh ed अर्च(Ds1 °र्चं)त्यर्कमर्किण (for the post half) — V P om line 169 —(L 169) K1 (before corr as above, by corr) Da8 Ds2 ब्रह्माणम्, K2 4 V1 Da4 ब्राह्मणा(K4 Da4 °ण)म् (for ब्रह्माण) K1 2 B8 (marg) Da8 a4 Ds2 D2 4 8 9 Kumbh ed त्वा (for त्वां) K1 B6 8 (marg) Da8 a4 शतक्रतो (for °क्रतुम्) B8 शतक्रतु त्वां ब्रह्माणम् (for the prior half) K2 Ds1 D4 9 ,उद्(D4 °द्र)शम्, B8 [अ]भ्यूर्ध्वं खम् (for ऊर्ध्वं खम्) D6 एव (for इव) K7 B0 Ds2 D8 (*inf. lin* marg as above) 6 9 येमि(D6 °नि)रे; D5 7 वायुना (for मेनिरे) — For line 169, B P. subst

देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतु ।

—(L 170) K4 D2 मूर्तो हि; K7 D4 9 मूर्तिहि; V P मूर्तीश (for मूर्तौ हि) V P त्व (for ते) B P मूर्तिमास्त्व महामूर्ति° (for the prior half). K1 2 4 D4 9 समुद्रां(K4 °द्रे)बुधरा इव; V P समुद्रांबुधराय च, B P समुद्र° सरसां निधि° (for the post half) —(L 171) B8 (marg as above) ह्यस्यां (for ह्यस्मिन्) V P सर्वा ह्यस्मिन्देवतास्ते, B P त्वयि सर्वा देवता हि (for the prior half) K1 2 4 गोष्ठे (for गावो) K1 2 4 गान (K2 °वा, K4 °व) इवागत° (K2 °ता°), K6 B8 8 9 Da8 a4 D5 7 गोष्ठेष्विवासते (for गोष्ठ इवा°) —(L 172) K1 भवशरीरे; B P. त्वत्त° शरीरे (for भवच्छ°). V. P शरीरं ते प्रपश्यामि (for the prior half) B9 सोयम् (for सोमम्) B P. अग्नि (for अग्निं) —(L 173) K6 B9 Da8 a4 वा विष्णुं; V P B P विष्णुं च (for वै विष्णु) K1 ब्रह्माणद , V P B P ब्रह्माण स (for °णं च). B7 प्रजापतिं, D4 शतक्रतु (for बृहस्पतिम्).

भगवान्कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च ।
असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ । [175]
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूना पतये चैव नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नम ।
नमश्चण्डाय मुण्डाय अण्डायाण्डधराय च । [180]
दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नम ।
नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च ।
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नम ।
नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ।
सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने । [185]
नम प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ।
शत्रुदमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नम ।
नम स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नम । [190]
सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ।

—(L 174) K7 D5 साधन, D4 करण (for का°) Dn1 कार्यं, D6 7 नर्व (for कार्यं) V P क्रिया कार्य कारण च, B P क्रिया करणकार्ये च (for the prior half) V P B P कर्ता (for क्रिया) K6 7 B8 Da3 a4 Dn4 D4 9 B P कारणम् (for कर°) —(L 175) K7 समग्र् (for सतश्च्) V P B P असच्च सदसच्चैव (for the prior half) K2 4 तथ्यैव, K7 D4 9 त्वमेव (for तथैव) K6 7 V1 B0 6-9 Da3 D5 D8 9 प्रभवाप्ययौ, Dn1 °व्यय, V P °व्यय (for °प्ययौ) —(L 176) K6 7 B9 सर्वाय, D8 रुद्राय (for शर्वाय). V1 नमो भगवते तुभ्य, Dn4 नमो भवापराशर्वाय (hypermetric) (for the prior half) D8 शर्वाय (for रुद्राय) —(L 177) B0 7 8 (orig) Da3 Dn1. n4 D8 D2 6 6–8 Kumbh ed नित्य, D4 corrupt (for चैव) Dn1 D4 7 9 V P नमस्तु (for नमोऽस्तु) Da4 -घातिने (for -घातिने) —(L 178) K1 त्रिशेपाय, K2 त्रिशूलाय, K4 त्रिशीलाय (for त्रिशीर्षाय) K1 2 4 7 B3 D6 पागये, K6 V1 B3 (marg) V P B P -धारिणे (for -पाणिने) —V1 om line 179 D4 repeats lines 179–180, followed by the post half of line 183, after line 183 —(L 179) K2 त्रिवकाय, Dn1 D6 अध° (for त्र्यम्ब) —K1 2 4 om. (hapl) lines 180–181 —(L 180) Dn1 D8 Kumbh ed. कुण्डाय (for मुण्डाय) B3 8 (marg) मडाय, B3 (marg as above) मुडाय (for अण्डाय) Da3 [आ]शुधराय, Da4 [आ]शुध°, D4 (both times) 9 [अ]कुध° (for [अ]ण्डध°) V P B P प्रचण्डाय (B P विश्वचण्ड-) धराय च (for the post half) —D5 om. (hapl) lines 181–182 —(L 181) K7 D4 डिंडिमासक्ते, V1 B P दण्डिने सर्व (B P शक्र), Da3 डिंडिममम, V P दडिमासक्त (for दण्डिने सम) K6 B0 Da3 कीर्णाय (for -कर्णाय) K7 D4 9 डिंडि, Dn1 दिड्ड; D8 दिंडि (for दण्डि) B P दंडाय (for -मुण्डाय) —B9 reads line 182 twice —(L 182) K1 तयोर्ध्वदंष्ट्र-, K2 तथांशु°, K6 B- 7 Da3 a4 D7 नमो मशक; B3 नमोर्ध्वकेश, Dn1 V P °ध्वंदष्ट, B P °ध्वंदंष्ट्र (for °र्ध्वदंष्ट्र) K6 B5–8 Da3 a4 D7 -दंष्ट्राय (for केशाय) B0 (second time) नमो मकरदंष्ट्राय (for the prior half) K1 7 B7 8 D4 7 B P शुभ्राय, K2 4 शुद्धाय, V P निष्काय (for शुक्लाय) K1 2 4 विततायॱ K7 D4 9 V P B P विकृताय, V1 वरदाय, Dn1 [अ]वनता°, D7 च शुभाय (for [अ]वतताय) K6 B3 9 (second time) Da3 a4 शुश्रूषावतता (K6 °ना)य च (for the post half) —After line 182, V1 ins

देवानां [च] पतश्रे च व्यसुपर्णे कपर्दिने ।

—K7 reads line 183 on marg —(L 183) K6 विमोहिताय (for विलो°) B3 (marg as above) V P ते (for वै) —After line 183, D4 repeats lines 179–180, followed by post half of line 183, and ins

त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । (Rv 7 59 12)

—(L. 184) Da4 D6 7 V P नमस्तु, D8 नमोऽस्त्व (for नमोऽस्तु) Dn1 प्रतिरूपाय (for [अ]प्रति°) Da3 om विरूपाय Da4 शिखाय (for शिवाय) V P शिवाय च नमोस्तु ते (for the post half) —D7 om (hapl) lines 185–186 —(L 185) K2 4 सूर्यशालाय, B3 (marg as above) V P B P °पतये (for °मालाय) Da4 शुक्र, D4 सूय (for सूर्य) —Dn2 reads line 186 on marg —(L 186) K2 Da4 प्रथमनाथाय (for प्रमथ°) B P वै नम° (for धन्विने) —V P B P om (hapl.) line 187 —(L 187) K1 शत्रुदडाय, K2 4 शत्रुन्दमाय, K7 D4 9 सक्रदनाय (for शत्रुदमाय) K6 B3 7 Da3 a4 धूम्राय, B8 (marg) चडाय (for दण्डाय) K1 2 4 V1 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D4 5 7 पर्ण(Da4 D6 7 °र्णा)धार-, D8 पर्णधासु (for पर्णचीर) K1 2 6 V1 Da3 a4 D4 -पुटाय, K4 पुजाय, D6 7 कटाय, D9 corrupt (for -पटाय) —K6 Dn1 om (hapl.) line 188 Da3 reads line 188 twice —(L 188) K1 2 4 7 V1 D4 8 हिरण्यवर्णाय (for

नमो होत्रेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ।
नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ।
नमोऽस्तु कृशनासाय कृशाङ्गाय कृशाय च ।
सहृष्टाय विहृष्टाय नमः किलकिलाय च । [195]
नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च ।
स्थिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च ।
नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ।
नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ।

नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च । [200]
कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ।
भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च ।
उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ।
नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ।
विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च । [205]
नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे ।
पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ।

°गर्भाय) — After line 189, B P ins
शत्रुघाताय चण्डाय पर्णसमशयाय च ।
— (L 190) D6 स्तुताय (for स्तु°) K4 स्तुत्वाय, B P स्तुतये (for स्तुत्याय) Da4 स्तुत्यमानाय (for स्तुयमा°) —(L 191) B3 (marg) D1 8 शर्वाय; D2 सर्वे (for सर्वाय) V P [अ]भक्ष्य- (for सर्व) K1 lacuna, K2 4 V. P -भक्ष्याय (for -भक्षाय) K1 om सर्व — After line 191, B3 (marg) reads line 193 for the first time, repeating it in its proper place. — (L. 192) K1, 2 D4 8 हर्षे च; K4 हर्षे च; K6 V1 B6 8 (marg). 9 Da8 as D2 7 हन्याय; K7 हर्षे च; B1 V P होत्राय, B P होमाय (for होत्रेऽथ). K3 3 4 7 V2 D4 9 होत्रे च, K8 B3 8. 9 Da8 as D2 7 होत्राय (for मन्त्राय). K1 (before corr) -पताकिनी, D4 पताकिना (for °ने). — (L 193) K1 V2 B3 नम्याय; K3 4 6 B9 V. P नमाय; B0 नम्याय, B8 (both times) नमाय, Da3 as रमाय, Ds2 D2 6 8 नामाय, D4 9 [ऽ]नमाय, D8 7 [ऽ]नताय; B P [ऽ]नम्याय (for नाभाय) K1 2 4. 7 V1 B3 (marg) नभाय; K6 नास्त्याय, B8. 9 D2 8 V P. B P. ना(B0 V. P. B P. न)म्याय, Da8 as D8 7 रामाय, D4 9 नामाय (for नाभ्याय). V P. B P om from the post. half up to the prior half of line 195. B6 नमश्च कटकाय च (for the post half) — D7 om (hapl) lines 194–195. — (L 194) K1. 4 6 कृशनाशा(K6 °गा)य; K3 7 D9 [अ]कृशनामा(K3 था)य; B3 7 9 Da8 as Dn4 Da3 D4 6 कृशनाशाय; B6 (marg) क्लेशनाशाय; Ds1 पृथनासाय (for कृशना°) Da4 कृताय (for कृशाय). — K3 om (hapl) lines 195–197. —(L 195) K1 4 V1 B7 सकृ(K1 °गृ)ष्टाय; K7 B9 Da8 as D4 5. 9 स(B9 स, D9 सु)कृष्णाय, B6 सतृष्णाय (for सहृष्टाय) K1 4 V1 विकृष्टाय, K7 B9 Da8 as D4 5 6 विकृष्णाय, B8 वितृष्णाय, Dn1 ns नमस्तुभ्य (for विहृष्टाय) D4 reads नम twice K1 B3 (marg as above) Ds1 D9 किलिकिलाय (for किल°). — (L 196) V. P नमस्ते; B. P नमस्त्वां (for नमोऽस्तु). K4 वयमानाय; Da4 शयनाशाय; Ds3 (by corr.) D8 7 शममानाय (for शय°). K6 D4 7 शमि(D4 7 °य)नाय, D9 शमिनाय (for °यिताय). — (L 197) K1 D4 सताय, D4 स्थिताय V P. चलमानाय (for धाव°) V P. मुद्राय, B P गुम्भाय (for मुण्डाय) D1 7 जटिलात्मने, V P B P कुटिलाय च (for जटिलाय च) — (L 198) V1 नर्तक शीलाय (for नर्तन) K3 मुख (for मुख) V P कारिणे (for वादिने) — Da4 transp lines 199 and 200 —(L 199) K1 4 नाट्योपहार, V1 वाद्योप°, Da4 नमोप°, Dn1 नघोप°, Ds1 lacuna, B P वाद्यापहार (for नाद्योपहार). ꣸ Cn नद्यां भवानि नाद्यानि, कमलानि । ꣸ D4 om from र up to हासाय (in line 201) K1 -शालिनी, D4 Da4 °लिने, B P -कारिणे (for -शालिने) V P गीतवाद्यरताय च (for the post half) —(L. 200) Da4 om श्रेष्ठाय. K1 -प्रथमनाय (for -प्रमथ°). — Ds1 om line 201 B. P om (hapl) lines 201-202 —(L 201) K6 B1 8 सुकालनाथ; Da4 as D8 7 सकालनाय, V P कलनाय च (for कालनाथाय). B9 Da4 as कल्याद, Dn1 V P. वल्याय (for कल्याय). K1 3 7 D4 9 क्ष(K1 3 क्ष)ल्नाय क(K3 7 D4 8 °नायैक)ल्याय (for the prior half). — After line 201, K7 reads line 205 —(L 202) K1 3 4 6. 7 V1 D4 9 दुंदुभी(K7 D4 9 °भि)भीम, B8 7 6 D3 7 दुंदुभेभीम, B3 (marg) दुदुर्मीनाद- (for भीमदुन्दुभि). K6 -सादाय, B3 (marg as above) नादाय (for -हासाय). K1, 3 4 7 V1 B3 8 (last two marg) D4 9 V. P. भीमसेनप्रियाय च (for the post half). — D7 om (hapl) lines 203–205 — (L 203) K7 उग्राय नमो नित्याय (for the prior half) V. P नमस्ते, B P. नमश्च (for नमोऽस्तु) — (L 204) B3 (marg) कराल (for कपाल) K7 B0 Da4 as Ds1 D9 V P चिता-; B P सित (for चिति-) — K7 reads line 205 after line 201. — (L 205) K3 6 7 Da4 Dn1 Ds1 D2 8 V P विभीषणाय (for वि°) Da4 repeats भीष्माय D9 reads from भीष्माय up to धराय च on marg. B P. भीमाय (for भीष्माय) V1 V P B P. भीष्म- (for भीम). K7 -वराय, B3 (marg) 9 -पराय (for -धराय). — K1 om. (hapl.) lines 206–207,

नमो वृषाय वृष्याय गोवृषाय वृषाय च ।
कटकटाय चण्डाय नम पचपचाय च ।
नम सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । [210]
वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरातिवरदे नम ।
नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ।
समिन्नाय विभिन्नाय छायायातपनाय च ।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च ।

नम शिवाय शान्ताय नम शान्ततमाय च । [215]
एकपाद्बहुनेत्राय एकशीर्षे नमो नम ।
नम क्षुद्राय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ।
पञ्चालाय सिताङ्गाय नम शमशमाय च ।
नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने ।
सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । [220]
प्राणघण्टाय गन्धाय नम कलकलाय च ।

—(L. 206) B P नाना (for नमो) Da4 विश्रतवस्त्राय, Dn1. n4 विश्वतव°; D5 V P विकृतवक्षाय (for °वस्त्राय) D4 om (hapl) from ख up to गोवृषाय (in line 208) K7 बहुजिह्वाय, B6 (marg) V P B P खड्गजिह्वा(B6 B P °ह्वो)य, D7 पड्गिहाय च (for खड्गजिह्वाय) K2 4 7 दष्ट्रिने —(L 207) K7 क्षयाय, D5 7 पक्षाक्ष-, D6 पक्षाय (for पक्षाम) B P पक्षमासछवार्धाय (for the prior half) K3 Dn1 D6 V P तुव, K6 7 B9 Da3 D6 तुवि (for तुम्बी) — B P om (hapl) lines 208-213 —(L 208) K1 Da3 D2 वृषाय, K2 वृद्धाय, D6 दृष्याय (for वृ°) D4 om गोवृषाय D5 7 नमोस्तु ते, D6 दृपाय च (for वृषा°) V P वृष्याये वृषणाय च (for the post half) —(L 209) K1 4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 Kumbh ed दडाय (for चण्डाय) Da4 पचपचाय च, Da1 पचाय च नम, V P सावयवाय च (for पचपचा°) — Da3 om line 210 —(L 210) D7 पर्व (for सर्व) V P नमस्ते वरकृणाय (for the prior half) K1.4 धनदाय (for वरदाय). K2 वरदाय वराय च (for the post half) — After line 210, Da1 reads lines 214-215 — K2 4 om. line 211 —(L. 211) Hypermetric K1 V1 B8 7 8 Da3 a4 V P वरगधमाल्य(K1 °ल)वस्त्राय, B8 (marg as above) वरगधवस्त्रमाल्याय, D4 °माल्यवस्त्रागधाय, D5 7 °गधकुमाल्याय (for the prior half) D5 7 वस्त्राय (for वराति) V P -वरये (for °दे) B3 (marg as above) नमश्रीरधराय च (for the post. half) —(L 212) K1 2.4 [s]थिने (for रक्त) V P शोभनाय (for भाव°) D2 om from लिने up to तमाय च (in line 215) K1 D6 अक्षिमालिने K3 भावनायक्षमालिने, K6 भावनाक्षमा°, V1 D5 7 भावनाक्षाय शा(V1 मा)ल्लिने (for the post half) —(L 213) D5 समिश्राम-(for °श्राय). Da3 repeats विभिन्नाय. K7 D5 8 छायायै, B8 (marg) होमाय (for छायाय). K1 2 तपनाय, K7 Da3 D4 8 पा(D5 8 प)तनाय (for [आ]तप°) B8 (marg) क्ष्मापातालपटाय च, D5 7 सक्षयाय क्षयाय च, V P विविक्तविकटाय च (for the post half) — Da1 reads (hapl) lines 214-215 after line 210 —(L 214) B9 अमोघ; Da1 D6 (marg).8 सुघोर (for अ°) K1 2 रूपतराय, V1 घोरतमाय, B0 घोररताय, B8 (marg as above) D5 7 रूपतमाय (for घोरतराय) —(L 215) K4 शमशमाय, K6 V P शांततराय (for शान्ततमाय) — K4 om (hapl) lines 216-218, B P om line 216 —(L 216) K4 6 B0 6-9 Da2 Dn1 4 D2 8 8 एकशीर्षे, Da3 a1 Ds1 D6 Kumbh ed शीर्ष्णे (for शीर्षे) K1 2 7 Dn1 D2 4 5 7 8 Kumbh ed नमोस्तु ते (for नमो नम) —(L 217) B0 Dn1 n4 D5 D6 6 Kumbh ed क्षुद्राय क्षुद्र, B7 corrupt, D2 8 रुद्राय क्षुद्र, V P नमो वृद्धाय (for नम° क्षुद्राय) K1 क्षुब्धाय (for लु) B P नमो वृद्धाय शुद्धाय (for the prior half) K6 सविभागप्रियाय नम°, B8 lacuna (for the post half) —(L 218) D5 (before corr) 8 7 पांचालाय, B P पवनाय (for पञ्चालाय) B8 (marg as above) शिखडाय, B7 Da3 a4 शितागाय, B P पतगाय (for सिताङ्गाय) V P पचमालार्चितांगाय (for the prior half) K3 समवचाय, K7 D4 9 शमदमाय, B9 Da3 a4 Ds2 (before corr) D5 7 समसमाय, V P पाशुपताय (for शमशमाय) B P नम° साल्यपराय च (for the post. half) —K2 om (hapl) lines 219-220 —(L 219) K1 4 नमस्ते चडघटाय, V P B P नमश्चडाय (B P °श्चडैक-) घटाय (for the prior half) B8 (marg as above) मुडाय, V P घटया (for घण्टाय) K6 [अ]घाटघटिने, B8 (marg as above) [अ]घट्टघट्टने, D8 6 (before corr) [अ]घटिघटिने, V. P जम्भरप्रिणे (for [अ]घण्टघण्टिने) Da4 B P घटाघटाय (B P °जल्पाय) घटिने (for the post half) —(L 220) Dn1. n4 Ds2 D2 8 8 Kumbh ed सहस्रा(Dn4 D2 8 °स्र)ध्मात, Da1 सहध्मातन-, D5 7 सहस्रशब्द (for °शत-) K7 D4 6 9 घट (for घण्टा-) K6 माल (for -माला). —(L. 221) B8 (marg as above) प्राण, Ds1 corrupt (for प्राण) V P B P -दडाय (for -घण्टाय) K1 2 4 शर्वाय, B0 8 (marg as above) Da3 D8 बधाय, B8 (marg) घटाय, V. P त्यागाय, B P नित्याय (for गन्धाय) K4 कालकलाय, K6 Da3. a4 किलिकि°, B9 किलक°, V P हिलिहिलाय (for कलक°) B. P. नमस्ते लोहिताय च (for the

हुंहुंहुंकारपाराय हुंहुंकारप्रियाय च ।
नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ।
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च । [225]
यज्ञवाहाय दान्ताय तप्यायातपनाय च ।
नमस्तटाय तव्याय तटानां पतये नमः ।
अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा ।
नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ।
सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । [230]
नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ।
बालानुचरगोप्त्राय बालक्रीडनकाय च ।
नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च ।
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः ।
नमः षट्कर्मतुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च । [235]
वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ।
नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ।
श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।
प्राणभग्नाय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ।

post half) —(L 222) K1 हुहुकाराय, K2 हुहुकाराय, K4 हुहुत्काराय, K6 V1 B6 8 9 Da3 a4 Dn1 Ds2 D6-7 V P B P हुहु(D6 हुहु)काराय, K7 हुहुकार (submetric), B7 हुहुहुकार-, D1 हुत्काराय (submetric), D9 हुहुत्का° (for हुंहुंहुंकार-) B6 -देवाय, B P रुद्राय (for पाराय) K1 हुहुफर, K2 4 D5 हु (K4 हु)हुत्कार-, K7 B7 D6 हु(B7 हु-, D6 हु)हुकार, Dn4 हुहुकार-, D6 7 V P हुहु°, D9 हुहुत्कार (for हुंहुंकार) B P भगाकारप्रियाय च (for the post half) —B6 om (hapl) lines 223-230 —(L 223) K1 2 4 शमवते, K6 V1 B6 9 Da3 a4 श(B6 स)मदमे, D7 श्मशानिने, B P [S]पारवते (for शमशमे) V P नमश्च शमवे नित्य (for the prior half) Da3 -वृक्षाल-येपि च, D3 -वृक्षालयाय च, V P B P वृक्षकलाय (B P °प्रियाय) च (for -वृक्षालयाय च) —K6 om. (hapl) lines 224-226, B P om (hapl) line 224. —(L 224) K1 2 4 Dn1 Ds2 D5 8 7 Kumbh ed सगालायं (for -शृगा°) K1 2 4 Ds2 [ऽ]तराय, B8 (marg as above) प्रियाय, B5 (marg) वराय (for तराय) D6 7 तथा यज्ञतमाय च (for the post half) —D6 7 om (hapl) lines 225-226 —(L 225) K1 2 4 यजुषे, Ds2 (before corr) जनिने (for यजिने). V P B P नमो यज्ञाधिपतये (for the prior half) V. P हुतायोपहुताय च, B P भूताय प्रस्तुताय च (for the post half) —(L 226) Da3 reads the prior half twice V P दानाय (for दान्ताय) Da4 तपाय (for तप्याय) K1 2 B6 8 9 Da3 D9 V P तपनाय, D6 [आ]तपराय (for [आ]तपनाय) B P तप्याय च भगाय च (for the post half) —(L 227) K1 2 तुटा(K2 °ट्या)य, D1 तराय (for तटाय) Da3 a4 Dn1 D2 8, 9 तद्याय, Ds1 तप्राय, V. P मन्याय (for तव्याय). K2 4 तट्यानां, V. P तडितां, B P तटिनी- (for तटानां) —(L 228) K4 अन्नदान्ने (for अन्नदाय) K1 2 अन्नदात्रेषु (K2 °ण) पतये (for the prior half) K1 तेन्नभुजाय च, K2 तेंधभुजाय च, K4 [S]त्त्वभभुजाय च, K6, 7 V1 B6 8 Da3 a4 D5 7 B P. त्वन्नभुजाय च, D3 त्वन्नभुगाय च, D9 [S]न्नवन्नभुजाय च, V P. [S]-त्वन्नभवाय च. —K7 D4 8 om (hapl) lines 229-230. —(L 230) K2 4 सहस्रोत्र, B P सहस्रोदन (for °स्रोद्यत) —(L 231) B8 (marg as above) -रूपाय (for -वर्णाय) V P नमोस्तु बालरूपाय (for the prior half) K2 om from बाल up to लुब्धाय (in line 233) Ds1 बालारूप- (for बालरूप-) —(L 232) Ds1 D9 बालानुचर-, V P बालानां चैव (for °नुचर-) K1 7 D9 V P -गोप्त्रे च, K6 D5 7 -गोप्ताय, Ds1 corrupt, D4 -गोप्त्रेव (for -गोप्त्राय) B P नमो बालक-रूपाय (for the prior half) K6 D6 बालाक्रीड(D6 बाल क्रीडा)नकाय, B P कालक्रीडनकाय (for बाल°) —(L. 233) K7 D5 6 बालाय; V. P B P शुद्धाय (for वृद्धाय) K1 B5 (marg) बालाय; K7 D4 9 वृद्धाय, Dn1 V P B P शुद्धाय, Ds1 रुध्याय (for लु°) Dn1 क्षुपाय, D5 7 क्रुद्धाय (for क्षुब्धाय) K1 2 4 6 7 D6 क्षो(K4 क्षौ)भनाय, Ds1 क्षोलना° (for क्षोभणाय) V P क्षोभणायाक्षनाय च, B P क्षोभणाय क्षयाय च (for the post half) —(L 234) D8 तरगांतिक- (for °गाङ्कित) Ds1 lacuna, D8 मुदकेशाय, B P मुक्तके° (for मुञ्जके°) —(L 235) B5 (marg) -शील-लाय, V P B P निष्ठाय (for तुष्टाय) B5 (marg) D8 त्रिकर्म- (for त्रिकर्म-) —(L 236) K1 2 7 B5 (marg as above) D5 8 V P -प्रवर्तिने (K1 °ते), K4 निवर्तिनी, B6 D6 निवर्तने, Da4 -निवर्तते (for -निवर्तिने). B P पृथग्धर्मप्रवर्तिने (for the post half) —(L 237) K1 घोष्याय, K7 7 V1 D4, 9 V P. घोषाय, K6 प्रष्याय, Ds1 D3 8 घुष्टाय, B P श्रेष्ठाय (for घुष्याय) K1 2 7 V1 D5 9 V P घोष्याय, Dn4 घोराय, B P ज्येष्ठाय (for घोषाय) K1 कालकलाय, K7 D4 5, 6 किलिकिलाय, Da3 a4 D7 किलकि° (for कलक°). —B7 om (hapl) line 238 —(L. 238) V1 श्वेतपिंगाक्ष- (for श्वेतपिङ्गल) B8 श्वेत (for कृष्ण). B8 (marg.) कृष्णारक्तेक्षणाय च —V. P, B P. om.

धर्मार्थकाममोक्षाणां कथ्याय कथनाय च । [240]
साख्याय सांख्यमुख्याय साख्ययोगप्रवर्तिने ।
नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
ईशान वज्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
त्र्यम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते । [245]
काम कामद कामघ्न तृप्तातृप्तविचारिणे ।
सर्व सर्वद सर्वघ्न सध्याराग नमोऽस्तु ते ।
महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते ।
महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते ।
स्थूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे । [250]
दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे ।
सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ।
उन्मादन शतावर्त गङ्गातोयार्द्रमूर्धज ।
चन्द्रावर्त युगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते ।
त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । [255]
अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्पवनोऽनल ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च तथोद्भिजा ।

(hapl) line 239 — (L 239) K1 2 4 प्राणदण्डाय, B3 7 9 D4 9 °नन्नाय, B8 (marg) °लन्नाय, Da3 as °नन्नाय (for °मन्नाय) K1. 2 4 नन्नाय, K6 B6 (marg as above) 7 8 (marg as above) Da3 as चण्डाय (for दण्डाय) K2 4 कृता(K4 °पा)य ; K7 कृष्याय (for कृशाय) — (L 240) Dn1 n4 Ds2 D5 Kumbh ed B P धर्मकामार्थ , D2 8 धर्मकर्मार्थ (for धर्मार्थकाम) B P मोक्षाय (for °णा) K6 V1 B6 8 9 Da3 a4 D5 7 कथाय, V P B P क्रथाय (for कथ्याय) V P B P क्रथनाय (for कथ°) Bo 7 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8 Kumbh ed कथनीयकथाय च (for the post half) — (L 241) K7 मोक्षाय, B8 (marg as above) °योगाय (for °मुख्याय) K1 Da4 °प्रवर्तिते, B8 (marg) प्रियाय च (for प्रवर्तिने) V P B P योगाधिपतये नम (for the post. half) — (L 242) K1 Dn4 मनोरथ्य , Da3 नमो रथ्य, Da4 नमोरथ्य ; D6 नमो रथ K6 B3 8 (marg as above) 9 D5 7 चतुष्पथनिकेताय, B P नमो रथ्याधिरथ्याय (for the prior half) K6 7 V1 B8 9 Da4 Ds1 D4 5 7 9 °रताय, B P पथाय (for °रथाय) — (L 243) D4 वीतक्लेशाय वै नम (for the post half) — (L 244) V P वज्रसहाय , B P रुद्रसघात (for वज्र) — K1 2 4 om. (hapl) lines 245–247 K7 D4 read and D6 repeats line 245 after the first line of the addl passage after line 255 — (L 245) V1 Bo 8 D5 7 त्र्यबकां किन-, Da3 as त्र्यंबिकाविक , Ds1 (before corr) त्र्यवकाविक- (for त्र्यम्बकाम्बिक) D6 त्र्यवकांविकनाथाय, V P अविवेकैकनाथाय, B P त्र्यवकायाविकानाथ (for the prior half) V1 व्यक्ताव्यक्ताय वै नम (for the post half) — (L 246) D4 om from काम up to सध्या (in line 247) Ds1 B P काल (for काम) K7 तृष्णातृष्ण-, V1 Bo Da3 D5 D2 8 दृप्तादृप्त , B8 (marg as above) दृष्टादृष्ट-, D5 तृप्तातृप्ति , D9 तृष्णातृष्ण (for तृप्तातृप्त) D5 7 °विकारिणे. V P धृष्टोद्धृतनिसूदन, B P दुष्टोद्धृतनिषूदन (for the post half) — (L 247) K7 D9 शर्व (for सर्व) K7 B8 (marg as above) 9 D9 V P सर्वज्ञ, Da3 as सर्वेदु (for सर्वघ्न) B P सर्वगर्हित सर्वघ्न (for the prior half) K7 D9 सध्यावर, B8 (marg) °राम, D4 °चर, B P सद्योजात (for सध्याराग) — V1 Bo Dn1 om (hapl) line 248 B P om. (hapl) lines 248–252 — (L 248) B8 (marg as above) महासत्त्व महोरस्क (for महाबाहो महासत्त्व) — (L 249) V P °चरप्रख्य (for °चय°) — (L 250) K1 2 Dn4 D5 7 जटिल (as above), K6 7 D4 9 V P जटिने, Cn (gloss जटिलत्वदानराति जटिल तस्मै) °ले (as above) K7 B8 (marg) Da3 a4 D4 5 9 वाससे (for धारिणे) D7 वल्काजिनसुवाससे (for the post half) — Da4 om (hapl) line 251 — (L 251) D6 दीर्घ (for दीप्त) K1. 2 B8 (marg as above) सूर्याग (for °सूर्याग्नि) K1 2 4 Dn4 D4 9 जटिल, K6 Bo D5 7 Kumbh ed V P °जटिने, V1 वाससे (for °जटिले) B8 (marg as above) V P °धारिणे, Ds1 वासते (for °से) K1 2 4 7 D4 9 व्याघ्राजिनधराय च, V1 व्याघ्राजिनवाससे (submetric) (for the post half) — (L 253) D7 चद्रावर्त युगावर्त (for the prior half) D5 गांग- (for गङ्गा) K1 तोयाग्रमूर्धज, K2 स्रमूर्धज (for °र्द्रमूर्धज) — (L 254) Kumbh ed चद्रवर्त (for चन्द्रावर्त) B P चद्रार्धमयुगावत (for the prior half). — (L 255) K7 D4 9 V P अन्नकर्ता, Dn1 Kumbh ed. अत्ता भोक्ता (for अन्नभोक्ता) K2 त्वम् (for च) K6 त्वमनु मनुभोक्ता च (for the prior half) D2 (before corr as above, by corr) अन्नदान्न (for °दोऽन्न) V P अन्नदश्च त्वमेव हि (for the post half). — After line 255, K7 D4 9 ins

यज्ञवाताय दान्ताय तप्याय तपनाय च ।
महामायाय प्रख्याय महाकल्प नमोऽस्तु ते ।

[With line 1, of line 226 — After line 1, K7 D4 read and D9 repeats line 245]

— (L 256) D6 [अ]न्नपक्ता (for च पक्ता) D6 अन्न

त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च ।
त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां वर । [260]
मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ।
ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ।
हायिहायि हुवाहायि हावुहायि तथासकृत् ।
गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ।
यजुर्मयो ऋङ्मयश्च त्वामाहुतिमयस्तथा । [265]
पठ्यसे स्तुतिभिस्त्वं हि वेदोपनिषदां गणैः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ।
त्वमेव मेघसघाश्च विद्युत्स्तनितगर्जितः ।
संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्धमेव च ।
युगा निमेषाः काष्ठास्त्वं नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः । [270]
वृक्षाणां ककुदोऽसि त्वं गिरीणां शिखराणि च ।
व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् ।
क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च ।
वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ।
त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाक्षमे । [275]

तु स्रष्टा भोक्ता च (for the prior half) K7 D4 9 पक्व (for पक्व) K1. 2 4 7 B6 (marg) 7 8 (marg). 9 Da3 D4 8 9 -मुक्तप(K7 °व)चोनल, Da4 corrupt, D7 पक्वपवो° (for मुक्तपवनो°) V P पक्वमुक्तपचे नम (for the post half) — For lines 255–256, B. P subst.

नमोऽन्नदानकर्त्रे च अन्नदप्रभवे नमः ।
अन्नमोक्त्रे च गोप्त्रे न त्वमेव प्रलयानल ।

—(L 257) V P जरायुजोंऽण्डजश्चैव (for the prior half) K7 D4 9 स(K7 स)स्वेदजम्, B0 स्वेदजश्च (for °जाश्च) K7 B0 D4 9 अ(B0 त)थोद्भिज (for तथो द्भिजा) K1. 2 4 स्वेदजाश्चो(K2 °श्चो)द्भिदा; K2 °द)स्तथा, B8 (marg as above) स्वेदजा उद्भिजास्तथा, V. P. B P स्वेदजोद्भिज्ज एव च (for the post half) —(L 258) K4 तम् (for त्वम्) Da3 a4 भूतग्राम (for °ग्रामश्) K2 चतुर्विद (for चतुर्विधः) —(L 259) V P ब्रह्मा (for स्रष्टा) B8 (marg as above) पतिर् (for प्रति) K1 2 6 B0 Da3 a4 D6 7 हृता, B6 (marg) भर्ता (for °हर्ता) K1 2 4 7 D4 9 V P त्वमेव च (for तथैव च) —(L 260) Da4 D4 V P त्वम् (for त्वाम्) V. P एव (for आहुर्). D8 वेद (for ब्रह्म) K1 2 4 -वि द्वांसो, V. P विदुषाम् (for °षो) B P त्वमेव ब्रह्म विश्वेश (for the prior half) Da3 ब्रह्मो, V P अपि (for ब्रह्म) K1 2 4 V1 B8 गतिं, K6 B0 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D5 D7 2. 8 वर, K7 D4 9 गति, D7 V P वर° (for वर) B P अप्सु ब्रह्म वदति ते (for the post half) —(L 261) V P सत्त्वस्य, B P सर्वस्य (for मनस) V P अप्वायुर्, B P सुधांशो (for खं वायुर्) K1. 4 गतिः, K7 D4 7 9 पति (for निधिः) —(L 262) K1 2 4 7 D4 9 पृथ्वी हसो मधु ष्कार (for the prior half) K1 2 त्वा, Da4 त्व (for त्वां) — D4 om (hapl) lines 263–264 —(L 263) K7 D9 हाविहावि, V1 हामोहायि, D8 हाई°, V P हुविहावी (for हायिहायि). K1. 2 हुयो(K2 °हो)-हायि, K7 D9 हुवोहावि, V1 B8 (marg) हुवेहायि, B0 हुवाहायि, B7 हवाहायि, D7 हुता°, V. P. हयो हावी, B P हरे हावि (for हुवाहायि) K1 2. 4 7 B7–9 Da3 D9 हुवाहायि, K6 V1 B0 Da3 Dn4 D5 D8 (before corr). 6 हुवाहायि, B6 हुयो°, Dn1 हायि°, D5 8 8 हुवाहोयि (D5 [by corr] °यि) (for हावुहायि) Da1 D8 तथा (for [अ]सकृत्) D5 7 वा (D7 चा) हावि तपसा सकृत्, V. P हुवां वाचाहुति सदा, B P हुवाहा वेति वासकृत् (for the post half). —(L 264) D5 7 जपंति (for गायन्ति). K1 D9 त्वा (for त्वां) K1 2 Da4 D5 7 सुरश्रेष्ठा (for °श्रेष्ठ) —(L. 265) K1 2. 4 7 D1 6 9 यजुर्मय (D6 °या) (for यजु र्मयो) K2 ऋक्साममयश्, Dn4 Da1 D8 वाङ्मयश् (for ऋङ्मयश्). K7 D4 8 आहुतिश्यस्, B0 आहुतिर्मयस् (for आहुतिम°). D5. 7 त्वामाहुर्भक्तपयस्तथा; V. P. B P सामाथर्व मय(B P °युत)स्तथा (for the post. half) —(L 266) K7 B0 9 Da3 D7 पठ्यते, D5 पचसे (for पठ्यसे) B0 Dn1 n4 D5 D5 8 6 8 Kumbh ed. चैव (for त्व हि) V P B P पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्व (for the prior half). V P. B P कल्पोप (for वेदोप) —(L 267) D8 ब्राह्मण (for ब्राह्मणा) K2 परवराश्, K7 D4 9 वर्णपराश्, B P वर्णाश्रमाश् (for °वराश्). D7 शूद्रा वर्णाश्रमावरा (for the post half) — B0 om line 268 —(L 268) V P. त्वाम् (for त्वम्) K6 B0 9 Da3 a4 मेघवर्ण(B5 Da4 °र्णा)श्च; B6 (orig) मेघसघश्च, B8 (marg) मेघसवघो, Dn4 °सघाय, D5 7 °वर्णाय, B P [आ]श्रमसघाश्च (for मेघस°). V P विश्वस्तनित (for विद्युत्स्त°). K1. 2 D7 V. P. -गर्जित, D4 6 गर्जिता, B P एव च (for गर्जितः) —(L 269) Kumbh. ed त्वाम् (for त्वम्) K1 अवतो, Da4 ऋतयो (for °वो) V1 वा (for च) —(L 270) Dn1 Da3 D8 Kumbh. ed युग (for युगा). B8 (marg as above) काष्ठाश्च (for काष्ठास्त्व). V. P. कलाकाष्ठानिमेषाश्च (for the prior half) D5 om. from नक्ष up to पततां (in line 272). D7 ब्रह्मास्तथा, B P. युगानि च (for ग्रहाः कलाः). —(L. 271) K1. 2 B P.

व्यवसायो धृतिर्लोभ कामक्रोधौ जयाजयौ ।
त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा ।
छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता त्व नेता मन्ता पिता मत ।
दशलक्षणसयुक्तो धर्मोऽर्थ काम एव च ।
गङ्गा समुद्रा सरित पल्वलानि सरांसि च । [280]
लता वल्ल्यस्तृणौषध्य पशवो मृगपक्षिण ।
द्रव्यकर्मगुणारम्भ कालपुष्पफलप्रद ।
आदिश्चान्तश्च देवाना गायत्र्योंकार एव च ।
हरितो लोहितो नील कृष्णो रक्तस्तथारुण ।
कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा । [285]
अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो ह्यनौपम ।
सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनल ।
उपप्लवश्चित्रभानु स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
होत्र होता च होम्य च हुत चैव तथा प्रभु । [290]
त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषा शतरुद्रियम् ।

वृषाणां (for वृक्षा°) V P B P ककुद त्व हि (for °दोऽसि त्व) —(L 272) K₁ व्याघ्रा, V P B P सिंहो (for व्याघ्रो) K₂ पतितां, Da₄ पततस्, D₅ पतन, B P पतयस् (for पतता) K₃ ₇ V₁ B₀ ₈ D₄ तार्क्ष्यो (K₇ °र्क्षो) (for तार्क्ष्यो). K₁ [ऽ]नताश्च (for ऽनन्तश्च) B P तक्ष कानतभोगिनां (for the post half) —(L 273) K₁ ₂ [ऽ]प्युदधीनां (for ह्युदधीनां) D₅ ₇ शस्त्राणा (for यन्त्राणां) B P मन्त्राणां प्रणवस्तथा (for the post half) —(L. 274) B₀ ₈ D₅ ₇ V P वज्र (for वज्र°) —(L 275) D₈ (before corr as above) ईर्ष्या (for इच्छा) Da₃ a₄ त्वमेवाहुर्वशङ्कारो (sic), V P इच्छा द्वेषश्च रागश्च, B P त्वमेवेच्छा च द्वेषश्च (for the prior half) K₁ राग (for रागो) D₄ ₈ क्षमाक्षमी, B P शम° क्षमा (for क्षमाक्षमे) V P मोह° क्षामो दम शम (for the post half) —(L 276) Ds₁ लाभ° (for लोभ°) K₇ काम° क्रोधौ, V₁ कामक्रोध (for °क्रोधौ) —(L 277) K₁ (before corr) Dn₄ D₄ V P चापि, Da₄ वापि (for चापी). Dn₄ खड्गांगी, Ds₁ खट्वांगी (for खट्वाङ्गी) K₁ corrupt, K₂ ₄ Da₄ D₄, ₉ जर्जरी; Ds₁ D₈ कर्करी, D₇ धुर्धुरी; B P मुद्गरी (for झर्झरी). K₁ ₂ ₄ ₆ V₁ B₆ ₇ ₈ (marg. as above) ₉ Da₃ D₅ ₇ रथी (for तथा). —(L 278) Da₄ छित्ता (for छेत्ता). K₁, ₂ ₄ च स्रष्टा (for प्रहर्ता) V₁ V P B P च (for त्व) K₁, ₂ ₄ ₆ D₄ ₉ मितोम (K₁ °मि)त, B₀, ₈ Da₃ a₄ D₅ ₇ पितामह° (Da₄ °ह), B₉ पिता मम, B P [अ]मि नो मत° (for पिता मत) V P त्व नेता-प्यतको मत° (for the post half) —(L 279) K₆ ₇ Da₃ a₄ Ds₁ D₇, ₆, ₇ धर्मार्थ (Da₄ °र्थे) (for धर्मोऽर्थ) —(L 280) Ds₁ गगा; V P ह्रद°, B P ह्रद° (for गङ्गा) Da₄ पञ्चलानि; Dn₁ प्रल्व° (for पल्व°) —(L 281) V P वली- (for वल्ल्यस्) K₃ तृणो पध्य (for तृणौ°) —(L 282) B₀ ₈ (marg as above) D₆ धुमारम्भा° (B₈ °भ-), B₉ गुणारम्भ, Da₃ Dn₄ °रम्भा, Dn₂ D₈ D₃, ₅ ₆, ₈ Kumbh ed समा रंभा° (Dn₁ D₆ ₇, ₈ Kumbh ed °भ) (for गुणा-रम्भ°) K₁ V₁ B₅, ₇ Dn₁ D₅ ₆, ₈ Kumbh. ed. काल, K₄ काम° (for काल-) K₄ -फलप्रद, B₀ Dn₄ Ds₁ D₈ ₆ °प्रदा (for °प्रद°) —(L 283) K₁ ₂ ₄ मतश्च (for चान्तश्च) K₁ ₂ ₄ B₆ ₈ (marg) Dn₁ n₄ Ds₁ D₂ ₆ ₈ ₉ वेदानां, B₇ देवानां, V P मध्यश्च (for देवानां) K₃ गायत्र्यांगार, D₆ °श्रोंकार (for गायत्र्यों°) —(L. 284) Da₄ हरीतो (for हरितो) V₁ B₆-₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ Ds₂ D₆ ₅ ₇ Kumbh ed रोहितो (for लो°) B P कृष्णो (for नील°) D₇ कृष्ण (for कृष्णो) K₁ ₂ [अ]सित°, K₄ सित° (for [अ]रुण°) B P नील पीतस्तथा क्षण° (for the post half) —(L 285) K₁ कद्रूश्च, B₆ (marg) ₈ रुद्रश्च, D₅ ₇ बभ्रुश्च (for कद्रुश्च) B P बभ्रु° (for चैव) K₁, ₂ कापोतो (for क°) Da₃ a₄ पिठकस्, B P मच्छ[स्त]कस् (for मेच°) —V P B P om line 286 —(L 286) V₁ Da₃ a₄ सुवर्णश्च (for अव°) K₁ सवर्णश्च, D₄ सुवर्ण (for °र्णश्च) B₉ वर्णाकारो (for वर्ण°). K₁ ₂ ₄ ह्यनूपम; K₇ Dn₁ D₄ ₉ ह्यनो°, Da₃ a₄ ह्यधोमुख°, Kumbh ed घनोपम (for ह्यनौपम°) —K₁, ₂ ₄, ₇ D₄, ₉ ins after line 286 B P V. P. after 285

सुवर्णरेता विख्यात सुवर्णश्चाप्यतो मत° ।

[K₃ चापितो (for चाप्यतो)]

— B₆, ₈ D₅ ₇ read line 287 twice —(L 287) K₇ D₄ ₉ [अ]थ (for च) V₁ सुवर्णनेता विधात°, B₆ ₈ (both first time) ₉ D₅ ₇ (last two first time) सुवर्ण (D₇ °र्णा)वर्णरेताश्च (for the prior half) B₈ (marg first time) सुपर्ण- (for सुवर्ण) B₆ ₈ (both second time) सुवर्णश्चित्रकस्तथा, D₅ ₇ (both first time) °श्चित पस्तथा, D₅ ₇ (both second time) सुवर्ण(D₇ °र्णा) श्यामलो मत (for the post half) —(L 288) Da₄ ल, V P [ऽ]थ (for च) K₄ [ऽ]मल°, K₆ D₈ D₃ ₈ [ऽ]निल° (D₈ °ळ°) (for ऽनल°). —(L 289) V P B P. उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च (for the prior half). —(L. 290) K₁ V₁ होत्रो (for होत्र). D₈ होम्य (for होता). K₇ D₄, ₉ हव्य च, V₁ B₇ Da₃ a₄ D₅, ₇ होम्यश्च, D₈ होता च; V P होमस्त्व (for होम्य च). B₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ D₅ ₇ हुतश्च (for हुत) V P हुत च

पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
गिरिको हिण्डुको वृक्षो जीव पुद्गल एव च ।
प्राणः सत्त्व रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ।
प्राणोऽपान समानश्च उदानो व्यान एव च । [295]
उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुत जृम्भितमेव च ।
लोहितान्तर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदर ।
शुचिरोमा हरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचल ।
गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रिय ।
मत्स्यो जलचरो जाल्योऽकल. केलिकल' कलि । [300]
अकालश्चातिकालश्च दुष्काल काल एव च ।
मृत्यु क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपक्षक्षयंकर ।
मेघकालो महादंष्ट्र सवर्तकबलाहक ।

प्रसुत प्रभु (for the post. half) —(L 291) B₁ त्रिसौवर्ण, Da₁ B P 'पर्णस्, V P. सुपर्ण च (for त्रिसौपर्ण) B P मग्नन् (for मग्न) K₁ ₂ ₄ ₇ D₅, ₉ शिक्षाहोत्रस्त्रिसौपर्णो (K₁ 'र्णी, K₄ 'र्ण), V₁ D₅ शिक्षा होत्र त्रिसौपर्ण; D₇ शिक्षाहोत्र त्रिसौवर्णो (for the prior half) —(L. 292) V₁ V. P पवित्राणां पवित्र च (for the prior half) —B P om line 293 —(L 293) D₆ ₇ गिरिजो (for 'को) K₁ ₂ V₁ B₀ ₆ (marg) ₇–₉ Da₃ Da₂ D₃ ₄ ₆ ₉ हिंदुको, K₇ हिंदको, Da₄ टीडुको; D₆ ₇ हिंडिको (for हिण्डुको) K₇ D₅, ₉ [ऽ]ध्यक्षो (for वृक्षो). V P गिरिस्तोकस्तथा वृक्षो (for the prior half). K₄ ₆ ₇ Da₄ D₄ ₉ जीव- (for जीव) K₄ मुद्गल, V₁ D₅ ₉ पुगव; Dn₄ पुद्गल, Da₁ पुद्गल, Da₃ पुद्गाल; D₆ ₇ पिंगलम्; V P पुगल (for पुद्गल) —K₇ reads lines 294–295 after line 298 —(L 294) K₇ D₅, ₉ transp रजश् and तमश् V P सत्त्व त्व च रजस्त्व च, B P प्राणश्च त्व रजश्च त्व (for the prior half) K₁ B₃ च प्रमदस्; B₆ Da₃ D₆ ₇ चाप्युर्मदस्; Da₄ चायुर्दमस्, V P च प्रजन (for चाप्र मदस्). B P तम' सत्त्वयुतस्तथा (for the post half) —Da₄ om. line 295 —(L 295) Da₃ D₅ ₉ प्राणापान' (D₄ 'न), V₁ B₀ प्राणोपान (B₀ 'न) (for प्राणोऽपान) K₁ शुदानो, K₇ उदान ('for 'नो) D₆ व्यानम् (for व्यान) V₁ दानव्यानश्च वायव (for the post half) —D₄ om. line 296 —(L 296) Dn₄ om च V P उन्मेषश्चैव मेषश्च (for the prior half) K₆ क्षत (for क्षुत) K₆ जभितम् (for जृम्भि') B P क्षुत्तृड्जृम्भा तथैव च (for the post half) —(L 297) K₇ D₄ ₆, ₉ लोहितांत(D₄ 'ग)गता (for 'तर्गता) K₆ वृष्टिर् (for दृष्टिर्) V P. लोहितागो गदी दष्ट्री, B P. लोहितांगश्च दष्ट्री च (for the prior half) K₆ B₆ D₆ ₇ महानतो (for 'वक्त्रो). K₁ सहोदर'; K₆ वृको', V₁ महोरग' (for 'दर') —(L 298) K₁ ₂ ₄ D₆ ₇ सुचिरोमा; B₀ ₇ D₀ शुचीरोमा, Dn₁ Da₂ D₃ Kumbh ed. सुची'; Dn₄ Da₁ D₂, ₆ ₈ शुचीरोमा (for शुचिरोमा) K₇ हविश्मश्रुर्, D₂ हरश्मश्रुर् (for हरि') K₆ रुद्र- (for ऊर्ध्व). Da₂ चलोचल', D₆ च चापल', V P. त्रिलोचन' (for चलाचल'). —(L. 299) K₁, ₄ Da₃ D₀ -नृतज्ञो, K₂ कतुज्ञो, K₆ ₇ V₁ B₅ ₈ (marg) ₉ Da₄ D₆ ₈ ₇ नृत्तज्ञो; V. P B P -नृत्यांगो (for तत्त्वज्ञो) K₁ ₂, ₄, ₇ D₄ ₉ गिरि (for गीत). Da₄ वादनक' (for 'नक) —(L 300) K₁, ₂ जालो (K₁ 'लो) जल्यो, K₇ B₆ ₇ ₉ Da₃ a₄ D₄ ₈ ₇ ₉ B P जालो जल्यो; V. P जलो जलो (for जल्चरो) K₁ lacuna, K₂ ₆ ₇ V₁ B₆ D₂ ₆ ₉ V P जल्यो, Da₂ जालो; Da₁ D₆ ₇ जालमो; B P [ऽ]जल्यो (for जाल्यो) K₁ ₂ ₈ ₁ D₅, ₉ जल; V₁ B₀ ₆–₉ Da₃ a₄ Dn₁ D₆ जल; D₆ ₇ त्रिष्टी; V. P जय (for ऽकल) K₁ ₂, ₆ Da₁ (before corr) D₅ कलिकिल'; K₇ कल्विल'; V₁ B₀ ₈ Da₂ a₄ D₇ किलिकिल, B₆ ₇ किल्किलि, B₉ D₅ किल्कल, Da₁ केलिकल; D₅ (by corr) केल्किल; V P काल कली (for केलिकल'). K₆ Da₁ (before corr) किल'; V₁ कवि', Da₃ lacuna, D₇ किलि', V P. कल (for कलि') B P. जलव्याल कुटीचर' (for the post half) —(L. 301) Da₃ a₁ आ(Da₄ अ)काशश्; D₆ आकालश्; V. P B. P विकालश् (for अका'). K₁ ₂ ₄ V₁ B₆ ₇ ₉ D₄ ₆, ₇ ₉ विकालश्; Da₃ a₄ विकाशश्, V P B P सुकालश् (for [अ]तिका') K₄ ₇ Ds₁ D₆, ₆ ₉ दुष्काल (for दुष्काल) K₁, ₂, ₄ ₇ B₅ (marg) V₁ D₅ ₉ B P कालनाशनः (V₁ 'क, B₅ [marg] 'न) (for काल एव च) —(L 302) Da₄ मृत्यु (for मृत्यु') K₁ क्षुराद्, K₆, ₇ B₀ ₆ ₈ (marg) ₉ Da₃ a₄ D₃–₅ ₇ ₉ क्षरश्; B₃ क्षुदश् (for क्षुरश्) B₃ वृषश्, Da₁ कम्पश्, Da₃ कल्पश् (for कृत्यश्) V. P B P मृत्युश्चैव (B P 'श्चैवा) क्षयोतश्च (for the prior half) D₅ ₇ यक्षो (for पक्षो) K₁, ₂ ₄ ₇ D₅ ₉ रक्षो (K₇ D₅ ₉ यक्षो) यक्षभयकर', V₁ यक्षो यक्षक्षय', B₀ पक्षो यक्ष क्षय', B₆–₈ Da₃ a₄ क्षयो मायाकर', B₅ (marg) Dn₁ D₆ य(Da₁ प)क्षो यक्षक्षय', V. P क्षमापायकरो दर'; B P क्षमामायाकरोत्कर (for the post. half) —(L 303) K₆ B₉ D₆ D₇ ₆ मेघनीलो, B₀ ₆–₈ Da₃ a₄ 'माली; D₅ ₆ ₇ 'मालो (for 'कालो). K₁ ₂ ₄, ₇ D₅ ₉ V P. सवर्तकौतकश्चैव, V₁ समूर्तकातकश्चैव; B₈ (marg) सर्वतोतकरश्चैव; B P सवर्तो वर्तकश्चैव (for the prior half) B₈ (marg) सर्वर्तुक' (for सवर्तक') V P B P बलाहको (for 'हक'). —(L 304) K₁ ₇ B₀ ₆–₈ Da₁ D₃ ₅–₇ घटो; K₂ ₄ घटी; Da₄ घोटो; D₄

घण्टोऽघण्टो घटी घण्टी चरुचेली मिलीमिली ।
ब्रह्मकायिकमग्नीनां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् ।   [305]
चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तक ।
चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च य ।
सदा चाक्षप्रियो धूर्तो गणाध्यक्षो गणाधिप ।
रक्तमाल्याम्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रिय ।
शिल्पिक शिल्पिनां श्रेष्ठ सर्वशिल्पप्रवर्तक ।   [310]
भगनेत्राङ्कुशश्चण्ड पूष्णो दन्तविनाशन ।

स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नम ।
गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामय ।
धाता विधाता सधाता विधाता धारणोऽधर ।
ब्रह्मा तपश्च सत्य च ब्रह्मचर्यमथार्जवम् ।   [315]
भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भव ।
भूर्भुव स्वरितश्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वर ।
दीक्षितोऽदीक्षित क्षान्तो दुर्दान्तोऽदान्तनाशन ।
चन्द्रावर्तो युगावर्त संवर्त सम्प्रवर्तक ।

घाटो (for घण्टो) K1 2 4 घटां, Da3 घटा (for ऽघण्टो) K2 घटो (for घटी) K7 घाटी, D4 घटी (for घण्टी) V P वटो घटीवो घटिको; B P घटाकी घटकी घटी (for the prior half) K3 4 घटीचिरु, K5 चिरुचीरी; K6 B5 7 9 Da1 a4 Cop रुद्रची(K6 °ची ; Da4 °चा)ली, K7 चुचुनिली; V1 चरुचिरी, B0 °चेची, B8 (marg) चिरीचिरी, B8 (marg) चुरुचीली, Ds1 D5 चरुचेला, Da2 रुद्रचेली; D4 9 चुचुचीची (D4 °चि), D4 चुरचीरी, D7 रुरुचीरी (for चरुचेली) K1 2 4 मिरोभिनी (K2 °ली, K4 °री); K6 विलीमिली, K7 V1 B0 6. 7 8 Da3 a4 Da2 D5 Cop चिरी(Da4 °चा)मिली, B8 (marg) विमिमिली, Ds1 मिलामिली, D5 7 चिरिर्मि (D7 °मं)ली, D8 विर्मामिली (for मिलीमिली) V P B P चूडान्तो लवनो वली (B P लवणोदधि°) (for the post half) —(L 305) K6 ब्रह्मा (for ब्रह्म) K6 -कारिकम् (for कायिकम्) B8 (marg) आदाना, D5 अश्वानां (for अग्नीनां) K1 2 4 7 V1 B5-9 Da3 a4 D4 6 7 9 ब्रह्मकाल(B9 °म)यमाग्नीनां, V P ब्रह्मकालोग्निवक्त्रश्च, B P ब्रह्मा कालाग्निवक्त्रश्च (for the prior half) K6 दद्रा (for दण्डी) V P मुर्दा (for मुण्डस्) K1 2 7 D4 9 त्रिदण्डभृत्, D4 7 त्रिपुण्ड्रधृक् (for त्रिदण्ड°) —(L 306) K7 चातुर्युगश्, B9 चतुर्युग-, Da2 चतुर्वेगश्, D4 चातुर्वेग, D4 7 चतुर्युग (for °र्युगश्) D9 चातुर्होत्रे (for होत्र) V P B P चतुर्होत्रश्चतुष्पथ (for the post half) —(L 307) D5 चतुराश्रम्यनेता च, V P चतुराश्रमवेत्ता च (for the prior half) Ds1. a2 (before corr) D5 7 चातुर्वर्ण, D4 चतुर्वर्ण्य- (for चातु°) D8 -कृतश् (for करश्) V P B P ह (for य) —(L 308) K1 V1 B9 Da3 a4 रक्षप्रियो, K2 4 6 B6 7 8 (marg as above) रक्ष(K4 °क्षा)प्रियो, K7 D4 9 दक्षप्रियो, B8 (marg. also) यक्ष प्रियो; D5 7 क्षरप्रियो (for चाक्षप्रियो) K6 B6 9 Da3 a4 D5 7 मूर्तो (for धूर्तो) V P B P क्षराक्षरप्रि- (B P °र° प्रि)यो धूर्तो (for the prior half) K2 गणाध्यक्ष्यो, V P गण्योगण्य; B P गणैर्गण्यो (for गणाध्यक्षो) K4 गणाधिप, B8 (marg) 9 गणप्रिय (for गणाधिप) —(L 309) Da4 मालावर (for माल्याम्बर-) K1 2 B8 (marg as above) 7 9 Da3 a4 D4. 9 गिरिको, V1 गिरीशो, D5 7 गिरिजो (for °शो) K7 D4 5 7 9 B P गिरिजाप्रिय —(L 310) K1 D5 शिल्पक; V P शिल्पिश, B P शिल्पीश (for शिल्पिक) Da4 शिल्पिनां, Ds1 B P शिल्पिनी (B P °न°) (for शिल्पिनां) D5 D4 B P सर्वशिल्पि- (for °शिल्प) —(L 311) B P नेत्रांतकश् (for °कुशश्) V P चद्र° (for चण्ड°) K1 पूर्णो, K7 पूष्णी (for पूष्णो) K1. 2 4 B5 7 9 Da4 D5 7 विनाशक, K6 विनासक (for °शन) — V P om. 312 —(L. 312) V1 स्वधा स्वाहा (by transp) D4 वषट्कारा (for °रो) B P नमोस्तु ते (for नमो नम) —(L 313) D4 गूढव्रता (for °व्रतो) K2 गूढतपास् (for गुह्य°) V P गुहा वनश्च गूढश्च; B P गूढव्रतश्च गूढश्च (for the prior half). Da4 lacuna, Ds1 तरकस् (for तार°) Ds2 तारकायम (for °मय) V P गूढप्रतिनिषेविता, B P गूढव्रत-निषेवित (for the post half) — After line 313, B P ins

तरणस्तारणश्चैव सर्वभूतेषु तारण ।

—(L 314) D4 स धाता; V P सत्त्वानां (for सधाता) K1. 2 4 6 7 V1 B6 8 (marg) Da3 a4 D5 6 7 9 V P निधाता, B8 (also marg) प्रधाता (for वि°) K1 2 4 7 D4 9 धरणीधर°, K6 भरणो° (for धारणो°) —(L 315) K2 माला तपश्, V P B P तपो ब्रह्म D12 सत्यश् (for सत्य) K2 अथालव, K6 अथार्जवी, B P तथार्जव (for अथा°) —(L 316) K6 भूतमृद् (for °कृद्) Da4 भुतो, Ds1 D8 (by corr) भु(D8 भू)मो, D5 7 भावो (for भूतो) Da3 a4 भूतभव्यो (for °भव्य-) D4 भवाद्भव° (for भवो°) —(L 317) D2 om भूभुव K1 2 स्वकृतश्, K6 सुरितश् (for स्वरि°) V P तथोत्पत्तिर्, B P भूतो ह्यभिर् (for ध्रुवो दान्तो) — Da3 om. lines 318–319 B P om. line 318 —(L 318) K1 2 4 7 B8 D4 5 7 9 कांतो, K6 B0 D8 शांतो (for क्षान्तो) V P ईशानोदीक्षण शांतो (for the prior half). D4. 9 दुर्दाता (for °न्तो) K1 2 4 6. 7 D4 9

कामो विन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः । [320]
नन्दीमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः ।
चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वभिमुखस्तथा ।
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ।
अधर्महा महापार्श्वो दण्डधारो रणप्रियः ।
गोनर्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः । [325]
त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोमार्गोऽमार्ग एव च ।
श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ।
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्धर्षो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विपो दुर्जयो जयः ।
शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णक्षुज्जराधिरुक् । [330]
आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ।
मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामागमो गमः ।
शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकवनालयः ।

[ऽ]दांतवाहन ; V. P [ऽ]दतनाशन. (for ऽदान्तनाशन) —(L 319) K1 4 चन्द्रावतो, Dn1 n4 D2 4 8 Kumbh. ed चन्द्रावर्त, V P B P ब्रह्मावर्त- (for चन्द्रावर्तो). K1 4 युगावत; V P, B P सुरावर्त (B P °र्त) (for युगावर्त). K4 सर्वत°, K7 D4 9 युगानां (for सवर्त). V P B P कामावर्त नमोस्तु ते (for the post half) —(L 320) D4 कामा (for कामो) K4 विदुर् (for विन्दुर्). K4 धर°, Da3, a4 अणु (for अणु) D1 स्थूला (for स्थूल°) K1 2 कामोनिर्दुर्धर (K2 °दुंदुर) स्थूल°, V P, B P कामविवनिहर्ता च (B P विनिर्हंता) (for the prior half). K1 प्रजाप्रिय., K2 6 D4 -स्रज (K2 °जा) प्रिय ; Da4 स्तरप्रिय ; V P रज°प्रिय (for स्रजप्रिय°) D6, 7 कर्णिकारोश्रय° (D7 °य) प्रिय° (for the post half) —B P reads lines 321-324 after line 326 —(L 321) K1, 2 4, 7 Da3 a4 D4 9 नांदीमुखो; Ds1 नदी°; V. P मुखचन्द्रो (for नन्दीमुखो). K6 सोममुख (for भीम°) B P अखण्डश्चन्द्राभिमुख (for the prior half) Da1 प्रमुखो (for सु°) Da3 a4 दुर्मुखो मुख, D6 7 °खोमुख (for °खोऽमुख) —(L 322) K1 2 4 7 B8 (marg as above) D4 9 B P [अ]भिमुखस्, D2 [अ]द्यासि°, V. P. ग्रामि° (for [अ]भि°) B P V P सदा (for तथा). —(L. 323) K7 D6 हिरण्यवर्ण (for °गर्भ) V P महोदधि-, B P धनदीर्घ (for महोरग) —(L 324) D4 9 अधर्मदा (D6 °दो) (for °हा) K1 2 4 7 V1 D4 महापार्श्वो, B8 7 °स्मार्थो, B9 °र्थार्थो, D6 7 °नर्यो; D9 मदापार्थो, B P महादक्षो, V. P. °दंडो (for °पार्श्वो) K4 दण्डोधर, Dn1, n4 Ds1 D2 8 Kumbh ed चक्रधारो (for दण्ड°). B6, 7-9 D5 D2 8 0 8 गणप्रिय, Dn1 n4 Kumbh ed. गणाधिप (for रणप्रिय). —(L. 325) K1 2 4 7 V1 D4 6 7 9 गोनदो, B8 (marg as above) गोनर्सो, D6 गोनदो, V P गौतमो (for गोनर्दो) K1 (by corr) गोप्रतानश्, K1 2 4 (before corr.) °दानश्, B8 (marg as above) °धानश्, B8 (marg.) B P गोप्रचारश्, D6-7 गोप्रदाता (for गोप्रतारश्). —(L. 326) K6 B6 8 (marg as above) 9 Da3 a4 D6, 7 त्रैलोक्यनाथो, D6 °गोप्तो (for °गोप्ता). K4 गोमार्गो; K6 गा°, B8 (marg.) गोमांगो, Da1 गोमार्गौ, D6 गोमात्रो (for °मार्गो). V. P मानदो मान एव च, B P. गोप्ता गोगर्ग एव च (for the post half) —After line 326, B P reads lines 321-324 —(L. 327) V. P B P तिष्ठन् (for श्रेष्ठ). K6 D4 7 स्थिरञ्च (for स्थिरश्च). B8 (marg as above) निष्कप (for स्थाणुश्च) K2 om (hapl) from निष्क up to स्पश्च (in line 329). B8 (marg as above) कपक (for निष्कम्प°) —(L. 328). B8 (marg as above) दु साध्यो (for दु सहो) B P निष्कपश्च मुनिश्रेष्ठ° (for the post half). —(L. 329) V P दुर्धरो (for दुर्धर्षो) Da4 दुष्प्रकम्पश्च् (for दुष्प्रकम्पश्). B P दुर्धरो दुर्वेशो नित्यो (for the prior half). V P दुर्धिदो, B P दुर्दर्पो (for दुर्विपो) B P विजयो (for दुर्जयो) —(L 330) D8 B P शशांक° (for शशाङ्क). B8 (marg.) शीतोष्ण°, B P नयन (for शमन) K1 2 4 7 D4 9 शशांकनमशीतोष्ण° (for the prior half) Da4 D6 शीतोष्ण (for °ष्ण) V1 क्षुज्जराधिक°, Dn1 Da3 D2 8 Kumbh ed °राधिकृत (for °धिरुक्) K1 2 4 7 B8 (marg) D4 7 9 क्षुत्तृष्णा (K7 D4 7 °ष्णो) चा (K7 D4 7 द्य, B8 वि) जरामर°, V. P. शीतोष्णं दुर्जराध रुद्, B P शीतोष्णा क्षुत्तृषा जरा (for the post half) —(L. 331) K7 D4 8 व्याधिका; B8 (marg) व्याधितो, Da4 D4 lacuna (for व्याधिहा). B P. व्याधिपश्च च (for व्याधिरेव च). —(L 332) K1 2 4 6 B8, 9 Dn1 D4 समयज्ञो (K2 °ज्ञा; B6 8 Dn1 D4 °ज्ञ); V P. सखो यशो; B P. सखो यज्ञ (for मम यज्ञ). K4 मृगव्याध (for मृगव्याधो). Da4 B. P. व्याधिनाम् (for व्याधी°) K1, 2 7 D4 9 आकारोगर° (D9 °त); K4 आकुरोगम°, V1 आगमोमल°, B9 आगमोपम, V. P. B P आकरोकर° (for आगमो गम) —(L 333) D9 शिखडा (for शिखण्डी) K2 पुडरीकाक्ष, B P पुंडरीकश्च (for °काक्ष°) B6 8 9 D6 7 पौंडरीक (for पुण्ड°) Da1 वनाश्रय° (for -वनालय) V P. B P पुंडरीकावलोकन° (for the post half). —(L 334) K7 दण्डदारस्, V1 दण्डपाणिश्, Da4 °धार- (for °धारस्) V1 चोग्रदण्डो, V. P सदण्डश्च (for त्र्यम्बकश्च) B P दण्डधृक्चक्रदंडश्च (for the prior half) K2 युग्मदण्डो (for उग्रदण्डो). D6 न नाशन° (for [ऽ]ण्डना°). K6 B6, 7, 9 Da3, a4 D6, 7 उग्रदण्डधरो

दण्डधारस्त्र्यम्बकश्च उग्रदण्डोऽण्डनाशन ।
विपाम्पिपा सुरश्रेष्ठ सोमपास्त्वं मरुत्पति । [335]
अमृतपास्त्व जगन्नाथ देवदेव गणेश्वर ।
विपाम्पिपा मृत्युपाश्च क्षीरपा सोमपास्तथा ।
मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वमेव तुषिताज्यपा ।
हिरण्यरेता पुरुषस्त्वमेव
त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च नपुंसकं च । [340]
बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्रो
नागेन्द्रशक्रुर्विश्वकर्ता वरेण्य ।
त्व विश्वबाहुस्तेजस्वी विश्वतोमुख-
श्चन्द्रादित्यौ हृदय च पितामह ।
सरस्वती वाग्बलमुत्तमोऽनिल [345]

मम, V1 दत्तश्च विघ्ननाशन, V P दत्तमुक्तविभूषित, B P रौद्रमागविनाशिन (for the post half) — D5 transp lines 335 and 336 D5 reads lines 335–337 twice. D6 reads lines 335–336 twice — (L 335) K1 विपाऽप्प, K3 विपाऽप्प, K4 विपा अप, K6 V1 B3 विपाग्रपा, K7 B9 D1 (both times) 9 °ऽप्पा; B0 7 8 Da3 Dn1 Ds1 D7, 8 6 विपाम् (D3 °स्य) नान्; Da4 विपाग्राया (sic), D7 °ग्नात् (for °म्पिपा) Da1 सुरश्रेष्ठ; D° 8 सुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठ) V P B P विषपोऽमृतपश्चैव (for the prior half) K1 3 शो (K3 मो) नपम्, Da1, a4 सोमपात् (for °पास्) K1 3 4 मरुत्पते; K7 D1 (both times) 9 जगत्पते (for मरुत्पति) V P B P सुराप क्षीरसोमप (for the post half) — After line 335, B P ins

मधुपश्चाज्यपश्चैव सर्वदश्च बलावल ।
वृषाङ्गम्यो वृषभस्तथा वृषभलोचन ।
वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्कृत ।

— V P B P om. lines 336–343 — (L 336) K7 B3 (marg as above) 7 8 Da3 a4 D1 (both times) 9 अमृतपा, Dn1 D1 (both times) 7 अमृतप्, Ds1 अमृतपात् (for °पास्) K7 Da1 Ds1 D3 4 8 (last two both times) 7 8 जगन्नाथो (for °नाथ) K1 3 4 जगन्नाथो ह्यमृतपो (for the prior half) K7 D1 (both times) 9 देवदेवो महेश्वर (for the post half). — (L 337) K1 4 7 D1 (both times) विपाम्पपा, K3 °ऽपा, K6 B3 8 °ग्रपान्, V1 B0 7 8 Ds1 D2 5–7 °ग्रा, Da3 a4 विपाग्रपान्; Ds1 °म्पिपान् (for °म्पिपा) K6 B3 Da3 a4 मृत्युपाच् (for °पाश्च). K4 क्षीरप (for क्षीरपा) V1 मृतपास्; D7 6 सोमपस् (for सोम°) — (L 338) K1 3 4 मधुश्च्यु (K3 °श्र) तामस्यपाश्च, K7 मधुश्रुतानामग्रपास्त्व, Da3 a4 मधुश्च्यु (Da4 °स्रु) तानामग्रपाश्च; Dn1 D3 4 (both times) 6 8 9 मधुस्च्यु (D5 °स्रु) तानामग्र (D4 °प्र) पास्त्व (hypermetric) (for the prior half) Ds2 त्वमेक (for त्वमेव) K1 तुषिनात्यपा, V1 Dn1 Ds1 D8 8 °षपा, B7 °ता षप, B3 (marg) °हय°, Dn1 °जपा, Ds2 तुषिता क्षपा, D4 (both times) corrupt (for तुषिताज्यपा) — (L 339) K7 Ds1 हिरण्यरेता (for °रेता) V1 B3 (marg.) Da3 a4 D7 त्वमेव हि (for त्वमेव) Kumbh ed त्व त्वमेव तुषिनापपा — (L 340) K7 D1 9 स्त्री त्व (by transp) K1 3 पुमांश्चैव, V1 पुमासश्च (for °स्त्व च) K1 3 4 नपुंसकश्च (for °सक च) B3 त्व स्त्री पुमांस्त्व त्वमेव नपुंसक च, D8 स्त्रीपुमांसश्च त्व च नपुंसकमेव च — (L 341) V1 युवाश्च (for युवा) D4 स्थविरा (for °रो) K1, 3 4 दीर्घदंष्ट्रो (for जीर्णदंष्ट्रो) — (L 342) Before नागेन्द्र, K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5–3 ins° त्व K1 7 नगेंद्र, V1 Da1 नागा, Ds1 नागेंद्र, Ds2 D5 7 lacuna (for नागेन्द्र) V1 Da4 Ds2 lacuna, B0 6 7 9 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5–8 Kumbh ed शक्रस (for शक्रुर्) After शक्रु, K1 6 ins त्व, K7 4 B0 6–9 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5–7 Kumbh ed ins त्व विश्वकृ (D6 °जि) त्, K7 V1 Da1 D4 6 ins विश्वकृत् (V1 °वत्) B0 D5 D8 6 om विश्वकर्ता. After विश्वकर्ता, V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 Kumbh ed ins विश्वकृद्विश्वकृर्ता K3 7 D9 वरेण्य; B9 हिरण्य, D6 lacuna (for वरेण्य) — (L 343) D8 om त्व K1 3 6 7 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 Kumbh ed विश्वबाहोर्; V1 lacuna (for विश्वबाहुस्) After विश्वबाहु, K6 V1 B0 7 Dn1 n4 D8 D2–9 Kumbh ed ins विश्वरूप, B6 ins रूप, B7 9 ins अ (B8 ध) रूप; Da3 a4 ins स्वरूप — (L 344) After चन्द्रादित्यौ, K1 4 6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9 Kumbh. ed B P V P ins चक्षुषी ते K1 हृदये (for °य) Da3 वा (for च) K7 पितामह — After line 344, K7 Da1 D1 9 ins

अग्निकोपप्रसादीयो धर्मकामप्रसादक ।
[Da3 अग्नि क्षिप्र (for अग्निकोप)]

while V P B P ins after line 344

अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधित ।
[B P अग्निष्टोमस्तथा देहो (for the prior half)]

— B P V P om lines 345–346 — (L 345) Before सरस्वती, K6 B3–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5–8 Kumbh ed ins महोदधि, V1 ins अग्निकोप K1 सरस्वतीर् K1 उत्तमो; K4 Dn1, n4 D8 D2 6 8 Kumbh ed अनलो; B0 D5 7 तुसु (D7 °सु) लो, D8 अनिलो

अहोरात्रो निमेषोन्मेषकर्ता ।
न ब्रह्मा न च गोविन्द पौराणा ऋषयो न ते ।
माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ।
या मूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् ।
त्राहि मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् । [350]
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ।
भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ।
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्तास्तु नित्यशः ।
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः । [355]
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।
जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । [360]
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ।
प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि ।
ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ।
ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । [365]
नमस्तेऽस्य स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ।
येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम् ।

(for उत्तमो) K4 D8 [ऽ]नल (for ऽनिल) — D8 1 D5 7 om line 346 — (L 346) K4 7 Bo 7 8 Dn1 n4 Da1 D3-4 6 8 9 अहोरात्र, V1 B0 °रात्र (for °रात्रो) K1.2 6 7 D4 9 निमिषोन्मेष- (for निमेषो°) K6 Bo 6 (marg as above) 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 D8 Kumbh ed -धर्मा; Dn4 कर्मणा, Da1 D3 6 8 -कर्म (for कर्ता) — (L 347) D8 न च; D3 lacuna (for न) K3 ब्रह्म (for ब्रह्मा). K1 2 4 पुराणा, B0 Dn4 पौराणाम्, B P V P. पुराण (for पौराणा) K1 Da3 a4 D4 9 B P न च; D8 च ते (for न ते). — (L 348) K3 वेत्ति त (for वेदितु) K3 शक्तया, K4 सक्ता (for शक्ता) K1 2 यथातथ्येन (for याथा°) K7 मे (for ते) K7 Dn4 D3 शिवं (for शिव) — (L 349) K7 B0 सुध्र् क्ष्मास्ते (for सुसू°). K1 2 4 मम नायां(K1 °य)ति; K7 D4 9 या न यातीह, V1 न स वा याति; B0 (marg) मुनयो याति; Dn4 न मह्य याति; D5 7 न समायाति, (for न मह्य यान्ति) B P शिवा या मूर्तय सूक्ष्मास्ते मह्य यांतु दर्शन — (L 350) K2 7 D4 9 B P V P ताभिर् (for त्राहि) K7 D4 9 सहितो, B P सर्वतो (for सतत) K6 V1 B0 8.9 Da3 a4 D5 7 देव, Dn4 रक्षे (for रक्ष) Da4 स्वौकस (for °रसम्) — (L 351) Dn4 रक्षसां (for रक्ष मां) D4 reads from नमो up to दुर्दृश (in line 353) twice — (L 352) K1 भक्ताकपी च, K3 °नुकपे (for °नुकम्पी) K3 च भवान् (for भग°). K3 भक्ताश्, D4 (both times) भक्त (for भक्तश्) —(L 353) K1 पुंसामावस्य, K3 पुर्मासावृत्य, V P पुंसा माहत्य (for °मावृत्य) K1 दुर्दृश, K4 दुर्दर्शं, K6 B0 (marg as above) Da3 a4 दुरपृश, B7 D7 दुरपृह, D4 (both times) 9 V P दुर्दृश°, D6 दुःसह, B P दुर्दृशो (for दुर्दृश°). — (L 354) K1 2 तिष्ठ(K2 °ष्ठ)ते क K6 समो (for स मे) — Lines 355-356 = 12 47 35 —(L. 355) K2 समदर्शन, Bo 8 (marg as above) Dn1 n4 Da3 D3-4 6 8 Kumbh ed मयतेंद्रिया, Da1 स यतें द्रिया (for समदर्शिन) — (L. 356) D4 पश्यति (for पश्यन्ति). D8 भगवते (for योगात्मने) — B P. V P om (hapl.) lines 357-360 — (L 357) K1 2 4 7 D4 6 9 जटिने (for °ले) K1 लबोभर- (for लम्बोदर) — (L. 358) K6 निषटाय (for निषङ्गाय) K3 Bo 7 8 (orig) Dn1 n4 D4 D3 8 6 8 Kumbh ed ब्रह्मात्मने, V1 रुद्राय ते (for °त्मने) — Lines 359-360 = 12 47 41 — (L 359) K3 नद्या (for नद्य) — Da3 a4 om line 361 — (L 361) K1.4 सक्षोभयति, K3 सक्षोभयति, K6 B3 7 8 (marg as above) D5 7 समक्षयति, K7 B8 (marg) D4 9 समक्षयित्वा (for संभक्ष्य सर्व) K1 2 4 B P V P. समुपस्थिते, Da1 पर्युपासते (for पर्युपस्थिते) — (L 362) K1 Da3 -मध्यस्थ (for मध्यस्थस्) K1 प्रपद्ये (for प्रपद्ये) K1 4 [ऽ]ब्धशायिन, K6 [ऽ]नुशा°, Da4 D3 [ऽ]वज्रायिन, V P. [ऽ]म्बु शा° (for ऽम्बु°). — (L 363) V P वदने (for वदन) K3 हारोर्, K6 वाहो (for राहोर्). Da3 पिबतो; V. P. ग्रसते (for पिबते) — (L 364) K1.4 Da3 a4 D5 7 सोमा, K3 6 V1 B0 7 D3 [अ]मौ मा (for मां सो) K7 D4 भूत्वा सोमोभिरक्षतु, B P V. P. भूत्वा सोमामिरेव च (for the post half) — After line 364, B P V P read lines 367-368. — (L. 365) V P चाप्युत्पतिता (for चानुप°) K1 2 गर्भान्, B3 भागा, V. P गर्भाद् (for गर्भा) B P. येनाप्युत्पादिता गर्भा (for the prior half) K1 3 6 D4 9 यथाभागम् (for यथाभागान्). B P V P. अथो(B P °पो)भागगताश्च ये (for the post. half) — (L 366) K4 सुधा स्वाहा, K6 स्वाहा स्वधा (by transp) B P. V P तेषां स्वाहा स्वधाश्चैव (for the prior half). D8 प्राप्नुवति, V P आप्नुवतु (for प्राप्नु°) K1 B0 7 8 (marg) 9 तुद-तु, K3 नदतु, V1 Bo नमस्तु, B3 ददतु, D8 मुद तु, V P. स्वदंतु (for मुदन्तु). K1 2.4 7 B6.7.9 D4 6 7.9

रक्षन्तु ते हि मां नित्य नित्य चाप्याययन्तु च ।
ये न रोदन्ति देहस्था देहिनो रोदयन्ति च ।
हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश ।[370]
ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च ।
हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ।
ये च पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च । [375]
चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।
रसातलगता ये च ये च तस्मै पर गता ।
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश ।
येषा न विद्यते सख्या प्रमाणं रूपमेव च ।
असख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यश । [380]
सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हर ।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्व न निमन्त्रित ।
त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणै ।
त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्व न निमन्त्रित ।
अथ वा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहित । [385]
एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्व न निमन्त्रित ।
प्रसीद मम भद्र ते तव भावगतस्य मे ।

V P च, Dn1 Ds1 D8 मे (for ते) Da4 प्राप्नुवति चतुष्टय', B P आप्नुवति स्वदति च (for the post half) — B P V P read lines 367–368 after line 364 — (L 367) B P अगुह्य (for येऽक्षुद्र) B1 सर्वदर्शिनां (for 'देहिनाम्) — (L 368) B P च (for हि) Da3 रक्षतु ते माहिमोमित्य (sic) (for the prior half) K1 2 4 7 B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 D1 5 7 9 ते मा, K6 मां ते, V1 तेषाम् (for नित्य) K1 2 4 V1 V P आप्याययतु, K6 B6 7 8 (marg) 9 Da4 D5 7 अध्यापयतु, Da3 ऋधाप', D6 चाप्यायनतु (for 'ययन्तु) B0 8 Dn1 n4 D2, 6 B P V P मा, Ds1 D2 8 ते (for च) Ds1 नित्यदाप्यापयतु मे (for the post half) — (L 369) K7 V1 Dn4 D9 च (for न) D8 (marg) रुदति, B P रोहति (for रोदन्ति) B8 देहिनां; D8 देहतो, B P V, P प्राणिनो (for देहि') — (L 370) K1, 2 हर्षयतो (for 'यन्ति) K6 V1 B8 9 Da4 च (for न) K6 दुर्ष्यंति, K7 D1, 9 कुप्यति, B P कुप्यति (for हृष्यन्ति) V1 [s]ध; B8 (marg) च, Ds1 D2 5 7 B P V P तु (for ऽस्तु) — (L 371) B P V P ये समुद्रे नदीदुर्गे (for the prior half) K7 D1 9 गुहासु च (for पर्वतेषु) K7 D1 9 दरीषु, Dn4 ग्रहासु, Ds1 गुहाषु (for 'सु) — (L 372) Dn4 वृक्षमूले तु (for 'मूलेषु) K7 B0 6 7 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8 Kumbh ed कातारे (for 'र) — (L 373) K3 चतुरेषु (for चत्व') B8 (marg as above) [त्र]वटेषु, Dn1 रथेषु, B P V P समासु (for तटेषु) — V P om. lines 374–375 V1 reads line 374 on marg — (L 374) K6 -शालाषु (for शालासु) — (L 375) V1 B7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Kumbh ed B P V P येषु (for ये च). K1 2, 4 सर्वेषु (for पञ्चसु) K7 D1 9 दिग्विदिक्षु तथैव च; D7 दिशासु विदिशासु च (for the post half) — (L 376) B P. इन्द्रार्कयोर् (for चन्द्रार्कयोर्) D1 मध्यागता (for मध्य'). K1 चांद्रार्क (for चन्द्रार्क-). — B0 repeats lines 377–378 after line 389 — (L 377) B0 (second time) रसातल D1 9 ये तु (for first ये च) D1 9 तस्मात् (for the second ये च) K1 2 4 B8 B P V P तस्मात्पर, D1 9 परतर; D5 7 तेभ्य' पर (for तस्मै पर) K7 ये च तस्मात्परतर गता (hypermetric) (for the post half) — (L 378) B0 (second time) व्यतिक्रामे (for the second नमस्तेभ्यो) B8 (marg) Ds1 D5 7 B P तेभ्यस्तु, D8 V P 'श्च (for तेभ्योऽस्तु) B P सर्वेश' (for नित्यश) B0 (second time) देवदेव महेश्वर (for the post half) — B P V P om lines 379–381 V1 reads lines 379–380 on marg — (L 379) K4 तेषां (for येषां) K3 सख्यां B3 lacuna for the prior half K1 2 वा (for च) — (L 380) K3 असख्येह (for 'ख्येय) K2 6 Da3 D4 7 9 गणा (for गुणा) B0 8 (marg) तेभ्यश्च, Ds1 D8 (by corr) 8 तेभ्यस्तु (for तेभ्योऽस्तु) — B3 om. line 381 — (L 381) B P सर्वस्व सर्वगो देव' (for the prior half) K6 भूतहरिर् (for 'पतिर्) D5 7 हि स, B P भव' (for हर') — (L 382) Ds1 त्व (for च) D5 7 नाभिमन्त्रिन' (for न निम') — K1 2 4 D8 om (hapl) lines 383–384 D7 om (hapl) 383–386 D8 reads lines 383–384 on marg — (L 383) K7 D1 9 B P V P चेज्यसे (for ही') B P देव (for यस्माद्) K7 D1 9 विपुल (for विविध) — Dn1 reads lines 385–386 on marg — (L 385) K7 D9 शूक्ष्मया, Da4 सु (for सूक्ष्म) B P V P मोहित सूक्ष्मया तव (for the post half). — (L 386) K6 एकस्मात्, B P तस्मात्तु (for एतस्मात्) Da3 येन (for तेन) B P त्व मया (for तेन त्व) D8 om त्व न निमन्त्रित' — (L 387) K7 V1 B6 8 (last two on marg) 9 D1 9 भक्तस्य; B P V P देवेश (for भद्र ते) K1 D5 7 भवद्भावगतस्य, K2, 4 भवद्भागव', V1 B7, 9 भवभावग', D9 भवभागवतसा (sic) (for तव भावगतस्य) K1 2 4 7 V1 B8, 9 D1 9 च,

त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ।
स्तुत्वैव स महादेवं विरराम प्रजापति ।
भगवानपि सुप्रीत पुनर्दक्षमभाषत । [390]
परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि ।
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ।
अथैनमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भव । [395]
आश्वासनकर वाक्य वाक्यविद्वाक्यममितम् ।
दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
अहं यज्ञहरस्तुभ्य दृष्टमेतत्पुरातनम् ।
भूयश्च ते वरं दद्मि त त्व गृह्णीष्व सुव्रत ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमना शृणु । [400]
वेदात्षडङ्गादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तित ।
तप सुतप्त विपुलं दुश्चर देवदानवै ।
अपूर्व सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम् ।
अब्ददशाहसयुक्तं गूढमप्राज्ञनिन्दितम् ।
वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् । [405]

D6 ते (for मे) B P V P त्वमेव शरण मम (for the post half). — V P om line 388 — (L 388) K7 चैव (for देव). K3 नमस्, K6 V1 B0 Da2 as D5-7 मतिस् D6 7 स्थिता (for त्वयि) B P त्व गतिस्त्व प्रतिष्ठा च न चान्योस्तीति मे मति — After line 388, K1 3 4 ins

व्यतिक्रममिम नाथ क्षन्तुमर्हसि शकर ।

— Before line 389, B8 8 9 ins भीष्म उवाच, B P. ins ब्रह्मोवाच — (L 389) Da1 स्तुत्वैव, Dn1 श्रुत्वैव (for स्तुत्वैव) V1 महामति (for प्रजापति) — After line 389, B0 repeats lines 377–378, while B6 ins after 389

मनस प्रणिधानेन ध्यात्वा हृदि जगत्पतिम् ।
दक्षो नामभिरस्तौषीद्देवदेव महेश्वरम् ।

— (L 390) Da1 D3 प्रभाषत (for अभा°) — Before line 391, B P ins श्रीभगवानुवाच — (L 391) B3 partly damaged. K1 परितुष्टे (for °तुष्टो) K1. 2 स्वमत. — (L 392) B. P V P. तु (for अत्र) V P B P. मत्समीप (for °पे) K1 भविष्यनि, B. P V P गमिष्यसि (for भवि°). — B P reads lines 393–394 after line 400 — (L 393) K3 D4. 9 वाजिपेय (for वाज°) B7 शतानि (for शतस्य) B P वै (for च) — (L 394) K3 Da1 फलभागे (Da1 °गा) (for °भागी) Da1 भविष्यति — Before line 395, B6 8 9 ins भीष्म उवाच, B P ब्रह्मोवाच. — (L. 395) K6 V1 B1–9 Da2 as D5 7 अथ चैव, B P तथैवम् (for अथैनम्). K6 भव B1. 8 Dn1 n2 D3 D3. 5 6 8 Kumbh ed लोकस्याधिपतिर्भव — (L 396) B P. V P कृत्वाश्वास (for आश्वासन). B3 देवो (for वाक्य) B P. V. P वाक्यज्ञो (for °विद्). K3 Dn1 D3 D3 3. 5. 7 8 समर्त, K4 D9 सस्मित ; B6 -सगत, B8 (marg) सनिर्म ; B. P. सहित, V P आह्त (for -समितम्). — Before line 397, B3 ins भगवानुवाच, B P श्रीशिव उवाच — (L 397) B3 damaged K3 Da1 मन्यु- (for मन्युर्) K6 Da1 D3 8 विघ्नमिद (for विघ्नमिम) B P दक्ष दुःख न कर्तव्य यज्ञविध्वसन प्रति. — (L 398) Dn1 अय (for अह) V1 B P यज्ञहनः; Da1 °हस्, V P यज्ञहा न (for °हरस्) V P त्वन्यो (for तुभ्य) K1 2 दिष्टम्, Da1 दष्टम् (for दृ°) K1 4 7 V1 D3 9 पुरातने, B3 (marg as above) पुरा मया, B. P पुरानघ (for पुरातनम्) V P दृश्यते तत्पुरा त्वया (for the post. half) — (L 399) K1. 2 3 चाद्य, B P V P च तान् (for च ते) Dn1 दद्यां, B P. V P. दम (for दद्मि) K1 3 4 7 V1 D3 D3 8 त्यात ; K6 B3 7 Da1 as त्याति, Da2 तं त, D3 6. 8 तत्त्व, B. P V P मनो (for त त्व) K1 corrupt, K7 Da1 गृह्णोष्व ; Da1 गृहीय (for °ष्व) K3 स्वव्रत, K7 Da1 सुमत (Da1 °त) (for सुव्रत). D3 7 त्यात हृदि शुमव्रत (for the post half) — (L 400) B P. सुमुखो (for वदनो) D3 9 त्वामिदैक, B P V P. त्वमे(B P मगे)काग्र (for तदिहैक) — After line 400, B P reads lines 393–394 — (L 401) B P V. P वेदान् (for वेदात्). B. P V P षडगान् (for °षडङ्गाद्). B. P. मुख्यस्व (for उद्धृत्य) K7 D3 9 सांख्ययोगे, B0 Da1 D3 (by corr) साख्यायोगाच्च ; B P सांख्ययोगांद्य, V P सांख्यान्योगांश्च (for सांख्ययोगाच्च्) K6 D3 (before corr) युक्तित ; K7 भक्तित, B P. V P कृत्स्नश (for युक्तित) — (L 402) K1 D3 तत, Dn1 तस (for तप-). B P V P तपश्च विपुल तप्त्वा (for the prior half) — B. P V. P. om. line 403 — (L. 403) B0 3 (marg) D7 अ(B0 आ)द्वेष्य (for अपूर्व) K6 विश्वतोभद्र, K7 D3 9 सर्वतो रुद्र B6. 7 Da2 D3–3 7 Kumbh ed सर्वतोमुखम् (for विश्वतो°) — (L 404) B3 partly damaged. K1. 2 D3 9 V. P. अर्धैर् (for अब्दैर्) K1. 2 Da1 D5. 7 दशार्धैः ; K3 7 B3 2 Da2. a1 Da2 D3. 6 9 V. P. दशार्धं (K7 °धै), V1 B0 7 D3 दशार्द (for °ह). B. P. अब्दैर्दशभिर्युक्त (for the prior half). V1 निस्यम् ; D9 मूढ (for गूढन्). Da1 B P [अ]प्राज्ञ-, D9 -प्राज्ञम् (for [अ]प्राज्ञ). K1 V. P. -निर्मित ; K6 D9 -नद्दि, D3 नदिन, D6 [अ]निदितं

गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम् ।
मया पाशुपत दक्ष योगमुत्पादित पुरा ।
तस्य चीर्णस्य तत्सम्यक्फल भवति पुष्कलम् ।
तथास्तु ते महाभाग त्यज्यता मानसो ज्वर ।
एवमुक्त्वा महादेव सपत्नीको वृषध्वज । [410]
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रम ।
दक्षप्रोक्त स्तवमिम कीर्तयेद्य शृणोति वा ।
नाशुभ प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्शिव ।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽय स्तवाना ब्रह्मसमित । [415]
यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकाङ्क्षिभि ।
श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नत ।
व्याधितो दु खितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दित ।
राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ।
अनेनैव तु देहेन गणाना समता व्रजेत् । [420]
तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मल ।
न राक्षसा पिशाचा वा न भूता न विनायका ।
विघ्न कुर्युर्गृहे तस्य यत्राय पठ्यते स्तव ।

(for निन्दितम्) —(L 405) B P विनीत न कथितसम (for the post half) —(L 406) K1 B6 (marg as above) 9 Da3 a4 D5 7 कृतांतैर्, V P ब्रुलर्येर् (for गतान्तैर्) D5 7 अन्यवसितम् (for अध्यवसितम्) K7 D4 8 ग(D4 9 श)तांतरव्यवस्थितम्, B8 गतांतरध्यवसित, B P समागत व्यवसित (for the prior half) K7 D4 8 अत्याश्रयम्, V1 B6 (marg) 9 अन्याश्रमम्, B7 अभ्याश्रमम्; B8 D8 य(D8 अ)थाश्रमम् (for [अ]त्याश्र) K7 D4 9 इम, V1 B6 (marg) पद (for इद) K1 2 4 7 B9 D5 6 7 9 स्मृत, V1 B6 (marg) Da4 कृत (for व्रतम्) B P V P पशुपाशविमोक्षण (for the post half) — After line 406, B P ins

सर्वेषामाश्रमाणां च मया पाशुपत व्रतम् ।

—(L 407) D6 माया (for मया) D8 पाशुपतिं (for °पत) K1 corrupt, K2 दक्षो, Dn1 दक्ष, Dn2 दत्त (for दक्ष) B P V P उत्पादित शुभ दक्ष (B P दक्ष शुभ) (for the prior half) K4 B1 9 Dn1 D8 D2 5 6 8 शुभम्, D4 यागम् (for योगम्) B P V P सर्वपापविमोक्षण (B P °चन) (for the post half) —(L 408) K1 2 4 D4 9 B P V P अस्य (for तस्य) K4 शीर्णस्य (for ची°) K1 2 4 ते, K6 7 V1 B9 8 Da3 a4 Dn1 D4 6 9 B P यद् (for तद्) K6 पश्यति (for भवति) Da4 पुष्कल (for पुष्कलम्) —(L 409) K1 D4 9 तथास्तु, D8 तवास्तु, V P तदस्तु (for तथास्तु) D5 7 मे, B P सु (for ते) K2 6 7 Dn1 D4 5 7 9 त्यजता (for त्यज्यतां) B P V P मानसस्त्यज्यतां (by transp) — Before line 410, B8 9 ins भीष्म उवाच, B P ब्रह्मोवाच D5 7 om. lines 410-412 —(L 410) Da4 उक्ता (for उक्त्वा) B P तु देवेश° (for महादेव) Dn1 सुपत्नीक (for सपत्नीको) B9 Dn1 n4 D8 D2 5, 6 8 Kumbh ed. V P B P सहानुग (for वृषध्वज°) —(L 411) K6 प्रदर्शनम् (for अदर्श°) Da3 विक्रम, D4 B P -तेजस (for -विक्रम) —(L 412) D4 प्रोक्त (for प्रोक्त). K1, 6 Da3 a4 D4 इद, B P V P चापि (for इम). K1 संकीर्तयेद् (hypermetric) (for कीर्त°) —(L 413) V P चायुर् (for आ°) —(L 414) D5 7 भूतेषु (for देवेषु) B P भगवान्भव, V P योगवान्हर° (for भगवाञ्शिव). —(L. 415) B P दक्ष- (for ब्रह्म) K4 Da3 a4 D4 9 समित° (Da4 °तां); B6 (marg) V P B P -निर्मित (for समित) —(L 416) B8 Dn1 यशोराज्य, Da4 °राज (for °राज्य-) V P वित्तायुर्- (for -कामार्थ) B8 (marg as above) धर्म- (for धन) B P यशःस्वर्गसुखैश्वर्यवित्तादिजयकांक्षिभि —(L 417) B P V P स्तोतव्यो (for श्रो°) K1 2 तु (for च). B7 यत्नभि° (for यत्नत) —(L. 418) D4 हीना, D8 हीनश्च (for दीनश्च) K1 2 V1 B8 Dn1 Dn1 D4 9 चौरग्रस्तो, K6 चोरैर्ग्रस्तो, K7 घोरग्रस्तो, B8 9 Da3 a4 D5 7 चौरैर्ग्रस्तो, V P चौरग्रस्तो (for चोरग्रस्तो) K6 भयार्दित (for भया°) B P नरो ग्रस्तो भयादिभि° (for the post half) —(L 419) Da3 D3 मुक्तो, D5 7 गुप्तो (for युक्तो) Da4 राजकार्याभियुक्तो वा, B P V P °कार्यनियुक्तो वा —(L 420) V1 B P अनेनैव च, V P न चैव (for °नैव तु) K2 om व तु B8 (marg as above) स्याद् (for व्रजेत्) B P गणानां च महेश्वरात्, V P गणानां स गणाधिप (for the post half) — After line 420, B P ins

इह लोके सुख प्राप्य गणराडुपजायते ।

—B P V P om line 421 —(L 421) K6 B8 7 9 D5 7 तपसा, Da3 ताप°, Da4 तमसा (for यशसा) D4 reads यशसा twice K6 D8 मुक्तो (for युक्तो) —(L 422) V P न च यक्षा (for न राक्षसा°) B8 Da3 D5 7 पिशाचाश्च, Da4 °चास्य (for °चा वा) B P न यक्षा न पिशाचा वा (for the prior half) V P B P नागा (for भूता) —(L 423) V1 V P B P कुर्युर्विघ्न (by transp) K1 2 तस्मिन्; B6 8 (marg) Da3 a4 तत्र (for तस्य) K1 2 4 7 V1 B9 D4 9 तिष्ठति (for पठ्यते). B P. V P यत्र संस्तूयते भव° (for the post. half). —(L. 424) B P. V P. वा इद (for चैव वा). D7 मद्भक्ता; V. P.

शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी ।
पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् । [425]
शृणुयाथ स्तवं कृत्स्नं कीर्तयेद्वा समाहितः ।
तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ।
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचानुकीर्तितम् ।
सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ।
देवस्य च सगुह्यस्य देव्या नन्दीश्वरस्य च । [430]
बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ।
ततस्तु युक्तो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् ।
ईप्सिताँल्लभते सोऽर्थान्कामान्भोगांश्च मानवः ।
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः । [435]

Colophon

सुभक्त्या (for तद्भक्ता) K1 2 3 V1 B8 (marg as above) व्रत (for ब्रह्म) Da1 D3 8 -चारिनी (for -चारिणी) B P भक्त्याथ भवभाविता (for the post. half) — (L 425) B P भर्तृ- (for मातृ-) V. P. पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां (for the prior half). K6 पूजा (for पूज्या). K1 देवक, B P चैव ह (for देववत्) — (L 426) D5 7 शृणुयाच्च (for °याथ) V1 नित्य (for कृत्स्न) B P. V. P शृणुयाद्वा इदं सर्वं (for the prior half) K1. 3 श्रावयेद्, K7 D4. 9 कीर्तयन् (for °येद्). B P. V. P [अ]प्यभीक्ष्णशः (for समाहितः) — D4 om. lines 427–428 Da4 reads line 427 twice — (L 427) K1. 2 4 6 B9 कार्याणि (for कर्माणि) K7 सिद्ध (for सिद्धिं). Dn4 [अ]भीक्ष्णं, B P V P [अ]विभ्रतः (for [अ]भीक्ष्णशः) — (L. 428) B9 Da3 n4 कीर्तितं, Dn1 n4 वर्जितं (for चिन्ति°) K7 D9 कार्यं (for यच्च). Da4 lacuna, D5 यत्र (for यच्च) B8 (orig) [अ]नुकीर्तनं, B8 (marg) प्रकीर्तयेत्, B P V P [अ]प्युदाहृतं — (L 429) K1 2 4 7 D4 9 [स]र्वंथ, B8 (marg as above) क्षिप्रं (for तस्य). K4 अनुकीर्तनं (for अनुकीर्तनात्) Da4 Kumbh. ed. स्तवस्यानुकीर्तिनां (Kumbh. ed. °र्तनां) (for the post. half) — (L 430) B7 om स. K1. 2 4 B9 Da2 सगुह्यस्य; Dn1 n4 D5. 7 Kumbh ed गुहस्यापि, D8 गुह्यस्य च (for सगुह्यस्य). K7 D4 9 V P. B. P देवस्य स गुहस्याथ, B8 देवस्य च सगुहस्यात्र (for the prior half) K4 देवा (for देव्या) K1 2 4 वा वत्सरस्य (for नन्दीश्व°). V P तु (for च) — (L. 431) K1 2 सुनियतिं (K2 °त), K6 D4 9 सुविहितां, B P विभजत°, V. P विभवत (for सुविहितं) K1 2 दानेन (for दमेन) — (L 432) D5 7 च, B P प्र ; V P स (for तु) V P शुल्को (for युक्तो) K1 2 आहुर्, B8 (marg) अथ (for आशु) — (L. 433) K1 इप्सित (for ईप्सिताँल्). K1 2 4 6 7 B8 8 (marg).9 Da3 n4 D4.5 7 9 ह्यर्थान्, V2 कामान्, B. P. [ऽ]प्यर्थान्, V. P [ऽ]त्यर्थं (for सोऽर्थान्). V1 अर्थान्भोगांश्, B9 Dn1 n4 D2. 3. 6. 8 भोगान्कामांश् (by transp), D5. 7 कामान्भोग्य. K7 D4 9 शाश्वतान्; V1 पुष्कलान् (for मानव°) — (L. 434) D4 मृताश् (for मृतश्). B6–9 Da4 D5 7 मृत (D5. 7 शुभं) स्वर्गमवाप्नोति (for the prior half) K2 B9 D5 7 transp च and न. B P V P. स्त्रीसहस्रपरी(B P °समा)वृत° (for the post half) — After line 434, B P ins :

पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मृतश्च गणसायुज्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ।
वृषेण विनियुक्तेन विमानेन विराजते ।
आभूतसंप्लवस्थायी रुद्रस्यानुचरो भवेत् ।

— (L 435) Da4 इत्यस्तु (for इत्याह) K7 मुनि° (for प्रभु) — After line 435, K1 2 4 ins

इति सत्यं विजानीयान्मोक्षं स लभते चिरात् ।
यश्चासत्यं विजानीयान्नरकं स प्रपद्यते ।
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।
त्रि॰ सत्याह सरस्वतीति वचनात्पुनः पुनः पुनः ।

[(L 2) K4 संप्रपद्यते (for स प्रप°) — (L 3) = line 435 — (L 4) K4 om one पुन]

On the other hand, B P ins. after line 435

नैतद्वेदयते कश्चिन्नैतच्छ्राव्यं च कस्यचित् ।
श्रुत्वेमं परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापयोनयः ।
वैश्याः स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ।
श्रावयेद्यश्च विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः । [5]

Colophon Ś1 missing K8.5 B1–5 Da1 a8 Dn2 n8 D1 absent. — *Sub parvan* K1. 2 4 6 7 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–5 7–9 मोक्षधर्म — *Adhy name* K1 2 दक्षप्रजापतिप्रोक्त° श्रीमहारुद्रसहस्रनाम (K2 °नामस्तवरान°) समाप्त , K4 श्रीमहारुद्रसहस्रनामस्तव°, K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 D2–5 7–9 दक्षप्रोक्तस्तव° समाप्त°; K7 दक्षप्रोक्तशिवस्तव समाप्त°, Dn1 दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनाम स्तव ; Dn4 शिवसहस्रनामस्तव समाप्त ; Da3 दक्षप्रोक्तहरस्तव समाप्त , D8 दक्षप्रोक्त° स्तव समाप्त सहस्रनाम, D6 दक्षस्तव°. — *Adhy no* (figures, words or both) K6 9, B7 160, Dn1 110, Dn4 Da3 109,

29 A

After 12 308, G₁ M₅ Kumbh ed ins

युधिष्ठिर उवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वाना निश्चय भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृति ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीम सवाद गुरुशिष्ययो ।
कपिलस्यासुरेश्चैव सर्वदु खविमोक्षणम् ।

आसुरिरुवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वाना निश्चय बुद्धिनिश्चयम् । [5]
भगवन्नमितप्रज्ञ वक्तुमर्हसि मेऽर्थत ।

किं व्यक्त किमव्यक्त किं व्यक्ताव्यक्ततरम् । कति तत्त्वानि किमाद्य मध्यम च तत्त्वाना किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवत च । किं नु स्वर्गाप्यय कति सर्गा किं भूत किं भविष्य किं भव्यम् । किं ज्ञान किं ज्ञेय को ज्ञाता किं बुद्ध किमप्रतिबुद्ध किं [10] बुध्यमानम् ।

कति पर्वाणि कति स्रोतासि कति कर्मयोनय । किमेकत्वं किं नानात्वम् । किं सहवासविवास किं विद्याविद्यम् । इति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यन्नवानाह किं व्यक्त किमव्यक्तमित्यत्र ब्रूम । अव्यक्तम् । अग्राह्यमतर्क्यमपरिमेयमव्यक्तम् । व्यक्तमुपलक्ष्यते । [15] यथर्तवोऽमूर्तयस्तेषु पुष्पफलैर्व्यक्तिरुपलक्ष्यते तद्वदव्यक्त गुणैरुपलक्ष्यते प्रागगत प्रत्यग्गतमूर्ध्वमधस्तिर्यक्च । सतश्चानुमाह्यत्वात्साकृति ।

अव्यक्तस्य तमो रज सत्त्व तत्प्रधान तत्त्व पर क्षेत्रम् । सलिलममृतमभयमव्यक्तमक्षरमज जीवमित्येवमादीन्य- [20] व्यक्तनामानि भवन्ति । एवमाह ।

अव्यक्त बीजधर्माणां महाग्राह्यमचेतनम् ।
तस्मादेकगुणो जज्ञे तव्यक्त तत्त्वमीश्वर ।

तदेतदव्यक्तम् । प्रसवधारणादानस्वभावमापो धारणे प्रजनने आदाने गुणाना प्रकृति सदा परामप्रमत्त तदेकस्मिन्कार्य- [25] कारणे ।

यदप्युक्त किं व्यक्तमित्यत्र ब्रूम । व्यक्त नामासुरे यत्पूर्वमव्यक्तादुत्पन्नमीश्वरमप्रतिबुद्धगुणस्थमेतत्पुरुषसज्ञक महदित्युक्त बुद्धिरिति च धृतिरिति च । सचा स्मृतिर्मतिर्मेधा व्यवसाय समाधि प्राप्तिरित्येवमादीनि व्यक्तपर्यायनामानि वदन्ति । [30] एवमाह ।

महत सिद्धिरायत्ता सशयश्च महान्यत ।
पुत्रसर्गस्य दीप्त्यर्थमौत्सुक्य च पर तथा ।

---

29 A

(L 3) G₁ इतिहास पुरातन (for the post half) —(L 5) G₁ बुद्धिनिश्चित (for °निश्चयम्) —(L. 7) G₁ व्यक्तादव्यक्ततर (for व्यक्ताव्यक्त°) Kumbh. ed किमिति (for कति) —(L 8) G₁ अधिभूतमधिदैव च, Kumbh ed अधिभूतदैवत च (for अधिभूतमधिदै°) —(L 9) G₁ Kumbh ed. भव्य च (for भव्यम्) —(L 10) Kumbh ed om किं ज्ञेय Kumbh ed किमप्रबुद्ध (for किमप्रति°) —(L 13) G₁ Kumbh ed सहवास निवास (for सहवासवि°) M₅ विद्याविद्या (for विद्याविद्यम्) —Colophon *Adhy name* M₅ कपिलासुरिसंवाद°

—(L 16) G₁ Kumbh ed मूर्तयस् (for ऽमूर्त°) G₁ व्यक्त, Kumbh ed व्यक्त (for अव्यक्त) —(L 17) Kumbh ed. शतश्चानुमाह्यत्वात् (for सतश्चानुमा°) —(L 19) Kumbh ed व्यक्त उत्तमो (for अव्यक्तस्य तमो) Kumbh *ed om from* पर *up to* अव्यक्त (*in* line 20) —(L 20) G₁ भयम् (for अभयम्) G₁ अज जीवदित्येवम्, Kumbh ed अजरमित्येवम् (for अजं जीवमित्ये°) —(L. 22) Kumbh ed बीजधर्माण (for °धर्माणां) —(L 23) G₁ यस्माद् (for त°), G₁ एकगुण (for °गुणो) —(L 24) Kumbh ed प्रसवाधारणादान (for प्रसवधा°) —(L 25) Kumbh ed स पराप्रमत्त (for सदा परा°) G₁ Kumbh ed एतस्मिन् (for एक°) —(L 27) M₅ om. यत् Kumbh ed अव्यक्तम् (for व्यक्तम्) Kumbh ed तत्र (for अत्र) —(L 28) G₁ Kumbh ed उत्पन्नतत्त्वमीश्वरम् (for उत्पन्नमी°) Kumbh ed सज्ञिक (for -सज्ञक) M₅ om. महदित्युक्त —(L. 29) G₁ मतिरित्युक्त (for बुद्धिरिति च धृतिरिति च) Kumbh. ed om धृतिरिति च G₁ Kumbh. ed धृतिर् (for मतिर्) —(L 30) G₁ Kumbh ed. समाधि (for समाधि-) Kumbh ed -पर्याये (for पर्याय) —(L 32) Kumbh ed मम व्यक्तादुपात्ता सिद्धिरागता (sic) (for the prior half) Kumbh ed सयमश् (for सशयश्) G₁ Kumbh ed महद्यत (for महान्यत) —(L 33) Kumbh ed परसर्गश्च (for पुत्रसर्गस्य) —(L 34) G₁ Kumbh ed तदेषो(Kumbh. ed,

तदेवोर्ध्वस्रोतोभिमुखत्वादप्रतिबुद्धस्याध्यात्मन. प्रकरोत्यहंकार-मव्यक्ताव्यक्ततरम्। [35]

यदप्युक्त किं व्यक्ताव्यक्ततरमित्यत्र ब्रूम । व्यक्ताव्यक्ततर नाम तृतीय पुरुषसज्ञकम्।

तदेतयोरुभयोर्विरिञ्चिवैरिञ्च्योरेकैकश उत्पत्ति । विरिञ्चोऽभिमानित्यविवेक ईर्ष्या काम क्रोधो लोभो दर्पो मोहो ममकारश्चेत्येतान्यहकारपर्यायनामानि भवन्ति। एवमाह। [40]

अह कर्तेत्यहकर्ता ससृजे विश्वमीश्वर ।
तृतीयमेत पुरुषमभिमानगुण विदु ।

अहंकाराद्युगपदुत्पादयामास पञ्च महाभूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणानि। तान्येव बुध्यन्त इति। एवमाह।

भूतसर्गमहंकाराद्यो विद्वानवबुध्यते। [45]
सोऽभिमानमतिक्रम्य महान्त प्रतितिष्ठते।
भूतेषु चाप्यहकारो असरूपस्तथोच्यते।
पुनर्विषयहेत्वर्थे स मन सज्ञक स्मृत ।

विखराद्वैखर युगपदिन्द्रियै सहोत्पादयति। श्रोत्रघ्राणचक्षुर्जिह्वात्वगित्येतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानवबुध्यन्त [50] इति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वदन्ति। एवमाहुराचार्या । वाग्घस्तौ पादपायुरानन्दश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विशेषा । आदित्योऽश्विनौ नक्षत्राणीत्येतानीन्द्रियाणा पर्यायनामानि वदन्ति। एवमाह।

अहंकारास्तथा भूतान्युत्पाद्य महदात्मनो.। [55]
वैखरस्वं ततो ज्ञात्वा वैखरो विषयात्मक ।
विकारस्थमहकारमवबुध्याथ मानव ।
महदैश्वर्यमाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम्।

Colophon

कपिल उवाच।

यदप्युक्त कति तत्त्वानि भवन्तीति। तदेतानि मया पूर्वश पूर्वोक्तानि। एवमाह। [60]

तत्त्वान्येतान्यथोक्तानि यथावद्योऽनुबुध्यते।
न स पापेन लिप्येत निर्मुक्त सर्वसकरात्।

यदप्युक्त किमाद्य मध्यमं च तत्त्वानामित्यत्र ब्रूम । एतदाद्य मध्यम चोक्त बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतितत्त्वानि विशेषपर्यवसानानि ज्ञातव्यानि भवन्तीत्येवमाह। केनेत्यत्रोच्यते। [65]

देवदत्तयज्ञदत्तब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रचण्डालपुल्कसादिरेतानि ज्ञातव्यानि बुद्ध्यादीनि विशेषपर्यवसानानि मन्तव्यानि प्रत्येतव्यान्युक्तानि। एतदाद्य मध्यम च। एतस्मात्तत्त्वानामुत्पत्तिर्भवति अत्र प्रलीयन्ते। केचिदाहुराचार्या । अहमित्येवमात्मक शरीरसघात त्रिषु लोकेषु व्यक्तम्। अव्यक्तसूक्ष्माधिष्ठितमे-[70] तदेवदत्तसज्ञकम्। देहिना योगदर्शनम्। अबुद्धपुरुषदर्शनाना तु पञ्चविंशतितत्त्वाना बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोर्व्यतिरिक्तमुपेक्षकं शुचि

यदेषो)र्ध्वस्रोताभिमेहत्वाद् (for तदेवोवोर्ध्वस्रोतोभिमुखत्वाद्) —(L 35) G1 व्यक्ताव्यक्ततर (for अव्यक्ताव्य°) —(L 36) Kumbh ed अव्यक्ततरम् (for व्यक्ताव्यक्ततरम्) —(L 38) G1 एकैकस्य, Kumbh. ed एकैक (for एकैकश) —(L 39) Kumbh ed मदो दर्पो (for दर्पो मोहो) —(L 40) G1 Kumbh ed चैतानि (for चेत्येतानि) —(L 42) Kumbh. ed एन (for एत) —(L. 43) Kumbh ed उन्मादयामास (for उत्पाद°) —(L 45) Kumbh ed अनुबुध्यसे (for अवबुध्यते) —(L 46) Kumbh ed अभिमानम् (for सोऽभि°) —(L 47) G1 Kumbh ed अहकारम् (for अहकारो) G1 असद्रूपस्, Kumbh ed अश्वरू° (for असरू°) —(L. 49) G1 Kumbh ed श्रोत्र घ्राण (for श्रोत्रघ्राण) —(L 52) Kumbh ed [इ]न्द्रियाणि (for कर्मेन्द्रि°) Kumbh ed विशेष (for °षा) Kumbh ed [ऽ]श्वीनि, G1 [ऽ]श्वीनौ (for ऽश्विनौ) —(L 53) G1 भवति (for वदन्ति) —(L 56) Kumbh ed राज्ञां (for ज्ञात्वा) Kumbh ed वेखर्यो (for वैखरो). —Colophon *Adhy name* M1 कपिलाङ्गिरिसवादः.

G1 om the ref —(L. 59) Kumbh ed om इति G1 Kumbh ed तत्त्वमेतानि (for तदेतानि). G1 मयानुपूर्वश, Kumbh ed यमानुपूर्व्यश (for मया पूर्वश) —(L 60) Kumbh. ed प्रोक्तानि (for पूर्वोक्तानि) (L 61) Kumbh ed तत्त्वान्यथोक्तानि (sic) (for the prior half) Kumbh ed तथाविद्यो (for यथावद्यो) Kumbh. ed निबुध्यते (for ऽनुबु°) —(L 63) Kumbh ed इहाद्य (for किमाद्य) —(L 65) Kumbh ed ज्ञातव्यानि भवतीत्येव मामकेनेत्यत्रोच्यते (for the line) —(L 66) Kumbh ed तदेव तद्यथा दत्त (for देवदत्तयज्ञदत्त) —(L. 67) Kumbh. ed. प्रत्येतव्यान्युक्तानि (sic) (for °तव्यान्युक्तानि) —(L 69) G1 Kumbh ed एतदात्मक (for एवमात्मक) —(L 70) G1 सशरीरसघात, Kumbh ed स शीरस° (for शरीरस°) Kumbh ed om. सूक्ष्म —(L. 71) Kumbh ed. om. देहिनां G1 Kumbh ed. योगदशम (for °दर्शनम्) G1 Kumbh ed. om अबुद्ध- —(L 72) Kumbh ed प्रतिबुध्यमानयोर् (for बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोर्) Kumbh ed om. उपेक्षक —(L. 75) Kumbh. ed. [ऽ]प्यन्यक्तम् (by transp). G1 Kumbh.

व्यक्तमित्याहुराचार्या । एव चाह ।

चतुर्विंशतितत्त्वज्ञस्त्वव्यक्ते प्रतितिष्ठति ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञोऽव्यक्तमप्यतितिष्ठति । [75]

Colophon

29 B

G₇ M₆ cont

कपिल उवाच ।

यदप्युक्त किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवत चेत्यत्र ब्रूम । अध्यात्ममधिभूतमधिदैवत चासुरे वक्ष्याम । पादावध्यात्म गन्तव्यमधिभूत विष्णुरधिदैवतम् । पायुरध्यात्म विसर्गोऽधिभूत मित्रोऽधिदैवतम् । आनन्दोऽध्यात्ममनुभवोऽधिभूत प्रजापतिरधिदैवतम् । हस्तावध्यात्म कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतम् । [5] वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतम् । घ्राणोऽध्यात्म घ्रेयमधिभूत भूमिरधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्म श्रोतव्यमधिभूतमाकाशमधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्म द्रष्टव्यमधिभूत सूर्योऽधिदैवतम् । जिह्वाध्यात्म रसोऽधिभूतमापोऽधिदैवतम् । त्वगध्यात्म स्प्रष्टव्यमधिभूत वायुरधिदैवतम् । मनोऽध्यात्म मन्तव्य- [10] मधिभूत चन्द्रमा अधिदैवतम् । अहकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूत विरिञ्चोऽधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्म बोद्धव्यमधिभूत पुरुषोऽधिदैवतम् । एवावदध्यात्ममधिभूतमधिदैवत च सर्वत्र प्रत्येतव्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे नृपतौ कीटे श्वपाके शुनि हस्तिनि । [15]

पुत्तिकादशमशके विहगे च सम भवेत् ।

अव्यक्तपुरुषयोर्योगाद्बुद्धिरुत्पद्यतेऽऽत्मनि ।

यया सर्वमिदं व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम् ।

य एतत्त्रितय वेत्ति शुद्ध चान्यदुपेक्षकम् ।

विरजो वितमस्क च निर्मल शिवमव्ययम् । [20]

सदेहसकरान्मुक्तो निरिन्द्रियमनीश्वरम् ।

निरङ्कुरमबीज च शाश्वत तदवाप्नुयात् ।

यदप्युक्त किं नु सर्गाप्ययमिति अत्र ब्रूम । तद्यथा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाश्चत्वारो भूतग्रामा कालाग्निनाहकृतेनानेकशतसहस्रांशुना दह्यमाना पृथिवीमनुप्रलीयन्ते । तदा- [25] त्तगन्धा कूर्मपृष्ठनिभा पृथिवी अप्सु प्रलीयते । तदुदक सर्वमभवत् । अग्निरप्यादत्ते तोयम् । तदाग्निभूतमभवत् । अग्निमप्यादत्ते वायु । स वायुरूर्ध्वमधस्तिर्यक्च दोधवीति । तद्वायुभूतमभवत् । वायुमप्यादत्ते व्योम । तदाकाशमेव निनादमभवत् । तदाकाश मनसि प्रलीयते । मनोऽहकारेऽहकारो महति [30] महानव्यक्ते तदेतत्प्रलयमीहते । प्रलयान्तान्महाप्रलय इत्युच्यते । प्रणष्टसर्वस्व तम एवाप्रतिम भवति । अग्राह्यमच्छेद्यमभेद्यमप्रतर्क्यमनाद्यचिन्त्यमनालम्बमस्थानमव्ययमज शाश्वतमिति । एवमाह ।

सर्गप्रलयमेतावत्तत्त्वतो योऽवबुध्यते । [35]

उत्तीर्य सोऽशिवाद्स्माच्छिवमानन्त्यमाप्नुयात् ।

इति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तमासुरे कति सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्तीति । अत्र ब्रूम । नव सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्ति । अव्यक्तान्महदुत्पद्यते । त विद्यासर्ग वदन्ति । महतश्चाहकार उत्पद्यते । [40] अहकारात्पञ्चभूतसर्ग । भूतेभ्यो विकार । यस्मात्कृत्स्नस्य जगतस्तेजस्तदेतत्प्रभवाप्ययम् । एवमाह ।

उत्पत्तिं निधन मध्य भूतानामात्मनश्च य ।

वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ।

यदप्युक्त कि भूत किं भव्य किं भविष्यच्चेत्यत्र ब्रूम । [45] भूत भव्य भविष्य चासुरे त्रैलोक्य काल । स महात्मा सप्रत्यतीतानागतानामुत्पादकानामुत्पादकश्चानुग्राहकश्च तिरोभावकश्चेत्येवमाह ।

---

ed. अधितिष्ठति (for अतिति°) — Colophon *Adhy name* M₆ कपिलासुरिसवाद°

29 B

G₇ om the ref — (L 1) G₇ इति अत्र (for चेत्यत्र) — (L 3) G₇ विसर्गम् (for विसर्गो) — (L 6) G₇ सूर्यो (for अग्निर्) — (L 10) G₇ स्पृष्टम् (for स्प्रष्टव्यम्) — (L 14) G₇ om त्याह — (L 16) G₇ पुत्रिका (for पुत्तिका-) — (L 25) G₇ om शत — (L 31) G₇ प्रलीयते (for प्रलयमीहते) — (L 32) M₆ प्रनष्ट- (for प्रणष्ट) G₇ सर्वस्वम् (for °स्व) — (L 33) G₇ अनादिमचिन्त्यमनालम्ब्यम् (for °द्यचिन्त्यमनालम्बम्) — (L 36) G₇ अश्नुते (for आप्नुयात्) — (L 37) G₇ om इति — Colophon *Adhy name* M₆ कपिलासुरिसवाद

G₇ om the ref — (L 42) G₇ तम् (for तद्) G₇ आहु (for आह) — (L 44) G₇ विद्याविद्ये च यो वेत्ति (for the prior half) — (L 46) G₇ सप्रतीतानागतानाम् (for सप्रत्यतीताना) — (L 47) G₇ उत्पादक

भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारं कालमीश्वरम् ।
योऽवबुध्यति तद्वामी स दुःखात्परिमुच्यते । [50]

कवरसाद्दुःखात् । जन्मजरामरणाज्ञानवधिरान्धकुब्जहीनातिरिक्ताङ्गवधवन्धवैरूप्यचिन्ताव्याधिप्रभृतिभिरन्यैश्चानेकैरिति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं ज्ञानमिति अत्र ब्रूम । ज्ञान नामासुरे प्रज्ञा । सा बुद्धिर्यया बोद्धव्यमनुबुध्यते । किं पुनस्तद्बोद्धव्यमित्यत्रोच्यते । बोद्धव्य नाम द्विविधमिष्टानिष्टकृतम् । तद्यथा । इद [55] धर्म्यमिदमधर्म्यम् । इद वाच्यमिदमवाच्यम् । इद कार्यमिदमकार्यम् । इद ग्राह्यमिदमग्राह्यम् । इद गम्यमिदमगम्यम् । इद श्राव्यमिदमश्राव्यम् । इद दृश्यमिदमदृश्यम् । इद भक्ष्यमिदमभक्ष्यम् । इद भोज्यमिदमभोज्यम् । इद पेयमिदमपेयम् । इद लेह्यमिदमलेह्यम् । इद चोष्यमिदमचोष्यम् । [60]

कुतश्चैतान्यवतिष्ठन्ते । क्व वा प्रलीयन्ते । कस्य वैतानि । कस्य वा नैतानि । तत्रोच्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेव प्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि पुरुषस्येत्यत्राह । यद्यव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्तेऽव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते ।

केन खल्विदानीं कारणेनेष्टानिष्टकृतैर्द्वंद्वैरवबुध्यते [65] क्षेत्रज्ञ । कस्मादभिमन्यते ममैतानि द्वद्वानि । अहमेतेषा मत्तश्चैतान्यवतिष्ठन्ते मय्येवाभिप्रलीयन्त इत्येवमाह ।

प्रवर्तमानान्प्रकृतेरिमान्गुणां-
स्तमोवृतोऽय विपरीतदर्शन ।
अह करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते [70]
तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वर ।

यदा स्वयमभिमन्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि ममेति । तदास्य विज्ञानाभिसवन्धाद्विवासो भवति । एवमाह ।

सेतुरिव भवेत्प्रकृतिर्जलमिव गुणा मत्स्यवत्क्षेत्री । [75]
तस्मिन्स्वभावलुलिते जले प्रवृत्ते चरति मत्स्य ।

एव स्वभावयोगात्सृजति गुणान्प्रकृतिरित्यभिमतम् । न सोऽज्ञेपु प्रविचरति क्षेत्रज्ञो ज्ञ पर प्रकृतेरिति ।

यदप्युक्त किं ज्ञेयमिति । अत्र ब्रूम । ज्ञेय नामासुरे पुरुष पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति एवमाह । [80]

अव्यक्त बुद्ध्यहकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
विशेषान्पञ्च चैवाहुर्दशैक च प्रकाशकान् ।
एकादशेन्द्रियाण्येव एतावज्ज्ञेयसंज्ञितम् ।
पञ्च पञ्च हि वर्गाणि विज्ञेयान्येव तत्त्वत ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि विदितान्येतानि तत्त्वत । [85]
विशुद्ध पुरुषश्चास्माद्वर्गहीनो न शोचति ।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रत ।
त्रयस्त्रिवर्गान्यो वेद शुद्धात्मनि स लीयते ।

के ते त्रयस्त्रिवर्गा इत्यत्र ब्रूम । सत्त्व रजस्तम इति प्रथम । उत्पादकोऽनुग्राहकस्तिरोभावक इति द्वितीय । बुद्धोऽ- [90] प्रतिबुद्धो बुध्यमान इति तृतीय । एवमेते त्रयस्त्रिवर्गा भवन्ति । एवमाह ।

त्रयस्त्रिवर्गान्विज्ञाय याथातथ्येन मानव ।
कर्मणा मनसा वाचा प्रविमुक्तो न शोचति ।

कार्यं कारण कर्तृत्वमिति त्रिवर्गगुणा । के गुणा गुण- [95] मात्रा गुणलक्षण गुणावयवम् । सत्त्व रजस्तम इति गुणा । तत्र तत्त्वदर्शनता भयनाश स्वस्थभावता प्रसन्नेन्द्रियता सुखस्वप्नप्रतिबोधनमिति सत्त्वमात्रा । रागिता मत्सरिता साहसिकता

(for °दकश्च) —(L 51) G1 हीनातिरिक्तांगावयवबध (for °क्ताङ्गवधवन्ध) — Colophon *Adhy name* M8 कपिलासुरिसवाद°

G1 om. the ref —(L 58) G1 om. इद दृश्यमिदमदृश्यम् G1 किं भक्ष्य किमभक्ष्य (for इद भक्ष्यमिदमभक्ष्यम्) —(L 60) After अचोष्यम्, G1 ins इद —(L 62) G1 तत्र च्यवते (for तत्रोच्यते) —(L. 63) G1 [अ]भिप्रलीयते (for प्रलीयन्ते) G1 क्षेत्रज्ञस्य (for अव्यक्तस्य) G1 om from तानि up to अभिप्रलीयन्ते (in line 64). —(L. 65) G1 केनेदानीं (for केन खल्विदानीं) —(L. 66) G1 ममैवैतानि (for ममैतानि) —(L 70) G1 [ऽ]वमन्यते (for ऽभि°) —(L 74) After विवासो, G1 ins [ऽ]ज्ञात्सृजति गुणान् —(L. 75) G1 क्षेत्रि (for क्षेत्री) —(L 77) G1 प्रकृतिगुणान् (for सृजति गु°) G1 नासौ ज्ञेपु (for न सोऽज्ञेपु). —(L 81) G1 बुद्ध्यहकारे (for बुद्ध्यहकारौ) —(L 82) G1 प्रयोजकान् (for प्रकाश°) —(L 84) G1 एवमादधु (for एव तत्त्वत°) —(L 85) G1 पचविंशतितत्त्वत° (for the post half) —(L 86) M8 यत्र यत्राश्रमे (for यत्र तत्रा°) —(L 90) G1 उत्पादको (for °दको) —(L 95) G1 वर्गगुणा° (for त्रिवर्ग°) —(L 98) G1 प्रतिमोधनेति (for °धनमिति) M8 साहसिता (for साहसिकता) —(L 99) G1 अलसता (for मूढता).

परितापितारिष्टस्वप्नप्रतिबोधनतेति रजोमात्रा । मूढता निद्रा-वेशिता धर्मद्वेषिताकार्येप्रवृत्तिप्रमोदिता स्मृतिनाशश्चेति [100] तमोमात्रा । गुणवृत्तमित्युपास्य सर्वभूतमध्यस्थस्तमसाभिभूत स्वपिति । सत्त्वविशुद्धोऽवबुध्यते । स्वप्नप्रतिबोधनान्तर रज इत्यवयवान् । य एव विन्दते प्राज्ञ सर्वतो विमुच्यत इति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्त को ज्ञातेति अत्र ब्रूम । ज्ञाता नामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षको ज्ञानत्रिको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयो [105] पर । त विदित्वा निरवयवमनामयमसाद्दु खाद्विमुच्यत इत्येव-माह ।

पञ्चविंशतितत्त्वाद्धि निष्कल शुचिमव्रणम् ।
न शोचति नरो ज्ञात्वा साख्यश्रुतिनिदर्शनात् ।

यदप्युक्त किमप्रतिबुद्ध किं बुध्यमान चेति । अत्र [110] ब्रूम । अप्रतिबुद्ध नामासुरे अव्यक्तम् । बुध्यमान बुद्धिस्थम् । परमेवाभ्यामन्यदुपेक्षक शुचिश्च व्यन्नमित्येवमाह ।

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्या बुद्धस्य च निरात्मन ।
पारावर्यं विदित्वा तु ज्ञानसाफल्यमाप्नुयात् ।
ये त्वेव नाम बुध्येरन्यथाशास्त्रनिदर्शनात् । [115]
त्रितय तेष्वसाफल्य शास्त्रस्याभवदासुरे ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्त कति पर्वाणि भवन्तीति अत्रोच्यते । पञ्च पर्वाणि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । तम इत्यज्ञान-मेवाधिकुरुते । मोह इत्यालस्यमेवाधिकुरुते । महामोह इति काममेवाधिकुरुते । कस्मात् । महतामप्यत्र देवदानव- [120] महर्षीणा महान्मोहो भवतीति । तामिस्र इति क्रोधमेवाधि-कुरुते । अन्धतामिस्र इति विषादमेवाधिकुरुते । विपादश्च मृत्यु । स चाप्रतिबुद्धस्य भवति । कस्मात् । यस्तत्त्वस्थोऽहमिति पश्य-न्मोहात्स सत्त्वविनाशे नित्यस्य क्षेत्रज्ञस्य विनाशमनुपश्यति । यत्रै-ककालमन्धतामिस्र विषादमेवाछेति । अह मरिष्यामि [125] अहममृतोऽनित्यत्वादज्ञानत्वाच्च । मरणजननत्वे स्वशरीरसस्थिते परशरीरसज्ञिते चाभिष्वजते । अह तव मम त्व माता मम मातु-रह पुत्रो मम पितुरहमित्येवमादिषु स्नेहायतनेष्वभिधत्ते । सतत दु खानुबद्धस्तासु तासु योन्यवस्थास्वभिषिच्यमानो मम सुख मम दु खमित्येवमादिभि सर्वद्वंद्वैरभ्याहतोऽहकारस्पृष्टो [130] मात्सर्यकामक्रोधलोभमोहमानदर्पमदाविष्टस्तृष्णार्तश्च । इन्द्रियानु-कूलतोऽतिकृच्छ्रत्वान्नियतमानस शुभाशुभमेव कर्म कुर्वन्स्थावर-निरयतिर्यग्योनिष्वेवोपपद्यते वर्षसहस्रकोटिशतान्यनन्तान्येकोऽन-वबोधात् । एव ह्याह ।

पर्वाणि पर्वाणि घोराणि योऽविद्वान्नावबुध्यते । [135]
स बध्यते मृत्युपाशैर्हर्षशोकसमन्वित ।
बुध्यमानो ह्यदीनात्मा विदितार्थस्तु तत्त्वत ।
विमुच्यते मृत्युपाशैर्विद्यया गतनिश्चय ।

इति ।

यदप्युक्त कति स्रोतांसि भवन्तीति । अत्र ब्रूम । [140] पञ्च स्रोतासि भवन्ति । मुख्यस्रोतस्तिर्यक्स्रोत ऊर्ध्वस्रोतोऽ-र्वाक्स्रोतोऽनुग्रहस्रोतश्चेति ।

Colophon

—(L 100) G7 [अ]प्रमादता (for [अ]तिप्रमोदिता) —(L 101) G7 [अ]पास्य (for [उ]पास्य) —(L 102) G7 स्वपित्- (for स्वपिति) M6 सुप्त (for स्वप्न) —Colophon *Adhy name* M6 कपिलासुरिसवाद°

—(L 105) G7 ज्ञानात्मको (for ज्ञानत्रिको) —(L 106) G7 पर (for पर°) G7 om (hapl) मनामय —(L 108) G7 -तत्त्वाद्वि (for तत्त्वाद्धि) —(L 109) G7 न शोचति वेदश्रुतिनिदर्शनात् —(L 112) G7 शुद्धश्च (for शुचिश्च) —(L 116) G7 शास्त्राभावादथासुरे (for the post half) —Colophon *Adhy. name* M6 कपिलासुरिसवाद°.

—(L 117) G7 om पञ्च पर्वाणि —(L 124) G7 यत्रैकाल्यम् (for यत्रैककालम्) —(L 126) G7 मर्त्यो (for अमृतो) G7 -सज्ञिते (for सस्थिते) —(L 127) G7 om (hapl) परशरीरसज्ञिते —(L 128) G7 पितुरित्येवमादिषु (for पितुरहमित्येव) —(L 129) G7 दु खानुद्बद्धस् (for °बद्धस्) G7 [अ]भिनिविष्यमाणो (for [अ]भिषिच्यमानो) G7 मम सुखदु खम् (for मम सुख मम दु खम्) —(L 132) G7 [ऽ]कृत्वा (for ऽतिकृच्छ्रत्वान्) G7 om कुर्वन् —(L 133) G7 [अ]वपद्यते (for [ए]वोपपद्यते) —(L 134) G7 ह्याहु° (for ह्याह) —(L 135) G7 अवपद्यते (for नावबुध्यते) —(L. 136) G7 बध्यते मृत्युपाशैश्च (for the prior half). —Colophon *Adhy name*: M6 कपिलासुरिसवाद°

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं कति कर्मयोनयो भवन्तीति । अत्र ब्रूम । पञ्च कर्मयोनयो भवन्ति धृतिः श्रद्धा सुखा विविदिषाविविदिषा चेति । तत्र धृतिर्नाम कर्मयोनिः । धृतिं योऽनुरक्षति विधिवेन [145] कर्मणा वाङ्मन कायसमुत्थेनेति । एवमाह ।

यानि कर्माणि सकल्पे प्रतिज्ञा योऽनुरक्षति ।

तन्निष्ठस्तत्प्रतिज्ञश्च धृतेरेतत्स्वलक्षणम् ।

श्रद्धा नाम कर्मयोनिः । श्रद्धां यस्त्वनुतिष्ठते योऽसूयाग्र्यादिभि विज्ञानसयोगब्रह्मचर्यगुरुकुलनिवासगृहस्थवान- [150] प्रस्थदानाध्ययनप्रतिग्रहसप्रातिभिर्निश्चयनियमे श्रेय प्राप्स्यामीत्येवमनुष्ठान कुरुत इति । एवमाह ।

ब्रह्मचर्यानसूये च दानमध्ययनं तप ।

यजन याजन चैव श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ।

सुख नाम कर्मयोनिः । य सुखकामो भवति प्राय- [155] श्चित्तपर परेण यत्नेनानुतिष्ठति । तद्यथा सत्य काममन्युविषयगोब्राह्मणकर्म । अनुलोमानामपि प्रोक्ता सावित्रीत्यन्याश्च विधा यहूगो ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीति । एवमाह ।

कर्मविद्यातपोभिस्तु यो यत्नमनुतिष्ठति ।

प्रायश्चित्त तपश्चैव सुखायास्तु लक्षणम् । [160]

विविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वं ज्ञातुकामता । आगमांश्च कुरुते श्रुतिविशेषाकाङ्क्षी क सगा क यामक्षेति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्म ह्यारभते तु य ।

सैषा विविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

अविविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वमेवाज्ञातुकामता [165] सर्वकर्मभ्यो निवर्तनमिति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्मभ्यो यो निवर्तते ।

सैषाविविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

यदप्युक्तं विशेषार्थं किं नानात्वमिति । अत्र ब्रूम । एकत्वं नामासुरे यदर्थं व्यक्तमित्यत्रजे देहेन व्यक्त चाव्यक्तं [170] चाप्रतिबुद्धस्यानेकत्वमवगम्यते । नानात्वं नाम यदर्थं नानात्वं व्यक्तस्य सृत्वा समानार्थत्वे । एकत्वानानात्वमवगम्यते प्रतिबुद्धस्यान । एतयोश्चात्मनि ...मासाद्याद्यविशेषदर्शिनो यथोक्तं पुरुषाणां सर्वार्थत्वं भवति नानात्वं चेति । एवमाह ।

नानात्वैकत्वमेतावद्यो न विन्दत्यबुद्धिमान् । [175]

स यच्छति सर्वदर्शी तत्त्वतो ...

यदप्युक्तं किं सत्यासत्यविभागमिति । अत्र ब्रूम । सत्यार्थं नामासुरे यदर्थं सत्यमिति यज्ञे देहे ... ...स्थितासत्यमिदं ... । विभाग नाम यदर्थं सत्यादसत्यात्व चार्थं प्रतिसमावर्तने प्रतिबुद्धस्यार्थविभागमवगम्यते । [180] एवमप्रतिबुद्धानां विषयाविषयविभागेषु भौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां चतुर्णां पुरुषाणां सर्वेण सत्यासत्यविभागमन्यत्वात् । एवं चाह ।

विभागं सत्यस्य च यो विद्वान्प्रतिपद्यते ।

स यत्र सत्यासत्यं समागम्य प्रमुच्यते । [185]

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं विद्याविद्येति । अत्र ब्रूम । अविद्या नामासुरे भवत्येषा ह्यनिष्टव्यतिरिक्ता प्रयी सुखार्थाधिकी । विद्या नामासुरे भवतीष्टानिष्टव्यतिरिक्तान्वीक्षिकी पुनर्मोक्षिकी । सर्वभूताभयकरी सर्वलोकेभ्यालोकनाय सर्वज्ञावबोधनात्सुखता [190]

—(L. 145) Gr न रक्षति (for ऽनुर°) —(L 146) Gr वाङ्मनसमसमुत्थानेन (for °मन कायसमुत्थेन) —(L 147) Gr न रक्षति (for ऽनुर°) —(L 148) Gr धृतेरेतस्य (for °रेतत्स्व-) —(L 149) Gr स्वपितिष्ठित (for त्वनुतिष्ठते) —(L 150) Gr विशेयानां सगयोग (for विज्ञानसयोग) Gr कुरुवास (for कुलनि°) —(L 155) Ms सुखा (for सुख) —(L 158) Gr प्राप्नुवन्ति (for प्रापयन्ति). —(L 162) Gr विशेषाकाङ्क्षित्वमगास्य सक्षेति (for विशेषाकाङ्क्षी क सगा) —(L 163) Ms कर्मभ्यो यो निवर्तते (for the post. half). —(L 166) Gr om. सर्व. —(L 168) Gr त्वनुष्ठिता (for अनु°) —(L. 170) Gr व्यक्तश्चाव्यक्तश्च (for व्यक्त चाव्यक्त) —(L. 171) Gr एकत्वम् (for तदेकत्वम्). —(L. 172) Gr सृत्वा (for सृत्वा) Ms प्रतिबुद्धत्वाद् (for प्रतिबु°) —(L 173) Gr ...ता... (for °स्वर्शिनो) —(L 177) Gr om किं —(L 179) After सत्यमसत्यम्, Ms om इति Ms ... (for ...) —(L 181) Gr एव स प्रतिबुद्धविषयत्वेन (for एवमप्रतिबुद्धानां विष याभि) —(L 182) Gr om सर्वेण —(L 186) Gr om. इति —Colophon *Adhy name* Ms कपिलासुरिसवाद

—(L 188) दृष्टानिष्टव्यतिरिक्ता (for °निष्टानिष्टव्यतिरिक्ता) —(L 190) Gr सर्वभूतेभ्यालोकनाय (for °लोकेभ्यालोकनाय). Gr ज्ञानावबोधनात्सुखता (for °सुखता) —(L 191) Gr [आ]चार्यो... (for °र्मनिम्न).

सर्वेदु खनिर्मोक्षायोपदिष्टेत्याचार्यमभिगम्य याथातथ्यदर्शमाश्च भवति। एवमाह।

ऊर्ध्वं चावाक्च तिर्यक्च न क्वचित्कामयेद्बुध ।
न हि ज्ञानेन चाज्ञाने शर्म विन्दति मानुष ।
मानुषत्वाच्च देवत्व देवत्वाच्च मनुष्यताम्। [195]
म तु सधावतेऽजस्रमविद्यावशमागत ।
यस्त्वविद्यामध कृत्वा विद्यार्थमवबुध्य च।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि विद्याविद्ये स बुद्धिमान्।
पारावर्ये सुख ज्ञात्वा विदित्वा च पर बुध ।
मुच्यते देहसतानाद्देहाद्यामृतमाप्नुयात्। [200]

इति।

Colophon

आसुरिरुवाच।

भगवन्किं कुशलाकुशल वर्गावर्ग किं कृत्स्नक्षय किं शुद्धाशुद्ध किं नित्यानित्य किं केवलाकेवल किं परात्पर किं पश्यापश्य किं शाश्वताशाश्वत किं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त किं योगायोगमित्यत्र सदेहो मे भवत्यप्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यक्ष चैतद्भगवत। [205] तदनुभाषितुमर्हति भगवान्मदनुग्रहाय धर्मेण। इति।

कपिल उवाच।

यदुक्तमासुरे किं कुशलाकुशलमिति। अत्र ब्रूम । कुशल नाम सर्वेषु वेदेषु सर्वेषु शास्त्रेषु सर्वासु विद्यास्वधिगतयाथातथ्यत्वम्। अकुशल नाम सर्वेषामनधिगतयाथातथ्यत्वम्। तदेतत्कुशलाकुशल कर्म सत्त्वमाहु । सत्त्वमूले खल्वेते [210] कुशलाकुशले सत्त्वभूते सत्त्व एव प्रलय गच्छत । सत्त्व चैवाविशेषत्वत्यजति। तन्मूल चैतत्कुशलाकुशलमशेषत सत्त्वमिति। एवमाह।

कायेन त्रिविध कर्म वाचा चैव चतुर्विधम्।
मनसा त्रिविध चैव कुशलाकुशल स्मृतम्। [215]

यदप्युक्त किं वर्गावर्गमिति। अत्र ब्रूम । वर्ग नामासुरे पुरुष पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति। अव्यक्त महानहकार पञ्च महाभूतानि पञ्च विशेषा एकादशेन्द्रियाणि। तद्वर्गम्। एतस्माद्वर्गादपवर्ग उपवृत्त क्षेत्रज्ञ शुचिरुपेक्षको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयो परस्तात्। एवमाह। [220]

पञ्चविंशात्पर व्यक्तमहकारस्तत पर ।
अहकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्पर ।
महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर ।
परावरज्ञस्तत्त्वाना प्राप्नोत्यजमनुत्तमम्।

इति। [225]

Colophon

कपिल उवाच।

यदप्युक्त किं कृत्स्नक्षयमिति। अत्र ब्रूम । कृत्स्नक्षय नामासुरे पुरुष पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति। अव्यक्त महान्बुद्धिरहकार पञ्च महाभूतानि पञ्च विशेषा एकादशेन्द्रियाणि पुरुषेण ज्ञातव्यानि भवन्ति। स्वतस्तत्सात्त्वानि। नाहमेतेषा नैतानि मत्त सर्वत सर्वागीति। एवमाह। [230]

सम्यग्दर्शनसपन्न कृत्स्नक्षयमवाप्नुयात्।
कृत्स्नक्षय न चाप्नोति असम्यग्दर्शने रत ।

यदप्युक्त कि शुद्धाशुद्धमिति। अत्र ब्रूम । शुद्ध नामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा साक्षिमात्रको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयो परो य पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ । यथा मन्तव्य तथा मन्यते यथा [235] बोद्धव्य तथा बुध्यते यथा वक्तव्य तथा ब्रवीति यथा कर्तव्य तथा करोत्यहकाराप्रतिबुद्धत्वात्। बुधेन क्षेत्रज्ञेन सर्व दृष्ट सर्वागमा सर्वद्वद्वानि सर्वज्ञानानि तपश्चातपश्च शुद्धश्चाशुद्धश्च। अनेन मार्गेण क्षेत्रज्ञस्याशुद्धधर्मिण शुद्धिमृच्छति। अमार्गेण ज्ञानदृष्टान्तागमप्रामाण्यात्सुविपुलमपि तपस्तप्त्वा [240] ससार एव मज्जत्यप्रतिबुद्धत्वात्। एवमाह।

— (L 192) G1 शोचति (for भवति) — (L 194) G1 चाज्ञानेन (hypermetric) (for चाज्ञाने) M5 मानुष (for मानुष) — (L 201) G1 om इति — Colophon *Adhy name* M5 कपिलासुरिसवाद°

M5 om the ref — (L 202) G1 om. the first किं G1 कृत्स्न (for कृत्स्नक्षय) — (L. 203) G1 om (hapl) किं नित्यानित्य — (L 205) After अप्रत्यक्षत्वात्, G1 ins च G1 भवति (for भगवत) — (L. 207) M5 कुशलाकुशलत्वम् (for °शलम्) — (L 210) G1 कुशल (for कुशलाकुशल) — (L 211) G1 त्य (for प्रलय) — (L 219) G1 अवर्गा उपवृत्ति (for अपवर्ग उपवृत्त) — (L 220) G1 परस्तसात् (for परस्तात्) — (L 221) G1 पराद्व्यक्तम् (for पर व्यक्तम्) G1 ततोपर° (for तत पर°) — (L 225) G1 om इति — Colophon *Adhy. name* M5 कपिलासुरिसवाद°

(L 228) G1 भूतानि (for महाभू°) — (L 229) G1 om. तस्मा — (L 233) G1 om किं — (L 234) G1 पर (for परो य) — (L 239) G1 क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञस्य) G1 शुद्धम् (for शुद्धिन्) G1 ऋच्छति धर्मेण (for ऋच्छति। अमार्गेण) — (L 241) G1 [अ]प्रति

सुबुद्धं पुरुषं ह्यत्राप्यबुद्धमिति मन्यते ।
स तपो विपुलं प्राप्य संसारे प्रतितिष्ठति ।

इति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं नित्यानित्यमिति । अत्र ब्रूमः । नित्यं [245] नामासुरेऽव्यक्तम् । अनित्या विकाराः । अव्यक्तमनित्यं प्रवदन्ति सर्गप्रलयधर्मित्वाद्विकाराणाम् । तथैवाधिष्ठातारमनित्यं प्रवदन्ति अधिष्ठानकर्तृत्वाद्विकाराणाम् । अनेनैव हेतुना ह्यमेतयोरुभयो- र्नित्यत्वान्नित्यं क्षेत्रज्ञ इत्येवमाह ।

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः । [250]
नित्यानित्यं विदित्वा तु न जन्म पुनराप्नुयात् ।

यदप्युक्तं किं केवलाकेवलमिति । अत्र ब्रूमः । केवलं नामासुरे परः क्षेत्रज्ञोऽप्रकृतिरविकारः । प्रकृतिविकारगुणाधिष्ठितत्वादकेवलं बुद्धिस्थं बुध्यमानं पुरुषमाचार्याः । यदि ह्येष बुध्येत नाहमेतेषां प्रकृतिविकाराणामिति केवलश्च स्यादन्यश्च [255] स्यात् । यदा त्वेष प्रकृतिविकारानधितिष्ठमानोऽभिमन्यते ममैते प्रकृतिविकारा अहमेतेषामिति तदैव प्रकृतिविकाराणामधिष्ठातृत्वादकेवलः स्यात् । एवमाह ।

बुध्यमानो यदा बुद्ध्या विकारानधितिष्ठति ।
तदा सह गुणैरेव सर्गप्रलयभाग्भवेत् । [260]
यदा त्वेष विकाराणामन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा विकारानुत्क्रम्य परमव्यक्तमाप्नुयात् ।

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं परात्परमिति । अत्र ब्रूमः । परात्परं नामासुरे कर्मेन्द्रियेभ्यः परं बुद्धीन्द्रियं बुद्धीन्द्रियेभ्यो मनो मनसो [265] विशेषा विशेषेभ्यो महाभूतानि महाभूतेभ्योऽहंकारोऽहंकारा- द्बुद्धिर्बुद्धेर्महान्महतोऽव्यक्तम् । तदेतदासुरे परात्परं भवति । अपरं तावत् । परमेभ्योऽप्य क्षेत्रज्ञस्यापरमव्ययधर्मा । अस्तौ प्रत्ययधर्मिणावप्रबुद्धबुध्यमानावपरमपुरुषौ । स त्वेवाबुध्यमाना- प्रतिबुद्धयोरुत्कृष्टः । एवमाह । [270]

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः ।
परापरं विदित्वा तु न जन्म पुनराप्नुयात् ।

एवमेताभ्यां बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यामन्यं बुद्धं बुद्ध्वा न शोच- तीति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं पश्यापश्यमिति । अत्र ब्रूमः । अनादि [275] निधनादव्यक्ताद्वासुरे शाश्वतमव्यक्तम् । प्रलयोत्पत्तिगुण- स्वभावत्वादशाश्वतम् । अन्ये त्वाचार्याः क्षेत्रज्ञमधिष्ठातारमनेनैव हेतुना शाश्वतं च वर्णयन्ति । शाश्वतस्तु भगवान्क्षेत्रज्ञो वीतधर्मा प्रकृतिविकारयोर्व्यतिरिक्तः बुध्यमानो बुध्यमानं चेति । एवमाह ।

पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति । [280]
अपश्यन्नाप्यपश्यत्वात्तदापश्यो न पश्यति ।

इति ।

यदप्युक्तं किं व्यतिरिक्तमिति । अत्र ब्रूमः । व्यतिरिक्तो नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः । यथा पुष्करपर्णेभ्यो बिन्दुर्न क्लेद- मुपगच्छत्यन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथा मुञ्जा- [285] दिषीका निष्कृष्टा न पुनराविशति अन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथोदके प्रवर्तमाने मत्स्यो न प्रवर्ततेऽन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथोदुम्बरे मशको भिन्न उदुम्बरे न पुनरभिरज्यतेऽन्यत्वात्तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञः । यथा फलाद्वृक्षः पतत्यपूर्णं गुरुत्वान्यत्वात्तथा

बोधत्वात् (for °बुद्धत्वात्) —(L 242) G1 अबुद्ध (for सुबुद्ध) G1 किं बुद्धमिति (for [अ]प्यबु°) —Colophon Adhy name Ms कपिलासुरिसंवाद°

G1 om from line 252 up to माचार्याः (in line 254) —(L 255) G1 केवल (for केवलश्च) —(L 256) Ms विकारावधि (for °रानधि) —(L 257) Ms तदेव (for तदैव). —(L 261) G1 अन्योन्यम् (for अन्योऽहम्). —(L 263) G1 om इति. —Colophon Adhy name: Ms कपिलासुरिसंवाद.

(L 266) G1 om. (hapl.) महाभूतानि —(L 267) G1 परतरेण (for परात्पर) —(L 268) Ms om. अव्यक्तात् । पर Ms तमप्रत्ययधर्म (for [अ]व्ययप्रत्ययधर्मा). G1 मर्त्यो (for [अ]सौ) —(L 273) Ms °न्नोनति (for °तीति). —Colophon Adhy name Ms कपिलासुरिसंवाद°

(L 275) G1 अनादिनिधनाद् (for अनादिनि°) —(L 279) G1 व्यतिरिक्त (for व्यतिरिक्तः) —Lines 280-281 = 290, lines 267-268 —(L 281) G1 पश्यत° (for पश्यति). —(L 282) G1 om इति —(L 284) G1 पुष्करपर्णे (for °पर्णेभ्यो). —(L 286) Ms निकृष्टा (for निष्कृष्टा). —G1 om (hapl.) from यथोदके (in line

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ । यथा वृक्षाद्वा शकुनिरुत्पतन्स त वृक्ष- [290] मुत्सृजत्यन्यत्वात्तथा क्षेत्र क्षेत्रज्ञ । कस्मादन्यत्वात् । सर्वेषामेव-मन्यत्वम् । फलमन्यद्वृक्षोऽन्य । मशकोऽन्योऽन्यदुदुम्बरम् । अन्यो मत्स्योऽन्यदुदकम् । मुञ्जमन्यदन्येषीका । अन्यदुदकमन्य-त्पुष्करपर्णम् । तयान्यत्क्षेत्र क्षेत्रज्ञोऽन्य पुरुष पञ्चविंशक । अन्यश्चास्मात्क्षेत्रज्ञ इति । [295]

Colophon

कपिल उवाच ।

यदप्युक्त किं वियोगावियोगमिति । अत्र ब्रूम । अवियोगो नामासुरे विषयविपर्ययैर्गा प्रति विक्षेपो न भवत्यप्रतिबुद्धत्वात् । वियोगो नामासुरे पुरुष पञ्चविंशतीना तत्त्वानामससक्तो नाह-मेतेषामन्ये चैते ममेत्यनभिमन्यमानो वियोगी भवति ।

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ परात्मा भवतेऽमृत । [300]
स मुक्तस्तत्त्वमतानात्परेण समतां भजेत् ।

Colophon

कपिल उवाच ।

एवमेवदासुरे पर पुरुषादन्यद्व्यक्तमबुद्ध बुध्यमानोऽभिमन्यते । नानाभावात्क्षेत्रधर्माव्यक्तमक्षेत्रधर्मा क्षेत्रज्ञ । बीजधर्माव्यक्तम-बीजधर्मा क्षेत्रज्ञ । सर्गधर्माव्यक्तमसर्गधर्मा क्षेत्रज्ञ । प्रकृतिधर्मा व्यक्तमप्रकृतिधर्मा क्षेत्रज्ञ । गुणधर्माव्यक्तमगुणधर्मा [305] क्षेत्रज्ञ । अविमलधर्माव्यक्त विमलधर्मा क्षेत्रज्ञ । अबुद्धिधर्मा-व्यक्त बुद्धिधर्मा क्षेत्रज्ञ । अशुचिधर्माव्यक्त शुचिधर्मा क्षेत्रज्ञ । अमुक्तधर्माव्यक्त मुक्तधर्मा क्षेत्रज्ञ । अविविक्तधर्माव्यक्त विविक्त-धर्मा क्षेत्रज्ञ । अकुशलधर्माव्यक्त कुशलधर्मा क्षेत्रज्ञ । अपश्य-धर्माव्यक्त पश्यधर्मा क्षेत्रज्ञ । अचेतनधर्माव्यक्त चेतन- [310] धर्मा क्षेत्रज्ञ । अवियोगधर्माव्यक्त वियोगधर्मा क्षेत्रज्ञ । अवि-मोक्षधर्माव्यक्त विमोक्षधर्मा क्षेत्रज्ञ । किं च भूयो द्रष्टा क्षेत्रज्ञो द्रष्टव्यमव्यक्तम् । श्रोता क्षेत्रज्ञ श्रोतव्यमव्यक्तम् । मन्ता क्षेत्रज्ञो मन्तव्यमव्यक्तम् । बोद्धा क्षेत्रज्ञो बोद्धव्यमव्यक्तम् । एवमेवासुरे अन्यदव्यक्तमन्य पुरुष पञ्चविंशति- [315] तत्त्वमन्यदन्योऽस्मात्क्षेत्रज्ञ इति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

एवमेतदासुरे बुद्ध्वा बुद्ध्वा निर्द्वंद्व निर्नमस्कारमस्वाहाकार-स्वधाकारमनहकार क्षेत्रज्ञ शुद्ध निर्द्वंद्वेन निर्द्वितीयेन शुद्धेनालुब्ध-केनाहिंसकेन यथालब्धोपजीविनाप्यपगतकामक्रोधलोभमोहमा-नदर्पेणात्मवता सर्वभूतदर्शनेन सम्यग्दृष्टिना यता- [320] त्मना शान्तेन दान्तेन शून्यागारनदीपुलिनवृक्षमूलवृक्षकोटरबुसा-गारावसथगृहानित्येन यात्रामात्रभोजनाच्छादनेन यत्र क्वचन शायिना भिक्षुणा स्वकार्यमनुष्ठातव्यम् । प्रतिभाव्यमुपसर्गं जित्वा योगेन योगकार्यमनुष्ठेयम् । तद्विविध ध्यानम् । तद्यथा प्राणा-यामात्मक चतुर्विध सगुणप्राणायामात्मक च मानसम- [325] गुणम् । तद्यथा श्रोत्र शब्देभ्य प्रतिसमावर्तयति घ्राण घ्रेयेभ्य-श्चक्षू रूपेभ्यस्त्वच स्पर्शेभ्यो जिह्वा रसेभ्यो मनो मन्तव्ये-भ्योऽहकारमभिमानेभ्यो बुद्धिं बोद्धव्येभ्य । तदेतदिदमिन्द्रि-यग्राममस्मादिन्द्रियविषयात्स्वै स्व निरुध्य देवता प्रतिसमावर्त-यति । जलजानीव प्रलाययति मानसेभ्य सकल्पेभ्य [330] प्रतिसमावर्तयति मानसमिन्द्रियाणि । मानसेभ्यश्चैव सकल्पेभ्य प्रतिसमावर्तयित्वा महात्मा क्रतुमुन्नयते । महाक्रतवो भूतादिश्च

---

287) up to क्षेत्र क्षेत्रज्ञ । यथा (in line 289) —(L 292) G₁ फलमन्यो (for मन्यद्) —(L 294) M₆ क्षेत्रमन्य (for क्षेत्र क्षेत्रज्ञोऽन्य) —(L 297) G₁ विरोधो (for विक्षेपो न) —(L 299) G₁ [अ]भिमन्यमानो (for [अ] नभि°) — G₁ om lines 300-301 — Colophon *Adhy name* M₆ कपिलासुरिसवाद

(L 303ff) The sequence of the pairs in G₁ is क्षेत्र-अक्षेत्र, बीज-अबीज (G₁ subst तत्त्व-अतत्त्व), सर्ग-असर्ग, प्रकृति-अप्रकृति, मुक्त-अमुक्त, विमल-अविमल, बुद्धि-अबुद्धि, विविक्त-अविविक्त, कुशल-अकुशल, शुचि-अशुचि, पश्य-अपश्य, चेतन-अचेतन, वियोग-अवियोग, मोक्ष-अविमोक्ष, while that in M₆ is क्षेत्र-अक्षेत्र, विविक्त-अविविक्त, विमल-अविमल, चेतन-अचेतन, बुद्धि-अबुद्धि, वियोग-अवियोग, मोक्ष-अविमोक्ष — G₁ om (hapl) the pair गुण-अगुण, while M₆ om (hapl) the pairs बीज-अबीज, सर्ग-असर्ग, प्रकृति-अप्रकृति, गुण-अगुण, शुचि-अशुचि, मुक्त-अमुक्त, विविक्त-अविविक्त, कुशल-अकुशल, पश्य-अपश्य, चेतन-अचेतन — G₁ (in all cases) reads अव्यक्त (for °क्त). — Colophon *Adhy name* M₆ कपिलासुरिसवाद

(L 317) G₁ निर्नमस्कार° स्वाहाकारवषट्कारस्वधाकारान् (for निर्द्वंद्व निर्नमस्कारमस्वाहाकारस्वधाकारम्) —(L 318) G₁ अहकारक्षेत्रज्ञशुद्ध (for अनहकारं क्षेत्रज्ञ शुद्ध) G₁ [अ]लुब्धेन (for [अ]लुब्धकेन) —(L 320) G₁ दर्शन-सम्यग् (for -दर्शनेन स°) —(L 321) G₁ बुधागारावसथ (for बुसागारा°) —(L 322) After भोजनाच्छादनेन, G₁ ins च —(L 323) G₁ अपवर्गं (for उपसर्गं) —(L 325) G₁ सगुणमप्राणायामात्मक (for सगुणप्रा) —(L. 326) G₁ यदा (for यथा) —(L 330) G₁ प्रलययेति (for प्रलाययति) —(L 331) G₁ मानससकल्पम् (for मानसम्) G₁ चैन (for चैव) After चैव, G₁

भूतविशेषाश्च महत्यात्मनि महान्तमात्मानं प्रत्यूय विवेचयित्वा व्यक्तमनुयुङ्क्ते । तत्रातीत क्षेमी भवति तस्मात्त्व विपूत । यश्च तत क्षेत्रज्ञमसमावृतो भवति निर्द्वन्द्वो निर्द्वितीयः [335] शुद्धो मुक्तो नित्य केवलो भवति । एषोऽन्त एषोऽपवर्ग एषा निष्ठा एतत्कैवल्यम् ।

तद्यथा यथोपनयनेन पूर्वतरैश्चाचार्यैरुपदिष्टम् । तदेवमुपदेशः । तत्र श्लोको भवति ।

यथास्य जाग्रत स्वप्नो यथा स्यात्तमसा वृत । [340]
विभागज्ञस्य मोक्षस्तु यस्त्यज स पुनर्भवेत् ।

Colophon

कपिल उवाच ।

एतावदेवासुरे व्याख्यानमनुवर्णितम् । परिसंख्यानमपि चोक्तम् । चतुर्विंशतितत्त्वमेतत्कारणमित्यत्र मूल । तदेतद्बुद्ध्य युक्तमान-मेवदाचार्या बुद्धमिच्छन्त्यनवयोधात् । नान्यमगुण पुरुषम् । कस्येपोऽधिष्ठातृसञ्ज्ञक प्रकृतिविकाराणामन्यश्चप्रसी- [345] कार ।

तदेतत्प्रकृतिविकारसञ्ज्ञकादन्यदव्यक्तात्पुरुष शुद्ध निर्गुणमत्य-मनवयवमज क्षेम्यमेवाह ।

येनेय ससुता यहुप्रसविनी लोकाश्रयालम्बिना
योनिस्था पुरुषाश्च येन विदिता युक्ता सदा युज्यत । [350]
द्रष्टा चैव परो गुणैर्विरहितो ज्ञानातुरीयोऽक्षय-
स्तद्बुद्ध्येत्यथीह य कृतमतिर्मुक्त स योन्याधिप ।

तदेतदुपसङ्ख्यानमनुवर्णितं याथातथ्यदर्शनान्नवबुद्धाना प्रति-बोधनमिति ।

Colophon

कपिल उवाच ।

साङ्गोपाङ्गेषु वेदेतिहासपुराणेष्वासुरे वेदेन्तरेषु विद्या- [355] स्थानेष्वामृतमुद्भूय सर्वानुदर्शितं साङ्ख्यज्ञानमेतावदेतज्ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वानि । तदेतदासुरावाप नातिरूपाय नाव्रतस्य नाहङ्काराय वा नसूयकाय वा वक्तव्यम् । परमज्ञानमिदमदेतत्परो वेदयोग वेद वेदयन्ति । तदेतदासुरे नावबुध्यमाना नराश्च नोऽन्यथैव प्रवृत्ता स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कार- [360] वृषिहोमेष्टिदानाध्ययनानि लोकाधिरोहण परीता । तत्र देव-यानपितृयानमार्गावाश्रिता धर्मान्यवसानार्गनिरतयोः न्ये नूनमामा ज्ञानपथमाश्रिता अज्ञानमेवाश्रित्य चरन्ति । ज्ञापन्ते चात्र दृष्टश्रुतानागम्यागमनरतयोनिश्चयानिर्वेदेपपद्यन्ते चांशेऽपि ज्ञानसम्यग्ज्ञानभेदात् । यदन्येषामविदमंशुनिर्गते [365] स्यात् । पुन एव मोक्षयुक्त ।

तेऽप्यपवर्गैर युक्तात्मा प्रतिपद्य नानिर्गमनेर पुर्वेण भावोपपाक त्रैलोक्याद्यन्ययुपपद्यन्तो नि मग्ना प्रमोक्षपरोक्षणार्थं प्रपतन्ति । तदेतदासुरे लौकिकेऽपि तु दर्शनेषु वै वेदमाना-ख्यम् । ते चापि दुःखमसारमेव एव । पुन एव । [370] वेदार्थं यशो यज्ञार्थं स्वर्गं स्वर्गार्थं मूल मोहायतनमिदं मोहमभव जन्म । तत्र पुनः पुनर्दुःखमोहमार्गं गत्वा । तथैव चापि निधनम् । तथापि दुःखदुःखतरम् । तस्मान्न प्रमाणो दुःखस्य परस्परं हेतु । तस्मादुपलक्षणयो दुःखसमुद्रोपप्लुति-तीर्णन्तो नित्या सर्ववेदानुपनागताग्रेषु प्रयुज्यन्ते । यद- [375] स्वाध्याय साङ्ख्य दुःखसागरविच्छेद कुर्वन्ति । स्वास्थ्यमन्येनात्र तिष्ठन्ते प्रीतीभूता अमृत प्राप्ता । एवमाह ।

तेषां साङ्ख्याभ्यासाद् यतोऽतो निवर्तते । अत्यन्तच्छिन्ने दुःख-स्रोतसि शान्तिरिहान्ताय दुःखस्य । तदेतदासुरे नपोऽपवर्गमार्गे-

---

ins मानसेभ्य . —(L 332) G1 महा (for महात्मा) G1 महात्मा क्रतवो (for महाक्र°) —(L 335) G1 क्षेत्रज्ञ (sic) (for °ज्ञम्) —(L 336) G1 अंत (for ऽन्त) —(L 338) G1 यदुपदिष्ट (for उपदिष्टम्). G1 तदेव (for तदेवम्). —Colophon *Adhy name* M1 कपिलासुरिसंवाद°

(L 342) G1 एतदेव (for एतावदेव) —(L 343) G1 बुद्ध्या स (for बुद्धिम्य) —(L 344) G1 शुद्ध मित्यनवगच्छति (for शुद्धमिच्छन्ति). —(L. 345) G1 अप्रकृतिविकार° (for अप्रतीकार°) —(L 347) Before अव्यक्तात्, G1 ins अव्यक्तम् —(L. 348) After अन वयव, G1 ins अनामयम् G1 एवमेव (for एव). —(L. 349) G1 गोतमयालम्बिना (v.1 योगाश्रया°) (for लोकाश्रया लम्बिना). —For line 350, G1 subst

येनात्मा पुरुषश्च योनिनिहित बुद्धामृता भगवान् ।
—(L 352) G1 स्मृत् (for स्मृ) —Colophon *Adhy name* M1 कपिलासुरिसंवा°

(L 355) G1 अष्टादशसु (for °शसु) —(L 358) G1 यनित्य (for यनिन्दित°) —(L 363) G1 [उ]पलीयंते (for [आ]पद्यन्ते) —(L. 364) G1 कोटिमह त्यानि (for °योटिश्त°) —(L 366) G1 तत (for पुन) —(L 367) G1 प्रतिपूता (for °पूत). G1 एव (for एव). —(L 369) G1 om ॥ —(L. 370) G1 एव कुर्वत (for the first एव) —(L 371) G1 स्वर्ग सुखार्थ (for स्वर्गार्थ) —(L 374) G1 समुद्रोपप्लुतिष्ठतो (for दुःखसमुद्रोपप्लुतितीर्णन्तो) —(L 376) G1 एवमेवे चात्र तिष्ठते (for °सेनात्र°) —(L 377) G1 अमृत (for अमृते). —(L. 378) G1 छिन्ने (for अत्यन्तच्छिन्ने).

वावबुद्धं प्राकृतज्ञानम्। यदन्तरोत्पन्नस्तत्र भगवान्विरि- [380] ञ्चोऽपि विक्रोशितवान्ससकृत्व । यदा न तस्य कश्चित्प्रतिवचन प्रायच्छत्तत प्रवृत्तस्तत्र भवान्पुन सर्गाय निवृत्त इति ।

Colophon

भीष्म उवाच ।

तदेतत्परमज्ञानमासुरेराचार्येणानुशस्त परमर्षिणा भगवता कपिलेन परेण बहुमानेन। भगवता चासुरिणा शास्त्र भगवते पञ्चशिखाय पञ्चशिखेन कात्यायनाय कात्यायनेन [385] गौतमाय गौतमेन गार्ग्याय गार्ग्येणावत्स्यायनाय आवत्स्यायने- नर्षिभ्य ऋषिभ्य । ततेऽत्परम तत्परेण भगवता व्यासेन व्यासा- न्मयावाप्त परमज्ञान तथा मत्तो भवता प्राप्तमिति।

तदेतद्ब्राह्मणास्तात श्रावयेत्संशितव्रतान् ।
क्षत्रियान्याज्ञिकांश्चैव प्रजापालनतत्परान् । [390]
वैश्यांश्च नृपशार्दूल सर्वातिथ्यकृतव्रतान् ।
शूद्रांश्च शुश्रूपपरान्सर्वसत्त्वहिते रतान् ।
यद्यपि स्युस्त्रयो वर्णा यज्ञे चाधिक्रियन्ति वै ।
मन्त्रवर्जे तु शूद्राणा क्रिया दृष्टा इति श्रुति ।
सूत्रकारवचस्त्वेवद्वेदकारवचस्तदा । [395]
शास्त्रकारास्तथा चैतत्प्रवदन्तीति न श्रुतम् ।

Colophon

29 C

G1 M6 cont

युधिष्ठिर उवाच ।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
यत्प्राप्य क्लेश नाप्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
सनत्कुमारस्य सत सवाद नारदस्य च ।
सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशा । [5]
पूर्वजाश्च त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिन ।
सनक सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातन ।
जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुति ।
चतुर्थश्चैव तेषा स भगवान्योगसत्तम ।
सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षय । [10]
हैरण्यगर्भश्च मुनिर्वसिष्ठ पञ्चम स्मृत ।
षष्ठ स्थाणुश्च भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृक् ।
ततोऽपरे समुत्पन्ना पावकाद्वरुणक्रतौ ।
मानसा स्वयभुवो हि मरीचिप्रमुखास्तथा ।
भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा । [15]
अनुजोऽङ्गिरसोऽथात्रि पुलस्त्योऽत्रेस्तथानुज ।
पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहोऽनुपमद्युति ।
पठ्यन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजस ।
सर्गमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामह । [20]
मूर्तिमन्तोऽमृतीभूतास्तेजसातितपोन्विता ।
सनकप्रभृतयस्तत्र त्रय प्राप्ता पर पदम्।
कृत्स्नक्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ।
सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
विचचार त्रयो लोकानैश्वर्येण परेण ह । [25]
रुद्रश्चाप्यष्टगुणित योग प्राप्तो महायशा ।
सूक्ष्ममष्टगुण राजन्नेतरे नृपसत्तम ।
मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्यर्थमेव ते ।
नियुक्ता राजशार्दूल तेषा सार्धं शृणुष्व मे ।
सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गत । [30]
सर्ववेदेषु चैवोक्ता खिलेषु च न सशय ।
इतिहासे पुराणे च श्रुतिरेषा पुरातना ।
वरदे कथ्यत इति प्राहुर्वेदान्तपारगा ।

—(L 381) G1 क्रोशितवान् (for विक्रो°) After ससकृत्व°, G1 ins इति —(L 382) G1 भगवान् (for भवान्) —Colophon. *Adhy name* M6 कपिलासुरिसवाद°

—(L 383) G1 परम (for परम) G1 [अ]नुशासितं (for °शस्त) —(L. 387) G1 om the second ऋषिभ्य° —(L 388) G1 om. तथा G1 [अ]वाप्तम् (for प्राप्तम्) —(L. 392) G1 शुश्रूषणपरान् (hypermetric) (for शुश्रूषप°) —(L 393) G1 यज्ञेनाधि- (for यज्ञे चा°).

— Colophon *Adhy name* M6 कपिलासुरिसवाद°

29 C

(L 9) G1 योगमास्थित° (for °सत्तम). —(L 13) G1 वरुणाक्रतौ (for °णक्रतौ) —(L 14) G1 मानसा° स्वयभुवो भूमेर् (hypermetric) —(L 18) G1 कथ्यंते (for पठ्यन्ते) —(L 26) G1 गुणितो (for °त) (L. 31) M6 सशया° (for °य). —(L 33) G1 परदे (sic) (for वरदे) —(L 35) G1 गुणा° (for गणा°).

एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
गणाः सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा । [35]
पितृणां चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुतिः ।
देवैर्व्याप्ता इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
देवलाच्च नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतं ।
गौतमादथ कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च । [40]
मार्कण्डेयात्तथैवैतद्‌पैर्देवतमात्तथा ।
पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
परं रहस्यं राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।
तदिहैकमनाः श्रद्धी शृणुष्वावहितो मम । [45]
स्वायंभुवस्य संवादं नारदस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारो भगवान्दीप्तः जज्वाल्य तेजसा ।
अह्रुष्यमाणो भूत्वा वै विचचार महामुनिः ।
स कदाचिन्महाराज मेरुपृष्ठे समेयिवान् ।
नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना । [50]
जिज्ञासमानावन्योन्यं सकाशाद्ब्रह्मणस्तदा ।
ब्रह्मभागगतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ।
मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठं बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
श्रुतिमाञ्श्रुतिमच्छ्रेष्ठं स्मृतिमान्स्मृतिमत्तरम् ।
क्षेत्रवित्क्षेत्रविच्छ्रेष्ठं ज्ञानविज्ञानवित्तमम् । [55]
लोकविल्लोकविच्छ्रेष्ठमात्मविद्यात्मवित्तमम् ।
सनत्कुमारं तत्त्वज्ञं भगवन्तमरिंदमम् ।
सर्ववेदार्थकुशलं सर्वशास्त्रविशारदं ।
सांख्ययोगं च यो वेद पाणावामलकं यथा ।
नारदोऽथ नरश्रेष्ठ तं पप्रच्छ महामतिम् । [60]
त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्याश्च सर्गांश्च तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

सनत्कुमार उवाच ।

श्रूयतामानुपूर्व्येण नव सर्गाः प्रयत्नतः । [65]
तथा कालपरीमाणं तत्त्वानामृषिसत्तम ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महामुने ।
तमसः कुर्वतः सर्गस्तामसेत्यभिधीयते ।
ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः । [70]
पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणास्तथा ।
वेदास्तपश्च यज्ञाश्च धर्मश्च भगवान्विभुः ।
प्राणः संवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च । [75]
नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्येश्वरस्य वै ।
कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुमानतः ।
चतुर्युगसहस्रं तु चतुर्युगमरिंदम ।
प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
दशकल्पसहस्राणि अव्यक्तस्य महानिशा । [80]
तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः सांख्याश्च तत्त्वतः ।
निशां सुप्त्वाथ भगवान्क्षपान्ते प्रत्यबुध्यत ।
अहः कृत्वा सुखं तात ससर्ज प्रभुरीश्वरः ।
हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ह्यण्डजं जलजं मुनिम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् । [85]
मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वं शंभुं स्वयंभुवम् ।
अणिमालघिमाप्राप्तिमीशानं ज्योतिषां परम् ।
तस्य चापि निशामाहुर्वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्चकल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
न सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसस्यानुपूर्वशः । [90]
सृजते स त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ।
अहंकारेण वै लोका व्याप्तास्त्वाहंकृतेन च ।
येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ।
देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वाधस्तिर्यगेव च । [95]
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमथ कुर्वतः ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
अहंकारश्च सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

(L 44) Gr माँ (for मा) —(L 47) Gr जज्वाल (for °ल्य) —(L 51) Gr तत (for तदा) —(L 53) Gr बुद्धिमत्तम (for °मत्तरम्). —(L 55) Gr ज्ञानविज्ञानविद्वर (for the post half). —Before 61, Gr ins नारद°. —(L 64) Gr कालसंख्या च सर्गश्च. —(L 66) Gr परिणाम (for -परीमाण). —(L 68) Gr -संख्या (for -संख्यां) —(L 78) Gr चतुर्युगसहस्रात्तु (for the prior half) —(L 80) Gr महायशा (for °निशा). —(L 82) Gr क्षपति प्रतिबुध्यते (for the post half). —(L 84) Gr अज च जनित मुनिं (for the post half). —(L 87) Ms (also as above) -महिमा (for लघिमा). —(L 92) Gr वै (for च) —(L 99) Gr पचम° (for

एतेषां गुणतत्त्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातय । [100]
शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च।
गुणेष्वेतेष्वभिरता पङ्कलग्ना इव द्विपा ।
नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूता सक्ता अव्यक्तसागरे।
एतेषामिह वै सर्गं चतुर्थमिह कुर्वताम्।
द्वे तु कल्पसहस्रे वै अहो रात्रिस्तथैव च। [105]
अनन्त इति विख्यात पञ्चम सर्ग उच्यते।
इन्द्रियाणि दशैक च यथाश्रुतिनिदर्शनात्।
मन सर्गगत तात विद्धि सर्वमिद जगत्।
न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मन ।
एतस्यापि तु वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातय । [110]
अह कल्पसहस्र वै रात्रिरेतावती तथा।
ऊर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्ग सप्तम ब्राह्मणा विदु ।
अष्टमश्चाप्यध स्रोतस्तिर्यक्तु नवम स्मृत ।
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च महामुने।
चतुर्विंशतिरुक्तानि कालसंख्याश्च तेऽनघ। [115]
अव्यय प्रभव चैव अव्यक्तस्य महामुने।
प्रवक्ष्याम्यपरं तत्त्व यस्य यस्येश्वरश्च य ।
अध्यात्ममधिभूत च अधिदैव तथैव च।
यथाश्रुत यथादृष्ट तत्तथा वै निबोध मे।

Colophon

सनत्कुमार उवाच।

अध स्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव ह। [120]
एताभ्यामीश्वरं विद्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च।
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचर ।
बुद्धीन्द्रियाणामथ तु मन ईश्वरमुच्यते।
मनस पञ्च भूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम्।
भूतानामीश्वर विद्याद्ब्रह्माण परमेष्ठिनम्। [125]
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेव परेषु वै।
कालाग्निरप्यह स्व ते जगद्दहति चांशुभि ।
तत सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
हाहाभूतानि दग्धानि स्वयोनिं गमितानि वै।
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका। [130]
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा।
जगत्प्रलीन जगति जगत्यप्सु प्रलीयते।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा।
ततो मयूखजालेन सूर्येणापीयते जलम्।
जलात्मा प्रलीयत्यर्के तदा ब्राह्मणसत्तम। [135]
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा।
अग्निभूत तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते।
त तथा विस्फुरन्त हि वायुर्ध्वंसयते महान्।
महता बलवेगेन आदत्ते त हि भानुमान्।
वायोरपि गुण स्पर्शमाकाश ग्रसते यदा। [140]
प्रणश्यति तदा वायु ख तु तिष्ठति नानदत्।
तस्य त निनद शब्दमादत्ते वै मनस्तदा।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठतेऽमूर्तिमांस्तु वै।
भुङ्क्ते तु स तदा व्योम मनस्तात विगात्मकम्।
व्योमात्मनि विनष्टे तु सकल्पात्मा विवर्धते। [145]
सकल्पात्मानमादत्ते चित्तं वै स्वेन तेजसा।
चित्त ग्रसत्यहकारस्तदा वै मुनिसत्तम।
विनष्टे च तदा चित्ते अहकारो भवेन्महान्।
अहकार तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापति ।
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते। [150]
त तदा त्रिषु लोकेषु मूर्तिष्वेवाप्रमूर्तिजम्।
येन विश्वमिद कृत्स्न निर्मित वै गुणार्थिना।
मूर्तिं जलेश्वरमपि व्यवसायगुणात्मकम्।
ग्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्तोऽव्यक्तमसशयम्।
एषोऽप्ययश्च प्रलयो मया ते परिभाषित । [155]
अध्यात्ममधिभूत च अधिदैव च श्रूयताम्।

आकाश प्रथम भूत श्रोत्रमध्यात्म शब्दोऽधिभूत दिशोऽधिदैवतम्। वायुर्द्वितीय भूत त्वगध्यात्म स्पर्शोऽधिभूत विद्युदधिदैवत स्यात्। ज्योतिस्तृतीय भूत चक्षुरध्यात्म रूपमधिभूत सूर्योऽधिदैवत स्यात्। आपश्चतुर्थ भूत जिह्वाध्यात्म [160] रसोऽधिभूत सोमोऽधिदैवत स्यात्। पृथिवी पञ्चम भूत घ्राणम-

°मन्) —(L 103) G₁ वशीभूता (for [अ]वशी°) —(L. 104) G₁ कुर्वत° (for °ताम्) —(L 105) G₁ अहोरात्रस् (for अहो रात्रिस्) —(L. 113) G₁ अष्टम (for °मश्च). —(L 115) G₁ चतुर्विंशतिमुक्तानि —Colophon *Adhy name* M₆ सनत्कुमारगीता
(L 120) G₁ om the ref —(L 124) G₁ सद्गुणानि (for सगुणानि) —(L 127) G₁ कालाग्निरहस्त्व ते (for the prior half) —(L 135) G₁ प्रविलीयति (for प्रलीयति) —(L 136) G₁ सर्वान् (for भूतान्) G₁ तथा (for तदा). —(L 138) G₁ वायुर्ध्वंसायते महाम् (for the post. half). —(L. 143) G₁ स शब्दगुणवानात्मा (for the prior half). —(L. 148) G₁ अहकारभवे महान् (for the post. half) —(L. 154) M₆ व्यक्ताव्यक्तम् (for व्यक्तोऽव्यक्तम्) —(L 155) G₁

ध्यात्म गन्धोऽधिभूतं वायुरधिदैवतं स्यात्। पाञ्चभौतिकमेतच्चातुष्टयमनुवर्णितम्।

अत ऊर्ध्वं त्रिविधमिन्द्रियविधिमनुवर्णयिष्यामः। पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतं स्यात्। हस्तावध्यात्मं [165] कर्तव्यमधिभूतं इन्द्रोऽधिदैवतं स्यात्। पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतं स्यात्। उपस्थमध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतं स्यात्। वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतं अग्निरधिदैवतं स्यात्। मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतं स्यात्। अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽ- [170] धिदैवतं स्यात्। बुद्धिरध्यात्मं व्यवसायोऽधिभूतं ब्रह्माधिदैवतं स्यात्। एवमव्यक्तो भगवानसकृदसकृत्सर्गान्कुरुते संहरते च। कस्मात्क्रीडार्थम्। यथादित्योंऽशुजालं क्षिपति संहरते च यथा चान्तरिक्षादभ्रकोश उत्तिष्ठति।

स्तनितं गर्जितोन्मिश्रं तच्च तत्रैव प्रणश्यत्। [175]

एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च। यथा चार्णवादूर्मिजालं नीचोच्चं प्रादुर्भवति तच्च तत्रैव प्रणश्यदेवमव्यक्तो लोकान्सृजति संहरते च। यथा च कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च प्रवेशयत्येवमव्यक्तो लोकान्प्रसारयति गिरति च। चेतनश्च भगवान्पञ्चविंशकः शुचिः। तेनाधिष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति। नित्यं [180] संहधर्मा च भगवतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोऽक्रियावान्भगवान्परमप्रकृतिरणुः क्षेत्रज्ञः क्षेम्य इति।

Colophon

नारद उवाच।

यद्यचेतना प्रकृतिश्चेतनाधिष्ठिता चेतयति कस्माच्च मोक्षोऽस्ति। भवद्विधानां चेतस्काङ्क्षिणां चेतो हि पञ्चविंशकमुपदिशन्ति योगाः साङ्ख्याश्च। तद्यायुक्तमुपदिशन्ति। तद्वचनाच्चा- [185] युतप्रकृतिसहधर्मा प्रकृतिं वर्तमानामनुवर्तते इति। अनुवर्तमानाच्च मन्यामहे अधिष्ठातृत्वादणुत्वाच्चेत इति। अतश्च भवत्येव दोष इति। यथा हि कश्चिद्दीर्घमध्वानं गच्छति सङ्गवान्। असङ्गस्यागमवतो गमने न प्रयोजनं भवति। अथ गच्छति सोऽपि सङ्गी भवति। मत्स्यश्चोदकं सहधर्मिणावेव। एवं भगवद्वच- [190] नात्प्रकृतिपुरुषौ। यद्युदकं प्रवर्तमानं मत्स्योऽनुप्रवर्तते ननु सङ्गवान्भवति असङ्गी मत्स्यस्तस्य किं सङ्गभूयानुवर्तनेन।

सनत्कुमार उवाच।

देवर्षे तत्रासङ्गं वर्णयन्ति पुरुषस्य। न भगवता व्यक्तेन सङ्गोऽस्ति निर्गुणस्य गुणिना। तत्र श्लोकानुदाहरन्ति बुधाः। तानुपधारयस्वैकार्थं पर्यायवचनं कृत्वा। [195]

> अधिष्ठा पुरुषो नित्यं प्रकृत्या न च आत्मनः।
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते।
> चेतना पुरुषो नित्यं कालस्य न च आत्मनः।
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते।
> द्रष्टा हि पुरुषो नित्यं मनसो न च आत्मनः। [200]
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते।
> योद्धा हि पुरुषो नित्यं चेतस्य न च आत्मनः।
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते।
> ज्ञाता हि पुरुषो नित्यं क्षेत्रस्य न च आत्मनः।
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते। [205]
> कर्ता हि पुरुषो नित्यं परस्य न च आत्मनः।
> तस्याभिमानो भवति तस्मादासङ्ग उच्यते।

देवर्षे तत्रासङ्गमनुवर्णयन्ति पुरुषस्य। शुचिर्हि भगवान्क्षेत्रज्ञोऽशुचिनीं प्रकृतिमुदाहरन्ति। सङ्गी हि सङ्गवान्सङ्गी चासङ्ग इति योऽसङ्गो ह्यात्मानं सङ्गिनमनुपश्यति स [210] खल्वज्ञानीत्युच्यते बुधैरिह।

एतस्याविद्याग्रस्तस्य उद्भवाक्षेपशतसहस्रकोटिशोऽप्ययमानस्याव्यक्तसागरे सुमहान्दुःखयोगो भवति। यथा च समुद्रं प्रयातस्य कृतप्रायश्चित्तस्य अर्थतर्पिणो वणिक्संघस्य यानपात्रार्णवोदरगतश्चण्डवायुना भिद्यमानं इतस्ततश्च विमलाभिरू- [215] र्मिभिर्भिद्यमानो हाहाभूतो जनो व्यापद्येत्। शवशश्चाप्राप्तमनोरथा प्लवान्गृहीत्वा। प्लवाश्चोन्मज्जन्ति निमज्जन्ति चान्योन्यमवलम्बमानाः। एवमज्ञानी पुरुष उन्मज्जति निमज्जति च। यथा

प्रपोप्ययो हि प्रलयो (for the prior half) —(L 167) G1 विष्णुरधिदैवत (for मित्रोऽधिदैवत) G1 उपस्थोध्यात्मम् (for उपस्थमध्या°) —(L 172) G1 असकृत् (for असकृदसकृत्) —G1 om (hapl) from यथा चार्णवादूर्मि (in line 176) up to संहरते च (in line 178). —(L 181) G1 परम प्रकृतिरहित (for परमप्रकृतिरणु) —(L 185) G1 तद्वचनाद्यायुक्त (for तद्वचनाद्यायुत) —(L 186) G1 अनुवर्तनाच्च (for °वर्तमानाच्च) —(L 187) G1 एष (for एव) —(L 189) G1 गमने (for गमने न) —(L 204) G1 श्रोता (for ज्ञाता) —(L 208) G1 वर्णयन्ति (for अनुवर्णयन्ति) —(L 209) G1 असंगी (for सङ्गी) —(L 211) G1 om. बुधैरिह —(L 212) G1 om. सहस्र G1 [ऽ]प्येभमानस्य (for ऽप्यय°). —(L 214) G1 हुत- (for कृत) G1 यानपात्रैर्णवादागतचण्डवायुना (for °पात्रार्णवोदरगतश्चण्डवायुना) —Colophon *Adhy. name:* M5 सनत्कुमारगीता.

तत्रोन्मज्जंश्च निमज्जंश्च कश्चित्पारमासादयति स मुक्तस्तवस्तस्या- पदो मृत्युमुखात्। [220]

Colophon

नारद उवाच।

भगवन्नच्छेद्यामेध्यादाह्यातर्क्यानन्त्याकल्प्यानादिमध्या यदा प्रकृतिस्तद्वत्पुरुषोऽप्येभिरेव गुणैर्युत । तत्कथमनित्या प्रकृति- मुदाहरन्ति नित्य पुरुषमिति।

सनत्कुमार उवाच।

देवर्षे सम्यगभिहित भवता। अच्छेद्यासेध्यादाह्यातर्क्यानन्त्या- कल्प्यानादिमध्या प्रकृतिर्हि पुरुषश्च। कर्तृत्वाद्गुणाना- [225] मनित्या प्रकृतिमुदाहरन्ति अकर्तृत्वान्नित्य पुरुष । यदि प्रकृति- र्गुणान्कुर्याद्विद चात्मान पुरुषश्च। नित्यानित्यभावे वीतरागत्वे चास्य निर्द्वंद्वता च। यदा त्वयमेव स्याद्यान्यदस्ति मम परमित्य- भिमन्यमानो नित्यत्ववतामेति। तत्र श्लोकावुदाहरन्ति।

उभावमूर्तौ ह्यजरावुभावेव महात्मनि । [230]
विदितौ विषयी चैव विषयश्च महामुने।
पुरुषो विषयी नित्य प्रकृतिर्विषय स्मृत ।
व्याख्यातौ शास्त्रविद्भिर्हि मशकोदुम्बरौ यथा।
प्रकृतिर्न विजानाति भुज्यमानमचेतनम्।
पुरुषश्चापि जानाति भुङ्क्ते यश्च न भुज्यते। [235]
महदादयो गुणा भोज्य भोक्ता तु प्रकृतिर्द्विज।
मन्यन्त्येव विभागज्ञा भोक्तार तस्य चेश्वरम्।
ऐश्वर्य भवतीशत्वात्प्रकृत्या द्विजसत्तम।
अनीशत्वादनैश्वर्यं पुरुषस्यानुचक्षते।
विभूतित्वाद्विभुत्व हि पुरुषस्य महामुने। [240]
द्वद्वभावादनित्य हि त्रिगुणा प्रकृतिस्तथा।
निर्द्वंद्वो निर्गुणो नित्य पुरुषोऽत्रानुचक्षते।
क्रियाकरणयोगित्वादनित्या प्रकृतिर्द्विज।
क्रियाकरणहीनो हि नित्य पुरुष उच्यते।

एवमनुमन्यन्ते यतय स्तुन्वाना पुरुषम्। सत्त्व [245] क्षेत्र पर गुह्याक्षयकर चलव्रणकर निशिचर निधिमेति स्मृतिर्धृति- रिति चैतानि प्रकृतिपर्यायनामानि। अथापराणि भूत भव्य भवि- ष्यमिति। सत्त्व रजस्तम इति त्रिगुणमेतत्प्रकृतिरित्यनुपश्यति। अथ तदव्यक्तात्परमव्यय शिव क्षेममय शुचि व्यत्रमिति विमल- ममलमचलमजरमकरमतरमभवमिति। अभवनमनयन- [250] मगमन पृथगिति चैतानि पुरुषपर्यायनामानि। अत्र पश्यन्तु भवन्त क्षेत्रज्ञ विमोक्ष विशोक विमोहम्। विदम्भाद्विलोमाद्वि- काराद्विरुद्धादानृशस्यादलौल्यमशरणमभयमनवयव पश्यन्ते। तद्यथा मशकोदुम्बरयोर्विवाससहवासोऽन्य एव स्वभाव एवमेव ज्ञानाज्ञानयोर्विवासहवास। अन्यदेव ज्ञानमज्ञानम्। [255] क्षेत्रज्ञस्त्यक्ष्यति प्रकृतिं न च प्रकृति क्षेत्रज्ञ त्यक्ष्यति। मन्यते प्रकृतिं क्षेत्रज्ञो न च प्रकृति क्षेत्रज्ञ मन्यते। बुध्यते प्रकृति क्षेत्रज्ञो न च प्रकृति क्षेत्रज्ञ बुध्यते। पश्यति प्रकृतिं क्षेत्रज्ञो न च प्रकृति क्षेत्रज्ञ पश्यति। एतद्विवासहवासमित्येतज्ज्ञाना- त्स्वदर्शन पश्यन्ति देवर्षे। ज्ञातार तदसङ्गमनुपश्यतु [260] भवान्पुरुषे। अत्र श्लोकमुदाहरन्ति।

योगाश्च साख्याश्च वदन्ति सम्य-
ङ्न पञ्चविंशात्परमस्ति किंचित्।
अथान्यथा पश्यति तत्त्वमेत-
द्वय तु पश्याम गुरोर्नियोगात्। [265]

इत्येतद्योगदर्शनम्। अत्र सांख्यैर्गीतम्। श्लोको भवति।

पश्य पश्यति पश्यन्तमपश्यन्त च पश्यति।
अपश्यस्तावपश्यत्वात्पश्यापश्यौ न पश्यति।

प्रकृति क्षेत्र क्षेत्रज्ञश्चापर । क्षेत्रज्ञ षड्विंशकोऽनुपश्यति।

—(L 225) G1 om. हि G1 [अ]गुणानान् (for गुणा°) —(L 227) G1 पुरुष (for पश्च) G1 नित्यानित्यमाव- (for नित्यमावे) —(L 228) G1 चास्य (for च) G1 एव (for एव) G1 om मम —(L. 229) G1 नित्यत्वम् (for °त्वताम्) —(L 245) G1 om यतय स्तुन्वाना पुरुषम् —(L 246) G1 शुभाकारक (for गुह्या- क्षयकर) G1 चल पूर्णकर (for चलव्रणकर) G1 निशाकर (for निशिचर) G1 निधि निधिस्मृतिर्मतिरिति (for निधिमति स्मृतिधृतिरिति) —(L 247) G1 अभूतमभव्यमिति (for भविष्यमिति) —(L. 248) G1 प्रकृतिम् (for तिर्) —(L 249) G1 पुरुषम् (for परम्) —(L 250) G1 अमरम् (for अकरमतरम्) G1 अभवम् (for अभवनम्) —(L. 252) G1 विलोम (for विलोमाद्) —(L 253) G1 अलोल्यम् (for अलौ°) G1 पश्यति (for पश्यन्ते) —(L 254) G1 एतद् (for तद्) G1 सहवासम् (for °वासो) —(L 255) M6 विवाद (for विवास) G1 प्रकृतिज्ञान (for अज्ञानम्) —(L 256) G1 नवप्रकृति (for न च प्रकृति) After त्यक्ष्यति, G1 ins मन्यते प्रकृतिं क्षेत्रज्ञ त्यक्ष्यति —(L 258) G1 प्रकृतिं क्षेत्रज्ञ° (for प्रकृति° क्षेत्रज्ञं) —(L 260) G1 देवर्षा (for देवर्षे) G1 तदग पश्यतु भवा- न्पुरुष (for ज्ञातार तदसङ्गमनुपश्यतु भवान्पुरुषे) —(L. 264) G1 एन (for एतद्) —Lines 267-268 = 29B 280-81 —(L 268) G1 पश्यत (for °ति) —(L 269) G1 क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ (for क्षेत्र क्षेत्रज्ञश्च) —(L 271) G1 देवर्षेयमय

न तत्पञ्चविंश क्षेत्रज्ञ प्रकृतिर्वा पर क्षेत्रज्ञ पश्यति। [270] देवर्षे यन्मया बहुभिर्जन्मभिरवाप्तमिदानीम्। ये क्षेव पश्यन्ति शिव हि तेषामिहैच चामुत्र सशयो नास्ति। सुत्र पर जन्म चाह ब्रवीमि। न त्वितर मृत्यु विवेदाहम्।

प्रतिविरम स बुद्धिविग्रहात्परमशुचिस्त्वमुपास निर्मम।
बहुभिररिभिरेतदावृत प्रकृतिमय हि शरीरमध्रुवम्। [275]
यदि जयसि शरीरमेकतो ननु विजितास्त्व सर्वशत्रव।
मुनिभिर्ऋषिभिरीरित पर परमशुचिं तमुपास्य ते गता।

एतन्मयोपसन्नेषूपदिष्ट देवर्षे हिरण्यनाभस्य महासुरस्य शिवस्य चैवब्रमुचेर्नारदस्य प्रह्लादस्य वृत्रस्य विरोचनस्य बलेर्मरीचे पुलस्त्यपुलहयो। तथैव भृग्वङ्गिरसोरत्रि- [280] वसिष्ठकाश्यपानां शुक्रस्य चेन्द्रस्य बृहस्पतेश्चाङ्गिरसोत्तमाय। तथैव विश्वावसवे मयोक्त गन्धर्वाप्सरोभिश्च। एतद्ब्रह्म सर्वत्र सम द्रष्टव्यम्। ब्राह्मणि चेन्द्रे शुनि कीटे पतगदशमशकेषु सम्य-गनुदर्शनाच्च पश्याम। सर्वस्य मोक्षधर्मो विद्यते। एतत्पद-मनुद्विग्न जन्ममृत्युतमोनुदमुपशान्त समुत्तीर्णमवस्थित- [285] मपज्वरम्।

भीष्म उवाच।

एतच्छ्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो नारद स महामुनि।
परया च मुदा युक्त प्रणम्य शिरसा गुरुम्।
प्रदक्षिण च त कृत्वा जगाम भवन स्वकम्।
भगवानपि तत्रैव सद्यस्त्वन्तरधीयत। [290]

Colophon

29 D

G₁ Ms cont

भीष्म उवाच।

सयमन काशिपतिरविमुक्तगत मुनिं पप्रच्छ ज्ञानविज्ञान कपिलादागतागमम्।

संयमन उवाच।

को विश्व सृजते सर्वमिद महरते च क।
कश्च विश्वमधिष्ठाय निष्ठत्यभिनहारपु।
कश्च विश्वमविश्व च नित्यमेवानुपश्यति। [5]
कौ च तौ मुनिशार्दूल नमस्ये तावुभावपि।
कति तत्त्वानि विश्वात्मा भगवान्हव्यकव्यभुक्।
किं च हव्य च कव्य च पठ्यते शास्त्रदर्शनात्।
कश्च सत्त्वात्समुत्पन्नस्तस्मात्तत्त्वाद्विशारद।
कश्च तत्त्वादिरित्युक्तस्तथा प्राणादिरेव च। [10]
भूतादिश्च मुनिश्रेष्ठ विकारादिस्तथैव च।
कस्मादादत्ते चैन विसृज्य च पुन पुन।
अध्यात्ममधिभूत च अधिदैव तथैव च।
विमोक्षश्चास्य भगवन्योऽयं देहेषु वर्तते।
सविज्ञान सद्दाक्ष तथोपनिषद मुने। [15]
वर्तते त्वयि कार्त्स्न्येन योगशास्त्र तथैव च।
पुराण च मुनिश्रेष्ठ यथाबुद्धि सनातनम्।
साङ्गोपाङ्गाश्च चत्वारो वेदास्तिष्ठन्ति वेदवित्।
सर्वस्य चास्य ज्ञानस्य ग्रन्थतश्चार्थतश्च ते।
विदित वेदितव्य हि पाणावामलक यथा। [20]
परावरज्ञो भगवानित्येवमनुशुश्रुम।
तेन त्वामनुपृच्छामि सर्वभूतहिते रतम्।
परोक्षमेतदस्माक तव प्रत्यक्षमेव च।
मन्याम मनसा देव यतीना यतिसत्तम।
तदनुग्रहधर्मेण अक्षयेणाव्ययेन च। [25]
शाश्वतेनाप्रमेयेन अचलेनामृतेन च।
जन्ममृत्युविमुक्तेन योक्तुमर्हसि मानघ।
सर्वथा तेन देहेन असङ्गन्येन मे मुने।
वध्यामि भगवन्नित्यमित्यर्थमहमागत।
काशिराज्यं परित्यज्य भगवन्तमरिंदम। [30]
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि याथातथ्येन तत्त्वत।

(sic) (for देवर्षे यन्मया) G₁ आत्मभिर् (for जन्मभिर्) —(L 274) G₁ विरमस्व (for °म स) G₁ उपासन् (for उपास) —(L 277) G₁ निर्मित (for ईरित) G₁ शुचिम् (for -शुचिं तम्) —(L 279) G₁ om प्रह्लादस्य —(L 283) G₁ पतगे (for पतग) —(L 287) G₁ द्विज (for मुनि) —(L 288) G₁ मुदया (for च मुदा). —(L 289) G₁ कृत्वाथ (for त कृत्वा). —Colophon. *Adhy name* Ms सनत्कुमारगीता समाप्ता।

29 D

—(L. 6) G₁ नमस्य (for °स्ये) —(L 9) G₁ (also as above) तत्त्वात् (for सत्त्वात्) —(L. 11) G₁ विकारादिस् (for मुनिश्रेष्ठ) G₁ तथैव च दयानिधे (for the post half). —(L 12) G₁ पुन: सृजति वै कथ (for the post half) —(L 14) G₁ विमोक्ष (for °क्षश्च) G₁ भगवान् (for °वन्). —(L 15) G₁ सर्वज्ञान (for सवि°) —(L 17) G₁ यथा बुद्धि° (for यथाबुद्धि) —(L 22) G₁ त्वा परि (for त्वामनु) —(L 28) Ms सकृदन्येन (for असङ्गन्येन). —(L 29) G₁ ध्यायामि

ममानतस्य भगवन्शिष्यस्यामितबुद्धिमान् ।
वक्तुमर्हसि शान्त्यर्थमेतमर्थं महामुने ।
ममोद्वहत्येव मन तत्त्व श्रोतु परायणम् ।
पापघ्नममृत श्रेष्ठ पवित्राणा परायणम् । [35]
पञ्चशिख उवाच ।
श्रूयता नृपशार्दूल सर्वमेतदसशयम् ।
सर्वस्य चास्य ज्ञानस्य कृत्स्नकारी भवानपि ।
विशनाद्विश्वमित्याहुर्लोकाना काशिसत्तम ।
लोकाश्च विश्वमेवेति प्रवदन्ति नराधिप ।
लोकानामप्यविशनादविश्वमिति त विदु । [40]
ईदृग्भूतीयमेवाहुरपर शास्त्रदर्शनात् ।
विश्वाविश्वे नरश्रेष्ठ तत्त्वबुद्धिपरायणा ।
नराणा नरशार्दूल तत्त्वमेतदसशयम् ।
अमृताश्च त्रयोऽप्येते नित्याश्चेति वदन्ति वै ।
विभागिनश्च वै नित्य विमलाश्चेति न श्रुति । [45]
अजाश्चामूर्तयश्चैव अप्रकम्प्याव्ययाश्च ह ।
अग्राह्याश्चाप्रतर्क्याश्च तथामर्त्याश्च पार्थिव ।
अनादिनिधनाश्चैव तथामूर्त्याश्च तेऽनघ ।
अच्छेद्याश्चामराश्चैव अप्रदह्यतमाश्च वै ।
निर्गुणाश्चेतनाश्चैव पश्याश्चेति नराधिप । [50]
यथैतदुक्तमाचार्यैरेवमेतदसशयम् ।
सन्ति सर्वे गुणा ह्येषा त्रयाणा नृपसत्तम ।
अह तत्त्व प्रवक्ष्यामि यथा चाचार्यदर्शनम् ।
एकोऽत्र गुणवांश्चैव तथैवाचेतनश्च ह ।
अपश्यश्च महाराज प्रधान इति पठ्यते । [55]
प्रत्यय चोपसर्गो वै विधान मन इष्यते ।
प्रधान इति नामास्य एतयोर्धर्म उच्यते ।
सधावर्तीति राजेन्द्र इत्येवमनुशुश्रुम ।
तस्य तत्सप्रवक्ष्यामि नव ताश्च निबोध मे ।
प्राकृतान्यस्य चत्वारि वैकृतानि तु पञ्च वै । [60]
पूर्वमुत्पद्यतेऽव्यक्ताद्व्यक्तो व्यक्तादिरुच्यते ।
प्राणानामादिमेवैतमाहुरध्यात्मचिन्तका ।
महानिति च नामास्य प्राहुर्वेदविपश्चित ।
बुद्धिरित्यपरे राजन्विरिञ्चेति तथापरे ।
एतस्मात्खलु वैरिञ्चमुत्पद्यति नराधिप । [65]
विरिञ्चाद्राजशार्दूल वैरिञ्च सर्ग उच्यते ।
एकैकशो विरिञ्चो वै वैरिञ्चादुत्पत्तित स्मृत ।
एते सर्गा महाराज विधाविधेति न श्रुति ।
वैरिञ्चात्पञ्च भूतानि वैरिञ्चानि नराधिप ।
उत्पद्यन्ते महाराज अहकारादसशयम् । [70]
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
पञ्च भूतविशेषाश्च युगपत्काशिनन्दन ।
वैरिञ्चो विषयार्थी तु जज्ञे भूतेषु पञ्चसु ।
मन इत्यभिदिश्येत विखराद्वैखरस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियाणि राजेन्द्र तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि । [75]
चतुर प्राकृतान्सर्गान्युगपत्तात बुद्धिमान् ।
वैकृतान्पञ्च चैवाहुरध्यात्मकृतनिश्चया ।
त्व चैवान्ये च राजेन्द्र तत्त्वबुद्धिविशारदा ।
तिर्यक्सर्गं तथा मुख्य ऊर्ध्वोऽर्वाक्स्रोत एव च ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैतान्विद्धि पार्थिव । [80]
एतद्धि सर्गनवक साख्ययोगनिदर्शनम् ।
मयेयमानुपूर्व्येण तत्त्वसख्या च तेऽनघ ।
यश्च यस्मात्समुत्पन्नस्तत्तश्चैवानुवर्णित ।
विकारादि मन प्राहुस्त्रयाणा पञ्चकानि वै ।
भूतादीनां तु पञ्चानामाहुर्वैखरमेव तु । [85]
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोश्च ह ।
विरिञ्चमाहु प्राणादि ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिन ।
त्रयोविंशतितत्त्वाना व्यक्ताना नृपसत्तम ।
आदिमव्यक्तमित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
इति । [90]

Colophon

पञ्चशिख उवाच ।
एतद्धि मूर्तिमधात त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।

(for प्रवक्ष्यामि) —(L 31) G1 यथातत्त्वेन (for याथातथ्येन) —(L 33) G1 एतदर्थं (for °मर्थं) —(L 34) G1 transp तत्त्व and श्रोतु —(L. 35) G1 पवित्राग (for °त्राणां) —(L 39) G1 लोकाश्च (for लोकांश्च) —(L 46) G1 अजा अमूर्तयश्च (for अजाश्चा°) —(L 51) G1 यदेतद् (for यथैतद्) —(L 53) G1 वाचार्यं (for चाचार्य-) —(L 54) G1 हि (for ह) —(L 55) G1 महाभाग (for °राज) —(L 56) G1 प्रधान (for वि°) —(L 59) G1 सर्वं (for तत्स-) —(L 66) G1 स वै सर्गं इहोच्यते (for the post half) —(L 68) G1 श्रुत (for श्रुति) —(L 73) G1 वैरिंचोपि विषयार्थी (for the prior half) —(L 74) G1 वैखर (for °रस्) —(L 76) G1 बुद्धिमन् (for °मान्) —(L 78) G1 एव (for चैव) — Colophon *Adhy name* M5 सयमनपृच्छ

आव्यक्तिकस्य सादृश्यं विरिञ्चस्य प्रजापतेः ।
व्यक्तस्याव्यक्तमित्याहुर्विश्वरूपस्य न श्रुतिः ।
वेदितव्यो महाराज विश्वरूपः सनातनः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च । [95]
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं तन्निबोध जनेश्वर ।

श्रोत्रमध्यात्मं शब्दोऽधिभूतमाकाशमधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्पर्शोऽधिभूतं वायुरधिदैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतम् । घ्राणमध्यात्मं गन्धोऽधिभूतं पृथिव्यधिदैवतम् । पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतम् । हस्ता [100] वध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतम् । उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं पुरुषोऽधिदैवतम् । [105] एतदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च सर्वं विज्ञातव्यम् ।

अनभिद्रोहेण ब्राह्मणेन्द्रे शुनि कीटे पतंगपुत्तिकादंशमशकेष्वित्येवं प्रयोक्तव्यं स्यात् ।

आत्मन्येवात्मलिङ्गे चैतस्याव्यक्तिकस्य महात्मिकस्याहंकारिकभौतिकवैकारिकेभ्यश्च कालज्ञानं पुरुषेभ्यो व्याख्या- [110] स्यामः । तदेतत्पर्यायशतसहस्रशः पञ्चाशत् पञ्चाहोरात्रमपदिश्यते पञ्चानां पुरुषाणाम् । तत्रैकस्य प्रतिपिद्धमव्यक्तस्य चतुर्णां वक्ष्यन्त्याचार्याः । महदादीनां पर्यायशतसहस्राण्यशीतिमहोरात्रमपदिश्यते । प्राधानिकस्य महतश्चत्वारिंशत्पर्यायशतसहस्राण्यहोरात्रमपदिश्यते । [115]

आहंकारिकस्य भौतिकस्य पुरुषस्य पर्यायदशसहस्राण्यहोरात्रमपदिश्यते । वैकारिकस्य पुरुषस्य मनसः पर्यायमपि चतुर्युगम् । तदेतत्पर्यायशतसहस्राणि पञ्चाशतमव्यक्तस्याहोरात्रस्याकेवलस्य । एष्य पश्येन्नित्यं कालज्ञानम् । कालज्ञानेऽस्याव्यक्तस्याचेतनस्य ज्ञानविज्ञानमिति पश्यन्त्या बीजधर्मिण [120] बीजधर्मिणामप्रसवधर्मिणामप्रकृतिधर्मिणामप्रलयधर्मिणां प्रलयधर्मिणामिति ।

Colophon

सयमन उवाच ।

भगवन्यदा खल्वमिदं क्षेत्रशतसहस्रकोटिष्ववतिष्ठमानस्तत्स्थत्वाश्रित्य सहधर्मा स्यादेव खल्वयं क्षेत्रसहस्रकोटिष्ववतिष्ठमानस्तत्स्थत्वाश्रित्य सहधर्मं स्यात् । यदि खल्वस्यानिष्ट [125] क्षेत्रं सहधर्मित्वं स्याद्यायमिष्टानिष्टे प्रवर्तमानः प्रकृतिमनुवर्तेत गुणसर्गाय गुणसर्गम् । यच्चानुवर्तमानस्य प्रकृतिसहधर्मित्वं स्याद्भवतु । न ह्यनिष्टगुणेनानुगम्यमानामभिव्यजत इत्यर्थमस्येष्टा प्रकृतिर्गुणाश्चताननुवर्तते च । तदभिव्यजनादनुगमनाच्च तत्स्थत्वाच्च नित्यस्यानित्यमनुपश्याम । तद्धेतुमात्रं [130] वक्ष्याम । कश्चिद्गुण्यगुणिना सार्धं समीयाय । समेत्य च कार्यकारणं स कुर्वीत । तं च तथेष्टानिष्टे प्रवर्तमानं गुणिनमथागुणोऽनुवर्तेत तत्स्थत्वात् । ननु सोऽपीष्टानिष्टवद्भवति तत्स्थत्वात् ।

यदि ह्ययमिष्टानिष्टव्यतिरिक्तः सद्भावो नायमिष्टानिष्टवत्त्वमित्यर्थमस्येष्टानिष्टत्वभावमिष्टं येनायमनुवर्तते चाभिव्य- [135] जते चेति । तदनुव्यजनादनुगमनाच्च कार्याकार्यकर्तृत्वमस्यानुपश्याम । कार्याकार्यकर्तृत्वाच्चायमिष्टानिष्टवान्भवति ।

यदुक्तमिष्टानिष्टे नायमिति तन्मिथ्या । गुणवानयं क्षेत्रज्ञो नागुणवान् । यद्ययमगुणवान्स्याद्यायमिष्टानिष्टे प्रवर्तमानां प्रकृति-

---

(L 92) G₁ अव्यक्तिकस्य (for आ°) — (L. 93) G₁ एव (for इति) — (L. 97) G₁ आकाशो (for °शम्) — G₁ om (hapl) from उपस्थो (in line 102) up to धिदैवतम् (in line 103) — (L. 106) G₁ इति (for च) — (L 107) G₁ जनाभि (for अनभि) G₁ ब्रह्मणींद्रे (for ब्राह्मणेन्द्रे) G₁ पतत्रिकादश (for पुत्तिकादश-) — (L 108) G₁ एव (for एवं) — (L 109) G₁ आत्मनैव (for °न्येव) G₁ ममात्मिकाहंकारिक (for महात्मिकस्या°) — (L 111) G₁ उपदिश्यते (for अप°). — (L 112) G₁ तत्रैकस्य (for तत्रैकस्य) After चतुर्णां, G₁ ins वर्णानां — (L 113) G₁ वक्ष्यामि (for वक्ष्यन्ति) G₁ [आ]चार्याशीतिम् (for [अ]शीतिम्) — (L 114) Before प्राधानिकस्य, G₁ ins वैकारिकस्य — (L 115) G₁ अपदिश्यते (for °श्यते) — (L 117) G₁ अपदिश्यते (for °श्यते). G₁ मास (for मनसः). — (L 118) G₁ om (hapl) होरात्र — (L 119) G₁ कालज्ञानस्य (for °ज्ञानेऽस्य) — (L. 120) G₁ बीजधर्मिणा (for °धर्मिण) — (L 121) G₁ प्रकृतिधर्मिणा मकृतिधर्मिणा (for अप्रसवधर्मिणामप्रकृतिधर्मिणाम्). G₁ अप्रलयधार्मिणा (for °धर्मिणां) — Colophon *Adhy name* M₆ सयमनपृच्छा.

(L 124) G₁ सहधर्मी (for °धर्मा) — (L 125) G₁ om यदि खलु G₁ यस्य (for अस्य). — (L 129) G₁ om. च G₁ अनुवर्तनाच्च (for °गमनाच्च) — (L 131) G₁ गुणस्त्वगुणिना (for गुण्यगुणिना). — (L 132) G₁ om. स G₁ गुणो (for [अ]गुणो) — (L 134) G₁ यद्यप्ययम् (for यदि ह्ययम्). G₁ सता ह्यनायायमिष्टत्वभावमिष्ट (for सद्भावो नायमिष्टानिष्टवत्त्वमित्यर्थमस्येष्टानिष्टत्वभावमिष्टं) — (L 137) G₁ इष्टानिष्टवत्स्याद्भवति (for °निष्टवान्भवति) — (L 138)

मनुवर्तेत धर्मिणीम्। तदनुवर्णितानि द्वंद्वस्य द्वद्वधर्मि- [140]
त्वात्पश्याम । तदनुपपन्न स्याद्यतिरिक्तस्यातिरिक्तत्वमनिर्द्वं-
द्वस्य सद्वंद्वस्य च पश्यस्य । आचार्य पश्य त्व केवलस्याकेव-
लस्य नित्यस्य चानित्यत्व केवलस्याकेवलत्व स्वातन्त्र्य चास्य ।

पञ्चशिख उवाच ।

भो सयमन यदेतदुक्त भवता न वयमस्यैतदेव गृह्णीम । एक-
त्वमेवैतदुपदिष्ट भवता तत्र यदिष्टम्। सयोग निय जानीते [145]
सृज्यमानमसकृत्सहरमाण च । गुणास्तु गुणसहरणमनुव्याख्या-
स्याम । तद्यथा चत्वारो भूतग्रामा जरायुजाण्डजोद्भिदस्वेदजा
कालाग्निनाहकारेणाप्रमेयप्रभावानुभावेन शतसहस्रांशुना दह्य-
माना विघूर्णन्तोऽवशा भूमौ पतन्ति । ततस्तैर्भूर्विहीना भूर्विरसना
शुद्धा स्थण्डिला कूर्मपृष्ठनिभा बभूव । ता तथाभूता [150]
जगज्जननी जगतीमापो भुञ्जते । प्रनष्टा भूर्जलमेव स्यात । जल-
मादित्यो रश्मिभिरादत्ते । समन्तादपा विनाशादग्निर्ज्वाल्यमानोऽ-
न्तरिक्षचरान्भूतानुपयुज्याग्निर्जलमादत्ते । अग्नि च वायु । विन-
ष्टेऽग्नौ वायुर्न्वाग्नि स्यात्। स तदा सर्वप्राणभृता प्राणानुपयुज्य
वायुराकाश स्यात। आकाश मनो मनोऽहकारोऽहकार [155]
महान्सूर्य सूयनात्। कृत्स्नस्य जगत सर्वसूर्याणामेकीकृत्य लोका-
न्क्रीडाशाय स्यान्महतन्नमसो मध्ये तिष्ठत्येकस्तमप्याद्यऽव्यक्तम्।
तदेतत्पञ्चाहोरात्रिक प्रलय महाप्रलय इत्युच्यते। प्रलयान्महतस्त
देकस्य प्रणष्टगर्वस्य सर्वमूर्तिजालेश्वरविनाशयोदक मूर्त्येक स्यात।
तदेतद्धव्य कव्य च प्रकरणाद्गुणता कव्यमित्युच्यते स [160]
हरणाद्धव्यमिति । तदेतद्गुणवन्निर्गुण गुणोपयोगाद्गुणकर्तृत्वाद्गुणी-
त्युच्यते बुधै । क्रीडार्थमेवासृजत्सृजते च गुणान्। अनवबोधात्तद-
परस्त्वहमेवैक स्याद्वान्य स्यादिति। यदि ह्येषावबुध्येतान्योऽस्ति
मम वर इति न सृजेदुदासीनत्वाद्य सर्गसहारयोरुत्पत्तिर्न भवेत्।

यदुक्त भो सयमन को विश्व सृजते कृत्स्नमिद सह- [165]
रते चेति । यदप्युक्त कश्च विश्वमधिष्ठाय तिष्ठत्यभिवहारुप्विति ।
पञ्चविंशकोऽन्योऽन्यस्याव्यक्तस्य त्रयोविंशतितत्त्वस्य चतुर्विंशकस्य
द्रष्टा द्रष्टव्यस्य श्रोता श्रोतव्यस्य मन्ता मन्तव्यस्य बोद्धा बोद्ध-
व्यस्याधिष्ठाता वा । अनेनाधिष्ठिता प्रकृतिर्गुणान्सहरते च नर्तते।
न चेतनेनाचेतना निर्गुणेन गुणिनीति पश्येनापश्येति [170]
शुद्धेनाशुद्धा नित्येनानित्या केवलेनाकेवला सर्गधर्मिण्यसर्गधर्मिणा-
दर्शनधर्मिणा दर्शनधर्मिणी क्षेत्रधर्मिणाक्षेत्रदर्शनात्। कस्मात्।
पृथक्त्वात् । पृथग्भावमस्य प्रपद्यतोऽनेकत्व नेष्ट भवत ।
प्रकृतिक्षेत्रज्ञयोरेकत्वमनवबोधदर्शनमेतदबुधाना दर्शनम् । न
बुधा ह्येवमेतदनुपश्यन्ति पश्यापश्ययोरेकत्वम्। पश्य [175]
पश्यन्त दैवादन्य एव पश्य । कस्मात्। शास्त्रदर्शनात्। शास्त्र-
दर्शनस्य चानवबोधादबुध इत्युच्यते बुधै । बुधश्चाय क्षेत्रज्ञो
बुद्ध्यादीन्गुणानभिवर्तमानाननुबुध्यते प्रकृतित । तच्च बोद्धव्यम्।
न त्वेव प्रकृतिर्गुणान्क्षेत्रज्ञ वा । अनवबोधात् । यदि ह्येव बुध्ये-
रन्प्रकृतिर्वा गुणा वा बुद्ध बुद्धसहधर्मिणी स्यात्। भवे- [180]
युस्ते च । बुद्धोऽनुबुध्यति तमनुबुद्धत्वाच्चप्रकृतिरस्मिन्यते। अहमे-
वास्य नान्य स्यादिति । इष्टान्यभिष्वजतेऽऽत्मजाना यजन-
याजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रह भक्ष्याभक्ष्य पेयापेय वाच्या-
वाच्यमिति । गमन सकोचन प्रसारण प्रियाप्रिय गम्यागम्य
शुभाशुभ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीना चावाप्तिरित्येव- [185]
मादीन्गुणानुत्पादयत्यनवबोधात् । प्रकृतिरनुभूयते द्वंद्वत्वात्।
तदनेकत्वमस्य क्षेत्रज्ञस्य प्रपद्यते । निर्द्वंद्वस्य चास्य प्रवर्तमानस्य
पश्यत उत्पद्यतेऽहकारकृतो दोष स्यात्। अहमेना प्रत्याचक्षे-

G1 तत्स्य (for तत्) —(L 140) G1 गुणधर्मी (for धर्मिणीम्) G1 वर्णितानि (for वर्णितानि) —(L 141) G1 तदुपपन्न (for तदनुपपन्न) G1 व्यतिरिक्तत्वम् (for व्यतिरिक्तस्यातिरिक्तत्वम्) —(L 142) G1 असद्वंद्वत्वाच्च (for सद्वंद्वस्य) G1 का चास्य (for आचार्य) —(L 143) G1 अनित्यत्व (for चानि°). G1 केवलत्व (for केवलस्याकेवलत्व) —(L 145) G1 यदिष्ट (for °ष्टम्) G1 सयोगान् (for सयोग). —(L 146) G1 सज्यमानम् (for सृज्य°) G1 सहारमनुवक्ष्याम (for गुणसहरणमनुव्याख्यास्याम) —(L 147) G1 जरायुजाण्डजोद्भिज्जा (for °द्भिदस्वेदजा) —(L 153) G1 अतरिक्षचरांश्च (for °चरान्) —(L 154) G1 त (for स) —(L 155) G1 तथाहकार (for मनोऽहकारोऽहकार) —(L 156) G1 एकीकृत्वा (for °त्य) —(L 157) G1 om स्यात् —(L 160) G1 हव्यकव्य (for हव्य कव्य) G1 कर्तव्यम् (for कव्यम्) G1 सहरणाद् (for स ह°) —(L 161) G1 त गुणवत (for गुणवत्) G1 गुणिनमुपदिश्यते (for गुणीत्युच्यते) —(L 162) G1 क्रियामेवमेवामकृत् (for क्रीडार्थमेव) G1 मन्त्वनवबोधाद् (for अनव°) G1 अहमस्त्वहम् (for तदपरस्त्वहम्) —(L 166) G1 यदुक्त कश्चिद् (for यदप्युक्त कश्च) —(L 167) G1 चतुर्विंशतिकस्य (for °विंशकस्य) —(L 169) G1 om च —(L 171) G1 सहधर्मिण्य सहधर्मिणा —(L 173) G1 अस्या (for अस्य) G1 प्रपद्यते नैकत्व (for °तोऽनेकत्व) —(L 174) G1 एव तद् (for एतद्) —(L 175-176) G1 om पश्य पश्यन्त दैवादन्य एव पश्य —(L 177) G1 अबोधाद् (for चानवबोधाद्) —(L 178) G1 अवबुध्यते (for अनु°) —(L 179) G1 प्रकृति वा (for °तिर्गुणान्) G1 अनवबोधा अबुधस्य (sic) (for वा । अनवबोधात्) —(L 181) G1 बुद्धामनु (for बुद्धोऽनु-) M5 प्रकृति (for °तिर्) —(L 182) G1 इष्टानिष्टानभिष्वजते सहजा (sic) (for इष्टान्यभिष्वजतेऽऽत्मजाना) —(L 187) G1 om चास्य —(L 188)

द्वमेनां बुध्यामीति । न चैषा पश्यत्याचक्षते मन्यते बुध्यते चाहंकारात् । यदि ह्यभिमन्येद्वाभिष्वजेद्वा । एवमनु- [190] बुद्ध स्यात् । अनुबन्धाच्च शक्तिरयं स्यात् । शक्तित्वाच्चास्य व्यतिरेकत्व स्यात् । यदि ह्ययमिष्टानिष्टाभ्या मध्यस्थ कथमस्येष्टानिष्टकृतो दोष स्यात् । भवति निर्द्वंद्वत्वाच्चास्यालेपकत्वाच्चास्य व्यतिरेकत्व स्यात् । भवतश्चात्र श्लोकौ यथा ।

पङ्कस्यापि हि दोषेण नोपलिप्यति पङ्कजम् । [195]
तथाव्यक्तस्य दोषेण नोपलिप्यति केवल ।
केवलस्य पृथग्भावात्पङ्कपङ्कजयोर्यथा ।
तथास्य सहभावत्वाद्विनाभाव इति स्मृत ।

एवमस्य भो सयमन व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्तत्व भवति । असहभावमसहभावत्वाच्च । अन्यत्वमन्यत्वान्निस्तत्त्व- [200] मिति । अत्र श्लोका भवन्ति ।

घोरादगाधादव्यक्तादस्तमस्ततर जना ।
प्रतीपभूतमन्यस्या मन्यन्ते तत्त्वबुद्धय ।
ये त्वबुद्धास्तपोयोगादेकत्व नानुपश्यति (sic) ।
ते व्यक्तनिष्ठादेकत्वाज्जायन्ते च म्रियन्ति च । [205]
निर्द्वंद्वधर्मिणो नित्यमत्यन्त द्वन्द्वधर्मिणा ।
अनित्याच्च महाराज द्वन्द्वनिष्ठा भवन्ति ते ।
अश्रद्दधाना शास्त्रस्य द्वैधीभावाच्च पार्थिव ।
कालस्यास्ये निमज्जन्ति उन्मज्जन्ति भवे नरा ।
अद्वैधात्तु भवेन्मोक्षो ह्यव्यक्तग्राहधर्मिणाम् । [210]
विमुच्यैतद्विमोक्ष स्यादविमोक्षात्पुनर्भव ।

Colophon

पञ्चशिख उवाच ।

भो. संयमन एवमन्योऽव्यक्तधर्मिणोऽप्यगुणो गुणधर्मिणोऽप्यचलश्चलधर्मिणोऽप्रकृति प्रकृतिधर्मिण क्षेत्रज्ञ. क्षेत्रधर्मिणो विमुक्तश्चाविमुक्ताद्विमलश्चाविमलाच्छुद्धोऽशुद्धाद्योगश्चावियोगान्मोक्षश्चाविमोक्षात् । एव पुष्करपर्णस्थ इवाब्बिन्दु- [215] र्नित्यमसक्तस्तत्स्थत्वान्मशकोदुम्बरयोर्मत्स्योदकयोश्च यथाव्यक्त भवति सहभावादेवमस्य क्षेत्रज्ञस्यान्यत्व भवति । तदुष्यमाणस्य पश्येनापश्यस्य पश्यतश्चापश्यबुद्धाद्बुद्धस्य चेतनाचेतनस्य केवलात्केवलस्य नित्यानित्यस्य ज्ञानाज्ञानस्य । एवमस्य भो अज्ञातस्याव्यक्तस्योपकरण शोकादशोक, मोहादमोह, [220] स्थिरास्थिर, अभ्रादनभ्र व्रणादव्रण काजादकाजं सीमादसीम पुरादपुर पुरस्य चाप्यवदारण पुरत्वमुपदिश्यते । लोकादलोक कालादकाल भयादभय शिवादशिव विभुत्वाच्चाविभुत्वम् । एवमस्यानुपश्यत खल्वव्यक्तमविजनमस्यैकत्व परमनुपश्यतो नानात्वात्क्षेम्यादक्षेम्य स्यादक्षेम्यादव्यक्तात् । भवन्ति [225] चात्र श्लोका ।

क्षेम्याक्षेम्य नानुपश्येत नित्य
क्षेम्यस्त्वन्यस्त तु नैवानुपश्येत् ।
षड्विंशो वा पञ्चविंशो नु राज-
न्नव्यक्तश्च प्राहुरेवं विधिज्ञा । [230]
योऽय बोद्धा पञ्चविंश परस्य
स मन्यते ईदृशोऽस्मीति राजन् ।
बुद्धस्य वै बोधनात्तेन सम्य-
ग्गच्छत्यय न चलो नाचलस्त्वम् ।
एव बोद्धा केवलात्केवल स- [235]
न्स स्याद्व्यक्त किं च सज्ञानसज्ञ ।

Gr पश्यन् (for पश्यत) Gr आचक्षे ते (for प्रत्याचक्षे) —(L 189) Gr चैप (for चैषा) Gr om मन्यते —(L 190) Gr ह्यय मन्येतामिषजेद्वा (for ह्यभिमन्येद्वाभिष्वजेद्वा). Gr अनुबध (for बुद्ध) —(L 193) Gr यदायम् (for यदि ह्ययम्) —(L 194) Gr om स्यात —(L 199) After भवति, Gr ins व्यतिरिक्तत्वात् —(L 202) Gr अस्तम त्वजर (for अस्तमस्ततर) —(L 203) Gr अन्यस्मान् (for °स्या). —(L 204) Gr एकत्वेनानुपश्यत (for the post. half) —(L 205) Gr जायति (for जायन्ते) —(L. 206) Gr अबोधाद् (for अत्यन्त) —(L 207) Gr अनित्यत्वान् (for अनित्याच्च) —(L 210) Gr अव्यक्ताच्च (for अद्वैधात्तु) Gr ह्यव्यैकग्राहधर्मिणा (for the post half) —Colophon *Adhy. name* Ms सयमनपृच्छा

(L 212) Gr एवायमन्यो व्यक्तधर्मी (for अन्योऽव्यक्तधर्मिणो) —(L 213) Gr [ऽ]क्षेत्र (for क्षेत्रज्ञ) After क्षेत्रधर्मिणो, Gr ins विमुक्तश्चाविमुक्तश्चेति। अशुचिन प्रशुचि —(L 214) Gr विमुक्तिश्चाविमुक्ताच्च (for विमुक्तश्चाविमुक्ताद्) Gr चाशुद्धाद्वियोगश्च (for ऽशुद्धाद्योगश्च) —(L 216) Gr मत्स्योदकयो विन्मूपिकयोश्च (sic) (for °दकयोश्च) —(L 218-219) Gr चेतनेनाचेतनस्य केवलेनाकेवलस्य नित्येनानित्यस्य ज्ञानेनाज्ञानस्य —(L 220-221) Ms शोकाशोक मोहामोह स्थिरास्थिर —(L. 222) Gr अपदिश्यते (for उप°) —(L 224) Gr अनुपदेशत (for अनुपश्यत) Gr अविभक्तमविभाजनम् (for अव्यक्तमविजनम्) Gr अनुपदिश्यतो (for अनुपश्यतो) —(L 225) Gr क्षेम्य स्यादक्षेम्य (for क्षेम्यादक्षेम्यं) Gr om. (hapl) दक्षेम्या —(L. 228) Gr नैवाभि (for नैवानु) —(L 234) Gr न च लोकाद्बलत्व (for न चलो नाचलस्त्वम्) —(L. 236) Gr स साव्यक्त (for स स्याद्व्यक्त). —(L 238) Gr प्रभाव (for

निर्द्वंद्वस्य द्वद्वभावात्मकस्य
भावाद्ध स्याद्ध प्रभाव शुचि स्यात् ।
शुचिप्रबोधाद्‍शुचिस्त्व तदा स्या-
त्रिलोकसद्भावगुणप्रवर्तकम् । [240]
भवत्यय केवल एव केवल
समेत्य नित्याममलामल शुचिम् ।

शुचिप्रबोधनस्य भो सयमन बुध्यमानस्य पञ्चविंशस्य बुद्धात्पड्विंशबोधनत्वमुपदिशन्ति । योद्धार बुध्यमानस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्तत्वमुपपद्यते । केवल नाहमस्या [245] कश्चिन्नेय मम काचन पड्विंशस्याहमनेन मम सह चैकत्वमिति । तत्र श्लोक ।

मान्य सान्य शुचि दृष्ट्वा शुचिमाहुर्मनीपिण ।
यहि कृत्वा तमिस्त्रालमव्यक्ताचेतन परम् ।

इति । [250]

तदेतद्भगवता बुद्धमवाप्य महत्तत्त्व परमर्पिणा परमगुरुणा मम कपिलेन गुरुणा च ममासुरिणा जातिगतैर्बहुभिरवास कृत्स्नक्षय कपिलात् । ममाप्येवमेव शिष्यदर्शकत्वमुपगम्य जातिगतैर्बहुभिरवास भगवन आसुरे सकाशात् । मत्तश्च कात्यायनेनाप्तम् । गौतमेन कात्यायनादवाप्तम् । गौतमाच्च [255] गार्ग्येणावाप्तम् । तदेतत्परपरया बहुभिराचार्यैरवाप्त कृत्स्नक्षयममृतार्थतत्त्व विमलममलज्ञानम् । अलगाधमचेतममचेवलमव्यक्तमपास्य नित्य चेतन केवल ज्ञान प्रतिबुद्ध बुध्यमानेन पञ्चविंशकेन पड्विंशकम् । अत्र श्लोका भवन्ति ।

सुतस्यैतद्वर्णित मन्नियोगा- [260]
द्वाराणस्या क्रीडमानेन राज्ञा ।
तत्त्वज्ञान पृच्छत प्राञ्जलि स्या-
त्पृच्छतस्तस्य ग्रन्यतश्चार्थतश्च ।
प्रोक्त ह्येतत्पोडशप्रश्नमुग्र
निस्तत्त्वास्य विंशत्पट्चैव राजन् । [265]
य वै बुद्ध्वा बालकाय प्रणम्य
मूर्ध्नाभ्यर्ण पादयोर्हृष्यमाण ।
पद्भ्या गतस्तत्त्वमवाप्य कृत्स्न
सनत्कुमारादमृत पर वै ।
सनत्कुमारेण ममोपदिष्ट- [270]
मेतन्महद्ब्रह्म यथावदद्य ।
तत्ते श्रुत तद्भव वीतशोक
एत महाप्रश्नमवाप्य चार्थम् ।
तुल्य भवान्पश्यतु ब्रह्मणश्रे-
ष्ठिन्द्रस्य स्थाणोर्मशकस्य चैव । [275]
पतगकीटे शुनि च श्वपाके
सर्व हि सर्वत्र नरेन्द्रसिंह ।
यस्त्वन्यथा पश्यति ह्यल्पबुद्धि-
रव्यक्तनिष्ठ स भवेत राजन् ।
सत्त्वस्य सर्वस्य ह्यपश्यमानो [280]
अबुद्धिमान्दु खमुपैति नित्यम ।
न चास्य दु ख स तु दु खमेति
वैषम्यबुद्धित्वमवाप्य मोहात् ।
तद्गच्छ राजन्स्वपुरीं विशाला
वाराणसीमश्वरथेन शीघ्रम् । [285]
एतावदेतत्परम रहस्य-
मुक्त मया तेऽतिविधाय सर्वम् ।
ज्ञानी भवाद्य त्वमबुद्धबुद्धि-
र्युद्धिर्हि ते ज्यायसी राजसिंह ।
युद्ध त्वयाद्य परम पवित्र [290]
पाड्विशक पञ्चविंशात्पर यत् ।
न पञ्चविंशकात्पुन प्रजायते नरोत्तम
स यत्र तत्र सवसस्त्रिवर्गविच्छुचिर्भवेत् ।

°व°) —(L 242) G₇ अमलामय शुचि (for °मल शुचिम्) —(L 243) G₇ प्रबोधादस्य (for -प्रबोधनस्य) G₇ -विंशकस्य (for विंशस्य) —(L 246) G₇ [अ]हमह चास्या नेन (for [अ]हमनेन) —(L 249) G₇ अव्यक्ताचेतन (for °चेतन) —(L 251) G₇ बधम् (for बुद्धम्) G₇ अह (for महत्) —(L 253) G₇ कृत्स्न (for कृत्स्नक्षय) G₇ मया (for मम) G₇ शिष्यदर्शत्वम् (for °दर्शकत्वम्) —(L 257) G₇ अवलागाधमचेतनम् (for अलगाधमचेतनम्) —(L 258) G₇ अचेतनमज्ञानप्रतिबुद्धमव्यक्त (for नित्य चेतन केवल ज्ञान प्रतिबुद्ध). —(L 260) G₇ तस्यैवैतद्वर्णितमात्मयोगाद् —(L 261) G₇ राज्ञ (for राज्ञा) —(L 262) G₇ प्राजले (for °लि) —(L 263) G₇ पृच्छा तस्य (for पृच्छतस्तस्य) —(L 265) G₇ निस्तत्त्वा पड्विंशकश्चैव राजन् —(L 267) G₇ मूर्धापन्न (for मूर्ध्नाभ्यर्ण) G₇ दृश्यमान (for हृष्यमाण) —(L 269) G₇ परोत्म (for पर वै) —(L 272) G₇ transp तत् and ते —(L 273) G₇ एनन् (for एत) —(L 280) G₇ अपश्यमाने (for ह्यपश्यमानो) —(L 283) G₇ अपश्यमान (for अवाप्य मोहात्) —(L 287) G₇ यतते नरोत्तम (for ऽतिविधाय सर्वम्) — G₇ om lines 288–292 —(L 293) G₇ om भवेत —(L 295) G₇ अवबुध्यते (for °बुध्यति) — Colophon *Adhy name* M₆ सयमनपृच्छा समाप्ता

शुचिर्हि पञ्चविंशकस्तथैव षड्विंशक-
स्त्वमवबुध्यति यदा तदा शुचिर्भवेदिति । [295]

Colophon

[29 E

G1 Ms cont

वैशंपायन उवाच ।

पुरा युधिष्ठिरो राजा प्रयतेनान्तरात्मना ।
द्वैपायनमृषिश्रेष्ठ पप्रच्छाथ कृताञ्जलि ।
सहितो भ्रातृभि सर्वैरुदारमतिभि शुभै ।
पृथिव्यामुपविष्टैस्तु विनीतैरुत्तमौजसै ।
भगवान्सर्वभूतानां सर्वज्ञ सर्वदर्शिवान् । [5]
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु धर्मेण च दमेन च ।
तदिच्छाम उपश्रोतुं मङ्गल्यमृषिसत्तम ।
कथा भगवता प्रोक्तां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
वय च यद्यनुग्राह्या सर्वे भगवतो मता ।
ब्रूहि सत्यवता श्रेष्ठ शृणुमोपहिता वयम् । [10]
एवं सप्रश्रयादुक्त सत्यात्मा सत्यवादिना ।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
युधिष्ठिर महाप्राज्ञ कुरूणा वंशवर्धन ।
श्रोतुमिच्छसि कौन्तेय भ्रातृभि सहित शुभाम् ।
इमां कथामुपश्रुत्य नराणामर्थसिद्धये । [15]
विजयश्च नरेन्द्राणामिह पार्थ न दुर्लभ ।
शान्तिकी पौष्टिकी रक्षा सर्वदु स्वप्ननाशिनी ।
कथेयममराकारा दैवतैरपि कथ्यते ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहास पुरातनम् ।
बाल्येऽवास तु यद्वीर अगस्त्येन महात्मना । [20]
पुरा कृतयुगे राजन्महर्षि कुम्भसभव ।
मित्रावरुणयो पुत्र श्रीमानतितपा प्रभु ।
स चाश्रमपदे पुण्ये पुण्यकर्मा महातपा ।
समा द्वादशको राजन्वयसा भरतर्षभ ।
स्व आवसथ एकाकी ह्यभ्राकाशकृतव्रत । [25]
मित्रावरुणयो स्वर्गं गतयो सुकृतात्मनो ।
पुष्करस्योत्तरे तीरे सर्वदेवनमस्कृत ।
पर्वतो भास्करो नाम भास्कराभ स्वतेजसा ।
अत्र प्रभवते राजन्पुण्यस्रोता महानदी ।
वरदा वितमा नाम सिद्धचारणसेविता । [30]
तस्मिन्गिरिवरे तस्यास्ते पैतृक आश्रम ।
पुण्यपुष्पफलोपेतै पादपैरुपशोभितः ।
तप्यते शिशुरेकाकी तपो द्वादशवार्षिकम् ।
यत्र तत्र पुरा वत्स दिव्यैरन्यैस्तपोधनै ।
नेश्वरेण न चेन्द्रेण यमेन वरुणेन वा । [35]
नित्योर्ध्वबाहुरादित्य भास्करे तस्थिवान्मुनि ।
ऊर्ध्वमुखो निरालम्बो जितात्मा पवनोपम ।
निरावृतो निरालम्बो नियतात्मा जितेन्द्रिय ।
निर्द्वंद्वो निरहकारो निराशो नि स्पृह क्वचित् ।
काष्ठभूतस्तपस्तेपे सर्वभूतहिते रत । [40]
निर्वृतो निस्तमा धीरो निवृत्त सर्वत सम ।
तमेवमुपसपन्नमुदारमनस शुचिम् ।
भास्करे वर्तते नित्य तप्यमानमतीव च ।
अवर्धत महापुण्ये स हि धर्मेण भारत ।
अथ कौन्तेय कालेन केनचिद्भरतर्षभ । [45]
अष्टाशीतिसहस्राणि यतीना पुण्यकर्मणाम् ।
आनुपूर्व्येण यातानि महीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
सपर्वतवनोद्देशा सनदीनदसागराम् ।
तत्र तत्र महापुण्या पुण्यतीर्थाभिलाषिण ।

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे पार्थ ऋषिसघ स वै महान् । [50]
प्रदक्षिण महीं कृत्वा भास्कर गिरिमभ्ययात् ।
ते त गिरिवर पुण्यमथ कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
ततो गिरिनदीं पुण्या तीर्थहेतोरुपागमन् ।
अष्टाशीतिसहस्राणि तत्र नद्या युधिष्ठिर ।
विगाह्य तज्जल राजन्प्रहृष्टा मुनयोऽभवन् । [55]
केचित्सस्नुर्यथाकाम केचिदत्र उपस्पृशन् ।
केचित्पुण्येन तोयेन पितॄन्देवानतर्पयन् ।

(L 2) G1 [अ]थि (for [अ]थ) —Before line 5, G1 ins. युधिष्ठिर ; before line 11, वैशंपायन ; before line 13, व्यास —(L 20) Ms बाल्यावास (for बाल्येऽवास). —(L 25) G1 तमावसथ (for स्व आवसथ) G1 कृत व्रत (for कृतव्रत) —(L 32) G1 अभिसंवृत (for उपशोभित) —(L 36) G1 आदित्ये (for °त्य) —(L 37) G1 ऊर्ध्वोन्मुखो (for ऊर्ध्वमुखो) Ms नियतात्मा जितेंद्रिय (for the post half). —(L 41) G1 निस्तमो (for °मा). —(L 47) G1 धर्मेण (for यातानि) —Colophon *Adhy name* Ms अगस्त्यवर्धमान
(L 56) G1 उपाविशन् (for उपस्पृ°) —(L 57) G1 पितृदेवांश्च तर्पयन् (for the post. half) —(L.

केचित्प्रक्रीडितास्तत्र जपन्त्यन्ये तपोधना ।
अध्यात्म चिन्तयन्त्यन्ये केचिद्वेदानधीयिरे ।
कथा शुश्रुवुरन्ये च प्रोक्ता अन्यैस्तपोधनै ।[60]
ध्यानमन्ये ह्युपासन्त निषेदुश्च तथा परे ।
एव तैर्ऋषिभि सिद्धैर्वितमा पुण्यवर्धनी ।
नदी सा पुरुषव्याघ्र द्योतते तैस्तपोधनै ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थ देवराज पुरदर ।
पितामह पुरस्कृत्य सह देवै समेयिवान् ।[65]
वितमाया तदेकान्ते तस्या नद्यां युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीत्पुष्करज सुरेश्वरमरिंदमम् ।
विज्ञाय मुनिसघस्य धर्मे रागमुपस्थितम् ।
पुरदर महाबाहो सर्वथा श्रोतुमर्हसि ।
ऋषीणाममरश्रेष्ठ धर्मे रागमुपस्थितम् ।[70]
इमं मुहूर्तमेतेषामहकार सुरेश्वर ।
प्रभविष्यति सर्वेषामस्वर्गीयो न सशय ।
स भवान्देशमुत्सृज्य इम सुरवरेश्वर ।
गन्तुमर्हसि धर्मात्मन्द्रष्टुमेतच्च ते क्षमम् ।
स ततस्तद्वच श्रुत्वा देवराज पितामहात् ।[75]
जगाम भरतश्रेष्ठ सह देवैररिंदम ।
गते देवेश्वरे शक्रे पितामहपुरोगमे ।
अष्टाशीतिसहस्राणि परम हर्षमभ्ययु ।
ते प्रनृत्ता प्रगीताश्च तथा प्रहसिता अपि ।
वितमाया जले पुण्ये तस्मिन्प्रक्रीडिता परे ।[80]
एकान्ते च महाप्राज्ञो नारद कलहप्रिय ।
तन्त्रीयुक्तकमादाय मुनिर्वेदानधीतवान् ।
सवर्तोऽप्यय कौन्तेय जलादुत्थाय भारत ।
उवाच तानृषीन्सर्वान्हर्षेण महता युत ।
श्रूयतामृषिभि सर्वैरिद मम वचो द्विजा ।[85]
रोचते यदि सर्वेषा क्रियता मुनिसत्तमा ।
अहमुग्रतपा विप्रा भवन्तोऽपि तथैव च ।
न तुल्योऽस्सत्प्रभावेण धर्मेण च तथा पर ।
दीर्घकालप्रचीर्णस्य यमस्य नियमस्य च ।
तपोबल न पश्यामि किमप्येतत्कथंचन ।[90]
सवर्तवचन श्रुत्वा सर्वं तदृषिमण्डलम् ।
अहंकारवश प्राप्त तद्वाक्यमभिनन्दति ।
अहंकृत्वा तत सर्वे ऋषय कुन्तिनन्दन ।
परस्परमवज्ञाय तत्र तेऽथामितौजस ।
भृगुस्ततो महाराज सर्वर्षिगणपूजित ।[95]
सवर्तवचन तत्र स सत्कृत्येदमब्रवीत् ।
एवमेतन्न सदेहो यत्त्वयोक्त धृतव्रत ।
तस्मात्प्रभाव तपसो द्रष्टुमर्हाम सर्वश ।
ऋषय श्रूयता तावन्मम वाक्य धृतव्रता ।
अह सुचिरह श्रेष्ठ अहमुग्रतपोधन ।[100]
अह प्रधान इत्येव यज्जल्पथ तपोधना ।
किमेतत्कथयित्वा वो ह्यहकारात्पुन पुन ।
प्रत्यक्ष द्रष्टुमिच्छाम इह धर्मस्य न फलम् ।
न तपो विद्यते यत्र सर्वभूतेष्वसशयम् ।
उपस्पृश्य ततस्तोय पुनरभ्युपगम्यताम् ।[105]
दृश्यता सुव्रतस्यस्य धर्मस्य महत फलम् ।
यत्र येन तपस्तप्त तथा दशदशात्मकम् ।
तद्दर्शयध्व सगम्य तपो यस्य यथा कृतम् ।
ततो भृगुवच श्रुत्वा सर्वं तदृषिमण्डलम् ।
भृगोर्वच पुरस्कृत्य तथेत्यूचुर्महर्षय ।[110]
ते तु क्रोधादहकार प्राप्य सर्वे महर्षय ।
नदीं ता वितमा पुण्यामुपस्पृष्टु विचक्रमु ।
ते तत्र अष्टतपसो वितमायां जल शुभम् ।
उपस्पृश्य महाराज जप्यमावर्तयस्तदा ।
ततस्तद्गगन रुद्ध सर्वैस्तैर्ऋषिसत्तमै ।[115]
तपोबल नरश्रेष्ठ दर्शयद्भिरसशयम् ।
कश्चिदाकाशमाविश्य ज्वलद्धर्मेण केवलम् ।
अप्सरोभिस्तथा चान्ये पूता स्वर्गगता द्विजा ।
पुष्पवर्षैस्तथा चान्यै पूज्यन्ते गुह्यकैरपि ।
केचिदाकाशमाविश्य दिव्यां चेष्टामकुर्वत ।[120]
तथासीत्सुमहान्नादो हर्षात्तेषामरिंदम ।
अन्योन्य पश्यता तत्र हसतां च युधिष्ठिर ।
ते दृष्ट्वा बलमन्योन्य धर्मस्य भरतर्षभ ।

59) G1 अधीयते (for °यिरे) — (L. 62) G1 ते (for तैर्) — (L 74) G1 एषां (for एतत्) — (L 75) G1 ततस्तु (for स ततस्) — (L. 82) G1 वेदम् (for वेदान्) — Before line 85, G1 ins सवर्त — (L 88) G1 धर्मे न (for धर्मेण) — Before line 91, G1 ins व्यास — (L 92) G1 अभिनदत (for °नन्दति) — Before line 97, G1 ins भृगु° Before line 109, G1 ins व्यास° — (L 112) G1 प्रचक्रमु° (for विच°) — (L 113) G1 च प्रनष्ट (for तत्र अष्ट-). — (L 118) G1 चान्यैर् (for चान्ये) G1 वृत्ता (for पूता) — (L 121) G1 दोषो (for नादो) — (L 125) G1 दृष्ट्वा च (for तु दृष्ट्वा). — (L 132)

तदेवं कथयन्तस्ते तीरे नद्यास्तथा विभो ।
त तु दृष्ट्वा विदित्वा च धर्मलोपं महात्मनाम् । [125]
नारद कुरुशार्दूल षट्त्र्यस्तन्त्रियुक्तकम् ।
अथ ते ऋषय. सर्वे गन्तुकामा नभस्तलम् ।
यथापूर्वमभिप्रेप्सु अशक्ता गमनाय हि ।
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
अशक्ता गमने राजस्ततोऽन्योन्यमपश्यत । [130]
ते निरस्ता निरुत्साहा निराशा गमन प्रति ।
तत्रैवासन्महाभाग भ्रष्टपक्षा खगा इव ।
परस्परमुदैक्षन्त एवमुक्त्वा महर्षय ।
किमिद किं न्विदमिति धिक्कष्टमिति चापरे ।
ते वीक्षमाणा कृपणा स्वर्गे विगतचेतस । [135]
अहंकारेण महता वसुधायां निपातिता ।
मोहस्य वशमागम्य सर्व एव विचेतस ।
न किंचिदभिजानन्ति धर्मस्य गमनस्य वा ।
यदा विमनस सर्वे खगा खात्पतिता इव ।
अथैतान्नारदोवाच हर्षादिदमथो वच । [140]
किमुदीक्षथ मोहस्था नाकपृष्ठ यियासव ।
दुर्लभोऽय गुणो भूयो भवतां नष्टधर्मिणाम् ।
अहकारेण महता नष्टो धर्म सनातन ।
एवं गते न पश्यामि स्वर्गं गन्तु यथा पुरा ।
एते स्थ ऋषय सर्वे पक्षहीना खगा इव । [145]
तेन धर्मातिलोपेन चिन्तितेन दुरात्मना ।
एते स्थ सर्वे सवृत्ता निराशा गमन प्रति ।
नद्यास्तीरे शुभे पुण्ये धर्मं कुरुत यत्नत ।

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा ऋषयो दीनचेतस ।
त नारदमृषिश्रेष्ठ प्रह्वा भूत्वाथ तेऽब्रुवन् । [150]
पुनरस्मद्विधैर्भूयो नाकपृष्ठ तपोधन ।
अधिष्ठातु कथ चापि न भवेद्धर्मसकर. ।
तेषां तु वचनं श्रुत्वा नारद· पुनरब्रवीत् ।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय योगमागम्य वै शुभम् ।
अहंकारस्य जानीध्वमृषयो दारुण बलम् । [155]
किमाशास्य तु पापस्य कर्मणश्चरितस्य वै ।
अहो फलमनार्यस्य दुष्कृतस्य महत्त्विदम् ।
यदेव प्राप्यते दोषस्त्वहकारो महर्षिभि ।
क तद्वर्षसहस्राणि तप्तस्य तपस फलम् ।
क तपष्ट पुरा स्विष्ट नियम क च वै दम । [160]
यदूर्ध्वबाहुभि शान्तै क नु तस्य फल गतम् ।
यदर्थं चार्चिता देवा पितरश्च तपोधना ।
क नु तस्य फल विप्रा तपसोऽव्ययस्य वै गतम् ।
एते कर्तव्यधर्मा स्थ पुनरेव यथा पुरा ।
एव गते न पश्यामि गमन वस्त्रिविष्टपम् । [165]
अहकारप्रभावेण तेन सशयिता गति ।
अहमप्यनुगन्ता वै केवलेन तु कर्मणा ।
अनेन कारणेनासमेव सशयमात्मनि ।
तथिय प्रवरस्रोता नदी पुण्यजला शुभा ।
कर्तव्यो धर्म इह तु यदि नास्ति नभोगति । [170]
वायुभक्षा निराहारा नियता विजितेन्द्रिया ।
इह धर्मं सुनिभृता भवन्त कर्तुमर्हथ ।
इह देवेश्वरेणापि वासवेन महात्मना ।
धर्म उग्र सुचरितो वितमाया पुरोपरि ।
इह देवेन देव्या च रुद्रेण सुमहत्तप । [175]
तप्त वर्षसहस्राणि दिव्येन विधिना पुरा ।
इमा सरिद्वरा प्राप्य विष्णुनापि महात्मना ।
शुभ जलमुपस्पृश्य प्राप्तो दुस्तरसक्षय ।
एष प्रभावो धर्मज्ञा नद्या अस्या न सशय. ।
चरित्वेह तत पुण्य गमिष्यथ शुभा गतिम् । [180]
यदा विमनस सर्वे परं दैन्यमुपागता ।
सर्व एव महात्मान ततस्तान्नारदोऽब्रवीत् ।
दैन्यमेतत्परित्यज्य सर्वकार्यावसादकम् ।
श्रोतुमर्हथ वै सर्वे प्रयतेनान्तरात्मना ।

G1 महाभागा (for °भाग). — G1 om line 133 — (L. 135) G1 एवमुक्त्वा मीक्षमाणा. (for the prior half). — (L 138) G1 गमनाय (for °नस्य) — Before line 141, G1 ins नारद . — (L 141) G1 उद्वीक्षथ (for उदी°) M5 इयासव (for यि°) — Colophon *Adhy name* M5 अगस्त्यसर्भमान

(L. 149) G1 दिव्य (for दीन). — Before line 151, G1 ins. ऋषय·. Before line 153, G1 ins. व्यास and before 154, नारद . — (L 158) G1 अहकारो (for स्त्वह°) — (L 159) G1 किं (for क) — (L 160) G1 कृत नष्टं (for क तप्तष्ट) — (L 163) G1 तपसोत्र तु वै गत (for the post half). — (L 167) G1 केवल न (for केवलेन) — (L. 168) G1 अहम् (for आसम्) — Before line 181, G1 ins. व्यास. . — (L. 182) G1 सर्वानेव

यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं भवद्भि कार्यसाधनम् । [185]
सर्वथा मानमुत्सृज्य विनयेन दमेन च ।
यदिद वचन मेऽद्य करिष्यथ तपोधना ।
इद मुहूर्तमाकाश यथापूर्व गमिष्यथ ।
यदि मद्वचन सर्वे यथोक्तमनुतिष्ठथ ।
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वेषा कल्मष नाशमेष्यति । [190]
अनृत नोक्तपूर्वं मे मुनिरस्मि धृतव्रता ।
मद्वच श्रूयता साधु नारदोऽस्मि तपोधना ।
धर्मो वस्त्यक्तमानाना स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
इद मुहूर्त सर्वेषा मद्वाक्य परिगृह्य तु ।
भावज्ञेयानि धर्म्याणि वाक्यानि सुहृदा सदा । [195]
क्रियतामविचारेण समेद वचन हितम् ।
भवतस्य हितार्थाय यथावदिह लप्स्यथ ।
कथयिष्यामि व सम्यक्सर्वेषामेव साधुषु ।
श्रुत्वा क्षमाक्षम ज्ञात्वा यदित तत्करिष्यथ ।
शाश्वत च ध्रुव चैव यथास्थान गमिष्यथ । [200]

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

ते तस्य वचन श्रुत्वा तदा ऋषिवरा नृप ।
हर्षेणोत्फुल्लनयना सर्व एव तदाभवन् ।
त भृगु प्रयतो भूत्वा देवर्षि नारद तदा ।
उवाच पुरुषश्रेष्ठ विस्मयाद्रुचिर वच ।
किं नु तद्दैवत ब्रह्मन्व्रत वा नियमोऽपि वा । [205]
यत्कृत्वा खेचरश्रेष्ठ नाकपृष्ठ लभेमहि ।
सर्वथा नैतदाश्चर्यं देवर्षे तव यन्मतम् ।
अस्माकमनुकम्पार्थं यत्त्व वदसि धार्मिक ।
ततो वद हित वाक्य पापमेतत्प्रमार्जितम् ।
को वा स नियमो विप्र समाधेयो हि न पुन । [210]
तदेते वै वय सर्वे ऋषयो मुनिसत्तम ।
बद्धाञ्जलिपुटा ब्रह्मास्तव साधो प्रसादने ।
स तु धर्मात्मन श्रुत्वा भृगोर्वाक्य महायशा ।
कृताञ्जलिपुटांस्तांश्च ऋषीन्दृष्ट्वा महामुनि ।
तत प्रहस्य तद्वाक्य नारदो मुनिसत्तम । [215]
सर्वानेव समासीनानिद वचनमब्रवीत् ।
हन्त व कथयिष्यामि सर्व एव निबोधत ।
क्षम चाप्यनुकूल च स्वर्गाय च हिताय च ।
एष शैलवरे बालो मित्रावरुणसभव ।
अगस्त्यो नाम धर्मात्मा भास्करे तप आस्थित । [220]
धैर्येण तपसा चैव धर्मेण च दमेन च ।
न तुल्यो विद्यते यस्य सर्वेषा भवतामपि ।
त बालमुग्रतपस धर्मात्मानमनिन्दितम् ।
अभिगच्छत सहत्य ऋषयो मानमात्मन ।
यदि मान च मोह च त्यक्त्वा दर्प च केवलम् । [225]
अभिगच्छत त बाल गमिष्यथ यथा पुरा ।
स ह्यर्क इव तेजस्वी भास्करे पर्वतोत्तमे ।
तपश्चरति लोकस्य स्वस्तिहेतोर्धृतव्रत ।
न तुल्यस्तेजसा तस्य धर्मेण च दमेन च ।
उपतिष्ठत त सर्वे वरद मुनिपुगवम् । [230]
ततस्तस्य वच श्रुत्वा नारदस्य महात्मन ।
हृष्टेन मनसा सर्वे तस्य वाक्यमधिष्ठिता ।
नारद ते तथेत्युक्त्वा सर्वे कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
प्रसन्नमनसो वीर जग्मुस्ते भास्कर गिरिम् ।
ते त गिरिवर पुण्य सर्वकालफलद्रुमम् । [235]
अधिरुह्य यतात्मान सर्वत प्रत्यलोकयन् ।
स तु पर्वतराजस्य भास्करस्याशुमानिव ।
उपर्युपरि धर्मात्मा चरत्युग्र तप शुचि ।
त दृष्ट्वा विस्मिता सर्वे ऋषय शत्रुसूदन ।
तस्मान्नातर्कयस्ते तद्यदुक्त नारदेन वै । [240]
ततस्त्वभिगता सर्वे त बालमृषिसत्तमा ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रयतानि यतानि च ।
सर्वेषा वचनात्तेषा भृगुस्तत्र यतव्रत ।
अब्रवीत्त महात्मान दीप्यमान स्वतेजसा ।
अगस्त्य श्रेष्ठ साधूना नित्य सुचरितव्रत । [245]

(for सर्व एव) — Before line 183, G1 ins नारद° —(L. 184) G1 ते (for वै) —(L 192) G1 तद्वच (for मद्वच) G1 धृतव्रता° (for तपोधना°) —(L 195) G1 भावश्रेयांसि (for °ज्ञेयानि). — Colophon. *Adhy name* M1 अगस्त्यवर्धमान

Before line 205, G1 ins भृगु. —(L 205) G1 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) —(L. 206) G1 च मुनिश्रेष्ठ (for खेचर°). —(L 207) G1 सर्वदा (for °था) —(L 212) G1 तपसा यो प्रसादने (sic) (for the post half). —Before line 213, G1 ins व्यास Before line 217, G1 ins नारद —(L 218) M1 क्षय (for क्षम) —(L 224) G1 सत्यज्य (for सहत्य) —(L 228) G1 धृत वच (for धृतव्रत°) — Before line 231, G1 ins व्यास° —(L 241) G1 त्वभिगता (for त्वभि°) —(L 244) G1 दीप्यमान (for

तदेव कथयन्तस्ते तीरे नद्यास्तथा विभो ।
व तु दृष्ट्वा विदित्वा च धर्मलोप महात्मनाम् । [125]
नारद कुरुशार्दूल षट्ट्यस्त्रिन्त्रियुक्तकम् ।
अथ ते ऋषय सर्वे गन्तुकामा नभस्तलम् ।
यथापूर्वसमित्रन्न अशक्ता गमनाय हि ।
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीना भावितात्मनाम् ।
अशक्ता गमने राजस्ततोऽन्योन्यमपश्यत । [130]
ते निरस्ता निरुत्साहा निराशा गमन प्रति ।
तत्रैवासन्महाभाग भ्रष्टपक्षा खगा इव ।
परस्परमुदैक्षन्त एवमुक्त्वा महर्षय ।
किमिद किं न्विदमिति धिक्कष्टमिति चापरे ।
ते वीक्षमाणा कृपणा स्वर्गे विगतचेतस । [135]
अहकारेण महता वसुधाया निपातिता ।
मोहस्य वशमागम्य सर्व एव विचेतस ।
न किंचिदभिजानन्ति धर्मस्य गमनस्य वा ।
यदा विमनस सर्वे खगा खात्पतिता इव ।
अथैतान्नारदोवाच हर्षादिदमथो वच । [140]
किमुदीक्षय मोहस्था नाकपृष्ठ यियासव ।
दुर्लभोऽयं गुणो भूयो भवता नष्टधर्मिणाम् ।
अहकारेण महता नष्टो धर्म सनातन ।
एवं गते न पश्यामि स्वर्गं गन्तु यथा पुरा ।
एते स्थ ऋषय सर्वे पक्षहीना खगा इव । [145]
तेन धर्मातिलोपेन चिन्तितेन दुरात्मना ।
एते स्थ सर्वे सवृत्ता निराशा गमन प्रति ।
नद्यास्तीरे शुभे पुण्ये धर्मं कुरुत यत्नत ।

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा ऋषयो दीनचेतस ।
त नारदमृषिश्रेष्ठ प्रह्वा भूत्वाथ तेऽब्रुवन् । [150]
पुनरस्मद्विधैर्भूयो नाकपृष्ठ तपोधन ।
अधिष्ठातु कथं वापि न भवेद्धर्मसकर ।
तेषां तु वचनं श्रुत्वा नारद पुनरब्रवीत् ।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय योगमागम्य वै शुभम् ।
अहकारस्य जानीध्वमृषयो दारुण बलम् । [155]
किमाशास्य तु पापस्य कर्मणश्चरितस्य वै ।
अहो फलमनार्यस्य दुष्कृतस्य महत्त्विदम् ।
यदेव प्राप्यते दोषस्त्वहकारो महर्षिभि ।
क तद्वर्षसहस्राणि तप्तस्य तपस फलम् ।
क तन्नष्ट पुरा त्विष्टं नियम क च वै दम । [160]
यदूर्ध्वबाहुभि शान्तै क नु तस्य फलं गतम् ।
यदर्थं चार्चिता देवा. पितरश्च तपोधना ।
क नु तस्य फल विप्रा तपसोऽप्यस्य वै गतम् ।
एते कर्तव्यधर्मा स्थ पुनरेव यथा पुरा ।
एव गते न पश्यामि गमन वस्त्रिविष्टपम् । [165]
अहकारप्रभावेण तेन सशयिता गति ।
अहमप्यनुगन्ता वै केवलेन तु कर्मणा ।
अनेन कारणेनाहमेव सशयमात्मनि ।
तदियं प्रवरस्रोता नदी पुण्यजला शुभा ।
कर्तव्यो धर्म इह तु यदि नास्ति नभोगति । [170]
वायुभक्षा निराहारा नियता विजितेन्द्रिया ।
इह धर्मं सुनिभृता भवन्त कर्तुमर्हथ ।
इह देवेश्वरेणापि वासवेन महात्मना ।
धर्म उग्र सुचरितो वितमाया पुरोपरि ।
इह देवेन देव्या च रुद्रेण सुमहत्तप । [175]
तप्त वर्षसहस्राणि दिव्येन विधिना पुरा ।
इमां सरिद्वरा प्राप्य विष्णुनापि महात्मना ।
शुभ जलमुपस्पृश्य प्राप्तो दुस्तरसक्षय ।
एष प्रभावो धर्मज्ञा नद्या अस्या न सशय ।
चरित्वेह तत पुण्य गमिष्यथ शुभां गतिम् । [180]
यदा विमनस सर्वे पर दैन्यमुपागता ।
सर्व एव महात्मान ततस्तान्नारदोऽब्रवीत् ।
दैन्यमेतत्परित्यज्य सर्वकार्यावसादकम् ।
श्रोतुमर्हथ वै सर्वे प्रयतेनान्तरात्मना ।

G1 महाभागा (for °भाग) — G1 om line 133 — (L. 135) G1 एवमुक्त्वा वीक्षमाणा (for the prior half). — (L 138) G1 गमनाय (for °नस्य) — Before line 141, G1 ins नारद — (L 141) G1 उद्वीक्षथ (for उद्वी°) M3 इयासव (for यि°) — Colophon *Adhy name* M3 अगस्त्यवर्धमान

(L 149) G1 दिव्य (for दीन). — Before line 151, G1 ins. ऋषय°. Before line 153, G1 ins. व्यास and before 154, नारद° — (L 158) G1 अहकारो (for स्त्वह°) — (L 159) G1 किं (for क) — (L 160) G1 कृत नष्ट (for क तन्नष्ट) — (L 163) G1 तपसोन्न तु वै गत (for the post half). — (L 167) G1 केवल न (for केवलेन) — (L. 168) G1 अहम् (for आसम्) — Before line 181, G1 ins व्यास:. — (L. 182) G1 सर्वानेव

यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं भवद्भि कार्यसाधनम् । [185]
सर्वथा मानमुत्सृज्य विनयेन दमेन च ।
यदिद वचन मेऽद्य करिष्यथ तपोधना ।
इद मुहूर्तमाकाश यथापूर्वं गमिष्यथ ।
यदि मद्वचन सर्वे यथोक्तमनुतिष्ठथ ।
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वेषा कल्मष नाशमेष्यति । [190]
अनृत नोक्तपूर्वं मे मुनिरस्मि धृतव्रता ।
मद्वच श्रूयता साधु नारदोऽस्मि तपोधना ।
धर्मो वस्त्यक्तमानाना स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
इद मुहूर्तं सर्वेषा मद्वाक्य परिगृह्य तु ।
भावज्ञेयानि धर्म्याणि वाक्यानि सुहृदा सदा । [195]
क्रियतामविचारेण ममेद वचन हितम् ।
सवर्तस्य हितार्थाय यथावदिह लप्स्यथ ।
कथयिष्यामि व सम्यक्सर्वेषामेव साधुषु ।
श्रुत्वा क्षमाक्षम ज्ञात्वा यद्धित तत्करिष्यथ ।
शाश्वत च ध्रुव चैव यथास्थान गमिष्यथ । [200]

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

ते तस्य वचन श्रुत्वा तदा ऋषिवरा नृप ।
हर्षेणोत्फुल्लनयना सर्व एव तदाभवन् ।
त भृगु प्रयतो भूत्वा देवर्षि नारद तदा ।
उवाच पुरुषश्रेष्ठ विस्मयाद्रुचिर वच ।
किं नु तद्दैवत ब्रह्मन्व्रत वा नियमोऽपि वा । [205]
यत्कृत्वा खेचरश्रेष्ठ नाकपृष्ठ लभेमहि ।
सर्वथा नैतदाश्चर्यं देवर्षे तव यन्मतम् ।
अस्माकमनुकम्पार्थं यत्त्व वदसि धार्मिक ।
ततो वद हित वाक्य पापमेतत्प्रमार्जितम् ।
को वा स नियमो विप्र समाधेयो हि न पुन । [210]
तदेते वै वय सर्वे ऋषयो मुनिसत्तम ।
बद्धाञ्जलिपुटा प्रह्वास्तव साधो प्रसादने ।
तत्तु धर्मात्मन श्रुत्वा भृगोर्वाक्य महायशा ।
कृताञ्जलिपुटास्तांश्च ऋषीन्दृष्ट्वा महामुनि ।
तत प्रहस्य तद्वाक्य नारदो मुनिसत्तम । [215]
सर्वानेव समासीनानिद वचनमब्रवीत् ।
हन्त व कथयिष्यामि सर्व एव निबोधत ।
क्षम चाप्यनुकूल च स्वर्गाय च हिताय च ।
एष शैलवरे बालो मित्रावरुणसभव ।
अगस्त्यो नाम धर्मात्मा भास्करे तप आस्थित । [220]
धैर्येण तपसा चैव धर्मेण च दमेन च ।
न तुल्यो विद्यते यस्य सर्वेषा भवतामपि ।
त बालमुग्रतपस धर्मात्मानमनिन्दितम् ।
अभिगच्छत सहृत्य ऋषयो मानमात्मन ।
यदि मान च मोह च त्यक्त्वा दर्प च केवलम् । [225]
अभिगच्छत त बाल गमिष्यथ यथा पुरा ।
स ह्यर्क इव तेजस्वी भास्करे पर्वतोत्तमे ।
तपश्चरति लोकस्य स्वस्तिहेतोर्धृतव्रत ।
न तुल्यस्तेजसा तस्य धर्मेण च दमेन च ।
उपतिष्ठत त सर्वे वरद मुनिपुगवम् । [230]
ततस्तस्य वच श्रुत्वा नारदस्य महात्मन ।
हृष्टेन मनसा सर्वे तस्य वाक्यमधिष्ठिता ।
नारद ते तथेत्युक्त्वा सर्वे कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
प्रसन्नमनसो वीर जग्मुस्ते भास्कर गिरिम् ।
ते त गिरिवर पुण्य सर्वकालफलद्रुमम् । [235]
अविरुह्य यतात्मान सर्वत प्रत्यलोकयन् ।
स तु पर्वतराजस्य भास्करस्याशुमानिव ।
उपर्युपरि धर्मात्मा चरत्युग्र तप शुचि ।
त दृष्ट्वा विस्मिता सर्वे ऋषय शत्रुसूदन ।
तस्मान्नातर्कयस्ते तद्यदुक्त नारदेन वै । [240]
ततस्त्वभिगता सर्वे त बालमृषिसत्तमा ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रयतानि यतानि च ।
सर्वेषा वचनात्तेषा भृगुस्तत्र यतव्रत ।
अब्रवीत्त महात्मानं दीप्यमान स्वतेजसा ।
अगस्त्य श्रेष्ठ साधूना नित्य सुचरितव्रत । [245]

(for सर्व एव) — Before line 183, G1 ins नारद° —(L. 184) G1 ते (for वै) —(L 192) G1 तद्वच (for मद्वच°) G1 धृतव्रताः (for तपोधना°) —(L 195) G1 भावश्रेयांसि (for °ज्ञेयानि). — Colophon *Adhy name* M8 अगस्त्यवर्धमान°

Before line 205, G1 ins भृगु —(L 205) G1 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) —(L. 206) G1 च मुनिश्रेष्ठ (for खेचर°) —(L 207) G1 सर्वदा (for °था) —(L 212) G1 तपसा यो प्रसादने (sic) (for the post half) —Before line 213, G1 ins व्यास Before line 217, G1 ins नारद —(L 218) M8 क्षय (for क्षम) —(L 224) G1 सत्यज्य (for सहृत्य) —(L 228) G1 धृत वच° (for धृतव्रत) — Before line 231, G1 ins. व्यास° —(L. 241) G1 त्वधिगता (for त्वभि°) —(L 244) G1 दीप्यमान (for

श्रोतुमर्हसि धर्मज्ञ वचो मुनिवरात्मज ।
वय दैवतसृष्टेन अहकारेण मोहिता ।
दममुत्सृज्य धर्मेण रागस्पृष्टा विमोहिता ।
भवत्प्रसादादिच्छामो गन्तुमिष्टां शुभा गतिम् ।
अहकारादिदग्धानां सर्वेषां शरण भव । [250]
अष्टाशीतिसहस्राणि मोक्षयित्वा भवानिमान् ।
कल्पपादतिधर्मेण शश्वल्लोकानवाप्स्यसि ।
दानेनानेन धर्मस्य महर्षे मुनिसत्तम ।
आत्मान च पितॄश्चैव जीवलोक च तारय ।
वय त्वा प्रयता सर्वे स्वर्गहेतोरुपस्थिता । [255]
अष्टाशीतिसहस्राणि तारयेमानि तेजसा ।
वय त्वमिगता सर्वे भवत स्वर्गकाङ्क्षिण ।
आशया त्वत्सकाशाच्च काङ्क्षमाणा शिव पदम् ।
यथार्थं कुरु धर्मज्ञ ऋषीणामिह चागमम् ।
अर्हसे तेजसा स्वेन रक्षितु शरणागतान् । [260]

Colophon.

द्वैपायन उवाच ।

स तानृषिगणान्दृष्ट्वा अगस्त्य शरणागतान् ।
बद्धाञ्जलिपुटान्सर्वान्प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।
प्रत्यर्चयित्वा सर्वान्वै विनयेनोपगम्य च ।
कृताञ्जलिरुवाचेद सर्वान्स ऋषिसत्तमान् ।
सुस्वागत वो भवतु साधूना सर्वशस्त्विह । [265]
स्वमाश्रमपद तावदृषीणा भवतामिदम् ।
ततस्तेष्वर्हत कृत्वा स चातिथिविधिं द्विज ।
उपविश्य यथान्याय प्रश्रयावनत स्थित ।
अगस्त्यस्तास्तत सर्वान्कृताञ्जलिरभाषत ।
नमो भगवतामस्तु सर्वेषामेव व समम् । [270]
पुत्रोऽह भवता साधु शिष्यो वा प्रणतोऽस्मुवम् ।
का शक्तिर्मम बालस्य मुनेरकृतकर्मण ।
भवतामभयं दातु स्वर्गं प्रापयितु तथा ।
मुने. कर्तव्यधर्मोऽयं केवलं किंचिदेव हि ।
नाम धर्म इति श्रुत्वा किंचिन्नियमवानहम् । [275]
कुतो धर्म कुत पुण्य कुतो दानं कुतो दम' ।
येन दद्यामह धर्मं भवतां स्वर्गकाङ्क्षिणाम् ।
प्रसीदत न मे रोषं यूर्य वै कर्तुमर्हथ ।
संभावयामि नात्मानं येन दद्यामहोऽभयम् ।
तदेतद्वचन श्रुत्वा मुनेस्तस्य महात्मन । [280]
चक्रुस्ते गमने बुद्धिं तामेव विस्मा तदा ।
ततस्त्वगस्त्य. सहसा तानुवाच धृतव्रत ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणा भावितात्मनाम् ।
शिरस्यञ्जलिना बाल प्रणम्य शिरसा ह्यपि ।
इद वचनमिष्टात्मा सर्वानेव तदाब्रवीत् । [285]
न गन्तव्यमल तावत्सर्वैर्ऋषिगणैरित ।
दास्यामि यदि शक्ष्यामि स्वर्गाय भवतां वच ।
गमिष्यथ यथापूर्वं यदि धर्मो भविष्यति ।
मुहूर्तं स्थीयतां तावद्यावत्तावदुपस्पृशे ।
स गत्वा वितमा पुण्यामृषिस्त्वरितमात्मवान् । [290]
यथाविधि उपस्पृश्य ततस्त्वभ्याजगाम ह ।
तत' पूर्वां दिश धीमानधिष्ठाय कृताञ्जलि ।
हृष्टेन मनसोवाच स्थितो ह्यूर्ध्वमुदङ्मुख ।
यद्यस्ति सुकृत किंचिद्देवता वा सुपूजिता ।
अष्टाशीतिसहस्राणि यान्त्वेतानि यथा पुरा । [295]
ध्रुवाय चास्तु सर्वेषा स्वर्गं स्थानं महात्मनाम् ।
मम सत्येन तपसा नियमेन दमेन च ।
एतस्य वचनस्यान्ते ततस्तु भरतर्षभ ।
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
स्वर्गमारुरुहुस्तानि मुदितानि यथा पुरा । [300]
वचन श्रूयते तत्र साधु साध्वित्यनन्तरम् ।
साधु पुत्र सुपुत्रस्त्व मित्रस्य सुधृतव्रत ।
साधु सत्त्ववता श्रेष्ठ साधु सत्यवतां वर ।
साधु दानमिदं पुण्य साधु ब्रह्मण्यता च ते ।

°मान). — Before line 245, G1 ins भृगु — (L 247) G1 °भृष्टेन (for °सृ°) G1 लषिता (for मोहिता°) — (L 255) G1 त्वां (for त्वा) — (L 258) M5 शिव (for शिव) — (L 260) G1 तेन (for स्वेन) — Colophon. *Adhy name* M5 अगस्त्यवर्धमान°

(L 263) G1 तु (for च) — Before line 265, G1 ins. अगस्त्य . — (L 266) G1 भावितात्मनां (for भवतामिदम्) — Before line 267, G1 ins द्वैपायन° Before line 270, G1 ins अगस्त्य°, and before 280, व्यास° Before line 286, G1 ins अगस्त्य° Before line 290, G1 ins व्यास . — (L 291) G1 यथाविधिर् (for °विधि). — Before line 294, G1 ins. अगस्त्य°, and before line 298, व्यास° — (L 298) G1 ते (for तु) — G1 om line 300 Before line 302, G1 ins. ऋषय . — (L 302) G1 वरुणस्य च (for सुधृतव्रत). — Before line 307, G1 ins व्यास°. — (L. 308)

त्वत्प्रसादाद्वय सर्वे नाकपृष्ठमिद क्षणात् । [305]
प्राप्तवन्तो यथापूर्वमहो दान तवाक्षयम् ।
नेदुर्दुन्दुभय स्वर्गे अहो दानफलस्य वै ।
घुष्यते चाप्यहो दान त्रिभिर्लोकैर्महामुने ।
देवा महोरगा यक्षा गन्धर्वा सिद्धचारणा ।
अगस्त्यं पुरुषश्रेष्ठ पुष्पवर्षैरवाकिरन् । [310]
गन्धर्वा गीतघोषेण विचित्रैर्वादितैस्तथा ।
अहो दान घोषयन्तो अगस्त्य पूजयन्ति वै ।
ऊर्वशी मेनका रम्भा श्यामा काली तथैव च ।
रामा योजनगन्धा च गन्धकाली तथैव च ।
वराप्सरा ह्यनृत्यन्त अगस्त्य भरतर्षभ । [315]
अहो दान घोषयन्ति शतशश्चैव मानद ।
मनोरम सुसहृष्टा देवगन्धर्वपन्नगा ।
घोषयन्तो महानादमगस्तेर्मुदितास्तदा ।
तिष्ठन्त्यभिमुखा स्वर्गं साधु साध्वित्यथोऽब्रुवन् ।
ध्रुव ते चाप्यहो दान तस्य लोकास्त्रयस्तदा । [320]
दिव्यपुष्पधरा मेघा सर्वत समुपस्थिता ।
ववृषु पुष्पवर्षाणि अगस्त्यस्याश्रम प्रति ।
एव तदा महाराज अगस्ते साधुवादिन ।
घुष्यते चाप्यहो दान सर्वतो भरतर्षभ ।

Colophon

द्वैपायन उवाच ।

अहो दाने घुष्यमाणे ब्रह्मर्पेस्तस्य वै तदा । [325]
नारद परमाश्चर्यमद्भुत प्रतिवीक्ष्य तत् ।
स तस्माद्विमतीरादुत्थाय मुनिपुगव ।
हर्षेण महता युक्तो भास्कर गिरिमारुहत् ।
सोऽधिरुह्य महाप्राज्ञ पश्यते बालक मुनिम् ।
निर्विकार तदासीन धैर्येण महतान्वितम् । [330]
त दृष्ट्वा नारदो बालमगस्त्य मुनिसत्तमम् ।
देवर्षिर्वर्धयामास हर्षादमरसनिभम् ।
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ ध्रुवाय मुनिसत्तम ।
भवता विजिता लोका हितकाम महामुने ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रापयित्वा नभस्तलम् । [335]
तदेतद्भवताबाप्त महादान महोदयम् ।
नैतदिन्द्रादिभिर्देवैरवाप्तमृषिभिर्न च ।
यत्त्वयाद्य महाप्राज्ञ प्राप्त बालेन केवलम् ।
स्वर्गीयमेतद्धर्मज्ञ ध्रुवाय मुनिसत्तम ।
भवता विजिता लोका सर्वलोकहितैषिणा । [340]
कर्तव्यो बहुलश्चैव त्वया धर्मो ह्यसशयम् ।
भवानस्मिन्युगे पूर्वे ऋषिरेको गुणै स्मृत ।
भविष्यसि महाप्राज्ञ ध्रुव शाश्वत अव्यय ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नारदस्य महात्मन ।
अभिवाद्य यथान्यायमिद वचनमब्रवीत् । [345]
भगवन्केवल बाल्यादवाप्त तपसा विभो ।
मयाद्य कथमप्युक्त कृते तेषा महात्मनाम् ।
ते गता सहसा सर्वे वचनान्मम नारद ।
नाकपृष्ठ महात्मान स हि धर्म समार्जित ।
अगस्त्यवचन श्रुत्वा नारदो भरतर्षभ । [350]
उवाच परमप्रीतस्तद्वाक्यममिपूजयन् ।
किं नाम बुध्यसेऽऽत्मानमगस्ते पूर्वनिर्जितान् ।
लोकास्त्वया महाप्राज्ञ धर्मेण महता चिरम् ।
भवानेको मुनि पूर्वं वृषभो नाम नामत ।
यदा च वर्षकोटी वै युगमासीन्महाव्रत । [355]
दिव्यसकल्पक नाम पूर्वकल्पे कृते युगे ।
यदा द्वीपान्समुद्राश्च पर्वताश्च वनानि च ।
विष्णु सकल्पयामास सहित पद्मयोनिना ।
तदापि हि भवाञ्जात सलिलाद्धि स्वय प्रभो ।
पुष्कराच्च यथा ब्रह्मा यथा तोयाच्च पावक । [360]
तथा त्वमपि धर्मज्ञ स्वयभू सलिलोद्भव ।
एव हि कथयामास वरद पद्मसभव ।

M5 पुष्यते (for घुष्यते) G1 महामुने॰ (for ॰मुने) —(L 315) G1 वराप्सरसोनृत्यत (for the prior half) G1 पुरुषर्षभ (for भरत॰) —(L 319) G1 अभिगता (for ॰मुखा) —(L 321) M5 समृत॰ (for सर्वत॰) —(L 323) G1 अगस्त्ये (for ॰स्ते) — Colophon *Adhy name* M5 अगस्त्यवर्धमान॰

(L 325) G1 तस्मिन् (for अहो) —(L 326) G1 तु (for तत्) —(L 329) G1 महाप्राज्ञ॰ (for ॰प्राज्ञ). — Before line 333, G1 ins. नारद॰. —(L 333) M5 om धर्मज्ञ —(L 334) G1 हितकाम्य (for हितकाम) — Before line 344, G1 ins व्यास॰ Before line 346, G1 ins अगस्त्य॰ Before line 350, G1 ins व्यास . Before line 352, G1 ins नारद . —(L 354) M5 पूर्वं मो (for वृषभो) —(L 355) G1 वर्षकोटिं (for ॰कोटी). —(L 360) M5 पावकात् (for ॰क॰) —(L 364) G1 तत्र तेत्मा न सशेय (for the prior half) G1 पूर्व- (for तव) — After line 368, G1 ins.

तव सर्वं महाप्राज्ञ पूर्वजन्म तपोमयम्।
तत्र ते ज्ञानसज्ञेयस्तव जन्म प्रबुध्यताम्।

अगस्त्य उवाच।

यथा तथास्तु भगवन्दिष्ट्या ते ऋषयो गता। [365]
दिष्ट्या ते न वृथा सत्या भगवन्वागुदाहृता।
अहकारकृत मन्ये न च सत्य ममान्यथा।
न स्मराम्यनृत तात कदाचिदपि भाषितम्।

Colophon

व्यास उवाच।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ श्रूयता परमाद्भुतम्।
यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ कल्मष नाशमेष्यति। [370]
भविष्यति न दु स्वप्न पाप न प्रभविष्यति।
नित्य स्वस्तिकर धन्य पुत्रपौत्रे भविष्यति।
भविष्यति महाराज जीवलोकेऽप्यनामयम्।
तदिद कथयिष्यामि कुन्तीपुत्र निबोध मे।
पुरा द्वादशवर्षेण यदवाप्तमगस्तिना। [375]
स कदाचिन्महाराज महात्मा कुम्भसभव।
उपवासस्य महत समाप्तौ नियतव्रत।
उपविष्ट शुचि स्नात समाप्तौ सुव्रतव्रत।
ततस्तु सहसा ह्येव उत्पपात महातपा।
स जगाम तदाकाश वायुनेव समुद्धत। [380]
देवगन्धर्वचरिता गतिं सिद्धनिषेविताम्।
स सिद्धचारणाकीर्णां विद्याधरनिषेविताम्।
प्राप्यान्तरिक्ष भगवान्किंस्विक्किमिति चाब्रवीत्।
स सप्तमपथं गत्वा पवनस्य महातपा।
स जगाम तदाकाश वायुनेव समुद्धत। [385]
देवगन्धर्वचरिता गतिं सिद्धनिषेविताम्।
पश्यते विमला सर्वा दिशो दश नृपोत्तम।
विमानानि च देवाना पर्वताश्च वनानि च।
महानुभावान्यक्षाश्च सर्वत प्रविलोकयन्।
देवतानां निकेतानि दिव्यानि भवनानि च। [390]
गन्धर्वनगर चैव तत्र तत्रान्ववैक्षत।
सप्तद्वीपवतीं रम्या बहुपर्वतशोभिताम्।
पट्टणागारकीर्णां च चतु सागरमण्डिताम्।
सोऽपश्यत महीं रम्यामगस्त्यो भरतर्षभ।
दिव्येन चक्षुषा राजन्दैवतानि च भारत। [395]
ततस्त्वाकाशमाविश्य सप्तवायुपथा गतिम्।
अगस्त्यो नीयते राजन्धर्मेण भरतर्षभ।
स पश्यति नभो दीप्त ज्वालार्चिर्भिर्निरन्तरम्।
धूमान्धकारसछन्न प्रदीप्तवनसनिभम्।
त दृष्ट्वा व्यथितस्त्वासीत्स तदा कुम्भसंभव। [400]
किमेतदिति चाविग्नश्चक्रे सस्थामवस्थिताम्।
ततस्तु सहसागत्य दैवत पुरुषाकृति।
तस्थौ वै पार्श्वतस्तस्य अगस्त्यस्य कृताञ्जलि।
स तु त प्रश्रयादेव उपसगम्य चाब्रवीत्।
अगस्त्य प्रयतो नित्य शुचिना चैव चेतसा। [405]
ब्राह्मणोऽस्मि महाभाग कथमभ्यागतो नभ।
तत प्रदीप्तमालोक्य शङ्कित साधु कथ्यताम्।
सशरीरतया नेद विदित मे यथाविधम्।
ततोऽस्मि व्यथितो देव तत्प्रसीद वदस्व मे।
एवं पृष्ट तदा राजन्मुनिना दैवत तु तत्। [410]
सत्कृत्य वचन तस्य ततो वचनमब्रवीत्।
अवगच्छाम्यगस्त्य त्वामृषिं परमधार्मिकम्।
सशरीरमनुप्राप्तमतोऽह समुपस्थित।
इद खलु नभ सर्वमग्निरेव धृतव्रत।

व्यास।

नारदस्तु वचस्तस्य प्रतिपूज्य महात्मन।
प्रदक्षिण च त कृत्वा वर्धयित्वा च भारत।
जगाम त्रिदिव तात तदा देवर्षिभिर्वृत।
पूज्यमानो महाराज देवगन्धर्वचारणै।

— Colophon *Adhy name* Ms अगस्त्यवर्धमान°.

(L 370) Gr नरो मुच्येत किल्बिषात् (for the post half) — After line 370, Gr ins

प्रयाणे चोपयाने च राज्ञां मङ्गल्यमिच्छताम्।
स्त्रीणां प्रसवकाले च मङ्गल्य भरतर्षभ।
अभिषेककाले राज्ञां च कुमाराणां च मङ्गलम्।
निबोधस्वेदमाश्चर्यमनुभूतमगस्तिना।
यत्ते श्रुत्वा नरश्रेष्ठ कल्मष नाशमेष्यति। [5]

—(L 372) Ms पुत्रपोत्रो (for 'पौत्रे) —(L 373) Gr जीवलोकस्य पावन (for the post half) —(L. 377) Gr समाधौ (for समाप्तौ) —(L 383) Ms चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्) —Gr om. lines 385–386 —(L. 400) Gr चासीत् (for त्वा°). —(L 403) Gr पुरतस् (for पार्श्व°) —Before line 406, Gr ins अगस्त्य°. —(L 406) Gr अभ्यागतो (for अभ्या°). —Before line 410, Gr ins द्वैपायन. Before line 411,

ततो ज्योतिषमित्युक्त कारणेन न सशय । [415]
ज्योतींष्येतास्तारका वै नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
नित्य तापयते चापि सहस्रार्चिर्दिवाकर ।
इद तु दहनाकार यत्पश्यसि धृतव्रत ।
स्वर्गस्तत्र महातेजा दाहन पावकस्य च ।
तत्रार्चिष्मान्हुतवहो लोकत्रयचरो महान् । [420]
स्वयमग्नि स्थितो विप्र अतो दीप्तमिद नभ ।
अत्रस्थमभिगच्छन्ति देवा सर्षिगणास्तदा ।
हुताशनं महाभाग वरद च स्वयप्रभम् ।
अत्रस्थ वरदं देव सर्वदेवनमस्कृत ।
अभिगच्छति देवाना शान्त्यर्थं मधुसूदन । [425]
अत्रस्थ दैवतैर्ब्रह्म देवलोकश्च निर्मित ।
पर्वताश्च समुद्राश्च द्वीपाश्च सरितस्तथा ।
एतत्तत्प्रथम स्थानमग्नेस्त्रैलोक्यपूजितम् ।
प्रदीप्त यत्त्वमालोक्य शङ्कितोऽभूर्द्विजोत्तम ।
तदेतन्निर्विशङ्कस्त्व मुने प्रविश मा व्यथा । [430]
नेद धर्मात्मना दीप्त नभ पवनशीतलम् ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा दैवतस्य धृतव्रत ।
सत्कृत्य तदसमोहाद्विवेश स मुनिर्नभ ।
स पश्यमानस्तत्रस्थान्देवानृषिगणास्तथा ।
जगाम दृश्यमानश्च पूज्यमानश्च तैरपि । [435]
स तन्नभो महातेजा विवेश हिमशीतलम् ।
महर्षिदैवताकीर्णं पद्मैरिव जलाशयम् ।
तत्रस्थानि विमानानि दैवताना ददर्श च ।
सध्वजानि पताकाश्च सविमानांश्च तोरणान् ।
गन्धर्वांश्चैव धर्मात्मा प्रनृत्ताश्चाप्सरोगणान् । [440]
सोऽपश्यत महातेजास्तस्मिन्हौताशने ह खे ।]

Colophon

30

After 12 315 22, Kumbh ed Cv ins

उवाच च महाप्राज्ञ नारद पुनरेव हि ।
मरु पृथिव्या वाह्लीका इत्युक्तमधुना त्वया ।
कीदृशाश्चैव वाह्लीका ब्रूहि मे वदता वर ।

नारद उवाच ।

अस्या पृथिव्या चत्वारो देशा पापजनैर्वृता ।
युगधरस्तु प्रथमस्तथा भूतिलक स्मृत । [5]
अच्युतच्छल इत्युक्तस्तृतीय पापकृत्तम ।
चतुर्थस्तु महापापो वाह्लीक इति सज्ञित ।
मृगोष्ट्रगर्दभक्षीर पिबन्त्यस्य युगधरे ।
एकवर्णास्तु दृश्यन्ते जना वै ह्यच्युतस्थले ।
मेहन्ति च मल पापा विसृजन्ति जलेषु वै । [10]
नित्य भूतिलकेऽत्यन्त तज्जल च पिबन्ति च ।
हरियाह्यास्तु वाहीका न स्मरन्ति हरिं क्वचित् ।
ऐहलौकिकमोक्ष ते मासशोणितवर्धना ।
वृथा जाता भविष्यन्ति वाह्लीका इति विश्रुता ।
पुष्कराहारनिरता पिशाचा यदभाषत । [15]
मुसुण्ठीं परिगृह्योग्रा तच्छृणुष्व महामुने ।
ब्राह्मणीं बहुपुत्रा ता पुष्करे स्नातुमागताम् ।
युगधरे पय पीत्वा क्षुधिता ह्यच्युतस्थले ।
तथा भूतिलके स्नात्वा वाह्लीकांश्च निरीक्ष्य वै ।
आगतासि तथा स्नातु कथ स्वर्गं न गच्छसि । [20]
इत्युक्त्वा ब्राह्मणीमाण्ड पोथयित्वा मुसुण्ठिना ।
उवाच क्रोधताम्राक्षी पिशाची तीर्थपालिका ।
एतत्तु ते दिवा वृत्त रात्रौ वृत्तमथान्यथा ।
गच्छ वाह्लीकससर्गादशुचित्व न सशय ।
यद्विषन्ति महात्मान न स्मरन्ति जनार्दनम् । [25]
न तेषा पुण्यतीर्थेषु गति ससर्गिणामपि ।
उद्युक्ता ब्राह्मणी भीता प्रतियाता सुतै सह ।
स्वदेहस्था जजापैव सपुत्रा ध्यानतत्परा ।
अनन्तस्य हरे शुद्ध नाम वै द्वादशाक्षरम् ।
वत्सरत्रितये पूर्णे ब्राह्मणी पुनरागता । [30]
सपुत्रा पुष्करद्वार पिशाच्याह तथागतम् ।
नमस्ते ब्राह्मणि शुभे पूताह तव दर्शनात् ।
कुरु तीर्थाभिषेक च सपुत्रा पापवर्जिता ।
हरेर्नाम्ना च मा साध्वी जलेन स्प्रष्टुमर्हसि ।

G1 ins देव — (L 419) G1 स्वर्ग्यस् (for स्वर्गस्) — (L 422) G1 अधि (for अभि) — G1 om line 423 — (L 424) G1 नमस्कृत (for °स्कृत) — (L 426) G1 जीव (for देव) — (L 430) G1 व्यथा (for व्यथा°) — Before line 432, G1 ins व्यास° — (L 439) G1 सविमानान्सतोरणान् (for the post half) — (L 441) G1 हि (for ह). — Colophon *Adhy name* Ms अगस्त्यवर्धमान°

30

(L 23) Cv (gloss परित° आवर्तन कृत्वा, परितो दृष्ट्वा च) परावृत्य परीक्ष्य च (for the post. half).

इत्युक्ता ब्राह्मणी हृष्टा पुत्रैः सह शुभव्रता । [35]
जलेन प्रोक्षयामास द्वादशाक्षरसयुतम् ।
तत्क्षणादभवच्छुद्धा पिशाची दिव्यरूपिणी ।
अप्सरा ह्यभवद्दिव्या गता स्वर्लोकमुत्तमम् ।
ब्राह्मणी चैव कालेन वासुदेवपरायणा ।
सपुत्रा चागता स्थानमच्युतस्य पर शुभम् । [40]
एतत्ते कथित विद्वन्मुने कालोऽयमागतः ।
गमिष्येऽहं महाप्राज्ञ आगमिष्यामि वै पुन ।
इत्युक्त्वा स जगामाथ नारदो वदतां वर ।
द्वैपायनस्तु भगवांस्तच्छ्रुत्वा मुनिसत्तमात् ।

31

D7 T G1-3 6 ins after 12 326 93 Kumbh ed. after 12 326 92

तत कलियुगस्यादौ भूत्वा राजतरु श्रित ।
भाषया मागधेनैव धर्मराजगृहे वदन् ।
काषायवस्त्रसवीतो मुण्डित शुक्लदन्तवान् ।
शुद्धोदनसुतो बुद्धो मोहयिष्यामि मानवान् ।
शूद्रा श्राद्धेषु भोज्यन्ते मयि बुद्धत्वमागते । [5]
भविष्यन्ति नरा सर्वे मुण्डा काषायसवृता ।
अनध्याया भविष्यन्ति विप्राश्चाग्निविवर्जिता. ।
अग्निहोत्राणि सीदन्ति गुरुपूजा च नश्यति ।
न शृण्वन्ति पितु पुत्रा न स्नुषा नैव मातर ।
न मित्र न कलत्र वा वर्तते ह्यधरोत्तरम् । [10]
एव भूत जगत्सर्वं श्रुतिस्मृतिविवर्जितम् ।
भविष्यति कलौ नग्नो ह्यशुद्धो वर्णसकर ।
तेषा सकाशाद्धर्मज्ञा देवब्रह्मद्विषो नरा ।
भविष्यन्ति ह्यशुद्धाश्च न्यायच्छलविभाषिण ।
ये नग्नधर्मश्रोतारस्ते समा पापनिश्चयै । [15]
तस्मादेते न संभाष्या न स्प्रष्टव्या हितार्थिभि ।
उपवासत्रय कुर्यात्तत्ससर्गविशुद्धये ।
तत कलियुगस्यान्ते ब्राह्मणो हरिपिङ्गल ।
कल्किर्विष्णुयशःपुत्रो याज्ञवल्क्यपुरोहित ।
सहाया ब्राह्मणा सर्वे तैरह सहित पुन । [20]
म्लेच्छानुत्सादयिष्यामि पाषण्डांश्चैव सर्वश ।
पाषण्डिपङ्क्तान्हत्वा वै तत्रान्त प्रलये तत ।

31

Before line 1, Kumbh ed. ins

द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्र गमयाम्यहम् ।

[(L 1) Kumbh ed द्विज (for भूत्वा) D7 राजतर, T1 G3 6 °ग्रह (for °तरु) G2 भूत्वा राजतरशृत (for the post half) — (L 2) Kumbh ed भीषया (for भा°) G2 मागधेरव (for मागधेनैव) T1 G3 6 Kumbh ed वसन् (for वदन्) — (L 3) T °दडवान् (for °दन्त°) — (L 5) Kumbh. ed शुद्धेषु (for श्रा°) D7 Kumbh ed भुज्यते, T2 G1 2 मोक्ष्यते (for भोज्यन्ते) T G6 बुद्धित्वम् (for बुद्ध°) — (L 6) G1 Kumbh ed मुद्रा° (for मुण्डा°) — (L. 7) G2 om च Kumbh. ed. याग (for चाग्नि) — (L. 8) D7 G2 अग्निहोत्रा विनश्यति (for the prior half) D7 च सीदति, G2 [अ]वसीदति (for च नश्यति) — (L. 9) T2 शुश्रूषति (for न शृण्वन्ति) D7 पुत्र (for पुत्रा). T2 G1 Kumbh. ed. भ्रातर° (for मा°) — (L 10) D7 T2 G1 मित्रा, Kumbh ed. पौत्रा (for मित्र) D7 T2 G1 Kumbh. ed कल॒ (T2 °ळ) त्रा (for °त्र) D7 T2 G1 2 वर्तते (for वर्तते) Kumbh. ed वर्ततेप्यधमोत्तमा° (for the post. half) — (L. 11) G2 ह्यहामून (for एव भूत). — (L 12) T2 G1 कलिर् (for कलौ) D7 नग्ने, T1 G6 नग्ना, G2 नग्ना, Kumbh. ed पूर्णे (for नग्नो) Kumbh. ed धर्म (for वर्ण) — (L 13) D7 T2 G1 धर्मज्ञ (for धर्मज्ञा) G2 Kumbh. ed ब्रह्मविदो (for °द्विषो) — (L. 14) D7 न्यायस्थल, T1 न्यायश्चल (for °च्छल) — (L 15) T2 नग्नधर्मा, Kumbh. ed नष्टधर्म (for नग्न°) Kumbh ed पापनिश्चये (for °निश्चयै) — (L 16) D7 इति; Kumbh ed एता (for एते) T2 G1 2 स्पृष्टव्या, Kumbh. ed स्पृश्या च (for स्प्रष्टव्या) — (L 18) D7 ब्राह्मणोपरि (for °णो हरि) — (L 19) T1 G3 6 कर्की, G2 कलि (for कल्किर्) Kumbh ed. याज्ञवल्क्य (for °वल्क्य) G1 -पुरोहित (for °हित) — After line 19, Kumbh ed ins

तस्मिन्नाशे वनग्रामे तिष्ठेत्सोऽत्रासिमो ह्यय ।

— (L 20) D7 सहता, G2 सगता, Kumbh ed सहया (for सहाया) T2 पुर (for पुन) — After line 21, Kumbh ed. ins

पाषण्डश्च कलौ तत्र माययैव विनश्यते ।

— (L 22) T2 G1 2 पाषड (for पाषण्डि°) Kumbh ed. पाषडकांश्चैव हत्वा (for the prior half) G2 तत्र ते (for तत्रान्त°) Kumbh ed तत्रांत प्रलये ह्यह (for the post. half) — After line 22, T2 G1 ins .

अहं पश्चाद्गमिष्यामि यज्ञेषु निरतः सदा ।

32

K1 2 4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 5 7 8 T G1-3 6 Kumbh ed ins after 12 331 1 V1 after 6

सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ।
पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
नारायणाश्रया पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीम् ।
दुर्दर्शो भगवान्देवः सर्वलोकनमस्कृतः । [5]
देवैः सब्रह्मकैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ।
दृष्टवान्नारदो यत्र देवं नारायणं हरिम् ।
नूनमेतद्ध्यनुमतं तस्य देवस्य सूतज ।
यद्दृष्टवाञ्जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ । [10]
नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्ब्रवीहि मे ।

सूत उवाच ।

तस्मिन्यज्ञे वर्तमाने राज्ञः पारिक्षितस्य वै ।
कर्मान्तरेषु विधिवद्वर्तमानेषु शौनक ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ।
परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पितामहपितामहम् । [15]

जनमेजय उवाच ।

श्वेतद्वीपान्निवृत्तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
ध्यायता भगवद्वाक्यं चेष्टितं किमतः परम् ।
बदर्याश्रममागम्य समागम्य च तावृषी ।
कियन्तं कालमवसत्काः कथाः पृष्टवांश्च सः ।

नारद उवाच ।

कथं ज्ञेया जगन्नाथ पाषण्डाः पद्द्विषा मया ।
एतदाचक्ष्व भगवंस्त्वद्भक्तस्य विशेषतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मन्निन्दकाश्च ये केचिन्मद्भक्तद्वेषिणश्च ये ।
ब्रह्मरुद्रादितुल्यत्वं ये मन्यन्ते ममाधमाः ।
अवतारेषु दिव्येषु मन्यन्ते प्राकृतं च माम् । [5]
मदुपासनहीनाश्च वेदाप्रामाण्यवादिनः ।
एते पाषण्डिनो ज्ञेया मन्निरस्याः कृतादिके ।

—(L 23) Kumbh ed ततः (for अहं) — After line 23, Kumbh. ed ins (= 850*)

राज्यं प्रशासति पुनः कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।

32

(L 2) K2 तदा (for तथा) T2 G2 सौम्य (for सौते) —(L 3) K2 पारितांगा, D5 परितृप्ता (for पाविताङ्गा) V1 सर्वे च पाविता स्मो वै; D7 T2 G2 विशुद्धचित्ता संवृत्ता (for the prior half) —(L 4) Da4 नारायणाश्रयं, G2 °श्रम (for °श्रया) G3 पुण्य (for पुण्यां) K1 2 4 -प्रा(K2 4 प्र)णाशिनीं, Da4 -प्रमोचनीं; G2 °चनं, G8 °चिनीं (for °चनीम्) —(L 5) K2 Da4 दुर्दशो, Da3 दुर्धर्षो, D5 मूर्धन्यो (for दुर्दर्शो) K2 सवलोक°; Da3 °लोक (for °लोक-) —(L 6) K1 2 4 सर्वैर् (for कृत्स्नैर्) Bo 8 Dn1 n4 D8 D5 8 8 Kumbh ed सब्रह्मकैः (Bo सवलोकैः) सुरैः कृत्स्नैर् (for the prior half) D7 T G1-3 6 च सः (for चैव) —(L 7) K6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8 5 8 Kumbh ed यत्तु (for यत्र) Da4 देवे (for देवं) —(L 8) K1 reads नूनं twice K1 ह्येतद्ध्यनुमतं, D5 एतन्नु° (for एतद्ध्यनु°) —(L 9) D7 T2 य (for यद्) T2 दृष्ट्वा वा (for दृष्टवान्) —(L 10) T2 प्राध्यर्थवत् (for प्राद्र°) K1 2 4 सूत (for भूयो) K1 4 नारदौ, T2 नारदे (for नारदो) — After line 11, K1 2 4 D7 T G1-3 6 ins

समागमे तस्य ताभ्यां यद्वृत्तं तच्च कथ्यताम् ।

[T G3 6 त्राभ्यां (for ताभ्यां) G3 तस्य (for तच्च)]

B8 Dn1 D5 Kumbh ed सौतिर् (for सूत) —(L 12) T1 तस्य (for तस्मिन्) V1 D5 T1 G3 6 पारीक्षितस्य (for पारि°) K1 2 राज्ञः परिक्षितस्तदा (for the post half) —(L 13) D7 कर्मेंद्रियाणि; G2 कामांतरेषु (for कर्मान्त°) G6 शौनक° (for शौनक) —(L 14) K1 2 व्यासं सर्वं (for व्यासमृषिं) Da4 देवनिधि- (for वेदनिधिं) D7 T2 G1 विभुं (for प्रभुम्) —(L 15) K1 राज्येंद्र, K6 B7 9 Da4 Da3 D5 5 7 राजेंद्र (for राजेन्द्र°) Da3 om the ref —(L 16) Dn4 श्वेतद्वीप (for °द्वीपान्) G8 निववृते (for निवृत्तेन) Da3 महर्षिणा (for सुर°) —(L 17) D5 ध्यायतां (for °ता) K1 भगवान् (for भगवद्) T1 किमित, G2 क्रमतः (for किमतः°) V1 तेन किं वा कृतं द्विज (for the post. half) —(L 18) K1 2 4 आगत्य (for आगम्य) K1 om (hapl.) समागम्य, K2 4 D7 समागत्य (for °गम्य) K4 तान् (for ताव्) —(L 19) K6 अवसन् (for अवसत्) K1 2 V1 D5 7 T2 G1 2 का° (V1 D5 का) कथा (for कां कथां)

APPENDIX II

This Appendix assembles together passages from some of the Purāṇas which show such close similarities with portions of the Mokṣadharma that, unless both are borrowing from a common source, either the Purāṇa or the Mokṣadharma has to be considered as the borrower, the fact of borrowing being betrayed by certain deliberate changes in wording which are easily discernible — It will be noted that certain Purāṇa variants also figure in the corresponding Mbh critical apparatus It is not, however, claimed that we have, in this Appendix, listed all such Purāṇa parallelisms Some further remarks in this connection will be found in the General Introduction

1

12 175

[Corresponding readings for Mbh 12 175 1—185 27 and (omitting 12 186) for 12 187—188 found in the Bṛhan-Nāradīya Purāṇa (Venkateshwar Press edition, Bombay 1923), adhy 42 1 to 44 20 and 44 21 to 105]

1 For युधिष्ठिर, श्रीनारद — a) For विश्व, महान् — d) For पितामह, सनंदन

3 d) धर्माधर्मविधि कथ as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 5 8

4 d) For नो, मे as in T2 M1 7

5 For भीष्म, सनंदन — a) शृणु नारद वक्ष्यामि — b) For इतिहास, चेतिहास — c) For श्रेष्ठ, शास्त्र as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

6 b) For इवौजसा, महौजस as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

7-9 For 7-9, B N P subst

भरद्वाज उवाच ।

कथ जीवो विचरति नानायोनिषु सततम् ।
कथ मुक्तिश्च ससाराज्जायते तस्य मानद ।
यश्च नारायण स्रष्टा स्वयभूर्भगवान्स्वयम् ।
सेव्यसेवकभावेन वर्तेते इति तौ सदा ।
प्रविशन्ति लये सर्वे यमीश सचराचरा । [5]
लोकानां रमण सोऽय निर्गुणश्च निरञ्जन' ।
अनिर्देश्योऽप्रतर्क्यश्च कथ ज्ञायेत वैमुने ।
कथमेन परात्मान कालशक्तिदुरन्वयम् ।
अतर्क्यचरित वेदा' स्तुवन्ति कथमादरात् ।
जीवो जीवत्वमुत्सृज्य कथ ब्रह्म समन्वयात् । [10]
एतदिच्छाम्यह श्रोतु तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ।

11 Before 11, B N P ins भृगुरुवाच as in Ś1 K1 3 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3-5 8 9 — a) For विख्यात , य पूर्वो as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 — b) For श्रुतपूर्वो, विश्रुतो वै as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 — d) For तथाभेद्यो, तथा तेभ्यो

12 b) For [अ]क्षरो, [अ]क्षयो as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1 M5

15 d) For निधि , विधि as in T1

16 c) For तु , स as in K6 7 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2-6 8 9

17 a) For सखास, सघास

18 a) For निश्वासस, निश्वा' as in B0 6-9 Da3 Dn4 Ds1 D4 5 8 T2 G1 3 M7 — b) For सिरा , शिरा' as in K2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5-8 M1 — c) For तु, च as in K7 V1 Da3 a4 D4 6 9

19 a) For [ऊ]र्ध्व, [ऊ]र्ध्व- — b) For पादौ, पदौ भुजौ दिश (by transp) as in D8 M5 — e) For ह्यनन्तत्वात्, ह्यचिन्त्यात्मा as in K4 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

20 a) For एष, एष as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2 D2-6 8, 9 M1 6 7

21 e) For यत , तत' as in D7 T G1-3 6 M5-7

22 d) For मेऽर्थत', तत्त्वत as in K4 6 B0 6 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

23 b) For सिद्धचारण-, 'दैवत- as in K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9

24 b) For दृश्यत', पश्यत' — d) For भास्वरा श्चाग्नि-, भास्कराभाग्नि- as in K6 7 Dn1 D4, 5, 8 9,

25 d) For विद्धि, वेद

26 d) For अप्रमेय, ह्यप्रमेय,

28 b) For पन्नगाधिप, °पा as in K4 8 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-6 8 9 T2 G1 M1 5-7

31 d) For प्रमाण, प्रमाण — e) अदृश्यो यस्त्वगम्यो य° — f) For उदाहरेत्, उदीरयेत्

32 a) परिमीता यदा गति — e) For तन्त्र गौणम्, तदागण्यम्

33 a) For तद्, यद् as in K4 6 V1 Bo 6 7 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 — e) For शक्तो, शक्यो as in K6 Da3 Dn4 Ds D2 8

35 a) For पुष्कराद्, पुष्करो

37 d) सृजतेप जगद्विधि

12 176

1 b) For सृजते, °ति — d) For तद्वृद्धि, तद्विदिर्

2 e) For सधुक्षणार्थ, संरक्षणार्थ as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 T G1-3 6 M5 Cn p

3 After 3a, B N P, by eye-wandering, repeats 2d-3a

5 c) For च, वा as in K4 6 7 V1 Bo 6 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2-9

7 e) For पवनपा, स्पर्शमाना as in K6 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn4 Ds D2 3 5

8 a) For धममयी, महामयी as in Ś1 (*sup lin*) K6 7 Bo 8 (marg) Da4 Dn1 n4 Ds D2-5 8

9 a) स्तिमितमाकाशम् as in K6 7 Bo 7 8 (marg) Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 — b) For आकाशम्, अननम् as in K6 Bo 7 8 (marg) Dn1 Ds D2 3 5 8

10 b) तनर्माव नम° पर

11 a) For भाजनम्, भवनम्

12 b) For नमर्मोऽन्ते, °सोंत

13 a) For स ण्प, प्पु वै

14 e) For प्रादुर्भवनि, °रामाद् — d) For वितिमिर, निस्तिमिर as in K4 Bo 7 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 For नम°, तन

15 b) ग समाक्षिपते जग्° as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 — e) तदभिवायुमपर्काद्

16 a) For आकाशे, °श as in K4 5 V1 Bo 8 Da3 a4 Ds D2 3 5 6 8 G1 — b) For स्नेहस्, °हात् — d) For उप, अनु as in K6 Bo 6 Da3 Dn4 D2 8 8

17 c) For इद, इय — d) For यस्यां, यस्या as in D4 6 9

12 177

1 a) For एते ते, य एते as in K6 7 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 4-6 9 G1-3 6 M1 5-7 — b) For मह्ता, रक्ष्या For पुरा, प्रभु

2 c) पश्चात्तेष्वेव भूतत्व

3 a) For अमितानां, °नानि as in Ś1 K1 2 For महाशब्दो, महाद्यानि — e) For तनस्, अतम् as in K7 Ds D4 7

5 a) इत्यत पचभियुक्तैर् — e) For श्रोत्र, श्रोत्रे For घ्राण, घ्राणो as in Ds D2 8

8 e) For विजानन्ति, हि जानति — d) ते कथ पच धातव°

9 b) For अभौमत्वाद्, अभूमित्वाद् as in K4 6 7 B1 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8 9 G3

10 c) For पुष्पफले, °फल as in K4 6 V1 Bo 8 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 — d) For प्रसुपलभ्यते, °पद्यते as in K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8

11 a) ऊष्मतो म्लायते पर्ण as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 Ds D2 — e) म्लायते शीर्यते चापि as in K4 Bo 7 Dn1 n4 Ds D2 8 Cn

12 a) For °निर्घोषै, निर्घोषै as in K6 B6 7 Dn1 n4 Ds D2 3 8 M1 5-7 — b) For फल, फल as in K4 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D1-6 8 9 T G1-3 6 M1

13 a) For वृक्ष, वृक्षान् — e) For अदृष्टेश्, अदृष्टश् as in D7 — B N P om 15-16

18 a) For आदत्त, आदत्ते as in Ś1 K2

20 b) For स्नायु च पञ्चमम्, स्नायुश्च पचम° as in Ś1 K1 2 7 D4 6 9 — e) For सत्वात, मघात as in K4 6 V1 Bo 6 7 8 (marg as in text) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 G3 5 6 Cpp — d) For पृथिवीमयम्, °मये.

21 a) For तेजोऽग्निश्, तेजो ह्यग्निस् as in K4 6 V1 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 T1 G2 3 5 — e) For जरयते, जनयते as in Ds1 (*sup lin*) For चापि, यश्च as in K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 8

22 a) For अथास्य, तथास्य as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 6, 8

24 a) For प्रणीयते, प्रीणयते as in K6 Ds D2 5, — e) For ऽवाप्यचैव, [ऽ]पश्चैव as in K6 V1 Bo 6 8 9 Dn1 Ds D2 3, 5 8

25 b) For प्रतिभेदाच्, पच भेदाच् — d) For चेष्टयन्ति, वेष्ट°.

26 ^{c}) For चक्षुर्म्यां, चक्षुर्म्ये . — B N. P. reads 26^{cd} as in Bo 6–9 Da3 a4 M1, 6 after 28^{cd}

29 ^{b}) For चापा, चापि as in K4 6 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 Cp.

30 ^{b}) For सुरिभि, ऋषिभि as in K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

32 The sequence of st. 32^{cd}–38^{ab} in B N P. is as in D8 3 in the Tabular Statement on P 1012 — After 32^{cd}, B N. P reads 34^{ab} as in V1 Bo Dn1. n4 D4 9 — ^{c}) एव षोडशविस्तारो as in K6 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9

33 ^{b}) द्विगुणो वायुरित्युत as in Dn1

34 ^{b}) For पिच्छलो, पिच्छिलो as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T G2 6 M1, 5 6 — ^{c}) For सुखो, सुख as in D8 T1 — ^{e}) एवमेकादश विधो as in K6 Dn4 D8 D2 3, 8 Cnp

36 ^{b}) For पञ्चमस्, धैवतस् as in K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — ^{c}) For धैवतश्, पचमश् as in K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2, 3 5 6 8 G1 — ^{d}) For निषादक, निषादवान् as in V1 B6–9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8

37 ^{b}) For -लक्षण, समव as in K6 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — ^{c}) -मैश्वर्येण, ऐश्वर्येण as in K4 6 V1 B6–9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M8 Cn

38 ^{c}) न वेत्ति विषमा गति

39 After 39, B N P ins 491* as in K4 6 V1 Bo 6 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5–8 Cn

12 178

1 B, N P om. 1^{a}–2^{b}

2 ^{c}) पार्थिव धातुमासाद्य

3 ^{b}) For परिपाल्यन्, °येत् — ^{c}) For च, वा.

4 ^{d}) For विषयाश्, विषयश् as in K4 6 B1 Dn4 D4 5 G1

5 ^{b}) For प्राणेन, प्राणैस्तु — ^{c}) For च, तु.

6 ^{b}) For च समाश्रित, समुपा° as in K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8. — ^{c}) For वा, च

7 ^{a}) For कर्मणि यले, कर्मनियमे — ^{c}) For त, ते — ^{d}) अध्यात्मज्ञानकोविदा

9 ^{a}) For धातुषु, नाडुषु — ^{c}) For धातूश्, नाडूश्. — ^{d}) For अवतिष्ठति, अतिनेष्टते

10 ^{b}) For -समाहित, समीहित . — ^{c}) For स्वधिष्ठान, स्वधिष्ठान as in K4 6 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8.

11 ^{a}) For पायुसमुत्तम्, °पर्यंतम् as in K4 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 — ^{b}) For गुदसश्रितम्, °सश्रिते — ^{c}) For स्रोतस्, रेतस्

14 ^{a}) For नाभेर्, नाभ्या as in B8 (marg) D7 T G2 3 6 M6 7 — ^{b}) For स्थित°, स्मृत as in D7 T G1 3 6 M1 5 6 — ^{c}) For नाभिमध्ये, °मूले — ^{d}) For समाहिता, च सस्थिता as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

15 ^{a}) For प्रसृता, प्रस्थिता as in K6 7 Bo 8 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2–6 8 9

16 ^{a}) For ऽथ, [ऽ]पि — ^{c}) जितक्लमा समा धीरा as in K6 V1 Bo 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 5 — ^{d}) For आदधु, आदधन् as in K6 V1 B8 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 7 T1 G1 3 6 M1

17 ^{a}) For विहित°, °त- — ^{c}) तस्मिन्समिध्यते नित्यम् as in K6 V1 Bo 7 9 Dn1 n4 D8 D2 3 8 — ^{d}) अग्नि स्वाल्याभिवाहित as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D8 D2–9 T G1 2 6 M1 5–7

12 179

1 ^{a}) For प्राणायते, प्राणपतिर्. — ^{d}) For तस्माज्, ततो.

2 ^{a}) For यदि, यत — ^{b}) वह्निनेवोपलभ्यते — ^{c}) For चैव, चैतत् as in Dn1 n4 — ^{d}) For तस्माज्, तदा

3 ^{c}) For प्रमीयमाणस्य, प्रम्रिय° as in T1 G3, 6

4 ^{a}) For वातोपमो, वायुमयो — ^{c}) For दृश्यो, पश्येद्

5 ^{a}) सक्षेपो यदि वातेन as in K6 Bo 6 (marg) 7–9 Da3 Dn1 n4 D8 3 5, 8

6 ^{c}) क्षिप्र प्रविश्य नश्येत as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8

7 ^{a}) For साधारणे, -धारणके as in K6 7 V1 Bo 6–8 Dn1 n4 D8 D2–4 8 9 — ^{b}) For कुत°, कृत° — ^{c}) For अन्यतरत्यागाच्, °तराभावाच् as in K6 V1 Bo 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 — ^{d}) For सम्रह°, सशय° as in Dn1 n4 D8 D2 3, 5 8 Cnp

8 ^{c}) For कोष्ठभेदात्त्वम्, कोष्ठभेदार्थम्

9 ^{d}) For पञ्चधा, पचता as in B8 (marg.) D7 T G1–3 6 M6

10 ^{c}) For वेदयति, खेद°. — ^{d}) For वा, च as in K6 Bo 6–9 Dn1, n4 D8 D2, 3 8.

13 a) For उपयुक्तस्य, °मुक्तस्य as in K4 6 7 Dn1 D3 4-5 9 — b) For वा, च as in K6 7 Dn1 Ds D3 4-6 9

14 c) For वीजान्यस्य, जीवा as in B1-9 Da3

15 a) For वीजमाद्य, जीव° as in B6 8 — d) For प्रवर्तते, प्रादयति

12 180

Before 180 1, B N P ins

इति मे संशयो मह्यन्हृदयं परिधावति ।
तं निवर्तय सर्वज्ञ ततस्त्वामाश्रितो ह्यहम् ।
सनन्दन उवाच ।
एवं पृष्टस्तदानेन स भृगुर्मंत्रा श्रुतः ।
पुनराह मुनिश्रेष्ठ तत्संदेहनिवृत्तये ।

1 a) For जीवानां, जीवस्य as in K6 B8 Da3 Dn1 n4 Ds D3 8 2 M1 5

2 c) समभिधाममिदं भानां — d) यथाभिदृश्यते तथा as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 5 8

3 a) For तथा तस्य, तस्य नाशात — b) For यदि नाशो, तद्विनाशो — d) For च, वा

4 B N P repeats 4a-5b after 5ab — d) For दृश्यते, विद्यते as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-6 8 9

5 b) यथाग्नि (Da4 तथाग्नि , G3 स चाग्नि) र्नोपलभ्यते as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 3 5 6 8 G2 — d) For दुर्ग्राह्य स, दुर्ग्राह्यो हि as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 8

6 c) For गृह्यते, नश्यते

8 b) ततो देहमचेतन as in K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 8

9 c) For ऽभ्येति, [ऽ]न्वेति as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 7 6 3 M5 7 — c) For तत्र, तेषां as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-6 8 9 M1 6 7 For °त्वत्व, °त्वाद् as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 5 6 8

12 b) For °सयुते, °सयुके — d) For ज्ञातुम्, वेत्तुम् as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D3-4 6 8 9

14 a) For यद्यजीव, यद्यजीव

16 a) सर्वे पश्यति यद्दृश्य — c) For तद्धि, चक्षु as in K4 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-6 8 9

17 a) For न च ब्रूते, न चाघ्राति as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-5, 8, 9 — b) For जिघ्रति, भाषते as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D3-6 8 9 — c) For स्पर्शरसौ, °मसौ as in D7 T1 G3 8 6

18 a) हृष्यति क्रुध्यते कोत्र (Da4 को नु) as in K6 V1 Bo 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 5 6 8 — d) वाक्यं वाचयते च क

19 a) For न, त — c) For श्रुति, श्रुतीश् as in K4 6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 5 8 M1 — d) For गुणाश्च, गुणाश्च as in B7 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds3 D3 6 8

20 c) For स वेत्ति, मदेति — d) For देह, देह

21 d) देहत्यागेन नश्यति as in K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-9

22 a) आपोमयमिदं सर्वम् as in K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-9

25 a) For सचेतन, अ° as in V1 Bo 6-9 Da3 a4 D3 M1 6 7 — c) For तत, अत as in K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 6 8 For क्षेत्रविद, °विदो as in Cv

26 d) दशार्धतरतस्य शरीरभेद as in K6 D3 8 M5 6

27 a) भूतेषु सर्वेषु (by transp) — b) For सवृत, सवदा

28 c) For लब्धाहारो, लब्धा° as in D4 G1

29 d) For अक्षयम्, आनन्त्यम् as in K4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 6 8

12 181

2 b) For तपो, तथा

3 a) For गन्धर्व, गधर्वा as in K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-6 8 9 T2 G1 M1 5 6.

4 B N P om 4b-5a as in D3

6 b) For विभज्यते, विभिद्यते as in K6 7 B7 Dn1 D3-4 8 9 — B N P om 6c-7d

8 c) For तनु°, स्वत

10 b) For ब्राह्ममिदं, ब्रह्ममय as in K6 V1 Bo 6-9 D3 4-8 T1 G3 8 6 — d) For कर्मभिर्, कर्मणा

11 a) For भोग, भोगा — b) For क्रोधना, क्रोधता — c) For स्वधर्मा, स्वकर्म

12 a) For गोषु, गोभ्यो as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3-6 8 9 For समाधाय, °स्थाय as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D3 8 5 8, — c) For स्वधर्म, °मान् as in K6 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1, n4 Ds D3, 8 G2.

13 ^{a}) For प्रिया, परा.

14 ^{a}) For व्यस्ता, व्यासा. — B N. P om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}

17 ^{a}) For चैतद्, चैव as in K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 T2 — ^{b}) For [अ]तद्दिद, तद्दिद as in K6 V1 Bo 6–9 D2–6 8 — ^{d}) For द्वि जातय, द्विजा° as in K6 Bo 6,9 Da3 a4 D5,7 8 T G2,3 6 M5 6

18 ^{b}) For वसुधा, विविधा — B N P om 18^{c}–20^{b}.

12 182

2 ^{d}) For पद्म, मद्म.

3 ^{b}) For विघसाशी, विद्याभ्यासी

4 ^{a}) For दमोऽद्रोह, अथो द्रोह as in K6 Bo 9 D5 — ^{b}) For क्षमा, कृपा as in K6 Bo 6 (marg) 7–9 Da4 D5 D8 8 — ^{c}) For तपश्च, तपसां

5 ^{b}) For ममत, संगत as in K4 6 Bo Dn1, n4 D5 D2 5 6 6 — ^{c}) For यश्च, यस्तु as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3 3 8.

6 ^{a}) विशल्याद्य पशुस्यश्च as in K6 Bo 7–9 Da3 a4 Dn4 D2 3 8 — ^{b}) कृष्यादानरति शुचि as in K6 Bo 6–9 Dn1 n4 D5 D2 3 8

8 ^{a}) For लक्ष्य, लक्ष्म as in Ś1 K1 B5 (marg) Da3 D6 6 — ^{b}) For चैतन्, तच as in K6 V1 Bo, 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 — ^{d}) ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च as in Ś1 K1 3 4 V1 B1–9 Da3 a4 M5

9 ^{a}) For ज्ञातव्य, ज्ञानानां as in K6 7 Bo 6–9 Dn1 n4 D5 D2–6 8 9 — After 9, B N P ins. (with var) 496* as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 3

10 ^{a}) For नित्य, नित्य as in T2 For तपो, श्रिय as in K6 V2 Bo 6–9 Da3 a4 D5 D2 3 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 — ^{b}) For श्रिय, तपो as in K6 V1 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 7 8 T G1–3 6 M1 5–7 For रक्षेत, रक्षेत्तु — ^{c}) For मानावमानाभ्याम्, मानापमानाभ्याम् as in K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5, 6 8 M1

11 ^{b}) For त्विह, द्विज as in K7 V1 Bo 6–9 Dn1, n4 D5 D2–6 8 9 M5 (orig) 6 7

12 ^{a}) For अविस्रम्भे न, अविश्रमेण as in K6 7 V1 D4 9 For गन्तव्य, मतव्य

13 ^{a}) For परिग्रहान्, °ग्रहात् as in Da3 D7 M1 5 6. — ^{b}) For अशोक, अशोक

14 ^{d}) व्यासगेषु ग्रासगिना

16 ^{a}) मन प्राणेन गृह्णीयात् as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 D5 3 D8 5 7 T2 G2 3 6 M1 — ^{c}) For निर्वाणाद्, निर्वेदाद् as in K7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 M5 (inf lin.). For निर्वाणो, निर्वाण as in K4 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3, 5 6 8 — ^{e}) For मद्य, मद्यान् as in K6 — ^{f}) For स वे तेन, निर्वेदेन as in K4 V1 Bo 6–9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8

17 ^{a}) For शौचेन, शौचे तु — ^{b}) For तथाचार°, सदाचार° as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D2 3, 5, 8 T2 — ^{c}) For सानुक्रोशश्च, सत्त्वनुक्रोशश्च.

12 183

1 ^{a}) सत्य व्रत तप शौच — ^{b}) For सृजति च, विसृजते as in K6 Bo 7 8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 3 8 — ^{d}) स्व सत्येनैव गच्छति

2 ^{d}) For तमसावृतम्, °वृता as in K7 V1 Bo 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2, 3 6 8

3 ^{a}) सुदुष्प्रकाश इत्याहुर् — ^{c}) For सत्यानृताद, °नृत as in K4, 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9

4 ^{ab}) For त्वेवविधा, [अ]प्येवविधा as in K6 V1 Bo 6–9 Dn1 n4 D5 D2 3 8 B N P transp. वृत्ति and लोके as in Ś1 K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D2–6, 8 9 For सत्यानृता, °नृते as in K6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D2 3 5 6 8 — ^{d}) For दुःख, दुःख as in G1 M6

5 B N P om 5 as in Da4 G1

6 ^{c}) For सृष्टि, सृष्ट as in T1 G1

8 ^{d}) For भ्रश्यते, नश्यते as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8.

9 ^{2}) For सर्वारम्भप्रवृत्तय, वस्तुप्रवृत्तय° as in K4 6 Bo 7 Da3 Dn1 n4 D5 D2, 3 6 8 For सुखार्था, °र्थम् as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–6 8 G1 M1 6 7 — ^{3}) For ज्ञातम्, ह्रीत° After न ज्ञात, B N P ins परञ्च For त्रिवर्गफल, अपवर्गफलाद् — ^{4}) For ण्प, एव as in K4 Da3 Dn1 n4 Da3 D2 3 6 8 For धर्मार्थयोरारम्भस्, °गुणारम्भस् as in K4 6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 6 8 For सुखप्रयोजना, °प्रयो अनार्थ as in K7 V1 Dn4 D7 9 T G1–3 6 M1 5 7. After प्रयोजना, B N P ins आरभा

10 ^{1}) For यद्, यद. For स्त्रिय, स्थितिर् as in K6 B5 3 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D2 3 6, 8 Cp 3. For तत्र

गृह्णीम , न तदुपगृह्णीमो as in K6 V1 B0 6 9 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8 — 2) After एष, B N P ins काम्यो as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 For अभिलषन्ति, अभिशीलयति — 3) Before श्रूयते, B N P ins तपसि as in Ś1 K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D1-3 6 B N P om च as in Ś1 K1 2 4 6 B3 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 and om भगवांस् as in K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 M6 — 5) For शमम्, समम् — 6) For ब्रूमो, भूमौ as in K7 D4 9 For न, न तु For अथ प्रतिगृहीतो, अजयति गृहीतो After गुण, B N P. ins विशेष as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 8 8 — 7) For भगवता, भवता as in V1 B6 M1 5-7 — 8) For ह्यपि, हि B N P om च भवति For दुष्कृताद्, अन्यथा — B N P reads 9 after the ref in 11 — 9) For अत्रोच्यताम्, अत्रोच्यते

11 1) Before तमोग्रस्ता, B N P ins ततस् as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5-8 T G1-3 6 M1 5-7 — 2) For मानानृतादिभिर्, हिंसा as in K6 V1 B0 6-9 Da4 D6 D2 8 B N P om न For न चामुत्र, नामुत्र as in K2 6 7 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D6 D2-8 9 T2 M1 6 7 — 3) For गणोपतापैर्, रुजो' as in K3 B1 Dn1 n4 D6 D2 8 — 4) For वध-रोगपरिक्लेशादिभिश्, वधनपरिक्लेशा' as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 5 — 5) For चण्डवातात्युष्णाति, वर्ष' as in K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 8 8

12 1) B N P om from शारीरै up to तथा (in 13b)

13 c) शारीर मानस नास्ति — d) For पापक, पातक as in K7 V1 D5 M6

14 d) For सम तु, सुख तत् as in K6 B0 7 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8

16 a) For निमाण, निर्माता — b) धर्मस्य चरितस्य च — B N P om 16cd

12 184

1 B N P om 1ab (with the ref)

2 B N P om the ref — c) For भोग, भोगान् as in K4 6 7 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8 9 — d) For सवम्, स्वगम् as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 6 8

3 d) For उपतिष्ठति, 'तिष्ठते as in K3 6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 8 8

4 a) For असत्सु, 'ष्यो as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2,3 7 8 T G1-3 6 M1 5-7 — d) For आप्यते, अश्नुते as in K6 V1 B0,6 7 9 Da3,a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 6 8

6 a) For स्वधर्मचरणे, 'र्माचरणे as in K6 7 B0 7 8 Dn1 n4 D6 D2 8 T2 — c) For धर्म, स्वर्ग as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D6 D2-4 6 8 9 M1 5-7 — d) For विमुह्यति, 'ह्यते as in K6 B6-9 Dn1 D6 D2 8 8 T2 M5-7

7 c) For य आचारास्, समाचारास् as in K6 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D2 8 8 — d) For तान्, तन् as in B0

8 1) After भगवता, B N P ins ब्रह्मणा as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 — 2) B N P om तावद् For उदाहरन्ति, आहरति — 3) For विनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा, नियम-व्रतविनियतात्मा as in K6 V1 B0 6 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8 For तन्द्रालस्ये, तद्ध्यालस्य For नित्यो, -नित्य as in K6 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 6 8 9 G3 6 After नित्यो, B N P ins भिक्षा as in K6 B0 7 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 For भैक्षादि, भैक्ष्यादि as in K6 7 Dn1 D6 D2 6 8 9 G6 For निर्देशानुष्ठान, निर्देशा°

9 After मानस, B N P ins इति

10 2) For समुदाचार, सदाचार- as in K1 D7 T1 G1-3 6 — 3) For समावृत्ताना, 'वृतानां as in K4 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 For सदाराणा, सदाचाराणां as in K4 6 V1 B0 6 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 7 8 T1 G1 3 6 M6 For धर्मचया, धर्मचर्यं as in K6 Da3 Dn1 n4 D6 D2 8 8 — 4) For अवेक्ष्य, अपेक्ष्य as in B7 8 Da3 Dn1 n4 D6 4 9 For [अ]गर्हितेन, 'र्हित For स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन, 'योपलब्धप्रकर्षेण वा as in B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 8 For अद्रिसारगतेन, अद्रि' सागरगतेन For ह्व्य, द्रव्य For प्रवर्तयेत्, वर्तयेत् as in K4 6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D6 D2 8 8 M7 — 6) For वासिन', निवासिन' as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 8 For ये चान्ये, येन्ये For धर्मानुष्ठायिनस्, 'निनस् For अप्यत एव, अप्यतरा च

11 1) After वानप्रस्थानां, B N P ins च as in Ś1 K6 V1 B0 Dn1 n4 D2 8 6 8 For साधुपथ्य दर्शना, 'पथ्योदना' as in V1 B9 Dn1 D6 — 2) तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनमनसूयावाक्यदानसुखसत्कारासनसुखशयनाभ्यवहार सत्क्रिया चेति।

13 1) For वेदाभ्यास, विद्या' as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-9 T G1-3 6 M1 5-7

14 a) For श्लोको, लोकौ For वत्सला, वात्सल्या

as in Dn4 Ds1 For सर्वभूतानां, ॰भूतेभ्य as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M1 6-7 — b) वायो श्रोत्रस्तथा गिरा — c) परितापोपपातश्च as in K6 Dn1 n4 D2 3 8

15 a) For अक्रोध, ॰ध.

16 For -गन्धोपभोग, गिरोपभोग as in K6 7 V1 Bo 6 7 Dn1 n4 D2-6 8 9 M1 6-7 For युत, युत as in K6 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-5 8 9 M1. For नयनाभिरामसदर्शनानां, नयनाभिरामाद॰ For पेयलेह्य, लेह्यपेय as in K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 For स्वदारविहारसंतोष, स्वविहारसंतोष as in K4 6 B1 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8.

18 d) स्वर्गस्तस्य (by transp) as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9

12 185

1 B N P om the ref — 1) For ऋषि, ॰रि as in K6 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 For शुचिविवेकेषु, स्वमकेतु For महिषवराह, ॰वराहमहिष For -सृमर-गजाकीर्णेषु, शार्दूलवनगजा॰ For तपश्चरन्तो, तपस्यते — 2) For -वस्त्राहारोपभोगा, वस्त्राभ्यवहारोपभोगा as in K4 6 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 For मूलफल, फलमूल॰ For भूमि, भू For अभ्यवहारोमयदि, ॰कालिहार as in K6 Ds For -होमाजन, -समार्जन as in K6 Bo 6-8 Dn1 n4 Ds D2 6 8 T2 M8 For पवननिहत्त, ॰निहत as in K6 Bo 8 Dn1 n4 Ds D2 3 8 Cn After योगतयां, B N P ins अनुष्ठान For धर्मानुष्ठानहत, ॰परिनुष्य- as in V1 B3 For -मांसशोणितास्थि, मांसशोणित as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 6 8 M1 6-7 For उद्धरन्ति, ॰हते as in K6 V1 Bo 6 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8

2 a) For नियतश्च, ॰त

3 2) For अग्निधन, अग्निधन For परिवर्दसहान्, ॰सगेषु as in V1 Bo 6-9 Da3 D2 T G1-3 6 M1 6-7 For आत्मन, आत्मान as in K7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 D2 4 6 8 9 T2 M1 6 7 B N P om आरम्भेषु as in K6 Bo 6 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 8 For अरिमित्रोदासीनेषु, ॰दासीनाना as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 For तुल्यवृत्तय, ॰दर्शना as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 For जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां, ॰स्वेदजानां as in Ś1 K1 3 B6 7 9 Da3 For अनुचरन्तो, ॰सचरंतो as in K7 Da3 D2-7 9 T G1-3 M7 B. N P. om from नगर up to भैक्षा (in 3[8]) — 3) After भैक्षा, B N P ins न and om काम For -दर्पमोहलोभ, दर्पलोभ मोह as in K6 7 V1 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 D3 8 T G1 3 6 M1 6 — d) अर्थात् नाश मोक्षा as in K1 6 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-5 T G1-3 6 M1

4 b) For रतिं दो, ॰ as in K6 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8

5 b) For ॰, ॰ as in D3 G1 — c) ॰ as in Bo 6 Dn1 Ds1 D2 3 5 6 8 9 — d) For ॰, ॰ as in V1 Bo 7-9 Dn1 Ds M1 6 7 For ॰, ॰ as in K6 Bo 6 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8

6 a) For कुरु, ॰ as in K6 6 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 M1 6 — b) For गुणवत्विश, ॰ as in D2 T1 G1-3 For बुद्धियुक्त, युक्तबुद्धि as in V1 Bo 6

8 d) for बले, बल

11 a) नाम्ना हि कथ्यते तत्र — c) For परोत्पन्नो, परो ॰ as in K6 Dn1 n4 D2 3 8.

12 c) ॰ as in V1 Da3 D2 T G1-3 6 M1 6-7 — d) For प्रासाद, प्रसाद॰ as in K1.

14 b) For ॰, ॰

15 d) For ॰, ॰ as in K6 V1 Bo 6-8 Da3 D2 3 8 T1 G1 3 6 M1 6-7

16 B N P reads 16 after 18.

17 a) For मोक्ष, ॰ as in Ś1 K2 6

18 a) For आसेवते, ॰ — c) For नावेद, ॰ — d) न नश्यत्स्य ॰.

19 d) For कृत्वा, तथा as in Da3 Ds For अन्यथा, अथान्यथा as in K6 Bo 6 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8

20 c) For इह, ॰ as in Ds1 Dr.

21 c) For ॰, ॰ as in K6 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 M1 6-7

22 a) यदि सत्कारमिच्छति as in Ds — c) For तथैवान्ये, तथा चान्ये as in K6 6 Bo 7-9 Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8

23 a) For भक्षणे सक्ता, ॰मासक्ता as in K6 Bo Da3 Dn1 n4 Ds D2 3 6 G1 — d) For ते, न

24 a) गुरूनुपासते ये तु — d) For ते जानन्ति, विजानन्ति as in K4 6 V1 Bo Da3 a4 Dn1 Ds D2 3 6 8

25 b) For संक्षेपात्, संक्षिप्तो as in K4 6 Bo 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8

26 B N P om from 26 (with the ref) up to the end of adhy 186

12 187

This adhy ± B N P 44 21–82, it also ± B 12 286 [5], which is om in $Ś_1$ D_1 T $G_{1\ 3\ 5}$ $M_{1.\ 5-7}$, but is read by $K_{1\ 2\ 4\ 6\ 7}$ V_1 B_{6-9} $Da_{3\ 4}$ Dn_1 n_4 D_5 $D_{2-6\ 8\ 9}$ G_2 Kumbh. ed. The variants in these latter are given below, together with the B N P variants, following upon the Tabular Statement showing the relationship of these three texts.

TABULAR STATEMENT

12 187	B 12 286[5]	B N P 44 21–82	12 187	B 12 286[5]	B N P 44 21–82
1–2	1–2	21–22	22^{ab}	23^{ab}	43^{cd}
om.	om	23^{ab}	22^{cd}	om	44^{ab}
3^{ab}	om.	23^{cd}	23	23^{cd}–24^{ab}	44^{cd}–45^{ab}
3^{cd}	om.	24^{ab}	24	24^{cd}–25^{ab}	45^{cd}–46^{ab}
4	3	24^{cd}–25^{ab}	25^{ab}–26^{ab}	om	46^{cd}–47^{ab}
505*, 1–2	4	om	26^{cd}	32^{ab}	48^{ab}
5–6	5–6	25^{cd}–27^{ab}	27–29	om.	48^{cd}–51^{ab}
505*, 7	7^{ab}	om	30–32	29–31	51^{cd}–54^{ab}
om	7^{cd}	om	33	25^{cd}–26^{ab}	54^{cd}–55^{ab}
505*, 8–9	8	om	34	26^{cd}–27^{ab}	55^{cd}–56^{ab}
7^{ab}	9^{ab}	27^{cd}	om	27^{cd}	om
7^{cd}	9^{cd} (subst)	28^{ab}	35	28	56^{cd}–57^{ab}
8^{ab}	10^{ab}	28^{cd}	36	om	57^{cd}–58^{ab}
8^{cd}	12^{ab} (subst)	29^{ab}	37	33	58^{cd}–59^{ab}
9^{ab}	11^{ab}	29^{cd}	38	om.	59^{cd}–60^{ab}
9^{cd}	10^{cd}	30^{ab}	39–40	34–35	60^{cd}–62^{ab}
10^{ab}	11^{cd}	30^{cd}	41	38	62^{cd}–63^{ab}
om	12^{cd}–13^{cd}	om	42	37	63^{cd}–64^{ab}
10^{cd}	15^{ab}	31^{ab}	43	36	64^{cd}–65^{ab}
11^{ab}	om	31^{cd}	44–46	om	65^{cd}–68^{ab}
11^{cd}	15^{cd}	32^{ab}	47	39	68^{cd}–69^{ab}
om	om	32^{cd}–33^{ab}	48	40	69^{cd}–70^{ab}
12^{ab}	17^{ab}	33^{cd}	49^{ab}	41^{ab}	70^{cd}
12^{cd}	17^{cd}	34^{ab}	49^{cd}	om	71^{ab}
om	18^{ab}	om	50^{ab}	41^{cd}	71^{cd}
13^{ab}	14^{ab}	34^{cd}–35^{ab}	50^{cd}	om	72^{ab}
13^{cd}	14^{cd} (subst.)	35^{ab}	51–52	42–43	72^{cd}–74^{ab}
14	16	35^{cd}–36^{ab}	53^{ab}	44^{ab} (subst.)	74^{cd}
15	om	36^{cd}–37^{ab}	om	om	75^{ab}
16	18^{cdef}	37^{cd}–38^{ab}	53^{cd}	44^{cd} (subst)	75^{cd}
17	om.	38^{cd}–39^{ab}	54–56	om	76–78
18	19	39^{cd}–40^{ab}	57^{ab}	32^{cd}	79^{ab}
19	20	40^{cd}–41^{ab}	57^{cd}	om	79^{cd}
20	21	41^{cd}–42^{ab}	58–59	45–46	80–81
21	22	42^{cd}–43^{ab}	60	om	82

1 B N P भरद्वाज (for युधिष्ठिर) K1, 3, 4 om 1-5 — a) D4 आश्चारम — b) For निरुच्यते, K6 V1 Bo 6 (orig) 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 D3 3 5 6 8 Kumbh ed. विद्यते. K7 B6 (marg) 8 D1 9 G3 पुरुषस्योपदिश्यते — c) For यतश्च, B N P. यथा For चैतद्, K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6, 8 9 Kumbh ed नैव — d) For पितामह, B N P तपोधन

2 B N P भृगुर् (for भीष्म) — a) For मां पार्थ, B N P विप्रर्षे K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed सर्वज्ञान (K7 सर्वं ज्ञान, B7 सर्वज्ञान, D5 धर्मज्ञान) पर बुद्ध्या (B7 8 Da3 °द्धा) — b) K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed यन्मां त्व (K7 यन्मां त्वां, G3 यन्मा त्व) परि- (Dn1 n4 Da3 D3 5 6 8 Kumbh ed अनु)पृच्छसि — d) For श्रेयस्करतर, B N P °तम K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed तस्य व्याख्यामिमां शृणु — After 2, B N P ins 503*

3 c) For मम, B N P. तस्य

4 c) For भूतानां, K6 B6 Da3 महतां — d) For प्रभवाप्ययौ, K7 V1 B6 7 D5 °व्ययौ. — After 4, K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed ins (505*, lines 1-2)

स तेषां गुणसघात शरीर भरतर्षभ ।
सनत हि प्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।

[(L 1) For सघात, Bo Dn4 Da3 D5 6 °सद्दार — (L 2) For सनत, B6 (marg) सहित । G3 सतत. For हि, G3 ते For गुणास्ते, G3 गुणेषु]

5 a) For तत, B N P यत For तथैव, Bo 8 (marg as in text) Dn1 n4 D5 D3 5 8 Kumbh ed भूतानि — b) For यान्ति, G3 प्रति For पुन पुन, B N P लय पुन — c) For भूतेषु, K7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed B N P भूतेभ्य — d) For यथा, G3 तथा K7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed ऊर्मय सागरे यथा

6 a) K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed प्रसारयति (Da3 °रय-; D5 °दयि)- त्वेहांगानि, Da4 °रयति ह्यगानि, G3 °यैव यथांगानि — b) For पुन, K1 3, 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed यथा — c) For तद्वद्, K1 3 एव For भूतात्मा, K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed भूतानाम् — d) K1 3 4, 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8, 9 G3 Kumbh ed अल्पीयांसि स्वीयसां (Da3 °स, Dn4 D5 °सी). — After 6, K1 3 4, 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 G3 Kumbh ed ins:

आकाशात्तत्तु यो घोष सघातस्तु महीगुण ।
वायो प्राणो रसस्त्वद्भ्यो रूप तेजस उच्यते ।
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं व्याप्तं चराचरम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुन ।

[(L 1) For आकाशात्, V1 सत्त्व For महीगुण, Da3 महीं, Dn4 Da3 D5 महा. — (L 2) For प्राणो, K6 प्राण, Da3 प्राणे, G3 प्रमाणो For रसस्त्व, K1 3 रसात् For तेजस, K6 Bo 6 7 Da3 D5 तेजसस्, B7 8 Da3 D5 G3 तेजसम्; D5 तेजस. K7 रूप तेजस्तु मुच्यते (for the post half) — (L 3) For तन्मयम्, Bo Dn1 n4 D5 D3 5 8 Kumbh ed [त]न्मयम् For एवैतद्, K7 एवेद, Da3 a4 एतद् For सर्वं, K6 7 सर्वे — (L 4) For प्रलये, G3 प्रलय For च, K1 D1 8 स, G3 तु For अभ्येति, G3 °त्य. For तस्माद्, K7 D1 8 य° For उद्दिश्यते, K1 3 4 V1 Dn1 n4 D5 D3 5 8 Kumbh ed उद्दिश्यते, K1 D1 8 उत्पद्यते, G3 उत्थिष्ठते]

7 K1 3, 4 om 7a-8b — c) For वैषम्य, B N P वै सम्यक् — d) For तद्, B N P स. For अनु, B N P न — For 7cd, K6, 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D3-6 8, 9 G3 Kumbh ed subst

विषयान्स्त्वयामास यस्मिन्यदनुपश्यति ।

8 a) For शब्द, K6 7 V1 B6-8 Da3 a4 Da3 D3-6 8 G3 Kumbh ed शब्द- — b) For श्रवम्, K6 श्रव, Da3 यत्र — cd) B N P वायो स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वगचैव त्रितय स्मृत —For 8cd, K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed

प्राण स्पर्शश्च चेष्टा च वायोरेते गुणा स्मृता ।

[For प्राण, K6 Dn4 प्राण, K7 प्राणा For स्पर्शश्च, K6 B7 (marg as above) 7 Da3 a4 स्पर्शश्च For स्मृता, B6 (marg) त्रय.]

9 D5 G3 om 9ab; D5 reads the same on marg — a) For रूप, K4 रूप- For तथा पक्तिश्च, K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed विपाकश्च (Da3 a4 D5 D3 8 °क च), B N P. तथा पाकस् — b) For तेज, K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh, ed ज्योतिर्, Da3 a4 ज्योतिम् — cd) For रस, Bo Da3 रस-, D1 8 B N P रसा. For क्लेदश्च, K1 3 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D3-6 8 9 Kumbh ed. स्नेहश्च, Da3 D5 स्नेह, Da3 स्नेहे K1 3, 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D3-6 8 9 Kumbh ed अपामेते (B6 8 [marg]) 9 Da3 a4 D5 °य) गुणा स्मृता. G3 स्नेहो रसश्चाम्मगुणाश्च त्रय स्मृता.

10 [a]) For प्रेय घ्राण, Ds1 प्रेय प्रा — [b]) For ते तु, K3 [इ]चिते, K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh. ed B N P एते — After 10[ab], K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh ed ins

इति नवयुता राजन्नाम्नाना पाञ्चभौतिका ।
सत्त्व रजस्तम काल कर्म बुद्धिश्च भारत ।
ननपष्ठानि चैतेन्य ईश्वर ननवन्त्यवत् ।

[(L 1) For सर्व, K1 2 4 7 D4 9 सत्त्व, V1 B6 8 D8 सर्वे K1 व्याख्यात K1 2 पञ्चभौतिका, Dn4 पाञ्चभौतिव, Ds 'मौत्तिका — (L. 2) For काल, K7 lacuna, Ds काल For कर्म, B9 कूम — (L. 3) For चैतेन्य, Bo 9 Dn1 n4 Ds D2 3.8 Kumbh ed चैतेषु Dn4 ईश्व- ममवन्त्य च, D8 'र पयवत्सयत् (for the post half)]

— [c]) K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-8 Da2 a4 Dn1 n1 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh. ed इन्द्रियाणि नरे (K4 'र) पञ्च. — [d]) For तु, K1. 2 4 6 Dn4 B N P च, D4 तु For उच्यते, D4 उद्यते

11 [b]) For विज्ञानानि, B N P 'नानि — [c]) For सप्तमी, K1 2 4 6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 Kumbh ed सप्तमीं, G3 'म For बुद्धिरिति, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-8 Da2 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh ed बुद्धिरेव — [d]) For क्षेत्रज्ञ, Bo क्षेत्रज्ञा K7 D4 6 क्षेत्रज्ञ पुनरष्टम — After 11, B N P ins

श्रोत्र वै श्रवणार्थाय स्पर्शनाय च त्वक्स्मृता ।
रसादानाय रसना गन्धादानाय नासिका ।

12 K3 4 G3 om 12, D8 reads the same on marg — [a]) For आलोकनाय, K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 Kumbh ed 'चनाय — [b]) For मन्नय, V1 मन्नव — [c]) For अध्यवसायार, K6 अध्यवसायार्थ; K7 D4 6 अध्यवसायैव, Bo 7 8 Dn1 Ds D2 3 6 8 B N P अध्यवसानाय, B6 8 Da2 a4 'साना (Da4 'ना)र्थ, Dn4 'सानाय — [d]) K1. 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 Kumbh ed साक्षी (K7 D4 9 क्षेत्री) क्षेत्रज्ञ उच्यते — After 12, K1 7 V1 B6-8 Da3. a4 read 14[ab] for the first time repeating it in its proper place, and thereafter ins K3 4 Bo Dn1. n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh. ed ins after 12

तम सत्त्व रजश्चेति काल कर्म च भारत ।

[For चेति, K6 Ds चैव K1 2 4 7 D4 8 9 सत्त्व रजस्तमश्चैव (for the prior half) For काल, K3 Da4 काल]

13 [a]) K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh. ed. यदूर्ध्वं पा(K7 Bo D2 8 G3 Kumbh ed 'र्ध्वपा)दतलयोर् — [b]) For यदर्वागूर्ध्वं, K1. 4 V1 B8 7 9 D2-6 8 G3 अवाक्चोर्ध्वं, K3 6 Da3. a4 Dn4 अवाक्चोर्ध्वं (K6 'क्चार्थ), Bo 8 Ds3 D2 8 Kumbh ed अवाक्चोर्ध्वंश्, Dn1 अवाक्चूर्ध्व, Ds1 अवागादश् For पश्यति, K1 2 4 B5 7 9 Da2 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 Kumbh ed 'मि B N P अवाक्चोर्ध्वं च पश्यति — [d]) For विद्धयद्धि-, B N P विभुना — For 13[cd], K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh ed subst

एतत्सिन्नेव कृत्स्नेय वर्तते बुद्धिरन्तरे ।

[For कृत्स्नेय, K4 कार्त्स्न्येन, K6 कृत्स्नेय, Dn4 कृत्स्नेव Dn1 D4 अनर]

14 [a]) For पुरुषे च, B N P पैर् K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1. n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh ed इन्द्रियाणि च (G3 'णीव) वना च — [b]) K1. 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 G3 Kumbh ed विचे(B8 'जे)तव्यानि भागश, K2 विचेतानि च भागश — K3 4 G3 om 14[cd] — [d]) B N P तेपि भावास्तदाश्रिना — For 14[cd], K1 6 7 V1 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 Ds D2-6 8 9 Kumbh ed subst

तम सत्त्व रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रया ।

[K1 B8 (marg as above) सत्त्व रजस्तमश्चैव (for the prior half) For तदाश्रया, Da3 a4 Dn4 'श्रय]

15 [a]) B N P एतां बुद्धि नरो बुद्धा — [b]) For आगतिं, B N P अ — [c]) For चैव, B N P चैव

16 [a]) For गुणान्, K1. 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds D2-4 8 9 Kumbh ed B N P गुणैर् For नेनीयते, K1 D8 न नीयते, K2 4 नरी, K6 नानी, B8 (marg) निर्णी, B9 निली, Ds2 नेमी, B N P विनश्यते For बुद्धिर्, Da2 a4 स्वार्थ — [b]) For बुद्धिर्, K1 B9 D4. 9 B N P बुद्धेर् For [अ]पि, K6 Bo 8 (marg) Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 Kumbh ed च — [c]) For मन, Dn4 D2 मन For सर्वाणि, K6 B8 7 8 (marg as above) 9 Da3 a4 D8 भूतानि — [d]) For बुद्धयभावे, K2 Ds बुद्धया Da4 D2 6 गुण

18 [a]) For येन, G3 एन For पश्यति, K4 B6 पश्यति, G3 पश्यत — [b]) For शृणोति, K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 Kumbh ed शृण्वती For श्रोत्रम्, K6 D8 श्रोत्र K3 शृणोति श्रोत्र पश्यति — [c]) K1 2 4 जिघ्रति च तथा घ्राण, K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6 8 जिघ्रती (Da3 a4 'ति) भवति घ्राण, K7 D4 9 G3 घ्रायती भवति घ्राण (G3 'णो), D8 जिघ्रती घ्राणमित्युक्ता — [d]) K1 2 4 7 D4 9 रसं(K7 D4. 9 'स)ते जिह्वया रसान्, K6 V1 Bo 6-9

Da2 a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5 8 Kumbh. ed रसती रसना रसान् (V1 Da1 °स), G2 रसती जिह्वया रसान्

19 ^{a}) For स्पृशति च, B N P स्पर्शयति For स्पर्शान्, B N P स्पर्शी K1 2 4 V1 Bo 8 Dn1, n4 D6 D2 3 5 8 Kumbh ed स्पर्शेन स्पृशती (K2 4 स्पृशति, V1 Dn1 n4 Da2 Kumbh ed स्पर्शती) स्पर्शान्, K6 B6 7 9 Da3 a4 स्पृशती भवति स्पर्शी (K6 °र्शो), K7 D4 9 स्पर्शयन्स्पृशती स्पर्शान्, D5 स्पृशती भवति स्पर्शान्, G2 स्पर्शं स्पर्शती स्पृहय — ^{b}) Da2 नैव प्रोक्तानि भारत. — ^{c}) K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6, 8 9 G2 Kumbh ed B N P यदा (B N P येन) प्रार्थयते किंचिद् — ^{d}) For किंचिद्, B N P तदा K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 G2 Kumbh ed तदा भवति सा मन

20 ^{a}) For अधिष्ठानानि, K7 अरि°, Dn1 अधिष्ठानाहि, G2 अनधिष्ठानि, B N P अधिष्ठानात्तु For बुद्धेर्हि, K1 2 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 Kumbh ed मुच्या हि, K4 चैतानि, G2 मुच्येत — ^{b}) For पृथगयानि, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 G2 Kumbh ed पृथगेतानि For पञ्चधा, K6 पच च — ^{e}) B N P इद्रियाणीति तान्याहुस् — For 20^{cd}, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6, 8, 9 G2 Kumbh ed subst

इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दुष्टेषु दुष्यति ।

[For [इ]ति, Da1 च. For तानि, K7 D4 9 यानि. Bo om दुष्टेषु B6 7 9 Da2 a4 तेषु नश्यत्सु नश्यति, B8 [marg] तेषु नष्टेषु नश्यति; G2 तेषु दुष्टेषु दृ° (for the post half)]

21 Bo om 21^{ab} — ^{a}) K1, 2 4 6 7 V1 B6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 G2 Kumbh ed. B, N P पुरुषे तिष्ठती (K2 °ते; Da4 °ति) बुद्धिस्. — ^{b}) For वतते, Dn4 °ति — K2 4 7 D6 om (hapl.) 21^{c}–22^{b} — ^{d}) For अनु, K6 7 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 Kumbh ed अपि, G2 अनि-, B N, P उप- For शोचति, K6 B6 (marg as in text) 7, 9 Da3 a4 Dn4 D6 शोचते

22 ^{a}) For the second न, K1 नु. — ^{d}) For [अ]वतिष्ठता, B N P वर्तते

23 K7 D6 om 23^{ab} — ^{a}) For सेय, K6 सपे, Da1 य य For भावांस्, K1 भाव, K2 बुद्धिस् — ^{b}) For °तान्, D6 °ति For नाति, K2 V1 D6 6 B N P अति, K4 Dn1 n4 D6 D2, 3 8 G2 Kumbh. ed परि-, K6 अप, Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 भु- — K6 om (hapl) 23^{c}–24^{d} — ^{d}) For महा, V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D2 3 5, 8 Kumbh ed यथा K1 2 4, 7 B8 (orig) D4 5 9 वेलामिव महोर्मिमान्, G2 महावेल इवो°.

24 ^{a}) K1, 2 4 7 V1 B8 (orig) Da3 a4 Dn1 D6 D2–5 8 9 Kumbh ed. इति (K1 D4 9 प्रति) भाव(K4, 7 D4 9 °ग)गता बुद्धिर्, Bo 6 7 8 (marg) Dn4 इति माग वती बुद्धिर्, D6 G2 इति (G2 अपि) भागवता बुद्धिर् — ^{b}) For भावे, B N, P भावैर् B8 (marg) त्रिषु भावेषु वर्तते — G2 om (hapl) 24^{cd}. — ^{c}) For प्रवर्तमान, B6 °मानस. For हि, K1 2, 4 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 Kumbh ed तु B N P वर्तमानो मुनिस्त्वेव — ^{d}) For तद्भावम्, D6 B N P स्वभावम् V1 Bo 6 7 8 (orig) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D6 D2–4 6 8 Kumbh ed तद्भावे नानुवर्तते.

25 ^{b}) For प्रदर्शयति, B N. P. प्रवर्त° — ^{d}) For मोहश्च, B N P क्रोधस्तु

26 ^{b}) B N P सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु — ^{c}) For बुद्धिगति, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 Da2 D6 4 6 8 9 G2 Kumbh ed °गती ; D5 °गत, B N P. °गता — ^{d}) K1 2 4, 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2–6 8 9 G2 Kumbh ed. व्याख्याता यावतीरिह (V1 B6 7 8 [marg] 9 Da3 a4 D5 G2 °तीर्मया), B N P व्याख्यातास्तव भावना

28 ^{a}) For वेदना, B, N P °नाश् — ^{d}) For भारत, B N P मानद.

30 ^{a}) For तत्र, Da3 a4 तन्तु, B N P तव For सयुक्त, D6 सयुक्त — ^{b}) For वा, Da4 या — ^{c}) D2 om from वर्तेत up to यदविदु (in 58^{b}) For भाव, K1 भावा — ^{d}) For इत्यवेक्षेत, K1 4 6 7 V1 Bo 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D3–6 8 9 G2 Kumbh ed इत्युपेक्षेत; B7 इत्युत्प्रेक्ष्यत, B N, P इत्यानक्षीत For तत्, K6 7 Bo 6 7 8 (marg as in text), 9 Da3 D4 5 9 त For तदा, B7 Dn1 n4 D6 D8 6 8 Kumbh ed B N P तथा

31 K1 om 31 — ^{a}) For यद्, Dn4 य For दुःख-, G2 सुख . — ^{b}) For अतुष्टिकरन्, K2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 D6 D3–6 8 9 G2 Kumbh. ed B N P. अप्रीति°. — ^{d}) For तत्प्रसरम्य, K2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2 4 6 8 9 G2 Kumbh ed तद(K2 V1 °दा)रम्य D5 तत्सरम्य विचिंतयेत्, B N P जानीहि मुनिसत्तम.

32 ^{a}) For मोह, B8 (marg) लोभ G2 अथ धर्मोहसयुक्तम् — ^{b}) K1 2 4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 Dn1 n4 D6 D3–6 8 9 Kumbh ed. काये (K1 °हे, V1 °मे, Da1 °य-) मनसि वा भवेत्, Da4 कायेन मनसि भवेत्; G2 B N, P अव्यक्तविषय भवेत्. — ^{e}) Dn4 अप्रतर्क्यम्.

33 [b]) For सशान्त, K6 B5 7 8 (marg) G2 तरिमक्त, Da4 टत्मुक्त, Dn4 सशाति, D5 वद्रिक्त, B N P वा शांत For चित्तता, K2 -त्तिनिता, K4 चित्तया — [c]) For अभिवर्तन्त, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed. उपपद(K7 °द)ते — [d]) For इत्येने, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-8 9 G2 Kumbh. ed पुरुषे

34 For 34[ab], K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed subst

परिदाहस्तथा शोक- सन्तापोऽमूर्तिरक्षमा ।

[For परिदाहस्, Da4 °हास्स् For शोक°, K7 शोक For ऽमूर्तिर्, Ds2 D8 [ऽ]पूर्तिर् K3 मतापपूर्तिरक्षमा, K7 V1 D2-6 9 °पोत्पत्तिरक्षमा, G2 °पो नृशमक्षमा (for the post half)]

— [d]) For हेत्वहेतुभि°, K1 2 7 B8 (marg as in text) Da3 a4 D4 9 G2 हेत्व(K2 °तु)हेतुत, V1 हेतुहेतुभि, B8 वेह हे°, B N P देहहेतुभि — After 34, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed ins

अविद्या रागमोहौ च प्रमादस्तु व्यथा भवन् ।

[G2 अवमानस्तथा मोह° (for the prior half) G2 om from प्रमाद up to मोह° (in 35[a]) For तु व्यथा, K6 Bo 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 Kumbh ed स्वप्नता, B8 (orig) च तथा, B9 *व्यथा K1 2 4 प्रमा(K1 °मा)दोधान्यथा भवेत्, K7 D4 8 9 मदालस्ये तथा भय (D5 °ये)]

35 G2 om 35[ab] — [a]) For अभिमानस्, B N P अप° K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8 Kumbh ed अ(B7 प्र)समृद्धिस्तथा दैन्य (K1 2 4 लोभ°), K7 D4 6 9 अनमृद्धिस्तयोन्माद° — [b]) For प्रमाद°, K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2 8 8 Kumbh ed प्रमोह° For तन्द्रिना, K3 तद्रिन°; K6 -तन्त्रिता, B N P -तद्रिने K7 D4 9 प्रमाद मन्यशीलना, D5 °दश्च प्रतद्रिना — [c]) For अभिवर्तन्ते, K1, 4 6 7 V1 B3 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 D5 D8 4 6 8 9 Kumbh ed उप°, K2 B5 (orig) Dn1 D5 उपपद्यते — [d]) For विविधास्, D5 विधिवत्

36 [a]) For दूरग, B N P दूषण — [c]) For सुनियत, B N P स्व°

37 [b]) For पश्य, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed विद्धि, B N P यस्य Da3 अतर्यागितदतर — [c]) For तु, K6 Bo 7 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 6 8 G2 Kumbh ed [ऽ]त्र; V1 D5 च, B8 (orig) हि, D4 9 नु For गुणानेक, K1 गुणा° केन.

38 [a]) For चापि, B N P चापि — [c]) B N P अन्योन्यमेतौ स्यातां च — [d]) For तयो, B N P [उ]भयो

39 [a]) For तौ, K1 2 4 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 Kumbh ed तु, K6 न G2 वृद्धिमूर्तो प्रकृत्यतो — [b]) For सम्प्रयुक्तौ, K7 स प्र*क्तौ, B N P सम्प्रयुक्तश्च् For च, K1 6 Bo 6 7 9 Da3 a4 तु —K2 om 39[cd] — [c]) For जल चैव, K1 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 G2 Kumbh ed [ऽ]ह्निरन्य स्यात् (K1 B5 [marg] 9 मन्), D8 हिरण्य स्यात् — [d]) K4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2- 8 9 Kumbh ed सम्प्रयुक्तो भवेत्तथा (K6 7 B8 D4 8 9 °दा), D8 °क्तो भवेत्सदा, G2 सम्प्रयोगस्तयोस्तथा

40 [a]) For न गुणा, K1 नागुणा — [b]) For वेत्ति, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed वेद For सर्वश, K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 6 8 Kumbh ed °त — [c]) For परिद्रष्टा, K1 °द्रष्टा, K6 7 Da4 °द्रष्टा, D5 प्रनिद्रष्टा For च, K1 2 4 6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 G2 Kumbh ed B N P तु — [d]) For मत्स्रष्टा, K2 D8 सद्रष्टा, K7 सद्रष्टा, B8 Da4 D8 मत्स्रष्टा, D5 ससष्टान् For मन्यते, K6 मनुते For मदा, K6 V1 B8 8 (orig) 9 Da3 a4 D5 6 यदा, K7 D4 9 न च, Bo Dn1 n4 D8 D2 6 8 Kumbh ed यथा, B1 जगत्, B8 (marg) B N P तथा

41 [a]) For इन्द्रियैस्तु, K6 °यैश्च, B8 °याणि, B N P °यस्तु — [b]) For कुरुते, K4 B7 9 Dn1 n4 Ds2 D8 8 8 G2 Kumbh ed क्रियते For बुद्धिसप्तमै, K1 2 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D8 6 8 Kumbh ed रेतरा, K7 D4 9 B N P °सप्तमै, Ds1 °स्तरा, G2 °मत्तरा — [c]) For निर्विचेष्टैर्, K4 6 V1 Bo 6 8 9 Dn1 n4 D8 D8 6 8 Kumbh ed निश्चक्षुभिर्, G2 निश्चरद्भिर् K1 2 7 D4 9 निश्चक्षुरिति जानद्भिर्, B1 Da3 a4 निश्चक्षुर्भिरिंद्रियाणाम् — [d]) For परमात्मा, K1 2 4 6 V1 Bo Dn1 n4 D8 D2 6 8 G2 Kumbh ed इन्द्रियाणि, K7 B8 8 9 D4 9 इन्द्रियाणां, B1 Da3 a4 अजानद्भि° For प्रदीपवत्, K1 2 °यन्, V1 °येत्, B N P °वान्

42 [a]) For सृजते, K7 सृजाते — [b]) K1 क्षेत्रज्ञा° — [c]) For एष, V1 Da3 a4 D8 एव, B8 एव — [d]) For ध्रुव, K7 B1 D4 6 9 B N P ध्रुव, B1 बुध° Da4 सत्त्वक्षेत्रकृतो ध्रुव

43 [a]) For आश्रयो, K6 °ये, Dn4 °मो, D4 °या — [b]) K1 2 4 6 V1 Bo 6 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 D8 D2 6 8 9 G2 Kumbh ed गुणसर्गेण (K1 2 वर्गेण; B8 [orig] °सगेन, D9 G2 °सर्गेन) चेतना (Ds1 D6

°सा), K7 गुणसर्गो न चेतसा; Da3 a4 गुण सत्वस्य चेतना, D4 गुणसर्गेन च तत — c) For ससृजति, Da3 a4 B N P °जते K1 2 4 सत्त्वमस्यासृजत्यन्यान्, K6 V1 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D8 6 8 Kumbh ed. सत्त्वमन्य (B8 °न्ये) सृजत्यन्ये (Da3 °जत्यन्ये, D8 °जग्नन्ये), K7 D4 9 सत्त्वमस्य सृजत्यन्यान् (K7 °न्या), G2 सत्त्व ग्रसात्ससृजते — d) For न गुणान्वै, K1 2 4 7 V1 B0 8 (orig) D4 6 9 गुणान्वा न, K6 B6 7 8 (marg) 9 गुणाना वा, Dn1 n4 D5 D8 8 Kumbh ed गुणान्वेद, D6 न गुणा वा, G2 गुणानेन For कदाचन, K1, 2 4 G2 कथचन

45 c) B N P सर्वभूतात्मभूतस्थाय — d) For परमां, B N P उत्तमां

46 b) For लिप्यमानो, B N P सलिलेन

47 b) For स्वबुद्धया, K1 2 4 D5 तद्बुद्धया, K6 V1 B0 7 8 (marg) 9 Dn1 n4 Da3 D7 8 तद्बुद्ध्वा, K7 B6 8 (orig) Da3 a4 D4 6 9 G2 बुद्ध्वा तु (Da3 a4 हि) For विहरेन्, Dn1 D4 8 Kumbh ed विहरन् K1 नरा Da3 तद्बुद्ध्वा विहरेदिह — d) For चरेद्, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed स वै, B N P समो

48 a) K1 2 4 7 B0 7 8 Dn1 n4 D5 D8 4 6 8 9 G2 Kumbh ed स्वभावमिद्ध (K1 °द्धि) मिवैतद्, K6 V1 B6 9 Da3, a4 D6 स्वभावाद्बुद्धिरेवैतद्, B N P भावयुक्त्या प्रयुक्तस्तु — b) For स नित्य, K1 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed य (K1 4 त) दिमान्, K2 तद्धिमान् For सृजते, B8 (marg as in text) न सृजेद् — c) For कर्णनाभिर्, K1 4 तूर्ण For सृष्टा, K1 2 4 सत्त्व, K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed B N P सूत्र — d) G2 विशेयास्त तु पङ्गुणा

49 a) For प्रध्वस्ता, K1 प्राध्वस्ता, K2 प्रदुष्टा. D6 प्रकृता नातिवर्तते — b) For निवृत्तिर्, K2 निवृत्ता, K6 7 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed प्रवृत्तिर् — K1 2 4 7 V1 B0 6 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed om 49[cd].

50 b) For इति, K6 अपि For चापरे, Da3 D4 वापरे — d) For अध्यवस्येद्, B N P. व्यवस्येत

51 a) For इतीम, K1 2 4 D4 6 ततो वै, V1 B0 7 Dn1 n4 Da3 D8 6 G2 Kumbh ed इतीद — b) For बुद्धि, K1 2 B1 विद्धि D8 om (hapl) from भेदमय up to विद्धि (in 52[d]) For भेदमय, K1 2 चित्त; K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Da3 D5 6 8 G2 Kumbh ed B N, P मिता°, K7 D4 9 मोह°, Da3 चित्य°

— d) For न शोचेच्, K1 विमुक्ताश्, K2 4 B8 विमुक्त, K6 विशोक, K7 विशोक, V1 B0 6 7 8 (marg.) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D8-6 9 G2 विशोकश्

52 d) For ज्ञानमिद, B N P °भिदे

53 a) For महानदीं, B N P. °नद्या — After 53[ab], B N P ins 509* — For 52-53, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed subst.

> ताम्येयु प्रच्युता पृथ्वीमिमा पूर्णा नदीं नरा ।
> यथागाधामविद्वांसो विद्धि लोकमिम तथा ।
> न तु ताम्यन्ति विद्वांस प्लवन्त° पारमम्भस ।
> अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञान तु परम प्लव° ।

[(L 1) For प्रच्युता, K2 प्रच्युत, K7 प्रत्युत, Da4 Da3 प्रच्युता For पृथ्वीम्, K1 2 4 पृथ्व्या, G2 पृथ्व्यान् For इमां, K1 2 4 इति, K7 D4 9 G2 इह, V1 Dn1 n4 D8 5 Kumbh ed मोह. D5 पूर्ण For नदीं, K1 B1 Da4 Dn4 D4 नदी For नरा, K1 जन, K2 4 7 B8 (marg) D4 9 जना — (L 2) For यथागाधाम्, K1 4 7 V1 B8 Dn1 n4 D8 4 9 G2 Kumbh ed यथागाधम् For विद्धि, B7 D6 G2 बुद्धि For लोकम्, V1 योगम् B0 9 Dn1 n4 D5 D8, 6 8 Kumbh ed. बुद्धियोगमय तथा (for the post half) — (L 3) For न तु, B0 Dn1 n4 D5 D8 6 8 Kumbh ed नैव For ताम्यन्ति, K1 तप्यति, K2 7 ताम्यति For प्लवन्त°, K6 सर्वत, K7 प्लवत°, Da3 प्लवन For पारमम्भस°, D8 परमांमस K4 प्लवत पारसमव (for the post half) — (L 4) For अध्यात्म, Dn1 आ°. For -विदुषो, K1 2 4 7 B8 (marg as above) D4 5 9 -कुशला For धीरा, K7 D4 5 9 वीरा For ज्ञान तु, K1 2 4 ज्ञानेन For परम, K1 2 4 7 D4 6 परम, D6 °म For प्लव°, K1 2 प्लवा]

54 a) For एता, B N P एव For सर्वा, B N P सर्वो — b) For आगतिं, B N P अ° — d) B N P लभते च शम तत

55 b) B N P प्रेक्ष्य यश्च विमुञ्चति

56 d) For दुर्जयेषु, B N P दुर्वापेषु.

57 a) For बुद्ध्वा, K7 Da3 a4 G2 बुद्धया. D4 G2 बुद्धि° K4 एतद्बुद्ध्वा किमन्यद्धि — b) For बुद्ध, K1 2 V1 बुद्धि For लक्षण, Da4 लक्षणे

58 a) For ततो, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed महद् — b) For भवेत्, B8 Da3 a4 परत्र — c) For गतिर्, D4 9 मतिर् — d) For प्रवदन्ति, B N P प्रवदति K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D8-6 8 9 G2 Kumbh ed स (B8 [marg] स्व) च्छदपदर्शे (K1 2 °दपि

दर्शे , K6 °दुपदेश)यतीह तुल्यतां

59 a) For यद्, B N P य° — b) For निर्गुदति, B N P निर्दहति — For 59, K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 G2 Kumbh ed subst

यत्करोति बहुदोषमेकत
स्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतम् ।
नाभिय तदुभय करोत्यसौ
यच्च दूषयति यत्करोति न ।

[(L 1) For यद्, Da3 a4 य° For करोति, K7 V1 °पि For दोषमेकतम्, K1 2 4 निलमेयकत् — (L 2) For पुरा कृतम्, B3 (marg) पुरानन, D8 पुरा क्षत — (L 3) For नद्, Da3 a4 यद् — (L 4) For यद्, B1 6 Da3 a4 D1 9 नद् For च, K1 2 4 [अ]सौ, B0 6 9 चेद्]

60 ab) B N P लोकमायुरभिमृयते जनस्तस्य तज्जन यतीह कुर्वन — c) For अज्ञोनतो, B N P न नोवते — d) B N P नायते यमि नय मद्रा

Colophon *Sub parvan* K1 2 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 G2 मोक्षधन — *Adhy name* K1 2 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 पात्रभौतिक — *Adhy no* (figures, words or both) K6 10, B1 106, Dn1 111, Dn4 110, D81 11

12 188

1 भृगुर् (for भीष्म) — a) हन ते मप्रवक्ष्यामि — b) For ध्यान , ज्ञान- — d) गच्छन्तीह महर्षय as in B0-9 Dn1 n4 D8 D2 8 8

3 a) For पाय, B N P चापि

4 b) For निलमात्रिना°, निष्परिग्रहा as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 D2 8 8 Cnp — c) For अमङ्गीनि, अमगानि as in K4 6 B0 6 7 Da3 Dn1 n4 D2 8 6 8 G8 For अविवादीनि, B N P °घादीनि

5 a) तत्र ध्यानेन संश्लिष्टम् as in B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 2, 6 8 T2

6 b) त्वचा स्पर्शं (by transp) as in K7 Da3 a4 Dn1 D8 D4-6 9 T G1-3 6 M1 5-7 — c) For विघाज्, विघाज् as in K7 Da3 Dn1 D81 D2 6 9

7 b) For योगवित्, B N P तत्त्व°

8 a) For ससज्य, सगृह्य as in K6 V1 B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 5

9 b) For चलाचलम्, B N P बलावम् — c) For पूर्वे, पूर्वे- as in B9 D8 T1 G1 3 — d) For मनोऽन्तरम्, B N P मनस्त्वरा।

11 a) For सरुद्ध, B N P °द्ध — b) आत्मपद्मम नतर as in K7 Da3 a4 D1 — c) For समुद्भ्रान्त, B N P दाना

12 c) For तच्चित्त, चित्त च as in B0 7-9 Da3 Dn1 D8 D2 8 8 G6

14 b) B N P गततद्रो ह्यमत्सरी

15 c) B N P मुने समाधियुक्तस्य

17 a) For पांसु-, पांशु- as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 D81 D2 4-6 8 9 — d) For परिभावनाम्, B N P °भावना

18 b) For शुष्क-, B N P शुष्क — c) For क्रमशस्, B N P क्रमेण।

19 b) For स-, B N P श — d) For स सम्यक्, B N P सम्यक्त्वत्

20 a) For चैव, चैव as in B0 8 Da3 Dn1 n4 D2 8 6 8 — b) For पञ्चवर्गश्, पचवर्ग as in K6 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 5 6 8 M1 6 7 For च भारत, B N P मुनीश्वर — c) For ध्यानपथ, °पथे as in K6 B0 6-9 Dn1 n4 D2 8 8 For प्राप्य, साप्य as in K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 8 8

22 d) For तत्, B N P तु

2

[Variants from the Bṛhan-Nāradiya Purāna 45 5–58 for 12 211–212]

12. 211

1 B N P om 1

2 For भीष्म, सनदन — cd) यथा मोक्षमनुप्राप्तो जनको मिथिलाधिप

3 b) मिथिलाया अधीश्वर°

4 a) For स ग्रतम्, श्मशानम् — b) For वसन्ति, वसति

5 d) For आत्मतत्त्वे न, °तत्त्वेन as in Cnp C8

6 d) For अपि, अथ as in B0 Da3 Dn1 n4 D8 D2 8 6 8

7 a) For -धर्माणा, -धर्माण

9 d) For विस्मापयति, विस्मया°

10 d) For -वर्षसहस्रिकम्, °सहस्रक as in K7 7 Dn4 D7 T G1-3, 6 M1, 6

11 [a]) पञ्चस्रोतसमागम्य — [b]) कापिलं मण्डलं (by transp) as in K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5-7 — [d]) For निवेदयत्, न्यवेदयत् as in V1 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 Cap

12 [a]) For ससिद्धो, सयुक्तो as in B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D8 D2 3 6 8 — [b]) For मुनि, आसुरि॰ as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 5-7 T G1-3 6 M1 5 6 — [d]) For बुबुधे, वि॰ For देवदर्शन, देह as in B0 6-9 Da3 a4 D8 D8,6 Cpp

13 [d]) For तद्, तम् as in K1,3 4 D2 3

14 [c]) For कपिला, ॰ली

15 [a]) For आगम्य, ॰त्य — [c]) For स, च.

16 [b]) For कापिलेयाय, ॰यस्य as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2-5 8 9 M1 5-7 Cap Cpp Cs

17 [a]) For सामान्य, ॰त्यो For कपिलो, जनको as in K7 V1 B8 D4 9 Cp — [b]) धर्मज्ञो ज्ञानिनं मुने

18 [b]) कापिलेयानुदर्शन

19 [a]) For परमवश्याय, ॰कल्याण as in K6 B0 6-9 Dn4 D8 D8 6

21 [a]) For कर्मससर्ग॰, धर्म॰ as in K4 V1 B6-9 Dn1 n4 D2 3 5 6 8 — [c]) For तद्, तम् as in K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 For मोघ, मोह as in K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7 Ca

24 [d]) For तथा, यथा as in V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8

25 [b]) For असति, असित.

27 [a]) For ऽस्ति, [ऽ]सिन् as in K4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 M1 5-7 — [b]) For वा, च as in K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — [d]) For स्मृत॰, स्थित॰ as in B8 9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8

29 [a]) प्रेतभूतप्रियश्चैव — [c]) For मृते कर्म, मृतकर्म For निवृत्तिश्, निवृर्त्ति

30 For न त्वेते, नन्वेते as in K6 V1 B0 7 8 Da4 Dn1 D8 D8 5 — [c]) अमूर्तस्य हि मूर्तेन as in K6 Ds2 D3 T2 G1 3 6 M1 5-7 Cv — [d]) For नोपपद्यते, ॰लभ्यते as in B0 Dn1 n4 D8 D8 6

31 [c]) For ॰चेष्टानां, तृष्णा च as in B3 Ds1 M1 — B N P om (hapl) 31^{c}–32^{d}

33 [a]) For प्रमूढे, नष्टे. — [c]) For ऽन्याज्, [ऽ]साज् as in V1 B0 6 (marg) 8 9 Da3 a4 Dn4 Ds2 D2 3 For देहस्, मोहस्

34 [b]) For श्रुतितो, श्रुततो as in K3 4 7 V1 B0, 6-8 Dn4 D2-6 8 9.

35 [b]) For दान॰, ज्ञान॰ as in Ś1 K1 B8 9 Da4 — [c]) For अन्याचरित, अस्या॰ as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — [d]) सामान्यात्प्रतिपद्यते

36 [a]) For यदा, अपि as in K4 6 7 B0 6 8 9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn For हि, तु — [c]) सुखितो दुःखितो वापि as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 — [d]) For दृश्योऽप्यस्य, दृश्या दृश्य as in V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8.

37 [a]) For तथा, यथा as in K7 V1 B0 7-9 Da4 D8 D4 5 9 M7 C8 v For मुमलैर्, मुशलैर् as in K6 7 D4-6 9 — [c]) For पृथग, वृथा

38 [a]) ऋतुसंवत्सरौ तिष्य as in V1 Dn1 n4 D8 D2 3 6 Cn 8 — [b]) For च, [ऽ]थ as in B0 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 — [c]) यथा तातानि पश्यति

39 [a]) For हि, [अ]भि॰ as in V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M5-7 — [b]) For वा, च as in K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 6 8

40 [d]) For उपयान्ति, ॰याति

41 [a]) For विधान, ॰विघातश् as in K7 V1 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D2 3 6 8 — [b]) For फलागम॰, ॰गमे as in Ś1 K1 3 4 6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2-6 8 9 — [c]) For यदर्थ, तदर्थं as in K6 V1 B0 6-8 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8, 9 T G1-3 6 M1 5-7

42 [c]) एतदस्तीति नास्तीति — [d]) For किंचिद्, कश्चिद् as in T2 G1-3 6 M5 6 For प्रतिपद्यते, ॰दृश्यते as in B0 Dn1 n4 Ds2 D8 8

43 [b]) For तत्तत्समभि, तत्तत्स्यगभि — [c]) For निविशते, निवसते as in D5

45 [a]) For तथात्यन्त, तथा इति — [b]) लिङ्गं एते बहवोपशुष्का॰

46 [a]) For ह्यध्रुवजीवितस्य, ह्यध्रुवजीविन॰ किं

47 [a]) For हि, ऽपि as in B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 — [b]) For परि, प्रति as in V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — [d]) For विनाशिनो ह्यस्य, ॰नाप्यस्य

12. 212

1 For भीष्म, जनक — B. N P om. 1

2 [a]) For यदिदं, यदि न as in K6, 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn, p 8

4 c) For क्त्नेन, °त as in K6 V1 B3 (marg) Cp
5 Before 5, B N P ins सनन्दन उवाच
6 Before 6, B N P ins पञ्चशिख उवाच — f) For अप्यपाश्रित्य, अप्सु as in D7
7 a) For पञ्चशाखोऽय, पञ्चधा तोय as in B6 6-9 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 Cn p — b) त (B N P नै) वायुर्ज्योतिषो धरा as in K6 B6 6-8 Da3 Dn1 n4 Ds1 D2 3 6 8 — c) For ते स्व, तेषु
8 b) For यद्यपि, यद्यपि as in Ś1 K1 4 B6 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T2 For पार्थिवम्, °व् as in K4 B6 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 6 8 G3 Cp — d) For इति, अपि as in K6 7 B6 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7. — f) For कर्मनग्रह, याथ° as in B6 6-8 Dn1 n4 Ds1 D2, 3 6 8 M1 (sup lin)
11 b) For चेतना, चेतना as in Ś1 K1 3 4 6 B6 7 9 Dn1 n4 Ds1 D2 3, 6 8 Kumbh ed Cv — d) अनदु्र्पशुनैति न
12 b) मूल्यनेव ते भव — d) For पटुना, मट्टुना
13 a) तेषु धर्मोति मिदश्च as in B6 6 7 9 Da3 4 — c) For शुक्र, शुद्ध as in B3 M1 7 (inf lin)
15 c) For क्रिमधिष्ठाना, °धिष्ठानात् as in K4 6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 M1 6 7.
16 a) For मनो, जनो — c) शृणुयाच्च मोक्षाय
18 b) For ततान्यदि, °नि न — c) For तपोयोग, °योग as in K4 6 7 V1 B6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8
19 d) For द्वन्यथा, हि तथा as in K1 V1 B6 6 8 9 Da3 a4 D8
20 c) For मन, मन as in K6 7 V1 B6, 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-4 6 8 9 M6-7 Cn p s
21 c) For इको, नेहो — d) For विमर्गे, °ग as in K6 7 D7 G3
22 a) For तु, च as in K6 V1 B6 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — b) इति पञ्चान्वित विदु as in K6 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 — d) For अवसृजेत्, °सृजत्
24 c) For येन यस्, येनाय as in V1 B6 6-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8
25 a) For चैव, चापि as in K4 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 — b) For चैव, चापि as in K4 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 — d) For प्रसूता, प्रसृता as in B3 T1 G1-3 6 M5 6 For माधना, साधिनी as in D6
29 B N P om 29-43
44 a) For तु, च as in K6 7 V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 G1 3 — d) For विसस्रैव, विप° as in Ds1
45 a) For च, हि as in V1 B6 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2, 3 6 8 Cn For बहुभिर्, विविधैर् — c) For यदा, यथा For सुखदुःखे, दुःखसौख्ये
46 b) For ततोनिमित्ते, ततोर्नि° — d) For महद्भय सक्ता, °लशक्ता°
47 b) पाल्यमान, यास्य° — d) विध्वसते लोष्टमिवादिगृच्छन्
48 b) For यथावत्, यथा च as in V1 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8. — c) विहाय गच्छन्ननवेक्षमाणस्
49 a) For द्रुम, मत्स्य — b) For प्रपतति, नि° as in K4 7 Dn1 n4 D8 D2 4 6 8 9 For असक्त°, अशक्त°. — c) For सुखदुःखे, दुःखसौख्ये.
50 B N P transp 50 and 51 — c) न खलु मम हि दहतेऽत्र किंचिद् as in V1 B6 7-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8
51 a) For विदेहराज, निशम्य राजा as in B6 6-9 Da3 a4 D8 D2 3 6 8 — b) For भाष्यमाण, °माण. — c) For निश्चितार्थे, °तार्थ as in K4 V1 B6 6-9 Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 6-8 T G1-3 6 M1 6-7
52 b) For न हीयते, महामुने. — c) उपद्रवाननुभवते ह्यदुःखिन°

3

[Variants for 12 214 from B 13. 93 1-17.]

1 b) हविस्ते यदि भुजने
2 a) For मनोर्पणा, मनार्थेय — b) For कार्य कारिण°, कामकारणे — c) For न, तु as in D8 T2 M5-7
3 cd) तप स्यादेतदेवेह तपोन्यद्वापि किं भवेत्
4 ab) मासार्धमासोपवासाद्यत्तपो मन्यते जन — c) आत्मतन्त्रोपघाती यो — d) न तपस्वी न धर्मवित् — c) त्यागस्य चापि सपत्ति
5 b) For सदैव च, तथैव च. — d) वेदार्थेय सदा जपेत्.

6 b) For भारत, मानव — d) For जपेद्, पठेत्.

7 B 13 93 repeats 7^{ab} (with var) after 7^{cd}. — a) For अमृताशी, कृतवादी (first time) — b) नियतश्च सदा भवेद् (first time), पवित्री न सदा भवेद् (second time) — c) For सदा च, मय च

8 b) For कथं भवेद्, म पार्थिव

9 a) For प्रातराश, सायमा — b) प्रातरा [illegible] मो नरः — c) For न भवेद्, भवति. — d) For पुनरा, [अ]तरा पुनः

10 b) For भाक्षा, नैव ह — d) दाता [illegible] मानव

11 c) दानं [illegible]

12 b) For सदा न [illegible] — c) For [illegible], [illegible] as in K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7, 8 T2 G1 3, 6.

13 a) For भारत, [illegible] — c) [illegible] नो नरः.

14 a) For देवमार्ग, [illegible] — b) [illegible] — c) [illegible]

15 b) For [illegible] — c) For [illegible] — d) [illegible]

16 a) [illegible] — b) For [illegible] as in B3 — c) For पुत्रपौत्रैश्च, पुत्रपौत्राश्च.

4 A

[Variants for 12 231–233 from Brahma Purāṇa (Anandashram ed , 1895), adhy 235–236]

12 231

2 a) For प्रजावान्, प्रज्ञा° as in K4 6, 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-9 T1 G3 — b) [illegible] — c) सत्यधर्मगतिर्भवान्.

3 d) For इभितस्य, वदस्व as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-9 8 9 For मे, न

4 b) यथैकाग्र्यमवाप्यते as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 9 — c) For पुरुषेषु, °षष् as in B5 (marg) — d) For तथा, तत्र as in K4 6, 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-8, 8 9

5 a) For विधातपसोर्, ध्यान°.

7 a) For मारो, लेहो as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9 — d) For लोप्याकाश, मोक्ष°.

8 a) For क्रान्ते, भ्रान्तो — b) For भुक्तम्, भोक्तुम् as in K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9 For अर्हति, इच्छति as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D7 8 5-8 T1 G1 6 M1.

9 c) For दर्शनानि, दश तानि as in D1 T G1 3 6 M1 5 6

10 a) For शब्द स्पर्शी, शब्दस्पर्शौ. — c) For इन्द्रियाणि, °यार्थान् as in Bo 6-8 Dn1 n4 D5 D7 8 9. For त्वर्थान्, विषाद् as in K6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D7 8 9 — d) इन्द्रियेभ्यस्तु (B6 °स) नित्यशः as in Bo 8 9 Dn1, n4 D5 D7, 8, 9, 8.

11 b) अवश्यानिव रा(ि वा)जिन°.

14 b) For चेतना, °ना°. — d) For प्रत्याचन, प्रत्यचन as in K4 V1 Bo. 6, 8 Dn1, n4 D7-8, 8, 9.

15 c) For विप्र, विप्राः.

16 c) For [illegible]

18 a) For [illegible], [illegible] as in K4 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7-9 T G1 3 6 M1 6-7 — b) [illegible] — d) For [illegible]

19 a) [illegible]

24 a) For [illegible] as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D7 8 9 — b) [illegible] as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9 — d) तथा [illegible] as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 9.

26 b) For [illegible], [illegible] as in K6 Bo. 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1, n4 D5 D7 8 9 — d) नैव [illegible]

27 a) For [illegible], [illegible] — c) For न महत्, दयन्यो.

28 c) [illegible] as in K4 6 7 D7 8 9 T G1 3 6 M1 6-7

29 a) For [illegible], [illegible] as in D1 T G1, 3, 6 M1 6-7.

31 b) For द्वेषी, द्वेषं — d) For [illegible] as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 D5 D7 8 9

32 a) For गत्वा, कृत्वा. — c) इदं तु सर्वभूतस्य as in B3.

33 a) For ज्ञानिमह, ज्ञानेनाभि° — b) नराणां सम्येन च

34 a) For पाक्षर, प क्षरं as in Bo. 7-9 Da3 Dn1 D5 M1.

12. 232

1 a) नवतां पृच्छतां विप्रा. — c) For सांख्य, सांख्य

as in K4 G1 For न्यायेन, शनेन as in K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

2 a) For ते कृत्स्न, मो विप्रा — b) कीर्तयिष्याम्यत' पर — c) आत्मनो व्यापिनो ज्ञान

6 c) For श्रोत्रे, श्रोत्र as in D7 T1 G1 3 6

7 b) For लोम, दम as in Ś1 K1 3 4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8

8 a) For चार्वेद्, चाथ — b) For प्रणमेत च, 'मेत्तदा — c) For रुपितां, उद्धता

9 b) For रस', जगद् — c) For एकस्य, एतस्य as in V1 B8 8 (marg) Da3 Dn1 n4 D8 D2 3 5-8 For भूत, भूत- as in M1 5 6 — d) For द्वय, दृष्ट as in K4 6 B5-9 Da3, a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8

10 c) शौच चैव'त्मन' शुद्धिर्

11 B P om 11cd as in K7 M1, 6 7.

12 b) For लब्धालब्धेन, लब्ध्यालब्ध्येन — c) For धुतपाप्मा, धूत' as in V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 T G1 3 6 M1 5-7 — f) For निनीषेद्, निषेवेद्

13 c) पूर्वरात्रेपरार्धे च — d) For आत्मना, 'न' as in G6

14 b) यथेक छिद्रमिंद्रिय — d) For दृते, गिरे' as in D5

15 a) For मनस्तु, 'म' — b) For कुमीनान्, कूर्मा णान् as in Bo 6 7 8 (marg) 9

17 ab) पचेंद्रियाणि मनसि हृदि संस्थापयेद्यदि — c) For सम्याय, 'या as in B6 7 8 (marg) 9

18 d) For पश्यति, पश्यति as in D7 G1 3 6 For आत्मना, नि as in K7 V1 D4-7 9 T G1 3 6 M1, 6 7 — e) For च तत्र, तत्र तु

20 d) For -सात्म्यताम्, साम्यतां as in K4 6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 Cn.p

21 b) For घ्राण, घ्राण as in Ś1 K1 3 4 V1 Bo Ds1 M1 — c) For रसस्पर्शे, रस स्पर्श — d) For शीतोष्णे, 'ष्ण as in Da3 a4

22 a) For प्रतिमान्, 'मान् as in Ś1 K7 For उप सर्गाद्य्, 'सगाद्य् — b) For उप, प्रति- — d) For स्वात्मनैव, साम्येनैव

23 b) For त्रैकाल्य, त्रैलोक्ये — d) सूक्ष्ममूलेषु योजयेत्

24 b) For गोष्ठे, कोष्ठे as in C3 — c) For एका ग्रम्, 'ग्र as in K3 4 6 Bo 8 Da4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 T1 G1 6 M1 5 — d) For नोद्वेजयेन्, नोद्विजते

25 b) नियतु चचलं मन' as in B8 — c) For त त, तत्र,

26 B P om 26ab

27 a) For नाभिष्वजेत्, नातिव्रजेत् — d) For लब्धालब्धे, 'लब्ध as in D7 T G1 3 6 M1 5-7

28 b) For अपवादयेत्, अभि' as in D7 T G1 3 6

30 a) For सर्वात्मन, स्वस्था' as in V1 B6-8 Da3 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 — d) For मश्नाति, मश्नाभि as in Ś1 K3 V1

31 a) वेदनार्तांन्परान्दृष्ट्वा — c) For एतस्मिन्, एव तु For मार्गे, मार्गं

33 b) यमिंद्रियातिगमगोचर द्विजा — B P om. 33c-34b

34 c) For चेयात्, चेमां as in K4, 6 V1 Bo, 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 For सात्म्यतां, साम्यतां as in K3 4 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 7 8 T1 G1 M1, 6 7 — d) प्रयात्यनावृत्तिगतिं मनीषिण

12. 233

1 a) For यदिदं, यथेव

2 a) For इच्छामि, 'मस् — b) For मे, न — c) For त्वन्योन्य, अ' as in K7 V1 D4 6 9 T2 G1 3 6 M1 For वैरूप्ये, 'प्य as in D5 7 T G1 3 6

3 For भीष्म, व्यास — ab) शृणुध्व मुनिशार्दूला यत्पृच्छध्व समासत' — c) For एतौ, चोभौ

4 cd) शृणुध्व सांप्रत विप्रा गहन ह्येतदुत्तर

5 a) For प्रोक्त, युक्त — b) For [इ]त्यत्रैव, तत्रैव as in V1 B8 — cd) यक्षस्य साद्दश्यमिद यक्षस्येद मवेदथ

6 d) निवृत्तो वा विभावित'

7 b) For तु प्र, च वि- as in K7 B8 D5 9 T M5

8 d) अव्यक्त ह्यक्षरात्मक

9 b) For वृद्धितरा, 'रता as in K6 Bo 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 6 8 — c) For जालानि, -जालेन

11 a) For कर्मण, 'णां as in T2

12 a) न म्रियते यत्र गत्वा

13 b) For अजर, अचल as in K6 7 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-6 8 9 — c) For अव्याहतम्, 'कृतम् as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 — d) For चाधियोगि च, चाधियोगवित्

15 b) For तात, द्विजा' — c) विप्राश्चंद्रसमस्पर्श — d) For सितम्, सित'

16 c) न वक्तु शक्यते द्रष्टु — d) For वक्र, चक्र-

17 c) For विद्धि, वियाद् — d) For तात, विप्रा'

18 b) For अम्बिन्दुर्, बुद्बींदुर् — d) For त्याग, योग- as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 5 8

19 [b]) प्रेयं जीवगुणात्मकं
20 [b]) For चेष्यते, जीवगुण — [d]) For प्रावर्तयथो, प्रकल्पयंतो

4 B

[Variants for 12. 238–240 from Brahma-Purāṇa 236 22–64, and for 12 241–242 from B P 237 1–39]

12 238

1 [a]) For प्रकृतेस्, °त्यास् as in K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2–9. — [b]) क्षेत्रशास्ते परिश्रुता — [d]) न जानाति स तानपि as in K1 2 7 Da3 D4 6 9 Ca.

2 [a]) For चैष, चैव as in K6 V1 B3 D6 7 T G1–3 6 — [d]) For दृढै°, दृढ as in T1 G1 3 6

4 [d]) For सा परा, परमा as in D8 M1 6

5 [b]) For गूढोऽऽत्मा, गूढात्मा as in K1 3 V1 B0 7–9 Da4 D8 D2 4 9 M1 6 7. — [d]) For तत्त्व, सूक्ष्म as in K4 6 V1 B0 6–8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8

6 [c]) इन्द्रियैरिंद्रियार्थांश्च — [d]) For बहु चिन्त्यम्, बहु चित्तम्

7 [a]) ध्यानेपि परम कृत्वा — [d]) ततो गच्छेत्पर पद

9 [a]) For हित्वा तु, विहत्य as in B1 9

10 [d]) For आनन्त्यम्, अत्यतम् as in K4 8 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds2 D2 3 7 8 T1 G1 3 6

11 [b]) For तृप्त°, स्वप्ने as in K4 6 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 9 For स्वपेत्, भवेत् — [c]) For निवाते, निर्वाते as in D8

12 [a]) For सत्त्वाहार, लघ्वाहारो as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 D8 D2 3 6 7 8 T G1–3 6 M1 6–7

13 [a]) For प्रत्ययिक, -प्रलायक as in K1 2 D7

14 [a]) For दशैदसृक्, दशवर्ष-

15 [d]) For पुत्र, मुक्ति-

16 [b]) For [अ]तपस्विने, तप° as in K1 6 7 D4 9.

18 [a]) For श्लाघते, श्लाघिने as in K6 B0 6 7 9 Da3 Dn1 D8 D2 6 8

19 [a]) For यद्यपि, यदपि as in T2

20 [cd]) तद्युष्मभ्य प्रयच्छामि यन्मां पृच्छथ सत्तमा. — For 687*, B P subst

यन्मे मनसि वर्तेत यस्तु वो हृदि सशय ।
श्रुत भवद्भिस्तत्सर्वं किमन्यत्कथयामि व ।

12 239

1 For शुक उवाच, मुनय ऊचु° — [b]) For मे, न — [c]) For चेद, विप्रो

2 [a]) For तात, विप्रा — [b]) For विद्यते, पठ्यते as in K7 B0 6–9 Da3 a4 D8 D8–9 M1 6 — [cd]) युष्मभ्य कथयिष्यामि तस्य व्याख्यावधार्यतां

3 B P om 3[c]–5[d]

6 [a]) For पञ्चैव, यञ्चैव — [cd]) आकार तु भवेद्यस्य यस्मिन्देह न पश्यति

7 [a]) For अकरोधत्, आकाशाद्य — [b]) For लक्षयेत्, वर्ण° — [c]) For इन्द्रियाणि, इद्रियाणा as in K6 7 D1–7 9 M1 6 7

8 [a]) For ते, वो For वर्तयिष्यामि, वर्ण° — [b]) For इह, अनु- as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 4 8 M5 — [c]) शृणुध्व तदिहैकाग्र्या

9 [b]) For सभवम्, लक्षण

10 [c]) For स्नेहो, स्वेदो

13 [a]) For च भावश्, स्वभावश् as in K6 Dn1 n4 D2 8 T1 G1 3 6 Ca — [b]) For एतेऽऽत्म, एते स्व- as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 — [c]) For न, ते as in Da3 — After 13, B P reads 17–19 as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 Kumbh ed

14 [a]) For नरे, नरै — [b]) For तु, तन्. — [d]) क्षेत्रश्च विद्धि चात्मम

16 [d]) तान्गुणानुपलक्षयेत् as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

17 [a]) For इह, इव as in K1 6 7 V1 Ds1 D4 6 9 T2 G1 M1 6 — [b]) For वि, स — [d]) For बुद्धि सज्ञा, बुद्धिश्रेष्ठो

18 [b]) अवाकोर्द्ध च पश्यति (sic). — [c]) For वै, सा

19 [a]) For गुणाश्चेनीयते, गुणैस्तु नी° — [d]) For बुद्ध्यभावे, बुद्ध्याभावात्.

20 [c]) For सयुक्त, सयुक्त

21 For 21[cd], B P. subst 689* as in K6 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 D2 3 8 M7

22 [b]) For अव्यक्त-, अव्यक्त as in K3 Da3 a4 D3 7 For -विषय, विषम — [d]) For धार्यताम्, धारयेत् as in K1. 3 4 Da3 a4 D4 9 T G1–3 6 M1. 6–7

23 [a]) For आनन्द°, आनंद. — [b]) For साम्य, स्वाम्य

as in B8 D8 D4 C8 — d) वदते सात्त्विकान्गुणान् as in B7 9 Das a4

24 d) For हेत्वहेतुत, हेतुनत्वत

12 240

1 c) हृदय प्रियमेवेह,

2 b) For परम, च पर as in K1 3 T1 G2 3 — d) For मत, स्मृत as in M1 6 7

3 b) बुद्धिरेवात्मनायिका

4 b) For विक्रियते, विकुरुते as in K1 3 4 For ह्यणु, ह्यनु as in V1 B8 9 Das a4 D6 7

5 a) For भवते, च भवेद् as in K7 B8 (marg as in text) D4-7 9 — b) For रसती, रसती as in K1, 3 D6 T1 G1-3 6 M1 5 6 — c) For जिघ्रती, जिघ्रती as in D5 7 T1 G1-3 5 M1 7 6 — d) For विक्रियते, विकुरुते

6 a) For [इ]ति, तु as in K3 6 V1 Bo 6-9 Das Dn1 n4 Ds D2 3 8 T1 G1 3 6 — b) तेषा वृत्त्या वितिष्ठति — c) For तिष्ठती, °ति as in Das — d) बुद्धिमावव्यवस्थिता

7 b) For शोचते, °ति as in K1 3 4 7 V1 B8 D4-7 9 T1 G2 3 6 M1 5-7 — d) For युज्यते, मुह्यते as in B8 (marg as in text)

8 a) For सेय, स्वय

9 c) For अधिष्ठानानि, °ष्ठाने च — e) For [ए]व, च — f) For विनेतव्यानि, विचे° as in K6 B6 7 9 Das a4

10 b) For यद्यन्नानु, यद्यदा च — c) For -गता, -मना — d) For भावे, भावो as in K3 — e) For प्रवर्तमान, °मानस् — f) For अनु, अति as in V1 Bo 7-9 Das D4-7 9

11 ab) ये वै भावेन वर्तते सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु — c) For अन्वर्था, °र्थान् as in T2 M·

12 a) For नर°, मन° as in K6 V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T1 G1 3 6

13 b) For विद्वान्, बुद्ध्वा — c) अप्रहृष्यश्च, संप्र°

14 c) For अनये, अनेकैर्

15 c) For ह्यात्मा, [ऽ]स्यात्मा as in K4 V1 B7 8 Dn1 n4 Ds1 D2-9 — d) दीपदीप्ता यथाकृति as in K6 Bo 6-9 Das a4 Dn1, n4 Ds D2 3 8 — f) For अपगते, उप° as in B6 9 Das a4 — After 15, B P ins 690* as in K6 V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 3 6-8 Cn Kumbh ed

16 After 16ab, B. P ins 691* as in K6 Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2, 3 5 7 8 Kumbh ed — f) न कथंचित्प्रलिप्यते

17 d) For मार्गेषु, सगेन For [अ]सज्जत, सज्जत as in K1 V1 Bo 6 (marg) 9

18 a) For सत्त्वम्, स्वयम् — b) For गुणान्वापि, गुणेष्वपि — d) For स, च

19 b) For स्रष्टा, द्रष्टा as in V1 B8 — c) For एतद्, एवम् as in T G1-3 6 — d) अतर लक्षयेन्नर

20 c) For तौ, [ए]तौ as in Ś1 K1 B8 Das M6

21 a) यथाश्मना हिरण्यस्य — c) For चापि, वापि as in K4 6 Bo 7 8 Dn4 D6 D8 8 T G1-3 6 M1 5-7

22 b) For च, इ as in K6 Das a4 T2 G1 3 M1 5-7

12 241

1 b) For त्वनु, त्वधि as in K1 3 4 6 Bo 8 Dn1 n4 D2 3 8

2 d) सृजते तद्गुणास्तथा as in K6 V1 Bo 6-9 Das Dn1 n4 Ds1 D2 3 8

3 a) For प्रध्वस्ता, प्रवृत्ता — d) For निवृत्तिर्, °त्तिम् as in D5 M1 6

4 d) For गर्भशयो, वै सशयो

5 a) अनादिनिधनो ह्यात्मा as in K6 Bo 6-9 Das, a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 — b) For आसाद्य, त बुद्ध्वा as in K6 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds D2 3 8. For विचरेन्, विहरेन् as in K6 B7-9 Das a4 Cp

6 a) इत्येव हृदये सर्वो — c) अनित्य सुखमासीनम् — d) For अशोचश्च, °च्य

7 a) तरयेत्प्रच्युता पृथ्वीं — c) अवगाह्य च विद्वांसो — d) For विद्धि लोकम्, विप्रा लोलम्

8 a) For ताम्यति, तप्यति as in Ś1 K1, 3 4 — c) एव विचिंत्य चात्मान

9 a) तां (त) बुद्ध्वा नर स्वर्गे — c) समचेष्टश्च वै सम्यग्

10 a) एतद्द्विजन्मसामग्र्य — c) आत्मज्ञानसमस्नेह-

11 a) For एतद्, तत्त्व

12 b) For भवेत्, परत्र as in V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G1 3 6 M1 5-7

13 a) For लोकम्, लोके For जनस्, नरस् — b) तत्र देवमनिरीक्ष्य शोचते — c) तत्र चेत्कुशलो न शोचते

14 b) For निर्णुदति, निंदयति

12. 242

1 For शुक उवाच, मुनय ऊचु — c) For धर्मेभ्यस्, भूते° as in K6 Bo D8 — d) For त, तद् as in K3, 7

B8 D4 6 7 9 M1 6 7 For भे, न°

2 b) पुराणमृषिभि स्तुत

3 b) For यत्नत°, तत्त्वत as in V1 B8 — c) For निष्पतिष्णूनि, प्रसृतानीह

4 b) For प्रैकाद्य, [अ]प्यैकाग्र्य as in K6 7 B1–9 Dn1 n4 D8 D2–9 — c) For तज्जाय, विशेय

5 c) For इवासीत, स एवासद्

6 c) तदा चैवात्मनात्मान· — d) For द्रक्ष्यसि, °थ

7 c) For त पश्यन्ति, प्रप° For महात्मानो, °त्मान as in Ś1 K1 2

9 c) For घत्र, घरय

10 cd) इष्टात्मान तथा यूय विरागा भवत द्विजा°

11 a) For विमुक्त°, °क्ता — b) For इवोरग, °रगा — d) अचिंता विगतज्वरा

12 b) For -प्रवाहिनीम्, प्रवाहिणीं

14 B P. transp 14^{b} and 14^{d} as in K6 V1 B6–9 Da4 — d) For कामग्राह, °क्रोध- as in K6 D6 7

15 c) For तात, तां तु· — d) For जिघ्रावर्ता, °वर्त

16 d) For आत्मवित्, °वान् as in K6 B8 9

17 b) महाभूयाय कल्पते· — c) For सतीर्ण, उत्तीर्ण·

18 a) For भूमिष्ठानि, भूयि° — b) सर्वेस्थानान्निरीक्ष्य च· — c) For अप्रहृष्यश्, अप्रसीदश् — cd) For द्रक्ष्यसि, °थ B P transp भूतानां and सर्वेषां as in K6 7 V1 Bo 6–9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 9 T G1–3 6 M1 6–7 For प्रभवाप्ययौ, °वाप्यय as in K6 T G1 3 6 M1 8

19 a) For एव वै, एतद्धि — c) For श्रेष्ठ, श्रेष्ठा as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da8 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 6 7 T1 G3 6 — d) For तत्त्व, सत्य- as in K6 B6 7 9 Da8 a4.

20 a) आत्मानोऽव्यापिनो विप्रा — b) For इद, इति·

21 c) For अब्रुव, अब्रव as in M1 6 7 For तात, विप्रा

22 a) For एतत्, एव — b) For नैव, न च as in Ś1 K1 2 For चेद, [ए]वेद as Ś1 K1 2

23 B P om 23^{cd}

24 b) For न च, तथा as in K4 6 Bo 6–9 Da8 a4 Dn1 n4 D2, 8 6 7 8 — c) For पुत्र, विप्रा·

25 b) For गुणान्वितेन, दयान्वितेन — c) दृष्ट्वा हित प्रीतमना ययर्यौ

4 C

[Variants for 12 266 from the Brahma-Purāṇa 237 40-57]

12. 266

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु — d) श्रोतुमिच्छामहे मुने

2 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच — a) असाधु तन्म द्याप्राधा — d) मृगयध्व सदानघा°

3 a) परोपकरणे बुद्धिर् — b) For सानघ, सा मता as in V1 Bo Dn1 n4 D8 D2 3 6, 8 — c) एव धर्मो ह्युपायार्थे — d) For नान्यद्, नान्य as in K1 2 Da8 a4 Dn4 D2 6 7 T1 G3

4 d) तच्छृणुध्व ममानघा

6 b) रक्षेत्क्षेत्र च सविद

7 B P om 7^{ab} as in Da1 D2 5, 8 G3

8 a) For रोगान्, योगी

9 d) सामर्थ्यं सगवर्जनात्

10 b) For क्षुध, क्षुधां as in K6 7 V1 Bo 6–8 Dn1 n4 D8 D2 3 6–8 M6 — c) कारुण्येनात्मनात्मान

11 a) For तन्द्रीं, तद्रां as in D2 7 — c) For बहुभाष्य, °भाषा as in T1 G1 3

14 d) For तथेमान्, यथावद्

15 c) For आहारत, आचा° as in K6 Bo, 7 9

16 b) For अपघ्नन्ति, उप° as in K4 7 Bo 7 Dn1 n4 D8 D2–9

17 d) For निनीषेद्, निर्विशेद्

18 d) For व्यवस्थिति°, घ्यव°

19 d) नियमा कामतोऽन्यया

5

[Variants from the Skanda-Purāna, Maheśvarakhanda, adhy 45 4 up to end of the adhy for 12 258]

12 258

1 Sk. P. om. 1-3

4 c) For चिर हि, चिरेण — d) यो विमृश्य प्रपद्यते·

5 Sk P om 5^{ab}

7 ^{a}) व्यभिचारेण कस्मिन्स

8 ^{a}) For [उ]क्त्वा, [उ]क्त as in D5 7 M1 6

10 ^{b}) For स्वधर्मो, ह्यधर्मो

12 ^{b}) युक्त मातुश्च रक्षण — ^{c}) For युक्तक्षमाद्, क्षमायोग्याद् — ^{d}) नानिवर्तेत वै कथ as in D4 9

13 ^{b}) For जज्ञियाम्, °वान् as in K6 7 B0 6-9 Dn1, n4 D8 D2-9

14 ^{b}) For प्रकृत पुन, परिकल्पित

15 ^{d}) For निश्चये, लिप्सया as in K4 D4 6 9

16 Sk P om 16^{a}–17^{b}

18 ^{a}) For पूयन्ते, चूर्यते

19 Sk P om. 19 as in M5

20 ^{d}) For प्रीयन्ति, प्रीणति as in T2 G1

22 ^{c}) For सुत, सुन as in Ds1 For स्नेहै, स्नेह as in G1

23 ^{a}) For विचिन्तित, विचिन्त्य त — ^{c}) For ह्यल्पतर, नाल्पतर as in K4 7 Dn1 n4 D2-4 6 8 9

24 ^{e}) For पुमां, पुस as in Ds2 D4 6 9 — ^{f}) For आर्तस्य, अर्थस्य — After 24, Sk P ins 708* as in K4 7 Dn1 n4 D8-7 9

25 ^{a}) For च, स as in K4 V1 B0 6-9 Ds1 D4 6 9 T G1-3 6 M5 7 — ^{b}) स्थावर्यमपि कर्पति

26 ^{a}) For समाकीर्णो, °पन्नो as in K7 V1 D4-7 9 T G1-3 6 M5 7

27 ^{c}) For रक्षत्येव, °येच — ^{d}) For पोष्टा, पोष्य

30 ^{b}) For स्मृता, तथा as in D4 6 9 — ^{d}) For वीरसुत्वेन, °सुत्वे च

31 ^{a}) For शुश्रूर्, श्वशुर् — ^{b}) माता स्यान्मानना तथा — Sk. P om. 31^{c}–39^{d}

40 ^{a}) For समावायम्, °वापम् as in Ś1 K7 T G1-3 6 M5 — ^{b}) For एकम्य, °त्व — ^{d}) पूगो नात्येति मातर — After 40, Sk. P ins

पतिता गुरवस्त्याज्या माता च न कथचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।
एव स कौशिकीतीरे वल्लि राजानमीक्षतीम् ।
स्त्रीवर्चि चिरकालत्वाद्धन्तु दिष्ट स्वमातरम् । [5]
विमृश्य चिरकाल हि चिन्तान्त नाभ्यपद्यत ।
एतस्मिन्नन्तरे शक्रो ब्राह्मण रूपमास्थित ।
गायन्गाथामुपायात पितुस्तस्याश्रमान्तिके ।
अनृता हि स्त्रिय सर्वा सूत्रकारो यदब्रवीत् ।
अतस्ताभ्य फल ग्राह्य न स्याद्दोपेक्षण सुधी ।
इति श्रुत्वा तमानर्च मेधातिथिरुदारधी । [10]
दु खितश्चिन्तयन्प्राप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।

41 Sk P om. 41^{d}–48^{b}

48 ^{cd}) अहोहमीर्ष्ययाक्षिप्तो मग्नोह दु खसागरे

49 Sk P om 49^{bc}

50 ^{a}) For अन्तरेण, सत्वरेण as in D4, 7 M1 6 7 — ^{c}) For यद्यद्य, यद्यय

51 ^{c}) For यद्यद्य, यद्य as in D4 6 9 T1 G3 6

52 ^{c}) For पातकेभ्यश्च, °के विष्ट — ^{d}) शुभाह चिरकारिक

53 Sk P om (hapl) 53–55

56 ^{a}) For राजन्, प्राप्तो — ^{b}) गौतमोर्चितयत्तदा — ^{c}) For चिरकारिं, °कारिक as in K7 V1 D4 9 M1 6 7 — ^{d}) For स्थितम्, मातुर् For अथान्तिके, उपांतिके as in K7 D4 9

57 ^{c}) ततो, स्थितो as in K7 D4 6 9

58 ^{a}) For गौतमस्तु, मेधातिथि — ^{c}) निराकारा तु जीवती

59 Sk. P om 59

60 ^{a}) हन्यादिति न सा वेद as in K7 D4 6 9 — ^{b}) स्थिते सुते (by transp) as in Ś1 K1 3 4 D4 6 9

61 ^{a}) For चासीत्, आ

62 ^{a}) For स्तुत्वा, स्मृत्वा

63 Sk. P om 63^{ab} as in K7 — ^{cd}) चिर मुदान्वित पुत्र मेधातिथिरथाब्रवीत्

64 ^{b}) For चिर भव, भवेच्चिर — ^{cd}) चिराय यत्कृत सौम्य चिरमस्मिन्न दु खित

65 Sk. P om 65^{cd}.

66 ^{a}) For मित्र, मन्त्र For बध्नीयाच्, सखी as in K7 D4 6 9 — ^{c}) For हि कृत, विहित as in D4-7 9

67 ^{a}) For रागे, रोगे

69 Sk. P om 69^{a}–72^{b}

73 ^{b}) चिरमिष्टानुपास्य च

74 ^{c}) For चिर ब्रूयाच्, शृणुयाच् — After 74, Sk P ins

धर्मे शत्रौ शस्त्रहस्ते पात्रे च निकटस्थिते ।
भये च साधुपूजायां चिरकारी न शस्यते ।
एवमुक्त्वा पुत्रभार्यासहित प्राप्य चाश्रमम् ।
ततश्चिरमुपास्याथ दिव यातश्चिरं मुनि ।

75 SK P om 75

5 A

[Variant readings from Brahma-Purāna (Venkateshwar Press, Bombay, 1923), adhy. 39-40, and from Vāyu Purāṇa (Anandashram, Poona, 1905) for 12 274]

12 274

5 a) For महाराज, B P V P द्विजश्रेष्ठा — b) For विश्रुतम्, B P पूजित as in K6 V1 Bo 6 7 8 (marg) Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 M1 5-7 — c) B P ज्योति स्थल नाम चित्र.

6 a) For तत्र, V P तस्मिन् For गिरितटे, V P. °श्रेष्ठे — b) For हेम-, B P V P सर्व For -विभूषिते, B P विचित्रिते — c) For विभ्राजन्, B P V. P विस्तीर्णे

7 b) B P V P नित्य पार्श्वस्थिताभवत् — c) B P V P आदित्याश्च महात्मानो — d) For महौजस , V P [अ]मितौ°.

8 d) For अभिमवृत°, B P. V P परिवारित°.

9 a) For अधिप , B P V P. ईश्वर as in K4. 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 6 8 T G1-3 M1. 5-7 — After 9ab, B P V P ins 734* as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-9 T G1-3 M1 5 6 — d) For ऽपरे, B. P V P [ऽ]पि च as in K7 D4 9

11 a) For शिव सुखो, B P सुखशिवो — c) For कुसुमोपेता , B P °पेत — d) For महाद्रुमा°, B P [ऽ]भवद्रुमा , V P द्रुमास्तथा as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3. 6 8 G3

12 a) For चैव, B P साध्या — d) For पर्युपासन्त, B P °पासत as in Da4 T2 , V P °पासति For भारत, B P V P तत्र वै

13 a) For महाराज, B P V P तथान्यानि

14 a) For हृष्टा, B P धृष्टा — b) For -प्रहरणोद्यता , °णायुधा — d) B P V P तस्थुर्वैश्वानरोपमा

15 a) B P V P नदीश्वरश्च भगवान्

16 c) For देव, V P देव — d) For कुरुनन्दन, B P V P द्विजसत्तमा°.

17 b) For पूज्यमान°, V P दीप्य° — d) For व्यतिष्ठत, V P °स्थित

18 V P om 18-20 — d) For ऽन्वपद्यत, B P [ऽ]न्व° as in K7 D4.

19 a) For मख, B P मखे as in K1 3 4. 7 Dn4 D4 9 — c) B P. स्वर्गस्थानादथागम्य — d) For बुद्धिम्, B P दक्षम्. For तदा, B P तथा.

21 a) B P V P गतास्तु देवता ज्ञात्वा — c) For साध्वी, B P शर्वे — d) For पतिम्, V P. तदा

22 Before 22, B P V P ins उमोवाच as in B9. — a) For क नु यान्त्येते, B P कुत्र यान्त्येते, V P क गता ह्येते

24 For उमा, देवी — b) For नाभिगच्छसि, B P. नानु°, V P न गतोमि वै. — d) For ते न विद्यते, V P प्रतिषिध्यते.

25 c) B P V P. यज्ञेषु मम सर्वेषु as in K1 3 4 G3 M7

26 a) B P. पूर्वागतेन गतव्य°

27 a) For भूतेषु, B P V P -देवेषु as in K7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Ds1 D4 6 9 — c) For चाप्रधृष्यश्च, B P V P चाप्य° as in K7 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D3 5-8 T1 G3.

28 a) For ते, B P V P तु — c) For उत्पन्न, B P V P आपन्नं — d) For ममानघ, B P महानय

29 B P om 29-33 V P. om 29a-33b

34 a) For तत स, B P स तस्य For नृपते, B P °तेर् as in Dn4 Ds1 D6 G1. — b) B P वाध्यमानस्तदा गणे

35 d) B P तदर्थमगमत्प्रभु .

36 a) For सुरेशस्य, B P गणे°

37 a) For तु, B P च as in K4 V1 Bo 6-9 Dn1 n4 Ds1 D2. 3 6 8 T G1-3 M7 — cd) B P प्रादुर्भूतो महानग्निर्ज्वलत्कालानलोपम°

38 a) For चाजायत, B P [उ]दपद्यत — b) For पुरुषर्षभ, B P द्विजसत्तमा° — c) For ऽतिमात्र , [ऽ]तिमात्रो as in K1 4 V1 B8 Da4 D6 7 T2

39 a) For ऽतिलोमाङ्ग , B P °रोमाग° — b) For श्येनोलूकस्, B P शोणकर्णस् — c) For कराळ , B P. कराल as in K4 D2 3

40 c) For [अ]भ्यद्रवन्, B P प्रद्रुता — d) For भीता, B P गता

41 b) B. P विक्रमेण सदा तु वै. — c) For राजन्, B P सर्वा — d) B P. सप्तद्वीपा समततः

42 a) For शाहामृते, B. P महा° —b) B P देवलोकभयकरे. —cd) B P तदा चाह महादेवमव्यर्थ प्रतिपूजयन्

43 a) For भवतो, B P °ते as in K1 3

44 a) For हि, B P च —b) For परंतप, B P महत्स्वश

45 b) B P स्वेदजस्ते सुरर्षभ

47 a) For ब्रह्मणा, B P स नया —cd) B P भगवान्मा तथेत्याह देवदेव पिनाकधृक् •

48 b) For उत्सृयश्च, B P न स्वय च —c) For अवाप, B P V P °प्य —d) For ब्रह्मणा, B P त्वोमया

49 d) B P V. P शृणुध्वमथ (V P °ध्व तत्र) वै द्विजा

50 a) For शीर्षाभि, B P शिखाभि —b) For शिलाजतु°, B P जतु as in K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 G2 3, V. P कृज —d) For च, V P [अ]पि,

51 a) For खोरक, V P खो° as in K6 M7 —b) For ऊपर, B P ऊखर ; V P ऊपर as in B8 9 M1 5 6 —c) For पशूनामपि, B P शुनामपि च, V P श्मानामपि For धर्मज्ञ, B P °ज्ञा

52 a) V P रखोद्भूत तयाश्वानां —d) For ज्वर°, B P द्वेष For महात्मना, B P °त्मनां as in D5 7, V P °त्मभि°

53 a) For अब्जानां, V P अजानां B P जनानामपि भेदश्च —d) For हिक्किका, V P हिमिका

54 a) For [अ]थ, V P [अ]पि as in T1 G1–3 For धर्मज्ञ, B P V P वै विप्रा° —c) For तु, B P च as in K7 Ds1 D4 9 For धर्मज्ञ, B P V P सर्वज्ञा (V P °ज्ञ) —d) For विश्रुत, B P कीर्तित —f) B P मध्ये चापि निवेशित ; V P मध्ये च विशते सदा

55 B. P V P om 55–59

60 c) For सुखी, B P V P नरो —d) For स, B P, च as in T2 G2

6

[Variants for 12 289–296 from the Brahma-Purāṇa (Anandashram, 1895), adhy. 238–244]

12. 289

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु —a) सांख्य योगस्य नो विप्र —c) For सर्वज्ञ, धर्मज्ञ as in K4 5 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2–5 7–9 —d) For कुरु, मुनि

2 For भीष्म उवाच, व्यास उ° —b) योगान्योगविदुत्तमा —c) For श्रेष्ठय, श्रेष्ठै

3 b) For शत्रुकर्शन, मुनिसत्तमा° —c) For श्रेष्ठय, श्रेष्ठ as in K1 B8 —d) For योगा°, योग as in D4 7 T1 G3 6

4 a) For चेद, वेद as in K6 7 —b) For साख्या°, साख्य as in M6 7

6 d) For त्वद्विधै, भवद्भि

7 a) For प्रत्यक्ष°, °क्ष —d) समवेते द्विजोत्तमा°

8 a) For ज्ञाने, ज्ञाते as in K4 6 B1–3 Ds2 D8 9 —b) For नृपते, मुनींद्रा°

9 b) For चानघ, °घा —d) For न सम, त्वमम

10 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु —b) For पितामह, महामुने —c) For न दर्शन, तद्दर्शन —d) तन्नो ब्रूहि द्विजोत्तम

11 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच —c) योगास्सिरोदितान्दोषान् —d) For तत, तान् as in B6 7 9 Da3

12 a) For चानिमिषा°, वा° as in K1 3 6 D4 5 7 For स्थूला, स्थूल as in K1 3 V1 B6–8 Da3 a4 D4 6 7 9 M1 5 6 —c) For योगास, योगात् as in B6 8 T1 G3 6

14 a) For राजन्, विप्रा —b) For बलान्विता, °न्वित° —c) For योगा°, योगात् as in K1 3 V1 T1 G3 6 —d) For विमला°, विमल as in K6 7 B0 7–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T G1, 3 6 M1 5–7 For शिवम्, शुभ

15 a) अचलास्त्वाविला विप्रा•

16 a) For कौन्तेय, विप्रेंद्रा —b) For जाल, जाल as in K4 7 Dn1 n4 D2 4 8 M5 For क्षपा, द्विजा —cd) वध न गच्छत्यनघा योगास्ते तु सुदुर्लभा°

17 b) For अरिंदम, °दमा° —c) For तत्र सक्ता, तत्राशक्ता —d) For च, तु

18 b) तद्वद्योगपरा द्विजा° —c) अबला न विमुच्यते

19 a) For राजन्, विप्रा —d) For योगोऽयल°, योगबल as in K3 6 V1 B6–9 D5 7 G3 8 M1 5 7 For प्रभो, स्मृत•

20 a) यदा राजन्, तदा विप्रा• —c) For °युत°,

°गत° as in V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 8 — d) For अपि, इमां as in K1 3.4 V1 B3 8 9 Da3. a4

21 a) For तद्ज्जात, तत्त्वज्ञानं

22 a) For राजन्, विप्रा — d) For स्वज्ञ°, च स

23 a) For च, तु as in K1 3 4 B3 (marg) — b) For विष्टम्भयति, विष्कम° as in V1 Bo 6 8 9 — d) न भवेद्विपर्ययैर्हत°

24 a) विशति वा वशादाथ — b) For योगा, योगाद् as in B7.8 Dn1 n4 Ds2 D8 5 7. — e) प्रजापती-न्मुनीन्सर्वान्

25 e) विशते तद्द्विजा सर्वे

26 e) For योग, योग as in D7

27 a) For चैव, कश्चित् — c) For पार्थ, विप्रा

28 b) बलार्थ मुनिसत्तमा° — c) विमोक्षप्रभव विष्णुम

29 a) For योगे, योग as in K6 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G3 — b) For विशां पते, द्विजोत्तमा — d) For तव, द्विजा

30 b) For चामिमो, वा द्विजा° — d) शृणुष्व मुनिसत्तमा°

32 a) स्नेहपात्रे यथा पूर्णे — e) For यच्च, युक्त as in K4 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 D8 D2. 3. 5 7. 8 T2.

33 a) For युक्त्वा, मुक्तस् — b) योग तद्वत्सुनिश्चल. — d) For °दर्शनम्, °ने

34 a) For कौन्तेय, विप्रेंद्रा° — d) For पार्थिव, विप्रांस्तु

35 b) For युक्त्वा, युक्तो as in Ds1 M1. 6-7 For तत्त्ववित्, योग° as in K1 2 6 7 V1 B6-9 Da3 D4 5 7 9 G2 — d) For नृप, द्विजा°

36 a) For युक्त्वा, युक्त as in G3 — d) For पुरुषर्षभ, °र्षभ as in B7 Dn4 Ds1 D2 8

37 a) For नृपते, च द्विजा — d) For लक्ष, लक्ष्य as in T2 G2.

38 a) For आवेश्य, आविश्य as in V1 B6 7 Da3. a4 — b) For योगी, योव For योऽचल, सोचल°. — e) पाश हस्तेव मीनानां

39 a) नाभ्यां शीर्षे च कुक्षौ च — c) For स्पर्शने, श्रवणे as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3 8 9 For चापि, वापि as in D2 — d) For विक्रम, °विक्रम as in K7 V1 Dn1 Ds1 D8 T1 M1 6-7

40 d) For विशां पते, द्विजोत्तमा

41 a) For स, सु For अमलप्रख्य°, अनलप्रख्य as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2 3 5 7 8

42 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु — b) For भारत, सत्तम

43 For भीष्म उवाच, व्यास उ° — b) For महो, भो द्विजा.

44 b) For अरिंदम, द्विजोत्तमा — c) For एवा-रामो, °दारो

46 b) For मनुजेश्वर, मुनिसत्तमा

47 b) For शीतोष्णे, °ष्ण as in Ds1 D6 7 T G1 2. 6 — c) मय शोक तथा स्वाप — d) For पौरुष, °पान् as in Bo 6-6 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 G1 M6-7 Cn 8

48 b) घोरां तृष्णा च भो द्विजा — c) For स्पर्शान्सर्वान्, स्पर्श निद्रां as in K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 G3 6 For तन्द्रीं, तद्रां as in D5 7 G3 6 — d) For नृपसत्तम, मुनिसत्तमा

49 a) For महात्मा, °त्मान as in D5 7.

50 c) For न, य as in K4 6 V1 Bo 7 8 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7 8 For यस्मिन्, क्षिप्र as in K6 B6 8 9 — d) For भरतर्षभ, मुनिपुंगवा

52 d) For युवा, तथा

53 b) For भजते, भजते as in K6 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 — d) यदुदोपोपि समत°

54 a) For सुसेय, आस्येय as in K6 7 B7-9 Da3 a4 D4 9 — b) For महीपते, द्विजोत्तमा° — c) For धारणासु, °णा सा — d) For दुःसेयम्, दुर्गे°

55 a) For विपमा, विषमा For तात, विप्रा — b) याति वै न शुभां गतिं — d) पुरुषाणां तु वै द्विजा

56 a) For कौन्तेय, योगाग्नी — c) For दुःख च, दुःखित्व — d) सुखित्व स विशिष्यते

57 a) For निष्पन्न, नियत — b) नानामुनिनिषेविन — c) पर योगस्य पथान — d) For तद्, त

58 a) For महा महत्, महामय as in Bo 8 Dn1 n4 D8 D2. 3 8 G1 For महात्मन्, मुनीन्द्रा — c) For पद्मानन च, महानुभाव — d) For यद्, यद् as in V1 B7 Da3 Dn1. n4 D2 3 5 7 8 For च महानुभावान्, सुमहान्°

60 a) ताराधिप खे विमल सुतार — c) For मोदान्, वाचलान् — d) नदीश्च सर्वा सनगाश्च नागान्

61 a) For नागाश्च नगाम्, साध्यांस्तथा — b) For सपान्, °सिद्धान्.

62 a) For येष नृपते, या विप्रवरा — b) For देवे, दैवे. — d) नारायण स द्रुतमाप्नुवति,

12. 290

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु — ^{ab}) सम्यक् क्रियेय विप्रेंद्र वर्णिता शिष्टमना

2 ^{a}) For कार्त्स्न्येन, धर्मस्य — ^{b}) For पृच्छते, तत्त्वत

3 For भीष्म, व्यास — ^{a}) शृणुध्व मुनय सर्वे — ^{b}) For सांख्याना, आख्यान — ^{c}) For बुद्धे, वृद्धे as in K6 B6 Da3 a4

4 ^{a}) For न, तु — ^{b}) For मनुजपभ, मुनिसत्तमा

5 ^{b}) For नृप, द्विजा

6 B P. om 6^{ab} — ^{d}) For गान्धर्व, गधर्व- as in B5

7 ^{b}) तिर्यक्त्व चरना द्विजा

8 ^{a}) For राजर्षि, महर्षि- — ^{b}) For महर्षि-, राजर्षि

9 ^{b}) For देवगान्, वै परान् — ^{c}) For प्रजेशानां, प्रमाणस्य

10 ^{b}) For लोके, लोकेद् — ^{c}) For नत्त्व, काल — ^{d}) For वदना वर, मुनिसत्तमा

11 ^{a}) For प्राप्त, प्राप्त — ^{cd}) निर्वत्तत्वे पतता विप्रास्त्वेव नरकेषु वद

12 ^{a}) For कृत्स्नान, ज्ञात्वा — ^{b}) For भारत, मो द्विजा

13 ^{a}) ज्ञानयोगे च ये गुणा — ^{d}) नृप, द्विजा

15 B P om (hapl) 15^{bc}

16 ^{b}) For एकगुण, चैक° — ^{d}) प्रत्यप्रेक्षणेन तु

17 ^{b}) For भाविता शुभे, नात्मभि°

18 ^{c}) For शब्दे सक्त, शब्दमात्र — ^{d}) For गुणेषु, गुणेन as in B9 Dn1 T G1 3 7

19 ^{a}) त्वच स्पर्शे तथा सक्त — ^{b}) For नभसि चाश्रितम्, चैव तथा — ^{c}) For समक्त, सयुक्त as in K6 V1 B0 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 3 7 8 T G1 3 6 — ^{d}) For अर्थेषु, मोहेषु

20 ^{c}) For तथा सक्तान्, समायुक्ताम् — ^{d}) For अपस्, आपस् as in K1 7 V1 B0 6 Da4 Dn1 Dn1 D5 7 T2 G6 M7 C8 For चाश्रिता, मश्रिता as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8

21 ^{a}) For समक्त, सयुक्त as in T G1-3 6 M1 6-7 — ^{c}) तमो महसि सश्रित

22 B P om (hapl) 22^{ab} — ^{c}) For सत्त्वे, सत्त्व

23 ^{c}) For ससक्त, सयुक्त as in T2 G1-3 — ^{d}) तथा मोक्ष च न कश्चित्

24 ^{a}) For युत, गुण as in K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 G3 M1 Cn — ^{c}) For चेतनां, भावना॰ — ^{d}) ज्ञात्वा देहसमाश्रिता

25 ^{a}) मध्यस्थमिव चात्मान — ^{c}) For विज्ञाय, वै ज्ञात्वा — ^{d}) For नृपते, विप्रेंद्रा

26 After 26^{ab}, B P ins 747* as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 7 8 editions

27 ^{a}) For अवाक्, आद्य — ^{b}) For प्रवह, प्रभव — ^{c}) For सप्त वार्तास्, नसधा तास्

28 ^{b}) For मार्गांश्, सर्गांश् — ^{d}) For परतप, °तपान्

29 ^{a}) For महतश्, महु° — ^{b}) For महर्षीन्, ब्रह्म° as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 C8 — ^{c}) For ज्ञात्वा, दृष्ट्वा as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 — ^{d}) For नृप, द्विजा°

30 ^{b}) For पार्थिव, भो द्विजा — ^{c}) For चाप्यशुभां, चार्चा शुभां — ^{d}) For नृपते, अर्चार्हां

31 ^{c}) For योनीषु, योनिषु as in K6 Da4 Ds1 — ^{d}) For समारान्, सचारान्

33 ^{c}) For मिराशत-, शिरा° as in K1 3 4 6 7 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8 — ^{d}) For पुरेऽशुचौ, पुरेष वै

34 ^{a}) For [अ]हितम्, हितम् as in K1 3 4 6 V1 B0 1-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 — ^{b}) For नृप, द्विजा — ^{d}) For रमणीयाव्, °यान्

35 ^{b}) For भरतर्षभ, मुनिसत्तमा

37 ^{b}) For नृप, द्विजा

38 ^{b}) For क्षय, पक्ष — ^{c}) राग मोह च सप्राप्त

39 ^{d}) For विज्ञाय, विज्ञान

40 ^{d}) विज्ञाय च पुनर्द्विजा

41 ^{b}) For दृष्ट्वा, भित्त्वा — ^{c}) For जन्तूनां, सत्त्वानां — ^{d}) मरणाय धृतात्मनां — After 41, B P ins

सात्त्विकाना च जन्तूनां दुःख विज्ञाय भो द्विजा°

43 ^{b}) ये न सम्यग्द्विजोत्तमा°

44 ^{d}) For गतय, च गती

45 ^{d}) For प्र, च as in K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8 T G1 3 6 M6

47 ^{c}) For च तथा, दृष्ट्वा च as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 8

48 ^{a}) For क्षय, तथा — B P om 48^{c}–50^{b}

50 ^{c}) For विक्लवतां, वैक्लव्यतां as in V1 B5 Da3 a4 G2 M1 5 7 — ^{d}) For भारत, तस्वत° as in K4 6

Vı Bo.e-9 Das as Dnı ns Ds Ds 8 8.

51 [b]) For सविता, सवि.

52 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु — [a]) For स्वगात्रोद्भवात्, उत्पातभवात् — [b]) For [अ]मितविक्रम, भग्नविक्रम — [c]) For भारत, एतान — [d]) For तत्त्वत, [अ]शेषत

53 For भीष्म उवाच, व्यास उवाच — [a]) For प्रभो, द्विजा — [d]) भृगुपुत्र मुनिसत्तमा

55 [c]) For संक्रीडनात्, समेयात् as in K1 3 4 Bo 1-9 Dnı ns Ds Ds 8 8 T G1 3 6 — [f]) For सत्वादारतया, अहता as in K6 V1 Bo 6-9 Das as Dnı ns Ds Ds 8 8 G2 For नृप, द्विजा

57 [b]) For पृतन्, कृत as in B2 (marg) Das Ds 1 G3 C2 — [c]) For प्रिय, प्रिय

58 [a]) For समानिम, समानित. — [c]) For गुह्यार्थ, धान as in K6 1 Ds 8 — [d]) For [illegible], महा भय

59 [a]) For गजान्, विप्रा — [b]) For देह, देह as in K6 V1 Bo 6-9 Das as Dnı ns Ds Ds 8 8 — [d]) For नृप, द्विजा.

60 [c]) For हिरण्याक्ष, रत as in K1 Ds 8 — [f]) For भारत, सत्तमा

61 [a]) For दुस्तोदक, दुस्तादिम. — [c]) For महाग्राह, महाघोर

62 [d]) For अरिंदम, द्विजोत्तमा

63 [b]) सित मतमालिन — [c]) For हिमांशुम, दुर्गमध — [d]) For महाकरम, समाकुल.

64 [b]) For समीरणम्, रित — [d]) For महागजम्, रुजं as in K1 Ds 8 8 T G1-3 6 M1 3 1

65 [a]) For सघाट, सघट as in K1 6 7 V1 Bo 6-9 Das as Dnı ns Ds Ds 8 3 7 8 C3 — [b]) शेषप्रयोग द्विजोत्तमा — [c]) For भीम, घोर as in K6 V1 Bo 6 7 9 Das as Ds Ds 8, 8 — [d]) For शोणितप्रद, शोद्गार

66 [b]) For सुदुस्तरम्, प्यार. — [d]) For त्याग, योग

67 [a]) प्रलभ्य्वा जन्मलोकोर्य — [d]) प्राणयोगमयोमिल

68 [a]) वृद्धानुगामिन क्षीर — [c]) For दुष्प्राप, दुर्लभ as in Bo Ds — [d]) For वडवामुख, वाडवामुख

69 [a]) For मुनय, यतय as in K6 V1 Bo 6 7 9 Das Dnı ns Das Ds 8 7, 8 — [b]) For भारत, चानघा

70 [a]) For सांख्यान्, शात्वा as in K6 B6, 8 (marg) 9 Ds 1 — [d]) For नृप, द्विजा

71 [b]) For भारत, चानघा

72 [a]) For [illegible], [illegible] as in K6 Bs 7 8 Das as Ds 1 Ds — [b]) For [illegible], [illegible] — [c]) For [illegible], [illegible]

73 [a]) For [illegible], [illegible] — [c]) For [illegible], द्विजा.

74 [a]) For [illegible], [illegible] as in K1 T1 G1-3 M1 3 1

75 [b]) [illegible] as in K6 Ds 8 T G1 3 M1 3-1 C3 — [d]) For [illegible], द्विजा — [c]) For [illegible], [illegible] — After 75, B P ins 756* as in K6 V1 Bo 6-8 Das as Dnı ns Ds Ds 8 7 8 8 editions

76 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु. — [d]) [illegible]

77 [a]) For [illegible], [illegible] — [d]) [illegible]

79 [b]) [illegible] — [d]) For [illegible] as in Bo Das Dnı Das T G6 For [illegible]

80 For भीष्म, व्यास — [a]) For [illegible], मुनि सेश — [c]) For [illegible] — [c]) For [illegible] as in Bo 6-8 Das as Dnı ns Ds Ds 8 3 7 8 T G1 8 6 — [d]) For भरतर्षभ, मुनिसत्तमा — [f]) [illegible]

81 [d]) For [illegible] as in K6 1 Bo 6-8 Das as Dnı ns Ds Ds-8 1-8 For नृप, द्विजा — [e]) For [illegible] as in K1 B6 (marg) Ds 8 M1 3 8 C3

82 [d]) For [illegible] as in B1 8

83 [b]) For [illegible], [illegible].

84 [b]) [illegible] — [d]) For भारत, भो द्विजा

85 [a]) For [इ]ह, इ — [d]) For [illegible], [illegible]

87 [d]) For भारत, सत्तमा

88 [a]) For [illegible] as in K6 V1 Bo 6 7 8 Das as Dnı ns Das Ds 8 8 — [c]) For धर्मात्मन्, सर्वेषा — [d]) For [illegible] as in K6 V1 Bo 6-9 Das as Dnı ns Ds Ds 8 8

89 [a]) For पार्थ, विप्रा — [c]) For सर्वात्मना, नेव as in K6 B3 8 Das Ds 1 — [d]) For क्षेत्रज्ञ स, रेषु as in K6 Bo 6-9 Dnı ns Ds Ds 8, 8 For युधिष्ठिर, द्विजोत्तमा

90 [a]) आत्मा चरति क्षेत्रज्ञ — [b]) For फल्गुनी, ना as in Ds — [d]) For विभो, द्विजा.

91 ^{b}) गुह्यं सूक्ष्मं परात्परं — ^{cd}) नारायणं महात्मानं निर्विकारं परात्परं

92 ^{a}) For पुण्य, सर्व as in B6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 — ^{b}) प्रविष्टं च ज्ञानाय — ^{d}) निर्वृतं तं च सत्तमा

93 ^{a}) श्रेष्ठं तत्र मनो विप्रा — ^{b}) For भारत, भो द्विजा

94 ^{a}) For चान्तेन, वा°. — ^{b}) For गुणार्थिना, गुणास्तथा — ^{c}) For शुक्लेन, उक्तेन as in K1 Dn1 n4 D5 D7 8 8 G1 For कौन्तेय, विप्रेन्द्रा — ^{d}) सांख्य योगेन मोक्षिणी

95 ^{a}) For राजन्, विप्रा — ^{c}) For कौन्तेय, विप्रेन्द्राम्

96 ^{a}) For ते, व — ^{c}) For अव्यक्त, प्रवोक्त as in K6 B0 6-9 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 7 8 8

98 ^{d}) प्रवक्तारो महत्पद

99 ^{a}) For देवाश्च, वेदाश्च as in K6 B8 D7 7 G2 M1-7 — ^{b}) For तथाप्रम, तथा साम — ^{d}) For पर तोऽच्युत, परमाच्युत

100 ^{c}) For मुच्यते, उ° as in K1 B8 D1 6 7 9 T2

101 ^{a}) अनुनिन्त्य विप्रेन्द्रा — ^{d}) महान्ति मुनिसत्तमा

102 ^{a}) For [ड]ह, हि as in K2 — ^{b}) For पृथिवीपते, द्विजसत्तमा — ^{c}) अगम्यगम्यमन्यानि — ^{d}) For तत्र तु, तस्य तत्र

103 ^{a}) ज्ञान महद्वै महतश्च विप्रा — ^{c}) For विविध, विधिवद् For पुराण, °णे as in K6 8 B0 6-9 Da2 a4 Dn1 D5 D7 8 8 T G1-8 6 — ^{d}) For नरेन्द्र, मुनीन्द्रा

104 ^{b}) यथार्थशास्त्रेषु विशिष्टं — ^{d}) For महान्त्म त्मानम्, महामुनीन्द्रा

105 ^{a}) For ज्ञानश्च दृष्ट, समस्तदृष्ट — ^{b}) For सूक्ष्म च, मोक्षश्च — ^{c}) For मुख्यानि, न यानि — ^{d}) For राजन्, विप्रा

106 ^{a}) विपर्यय तस्य हितं सदैव — ^{c}) For चानु, चापि For सयार्य, सधाय as in Da1 — ^{d}) For विप्रेषु यतेषु, विप्रायतनेषु

107 ^{b}) द्विवोक्तमश्चापि न योगसांख्या — ^{c}) For ततो, अतो as in K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 7 7 8 T G8 6 — ^{d}) For पार्थिव, भो इह

108 ^{b}) For नावाग्, नाथो — ^{c}) For चातुधानाम्, प्राप्रधाना as in K4 6 B9 Da2 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 6 7 8 — ^{d}) ये ज्ञानमेतन्मुनयो न सक्ता.

109 ^{cd}) (कृत्स्नं हि सांख्या मुनयो महात्मन्नारायणे धारयताप्रमेय

110 ^{a}) For नरदेव, परम हि — ^{b}) For नारायणो, °यणाद् as in K6 B7 8 9 — ^{d}) For तदाप्ति, हरेत

12 291

1 For युधिष्ठिर उवाच, मुनय ऊचु — ^{c}) For किं च, किं स्विद्

2 ^{b}) पृच्छामस्त्वां महामुने — ^{c}) For महाबाहो, मुनिश्रेष्ठ — ^{d}) For कुरुनन्दन, मुनिपुंगव

3 ^{a}) त्वं हि ज्ञानविदां श्रेष्ठ — ^{b}) For उच्यसे, प्रो° as in K1 D1 7

4 B P om 4–5

6 ^{a}) For इच्छामि, °मस् — ^{b}) त्वत्त सर्वं महामते — ^{cd}) न तृप्तिमधिगच्छाम शृण्वतोऽमृतमुत्तम

7 For भीष्म, व्यास — ^{a}) For ते, वो For वर्तयिष्येऽहम्, वर्णयिष्यामि as in K2

9 ^{a}) For परमध्यात्म, परमात्मनि

10 ^{a}) स्वच्छद शुक्लं चैव

11 Before 11, B P ins करालजनक उवाच as in B8 — ^{c}) For यस्मात्, यस्मिन् — ^{d}) For आप्नुवन्ति, प्राप्नु as in K1 D1 6 7 9

12 ^{d}) For क्षेम्यम्, क्षेमम् as in Da4 T G1 8 6

13 ^{c}) For यत्र, यत्र

14 ^{a}) For साहस्र, °स्य — ^{b}) For चतुर्गुणम्, °गुण as in K1 V1 B0 8 Da3 Dn1 n4 D5 D7 8 8 G1 M6 Cv — ^{c}) For -शतावृत्त, °वर्त as in K2 4 7 V1 D1 9 — ^{d}) अहस्तद् (by transp) as in K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D7 8 8

15 ^{a}) For -कर्माण, कर्मणि — After 15, B P ins

यत्रोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि मूलतो नृपसत्तम ।

17 ^{b}) For स्मृत, स्मृति as in B9 — ^{d}) For विरिञ्च, विरिंचिर् as in K4 7 B0 6-9 Dn1 n4 D5 D7 8 8 For चाप्युत, चाप्यथ as in D1 6 7 9 T G8 6 M1 6-7

19 ^{a}) For धृत, धृत as in K6 7 B6-8 Da3 D1 9 Cp For नैकात्मक, °का° as in K1 D4 9 — ^{d}) For स्मृत, श्रुत as in B0 9 Dn4 D5 D7 8 M6-7

20 After 20^{ab}, B P ins

प्रधानं तस्य संयोगादुत्पन्नं सुमहत्पुरम् ।

— ^{d}) For अहङ्कृतम्, नमस्कृत

21 ^{a}) For व्यक्तम्, व्यक्तिम्. For उत्पन्न, आपन्न as in

K6 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 — d) For -सर्गम्, -सर्ग as in D5 7 G1

22 a) अचरश्च चरश्चैव — d) For शास्त्रार्थं, शास्त्रानु .

23 c) For भूतेषु, नृपते

24 a) For शब्द: स्पर्शश्च, शब्दस्पर्शौ

25 d) For अर्थवत्, °कृत्

26 c) वाग्घस्तौ चैव पादौ च

28 b) For सर्वाकृतिषु, °कृति प्र-

29 ab) एवमेनततसमुत्पन्न त्रैलोक्यमिदमुत्तम — d) सदैव नरकार्णवे

32 b) For सवृक्षे, सवृके as in Kumbh ed — c) या च मूर्तिश्च यत्किंचित्

33 c) For अस्ति, आसीद् as in K4 6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8 T1 G6

34 b) For -सञ्ज्ञकम्, °क — d) यचाक्षर इति स्मृत

35 a) ततस्तत्क्षरमित्युक्त — c) For प्रादुर्, चादुर् — d) For अव्यक्त, °क्ताद् as in B0 6 8 (marg) Dn1 n4 D8 D2 3 8 M1 6-7

36 a) For चैवाग्रजो, °क्षरो — b) For निदर्शनम्, विवर्जन

37 a) For विंशतिमो, °तिको as in K6 B6 Da3 a4 M7 (inf lin) For विष्णुर्, [ऽ]मूर्तं — b) For निस्तत्त्वस्, स नित्यस् — c) तत्त्व, सत्त्व as in K1 2 6 7 V1 B0 6-9 D5 7 M7 For एतद्, तत्त्व — d) For तत्त्वम्, सत्त्वम्

38 a) यदमूर्तिं सृजद्यक्त — b) तन्मूर्तिमधितिष्ठति as in D5 9 — d) For ह्यमूर्तं, °र्तिं as in D5 7 T2

39 b) For आतिष्ठते, °ष्ठत

40 a) For धर्मिण्या, धर्मेण — b) For असर्ग-, स सर्गं as in K4 6 7 V1 B5-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 G2 — d) For सञ्ज्ञक, सक्षित as in K6 B0 7 9 Da3 a4

41 a) For महानात्मा, महात्मा च — b) For -कोविद, कोटिश as in B5 9 D5 7 G2 M1 6-7 Cp — d) नाभिमन्येत बुद्धिमान्

43 b) For नान्यो, बालो — c) योऽह न सोऽहमित्युक्तो — d) For अनु नि, एवानु as in K6 V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 Cv

45 d) For वै, तु as in K1 2 4

46 b) For तथा, अथ as in V1 B0 6 7 8 (marg) 9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

47 a) For निष्कैवल्येन, निष्के° as in G2, — c) For पापेन, °पु — d) For पुण्येनैकेन, पुण्यमात्रेण

48 b) For क्षरम्, मोक्षम्

12 292

1 d) तथा च न स भिद्यते

2 a) उत्पद्यति तपोयोगाद्

3 a) For मानुषत्वाद्, मनुष्य° as in G3 — b) For दिवो, देवो as in K6 7 V1 Da3 a4 D4 9 M1 6-7 For एव, एति as in K1 7 V1 B8 D5 5 7 9 M1 6 7 — d) For आनन्त्य, आलय

4 a) For कोशकारो, कोप° as in V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn4 D2 8 Ca — b) For समनुरुन्धति, समभि° as in K6 B9

6 a) For ऽर्शसा रोगे, [ऽ]तिसारे च. — b) गडमालाविचर्चिके — c) For श्विन्ने, श्विन्न as in B0 8 Da3 Dn4 For ऽग्निदाहे, [ऽ]ग्निदग्धे as in K6 7 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2-5 7-9 T G1-3 6

7 b) For शरीरिषु, °रिणा — d) For तान्येषोऽप्यभि, तान्येवात्माभि — c) अभिमानातिमानाना

8 a) For च दुर्वासा, चतुर्वासा as in B0 7-9 Da4 D4 7

9 a) For चीरधारणम्, वीरमासनम् — b) तथा शयनमेव च. — d) For कण्टक-, चक्रक

10 c) For -पङ्के, पाके

11 b) फलगृहान्वितासु च — c) उद्याने खललम्बे तु — d) For कृष्णाजिनानि च, °जिनान्वित

12 a) For शाणीवाल-, मणिवाल — After 12, B P ins 754* as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 Ca.n editions

13 a) For कीटकावसनश्, कटैक° — d) [अ]भिमत्य च बुद्धिमान्

14 c) एकरात्रातराशित्वम् as in K6 7 V1 B0 6 8 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-4 8 9

15 a) For -कालश्च, -काल as in D5 7 — b) For -कालिक, कालिकम् — d) तथा चाष्टाहभोजन as in D5

16 B P om 16ab

17 ab) वायुभक्षश्च पिण्याकदधिगोमयभोजन — d) काशपुष्पाशनस्तथा

18 b) For [आ]चामेन, चान्येन

19 b) For सुखकाङ्क्षया, सिद्धि° as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

20 a) For पन्थानम्, युक्तानि — b) धर्माधर्माश्रयाण्यपि — cd) उपाश्रयानप्यपरान्पाखण्डान्विविधानपि

21 After 21^{ab}, B P, om 21^{cd}, ins lines 1 and 3 of 755*

22 ^{a}) For सुविविधाश्च, विविधाश्चापि as in K6 V1 B3 7 8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 — ^{d}) विधाश्च विविधास्तथा

23 ^{a}) For द्विजश्रेष्ठ, °श्रेष्ठ as in T2 G3 — ^{b}) For शूद्र, शूद्रात् as in Dn1 n4 G3 — ^{d}) For कृपणे ष्वपि, °णान्पि as in K6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8

24 ^{a}) अनिनन्येत मथातु — ^{b}) For त्रिविधान्, विवि°

25 ^{a}) For स्वधाकार, स्वाहाकार as in K1 2 V1 — ^{b}) For स्वाहाकार, स्वधाकार as in K1 2 For नम स्क्रिया, °स्क्रिये as in B0 7 8 Da3 a4 — ^{c}) यजनाध्ययने दान as in B3 7 Da3 a4 — ^{e}) याजनाध्ययने चैव as in V1 B3 7 T G3 6 M1 5-7 — ^{f}) For यद्य, तथा as in K1 2

26 ^{a}) For विवादे च, विधानेन — ^{b}) For विश्र मनेऽपि, °मनेन — ^{d}) For क्रियापथम्, मनानन

27 ^{b}) For मद्य, मय as in Ds1 D5 7 — ^{d}) अनीत्यपैशनिष्ठने

28 ^{b}) For तत्काम्येन, तत्काल म — ^{c}) एवमेवैष तत्सर्व

29 ^{c}) For एव, एतां as in K4 6 V1 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 For विकुर्वाण°, प्रकु°. — ^{d}) For कर्मणां, धर्मिणां as in K6 V1 B0 6-9 Dn1 D5 (before corr)

30 ^{a}) For क्रियाक्रिया, क्रिया क्रिया as in K6 B0 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 — ^{b}) For त्रिगुणा-निग, °धिग as in K6 V1 B0 6-8 Da3 Dn1 n4 D5 D2 8 7 8 — After 30, B P ins 756* as in K1 2 4 6 7 V1 B0 6-8 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-8 7-9 editions

31 ^{a}) For जयैतानि, अर्ता° as in K6 B0 7 8 (marg) 9 Da4 D5 7 — ^{b}) मम वर्तनि निलश as in G3 — ^{c}) For ममैवैतानि, मत्त एतानि — ^{d}) प्रत्ये यांति मामपि

32 ^{c}) मन्यते पक्षबुद्धित्वात्

33 ^{a}) For ममैतानि, ममै°

34 ^{b}) For एव, एवं as in Ds1 D5 — ^{c}) For अन्त च, एत तु

35 ^{a}) For च, न as in K7 B0 6 8 (marg.) Da4 a4 D2 — ^{c}) For महद्दुःख, सुखदुःख as in Ds2

37 ^{ab}) एष एव द्विजातीनामात्मा वै स गुणेवृत — ^{d}) For निरये, °य as in K7 D2 4 9

39 ^{a}) For एव, एत्र as in B7 Dn1 n4 D5 D2 8 8 T1 M1 6 7 For अश्नाति, आप्नोति as in Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 5 6 8

40 ^{c}) For तदश्नाति, तथाप्नोति

41 ^{a}) For योनौ, योनि as in K6 B0 6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 G3 M1 5-7

42 ^{ab}) अलिंगप्रकृतित्वाच्च लिंगैरप्यनुमीयते — ^{d}) For पश्यति, मन्यते as in K6 B0 6 7 9 Da4 Dn1 n4 D5 D2 8 8 G3 M1 5-7

44 ^{c}) For वागादीनि, रागा° — ^{d}) For [ए]व, [इ]ह as in K6 B0 6-9 Da4 Dn4 D5 7 8

45 ^{a}) For ऽभिमन्येत, हि म° as in K7 B0 6-9 Da4 Dn1 n4 D5 D2-5 8 9 — ^{d}) For अकाल°, °ल as in T1

46 ^{b}) अमृत मृतमात्मन — ^{c}) For अमृत्युर्, °त्यु — ^{d}) For अजरश्च, °र

47 ^{a}) For अक्षेत्र, °त्र as in D9 — ^{b}) असग सग-मात्मन — For 47^{c}–48^{b}, B P subst

अतस्त्व तत्त्वमात्मानमभय भवमात्मन ।

48 ^{c}) For अक्षर, °र — ^{d}) अबुद्धत्वाद्धि बुध्यते.

12 293

2 ^{a}) जन्मांतरसहस्राणि — ^{c}) For तिर्यग्योनौ, °ग्योनि as in K6 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 8 G3 M1 5-7

3 ^{c}) For लीयते, नी° as in K7 B0 Da4 Dn4 D5 — ^{d}) For एवमेव, °भेव as in D1 9 For ह्यबुद्धिमान्, बुद्ध°

4 ^{a}) कला पञ्चदशी योनिस् as in B0 8 Dn1 n4 Ds1 D2 8 8 — ^{c}) For एतद्, एव as in G3 — ^{d}) सोम वै षोडशांशकै°

5 ^{a}) For कलाया, वस्या as in B8 Ds1 D8 9 T G1-3 6 M1 5-7 — ^{cd}) धीमाश्चाय न भवति नृप एव हि जायते

6 ^{c}) For उप, अपि — ^{d}) For सा, स as in K1 2.

7 ^{a}) ममत्व क्षपयित्वा तु — B P om (hapl) 7^{c}–11^{b}

11 ^{d}) स एव त्रिगुणो भवेत्.

12 For करालजनक, जनक. — ^{cd}) स्त्रीपुंसयोर्वा सबध स वै पुरुष उच्यते

13 ^{a}) ऋते तु पुरुष नेह as in K6 V1 B0 6 7 9 Da3,

as Dn1 n4 Ds D2 3 8. — b) For गर्भे, गर्भान् — d) For निर्वर्तयेद्, निर्वर्तेते as in K6 G1.

14 c) For निर्वर्तयति, निर्वर्तयेद् as in K7 D9 M1 7.

15 a) For अभिमरोधाद्, अनिसयोगाद्

17 a) For मास, माम — b) For अपि, अनु- as in K1, 4 7 D4 5 9 G2

20 d) For सर्वथा, सर्वदा as in K7 Bo. 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 T G2 3 6

21 c) अजेयमजर नित्यम्

22 c) For चैतन्, वक्ष्ये — d) तत्त्वग्राही यथा भवान्

23 c) For तु, च as in K4 6 7 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 — d) For यथावत्त्व °तत्त्व as in K4 Da3 G2

26 a) For पृष्ट संस्, पृष्टस्तु — b) For तादृशो, मा°

27 a) न य समुत्सुक कश्चिद् — After 27, B P. ins ,

अज्ञात्वा ग्रन्थतत्त्वानि वाद य कुरुते नर ।
लोभाद्वाप्यथ या दम्भात्स पापी नरक व्रजेत् ।

28 b) For त, तद् — c) सोपीहास्यार्थतत्त्वज्ञो. — d) For चैव, नैव

29 c) For याथातथ्येन, यथा तत्त्वेन

30 b) For सांख्यैस्, सांख्य.

31 d) यद्भवानित्यमात्थ मां

32 a) For निष्पत्तिर्, निर्वृत्तिर् as in K4 V1 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G1

33 a) For [अ]वीजस्य, बीजस्य as in K1, 2 6 B6–9 Da3 a4 Ds1 D2 T2 G1 Cv — b) For अस्य देहिन , अपि दे° as in K2 4 B8 (marg) Dn1

34 b) For निविशन्ति, विरमति — c) For प्रकृतितो, °तिजा — d) For सन्ति, यांनि

35 d) For प्राकृतानि, °तेन

36 b) For त्रैलिङ्ग्य, स्त्रीलिंग as in K7 D4 5 7 9 T1 G1 — c) For नैव पुमान्, वायुरेप. — d) रस इत्यभिधीयते

37 d) मूर्त चामूर्तयस्तथा

38 b) For ह्यलिङ्गम्, स लिंगम् — c) For विंशतिमस्, विंशनिकस् as in Da4 M1 2–7 — d) For [अ]नियतात्मका, निय° as in K1 3 4 V1 Bo Da4 Dn1 n4 D2 3 8

39 b) सर्वदर्शनकेवल. — d) For [अ]गुण, गुण as in K2 4 6 7 V1 Bo 6, 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5 7 8 M7

41 a) For सर्वान्, एतान् as in K6 Bo 6–9 Da3, a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G2 M1, 5–7 — d) गुणभेदान्प्रपश्यति

42 b) For सांख्या, सांख्य as in K2 4 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 5, 8 T2 G1 For योगाश्, योग as in K1 3 4 M7 — c) For महाप्राज्ञम्, °प्राज्ञा — d) For अबुद्ध , प्रबुद्ध

43 a) For अथाव्यक्त, यथा° — b) For सगुण, स्वगुणे

45 a) For प्रबुद्धास्, °द्धस् For त्वव्यक्तम्, अ° — b) अवस्थातननी(°पनभी)रव — c) For प्रबुध्यन्ति, न बुध्यते as in Ds — d) For गमयन्ति, [अ]वगच्छति

46 b) For असम्यग्, न सम्यग् — c) बुध्यमान प्रबुध्यते — d) For the first पृथक्, द्वाभ्यां

48 b) For प्रवर्तते, प्रचक्षते as in K6 B3 8 Da3 a4 D1 T G1–3 6 M5 6 — c) For एकत्व, °त्व as in K7 D4 9 G1 — d) For चाप्यदर्शनम्, चास्य द° as in K1 6 7 Bo 6 8 9 Da3 a4 D5 7 8 G2 6

49 a) तत्त्वविच्चत्त्वयोरेव — b) For एव, एतन् as in K6 — c) पचविंशतिभिस्तत्त्व

50 b) For निदर्शनम्, मनीषिण — c) वर्ज्यस्य वर्ज्यमाचार

12. 294

1 b) For ऋषिसत्तम, द्विज° — c) पश्यतस्त्वद्वि सदिग्धम्

2 a) तथाबुद्धप्रबुद्धाभ्यां as in V1 B8 Dn1 n4 Ds D2 3 8

4 c) द्वद्व चैवानिरुद्ध च

5 c) For सांख्य, सांख्य- as in K1 2 6 Da4 Dn4 For कार्त्स्न्येन, कृत्स्नेन — d) बुद्धाबुद्धि पृथक्पृथक्

7 d) For वेदविदो, विद्या° as in K6 Bo 6 7 9 Da3 a4 Dn1 n4 Ds D2 3 8 G2

8 d) For मनसस्, मा° as in K7 B8 D3–5 Cnp

9 c) द्विकाल नोपभुञ्जीत — d) For युञ्जीत, भुञ्जीत as in B8

10 d) For तत°, यत

11 a) For त, स — b) For आत्मान, ना°

12 a) For तेजसात्मा, विश्वात्मा as in K7 D4 9

13 c) For परे चैव, परार्धे च — d) For धारयेत, °यीत as in K6 Bo 6, 8 Da3 a4 Dn1 n4 Ds1 D2–8. For ऽऽत्मनि, हृदि.

15 a) For अकम्प , अकम्प्य as in B7 Dn1 D3 G1

M1 5–7 — b) For गिरिवच्, दाह' as in V1 B5–8 Da3. a4 D1 T G1 3 6 — c) For मुधा, बुद्ध्या as in K1 B5 Da3 a4 Dn1 D5 7 For विधानदास, 'दास् as in K1 7 — d) For नदा, ततो as in V1 B6–9 Da3 n4

16 — b) न च पश्यति किंचन — d) न च मक्लते नन as in D8 7

17 a) For चाभि, चापि as in D8 — b) For बुध्यति, बुध्येत

18 ab) न भाति हि यथा दीपो दीप्तिस्तद्वच्च दृश्यते — cd) निर्लिङ्गश्चाधश्चोर्ध्वं च नियम्यनिमित्तमुपात्

19 a) तदा त्वदुपपन्नश्च

20 a) For विधूम, निधूम as in K1 3 — b) For रश्मिमान्, 'वान् as in K3 4 7 V1 Bo 7 D2 4 8 M1. — d) पश्यन्त्या मानमानि

22 c) For नदन्त, मध्य as in K6 B1 7 Da3 a4 D5 G3

24 a) For उ तमोनुद, तमसो दूर — c) For विन मस्कश्च, विमनश्चैव — d) For नहिन, मध्य as in K1 B5 D1 5 7 8 T1 G1–3 6 M1 5–7

25 a) For योगानेतद्, योग एव as in V1 Bo Ca n p For योगानां, 'योगाना — b) निमन्दयोगलक्षण as in K6 V1 Bo 6–9 Da7 a4 Dn1 n4 D8 D7 3 8 — c) For पश्य, पश्यन् as in K6 7 Bo 8 Ds1 D4 9 G2 3 6 M1 5 7 For प्रपश्यन्ति, 'श्येन

27 a) For प्रकृति, प्रत्यान — b) For प्रकृति वादिन', 'मात्मन

28 b) For तृतीयन्, 'य as in K1 3 D1 T G1 3 6 — d) For मात्स्यान्, 'त्म as in K4 Dn1 n4 D8 D2 3 8

30 c) For विधि-, मात्स्य as in K6 B9 — d) For रता, म्यिता as in D8 M1 5–7

31 d) For सृज्यन्ते, गृह्यते

32 a) For अनुलोमेन, आनुलोम्येन as in K1 V1 B8 D1 5 7 8 T1 G3 6,

33 d) For यदासृजत्, तथासृजि — f) For ध्येय चिन्तकै-, ज्ञानकोविदै'

38 c) For अव्यक्तम्, 'क्त as in K6 7 Da3 — d) ध्यातार पञ्चविंशक as in K4 6 V1 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 8 G3

41 b) परिसख्या न विद्यते — c) For साख्य, मख्या — d) For प्रचक्षते, प्रवक्ष्यते

42 a) For तत्त्वानि च, चत्वारिंशच्च — b) For परि, प्रति as in Da3 a4 — c) मख्या सहस्रकृत्वा तु

43 a) पञ्चविंशत्प्रबुद्धात्मा — b) For स्मृत, श्रुत — c) यदा बुध्यति आत्मान

45 c) गुणवत्त्वाच्चैतानि as in K1 3 V1 — d) For निर्गुणोऽन्यस्, 'णेभ्यस् as in K6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 8 G3

46 b) For विद्यते, वर्तते as in D5 — c) For ऽक्षर भावत्वाद्, क्षरभावाच्च — d) For अपरस्परम्, न पर'

47 ab) पश्यत्यमतयो ये न सम्यक्तेषु च दर्शन — c) For ऽव्यक्त, [ऽ]व्यक्ति

48 d) व्यक्तस्यैवानुवर्तनात्

49 c) For एनम्, एवम् as in K1 V1 D4 7 9 T G1–3 6 M1 7

12 295

2 a) For अविद्याम्, अभेद्यम् as in K1 3 4 V1 B6 8 9 Da1 G3 — b) For -धर्मि वै, धर्मिण — c) For निर्मुक्त, इत्युक्त — d) विद्याविद्ये च विंशक as in Bo 6–9 Da3

3 a) परस्परस्य विद्या वै — d) For [अ]स, [अ]ति

5 a) For विशेषाणां, विषयाणां

6 c) अहकारस्तथा विद्या as in K1 D4 5 6

7 a) For बुद्धे', बुध्या as in K1 3 4 6 B1–9 Da4 D5 — b) For परमेश्वरम्, 'मेश्वर'

8 ab) अव्यक्तमपर प्राहुर्विद्या वै पञ्चविंशक — d) For ज्ञेय, ध्येय For पार्थिव, पारग

10 a) विद्याविद्ये तु तत्त्वेन as in V1 B8 — b) For मयोक्त, मयोक्ते as in V1 B8 T2 G1–3

11 b) For च नक्षरौ, अनक्षरौ as in V1 Bo 8 Dn1 D8 D2 3 8 — d) यथाज्ञान तु ज्ञानत

12 c) For एतौ, एव as in K6 V1 B8

13 b) For अक्षरम्, अव्यय

14 c) For अधिष्ठानात्, 'ष्ठान as in V1 D1 T G1 6 M1 5–7

15 a) यदतर्गुणजाल तु — b) For अव्यक्तात्मनि, तद्यक्ता' — c) तदह तद्गुणैस्तैस्तु — d) For पञ्चविंशो, 'विंशे as in K1

16 c) For यदा तात, तदा तावत् — d) क्षेत्रज्ञ' सप्रणीयते

17 ab) यदाक्षर प्रकृतिर्य गच्छते गुणसंज्ञिता — c) For वैदेह, वै देहे as in K3 7 M1 5–7 — d) For प्रति, परि- as in T1 G6

18 b) For परिक्षये, 'क्षयात् as in D1 T G3 6

19 ^{b}) गुणवती गुणेष्वथ — ^{c}) For त्वभि, त्वथ as in K6 B6-9 Da4

21 ^{c}) For चैव, चैष as in B6 9 M1 5-7. — ^{d}) मिश्रोन्योन्यस्य दृश्यते

22 ^{c}) For [अ]पर, पर as in K4 V1 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8. — ^{d}) तदा पश्यन्तु ससृजेत्

23 ^{b}) योह कालनिमज्जन° — ^{c}) यथा मत्स्यो ह्यभि ह्यानाद् — ^{d}) For तथा, जल as in K6 B6-9 Da4 a4

25 ^{a}) यथाज्ञानाद्, अथाज्ञानाद् as in K1 T2 G2 — ^{cd}) आत्मान तदवज्ञानादन्य चैव न वेद्म्यह.

26 ^{a}) For अबुद्धस्य, कु° — ^{b}) For ममम्, मम as in V1 B8 Da3, a4

27 ^{a}) For अत्र, अनु. — ^{b}) For मोक्षणम्, मे क्षय as in Dn1 — ^{c}) साम्यमेकत्वतां यातो as in K6 V1 B6 8 Da4

29 ^{a}) ससर्गादतिससर्गात्.

30 ^{a}) For अनयाह, सोहमेव as in K6 B6 8 9 — ^{c}) उत्तमाधममध्यानां

31 ^{a}) समानमायया चेह — ^{d}) For एष, इह as in K7 D4 9 For भवे, मय as in K1 3 4 V1 D5

32 ^{b}) कालमेत विवचनात्.

33 ^{a}) न तत्तदपराद्ध स्याद्

34 ^{a}) For रूपाश्च, रूपोथ — ^{c}) For अमूर्तेश्च, °र्तिश्च as in K1 4 B6 Da4 Da3 D5 T G1-3 5 C8 For मूर्तात्मा, [अ]मूर्तात्मा as in K6 7 V1 B6-9 Da4 a4 D4 9 T1

35 ^{a}) प्रकृत्या च तया तेन — ^{d}) For किं कृत, विकृत.

36 ^{ab}) समता न मया काचिदहकारे कृता मया — ^{d}) For चेय, सोय as in D7 G1 3 — ^{e}) For एष, अव as in K6 Bo Da4

37 ^{a}) For अनया, मनसा — ^{c}) For अपेत्याहम्, अपरुध्याम्

38 ^{a}) For क्षम, क्षेम as in K1 6 V1 Bo 7-9 Dn1 Da4 D8 5 8 — ^{d}) For नैकत्वम्, नैवैकम्.

39 ^{a}) For नियच्छेत, निगच्छति

42 ^{a}) साख्ययोगो मया प्रोक्त°. — ^{c}) यदेव सांख्यशास्त्रोक्त as in K6 7 B6 8 9 G2

43 ^{a}) For प्रबोधनकर, °पर.

44 ^{a}) For चैव हि सत्, चैवमिद as in K6 V1 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 — ^{b}) For कुशला, विदुषो as in K6 V1 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1, n4 D8 D2 3 8 — ^{d}) पुनर्भवपुरःसर.

45 ^{b}) For न पश्यति, पश्यते च — ^{c}) For तत्र, तत्त्व as in K7 V1 Bo 6-8 Da3, a4 Dn1 n4 D2 D4-8 9 Cp

46 ^{a}) For बुद्ध च, बुद्धस्य.

12. 296

1 ^{b}) For गुणविधि, °निधि as in K6 7 B6 7 9 Da3, a4 D4 5 7 9 T G1 3 6 Cp 8 — ^{c}) गुणानां धार्मतां तत्त्व

2 ^{ab}) अजो हि क्रीडया भूप विक्रियां प्राप्त इत्युत — ^{d}) नानेव प्रतिचक्षते

3 ^{a}) For विकुर्वाणां, °र्वाणो as in K1 3, 4, 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D3 8 — After 3^{ab}, B P ins

गुणानाचरते ह्येष सृजत्याक्षिपते तथा ।

4 ^{a}) For त्वेव, त्वेव — ^{b}) For वाथ, तात as in K6 V1 Bo 6-9 Da4 a4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 G2 — ^{d}) तदाहु° प्रतिबुद्धक

5 ^{a}) For वाप्यक्तम्, चा° as in B7 Da, 4 — ^{d}) ममात्मक इति श्रुत°

6 ^{a}) अन्योन्यप्रतिबुद्धेन.

8 ^{b}) For च बुध्यते, विबु° — ^{c}) For ह्यनुगतम्, °गत — ^{d}) तत्त्वभावे महाद्युते

9 ^{a}) For न तु, चैव. — ^{cd}) पचविंश चतुर्विंशमात्मा नमनुपश्यति

11 ^{c}) For पड्विंशो, °श as in Da1 D7 T1 G1 3 8 M1 5-7. — ^{d}) तदा बुद्ध° कृतो व्रजेत्

12 ^{c}) For निर्गुण, °णां as in B7 9 Da4 a4 Cp

13 ^{d}) For विमुक्तोऽऽत्मानम्, °क्तात्मानम् as in K1 3 4, 6 Da4 a4 Ds1 T1 G6 C8

14 ^{a}) For तत्, तु as in K4 6 V1 Bo 6-9 Da4 Dn1 n4 D8 D2 8 8 C8 — ^{cd}) तत्त्वसश्रवणादेव तत्त्वज्ञो जायते नृप

15 ^{a}) For चैष, चैव as in M1 5-7 — ^{b}) ससारेषु निमज्जति — ^{c}) एषामुपैति तत्त्व हि — ^{d}) For बुद्धस्य, बुध्यस्व

16 ^{a}) For ऽक्षम, [ऽ]यम्.

18 ^{c}) भवत्यस्य, भवेत्तस्य as in D7 T G1 3, 6. — ^{d}) For न, [अ]नु as in M1 5-7 C8

19 ^{a}) बुध्यमानेन बुद्धेन

20 ^{b}) पड्विंश कर्मज विदु°

21 ^{c}) For प्रोक्तो, उक्तो — B P om 21^{ef}

22 ^{b}) For मत्स्योऽम्भसि, मत्स्योदके as in K6, 7 V1 Bo 6-9 Dn1, n4 D8 D2-5 8, 9

23 ᵃ) For [अ]त्र, च as in K₇ V₁ B₆₋₉ Da₃ a₄ — ᶜᵈ) एतावन्मोक्ष इत्युक्तो ज्ञानविज्ञानसंशित

24 ᵃ) For अस्य, आशु — ᵇ) For देहेषु, देहे प्र-

25 ᶜ) For परेण, परश्च as in V₁ B₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₃ ₅ ₆ ₈ G₂ M₁ ₅₋₇ — ᵈ) For एष, एव as in D₆

26 ᵇ) नाशुद्देन च बुद्धिमान् — ᶜ) For मुक्तेन, बुद्धेन

27 ᵃ) नियोग-, वि° as in K₆ ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₅ ₇₋₉ T G₁₋₃ ₆ M₁, ₅₋₇ C₈ — ᵇ) विमुक्तात्मा भवत्यथ.

28 ᵇ) For -दीप्तिमान्, बुद्धि°

29 ᵈ) For अवाप्नुते, °प्यते

30 ᶜ) अमत्सरस्त्व प्रतिगृह्य बुध्या.

31 ᵃ) For न वेद, तद्वेद — ᶜ) For विवित्समानाय, विधित्स° as in K₆ V₁ B₇ ₈ (marg) ₉ Da₃ Dn₁, n₄ D₈ D₃ ₅ ₈

32 ᵃ) देय तथा शिष्यविबोधनाय

33 ᵈ) For क्रियावते, कृपा°

34 ᶜᵈ) विनीतवेषाय न हैतुकात्मने सदैव गुह्य त्विदमेव देय

35 ᶜ) For श्रेयसा, से as in K₅ B₈

36 ᵇ) For नदेय, अदेय as in K₆ B₇. — ᶜᵈ) जितेंद्रियाय प्रयताय देय देय पर तत्त्वविदे नरेंद्र

37 ᵃ) For अस्तु, अस्ति as in D₇ T G₃ M₁ ₅₋₇ — ᵈ) For नि शोकम्, विशो as in K₆ B₀ ₆₋₈ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂ ₃ ₇ T G₁₋₃ ₆ M₁ ₅₋₇

38 ᵃ) अगाधमेतदजरामर च — ᶜ) For त्यज चाद्य सर्वे, परवादसङ्ग — ᵈ) For ज्ञानस्य, एतस्य For इद, इम as in K₁ ₂ ₄ ₇ B₀ ₇ D₃ ₅ ₈ T₃ G₂

39 ᵇ) For गदतो, हि ततो — ᵈ) For यथाथ वै त्वया, यथा त्वयैतद्

40 ᵇ) For चोक्तमथ, नोक्तमन्यत्. — ᶜ) For तथा वाप्त, यथावाप्त as in K₇ D₁ ₇ ₉ T G₁ ₃ ₆ — ᵈ) For महज्, महा as in K₁ ₃ ₄ ₆ B₀ Da₃, a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₂₋₄ ₈ ₉ T₃ G₂ For पुराणम्, परायणं as in K₆, ₇ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁, n₄ D₂₋₅ ₈ ₉.

41 For भीष्म, व्यास — ᶜᵈ) पचविंश मुनिश्रेष्ठा वसिष्ठेन यथा पुरा

42 ᶜ) For नाव, नाति- — ᵈ) For ऽजरामर, °मरं as in K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₃ ₅ ₇ T₁ G₁ ₃ ₆

43 ᵇ) ज्ञान मो परम मया — ᶜ) For तात, विप्रा° — ᵈ) For नृप, द्विजा°

44 ᶜ) For शार्दूलान्, °लो as in K₆ ₇ B₈ Da₃ a₄ D₃ ₅ ₉

45 ᶜ) मा शुचध्व मुनिश्रेष्ठास्

46 ᵃ) For वित्ते, भिन्ने as in K₁ ₂ ₄ ₇ V₁ D₄ ₉ — ᶜ) For तस्य, यस्य — ᵈ) For नैतद्, नैन For पार्थिव, तत्त्वत°

47 ᵇ) For उपद्रवन्, °वान् as in B₆₋₉ T₁ G₆ M₁, ₅₋₇

48 ᶜ) यदि वा मुच्यते वापि

49 ᵃ) अज्ञानसागरे घोरे. — ᵇ) For ह्यव्यक्तो, °क्ता — ᵈ) For भारत, भो द्विजा°

50 ᵃ) For यस्माद्, त° as in K₁, ₂ B₀ D₄, ₉ G₂ M₇, — ᵇ) For उत्तीर्णस्त्व, उपक्षीणात् — ᶜᵈ) तस्माद्य विरजस्काश्च वितमस्काश्च भो द्विजा — After 50, B P ins

एवं मया मुनिश्रेष्ठा सारात्सारतर परम् ।
कथित परम मोक्ष य ज्ञात्वा न निवर्तते ।
न नास्तिकाय दातव्य नाभक्ताय कदाचन ।
न दुष्टमतये विप्रा न श्रद्धाविमुखाय च ।

7

[Variants from Brhan-Nāradīya Purāṇa (Venkateshwar Press, Bombay, 1923), I 58 2ᶜ—62 35ᵈ for 12 310 10 to the end of 12 320]

12. 310

11 ᵇ) For -वनायुते, वनायते — ᵈ) For भीमैर्, भौमैर् as in K₂ ₄

13 ᵈ) For कुरुसत्तम, मुनिसत्तम° as in V₁ B₈

14 ᵃ) For अर्पा, तथा as in Ś₁ K₁, ₂ — ᵇ) For चाभिमो, चामित° as in K₂ ₄, — ᶜ) For समित°, संमत° as in Ś₁ G₁ M₆

15 ᵇ) दुष्प्रापमकृतात्मभि° as in K₆ V₁ B₀ ₆₋₉ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₈ D₃ ₅ ₇ ₈

17 ᶜ) For लोकेश, साध्याश्च — ᵈ) वसुभिश्चाश्विभि° सह

18 B N P om 18ᶜ-19ᵇ as in K₄

20 ^{c}) For भारयाण, °यान as in Ś1 K1 2 7 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 4 8 9 T2 G1 2 — ^{d}) For ज्योत्स्नाम्, दरादि as in Ś1 K1 2 4

21 ^{d}) For ऋषि, व्याम

24 B N P om 24–25

26 ^{b}) For भारत, नारद

27 B N P om 27^{cd}

28 ^{d}) For महान्, तव as in K7 D5 6 9

29 ^{a}) For तद्भावभावी, °भागी — ^{b}) For तद पार्थव, तद्' as in K6 B3 9 Da3 a4 D5 — ^{c}) For [आ]गृत्य, तस्य as in Ś1 K1 2 4

12 311

1 ^{a}) एव लब्ध्वा वर देवो — ^{b}) For वर, व्यास — ^{c}) For अरणीं, °णिं

2 ^{a}) For राजन्, विप्र — ^{d}) For अपश्यद्, ददर्श as in Ś1 K1 2 4

3 ^{a}) For ऋषिरम्बरम, स तामम्ब°. — ^{d}) For युधिष्ठिर, मुनीश्वर.

4 ^{a}) For च, तु — ^{c}) शुकीभूय महायशा.

5 ^{c}) For शरीरजेन, साराजेन

6 ^{c}) For तद्, त as in Ś1 K1 2 4 D5 T G1 2 6 — ^{f}) For हन, हन as in D8 G1 M5

7 ^{a}) For तस्य, चापि. — ^{b}) For मुनेरमि°, मुनेरेतत्

8 B N P om 8^{cd}

9 ^{a}) For तु, [ऽ]स्यां

10 ^{a}) For यदाद्रे, यथैव हि as in Ś1 K1 2 4

11 ^{c}) विसधिम च निर्मिद्र — B N P om 11^{cd}

12 ^{a}) For गता, गर्गा as in K1 For श्रेष्ठा, श्रेष्ठां — ^{b}) For जनेश्वर, सरूपिणी — ^{cd}) अभ्येत्य स्नापयामास मालिना स्नेन नारद

13 ^{ab}) कृष्णाजिन चान्तरिक्षाच्छुकार्थे मुन्यवासयत् — B N P om 13^{cd}

14 ^{a}) For जैगीषव्ये, जगीषत (sic) For स, च as in K6 V1 B1 Da3 a4 D5

15 ^{c}) For दाडाहृद, °हृदय as in K6 V1 B6 6–9 Da3 Dn1 n4 D1 3 D2 3 7 8 T G1–3 6

17 ^{b}) For [अ]त्र, च as in K6 V1 B6 6–9 Da3 a4 Dn1 D5 D2 6 7.

19 ^{d}) देवा यानानि भाभिन्न as in Ś1 K1. 4

20 ^{d}) For भारत, नारद

22 ^{c}) For महाराज, द्विजश्रेष्ठ

24 ^{d}) वेदशास्त्राणि चामित as in Ś1 K1. 2 4.

25 ^{d}) For समाहित, °हिता

26 ^{c}) For मान्यश्, जन्यश् as in K3 4

27 ^{b}) For नराधिप, मुनीश्वर

12 312

1 ^{c}) For गुरु, तदा

2 ^{c}) For यथा मे, यथैव — ^{d}) For प्रमो, मुने as in Ś1 K1 2 4

3 ^{c}) For पुत्र मोक्ष, मोक्षशास्त्र

4 ^{a}) For नियोगाज्, निदेशाज् as in Ś1 K1 2 — ^{d}) For भारत, नारद

5 ^{a}) For स त, शत — ^{d}) For -विद्या, शास्त्र as in Ś1 K1 2

6 ^{d}) For विशेषत, नराधिप

7 ^{b}) जनक मैथिल (by transp) as in K4 V1

9 ^{b}) न सुखाय क्षणात्तया — ^{c}) न दृष्ट्वा विशेषां हि as in Ś1 K1 2 4

10 ^{c}) For च वशे, वसथे as in Ś1 K1. 2.

13 B N P om. 13^{b}–14^{a}

14 After 14, B N P ins

स देशान्विविधान्स्फीतानतिक्रम्य महामुनि ।
विदेहान्वै समासाद्य जनकेन समागमत् ।
राजद्वार समासाद्य द्वारपालैर्निवारित ।
तस्थौ तत्र महायोगी क्षुत्पिपासादिवर्जित ।
आतपे ग्लानिरहितो ध्यानयुक्तश्च नारद । [5]

15 B N P om 15–28

31 B N P om (hapl) 31–32

33 After 33, B N P ins

दर्शयित्वासने स्थाप्य राजान च व्यजिज्ञपत् ।
श्रुत्वा राजा शुक प्राप्त वारस्त्री स न्ययुङ्क्त च ।
सेवार्थे तस्य भावस्य ज्ञानाय मुनिसत्तम ।

34 B. N P om 34

35 ^{a}) For चारुवेषा, °वेश्य

36 B. N P om (hapl) 36^{b}–37^{b}

37 ^{c}) For नार्यो, तस्य — ^{d}) पाद्यादीनि न्यवर्तयन्.

38 B. N. P. om 36^{ab}.

39 ^{b}) For तदन्त°, तास्तत — ^{d}) एवैकाग्रेण नारद.

41 [b]) जितक्रोधो जितेंद्रिय॰ — [c]) ध्यानस्थ एव सतत

43 [a]) For कृत्वैव, कृत्वा वै as in Ś1 K3 — [d]) For विचिन्तयन्, व्यार्चितयत्

45 [a]) तत॰ प्रात॰ समुत्थाय

46 [a]) For काम्पिल्य, तत्र — [b]) For -शेषमच्युत॰, ॰मच्युत as in B8 (marg) — [d]) For भारत, नारद

12 313

1 For भीष्म, सनन्दन — [a]) For जनको, सहितो as in Ś1 K1 2 4 — [b]) For सह भारत, द्विजसत्तम

2 B N P om (hapl) 2^{ab} as in K3 4 G5

3 [a]) महदासनमादाय as in Ś1 K1 3 4 — [b]) For बहु, सर्व as in Ś1 K1 2 — B N P om 3^{c}–4^{b}

4 [c]) For प्रददौ, प्रददे — [d]) For परमार्चितम्, परमोर्चित as in Ś1 K1 2

5 [b]) शास्त्रदृष्टेन कर्मणा as in Ś1 K1 2 4 — [d]) For अर्घ्यं, मार्घ्यं — [e]) For मधुवत्, मव्रत as in Ś1 K1 2 4 — [f]) प्रतिगृह्य द्विजोत्तम॰

6 B N P om 6

8 For 8^{c}–9^{b}, B N P subst

उदारसत्त्वाभिजनो राजापि गुरुसूनवे ।
आवेद्य कुशल भूमौ निषसाद तदाज्ञया ।
सोऽपि वैयासकिं भूय॰ पृष्ट्वा कुशलमन्वयन् ।

9 [d]) पर्यपृच्छद्विधानवित्

10 [c]) For यान्यो, ह्याचो

11 [a]) तत्र त्व गच्छ तूर्णं वै — [b]) स ते हृदयसशय as in Ś1 K1 2 4 — [c]) प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च as in Ś1 K1 2 4 — [d]) मर्व छेत्स्यतमशय as in Ś1 K1 2

13 [d]) For वा, च

15 [b]) For चाभिमो, चान्वित — [d]) ह्यतृष्णश्चानसू॰यक॰

16 [b]) For अपवर्ज्यं, ॰वर्त्स — [c]) For अथ, अनु- as in Ś1 K2 Da2 G3

17 [d]) For तथैव च, अनाहृते

18 [a]) For पुत्रपौत्र तु, ॰पौत्रांश्च — [c]) For यथा शास्त्रम् न्यायम्, as in K1 M5 — [d]) For अर्चयन्, पूज॰

19 [a]) For स वनेऽग्नीन्, सर्वानग्नीन् as in K1, 4 Da3 a4

20 After 20^{ab}, B N P, as in Ś1 K1, 2 4, reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place — [c]) For निवसन्पन्यम्, तु स॰. — [d]) For वनेषु च, न वा नृप as in Ś1 K1, 2 4.

21 B N P om 21^{cd}

22 [a]) For विज्ञान, ॰ने as in C6 — [c]) For सबन्ध, B N P (first time) सवामाज्, B N P (second time) सवधाज् as in Ś1 K1 2 4 — [d]) For स्मृत, B N P (second time) तथा

23 [d]) For तदुभय, तत्रोभय

24 B N P, as in K2, reads 24^{c}–25^{b} after 34^{ab}. — [d]) चतुराश्रमसज्ञक

25 [b]) बहुजातिगुणकर्मणा as in Da4 D8 (B N P ॰र्णा)

26 [a]) For चाय, चार्य — [d]) For वै, हि as in Ś1 K2

27 [c]) For त्रिष्वाश्रमेषु, त्रिधा॰

28 [b]) For विवर्जयेत्, विम

29 [c]) For नोप, नैव

30 [a]) पक्षीवत्पवनादूर्ध्वम् — [d]) निर्द्वंद्व॰ शुभसगत as in Ś1 K1, 2

31 [c]) For धार्यन्ते, धार्यते as in G3

32 [a]) For आत्मनि, चा॰ as in K2 4 — [b]) For रत, रत्न

33 [d]) For तदा, स तु

36 [a]) For अग्न्ये, आग्न्ये as in Bo Dn1 Da2 D8 T2 G1 M5 — [b]) For चाप्ययम्, चाप्य॰ as in K2 B7 8 (marg as in text) D5 7 T1 G2 6. — [c]) For समो, समा

37 [b]) For [ए]व, च

41 [d]) For वेद, वेत्ति as in K7 D6 9

42 [c]) For तव, चैव as in Ś1 K1 2

43 [a]) नैव (by transp) as in Ś1 K1 2 4 B8 — [c]) For ममापीद, समादीप्त as in Ś1 K1 2 4

44 [b]) For च गतिस्, [अ]त्रगतिस्

45 [b]) [अ]विमोक्षजात्, विमेपजात् (sic)

46 [d]) आर्तिमासादयति ता

47 [d]) For परम्, पद as in Ds1

48 [b]) For लोलुपा, वस्तुषु as in K1 2 4 — [c]) For नृत्त, नृत्य as in K4 6 7 Bo 6–9 Dn1 n4 D8 D3–5 7–9 T1 G3 6

49 [d]) तुल्यनिंदात्मसस्तुति as in K1 2 4

50 [c]) For मार्गम्, मार्गे — [d]) अक्षय चाप्यनामय

51 [b]) For यदात्मक॰, [अ]परात्मक ।

12 314

1 For भीष्म उवाच, सनदन उवाच

2 ᵇ) For सदिद्य, आसाप — ᵈ) पाराशर्यं ददर्श च

3 B N P om 3ᵃ–23ᵇ

23 For 23ᶜᵈ, B N P subst

शिष्यानध्यापयन्त च पैलादीन्वेदसहिता ।

24 B N P om. (hapl) 24ᵃ–25ᵇ.

25 ᶠ) दिवाकरसमप्रभ

26 B N P om 26–27

28 For 28ᵃᵇ, B N P subst

पितुर्नमाद पादौ च सादर हृष्टमानस ।

— B N P om 28ᶜᵈ

29 ᵇ) पितु सर्वमुदारधी . — ᵈ) For प्रीतमानस, मोक्षसाधन — After 29, B N P ins

तच्छ्रुत्वा वेदकर्त्तासौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
समालिङ्ग्य सुत व्यास स्वपार्श्वस्थ चकार च ।
तत पैलादयो विप्रा वेदान्व्यासादधीत्य च ।
शैलशृङ्गात्तु प्राप्ता याजनाध्यापने रता ।

30 B N P om 30–49

12 315

1 For भीष्म उवाच, सनदन उ'. — B. N P om. 1–9

10 ᵃ) For शिष्येषु, विप्रेषु as in K₁ ₂

11 For 11, B N P subst

तमुवाचाशरीरी वाग्व्यास पुत्रसमन्वितम् ।

13 B N P om. 13ᵃ–22ᵈ

23 ᵇ) बहुकाल द्विजोत्तम — B N P om 23ᶜᵈ.

24 ᵈ) For वेजित, वीजित as in K₁ ₄

25 ᵈ) सर्व वायोर् (by transp) as in K₁ ₂ ₄

28 ᵇ) For निर्मल, निश्चल as in K₁ ₂ ₇ D₅ ₇ ₉ T G₁₋₃ ₆

29 ᶜ) For न्यस्य, नम्य — ᵈ) For बुद्ध्या, बुद्धा.

30 ᶜ) द्वावेतौ प्रभव यातौ

31 ᵇ) For गत, यत as in K₁.₂ For सयान्ति, नदीरि as in V₁ Bo T G₁ ₂ ₆ — ᶜ) For [ए]ति, ते as in K₁ ₂ ₇ D₁ ₂ ₃ T G₁₋₃ ₆

33 ᶜ) For हेतु, ञहे as in K₁ ₂ ₇ D₁ ₇ ₈ G₂

34 ᵃ) For स्मुत्पन्न, 'मन्न as in K₁ ₂ ₇ D₈

35 ᵃ) For सर्वतो, 'शो as in K₂ ₇ Da₁ a₁ D₁ ₉ M₁.₅₋₇ — ᶜ) For प्राणनाच्, प्रीण'. For भूतानां, सर्वेषां as in K₁ ₂ ₄ ₇

36 ᵃ) For प्रेरयति, प्रेय' as in K₄ ₆ ₇ D₄ ₅ ₇.₉ — ᵇ) For च य, तथा

37 ᵃ) अवरे स्नेहमात्रेभ्यस् as in K₂ ₄. — ᶜ) For सवाति, सौम्येति as in K₁ ₂ ₄

39 ᶜ) For [आ]ददते, ददते — ᵈ) For ऽम्बरे, वने as in K₄

40 ᶜ) For वर्षिष्ठस्, बर्हिष्ठस् as in K₁ ₂ ₄ ₆

41 ᵃ) For समुह्यमाना, सनीय'. — ᵇ) For पृथग्, महा-

42 B N P om 42.

43 ᵇ) क्रियते तरुजा रत्या.

44 B N. P om. 44ᵃ–45ᵇ

46 ᵈ) For विष्टभ्य, तिष्ठति

47 ᵈ) येन याति वसुधरां as in K₁ ₂ T G₁ ₂ ₆

48 ᵈ) For जवतां, जीवतां.

49 ᶜ) For वत्मीनु, धर्मेनु-.

50 ᵃ) For अन्वीक्षतां, 'क्षता

52 ᵃ) For सृष्ट, सृष्टया — ᵇ) तोयान्येन निवर्तते. — ᶜ) For परावहो, परी For परो, वरो.

53 ᶜ) For सवान्ति, सर्वात — ᵈ) For धारिण', -चारिण as in K₁ ₂ B₅ T G₁ ₂ ₆.

54 ᵈ) पवमानेन वायुना as in K₄ D₅ ₇.

56 ᵇ) न पठत्यतिवायुत्र .

12 316

1 B N P om (with ref) 1–5

8 ᵈ) For लक्षणम्, -लक्षण as in V₁ B₅.₇.₉ Da₁ a₁ D₅ ₇ G₂

9 ᵃ) For चलति, भवति as in Ś₁ K₁.₂ — ᵈ) इहामुत्र तथाश्रुते

11 ᵇ) For रक्षेत, 'श्च as in K₆.₇ Dn₁.n₄ D₂ D₂₋₅ ₇₋₉

12 ᵈ) सत्य हि परम हित

13 B. N P. om 13ᵃ–14ᵇ.

18 ᵇ) भूतैर्मैत्रायणश्चरेत्

21 ᵃ) For निरामिषा, 'शिषो as in Ś₁ K₂ ₄ D₁.₇ G₂. — ᵇ) For त्वनेहामिषम्, 'दाशिषम् as in D₅ ₇ — ᶜ) आमिषं, आशिषं as in K₁ ₂ ₄ D₅ ₇ — ᵈ) For तापाद्, भामाद्.

23 c) For मान्नो, °णो

24 b) For च पक्को, चरन्तो — c) विविधप्रदानसमोसौ as in Ś1 K1 2

25 a) For लभति, लभेत as in Ś1 K1 2 4 V1

26 b) For समनिद्रुत, °द्रुत as in M1 7 — c) समार पद्यते जतुम्

27 c) For चार्थ, चार्थं as in K6 7 D6

28 d) For वेष्टयन्, वेष्टितो

31 a) For महा, गोद as in Ś1 K2 4 D1 2 — B N P om (hapl) 31[bc]

32 b) For मनसा, मनस as in K7 — d) For दुष्प्रतन्, ते as in Ś1 K1. 4

33 b) For ते, वै

34 c) For कान्तारम्, पता as in K7 4 D1 7

35 a) For त्वा, त्वां as in K6 7 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D6 D2-5 7-8 M1 — c) For त्वा, त्या as in K6 8 V1 Bo 6-9 Da2 a4 Dn1 n4 Ds1 D2-4 8 G2 8 — d) गच्छंश्चमनुयास्यत as in K1 2 4

36 c) अनुमाद्यन्ते, °शोच्यते

37 a) For निबन्धनी, निबधिनी — After 37, B N P ins 793* as in Ś1 K2 3 4 7 D1 2

38 d) For दुरावहान्, °हां as in Ś1 K1 2

39 b) For चटाकरान्, चराकरां — d) For बुद्धि नाशं, °नावं as in K2

40 a) For लज, लज्जया — b) For शो, शुभे — B N P om (hapl) 40[cd] as in Da3 a4 Ds1

41 c) For बुद्ध्या, बुद्धा

42 c) For नर्मावनद्ध, पनाव°. For दुर्गन्धि, दुर्गंधि as in V1 Bo 6-9 Da3 Dn1 n4 Ds2

43 b) For आतुरम्, अस्थिर as in Ś1 K1 2

44 d) For महदद, अन्नाद्य as in Ś1 K1

46 b) For मदिन, °त

47 b) अनित्यमभिधीयते as in Ś1 K1 2 4

48 B N P om 48[cd]

49 b) नित्यत्वमभिधीयते — c) अव्यक्तमथ तज्ज्ञेय

50 c) For विनतम्, विहितम्

52 c) For विविधान्, °धाय — d) न निवृत्तिश्च देह जाय — e For लोके, लोक as in Ś1 K1 2 — f) रिष्यते, °ति as in K2 B7 8

53 c) For अमूर्त, अमूढ as in K2 4

54 c) For स, स्व as in Ś1 K2 7 V1 D4 6.7 8 T G1 8 M5 8 — d) For जतुन्, जतुर्

56 a) For मोहार्तो, मोहातो as in Ś1 K1 2 4 B8 — cd) बध्यमे तप्यमे चैव भयवत्कर्मभि सदा

57 c) For समार, °रे — d) For बहुवेदन°, बाहु वर्तित°

58 B N P om. (hapl) 58

59 a) For नव मन्य, च नवधान् as in K2 — b) For निवल, निवृत्त्या as in K2 B8 7 Da3 a4 — d) For अव्यवाधां, अन्याबाधां as in K1 2 7 D1 6 G1

12 317

1 c) For लभते, लभ्यते For बुद्धि, बुद्धिर्. — d) For तां लब्ध्वा, लब्धायां

2 a) शोक, हर्ष — b) For भय, शोक

3 B N P om 3

5 c) तानानादियमाश्च as in K1 2 4 — d) स्नेहबधा न्निमुच्यते as in K1 2 4

6 c) अनिष्टबुद्धिता यच्छेद् — d) तत क्षिप्र विराजते

7 c) For अप्यभावेन, अस्या° as in K1 — d) For न, तु

8 b) तथैव च न युज्यते

9 d) For द्वावनर्थौ, महानर्थे

10 B N P om (hapl) 10 as in Ds1 D8

11 b) For वा, च as in K4 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D2 4 5 8 T G1-3 6

12 d) For अपि, अभि as in K2 4

13 c) For विशान, विशाय as in K2 T2 G1 — d) For चाले, चान्ये

14 ab) B N P transp यौवन and जीवित as in K1 2 4 7 V1 D1 8 T2 — c) For सवासो, सवास — d) न गृध्येत्पण्डित क्वचित्

15 a) नाशानप्रभव दुःसम् — b) For एक, एक

16 a) For बहुतरं, प्रिय° as in K2 4

17 b) For वापि, अपि as in K1 2 Bo — c) For अभ्येति, अत्येति as in K2 D4 M1 5-7 — d) सुखमप्य श्रुते पर

18 b) च न (by transp) as in K1 2 — c) भुत्वैव नाधिगमन

19 b) For वैशेषिकीं, °षिका

21 b) For तुष्टिस, तुष्टि — d) For पश्यन्ति, हसति as in K1 2 4

22 b) For वयो, योषि as in K1 2 4 — c) For

स्वशरीरेषु, स॰ as in K1 2

23 ^{a}) For [अ]भाव, भाव as in V1 Bo 6 9 Dn1 n4 D8 D2 3 7 7 — ^{b}) For बुद्ध्या, बुद्धया as in K1 2 4 Bo Ds1 — ^{d}) For पश्यन्त, पश्यति as in K1 2 Da4 D5 7 T G1 2 6

24 ^{a}) For सचिन्त्यानकम्, त्वनेकम् as in K1 2

25 ^{b}) दुःखस्यास्य विमोक्षणे as in K1 2 — ^{c}) अशोच शरमेवैव

26 ^{ab}) शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च परमं तथा

27 ^{a}) For प्राक्सप्रयोगाद्, वाक्स॰ as in K1, 2 6 V1 Bo 6-9 D5 7 M1 5-7 — ^{c}) विप्रयोगश्च सर्वस्य — B N P. om 27^d–28^c

28 ^{d}) न वाचा न च विद्यया

29 ^{a}) For प्रतिसङ्क्ल्य, परि॰ as in K1 2 4

30 ^{a}) अध्यात्मगतमालीनो

12 318

1 B N P om (with ref) 1^a–2^b

2 ^{a}) For रोगेभ्य, दुःखेभ्य as in K2

3 ^{a}) भजति हि शरीराणि — ^{b}) For शारीर॰, शरीर॰ as in Da4

4 ^{a}) For विवित्साभिस्, चिकित्सा॰ — ^{c}) For अवशस्य, आमयस्य — ^{d}) For अपकृष्यते, अनु॰ as in K1 2 4

5 ^{a}) For स्रवन्ति, सर्सति as in K1, 2 4

6 ^{a}) अपयत्यमत्यत — ^{d}) For निमेष, निमिष

7 ^{a}) सुखदुःखाभिभूतानाम् as in K1 2 D9 — ^{b}) अजरो जरयत्यसून्

8 ^{a}) For इष्टानिष्टान्, ॰निष्टा as in K1 2 — ^{d}) For अस्व, मत

9 ^{a}) For यम्, यद् as in K1 2 4 D8 D5 7

10 ^{a}) For च हि, चैव as in K1 2 — ^{d}) For प्रहीणाश्, प्रहीनाश् as in K1, 2 4 D8 D5 7

11 ^{a}) For बालिशा॰, निष्फला॰ as in K2 — ^{c}) For माशीभिर्, आशाभिर्

12 ^{a}) For लोकस्य, लोकेषु as in K1 2 — ^{d}) सम्रगेष्वेव जीयते.

13 ^{c}) कश्चित्कर्माणि कुरुते.

14 ^{a}) अपराधान्समाचष्ट

15 ^{b}) For वा न वा, मानव as in K1 2 4

17 ^{a}) For चोद्भिजमानानां, उद्भिज॰

18 ^{b}) For गृद्धिभि॰, हेतुभि॰ as in K1, 2 4 6 7 B6 9 D4 5 7, 9

19 ^{c}) For विपुलान्, त्रिम॰ as in K1 2 — ^{d}) For लब्धास्, लब्ध्वा as in K2

20 ^{a}) For अन्योन्य, ॰न्य as in Da4 M7 — B N P reads 20^{cd} twice — ^{c}) इवाविष्टो, ॰द्दृष्टो as in K1 2 4 — ^{d}) For योनिं, योनौ

21 ^{ab}) तानि पूर्वशरीराणि नित्यमेक शरीरिणां

22 ^{b}) For चलाचलम्, बलाबल as in B8 D5 7 9, — ^{c}) विनश्यन्त, ॰श्यति as in K7 D5 7, 9 M5 — ^{d}) For इवाहितम्, ॰चलां

24 ^{d}) For जीर्यते, ॰ति as in K7 D5 9

25 ^{a}) For गर्भ-, गर्भे as in K1 2 4 7 Bo 8 Dn1 Ds1 D2 8 9 — ^{c}) For the second वा, च — ^{d}) न कर्तुं विद्यतेवश

26 ^{a}) प्रभवत्युदरे गर्भो. — ^{c}) For सहान्येषां, महा॰

27 ^{c}) For प्रजां च, पूजा न as in Ś1 K2

28 ^{a}) For शतस्य, गर्भस्य as in Ś1 K2 4. — ^{b}) For दशमीं, ईदृशीं

29 ^{c}) For विमध्यन्ते, विवध्यते as in Ś1 K2. — ^{d}) For व्याले, व्याघ्रै॰ as in Ś1 K1 2

30 ^{c}) For वेदनां, ॰ना as in Ś1 K1, 2 D4

31 ^{a}) For निपुणा, विविधा as in Ś1 K1 2 4 — ^{b}) For समुतौपधा, समतौ॰ as in Ś1 K2 D7 — ^{d}) For व्याधैर्, व्याघ्रैर् as in B9

32 ^{a}) For पिबन्त॰, पिबति as in Da4 — ^{d}) नागैर्नागा इवोत्तमा as in Ś1 K2

33 ^{a}) For के, कैर् as in K7 D4 9 For चिकित्सन्ते, ॰त्स्यते as in K4 7 Da4 Ds2 (by corr) D4 9 — ^{c}) श्वापदाश्च दरिद्राश्च

35 ^{c}) स्रोतसा महता क्षिप्र

36 ^{c}) For व्यतिवर्तन्ते, ह्यतिवर्तते — ^{d}) For नियुक्ता॰, निर्मुक्ता as in K6 7 D4 9

37 B N P om 37

39 ^{a}) For मदमत्तांश्, ॰मत्ताश् as in K1 D5 7 T G1-3 6 — ^{b}) मानान्मयमदेन च — ^{c}) For क्रूरा, शूरा as in K4 6 7 Bo 6 7 9 Dn1 n4 D8 D2-4 8 9 G1 M5

40 ^{b}) For असमीक्षिता॰, ॰मीक्षितां as in Ś1 K1 4 — ^{d}) न कश्चिदतिगच्छति

41 ^{d}) For शिबिकागता, ॰रुह

42 ^{a}) For शतस्त्रीका॰, गतश्रीका as in K2 4 — ^{d}) For विधवा, विविधा॰ as in K2 4 Dn1 n4 D8 D2 3 5 7, 8

43 ^{d}) For मात्र, नात्र as in K6.

44 For 44, B N P subst

धर्मं चापि त्यजाधर्मं त्यज सत्यानृतं प्रियम् ।
सर्वं त्यक्त्वा त्यक्तस्य गुरो मम निरामयः ।

45 B N P om 45–63

63 ^{d}) गम एव पर पद — B N. P om 63^{cd}

12. 319

1 B N P om 1 (with ref.).

3 ^{b}) आदित्येन विरोचिने

4 ^{b}) For नारि, न न as in Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ — ^{c}) For धीमान्, धान्ति

5 ^{b}) विनिर्मुक्तम्, -विनिर्मुक्त as in Ś$_1$ T$_1$ G$_2$

7 B N P om 7^{a}–10^{b}

12 B N P om 12–13

14 ^{b}) For तदा, मया as in G$_1$ (marg).

15 ^{d}) योग सिद्धिसुनागन

16 B N P om 16^{c}–26^{b}

27 ^{a}) For तत, ततो

28 B N P om 28–29

12 320

1 B N P om 1^{ab} (with ref)

2 ^{a}) For हित्वा, त्यक्त्वा as in Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$

3 ^{b}) For लिङ्गवर्जिते, लिंगपूजिते as in Ś$_1$ (before corr) K$_{2\ 4}$ — B N P om 3^{c}–7^{d}

8 ^{a}) ततः स शृंगेप्रतिमे — ^{b}) For मेरुसमवे, °सन्निभे as in Ś$_1$ K$_{2\ 4\ 7}$ D$_{1\ 9}$ — ^{c}) For द्वे, च as in D$_{4\ 5\ 7\ 9}$

9 ^{b}) नारद, नारद

10 ^{c}) ते शृंगेसतसस्थिते — ^{e}) For महाराज, द्विजश्रेष्ठ

12 B N P om 12–15

16 ^{a}) For रम्याम्, दिव्याम् as in Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ — ^{d}) For -काननाम्, -कानन as in K$_1$ Da$_4$ T$_2$ G$_2$

17 ^{a}) तस्या क्रीडासु निरता as in Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$. — ^{cd}) निराकार तु मायारा ददृशुस्ते विवासस

20 ^{a}) For महा, अथ as in Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$

21 ^{b}) गत शुक (by transp). — ^{cd}) शशशर्मुनय सिद्धा गति तस्मै मुनस सर्वा

22 ^{a}) For दीर्घेण, शब्देन as in Dn$_1$ n$_4$ D$_{2\ 3\ 8}$ — ^{b}) दीर्घेण क्रदित तदा

23 ^{a}) For सर्वगतो, गतिर्

24 ^{b}) For मा, भोर् as in Bo$_{6\ 7}$ Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ D$_{2\ 3\ 5}$ G$_2$

25 ^{a}) For न, वा as in Da$_4$

26 ^{a}) For अन्तर्हित°, °हित as in K$_{4\ 6\ 7}$ Da$_3$ a$_4$ D$_3$ D$_7$ T G$_{1\ 2}$ For तु, त as in B$_2$ — ^{c}) For शब्दादीन्, सत्वादीन् as in Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$

27 B. N P om 27^{c}–37^{d}.

38 ^{b}) व्यासो रुदेण नारद — B N P om 38^{c}–40^{d}

CRITICAL NOTES

ON THE MOKṢADHARMA

☞ Purely exegetical notes are given sparingly and only where necessary. The sub-parvan bristles with philosophical technicalities often interpreted by commentators to accord with their own ideologies, the text being at times even deliberately altered to suit the purpose. In places, therefore, the notes had to be somewhat more detailed than was intended. —Appropriate extracts from the commentators are supplied in the Critical Apparatus, to which reference is invited.

A few corrections and additions to the Critical Apparatus are included in the following Notes at the proper places enclosed within square brackets.

168

1 a) राजधर्माश्रितान् should obviously include the contents of both the earlier sub-parvans, the Rāja-dharma as well as the Āpaddharma. They are dharmas or duties to be practised by the king who, as such, belongs to the गृहस्थाश्रम, the second or the householder's stage of life. Yudhiṣṭhira now wants to know which is the highest धर्म of the आश्रमिन्s. The question can split itself into (i) which is the best आश्रम and (ii) which is the highest duty in that आश्रम, and Cn and the शास्त्रान्तरकार to whom he refers (see Crit. App. to st. 2) answer by anticipation that it is the मोक्षधर्म—the Way of Release—to be practised in the fourth or the Saṁnyāsa Āśrama that king Yudhiṣṭhira is here inquiring after. The reply given in the next stanza would show that this is not really the case.

2 This stanza seems to have been deliberately misread and misinterpreted by Cn and a small minority of the BD group of MSS., and the editions and the translations are seen to blindly follow suit. They distinguish between the ordinary Āśrama-duties which are rewarded by heaven attainable only after death, and the meditation upon the Brahman, मति (= ब्रह्मबुद्धि, ब्रह्मविद्या) तपः, the fruit of which is to be attained by the जीवन्मुक्त in this very life (अप्रेत्य). The second half of the stanza does not go well with this interpretation of the first half, and the Calcutta translators, with a view to make a sequential statement, had to translate that half first. Das as Cap, reading स्वर्गं सत्यं परं तपः, correctly construe स्वर्गं with the first pāda. —Yudhiṣṭhira's inquiry was about the highest Dharma of all the āśramas. The reply of Bhīṣma is that Dharma, for whichsoever āśrama prescribed (सर्वत्र), has Heaven as its reward, provided of course that the Dharma is duly performed. It is the assiduity in its discharge (तपः) that assures certainty of reward. For this interpretation of तपस्, cf. Manu 11. 235: ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं, तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्ता, तपः शूद्रस्य सेवनम् । Cf. the Bhagavadgītā 18. 45–46. The second half of the stanza comes in naturally after this. —[Crit. App., line 9, *read* Das as Cap *for* Das as.]

3 a) विनये, given by Ś1 K1 2 only, is more appropriate to the context in the sense of 'course of discipline' than विषये. —b) विनिश्चयम्, 'conviction of its being correct, and consequent firm attachment to it'. —c) अभिजानाति, आभिमुख्येन जानाति. —[Crit. App., line 8, *read* G3 *for* G1.]

4 The stanza is quoted in Ānandavardhana's Dhvanyālokalocana, iv, p. 238 (Kāvyamālā ed.).

—Bhīṣma is prepared to admit that not all can follow the relentless ideal of कर्मणैव हि संसिद्धि (B G 3 20) the ceaseless repetition of the self same routine of works or 'Duties' might pall and make one long for a 'repose that is ever the same' The साधनचतुष्टय in the orthodox enumeration नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविराग , शमदमादिसाधनसंपद् and मुमुक्षुत्वम् (cf. the Vedāntasāra 4) is hinted at in st 4–5 and in the general discussion of the next 7 or 8 chapters But seeing that Janaka is cited there as well as elsewhere in the Mokṣadharma as a model to follow, it cannot be said the Śāntiparvan advocates संन्यास as the *only* means of salvation There is, we can say, a शुकसंप्रदाय advocating कर्मसंन्यास, a जनकसंप्रदाय advocating कर्मयोग, and—in the present form of our Śāntiparvan which suspends the conversation between Bhīṣma and Yudhiṣṭhira from chapters 327 to 339 to introduce an evidently subsequent discussion between Janamejaya and Vaiśampāyana (between Sauti and Śaunaka according to the editions) about the Pāñcarātra school—a नारदसंप्रदाय advocating Bhakti , all the three collaborating together to constitute the ultimate philosophical teaching of the Śāntiparvan no less than that of the Bhagavadgītā [1] —[Crit App , line 3 *before* पर्येति, *add* Cn (gloss पर्यालोचयति)]

6 P P S Sastri's Madras edition, on the basis of a couple of Telugu Grantha MSS (similar to T2 and G2 of our Critical Apparatus) places, after st 5, the उञ्छवृत्ति episode given at the end of the Śāntiparvan, 12 341 4 to 353 9 The shift is neither justified nor adequately documented As will be pointed out later, a definite purpose is served by concluding the Mokṣadharma with the उञ्छवृत्ति episode Here it disturbs the context —[Crit App, line 3 *after* np, *ins* (gloss विविधरूपेण अवस्थिते)]

7 d) 'should bring about diminution of sorrow '

10 [Crit App., line 1 *ins* in the beginning, 10^{ab} = (var) 12 26 18^{ab}]

12 This Senajit need not necessarily be identified with the Pasenji of the Buddhist canon Senajit and Prasenjit can very well be two distinct persons , and, in any case, no chronological conclusion need be based upon their identity

13 [Crit App following 459*, line 1 *before* — o), *ins* 13^{cd} is damaged in B1]

16 b) ज्ञातय primarily connotes paternal relationship, while बान्धव , maternal Cf Manu 3 31, 264 and the commentary on the same The distinction is not always observed and hence, probably, Ś1 K1. 2 4 6 substitute सुहृद for बान्धव to avoid a supposed tautology

17 = (var) 11 2 8 B 15 34 17 , quoted (with var) by Śaṁkara in the Bhagavadgītābhāṣya on 2 28

18 b) 'Happiness [is nothing positive, but] has its source [in the cessation of] the anguish of pain ' 18^{ef}=3 247 45^{ab} 12 26 23^{ab}, 149 84^{ab} Cf Jātaka 423, gāthā 2, cf also the words of Socrates in the Phædo, 60 B "How singular is the thing called pleasure, and how curiously related to pain, which might be thought to be the opposite of it "

19 Lines 1–2 of 461* = 12 194 18^{cd}

21 a) लोकपर्यायवृत्तान्त, 'the real secret of this worldly process, or the vicissitude of happiness and sorrow ' Cf the gloss of Cn quoted in the Crit App Ca explains लोक्यते प्राप्यते इति सुखदुःखप्राप्तिपरिहारलक्षणो लोक । तस्य येन मार्गेण परि समन्तात् आय गमनागमने, तत्र वृत्तान्तो निर्णय ।

22 d) भागिन, 'whenever it is his lot' —The Ś1 K1. 2 7 reading भाव्यर्थो भजते नरम् is an attempt at simplification

27 b) मूढतां व्यतिक्रान्ताश्च, this is necessary, for, a sheer मूढ is beyond हर्ष and संताप

28 d) Next to परिदूना , 'bloated' (given by Ś1 Ca only), परिवृता 'arrogant' of M1 6 7 seems to be the only acceptable reading The others are mainly the creations of copyists and their ignorant correctors Cn reads परिभूता which is glossed by परपराभवेन.

[1] See on this subject my paper on "The Bhagavadgītā Trichotomy *versus* Triune-Unity" in the Karmarkar Commemoration volume, pp 1–6, Poona, 1948.

29 The first line is better construed as—आत्म्य सुखमपि [or आत्स्यनिमित्त सुखमपि] दुःखान्तम्, दाक्ष्य दुःखमपि [or दाक्ष्यनिमित्त दुःखमपि] सुखोदयम्

33 ^{b}) Cn glosses गुप्त, कामादिभ्यो रक्षित चित्त येन स गुप्तचित्त । युक्तचित्त इति पाठे प्रतीचि योजितचित्त । अत एव उदया स्तमयस्, जगदुत्पत्तिध्वस्तान मम तज्जन् । — Cn states that 463* is read by the गौडs none of our B MSS reads the line, though it is found in the Kumbh ed

34 =(var) 12 26 25 — ^{d}) एकाङ्गमपि, इन्द्रियेदेश भूतमपि (Cn) Deussen compares Matth 5 29 "If thy right hand causeth thee to stumble, cut it off, and cast it from thee"

35 ^{ab}) 'Whatever place is left void by the abne gation of desires is made good by [the resulting] happiness '

36 Cf Udānam (P T S) ii 2

Yañ ca kāmasukhaṁ loke
yaṁ cidaṁ diviyaṁ sukhaṁ ।
Tanhakkhayasukhassa te
kalaṁ nagghenti solasiṁ ॥

The stanza is quoted by Abhinavagupta in the Dhvanyālokalocana to prove that शान्त is a रस in addition to the usual nine

38 [Crit App, line 1 in the beginning, *ins* =(var) 12 26 21]

39 ^{d}) The primary ŚK group is correct in not introducing क्रोध by the side of काम, as can be seen from the following context ^{ef}) रूप obviously refers to काम taken collectively Not perceiving this, an extra line (464*) is put in by most MSS except the ŚK. — ^{f}) Cv changes मनोरथ into मनोभव (= काम) रूप, काममसूर if allowed to wax strong, is sheer death to all mental peace

41 [Crit App, lines 7 and 9 *for* Mı 5–7, *read* Mı (both times) 5 6 7 (both times) Line 9, *after* the first Mı, *ins* (both times)]

44 [Crit App, line 1 *after* (var), *ins* Vāyu P (Bibl. Ind ed) II 31 96, 12 243 5 Line 2 *before* Kı, *ins* 44^{ab}=12 21 4^{ab}, 312 33^{ab} Harivaṁśa I 30 41^{ab}]

45 [Crit App, line 3 *for* 91, *read* 98]

46 The gāthās that follow (st 48 ff) are evidently taken over from an earlier literary source Jātaka 330 quotes as gāthā 2 —

Sukhaṁ nirāso supati āsā phalavatī sukhā ।
āsaṁ nirāsaṁ katvāna sukhaṁ supati Piṅgalā ॥

which resembles 168 52, but the important philosophical reflection of Piṅgalā in st 48^{cd} concerning the self within is unknown to the Jātaka The common source of all the varying versions of the story might conceivably be some floating ascetic poetry

49 ^{cd}) The point of the contrast is the अन्तिके सन्त रमण, i e the Self, in whose case there is no coming near and going away, and आयात कान्त, who cannot in that case be the true कान्त Cn quotes Bṛhadāraṇyaka Up iv 5 15 and observes दर्पणापगमे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव अविद्यानाशे ईशजीवयोर्भेदाभावात् । — ^{d}) कान्तेति, double saṁdhi, which Śı Kı 2 4 Vı try to avoid by transp

50 ^{a}) अकामा as acc plu for अकामां, the Vulgate reading

52 [Crit App, line 2 *for* Jātaka 320, Gāthā 20, *read* Jātaka 330, Gāthā 2, Sāṁkhyapravacanabhāṣya, iv 11]

169

☞ This dialogue between the Father and the Son occurs twice in this Parvan according to the Calcutta (6522–6561, 9928–9966), GK (adhy 175, 278[7]) and Kumbhakonam (adhy 174, 283) editions, and it is so read in 18 out of the 36 MSS of our Critical Apparatus In an expanded form, it is given in the Mārkaṇḍeya Purāṇa adhy 10 ff It is included in "Muir's Metrical Translations from Sanskrit Writers" (Trubner London, 1879), pp 28–32, and some analogous sentiments are found in the Dhammapada iv 47–48, in Jātaka no 509, gāthā 4, and in the Uttarādhyayanasūtra, xiv 21–23 The central frame-work of the story —the son admonishing the father—is common to the Pāli and the Jain sources, there being four sons in the former and two in the latter In the Uttarādhyayana xix, likewise, a son—prince Mṛgāputra—in consequence of pūrvajāti smaraṇa, or reminiscences of past life, is seen to play the rôle of

the teacher to his father, and stand firm against worldly temptations But there is very little else common beyond the sameness of the theme for moral disquisition and a few common stanzas It would therefore be necessary to conclude that all the texts are drawing upon a floating legend or story and utilizing it for some special purpose, each in its own way Of the three stories, the one in the Mbh appears more natural than the other two.

6 The st is quoted in the Śāṁkarabhāṣya on Br Up iv 5 15 with the v l पुत्रपौत्रान् (for पुत्र पुत्रान्)

7 [Crit App, line 3 *before* — ^{a}), *ins* 169 7^{ab} = (var) 12 309 75^{ab}]

8 [Crit App, line 1 *for* 7, *read* 8]

9 [Crit App, line 20 *after* Cn 8, *ins* Kumbh ed (first time)]

10 ^{d}) 'Caught within Death's net and struggling ' —The variant ज्ञानेन can be read as [ऽ]ज्ञानेन [Crit App, line 14, *before* Cp, *ins* Cnp]

11 The transp of 11^{cd} and 11^{ef} with the change of तदेव into तदेव, and the ins of 466* are the two devices used to secure smoothness of construction. —^{e}) तदेव, i e, with the consciousness of waning life at each dawning day and the consequent absence of peace of mind and happiness from sunrise to sunset, that whole day turns out, to the discerning, a sheer blank and waste —Star no 466* lines 1–2 'That very night when the fœtus enters the mother's womb and commences counting night number one of life's downward journey, that is also the night when it makes a formal commencement of its return-journey towards Death [Crit App, line 1 at the end of the line, *om* K7, line 28 *after* M8, *ins* (first time)]

12 [Crit App, line 1 *for* Dhammapada II *read* Dhammapada IV] The Dhammapada stanza iv 47 is a combination of 169 12^{c} (with v l) and 17^{bcd}, and stanza iv 48, that of 12^{c}, 17^{c}, 12^{a} (v l), 19^{d} (v l) The reading पुप्फाणि in Dhammapada iv 47^{a}, vouchsafed by a few of our MSS, does not suit the context [Crit. App, line 16 *before* K6, *ins* 12^{ef} = 12 309 19^{cd}]

13 ^{b}) 'Let not Time pass by you as sheer unnoticed blank ' [Crit App, line 3 *after* 14^{abcd}, *ins* M1 5–7 (all second time) read 13^{ab} after 14^{cd}]

14 ^{f}) निविक्ष्यते, √ विश्, 'effect a lodgment' [Crit App, line 1 *om* 329 37 Line 11, *before* —^{e}), *ins* 14^{cd} = 787* Line 22 *for* K5, *read* K7 Line 26 *for* B5, *read* B6]

15 ^{b}) 'There is no other purpose or justification for life (save the practice of Dharma) '

17 ^{c}) सुप्त व्याघ्र — this can happen ordinarily only by day-time when every intelligent creature is expected to be alert, सुत्त गाम of the Dhammapada stanza suits the context somewhat better The वा can be इवार्थे

18 [Crit App, line 1 *before* D7, *ins* — For the repetition of 18^{a} in Da8, cf v l 17]

20 ^{ab}) फलमप्राप्त, फलप्राप्तिहीन, अत एव फलसङ्गिनम्। [Crit App to 469*, line 7 *for* रवि, *read* रवि]

21 [Crit App, line 7 *after* time ins a semicolon and *read* Da4 third time also]

23 ^{c}) Deussen renders 'ein Sammelpunkt der Götter ist der Wald ' Cn gives a more acceptable sense 'Forest [-life] is a cattle-pen for penning in the senses ' — The stanza that follows fits in well with that interpretation

25 'The ahiṁsā in thought, word and deed, when practised, secures immunity from the bondage of all those karmans that deprive one of the [true] aim of life '

26 ^{c}) Copyists do not clearly distinguish between असत्त्याज्य and असन्त्याज्य (i e असत्याज्य), so that from the collation sheets it has become now difficult to find out what MSS read असत्त्याज्य (= असत् त्याज्य) as given by the Bombay and the Kumbh editions असत्याज्य, as an attributive adjective to सत्य (meaning 'never to be given up'), gives better sense Cnp gives असत्याद्य (reading of Cal ed) and a few MSS असत्याज्य as variants, explained as असत्य आद्य (or आज्य) = भक्ष्य यस्य [सत्यस्य]

28 [Crit App, line 7 *after* K4 r] both times, *ins* B8 first time]

29 ^{c}) Cn glosses क्षेमी by परसुखार्थी

31 ^{d}) क्षत्रयज्ञे, as distinguished from the ब्रह्मयज्ञ upon which his mind was set. क्षेत्रयज्ञे., a variant given by several good MSS, is explained by Cn (not in a convincing manner) by शरीरत्यागे Cf 12 257, the विचख्नुगीता.

34 In the second pāda, the v l पित (for स्पिता), can be understood as a vocative The accepted text has reference to the father's words in 6[b] above [Crit App, at the end *ins* — After 34, K6 B6 6–9 Da3 a4 Ds2 D3 5 7 (all second time) read 32]

35 Quoted by Śaṁkara in the Br Up Bhāṣya on iv 4 9 —[c]) दण्डनिधान is better explained as self-castigation (in the event of any lapses) For the explanation of निधान as 'laying aside' by Ca Cs, see Crit App

36 Quoted by Śaṁkara in the Br Up Bhāṣya on iv 5 15 (with the v l. किं ते धनेन किमु बन्धुभिस्ते for the first pāda)

Colophon [Crit App., line 17 *for* M1. 6 7 (all, *read* M6 7 (both]

170

1 ^{b}) स्वनान्विग, Cn स्वशास्त्रानुसारिण, 'each after his own fashion'

2 ^{c}) The name is sometimes read as शपाक, explained by Cn as—शम्, आत्मसुखम्, तेन पाक, रागद्वेषादिराहित्यान्निर्मल ।

5 ^{b}) अभिमनयेत्, subject दैवम् In the corresponding passage, 12 28 6, it is paraphrased by तेषामन्य तरापत्तौ यद्देवोपसेवते

6 'Sustaining the brunt of affairs and withal not in the fullness of spirit, thou art [in a vacillating mood] pursuing neither what is [true] bliss, nor what thou desirest' Cn, reading न इङ्गिषे (or supplying न with इंङ्गिषे), understands the stanza differently

8 ^{c}) The variant अनमित्रपथ is equally good, though grammatically (cf. Pānini 5 4 72) it should be °पथ—'it is a forlorn, friendless path' [Crit App line 10 *for* G1–8, *read* G1 8]

12 ^{a}) Cn seems to have emended चारित्यो into चारिष्टो, but अरिष्ट as noun, should have been अरिष्ट in the sense intended As a Masc noun अरिष्ट means something quite different —It is possible to understand अरिष्ट (अविद्यमान रिष्ट [= injury] यस्मात्) as a Bahuvrīhi in the sense of a saviour, and consequently also, a source of danger, as Deussen seems to have done But why all this ado for a reading not supported by MSS outside the Cn family?

17 ^{f}) त्रिमि—Cn त्रिमि, धनरूपकुले The reading प्रसिच्यते (drenched, overwhelmed) is given by Ś1 (orig) K1 2 7 V1 B3 (marg) 9 D4 7 9 T2 G1 3 6 M1 5–7 Some of these MSS (K1 2 7 D4 9 T2) read °मक्त in 18[a], but the others retain the same root In the corresponding passage in 12 28 7[cd]–8[ab], the same root मिच् is supported by a good majority of MSS, although there too Ś1 shows the hand of the corrector changing orig प्रसिच्यति into प्रमिध्यति

19 ^{cd}) प्रतिषेधन्ति 'hit or impinge against', punish (Cn दण्डयन्ति) Cp सिद्धलक्ष्य, 'one who has hit the target'

21 ^{cd}) 'Bearing well in mind how, as the world goes, there ensues a concourse of the imperishables with the perishables'

171

2 ^{c}) अविवित्सा 'absence of any desire to pry into the real nature of things or seek to obtain them', which is but the next step to निर्वेद Cn reads अविधित्सा, explained by कर्मणि इच्छाभाव, and gives विधित्सा as a v l rendered by श्रवणादीच्छा, probably this is a slip in Cn for विवित्सा

6 [Crit App, line 4 *after* D4, *ins* (both times)]

9 ^{a}) अविहित, 'not allotted by Fate'

10 ^{ab}) पूर्वं कृतस्य (= अधिगतस्य), [तत] अनर्थैर्युक्तस्य, तथापि भूय [प्रयत्न] अनुतिष्ठन —अथ वा, पूर्वकृतस्य परिणामभूतै रनर्थैर्युक्तस्य मम इदानीं कर्म कुर्वत —मम प्राक्तनसंगत्या लब्धमनर्थं पश्यत । —^{c}) संगत्या, by concatenation [of forces]

11 ^{b}) गच्छति, the subject is उष्ट्र understood In 11[cd], जम्बुक plays the same rôle as उष्ट्र For उन्माथ, cf. 12 136 23, where the commentators explain it as the hunter's net or trap for catching wild fowls and other game A जम्बुक apparently seems to have, by sheer accident (काकतालीयम् adv), run away with the net, carrying along with it the baits placed for the

fowls and also the fowls caught within The exact fable is not preserved, but it might be somewhat like the one in 12 136 [Crit App, line 10 *after* सालीयन्), *ins* — K2 4 read 11[d] twice Line 11 *for* K2 4, 7, *read* K2 4 (both first time) 7 Line 16 at the end, *ins* (both second time)]

12 [a]) मणी वोष्ट्रस्य, quoted by Bhattoji under Pānini 1 1 11, observing, इवार्थे यशब्दो वाशब्दो वा बोध्य । Cf वादेर्लोपे in Kāvyaprakāśa 10 89 — मणी, two jewelled pendants, or small water-jugs (cf Cn on 3 185 11 मणिकाख्यपात्रे, cf also मेदिनी — मणिरालिञ्जर) The word can also denote tags of skin hanging down below the nostrils of the camel It is explained by the शब्दकल्पद्रुम to mean also अजाया कण्ठस्थितस्तन

16 This stanza is not to be found in its proper context, viz towards the end of 12 313, where one naturally looks for it As the Bengali translator, P C Ray, observes, to make Vyāsa quote here a verse of his own son looks somewhat odd

17 [d]) मन्दस्य, जीर्यत

21 [cd]) Reading नैव in 21[c], the construction is किं जातु प्रेष्यतामियात् । with the reply, नैव इयात् With नैव, it can be taken as a question of appeal "Is it not indeed thus that one becomes a slave to others?"

23 [Crit App, line 2 *for* D8, *read* B7 Lines 6-7 the D7 variant should come *after* the D8 s variant]

27 [Crit App., line 8 *before* B8 9, *ins* —[d])]

28 [b]) स्वादु is attributive adj to उदक and not predicative as Deussen renders it One can never have too much of the sweet water of the Gaṅgā — [c]) मद्विलापनम्, said ironically with reference to the अर्थ

29 [b]) The Calcutta translators propose reading भूतग्राम (given by Da4 T1 G8 6 only) for °ग्राम and take य (in 29[a]) to refer to काम (understood) To ask काम to go away यथाकामम्; or to abide — वसतां — (not in my body, but somebody else's body) is not a straightforward construction. And the same translators propose interpreting युष्मासु (in 30[a]) as referring to not the भूतानि and इन्द्रियाणि, but to 'all attributes founded on *Rajas* and *Tamas*' — In 32-33, of course, काम is directly mentioned

31 [c]) Deussen apparently reads or at least interprets सत्त्व by सत्यें, which, as a reading, is found in K1 alone श्रुते सत्त्व 'I study the scriptures not for gain (which would be रजस्), nor blindly (which would be तमस्), but with faith and understanding

35 [ab]) Deussen and the Calcutta translators apparently construe धने अवधानसहस्रे (i e. °हस्रेभ्य) अपि कष्टतरा दोषा According to Cn, the sense would be [अ]धने अवधानसहस्रे [हेतुमि] दोषा कष्टतरा —[d]) दुःखैर्विधीयते 'is brought into existence by, or achieved only after, sufferings'

36 [b]) पुरा निघ्नन्ति = हनिष्यन्ति, किं तु तत्पूर्वं क्लिश्यन्ति, उद्वेजयन्ति च The v l. पुरो, which has good support, can mean 'in the sight of all' [Crit App, line 8 *for* time, *read* times]

37 [a]) मन्द- (for which अर्थ- is a *lect fac*) can mean 'stupid', as is made explicit in st 30

41 [b]) अहमबुद्धिमानस्मीति नाह बुध्यामि । Deussen renders 'ich denke nicht mehr wie ein Unverständiger"

42 [d]) नस्योत, नासासूत्र, nose-cord, more usually नस्य or नास्य cf 3 31 25, Manu. 8 291 — The whole speech can be compared to the Buddha's words to Māra

52 [Crit. App., line 4 *for* सप्तम इति, *read* सप्तममिति. Lines 15-17 *transfer to the end* the v. l B6 (marg) s सुखी]

54 [Crit App, line 4 *for* Dn1 a4 *read* Dn1 n4]

56 [Crit App, line 2 *for* 339, *read* 539 Line 5 *for* Da8, *read* Da3]

61 The specific lesson to be learnt from the six "teachers" is well brought out by the commentators from whom extracts are given in the Crit App — No 2, *kurara* or osprey is the subject-matter of Jātaka 330 of gāthā 2 —

Yāvadevassāhū kiñci tāvadeva akhādisu |

Saṃgamma kulalā loke, na hiṃsanti akiñcanaṃ ||

The Sāṃkhyapravacanabhāṣya iv. 5 as also Bhāgavata Purāna 11 9 2 clearly explains the point

मामिव कुरर जमुर्मसिनो ये निरामिषा ।
तदामिष परित्यज्य न सुरा समविन्दत ॥

For no 4, the explanation of Cs (accepted by Cn) seems preferable, in support of which a verse of Vararuci is quoted (Crit App., lines 17–18) The explanation in Jātaka 330, gāthā 4, is not quite cogent Cs also gives a better explanation for the approach of the maiden desirous of pounding rice so as to be within hearing of the elders' conversation (which, Cs tells us, related to her own impending marriage) The Saṁkhyapravacanabhāsya ıv 9 has no explanation to give and that of Cn falls flat —[Crit App., line 18 *after* 9–12, *ins* also given in the Kumbh ed —Line 26 *after* 5–8, *ins* Cs —Crit App to 475*, line 10 *for* in text, *read* above —Lines 11–12 *for* With lines 5–6, cf., *read* Lines 5–6 = —Line 18 *after* नाव-), *ins* The Śaṁkarabhāsya on V S III 2 10, refers to this as the कुररन्याय

172

3 [b]) स्वस्थचित्त, 'of fresh or healthy mind' —[Crit App., line 7 read स्वस्थ *for* स्वस्थ]

4 [b]) For निर्विविल्ल॰, cf 12 171 2[a]

14 [b]) For पर्याद, cf 3 261 29[d] 6 2 5[c], 80 47[c]

18 [c]) Cn, reading and explaining मवमामान्यग॰, considers सवमामान्यगो (or सर्व सामान्यतो) as an अपपाठ सर्वसामान्यम॰, 'from the point of view of sameness of nature underlying all things'

19 This is one of the reasons why the व्रत is called आजगर (=अजगरे प्रभाग) or belonging to the 'goat swallower' cf the extract from Cp in Crit App to st 25

20 [a]) आस्रवति, 'trickles down unto me, falls to my lot'

25 The metre of st 25–37 is पुष्पिताग्रा —[Crit App line 13 *for* °भूमाशु, *read* °भूमिषु]

26 [b]) मचरण॰ or -ममरण॰ = -गानि॰ (Cp), -सवरण = -मशन (Cs)

29 [b]) ह्रार्य, the second word can be अर्य (=स्वामिन्), or आर्य (= one from of a respectable family) The v l अहार्य can mean 'what or who could well have been avoided

31 [c]) उपगतफलभोगिन, the emphasis is upon उपगत Cn resorts to शाकपार्थिवसमास with a view to equate भोगिन with मर्त्य

33 [ab]) The first two lines, according to the v l chosen, can be interpreted in various ways (i) इह नार्थैरुपगतबुद्धि॰, [अथापि] आत्ममस्थ सन्, असुखार्य [=दुःख] अभिगत अवेक्ष्य, (ii) इहनार्थे [हेतुभि] असुखार्थ [=दुःख] अभिगतमवेक्ष्य उपगत(=स्वाधीन)बुद्धिरात्ममस्थ, (iii) इहनार्थे उपगतबुद्धि [पुरुष] असुखार्थ [दुःख] अभिगतमवेक्ष्य, आत्ममस्थ [सन्], besides the आद्य, i e, the simplest, पाठ put up by Cn

34 [ab]) 'Neither emotionally (हृदय) nor intellectually (मन) is one able to perceive that the pleasure one longs for is both inaccessible and perishable' I seem as though to perceive it, and so—etc

36 [a]) अनुनिशाम्य, 'having carefully observed one after another' —Cn reads विप्रपात, precipice or abyss', विप्रयान, 'going in diverse and contrary ways' —[The marg reference on p 987 should read C 12 6688, and that on p 988, C 12 6689]

173

10 [a]) सर्वे लाभा साभिमाना, 'all gains involve an element of [self-]destruction' Cf AV 9 5 4 असिना साभिमन्या॰, Śatapatha Brā II 6 2 6, Mbh 3 36 13 —[d]) अभिमन्यसे, 'art cherishing wicked thoughts against'

11 [Crit App, line 3 *delete* the bracket in the beginning]

12 [Crit App, line 5 *for* G1, 3, *read* G1–3 Page 989, marginal references *for* C 12 7002, *read* C 12 6702 Crit App to 477*, lines 4, 5 *for* in text *read* above The star passage is om by Ś1 K1 3 4 only, and might have perhaps been taken into the text, though it seems to be an after thought]

22 [Crit App, line 5 in the beginning, *ins* Ca n]

25 [Crit App., line 3 *for* नार्त्ति॰, *read* नार्ति]

32 [Crit App., line 5 *for* °मतो, *read* धनमतो —Line 9, *ins* semicolon after उपनामिता॰]

33 [c]) ते खल्वपि, i e, the authors of दासत्व upon others

36 [Crit App, line 11 *for* दुष्ट up to सम, *read* स्वया up to पूर्ण]

39 'Neither on account of some [false] slander, nor on account of any real [blemish] that brings degradation' (अपहारिणा), shouldst thou throw thyself away

44 [b]) दुष्कीधा, 'born of bad parentage'

45ff In B xiii 37 11-14 we are told that a person who behaves in the manner described in the present passage is as good as a dog In the Bhāgavata IV 19 10ff we are told how, for obstructing the horse-sacrifice of Pṛthu and behaving like an arrogant infidel, Indra was condemned to become a शृगाल or jackal, from which situation he was pardoned and saved by Hari upon Indra's repenting —[Crit App, line 9 *for* अनिरयाँ read अनिदयाँ]

47 [Crit App, line 1 *for* sequence, *read* repetition —Line 6 *after* K6 7, *ins* (both times) —Line 8 *after* K7, *ins* (both times)]

48 [Crit App, line 1 *for* sequence, *read* repetition —Line 2 *after* K4 6 7, *ins* (both times)]

50 [Crit App, line 1 *for* Bo, *read* V1]

Colophon —[Crit. App, line 3 *before* K2, *ins* semicolon *for* full point.]

174

☞ This adhy = Cal ed 6745-6784 and 12138-12157, = GK 181 and 323 [2], = Kumbh ed 179 and 330, = P P S 169 and 308 Of the 26 N MSS used for the Crit App of this parvan, 25 MSS (the 26th, D6, missing second time) and of the ten S MSS, only one, G2, read the adhy twice The variants from the repeating MSS are included in the Crit App of this adhyāya.

1 A pious unassuming man like Manki was denied the happiness that was his due therefore give up cravings was the teaching of adhy 171 The next Ājagaravrata adhy emphasised the need of philosophical contemplation on the evanescence of worldly things, and adhy 173 is tuned to the same key This would naturally suggest the inference as to the futility of all Karmans, but it is worth noting that the ultimate lesson insisted upon is—पेशलं चानुरूपं च कर्तव्य हितमात्मनः (st 20[cd]) —[Crit App, line 11 *for* After 2, *read* After 1]

2 [Crit App line 11 *for* [except D6] first time, *read* first time, D6 [second time] missing —Line 20 *for* all [except D6] first time, *read* all first time, D6 [second time] missing]

3 [c]) The sense is that from dying in hundreds, they begin to die by thousands —[Crit. App., line 9 *for* D4-9 (all [except D6] both times), *read* D3-5 7-9 both times, D6 [second time] missing) —Lines 21 *for* both first time, *read* first time, D6 [second time] missing]

5 [c]) The B6 Cap Cv reading हस्तगतेन, with the interpretation of Cv, fits well in the context —[Crit App, line 14 *for* 6 8, *read* 6 (second time missing) 8 —Line 15 *for* first time, *read* first and third time —Line 16, *ins* Ś1 (by corr as in text) *before* K1, and *ins* Ś1 (before corr) *before* K2 —Line 17 *for* हस्तयापि, *read* हस्त(Ś1 by corr °स्ता)यापि]

6 [Crit App, line 11 *for* 6 8 *read* 6 (second time missing) 8]

7 [Crit App., line 3 *for* 6 *read* 6 (second time missing) —Line 20 *for* 5 6 8, *read* 5 8 —Line 21 *for* M6 (all [except D6 M6] second time), *read* M6 (all [except M6], D6 [second time] missing)]

8 [Crit App, line 4 *for* 6, *read* 6 (second time missing)]

9 [Crit. App., lines 6 and 7 *for* M5, *read* M8 (both times)]

11 [Crit App, lines 14-15 *for* D3-9 G2 (all [except D6] second time), *read* D2-5 7-9 G2 (all second time, D6 [second time] missing)]

16 [Crit App, line 6 *for* D1 6 9 (all first time), *read* D1 6 9 (all first time, D6 [second time] missing)]

17 [Crit App, line 16 *after* M5, *read* Kumbh ed]

18 [Crit App line 6 after 6, *ins* (first time, second time missing) —Line 13 for first time, *read* first time, D6 [second time] missing]

19 [Crit App., ins in the beginning =(var) 12 231 24]

Colophon [In the beginning, ins D8 (second time) missing]

175

Initial Note [Line 4 *for* Appnedix, *read* Appendix. — At the end, *ins* For adhy 175–180, cf La Cosmogonia di Bhrgu, by Angelo Maria Pizzagalli Memorie del R Instituto Lombardo di Scienze e Lettere (pp 95–149), Milano, 1910, cf also App II (no 1), pp 2106 ff]

4 [Crit App in the beginning, ins =(var 9)]

10 ff 482*, 483* are allied to the Bṛhan-Nār Purāna passage cited in App II (No 1), p 2106 Very few MSS of the N recension show the Purāna influence Visnu is, however, mentioned in st 20 — [Crit App 482*, line 1 *for* in text, *read* above]

20 c) नर्वभूतात्मभूतस्थो — It is worth noting that the Elements created by Brahman are not outside Brahman, but constitute his very being It is worth noting also that the 'elemental' cosmogony and the 'mythological' cosmogony with Brahmā (= Viṣṇu) coming out of the lotus (st 15) are mixed up in the present treatment — [Crit App, line 1 *om* (hapl)]

27 [Crit App., line 3 *before* स्मृतम्, *ins* for]

29 a) भगवत, 'of the mighty Ākāśa', the extent of which is described in st 23–28 The v l नमस makes this explicit — [Crit App., lines 4–5 *read* the T G8 s *v l* *before* the G1 M1 5–7 *v l*]

34 That Brhmā's being produced from the Lotus which is sprung from the Earth, the fifth creation of God Mānasa (st 15), cannot be consistent with Brahmā being called the Primal Being (st 34) This is explained away by calling Brahmā a form (मूर्ति) of the मानस — [Crit App, line 6 *for* D1, *read* D1 (both times)]

176

2 a) सृष्ट प्रथमतो जलम्, — The प्रजाविसर्ग was about to start, but prior to that, the मानस had created आकाश as the first act of the भूतविसर्ग Thus we have to understand two processes to avoid self-contradiction

6 a) महाकल्पे — On this Cp observes तेनेय सर्वा प्रक्रिया आद्यकल्पिकी इत्यपि कथित स्यात्, which is the traditional method of harmonizing what looks apparently incapable of harmonizing

11 ff Here is an original explanation why शब्द is to be regarded as the property of आकाश, also of the origination of fire through the concussion of water and wind (as illustrated in the phenomenon of lightning) The solidification of the water drops as hails (st 14) leading in the course of time (st 15–16) to the production of the solid earth are other attempts at rationalizing the traditional cosmology — The sequence of creation in 175 13–15 (which is expounded in a mythologizing way in 176 9–17) goes, however, against the Classical Sāṁkhya It is to be noted that once the creative process starts, there is no interference in it on the part of the Creator

15 Pizzagalli observes (p 135) "From fire which has become solid comes the earth — a much more accurate doctrine if by solid fire we may understand the incandescent cosmic matter But who knows what other image has suggested the idea to let the earth be born of fire"

177

3 The Bhūtas are the Mahābhūtas, each possessing a single all pervading characteristic The प्रजाs (each one of them), possess all the five characteristics St 10–19 explain how signs of the five pervade the whole creation — [Crit. App., line 6 *after* K4, *ins* (both times)]

8 [Crit App, line 2 *after* marg, *ins* D8 transp 7 and 8]

10 c) पुष्पफले, 'in different flowers and fruits' — to be taken as समाहारद्वद्व °फलैर्, the S reading, is an easier construction, while पुष्पफलव्यक्तिर् does not give the desired sense

11 c) शीतेन has to be read as शीते न The different v l for म्लायते are apparently due to construing शीतेन as one word The opposite effects of ऊष्मन् and शीत prove the existence of स्पर्श by अन्वय and व्यतिरेक

Cn gives the two verbs, but that reading is not adequately supported —[Crit App., line 7 *for* °ग्ला, *read* ग्ला —Line 11 *for* शीतेन, *read* शीते न]

12 [a]) निर्घोषे, 'by the clattering sounds', कठोरै शब्दैः as Ca explains it

16 [ab]) It is not the plant that sucks up water by the lotus-stalk, as Deussen understands the line, but it is an ordinary feat done by any person ❀ Cv उत्पलनालेन उत्पलनालास्थकरणेन, जल शायिनेोर्ध्वं नीत जल, यथा वक्त्रेण पुरुष आददते। ❀ —[c]) पवनसंयुक्त, because sucking up cannot be done without the help of the wind

17 [a]) As read by majority of MSS, the pāda is hypermetric, and we could have accepted that reading as well The singular सुखदुःखस्य (given by Ś1 K1 2 4 D7) can be taken as gen of the समाहारद्वंद्व, or possibly, as = सुखस्य दुःखस्य च, the termination स्य being understood with each of the two words

24 [a]) Cv reads प्राणान्प्राणवत and explains प्राणान् by इन्द्रियगणान् —[b]) व्यायच्छते, Cv विकासयति

25 [a]) उच्छ्वमिति—Cv ऊर्ध्वं शिरोमध्ये, श्वास प्रापयति —[Crit. App, line 1 *for* उच्छ्वसिति *read* उच्छ्वसति]

27–28 =(var) B 14 50 41[cd]–43[ab] The instances given by Cn, Cs and Cv are as under —

	Cn	Cs	Cv
इष्ट —	कस्तूरिकादौ,	चन्दनादौ,	तण्डुलादिधान्यगन्ध
अनिष्ट —	शवादौ,	शवादौ,	अमेध्यादिगन्ध
मधुर —	मधुपुष्पादौ,	गुडादौ,	गुडादिगन्ध
कटु —	मरीच्यादौ,	मरीच्यादिषु,	मरीचिगन्ध
निर्हारी —	सर्वगन्धाभिभावको हिङ्ग्वादौ,	सर्वगन्धतिरस्कारी कस्तूरिकादिषु,	लवणादिगन्ध
संहत —	चित्रगन्धोऽनेकद्रव्य कल्कगत,	कर्दमादिषु,	शर्करादिषु मिश्रितो गन्ध
स्निग्ध —	सद्यस्तप्तघृतादौ,	मृगमयादौ,	घृतचन्दनादिगन्ध
रूक्ष —	सर्षपतैलादौ,	यवादिषु,	सर्षपादिगन्ध
विशद —	शाल्यन्नादौ,	कर्पूरादौ,	कुसुमगन्ध

in B 14 50 42, अम्ल is added as the tenth गन्ध

29 =(var) B 14 50 43[cd]–44[ab] —[Crit App, line 2 *for* स्पर्श, *read* स्पर्शश्च]

30 [Crit App, in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 44[ab]–45[ab]]

31 [Crit App, in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 45[cd]–46[ab]]

32 =(var) 14 50 47[ab], 46[cd], 47[cd] The Tabular Statement on p 1012 would show that there has been much confusion in the citation of the different instances, and some erroneous classification, which has made Cn give the ingenious explanation (under GK. 34[cd]) —काठिनादय स्पर्शभेदा अपि चक्षुषापि निर्णेतु शक्या इति रूपमध्ये पठिता । —[b]) अणु (*n*) for अणु (*m*) as predicated of ज्योतीरूपगुण The reason possibly is because the atom as such and its qualities are incapable of being perceived by the layman's naked eye, although the Yogin can directly see the same —[Crit App., line 4 *for* D7, *read* D6]

33 [Crit App, in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 48[cd]–49[ab]]

34 [b]) मृदुदारुण to be understood as मृदु and दारुण, the termination being supplied with both. Cf सुखदुःखस्य in 17[a] above —[Crit App, in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 50[ab], 49[cd], 50[cd] — Lines 9–10 *om* K4 7 D7 in line 9, and in its place *transfer* D4 6 9 दारुणो मृदु from line 10 —Crit. App to 488*, lines 1, 2 *for* D5, *read* D8]

35 [Crit App., in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 52]

36 [Crit App, in the beginning, *ins* =(var) B 14 50 53[abcd] — Line 10 *for* B2, *read* D2]

37 [c]) The correct reading is नैस्स्वर्येण (given in Ś1 K1 Das D1 T G1–3 6) Cf. the gloss of Ca. B 14 50 53[ef] gives इष्ट, अनिष्ट and संहत as three additional varieties of शब्द]

39 [Crit App, line 10 *for* 5–8, *read* 6–8]

178

☞ Adhy 12 178 corresponds to 3 203 13–30, the v l from which are enclosed in rectangular brackets in the following notes

1 =(var) 3 203 13 —[[a]) For आश्रित्य, आसाद्य as in K6 7 V1 B0 6–9 Das a1 Dn1 n4 D8 D2 3 5 6 8 9 M1 6 7]

3 =(var) 3 203 15[abcd] —[[a]) मूर्धानमाश्रितो वह्नि]

4 = (var) 3 203 16[cdef] —[d) For भूतानि, भूतानां as in D4 5 For विपर्यस्य, विपयस्थ as in K4 6 B1 Dn1 D4 5 G1]

5 = (var) 3 203 17 —[c) For च, तु as in K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D2–6 8 9]

6 = (var) 3 203 18, where the reading पावक in 18[b] seems to be due to case-attraction The topic is अपान- and not पावक. Also, in 18[a], the text reads वस्ति- whereas बस्ति seems to have a more general support of MSS in our passage —[a) For वस्ति-, बस्ति- as in K4 5 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 –5 T1 G2 6 M5 For मू-, मूत्रे For गु-, गुदे —[b) For पावक, पावव as in B5 5 Da3 a4 M6 For च समाश्रित, मनुजाश्रित as in K6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 8]

7 [Crit App., in the beginning, *ins* = 3 203 19]

8 = (var) 3 203 20 —[a) मधौ मधौ मनिविष्ट —[b) For सनिविष्टश्च, सर्वेष्वपि]

9 = (var) 3 203 21 —[b) For मनानेन, स तु वायु- —[d) For अवतिष्ठति, परिधावति]

10 With 10, cf 3 203 23 —[a) अपानोदानयोर्मध्ये —[b) प्राणव्यानौ समाहितौ —[c) For स्वधिष्ठान-, स्वधिष्ठान as in K4 6 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3 5 6 8]

11 = (var) 3 203 24 —[a) आस्य = आ + आस्य, the subject is स्रोत —[a) तस्यापि पायुपर्यन्तम् —[b) तथा स्याद्गुदसंज्ञित —[c) स्रोतांसि समाज्जायन्त —[d) For स्रोतांसि, प्राणेषु]

12 = (var) 3 203 22 —[a) For च, तु]

13 [Crit App., in the beginning, *ins* = 3 203 25 —Lines 4–5, *for* Da4 गुणाते, Da गुदात, *read* Da3 गुदात, Da4 गुणाते]

14 = (var) 3 203 26 —[a) For नाभेर्, नाभ्या as in B5 (marg) D5 T G2 3 6 M6 7 —[d) प्राणा सर्वे (by transp) For समाहिता, प्रतिष्ठिता as in K7 D4 6 9]

15 = (var) 3 203 27 —[a) For प्रसृता, प्रवृत्ता For सर्वे, सर्वास् as in K7 B6 D6 7 T1 G1]

16 = (var) 3 203 28[abcd] —[a) योगिनामेष मार्गस्तु —[b) For तत्पदम्, तत्परं as in K4]

17 = (var) 3 203 28[ef], 30[ab] From the उपक्रम (st 1) and उपसंहार of this adhy, it would seem that the movements of the gastric fire (अनल) take place along the path of the अनिल or the wind within the body —[a) For विहित-, विततौ as in M1 —[b) For प्राणपानेषु, °पानौ हि as in M1 7 For देहिनाम्, देहिषु —[c) तस्मिन्य मस्थितो ह्यग्निर् —[d) For समाहित-, इवाहित- as in K6 7 V1 B0 6–9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2–9 T G1–3 6 M1 5–7]

179

1 On the evidence of these questions, particularly 12 180 11–18, Dahlmann calls Bharadvāja a materialist (Die Saṁkhya Philosophie, pp 193 ff), but the questions of Bharadvāja are pitched on a much higher key than that of a mere Cārvāka —[a) प्राणायसे, found in Ś1 (*sup lin*) K4 5 7 V1 D4 6 T1 G4 5 6 Cp, seems to signify प्राणवन्तमाचरति (Pāṇ. 7 4 25), perhaps प्राणयते would be the more regular form ❀ Cn लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति। ❀

2 [b) पच्यते, Cn स्पष्टीक्रियते, the root being √पचि विस्तारवचने, which would normally give the form पञ्चते, but, as Cn explains, with reference to Pāṇini 6 4 24, इदित्त्वाभावेऽपि नलोप

3 [Crit App., line 5 after D4, *ins* (both times)]

4 [a) ❀ Cn वायुमण्डलवद्धृदय, वात्याचक्रवद्वायुना सह हृदय स्यात्। ❀

5 If the atmospheric wind, the Prāṇa and the Soul are three distinct entities, when, at death, the Prāṇa wind is assimilated and lost in the atmospheric wind, the Soul—the third thing—ought to be nevertheless perceptible as such of the explanation of Cs

14 Cf Br Up 3 9 28

180

15 [Crit App, line 3 *after* the first as well as the second K1, *ins* (both times)]

18 [Crit. App, lines 6 and 8 *after* G1, *ins* (both times)]

28 [Crit App., line 1 *for* 203 37, *ins* 203 37 12 238 12]

29 [Crit App, line 1 *for* 203 35, *ins* 203 35 12 238 10]

181

2 [d]) स्वार्थ, 'as means to Heaven', the Ds variant सर्गार्थ would mean 'in the interest of His creation'

6*-7[d] —V1 reads this on marg, apparently because it was om (hapl), as is also done by Br Nār Purāṇa

10 Bhrgu's statement that members of the four castes were all originally Brahmans, and that it is differentiation in occupation (कर्मभि) that created the distinction between the castes, and further, that all of them are equally entitled to perform यज्ञ, is noteworthy Compare 12 60 38-40 Cn tries to get over the difficulty by saying (12 181 3) ब्राह्मवृत्त वर्णान्तरैर्नोच्यते In other words, born Brahmans can behave like the Ksatriyas, Vaiśyas and Śūdras, but do not, on that account, lose their ब्राह्मणत्व The context, however, is about, world-creation

20 [d]) धर्मतन्त्रपरायणा — Cv धर्मतन्त्र, योगानुष्ठान, तदेव पर अयन विलयस्थान यस्या सा तथा।

182

1 [Crit App, line 3 *for* K5 *read* K6]

8 [c]) न वै भवेत्, in the absence of the लक्षण mentioned in st 7 — [d]) न च ब्राह्मण, because of the presence of the शूद्रलक्षण

9 [Crit App, line 1 before —[ab], *ins* 9[ab] = (var) 12 316 10[ab] — Crit App to 496*, lines 1 and 2 *for* in text, *read* as above]

10 [Crit App., line 1 *for* 40, *read* 40, 316 11]

11 [Crit App, line 1 *before* 3, read (var)]

12 Cf Note to 12 154 27, p 942

13 [Crit. App, line 1 *for* 47, *read* 47 12 316 20]

14 [Crit App., line 1 *for* 48, read 48 12 316 22]

16 [a]) 'It is only from cessation of hankering that eternal peace proceeds' — [Crit App., line 2 read the line thus T2 G2 3 6 M1 6 प्राणेन (M6 प्राणे नि-) गृह्णीयात् (for प्राणे निगृ°)]

183

4 [ab]) लोके वृत्ति, the N variant, should perhaps have been read than the accepted वृत्तिर्लोके, and in any case there should be a wavy line underneath

10 [1]) Cn interprets the v l. परमा स्थिति by नित्य सत्त्व and observes सुखात्र परमस्तीति पाठान्तर नोपगृह्णीमो, नित्यसुखस्यानुपलम्भात् — [5]) The deletion of उमापति in the S recension may be an after thought. — [Crit App, line 20 after °लपन्ति, *ins* comma *for* semicolon]

11 [Crit App, line 22 *before* 11[a], *ins* (hapl)]

15 Cn interprets सर्वभूतानां जनित्री by अविद्या and supplies इव after पृथिवी and tries to arrive at the conclusion मोक्षस्य निर्विषयसुखात्मत्वम्

184

7 [a]) ꕥ Cn चतुर्णामाश्रमाणां धर्मश्चातुराश्रम्यम्। ꕥ

8 [Crit App., line 5 *for* अनुतिष्ठता (G3 °त), *read* अनुतिष्ठता (G3 °तो) — Line 46 *for* स्वाध्यायफल, *read* स्वाध्यायफल]

11 [1]) द्रव्योपस्कार from √कृ (डुकृञ्) करणे is interpreted by Cn as धनवर्जनम्, द्रव्योपस्कर from √कॄ, किरति, विक्षेपे by द्रव्यसपादनम् The सुडागम is possible only in these two roots, and not in the case of कृञ् कृणाति, or कॄ कृणाति-ते हिंसाया — [Crit App., line 27 *for* सूयावरतु°, *read* सूयावरतुम्र°]

16 [Crit App, line 18 *for* B1 8, *read* B7 8 — Line 21 *for* Ds1, *read* Ds2]

Colophon [Crit App., line 5 . *om* M8]

185

1 [1]) सृमर (cf Pān 3 2 160, Amara 2 5 11) is a variety of deer (*Bos Grunniens*), cf. 1 60 60[d] 3 98 14[b] 7 29 19[b], B 7 68 6[a], etc — [2]) स्थानासनिनो, 'the [bare] ground upon which they stand serves as their resting place'

3 [2]) तुल्यवृत्तय = तुल्यमनोवृत्तय, which is clarified by the v l तुल्यदर्शना ग्रामैकरात्रिका, double samdhi (ग्रामे

एकरात्रिका), 'residing for not more than one night in a village '

8 Cn here raises the issue किमिह शौतो हिमवदुत्तरभाग एव परलोकत्वेन प्रतिपाद्यते, उत श्रुतिप्रसिद्ध परमात्मेति, and decides in favour of the latter alternative, putting it down as व्यामकष्ट (i. e, व्यामकूट), so that his लेखक Ganapati, should not write too fast for him! Cf B 1 1 74–87 The actual description does not warrant such an interpretation

10 ^{c}) काले मृत्यु॰, Cn reads as कालेऽमृत्यु॰ and glosses अमृत्यु आत्मा, समाधिकाले प्रभवति, ईश्वरो भवति।

12 The description of the ideal लोक ends with this stanza. —[Crit App., line 5 *for* D5, *read* D7]

14 ^{b}) नैकृतिका॰, Cn आत्मवञ्चनपरा

19 [Crit App., lines 1–3 *om* the portion from K4 e in line 1 up to लोक) in line 3]

186

Initial Note [*For* 33–63, *read* 34–63]

2 ^{c}) It would be possible to emend ह्यभिनिस्यात॰ into *अभि॰ with a hiatus, but अमन्न इति (instead of ॰न्नमित्रति) is an equal possibility —[Crit App, in the beginning, *ins* With 2, cf B 13 162 34]

3 [Crit. App., line 1 *after* 35, put semicolon and *ins* Manu 4 56^{ab}]

7 ^{a}) If नमुत्तिष्ठेत् refers to rising up after finishing meals, आर्द्रपाणि॰ would be the correct reading as referring to the उत्तरापोशन with the usual formula अमृतापिधानमसि, cf. Manu 4 76, if तमुत्तिष्ठेत् refers to active work following meals, नार्द्रपाणि ensures, while the washed hands are getting dry, an interval of a few minutes' rest after meals See the extracts from the Comm in the Crit App —^{b}) Washing the feet immediately before retiring to sleep is prescribed, the interval while the feet are getting dry being utilised in prayers cf Mrcchakatika, Act 3, between st 7 and 8 The v l नाद्रपाणि can be understood as advice against sleeping immediately after meals, while the washed hands are still wet

8 ^{a}) शुचिकामम्, 'peacefully disposed'

12 ^{b}) 'It is understood as what flows from the mother's bosom '

13 Apparently, the statement made here seems to be at variance with B 13 162 43 A मांसभक्षण निवृत्त person is, according to the latter text, permitted to eat यजुषा संस्कृतमाम If so, the text in 12 186 13^{a} should be यजुषा [अ]संस्कृत मांस In the alternative, we have to understand the statement in 12 186 13^{cd} as referring to persons who are *not* निवृत्तमांसाशन, while 13^{ab} refers to निवृत्तमांसाशन persons, for whom, as Cn expressly says, even the यज्ञियमांस is prohibited

14 ^{d}) 'should place it before them', as being due to their kindness '

17 ^{a}) तीर्थ, the person whom man considers as तीथरूप, the preceptor —^{b}) शुचि॰, fire —^{c}) चौक्ष्य, the v l for शौच, denotes cleanliness (Marathi चोख)

20–22 Like st 21–22, st 20 also prescribes different modes of greeting In the case of commercial transactions, the greeting is—अपि शोभन पण्यम्? In the case of farming—अपि कृषि वाधते (Marathi वढती होते)? In the case of sowing—अपि बहुकृत सस्य? In the case of herds of kine being driven [to the field or home]—अपि सुवाह्य वतते! Upon someone sneezing (क्षुते), the usual greeting still is शत जीव

23 ^{c}) To make sense, the variant सह स्त्रिया (for सुतस्त्रिया) has to be interpreted as referring to a woman other than one's wife or पत्नी—पृथक्शय्या in the latter case being against the code सुतस्त्रिया can mean सुतस्य स्त्रिया, but more properly, perhaps, सुतेन स्त्रिया च [एकत्र शयनम्] —[Crit App, line 6 *for* K3 4 स्त्रियश्च, D4 9 स्त्रियो , *read* K3 4 D4 9 स्त्रिय]

25 ^{ab}) The subject is वैकृत, 'bodily defect' (which indicates a sinful heart) —^{cd}) 'Those who purposely conceal them from good folks come to grief '

28 ^{b}) विवर्तमानस्य, 'even though the perpetrator might have changed his status'

32 ^{a}) 'It is the gods that ordain men's birth and-station '

187

[Initial Note, line 1 *for* B 12 285, *read* B 12 286[5] Line 2 *before* Brhan, *ins* along with those from]

1 Ca explains the transition from the discussion of आचार in the preceding adhy to that of the अध्यात्म in the present adhy thus आचारात्सत्त्वशुद्धौ महाज्ञानमध्यात्मरूप जिज्ञासु पृच्छति Cn understands by अध्यात्म the योगधर्म, cf. extract from the comm cited in the Crit. App The adhy does not discuss the regular cosmology beginning with the Creator The star passage 502*, inserted in several MSS after 12 187 1, is the initial stanza of 12 175, but the reply to it given in 12 175 12 is not to be found in the present adhy 187 In B 286[5] (which repeats 12 187), in st 13, ईश्वर is introduced, but that is evidently a later device The same is perhaps the case with 504* and the gloss of Cv on the same Cf st 6 below

2 [Crit App., in the beginning, *ins* With 2, cf 12 239 2]

3 [Crit. App to 504*, in the beginning, *ins* (L 1)]

4 [Crit. App, in the beginning, *ins* 4^{ab}= (var) 12 239 3^{ab} —]

5 5^{cd}=(var) 12 239 3^{cd} — ^{cd}) The construction is somewhat difficult and has lead to the *lect fac* महाभूतेषु भूतानि, which is not adequately supported 'The Great Elements interpenetrate [all created] beings, which are like the waves of the ocean'

6 ^{c}) The principle here designated as भूतात्मा is called भूतकृत् in 7^{b}, and it is said to be responsible for the creation and absorption of the Bhūtas In 37 and 42, the creation of the gunas is ascribed to सत्त्व and in 43, we are told that there is no ulterior supporting principle higher than सत्त्व But these descriptions do not suggest any personal entity like ईश्वर, परमात्मा or ब्रह्म It is the commentators and the authors of extra passages like 504* that are anxious to introduce it [Crit App., in the beginning, *ins* — With 6, cf 12 239 4]

7 ^{d}) अनु, 'afterwards, by subsequent experience' The v l न, found in the Southern and the Middle-group MSS., is probably an original scribal confusion between न and नु —[Crit App., in the beginning, *ins* =(var) 12 239 6]

8 [Crit. App, in the beginning, *ins* With 8, cf 12, 239 9]

9 [Crit App, in the beginning, *ins* With 9, cf. 12 239 10]

10 [Crit App., in the beginning, *ins* With 10^{ab}, cf 12 239 11^{ab}]

11 [Crit App., in the beginning, *ins* With 11, cf 12 239 14]

12 [Crit App., in the beginning, *ins* With 12, cf 12 239 15]

13 ^{a}) The proper reading, possibly, might have been मूर्ध्ने for ऊर्ध्वं in 13^{a}, which v l is found for the ऊर्ध्वं in 13^{b} The construction then would be मूर्ध्ने पादतलाभ्यां [च] यद् [यथासंख्य] अर्वाक् ऊर्ध्वं च। In chaste Sanskrit, in the subsequent reference, what is spoken of last is referred to first, and what is spoken of first is referred to last The other method of reference is of course not unknown in Sanskrit — ❀ Ca and Cs agreeing *verbatim*) ऊर्ध्वं पादतलाभ्यामित्यादिना सर्वशरीरव्यापित्व दर्शयति। न तु दिगम्बरवद् शरीरपरिमाणत्वमस्य नियमयति। Cv ऊर्ध्वं पादतलाभ्यामित्यत्र पातालमेतस्य हि पादमूलमिति वचनात्पादतलाभ्यामूर्ध्वं विद्यमान चतुर्दशलोकात्मक जगत्। अवाक्, त्रिविक्रमावतारे अवाक् पश्यति। अन्यदा ऊर्ध्वं पश्यति। ❀ — ^{d}) ❀ Cp अन्तर, ब्रह्माण्डोदरम्। एतेन नाय शरीरपरिमाण', किं तु विभुवदिति दर्शितम्। ❀ —[Crit App., in the beginning, *ins* 13^{ab}=12 239 18^{ab} —Line 4 *after* Ms, *ins* Cv]

16 507* — This star-passage=19^{cd}, it need not have been taken as a separate star —[Crit App., in the beginning, *ins* =12 239 19]

18–19 The subject of पश्यति शृणोति जिघ्रति जानाति स्पृशति is पुरुषाधिष्ठिता बुद्धि', and at each of its activities it is continuously assuming a corresponding विकार (विक्रियते, 19^{b}) —[Crit App., lines 3, 5, 12, 14 *after* a1, *ins* (both times) —Line 9, *om* D7 T1]

24 ^{a}) The v l for अतिभावगता, viz. अ-त्रिभाव-गता, अविभाग गता, अ विभाग गता, all denote the transphenomenal state of the Buddhi, when it is not occupied with anything in particular It then abides as sheer existence (निर्वृत्तिक as Cn puts it), its location being the same as that of the Mind —[Crit. App, line 3 *for* अत्रिभागवता, *read* अत्रिभावगता]

30 [Crit App, in the beginning, *ins* =(var) 12 212 29, 239, 20

31 [Crit. App, in the beginning, *ins* =(var) 12 212 30 —Line 6 *after* Ds1, *ins* (both times)]

32 [Crit. App., in the beginning, *ins* =(var 12. 212 31) —Line 4 *for* D5, *ins* Ds1 (both times) s:]

33 Cs reads प्रदृष्ट in 33ᵃ, but explains it, as if the word was नप्रदृष्टं, by अनुभूतमुत्तरसूत्या मनसि प्रमग्नभाव —[Crit App., in the beginning, *ins* With 33, cf 12 239 23]

34 [Crit App., in the beginning, *ins* With 34, cf 12 239 24]

35 [Crit App., in the beginning, *ins* With 35, cf 12 239 25]

36 [Crit App., line 4 *after* K1, *ins* (both times)]

37 Cv introduces 37 by —इदानीं दा सुरोति सुपर्य मविस्मरमाह

40 ᶜᵈ) Although merely परिद्रष्टा, he wrongly deems himself as their creator, the function of creation really belonging to the सत्त्व aspect

42 On 42ᶜᵈ, Cv observes—इति वचनेन मोक्षानन्तर-मपि सत्त्वोत्पन्नो सम्यग्दनस्यवधनात्तत्त्वरस्तेनात्र सर्वत्र प्राणिसमूह एव गृह्यते । प्राङ्गनस्तत्त्वगुणस्य मोक्षप्रणादानमारेन नित्यस्वक्षायोगात

45 [Crit App., line 1 *for* is B1, *read* in B1]

54 [Crit App., line 7 *delete* semicolon after Cp]

59 [Crit App., line 6 before —ᵈ), *ins* —Da1 repeats 59ᵈ]

188

1 ᵇ) ध्यानयोगश्चतुर्विधः—These four stages of contemplation are already mentioned in 12 46 2–4, where Yudhiṣṭhira describes the four stages of Kṛṣṇa's ध्यानयोग—(i) विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तन फल प्राणायामात् (12 46 3ᵃᵇ, 188 5), (ii) ततो मनसि इन्द्रियलय (12 46 3ᶜᵈ, 188 6–7), (iii) ततो मनसो बुद्धौ (12 46 4ᵃᵇ, 188 8–9), (iv) ततो बुद्धेरात्मनि (12 46 4ᶜᵈ, 188 2–3) cf. the quotation from Cs cited in the Crit App., while Sarvajña-Nārāyana was the authority of Cn (एव नावत्सर्वज्ञनारायणमतानुसारेण विवृत श्लोक)

4 ᵇ) नित्य, i e., नित्य पदम् —ᶜ) अविवादीनि, 'not inciting untoward thoughts'

10 This and the following two stanzas dilate upon the necessity of constant and continued control of the mind cf. 6 24 60

15 विचार and वितर्क are graded forms of Yogic concentration on some व्यक्त objective, विवेक concentrates upon the अव्यक्त and leads to 'अहमेवेद सर्व' consciousness which, so long as the अस्मिता consciousness persists, is the penultimate Yoga, while the highest (subsumed under विवेक, but not specified in the text) is technically known as the सानन्द, which, ऐश्वर्यविभाव विनापि भवतीति मुख्य, as Cn explains

17 ᵃ) करीष=शुष्कगोमयचूर्ण —ᵈ) परिमाजनम्, मूर्ध्नाधारेण चन्दनम् । बहुकाल जले छिन्ना सन्तश्चिक्कणतां प्राप्य मूर्ध्नाधारं ग्रहीतु शक्या (Cn)

19 [Crit App, line 8 before D5, *ins* B8 (marg) सम्यक्प्रशममेति स]

21f —The bliss attainable by the culmination of the सानन्दयोग cannot be described in words, as Cn says, quoting मैत्रायणी उपनिषद् (6 34)

189

3 [Crit App, line 3 *ins* at the end K1 (*inf lin*) यापका (for जा°)]

4 [Crit App line 1 *read* Da2 as D5 *for* Da3 as —Line 2 *read* D2–4 *for* D2–5]

5 Life long recitation of the Veda in Saṁhitā, Pada, and other forms, which constitutes the exclusive occupation of a class of Vedic students (thanks to whom the ancient Vedas have been preserved intact to the present day), it is worth noting, comes in here and in the following chapters (190–193) for a special encomium, very much like the उञ्छवृत्ति mode of discipline towards the end (according to P P S ed., in the beginning) of the Mokṣadharma sub-section This is characteristic of the catholicity of the Mbh teaching The comparison here is between वेदान्त and जप 511A* attempts to equate them respectively with Sāṁkhya and Yoga.

7 According to the Vedānta, in the fourth Āśrama, ordinary Vedic recitation (जपन) comes to an end, is not normally permissible (cf. स्मृतिमुक्ताफल,

I, p 190, lines 9–10), on the other hand, the peace and tranquility (शान्ति॰) which ensues from [silent] Saṁhitā-japa (Veda-vāda) is [by itself] capable of steadiness in or mergence into Brahman (of the fate of the Jāpaka in 12 193 20) Hence both these modes-of-life are, from one point of view, connected with one another (as requiring a disciplined life leading to the same goal), and from another, not so connected (the one relinquishing, and the other continuing saṁhitā and allied recitations) This is detailed in st. 8ff

14 Even a Jāpaka, while steadily pursuing his *japa* of the Saṁhitā, might lapse into Samādhi, wherein the whole text is vividly presented to his inner self, and when so engrossed in its presence, his Japa-activity can as such cease to be the normal japa, and so he could eventually attain the same "Brahman" goal

15 [Crit. App., line 4 *for* 15, *read* 15[ab]]

16 [Crit. App., line 7 *before* G6, *ins* — K2 repeats न कार्याणाम्]

190

2 [c]) In view of the question in st 1, निरयम् here denotes some निकृष्ट (lower, short of the highest) अयनम् Of the comm. cited in the Crit Apparatus

7 [c]) स एव, Ca राग एव

8 [Crit. App, line 5 *read* पतितस् *for* पतित]

11 [a]) दृढग्राही 'possessed of strong and haughty disposition'

12 [b]) ब्रह्माणि, Cv explains by वेदे —[c]) The Jāpaka, intent upon वेदजप or प्रणवजप, is already सद्भूत॰, at one with the 'Truly Existent' Why should he hanker for any other goal thereafter (अथ)? The v l सद्भूत and अथ are given by the primary ŚK group

191

6 [c]) निरया॰, lower goals as compared with the highest, which the true Jāpaka is capable of attaining

7 [c]) द्वाभ्याम्, रागद्वेषाभ्यां धर्माधर्माभ्यां वा (Ca)। प्रियाप्रियाभ्याम् (Cn. p?)। पुण्यपापाभ्यां तत्फलाभ्यां वा (Cs)। जननमरणाभ्याम् (Cv)। युक्तमिति पाठे ज्ञानानन्दाभ्याम् (Cp)। व्याप्तिनित्यत्वाभ्याम् (Cs)

त्रिभि, धर्मार्थकामै, भूतादिकालै॰, तेजोबलप्रकारैर्वा युक्तम् (Ca)। गुणै प्रियाप्रियहेतुभि, ध्येयध्यानध्यातृभावैर्वा मुक्तम् (Cn)। सत्यज्ञानानन्दाख्यै युक्तम् (Cs)। सत्त्वरजस्तमोगुणै॰, सृष्टिस्थिति संहारै, तेजोबन्नात्मकैस्त्रिभिरुपादानैर्वा मुक्तम् (Cv)

—[d]) अष्टाभि॰ पुरीभि॰, स्वयमेवोक्तम्—

अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम्।
अभयं चानिमित्तं च अक्लेशमनवग्रहम्॥ (Ca)
भूतेन्द्रियमनोबुद्धिर्वासनाकर्मवायव।
अविद्या चेत्यमु वर्गमाहु पुर्यष्टकं बुधा॥ (Cn p)
अणिमा लघिमा चैव गरिमा महिमा तथा।
ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्ति प्राकाश्य(म्य)मेव च॥

इत्यष्टैश्वर्ये (Cp s)। अष्टमदै॰ (Cv)।

त्रिभिरेव वा, सत्त्वादिभि॰ सृष्टिस्थितिप्रलयशक्तिभिर्यद्वा दमत्यागाप्रमादैर्वा युक्तम्। मुक्तमिति पाठे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिर्हीनम् (Cp s)।

8 [a]) चतुर्लक्षणवर्जं — ꕥ Ca चतुर्लक्षणे ब्राह्मणत्वादिभि॰, अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्यैर्वा, भूत्यनुग्रहप्रलयवैषम्यैर्वा वर्जम्। Cn लक्ष्यते, ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणानि, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातय॰। रूपादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षस्य विषय॰। गुणजातिक्रियाहीनत्वान्न शब्दस्य। असङ्गत्वेन संबन्धाग्रहान्नानुमानस्य। सर्वसाक्षित्वेन अजडत्वाच्च न बुद्धे॰। Cs उत्पत्तिवृद्धिक्षयविनाशै॥ ꕥ —[b]) ꕥ Ca p चतुर्भि॰ कारणैरालोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसाये प्रधानव्यक्ताव्यक्त(v l. ॰व्यक्तादृष्ट)पुरुषैर्वा कारणैर्वर्जितम्॥ Cs परमकारण निमित्तकारणोपादानकारणसहकारिकारणानि। यद्वा, आलोचनसंकल्पाभिमानाध्यवसाये प्रधानाव्यक्तादृष्टपुरुषैर्वा॥ ꕥ —[c]) ꕥ Ca हर्ष बाह्यविषयसमुत्थ॰, आन्तर आनन्द॰। ꕥ

9 [a]) काल॰ सपच्यते—Time itself ripens and passes away, but does not, as elsewhere (काल॰ पचति भूतानि), ripen and annihilate anything else.

11 [c]) तस्य स्थानवरस्य, i e., मोक्षस्य

192

1 [a]) For the status and the functions of the three, cf explanation of Cn quoted in the Crit App under 16

6 [a]) The v l सोऽऽद्यम् (=स + आद्य), Cn explains it as स+उद्य(√वद्)=सोद्य)

7 [a]) देव्या, by सावित्री, the presiding deity of the वेद and the गायत्रीमन्त्र

8 519* चतुर्भिरक्षरै viz.—ॐ, भू॰, भुव॰, स्वर् —अक्षराष्टका—[ॐ] आप॰, ज्योतिर्, रस॰, अमृतम्, ब्रह्म, भूर्,

ध्रुव , स्वर् [ॐ]—जगद्वीजसमायुक्ता, i. e., preceded and followed by ॐकार, which is the जगद्वीज —चतुर्विंशाक्षरा, i. e., the three pādas of the गायत्री

11 [Crit App , line 3 *read* विप्रर्षे *for* विर्षे]

15 [Crit. App , line 4 *before* सन्निमित्त, *read* D5 *for* D8]

20 c) For निरयान्, S reads निलयान् The निलयs of the Gods are, according to the current context, as good as निरयs (cf 12 191 11)

38 [Crit App , line 1 *read* repetition *for* repctition]

53 a) 'I will not make a second speech' cf st 55 below

57 [Crit App., line 2 *read* मृषावाक्य *for* °वाक्य]

68 c) 'With the horizontal bar of the weighing balance held evenly in the centre'

72 c) अनृतिकौ, glossed as अनृतवक्तारौ by Cs, cf Pānini 5 4 34

77 cd) 'If the Brāhmana desires to give, let him confer upon me the favour of accepting the proferred wealth'

79 [Crit App , line 5 *read* विप्र *for* विप्र]

95 b) द्विगुण फलम् — Cv तद्दत्तधेनो पुत्रीभूते गावौ

114 [Crit. App., line 2 *read* वाम्यां *for* आवाम्यां]

115 [Crit App., line 1 at the end, *ins* — K6 repeats 115e]

118 [Crit. App., line 2 *om* D5 ब्रह्मण, and thereafter *read* D52 T1 (before corr) माह्मण, D5 ब्रह्मण]

122 [Crit App , line 6 the last word is द्वैत]

193

1 [Crit. App , line 2 *after* marg , *ins* as in text]

4 d) *Delete* the wavy line below वच्च

7 [Crit. App., line 2 *read* G1-3 6 *for* G1 3-6]

15 a) विषयप्रतिसंहारम्, 'withdrawal [of the senses] from the sense-objects'

17 a) उपसितकृतौ, 'easily controlled', apparently qualifies भ्रुवौ and also the नासिकाग्रं situated below the eye-brows.

18 [Crit. App , line 1 *before* of , *ins* for both,]

28, 31 [Crit App , line 15 and 4 *read* Ś1 *for* S1]

29 f) यथास्थानानि, either two words, or an आर्षप्रयोग for यथास्थानम्

194

3 Ca, in view of the v 1 प्रजापति (for °ति), and देवर्षिसघप्रवर (for °रो), observes गौडीयपुस्तकेषु मनुरेव बृहस्पतिरिति भाति 'प्रजापति श्रेष्ठतम पृथिव्यां महर्षिसघप्रवर महर्षे । बृहस्पति प्रश्नमिद पुराण पप्रच्छ' इति पाठदर्शनात्। एतच्च बृहस्पतिर्देवगुरुरिति प्रसिद्धिविप्रलम्भे विमलबोधशोधितमित्युपेक्षणीयम्। प्रजापते (v 1. °ति) श्रेष्ठतममित्येव पाठो ज्यायान् । अत एवाध्यायेषु मनुरुवाचेत्युक्तम् ।

8 With 8, cf Ch Up vii. 1 2-4

11 [Crit. App , line 9 *before* छंदति, *ins* (gloss इच्छति)]

14 Quoted in the Śāmkarabhāṣya on B G 13 2

15 [Crit App., line 6 *before* ❀ Ca, *ins* — d)]

17 c) For स+स्था in the sense of 'to come to a stand still, to die' cf आश्वलायनगृह्यसूत्र, iv 6

20 [Crit App , line 4 *read* Da3 *for* Da8]

195

2 a) इमे, 'the creatures in the world'

3 d) Cp divides परमस्वभावम् into परम् अस्वभावम् and glosses पर मोक्षम्, अनावृत्तिलक्षणम्, अस्वभावम् (परमत्वादिविहीनम्) । अक्षा गृह्णन्ति, माक्षात्वादेव परस्वाभाव । यदा तु विमुखानीन्द्रियाणि प्रत्याहृतानि स्युस्तदैवात्मा ज्ञात स्यात् ।

5 d) ❀ Cn स्व, प्रत्यगभिन्न स्वभावम्, स्वरूपसत्तां पश्यति । ❀

6 d) समुपायम्, 'creative process' ❀ Cn (reading समुदायम्) कर्ता, कर्म, करण, देशकालौ, सुखदुःखे, प्रवृत्त्यारम्भाख्यो यत्नो, गत्यादिक रागाद्दृष्टेश्वरादिक च समुदाय । ❀

9 c) दीपवृक्षा, the allusion is to the branching stone-pillars erected in the courtyards of temples to

hold the illuminating lamps.

10 ^{d}) ज्ञानैकदेश (as read by Ś1 K1-4 D$_{s2}$ D6 T M1. 5 6), 'the sole repository of knowledge'

16 With 16^{ab}, cf Katha Up II 3 9, Śvetāśvatara Up iv 20

22 ^{d}) अनुकूलम्, 'by the side of the bank'

23 ^{ab}) Construe यथा [यथा] चल [वस्तु] दृष्टिपथ परैति [तथा तथा] सूक्ष्मम्, [यथा यथा] अभिपाति (= brought near) [तथा तथा] महद्रूपम्, तथा etc, cf. Śākuntala i 9 यदालोके सूक्ष्म etc Cn glosses उपनेत्रदर्पणयोरपायेऽक्षरस्यैव, मुखस्य दृश्यत्व चापैति etc. The point made is the deceptive nature of sense perception

196

2 ^{ab}) युगपत्समस्तान् (presented before him), अनु स्यकाल (= अयुगपत्) समस्तान् वा इन्द्रियार्थान् कृत्स्नं (in their entirety) आवेक्षते (reviews together) Cn explains the v l नोवेक्षते by प्रकाशयत्येव — ^{c}) सचरते, अवस्था त्रयम् (Cn)

4 With 4, cf Katha Up II 3 9, Śvet Up iv 20 — ^{b}) इन्द्रियेन्द्रियम्, i e., इन्द्रियस्येन्द्रिय, as the Ātman is of श्रोत्रस्य श्रोत्रम् etc, Kena Up 1 2, or, इन्द्रियेन्द्रियम्, इन्द्रियप्रकाशकमिन्द्रियम्, in accordance with the text (Br Up iv 4 18) प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु etc — ^{d}) ꙮ Cn तच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यम् । येन पश्यति तद्विनश्यति । ꙮ

6 ^{a}) पार्श्व, because it is always snow-clad

8 With 8, cf Raghuvaṁśa xiv 40 The spot (लक्ष्म) on the moon, though a familiar phenomenon, is not correctly ascertained (न विन्दति) as to whether it is भूमिच्छाया (= प्रतिबिम्ब of the earth), or not, but that does not negate its real ultimate nature (परायणम्) ꙮ Ca बिम्ब लक्ष्म पश्यन्नपि अशास्त्रविदबुद्धि शशो वा जगद्बिम्बं वेति सन्दिग्धे ।

9 ^{b}) It is possible to understand मुधा as ऽमुधा and take the word with समनुपश्यन्ति (supplied from 9^{c}) 9^{ab} gives an example of a *prima facie* perception (of redness) and the attribution of it to where it does not belong (i. e, the Sun) 9^{cd} gives the opposite example of the wise astronomer's [exact] ascertainment of the Sun's motion where it does not appear to the ignorant.

10 "The wise desire to bring into close proximity the distant object desired to be known by making it the target of knowledge" — For निनीषन्ति, Ca also gives the v l निर्णीयते and explains it by — ज्ञानेनाभ्यास प्रसादभाविना निश्चेतुमिच्छन्ति आरुरुक्षुन्यायात्, योगिन इति भाव । For अभिसहितम् (not °सधितम), cf Pāṇini 7 4 42

14 ^{d}) पर, शुद्ध बोध्य, न पश्यति घटवत् ।

19 ^{a}) ꙮ Ca उत्पत्तौ, प्रतिपदि । वृद्धौ, पूर्णिमादौ । व्यय त, क्षये दर्शे । ꙮ

22 ^{cd}) शरीरविमुक्त शरीरी — शरीरश्चिदात्मा तेन विनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते (Cn) ।

197

1 ^{a}) व्यक्तम्, स्थूलशरीरम् — ^{d}) प्रेत्य, लिङ्गादियुक्त

5 ^{c}) अदृष्टेव तु — अमाक्षात्कारज्ञानवान् (Ca)

8 Quoted in the Śāṁkarabhāṣya on B G 3 4, and on Br Up Bhāṣya iv 4 22

10 With 10, cf B G 3 42 and Katha Up I 3 10-11, II 3 7-8

19 ^{d}) अभिगत, not अतिगत as in 19^{bc}, because no reaching beyond the पर is possible

198

The initial star passage 540* is om in ŚK and S Its object, as Cn (*apud* st 8) says, is — दु खनिवृत्त्युपाय वैराग्यमुक्त्वा सुखप्राप्त्युपाय महाप्रमशानमाह । Several of the lines already occur in Parvan 11, and a few in Parvan 3

1 ^{a}) 'Knowledge is consequent upon the cognizing operation directed against the knowables' — The knowledge of Brahman, however, is possible when, as 2^{d} is careful to state, ध्यानयोगसमाधि is superadded to the ordinary operation of knowing

3 ^{a}) गुणवती, 'so long as it is busy with objects possessing qualities' — ^{c}) Cap, reading अवदाराभिनि स्रोत, explains यथा पर्वताभिदारणेनाभितो निम्नाभिमुख स्रोत गिरे श्रृङ्गात्स्वभावतो वर्तते । The v l अवधाराभि° and अवताराभि° convey the same sense

5 ^{a}) बुद्धिसपहन मन, 'the mind, only when under Buddhi's control or guidance' — ^{cd}) गुणावेक्षि as the mind normally is, it cannot have any vision of the quality-less.

7 [Crit. App., line 1 *read* (? hapl.) *for* (hapl.)]

14 With 14, cf. Katha Up II 3 10

16 [Crit. App., line 3 *delete* the bracket in the beginning]

17 [cd]) Ca (reading द्वितीया मिथुनव्यक्ति) explains द्वितीया तु महतो मिथुनव्यक्ति॰, द्वयोः सात्त्विकनामिकयोरुत्पत्तिः, while Cn (reading as in text) explains द्वितीया प्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति । न पुनर्यादृच्छिकी सृष्टिरित्यर्थः

18 [b]) Reading श्रेय॰, there is hardly any point in the statement that श्रेय is superior (उत्कृष्यते) to अधर्म On the other hand, one can argue that अश्रेय॰, failure when aiming at the sky, is superior to failure when aiming at the tree Or, we can understand उत्कृष्यते in the sense of 'is obtained or derived from'

199

1 [a]) ते = प्राणा in the Upanisadic sense of indriyas The v l तैः is given by the middle group —[d]) Cf Bh Gītā, 7 7[d]

4 [Crit. App , line 3 *before* 4[cd], *ins* (hapl)]

7 [Crit. App., line 2 *read* धर्मं *for* धर्मे]

9 [d]) आत्मरथा = देहनिष्ठा॰

15 [a]) प्रधानन्ने, विषया इत्यर्थः The v l धने is explained by Cn, quoting (Vedāntaparibhāsā, Sec 7)

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

20 [a]) Ca gives अदृष्टम् as a variant, which is explained by धर्माधर्मवासनाप्रतिबद्धत्वात् According to Cn, अदृष्टम् stands here for the four आध्यात्मिकतुष्टिs described in the Sāṃkhyakārikā 50, while कर्मणः प्रतिसृष्टे indicates the five other तुष्टिs described in the same Kārikā Both these are अनुपायs or wrong, misguided, remedies

21 Another set of impediments are the eight temptations of Yogic siddhis (*ibid*, Kārikā 51) —[b]) दर्शनात्, i e., कल्पनात्, in the false hope that the siddhis are the true goal

23 [b]) गुणान् इमान्, the "gunas" or nature of the Highest —[d]) That object along with (सह) its "gunas" and "avayavas" can only be inferred. ❀ Ca गुणैरैश्वर्यादिभिर्ब्रह्मावयवभूतैरिव महितम् । ❀

25 [c]) ❀ Cn मनसा, विचारात्मकेन समृद्ध , पूर्वमिति शेष । ❀

26 ❀ Ca बुद्धिर्विषयबुद्धिः, तया प्रहीण । मनसा अणिमादिसमृद्धिमता, समृद्ध । निराशीर्गुणतां, आशासालक्षणेन समारहेतुना गुणेन, रागेन, शून्यत्वम् । ये तु विलोम्यमाना विपर्यस्ते पर ब्रह्म त्यजन्ति, तस्य ज्ञाने यत्नमेव नाचरन्ति । यथा वायुरिन्धनस्थ, इन्धनलीनमग्निं त्यजतीति दृष्टान्त । ❀

27 [a]) Ray translates गुणादाने by 'destruction (√दा = to cut) of gunas' and construes गुणादाने बुद्धिपराय, गुणविप्रयोगे बुद्ध्यवराय Cp also renders गुणादाने by गुणोच्छित्तौ Deussen translates बुद्धिपरावराभ्या by 'unto that which is too high and too deep for the intellect'

28 It is possible to read व्यक्तकर्मा as well as अव्यक्तकर्मा As Ca explains जन्मन प्राक् पुरुषोऽव्यक्तात्मा । तत शरीरालम्बनेन तत्प्रेरणादि व्यक्तमात्मन कर्म । तेन अनुमीयमानत्वाद्व्यक्त इवाभौ । तत शरीरनाशे, अन्तकाले, अव्यक्तत्व गच्छति Cf. B G 2 28 The karman, however, is not really that of the Ātman, who is निःनिश्चयमकर्ता Hence Ca has to say व्यक्त इवाभौ This is explained in the latter half of the stanza, which attributes the activity to the indriyas —[Crit App , line 8, *before* Ds, *ins* Bs (marg) ग्लायद्भिश्च ,]

29 [b]) The देह does not, in spite of the इन्द्रियs and the पञ्चभूतs, move of its own accord, independently of the presence of the Highest Immutable

200

8 [Crit App line 3 *delete* Cp पुरुषोव्यय॰]

9 [a]) दृष्ट्वा, having seen the last of the Mahābhūtas properly created Possibly also, seeing the earth and deeming it not a suitable place for quiet resting —[Crit App., line 7 *ins* Cp *before* पुरुषोव्यय॰]

14 [c]) Cv connects तमस with जज्ञे, rather than with पूर्वज॰, as in Ca

15 [c]) ब्रह्मण॰ + उपचितिं can give ब्रह्मणोपचितिं by double सन्धि , or we can divide the words into ब्रह्मणा + उपचितिं The word अपचिति does not normally have the sense that Cn assigns to it

17 With 17, cf 201 4, where वसिष्ठ takes the place of दक्ष

20 [b]) दश त्रिस·, thrice ten (=30) daughters.

26 The Malayālam v 1 for 26[d] is to be understood as two words अजघन्य· and अजघन्यज .

33 [Crit App, line 4 *before* —o), *ins* — After 33[ab], D6 reads line 2 of 545*]

38 [Crit App, line 7 *for* °ध्यक्षस् *read* °ध्यक्षश्]

39 With 39, cf 5 138 25, where the same peoples are mentioned as being the leading peoples of the South The name तलवर (also तल[or ताल]वर, "walking under palm trees") seems to be a tribal appellation For मण्डपै in 39[d] (given by Ś1 K1 2 4 Dn1), मद्रकै , the more familiar term, could have been accepted It is to be noted also that, in st. 40–41, the यौनs (Ionians), काम्बोजs and गान्धारs are referred to with contempt

41 [c]) बल is the optional spelling of बड (cf 1 85 4 6 2 17 7 6 25, 29 40, 59 21 12 99 33) The word denotes a species of carnivorous bird In the present passage, which appears to be a late addition, no MS gives the spelling बड, which has been generally accepted in the Crit Ed

43 [Crit App, line 4 *after* ed., *ins* Cv]

201

3 With 3–4, cf 12 200 17

11 [a]) ❀ Ca शशबिन्दु , वृष्णीनां पूर्वजः । सोपि प्रजापतिः । ❀

18 [Crit. App, line 6 *for* अहिर्मंभो, *read* अहिर्बंभ्रो]

20 [cd]) ❀ Ca ते च देवा , देवापेक्षया पूर्वे, पूर्वभाविन , इति द्विविधा पितरः । पितॄणां पितर आसन् इति श्रीहरिवंशे वक्ष्यति । ❀

29 Ca understands रुपद्रुकनप as one name and धौम्यपरिव्याध also as one name and so gets four times seven Guardians for the four quarters, instead of (7+9+7+7=) 30, as in the text

30 [a]) For भगवान्, the S recension reads दुर्वासा

202

10 552* Cv explains गृहीत्वा by ओषधिवनस्पतीन् गृहीत्वा —In connection with 553*, Cv tries to explain the physical possibility of the earth entering the पाताल, and the other details of the Varāha incarnation, and concludes तस्माद्वराहस्य समुद्रे विहारः, अगस्त्यजलपानं च न विरुद्धम्

14 [Crit App., line 8 *before* D9, *ins* Ds3 (by corr)]

22 [Crit App, at the end, *ins* B6 (marg) देवा देवर्षयस्तथा]

30 [Crit App, line 1 *before* 30[ab], *ins* (hapl)]

Colophon [Crit App., last line *for* 17, *read* 17 A, 17 B, 17 C, the passage 17 B (=Kumbh. adhy 210) being also given by D7 T G1–3 6 M5]

203

*5 [ef]) Ca, like Cs, divides the pāda into सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते Dividing the pāda as in text, the interpretation can be—क्षयोदया [क्वचित्] विपरीताः, [क्वचित्] सम्यग्वृत्ताः, कथं निवर्तन्ते ।

11 [a]) On कालचक्रम्, Cn observes परं कालचक्रं, न त्वर्वाचीनं सवत्सराख्यम् (cf Śvet. Up, 1 4). —[c]) त्रैलोक्य, adv., 'in all the three worlds', cf Pānini, 5 1 124, Vārttika

14 [c]) प्राप्य is corrected by Ś1 K2 into प्राप्तान्, as required by the context.

15 [Crit App., line 1 *before* Manu, *ins* 1 1 37 12 224 70,]

19 [c]) In view of जगाद in 18[d] (and उक्तानि in 20[b]), वेद (given by Ś1 K2 only) seems more appropriate than वेद, the reading of the remaining MSS The st is quoted in Br Sūtra Śām Bh. on I 3 29

27 [d]) विकारे षोडश, viz., 5 ज्ञानेन्द्रियs + 5 कर्मेन्द्रियs + 5 विषयs + thinking or reflection, hence we get 16 mental functions

29 [Crit App, line 4 *after* K1, *ins* (both times)]

30 [d]) सर्वे व्यस्त, 'having power of concentration and diffusion'

31 [d]) उपासीनम्—As the पुरुष, in contrast to the usual Sāmkhya view, is described as the कर्ता, he is also not उदासीन (like the Sāmkhya पुरुष) but उपासीन,

'attentive' He is not = the one who अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (cf. Mundaka Up 3 1 1), but the one who पिप्पलं स्वाद्वत्ति (ibid.)

32 [Crit App., line 2 *before* K1, *ins* Ś1 (by corr as in text) T2 सौम्यगुणा —Line 3 *delete* T2 सौम्य° along with the preceding semicolon]

36 [Crit App., line 7 *after* Ś1, *ins* (by corr)]

204

1 [Crit App., line 3 *before* —^{c}), *ins* —^{b}) D1 T G1.3 8 चराणि स्थावराणि (by transp)]

2 With 2, cf. Ch. Up 6 12

4 ^{a}) As contrasted with the स्वभावहेतुजा भावा, i e., those working through natural propensities, as illustrated in 2–3, are the अव्यक्तजा भावा which, unable to work through natural impulses, 'exist through the operation of the efficient cause (चैनचितु कारणात्) —^{b}) कारणलक्षणा, कारणं ब्रह्म लक्षयन्ति ते (Cn) —^{d}) अभिसंहिता, मिलिता (Ca)

5 ^{d}) ꕥ Cn महतम्, अज्ञानोपाधिं जीवम्। स्वादयो नित्यं जीवेनानुगता इत्यर्थः। ꕥ —[Crit. App., line 7 the word after for is—सहितम्]

6 ^{a}) सर्वनीत्या, सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्गतं, ज्ञातम् (Ca) —^{b}) ꕥ Ca मनोहेतु सुलक्षणम्, आत्मानुमानेन सप्रमाणम्। Cn (reading मनोहेतुमलक्षणम्) मनोजन्यमनिर्वचनीयम्। प्राग्भवीयवामनावशादेव प्रतीयते। ꕥ

7 ^{a}) ꕥ Cn तद्, जीवस्वरूपम्। कारणैर्वामनाभि। ꕥ

8 ^{a}) अव्यक्तं, प्रकृतिरविद्या वा (Ca) —^{b}) परिमण्डलम्, नेमिः (Ca) Cv gives a fuller explanation अव्यक्तं मूलप्रकृतिस्तदेव नाभिस्थानीयच्छिद्रं, व्यक्तानि महदहंकारबुद्ध्याख्यानि अराणि, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतास्यषोडशविकारा परितो मण्डलाकारा यस्य, क्षेत्रज्ञेन नारायणेन धृतं स्निग्धं मनोहरं कालाख्यं अक्षं यस्य।

10 ^{a}) तर्पस्तु, फलतृष्णया (Cn) —^{d}) स = परिग्रहः —[Crit App., in the beginning, *ins* Da3 repeats 10^{ab} after 11^{ab} —Line 3 after Da3, *ins* (first time) —Line 5 after ^{d}), *ins* Da3 (second time) हेतुमान् (for स हेतुः)]

11 ^{a}) ꕥ Cn विवर्तवादाश्रयेण परिहरति—नाम्येतीति। रज्जूरगयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशो न घटत इत्यर्थः। कार्याणां तूपकरणे इति पाठे तु, उपकरणे, सत्ताप्रदानरूपोपकारे। ꕥ —^{d}) हेतुमान्, नारायणो हेतुर्यस्य (Cv) —[Crit App., line 5 *before* —^{e}), *ins* —After 11^{ab}, Da3 repeats 10^{ab} —Line 7 at the end, *ins* Da3 कर्म तत्कुरुते तपात्,]

13 ^{a}) Ca reads सरजा for सरज, and connects the word with वायु

15 ^{c}) वार्ता = कृषि (Ca), सुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूता क्रिया (Cn)

205

1 The ref has to be गुरुरुवाच as in 12 203 7, 204 1, 205 27 and elsewhere. Note the v l for 26^{d} below —1^{ab}, 2^{ab}, 3^{ab} extol the प्रवृत्तिमार्ग, while 1^{cd}, 2^{cd}, 3^{cd} extol the मोक्षमार्ग Cp, however, gives an alternative explanation for विज्ञाननिष्ठानाम्, viz. विविधज्ञाननिष्ठानाम्

2 ^{d}) सस्तुत, प्रशस्ततरम् (Cn)

5 ^{b}) देहयापनम्, यथाकथंचिद्देहस्थितिं, उपभोक्तव्यकर्मक्षयमात्रार्थम् (Ca) Cn interprets 5^{cd} somewhat differently विवरं, आत्मविविदिषाख्यं द्वारम्। नाप्नुयात्, न स्वीकुर्यात्।

7 ^{c}) ꕥ Cn उत्क्रम्येति पाठः स्वच्छः। ꕥ

13 [Crit App., line 11 *for* देहनिर्वाप *read* देहनिर्वाह]

15 ^{b}) The reading यशसा is found in Ś1 K1 2 7 V1 B6 6 (marg) 8 D2–4.6 9 वर्चसा is probably an improvement —[Crit App., line 8 *after* om., *ins* (hapl)]

22 The सात्त्विक(हर्षज)प्रमोह is illustrated in the Uttara-Rāma-carita 1 35 The v l प्रसाद is inacceptable, because प्रमाद can hardly be हर्षज

24 [Crit. App., line 7 *after* corr, *ins*, after a semicolon by corr as in text]

25f. The ref शिष्य उवाच, found only in Ds1 T G1–3 6 M5, seems alone to be correct Compare the v l. of some of the other MSS for 26^{d} to avoid the word पितामह

27 The reply to 25^{ab} is furnished by 27^{ab}, to 25^{c} by 27^{cd}, and to 25^{d} by 28 —^{cd}) सभूत, पुनः पुनरुत्पन्न or बलवत् (Ca) अयसयम् (according to Pāṇini 1 4 20) in the sense of [a rope or chord] 'of iron texture', which is snapped into two by an axe of steel (अयस्), which, however, is itself damaged in the process —^{e}) अकृतात्मा, as opposed to विशुद्धात्मा

28 ^{b}) ❀ Cn (reading शुद्धात्मकमकल्मषम् शुद्धात्मक, सत्त्वम् । अकल्मष, कामहोराहित्यात् ॥ Cs (reading कालसम वम्) उत्पादशायामेव । —^{d}) ❀ Cs (reading सर्वमात्मवतां क्षमम्) क्षम, वोढु शक्यम् । ❀

30 ^{d}) मांसादाना यजुष्कृत, यागीयपशुमारण, मद्यस्य (1 e., अनिषिद्ध) ब्रूयु' etc of Sāṁkhyakārikā 2 दृष्टवदानुश्रविक' etc

31 ^{ab}) Ca illustrates 31^{ab} with the gloss तमस प्रतीप रज । तेन रजोगुणावलम्बेन तमसा सह तामसा क्रोधादयो नाशनीया । Cn observes अधर्मेति छेद । That is not quite necessary Through the influence of रजस्, one is at times led to undertake धर्मयुक्त works, but more than that, अर्थयुक्त ones, and most of all, the कामयुक्त works

206

1 ^{b}) भरतर्षभ, the reading of the majority of both S and N, cannot be the text See Note to 12 205 25f. —^{d}) साधनात् — when they are achieved, i. e, controlled or overpowered Ca gives शमनात् as an equivalent or variant.

4 ^{c}) ❀ Cn मान', आत्मनि पूज्यताबुद्धि । दर्प, उच्छृङ्खलत्वम् । अहङ्कार', परेषां तुच्छीकरणम् । ❀

5 ^{d}) 'Become liable to, or targets for, birth and its opposite.'

7 [Crit App, line 1 *for* the second Bo, *read* V1]

8 [Crit. App, line 7 for Cn, read Cnp]

10 ^{c}) अस्वसशान्, मानुपेति सहायहीनान् (Cn)

16 ^{a}) शब्दरागात्, शब्दतृष्णापूर्वकाद्दृष्टवशात् (Ca) — [Crit App., *ins* at the end — After 592*, K3 ins 591*]

17 ^{d}) यापन, देहयात्रानिर्वाह' (Cn)

18 ^{b}) मज्ञणा, आत्मना (Ca)

19 ^{a}) उपादानात्, कर्मणां फलेच्छापूर्वकत्वात् (Ca), देहेन्द्रियादीनां गर्भेऽङ्गीकारात् (Cn)

20 ^{a}) रजस्येव । तमस्तु केवल रजोन्यतिरेकेणाप्रवर्तकमिति भाव (Ca)

207

2 ^{d}) The v l. -दर्शिन is probably influenced by 3^{b}; while वादिन is found in Ś1 K3 4 and denotes 'persons who rely upon the authoritativeness of the Vedas' and not 'persons who are able to recite the mantras', nor the 'seers' of them.

5 ^{c}) अर्थसामान्य, 'attainment of similar or same objectives' — Some MSS read पार्थ (as an address to युधिष्ठिर), which goes against the fact that the adhy is a conversation between the गुरु and his शिष्य

8 ^{cd}) Supply हीन or परिवर्जित after श्रोत्रेण and चक्षुषा

10 ^{d}) कन्यर्षी (Unādi, 4 111), lower or inferior, impecunious or hand to-mouth cf 3 219 8^{b} The context requires कनिष्ठां (given by K1 2 4) or, सन्यासीं (given by M6), or, possibly, सन्यसीं (glossed by Cv) Very probably, however, कन्यसीं, if that is the original reading here, should signify 'belonging to or comparable to that of a virgin, i. e., कामपराङ्मुख This is borne out by the following stanzas

13 ^{c}) स्वप्ने च is an assertion subsidiary to the main statement मज्ज त्रिर्जपेत् If there be रागोत्पत्ति in dreams (स्वप्ने)—since plunging into the water is not immediately possible—he should perform the अघमर्षणजप mentally after awakening from the dream.

15 ^{b}) छिद्र as well as बन्धन can help, by steady or periodic discharge of excess of putridity, and at other times, by the stemming of its flow The Ātman within the body is without these safe-guards.

19 ^{b}) मनोवहा, 'conveying thought-matter to all parts of the body'

22 The construction is—यथा शुक्र सृजन्ती मनोवहा रज अभ्येति, [तथा] स्वप्नेऽप्येव भवति

23 The three can possibly be woman, body, and mind ❀ Ca भूजलतेजोवीजम् । यद्वा वृषणद्वयलिङ्गबीजम् । ❀

24 [Crit, App, line 4 *before* K1, *ins* Ś1 (by corr)]

26 ^{a}) भविता, भविष्यत्येव (Ca)

208

1 ^{a}) दुरन्तेषु—दुरन्त, 'fraught with evil'

9 ^{b}) मनोज्ञ, 'agreeable result' Ca explains it by निर्वाणम्

11 The stanza has to be interpreted in the context of the preceding and the following stanzas "One clever at discourse (वाक्प्रबुद्ध), were he to argue passionately in favour (मरागात्), or against (विरागात्), [a proposition], he, with the [force of his] intellect, with mind uncontrolled, and with his senses influenced by Rajas he, by his action, only achieves a Tamasa activity" Cn, reading वाक्प्रबुद्धो हि सरार, glosses ममार, ऐहिक आमुष्मिकोऽपि सर्वो वाचैव प्रबुद्धोऽस्ति, अतः मार्गोऽयमेव वाच वदेत्। वैराग्य नेत्, तामस हिंसादिक कर्माणि स्वीय व्याहरेत्। पुण्य पाप वा कर्म स्वमुखेन प्रकाशित नेत्रश्यतीति भाव।

13ff. [a]) Cn, reading मोष in the sense of लोप्त्र or stolen property, seems quite good —[c]) Considering that it is a pathway other than the one fraught with danger, i e, supposedly शिवा or safe The stanza presupposes a story in which a rich man's property is stolen by some robbers (दस्युs) who are chased and who, very cleverly, scatter the stolen property along the way side (प्रकीर्ण) and so, gaining time, run away stealthily and rest under some far-off tree shade as innocent travellers The owner picks up the property and, finding it heavy, notices the दस्युs and engages them to have it taken home (हार्येन) along a lonely pathway, considering it safe His true safety of course can lie only when he recognizes the दस्युs and, driving them away, goes by a truly safer way In view of the proposed explanation, we might put a wavy line under मे in मेष (= आमिष), as there is not sufficient support to actually adopt the reading मोष

16 [c]) निष्प्रचारेण, निरुद्धेन (Cn)

19 Apparently a contrast is intended between ब्रह्मत्व and ब्रह्मभूयाय, in the former there being देवता भवन, which ceases in the latter condition, since the Brahman cannot manifest itself with the senses functioning

20 [d]) वृत्ति, i e, तन्मयी वृत्ति

22 [d]) ꕥ Cn प्रवृत्त कर्म तदनुरोधेन योगेऽन्तराय न कुर्यात्। ꕥ

24 [b]) ꕥ Cn ग्राह्यँल्लोकान्, जाग्रत्नादीन्। ꕥ

25 [b]) ꕥ Cn असृज्य, शाश्वतमनुपाधिमात्मान दृपयन्। ꕥ

209

3 [d]) The various attempts to avoid the irregular जागरति (given by Ś1 K1 3 4 V1 B0 6 8 9 Da3 4 Dn1 n4 D5 D2 8 8) point to its being the original reading

6 [a]) Cf Br Up 1 5 21—श्राम्यत्येव वाक्, etc

14 [Crit App, line 11 *for* by corr, *read* before corr]

210

1 Cn understands the चतुष्टय as—पूर्वोक्त दृष्टान्तभूत स्वप्नसुषुप्त्याख्य द्वय, दार्ष्टान्तिक च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्य द्वयमिति चतुष्टयम्। The whole adhy gives several occasions for such differences of views

3 [Crit, App, line 2, *before* —[a]), *ins* K1 M1 6 repeat 3^{ab} before 4^{cd} G1 transp 3^{ab} and 3^{cd}]

4 [Crit App, line 5 *for* 3^{ab}, *read* 3^{ab}, while G1 repeats 6^{ab}]

6 [b]) अव्यक्त, i e, the प्रकृति —[Crit App, line 1 *before* D1, *read* G1 repeats 6^{ab} after 4^{ab}]

9 [ab]) ꕥ Cs [प्रकृत्या, सत्त्वया, इति] पञ्चम्यर्थे तृतीया। ꕥ

10 [c]) पुरुषौ, i e, the individual soul and the Brahman, the परमपुरुष —[d]) असंहितौ, not possessing the nature of aggregation

11 The agent is, according to the Sāṁkhyas, निरधिष्ठानमकर्ता He appears to be doing, because of the करणs or इन्द्रियs, which alone can possess motion or activity

14 According to Cs, the प्रवृत्तिलक्षणधर्म taught by नारायण (st. 2) ends with st 13, while the निवृत्तिलक्षणधर्म begins with the present stanza ꕥ Cs एव नारायणोपदिष्टतत्त्वचतुष्टयवेदी तत्प्रकार उक्त। संप्रति निवृत्तिलक्षण धर्ममृषिर्नारायण (sic, प्रजापति ?) कथितवानिति यदुक्त तस्य स्वरूपमाह। ꕥ

21 "Seeing that the देही, so long as he is under the influence of रजस्, has to discharge the normal functions of the body (देहवान्), he should follow the dictates of the Scriptures (शास्त्रवत्) and, by the force of his वैराग्य, resist being attracted towards various activities, and so retain the balance of his mind (प्रकृतौ स्थित) Thus, if he succeeds in avoiding all प्रमादs up to the very last (आ देहात्), he

wins Mokṣa after the dissolution of the body "

22 [a]) ❀ Cn हेतुयुक्तः, हेतुर्मूलाज्ञान, तदनाशात्। ❀ — [cd]) "As to when he is to realize the highest knowledge (परप्रत्यय), he cannot alter or transcend whatever might have been pre-ordained about it."

23 [a]) "Having intellectually grasped the [inevitable] dissolution and re-orgination of the Saṁsāra " — [b]) विपर्ययम्, the opposite of अन्त and प्रभव, or, reading ऽविपर्ययम्, i e, the opposite of विपर्यय or मिथ्याज्ञान — [d]) "Having, by the intellect, regulated the vagaries of the mental operations" — [ef]) "The foundations of life are, intellectually speaking, shaken in their case, and yet they cling to them because they are subtle (and difficult to abjure absolutely)" Such people constitute so-to-say a graded hierarchy on the pathway to the Mokṣa

24 [d]) भावितात्मा, योगशोधितमतिः (Cn) — [f]) सत्ता = अविद्याशवल ब्रह्म

25 [b]) ❀ Cn विद्युत्सशब्दितम्, सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतेः (Ch Up., 8 4 2) विद्युद्वत्सकृद्विभातत्वेन विद्युत्सशब्दितमिति विशेषणम्। ❀

28 [Crit. App, line 3 *for* Bo 6-9, *read* Bo 6 (marg as in text) 7-9]

29 [Crit. App, line 5 *for* D3-4, *read* D2 3]

31 [b]) निवर्तन्ते, 'return to the Saṁsāra'

33 [Crit App, line 2 *for* अनन्तस्थ, *read* अन्तस्थः]

34 [ab]) "Just as by means of the shuttle (सूच्या), the threads are made to move together to constitute the cloth."

36 Cv adds after this an extra stanza beginning with जलादर्शे यथा लोकः meant to prove the जीवेश्वरभेद

211

1 Ca introduces the adhy with these words पूर्वाध्याये वैतृष्ण्यमेव मुक्तिहेतुरित्युक्तम्। तद्राज्यधुरं धारयित्वा कर्तुमशक्यमिति मत्वा मुक्तेषु पूर्वराजनिकरेषु प्रथमगण्यस्य जनकस्य वृत्तं मोक्षोपायत्वेन सेवितुकामो युधिष्ठिर उवाच। Cp explains अधिकारिणोऽवश्यं मुक्तिरित्यभिप्रेत्य तत्रापि राज्यासक्तिं विरुद्धां मन्वान पृच्छति।

5 [ab]) Cv, curiously enough, explains प्रेत्यभावेन (v l. for प्रेत्यभावे च) and प्रेत्य जातौ (v l. for प्रेत्यजातौ) with the words स जनकः योगजशक्त्या प्रेत्यभावेन मरणेन, प्रेत्य परलोकं गत्वा, जातः, पुनः स्वदेहं प्राप्त सन्, तद्वचनानि न मानयामास Cn, likewise, observes तत्र तार्किकाणां विभूनामात्मना पूर्वदेहेन्द्रियवियोगो मरणम्, अपूर्वदेहेन्द्रियसबन्धो जन्मेति विनिश्चय। सांख्यानां तु, आत्मनां करणानां च विभूनामेव सतां, अरण्यामग्नेरिव तत्र तत्र वृत्तिलाभो जन्मवृत्तिविलयो मृत्युरिति विनिश्चय। तथा कर्ता भोक्ता विभुरात्मेति पूर्वेषामात्मतत्त्व, परेषां तु भोक्तैव न कर्तेति। तत्र अपापण्डत्वात्किंचित्तुष्यन्नपि भूयिष्ठं न तुष्यति, आगमविरोधात्। — [Crit. App, line 5 *for* K8 6 7, *read* K8 7.

7 [c]) सुपर्यवसितार्थे, सिद्धार्थे (Ca)

10 612* ❀ Ca अयं च श्लोक बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते विक्रमादित्यभट्टजनमेजयादिभिस्तु ब्रह्मपुराणे पञ्चशिखस्तुतिप्रसङ्गेन व्याख्यात ॥ Cs अयं च श्लोक प्रायो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते। प्रायस्त्वयं ब्रह्मपुराणीयपञ्चशिखस्तुतिप्रसङ्गेन व्याख्यायते। पञ्च स्रोतांसि पञ्चेन्द्रियाणि, तत्र निष्णातोऽवस्थित इत्यर्थ। यद्वा — गङ्गा सरस्वती रेवा यमुना च महानदी। एता पुण्यतमा लोके शरयू पञ्चमी स्मृता॥ एतासु निष्णात कृताह्निक इत्यर्थ। पञ्चभिरहोरात्रैर्यद्राप्यते तत्कर्म पञ्चरात्रम्। तानि च यथा — ब्रह्मपञ्चरात्र, नारदपञ्चरात्र, शाण्डिल्यपञ्चरात्र, गालवपञ्चरात्र, कापिलपञ्चरात्र चेति। एषु विशारद, पण्डित। । पञ्चानां, नारायणानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवसंज्ञानां, यद्वा मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिपुरुषतत्त्वानामभिज्ञ। पञ्चकृत्, पूर्वोक्ता प्राणापानादिहोमलक्षणा। पञ्चगुण, पञ्च वायवो गुणा यस्य। यद्वा महापातकादिपञ्चविधपापनिवृत्तिगुण। पञ्चशिख पञ्च शिखा, पुरःसराणि, यस्येति। ❀ Compare also Śvet Up, 1. 5

11 समासीनम्, i. e., सम्यगासीनम् आगम्य निबोधयत्, the subject is आसुरिः, while the object is महत् कापिलं मण्डलं, the great treatise (cf मण्डलs of the Ṛgveda) of Kapila's Philosophy, teaching the पुरुषावस्थं अव्यक्तं as the great truth

12 [ab]) The reference, in view of 10[a], and the explanation of st 11 given above, should preferably be to पञ्चशिख and not to आसुरि as some commentators take it. पुरुषावस्थमव्यक्तं (11[c]), क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं (12[c]), and एकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं अव्ययम् (13[abd]) are the topics covered by Āsuri's teaching in that "Maṇḍala" It is not quite convincing to understand मण्डल in the present context in the sense of a troop of followers

14 There seems to be some confusion amongst the commentators as to who the कापिलेय is From st. 18, it would seem that कापिलेय = पञ्चशिख The commentator Cp, however, quotes मृकण्डो कपिलायां तु मार्कण्डेयोऽभवन्महान्। सोऽप्यगीष्टात्मविज्ञानमासुरेरात्मदर्शनम् — इति पुराणम्

Pañcaśikha (having probably lost his mother in his infancy) had a wet nurse named कपिला, who was the wife of some Brahman (ब्राह्मणी), and not the wife of आसुरि, as some seem to have interpreted

17 [a]) कपिल = पञ्चशिख The v l जनक smooths the difficulty, as also समास (for सामान्य), सामान्य मनइह, supply जनक, which several MSS actually read

19 [d]) Construe यद् म.स.। (सांख्यशास्त्र इति) विधायते तद्।

20ff What follows in the rest of the chapter is a compressed and closely reasoned summary of the Sāṁkhya philosophy as taught by Pañcaśikha St 20 23 "the world is evanescent and full of misery Despairing of allaying the misery by natural science, men turn to the Āgama in the hope that it would give happiness But the world outside—the sorrows, old age and death—proves too much to the so-called self (cf Sam Kārikā 1-2)"

21 [a]) दर्थं, the supposed 'happiness' for which यत्न् is undertaken —[Crit App, line 1 *before* K°, *ins* Ś1 (before corr) — Line 3 before —[b]), *ins* ꣸ Ca कमादे भमर्ग, करणम्। ꣸]

22 [a]) ꣸ Ca तेषानानायानां जनमरणशोकाना मध्येऽन्यतमोऽ महानश्चावाकमनावष्टम्भेन प्रलयनिष्ठने—इदमनाने इति। —[c]) आगमातरमन्ति, वेदानुसारेण पर प्राप्यते, इति ब्रुवन्। —[d]) पराजित, he courts sure defeat the argument would not stand

24ff "If, nevertheless, one were to argue that a thing can exist even though the world might not be able to supply proofs for it, just as, for example, our king here (i e, Janaka) considers the Ātman as ageless and deathless, we ask, what is "is", or "is not" when the concept has no basis to stand upon? How is that going to explain the world-process? What can be its basis? Sense-perception is the only basis of what we [ourselves] reason out and ascertain, and of what we are told to believe in, so that Pratyakṣa=Āgama, and reasoned-out truth (kṛtānta) is nothing outside Pratyakṣa"

25f Cn introduces the stanza thus एव प्रत्यक्षविरोधात् श्रुतिप्रामाण्य दूषयित्वा व्याप्तिग्रहादनुमानस्यापि तद्दूषयति—अस्ति नास्तीति। ꣸ Cp प्रत्यक्षादागमोऽन्य एवाभिन्न। न ह्यागमोऽप्रत्यक्षमूल॰। स कृतान्तो वा, ऐतिह्य वा। न किंचन, प्रवादमात्रमप्रमाणमित्यर्थ। ꣸

27 [a]) यत्र तत्र अनुमाने, in any kind of अनुमान. ꣸ Cp अनुमाने, देहो नात्मा, दृश्यत्वात्, घटवदित्याद्यनुमाने। ꣸ —[b]) कृत भावयते, 'one reaches the conclusion of non eternity (कृत)' —[cd]) The v l नान्यो (for अन्यो) is due to the failure to realize that नास्तिकानां = न + आस्तिकानां The comm Cp interprets the st correctly

28 The comm Cp on this very terse stanza is worth quoting in full ꣸ रेतस्तेजोविशेषो वटकणिकायां, सूक्ष्मे वटबीजेऽपि (cf Ch Up, 6 12 1-3) यतस्तद् चेतनमपि महान्त वृक्ष जनयति। एव रेतो [अ]वटकणिकाया, योनिरूपे गर्ते, निक्षिप्तमचेतनमपि शरीर जनयिष्यति, किमात्माधिष्ठानेन। यथा च नवनीत पच्यमान गौरस च शब्द च करोति, तथा अचेतनमपि शरीर जनयिष्यति †। यथा च सुरभि द्रव्य समर्गाद्वस्त्रादौ सौरभ्य मापादयति, तथा पूर्वदेहस्थित ज्ञान क्षणिकमपि देहान्तरेऽपि सस्काराधान करोति। तत पूर्वानुभूत सधान करिष्यति। एव जातिस्मृति रपि। । यथा चायस्कान्तमणि सनिधावचेतनमपि चालयति, भ्रम[य]ति, चुम्बति, तथा शरीरमपि। यथा च सूर्यकान्तमणि सूर्यसनिधौ स्वपरप्रकाश वह्नि जनयति, तथा शरीरमपि भूतचतुष्टयमिलित ज्ञान जनयिष्यति। यथा च तप्तलोहादिक जल शोषयति, तथा शरीर पिवति करोति चाशनम्। यथा च देवताप्रतिमादि अभ्युपाद्रनमाराधित सत्प्रसीदति, काम्यफलेन योजयति ‡। तथा शरीरमपि। । अत कायाकारेण परिणतानि भूतान्येव चेतयन्ति। इति सर्वमुक्तमात्माभावे प्रमाणम्।

30 [c]) The S variant अमूर्तस्य मूर्तेन is in effect tantamount to अमर्त्यस्य मर्त्येन The Ātman is अमूर्त as well as अमर्त्य — Thus far the criticism of the चार्वाकs or the Materialists

31 ff. Ca considers st 31 ff. as reply to an objec-

---

† Cp adds here—रस शब्दे इति धातो,—which suggests that there might have been for घृत the v l रस.

‡ Cn glosses—मन्त्रप्रतिपाद्या देवता लोकायतिकेन प्रार्थ्यते। This can hardly suit the Lokāyatikas What is obtained as favour from the Deity is really either accidental or the result of strong will power Anyhow the fact, being vouchsafed by experience, has to be admitted, but one need not bring in any supernatural factor that seems to be the sense.

tion urged by the Materialists to the position taken as to the nature of the Ātman in st 30 यथेवमातपादिना यदास्य किमपि नापक्रियते, शीतादिना न चोपक्रियते, तर्हि नित्यमुक्तस्यास्य कथ बन्ध इत्याह—अविद्या कर्म तृष्णा च (v l for 31[a]) । सर्वेस्यात्मन· सक्षयमौपचारिकमाहु· । ॥ ननु तर्हि क्षणिक विज्ञानमेव सतानरूपतया ससरतु, कृत नित्येनात्मनेति बौद्धमतमाशङ्क्य निराकरोति—यदा स रूपत (34[a]) इति । —Following Cn, on the other hand, the बौद्धपूर्वपक्ष begins from st 31, and the following three stanzas are regarded as setting forth the well-known प्रतीत्यसमुत्पाद theory of causation compare Br Sūtra II ii. 19 with the Bhāṣya of Śaṁkara. All that we have before us—it is the बाह्यास्तित्ववादिन् that is speaking—is a series of entities capable of mutual interaction in a given mode, and so producing a stream of phenomenal mutation We can and need know nothing more अविद्यादीनामितरेतरकारण त्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति (Śaṁ. Bh) ❀ Cp यथा क्षेत्र बीजप्ररोहे मूलकारण तथा अविद्या । यथा बीजमुप्त सत् काले प्रसूत फलदमेव कर्म । यथा सेको जलसेचन बीजाङ्कुरोत्पत्तौ सिञ्चनद्वारा, तथा तृष्णा फलदात्री (तृष्णा सजननम् understood as two words) । नीरागस्य कृतमपि कर्म न फलप्रदम्, कर्तृत्वादेस्तत्त्वज्ञानोपमर्दितत्वात् । It is also possible to consider तृष्णासजननम् as one word 'the product of hankering' is स्नेह, which sets the लोकयात्रा rolling on and on until the thinking-machinary (चित्ते, चिन्त्यतेऽनेनेति चित्त, देह·, चेतनस्याधिष्ठानम्) gets defunct and the series comes to a stand still. There is no ground, in all this process, to posit any eternal and identical Self passing from one causal series to another A new body comes into existence, but there is no ground for relating it to its predecessor (st. 34) The upshot of it all is that there is no need to assume the existence of any Ātman (सत्त्वस्यात्मन· सक्षयम्, i e, कृत नित्येनात्मना—Cp)

33 [c]) अन्यात्, given by Ś1 K2 4 6 Dn1 Ds1 D4 9 (for the regular अन्यस्मात्), seems to have been probably original.

34 The refutation of the above view begins from st. 34 —❀ Cp यदा स क्षणिक· प्रत्यय पूर्वप्रत्यय विलक्षणो रूपतो जातितश्च । द्रव्यजातीयाद्द्रव्यजातीयमेवेति न नियमोऽस्ति । श्रुतित , सज्ञापि भिन्ना । ❀ —[b]) Cp reads स्वन· and glosses अध्वानश्च देशा· । न ह्यन्यदेशेन कारणेनान्यदेश कार्यं जन्यते ।

36 [a]) अय, सततिपतितो ज्ञानक्षण (cf. प्रबोधचन्द्रोदय, Act 3, the discussion between the Kṣapanaka and the Buddhist Bhikṣu) Cp concludes तस्मादेक एवात्मा पूर्वापरानुसधाता कर्ता भोक्ता चेति सिद्धम् । —[Crit App, line 2 *for* Cn, *read* Cn. p]

37 [ab]) ❀ Cp यदि च पूर्वस्मिन्विनष्टे तज्जातीयमन्यदुत्पद्यते इति बौद्धो मन्यते, तदा मुसलहतेऽपि शरीरे शरीरान्तरमुत्पद्येत । न चैवमुपलभ्यते । ❀

38 ❀ Ca न सदृशमुत्पाद्यैव पूर्वस्य प्रतिसख्यानिरोध·, नाश । विसदृशादनन्तर विसदृशा एव सत्त्वादयो यतो दृश्यन्ते । शीतत्वे नन्तरमुष्ण ऋतु , उष्णानन्तर च वृष्टिमानिति दृश्यते । । ततो न सदृशात्सदृशोत्पत्ति· । । तेन कारणे सति देहस्य नाशो न प्रतिक्षणे ॥ Cp तिथिरपि नष्टचन्द्रा, अर्धचन्द्रा, पूर्णचन्द्रा चेति यत·, ततोऽपि न सदृशात्सदृशोत्पत्ति· । किं च, सादृश्य हेतुसाम्ये सति कार्यसादृश्यमपि जायते । वर्षान्तरीयवसन्तोत्पादपर्वा दित्यस्य दृष्टान्तान्तरत्व सत्त्वसक्षये दर्शयति । यद्वा, अतीतानि घटादीनि कार्याणि नष्टानि पुनर्भूतानि पश्यन्ति † । ❀

41 ❀ Ca तथा च चार्वाकमते परलोकाभावाद्बौद्धमते चोभय लोकदर्शिन एकस्याभावाल्लोकयात्रा व्याहन्येतेत्याह—लोकयात्रेति । ❀

42 [c]) ❀ Ca अधुना साशयिकान्प्रत्याह—एतदस्तीदम स्तीति । ❀

43 [b]) ❀ Cp नानामतमनुसरताम् । ❀ —[cd]) 'The intellect has lodgement somewhere, and there it withers' वृक्षवत्, सशयदोलागता वातान्दोलिता इव वृक्षा, जीर्यन्ति, क्षयमुपयान्ति (Ca) । —[Crit App, line 7 *before* यत्तत्समभि, *ins*, Bs (marg) इतश्चेतश्च]

44 [d]) हस्तिन, पङ्कमग्ना इत्यर्थ (Cp)

45 [b]) ❀ Cp (reading विशुष्का) कामाभिदग्धमनस —[Crit. App, line 1 *for* अर्थास्, *read* अर्थास्त]

47 Cp introduces the st thus—ननु निष्फलस्यात्मनो देहनाशे घटाकाशस्येव घटनाशे कुतो देहान्तरसभावनेत्यत आह—भूय्योमेति । —[b]) सदा, तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तम् (Cp)

48 [c]) ❀ Cp न रमन्ते विषयेष्विति नरा, विवेकिन·, तत्पतिर्जनक । ❀

212

1 [d]) सांपराये = cf Kaṭha Up I i. 29, ii. 6, in the latter place, Śaṁkara explains the word thus सपरा ईयते इति सपराय, परलोक· ।

2 [b]) ❀ Ca सज्ञा, सम्यग्ज्ञानम् । शरीराद्युपाधिभिन्न एक एवात्मा नानेव, प्रतिबिम्बन्यायेनानेकत्वाविद्यावशादवभासत इति

† The material of broken jars (earth) being available for the production of similar new jars.

ज्ञानम् ॥ Cp : सप्त, नाम । तत्स्थानमेतत् । नामरूपकर्माणि यदि न सन्ति तदा शरीरं नास्तीत्यर्थः । ✿ — With 2[ab], cf. Br Up 2 4 13—अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति । — [cd]) ✿ Cp अज्ञानं किमपि दृष्ट्वा परिच्छिनत्ति, ज्ञाने वा विभिद्यन्। ✿

4 ✿ Cp भूतेषु, भूतकार्येषु अमनर्गः, अमद्भावत्वज्ञानेन, विनाशिषु, स्वगपुत्रस्त्र्यादिषु समर्गो वा यागादिना । वलेन, ज्ञानेनेत्यर्थः । ✿ — [Crit. App, line 3 *before* वलेन, *ins* (gloss उचितो भवेत्)]

5 [a]) ✿ Cp तमसा, तमोगुणकार्येण मदेहविपर्ययेण। ✿

6 [ab]) ✿ Cp न हि देहत्यागे पश्चित्स्वरूपिणि आत्मनो निवृत्तिः, किं तु तत्त्वज्ञानेन विरोधिना अज्ञाननिवृत्तौ मद्भावेऽस्म्यान ममारामाव । अत यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तस्यैव ममारामाव, मन्यस्येति न । ✿ Cf. Śaṃkara, concluding stanza of the चतुःसूत्रीभाष्य—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ — [cd]) The construction is अन्योन्यमपाश्रित्यापि पृथक्तत्वम् ✿ Cp अन्यपाश्रित्य, अनाश्रित्य । न हि स्पर्शग्रो चक्षुरिन्द्रियान्तरमपेक्षते । यद्वा । अन्यपाश्रित्य, आश्रित्यैव । न हि निरधिष्ठानमिन्द्रियमधक्रियाकारि । न वा मोक्षं देहानाश्रितम्, न वा देहस्तदिन्द्रियविरही तत्तज्ज्ञानसमर्थं मनश्च । तस्मादन्योन्यमाश्रित्यैव समाचारः । अन्योन्यमप्यपाश्रित्येति वा पाठः । ✿ — [The wavy line in 6[cd] should be extended up to प्यपा]

7 [c]) समावेन, आत्मना । युज्यन्ते, शरीरधारतामापद्यन्ते । (Cp) — [Crit App, line 18 *for* न स्वकमवशेन *read* स्वकर्मवशेन वा]

10 [Crit. App, last line *read* आत्माधीनत्वादा गुणा ।]

12 [b]) मूलय—मूर्तीं irregular for मूर्ति, मूतय is *lec fac* — [cd]) There are the five gunas of matter which become objects of cognition by the operation of the mind (ज्ञानसिद्धये षड्गुणा) ✿ Cp षट्, तद्वता सह । गुणा गुणभूता ज्ञानोत्पादका इत्यर्थः । ✿

13 [a]) कर्मनिमग—cf. B G, 18 47[cd] स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । — [d]) अव्ययम्, अव्ययस्यात्मनो बोधहेतुत्वात् (Ca)

14 [b]) आत्मभावेन, and not गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा as the B G (3 28) advises

15 [b]) ✿ Cp शरीरेऽहमिति इन्द्रियादौ ममेति यथहता ममता नष्टा, तदा दुःखमनति किमधिष्ठाना, किमधिकरणा वर्तते । ✿

16 [a]) सम्यग्मन, the proper attitude of the mind, is indeed the best त्यागशास्त्र, Ca paraphrases it by त्यागप्रधानम्

17 [a]) त्याग एव, downright त्याग — [b]) उक्तानां, नित्यनैमित्तिकानाम् (Ca) — [cd]) Every कर्म involves त्याग of some factors (cf 18), if this is perceived wrongly, and not in its true aspect, the त्याग is bound to be painful. — Ca observes अन्ये तु अस्यैव ग्रन्थस्य सर्वकर्मसन्न्यासं साध्यं मन्वानास्त्याग एव हीत्यादेरमुमर्थमाहुः । उक्तानाम्, आरुरुक्षु प्रति स्मृत्यादावुक्तानामनुक्ताना च काम्यनिषिद्धानां सर्वेषामपि कर्मणां त्याग एव श्रेयानिति । अतोऽन्यथा ये वर्तन्ते नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायिनस्तेषां दुःखफलः क्लेश इति । तदशास्त्रम् । यदुक्तानि यथ त्याग एषाम् । अथारुरुक्षु प्रत्युक्तानीति ब्रवीषि तदप्यचारु । जनदेवस्योपदेशोऽप्यस्यारुरुक्षुत्वादेव । न च सर्वमन्यास साधयितुं शक्यते । न हि कश्चित्क्षणमपि (B G, 3 5) इति भगवतो वचसा अशक्यत्वेनैव कीर्तनात् ।

18 [a]) द्रव्यत्यागे, पुरोडाशपशुसोमरसादेस्त्यागे (Ca) — [b]) व्रतानि, मद्यचयकृच्छ्रादीनि (Ca) — [c]) Ca reads रागत्यागे for सुखत्यागे, and gives सुखत्यागे as a variant

19 [Crit App, line 4 *after* B1-9, *ins* Cp (gloss ज्ञान)]

20 [c]) The variant बलयानि—cf. the gloss of Ca —would go against 22[c], the mind is the connecting link between the buddhi and the ten indriyas

21 [Crit App, line 5 *after* D4, *ins* (both times)]

22 [Crit App, line 11 *after* D6, *ins* Ca (gloss प्रेरयेत्)]

29 [Crit App, line 8 *after* V1, *ins* (both times)]

30 [Crit App, lines 5, 8, 11 *after* V1, *ins* (both times)]

32 The श्रोत्र is कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाश and शब्द, the quality, is also with the Ākāśa, but it is attentiveness (विज्ञान) that alone can produce the knowledge of the sound, and thereafter, by further reflection, the awareness of the indriya and its quality This is not the case in the other indriyas, where the three happen almost simultaneously

34 [d]) द्वादशमी, irregular for द्वादशी—आर्षो मट्प्रत्ययः, Pāṇini 5 2 48-49 (Cn) of 1 162 13[d]

35 [Crit App, line 3 *for* भावे, *read* भाव —Line 4 *delete* ✿ Ca, and line 5, *delete* । ✿ *Transfer* the comm portion अयुगपद्भावे मोक्ष *before* तामसो in line 8]

36 Ca introduces the st thus ननु न कदाचिच्छरीरा

ष्विपु सत्त्वे तत्कारणानां प्रमाणां त्याग । तदत्यागे चापवर्गस्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति । Cn observes व्यावहारिक युगपद्भाव मुक्त्वा प्रातिभासिकं तमाह—इन्द्रियाणीति । —^{a}) अवसृज्यापि 'having directed the indriyas towards the various objects' —^{b}) श्रुतागमम् = आगमाच्छ्रुतमात्मान प्रथम मननध्यानाभ्यां दृष्ट्वा, साक्षात्कृत्य (Ca) —^{c}) नानुपर्येति, does not encompass them, know them on all sides Cn interprets differently

41 ^{ab}) सर्वेषां न संसारच्छेदो नापि संसारसद्भाव इत्युपसंहरति (Cp) ※ Cn एव सति नानात्वादात्मनां एकस्य सत्त्वाद्यामेक एव मुच्यते, नान्ये अनन्ता, इत्युच्छेदशङ्कापि समारस्य नास्ति। ब्रह्माण्डमण्डले जीवानामनन्तत्वात् अशून्यतेति न्यायात् । अत एव संसारनित्यतापि एकस्यात्मनो नास्ति। मोक्षकारणे सति मोक्षसिद्धेरिति भाव । ※

42 ^{b}) व्यक्ती, पृथगात्मनास्फूर्ती (Cp) —^{c}) न च स्वता नियच्छन्ति, समुद्रात्मत्वेन पृथक्सत्तास्फूर्ते (Cp) —^{d}) सत्त्वमक्षय, शरीरविनाश (Ca)

43 ^{c}) अतिसंमिश्रिते, अत्यन्त सुसदृशत्वेन आपाततोऽर्वाग्दृशा अवक्ष्यमाणविशेषेऽपि, तत्त्वदृशा च गृह्यमाणभेदे सति (Ca) प्रतिसंमिश्रिते, इन्द्रियाहङ्कारादिमिलिते (Cp)

45 ^{ab}) दृढे, यज्ञदानादिना अनुच्छेद्ये, प्रजानिमित्ते आधिभौतिके । दैविके (v l. for दैवते), आधिदैविके (Cp)

46 ^{d}) ※ Cp महद्धर्ममक्ता इति पाठे महर्द्धि, पारमैश्वर्ययोगि, सृष्टिप्रलयसमर्थम् । ※

50 Ca introduces the st. with एव शिक्षिताध्यात्मतत्त्वस्य जनदेवस्यावस्थां शिष्यप्ररोचनायाह—अपि चेति । Cn observes केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिप (211 1) इति युधिष्ठिरप्रश्नबीजमुपन्यस्यति—अपि चेति। This should mean that the पञ्चशिख discourse ends with st 49, and the three concluding stanzas are भीष्म's own comment on the same. —App I, 19, however, continues पञ्चशिख's discourse after adhy 12 212

51 ^{c}) निश्चितार्थं, well knit argument with a definite conclusion अभि + सम् in the preceding word implies careful scrutiny of the argument of विमोक्षनिश्चय in 52^{b} —[Crit. App, line 6 *after* वा, *ins* ॥ Ca अनृतपद, असत्यरूपमविद्याजातम्]

52 ^{d}) ※ Cp कापिल कपिलप्रोक्त ज्ञानम् । इत्य, पत्य, ज्ञात्वा मैथिल इव । ※

213

7 With 7, of B. 5, 63, 12 (= 5. App I. 3, 11–12)

11 ^{d}) "Attains a position of trustworthiness amongst men" —[Crit App, lines 5–6 *after* °जिता, *read* Das as निवर्तन. Ds2 (before corr) °जित (for विवर्जनम्) —Line 20 *read* किं तु for किंतु]

13 ^{b}) स्मयात्, 'through pride or arrogance"

15 ^{c}) परिमितप्रज्ञ, 'with talents adequate for each occasion'.

214

1 The topic of the chapter hardly fits in with the context Its proper place is the दानधर्म section of the अनुशासनपर्व, where it is given as adhy B 93 There Cn explains the point as follows दशाहादौ व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मणकामाय यजमानस्यार्थे यदि भुञ्जते, तत्कथम्। स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान्, उत ब्राह्मणस्य कामभङ्गो वेति प्रश्नार्थ । According to Cs, the question discussed is about the "निमन्त्रणपरवश" Brahmans किमेते ब्राह्मणा दमविरुद्धेन कार्पण्येन युक्ता परग्रहेऽन्नानि भुञ्जन्ते । —^{c}) ब्राह्मणकामाय, i. e, फलावेदकब्राह्मणनिर्दिष्टफलप्राप्तये

2 The point seems to be that while व्रत demands निरामिषत्व, the वेद demands सामिषयज्ञ So, if the व्रत is अवेदोक्त and you observe it, and at the same time you follow the Veda by सामिषयज्ञ, you are a time-server, aspiring for the immediate (कार्यकारिण), and cannot be said to follow the व्रत rigorously —In B 13 93 2^{cd}, the v 1 कामकारणे is explained by इच्छया, हेतुना If, on the other hand, the व्रत happens to be वेदोक्त, and you follow that, as also the सामिषयाग prescribed by the Veda, it would be like following the opposite commands of two masters, and eventually you will be लुप्तव्रत

4 ^{ef}) "Where not to press a point too far (त्याग), and where to allow the spirit to prevail over the letter (सन्नति = correct yielding), is declared (शिष्यते) to be the best Tapas" In the corresponding Dānadharma passage the pāda is read (in Bom ed) as — त्यागस्य चापि संपत्ति

6 ^{b}) In the corresponding दानधर्म passage, सदास्वप्न is explained by Cn as सदा + अस्वप्न, स्वधर्मे जागरूक

7 For विघसाशी, cf. 12 11 and the cross references there cited, and the Critical Notes

10 A modern "Kavi" par excellance, quite an expert in his trade, proposes to read the line as—भार्या

गच्छन्तृनौ भौति [bhaw(a)ti] ब्रह्मचारी सदा द्विज (BBRAS, vol. 27 (1952), pt II, p 247)! —[Crit App, line 11 *before* ꕥ Ca, *ins* B6 द्विज (for नर)]

11 [cd]) The S recension avoids the interpāda hiatus by substituting स्याद् for न, while the primary Kashmir version inserts तथा The hiatus found in the middle recension seems to be probably original.

14 With 14, cf. 12 11 24

215

☞ For the main topic of this adhy, cf 2 61 58ff. 5 35 12 124, 172

16 [Crit App, line 7 *for* °तस्, *read* कुवतस्]

17 [d]) स्वमूर्त्यज्ञः, 'innocent of his own powers and limitations'

19 [a]) निर्वृत्ति =happening (contrary to अभिनिवृत्ति, warding off or subdual, in 20[a]) —[b]) अनिवृत्ति, absence of return to (contrary to सवृत्ति, repetition, in 20[b]) —[Crit App, lines 4–6 transfer the Ca gloss to line 4, after the K6 Dn1 variant]

25 The topic that man is the slave of his past is discussed in Yogasūtra 4 3 निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां, वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत्, and in the comm thereon

26 Cv interprets प्रकृति in 26[b] and स्वभाव in 35[a] by नारायण It also reads App I, No 21 after st 35

36 [Crit. App, *at the end*, *ins* —After 36, B3 repeats 34–36 by mistake]

216

7 [Crit App, line 2 *before* K1 2 4, *ins* Ś1 [before corr]]

20 [Crit. App, line 1 *for* छत्र, *read* छत्र]

24 [Crit App, line 5 *for* छत्र, *read* छत्र]

26 [Crit App, line 7 *after* T, *ins* (T1 both times)]

217

3 [Crit App, lines 2 and 5 *after* Da4, *ins* (both times)]

8 [a]) For भाव n. (lower or depraved existence), cf भावानि चरणौ क्षिपेत् (12 120 10) — Pānini 1 1 3 and the Bhāṣya on the same (Kielhorn, vol 1, p 44, line 5)

14 [cd]) Cf 6 24 19[cd]

16 [c]) कृतेनैव, i e, by one who is himself (or by something which is itself) the product of another not by the unproduced producer —[d]) ꕥ Ca तस्यापि प्रागदृष्टस्य इदानीं फलाभिमुखस्यापि ईश्वर एव कर्ता व्यापारक । ꕥ

21 [b]) आवार, boundaries or limits

22 If, in deference to my vigilence (मे पश्यत), काल were not to do his work of destruction, I would feel हर्ष and दर्प, but feel also क्रोध, for काल's failure to do his duty,

41 [a]) द्वादशानाम्—Cs quotes धाता मित्रोऽर्यमा चैव वरुणोंऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ —[Crit App, line 4 *for* B3, *read* B6 (marg) 8]

42 With 42–43, of 12 216 5ff. Normally the function of शक्र is मरक्षण and निर्मोचन, of धनद, सयमन, and of वरुण, पाशबन्धन

46 ꕥ Ca मासार्धमासा एव वेश्म, स्थिर वासस्थान, यस्य । ꕥ —[c]) ꕥ Cn वर्षमुखमिति पाठे, वर्षग्रीति वर्षो धर्ममेघाख्य ध्यान, तदेव मुख यस्य । निर्विषयध्यानैवगम्यं कालमाहुरिति प्रसिद्धे । ꕥ —[Crit App, in the beginning *ins* G1 reads 46[ab] twice —Line 3 *ins* Cap *before* Cpp —Line 5 *for* G1.2 सवृतो, *read* G1 (first time) 2 सवृता G1 (second time) अहोरात्रयदृच्छया]

49 Ca introduces the stanza thus कालस्य द्वे रूपे इत्याह । —[abc]) ꕥ Cn यथा दर्पणेषु मुख प्रविश्य स्वरूपस्य अगमकमपि गमक भवति, एव सत्त्वेषु, बुद्धिमत्त्वेषु (=प्राणिषु [Cp]) चित्प्रतिबिम्बरूपेण आवेश्य (=स्वसत्तामात्रेणैवारोप्य [Cp]) लिङ्ग (=प्रमातृत्वप्रमेयत्वादिलक्षण [Cp]) निरुपाधिकचैतन्यस्य ज्ञापिका भवति । ध्रुवम्, उपाधिधर्मास्पर्शिनम् (कूटस्थ नित्य [Cp])। —[d]) तत्त्वदर्शिन, चतुर्विंशतितत्त्वचिन्तका (Cs) —[Crit. App, line 6 *before* निर्लिंगम्, *ins* Cp (gloss अशेष लिङ्गशून्यम्)]

50 [ab]) ꕥ Ca भूतानां तु, सूर्यादीनां विपर्यास, विपरीत

[illegible] — [illegible]) "But that is not the highest knowledge, i.e., He is beyond the Prakṛti."

51 [illegible]) [illegible] (Cs). — [illegible]) [illegible]

218

10 [illegible]) [illegible], Cp supplies [illegible]

10ff [illegible] Cn [illegible]

20 [illegible]) The vocative [illegible] (from [illegible]) is possible according to Pāṇini 4. 1. 45

23 [illegible]) [illegible], even though water is [illegible].

30-31 St. 30 should rather have been a six pāda, and st. 31 a four pāda anuṣṭubh. The equal shining of the sun in the eastern, southern, western and northern sky, necessarily implies (a) the sun's going round and round the horizon with an increasing altitude, (b) having reached the maximum altitude, the sun's rotation with a decreasing altitude, and (c) his setting for the rest of the year. This is a phenomenon possible in the Polar and Circumpolar regions as described by B. G. Tilak, *Arctic Home in the Veda*, chapter V. Bali's mistake is his ignoring stage (b). A vague reminiscence of the ancestors of the Devas and Daityas in the Circumpolar region seems to underlie the present passage. The Sun's midday setting seemed so strange and unnatural that the original hiatus [illegible] has been sought to be removed and 'corrected' by the MSS and explained away by the commentators, while a modern critic has sought to make the emendation a theme for raillery (JBBRAS., vol 27, pt. II, 1952, pp 249, 258).† Cn perceives here a reference to the मधुविद्या in Ch. Up. 3. 4-6 — [illegible] पुरस्तादुदेता [illegible] [illegible] बलिना [illegible]।

219

9 [illegible]) "In the case of one's friends, fulfilling [illegible] [illegible]" [Crit. App., [illegible]] [illegible]

10 [Crit. App., line 5 [illegible]]

17 [illegible]) [illegible] (Cs)

18 [Crit. App., line 2 [illegible], line 9 [illegible]]

220

1 [Crit. App., line 1 [illegible]]

15 [Crit. App., line 1 [illegible], line 2 [illegible]]

25 [illegible]) [illegible]

28 [Crit. App., line 4 [illegible] (1 hand).]

38 [illegible]) [illegible] with [illegible] in 35[illegible], rather than with [illegible] in 34[illegible]

57 [illegible]) [illegible], 'hairy texture' cf. Uttararāma-carita, 6. 21.

61 [Crit. App., line 2 for Dar as, read Dar as.]

86 [illegible]) '[illegible] selling'

94 [illegible]) [illegible], house or residence; [illegible] 'gone into the clutches of'

97 [illegible]) [illegible], 'makes a sum total of them all'

100 With 100[illegible], cf 11. 2. 3[illegible]; 12. 27. 29[illegible]; 317. 20[illegible].

109 With 109[illegible], cf 3. 203. 41[illegible]; 12. 316. 12[illegible]

114 प्रति+मुच्, ordinarily, to fasten or impose, here = to release one after the other.

---

† It is learnt that our critic has since changed his mind and accepted the emendation after all

221

9 [a]) व्यपेत, more remote than पूर्ववृत्त

12 [a]) सुपर्णार्कचरितम्, सुपर्णेन गरुडेन च, अर्केण च, चरित क्रान्तम् (Ca)

14 [b]) -भक्ति, a patch or group or collection [of stars] The v l ताराकल्पसमस्तजम् uses the word कल्प not (as in 14[a]) in the sense of सदृश, which would be tautology with the following सम), but in the sense of specific grouping or arrangement That reading, given by Ś1 K1 2 4 Dn1, could also have been accepted

19 [d]) परम्, adv, आत्मना, 'with zeal, heart and soul'

21 [d]) मन्नति = मज्जनैर्नता We can also read सनति in the sense of one who is saluted for prosperity cf. सस्तुति in 22[d]

34 [d]) Ca, reading ह्रीनिषेवा, explains — ह्रीरकार्यानिवृत्ति, सैव निषेवो येषां ते, i. e, practising modesty, but in other MSS, with the reading ह्रीनिषेवा॰, the interpretation in Ca p is as given in the Crit. App

36 With प्रगेनिशा॰, cf. st 63[b] — After 36[ab], Cp v seem to have read an extra line

661A* कृन्याक्षीशयना नामत्रोदक्यस्त्रीषु शायिन॰ ।

[Cv उदक्या॰, रजस्वला]

— [Crit App, line 8 *for* [c]), *read* [b])]

37 [a]) To look at one's own image in a vessel full of liquid ghee is regarded as particularly auspicious cf Bhāgavata, 10 70 12, Gadādharapaddhati, Ācārasāra, p 193 स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

44 With 44, cf 12 159 66 (and the Crit Notes on the same), Manu 11 173

51 [a]) यून, irreg for युवान

52 [b]) प्रभवन्त + आत्मन = प्रभवन्त + आत्मन = प्रभवन्ताऽऽत्मन॰ (double sandhi) = प्रभवन्नाऽऽत्मन (नलोपश्छान्दस, as Ca remarks) The text could be regularized by reading वर्तयन्त्येव पितरि पुत्रा॰ प्रभव आत्मन॰ (the reading of Ś1 K1 2), or वर्तयत्येव पितरि पुत्र प्रभवतात्मना (the reading, in part, of several S MSS) The reading वर्तयत्येव पितरि can mean, पितरि पुत्र प्रवर्तयति (guiding or giving instruction) सति, पुत्रा॰ प्रभव आत्मन — [cd]) अमित्रभृतां, अमित्रतां, अभृत्यतां च प्राप्य — 'the sons no longer willing to consider themselves as the friends or the servants of the father, and shamelessly parading their attitude'

54 [b]) 'The [holy] fire burnt low in the house' — i e, they disregarded their religious duties

59 [a]) पाटी = sieve, पिटक = granary basket — [Crit. App, line 7 *read* पाटीपिटक *for* पाटीपटक, — line 8 *read* पिठक) पिठक]

61 [d]) पर्यश्नन्ति = परित्यज्य अश्नन्ति, segregating themselves from the servants by themselves

63 [b]) For प्रगेनिशा॰, cf st 36[b] above

65 [a]) बहुमान for the वेदविद॰ and अवमान for the अनृच respectively — [Crit. App, line 1 *before* — [a]), *ins* D3 om 65[ab] (cf v l. 64)]

74 "Morning after morning, the teachers, शिष्यानुप्रहिता॰, at the behest of the pupil, made inquiries (सुप्रश्न) for him (तस्मिन्), carried out plans (कल्पन), and accomplished errands (प्रेषण)

89 [Crit App, line 4 *for* [अ]थ, *read* [ऽ]थ]

222

1 [Crit. App, in the beginning, *ins* = 12 269. 1. —]

2 [Crit App, in the beginning, *ins* = (var) 12 269 2 —]

3 665* [Crit. App, in the beginning, *ins* (L 1)]

8 [cd]) निह्नुवन्ति governs समय (settled policy) and सुकृत

223

3 [a]) सकल्पते, 'are agreed upon, are enthusiastic over'

5 [Crit. App, line 6 *delete* (hapl)]

9 [a]) सुखशील, of easy and pleasant disposition towards others'

18 [b]) प्रकृते, 'of the ministry' — अकुत्सयन्, 'without malice or rancour' — [c]) संसर्गविद्या, 'the art of maintaining pleasant contacts with peoples'.

23 [Crit. App, line 7 *after* ed, *ins.* Cv.

— Colophon, line 1 *for* Dn2 s, *read* Dn2 ns.]

224

1 Ca begins the comm. on this adhy with the following stanza

गुरूपदेशत पूर्वनिबन्धपरिमर्शत ।
शुकानुप्रश्नविवृति क्रियते बुधबोधिनी ॥

The comm also explains the pointed reference to the भृगुभारद्वाज dialogue (12 175ff) by — भृगुभारद्वाजश्रवणोद्भूतप्रश्नस्ततो भूयोऽन्यविशेषान्तर पृच्छामीति पौनरुक्त्यपरिहार । For the similarities and differences between the several Sāmkhya treatments in the Mokṣadharma —such as adhy 175–180, 187, 195–198, 211–212, 224–226, 231–233, 238–241, 291–297, 298–303, 304–306, 313, and 326—see the General Introduction

7 [d]) नैपुण (for the usual नैपुण्य)—Pānini 5 1 130 and the Pradīpa on the Vyākarana-Mahābhāṣya 4 1 4 98 Of st 40^{b} below

8 [b]) वैयासकि, of the Siddhānta-kaumudī under Pānini 7 3 3

12 This table differs from that in the Manusmṛti (1 64) in making 15 (not 18) Nimeṣas = 1 Kāṣṭha, and $30\frac{1}{10}$ Kalās (not 30) = 1 Muhūrta. On this discrepancy, Ca observes दिनप्रकर्षापकर्षापेक्षं मानद्वयमिदम् । तथा हि । दक्षिणायनदिने काष्ठां परमामापन्न दिनमष्टादशमुहूर्तमेव । उदगयने दिनरात्रिमुहूर्तेष्वप्येवमेवोह्यम् ।

15–16 The day of the पितृs = one mortal month, with 15 days of sunshine and 15 days of night, the day of the Gods = one mortal year, with 6 months of sunshine and 6 months of night

19 [cd]) Cv तस्य कृतयुगस्य तावच्छती, चतु शती, सध्यापि पादोनत्वात्त्रिशती । सध्यांश, तस्या सध्याया पूर्वांश उत्तरांशश्च तथाविध । पूर्वांशोऽपि द्विशती, उत्तरांशोऽपि द्विशती, मिलित्वा चतु शतीत्यर्थ । तथा च कृतत्रेतायुगसध्या । स्वपूर्वोत्तरांशाभ्यां सह अष्टशतीत्यर्थ । त्रेतायुगद्वापरयुगयो सध्यापि पादोनत्वात् त्रिशती । सध्यांश, तस्या सध्याया पूर्वांश उत्तरांशश्च, तथाविध । सार्धशत पूर्वांश, सार्धशतमुत्तराश । मिलित्वा षट्शतीत्यर्थ । एव द्वापरकलियुगयो सध्यापि पादोनत्वाद् द्विशती । पूर्वांश उत्तरांशश्च शत शतम् । मिलित्वा तु चतु शती । एवमेव कलियुगकृतयुगयो संध्यापि पादोनत्वाच्छतं शतम् । पूर्वोत्तरांशेन तु पञ्चपञ्चाशत् । मिलित्वा द्विशती । पूर्वांशे पूर्वयुगधर्मा एव बहुश, मध्यमे तु मध्यमा इति प्रदर्शनाय सध्यासध्यांशाविति भाव । एव चतुर्युगसंध्यासु मिलित्वा वत्सराणां द्विसाहस्रविभागो द्रष्टव्य ।

23 [c]) For चौरिक, of Pānini 5, 1 133

28 [a]) द्वादशसाहस्रिम् — 4000 + 400 + 400, plus 3000 + 300 + 300, plus 2000 + 200 + 200, plus 1000 + 100 + 100 = 12000

31 The commentators give varying explanations of the stanza, involving varying पदच्छेदs. Thus Cn — महा = जीव, [अ]क्षरम् = हेतुमव्ययम्, विकुरुते = मायया विकारयुक्त करोति, च = तसात्, महद्भूत = अहकारम्, व्यक्तात्मक = वियदाद्यात्मक, मन [च] ॥ Cp — क्षरम् = कार्य, विकुरुते — कालकर्मादिमहकारित्वात्, महा = ईश्वर ॥ Cs — अक्षरम् महा = मूलप्रकृति, विकुरुते = क्षोभयति, महद्भूत = महत्तत्त्व, व्यक्तानि = कार्यत्वात् स्मार्याणि, तदात्मक तद्धर्म मन, अहकारान्मनो जातम् । तेन कार्यकारणयोरभेदोपचारान्मनसा अहकार उक्त ।

32 [a]) Cn quotes the following Smṛti, quoted in the Śām Bh. on Ved Sūtra 1 4 1, to support its interpretation of महा as महत्तत्त्वम् — मनो महा मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धि ख्यातिरीश्वर । प्रज्ञा सविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते । पर्यायवाचका शब्दा महत परिकीर्तिताः ॥

34 [b]) Ca.s observe that the first two of these seven (सप्त), viz. महत् and अहकार, having been already dealt with, the creation of the five भूतs alone is described in what follows

40 On Brahmasūtra 2 3 29, Śaṁkara, quoting this stanza, observes गन्धोऽपि गुणत्वात्साश्रय एव संचरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्त भगवता द्वैपायनेन — उपलभ्य etc Cn observes on the point as follows अत्र पूर्वोक्ता शब्दसा सूक्ष्मभूतेष्वेव ज्ञेया । स्थूलेषु तु पञ्चीकरणादूर्ध्वं सर्वाण्यपि पञ्चगुणानि । त्रिवृत्करणपक्षे च आकाशवायू क्रमेणैकद्विगुणिकौ, इतराणि पञ्चगुणान्येवेत्यागय ।

44 [ab]) Ca observes तपसश्चरणाय, शरीरैकमात्राय, therefore, सर्वभूतानि चादाय

48 [b]) धर्माधर्मे, adj, the ... धर्माधर्मौ understands the word as a noun

50–52 50^{a} = The Mīmāṁsakas — 51^{abc} = The Jainas — 52^{d} = सिद्धान्त — यत्र दृष्टस्य फलसाधनता तत्पौरुषम् । यत्र सुविहितस्यापि यत्नस्य वैफल्य तत्र दैवम् । कण्टकादिषु तैक्ष्ण्यादि स्वभाव ।

56 [cd] = Vāyupurāna (Ānandashram) 9 64^{ab}; = Mārkandeyapurāna 48 43^{ab} — 672* The passage is absent only in Ś1 K1, which may have been a case of haplography, but 55^{ab} and 672* (line 3) are

repetitions, and so the passage is perhaps better omitted from the constituted text

57 The ten steps of Ātmasiddhi are differently explained by the commentators Ca (1) सज्ञा, वेदादि, (2) भेद॰, भेदको धर्म, (3) तप॰, कृच्छ्रचान्द्रायणादि, (4) कर्म, शरीरम्, (5) यज्ञ॰, ज्योतिष्टोमादि, (6) आख्या, आख्यानम, (7–8–9) लोका [7 ज्येष्ठ॰, 8 मध्यम॰, 9 कनिष्ठ], (10) आत्मसिद्धि = कैवल्यम् Cn (1) वेदाध्ययनम्, (2) पत्नी, गार्हस्थ्यम्, (3) as above, (4) सर्वाश्रमसाधारण सध्योपासनादि, (5) as above, (6) तटाकारामादि आपूर्तास्यम्, (7–8–9) [आ]लोक॰, ध्यानादिधर्मा, having for the subject 7 यज्ञाङ्ग, 8 अध्यात्म, 9 शुद्धस्वरूप, (10) as above Cp (1–2) नामभेदम्, उद्भिद्बलमिदादि, (3) तप॰, कृच्छ्रादिकम्, (4) कर्म, दानादि, (5) यज्ञाद्या, ज्योतिष्टोमादिका, (7–8–9) लोका, इन्द्रलोकादय, (10) सिद्धय, अणिमाद्या, शरीरादिवैलक्षण्येनावस्थानम् ॥ दशभि क्रमै मण्डलै ।

58 ^{c}) यथायुक्तम्, विस्पष्टतरम् (Cn)

59 ^{b}) वियोगिन, 'of one who is not a Yogin' — ^{d}) बलम्, the बल which produces पृथग्भाव

60 = Maitrāyanī Up vi. 22

61 = आरम्भ, undertaking projects for the welfare of the subjects The variant आलम्भ (i. e, पश्वालम्भ-) is a false improvement, since पश्वालम्भ is not restricted to the Kṣatriyas only, notwithstanding 61^d

62 [Crit App, line 7 *read* [ऽ]विधि॰ *for* [अ]विधिम्]

64 ^{c}) सयन्तार॰, exercising control upon, and creating demand for

65 ^{a}) एते, i. e, the Vedas — ^{d}) व्यस्यन्ते, which gave व्यास his name.

66 ^{d}) केवला धर्मसेतव, i e, as unattainable ideals

67 Between 67^a and 67^b, supply स इदानीं

68 ^{a}) अथमन्नतसयोग, adv — ॰सयोगो यथा स्यात्तथा

70 [Crit. App, line 1 *after* cf, *ins* 1 1 37–12 203 15, — *before* — ^{a}), *ins* Quoted in the Śaṁ Bh on Ved Sū 1 3 30

225

8 ^{a}) तुमुलम्, probably as an adverb, to go with दोषवीति, मूल, समवम् perhaps gives better sense.

11. Ca introduces the stanza with — इदानीं महावर्पशते महाप्रलय प्रकृतिलीननिखिलविकारमादर्शयति ।

226

15 [The star passage after Crit App, line 5, should be numbered 674A* in place 674*.]

16 The story of काश्य (the Śi K1 2 4 reading), sacrificing his own life for that of a Brahman, is not known Reading काव्य, Cv finds a story, but it is not apt, as शुक्र had provided that कच should revive him after issuing out from the teacher's belly

17 On the incident, Cv states रन्तिदेवाख्यो राजा महद्दुर्भिक्षे सति स्वयमभ्यनुज्ञात सन् अहोरात्र बहुदिनपर्यन्त दीनानामन्न दत्त्वा स्वस्य प्राणसकटे तृषापरिहारायानीतमुष्णोदक च भिक्षुरूपिणे वसिष्ठाय दत्त्वा तदैव मृत सन्स्वर्गमवाप — [Crit App, line 1 *for* B 13 137 6, *read* 12 281 7 B 13 137 6 B 14 90 97–98]

21 ^{a}) For मृष्ट, the v l अष्ट- is not quite apt In such contexts, parasols with hundred ribs (शतशलाक) are spoken of — [Crit App, line 6 *for* छत्र *read* छत्र]

24 Under 24, in the corresponding दानधर्म passage (B 13 137 9), the text reads साविश॰ कुण्डल दिव्य, and Cn refers it to the story of Karna. In the next pāda, यान च is read for शरीर in the same place

37 [Crit. App, line 6 *for* निष्ठा॰, *read* निष्ठास्थानो]

227

4 [Crit App, line 4 *before* — ^{c}), *ins* 3^{cd} = (var) B 14 46 24^{ab}]

5 ^{b}) The six are यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, and प्रतिग्रह

8 [Crit App, line 1 *for* 12 232 12, *read* 12 232 12^{cdef}]

12 ^{e}) The feature described in the first two lines is due to the fact that the world is tossed this way and that (क्षृत्तम्) by the स्वभावस्रोतस्

15 ^{b}) The v l. अर्थकामजलेन involves द्विरुक्ति with कालोदकेन — ^{d}) विहिंसा, benevolence The trees floating on the stream are equated with benevolence, because such trees often save creatures that

are being borne away by the current, as P C Ray notes. — [Crit App, line 8 *after* om., *ins* (hapl)]

19 [d]) In the stream you must be always on the move sheer passivity is bound to be fatal — [Crit App, line 3 *for* Das, *read* Das]

22 [Crit. App, line 4 *for* ब्राह्मण *read* ब्राह्मण]

23 [e]) अनन्तरा, 'without delay or hindrance'

25 [cd]) Cf. st 3[cd] above

228

1 Construe अथ रोचयेत्, तथा उन्मज्जन्निमज्जश्च मनसा बुध्येत, [तर्हि] ज्ञानवान् [सन्] प्लववान् भवेत्, i e, ज्ञानप्लववान्भवेत् । With the v l. द्रोहयेत् (for रोचयेत्), the construction will have to be अथ चेन्मनसा बुध्येत, द्रोहयेच, [तर्हि] उन्मज्जन्निमज्जश्च (च = एव – Cn) भवति । ज्ञानवान् प्लववान्भवेत् ।

3 [b]) The twelve Yogas are enumerated in Manu 12 120–121 —

ख सन्निवेशयेत्खेषु (1) चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् (2) । पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः (3) स्नेहेऽपो (4) गां च मूर्तिषु (5) ॥ मनसीन्दुं (6) दिशः श्रोत्रे (7) क्रान्ते (= पादेन्द्रिये) विष्णुं (8) बले हरम् (9) । वाच्यग्निं (10) मित्रमुत्सर्गे (11) प्रजने च प्रजापतिम् (12) ॥

Cn finds the twelve in st 3^a–4^b as read in the Bom ed But they can hardly be designated योगs, as they are — as Cn interprets them — possibly the means of Yoga [It is also necessary in that interpretation to understand -निश्चय at the end of 3^d as निश्चये [Cn निश्चय इति सुपां सुलुगिति भिसः स्यादेश ।] Cs gives an alternative and simpler interpretation द्वादश योगान्, द्वादशानां कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धीनां संयमान्, दशकर्मांशुभानर्थान्, दशभिः कर्मभिः यत् अशुभं दुःखं जायते तस्य [अनर्थान्] नाशयन्. — It is also possible to understand the passage to mean उपायापायनिर्णयः सन् दशकर्मसुखानर्थान् दशवर्ग[समुत्पन्न]सुखानि तत्समुत्पन्नान् अर्थांश्च, युञ्जीत = सेवेत — [Crit. App, line 17 *read* दश- *for* दश — Line 20 *read* दशकर्मा- *for* दश कर्मा-. — Line 21 *after* नुगानर्थान्, *ins*, (also) दशकर्माशुभानर्थान्]

4 [Crit. App., at the end *ins* K7 (before corr, marg as in text) उत्तमां (for आत्मन)]

7 [a]) महादुर्गं, 'very difficult to cross' — [Crit. App, line 9 *after* ※, *ins* — with 7^{cd}, cf. 6 28 44^{cd} 12 232 30^{cd}]

8ff. In st 8–15 follows a complete रथरूपक, equating the various parts of the chariot with the requirements of the Yoga. They are enumerated below with necessary explanations —

Yoga terms	Chariot-parts
धर्म	उपस्थ — (1) bottom of the car, (2) owner's place called बन्धुर, including the नीड or basket (also known as काष्ठा) for the charioteer †
ह्री (sense of shame)	वरूथ — the all round wooden ledge or guard for protection
उपाय and अपाय	कूबरौ — two poles (also called ईषे) fastened to the काष्ठा or box
अपान (inhaled) breath	अक्ष — axle
प्राण (exhaled) breath	युग — yoke
प्रज्ञा + आयुस् + जीव	बन्धनानि — the rope-fastenings upon which the strength of the chariot depended ‡
चेतना	बन्धुर or बन्धुर — fore-part of the chariot at the end of the shafts
आचारग्रह	नेमि — tyre (also called प्रमण्डल)

† Usually the सारथि had a separate seat in front of the रथिन्, although it was possible for him to manage the horses from the owner's place also, since the owner had sometimes to fight as well as function as his own charioteer At times, on the other hand, besides the principal सारथि (the धूःसारथि), there were two additional पार्ष्णिसारथिs or side-charioteers

‡ No nails were used to join the wooden parts As st. 13 informs us, there were seven main ropes (धारणाs), and seven subsidiary ropes (प्रधारणाs) for the back and side fastenings (योक्त्राणि) respectively

Yoga terms	Chariot parts
दर्शन and स्पर्शन	वह — the two rear horses †
घ्राण and श्रवण	वाहन — the two front horses †
प्रज्ञा	नाभि — the nave of the wheels into which the spokes are fixed
सर्वतन्त्र = prescriptions	प्रतोद — whip
ज्ञान	सारथि — the charioteer
क्षेत्रज्ञ	अधिष्ठाता or रथी — the owner
श्रद्धा and दम	पुरःसर — the two servants who ran ahead to clear all obstacles
त्याग (renunciation)	वर्त्म — pathway
ध्यान	गोचर — actual way traversed

N B — The following parts of the chariot are not here mentioned स्तम्भ, the banner pole, fixed into the axle (अक्ष), कूबर, the upper end of this pole where the banner was displayed, ईषा, the lower end of the pole, and त्रिवेणु or three-cornered piece of wood joining the अक्ष and the स्तम्भ, अरs or spokes between the नाभि and the नेमि, रश्मिs or reins for guiding the horses, परिस्कर or guards and अपस्कर or hind pieces for the wheels, अधिष्ठानs or two seats or standing places over the wheels used as emergency lifts, शिप्राs or bits for the horses, ध्वज or banner, and (on ceremonial occasion) the आतपत्र or royal umbrella ‡

13 [a]) धारणा', एकस्मिन्विषये चित्तस्य स्थापनम् (Cn) स्थानभेदात्तासां भेदत्वम् । स्थानानि च भूमिरापोऽनलो वायुराकाशमहंकारो बुद्धिरित्येतानि (Ca) — [c]) पृष्ठत , विप्रकृष्टतरा चन्द्रसूर्यध्रुवमण्डलादिधारणा', पार्श्वत किंचित्सन्निकृष्टा नासाग्रभ्रूमध्यकण्ठकूपादिधारणा (Cs) — [d]) प्रधारणा , subsidiary धारणाs

15 [c]) विक्रमा', reversals of the धारणा sequence.

17ff. For the seven रूपs enumerated in st 17–20, cf. Śvet. Up 2 11 The resulting fruits mentioned in st. 21–26 have also their parallels in the same Upaniṣad, 12ff.

23 [Crit. App , line 3 *for* इव, *read* इव]

29 [d]) The four लक्षणs appear as six विकारs in the Nirukta 1 3 2, and in the Vyākarana Mahābhāṣya, vol 1, p 248 Cf Śaṁ. Bh. on the Bhagvadgītā 2 20

34 [Crit. App , line 2 *delete* the hyphen in म्लाविशत्]

36 [Crit App , last line on p 1378 *ins* semicolon after सांख्ये]

229

1 [Crit. App , line 4 *after* Ms, *ins* Cs]

2 Decision between three possible answers as to the nature of the ज्ञान by which one gets beyond the pair of life and death is asked for (1) Is it विद्या (mere theoretical knowledge), or प्रवृत्तिलक्षणधर्म, or निवृत्ति ? — [Crit. App , line 4 *delete* Cs — Line 11, at the end *ins* Cs]

3 [ab]) Cs apparently reads सन्यासत्व (gloss स्वहेतुत्व) for स्वभावेन Ca explains it by — स्वीयेन प्रत्यक्षादिप्रतीतेन भावेन कारणेन विना भावमुत्पत्तिं य पश्येत् Cn connects विना with भावम् — विना भावम्, अधिष्ठानसत्ता विना, अचेतन' स उन्मत्तवदुपेक्षणीय (Ca) — [d]) Cs reads युक्तहेतुक' (for मुक्त') and explains it by प्रयुक्तकुतर्कलाप', Ca explains मुक्तहेतुक' by त्यक्तहेतुक Cn reads मुक्तहेतुवान् and glosses सवान् शिष्यान्, मुक्तहेतुकान्, ऊहापोहकौशलेन रहिता हेतवो येषां तान् निर्बुद्धीन्, पुष्यते, पुष्णाति, रक्षति

4 [a]) एकान्तभावेन, दृढत्वेन (Cn), नियमेन (Cs) — [cd]) "They try, by means of a sieve, to shake off grain chaff, but find no grain as a result" The commentators attempt various interpretations ❀ Ca सोऽपि क्षण (v 1 for तृण-), फलरहित इषीकां वा तृणस्य फलरहितस्य पूत्वा, सूर्पेण प्रस्फोट्य, यथा न किंचिल्लभते ॥ Cn ते तृण मुञ्ज, पूत्वा सशोध्य, तदन्तर्गतां प्रागदृष्टामिषीकामपि किं वा न लभन्ते इति काका दृष्टविरुद्धवादित्व तेषामुक्तम् ॥ Cs दूर्वातृण-

† In view of Av 4 11 8 — मध्यमेतदनडुहो यत्रैष वह आहित , वह can denote the shoulder piece of the yoke, there being two such pieces for the rear horses and two for the front horses in chariots with four yoke-animals Sometimes the horses were arranged as two front horses and two side-horses (पार्ष्णिवाहौ)

‡ For further details, see Hopkins *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India* (JAOS , Vol XIII, 1888), pp 235ff

पृषीका, दूर्वास्थैरतृणे कृतासना, दुर्बलसिद्धान्ता । ꣸ — [Crit App, line 8 *for* तृणमि *read* क्षणमि]

6 [d]) Ca explains परभाव thus पर भावयतीति परमार्थ प्रापकत्वात् परभावो विद्या ।

7 [b]) ꣸ Cs सस्यसद्दरणानि, मीढादिलवनानि । ꣸

10 [a]) ꣸ Ca पारावर्यं, परत्वमपरत्वं च । ꣸ — [Crit App, line 1 *before* read, *ins* M5]

12 [cd]) 'It is proper that the power of locomotion should distinguish these two distinct categories, one by its presence, the other by its absence' — [Crit. App, line 13 *after* M1, *ins* Cn (gloss विशेष कृत्वा या चेष्टा सा) Cs — Line 15 *for* (for *विशेष्ययो), *ins*, after semicolon, Ca (gloss विशेष्ययोर्जङ्गमाजङ्गमयो, चेष्टैव जङ्गमे विशेष) विशेष्ययो (as in text)]

15 Cs explains, मध्यमानि by क्षत्रियादीनि, and उत्तमानि by ब्राह्मणाख्यानि Since the excellence of the पार्थिवानि consists in their being eaters of cooked food, the denizens of the earth (मध्यमानि) are superior as they eat स्वयमर्जित food — observes Ca — while the denizens of स्वर्ग as well as of नरक are मनुष्यदत्तपिण्ड माद्योपजीवीनि Hence men are superior, particularly as they adhere to their जातिधर्म, some by instinct, others by conscious effort

20 [d]) अजन्म = मोक्ष

22 [d]) ꣸ Cs परे, उपनिषद्भागे, परमात्मनि । ꣸

23 [a]) According to Vār 6 on Pānini 8 3 36, अन्तःस्थ and अन्तस्थ as also बहिःस्थ and बहिष्ठ are both possible forms — [c]) The v 1 तात्र पश्याम can be taken to mean we do not ordinarily see them, or, seeing them, do not recognize them or realize their greatness.

230

☞ Quite a large number of stanzas in this adhy are repeated from 12 224

2 [cd]) Whether कर्म is involuntary or automatic, or whether it is a conscious endeavour Assuming the latter alternative (3^b), further explanation is offered

5f. On the evidence of MSS, the stanzas seem to have been read differently here and in 224 51, but the passages can be interpreted to yield the same meaning The ultimate conclusion in both places is the same सत्त्वस्था समदर्शिन (230 6^d = 224 52^d) In the present passage, पृथग्भूत and अविवेक are stated as two contrasted views in the field In 224 51, one statement, denying the पृथग्भूत (or the विवेक) alternative, is made. Or, we can read 224 51^c as त्रय एते पृथग्भूता (without अवग्रह), Cn being the authority for the अवग्रह insertion into the text

8 [Crit. App, line 5 *for* अपि, *read* [अ]पि]

14 [ab]) In the कृत age, there was one वेद and one वर्ण In the त्रेत, the वेदs, वर्णs and आश्रमs existed in their entirety

18 [ab]) वृष्टि भौमानि भूतानि वर्षति — the reference can also be to the numerous insects that the first rains always bring in

231

Initial Note At the end, *ins* With this adhy, cf. Brahmapurāna (Ānandashram) 235 1-35, the v 1 from which are given in App II, No 4 A

2 [a]) The three qualifications imply the full discharge of obligations (ऋणानि) to the पितृs, the ऋषिs, and the देवs

7 [a]) सारो, the essence or juice

8 [a]) क्रान्ते, पादेन्द्रियबले पाणीन्द्रिये च (Cn)

12 [a]) तथैवेषां — इष् f = energy 'of all the senses and their energies' The reading is found in Ś1 K1.2 Bo 6-8 Da4 Ds2 D8 5, and is a *lec dif* evidently

13 [a]) इन्द्रियार्थां, not the physical objects of the senses, but only their mental images, dwell within the body — [bc]) चेतना (= बुद्धि) and जीव (= soul) are two distinct entities. Their distinction is clarified in the next stanza (चेतनातो जीवस्य भेदकमाह — Cs)

14 [a]) ꣸ Ca आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य, देहेन सश्लेषो नास्ति ॥ Cn सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयो य प्रागुक्तो देह सोऽपि नास्ति ॥ Cs आश्रय, उपादानकारण सत्त्वस्यात्मनो नास्ति । ꣸ Deussen understands the passage quite differently Wie es scheint, werden hier die Gunas geleugnet und das Sattvam fur ein blosses Product des Tejas erklärt, and P C Ray offers his own explanation. — [b]) चेतना is not related to जीव, as a गुण is to a द्रव्य, the गुणिन्; because we can think of the existence of a द्रव्य without the गुणs, but not that of the जीव

without the चेतना, चेतना in fact is the भेदक, the ever-present differentiating characteristic of the जीव —^{e}) ❀ Ca सत्त्वमात्मा, तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn तेज॰, वासना, सत्त्व सृजति, न तु गुणान् ॥ Cs बुद्धिसत्त्व तेज सृजति, चैतन्य प्रकृतिरादौ प्रसारयति । ❀ To correctly interpret the passage, in the presence of the above disparity of views, appears rather difficult

22 ^{a}) वेद is better interpreted as a finite verb "As much of the "Ātman" he realizes in himself, that much also does exist in another's "Ātman" —[Crit App, in the beginning, ins for sequence in K1, cf v l. 19 —]

23 [Crit App., line 1 *for* 269, *ins* 270[69]]

25 [Crit. App, in the beginning, *ins* With 25^{ab}, cf. 1 1 188^{ab} B 11 2 24^{ab} —]

232

Initial Note *After* 36-68, *ins.* [v l in App II, (No 4A)]

2 ^{c}) आत्मनो ध्यायिन॰ — आत्मध्यानवन्

8 ^{a}) अग्नीश्च, various fires like लौकिक, दिव्य, श्मशान, वाडव, as well as the four kinds of sacrificial fires are here intended. —^{c}) कुपितं, furious or irritated, the v l ग्लपितं signifies annoying or causing injury

11 [Crit. App, line 4 *after* K1, *ins* D9]

15 ^{b}) Cp gives also the v l कृपानिव, glossed by शुक्तिगो मत्स्यान्, अनीवावहितात्मन

21 ❀ Cn प्रमोहो, लय । भ्रमो, विक्षेप । आवर्त, उभया त्मक कषाय । घ्राणेति दिव्यगन्धादिग्रहणम् । मारुताकृतिरिति नीरागति । ❀

29 With 29^{ab}, cf 6 27 20^{ab} — 29^{c} = 6 40 54^{c}

30^{d} = 6 28 44^{cd} 12 228 7^{cd}

32 [Crit. App, line 5 *after* ^{d}), *read* Da3 गच्छेत Da4 गच्छेत्परमां गति

33 [Crit App, line 12 *before* M1, *ins* Da4 lacuna,]

34 [Crit App, in the beginning, *ins.* Before 34, M6 ins भीष्म उवाच —]

233

Initial Note at the end, ins [v l. in App, II, (No 4A)]

1-2 Quoted in Śaṁ. Bh. on Br Up 2 4 1

6 Quoted in Śaṁ. Bh on Bh Gītā 2 21

7 Quoted in Śaṁ. Bh. on Br Up 2 4 1 and Bh G Bhāṣya on 3 1

10 Contrast this view with that expressed in Bh Gītā 2 46, and the comments of Śaṁkara on the same

18 With 18, cf 12 180 23^{cd}–24^{ab}

19 ^{cd}) = 12 180 24^{cd}

20 = 12 180 25

234

1 ^{ab}) The metaphysics of creation (1^{ab}) and the Yogic meditations (1^{a}) have an intellectual and supersensuous appeal So Śuka is now renewing his inquiry on the ethical side

6 ^{d}) अन्विच्छ in Ś1 K1 2, अनिच्छन् or अन्विष्यन् can be construed only with दृष्वन् (7^{b}) and चरन् (8^{c})

9 ^{d}) आशित, appeasing hunger —[Crit App., line 1 *after* of, *ins* 12 237 24, 255 33, 261 2, — *Before* — a), *ins* quoted in Śaṁ. Bh on Chā Up 2 23 1]

20 ^{b}) Like an arrow exactly to the point, but not quite so fast, as the arrow

21 [Crit. App, line 6 *for* G1-3, *read* G1 2,]

235

1 [Crit App, last line *for* G1-8, *read* G1-3]

2 ^{c}) As to the spelling of the word कुसूल, the Tattvabodhinī, under Uṇādi 539, quotes the विश्व — कुसूल च कुमीद च मध्यदन्त्यमुदाहृतम् ❀ Cs कुसूलधान्य, पञ्चषण्मासपर्याप्तधान्य । कुम्भीधान्यो, मासमात्रपर्याप्तधान्य ॥ Cv कुसूलपदेन चत्वारिंशत्प्रस्थतण्डुलमानेन तृणैराच्छाद्य यो बन्ध क्रियते स कुसूल इत्युच्यते । षण्मासपर्यन्तं भार्याया स्वस्य च जीवनोपाय॰ सम्राड्कमित्यर्थ । ❀

4 In the marginal ref — *for* 244[5], *read* 244[3] —[Crit. App, line 2 *for* व्ययना, *read* व्ययज्ञा]

5 ^{c}) अप्राणी, probably signifies मृतमांस.

7 [Crit, App, line 5 the last word is उपास्याति थय..]

9 Cn takes नखरै॰ as one word and glosses दम्भार्थे नखलोमभरस्य, connecting the word with अपविद्ध in 9[c]. Cs gives a more acceptable explanation पातकं कृत्वा खरै॰ गर्दभैः सम्प्रयातस्य, राज्ञा यस्मै गर्दभारोहणं कारितं तस्मै, हव्य कव्यं वा अर्हणार्थं न विधीयते

11 685*. [Crit. App., line 2 *for* om *read* om.]

22 [a]) The usual word (as in Manu 10 112[a]) is शिलोञ्छ, hence the second word should be शिले and not शीले The commentator on Manu 4 5 explains अङ्गुलिभ्यां अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुच्चयित्वा एकैकधान्यादिगुटकोच्चयनमुञ्छ॰, मञ्जर्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलं । उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भाव ।

23 [a]) Manu 3 37 understands वक्ष्यान् after परान् It is possible to connect पूर्वान् with पितामहान् and supply पुत्रादीन् after परान्

25 [b]) हित = विहित — [Crit App, line 6 *for* K1 D4-6 9, *read* K1 D4 (both times) 5 6 9 — Line 9 *for* D4 9, *read* D4 (both times) 9]

26 [Crit App, line 12 *after* om, *ins* (hapl); *for* द्वितीयो, *read* द्वितीय॰]

236

1 [Crit App, line 8 *for* 286*, *read* 686*.]

3 [b]) सर्वलोकाश्रयात्मनाम्, सर्वलोकानामयमाश्रय, आश्रम॰, स्यादित्यभिप्रायवताम्

4 Cs introduces the stanza as follows द्विविधो वानप्रस्थ, गृहस्थसमो भिक्षुसमश्च The treatment of the first extends up to st 13, the second begins thereafter

7 [Crit App, line 3 *read* अपालकृद् *for* अपालकृत्]

9 [Crit App, line 2 *read* केचि *for* केचिद्]

10 With this, compare the Kumārsambhava, canto 5, st 20–29

12 [d]) सक्तुम्, to ensure that very little solid grain is dissolved into the liquid drink.

15 [b]) साधारण॰, चतुर्थाश्रममुद्दिश्य मुख्यतया विहितोऽपि सर्वाश्रमसाधारण॰ (Ca), so that one can take it straight from the ब्रह्मचर्य Āśrama.

16 [Crit. App., lines 6–8; *after* — [d]), *read as follows* D1 9 मधुच्छन्दो (for ॰च्छन्दो). Š1 मधुच्छंदोपदक्षिण (sic), K1 2 4 ॰दौ(K2 ॰दो)नवर्पिण, G1 ॰दोवमर्पणा॰]

22 [d]) वेदस, wealth (cf Katha Up. I 1 1). ❀ Cn सर्ववेदसदक्षिणाम्, सर्वस्वदक्षिणाम् । ❀

24 [a]) सद्यस्कान् — completed from start to finish in one day

25 [b]) आत्मनि + व्रज + आ + आत्ममोक्षणात्.

26 [c]) सद्य, a reference to what is known as आतुरसंन्यास may have been intended

29 [a]) ❀ Cn यमेषु, अहिंसामत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु । चाद् शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु नियमेषु । ❀ — [b]) by स्वशास्त्र, Cs understands the वेदान्तसूत्र.

237

1 Ca observes यथैव वानप्रस्थाश्रमे कर्मकारणस्तथैवास्य स्यादिति पितरं प्रति सोपहासमाह ।

2 [Crit App, line 4 *after* — [b]), *read* K1 om (hapl) स्यामाश्रमा]

3 [b]) The ref is to the चतुष्पदी निश्रेणी mentioned in 12 204[ab], 234 15. — [c]) परं स्थानं, the highest rung of the ladder

8 [b]) प्रास्ता of the S MSS is evidently an improvement प्रास्ता, 'descended or hurled into', the point of similarity being that they are not returned upwards (or backwards) to the thrower The variant द्विपा॰, favoured by the B D versions, gets its explanation from the circumstance, as observed by Ray, that elephants, when they happen to fall into a deep narrow well, become utterly helpless and unable to come out

11 The pādas 11[d], 12[d], 13[d], 14[d], 22[d], 23[d], 24[d] are found as refrains in 3 197 31 to 36, 3 885*, 4, 3 App I 19, lines 60, 62, 64, 66 and 5 423*, 10 — Ca, *apud* st 11, observes शुकानुप्रश्नपक्षेषु दुरूहेषु समन्ततः । प्राच्योपायपितृव्याख्याविशेषो शरणं मम ॥

13 ± 3 App I 19, lines 65–66 — [Crit App., line 2 *ins* a semicolon after अहीरिव]

15 ± Manu 6 45, where the word निर्देश is explained by Kulluka as निर्दिश्यते इति निर्देशो भृति॰, तत्परिशोधनकालमिव भृतक॰ ।

18 ^{a}) Both Ca and Cp read नाम (for नाग-), but since we have the repetition पदानि and पदजातानि, a distinction between नाग and कुञ्जर seems to have been implied 18^{ab} can be interpreted only as a second upamāna statement, both being summed up in 19^{ab} The three lines recur in B 13 114 6^{a}–7^{b}, where Cn interprets them quite differently from its interpretation in the present passage

19 ^{b}) धर्मार्थम् to be interpreted as a समाहारद्वंद्व

23 ^{b}) In view of the diverse interpretations of रत्यर्थं given by the commentators, which seem to be a counsel of despair, it is better to read the word as [s]रत्यर्थं, which gives better sense —[Crit App , line 8 *for* तत्समीप, *read* तत्समीप]

24 = (var) 12 234 9 , 255 33 , 261 2

25 ^{d}) न कर्माणि, i e., प्राणिभयोत्पादककर्माणि, and not *all* acts whatsoever

27 ^{a}) उत्तान=उत्ताने, supply मुखे सति No tautology with आस्येन, after which निमित्तभूतेन can be understood 'With mouth opened, he offers the oblation by its means' This interpretation is just possible in view of the extract from Cp quoted in the Crit App But a much better interpretation is given in Ca उत्तान ऊर्ध्ववितततोऽग्नि , आकुञ्चित , अथ पवने नोद्ध्नो जठरावलाख्य , आस्येन मुखेन, हविर्जुहोति, हविर्गृह्णाति । एवमूतो लोकस्य नाभिरिवाधारभूतो वैश्वानरोऽग्निरेव इतस्य यतेरङ्ग देह मांमाद्य, अङ्गानि, यज्ञाङ्गानि, कृत पक्कमकृतमपक्क हवि , वैश्वानर आत्मन्याहिनोऽस्नेहान्नरूप सर्वमेव प्रवेदे ॥ अथ वा अयमेवार्थ छन्दोगनिर्दिष्टे वैश्वानरविद्याप्रकरणे (Ch Up 5 10–25) । स एव परमात्मरूपेण स्तूयते । उत्तान ऊर्ध्वमुखो वैश्वानरपक्षे, परमात्मपक्षे उत्तान उदारो महानित्यर्थ । आस्येन मुखेन, पक्षे बुद्ध्याद्युपसंहार मुखेन । हविर्घ्नादि, पक्षे विषयग्रामम् । जुहोत्यादद्दाति । आदानेऽपि हुर्धातुवृत्तिकारेण पठित । पक्षे विकारहेतून्करोति । लोकस्य चराचरस्य, नाभिर्मध्ये स्थित , पक्षे उत्पत्तिस्थान, ब्रह्मविवर्तत्वात् । जगत प्रतिष्ठा, स्थितिहेतु । । पक्षे, श्रवणमनननिदिध्यासनशमयम नियमाङ्गयुक्तम् । अङ्गानि, हृदयशिर शिखानेत्रकवचास्त्राणि । पक्षे प्राणायामप्रत्याहारप्रनिधानध्यानधारणासमाधिरूपाणि । कृत सधुक्षणादिना कृतज्वालाजटिलत्व, तत्रैव होमस्य विहितत्वात् । पक्षे सकल परमात्मध्यानोचितोपदेशानुष्ठानम् । अकृत सधूमत्वमलेलिहानत्वादि तत्र होमस्याविहितत्वात् । पक्षे गुरूपदेशादिना विना परमात्मतत्त्वानुष्ठानम कृतत्वम् । एतच्च सर्वं वैश्वानरविद्याभिज्ञ एव पुरुष प्रकर्षेण जानाति, नान्य इत्यर्थ ।

28 ^{a}) प्रादेशमात्र, cf. Ch Up. 5 18—यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मान वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति । Cp quotes for the passage the following "Smṛti"—द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति ख नाभिचक्र चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिश श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्य आत्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ —[Crit App , line 9 *before* (for सदैवतेषु), *ins* , after a semicolon — Ca सहदेवकेषु]

29 Ca, with some added v l , also gives another explanation यद्वा, त्रिवृत नवगुण, दिव्यभौमान्तरिक्षाणि भौम जाठरवैद्युतानि तथा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीया एभिर्वृतम् । पक्षे नवभिरिन्द्रियाधिष्ठानै पञ्चमहाभूतप्रकृतिमहदहंकारबुद्ध्याख्यै शरीरद्वारभूतैयुक्तम् । त्रिवृच्छन्दो वेदे नवसु परिसख्यान । उक्त च – यूप त्रिवृता परिवीयेति । सुपर्णं, सुपर्णमिव हृदयाकाशचारित्वात् ससारवृक्षफलास्वादकत्वाच्च । एवमेव जीवात्मानमुपाधिरहिततया अद्वयम्, परमात्मरूपम् । अत एवास्य परमार्थता, सकलपुरुषार्थेभ्योऽनुनीयत मत्व च, ये विदु , जानीयुस्ते परमकृत (*v l* for परमार्थता) मोक्षाख्य पद व्रजन्ति । अथ वा सुवर्णमित्यादिपाठे (for सुपर्णं) अयमर्थ । सुवर्णं शोभनवर्णम् । पक्षे सुष्ठु वर्ण्यते वेदान्तादिभिरिति सुवर्णं ये पुरुषा विदु । अग्र्यमुत्कृष्ट, पक्षे, अग्र्यमादिभूत, जगत परमार्थता, वेदार्थता वेदार्थतत्त्वरूप, ये विदुस्ते पुरुषा सर्वलोकेषु महीयमाना पूज्यतमा । देवा , अभिलषितसुखोपभोक्तार नित्यानन्दमया वा । समर्था , शक्तित्रयोपेता । पक्षे चैतन्यानन्दविभवोपेता । अमृता (*v l* for सुकृत), जराव्याधिशोकरहिता । पक्षे प्रकृतिविकाररूपमृत्युच्छलरहिता । भवन्ति (*v l* for व्रजन्ति) । इति । यथा व्याख्याने पाठश्च विज्ञेय । — ^{a}) त्रिधातु, cf 12 330 22.

30 [Crit App , line 11 *before* Cv, *ins* Ca शरीरात्मनि, जीवे निखिलोपाधिहीनत्वेन ब्रह्मीभूतशुद्धबुद्धतया प्रकाशमाने ॥]

31 [Crit App , line 20 *before* Cs, *ins* Ca n भोग्यात्मनि, शरीरे, अन्तरिक्षे, हार्दाकाशे (Cn *also* मायायां) ॥]

32 ^{b}) The six are the seasons , the twelve are the months , and the parvans are the पौर्णिमासी and the अमावास्या of each month.

33 ^{a}) य सप्रसाद (i e., जगत शरीर) अधिगच्छति, स सर्वान् लोकानधिगच्छति —[Crit App , line 6 *after* Cn, *ins* (reading सप्रसाद) — Line 11 *after* तान्, put a semicolon and *ins* Ca (gloss स्थितान्) हितान्]

238

Initial Note *ins* at the end With this adhy , cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236 22–41 (*v l.* in App II [no 4 B])

1 [Crit. App , line 14 *delete*, with the semi-

colon, D9 स न]

7 ^{b}) For विद्यासपादित (explained by Cn अद महा सीति वाक्यजधीवृत्त्या विद्यया सरकृतम्), Ca reads विद्यामवोधन

8 Ca reads [अ]चलितस्मृति in 8^{b} and [ऽ]मृत्युम् in 8^{d}, applying the stanza to the ज्ञानिन्, which would go against हित्वा तु in 9^{a} The epithet चलितस्मृति, would indicate one who has forgotten the real purpose of life, who, in the technical Pāli terminology, is सतिपट्ठाणहीन

9 [Crit App *read the last line thus* — T3 काल करो, Ca (gloss कालस्य जरयिता, कालनाशको वा) Cn (gloss कालजरपर्वतवदप्रकम्प्य) कालञ्जरो (as in text)]

12 ^{a}) पूर्वापरे रात्रे, irregular for पूर्वरात्रे अपररात्रे च, or रात्र (outside a compound — Pān. 5 4 87) might have been used as a neuter noun, as in श्रीणि रात्राण्युपोषित्वा in B 13 136 11^{a}

18 [Crit App., line 1 *before* 18^{abcd}, *ins* (hapl)]

239

Initial Note *ins* at the end With 239, cf Brahmapurāna (Ānandashram) 236 43–64 [*v l* in App II (no 4B)]

3 If भूतानि = सागर, and महाभूतानि = ऊर्मय, the भूतानि would be the same as what came to be called the तन्मात्राs, or, भूतानि (created beings) = सागर, and ऊर्मय = महाभूतानि, i. e, their constituents The first explanation seems more likely see, however, the remarks of Cn quoted in the Crit App, and see particularly st 4–5 Ca observes पञ्चभूतानि सर्वभूतेषु देहारम्भकानि

5 ^{d}) निर्दिश्यते, सर्गे स्थावर, प्रलये जङ्गमम् । or तथा, i e, भूतमयम्

18 The commentary Cv sees here a reference to the त्रिविक्रम or वामन अवतार It writes यदूर्ध्वं पादतलयोरित्यत्र, 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इति वचनात्, यज्जगत् पादतलयोरूर्ध्वं विद्यते तज्जगत् त्रिविक्रमावतारे अवाक् पश्यति, शक्तिपर्यालोचनायामवाक् पश्यति । मूर्तिविशेषावस्थापर्यालोचनायामूर्ध्वं पश्यति ।

20 [Crit App, line 3 *for* ^{c}) *read* ^{b}), line 4 *for* ^{d}) *read* ^{c})]

21 [Crit. App, line 1 *after* the first om, *ins* (hapl)]

Colophon, line 5 *for* ८ ३ ८, *read* ८ ३ ७.

240

In the beginning, *ins* as initial note —

☞ With this adhy., cf Brahmapurāna (Ānandashram) 236 65–89 [*v l* in App II (no. 4B)]

3 [Crit. App, line 4 *for* M1 °रतन, *read* M1 [ऽऽ]रतन.]

5 [Crit App, line 2 *for* D2–1 ० ३ ८, *read* D3–1, ८ ३ ०]

9 [Crit. App, line 10 *for* Da3 a1, *read* Da2 a1]

16 ^{d}) ❀ C1 (reading नद्येवै as one word) नद्येवै, रागादिशेषमात्रे । ❀

18 ^{ab}) The Cal ed reads नाति for वाति and, with that reading, Deussen, supplying यस्य from 17^{b}, translates "dessen Ātman vertieft (reading प्रसरति) sich nur in das Sattvam und niemals mehr in die [übrigen (i e रजस् and तमस्)] Gunas" Other translators and commentators offer no literal and accurate explanation, and mostly gloss over the line omitting what could not be translated In view of st 19–20, it is obvious that सत्त्व here = बुद्धि, and आत्मा = क्षेत्रज्ञ, but Ātman creating the सत्त्व (प्रसवति — also the S *v l* प्रसृजति or प्रसवति) is not possible on the premises of the Classical Sāṁkhya, unless we take it to be the मौलिक्यसांख्य, subjective or idealistic in nature, described in Jain texts as प्रत्यात्मप्रधानवादिनो मौलिक्यसांख्या In 18^{b}, unless we read, with the Calcutta edition, गुणान्नाति (recorded in not a single MS of the Critical Apparatus), we shall have to read कदाचन as कदा च न to obtain the negative import (or adopt the Ś1 K1. 2 *v l* कथ च न) The line in that case can mean 'The Soul can [subjectively take the first step to] create the Buddhi, but [thereafter the soul would leave the Buddhi free to follow on and create the गुणप्रपञ्च, and] not bother also to create the Gunas directly himself, although — 19^{b} adds — he is, on an ultimate view (यथातथम्), their [mediate] creator An interpretation of the rest of the adhy, on the above lines offers no difficulty, so that the पुनराख्यातमवाद (12 239 1^{ab}) will have to be understood as concerned with the मौलिक-

सांख्य theory, and not with its later development familiar from the text books —[Critical App, line 6 *after* अपि, *ins*, Cal. ed नापि —*Read*, in line 6, कथ च न, and in line 7, कदा च न as three separate words]

20 [Crit App, last line *read* °युक्तम् *for* °युक्तम्]

241

[Insert the following note at the beginning

☞ With this adhy., cf Brahmapurāna (Ānandashram) 237 1–14 [*v l* in App II (no 4B)]

1 [b]) अनुतिष्ठति (अनु-, in a subordinate or unconcerned manner), for which 12 187 42 and B 12 286[5] 37[b] read परिपश्यति, denoting the mere साक्षित्व of the क्षेत्रज्ञ —[d]) The word ईश्वर is an adj to क्षेत्रज्ञ and does not denote the Supreme Soul as distinguished from the individual soul Cs, however, understands it that way ईश्वर परमात्मा सदा उदासीन वन्निर्व्यापार एव भवति So also Cp

2 [a]) तद्=सत्त्वम्

5 [Crit. App, at the end *ins* —After 5, Ds1 reads 7]

7 [Crit App, line 2 *before* —[a]), *ins* Ds1 reads 7 after 5]

14 It is worth noting that, as in the B G, अनभिसंधिपूर्वककर्म is stated here to be the saving doctrine

242

☞ With this adhy, cf Brahmapurāna (Ānandashram) 237 15–39 (*v l* in App II, no 4B)

4 [Crit App, in the beginning, *ins* With 4[ab], cf. 12 232 13[ab] —]

6 [Crit App, line 4 *after* K6, *ins* (by corr)]

7 [Crit. App, line 2 *before* —[a]), *ins* — 7[cd] =12 232 19[ab]]

23 This stanza, Cn introduces thus यद्यपि तत्त्वभेदेन जगदुत्पत्तिप्रकारा भिद्यन्ते, तथापि शमादिसपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्ता वस्थामदृशसुखदुःखसपर्कशून्यतयावस्थान मुक्तिरिति सर्ववादिसमतम्। वादिनो देहनाशो वा शून्यभावो वा दुःखनाशो वा लिङ्गभङ्गो वा अविद्यानिवृत्तिर्वा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्वा परमानन्दावाप्तिर्वेति शब्दत एव विकल्पयन्ति। तदेतदभिसधायाह—यथेति।

25 [Crit App, line 5 *for* दमान्वितेन, *read* -दमान्वितेन]

243

2 [d]) 'Vedic studies do not detract from his character as a Brāhmana with highest knowledge' — assuming (4[d]) that he does not use that knowledge as a means of livelihood

11 [a]) तपस +उपनिषद् (double saṁdhi), उपनिषद्, the highest goal or fulfilment

14 [a]) Ca glosses पङ्क्ति by मनःषष्ठैरिन्द्रियैः —[b]) अधिकमश्निभिः—मश्निभिः, मननशीलैः, Cp glosses by श्रेष्ठै माश्निभिः Ca, reading प्राशैरधिगत त्रिभिः, observes प्राज्ञैः, प्रकृष्टज्ञानजनकैः। अत एव, अधिगत त्रिभिर्माश्निभिरेव हितमाहुः —[Crit App, line 9 at the end of the line, *ins* a hyphen]

15 [Crit. App, line 5 *for* त्यक्तम्, *read* त्यक्तम्]

16 [a]) निष्प्रचार। प्रचारो, विषयसचारः (Ca)

17 [Crit App, at the end *read* वेद स *for* स वेद]

Colophon *for* G3 missing, *read* om. in G3

244

1 [a]) हृद्यानि, with श्राव्य° —[b]) अर्थधर्मावनुष्ठित, i.e, अनुष्ठितार्थधर्म —[Crit App, line 8 *after* श्राव्य, put a semicolon and *ins* D6 1 श्राव्या°]

5 [d]) 'The nature of which consists in the destruction of darkness' [Crit App, line 12 *before* ताम्र (and also *before* °रसि), ins Cs]

12 [a]) कालाष्टमैः, i e., 5 भूतs + 6th बुद्धि + 7th प्रकृति + 8th काल, for, as Ca observes, अहकारस्तु बुद्धेर्न व्यतिरिच्यते, गुणत्रयाच्च नान्या प्रकृतिरिति भाव —जीव (or क्षेत्र) being the percipient Cn takes the opportunity to refute the other Padārthas of the Nyāya System like सामान्य, विशेष, समवाय and अभाव

245

1 [c]) Ca observes कर्मभिः परिपश्यन्तीत्यनेन ज्ञान प्रति

कर्मण कारणत्व यदश्रवश्यकर्तव्यत्व स्वाश्रमविहितानां कर्मणां दर्शयति Cn.s explain कर्ममि योगानुष्ठाने (Cs योगशास्त्रोक्तैर्यमनियमधारणासनादिभि॰), योगिन लिङ्गात्मान समाधौ साक्षात्कुर्वन्ति —[Crit App., line 4 ins a hyphen *before* दृश्यति]

2 Cs introduces the st by योगिनो माहात्म्यमाह । The topic continues for the next few stanzas. Cn takes चरन्ति as शत्रन्तम्, which does not seem to be likely in view of विचरन्ति in 2^c, but गच्छति and तिष्ठन्ति in 2^b could be construed that way with advantage 'surveying all that is moving and stationary'

3 ^{cd}) ꙮ Ca (reading सत्त्वमन्तस्तथा सत्त्व प्रतिरूप प्रपश्यति) अन्त शरीरमध्ये सत्त्वमात्मानमेव दहराकाशे सत्त्वस्यात्मन प्रतिरूपमिवावच्छिन्नदेशोपधान व्यापिनमव्यवच्छिन्न पश्यति । ꙮ For प्रतिरूप, cf Katha Up, II ii 9—एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूप प्रतिरूपो बहिश्च

5 ^{cd}) 'Whether they be under the influence of the dualism of Pradhāna, or whether they be on the way to rise above the rajas consequent upon karmans' The v l. -[अ]द्वैधयुक्तानां, as well as द्वैधमुक्तानां, equates the persons mentioned in 5^c with those in 5^d, while Ca interprets प्रधानद्वैधयुक्तानां by आत्मन पृथक्प्रधानमिति दृष्टिमताम्

13 ^{a}) दृष्टेषु, the S K V majority reading, can mean, 'as seen or ordained in Śāstras'

14 ^{b}) ꙮ Cn पदङ्गानि,—सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोध स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तदृष्टि । अनन्तशक्तिश्च विमोविंभुज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ —इति वायुपुराणोक्तानि । ꙮ —^{c}) 'Intent upon the disposal or effacement of the Pradhāna.' The v l. प्रधानविधियोगस्थ॰ can mean 'established in the main vidhi and Yoga'.

246

1 ^{d}) विवित्सापरिमोचन, several MSS read 'परिपेचन॰ which is tautologous with 2^b By परिमोचनs are meant the descending off-shoots (Mar पारवी) which surround the trunk of a tree like the अश्वत्थ, tempting the youngsters to climb up (or down)—exactly what विवित्सा (greed or curiosity) would do in the case of the कामद्रुम परिमोचनी is also recorded as the name of a दुष्पर्शो plant

4 ^{cd}) The efforts, troubles and tribulations (आयास, [not आयस 'made of iron']) are the fetters that hide the fruit on all sides

5 ^{c}) ꙮ Cn वैषयिकसुखमपि दुःखमेवेति मत्वा दुःखयोरित्युक्तम् । ꙮ —^{d}) द्वयो, i e, the वृक्ष and the पाश, or सुखदुःखयो

8 [Crit App, line 2 *after* कर्षणम, *ins* as in Ś1 K1 2 4 V1 only —Line 3 *for* 5–8, read 5 8]

9ff. The second रूपक is thus introduced by Cn अग्रिमाध्याये विद्या विवक्षुस्तन्निर्वर्त्य ससार पूर्वोक्ताज्ञानकृत कुराज्यरूपकेणाह—शरीर पुरमित्यादिना । भोगायतनत्वात् शरीर पुरम् । भोगजसुखाभिमानित्वात् बुद्धि स्वामिनी । तस्या अर्थचिन्तकममात्यस्थानीय मन । बुद्धेर्भोगार्थं विषयधनमर्पयन्तीति इन्द्रियाणि पौरा॰ । ते च मनसा अमात्येन प्रवर्त्या ।

11 ^{a}) *For* अर्थ, *cf* 9^d —^{c}) अद्वारेण, acquired by forbidden or surreptitious means.

12 ^{a}) दुर्धर्षा, not [normally] assailed by passion —^{b}) साधर्म्य, proneness normally to take the colour of, or be affected by, रजस् and तमस्

13 [Crit App, line 13 *for* यमर्थन् *read* यमर्थं, *for* यद्दर्थम् *read* यदर्थं]

14 ^{b}) ꙮ Cn सकल्परूपेण मनो यदा बुद्धे सकाशात्पृथग्भवति तदा तत् केवल मन इत्युच्यते ।

247

2 ^{ab}) दीप्तानलनिभ॰, अत्यन्ततपस्वी, धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे (Ca)

3 ^{c}) सक्ति, not well documented, gives a better sense cf. extract from Ca in the Crit Apparatus

4 ^{d}) भौमाप्यास्त्रवण, भौमानामाप्यानां च आस्त्रवण, शुक्रादिकम् (Cs)

6 ^{b}) वाक्स्थान, वागिन्द्रियगोलकानि (Cn) —^{d}) भव॰, जन्ममरणे (Cn)

8 ^{cd}) ꙮ Cn पञ्चाशतमित्यार्षम् । पञ्चभूतात्मभाविता॰, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विक रूप, तत्र लक्षिता॰ । ꙮ

11 Ca understands the point of Yudhiṣṭhira's query to be that Buddhi should have अध्यवसाय as its solitary and exclusive guna the reply is that the five gunas enumerated in st. 10 are only sub-divisions of व्यवसाय Cv, on the other hand, says सर्वभेदाया बुद्धेर्बहुगुणैर्भवितव्यमिति शङ्कितुराशय॰ ।

248

7 ^{b}) The King's name is given in the Drona (B. 52 26–7 App I [No. 8], line 45) as अकम्पन.

16 [Crit App, line 1 *read* महातेज *for* महातेजो]

19 [b]) For वेदाक्षरपति, see the gloss of Cn The Drona version (App I, 8, line 79) reads निशाचरपति Cf. the function of हरिकेश in Creation in 10 17 11ff — The Drona (line 98) also gives the novel idea of dividing time into future, past and present, which is absent in the Śāntiparvan version, where (vide 249 12[cd]) आवृत्तिजा प्रजा are asked for

249

6 [ab]) सहारान्त मा क्रुध, 'let not your anger go to the length of outright destruction'

10 [d]) निवर्तेरन्, 'return back to the world of the living', a v l also endorsed by the Dronaparvan (B 7 53 12[d])

15 [Crit App, line 4 *for* वेस्यो *read* वेंस्यो]

16 [Crit App, line 3 *before* —[b]), *ins* D₁ reads 16[b]–17[b] twice]

17 [Crit App, in the beginning, *ins* For the repetition of 17[ab] in D₁, cf v l 16 — Line 5, *after* D₁, *ins* (both times)]

250

4 [Crit App, line 5 *for* ऽस्तु, *read* [ऽ]स्तु]

5 [c]) 'Survivors would think of the dead sons etc with malediction for the author of their death'

7 [d]) For this, the Drona version (B 7 54 6[ab]) has the stylistic कायेन विनयोपेता मूर्धोदग्रनखेन च

16 [d]) Cs quotes here the following stanza from the वैजयन्ती — शत सहस्रमयुत नियुत प्रयुतार्बुदे। न्यर्बुद वृन्दखर्वं च निखर्वं शङ्खमम्बुजम् ॥ — [Crit App, line 1 *before* —[c]), *ins* Bo एव च (for दुश्चरम्)]

19 [a]) ꙮ Ca पद्मं त्रयोदशाङ्क एव, एकस्माद्दशगुणवृद्ध्या। पद्मदशोऽङ्क पद्ममित्यपरे। ꙮ

21 The Dronaparvan version (B 7 54 26) introduces a visit to पुष्कर, गोकर्ण and मलय in the course of the austerity — [Crit App, line 5 *for* द्वारस्, *read* द्वारद्]

24 [Crit. App, line 2 *for* राजन्, *read* राजर्षे]

28 After 28[cd], the Drona improves the text by adding the line लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयस्तथा (B 7 54 35) — [Crit. App, line 4 *for* D₂ ₃ ₅ ₇ ₈ *read* D₂ ₃, ₅ ₇]

30 This is peculiar to the Mokṣaparvan version and is om in the Dronaparvan version

33f In the corresponding Drona version, although these stanzas are present (with var), the suggestion about काम and क्रोध (B 7 54 38) is (oddly enough) made to emanate, in the first instance, from मृत्यु herself

35 [cd]) The corresponding Dronaparvan lines read — तस्मात्काम रोषमप्यागत त्व सत्यज्यान्त सहरस्वैव जीवान् This refers to मृत्यु's own काम and क्रोध which hardly suits the context According to the Mokṣaparvan version, it is the embodied Kāma that, at this juncture, approaches the Brahmā and Mṛtyu, and the former asks the latter to अभ्यागत रोचय, make best use of the new comer and employ him (सयोज्य, cf. Drona सत्यज्य) for the assigned task Kāma and Krodha, although two, are often (as in Bh G 3 37) thought of as two-in one

38 [ab]) Cn, on the corresponding Dronaparvan line (B 7 54 46), glosses as under देवा इन्द्रियाणि, प्राणिभिर्जीवै सह गत्वा, तत्रैव परलोके वृत्ता', वृत्तवन्त पुनर्भूत्वा सनिवृत्ता भवन्ति। — The Dronaparvan gives at the end of the narrative a फलश्रुति (B 7 54 54), which clearly proves it to be a later addition

251

3 With 3, cf Manu 2 6, 12

4 [a]) Cal ed reads धर्माणि for कर्माणि

6 [ab]) ꙮ Cn आपदि तु यथा पापवाद्यपि अपापवादी भवति, अधर्मकृदपि धर्मकृद्भवति तथैवोक्तमापद्धर्मेषु। कर्णपर्वणि (8 49 41ff) वा युधिष्ठिर जिघासोरर्जुनस्य बोधाय भगवता सत्यवादिनोऽ हिंस्रस्याख्यानमुक्त तदिहानुसधेयम्। ꙮ

22 [Crit App, line 6 *for* एकस्माद्, *read* एक स्मात्]

252

1 [Crit App, line 2 *before* सूक्त, *read* Ca]

3f. 'The indications laid down take one to the goal they both create but nevertheless enable one eventually to cross over [the impediments]' —

but when (the text goes on) special or exceptional circumstances are held to alter the nature of Dharma, there can be no fixity of standard

5ff To make virtue† depend upon the conduct of the good is no sure solution, because standards of even the best of men differ according to time and the circumstances

6 d) On अप्राकृत, Cn observes अगस्त्यादिरप्राकृतोऽपि बहुहिंसाकर दण्डकारण्यशापाख्यमधर्मं चकार

11 c) संस्था, the established order of things Cp explains it by मर्यादा Cn, by way of illustration, says जनमेजयाश्वमेधे इन्द्रापराधादश्वमेधसंस्थालोप इव

12 cd) Cf Katha Up I 3 14 क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया

14 a) For गोष्पदे, see Pānini 6 1 122–123 — Both the निपान and the कुल्या exist for a while and then cease to be Cv seems to have read गवाभावे, as seen from his gloss गवामभावे उदकपानपात्रमिव, क्षेत्राभावे कुल्ये च, विप्राभावे धर्मोऽपि न दृश्यते

15 To illustrate the कामादन्ये, Cp cites विश्वामित्रेण श्वमांसभक्षणादि (12 139), for cd, Ca cites बहव क्वचि-दाचार वेदादिवाक्यमाचरन्ति । स एव महाजनपरिग्रहधिया अन्यै सेव्यमानो धर्मो भवति, धर्म इव प्रतिभासते ।

18 [Crit App, line 4 after text), ins — K7 repeats 18^b after 19^a — After K1, ins (both times) — For यो पर, read योपर

19 [Crit App, line 2 before — b), ins — After 19^a, K7 repeats 18^b]

253

1 Ca introduces the adhy thus एवमुल्लङ्घितप्रमाण सरणिमिव युधिष्ठिर सदाचारपुरस्कारप्रवृत्त सदाचारपुरस्कारेणैव प्रबोध-यितुमुपक्रमते भीष्म

18 d) मलिन — मलयुक्तस्य

20 c) The name of the bird is differently spelt In 2 38 17^d, Cd gives it as भुलिङ्ग (glossed बिलशायी), and the same spelling is also given in 2 41 18–19 S generally spells it as कुलिङ्ग, but in 12 163 9^c, S has a different word in the context The spelling भुलिङ्ग is very meagrely supported in the Crit. App of the present stanza, though it has better support in st 28 below

32 c) For the usual सायं साय, S reads साये साये, which is evidenced in the Śatapatha Br 7 3 2 18 (साये भूते)

34 [Crit App, line 4 after Dn1, ins Ds2 (by corr)]

41 e) आस्फोटयत्, बाहुशब्दमकरोत् (Cn)

254

23f The idea seems to be where two meet there gathers a crowd so ācāra is an accidental concatenation of rules culled from everywhere

24 c) करीषाणि, cow dung cakes

26 c) क्रोशत, as Cn notes, refers to the roaring sub-marine fire which is here put forth as the उपमान

27 b) अन्य = अनन्यसदृश, having a distinctive something about him अपर = अविद्यमान पर (= शत्रु or श्रेष्ठ) यस्य, i e, शत्रुरहित or अत्युत्कृष्ट — e) अल्पहृल्लेखा, lit, on whose heart nothing produces an enduring impression — f) कृत्स्ननिर्णया, who would at once jump to an all embracing and far-reaching conclusion [without taking into account special circumstances that would make all the difference in the world]

34 Cp introduces the st by — कर्मफले न विश्वसितव्य मित्याह

35 c) भूतभव्यार्थम् — 'for the prosperity of all beings'

36 cd) 'Dharma can be understood as forming the underlying presupposition of diverging courses of conduct'

39 b) कारयन्ति, 'make them carry out commands' The next couple of lines constitute a powerful plea against slavery, and in favour of humane treatment to lower animals, offering striking analogy to Jainism In 41, Tulādhāra pleads for the innocence of the profession of vending oil, ghee, honey and

† Compare Aristotle's definition of virtue as the mean between two extremes but such a mean as the wise man might choose! — And the wise man's choice changes according to time and the circumstances!!

drugs, but orthodox Jainas would object to the selling of some of the articles (e g, honey)

43 [d]) Probably castigation of yoke bulls is intended by तेन कर्मणा

45 [d]) गा + आलभन् (double saṁdhi)

49 Cf. Sutta-nipāta 311 — Tayo rogā pure āsum icchā, anasanañ, jarā । Pasūnañ ca samārambhā attānavutti-m āgamum ॥

50 [ab]) "Investigate the [so-called] Dharma by [independent] ratiocination do not follow the majority blindfold "

255

3 [d]) वार्ता, particularly the कृषि and गोरक्ष, but not वाणिज्य, which even तुलाधार was professing

6 [Crit App , line 1 *before* 6[ab], *ins* (hapl)]

7 [b]) The [dakṣiṇā beggars] make no end to their saying 'this to be given away' 'that to be given away' — [Crit App to 705* *before* D1, *ins* Dn1 transp छेत and विद्धि धर्मं]

8 [b]) औषधैः, वनस्पतिभिः

10 [a]) Deussen proposes to read आत्मान 'them selves' This is not necessary According to the text आत्मा वै पुत्र नामासि, आत्मान here = पुत्रम्, who is an exact replica of the father

12 [d]) अभवन्, prospered

14 [cd]) Construe यः अप्रमाणेन, कुतर्केण, अशुभ प्रमाण कुर्यात्

15 [a]) ꣸ Ca मयेद, स्वजात्याश्रमोद्देशेन विधीयमान, कर्तव्य मेव । न त्वत्र फलमेतत्कारण, इति यो वेत्ति सोऽमय ब्रह्मैव वर्तते, प्राप्य तिष्ठते । ꣸ इतिकर्तव्यम्, the ultimate purpose underlying individual acts — [b]) ब्राह्मणोभयम् — Ca ब्रह्माणः अभय [ब्रह्म], Cn ब्राह्मणो भयम्, more probably ब्राह्मण + उभयम्

16 [ab]) The current tradition is that action, although विगुण as involving पशुवध, is to be preferred — [cd]) Such action involves भूतोपघात, and as to securing the purpose for which such acts are to be performed, the less said the better (सयमः).

17 [d]) आसन्, कृतादौ इति शेषः (Ca p).

19 [d]) Cn quotes Ch. Up 5 18 2 प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति, चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति, etc

21 [c]) अस्ति नः तत् तु अतो भूयः, referring to the graded view of reality in Ch Up 7 2-26

24 [b]) 'They do not stake their wealth and good name for such sacrifices '

26 Ca observes यथात्मनिष्ठास्तर्हि कुत कुर्वते धर्माणीत्याह — स यत् प्रमाण कुरुते लोकस्तदनुवर्तते (BG 3 21) इति न्यायेन लोकशिक्षार्थम् ।

29 [a]) For this, Ca p quote BG 6 41

30 This has obvious reference to the stereotyped description of a religious and prosperous man as found both *negatively* and *positively* in 12 68 23, 74 9-10, 329 12

34 [ef]) Cp regards 34[e] = absence of श्रौत offerings, 34[f] = स्मार्तधर्मराहित्यम्, and so explains — इद, स्वाध्याय यागदानाकरणपूर्वकग्राम्याचरणमपि दैवत विष्णुमवधि कृत्वा यथातथानदिष्णुमवाप्नुयात् । Ca, however, observes अत्र श्लोकार्धमेव पठन्ति — कर्मं अभिनिन्दितमिति दैवत वासुदेवमुद्दिश्य यथाख्यमवाप्नुयात् इति च व्याचक्षते — तदतितुच्छम् ।

35 [b]) कष्टम्, दुर्ज्ञेयम् (Ca) — [Crit App , line 19 *after* 9, *ins* Ca (gloss न उपेक्षका इत्यथः)]

36 [ab]) In spite of Manu 5 40 यज्ञार्थं निधन प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुन

37 [ab]) Whether there be yajñas or no yajñas, the beasts do not deserve to be killed for them. — [d]) After death, the beasts, in fact, offer their whole body and hyde as a pūrṇāhuti for the use of man. Cf 12 260 27

38 [ab]) Rather than employing the services of the शामित्र (who kills the victim) and of his assistants in the पशुयाग, the Yajamāna would be conferring far greater distinction (प्रकरोति) upon his own wife if he makes an offering of पुरोडाश cakes which it will be her duty and privilege to prepare and cook ! — [cd]) सर्वेषां पशूनां, genitive for ablative, 'more holy than all the beasts'

256

2 [Marginal reference . *read* B 12 265[4] 2 *for* B. 12 26[4] 2.]

5 [Crit App, line 5 *read* D1-4 8 *for* D2-4, 8 9]

6 ab) 'Ritual conducted on the basis of ahiṁsā [is beneficial] in this world as well as in the next' Deussen proposes to read अनहिंसाकृत, and construe it with the next line On the other hand, Cn suppplies हिंसा as the subject of 6c, which it reads as श्रद्धां निहन्ति — cd) स्पर्धा, sense of competition and conflict, ruins everything cf st. 16 below If that is not destroyed (reading [अ]हता), the man is utterly lost — [Crit App, line 15 read साहता as one word]

7 ab) 'Neither words, nor intention, nor ritual can save one who lacks faith (√वृध् to cut).

9 ab) Kulluka on Manu 4 224 comments एकोऽधीतवेद: कृपणश्च, परो दाता वृद्धिजीवी च But 10cd suggests that 9ab does not mention two combined types, but four separate individuals

10 f) Cv and a few MSS, reading च (for न), and with the backing of the Taitt Up text (1 11 3) श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया देयम् (not अदेयम्, which seems to be more appropriate), come to the conclusion that the offerings of a कदर्य and वार्धुषि are acceptable provided they are given in faith (cf 8b) But 10d definitely says इतरस्य (i e, अवदान्यस्य = कदर्यस्य and वार्धुषे, i e., of the miserly and the usurer) हतम्

13 c) ※ Ca निवृत्तिमर्थनो व्याचष्टे, निवृत्तशीलदोषो य इति । ※ This clearly shows that निवृत्ति (in 13b) is not कर्मनिवृत्ति or निवृत्तिमार्ग, as some are inclined to take Hence, in 13a, the words have to be taken as या + पवित्राणां and *not* या + अपवित्राणां — [Crit App, line 3 *for* यापवि°, *read* या पवि°]

16 a) For स्पर्धा, cf. 6c — [Crit App, line 1 *for* Bo 6-9, *read* Bo 6-8 — Line 8 *for* 35-36b, *read* 35]

17 [Crit App, line 7 *before* तु, *ins* (both both times)]

20 [Crit App, line 5 at the end, *ins* (both times)]

22 cd) The M version reads this line after 15ab, which hardly fits in, as the words of the birds end with st. 16. The line will have to be somehow understood as भीष्म's words to युधिष्ठिर. — At the end, Ca adds मोक्षधर्मार्थविवृतौ मदीयं साहसं महत् । किं च प्राचीनटीकार्थरक्षार्थमयमाग्रह ॥ मतिमद्भिर्विमृश्यैतत्क्षन्तव्यं मम चापलम् । प्राचीनोपायरक्षा हि विदुषां हितकारिणी ॥

257

1 d) The name of the king is given as विचख्नु in the Cal ed, and as विचख्यु also in Ca The Comm. observes विचख्नुर्नाम राजा वेदादौ प्रसिद्ध यस्य वैचख्नवी पुत्री Ca is here obviously thinking of गार्गी वाचक्नवी of Br Up 3 6, a name derived from वचक्नु.

3 a) "स्वस्ति गोभ्य" seems to be a part of the आशीस् which the Brahmans pronounced at the conclusion of the याग

5 c) कामरागात्, Cn (v l) कामकारात्, i e, as an allowable option, but the qualification बहिर्वेद्यां would favour the accepted text Ca, however, reads वहिर्वेदा and glosses it by वेदार्थानभिज्ञा and observes बहिर्वेद्यामिति पाठस्तु निरर्थ । नायमभिप्रायो वेदवचसां यदवश्य हिंसा कार्या, अपि तु सर्वथा रागाधीनवृत्तय । तन्निवर्तयितुमिदमुक्तम् — यद्यवश्य मेव हिंसा कार्या, यज्ञार्थेव कर्तव्या, न तु कामात्पशवो हिंस्या इति भाव ।

7 c) The v l अनाचार, favoured by the majority, can also be accepted, particularly in view of the singular संशित. Only, in that case, the plural in कृपणा फलहेतव will have to be taken as a parenthetical or an independent clause

11 d) For चो(चौ)क्षे, cf note on 12 118 13 Cv gives an ingenious interpretation of चोक्षे (च + उक्षे) — [Crit. App, line 3 *before* V1, *ins* Ś1 (by corr as in text) यज्ञेषु (for वेदेषु)]

12 b) विवदन्ति, are constantly at war

258

[Initial Note, line 3 *for* No 2, *read* No 5]

5 [Crit. App, line 2 *for* D2, *read* D2 8 G2]

7 In connection with the story, Cv observes एकवारमिन्द्रागमने पुत्र प्रति जहीत्याज्ञा दत्ता, पुनरेकवारमिन्द्रागमने शिला भवेति शापो दत्त इति कथाद्वयमनुसंधेयम् ।

10 d) किं नु मां नात्र पीडयेत् — पीडयेदेवेत्यर्थ

15 ab) The words at the जातकर्म are — अश्मा भव, परशुर्भव, and at उपाकर्म, आत्मा वै पुत्र नामासि.

19 [Crit App , line 12 *for* समायोगो, *read* समा योग]

31 [a]) शुश्रू, waitress, nurse. — [b]) देहमनन्तरम्, *alter ego* — [c]) हन्याद, question of appeal.

32 [Crit. App , line 3 *after* Ś1, *ins* (by corr as in text)]

34 [c]) याप्यन्ति, deserve to be dismissed, not basely (denominative verb from याप्य) cf याप्य तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत् — Medinikośa (यद्विकवर्ग, st 48)

37 [c]) अपराध्यत्वाद, 'being sinned against' in almost all matters

38 [d]) निर्देश, this refers to the special privilege conceded to all women when they agreed to participate in the fourth part of Indra's ब्रह्महत्यादोष (12 273 42ff.) Cn quotes a version of the story from Taittirīya Saṃhitā (2 5 1 5 — ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजा विन्दामहै, काममा विजनितो स भवामेति). — [marg ref., *read* B 12 267 [6] 41 *for* B 12. 297 [6] 41]

45 [a]) ममया — adv, entirely, स मया, as two words, not suited to context, and hence changed in some MSS into स तया to accord with the facts

47 [b]) नाध्वगस्तिदशेश्वर, to whom he gives the benefit of the ten अवस्थाs or धर्मs, viz. — मत्त प्रमत्त उन्मत्त श्रान्त क्रुद्धो बुभुक्षित । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्ध कामी च ते दश ॥ Cf. Crit. Note to 12 63 13 Cn, however, adds इन्द्रस्यानपराधत्व द्वेपराहित्यान्मुनिनेक्तोक्त, न तु व्यवहारत

48 [Crit App , line 3 *for* वोदूर्ध्वं, *read* वो दूर्ध्वं]

55 [d]) The final vocative can be taken as an exclamation of endearment

60 [Crit App , line 9 *ins* a semicolon *after* विनीत]

70 [Crit App , line 2 *delete* (K1 °प) — Line 6 *delete* D5 चिरेण (for चिर न)]

75 [Crit App , line 6 *ins* a hyphen *before* महातपा]

259

1 Ca begins the comm. by observing : यद्यहिंसा परो धर्मस्तर्हि कथ चौरादेर्वधाभावे प्रजारक्षणमित्याशङ्क्य पृच्छति । Cn, similarly, — एवमहिंसैव धर्मो हिंसैव च पापमिति स्थिते, दण्ड्यान्दण्डयतो राज्ञ कथमहिंसत्व स्याददण्डयतो वा कथ प्रजारक्षण स्यादिति पृच्छति । Cp thus explains the purport of the adhy — प्रागभिहित भवता मुनेरपि हस्तच्छेदो विहित इति (12 24) । इदानीमहिंसैव धर्मोऽन्यो धर्माभास इति । कथ दस्यूनामवधे प्रजारक्षण भवतीति सदिहान पृच्छति । Cs observes पूर्वस्मिन्नध्याये हिंसात्मक कर्म चिर विमृश्य कर्तव्य, न तु सहसेत्युक्तम् । इदानीं चिर विमृष्टेष्वपि विषयेषु केषुचिद्धिंसैव कर्तव्यतयोपदिश्यते । सा च महानधर्म । तत्कथ कस्यचिदपि हिंसामकुर्वता प्रजा पालयितव्या इति प्रष्टुकाम पृच्छति ।

6 [a]) इद मम — एतन्नास्य — इति, i. e., there will be an all round grabbing of private property with the result that ordered social existence as such will cease to prevail

9 [a]) तत्त्वाभेदेन, 'without any discrimination as to the basic principles' — [b]) अन्यथा, i e, यथाविधि नीतिशास्त्र कर्माणि [च] असमीक्ष्यैव, वध न [कार्य]

10 [d]) पुरुषे हते, when the दस्यु, who might conceivably be the head and support of his family, is punished by death

11 [ab]) It is never too late to improve that possible chance is lost by administering capital punishment — [cd]) In 11[d], we can read शोभना as well as अशोभना From a couple of whom one member is good, the progeny can be possibly good, possibly not-good

13 Prior to death, three modes of punishment, mentioned in 13[ab], can be administered This last (death) should not precede the three modes

15 [d]) वासनम्, permission to stay only after imposing the सन्यासदीक्षा on him. Or, वासनम् can be taken as expulsion, i. e, निर्वासनम्

21 [ab]) ❀ Ca पापैकप्रवृत्त इत्यर्थ । ❀

22 Lotus does not grow in cemetery, and if it does, it is not considered as holy Similarly one does not expect good conduct or divine grace from persons possessed by ghosts Cp remarks at the end as follows तद्यथा पद्म स्वगुणैरुत्कृष्ट श्मशानादुपादाय कश्चिच्छिरसि कुर्याद्देवाय वा दद्याद, तन्नाश्मीत क । मापिपिशाचाद्युपद्रवाशङ्कितचेता स्याद — इत्यर्थ ।

23 On this st, Ca observes अधुना मृत्युस्वरापरिस्फूर्तौ यथाकथचित् स्वाभिमतामहिंसां पुरस्कुर्वन् सत्यवानाह । From st.

24 up to the end of the chapter, the words are spoken by द्युमत्सेन, as is clear from the vocative सत्यवन् in 34[b] Even Deussen does not notice this, and translates the words as though they were a continuation of the speech of Satyavat. — [a]) तान्, साधून्, whom, as a king, it is your duty to protect by punishing the malfactors — [cd]) Construe तथा [सति], भूतमन्यस्य लाभेन [दस्यूनां] अन्तं कुरु, [नान्यथा]।

24 Ca. p observe in the beginning पुत्र प्रति सानुकम्पमिवाह। — [cd]) अपत्रपन्ति, subject दस्यव They cow down before such a king and behave the way they do

25 Cp thus gives the अन्वय of 25[ab] — राज्ञा वित्रास्यमाना दस्यव सुकृतो भवन्ति। दुष्कृतीन् तान् राजा कामात न हन्ति, किं तु सम्यगस्य भवत्विति धियैव।

26 [ab]) 'It is nothing but good conduct that people put forth in their dealings with the good'

32 [Crit App, line 1 *for* D1-7 6 *read* D1-7 9]

34 [b]) Unable to explain the vocative सत्यवन्, Ca observes मध्ये द्युमत्सेनोत्तरवचनात् पद पतितमिति लक्ष्यते Cf note to st 23 above

Colophon At the end, Cp adds समाप्त मोक्षधर्मटीकायां पूर्वार्धम्। शाण्डिल्यलक्ष्मणकृते मोक्षधर्मप्रकाशके। पूर्वार्धमिदमापूरि विवेक्तव्य विवेकिभि॥

260

☞ In his Inaugural-Dissertation, Das "Gokapiliyam", Friedrich Weinrich (Göttingen 1928) has given a critical edition of adhy 260–262 with German translation and notes, as also the full text of Nilakantha's and Arjunamiśra's comm. on the same. This edition is based on the following MSS (not included in our Crit. App), besides the usual printed editions

1 N1 — Chambers 528[e] (text) in Devanāgarī
2 N3 — no 756, from the Berlin State-Library (with Cn) "
3 N2 — no 330 (with Ca) "
4 N5 — London MS (with Ca) "
5 N4 — Bodleian Library, Oxford, (text) "
6 N6 — no. skt. 220, from München "
7 B1 — 363, Paris in Bengālī
8 B2 — 346–348, Paris "
9 G1 — MS from Göttingen, (text), Palm leaves in Grantha
10 G2 — MS from Göttingen (text); Palm leaves "
11 Mokṣadharmasāroddhāra, Comm of Sadānanda (Pandit, 1916)

1f Ca introduces the adhy as follows गृहस्थत्वेन कर्मप्रधानत्वात् युधिष्ठिर कर्मज्ञानसमुच्चय पुरस्कृत्य पृच्छति। Cp, on the other hand, observes एव तावदहिंसाख्यो धर्म संन्यासे एव निरपाय सिध्यतीति अहिंसामुखेन त्याग एवाभिप्रेत। तत्र च सर्वेषां भूतानां गृहस्थपोष्याणां विरोधो दृश्यते। तत्केन प्रकारेण तेषां विरोधो न स्यात्तथा च प्राणिहिंसा न समवेत्तत्पृच्छति। — [b]) The v l योग is not adequately supported both in 1[b] and 2[b] There is an element of त्याग in the गार्हस्थ्यधर्म so called, and प्राकुण्य can be obtained even in that धर्म, since the गार्हस्थ्य and the post-गार्हस्थ्य धर्मs are closely akin (अदूरसंप्रस्थित) What is wanted is a त्याग which does not rise from aversion to संसार (भूतानामविरोधेन) and that has the प्राकुण्य as its reward. Cf Bh G, 5 5 — The v l सुदूर in 2[c] has very little support.

6 Cf. 12 254 46 — [a]) Cn quotes the आम्नाय as follows तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाण वा वेहत वा क्षदन्ते (Ait. Br, 1 15) Cf. Yājñavalkya Smṛti, 1. 208, Uttara-Rāma-carita, iv 1, lines 15–30 — [d]) यज्ञ for यज्ञ्ः has very little support, and it can only mean 'for a yajña'

7 [b]) समये, धर्मसमये शाश्वते (Ca)

8 [c]) The text adopted follows Ś1 K1 2 4 D1 9 and can be rendered 'As I remember' Truth has become rather lax 'Vedas! Vedas!! Vedas!!!' — [d]) The प्लुत vowel indicates disapproval or निन्दा The variant असत्या, given and explained by Cv, can be safely ignored Kapila, it is to be noted, does not spurn the Vedas straight away They have a truth, loosely worded, and needing proper interpretation Compare the अध्वर्युयतिसंवाद in B 14 28 7ff.

9 [c]) हहो, in imitation of the cow's bellowing, being the first sound produced by स्यूमरश्मि through the cow's vocal organism. यते for यदि is poorly supported and does not quite suit the metre — [d]) केनापरे = (i) के नु अपरे, i. e, सर्वेऽपि मृता (ironi-

cally, = अवमता), (ii) [त्वया] वेदा मता, केन अपरे मता (or अपरेऽमता), (iii) the अपरे धर्मा which are to make अशिथिलमत of the Vedas by what method (केन) are they to be determined (मता)? — [Crit App, line 10 ins ॐ before Cp]

11f. People consider the utterance of the विदितात्मन् (possessing the qualifications mentioned in 11^{ab}) as always "ārṣa" What has a person, averse to all ārambha, to say about the Vedas?

12 ^{d}) एकार्थानि, 'leading to the same goal', so that they should not be अदूरमप्रस्थित (st 2^{c}), be so diametrically opposed in practice as हिंसा and अहिंसा Cf. Manu 6 88–89

13 ^{a}) गच्छन्ति, supply परमां गतिम्, The v l सुदूरमप्रस्थितयो in 2^{c} is hence not acceptable.

15 ^{a}) मवायान्, the goals to be reached by the different paths cf 12 194 10 — ^{d}) नैष्ठिकी श्रुति, as a complete and ultimate Vedic injunction Cp quotes त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥

16 In view of 15^{b} and 16^{d}, there should not be a clear-cut statement such as अनारम्भ = अदोष, आरम्भ = दोष in the first half of the stanza, as Cn and other Vedāntic interpreters seem to make out In 17^{c}, Kapila is anxious to appeal to Reason and not to Scripture (ऋते आगमशास्त्रेभ्य), so that it is better to read 16^{b} as आरम्भेऽदोष, rather than आरम्भे दोष

17 ^{a}) प्रत्यक्ष, here and in 261 37, 39, 40 and other passages, denotes a direct Scriptural evidence that cannot be challenged

19 ^{d}) Cf. Ch Up 5 2 1 — किं मेऽन्न भविष्यतीति । यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति । Cf. also Br Up. 6 1 14

20 ^{d}) Cf. Śatapatha Br 6 2 1 18 — [Crit App, line 7 before T, ins Ds (marg) [अ]धान्यश्च,]

21 ^{ab}) Cf. 6 25 10 — ^{d}) Cf. Rv 10 90 16^{a}

22 711* Quoted by Cn. s, where, in line 4 (prior half), the v l. ऋक्षाश्च वानराश्चैव is given

23 ^{cd}) स्वां शक्तिं विचिन्वीत, employ the best of his ability for the यज्ञ

26 [Crit App, line 6 for Ds, read Do]

27 ^{d}) सभवति (for सभावयति), honours, समरति, contributes to

29 With 29^{ab}, cf. Manu 5 39, Viṣṇusmṛti 51 61

30 This st, as inculcating फलाशात्याग, is the core of the argument, and, although found in all MSS, Weinrich proposes to omit it on the ground that it goes against st 17

33 With 33^{cd}, cf. Śatapatha Br III 6 3 1 — यो दीक्षते यद्ध वाभि दीक्षते, यद्ध वेवेद सर्वमनु ।

36 ^{cd}) The यजमान or द्विज is included amongst the 17 (cf st 26), and yet, in a sense, he — as the very source and the fountain head — is outside of them all

261

2 [Crit App, line 1 for 237 24, read 237 21, 255 33]

6 Cf Manu 6 87, 89, Vāsiṣṭha Dh Śāstra 8 14–16 Viṣṇu Smṛti 59 27–28, Gautama Dh Śāstra 3 36 — where what is known as the ऐकाश्रम्य view, namely, that the गृहस्थाश्रम is the one indispensable support of all āśramas, is advocated That is also Syūmaraśmi's point

9 Weinrich considers 9^{abcd} as a late addition. — ^{ab}) ॐ Ca ओषधीनामुत्पादोऽपि गृहस्थादेव कृषिवाणिज्यादिद्वारेत्याह — यास्ता स्युरिति ॥ Cn तासामपि मूलं वृष्ट्यादि, गार्हस्थमेव । तथा चाह — अग्नौ प्रास्ताहुति Manu 3 76 — N¹ reads गृहादिभि (for गृहादिति) — a reading absent in our Crit App — On this topic, cf. Aśvaghoṣa Buddhacarita, 9 21 प्राप्तो गृहस्थैरपि मोक्षधर्म

10 ^{c}) The v l शमस्योपरम Deussen renders by 'Hingabe an die Ruhe' as if शमस = शमार्थ — ^{f}) नाम पण्डिते can also be read as one word as Ca suggests, in either case, the expression is ironical

11 हेतु and मर्यादा are predicates of ब्राह्मण the subject Weinrich supplies 'activity' as the subject

12 ^{cd}) अविश्रम्भेषु and विश्रम्भेषु, variously explained as in पारलौकिक and ऐहिक matters, or in matters beyond and within the pales of experince Weinrich, not convincingly, renders 'whether there be uncertainty or certainty of the यज्ञ fructifying'.

13 ^{a}) समयणे, as Ca correctly explains, means at

the ceremony of the amalgamation of the पिण्ड or rice-ball given to the मृत with the पिण्डs given to the मृत's father, grandfather and other पितृs, so that the मृत becomes thereafter entitled to belong to the class of the पितृs — [b]) सस्थिते पात्रभोजनम् is the annual मृतश्राद्ध, when a worthy Brahman has to be fed. मस्थिते = मृते = तमुद्दिश्य — [Crit App, line 17 *after* om, *ins* (hapl.)]

14 [ab]) The three classes of the पितृs as enumerated. — [d]) मन्नाश्च कारणम् as an independent sentence ※ Ca मन्त्रा स्वार्थद्वारा पूर्वोक्तमृतस्याप्यौर्ध्वदेहिकमनुमन्यन्ते । ※ — [Crit App, lines 9, 10 delete the preceding hyphen in -मन्त्रश्च and -मन्त्राश्च]

15 [cd]) Cf. जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवानाजायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य', यज्ञेन देवेभ्य', प्रजया पितृभ्य (Taitt Saṁh 6 3 10 5) Cf. also Manu. 6 35-37

16 [d]) अनृत, अशरीरतालक्षण मोक्षस्वरूपम्, सत्यामास कृत्वा आत्मन' अज्ञान सम्रृतम्

17 Because of the change in metre, Weinrich regards this stanza as later

18 [d]) ब्रह्मणि, वेदे, Cn वैदिककर्मणि 'One reaches the Truth or the Highest Entity through Scriptures'

20 [c]) The same Veda which is the authority for यज्ञ is also (in the Upaniṣadic portions) the authority for winning the "Immortal" ब्रह्मणा can also signify the Vedic recitation alone, without accompanying karmans. Ca reads वेदान् for देवान् and glosses ब्रह्मदानेनैव ते यतयो वेदांश्चातुर्मास्यादिना तर्पयन्ति

21 [d]) 'Being on the track of the trackless Entity' See the gloss of Cs in 12. 231 23[d] and 254 32[d] Ca — under 12 254 32 — explains पद, व्यवसाय, अव्यवसायस्य परमसुकृत्क्ष्मीकामस्य पदैषिण', while Cn, in the present passage, glosses अपदस्य, पद्यते गम्यते वस्तुस्वरूपमेभिरिति पदानि गुणा', तद्रहितस्य पदैषिण', गुणकामा देवा' । and adds — एतेन मुक्तस्य सोपाधिकावस्थायां सार्वात्म्य, वास्तवं तु चिन्मात्रत्वमिति दर्शितम् । तथा च सूत्रम् — एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोध बादरायण इति (Br Sū. IV 4 7) । सगुणैकान्तवादी जैमिनि, निर्गुणैकान्तवादी औडुलोमि', अवस्थाभेदेनोभयमुपगच्छतो बादरायणस्य त्वविरोध इति भाव' । In the two earlier passages, however, Cn gives somewhat inconsistent explanations, taking पदैषिण' as gen singular in one case, and nom. plural in the other (अपदस्य मार्गरहितस्य पदैषिण' ब्रह्मभूयो । and पद ब्रह्मलोकादि, तद्रहितस्य पदैषिणो देवा'). — Weinrich considers this st as a later gloss

22 Weinrich considers st. 22-28 as an addition — an early addition which happens to be preserved in all the MSS used! He finds a Buddhistic tone underlying them Compare what are known in Buddhist texts as the दशशीलानि or the दशकुशलानि. — [a]) चतुर्द्वार (द्वाराणीव पिधायकानि — Cn), चतुर्मुख (मुखानीव भोगसाधनानि — Cn) — [b]) The v l. वाचा = निन्दा, it is not the instr case. — [Crit App, line 10 *for* B8 ७-९, *read* B6-९]

23 [Crit. App, line 13 *for* D8 *read* D8]

24 [a]) अर्हेत्, 'yield to' or 'foster' — [b]) जनवाद, idle gossip or slander

25 [b]) साधुभिरागत', when associated with good people.

26 [a]) Cn takes वीर separately as a vocative addressed to युधिष्ठिर, forgetting that the words are addressed by कपिल to स्यूमरश्मि Cf the explanation of Cp Weinrich proposes to read भार्या for नारीम् — [c]) भार्यांव्रत, on the analogy of the पतिव्रत (i e. एकपतिव्रत) observed by the wife Cp explains that in this matter, the wife's inclination, in view of Indra's boon to womankind, has to prevail, quoting the Smṛti यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्

27ff Hereby Kapila tries to show that moral stamina is far higher than mere ritualism

29ff. For earlier त देवा ब्राह्मण विदु' refrains, see Crit Note to 12 237 11 For देवा' in the refrain, वेदा' has been conjectured by Sieg, Weinrich and others against the authority of all MSS "Gods", i e those whose voice is preserved in the Vedas

30 [a]) Deussen translates the pāda thus "an der Ruhe vor allen Gegensätzen", while Weinrich renders it more specifically by "während alle anderen parrweise leben." Cf the gloss of Ca

32 [Crit App, line 5 *ins* the following addl references Baudhāyanadharmaśāstra. 2 10 17 30, Vāsiṣṭhadharmaśāstra 10 2]

33 On the mistaken intrusion of the reference कपिल उवाच before st 33 in some MSS, Cp observes अत्र कपिल उवाच इति पाठो दृश्यते, तदा एवमुक्त्वा पुनरपि विरोधपरिहाराय कपिल उवाच इत्यर्थ । — The fruits of Vedic actions, men cannot know without the authority of

the Vedas themselves (वेदानामन्तरेण) Knowing and conceding all the fruits, one prefers nevertheless a variety of action regardless of its fruit — All MSS, except G2 M, here add two stanzas which are repeated later as 12 262 16^c–18^b

34 On this st., Ca observes सत्य कर्माणि व्युष्टियुक्तानि, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या चिरकालफलयुक्तानि । तथापि तान्यवश्य विगुणानि, दुष्टमनस्केन क्रियापदहारेण क्रियमाणान्यपि न फलं जनयन्ति । The characteristics mentioned in the first half of the stanza are opposite to those given in the second half Thus, युक्तानि is contrasted with अनैकान्तिकानि, and विगुणानि should accordingly signify the opposite of व्युष्टिमन्ति This epithet is changed by Weinrich, adopting Sieg's conjecture, into व्युष्टिमन्ति, 'causing damage', which does not quite fit in The word व्युष्टिमन्ति, lit. 'full of brightness', 'producing outshining results' (as Ca glosses the word), seems therefore to be correct.

35 The alleged गुण (viz. व्युष्टि) is not easy to perceive or to bring into operation, or to make it operative sufficiently long

36 ❀ Cn 'कुरु कर्म त्यजेति च' इति परस्परविरुद्ध पक्षद्वयमुपस्थितो वेदस्य प्रामाण्य यथा निवहेत्, यथा च त्यागश्चात्यागश्च स्तो पक्षौ व्यक्तौ, तयोस्तत्त्व मे मवीहि । ❀ —[Crit App, line 2 after 36–37, ins with ref]

38 On this, Cn observes तत्र मुनयाद्यनुभव परीक्षितुम शक्त प्रतिवादित्व परित्यज्य शिष्यत्वेन कपिलमनुसरन् स्यूमरश्मिरुवाच —[Crit App, line 4 for 39^b, read 39^a]

39 ❀ Cn विषय प्रत्यक्षम्, बुद्धि प्रत्यक्षतरम्, प्रत्यक्षतम तु किम्? बुद्धिविशिष्टश्चिन्मात्र, उत बुद्धिनिर्मुक्तोऽन्य कश्चिदात्मेति । ❀

40 ^c) Weinrich emends यथागमम् into यथाकामम्, so as to remove all difficulties in interpreting the stanza!

41 ^a) नावीव निबद्धा, कर्णधारहीना (Ca) —^b) मानिबन्धना, along with unto whatever it is tied For the simile, cf. 12 228 1–2

42 ^c) Ca, reading [s]नावृत्तो (for नावृत्तो), glosses by मुक्तिमप्राप्य —^d) अपवृक्त — निष्कमा (Cn) — Weinrich correctly observes that stanzas 42–43 constitute a very strong argument that the adherent of the प्रवृत्तिमार्ग can urge against the votary of the निवृत्तिमार्ग.

47 ^ab) There may be enough learning, but not the essence of wisdom —^cd) Cv takes the opportunity to defend the द्वैत view by observing — यथा विरुद्ध देहमहैक्य न भवति, तथा विरोधसाम्याज्जीवपरमात्मैक्य च न भवति —[Crit App, line 6, in the beginning, ins भवन्तश्च [अ]ज्ञानिन, प्रशस्तज्ञानहीना, — and after Cp ins सर्वत्र, सर्वेभ्यो मूर्खेभ्यो, भवन्तो ज्ञानिन किं तु निरागमा]

48 With 48–50, cf. 12 18 31 ff. See also Hopkins, *The Great Epic*, p 88 The reference need not in such passages be restricted to Buddhists —[Crit App, line 7 for द्वेषश्च read द्वेषश्च]

50 ^b) ❀ Ca न गुणान्, कर्महेतून्, कर्मसिद्धये अनुयुङ्क्ते, प्रेरयति ।

54 [Crit App, line 8 for यदन्यायमहाशास्त्रम् read यदन्यायमहाशास्त्र]

55 Weinrich unnecessarily emends 55^d into तच्छास्त्रमिति न श्रुति, and translates [Aber] unsere Lehre ist "Was anders als die Vedaworte ist, das ist Śāstra!" — It is not likely that, after st 54, Syūmaraśmi would say this of himself.

60 [Crit App, line 7 for आनन्त्य, read आनन्त्य]

262

2 ^b) Cf. महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु (Manu 2 28^cd) —^d) Weinrich unnecessarily emends पात्र into वेदे.

3 ^ab) 'He who claims to win immortality by Karman how that is feasible I explain to thee' Weinrich emends आनन्त्यमनुयुङ्क्ते य कर्मणा into आनन्त्यमनुचिन्त्येद् कर्मण, which has the support of विद्यासागर ❀ Cs कर्मणां दानाध्ययनादीनां, आनन्त्य मुक्तिफलत्व, अनुचिन्त्य निर्णीय, एव वक्ष्यमाणप्रकारेण, तदानन्त्य मवीमि । ❀ That निराशीर्बन्धन (13^d) कर्म could in olden times win the highest goal is the tenor of the entire text down to st. 26 Cn, following Śaṁkara's Advaita, considers such फलाशारहितकर्म as useful only for चित्तशुद्धि, but that is importing an idea not present in the text The commentator Paramānanda, in his gloss on 4^c and his v l for 5^b and 15^a, definitely supports the कर्मयोग view, and, in respect of both these points, Ca n also agree Cf. also 12 255 12^cd

4 Weinrich proposes to omit 4^cf as being of the

nature of a later gloss or addition For the same reason he also drops 10, 12, 18[cd], 20–25, 29, 39, 42, and 44–45, where he sees the hand of more than one glossator

5 [a]) पापकृत्या (acc plu fem) governed by अनाश्रिता —[Crit App , line 2 *for* Bo ६-९ *read* Bo ६ ७ ८ (marg) ९]

6 [e]) Weinrich unnecessarily emends त्रिशुष्टा into इशुष्टा —[Crit App , line 5 *after* all, *ins* [except V1]]

10 [Crit. App , last line *for* both, *read* last two]

11 [cd]) 'They do not follow the mere letter of the law [but its spirit], and so do not end by following pseudo Dharma.'

12 [Crit App , line 4 *read* °रेत् *for* रेद, line 5 read M1. ६-७ *for* M1 ८-७]

16 [c]) सङ्गतानां, guarded or defended, सशितानां can mean sharpened or purified. —[Crit App , line 27 *for* B3 *read* B8]

17 [Crit App , line 16 *after* T2, *ins* (both times)]

29 [a]) अपवर्गगति , 'being a gateway to Mokṣa'

32 [d]) यथातथ्येन probably one word as in 3 46 3

36 [cd]) The second half of the stanza is quoted by Śaṁkara as कषाये कर्मभि पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते Reading रसज्ञानेन तिष्ठति, we can interpret it by 'is steadied in the knowledge of the Highest Bliss'

40 [Crit App , line 4 *for* B7 ३, *read* B7 ८]

45 [d]) ब्राह्मणाय, ब्रह्मविदे (Ca)

263

8 [b]) न चान्यैर्मानुषैर्वृत°, and so no chance of his being मानुषैर्जडीकृत or slow to respond to human demands

9 [Crit. App , line 6 *after* D4, *ins* (both times)]

12 [d]) No crime that can claim kinship with ingratitude.

15 [a]) तत्रस्थ, appearing in his dream. The name of this यक्ष is given as मणिभद्र as well as माणिभद्र See 2 10 14 3 61 123 , App I 12 line 14, 140 6 B 13 19 33, 41 B 14 65 6

16 [c]) आरब्धा (√रभ् to grasp), 'attracted by'. आबद्धा° and आराद्धा° appear to be glosses —[d]) प्रच्छिन्दन्ति, 'snatch away'

21 717* [Crit App , line 2 *read* विद्वांसो *for* विद्वांस]

27 [d]) तुष्टास्य, double saṁdhi.

30 [c]) अभ्यागत° waking up from dream. —[Crit. App , line 5 *for* [अ]भ्यस्तानि *read* [ऽ]भ्यस्तानि]

37 [Crit App , line 4 *before* G1, *ins* After 719*, G1 reads 40[a] for the first time, repeating it in its proper place]

40 [Crit App , *in the beginning*, *ins* G1 reads 40[a] for the first time after 719* — Line 1 after G1, *ins* (both times)]

44 [Crit App , line 1 *for* 44–46, *read* from ref preceding 44 to ref following 46]

45 [Crit App , line 3 *for* °श्रेच्छे° क, *read* °श्रेच्छे° क-]

52 [Crit. App , line 5 *for* 282 *read* 273]

264

☞ Regarding this adhy , Cp observes बहूनां यज्ञतपसामित्याद्यध्यायो लेखकप्रमादेन विनष्ट पद । मया तु पूर्वटीकानुसारेण पाठमुल्लिख्य व्याख्यायते ।

4 [a]) For श्यामाक, cf Śākuntala iv 14 —[b]) सूर्यपत्नी and सुवर्चला are also names of vegetables according to the commentators cited in the Crit. App The word सूर्यपत्नी, however, according to the commentator श्रीधर on the Bhāgavata 10 1 29, denotes a नवोढा That might explain her conduct.

5 [c]) On this, Ca quotes—यदन्न° पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता°

6 [b]) पुष्करचारिणी, like सत्य in 6[d], seems to be a proper name. —[d]) सत्येनानुविधीयते , she obeys the inclinations of her husband Satya. The pāda can also possibly be divided into सत्ये न अनुविधीयते —[f]) स्वभाव , her own free will.

7 [a]) मयूर , more usually named अपामार्ग, *Celosia*

Cristata or *Achyranthes Aspera* See Caraka, 12 23, 23 57 —^{c}) कृत, her actions

8 This stanza has been differently interpreted It is regarded by Ca as a further description of the wife of सत्य, who is said to be दानववशजा (शुक्रस्य आवा ति॰) and having no conception of the proper Dharma (अधर्मवित्), and with her mind engrossed in other objectives (अपध्यानात्) In this interpretation, 8^{ab} will have to be a continuation of st. 7 The majority of the Devanāgarī MSS refer it to the मृग, and to suit that context, read the line with Cn शुक्रस्य पुनराजाति पर्णादो नाम धर्मविद्—शुक्र, as the दैत्यगुरु, being presumably interested in the हिंसामययज्ञ The मृग, we are later told (st 16f.), was God Dharma, and in that context we can understand that, owing to an [intended] disrespect towards शुक्र (शुक्रस्य अपध्यानात्), he was condemned to become a मृग, oblivious, in that state, of what was the correct religious duty (अधर्मवित्), but permitted to be reborn as धर्म (पुनराजाति॰) after the end of his life as a deer This explains how the मृग was able to discourse on Dharma with human voice

9 [Crit. App , line 5 *for* व्युतस्या, *read* व्युतस्त्या]

10 ^{b}) त, मृग, सन्यमब्रयत, पेकमत्येन पुष्टि ददौ ।

12 Sarasvatī apparently discovers that there is something wrong in the Yajña, and demands the deer as a victim, which Satya would not assent to Cs, however, observes सदिहानस्य ब्राह्मणस्य संदेहनिवृत्त्यर्थं मृगो मायया सावित्रीं कृत्वा आत्मनोऽग्नौ प्रक्षेप तया चोदयतीत्यर्थ । —[Crit App , line 1 *for* Gı-s, *read* Gı s]

15 The last to tempt Satya was the deer himself, who endows Satya with the power to see the Gandharvas, Apsarases and the vimānas. The result the deer is killed and God Dharma completes his निष्कृति or atonement —[Crit App , line 7 *ins* a hyphen *before* लब्धेन and *before* स्येन]

18 Although, in the end, Bhagavān Dharma officiates at Satya's animal-sacrifice, and so satisfies the यजमानपत्नी, Satya in the bargain loses all his तपस् (17^{c}) — Dharma, owing to शुक्र's curse (st 8^{ab}), not being able to give the right advice The story therefore condemns हिंसा Cp observes मया कार्यानुरोधेन हिंसाफल दर्शयित्वा त्व प्रलोभितोऽसि । वस्तुतो नाय धर्म । अत॰ पुनरपि निष्कामतया मूलफलद्रव्येण यजेति ॥ Cs , एव पत्नी॰ यजमानयोर्मनोदोषेण यज्ञस्तपश्चोभयमपि नष्टम् ।

265

1 [Crit App , line 3 *for* Ds *read* Bs]

5 [Crit App , line 1 *before* —^{a}) *ins* Bs transp 5^{ab} and 5^{cd}]

16 [Crit App , line 2 *for* क्षेप॰ *read* क्षेप,]

20 ^{d}) अनुपायात्, 'not through false or pseudo-remedies'

23 Colophon Cp does not name adhy 265, but adhy 266 as चतुःप्राश्निक

266

At the end of the initial note, *ins* With this adhy , cf the Brahmapurāna (Anandashram) 237 40-57 [v 1 in App II no 4^{c}]

1 ^{b}) अनुपायत — There is a view which regards मोक्ष or salvation—after the aspirant has done his part of the work of साधन, उपासना and ब्रह्मावगति even — as a matter of ईश्वर's sheer, unrestrained इच्छा or प्रसाद For the consequential delayed appearance of the fruition, once the मुमुक्षु has done his duty, it is futile to assign any cause such as प्राक्तनकर्मलेश or ज्ञाताज्ञातापराधलव, or any other imaginable and assignable resaon. अवगतिपर्यन्त कर्तु स्वातन्त्र्यम् । पर तु भगवदधीनम् । Bhīṣma seems to be complementing Yudhiṣṭhira for not holding any such view Having done one's duty, one need not hanker after the fruit or be disappointed if it is delayed or even does not come That is the essence of the फलाभिसन्धिरहितकर्मयोग

3 On the simile, Cn observes - उपायो द्विविध , प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्च । साध्ये धर्मे (= करणे घटस्य) चिकीर्षाबुद्धिसिद्धे, ब्रह्मणि (= घटोत्पत्तौ) आवरणापगमेन ज्ञानमात्रमिति घटदृष्टान्तेन श्रेयम् ।

5 ^{c}) सत्त्वससेवनात्, आलस्यादित्यागपूर्वक सात्त्विकभगवद्भयानादिधर्मसेवनात् (Cn)

6 ^{b}) क्षेत्रज्ञशीलनात्—cf. कस्य त्व वा कुत आयातस्तत्त्व चिन्तय तदिद भ्रात । Saṁkara, Mohamudgara, st 12

7 ^{a}) आवर्त, suspicious of some error somewhere, the tendency to begin the whole thing over and over again repeatedly

9 ^{b}) For उपेक्षया, अवेक्षया is an easy emendation, cf. the interpretation of Ca.

10 ᶜ) कारुण्येन, by pitying the offenders for their erroneous views

14 ᵈ) -साधनान् (नन्द्यादित्वात् (P 3 1. 314) ल्युप्रत्यय) = साधकान्.

15 The side-reference on p 1460 should be C 12 9859 B 12 278[4] 13 K 12. 280 13 —[Crit App, line 6 delete the hyphen in -शुद्धिर्]

18 ᶜ) अनुदीर्णत्व, दर्पाहंकाररहितम् (Cn)

267

Cs prefaces the comment with योग उपदिष्ट, सांख्य मिदानीमुपदेष्टुमुपक्रमते ।

5 [Crit App, line 1 *before* cf. *ins* for both]

6 ᵇ) शाश्वतान्, अणुरूपेण नित्यान् पृथ्व्यप्तेजोवायून्, आकाशो नित्यैकस्वरूप, कालात्मानौ च (Cn) ।

7 ᶜ) असिद्धि, predicate 'undoubtedly unproven (or non-existing) is any entity superior to these' ❀ Cp तर्हि कथमद्वैतमित्याशङ्क्याह — असिद्धि । आ तत्त्वसाक्षात्कारमेवैषां नित्यत्वादिसिद्धि, अनन्तर न स्वरूपमिद्धिरपीति भाव' । अतो यावत्तज्ज्ञान न जातमस्ति, तावदेतेभ्यो भूतेभ्य पर कारणान्तर प्रधानादिरूप, मुक्तसंशयस्तन्निश्चयवान् उपपत्त्या तर्केण युक्त्यानुमानेन वा ब्रूयात्, किं तु तत्प्रधानादिकमसदेवेति ब्रूयात् । असंशयम्, संशयोऽत्र नोचित इत्यर्थ' । ❀

8 [The side-reference on p 1461 should be C. 12 9891 B 12 278[5]. 9 K 12 281 8 — Crit. App, line 2 *after* Mi. 5–7, *ins.* Cs]

16 ᵃ) चित्तम्, attentiveness or sentiency, distinguished from मनस्, mental cognition

22 ᵃ) As the 'sixth' कर्मेन्द्रिय or चेष्टेन्द्रिय, बल or energy is added. — On this point, Cp observes बुद्ध्यादीनि भौतिकानीति देवलमतम् । न तु सांख्यविकल्पनया अन्यथा बोध्यम् ।

25-26 Explain how memories of the joys etc. are transferred to the dream-creations — [Crit. App to 25, line 1 in the beginning, *ins* K7 — Line 5 *for* last two, *ins* all — After K7, *ins* (both times)]

27 ᵃ) एकतमेषु — सात्त्विकेषु, राजसेषु, तामसेषु वा जन्तुषु एकतमेषु येषु केषुचित् (Cn) । विधिमास्थिता', कर्मगतिमास्थिता (Cn) In other words, according to the dreamer's karman, he is destined to get the experience द्वयो', in both the states of wakefulness and dreaming; the same (i. e, similar but not identical) visions are experienced. — [Crit. App, last line *before* D1. 6, *ins* K7]

28 The list is somewhat involved ज्ञानेन्द्रियाणि अष्टौ (including चित्त, मनस् and बुद्धि), कर्मेन्द्रियाणि षट् (including बल), त्रयो भावा, = 17, plus the Soul or the देही as the 18th

29 The Gunas + the body form a togetherness only because there is the Śarīrin, in the absence of the latter, they will not form a unit. ❀ Cp सर्वानेव गुणान्साधकत्वेन, आत्मन' परिच्छेदकत्वेन, शरीरिणोऽन्तर्भाव्य तस्य जीवनहेतुत्वेन विवेचयति । ❀

30 This alternative list includes 5 भूतs (i. e., the भौतिक constituents of the body, presumably तन्मात्राs cf. तन्मात्रभेदेनैव भूतानामपि ग्रहणम् [Cp]) + the usual 5 कर्मेन्द्रियs + मनस् + महत् + अहंकार + the शरीरिन् ❀ Cp शरीरम् । तत्तु पाञ्चभौतिकम् । एको मनो नामागुण । दश ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपा । अष्टौ, प्रकृतिर्महदहंकारस्तन्मात्राख्या' । तन्मात्रभेदेनैव भूतानामपि ग्रहणम् । ❀ — ᶜ) ऊष्मणा, Cn equates it with the जठरानल.

31 ᵃᵇ) The breath and the bodily heat are the marks of life.

268

10 ᵇ) ❀ Cn (reading आत्मना सोपमो) आत्मौपम्येन सर्वेषां सुखमिच्छेत् । ❀ — Regarding the repetition of B 12. 278[7] at the end of this adhy, Cn observes अत्रापि केचित्पितापुत्रसंवादाख्यानमधिक पठन्ति दार्ढ्यार्थम् ।

269

7 ᵃᵇ) The central street of a village, leading from the main gate to the temple was generally crowded by men and women Less crowded roads were those running either by the right or the left of the main road cf. Havell *History of the Aryan Rule in India*, p 26 — ᶜ) 'Not making the full normal circuit of the food begging', or, अनापन्न = (अन् + आपन्न') = आपदा रोगादिना न ग्रस्त (Cp), भैक्षचर्या being taken with न गच्छेत्

8 ᵃ) अवकीर्ण, इतस्ततश्चलनेन विक्षिप्त' (Cp), with an unsettled or disturbed mind.

10 ᵃ) अनुयात्रिकम्, 'just sufficient for immediate minimum need'. — ᵇ) मात्रालाभ, 'obtaining the full measure of one's requirements'.

11 [a]) साधारण, meant to be shared with others, as that may lead to troubles in partition

14, 724* [Crit. App , line 7 *for* पाश्रित, *read* °पाश्रितं]

16 [d]) For परिव्राजके (in the sense of परिव्राजकमवन्धि), see Pāṇini 5 2 127

17 [c]) 'Not frequenting places where he had been before'

18 [c]) 'He should accept [food], of the nature of which he has no previous knowledge or expectation '

270

1 [d]) अस्माभि॰, for the ablative अस्मभ्य॰

2 [a]) लोकसमाविते देवे , by us who, according to men's notions, are the very 'gods', though actually we are born as mere mortals

3 [b]) दुःखमशकम्, 'which, in common parlance, is painful' ꣸ Cn दुःखशक, दुःखनाशकम् — मारणतोपणनिशामनेषु शा (८११) इति धातुपाठे जानातेर्मारणार्थत्वानुवादात्, 'पशु मज्ञपय' इति ब्राह्मणदर्शनाच्च । ꣸

4 The stanza is differently explained by the commentators The 17 (in 4[a]) are explained by Ca n as प्राणs (5) + मनस् (1) + बुद्धि (1) + ज्ञानेन्द्रियs (5) + कर्मेन्द्रियs (5), by Cp as कर्मेन्द्रियs (5) + ज्ञानेन्द्रियs (5) + अन्तःकरण, consisting of मनस् (1) and बुद्धि (1) + भूतपञ्चक or तन्मात्राs (5), by Cs v as महाभूतs (5) + इन्द्रियs (11) + बुद्धि (1) The हेतुभूत five in 4[b] as ससारवर्धकैः पञ्चभि — 'काम क्रोध च लोभ च भय स्वप्न च पञ्चमम्' इति प्रागुक्तैः (12 232 4[ab], 266 14[ab]) योगदोषै , the 5 इन्द्रियार्थs, the 3 gunas, and, lastly, the अष्टाभि॰ in 4[d] as the 5 स्थूल भूतs + अविद्या + अहंकार + कर्म by Cn (thus giving 17 + 5 + 5 + 3 + 8 = 38 categories) Ca has no explanation for 4[b], and — in agreement with Cs — considers 4[cd] as listing only one group of 5 + 3 (thus giving 30 categories) Cp explains 4[b] by महाभूतकारणीभूतै पञ्चभि॰ इन्द्रियार्थै [=] शब्दादितन्मात्रै॰, and these, सत्त्वादिभिर्मिलित्वा, become 8, so that Cp has only 17 + 8 (= 25) categories Cs v explain 4[b] by शरीरारम्भकैः पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः Cv (like Cn) regards 4[d] as a fresh list of 8, which are enumerated as धनमद, कुलमद, विद्यामद, यौवनमद, प्रभुत्वमद, परिजनमद, धर्ममद, and दानमद.

5 [a]) पुनर्भाव, 'a newly transformed mode of existence'. The sages, says Yudhiṣṭhira, are above the hankering for पुनर्भाव, because their existing mode of life leaves nothing to be desired On the other hand, we had kingdom, we lost it, we recovered it, and are still unsatisfied. —[Crit App , line 3 *for* मजन्ति *read* मजति]

6 [c]) सख्यात॰, of limited duration.

7 [b]) प्रसकृत॰, in the usual course of things —[Crit App , line 5 *for* दोष (for ष), *read* दोष (for दोष)]

8 [a]) The variant नेश॰ denies man's freedom of choice Cp, in this connection, quotes (Kauṣ Up 3 8) एष ह्येवैनमसाधु कर्म कारयति त यमधो निनीषते, and later observes केवल प्रतिबन्धनिवृत्तौ पुरुषप्रयत्न॰ । Cf st 12 below —[Crit App , line 3 *for* G2, *read* G1]

9 [b]) मानःशिल, रक्तपीत रज , succeeding the अञ्जनमयरज॰, being, however, in reality, without any colour —[Crit App , line 2 *delete* G3 जयो ,]

10 After 10[ab], K4 writes an unconnected stanza

सावित्री ।
किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥

12 Cn, after some discussion, reaches the conclusion अत ज्ञानेनाज्ञानापनोदे सति कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपि साध्यमिवोच्यते । तस्मादुक्तमुक्तम् — अयत्नसाध्यमिति, the function of the महर्षि being ceaseless endeavour for ब्रह्मोपासना Cs takes a slightly different view ब्रह्म प्राप्तेर्ज्ञानमेव साधन न कर्मेत्याह — अयत्नसाध्यमिति । यत्न॰ कर्म, अयत्नो ज्ञानम्, तेन साध्य ब्रह्मभाव वदन्ति। तत्त्वज्ञान कुतो लभ्यत इत्युक्तम्—ये चापीति। युक्ता (v 1 for मुक्ता॰), रागद्वेषरहिता ज्ञानिन । न शाम्यन्ति, न उपासनादुपरमन्ति ।

16 [b]) The words can be understood as विदित्वा सक्षयम्, or विदित्वा [अ]सक्षयम्

20 [b]) अदृष्टवान्, better to regard it as आर्ष for दृष्टवान्, like जीवानि for जीवान्

21 [a]) तिर्यग्गच्छन्ति, i e., crossing over (by crossways) from one to the other

23 [a]) 'Whose reckoning by Time has already been reckoned whose last hour has struck' — [b]) ꣸ Cn सृष्टिस्थित्यो॰ परायण, परमात्मान आपमाण, कथयन्त त पुत्र . . . . . असुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यं मत्वा, तद्बुद्धिपरीक्षार्थं मृत्युमापत । ꣸ सृष्टिस्थितिपरायणं can also mean, lying

on the ground, mortally wounded —[Crit. App, *in the beginning, ins* MSS. om. the ref —Line 5 *for* D4-9, *read* D4 9]

25 ^{c}) अवधें, from √ वृधु हिंसायाम्.

29 [Crit App, line 6 *after* वक्ष्यति, *ins* (12. 330 15)]

271

9 ^{d}) सयमेन, योगेन (Cn)

12 [Crit App, line 6 *for* एका° *read* एकाजातौ]

14 ^{b}) तिलसर्षपम् — The strong smell of तिलसर्षप (sesame and mustard) requires very strong fragrance to overcome it

16 ^{b}) प्रसक्तिषु, स्त्र्यादिसक्तिषु (Cn) —[Crit App, line 6, *after* om., *ins* (hapl.)]

20 ^{c}) ꣸ Cn एकादशविकारात्मेति वैकारिकस्तृतीय ऐन्द्रियक' सर्ग उक्त' । त एते त्रय' प्राकृता' सर्गा । यथोक्त वैष्णवे — प्रथमो महत' सर्गो विज्ञेयो ब्राह्मणस्तु य । तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूत सर्गो हि स स्मृत' ॥ वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियक' स्मृत । इत्येष प्राकृत' सर्ग' स स्मृतो बुद्धिपूर्वक' ॥ ꣸

25 ^{cd}) The hiatus between the two pādas is avoided in N by the insertion of हि.

27 ^{c}) Note the TG variant रुद्रश्च for विष्णुश्च

30 ^{c}) पारिमाण्य, स्वार्थे तद्धित' (Cn)

31 ^{d}) On वाम्य', Cv observes अनेन ज्योतिश्चक्रस्य विमानान्युपलक्षयति ।

32 ^{d}) वालकोट्या, by the tail end of the porpoise

33 The doctrine of the six colours or लेश्यs of the soul was accepted by the Ājīvikas, and is found in several Jain texts like the Uttarādhyayanasūtra 34 3

किण्हा नीला य काऊ (कपोत = धूम्र) य तेऊ (तेजस् = red) पम्हा (= पद्मकेसर = yellow) तहेव य । सुक्कलेसा य छट्ठा य नामाइं तु जहक्कमम् ॥

On these colours, Ca writes तत्र तमोबहुल कृष्ण, तमो रजोभ्यां रजसोऽप्राधान्ये धूम्र, तमसोऽप्राधान्ये रजस उद्रेके च नील, रजसोऽत्यन्तबलवत्त्वे रक्त, रजसो हीनत्वेन सत्त्वोद्रेके हारिद्र (= पीत), तमसोऽत्यन्तक्षयेण रजसो लेशत संभवेऽपि सत्त्वस्य तीव्रोद्रेकात् शुक्लम् । Cn, similarly ' यदा तमस आधिक्य, सत्त्वरजसो न्यूनत्वसमत्वे तदा कृष्णो वर्ण । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये धूम्र । तथा रजस आधिक्ये सत्त्व तमसोर्न्यूनत्वसमत्वे नीलवर्ण । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये मध्यमो वर्ण', तत्र रक्त लोकानां सह्यतरम् । . . । सत्त्वस्याधिक्ये रजस्तमसोर्न्यूनत्व समत्वे हारिद्र पीतवर्ण, तच्च सुखकरम् । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये शुक्ल, तच्चात्यन्तसुखकरम् ।

Ca and Cn seem to agree in all particulars except about the constitution of the धूम्र colour, which has to be understood as possessing सत्त्व in समत्व, रजस् in न्यूनत्व and तमस् in आधिक्य. See, for further details, लोकप्रकाश सर्ग ३, श्लोकs 298–318, Bhavanagar (1929)

35 [Crit. App., line 11 *ins* hyphen at the end of the line]

36 [Crit App, line 7 *ins* hyphen *after* बुद्धि and after सिद्धि]

40 ^{d}) सहारविक्षेपशते — two centuries, one of सहार and one of विक्षेप

42 [Crit App, line 1 *for* B3 *read* B5]

45 ^{d}) अष्टापरान्, Cn (reading अष्टावरान्) glosses अष्टौ पुर्य अवरा अनुत्कृष्टा' पश्चाद्भूता वा येषु तान् मद्गुणात्मरूपान् लोकान्.

46 ^{a}) अष्टौ = 8 वसुs, षष्टिं = 49 मरुत्s + 11 रुद्रs, शतानि = शतगणस्थदेवान्तरलोकs — ^{b}) मनो[ऽ]विरुद्धानि = मनोनुकूलानि —[Crit. App, line 5 *for* -निरुद्धानि, *read* मनोनिरुद्धानि —Line 6 *for* -विबुद्धानि, *read* °विबुद्धानि, —Line 7 *for* मनोनुरुद्धान्, *read* °नुरुद्धान् and *for* विरुद्धानि, *read* °विरुद्धानि]

48 [Crit. App, line 10 *transp* -लोके *and* -लोक]

49 ^{d}) सहार = समाधि, विक्षेप = waking up from the समाधि.

50 ꣸ Cn तत्तु स्थान देवस्य महादेवस्य कैलासमिति [Cv वामनस्य] वदन्ति शाम्भवा । विष्णोर्वैकुण्ठमिति वैष्णवा' [Cp आदित्यस्य, Cv नरस्य] । ब्रह्मणो ब्रह्मलोकमिति हैरण्यगर्भा' । शेषस्यानन्तस्येति तद्भक्ता', [Cp सकर्षणस्य] । नरस्य जीवस्यैव तत्पर स्थानमिति सांख्या, [Cp नारायणसखस्य नरस्य] । देवस्य द्योतमानस्य चिन्मात्रस्य विष्णोर्व्यापकस्य परब्रह्मणस्तुर्यमूर्तिस्वरूपस्य परमस्येति 'तद्विष्णो परम पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धमित्यौपनिषदा', [Cp महाविष्णो] । ꣸

51 [Crit App, *in the beginning, ins*, B1 reads 51–56 twice without v l —Line 7 *before* T, *ins* B6 (marg) उपरि स]

52 ^{b}) स्थानानि, because they are अधिकारिन्s ' Cp ' Br. Sūtra 3. 3. 32. — ^{d}) सर्वोपदा (= सर्वोन्नत' (?) cf. Br Up 4. 3 9 —[Crit. App, st. 52–56 ' In

the beginning of each, *ins* For the repetition in B1, cf v 1. 51]

57 [Crit. App., line 8 *for* यद्, *read* यत्]

60 f. न भगवान् (60[a]) = source of the 4 व्यूहs, तुरीयार्थ (61[a]) = वासुदेवव्यूह, अर्वाकृस्थित (62[a]) = संकर्षण व्यूह, विधाता (62[c]) = प्रद्युम्नव्यूह, and सनत्कुमार (63[c]) = अनिरुद्धव्यूह, possessing अनिरुद्धगति everywhere

68 [b]) पाण्डवा, vocative The conclusion of the adhy is almost a bathos!

272

3 [d]) अव्यक्तदर्शनात्, owing to my inability to see things clearly Cp असम्भावितश्रवणात्

4 [d]) पदान्वये, व्यक्तदर्शनवेदान्तवाक्यार्थविचारे (Cn)

15 [Crit. App, line 2 *for* D2 5 6–8, *read* D2 5–8]

16 [Crit App, line 4 *read* the Da3 v l. thus Da3 transp युद्ध and द्रष्टुम्]

21 With 21, cf. B 14 11 19 The रथंतरसाम, acc to Cs, is अभि त्वा शूर नोनुम (Rv 7 32 22) — [Crit App, line 1 *for* B3 *read* B5]

30 [Crit App, line 3 *for* G1–3 *read* G1, 3]

Colophon [Crit. App, line 8 *for* G2 *read* G1]

273

☞ The Vrtra story occurs in Tait Saṁ. 2 5 1 Kāṭhaka Saṁ. 12 10 Maitrāyaṇī Saṁ. 2 4 1 Śatapatha Br 1 6 3 1–5, 4 2 6, 5 5 4 Jaiminīya Br 2 153–157 Also in Mbh 3 9–18 12 329 17–41 B 14 11 6–20

7 [Crit App, line 4 *for* K1 *read* K2]

10 [Crit App, line 1 *before* —[b]), *ins* Before 10, B5 ins भीष्म उवाच]

16 [Crit App, line 4 *for* D2 3 5–8 *read* D2 3, 5–8]

54 [Crit App, line 6 *for* V1 read V1]

58 [Crit App, line 3 *before* शिखण्डा *ins* Cn]

274

Initial Note add at the end — For variants for this adhy from the Brahma- and Vāyu- purāṇas, cf. App II, no 5A.

4 [Crit App, line 5 *before* —[d]), *ins* B3 (marg) विस्तारात्कथयिष्यामि]

9 734* The महर्षिs are properly omitted in the ŚK enumeration — [Crit. App, line 1 *before* K1, *ins* — (L. 1) — Line 3 *for* in text, *read* above]

14 [Crit App, line 1–2 *transp* the G3 v l. *after* the T2 v l]

17 [Crit App, line 3 *for* D6, *read* D8]

28 [Crit App, line 4 *for* B3, *read* B8]

30 [Crit. App., line 5 *before* G1, *ins* B0 नदित,]

34–35 For the incident, cf Śākuntala 1 6

275

9 [Crit. App, line 5 *ins* a semicolon at the end of the line]

14 [b]) नानागत, accruing from various sources

15 [a]) कौली = कौल्य, formed on the analogy of औचित्य-औचिती, cf Pān. 5 1 123 —[d]) परत्र शीले, 'as apart from or in the absence of शील'

16 [a]) = 6 24 66[a]

19 [Crit App, *read line 1 thus* —[a]) D5 अर्थकाम° —[c]) T1 G1, 3 तृष्णामोह (for °मोहौ)]

20 [d]) वामयम् is better read as two separate words in view of st 1, 3 and 21 It is possibe to take वामयम् as one word (वा+अमयम्), implying that he is ever alert and never too cook-sure. — [Crit App, last line *read* 'मे मय (for वा भयम्)']

276

2 [d]) कूटस्थ, situated at the very top, the best, अविकारि, अत्यन्तिकमैकान्तिकम् (Cn) cf 20[d] below

4 [c]) Cn, reading श्रेयस्काम°, glosses श्रेयस्काम इति शिष्यलक्षणम्, शेष गुरुलक्षणम् ।

5 [c]) भवति, त्वयि (Cn. s. v)

7 [Crit App, line 7 *for* Cp *read* Cn. p]

9 [b]) 'Finding solace in setting one Śāstra against another'

12 [a]) ❀ Cn आश्रमा = शास्त्राणि चत्वारि — तत्र धर्मो नास्त्येवेत्येकं शास्त्रम् । अवैदिक शाक्यादिकल्पितचैत्यवन्दनादिरेव धर्मो, नान्य इत्यपरम् । वेदोक्त एव धर्मो, नान्य इति तृतीयम् । धर्माधर्मातीत वस्तुमात्रमस्तीति चतुर्थम् । ❀ — [c]) अनुपश्य, गुरुभ्योऽधिगम्य (Cn)

21 [a]) धर्मेण, i. e., ब्रह्मचारिणां धर्मेण (Cs)

24 [ab]) Do not seek to establish your work as the very best by censuring other people's work

25 [cd]) 'Make up for their own deficiency in गुणs by finding faults in other people's good work.'

34 [d]) Manu reads लोके for लोकम् (= ordinary mode of life)

39 [d]) कर्मणां विषय विद्धि — In other words, he does not escape the grip of karmans — [Crit. App, *read line 14 thus* न, K1 विघशासन, B9 विघशाम्न (for विघसाशिन)]

41 [Crit App, line 4 *for* G1 read G3]

42 [a]) आकाशस्था, imagining that they are not treading the mortal earth at all thinking too highly of themselves — [b]) दोष, अविद्यमानमपि

44 [Crit App, line 3 *read* from वीत up to चरेयु *for* from वीत up to चरेयुर्]

47 [a]) खट्वां समारूढ — see the interpretation of Ca and Cn It is possible that खट्वा here means the stocks for criminals (Marāthī खोडा), which are extremely painful to the legs, and so the phrase signifies 'when undergoing punishment for a crime committed'

48 The king and his officers receive their meals (bribes) before the inmates of the house get their morsel!

51 [c]) आसन्न can go with आमिषम् (in 51), but can also be taken adverbially to signify 'at the nearest opportunity'.

54 [a]) उपसृष्टेषु — those that have come under a shadow or suspicion.

277

5 [Crit. App, line 9: *read* धन *for* धन]

14 [b]) कीटपिपीलिका, supply विनश्यन्ति.

19 [c]) को हेतु — the reply can well be It is निर्हेतुक duty

25 [Crit App, last line *for* स- *read* स]

26 [Crit App, last line *for* स *read* स-]

30 The full Table of वाह and प्रस्थ is given by the commentators as under —

5 गुञ्जs (or कृष्णालकs) = 1 माष ।
16 माषs = 1 कर्ष ।
4 कर्षs = 1 पलम् ।
13½ पलs = 1 प्रस्थ ।
100 प्रस्थs = 1 आढकः ।
200 आढकs = 1 द्रोण ।
20 द्रोणs (altenatively, 10 द्रोणs) = 1 कुम्भ ।
10 कुम्भs = 1 वाह ।

31 [a]) Cf. 12 169 9[a]

32 [b]) नपश्यन्, मृत्युनाभ्याहत लोक इत्यनुकृष्यते (Cn)

35 [Crit App, line 5 *for* वसन, *read* वसन]

46 [c]) गार्हस्थ्ये, even while in the householder's status Ca gives the gist of the adhy in these words गार्हस्थ, सङ्ग त्यक्त्वा कर्तव्यताबुद्ध्या स्त्रीसङ्गादपि, न बन्धाय, कुतो यज्ञादिरिति । See the concluding stanza 47

278

4 [Crit App, line 9 *before* D4, *ins* B3 (marg as in text)]

7 Cn gives here an आख्यायिका — एव ह्युपाख्यायते । असुरा किल देवान्बाधित्वा भृगुपत्न्या आश्रम प्रविशन्ति । त च देवा प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो विष्णु शरणमीयु । ततो विष्णुश्चक्रेण भृगुपत्न्या शिरश्चिच्छेद । ततो हतावशिष्टा असुरास्तत्पुत्र शुक्र शरणमीयु । स च मातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभय दत्त्वा देवान्बाधते ।

10 [Crit. App, line 5 *for* Da *ins* Da3. a4]

18 The शूल came to be called पिनाक, says Cn, because it was bent पाणिना (प्+आ+ण्+इ+न्+आ) with the result that प् joined with the middle vowel इ (= पि) and became the first syllable, since न् = ण्, in the course of the bending, both ends of the words came together and formed the second syllable ना, and क is the final noun making termination! (यत पाणिना अनामयत् अत पिनाकम् । तेन आद्यपदस्य आद्यन्तवर्णाभ्या

द्वितीयस्य मध्यमाभ्यां कप्रत्यययुक्ताभ्यां पिनाकपद निष्पन्नमिति योगप्रदर्शन कृतम् ।)

19 [Crit. App , line 2 *for* दृष्ट्वा *read* दृष्ट्वा]

22 For God Śiva's अन्तर्जलतपश्चर्या, cf 10 17 11

38 [Crit App , line 3 *for* परिपृष्ठवान् *read* परिपृष्टवान्]

279

9 [c]) दशार्धप्रविभक्तानां, पञ्चत्व प्राप्तानाम् (Ca. n.) —[d]) बहुधा गति —पापिनां तिर्यक्त्व, पुण्यवतां स्वर्ग, तयो साम्ये मानुषत्व, तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे मुक्तिरिति (Cn)

10 [b]) निषिच्यते, coated or gulded.

13 Cn separates the first line as प्रेत्य अकृत कर्म न यान्ति । जना सदा सरन्ति, and gives, as v l , the text as read in the edition, which Cn regards as interpreting the stanza as a statement of the चार्वाक view —[d]) चतुर्विध, पुण्य पाप नीतिरनीतिश्चेति (Cn)

14 [b]) वेदाश्रय कृत , as in the text पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पाप पापेन (Br Up 3 2 13)

16 [a]) निरन्तर, uniform

17 [b]) कूटस्थ, भोगाभावादनुपक्षीण, परिपाकाभावे फलमयच्छदेवोदास्ते ।

22 [b]) अन्येन, ज्ञानवर्त्मना (Cn)

280

1 [c]) रश्मिभिर्शानसभूतै , चिह्नाभि (Cn)

2 The division of सेवाश्रितेन (in 2^a) into सेवा+अश्रितेन and of द्विजातिहस्ताद् (in 2^c) into द्विज+अतिहस्ताद् (Cn अतिहस्त = अतिक्रान्तकर्मा !), proposed by Cn and followed even by Deussen, seems unconvincing, particularly in view of 4^{ab} The idea seems to be that service even from the hand of a द्विज who, being वृत्तिहीन, betakes himself to it deliberately and of set purpose, has to be considered as praiseworthy, if it is rendered unto a person of the lower caste , but not so, if it is rendered by one Dvija unto another (because the recipient of the सेवा ought to be ashamed of taking it from a colleague of the same status) This obvious interpretation was naturally unpalatable to Cn and the other commentators Note also how, in st. 4–5, Cn takes वर्ण in the special sense of colour according to the colour theory of the souls alluded to in adhy 271 above contrast the interpretation of सत्क्रिया (4^c) in Cp s

5 [d]) हन्यात्, in other words, turn the वर्णोत्कर्ष into वर्णापकर्ष —[Crit App , line 7 *for* पुण्यात्, *read* पुण्यात्]

6 [Crit. App , line 6 *read the line thus* [अ]भि(Das as °ति)निर्वृत्ते(Ds °द)त् ; De]

7 [cd]) 'Just as a pure and holy man would not drink polluted water' Compare the v l in Cn and its varying interpretation

8 [cd]) 'Even the truly repentant man (प्रत्यापन्न) is not always quite able to feel at home '

9 [d]) प्रस्थितस्य, at the hour of death, Ca मरणदशापन्नस्य

10 [ab]) विरक्त, 'slightly reddened', and not कृष्णोपसहित or one dyed in the juice of the Bhallātaka (= cashew nut, *Semecarpus Anacardium*), as Cn observes

13 [a]) The text can be कामकृत as well as [अ]कामकृत, both giving an acceptable sense —[Crit. App , at the end, *ins* —[d]) Bom Cal ed. ब्रह्मवादिन (for वेदपारगा) cf. 12^d

14 [Crit. App , line 3 *read* Ds. 9 यद्वर्तेते, omitting the portion in brackets between the last two letters]

19 [Crit App , line 8 *after* Cs, *ins* (reading यथार्माव नाप्नोति)]

20, 21 [Crit. App , line 1 *read* Das *as before* Ds 8 6 8]

281

2 [a]) गौरवेण परित्यक्तम्, गुरुधर्महीन [मातृपित्रादिकम्] —[Crit App , line 4 *ins* hyphen *before* प्रतिग्रहे]

3 [ab]) Namely, विशिष्टस्य दान, विशिष्टात् प्रतिग्रह

8 [b]) Regarding माठर as an attendant of the Sun, Mukuta, the commentator on Amara, observes तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायक । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च य । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसज्ञक । Cf. also 3 3 68 In the context, the interpretation of Cs seems preferable.

9 [b]) That man owes a debt to himself, viz. 11^{ab}

as explained by Cn, is a noteworthy idea.

13 [b]) Cp explains that ऋचीकतनय here denotes शुनःशेप Normally ऋचीक = भार्गव In the बह्वृच (or ऐत रेय) ब्राह्मण (7 17 7[a]), we read - मयैवाग्निरस सधुपेयां सय पुत्रताम् There seems to be some oversight or confusion in the names

282

1 Nilakantha introduces his comment on the adhy by—तत्र वृद्धमेवाग्रशसार्थं शूद्रवृत्तिं महीकरोति। Vidyāsāgara by—एतावता त्रैवर्णिकानां साधारणो धर्म उक्तः। इदानीं शूद्रस्य धर्ममाह। — [a]) वृत्ति, means of support —[Crit App, line 5 *ins* T2 *before* G1 8]

4 K1 quotes on marg कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः (= Hitopadeśa Prastāvanā, st. 30) as a parallel to the stanza

5 [b]) भाव्यते, 'is painted'

283

1 [Crit. App, line 6 *for orig., read marg*]

2 [d]) [अ]वृत्ति, having no other means of sustenance

5 [a]) अपूर्विणा, 'having no precedents in his family of other persons having previously done it'. cf the interpretation of कृतपूर्विण in 5[c]

6 [d]) नग्राह्यम्, not a thing to be imitated

13 [b]) नकारणम्, 'of no avail' in curbing people.

16f Cn understands a रूपक in the stanza with following equations — स = महामोह, शूल = शूलव तीक्ष्णा बुद्धि, देवा = इन्द्रियs, दिवि = हार्दाकाशे, वासव = चिदात्मा, तेजसा = सस्कारशेषेण

17 [Crit. App, line 1 *before* V1, *ins* D1 reads 17 twice —Line 2, *after* D1, *ins* (both times)]

19 [b]) विपृथुः, Cs wrongly identifies him with पृथु

23 [Crit. App, last line *for* D1, read D7]

29 [b]) ईहकः, अयाचयी (Cn)

30 [a]) For इल्लेख, cf. 12 254 27[c] —'Earlier carvings, i.e, prejudices or pre-conceived notions in the heart'

284

10 [Crit App, line 11, and st 11, Crit. App, line 1 *for* वेंदम् *read* वेंदमु]

26 [Crit. App, line 5 *before* K4, *ins* K3 damaged]

285

1ff Cn regards this adhy as a reversion once more to the discussion of the six colours of the soul (cf. adhy 12 271 and 280) The problem of the सकरजातिs is treated at length in B 13 48

8 [a]) Deussen wrongly divides the pāda into क्षत्रजा–अतिरथा–अम्बष्ठा For the other mixed castes, see Manu 10 8ff. Numbering the four castes in order as 1, 2, 3 and 4—with F standing for the father and M for the mother — the mixed castes named would be — अम्बष्ठ (1 F, 3 M), उग्र (2 F, 4 M), वैदेहक (4 F, 1 M), श्वपाक (?), पुल्कस (1 F, 2 M), स्तेन (?), निषाद (1 F, 4 M), सूत (2 F, 1 M), मागध (2 F, 3 M), आयोग (4 F, 3 M), करण (3 F, 4 M), व्रात्य (4 F, 2 M), and चण्डाल (?) Manu omits स्तेन, gives no name for 3 F + 1 M and for 3 F + 2 M, and regards श्वपाक as the progeny of a क्षत्त from उग्रा mother, and does not exactly characterize the चण्डाल beyond designating him as नराधम Cs quotes वैजयन्ती to the effect चण्डाल ब्राह्मणी शूद्रात्

12 [b]) अपकृष्टेन जन्मना, वर्णतारतम्यदृष्टिमता रजस्तमोग्रस्तेन (Cn) —The theory is more fully set forth in B 13 48 Cn gives the example of काक्षीवत् detailed in 1 98 25–30

14 [ab]) ऋष्यशृङ्ग the son of काश्यप alias विभाण्डक m शान्ता, from whom was produced शक्ति m अदृश्यन्ती, from whom was produced पराशर m सत्यवती, from whom was produced व्यास (3 110–113) Contrast the explanation in the Crit. App given by Cs

18 ❀ Cn 'तस्येदं विश्वमासीद्यदिदं किं च, तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्' इत्यादिश्रुतेः कर्मजान्येव सर्वाणि गोत्राणि, परमात्मानि कर्मजन्यैव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति प्रघट्टकार्थः। ❀

23 [b]) सविभागिता, willingness to share out whatever is due to others

25 [c]) अधीकार, see Pānini 6 3 122

28 ^{a}) A Śūdra is equated by people who set much store by Vedic knowledge with the वैदेहक, i e, with the son of a Brahman mother from a Śūdra or Vaiśya father — ^{cd}) The last two lines envisage a clear attempt to merge caste-distinctions in the domain of Viṣṇu-bhakti, and not to give too much importance to Vedic mantras

29 [Crit App, last line *for* B3 *read* B8]

33f Cp observes जानिश्च कर्म चैतद्द्वयमपि यद्यपि दोषहेतु, तथापि पुरुषकृतिमाघ्यत्व कर्मण्येव, न जातावित्यभिप्रायेण कर्म विशेषयति ।

39 [Crit App, line 3 *before* —^{e}), *ins* — D3 reads 39^{cd} on marg]

286

8 ^{d}) Supplying न from the first line, नापकर्षति = न मारयति, Ca, however, observes अवकर्षतीत्यवशब्दो निषेधे

9 The actions intended are certain practices calculated to give away a part (or the rest) of one's life to another in a solemn ceremony

10 ^{ab}) 'Who, being tired of their life, want to end it — ^{d}) क्रियावत्सु पुलिनेषु, as participants in some heroic acts, Cn renders it by पुलिनवत्सु तीर्थेषु or what came to be called "Ghāt-murders".

11 ^{cd}) 'There is always a sequence of circumstances which furnishes the causal probability of the occurrence '

13 ^{a}) द्वितीय, अदृष्टात्म्यत्व (Ca. p) — ^{cd}) Cf तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सपत्स्ये (Chh Up 6. 14 2)

14 ^{d}) समागम, समागमस्थानम् (Ca) — [Crit App, line 4 *ins* hyphen before स्वात्वासि]

19 ^{c}) जायते, i. e., जायते इव

23 Cf 6 30 24

24 ^{c}) [अ]प्राकृतेन The प्राकृत modes are mentioned in st 25-26 This is क्रियावत्सु पुलिनेषु (st 10 above)

25 [Crit App, line 5 *read* वध *for* वध]

29 ^{b}) वृद्धानुपास्य, 'involving attendance upon the elders in knowledge'. With the formation of this word, Ca compares यथा वैद्यके दीर्घंजीवितीयोऽध्याय', and observes तेन नापशब्दभ्रमोऽत्र कार्य, — a भ्रम which has led to the emendation वृद्धाननुपास्य in several MSS

30 ^{b}) For the five महायज्ञs, cf Manu 3 71

37 ^{a}) Cp explains the reading त्यागो दाने, by दाने सत्यपि, since, प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् । — ^{b}) Cp emphasizes the word शरीरम् by observing वस्त्रादिभ्य शरीरमेव ग्राम्यम् । — [Crit App, line 5 *after* M5-7, *ins* Cp (gloss वस्त्रादिभ्य)]

287

3 ^{ab}) The ज्ञान (namely असङ्ग श्रेयसो मूलम्) is the highest attainment of knowledge

7 [Crit App, line 9 *for* क्लि° *read* क्लिष्य°]

13 [Crit App, line 1 *before* —^{a}), *ins* G8 reads 13 twice — Lines 1, 6, 8 *after* G8, *ins* (both times)]

14 ^{a}) इहते, irreg for ईहते

21 ^{ab}) अभिमन्यते, gives preference to — ❀ C8 कुटुम्बादिकार्यं परार्थं, स्वकार्यं योग । ❀

23 The liquid is not soaked or assimilated by the पक्वपात्र, which consequently remains firm. The आमपात्र, on the other hand, absorbs the liquid, loses its firmness and is burst open Hence the conclusion in 24^{cd}, which seems to enjoin फलाशारहितभोग

25 ^{a}) 'Enveloped in a misty or clouded vision' of Rv 10 82 7^{cd}

26 [Crit App, line 9 *for* °नत्तो *read* °नत्तो]

31 ^{cd}) 'The (slender thread of) mental attachment drags the body after it — [Crit App, line 2 *before* C3, *ins* Cn (gloss धीवराभिप्रायेण)]

32 [Crit App, line 5 *for* D3 *read* D8]

34 ^{a}) -गृहसस्य, न तु तादात्म्याभिमानिन' (Cp)

38 Cn says that the golden कार्षापण had eight [circular] marks upon it — [Crit. App, line 10 *after* Cnp *ins* (gloss सूनकेन, मुद्रयेति यावत् । यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जातिविशेष)]

39 ^{b}) आत्मनो शुभाशुभानि यान्ति, i e, have their own ways of fructification.

42 [Crit App, line 4 *after* Cn *ins* (presumably reading उपायाविसयाद्)]

288

☞ The 'हंस-साध्य' dialogue occurs in a much abridged form in 5 36, from which some parallels are here noted The Haṁsa there is sage Ātreya in the disguise of a swan.

5 b) पतते, 'flies with you', is in vogue —[Crit. App, line 3 *for* शब्द-, *read* शब्द]

7 Cf. 5. 36 4

8 b) पर, उपनिषद्रहस्य (Ca) — d) रुशती, shining or high flown —[Crit. App, *in the beginning, ins* = (var) 1 82 8 2 59 6 B 13 104 31]

9 [Crit. App, *in the beginning, ins* = (var) 1 82 11 2 59 7 5 34 77 B. 13 104 32 —]

11 a) अभिपङ्कव्यलीक, slanders based upon deep-rooted prejudices

15 [Crit. App, *in the beginning, ins* = (var) 1 82 6. —]

16 [Crit. App, *in the beginning, ins* = 1 82 7 5 36 5 —]

17 [Crit App, *in the beginning, ins* = (var) 5 36 11 —]

18 ab) Always be ready to pardon, whether the authors of the offence be persons of lower rank, *or those superior to you, or your equals*

19 a) निभृत, पूर्ण (Cn) — b) विवित्सा, greed Cn, reading विधित्सा, renders it by तृष्णा — c) 'Actuated by greed (लिप्समान from √लभ्), I do not transcend limits [of propriety]'

22 b) उत्सेचने स्तम्भ — This probably refers to the water lifting apparatus (Tamil Erram) familiar in South India. The stout or full-grown stump of the tree which serves as the fulcrum for the bamboo-pole, at the long end of which is attached the pitcher for lifting up water from the deep well, is naturally an object of solicitude for all Compare Mṛcchakaṭika the words of Sūtradhāra (BSS, I 8 11) ज दाणि अह वरण्डलबुओ विअ दूर उक्खित्तिअ पाडिदो —[Crit. App, line 5 *for* °वने *read* उत्सेचने]

25 [Crit. App, line 9 *read the line thus* धयेदुघ, Dn4 D8 (by corr.) नाडुघाना (Dn1 -°ना) हंयेदुघ, D5,7]

26 [Crit. App, *in the beginning, ins* = (var) Manu 2 162cd–163ab]

30 b) The four teats are the four objects of प्रशंसा mentioned in stanza 1a

32 [Crit App, *in the beginning, ins* = (var) 5 36 13 Pañcatantra 1 249.]

33 [Crit App, *in the beginning, ins* = 5 36 10]

36 c) अपेतदोषान् probably for दोषापेतान्, beyond censure

37 b) सर्वाशिना, 'all-consuming'

38 [Crit App., *in the beginning, ins* = (var) 5 36 12. — Line 2 *for* स्वाद्द्वतान् *read* स्वाद्वतान्]

43 [Crit App, line 7 *before* M1 *ins* D8 (before corr)]

289

Initial Note *ins at the end* — With 12 289-296, cf Brahmapurāṇa (Ānandashram) 238–244 (the v. l from which are given in App II, No. 6)

3ff. Ca observes सांख्ये योगबलरहितानामपि विज्ञानमात्रेण मुक्तिरुपदिश्यते। तत्र युक्तम्। योगे तु ईश्वराराधनेन योगोत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कार सन् अविद्यालये मुच्यते। अयमाशय। शास्त्रज्ञानं परोक्षज्ञानरूपं, न प्रात्यक्षिकभ्रमापनोदायालमिति। सांख्ये तु युक्तिश्च भवदुःखापनयनत्वम्। Cn observes अत्र सांख्य नामैकात्म्यज्ञानं, इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिप्रसिद्धम्, न तु कापिल पष्टितन्त्राख्यम्, 'इहत्य सर्वम्' (751*) इत्युपसंहारात्। षष्टितन्त्रे तु प्रधाने एव सर्वलयो न त्वन्तरात्मनीति प्रसिद्धम्। —[Crit. App, line 7 *after* B3, *ins* D82 — Line 8 *for* B3 (marg) *read* B8 8 (both marg)]

7 a) As an example, Cn mentions कण्ठकूपे धारणायां क्षुत्पिपासानिवृत्ति

9 For further confirmation, Cn quotes योगवासिष्ठ (5 78 8f.) — द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव। योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्॥ असाध्य कस्यचिद्योग कस्यचित्तत्त्वनिश्चय। प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव॥

17 a) सूक्ष्म is very probably an instance of case-attraction In view of the expression अबला in 18a, सूक्ष्मा gives a better sense. —[Crit App, line 2 *for* K3 4 D1 T G3 8 6 सूक्ष्मा, *read* K6 V1 B0 6-8 Da4 Dn1 n4 D8 D2 3, 5 7 8 G3 M1 6-7 सूक्ष्म. — Line 3: *for* सूक्ष्म, *read* सूक्ष्मा]

24 Cn refers to the incident in 12 278 9ff. : शुक्रो यथा धनदमाविश्य तद्वन् जहारेति प्रागेव वर्णितम् ।

30 ^{a}) आत्मन:, मनम (Cs), also आत्मना, मनसा (Cs) in 40^{c}

34 [Crit. App , line 3 *before* — ^{c}) *ins* — After 34^{ab}, G1 reads 36^{cd} for the first time, repeating it in its proper place]

36 [Crit App , line 5 *before* — ^{d}) *ins* G1 reads 36^{cd} for the first time after 34^{ab}]

38 ^{cd}) The comparison of the Yogin with the fisherman who kills the fish is somewhat odd, even though the point of comparison is the one-pointedness एकचित्तता of the pursuit and the certainty of the result, namely, the sin of killing The v l पाप in Cn for पाप requires एव to be supplied in both the उपमान and the उपमेय statements, besides the awkwardness of equating the Yogin with the sinful fisherman The Cn variant हन्ति पुनर्नान्नां has not much support The reading (not included in the Crit App) given by Cs पान हन्ति च मीनानां is also not quite satisfactory

41 [Crit. App , line 4 *for* °प्रग *read* °प्रग —Lines 11, 12 and 13 *for* K4 B3 *read* B3 D3]

46 मास अखण्ड उपोष्य —'continuous abstinence from flesh' (as glossed by Cn) — is not quite satisfactory, although Nilakantha quotes texts in support अखण्ड मास उपोष्य, an entire month's fast, quite fits the context It is also read by Cs

48 ^{a}) अरतिम्, 'getting wearied' of the stringent discipline

49 ^{b}) ꣸ Cn आत्मान त्वपदार्थम्, आत्मना बुद्ध्या । ꣸

52 ^{d}) Only a youthful and energetic man can escape it safely

61 ^{d}) विशेत is the common verb for all the accusatives in the preceding stanzas 58–61

290

5 ^{a}) ज्ञानेन परिसंख्याय — On this Cn observes सांख्य, सम्यक्ख्यानम् । योगेऽपीत्यनेन ज्ञानम्, पर तत्र प्रत्यक्षमत्र तु शास्त्रमात्रमूलमिति भेद: । कर्मसमुच्चयासमुच्चयकृतो भेद इति चेत्तद्वाह । सांख्येऽप्याश्रमकर्मणोऽत्यागात् । आश्रमकर्मत्यागे तु न सांख्य न योग । यथोक्त प्राक् — प्रत्यक्षहेतवो योगा (12 289 7^{a}) इत्यादि ।

7 [Crit App , line 2 *for* 7 on marg *read* 7^{a}–8^{b} on marg]

8 [Crit App , line 3 *before* — ^{a}), *ins* D3 reads 8^{ab} on marg]

15 ^{c}) Buddhi was already mentioned in 14^{d}, its mention here once more, says Cn, is प्रातिलोम्येन सत्त्वे तत्प्रविलापनार्थम्

18ff. On the topic, Cn observes — अत्र प्राणेभ्यो देवा, देवेभ्यो लोका:, इति श्रुत्यनुसारादिन्द्रियेभ्यो देवतासृष्टिं देवताभ्यो लोकसृष्टिं चाभ्युपेत्य मदाणि सर्वलयमाह — रूपेणेति । रूपेण रूपवता द्रव्येण । दृष्टि चक्षुरिन्द्रियम् । सयुक्त कुण्डलेन कनकमिव । चक्षुर्व्यतिरिक्तो रूपद्रव्यदेवतादिर्विषयो नास्तीत्यर्थ । एवमग्रेऽपि ।

24 ꣸ Cn अयमर्थ । यथा स्वप्ने एकस्यैवात्मनो वासनावशात्स्वजगदात्मकत्व, आत्मनश्चासङ्गत्व दृश्यते, एव जाग्रद्भ्रमेऽपि ज्ञेयम् । — [Crit App , line 10 *for* D2 8 *read* D2 8 8]

28 ^{d}) राजर्षीन्, namely, वैन्य and others

38 ^{d}) क्वचित्, in some individuals

40 ^{a}) 'Great honour shown [undeservedly] to those not in possession of, i e, not entitled to, Mokṣa'

43 ^{c}) सदेवेषु लोकेषु, 'towards pious people'. — ^{d}) न वर्तन्ति, 'do not behave [properly]'

44 ^{d}) गतय: पृथक्, supply वर्तन्ते ता, governed by विगाय

49 ^{c}) जरामृत्यु, i e, जरासहितमृत्यु

55 ^{c}) सत्त्वमशीलनात्, 'by developing sāttvika habits'

63 ^{d}) महाकरम् 'possessing great caverns (आकर) of various sensuous-tastes'

64 [Crit App , line 4 *for* 65^{a}, *read* 65^{b}]

65 [Crit App , line 1 *for* 65^{a}, *read* 65^{ab}]

68 [Crit. App , line 5 *ins* hyphen *before* दयोदक — Line 7 *ins* hyphen *before* द्व]

70 ꣸ Cn यथा कमलनालेनान्त:सुषिरेण जल मुखेनाकृष्यमाणमन्त प्रविशति, तद्वदात्मनि प्रणिधीयमानमनोद्वारा सूर्योऽन्तराविश्य तत्रैव हृदयाकाशे सांख्यान्प्रति स्वनाडीभि: सबन्धाच्चतुर्दशभुवनगतान्विषयान्वहति, प्रापयति । ꣸

72 [Crit. App , line 5 : *for* वहती *read* वहति]

75 ^{b}) It is to be noted that the text places

परमात्मन् higher than नारायण See, however, the gloss of Cv भूतायतना + अमला, double saṃdhi. — [cd]) ꕥ Cn सेयमात्मनिष्ठा योगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोध इत्युच्यते। सांख्यैस्तु तत्तद्विषयसहितानां वृत्तीनां लवणोदकन्यायेन प्रविलापन मित्युच्यते। एवमय भाषाभेद एव। शमादि साधन, कैवल्य च फल पक्षद्वयेऽपि समानम्। ꕥ

76 [cd]) The point at issue is, as Cn observes, whether in the state of मोक्ष there is any विशेषविज्ञान

81 ꕥ Cn अय भाव। प्रत्यक्ष हि बाह्यमर्थं चक्षुषैव पश्यति, तदभावे न पश्यति। न च तावता आत्मन प्रकाशनशक्ति र्हीयते, तेन विनापि स्वप्ने तद्दर्शनात्। एव सुषुप्तिसमाध्योर्मनसा विनापि नास्यात्मनो ज्ञशक्तिवियोग, उपकरणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वात्। तथा च करणाभावकृतमेवास्य विशेषविज्ञानराहित्यं, न ज्ञत्वकृतमिति कैवल्येऽपि नात्मन सार्वज्ञ्यहानि। तथा च श्रुति (Br Up 4 3 23)—यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति । इत्यादिका सुप्त्यादावप्यात्मनो द्रष्टृत्वादिक दर्शयति। ꕥ

82 [Crit. App, line 4 *for* B1 9 *read* B6 (marg as in text) 7 9]

86 [c]) गतय for गती, or supply ता to go with आक्रम्य.

94 Cn introduces the stanza by — एव जीवन्मुक्ति सद्भावमुक्त्वा विदेहकैवल्यमाह — शक्यमिति।

95 ff. Ca observes एतेन फलैक्याज्ज्ञानलक्षणोपायैक्याच्च दर्शनयोरैक्यमादर्शितम्। कर्मापि मोक्षहेतुरित्येतावता योगो भिद्यते। तदपि वस्तुगत्या न भेदकम्। कर्मणो यमनियमादेरुभयत्रापि तुल्यत्वा दिति परमार्थ। न च, यदि कर्मयोगे ज्ञान समुच्चीयते, गृहस्थ प्रत्येव तस्य सभवादिति वाच्यम्। ब्रह्मचारिगृहस्थयतिषु स्वाश्रम विहिताकरणे दोषात्तदवश्य कार्यमेवेति न कर्माश्रयी। ये तु उत्पन्न साक्षात्कारतया स्वतो गलितकर्माण ते कपिलशास्त्रोपदेशतामापन्ना।

110 Quoted (with var), Brahmasūtra Śāmkara-bhāṣya 2 1. 1.

291

1 [Crit App, line 3 *after* 1[cd] *ins* a semicolon and *add* D7 reads it twice]

7 [d]) करालजनकस्य — कराल is here, as in 12 296. 37, an individual name, like जनदेव in 12 211 3 and 212. 1, वसुमान् in 12 297. 2, दैवराति in 12 298 4 and धर्मध्वज in 12 308 4 — there being separate individuals (namely वसिष्ठ, पञ्चशिख, भृगुवशधर, या[य]ज्ञवल्क्य[ल्क] and सुलभा, respectively) with whom the king holds his philosophical discourse. In 12. 307, the Janaka who holds discourse with पञ्चशिख is hence probably जनदेव, while Janaka, the father of Sītā, seems to have been named सीरध्वज (Uttara Rāmacarita 4 9[b]) Any discrepancies in their philosophical teachings can hence be accounted for that way

11 [c]) यस्मात्, having reached which [Brahman] — ल्यब्लोपे पञ्चमी (Pāṇini 1 4 31, Vārttika)

11, 12 [Crit. App *transfer* the concluding note about addl Colophon *from* st 11 *to* st 12]

18 [d]) एकाक्षर, i e., यथार्थाक्षर Cf the gloss of Cs

26 [Crit App, *in the beginning, ins* Cf Manu 2 90]

28 [a]) ꕥ Cn एषा मूलप्रकृति, चतुर्विंशा, चतुर्विंशतितमी। चतुर्विंशीत्युजु पाठ। ꕥ The 24 are 5 भूतs + 5 तन्मात्राs + 10 इन्द्रियs + 1 मनस् + 1 अहंकार + 1 बुद्धि [= महत्], together with अक्षर or ब्रह्म the root and origin of creation Beyond these 24 is the 25th, the Viṣṇu (st 38)

30 [Crit App, line 4 *for* पिशाचे *read* -पिशाचे]

31 [Crit App, line 9 Ds1 actually reads र्णेवैये If the रेफ sign means transposing of letters, the reading would be वैर्णेये, as in text]

38 [Crit. App, line 10 *for* G2 °तमो (for °तिमो) *read* G2 पचविंशतितमो (hypermetric) (for चतुर्विंश तिमो)]

41 [Crit App, *in the beginning, ins* B1 reads 41[ab] twice. — Line 2 *before* Da3, *ins* B1 (first time)]

46 [Crit App, *in the beginning, ins* Cf. Manu 12 40 —]

292

1 [b]) 'Follows the advice of an unenlightened person'.

6 [a]) अर्शसां रोगे, hemorrhoids or piles — [cd]) 'Leprosy, white (श्वित्र), wet (कुष्ठ), or spotted (सिध्म)

10 [c]) वीरस्थान and अभ्युपक्व as separate places of repose.

12 [a]) 'Clad in hemp- or flax garments,

17 ^{b}) 'On corn grains found intact in the cow-dung after over feeding the cow with grains the night before'

25 ^{ab}) नमस्क्रियाs of various kinds preceded by oblations accompanied by स्वधाकार, वषट्कार and स्वाहाकार The whole line should have been, strictly speaking, one word as given by K1 2 alone, but it is not impossible to construe the line as it is —[Crit App, line 3 *for* स्वधाकार *read* स्वधाकार-]

34 [Crit App, line 8 *after* K1 *ins* Ds1]

38 [Crit App, line 3 *before* D1 *ins* B3]

40 [Crit. App, line 8 *before* G1 *ins* D5 कानजा,]

42 ^{b}) लिङ्गै, namely, from the products of प्रकृति like महत् and the rest The लिङ्गs of the पुरुष, likewise, are the things (e g भोग) that happen only in consequence of the पुरुष's presence, and that, without the Puruṣa, the Prakṛti would not be active. Cf Sāṁkhyakārikā 42, 57 — ^{c}) Deussen takes तथैव to signify प्रकृतिमहत्त्व, and proposes to emend अनुमानात् into अभिमानात् (cf. st 45) Because of this अहंभाव, the Puruṣa considers the marks of the प्रकृति as though they were his own marks

43 ^{b}) अव्रण, the M reading, (which one is half inclined to adopt) conveys the sense that the पुरुष has no व्रणs or apertures like the Prākṛtic body, and yet, wrongly considering himself as the owner of the व्रणs, imagines himself as the author of works. Deussen renders अव्रणम् by 'für sündlos gehaltenes' ('which is deemed to be sinless'), while Cn explains अव्रणम् by निर्विकारम्

293

2 [Crit App, line 3 *for* Ca. p *read* Cp]

3 ^{b}) तत्र, [आकाश]मण्डपे (Cv) The षोडशी कला is the only अमृतकला The remaining fifteen forms or vestures (कोशs) appear and disappear in the sky thousands of times

4 ^{a}) पञ्चदशा योनि', i e., पञ्चदश अधिका आसु इति पञ्चदशा' कला', the word being formed, according to Pāṇini 5 2 45, to convey the sense that the 15 कलाs are supernumerary, the 16th being the only real and अमृत कला, which is the source (योनि) as well as the merging place (धाम) of them all, so that the real moon is the 16th Kalā — ^{b}) ꣳ Cn धाम, स्थानम् । नि शेषतो गणनेन पञ्चानां महाभूतानां, पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वात् सर्वैक्ये (5+4+3+2+1 =) पञ्चदशगुणानां साक्षात्कारणत्वात् कलात्वेन वचनम् ।

5 ^{d}) जायते, as कलाद्वयविशिष्ट', कलात्रयविशिष्ट', etc in various योनिs

6 ^{a}) The sixteenth कला in the case of the individual, as Cn says, is the चित्कला —[Crit App, line 6 *read* न तूप for न तूप]

7 ^{a}) Cn observes गौडास्तु एव तां क्षपयित्वेति पठन्ति । तदा पञ्चदशीपरं एवायमूर्ध्वार्ध' श्लोक' । Other ways of improving are एनामक्षपयित्वा or नैव तां क्षपयित्वा as found in different groups of MSS The text can give the desired sense if क्षपयित्वा can be taken to mean "having [nominally] utilized it as the basis" This explains 7^{cd}

12 [Crit App, line 5 *for* D5 *read* D5 7]

14 [Crit. App, line 2 *for* D7 repeats 14^{a} *read* D5 7 read 14^{ab} for the first time after 12^{ab}]

18 [Crit. App, line 2 *before* — ^{a}) *ins* V1 reads 18^{ab} on marg]

20 [Crit App, line 4 *before* — ^{c}), *ins* — After 20^{ab}, T1 reads 22^{c} for the first time, repeating it in its proper place.]

22 [Crit App, line 3 *before* — ^{c}), *ins*. — T1 reads 22^{c} for the first time after 20^{ab}]

31 [Crit App, line 8 *before* ꣳ Cn, *ins* Bom ed अथ चेन्द्रियक तात]

36 ^{b}) The त्रैलिङ्ग्य Cn further explains thus अन्त-करणविशिष्टमाभासचैतन्य प्रमाता, अन्त'करणवृत्तिविशिष्ट प्रमाणम्, घटाद्यवच्छिन्न प्रमेयम् ।

42 [Crit App, line 7 *for* D3 8 5 8 *read* D3 8. 5 (both times) 8 —Line 13 *for* D5, 7 read D5 (both times) 7]

49 [Marginal ref *read* B 12. 306[5] 38]

294

3-4 ^{a}) अक्षर has एकत्व, while क्षर has नानात्व

4 [Crit. App., line 3 *before* — ^{c}) *ins* 4^{cd} = 12 295 46^{ab}]

6 Ca observes सांख्य पृष्टमपि योग प्राधान्येनोत्तरयति ।

7 [Crit App , line 7 *for* Ks *read* K6]

10 Ca introduces the st. by the words — अथ प्रत्याहारमाह — ^{d}) ꕥ Cn चतुर्विंशादज्ञानात्प्रकृतिसङ्घात् पर पञ्चविंश, प्रतिगन्तु चोदयेत् — इत्यर्थ । ꕥ

13 Cs introduces the st by अथ धारणां वक्तुमुपक्रमते ।

16 ^{b}) Ca रस्यति — रसयतीत्यर्थे छान्दसम् ।

22 [Crit App , line 2 *after* D1 *delete* G1]

24 [Crit App , lines 13, 14 *for* निर्लिङ्ग *read* निर्लिङ्ग']

25 [Crit App , line 8 *after* T2 सत्य, *ins* Ca पश्य , and, within the following brackets, *read* as in text *for* for पश्य]

35 [Crit App , line 6 *before* D5, *ins* K1, 2, 4 lacuna for तच्च क्षेत्र]

41 ^{b}) 'They display their mastery in enumeration' सख्यां प्रकुर्वन्तीति, सम्यगाख्यानवत्त्वाद्वा सांख्या', प्रकृतिं पुरुष विविक्ततया पश्यन्तीति सांख्या' (Cp)

42 [Crit App , line 7 delete ꕥ, and line 9 *ins* ꕥ *before* Cv — Line 10 *ins* । ꕥ at the end]

45 ꕥ Cn एव महाण्यध्यस्तमहङ्कारादिक पश्यन्न सम्यग्दर्शी, अधिष्ठान तु पश्यन्सम्यग्दर्शीत्यर्थ' । ꕥ

295

1ff. In 294 4-5, seven questions — (i) नानात्वैकदर्शन, (ii) बुद्ध, अप्रतिबुद्ध and बुध्यमान , (iii) विद्याविद्ये , (iv) अक्षर and क्षरं, (v) सांख्य , (vi) योगं , and (vii) पृथक्त्वापृथक्त्वे — were posed as questions for solution Of these, (v), (vi) and (i) were answered in that chapter The remaining four will be answered in the present chapter, says Cn

3 ^{a}) परस्पर, i. e , परत' परतराम्

9 ꕥ Cn ज्ञान धीवृत्ति , ज्ञेयस्तदभिव्यङ्ग्यो बोध' । यो विज्ञाता प्रमाता स एव पञ्चविंशको बोध इत्यर्थ । ꕥ

10 [Crit App , line 7 *after* B8, *ins* (marg as in text)]

12 [Crit App , line 2 *for* Cs *read* Cv]

21 ꕥ Ca अन्यत्वतां, भिन्नताम् इति पाठे छान्दसो भाव प्रत्यय', अन्यथा न भावप्रत्ययाच्चावत्प्रत्यय दृश्यते । ꕥ — ^{c}) प्रकृत्या, 'by reason of his association with Prakṛti'

22 Cf Br Up 4 4 12

27 ^{a}) अयमत्र, i e., पुरुषोत्तम (Cv)

28 ^{a}) ꕥ Cp तुल्यतामिति । न चान्वाहार्यारोप', किं तु यथार्थानुभव एव इत्याह — तुल्यताम् । ꕥ

33 ^{d}) पराङ्मुखम्, i e , बहिर्मुखम् or विषय भोक्तुमुद्युक्त (as opposed to अन्तर्मुखम् or brooding on the inward self)

40 ^{c}) ज्ञानसपन्न, to the best of my knowledge

44 ^{d}) सार = upper part of the milk cream. Cf. the gloss of Cp Towards the end, Cn gives some general observations as to the relation of सांख्य to योग, which are worth quoting अज्ञातो योग ससार', ज्ञातो मोक्ष , इति योगस्यादरो दृश्यते । तथा च सांख्यस्य शिष्यानु ग्राहकत्वाद्योगस्य च वेदशास्त्राङ्गत्वाद्द्वयमप्यपरित्याज्यम् । ननु कथ तर्हि द्वाविमौ मार्गावित्युद्धोप' । प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि । तथा हि। द्विविधो मोक्षाधिकारी, कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्राद्यो वाक्यार्थ विचारात्प्रागेवानुष्ठितयोग इति न त प्रति ध्यानापेक्षा । विविक्तस्य त्वपदार्थस्य प्रागेव दृष्टत्वात् । तस्य तत्पदार्थाभेदमात्र वाक्यात्प्रति पत्तव्यम् । त प्रति योग उपसर्जन', सांख्य प्रधान, चरमत्वात् । यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्याच्छ्रवणादावेव प्रवर्तते, तस्य वेदान्तै परोक्ष ज्ञान जायते तदर्थस्य निदिध्यासनादापरोक्ष्यम् । त प्रति सांख्यमुप सर्जन, योग' प्रधानम् ।

46 ^{a}) The अप्रतिबुद्ध or जडप्रकृति is discussed in detail in the Sāṁkhya , but it is mostly absent in the Yoga — [Crit. App , *in the beginning*, *ins* 46^{ab} = 294 4^{cd} —]

296

3 The बुध्यमान is the जीव, which is the पञ्चविंश or the 25th entity, which has yet to acquire the highest knowledge चिदाभासोऽपि दृश्यत्वान्नान्य द्रष्टुमीष्टे — न हि घटो घट बुध्यते (Cn)

6 ^{a}) अप्रतिबुद्धेति = 'द्ध' इति, a double saṁdhi.

7 ^{b}) बुध्यते, Cv supplies स्पष्टम् — ^{c}) The षड्विंश is, as Cn says, the निरुपाधिचैतन्य, सर्वप्रकाशकम् । सन्मात्र केवल वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थ । It sees the चतुर्विंशम् (= अव्यक्त or प्रकृति), as well as the पञ्चविंशम्, the soul

10 The true knowledge overcomes the distinction between the knower and the known

13–14 The 26th, however, is निस्तत्त्व, not to be counted as a तत्त्व, it is the basis of the 25 तत्त्वs Cf Cn, quoted under st. 15

16 ꣸ Cp न च पदार्थशोधकेन विवेकज्ञानमात्रेण कृतकृत्यता, किं तु जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानेनैवेत्याह — षड्विंशोऽहमिति । ꣸

18 [d]) यदा बुद्ध्या न बुध्यते — cf the explanation of Cn quoted in the Crit App — Cv interprets the pāda as a rebuke for the अद्वैत view, which is 'void of intelligence' — एवमन्धपरंपरया दुर्मतस्य प्रवृत्तिर्भवति । — [Crit. App , line 3 *for* D3 s s, *read* D3 s. s]

21 [Crit App , line 1 *after* om , *ins* (hapl)]

22 [b]) तद्वद्, i e , आधाराधेयभावेन — With 22–26, cf. 12 187 37–39, 240 19–21, 303 13–18 It is to be noted that in these four sets of passages, more or less identically worded, a distinction is made between (i) सत्त्व = प्रकृति = अव्यक्त = अप्रतिबुद्ध = the 24th तत्त्व, (ii) पुरुष = बुध्यमान = the 25th तत्त्व, and (iii) the केवल and सनातन = निस्तत्त्व = अज This is what came to be known as the सेश्वरसांख्य view point, which, with special emphasis on the केवल character of the षड्विंश, can be equated with the अद्वैतवेदान्त, while with an equal emphasis on the पञ्चविंश and the षड्विंश, it can be equated with the भक्ति doctrine of the भेदाभेद as well as of the भेदवादि schools

23 In the light of the above, it would be interesting to read Cv on stanza 23 एनयो , जीवपरमयो , आधाराधेयभावेन नानात्वं, भिन्नत्वम् । एवमेव मशकवन्मत्स्यवच्च जीवानां नानात्वम्, एवमेवोदुम्बरवज्जलवच्च आधारभूतब्रह्मणि एकत्वं, स्वगतभेदवर्जितत्वं चावगन्तव्यम् । भेदाभेदव्यावर्तनाय एवमित्युक्तम् । न हि मशकोदुम्बरयोर्जलमत्स्ययोश्च भेदाभेदं कोऽपि प्रेक्षावान्ब्रूते, जीवपरमयोरात्यन्तिकभेदसमर्थनमात्रेणापि स्वमतसिद्धेः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि परोदीरितश्रुतीनामप्युक्तविधया ब्रह्मणि सावकाशतां सूचयित्वा परमतत्त्वं च निषेद्धुं नानात्वैकत्वमित्युक्तम् । नानात्वं च एकत्वं चेति द्वंद्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । इदं च ब्रह्मधर्मिकैकत्ववत् जीवब्रह्मभेदस्यापि पारमार्थिकत्वं च सूचयितुम् । अत एकयोक्त्या सविस्तरं स्वमतं स्थापयन् परमतं च दूषयन् मुनिश्रेष्ठो वसिष्ठः सकलविदुषां गरिष्ठः ।

24 [b]) This pāda is a parenthetical explanation of the पञ्चविंश — [cd]) Construe - अव्यक्तगोचरात् एष मोक्षयितव्य इति प्राहुः । Cv supplies, after पञ्चविंशतिकस्य (= नारायणस्य) मोक्षयितव्य इति, दयां as the object of प्राहुः

25 ff. The construction up to 29 is patterned on the same model परे समेत्य परधर्मा, शुद्धेन समेत्य विशुद्धधर्मा, etc

26 [Crit. App , line 1 *after om* , ins (hapl)]

29 Cv concludes उक्तविधया नवविधमेव साद‍ृश्यं, न तु सर्वोत्तमकर्तृत्वं सर्वज्ञत्व-लक्ष्मीनारायणत्वादिकम् ।

31 [a]) न चाप्यनिष्टस्य and नावेदनिष्ठस्य seem to be two methods of improving the text thought of by ŚK on one side, and BS on the other The interpretation of Cs, unpalatable to orthodoxy, is worth considering Cn, in the interpretation quoted in the Crit App , refers to the story of निदाघ, for which of Viṣṇu purāṇa II. 15

34 [c]) अहितक्षमे, परक्लेशान् कुर्वते (Cs), न देयम् ।

50 At the end of the adhy , Ca adds — वसिष्ठेन करालस्य संवादो विवृतो मया । यथोपदेशं विबुधैर्विचार्य प्रतिगृह्यताम् ॥

297

1 [ab]) कश्चिज्जनकात्मज , no MS reads कश्चित् (to go with ऋषिं in the second line)

2 [d]) वसुमान् seems to be the name of the जनकात्मज

4 [Crit App , line 8 *for* K1 *read* K1. 2]

12 [c]) 'Deserved by reason of their vows and purity '

13 [Crit App , line 3 *for* tor *read* for]

18 [Crit App , line 4 *for* Cn *read* Ca n]

23 For the incident, of 1 91 अधृतिः, धैर्याच्च्युत , as 1 91 8 has it

24 763* — A king named जानकि is mentioned in 1 61 36[cd]

298

1 [b]) विमुक्तं सर्वसंश्रयात् 'free from all dependence, self-sufficient' -संशयात् seems to be a *lec fac*

14 [a]) ꣸ Cn एते शब्दादयो दश विशेषाः । विकारान्तरानुपादानत्वं विशेषत्वं, तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं, न स्थूलपृथिव्यादिषु । ꣸

21 [Crit. App , line 1 *after* om *ins* (hapl)]

24 [Crit App, line 15 *for* आर्ज° *read* आर्जवक]

299

4 [Crit App, line 3 *for* G1 8 6 *read* G3 6]

8 Cn introduces the stanza by एवं दृष्टिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टिदृष्टिमाह — [Crit App, line 8 *for* शुक्षम° *read* °शुक्षम]

17 Cp quotes विश्व पृथ्व्यादि चित्तस्य न बहिः स्य कदाचन। स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

300

3 [Crit App, line 7 *for* K1 2 4 *read* K4 — Line 9 *for* परम् *read* नरम् — Line 10 *for* K1 *read* K1 2]

9 [Crit App, *ins in the beginning* K4 reads 9^{ab} twice — Line 1, *after* 4 *ins* (both times)]

11 ^{d}) चारिकम् 'omnimotive' or going everywhere

13 [Crit App, line 1 *before* — ^{a}) *ins* V1 reads 13^{ab} on marg]

15 [Crit App, line 7 *for* G3 6 *read* G3. 6]

301

Initial Note *ins* at the end With 1–13, cf App I 29B, lines 2–13

1 [Crit. App, line 4 *om* (hapl)]

2 [Crit App, line 4 *om* (hapl)]

5 Quoted in Śaṁkara's Br Sū Bhāṣya 11 iv 14.

7 [Crit App, line 5 *for* Da4 a4 *read* Da3 a4]

13 [Crit App, line 5 *delete* K6]

16 [Crit. App, line 5 *for* 15 *read* 16]

26 ^{c}) गन्धवास, 'scented robe'

302

4 [Crit. App, line 4 *for* sie *read* sic — Line 6 *for* B4 *read* B1]

11 ^{d}) ❀ Ca तस्थुरात्मेति छान्दसम्। ❀

13 ^{d}) The text च निर्वर्णौ is found in K1. 2 4 Ca

Colophon [line 11, *after* G3 *ins* M3 — Line 12 *for* M1 5–7 *read* M1 6 7]

303

1 The M version gives the name in the ref (and throughout the adhy 303–306) as यज्ञवल्क-, i.e, यज्ञस्य वक्ता। तस्य अपत्यं याज्ञवल्क्य (by Pāṇini 4 1 105) According to Śaṁ Bh. on Br Up 1 4 3, this याज्ञवल्क्य the son of यज्ञवल्क had देवरात as a personal name. The muni देवरात (= शुनःशेप), the son of विश्वामित्र, seems to be different from याज्ञवल्क्य's father देवरात

4 ^{b}) Cp, reading सु° (as in text), quotes स्वसंस्कारतुल्या धी रागद्वेषौ भय * *। गृह्यते वाक्य मलान्शाता शुद्धोऽभय सदा ॥

14 With 14–15, cf 12 187 37–39, 240–21, 296 23–26

15 [Crit App, line 4 *before* — ^{c}) *ins* — K1 reads 15^{c}–16^{b} twice *After* K1 *ins* (both times) — Line 6 *for* K1 2 4 *read* K1 (both times) 2. 4]

16 [Crit. App, *in the beginning, ins* For the repetition in K1, cf. v 1 15 — Line 1 *For* K1. 2, *read* K1 (both times) 2]

304

5 Ca introduces st 5 by — योगेषु पाशुपत योग प्राधान्यादाह।

6 Cn observes एतत्पदृष्ट फल मोक्षान्तेषु योगधर्मेषु श्रद्धोत्पादनार्थमुक्त, न तु योगिनामवश्यादरणीयम्।

7 ^{c}) ❀ Cn अष्टगुण, अष्टाङ्गम्। प्राणायाम प्रत्याहारो ध्यान धारणा तर्क समाधि षडङ्ग इति मैत्रायणीयोपनिषदि (6 18) षडेवाङ्गान्युक्तानि। तथापि यमनियमाभ्या शुक्लन्तरोक्ताभ्या सह अष्टसख्या बोध्या।

9 [Crit App, lines 12–13 *transfer* the v l. for मन° to line 15 *after* (for धारण)]

19 With 19, cf. 6 28 19

305

1ff Cn thus introduces the adhy कैवल्यप्राप्ति राजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह। The देवता of each part of the body mentioned in 1–7^{ab} is the goal to which the soul reaches

5 ^{b}) The D3 reading उत्तम for अनुत्तम (with a hiatus) is found only in that solitary MS

—[Crit. App., line 9 *before* D5 *ins* — V1 reads from उत्तम up to चाप्नुयात् (in 5ᵈ) on marg]

11 ᶜ) Cn gives the following as examples of the विक्रियापत्ति — दातु कार्पण्यम्, कृपणस्य दातृत्वम्

20 ᵃ) -धारण = योग

306

☞ Cn regards the teaching in this adhy to be akin to the Brahmavidyā rather than to the Sāṁkhya ꕥ Cn अत्र अव्यक्तमव्याकृत मायाशबल हार्दाकाश इति पर्यायास्त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वाचका । ꕥ

6 [Crit. App, line 2 *before* T *ins* D7 — Line 3 *before* — ᵇ) *ins* — D7 om (hapl.) 6ᵇ–7ᵃ]

7 [Crit App, line 1 *before* ᵃ) *ins* D7 om. 7ᵃ (cf. v l. 6) —]

15 [Crit App, line 1 *after* अर्थ *ins* Bom ed अर्थे]

19 ᶜ) -दक्षिणायै + अथ, -दक्षिणाया + अथ, -दक्षिणायाथ — double saṁdhi

23 ᵇ) कारित, that is, explains Cs, by the grace of भास्कर

28 ᶜ) तथा अज्ञ ज्ञ and तथा ज्ञ अज्ञ both give तथा ज्ञोज्ञ, which can be split into तथा ज्ञोऽज्ञ or तथाज्ञो ज्ञ, but preferably the latter in view of 39ᶜ — ᵈ) In this pāda, three questions are put forth — [Crit. App, line 16 *for* तथाज्ञोऽज्ञ *read* तथाज्ञो ज्ञ]

41 It will be noted that the reply to the question mooted in 28ᶜᵈ is not given in K3 6 7 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds1 D2 3. 5 8 T1 G3 M1. 6–7, while the reply given by the others occurs in five different forms as seen from the Crit. App below 779* and 780* It seems to have been an original omission which could have been made good in the constituted text as प्रकृति सूर्य इत्याहु सूर्याद पुरुष स्मृत (with a wavy line) as forming 41ᵃᵇ But it was thought better to leave the lacuna, which is vouched for by the majority of the MSS Regarding these questions and their answers, Cv observes यद्यपि सर्वत्र प्रकृति पुरुषयोरेव प्रश्नस्तथापि विश्वात्मिका प्रकृति, विश्वमिश्र पुरुष, अविद्यात्मिका प्रकृति, विद्यारूप पुरुष, इत्यादिना गुणविशेषप्रदर्शनाय पुन. पुन. प्रश्न ।

43 Cp quotes as parallel Śvet. Up. 4. 5 — अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां etc — [Crit App, line 6 *for* M1 6–7 *read* M1. 6 (both times) 6 7]

44–45 With this stanza begins the reply from the आन्वीक्षिकी point of view ꕥ Cn इदानीमान्वीक्षिक्या, केवलतर्कबलेन, प्रत्यवस्थितस्य तर्कबलेनैवोत्तर वक्तुमुपक्रमते । ꕥ Prakṛti loses some of its gunas, but not all, there is no diminution of any kind in the पुरुष — पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (Br Up 5 1)

48 ᵇ) पञ्च वेदान्, treating the शुक्ल and the कृष्ण यजुर्वेद as two, or, पुराणपञ्चमा वेदा

49 [Crit App, line 7 *for* मथ (for मण्ड) *read* मथ, Ca (gloss नवनीतम्) मण्ड (as in text)]

53 ᶜ) स = पञ्चविंशको जीवात्मा — ᵈ) ꕥ Cv प्राग्वसिष्ठेन पञ्चविंशो हरिरेवेति बहुधा प्रपञ्चितम् । इदानीं षड्विंशमनुपश्यन्तीति षड्विंशस्यैव श्रेयत्व याज्ञवल्क्येनोच्यते । अत पूर्वोत्तरविरोध इत्याशङ्क्य महदादिचतुर्विंशतितत्त्वेषु जीवानामन्तर्भावे पञ्चविंशो हरिरेव । जडजीवौ विभज्य कथने चतुर्विंश जड, पञ्चविंशो जीव, षड्विंशो नारायण, इति विवक्षाभेदेन पञ्चविंशो जीवोऽपि भवति । अत षड्विंशमनुपश्यन्तीति याज्ञवल्क्यो स्वाभिप्रायमुद्घाटयति । शाश्वत, अव्यक्त प्रकृत्याख्यप्रधानतत्त्वम् । अन्य, हरेरन्य । तथा पञ्चविंशको जीवोऽपि हरेरन्योऽस्ति । तस्माज्जडजीवविवेके जीव एव पञ्चविंश, जडाभिमानित्वात् । जीवाना जडेष्वेवान्तर्भावे हरिरेव पञ्चविंश इति द्वौ पञ्चविंशौ पश्यन्ति । त षड्विंशमेकमित्येव पश्यन्ति । तस्मिन्द्वैधभावो नास्तीति भाव । तेन कारणेन पञ्चविंशकमच्युत, अच्युतमेव नाभिजानाति, किं तु विवक्षाभेदाद्द्वावपि मुख्यामुख्यतया पञ्चविंशो जानातीति योजना । ꕥ

55 ᵃ) ꕥ Cn ते सांख्या योगाश्च एतज्जीवेशाभेददर्शन, नाभिनन्दन्ति । नापि स्वमिनन्दन्त्येव तत्र सांख्या, स्पष्टमेवाभेदमाहु । योगा अपि मोक्षे पञ्चविंश सर्वक्लेशशून्य निर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छन्तस्तादृश चेश्वर मन्वानास्तयोश्च निर्विशेषयोर्विशेषकृतस्य भेदस्यायोगात् फलतोऽभेदमेवेच्छन्तीति भाव । ꕥ — [Crit. App, *at the end ins* — After 55, B6 ins an addl colophon]

69 ᵈ) 'According to the illustration given by the Śruti ' The Śruti, Cn says, is Brahmabindūpaniṣad 12 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

72 ᵃ) मत्स्येव, double saṁdhi

85 ᵃᵇ) Cs adds, ब्राह्मणाचार्यो न लभ्येत तदा

86f. Cs introduces the stanza by observing क्षत्रियादेरपि आचार्यत्वे हेतुमाह । Two grounds are given (1) Although born from different parts of the body,

they are all मद्यज, and they all speak Brahman, because there can be no object of speech outside Brahman.

91 ᵃ) अनुशास्त irregular for °शिष्ट

94 It is obvious from the description in this stanza that this Janaka is different from the Janaka of the Bhagavadgītā 3 19–20

98 [Crit App, line 6 *for* D5 °त्पर *read* D52 (before corr) परां गतिं, D5 परात्परः]

99 [Crit App., line 6 *before* —ᶜ) *ins* —After 781*, G3 reads 101ᵃᵇ for the first time, repeating it in its proper place]

101 ᵈ) सेवितव्या + अविपश्चिता (double saṁdhi) —[Crit App, line 2 *before* —ᵃ) *ins* G3 reads 101ᵃᵇ for the first time after 781*]

102 ᵈ) Supply the verb लभते after ज्ञात्वान्यक्त

104 ᵈ) Supply the verb जानते at the end

108 Ca reads at the end of the adhy इति भारताचार्य-पाठकराज-श्रीमदीशानतनयस्य जगदानन्दश्रीमद्विश्वासरायसमाश्रयस्य मिश्रभारताचार्यश्रीमदर्जुनस्य कृतौ भारतार्थदीपिकायां टीकायां मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादः समाप्तः ।

307

1 Cs introduces the adhy by — पूर्वस्मिन्नध्याये ज्ञानादेव कैवल्यं, नान्येनेत्युक्तमुपश्रुत्य युधिष्ठिरश्चोदयति ।

2 The four possible methods of overcoming death and old age here mentioned are (1) Yogic practices, (2) discharge of apportioned task, (3) knowledge, and (4) Medicinal and Chemical remedies The conclusion in 14ᵈ is दयाचैव यजेत च, which is (2) on the basis of (3), seeing that you cannot interfere with the normal course of जरा and मृत्यु

8 ᵈ) 'None comes to his rescue'

9 [Crit App, line 4 *before* —ᶜ), *ins* K3 4 om (hapl) 9ᶜᵈᵉᶠ]

10 ᵇ) निष्टनन्त 'roaring or thundering' —[Crit. App, line 9–10 *transfer* —ᵈ) *before* B9 in line 9]

12 ᵇ) 'Which are constantly seen to be impermanent'. —[Crit. App., line 5. *for* °ताह्य *read* °ताह्य]

308

1 [Crit. App, line 1 *for* D1 *read* D5 7]

5 ᵇ) कृतागम 'having won authoritative knowledge'

19ff ॐ Cn gives the point of the story as follows एकस्मिन्नेपि देह इव लिङ्गदेहेऽपि द्वयोर्जीवयोरवस्थानं भवति । तेन स्थूलसूक्ष्मदेहौ गृहवज्जीवस्यानात्मनावित्युक्तम् ।

20 ᵃ) चर्या, tour or journey 'Whither are you travelling?', the v l वर्षेय, ('Where did you spend this rainy season?'), recommended by Cap, is also good. —[Crit App, line 14 *before* T *ins* B5 (marg)]

21 ᵇ) सद्भावो, 'the actual state of things', which can be known by सत्समागम, i e., सता सम्यगागम or 'authoritative declaration' by the good people

22 [Crit. App, line 2 end, *ins*, C5 पुत्रा° —Line 13 *for* °हम् *read* °हं —Line 17 *for* T2 G1 *read* T G1 3 6]

23 [Crit App, line 4 *after* पिक, *ins* अधिगता वैशिक]

25 ᶜ) The various interpretations of the त्रिविध मोक्षमार्ग in the Comm cited in the Crit App are worth noting Cf st 38–40

27 ᵈ) This explains why the King was described as सन्यासफलिकः in 4ᵃ Cf 37 below

29 ᵇ) Śaṁkara in the Bṛhad Up Bh reads परमोऽवधिः for परमो विधि

30 ᵃᶜ) The महत् here cannot be the महत्तत्त्व of the Classical Sāṁkhya, since it is described as leading to द्वद्वमोक्ष

34 ᵇ) शिखाप्रोक्तेन, perhaps, a Bhikṣu who, in spite of his status as a monk, had still पञ्चशिखाः cf. st 42 below

41ff. This is evidently akin to the कर्मयोग in the Bhagavadgītā. Cn, however, states that ज्ञाननिष्ठा is कर्मोपसर्जना, and कर्मनिष्ठा is ज्ञानोपसर्जना, in other words, as Cs observes, बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठा.

42 If true knowledge (whatever its nature) secures Mokṣa even when one still continues to have त्रिदण्ड as an appanage or परिग्रह, why quarrel with the royal umbrella and other signs — provided there

is no attachment ? — and with the गार्हस्थ्य in general ? ॐ Ca मानस एव सङ्गत्याग: सन्यास । अन्यथा यतेरपि त्रिदण्डादिपरिग्रहरूप सङ्गोऽस्त्येव । विहितत्वात्स चेत्कर्तव्य , छत्रादिकमपि राज्ञ उपकरण विहितमात्रानुष्ठानान्न दुष्टम् । ॐ — [Crit App , line 5 *for* तुल्यावर्तौ *read* तुल्यावेतौ]

43 [cd]) The line is differently read in the editions Bom , Kumbh ed तत्तदालम्बते सर्वद्रव्ये स्वार्थपरिग्रहे । Cal ed तत्तदालम्बते सर्वं द्रव्य स्वार्थपरिग्रहे । Madras ed वत्तदालम्बते द्रव्य स्वे स्वे द्रव्यपरिग्रहे ।

45 [a]) Ca interprets the word आधिपत्ये so as to include the four āśramas गार्हस्थ्य (राजा), वानप्रस्थ (ऋषि), सन्यास (भिक्षुक), and ब्रह्मचर्य (आचार्य) Compare also the interpretation in Ca of आधिपत्य in 46[a], where the word आधिपत्य can also denote भिक्षुसघाधिपत्य

47 [b]) त्रिविष्टब्ध', दण्ड', the staff with three staves tied together cf 12 18 19, 32, Manu 9 296

52 [c]) -अश्म, whetting stone

53 [b]) जातास्य', the word could also be [ऽ]जातास्य', and may have been purposely placed where it is found to permit the two-fold interpretation

55 [d]) 'You have invaded me and what seemed to belong to me.'

56 [d]) 'There is no occasion for गोपना or concealment, because it has become almost a second nature.' Or, as a question of appeal Does it not behove the मुक्त to protect himself from fall ?

58 [c]) 'Through whose injunction '

63 [b]) कार्यापेक्षा, through some kind of motive.

65 [d]) 'Now that it is revealed, it is meet that I should speak it out '

71 [c]) सत्रप्रतिच्छन्ना, under cover of some disguise (सत्र = कैतव = छद्म) cf 4. 10 13, 34 19, 36 34, 36 Also विश्वकोश (± Amara 3 181) — सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे ।

75 After 75, Ms e ins an addl. Colophon [*Sub parvan* Ms. e मोक्षधर्मे — *Adhy no* Ms 144 , Ms 142]

78 The six वाक्यगुणs are enumerated in st 87, the twelve पददोषs are enumerated in st 88–89, and the nine बुद्धिदोषs in st 90 — [d]) The 18 गुणs are probably the 6 वाक्यगुणs plus the opposites of the twelve वाग्बुद्धिदोषs — वाग्दूषणादिविपर्यासेन मधुराक्षरत्वादयो गुणा' (Cn) The 9 वाग्दोषs + 9 बुद्धिदोषs mentioned in the stanza are not, however, clearly designated by names, as far as the 9 वाग्दोषs are concerned

80 [cd]) 'As they find expression (ससार्यमाणानां) in the denoted objects through words and their connotations '

81 [b]) अभेदेन वर्तते, i. e., unable to distinguish which ज्ञेय is intended or proper Reading भेदेन वर्तते, the pāda can mean when the sense, *prima facie* seems to be now this and now that

82 [d]) सख्या, सम्यक् ख्यान, the pros and cons with reference to any proposed interpretation

83 [a]) इद पूर्वं — e g प्रतिज्ञा, इद पश्चात् — e g हेतु', as in the normal पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्

84 [Crit App , *in the beginning, ins* Da4 repeats 84 after 89 — Line 1, *after* a4 *ins* (both times) — Line 4, *after* Da4 *ins* (both times) — Line 5, *after* a4 *ins* (both times)]

87 [b]) 'Not conveying sense a little short of, or a little in excess of, what is exactly intended.' — [c]) नाश्लक्ष्ण, 'not unpolished '

89 Ca gives बभ्रुवाहन as an example of कष्टशब्द, and mentions बाणादिशब्द (probably, the long compounds in Bāṇa's Kādambarī) in the same connection Ca also cites नारद (Smṛti (?), Purāṇa (?), or Pāñcarātra (?)) शब्दहीनमर्थदुष्ट विसधि पुनरुक्तिमत् । व्याकीर्णं वाक्यसकीर्णमपद वाक्यगर्भितम् ॥ अभिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिके पदे । भग्नच्छन्दोयती द्वे च अशरीरमरीतिमत् ॥ देशकालविरुद्धे द्वे वाक्ये दोषा' प्रकीर्तिता ॥ — After this, Ca also quotes सरस्वती कण्ठाभरण It is perhaps possible to reduce the 12 पददोषs, as they appear *prima facie*, by regarding निष्कारण = अहेतुक = आनुकल्पेन (i. e interpretable only in a गौण sense), and by combining न्यून and कष्टशब्द into one, in which case the 9 वाग्दोषs and 9 बुद्धिदोषs mentioned specifically in st 78 can be made good. — [Crit App , line 12 *before* K2, *ins* Ś1 (before corr) — *At the end, ins* — After 89, Da4 repeats 84]

91 [Crit App , line 7 *for* B3 o *read* B3 (marg as in text). o]

92 [Crit, App , line 4 *for* D2 2 8 *read* D2 8 8]

96 Cp summarizes the reply from 96 to 125 as

follows पृच्छतस्तव कोऽभिप्राय' । किं देहमुद्दिश्याय प्रश्न, उत आत्मानमुद्दिश्य । आद्ये, देहे अनात्मकत्वादचेतनत्वात्प्रतिक्षण परिणामित्वात्प्रारब्धकर्मणां प्रतिक्षणवाध्यमानत्वात्स्वदेहसाधारण्याच्च न प्रश्न विषयत्वम्

98 Cp introduces the st. by — सर्वेषमाह — ^{c}) पृथगात्मा, each one of the 10 is a distinct entity — [Crit App, line 4 *delete* Bo 6-9 Da3 as Ds 1 आत्मान (for °न)]

100 f Each of these ten has a specific function which it discharges mechanically, without knowing what itself or the others are doing, without any consciousness of team work and depending, even for the discharge of its own function, on factors which it cannot command or control As Cn says चक्षु मह कार्येव, न तु प्रकाशकम् ।

106 ^{d}) This सामग्र्य, or the totality as one unified entity, is characteristic no 15 — [Crit App, line 3 *ins at the end* — Ds1 reads 106^{cd} twice — Line 4 *after* Ds1 *ins* (both times)]

107 f. The 16th characteristic is called सघात, which makes it possible to designate the totality by names like देवदत्त, which have an individual and a generic aspect (व्यक्ति, no 18 and आकृति, no 17) and become therefore liable to सुखदुःखादिद्वंद्व.

108 [Crit App, line 2 *for* G1. 3-6 *read* G1-3 6]

112 ^{a}) एकविंश', 'one twenty', एका चासौ विंशतिश्च, बाहुलकात् कर्मधारय' (Pāṇini 2 1 57) — [Crit App, line 5 *at the end*, *ins* a semicolon]

113 ^{ab}) The कश्चित् = सांख्य who believes in the अव्यक्त or प्रधान — ^{cd}) स्थूलदर्शी = ईश्वरवादी कणाद, or the common unsophisticated man

114 Thus from st 97 to 114, Sulabhā answers the question कासि, and that too, as Cn observes, चिदंशाभिप्रायेण, and the conclusion is that, from that point of view, सुलभा, जनक, and all individuals are one! The same question, जडांशाभिप्रायेण, is explained from st. 116 to 125 Both these answers, further, are देहमुद्दिश्य. The reply आत्मानमुद्दिश्य begins from st. 126.

121 ff. The body changes every moment (as even modern science admits). You asked a question about the body that you then saw. That body has changed since, and cannot be the same to which my reply can refer एव प्रश्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्कासि कस्यासीति प्रश्नस्यानुपपत्ति' (Cn)

125 [Crit App, lines 15-16 *om* इव, and *transfer* the preceding G3 *before* Cn in line 16]

126 It would have been possible to divide st. 126-127 into three stanzas of two lines each Cn, however, observes आत्मनीति मार्धश्लोकः — [Crit. App, line 2 *for* 126^{cd} *read* 126^{bc}]

128 Cs introduces the stanza by — पुत्रादिषु (v 1 for छत्रादिषु) विशेषेषु मुक्त मां विद्धि सवश (st 22) इति जनकेनोक्तमाक्षिपति — ^{cd}) Construe य त्वं कृतवान्, क्रियावान् असि, नमिन् क्रियावति त्वयि किं मुक्तलक्षणम् ?

129 You profess to be a निःसङ्गवर्ती, but all of your acts betray your attachment either for धर्म alone (1), for अर्थ alone (2), and for काम alone (3), for धर्म and अर्थ (4), for धर्म and काम (5), and for अर्थ and काम (6), and, finally, for all the three (7) — [Crit App, line 19, *for* तमुक्तस्य *read* तन्मुक्तस्य]

130 The महीपालविधि (st 25^{b}) of which you are a past master implies that you cannot have a सम चक्षु

132 ^{cd}) If आत्मनि सद्मस्थानदर्शन is understood as a मुक्तलक्षण with Ca (with which Cn agrees), the reading in 132^{d} has to be किमन्यत् for किं तु (or त्व)स्मिन् But having seen the सद्मस्थान्s one after another (अनु) in others, there may ensue a hankering to experience the same in one's own person, (as Sulabhā imagines to be the case with Janaka), in which case, it is not a मुक्तलक्षण, so that किं तस्मिन् would be the correct reading

133-136 A sovereign ruler of the entire earth can, at any single moment, reside in only one city in the kingdom (134^{cd}), occupy only one house in that city (135^{ab}), one cot in that house (135^{cd}), and even of that cot only one half (136^{ab})! What is the fun of your asking me the question in 58^{ab}? So much for शयन, the first सद्मस्थान of the four mentioned in 133^{cd} In this connection, Cn quotes — गोशतादपि गोक्षीर प्रस्थ धान्यशतादपि । प्रासादादपि खट्वार्धं शेषा परविभूतय ॥

137 ^{c}) 'In the few limited (or in the innumerable) qualities or virtues [in which the king as such is commonly believed to excel others]'

138 ^{b}) 'Gets submerged even in small matters'.

140 [d]) In the specific status and function which belongs to him as a King We might compare in this connection the very limited freedom enjoyed by a constitutional monarch.

145 [b]) एकस्थानेऽपि, 'even if he sees them together'

154 Compare Manu. 9 294

155 [b]) ꕥ Cn त्रिदण्डविष्टम्भो यथान्योन्याश्रयेण तिष्ठति, एवं नित्यादय सप्त। नात्र तेषां प्रधानगुणभावोऽस्तीत्यर्थं । ꕥ

157 [b]) The three can also be प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति, and मन्त्रशक्ति, but the explanation of Ca is better

158 [Crit App, line 2 *for* क्षत्रधर्मो *read* क्षत्रधर्मो,]

159 [a]) असाधारण, a rare entity —[b]) 'every kingdom has a king' —[d]) परम्, the highest good

160 [b]) पवित्र, 'mystic emblem' —[d]) न विद्यते, for the reason given by Ca

166 [c]) 'fettered by attachment and limitation'

175 [d]) मोक्षवानिक, 'vainly ranting about Mokṣa'

176 Construe [एकस्य] ह्यस्य मुक्तस्य [अपरेण] मुक्तेन एकत्वभाव-पृथक्त्वाभावयो समायोगे = एककालीनत्वे सति, [तयो] वर्णसकर न हि जायते In other words, both are simultaneously one and simultaneously separate Deussen seems to understand the whole passage differently "Since indeed only one union between भाव (= पुरुष) and अभाव (= प्रकृति) is possible, a मुक्त, by reason of the unity (एकत्व) and the isolation (पृथक्त्व) of the पुरुष, cannot have caste-intermixture with another मुक्त" This interpretation, if I understand Deussen correctly, is somewhat problematic

178 [d]) पृथक्त्वेनाश्रया, we have a distinctness of abode, and so there cannot be any intermixture.

180 आश्रम and वर्ण are distinct from the पुरुष as such, and are distinct from one another —ꕥ Cn पाणिकुण्डादय एकदेशस्था अपि परस्पर न सकीर्यन्ते, कुसराम्रवदेकत्वोऽर्भाव न गच्छन्ति, एवमाश्रमाणा वर्णानां च आत्मन सकाशात्ते, तव, प्रक्षिप्तस्य, पृथक्त्वात्कथ वर्णसकर इति श्लोकत्रयार्थं । ꕥ

188 [Crit App, line 1 *for* T2 repeats *read* T2 G1 repeat —Line 2 *for* नावमस्या *read* नावमस्या, G1 (second time) सवर्गस्या]

191 Cn adds at the end एतेन गार्हस्थ्ये मुक्तिर्दुर्लभा, अत सन्यास एव श्रेयानिति सुलभामतमेव सिद्धान्त इति दर्शितम् ।

Colophon, line 11 Ca gives the colophon इति श्रीभारताचार्यपाठकरत्नश्रीमदीशानतनयस्य भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकायां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु सुलभाजनकसवाद समाप्त । —Concluding note *for* No 29 *read* No 29 A and B

309

1 ꕥ Cp तत्र निर्वेदकारण शुक प्रति पित्रोपदिष्ट जगद्दोषदर्शनम् । व्यक्ताव्यक्ततत्त्वनिश्चयस्तु नारदेनोपदेक्ष्यते । भगवद्रूपप्रतिपादन च नारायणीयमाहात्म्ये बोद्धव्यम् । ꕥ —[Crit App, line 7 *for* Bo 6-9 *read* B6-9]

6 [d]) = 12 28 40[e]

10 = (var) 3 198 63

11 = (var) 3 198 64

14 With the st, of what is known as the भ्रमरकीटन्याय (Śaṁkara's Ātmabodha st 49) —[Crit App, line 7 *for* कोशकार° *read* कोशकारवद्]

16 = (var) 3 198 67 5 40 20

17 [Crit App, line 1 *for* 12 169 9 *read* 12 169 9, 277 31]

19 [Crit App, *in the beginning ins* With 19, cf 12 169 18 —Line 4 *for* 12[cd] *read* 12[cf]]

23–26 The metre is प्रहर्षिणी

23 [b]) परिपणेन, 'lock, stock and barrel', that is, Brahmanhood itself and the merit possible in Brahmanhood

24 [b]) क्षणत्रुटिनिमेषरोमा is what is meant.

27–31 For the irregular metre of these stanzas, cf Hopkins *Great Epic*, pp 351–352 The constituted text differs from the one discussed by Hopkins, but the general nature of the metre is the same

28 [a]) श्वानो भीषणा, अयोमुखानि वयांसि — double saṁdhi

29 [b]) मनोऽनुगत्वात्, owing to wilful conduct —[Crit App, line 5 *for* स्वयमुव *read* स्वयमुवो]

32–69 These 38 anuṣṭubhs in continuous iambs (⏑–⏑–⏑–⏑–) is a special feature rarely to be met with, although an occasional pāda or ślokārdha of the kind is found in even the Mahābhāṣya of Patañjali (cf Hopkins, *Great Epic*, p 238) The metre is known as प्रमाणिका

32 [cd]) चिरस्य अनागतां, very much delayed in coming Cs (reading शिरस्यमृत्युकारितां) quotes मस्तक स्थायिन मृत्यु यदि पश्यत्यय जन । आहारोऽपि न रोचेत किमुता कार्यकारिता ॥

34 [a]) प्रणीयसे can also be interpreted as future tense with पुरा, as also the verbs in some of the stanzas that follow — [c]) अन्तिकाय = अन्तिके, in the nearest future, also explained as अन्ते वर्तमानाय सुखाय, 'im Hinblick auf den Tod (अन्तकाय)' (Deussen)

35 [Crit App, line 4 *before* — [c]) *ins* — G1 reads 35[cd] twice — Line 6 *after* G1 *ins* (first time) — Line 7 *before* G2 *ins* G1 (second time) तदेव जीवित ततो — Line 10 *after* G1 *ins* (both times)]

37 [a]) Although सहिक्क (with hiccup) is vouchsafed by Ds2 only, it is obviously the original reading The M version violates the metre, whereas the ŚKBD reading स हि क must have been meant for सहिक्क, the last letter क being the scribe's (or the Pandit's) lapse, through ignorance of the sense of the medical term हिक्का

39 [d]) 'Lay by the absolute store that will not vanish'

43 [a]) एकक॰, alone (as you will have to pursue your path)

44 [c]) 'Swerve you from the vision [of Truth].'

45 [b]) चौरत॰, see note on 12 24 10

47 [b]) चीयतां, the S reading, perhaps gives better sense.

48 The point is explained by Cn भोगान्भुक्त्वा मोक्षे यत्नं करिष्यामीति न मन्तव्यम् ।

51 [b]) शुभाशुभेन, supply उपायेन

55 [ab]) यथानिशेषु, निशासदृशवृत्तिषु अरिषु

61 [cd]), Variously read and interpreted Construe अ-बुद्धिमोहन यावक विना [परलोके] न [अन्य॰] प्रभु. The यावक or gruel is the advice given here. The colophons call the adhy यावकाध्याय, and Ca explains अध्यायस्य यावकदृष्टान्तेन यावकाख्या ।

63 [ab]) The interpretation of Cn seems rather forced चमू = इन्द्रियसेनां अमुखां (not असुखां as Deussen gives) स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति तत्पूर्वमेव, i e, while you are still master of your senses The text-reading द्रम (for चमू) is found in Ś1 (orig) K3 4 only "Before the God-of Death turns your home (literally, also fig = body) into a bag or den of errors, i e, while you have the power still to control your senses" — [c]) यथागृहीतम् — i e — गृहीत इव केशेषु उत्थित, adv, with zest.

64 [ab]) It rests with you alone either to lag behind or to go ahead, or, being a solitary journeyman, you are the last and the first simultaneously.

68 [d]) ह्यनेक = ह्यने एक (double saṁdhi), cf. ह्यने क्षीय in 12 136 36

71 = (var) 12 169 36 Quoted in Śaṁkara's Bṛ Up Bhāṣya on iv 5 15

74 [Crit. App, *in the beginning*, *ins* With 74, cf 3 198 66 —]

76 [Crit. App, line 6 *for* Bo 6-8 *read* Bo 7 9 — Line 7 *ins at the end* B3 (marg as in text) स्वधर्मफलमश्नुते]

86 [Crit. App, *in the beginning*, *ins* With 86, cf Pañcatantra 1 5 —]

310

6 [Crit App, line 1 *after* 154, *ins* 6[a3] = 5 165 14[ab] — Line 3, *before* — [c]) *ins* — G2 om. 6[cd]]

10 [Note at the end, line 3 *for* 62[d] *ins* 62 35[d]]

14 [Crit. App., *in the beginning*, *ins* With 14, cf 12 320 33. —]

25 [a]) एताथानि, double saṁdhi. कृष्णस्य, i e, कृष्णद्वैपायनस्य

312

4 [b]) मखविदां is appropriate to the context, and the reading is found in the Bṛhan-Nāradīya and in Ś1 K1 2 4 7 D1 5 9

6 ✽ Cs जनकस्य सार्वभौमस्यापि वैराग्यादेव सिद्धिं प्राप्तापि वैराग्ये परमत्व प्रकटयितु, शुकस्य पूर्णविषतां स्वसादेव विज्ञापयितु च, सशिष्यस्य जनकस्य माहात्म्य च प्रकटयितु तं गच्छेत्युक्तवा नित्यर्थ ।

8 [b]) अविस्मित· गच्छ, i. e, without pride or arrogance

14 [a]) ꙮ Cn मेरोर्वर्षमिलावृतम्, हरेर्वर्षं हरिवर्षाख्यम्, हैमवन्तं वर्षं किंपुरुषाख्यम् । ꙮ As the starting point was मेरुशृङ्ग (12 310 11), the countries mentioned in st 15 could have been on the way Their omission in the Brhan-Nāradīya can perhaps mean that the latter has abridged the account

15 [c]) आर्यावर्त—for definition, see Manu 2 21–22

16 [d]) खे[च]चर·=सूर्य, as Cv explains That explains the remark पश्यन्न पश्यति in 17[d], and 23[c]

39 [d]) एकैकदय=single state, एकैकदयेन, seriatim

41 [b]) ꙮ Ca अत्र अयं सन्देह । भिक्षु, ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाश्रमेषु, उत्पन्नात्मज्ञानेनापि स्थातव्यमिति पूर्वपक्ष· । न स्थातव्यमिति सिद्धान्त । अतो यावदयं भिक्षुत्व सदेहो न निवर्तते तावच्छरीरं न हेयमिति त्रिमदेशार्थ । ꙮ

44 [d]) आहारयत्, made sleep overcome him, master of it (प्रभु) though he was

313

6 [Crit App, line 3 *for* —[d]) read —[cd])]

19 [b]) आत्मनि [अग्नीन्] आरोप्य, metaphorically and by meditation, having identified the Fires with the Ātman

24 Ca introduces the st. by observing आश्रमपरिपाठीकरणे हेतुमाह—अनुच्छेदायेति ।

26 [a]) 'Through causes that can very well be conceived (भाविते)'

27 [d]) परम्, the Highest, i. e., मोक्ष, or adv

31 For ययाति's other गाथा's, cf 12 148 8 ff.

314

4 [d]) भृङ्गराज, *Lanius Malabaricus*

5 [a]) मद्गु, diver bird, खञ्जरीट, wagtail. —[b]) जीवजीवक, pheasant —[Crit App, line 3 *after* बहुभि *ins* a semicolon and *add* D8 (*sup lin*) मधुपै·]

18 [Crit. App, line 5 *for* दुर्भर *read* दुर्धर्ष]

45 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtrabhāṣya on I. 3 38 and in the Tantra-Vārttika on Jaimini-Sūtra 1 2 7 The M version seems to have omitted this stanza on purpose, while a few N MSS change चतुरो वर्णान् into चतुरो वेदान् and some S MSS read कृत्वा ब्रह्म यथार्हत as the last pāda —[Crit. App, line 3 *after* कार्या, *ins* (sic)]

48 [c]) प्रेति, मृतो भवति (Cv) —[Crit App, line 10 *for* a3 *read* a4]

315

10 [Crit App, line 2 *read* भीम· *for* भीमो]

11 The Br Nār brings in an अशरीरिणी वाक् (in place of नारद) as the speaker of st 10–15

12 [Crit App, line 1 *om* D7 T1]

25 ꙮ Cn अनध्याय इत्यादिग्रन्थो योगिनां स्वेच्छया कृत्स्ने ब्रह्माण्डे सचारयोग्यता, इच्छया देहत्यागश्च, यथा भवति तादृशीं विद्यां वक्तुं प्रवर्तते । ꙮ

26 [Crit App, line 10 *for* G2.6 *read* G6 —Line 11 *for* G2 166 *read* G2 166, G3 151]

37 [c]) आवह —भवक्रमामन्नादावहतीति आवह· The five bodily winds प्राण–अपान–व्यान–उदान–समान correspond to the five आधिदैविक winds प्रवह–आवह–उद्वह–संवह–विवह

39 ꙮ Cn उद्धृत्यादानसाम्यादुद्वहोदानयोरैक्यम् । ꙮ

41 ꙮ Cn रिच्यमानो मेघ· पूर्णापूर्णत्वाद्धनाघन उच्यते इत्यर्थ । ꙮ

43 [Crit App, line 4 *for* वायु· *read* वायुस्]

46 [Crit App, last line *for* 155 *read* 255]

50 [Crit. App, line 4 *for* शांतायाध्यात्म, M1 ·5.7 सूक्ष्मया· *read* शांतायाध्यात्म-]

56 [cd]) Ca observes वायोर्वायुमयमिति श्लोकार्धमधिकम्-संबद्धं च । एतावदुक्त्वेत्यत्र प्रमादादेव लिखितम् ।

316

1 Cp introduces the adhy as follows—योगबलं प्राप्य बहुदोषात्मकं मानुषं लोकं यदि स्वेच्छया त्यक्तुं शक्नोति तदा सर्वसङ्गपरित्यागेन योगगतिरेव गन्तुमुचिता । अत एव तथैवानुष्ठितं परमयोगिना शुकदेवेनेति दर्शयितुमत परोऽयं ग्रन्थसंदर्भ· । तत्र प्रथमं गुरुवाक्यादेव दोषगुणौ ज्ञात्वा व्यवहरणीयमित्यभिप्रायेण नारदशुकदेवसंवादमाह —[a]) अन्तरे शून्ये, when Śuka was alone —[Crit App, line 1 *for* 213 *read* 313]

8 [Crit App, line 1 *read* (? hapl) *for* (hapl). —Line 6 *for* B8 *read* B9)

12 [Crit. App , line 4 *before* Ś1, *ins* = 12 220 109^{c}]

13 ^{c}) अत्यन्त, on ultimate count

24 With 24^{ab}, cf 12 318 43^{ab}.

25 With 25, cf. 3 200 32

26 With 26, cf 3 200 33

34 [Crit App , line 7 *for* Ś1 क्**** *read* Ś1 क्****]

39 With 39^{b}, cf 3 185 29^{b} — ^{c}) त्यागवातात्वगां, which goes along the route of the wind in the form of renunciation.

40 = (var) Saṁnyāsa Up 2 12 Quoted in Śaṁkarabhāṣya on the Bhagavadgītā, 3 1

42 = Manu 6 76

43 = (var) Manu 6 77

46 ^{d}) गुण , 'a multi strand rope'.

47 [Crit App , line 2 *before* — ^{a}) *ins* D4 repeats 47^{ab} after 48]

48 [Crit App , *at the end*, *ins* — After 48, D4 repeats 47^{ab}]

49 = 12 182 15

51 ^{b}) ज्ञानवेलां न पश्यति, i e., it does not observe (= disregards) the [ordinary] limits of knowledge.

54 = (var) 3 200 35

55 = (var) 3 200 36

56 ^{ab}) = (var) 3 200 37^{ab}

57 = (var) 3 200 37^{cdef}

58 With 58, cf 3 200 38

317

6 [Crit App , line 2 *before* — ^{c}) *ins* 6^{cd} = (var) 3 206 18^{ab}

8 ^{c}) न एकस्य, but of the whole world, if of any one at all.

14 = Hitopdeśa, Saṁdhi, st 72

17 = (var) 3 203 50

18 [Crit App , line 9 *before* — ^{d}) *ins.* — V1 is damaged for 18^{d}–19^{a}]

19 [Crit App , line 1 *before* G3, *ins* V1 damaged ,]

28 = (var) 5 40 22

318

5 ^{a}) On this, P C Ray observes Vyāsa lived in Northern India and was evidently unacquainted with the tides that appear in the Bengal rivers — But in his rendering of 22^{d}, Ray appears to have been far too much influenced by his Bengal experience

6 There is an endless procession [of the bright and dark fortnights] one after another

11 ^{c}) 'Although not attended even by the good wishes of the people, or not possessing even the desire (आशी = आकाङ्क्षा) for success '

13 ^{d}) The v l नामाप्य, given by some MSS. and editions, can be understood as ना (= पुरुष) + अप्राप्य (i e , प्राप्तुमनिच्छितः, or प्राप्तुमशक्नुवन्)

14 ^{a}) समाचक्ष्व, count it, if you will

15 ^{c}) The bulk of the mango-blossom merely withers away

17 ^{d}) 'as though it is the father himself that is dead and is born again', or, 'while it is the father himself who is emaciated almost like a corpse'

19 ^{cd}) Construe तैरेव मङ्गलैर्लब्धा अपरे भोगान् भिजायन्ते (are born heirs to sources of enjoyment)

21 ff. Stanzas 21–23 constitute one long and involved sentence "The embryo, lacking strength, possessing a body that is getting emaciated together with another (that is, the mother's) body, and — when the life-breaths of the living bodies (in the present case that of the mother) are inhibited — consisting merely of a struggling mass of flesh and phlegm, utterly consumed by the other body — now mobile and now immobile — like a boat boarded upon another boat — perishing with the perishing of the other — [originally] a drop of [apparently] lifeless semen deposited in the belly through contact after what [untold and infinite] struggle are

you able to visualize it as a living embryo !

25 [d]) न वश: विद्यते, only one out of the triad mentioned in 25[a], namely गर्भ

28 [a]) Deussen proposes to read the first word as सूतस्य, while पञ्च in 28[c] he renders — with Cn — as the five elements The constituted text affords a simple and straightforward sense — [b]) ꕥ Cn (1) गर्भवासो, (2) जन्म, (3) बाल्य, (4) कौमार, (5) पौगण्ड, (6) यौवन, (7) स्थाविर्यं, (8) जरा, (9) प्राणरोधो, (10) नाशश्चेति दश शरीरस्य दशा । तासु सप्तमी स्थाविर्यम् । ꕥ

35 [a]) अनाक्रन्द, without even the power and the opportunity to cry aloud, of the interpretation of Cn also

36 [d]) नियुक्ता 'assigned by Nature'

37 [Crit App, line 10 *after* फल *ins* K4.6 Bo 6–9 Da3 a4 Dn1. n3 D5 D7 8 8 सति (for प्रति)]

43 [Crit App, line 1 *for* 24 *read* 24[ab]]

44 [Crit App, line 1 *delete* (var)]

53 ꕥ Cn दिवाकरमिति अर्कमण्डलान्तर्वर्ती भर्गपदवाच्य: ससारबीजमर्जनकर्ता सर्वेषां प्राणिनां बुद्धे: प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपाद्यो ग्राह्यो, न त्वचिरादिमार्गपर्वभूतो मण्डलाभिमान्यादित्य: । ꕥ The highest ideal here envisaged by शुक forms also the topic and the ideal of 12 341–353

63 [Crit App, line 9 *delete* V1]

319

19 [Crit. App, line 2 *ins* hyphen *after* न्वे]

23 [Crit App, line 1 *before* — [c]) *ins* — G8 reads 23[c] to 26[ab] on marg]

24 [Crit App, *in the beginning*, *ins* G3 reads 24 on marg]

25 [Crit App, *in the beginning*, *ins* G3 reads 25 on marg]

26 [Crit App, *in the beginning*, *ins* G3 reads 26[ab] on marg]

Colophon, line 8 *ins* G6 *after* T1

320

4 ꕥ Cn ' महापुरुषस्योपरमे हि जगदभाग्यसूचका उत्पाता भवन्तीत्याह — उल्कापाता इति । ꕥ

7 ꕥ Cn सवर्भेत्यादय: शुकस्योत्पतने शकुनानि । ꕥ

14 [Crit App, line 2 *for* G1. 3–6 *read* G1–3 6]

17 [cd]) Cs, strangely enough, explains निराकारा, कामसतापतया निश्चेष्टा सद्यो विवाससोऽभवन् ।

33 With this st, of 12 310 14

35 [Crit App, last line *for* -शोचतो *read* -शोचत:]

39 Regarding the story of Śuka in this adhy, P C Ray observes in a note (p 739) "It is evident from this that the Śuka who recited the Śrīmad Bhāgavata to Parīkṣit, the grandson of Yudhiṣṭhira, could not possibly be the Śuka who was Vyāsa's son Orthodoxy would be staggered at this, for, the prevailing impression is that it was Vyāsa's son Śuka who recited the Bhāgavata to Parīkṣit" — Vide also Cn quoted in the Crit App to 12 321 9

Colophon, line 11 *for* 161 *read* 261 —Although the colophon in T2 declares at the end of this adhy the end of the Śāntiparvan, the MS does give the following नारायणीय continuation, probably copied from another MS

321

1ff The questions asked in st 1–4 have a definitely theistic import

2 [Crit App, line 4 *before* ꕥ Cs, *ins* B8 (marg) पद (for परम्)]

8 [b]) चतुर्मूर्ति — The four forms are नर, नारायण, हरि and कृष्ण as mentioned in st 9, and not the usual चतुर्व्यूह

29 It will be noted that this cosmology is different from the normal Sāmkhya view — [Crit. App, *at the end*, *ins* — After 29, K1. 2 4 read 31]

31 [Crit App, line 1 *before* — [a]) *ins* K1. 2 4 read 31 after 29]

Colophon, line 9 *for* 261 *read* 262.

322

2 [a]) आत्मप्रभव (voc) Ca, however (reading साध्यायां for साध्यतां), explains that धर्म is the father

and साध्या—the daughter of दक्ष—the mother of नारायण

3 [Crit App, line 2 *after* om *ins* (hapl) — Line 7 *for* D2 8 8 *read* D2 8 6 — Line 8 *after* तनु *ins* (sic)]

8 Regarding the location of क्षीरोदधि, Ca observes ननु क्षीरसमुद्रस्यैव सप्तसमुद्रमध्यपठितस्य तस्य मेरुतो द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनावधित्वासंभवात् जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे ह्यसौ पुराणेषु पठ्यते । तस्माद्यथोक्तमेव ज्याय । Cv gives a more fanciful explanation सहस्रपदेन शतसहस्रात्मकं लक्षं गृह्यते । द्वात्रिंशल्लक्षाणि, अर्धपदेन षोडशलक्षाणि, मिलित्वा मेरुणा सह एकोनपञ्चाशल्लक्षाणि योजनानि श्वेतद्वीपस्य प्रमाणम् । अल्पत्वादेकस्याविवक्षा । अर्धकोट्युच्छ्रितस्वर्गसमानतया पञ्चाशल्लक्षत्वेन ग्रन्थान्तरे निर्णयादेव योजना ।

9 [d]) ❀ Cv चतुरमुष्का इति पाठे मनोहरमुष्कणा इत्यर्थ ।

10 [c]) छत्राकृतिशीर्षं is supposed to refer to the peculiar kind of headgear worn by the followers or priests of Zarathustra. — [Crit App, line 2 *after* वजकपाया *ins* (sic)]

11 [Crit App, line 12 *om* K2 जितामित्र (for °मित्रैं), and *for* विप्र *read* ये — Line 13 *for* मुनय *read* मु]

12 [Crit. App, line 1 for मुनय *read* मु — Line 26 *delete* M1. 6 — Line 27 *delete* M8 191, and *for* M7 155 *read* M1. 6 7 155, M8 191]

13^{ab} = 12 323 25^{cd}

16 [Crit. App, line 11 *for* M6 *read* M8]

17 King उपरिचरवसु is supposed to be king Vistāspa of the Avesta, cf. stanzas 44, 45, 47 below, and 12 323 3ff

17^{d}, 18^{ab}, 20^{cf} भक्त governs the accusatives

23 [a]) नैमित्तिका + अजस्र (double saṁdhi)

26, 804*, line 2 This is considered as a reference to the seven Amesha spentas In 26, 27 and in 12 323 3, they are named and called चित्रशिखण्डिनस्

27 [ab]) = (var) Manu 1 35^{ab}

31 [Crit App, line 3 *for* Da4 a4 *read* Da8 a4]

43 [Crit. App, line 7 *after* 9 *ins* (marg.) — Line 10 *for* Bo 6 [marg] °भा *read* Bo 6 [orig] °भा]

323

☞ On the affinity of the Pāñcarātra with the Avesta, cf Jatindra Mohan Chatterjee's papers in the Iran League quarterly for 1949, where various verbal and ideological affinities between the Pāñcarātra and the Avesta are pointed out and discussed

9 [b]) वैशंपायनपूर्वज — This shows that these stanzas must have been written only after वैशंपायन became famous in tradition.

10 Absence of पशुघात is considered as a point of affinity between the Pāñcarāta and the Avestic religion (cf. 12 806*) The श्वेतद्वीप mentioned in st 23ff. is supposed to be the original home of the religion

12 हरिमेधस् — J M Chatterjee (*loc cit*) equates मेधस् with Mazda, while Ahura, readopted in Sanskrit, is said to have become Hari Hence the appellation हरिमेधस्, later derived as हरौ मेधा यस्य

16 806*, line 1 — The word is अवदानी (अवदीयते इति अवदानी, कर्मणि ल्युट्, Pāṇ. 3 3 113) — After 806* line 2, *ins* the ref भीष्म उवाच ।

25 [cd]) = 12 322 13^{ab}

42 [a]) पञ्चकालज्ञै The name पञ्चरात्र is supposed to be a reference to the five-time prayers of the Avestic religion, as against the three time prayers of the Vedic religion cf the gloss of Ca in the Crit App and cf 12 324. 28

43 [Crit App, line 5 *after* G3 *ins* (both times) — Line 6 for G1 2 *ins* G1. 2 (both times)]

46 [Crit App, line 1 *read the line thus* [a]) K2 सुपरिश्रांत K1 ततोसा]

47 [Crit App, line 2 *for* D2 8 8 *read* D2 8. 8]

52 [b]) सोमप = बृहस्पते — [Crit App, line 1 *delete* (marg)]

54 [Crit App, lines 1-2 *for* D5 reads 54^{ab} twice *read* D5 repeats 54^{ab} after the repetition of 814*]

324

4 The śruti is Ait Br, Pañ ii. 1 8. It has been made use of in the Pañcatantra Tantra 3, story 2,

where we read तत्र किरैतबुक्तः पदजैर्यहन्यम् । अजा मीदयस्ता बत्सबार्षिका कथ्यन्ते न पशुविशेषा In this sense the word अज = अ + ज, and is not connected with अज (√अज्) = goat. The comment of Cn on the subject is wavering इन इति पुरोडाशस्तुनिमादनरा, न तु पशूनामनेयप्रमतिपादनरा । अर्थवादोऽप्यय स्वार्थे अबान्तरतात्पर्यविषया प्रामाण्यमश्नुवीत । तस्माद्वीमान्येव अत्मद्यानीतुक्तम् । द्विजवदोऽप्यर्थोऽपि किंचित्स्तु वनपतीत्सैव सूचितन् ।

6 [e]) अन्तरिक्षचर — J M. Chatterjee suggests a comparison with the Avestan tradition about King Vishtasp and his wonderful chariot (cf Jackson Zoroaster, p 135)

13 [Crit. App , line 7 *after* तव *ins* (D तदा)]

20 [e]) The accusatives are governed by भक्त

23 [f]) वसोर्धारा is the technical name given to offerings of ghee poured in an अग्निमन्दन with mantras which begin with वसोर्धारा धारा (Av 12 3 41[a]) or वसोर्धारां etc. — [Crit. App , line 1 *after* damaged *ins* (for 23[ab])]

325

☞ Regarding the list of names following st. 3, there is, in the editions and the MSS , such a divergence in their order (with additions, omissions, repetitions, and differences in word division) that I have, for facility of reference, divided the Crit App into paragraphs, of ten names each The total number of names are, in every MS , far in excess of the traditional sacred no 108

2 [Crit App , line 5 *for* जयपरा *read* जयपरा]

4[t] [Crit. App , *after* पुरोधा *ins* semicolon *for* fullstop and *cont* K2 B1 *read* 4[115] *after* 4[6] — 4[6] *for* K1. 2 4 6 7 Bo 6–9 *read* K1 2 4 7 Bo 6 8 9]

4[12] [*for* B1 *read* B8]

4[20] [*delete* for K7 M1 6 7]

4[23] [*delete* for K7 D1 9 G2 8,]

4[34] [*for* M8 reads it for 4[35] *read* M8 transp 4[24] and 4[35]]

4[41] यज्ञसम्भव, i. e , यज्ञाय सम्भूत or यज्ञचित ·

4[48] [*for* 4[43] *read* 4[48]]

4[91] त्रिसौपर्ण from the तै० आ० 10 48 1 — ब्रह्म मेतु मा etc — [*for* Ds1 °सौ(Dn1 °सु)पर्णो *read* Ds1 °सौ (Dn1 °सु)पर्णो — *for* T G3 6 क्रकचर *read* G8 6 क्रकचर]

4[93] ज्येष्ठ is a well known kind of साम

4[97] सामिकप्रतधर, दशामेयादिरूपेण (Cs)

4[115] [*for* K6 B1 Da3 a1 *read* K6 B1 read 4[116] after 4[6] — Da3 a1]

4[131] [*for* om 4[131] *read* om 4[131]–4[132]]

4[133] [*after* om 4[132] *ins* (for D7, cf v 1 4[131]) — *Read* हरि जीव *as one word*]

4[135] Cs explains महानियम by तन्मयध्यान च, and अति , महा , and सव- कृच्छ्र as twice, thrice and four times single कृच्छ्र

326

2 [d]) धिष्ण्य can mean side altar (as in Śākuntala 4 8), meteor as in 5 185 6, sky (the seat of the gods) , or star

7 [Crit App , line 7 *for* K1. 2 4. 7 *read* K1 2 4 7 (both times)]

9 [b]) The constituted text is in D1 9 alone, which generally go with K version The मणीनुपानहौ कुशान् of the middle group is an incongruous reading which suggests मणिरूपान् कुश, grass, can resemble मणि or emerald in colour only, so that अथो कुशान् is a plausible text उपस (cf Mudrārākṣasa 3 15) is a traditional उपकरण of a Brāhmana sage, and as the S version apparently was not satisfied with कुशान्, उपसान् is accepted as a tentative original reading which could have assumed all these variations in course of time

13 [a]) एता तनव , as manifested in the विश्वरूप described in st 2–9

18 [Crit App , line 5 *at the end ins* त्वां मामा लोचयतां द्वैतदर्शनात्]

20 [Crit App , line 3 *for* D5 *read* D7]

27, 828* [Crit App , line 1 *after* om *ins* (hapl)]. — 829*, line 6 *for* जसूनां *read* जन्तूनां. — [Crit App , line 1 *before* (L 1) *ins.* K7 reads prior half after line 2 of 832*. —]

28 Quoted in the Śāṁkarabhāṣya on Vedānta-sūtra II iii. 14

30 [ab]) ꕥ Cp अव्यक्तस्यापि लय वदतां सांख्यमतमपास्तम् । ꕥ

32 [Crit. App , line 5 *before* 32[c] *ins* om]

35 ff. This is just the Pāñcarātra doctrine of चतुर्व्यूह (viz जीव = सकर्षण , मनस् = प्रद्युम्न , अहकार = अनिरुद्ध, and वासुदेव = क्षेत्रज्ञ = निर्गुण परमात्मा)

42 [a]) निर्गुण , and therefore I am not tarnished by अन्त प्रवेश , निष्कल , and therefore no वासनाशेष as, for instance, in the state of सुषुप्ति

45 [Crit App , line 12 *for* —[e]) *read* —[e]) — Line 14 *for* —[d]) *read* —[f])]

46 [d]) न नशामि irregular, almost as in what is called " Hybrid " Sanskrit

47 [b]) निरुक्तग i e निरुक्तविषयग

49 [Crit App , line 3 *before* —[d]) *ins* —[c]) B9 दस्र मे (for दस्र च)]

57 [d]) Most of the variants for ददौ are intended to avoid the use of the perfect tense in the first person

68 [a]) चतुर्थी मूर्ति = वासुदेव — [b]) शेष = सकर्षण = जीव

71 TG and related MSS begin after 71[cd] a new adhy to motivate the full enumeration of the various traditional Avatāras — the मत्स्य and the कूर्म avatāras, absent in the constituted text, being supplied (835*), वामन being specifically named (837*), बलराम (तृतीयो राम) being treated as an additional avatāra (842*), and the exploits of the Child-Kṛṣṇa being briefly enumerated (844*) — It will be noted that (in a passage which has the appearance of a post-script cf. 93[d]) a brief allusion to Buddhism, and the work of restoring the Vedas by assuming the form of हयशिरस् (st 93–94) is given a place, but further details of that avatāra and of the कल्कि अवतार, are found in the same group of MSS (vide App 1, no 31)

81 [Crit. App , line 3 *om* Bo 6–9]

96 [ab]) Ca introduces the st, by — उपदेशस्य गौरवमादर्शयति ।

100 [a]) It will be noted the word उपनिषद् is here used in the neuter gender , cf. 12 328 8[c]

105 [Crit. App , line 6 *for* 106[e] *read* 107[a]]

107 [Crit App , line 13 *for* D3 8 5 8 *read* D3 8 5 (both times) 8]

120, 858* [*read* पूजनीय *for* पूजनीयो]

Colophon, line 10 *om* B8

327

☞ It is to be noted that, according to the editions and most MSS (with the exception of the M version), after the end of adhy 326, Bhīṣma and his audience drop out of the story for thirteen complete adhyāyas, and the conversations are carried on not even at the second level of narration as between वैशंपायन and जनमेजय, but at the third level of narration as between सूत and शौनक in the Naimisa forest A descent to the second level is understandable at the beginning of a parvan, and that to the third level right at the very beginning of the Epic (vide 1 54–55) or the conclusion of it These adhyāyas (12 327–339), therefore, even when raised to the second level of narration, clearly constitute a late addition However, in view of the fact that the adhyāyas are found in most of the other MSS , and that stanzas from it are quoted by Śaṁkarācārya, they are included in this edition The adhyāyas concerned are, however, enclosed in square brackets The adhyāyas give frequent and copious फलश्रुति, detailed नामनिर्वचनs, several Brāhmanawise interpositions in prose, an appendix-wise continuation of नारद's visit to the श्वेतद्वीप, and such flagrant attempts (e g , 12 327 59ff.) to conceal their lateness (cf. 12 337 42ff); and to place the late पाञ्चरात्र as an integral part of the rest of the Śāntiparvan philosophy—with an attempt to give a secondary position to रुद्र-शिव (adhy 338) — that no elaborate arguments are needed to establish the late character of the present descent to the second (and third) level of narration That is also the reason why, in a few instances, M readings are given preference not ordinarily due to them

The attempts in 860*, 861*, 884*, and 885* to transfer the whole piece to the third or the सूत शौनक

level of narration makes its lateness even more *pronounced* †

1 [Crit App, line 4 *for* G6 *read* G3 6]

7 ff. ❀ Cn निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयस्तर्हि येऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिकं जानन्ति तेऽपि महारुद्रादय सृष्टिमहारादौ न प्रवर्तेयु । अन्यप्रमाणमात्र निवृत्तिधर्मे इत्यथ । । यथा देवा देवान्तरामावान्निरस्यो भागमदत्त्वा स्वय सुखमेधन्ते, एव वयमपि सुख व्याप्याम इति प्रवृत्तिमार्गोऽप्याश्रित ॥ Cp महारुद्रादय परम सर्वज्ञा अपि कालेन परिमितमात्मन प्रलय, नाश, किं न जानन्ति । । स्वयकृतसृष्टिरक्षाहेतुत्वेन यज्ञ निर्मितवतो भगवत आज्ञावर्तिनोऽधिकारिपुरुषा लोकशिक्षार्थं प्रवृत्तिमार्गेषु वर्तन्ते, न तु स्वीयाज्ञानेनेत्याशयेन सृष्टिकथनपूर्वक भगवन्नियोग कथयति । ❀

9 [Crit App, line 6 *for* तेना° *read* ते ना°]

16 =(var) 12 337 11

21 [Crit App, line 1 *before* ins *read* M.]

29 ^{a3}) = (var) Manu 1 35^{a3}

31 [Crit App, line 2 *for* G1-3 6 *read* G1-3 6]

49 [Crit. App, last line *for* स्वय *read* सर्वे]

53 [Crit App., line 3 *for* दया *read* देवा]

58 *Cf* 6 25 11

61 ^{ab}) = (var) Manu 1 35^{ab}

62 [Crit App, line 5 *for* K6 *read* K4]

67 ❀ Cn पुनरावृत्तिदुर्लभ । पुनरावृत्तिमता दुर्लभ । मध्यमपदलोपी समास । ❀ —[Crit App, line 9 *for* 67^b *read* 67^d]

70 ^{d}) It is possible to understand the pāda as सर्वश स यज्ञद, but सर्वत्रग(=प्राणिजात)वरप्रद seems to be preferable

81 ^{d}) गणित्र, rosary

88 ^{d}) 'Thereby creating variety in the world'

93 [Crit. App, line 2 *for* D. *read* D. 7]

95 [Crit App, line 5 *for* धराय च *read* ॰धराय च]

99 It is worth pointing out that, according to the main narration, Śuka had already won his Mokṣa before the commencement of the नारायणीय section — *At the end there is a profuse* फलश्रुति

328

5 ^{c}) लोकधाम used as a masc noun as in 3 247 6^d —[Crit App, line 8 *read* धाम *for* धाम]

8 ^{c}) सोपनिषदे — मत्वर्थीयोऽकार (Pāṇ 5 2 127), cf. भट्टभास्कर's com on the महानारायणीयोपनिषद् 24^2 एतद्वै महोपनिषद, explained as महोपनिषद्वत् ज्ञानम् Cf 12 326 100^a

11 f. If it is a little odd that श्रीभगवान् should essay to give etymological explanations of his own names, it is much more so when we find the attempt preceded by a maṅgalācaraṇa (st 11–12), wherein Kṛṣṇa is saluting himself by saluting the Supreme Soul (परमात्मन्) but the maṅgalācaraṇa stanzas are found in all MSS They have been provisionally enclosed in square brackets On this point, Cs observes श्रीकृष्णमेव निर्गुण परमात्मान वैशपायन अनेन श्लोकद्वयेन स्तुतवान् ।

16 The secondary position here assigned to रुद्र = ईशान = शिव = महादेव is to be noted, although, in st 20, he is elevated to the status of नारायण, who (st 21) even worships रुद्र in his turn, and identifies him with his own self (st 25, 26)

23^{cd} = (var) 7 56 30^{ab} 12 330 64^{ab}

25^{cd} For the incident, cf Harivaṁśa, Bom ed., 264, 269 (= Bhaviṣyaparvan 73, 78)

30 ^{b}) The v l मे (for ते) found in a large number of MSS has to be regarded as an oversight — ^{d}) Cf. Br Up I. iv 7 आत्मेत्येवोपासीत

35^{cdef} = (var) Manu 1 10 —[Crit. App, line 10 *for* Das *read* Das]

37, 38 ❀ Cn विच्छ गतौ तुदादि॰, विच्छ दीप्तौ चुरादि, विषु सेचने भ्वादि॰, विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादि॰, विश प्रवेशने तुदादि॰, ष्णु प्रस्रवणेऽदादि॰ । एतेषामन्यतमस्य रूप विष्णु॰ । ❀ — ^{c}) व्याप्ना irreg for व्याप्ते

39 ❀ Cv यशोदया बद्धोदर इत्यत्र तु न मुख्य इति भाव । ❀

† Compare in this connection, the Viśvopākhyāna in the Bhīṣmaparvan (6 61 30—64 18) In the Bhīṣmaparvan there was also another palpable addition which, as being given by all MSS, we could not drop On this latter passage, cf my paper in the Annals, BORI, 1945, pp 106-119.

41 Cf. Rv 1 105 17

42 [a]) आद्यो ऋषिवर — evidently the author of this stanza must have read ऋषि as रुषि!

43 ❀ Ca केशा रश्मय°, तद्योगात्केशव । मत्वर्थीयो र ॥ Cn केशै केशवत्सूक्ष्मै सूर्यादिरश्मिभिस्तद्रूपेण वा वाति गच्छतीति केशव । ❀

52 This st 52, and the prose passage following, prepare the ground for the next prose adhyāya giving the story of Nahuṣa, already several times repeated in the Mbh., after which, in adhy 330, the नामनिरुक्ति is taken up once more with the name हृषीकेश — Several MSS merge this and the following adhy into one

329

☞ The prose portion of the adhy, for facility of reference, is divided into paragraphs with the sentences in each paragraph numbered seriatim

1 [Crit. App, line 1 *after* (in 44[5]) *ins* (cf v 1 12 318 1)]

2 [c]) तेजोद्भव, आर्ष or "hybrid" form like many others frequently met with in the Pāñcarātra adhyāyas

3[5] With 329 3[5], cf Rv 10 129 — [Crit. App, p 1891, left column, last but one line *after* K7 *ins* D4 8 — right column, last but one line *before* After हरि, *ins* After प्रादुर्भूतो, G1 ins अस्य पुरुषस्य महायोनेर्ब्रह्मण प्रादुर्भावे]

3[6] ललामात्, श्रेष्ठात् (Ca)

3[7] अमूर्तित, कर्मेन्द्रियागोचरात् (Cs)

4 With this para, cf. Ṛv 10 129

5[1] Although, grammatically, in the compound अग्नीषोमौ, Agni, the क्षत्रियदेवता had to be given precedence, in the following treatment, the Brāhmanadevatā Soma is taken up first hence the words प्रजाक्रमवशात्

6[3] Cf. Ṛv 6 16 1

7[7] Cf 6 25 11

8[4] For धारयति, धारयन्ति is wrongly read in Bom and Cal editions

9 [b]) निरवस्करम् 'free from dirt or taint' — [Crit App, line 10 the Cv gloss should perhaps have been निर्मल, although, in the context, निर्मूल can also be interpreted]

10 [d]) The reading and its interpretation as given by Cs seem to suit the context best

11 [a]) = 1 69 24[a] 12 156 24[a] — 11[b] = 12 109 16[b]

12 With 12, cf 12 74 9[ab], 10[cd] — [Crit. App, line 5 *for* [8] वहते *read* [9] वहते]

13[3] [Crit. App, line 8 from bottom *after* ब्रह्म भूतेन *ins* (as in text)]

14[3] [Crit. App, lines 4–5 *read* Bo 6 8 प्रतिपेधो धतम्य सवत्रस्य,]

16[1] [Crit App, line 8 *after* उपगतश्च *ins* (sic)]

17–41 This story in verse form is to be found in 5 9–18

18 [Crit App, line 14 *for* 16[d] read 15[d]]

26, 871* This bargaining on the part of दधीच is interpolated by T G and Kumbh. ed

27[1] Construe तस्य आत्मनि परम् अवसते

29[3] [Crit. App, on p 1901, right column, line 10 to line 11, *transfer* — [4]) before K1 2 7 — Line 11 *for* महर्षीणां *read* महर्षीणाम्]

38[5] वाक्समकाल, cf वाचारम्भण विकार° (Ch Up, 6 1 4)

41 41[2] गोषु, गौ = water For the ब्रह्मवध्या story, cf 12 273 29–53 — [Crit App, in the line preceding 874*, *after* Cs v *ins* Kumbh ed. — In the line preceding 875*, *for* 41 *read* 41[3] — Crit. App, (p 1906, right column line 9 from bottom) *for* 168 *read* 268

42 [Crit. App, line 11 *for* क्रमंत *read* क्रमतो]

44 [Crit App, p 1908, left column, line 8 *for* अदित्या *read* अदित्या]

50 [Crit. App, p 1911, right column, line 12 from bottom *for* ed, *read* ed ins]

330

1 [Crit. App., line 6 *for* ed ins *read* ed ins. after उच्यते]

3 ꕥ Cs इज्या खलु वै पाकयज्ञाः पक्वान्ननिर्वर्त्याः । ते चत्वारो देवपितृमनुष्यभूतयज्ञाः । क्रतुषु, ज्योतिष्टोमादिषु । इष्टा, यज्ञपात्र, यज्ञस्य भागम् । ꕥ

8 [b]) Evidently, ऋषि was pronounced as रषि by the author of this st. Cf Yāska, Nirukta, 5 7 8 —That the Niruktakāra Yāska should have been referred to here points to the lateness of this नामनि इति ꕥ Cs मत्प्रसादादेव यास्कस्य निरुक्तकारत्व लब्धमि त्याह — । ꕥ

10 [Crit. App , line 12 *for* सत्य *read* सत्व]

13ff. ꕥ Cn सत्त्वेन तायते, पाल्यते वा, सत्त्व तनोति विस्तारयति वा, सत्त्वमस्ति अस्मिन्निति, सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्मा चरतीति सत्त्वत , सत्वत एव सात्वत , सत्‌ ब्रह्म, तद्वन्त सत्वन्त (आर्ष सत्वत्) तेषामिद तत्र सात्वत पाञ्चरात्रादि, तत्प्रदानेन दृष्टोऽहं सात्वतो वा ॥ Cs नान्वतशब्दस्य पञ्चधा निर्वचनमाह — सत्त्वादिगुणादहं न च्युत इति सात्वत , सत्त्वगुणत्वात्सात्त्वक (त), इदम्मिन्मासुरे माविभावे यदुकुलावतारी ने पूर्वका पितामह सात्वत नाना, तस्य गोत्रे जातत्वात्सात्वत, निराशी स्तमनयुक्त निवृत्ति धर्ममहित सात्वत मूलप्रवर्तकत्वात् — सात्वतमात्रकृतत्वानिति सात्वत, सात्वतदानदृष्टान्तमूलप्रवर्तकत्वप्रदानगम्यत्वाच सात्वत । पाठा न्तरे, सात्वती सुभद्रा, तस्या पत्नेरर्जुनस्य । ꕥ

13 [Crit App , line 8 *for* °त *read* सात्वत]

15 ꕥ Cn विहङ्गः पक्षिवाची । व्योमसाम्यिमामान्याद्वायु तेजसोमैथुन्यात्यप्सु न वसते । कु पृथ्वी । ठशब्द आकाशवचन । एतेषां समाहारो विकुण्ठम् । विकुण्ठानामय रक्षकत्वा वैकुण्ठ इति । विगता कुण्ठा, एतानां भूतानां नेत्वनेडमामर्थ्यं यस्य स विकुण्ठ । स्वार्थे तद्धित । ꕥ

23 [a]) = Manu 8 16[a]

24 [c]) वृषाकपि — भैर्वं सन्ताश्वरत्वाद् (Cp)

26 [Crit App , line 3 *after* K6 1 *ins* Ds1]

28 [c]) त्रिककुद्, 'having the three bodily parts —स्कन्ध, पोत्र (snout of the वराह), and दंष्ट्रा — much elevated'

30 ꕥ Cn कपिर्म पीत आदित्यपुरुष प्रकृत्य छान्दोग्ये (1 6 6) आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्ण इति श्रुते । ꕥ

31 [b]) Cf. Rv 10 121 —[Crit App , line 4 *for* यच्च *read* यत्]

37 ꕥ Cn परशुरामोपस्थानात् मां हयशिरस प्रसाद पाश्चात्य कण्टरीकेण क्रम कर्ता प्रवर्तित इत्यर्थ ॥ Cp राम परशुराम स बाभ्रव्यगोत्रो गालवनामा प्रथम क्रमपारगो भूत्वा, अनन्तर क्रमाशिक्षां प्रणीय तत्सहचर कण्टरीको राजा ब्रह्मदत्तश्च जातिस्मरण योगानां सुगतिं गत । ꕥ

49 [c]) ꕥ Cn रुद्रस्य खण्डपरशुत्वप्रसिद्धिस्तु मदनन्य त्वात् । ꕥ

54 [Crit App , line 3 *for* °नात् *read* °नाच्च्]

57 [Crit App , line 3 *for* D5 1 *read* D1 — Line 4 *add at the end* —[d]) B3 (marg) त (for य)]

67 [b]) In spite of truce and exchange of emblems, the incident is named नारायणजय ।

70 Cf मयैवैते निहता in 6 33 33[c]

331

☞ Most MSS except the M version once more take the story to the third level of narration See Appendix I, No 32

2ff The नारायणीय is here declared to be the essence of the entire Mahābhārata.

6 [Crit App , line 3 *for* B3 *read* B5]

13 [Crit App , line 7 *for* T2 G1 2 *read* T G1-3 6]

18, 884*, line 1 *read* पाराशर्यो *for* पराशर्यो —[Crit App to 884*, line 1 *read* पाराशर्यो *for* पराशर्यो]

19 [Crit App , line 3 *before* T2, *ins* D7 — 886* [Crit App , line 1 *for* T2 *read* D7 T2]

25ff The epithets मुष्कचतुष्किणौ, षष्टिदन्तौ, and अष्टदंष्ट्रौ possibly to indicate that they were 'two-in one', i e, joined in the face and below the abdomen

51 [b]) Irregular use of instru for abl (cf 12 332 3[a]) —[Crit. App , 888*, line 3 *for* बुद्धिरा- हिल्समेव *read* बुद्धिरादित्यमेव]

332

1 ꕥ Cn धन्योऽस्मीत्यध्याये भूतपञ्चकात्मक शरीर समनस्क येन सृष्ट, यो विद्यासहायो, विवेकलभ्य , त सूर्यद्वारेण विशन्तीत्यु क्तम् । ꕥ

3 [a]) भक्तै, instr for abl of 12 331 51[b] — [Crit. App , line 7 *for* D5 *read* D3 5 — Line 8 *after* द्विजोत्तम *ins* (D3 [by corr] °म)]

4 [a]) तप्यत irreg for तपत

13 [Crit App , line 11 *for* G1-3 6 *read* G1, 3 6]

17 [Crit App , line 1 *for* Bo *read* Bo D1]

18 ꙮ C3 एकान्तिनां भगवत्प्राप्तौ यत्नराहित्ययुक्त निग मयति — समाहितमनस्काश्चेति । ꙮ

19 ^{c}) विशालां, बदरीम (Cn)

21 [Crit App , line 4 *after* om *ins* (hapl)]

22 [Crit App , line 5 *for* (for सजल्प) *read*, after semicolon, G3 सजल्पन् (for सजल्प)]

333

1 Cp introduces the adhy thus देव पित्र्य च यत्कर्म तदपि देवपितृरूपस्य नारायणस्याराधनार्थमित्याह कस्यचिदित्यादिना ।

4 [Crit App , line 6 *for* दे(T1 दे)· *read* दे(T1 G6 दे)]

6 ^{ab}) ꙮ Cp स च मह्मा ममैव पितरं परमेष्ठिनामानम्, अजीजनदिति वदन् जन्मान्तरे नारदो दक्षशापात्परमेष्ठिनो जात इत्याख्यान हरिवंशे स्थित (adhy 17f) बुद्धिस्थ करोति । ꙮ

10 [Crit. App , line 5 *before* —^{e}) *ins* B6 (marg) दत्त्वा तिलकुशानिति]

15 [Crit. App , line 4 *delete* K3 प्रोक्ष, Dn4 D3 प्रोक्ष (for प्रोक्ष्य)]

19 [Crit. App , line 2 *for* सक्षित· *read* सक्षित , T3 सस्थित]

21 [Crit App , line 2 *after* ब्रैव *ins* =(19^{a})]

23 [Crit App , line 6 *before* M1 र *ins.* D1 वचा,]

Colophon *read lines 10–11 thus* 169, B3 275, Dn1 G1 171, Ds3 T1 G6 172, D3 166, T2 185, G2 201, G3 173, M1.7

334

1 [Crit. App , line 3 *for* Bo *read* K3]

2 [Crit. App , line 9 *after* V1 *ins* B8 (marg as in text)]

4 ^{b}) जनमेजय is addressed

9 [Crit. App line 2 *for* Ds1 *read* Ds2]

10 ^{d}) ध्रुतधर्म , irregular for ध्रुतधर्मा —After st 10, most MSS (except the M version) descend to the third or the सूत-शौनक level, so that, where absolutely necessary, the constituted text gives preference to the M readings

14 ^{c}) Very probably एकान्तिनां is a marginalia for च and should not be regarded as part of the line

15 ^{ab}) The lines as preserved in M are defective attempts are made, by adopting other readings, to make them metrically regular पूर्तेष्टयो , of इष्टि and पूर्ति, more usually, इष्टापूर्तम् — अग्निहोत्र तप सत्य वेदाना चानुपालनम् । आतिथ्य वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतटा गादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामा पूर्तमित्यभिधीयते ॥

16 ^{d}) महिशोद्भव =नारायण शेषशायी । तमृषि =वासुदेवम् ।

335

☞ Here again there is a descent to the सूत-शौनक level in most versions except M, care being taken in these MSS (along with the change in the references) to insert सूत or शौनै for the vocative महन् as addressed to वैशंपायन in 2^{c}, 6^{a} and 6^{c}, as also, 7^{d}, to change राज्ञो धर्मसुतस्य (= युधिष्ठिरस्य) into राज्ञ पारिक्षितस्य

1 Cn observes श्रुत भगवनस्तस्येत्यादिरध्यायो हयग्रीवाव तारस्य प्रयोजन माहात्म्य च प्रतिपादयति । तस्य तात्पर्यं रजस्तमोभ्यां वेदा नष्टास्तिरोहिताया भवन्ति । सत्त्वेन स्वर्थत सम्यक्प्रकाशन्ते इति ।

5 [Crit App , line 3 *for* श्रेष्ठम् *read* श्रेष्ठन्]

6 ^{cd}) सन्नयम्, निर्मितम् both in the sense of 'relating to'

7 [Crit App , line 5 *read* D2 *for* D1]

10 [Crit App , line 7 *for* देवसत्त्व *read* देहवत्त्व —Line 8 *before* D4 ९ *ins* D3 देवसत्त्व,]

13 ꙮ Cn अत्र मनस प्रथमस्य प्रथम वचनं तदर्थव्यक्तपदे नाहकारस्य वचन मनसोऽहकारे लय च दर्शयन्ध्यानयोर्लयनियम सूच यति । तेन कदाचिन्मनोऽहंकारे, कदाचिदहकारो मनसि लीयते इति सक्रिमविलक्षणोऽपि ध्यानलयक्रम इति भाव । ꙮ —[Crit. App , line 2 and line 7 *for* °गतो *read* °गत]

17 [Crit. App , line 8 *delete* (hapl)]

20 [Crit App , lines 9–10 *delete* V1 —Line 11 *add at the end* V1 ततो भूतान्विसृष्टवान्]

24 ^{b}) तमोरजगुणान्वितो — irregular for °रजो°

25 [Crit App , line 2 *before* Da3. a4, *ins* V1 अमितद्युतिं, —Line 2 *delete* V1 °तद्युतिं,]

27 [Crit. App , line 6 *for* B6 र *read* Bo.6 र]

31 [d]) तीव्रशोकाय रन्ध्रयन् — boring a hole in the sensitive part of the body, causing excruciating pain

36 [ab]) तुभ्य लोकधाम्ने स्वयभुवे — dative for genitive

41 [Crit App , *at the end of line 3 ins* K7 D4 5 7 9 तस्त्वमीश्वरभावश्च]

42 [c]) Only two eyes are mentioned, not the traditional eight, for four faces

47 [e]) ॐकार· (the traditional symbol) = आकाश = Divine potence

52 [Crit App , line 2 *for* Ds2 *read* B1]

53 [Crit App , line 3 *before* — [d]) *ins* — K1 om. 53[cdef] — Line 4 *delete* — K1 om 53[ef]]

57 [Crit App , lines 7–8 *ins* a full stop after विक्रात and *delete* line 8]

62 [Crit App , line 7 *before* (for विबुद्ध), after semicolon, *ins* T2 बुबुधे]

64 [e]) मह्यणोपचिर्ति = मह्यण· उपचिर्ति (double samdhi)

65 [Crit App , *at the beginning, ins* G3 missing (cf v 1 40)]

69 [Crit App , line 10 *before* ईश्वर *ins* M5 6]

71 This पाञ्चाल, the author of the क्रमपाठ, is the same as गालव of the बाभ्रव्य race (P C R), cf 12 330 37 —[Crit App , line 2 *before* Dn4 *ins* MSS पचालेन]

76 [Crit App , line 2 *for* वृत *read* व्रत]

82 [Crit App , line 11 *read* 898* *for* 896*]

85 [Crit App , line 4 *for* G1. 3 6 -भाविना *read* G1 6 भाविना, G3 -याजिनां]

86 [Crit App , line 4 *for* तप्यते *read* तप्यते, V1 Bo तप्यते]

336

1 [Crit App , line 1 *after* (in 15[d]) *ins* (of v 1 12 329 18)]

5 Cp observes that 5[abc] refers to the जापक (12 190–193), while 5[d] refers to the सन्यासिन्

9 [b]) पूर्वं कथिता, i.e , in 6 26 1 ff

13 ff ❀ Cn तत्र मानस नाम स्थूल समित्कुशाज्यगन्धपुष्पधूपदीपाद्युपकरण शालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालम्बन दैव पित्र्य च धर्म नारायणेनोपदिष्ट फेनपादयोऽनुवर्तन्ते इति श्लोकत्रयार्थ । ❀

24 [Crit App , line 2 *for* B9 *read* D9]

25 [b]) सृत is obviously the correct reading found in B9 T2 G1 2 M1 5–7, the other MSS reading स्मृत· This shows the reliability of the M recension for this portion, the other MSS (including ŚK) being probably copies of a late and conflated original

26 [Crit App , line 1 *for* 3 7 *read* 4]

28 [Crit App , *in the beginning, ins* Before 28, B6 8 ins वैशपायन उवाच ।]

35 [Crit App , line 6 *for* all second time *read* all [except Bo] second time]

39 [Crit App , line 4 *before* M1 *ins* G1 कुरु नान्नेय ,]

47 [Crit App , line 3 *for* Ds1 *read* Da4 — Line 4 *after* Da4 *ins* (both times) — Line 5 *after* a4 *ins* (both times)]

49 [ab]) = B 12 346 11[ab] It is to be noted that the v 1 यतीना (for व्रतिनां) is countenanced only by Bom and Cal ed and a few sporadic MSS , so that the argument that the Bhagavadgītā (=हरिगीता) teaches — amongst others — the यतिधर्म loses almost all its support

52 [Crit App , line 4 *for* -कर्मे *read* -कर्म , M5 -कल्प- — Line 5 *after* — [d]) *ins* B6 (marg as in text) नीयते (for प्रीयते)]

56 [Crit. App , line 5 *for* 898* *read* 900*]

63 [Crit. App , line 3 *before* Ds2 *ins* B8 (marg as in text) वेदवधेषु ,]

65 [Crit. App , lines 3–4 *for* V1 शाश्वत *read* V1 B8 (marg) शाश्वत]

70 ❀ Cp ननु प्रतिबुद्धस्यैव मोक्ष इत्युक्तम्, कथमिदानीं भक्तस्यापीत्युच्यते । तत्राह — प्रतिबुद्धोऽपि तदिच्छयैव, न स्वेच्छया । ❀

71 [Crit. App , line 6 *for* K3 4 *read* K1 2]

74 [Crit. App , line 4 *for* 899* *read* 901*]

79 [c]) यतिनां — from यतिन् (*not* from यति) — explained as यतम्, उपदमनम्, अस्ति येषाम् Vide the Amarakośa 2. 7. 43. Contrast 12 335 85[b].

Colophon [line 12 *for* B1 272 *read* B1 Dn4 172 — Line 13 *for* Dn4 172, Ds2, *read* Ds2]

337

2 [Crit App , last line *for* 899* *read* 901*]

4 Cn proposes to take पितामहाय as a समस्तपद, which is not quite necessary in view of the interpretation proposed by Cp s

9 [Crit App , line 1 *for* B3 *read* B5]

16 [Crit App , line 1 *for* K1. 2 4 Dn1 *read* MSS except K1 2 4 Dn1 (Ś1 D3 T3 G3 missing, K3 5 B1-5 Da1 a3 Dn3 n3 D1 G4 5 M3-4 absent)]

19 [Crit App , line 4 *for* (D. °ग्रज) *read* (D1 °ग्रज)]

32 ^{a}) नानासमुद्भूते , 'by diverse creations or forms' cf 34^{d} below

40 [Crit App , *in the beginning, ins* Before 40, B6 ins व्यास उवाच —]

41 [Crit App , line 2 *before* —^{b}) *ins* Ds1 जन्मान्तरेषु पुत्र त्वम्]

44 [Crit App , line 4 *for* स *read* स, T1 G2, 6 वेत्स्यसे]

55 The facility with which apparent contradictions are composed by referring them to different Age units is worth noting

56 [Crit App , line 2 *for* जप° *read* जाप]

68 ^{a}) ❀ Cn सनातने, श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये उभे अपि । तेन पाञ्चरात्रस्य पुराणीतत्व वेदविरुद्धत्व च सूचित, तथापि अवान्तरतात्पर्यभेदेऽपि परमतात्पर्यमेकमेवेत्याह — सर्वैरिति । ❀ — [Crit. App , line 1 *for* T1 *read* D1]

338

2 ^{ab}) Quoted in Śaṁkarabhāṣya on Br Sū II i. 1 with the v l राजन् for लोके —[Crit App , line 7 *for* नैनम् *read* नैनम्, Bom ed न तद्]

3 [Crit App , line 1 *for* 25 *read* 25^{abcd}]

13 [Crit. App , line 1 *for* सृष्टा *read* स्पृष्टा]

14 [Crit. App., line 1 : *for* निरस्यामाय *read* चिर स्यामाय°. — Line 2 : *delete* (corrupt)]

339

7 Cs introduces the st. thus इदानीं सांख्यानां योगानां चाभिमत पुरुषबहुत्व दूषयति । and quotes एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् (ब्रह्मबिन्दूपनिषद् 12) ।

13 ^{a}) एक — This variant reading would suit the (theistic) Yoga view, whereas एव would accord with the (subjective) Sāṁkhya view.

14–15 Quoted, as an utterance of व्यास, in the Śaṁkarabhāṣya on Br Sū II iii. 47 with the omission of 14^{cd}, which seems to be a subsequent addition [Śaṁkara reading नित्यो (for नित्य) in 14^{b} and पुन for हि स in 15^{d}]

21 ❀ Cn पाञ्चरात्रमतस्याविरोधित्वस्य श्रौते सांख्ययोगमतेऽनुपसङ्गार्यत्वादित्ति चेत्, भगवदाराधन विना संन्यासपूर्वक सांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैकाग्र्यस्याभावात् बुद्धिर्भ्रंशयति । ❀

Colophon [Line 2 *before* G4 *ins* D1 — Line 10 *for* G3 6 *read* G3]

340

1–2 =(var) 12 168 1–2 —[Crit App , line 4 *for* B3 *read* B1]

3 =12 168 3

4 Cn introduces the topic thus गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्व प्रतिपादयितुमुञ्छवृत्त्युपाख्यानमारभते । Cp मोक्षधर्मसाधनानां धर्माणां मध्ये अपरिग्रहस्य प्राधान्य वक्तु प्रश्नमुत्थापयति ।

8 [Crit. App , line 8 *for* B3 *read* B1]

11 [Crit. App , line 2 *for* damaged *read*, after semicolon, T2 repeats 11^{a} after 11^{b} — Line 3 *after* T2 *ins* (second time) — Line 4 *before* K1 *ins* T2 om from गृह up to मे (in 11^{d})]

341

2 [Crit. App , line 5 *for* M1 *read* M1 5–7]

5 [Crit App , line 10 *for* °स्थिते *read* °श्रिते]

8 [Crit. App , line 5 *for* परमसीप्सता *read* परमसीप्सत.]

342

1 ^{a}) समुत्पन्नाभिधान 'with a tie [of friendship] being born within me'.

13 [Crit. App , line 5 *for* केचिद् *read* कैचित्]

15 [b]) निहता अनार्जवैर् = निहतानार्जवैर् (double sandhi)

Colophon [*Read lines 8-9 thus* K6 81, B1 179, B3 281, Dn1 180, Ds2 G6 182, D8 175, T1 G6 181, T2 G2 3 M1 7 177 ;]

343

2 [a]) पूर्वाभिसर्गेण, 'according to the laws or requirements of an earlier Creation'

3 [Crit. App , line 2 *for* D5 *read* D8]

8 [c]) अनवमे , not-inferior, excellent of अनवरेण in 9[d]

Colophon [Line 8 *for* G2 *read* G3 —Line 9 *for* 114 *read* 214]

344

☞ Majority K MSS om st. 1–9, which were felt as an attempt to fill up a gap in the narration.

5 C3 explains योऽयमुपदेशः कृतस्तं निरूपयन्तमादित्यमिव सर्वात्मभासकं पश्यामीत्यर्थः । The rising sun in 6[cf] seems to have been interpreted as a good omen

10 [a]) कृतधर्मनिश्चय , परमो धर्मो मया श्रेय इति कृतमना (C3)

345

1 [Crit App , line 1 *for* K2 6 *read* K1 6]

8 [Crit. App , line 9 *for* गतो *read* गत]

12 [Crit App , line 4 *for* काल- *read* काल , D6 काले]

346

9 The argument is that your अशनवर्जन would have been proper only if we had commited sins like भ्रूणहत्या, etc —[Crit App , line 12 *for Sub parvan read Sub-parvan*]

10 [Crit App , line 4 *for* मया वृत- *read* वृतो मया]

347

2 [Crit App , line 8 *for* K7 *read* K7 Da4]

4 [Crit App , line 4 *for* सुश्रोणि *read* सुश्रोणि (M1. 5 7 कल्याणि)]

13 [Crit App , line 2 *for* D8 *read* D5]

Colophon [Line 8 *for* Ds3 G6 187, D7 80, *read* Ds2 D7 G6 187,]

348

3 [d]) सौरसेया — Born of सुरसा, the wife of कश्यप and mother of the Nāgas of 1 60 66

4 [Crit App , line 8 *for* G6 6 M5 *read* G3 6 M5 —Line 10 *for* श्रुति- *read* मति]

5, 910*—The subst line is more accurately read in some other MSS (not used in the Crit App) Their readings are, however, adopted in 910*, and the obviously incorrect readings of T1 G3 6 are given in the Crit App to it

6 [b]) स्तोकक , the चातक bird —[Crit App , line 5 *before* T G3 6 *ins* D5 7]

7 [b]) विविग्न, in anxious and agitated manner

9 [d]) भ्रूणहत्यैव, irreg for भ्रूणहत्ययैव —[Crit App , line 6 *ins* G3 *before* राजमात्रो —Line 9 *before* K7 *ins* G3 6 विंदति (for युज्यते)]

13 [Crit App , line 8 *before* —[c]) *ins* —D5 reads 13[cd] twice —Line 11 *before* —K3 6 *ins* D5 (second time) तव रोषादह सादिव —Line 14 *after* D5 *ins* (first time)]

17 [Crit. App , line 1 *after* —[c]) *ins* K6 विहतो, Dn4]

349

1 [Crit. App , line 6 *before* G2 *ins* D8]

2 [Crit App , line 5 *before* D5 *ins* Ds1]

3 [Crit App , line 3 *for* B8 *read* B7]

7 [c]) 'I perform 10,000 महापारायण '

12 [Crit App , line 6 *for* G2 *read* T2]

Colophon [Line 7 *before* B7 *ins* K6 88,]

350

2, 914* [Crit App , line 4 *for* गता- *read* गता]

4 [Crit App , line 1 *om* second (hapl)]

13 With 13, cf 12 318 53.

351

5 [Crit. App , line 1 *for* B_1 *read* B_3]

6 [Crit App , line 10 . *for* पृथिव्यां *read* पृथिव्यां , D_5 1 °वी]

352

2 [Crit App., line 6 *for* समयोजने *read* सम्प्रयोजने]

5 [Crit App , line 1 *at the end of the line ins* T_1 अर्दि (for न दि).]

6 ❀ Ca अनेन समस्ते यत्न कार्यं ह्युपदेशोऽपि दुदुश्च उन्छ्रापिकयामात्राद्युत्पन्नरसज्ञान प्रति श्लाघ्य । ❀ —[Crit. App , line 4 *after* T_1 *ins* G_5]

7 [Crit App., line 8–9 *for* Bo नात्रिविषा स्वदा देवा *read* Bo नातिविधारम्यया येदा]

CORRIGENDA TO THE MOKṢAPARVAN

(Śāntiparvan Vol 15 and 16)

A

☞ Only mistakes in the constituted text are listed below Additions and corrections to the Critical Apparatus are included in the Critical Notes at the proper place, and in square brackets

Page	Adhy	Śloka	
987	172	36^{d}	— Correct marg ref c 12. 6666
988	"	37^{a}	— Correct marg ref c. 12. 6669
989	173	12^{cd}	— Correct marg ref c 12 6702

Page	Adhy	Śloka	*read*	*for*
1008	177	11^{c}	शीते न	शीतेन
1017	179	6^{a}	कूपे या सलिल	कूपे वा सलिलं
1021	180	17^{b}	जिघ्रति	जिघ्रति
1029	183	4^{a}	वृत्तिर्लोके	वृत्तिर्लोके
"	"	7^{d}	मिह लोके	मिहलोके
1048	187	8^{b}	योनिजम्	योनिजम्
1061	189	13^{cd}	मनसो मनस्येव	मनसो मनस्येव
1080	192 103^{ab}	marg ref.	B 12. 199 104	B 12. 139 104
1083	193	4^{d}	द्वच	द्वच
1109	199	15^{a}	स्त्वेते	स्त्वेते
1163	210	33^{b}	मन्तःस्थ	मन्तस्थ
1168	211	27^{a}	तत्रा	तत्रा
"	"	27^{c}	अन्यो	अन्यो
1172	212	6^{ef}	ते पृथगन्योन्यमप्यपा	ते पृथगन्योन्यमप्यपा
1177	"	35^{a}	क्राव	क्रांवे
1195	216	20^{a}	छर्म	• छत्रं
1196	"	23^{b}, 24^{b}	छर्म	• छत्रं
1211	219	9^{c}	आशा सुधर्म्या	आशासु धर्म्या
1236	221	59^{a}	पाटीपिटकं	पाटीपटक
1266	226	21^{c}	छर्म	छत्रं
1273	228	3^{c}	दशाकर्म	दश कर्म
1281	229	12^{d}	विशेष्ययो·	*विशेष्ययो
1286	230	21^{b}	क्रिया फलम्	क्रियाफलम्
1296	233	4^{e}	शृणुष्वैक	शृणुष्वेक

Page	Adhy	Śloka	*read*	*for*
1329	240	18^{b}	कदा च न	कदाचन
1359	250	14^{d}	श्रुतम्	श्रुतम्
1394	256	6^{d}	ब्रह्मन्साहता	ब्रह्मन्सा हता
1395	"	13^{a}	या पवित्राणा	यापवित्राणा
1399	257	11^{d}	घोक्षै	घोक्षे
1416	259	30^{c}	शीलस्तु	शीलस्तु
1421	260	27^{b}	स्वचा	स्वचा
1425	261	8^{b}	मुने	मुने
1441	262	32^{d}	न्यथातथ्येन	न्यथा तथ्येन
1446	263	20^{a}	मणिभद्रस्तु	मणिभद्रस्तु
1460	266	15^{a}	Correct marg ref —	C 12 9769 B 12, 271[4], 15 K. 12, 280 15
1461	267	8^{d}	" " "	C 12 9881 B 12, 276[5] 9 K 12 281 8
1469	269	10^{a}	मर्यस्य	मर्यस्य
1474	270	20^{b}	जीवान्यहमदृष्ट	जीवान्यहमदृष्ट
1482	271	38^{d}	युगक्षये	युगक्षये
1483	"	44^{b}	तले	तले
1513	275	20^{d}	वा भयम्	वाभयम्
1527	277	44^{b}	जर्न विगुणमेव	जन विगुणमेव
1533	279	6^{b}	निह लोके	निहलोके
1569	287	15^{b}	कदा च न	कदाचन
1574	"	45^{b}	न्यया	न्यया
1585	289	17^{a}	सूक्ष्मा	सूक्ष्मं
1588	"	46^{a}	मास	मासं
1590	"	60^{a}	ताराधिपं	नराधिप
1602	290	70^{c}	दाविश्य	दाविश्य
1685	306	5^{c}	यजूंषि	यजुषि
1688	"	28^{c}	तथाज्ञो ज्ञ	तथाज्ञोऽज्ञ
1725	308	132^{d}	तस्मिन्मुक्त	तस्मिन्मुक्त
1730	"	178^{d}	पृथक्त्वेनाश्रया वयम्	पृथक्त्वेनाश्रया वयम्
1762	313	18^{c}	तानेवा	तान्येवा
1776	315	28^{d}	त्यक्त	त्यक्त
1787	316	51^{b}	वेला न प	वेला न प
1799	318	44^{a}	धर्ममधर्मं	धर्ममधर्म
1813	321	17^{c}	गृहीतो	ग्रहीतो
1815	"	26^{b}	जगत शाश्वतो गुरु	जगत शाश्वतो गुरु
1820	322	12^{a}	भक्त्या	भक्त्या

Page	Adhy	Śloka	*read*	*for*
1831	323	36^{c}	पुटा	पुटा
1832	"	42^{b}	कान्तिभि	कान्तिमि
1848	326	9^{b}	नद्योपलान्	नयोपलान्
1854	"	37^{c}	प्रभवति	प्रभवति
1869	327	9^{c}	स्ते नास्थि	स्तेनास्थि
1872	"	33^{a}	हि सृष्टा	हि सृष्टा
1886	328	24^{a}	श्रैव	श्चैव
1893	329	7^{d}	स्ते च	स्ते च
1896	"	14^{b}	तो बाहु	तो वाहु
"	"	14^{d}	सुयोज्य	सयोज्य
1901	"	29^{b}	महर्षीणाम् । २ ।	। २ । महर्षीणां
1906	"	40^{b}	वाहन	वाहन
1919	330	43^{a}	दधीचि	दधीचि
1922	"	70^{c}	वै पूर्वं	वै पूर्वं
1952	335	71^{c}	पाञ्चालेन	पञ्चालेन
1957 } 1960 }	336	14^{f} } 39^{c} }	सो	सो
1981	339	12^{c}	यैत्त	यैत्त
1992	344	4^{c}	प्रह्लादयति †	प्रह्लादयति
1999	347	13^{c}	स च	स च
2016	Right column	line 15	*read* ४७२	*for* ४१२
"	"	" 16	" कण्णु	" कृष्ण
"	"	" "	" चक्रव	" चक्षव
"	"	" 19	" विभ्रमाद्धा	" विक्रमाद्धा
"	"	" 21	" यदत्राशुद्धं	" यदत्र शुद्धं
"	"	" "	" तदशुद्धवस्तु	" तदशुद्धवत्तु (४१०)
"	"	23–26 *read the śl thus* —	बर्हापीडं नटवरवपु कर्णयो कर्णिकार बिभ्रद्वास कनककपिश वैजयन्तीं च मालाम् । रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दै- र्वृन्दारण्य स्वपदरमण प्राविशद्गीतकीर्ति ॥	
"	"	line 27	*read* ८६७	*for* १६१८
"	"	" 29	" थ कृत	" यैतस्कृत
"	"	" "	" सपूर्णत श्रुत	" संपूर्णकृत
2017	"	After line 5 end, *ins*	शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे । लेखक भगवानभट्टेन लिखितोय पुस्तक । शुभं भवतु । श्रीभवानीशंकराय नम ॥	
2018	"	line 9	*read* concludes (*see m*)	*for* conoludes

† In corresponding Crit. App, *read* MSS प्रह्लादयति, G3 = आह्ला° (for प्रह्ला°)

B

☞ Misprints in the text of Appendix I, Nos 14–32 are listed here.

Page	App No	Line No	*read*	*for*
2024	15	113	कंधरम्	कन्धरम्
2025	17A	27	कीदृग्विधं	किदृग्विधं
2026	,,	82	कीदृग्भूतस्त्वमव्यय	किदृग्भूतस्त्वमव्यय
2028	17B	32	हिरण्यगर्भममृतं	हिरण्यर्भममृतं
,,	,,	59	यस्मात्परतरं	यस्मात्परतरं
2034	18	after L 5 *ins the ref* पञ्चशिख उवाच ।		
2035	,,	,, L 111 ,, भीष्म उवाच ।		
2039	19	204	मृन्मये	मृण्मये
2040	20	10	स्पार्श्वं	स्पाश्व
2041	,,	70	योऽसङ्ग	य संग
2043	,,	161	प्रेप	प्रेक्ष
2045	22	26	रुचय	रूचय
,,	23	13	पर्युपास्स्व	पर्युपास्व
2048	27	49	श्छिन्न	श्च्छिन्न
2070	28	366	नमस्तेभ्य·	नमस्तेऽभ्य
2077	29B	In the beginning *after* cont. *ins* (cf 29D *passim*)		
2081	,,	197	मध कृत्वा	मध कृत्वा
2088	29C	194	निर्गुणस्य	निगुर्णस्य
2090	29D	In the beginning *after* cont *ins* (cf 29B *passim*)		
2093	,,	142	पश्यस्व	पश्यस्व
2103	30	2	With prior half, of 5 239*, prior half 8 30 68^c 12 315 20^c.	
,,	,,	29	वै	यै

C

☞ Errata in the Crit. App of Appendix I, Nos 14–32, and of App II, are listed here

Page	App No	
2024	15	*Add at the end of Crit App* Colophon *Adhy name* संसारचक्रनिरूपणं
2027	17A	*Add at the end of Crit App* Colophon *Adhy name* वासुदेवतत्त्वकथनं
2031	17B	Left column Line 7 from bottom *read* -विशेषत· *for* विशेषत·
,,	,,	,, ,, 4 ,, *before* मदुक्त्वा *ins* D1 T2
,,	,,	Right column *in the beginning of the last line, ins Adhy name*
2033	17C	Left column *in the beginning ins as heading* 17°
2036	19	Right column Line 4 from bottom *before* ❀ *ins* (L 34)
2037	,,	Left column Line 3 *read* 106 *for* 108
2052	28	Right column L 16 from bottom ,, -प्रद- ,, प्रद-

Page	App No						
2055	28	Left column	L 16	*read*	प्रयुक्त	*for*	प्रयुक्त
2058	,,	,,	L 4 from bottom	,,	स्कन्ध	,,	स्कंध
,,	,,	Right column	L 15	,,	D$_{s2}$	,,	D$_{42}$
2059	,,	,,	L 9	,,	व्यसुपर्णे	,,	व्यसूपर्णे
2061	,,	,,	L 5	,,	K$_6$	,,	K$_{4\ 6}$
,,	,,	,,	L 5–6	,,	D$_{n1,\ n4}$ D$_{s2}$	,,	D$_{s2}$ D$_{n1,\ 4}$
2063	,,	,,	L 9	*delete* (as above)			
2064	,,	Left column	L 12 from bottom	*read*	ब्रह्म	*for*	घ्रह्म
,,	,,	Right column	L 1	,,	B$_1$ हवाहायि, *before* B$_9$ हुवाहावि,		
2066	,,	Left column	Last line	*before* —(L 299) *ins* — After line 298, K$_7$ reads lines 294–295			
2068	,,	,,	L 6 from bottom	*read*	K$_1$ (before corr) $_{2\ 4}$	*for*	K$_{1\ 2\ 4}$ (before corr)
,,	,,	Right column	L 13 from bottom	,,	मृग	*for*	मृग
,,	,,	,,	Last line	,,	ऽण्डना°	,,	[ऽ]ण्डना°
2069	,,	Left column	L 4	,,	338	,,	337
,,	28	,,	L 9 from bottom	,,	सोमपास्	,,	सोम°
2072	,,	Right column	L 19	,,	पड्भाद्	,,	°पड्ढाद्
2074	,,	,,	L 8	,,	रुद्रस्यानुचरो	,,	रुद्रास्यानुचरो
2077	29B	Left column	*before* —(L. 3) *ins*	— With L 2–13, cf 12 301 1–13			
2078	,,	Right column	L. 5 from bottom	*read*	(L 87)	*for*	(L 86)
2080	,,	,,	Last line	,,	°यंमभिगम्य	,,	°यंमभिसम्य
2091	29D	,,	Last line	,,	पृच्छा	,,	पृच्छ
2095	,,	Left column	L 6	,,	G$_7$	,,	G$_1$
2104	31	,,	L 6	,,	मागधैरेव	,,	मागधैरव
2115	App II, No 1	Right column	L 3 from bottom	,,	ध्यायति	,,	ध्यायति
2118	,,	Left column	L 16	,,	D$_{3,\ 8}$	,,	D$_{1\ 8}$

D

☞ Additions to Critical Notes, along with misprints detected in them after printing, are listed below

Page	Adhy	Śloka	Line	*read*	*for*
2148	168	6	5	340	341
2154	174	5	8	*at the end*, within the brackets *ins* — Line 25 *after* C$_s$ *ins* (first time) — Line 27 before C$_v$, *ins* C$_s$ (second time) हस्तावापेन, स्वीयं हस्तं प्रसार्य मार्गे कण्टकाद्यभाव ज्ञात्वा गच्छतीत्यर्थ	
,,	,,	6	2	*at the end*, within the brackets, *ins* — Line 14 *after* C$_s$ *ins* (first time) — Line 17 *after* दाक्षिणम् *ins*, *after a daṇḍa*, C$_s$ (second time) हन्त दाक्षिणमिति । हन्तेत्यनुमतौ संबोधनार्थं पदम् । दक्षिणं — धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् (6, 30, 25) इत्येवं रूपं मार्गम्.	

Page	Adhy	Śloka	Line	
2154	174	7	2	*before* — Line 20 *ins* — Line 4 *before* पुलया, *ins* Cs (second time)
"	"	11	1	*after* Crit. App., *ins* line 3 *for* Cn s read Cn.—
"	"	"	3	At the end, within the brackets, *ins* — Line 8 *before* —^{b}) *ins* ꕥ Cs (second time, reading °रक्षगम्) त्रिधा-नेन, पूर्वकृतकर्मणा प्रारब्धफलेन, परितो रक्षा यस्य तम् — Line 12 *before* —^{c}) *ins* ꕥ Cs (second time, reading समान कर्मनिक्षेप) समान सदृश कर्मरूपो निक्षेपो यस्य। ꕥ
2157	180	new notes		23 With 23^{cd}–24^{ab}, cf 12 233. 18–19^{ab} 25 =12 233 20
2161	187	37		*In the beginning, ins* 37^{ab}=(var) 12 240 19^{cd}.
"	"	42		*In the beginning, ins* 42^{ab}=(var) 12 241 1^{ab}.
"	"	new notes		48 =(var) 12 241 2 49^{ab}, 50^{ab}=(var) 12 241 3 50^{cd} =(var) 12 241 4^{ab} 51 =(var) 12 241 6 52 =(var) 12 241. 7 53 With 53, cf 12 241 8
"	"	54		*In the beginning, ins* =(var) 12 241 9 —
"	"	new notes		57 =(var) 12 241 11 58 =(var) 12 241 12
"	"	59		*In the beginning, ins* =(var.) 12 241 14 —
"	"	new note		60 =12 241 13
2163	192			Colophon, line 8 *read* D2 s 24, *for* D2 s 26
2177	221	59		line 2 *before* line 7 *add* line 3 *ins* Śi K1.3 4 -पटकं (for -पिटकं),
2184	237	11		*At the end of line* 3, *ins* Also in 12 261 29^{d}, 30^{d}, 31^{d}, 32^{d}